УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ 1 ТОМ 2 ТОМ 3 ТОМ 4 ТОМ 5 ТОМ 6 ТОМ 7 ТОМ 8 ТОМ 9

ТОМ 10

САЛЮТ-СТОГОВІЗ

А - ВОРОНА
ВОРОНУВАННЯ - ГЕРГЕЛ
ГЕРЛАЧ - ЕЛЕКТРОГРАФІЯ
ЕЛЕКТРОА - КАНТАРИДИН
КАНТАТА - КУЛИКИ
КУЛИКІВ - МІКРОКЛІМАТ
МІКРОКЛІН - ОЛЕФІНИ
ОЛЕФІНІ - ПОГИН
ПОГИНАННЯ - СУЛИН

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

АНТОНОВ О. К.
БАБИЧЕВ Ф. С.
(заступник голови редколегії)
БАБІЙ Б. М.
БАЖАН М. П.
(головний редактор,
голова редколегії)
БОГДАНОВ Г. О.
ГАВРИЛОВА Т. А.
ГЕРШЕНЗОН С. М.
ГІТАЛОВ О. В.
ГОНЧАР О. Т.
ДЕНИСОВ А. Ф.
(відповідальний секретар,
заступник головного редактора)
ДЗЕВЕРІН І. О.
ЄРШОВ І. Д.
ЄФИМЕНКО Г. Г.
КОНДУФОР Ю. Ю.
КОСТЮК П. Г.
КУДРИЦЬКИЙ А. В.
(заступник головного редактора,
заступник голови редколегії)
КУНДІЄВ Ю. І.
ЛОПУХОВ О. М.
ЛУКІНОВ І. І.
ЛЯШКО І. І.
МАЙБОРОДА Г. І.
МАРИНИЧ О. М.
МАРКЕВИЧ О. П.
МАСОЛ В. А.
МОССАКОВСЬКИЙ В. І.
МЯЛОВИЦЬКИЙ А. В.
НЕСЕН К. І.
(заступник головного редактора)
ПАЛАМАРЧУК М. М.
ПАТОН Б. Є.
ПІДСТРИГАЧ Я. С.
ПОГОРЄЛОВ О. В.
ПРОСКУРІН Є. П.
РЕМЕСЛО В. М.
РОМОДАНОВ А. П.
СИТНИК К. М.
СТРЕЛЬЧЕНКО І. І.
ТРОНЬКО П. Т.
ТРОЯН О. І.
ШАМОТА М. З.
ШИНКАРУК В. І.
ЩЕРБАК М. П.
ЮРЧУК В. І.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

ТОМ
10

САЛЮТ — СТОГОВІЗ

ВИДАННЯ ДРУГЕ

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
КИЇВ — 1983

Д2
У45

Е $\frac{00101 — 002}{М222(04)\ 83}$ 002 — 83 5000000000

©ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ УРЕ, 1983 р.

С

САЛЮ́Т [франц. salut, від лат. salus (salutis) — побажання здоров'я, вітання] — 1) Урочисте вітання або віддання почестей арт. або рушничними залпами (як правило, холостими), прапорами (на кораблях і суднах), зброєю (шаблею, гвинтівкою). Застосовується для ознаменування урочистих дат, важливих подій (урочистий С.), під час офіц. церемоній зустрічі глав іноз. д-в і урядів (С. націй — 21 арт. постріл або залп), на честь держ. і військ. діячів (особовий С.) при зустрічі їх у порту, на рейді, в морі, відвідуванні ними корабля іноз. д-ви, при похованні держ. діячів, військовослужбовців та осіб, що мають певні заслуги (жалібний С.), а також військ. кораблями і торг. суднами у встановлених випадках. Випадки застосування, порядок проведення і засоби С. визначено відповідними положеннями, статутами, міжнар. конвенціями та ін. 2) Вітання підняттям руки в деяких громад. і політ. орг-ціях (напр., піонерський салют).

«САЛЮ́Т» — найменування серії рад. довгочасних *орбітальних станцій*. Призначені для проведення багатопланових наук. досліджень Землі, навколоземного простору і далекого космосу, для розв'язування практичних задач в інтересах нар. г-ва, для наук., наук.-тех., мед.-біол. і технологічних досліджень і експериментів, а також для відпрацювання бортових систем і апаратури. Функціонують як у пілотованому, так і в автом. режимах (табл.). Перші 5 станцій «С.» складались з двох герметичних (перехідного та робочого) і одного негерметичного (агрегатного) відсіків. Перехідний відсік призначений для стикування з кораблем «*Союз*», переходу космонавтів у робочий відсік, а також для розміщення частини наук. апаратури, деяких пультів керування, елементів системи терморегулювання та *життєзабезпечення*. Станції «С.-6» (мал.) і «С.-7» устатковані ще й перехідною камерою зі стикувальним вузлом, розташованим з боку агрегатного відсіку, що дає змогу приймати кораблі «Союз» з експедиціями відвідування та вантажні кораблі «*Прогресс*» для забезпечення тривалого функціонування станцій, а також ін. *космічні літальні апарати*, напр. «*Космос*». Ззовні встановлено антени системи зближення, панелі сонячних елементів, світлосигнальні прилади, балони з повітрям тощо. З робочим відсіком перехідний відсік з'єднаний люком-лазом. Робочий відсік — гол. приміщення станції. В ньому встановлено осн. пульти керування, приладові панелі, командно-вимірювальний пристрій, контейнери для запасів харчів та води, елементи системи життєзабезпечення, електроживлення, наук. та експериментальна апаратура, спальні пристрої. Для виконання наук. експериментів, операцій по орієнтації та навігації, а також фотографування та візуальних спостережень робочий відсік має 15 ілюмінаторів. Ззовні вмонтовано радіатори системи терморегулювання, елементи системи орієнтації та керування рухом, антенні пристрої, датчики реєстрації мікрометеорних часток. Агрегатний відсік служить для розміщення рушійної установки та паливних баків, панелей сонячних елементів, пристроїв системи енергопостачання, радіоантен, телекамер, елементів системи терморегулювання, датчиків системи орієнтації, наук. приладів.

Довжина станцій «С.» бл. 16 м, макс. діаметр 4,15 м, макс. поперечний розмір по розкритих сонячних батареях бл. 17 м, площа сонячних батарей бл. 60 м², вільний об'єм герметичних відсіків 100 м³, маса станції бл. 19 т, маса бортового комплексу наук. устаткування бл. 2 т. Станції «С.» виводять потужними *ракетами-носіями* на геоцентричні *орбіти* з висотою *апогея* бл. 275 км, *перигея* бл. 219 км і нахилом 51,6° в повністю зібраному і спорядженому вигляді. В космосі станція та зістиковані з нею апарати утворюють орбітальні комплекси «С.» — «Союз», «С.» — «Союз» — «Союз», «С.» — «Союз» — «Прогресс», «С.» — «Прогресс», «С.» — «Космос». Іл. с. 7.

Літ.: Инженерный справочник по космической технике. М., 1977; «Салют-6», «Союз-26», «Союз-27», «Союз-28», «Прогресс-1». [Сборник]. М., 1978. Див. також *літ.* до ст. *Орбітальна станція*.

Ю. М. Михайлов.

САЛЯ́ Еліо (рр. н. і см. невід.) — скульптор 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Італієць за походженням. В кін. 19 — на поч. 20 ст. жив і працював у Києві. Відомий як майстер декоративної скульптури (фронтонна композиція та леви перед будинком Держ. музею укр. образотворчого мистецтва (1897—1905), скульптури на Миколаївському костьолі (1899—1909, тепер — Респ. будинок органної та камерної музики), зображення у вигляді різних химер на фасаді кол. приватного будинку архітектора В. *Городецького* (1902), драконів на будинку Держ. банку (1902—05), всі — у Києві. На поч. 20 ст. С. деякий час викладав у Київському художньому училищі.

САЛЬВАДО́Р, Республіка Ель-Сальвадор — держава в Центр. Америці. На Пд. омивається водами Тихого ок. В адміністративному відношенні поділяється на 14 департаментів.

Державний лад. С.— формально республіка. Фактично діє режим реакційної диктатури.

Природа. Рельєф гористий. Більшу частину тер. країни займає вулканічне нагір'я заввишки до 600—700 м. Є діючі вулкани, серед них Санта-Ана вис. 2381 м (найвища точка С.). На Пн. від нагір'я простягається широка поздовжня тектонічна западина, по якій тече р. Лемпа. Вздовж узбережжя — алювіальна рівнина. Часто бувають землетруси. Поклади золота, срібла, свинцевої, цинкової, мідної і заліз. руд, вапняку, гіпсу, сірки, мор. солі. Клімат тропічний, пасатний. Пересічні місячні т-ри протягом року від +22 до +24° (в м. Сан-Сальвадорі). Опадів 1500—1800 мм, на Пн.— до 2500 мм на рік. Виділяються посушливий (листопад — квітень) та дощовий (травень — жовтень) сезони. Поширені гірські коричнево-червоні та червоноземні грунти. Природна рослинність (в основному тропічні листопадні ліси) значною мірою знищена, в горах збереглися сосново-дубові ліси, значні площі займає вторинна *савана*.

Населення. Осн. населення — сальвадорці (89%; склалися в результаті змішання іспанців і аборигенів — індіанців), решта — індіанці (10%) і білі (1%). Держ. мова — іспанська. Пересічна густота нас.— бл. 222 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить 40%. Найбільші міста: *Сан-Сальвадор*, Санта-Ана, *Сан-Мігель*.

Історія. До колонізації європейцями територію сучас. С. населяли індіан. племена (*майя*, нахуа та ін.). З 1524 по 1821 перебувала під владою Іспанії. З 1560 С. входив до складу генерал-капітанства Гватемали, яке в ході *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* було проголошено 1821 незалежним. В 1841 С. проголошено незалежною республікою. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в країні почав формуватися с.-г. пролетаріат, напередодні 1-ї світової війни виникли перші робітн. орг-ції. В 20-х рр. 20 ст. створено профспілки, 1930 — Компартію С. В 1931 внаслідок військ. перевороту в країні встановлено терористичну диктатуру, проти якої було спрямовано повстання батраків і селян 1932 (бл. 40 тис. чол.), що зазнало поразки. Під час 2-ї світової війни С. 1941 приєднався до *антигітлерівської коаліції*, 1939—45 на його території розміщено військ. бази США. В 1944 внаслідок заг. політ. страйку ліквідовано диктатуру. Проте уряди, сформовані в 50-х рр., продовжували проводити антинародну проімперіалістичну політику. Перемога *Кубинської революції* сприяла активізації демократичних сил країн Центр. Америки, в т. ч. й С. Але уряди, що були при владі 1962—72, анулювали завоювання трудящих, відкрили широкий доступ іноз. капіталу, уклали кабальні договори з США. В 1969 правлячі кола С. розв'язали війну

Герб Сальвадору.

САЛЬВАДОР

Площа — 21,4 тис. км

Населення — 4,44 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Сан-Сальвадор

Сальвадор. Х. Агілар Гусман. Продавець цигарок. Дерево. Перша половина 20 ст.

проти Гондурасу, що тривала 5 днів, але значною мірою підірвала економіку країни. На поч. 70-х рр. у С. відбулися робітн. страйки, виступи студентів і селян, розгорнувся партизанський рух. Уряд, який прийшов до влади 1977 внаслідок сфальсифікованих виборів, проводив політику репресій, що викликало відкриті антиурядові виступи. В країні було створено Фронт об'єднаної нар. дії, Нар.-революц. блок. 15.X 1979 при підтримці США і місц. реакції в С. було вчинено держ. переворот, у результаті якого до влади прийшла військ.-цивільна хунта, що стала на шлях політики *геноциду* щодо сальвадорського населення. За період 1979—81 в країні вбито бл. 30 тис. чол., бл. 100 тис. покинуло батьківщину.

Народ С., керований Революц.-демократич. фронтом (РДФ; засн. у квітні 1980), *Фронтом національного визволення імені Фарабундо Марті* (ФНВФМ; засн. у жовтні 1980), піднявся на громадян. війну проти антинар. хунти. На кін. 1980 повстанці контролювали бл. 25% тер. країни. Намагаючись зберегти свої позиції, хунта на поч. грудня 1980 провела «реорганізацію» влади. Основну матеріально-фінансову допомогу правлячій хунті в С. надають США. В серпні 1981 ФНВФМ опублікував проект програми майбутнього революц.-демократичного уряду. РДФ і ФНВФМ у вересні 1981 були визнані багатьма д-вами як єдині законні політ. представники сальвадорського народу. В березні 1982 хунта в обстановці посилених масових репресій проти мирного населення для узаконення ненависного народові С. порядку провела в країні вибори, до яких було залучено лише праві партії. РДФ і ФНВФМ, відхиливши вибори, виступили з ініціативою мирних переговорів для подолання політ. кризи в країні і проведення справді демократичних виборів за участю всіх громад. сил. С.— член *ООН* (з 1945), *Організації американських держав, Латиноамериканської економічної системи, Центральноамериканського спільного ринку.* *Є. Г. Лапшев.*

Стела з каменю із Тасумаля. Давній період. Національний музей Давіда Х. Гусмана. Сан-Сальвадор.

Політичні партії, профспілки. Партія національного примирення, засн. 1961. Виражає інтереси великої агр.-пром. і фінанс.-торг. буржуазії, реакційної вояччини. Християнсько-демократична партія, засн. 1960. Народний соціал-християнський рух, засн. 1980. Національний революційний рух, засн. 1967. С.-д. партія, що виражає інтереси прогресивної інтелігенції, студентства, частини трудящих. *Комуністична партія Сальвадору*, засн. 1930. Діє в підпіллі. Комітет профспілкової єдності Сальвадору, засн. 1980. Об'єднує 9 найбільших профцентрів, у т. ч. Єдину профспілкову федерацію С. (засн. 1965, входить до ВФП). Загальна конфедерація профспілок, засн. 1958. Контролюється урядом. Входить до МКВП і ОРІТ.

Х. Діас. Етюд. Середина 20 ст.

Господарство. С.— економічно слаборозвинута агр. країна, г-во якої спеціалізується на виробн. експортних с.-г. культур. Економіку контролює місц. олігархія, значні позиції займає іноз. (гол. чин. США) капітал. Більшість населення зайнята в с. г. Характерне існування великих капіталістичних товарних і дрібних натуральних сел. г-в. Значна частина селян безземельна. Поширена оренда, подекуди зберігаються напівфеод. відносини. В обробітку — бл. 50% с.-г. угідь. Осн. експортні культури (збір, тис. т, 1980): кава — 161 (за її виробн. С. займає 6-е місце в світі), бавовник — 65 (бавовник-волокно), цукр. тростина (1979 було вироблено 277 тис. т цукру-сирцю); з прод. культур вирощують кукурудзу — 537, сорго — 177, квасолю — 47, рис, овочі, фрукти; з технічних — хенікен, кунжут, індигоносні рослини, тютюн. Тваринництво розвинуте слабо, має екстенсивний характер. Поголів'я (тис., 1978): великої рогатої худоби — 1330, свиней — бл. 430. Розвивається рибальство, особливо вилов креветок. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. В лісах незначні заготівлі деревини. Лише в С. добувають бальзамову смолу, яка широко використовується в медицині та парфюмерії. Пром-сть розвинута слабо, в невеликій кількості видобувають золото і срібло, свинцеву, цинкову і мідну руди, вапняк, гіпс, мор. сіль. Обробна пром-сть представлена невеликими кавообробними, цукр., рисоочисними, борошномельними, олійницькими, виноробними, м'ясохолодобойними, текст. (по виробн. бавовняних тканин та мішків і канатів з хенікену), шкіряно-взут., деревообр., склоробними та ін. підприємствами. Переважно на довізній сировині та напівфабрикатах працюють окремі нафтоперегінні, металург., машинобудівні (у т. ч. автоскладальний), хім., цем., целюлозні, по складанню телевізорів та ін. з-ди, що належать іноз. капіталу. Розвинуті ремесла (ручне ткацтво, плетіння капелюхів, корзин та ін.). У 1980 було вироблено 1199 млн. кВт · год електроенергії. Гол. пром. центри: Сан-Сальвадор, Санта-Ана та Сан-Мігель. Довж. (1980): з-ць — бл. 700 км, автошляхів — 10,73 тис. км (у т. ч. понад 5 тис. км з твердим покриттям). Через С. проходить Панамериканське шосе. Осн. мор. порти — Акахутла, Ла-Уньйон, Ла-Лібертад. Поблизу Сан-Сальвадора — міжнар. аеропорт Ілопанго. З С. вивозять каву, трансп. засоби, хім. продукти, прод. товари. Гол. торг. партнери — США, країни Центр. Америки, ФРН, Японія. Грош. одиниця — колон. 2,5 колона = 1 дол. США (1981). *В. О. Малєєв.*

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, у країні 1975 було 7127 лікарняних ліжок (17,8 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. В 1974 мед. допомогу подавали 1083 лікарі, 391 зубний лікар, працювали 386 фармацевтів. Лікарів готує медичний факультет університету «Ель Сальвадор».

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Бл. 38% населення становлять неписьменні. Курс навчання в загальноосв. школі 11 років і складається з двох ступенів: 9-річна поч. школа (3 + 3 + 3), що є обов'язковою для дітей віком від 6 до 18 років, і 2-річна серед. школа. Третій цикл поч. школи дає, крім загальноосвітньої, і елементарну профес. підготовку; серед. школа — ступінь *бакалавра* та право вступу до вузів. 50% учнів серед. шкіл навчаються у приватних навч. закладах. У 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 823 тис. учнів, у середніх — понад 44 тис., у вищих навч. закладах — понад 30 тис. студентів. Учителів поч. шкіл готують *нормальні школи*, середніх шкіл — учительські коледжі й пед. відділення ун-тів. Профес.-тех. освіту здобувають у нац. індустріальних і с.-г. уч-щах. У Сан-Сальвадорі 3 ун-ти: «Ель Сальвадор» (засн. 1841), Центральноамериканський «Хосе Сімеон Каньяс» (засн. 1965) і «Др. Хосе Матіас Дельгадо» (засн. 1977, приватний), 4 коледжі. Працюють академії С. й історії С. (засн. 1925), Центр геотех. досліджень (реорганізовано 1961) та ін. наук. установи. Найбільші б-ки: Нац. (засн. 1870) і Центральна ун-ту «Ель Сальвадор» (засн. 1847). У країні два музеї — Нац. Давіда Х. Гусмана (засн. 1883) і археол. «Тацумал» (засн. 1951) *М. І. Павлов.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 у С. видавалися щоденні газети: «Діаріо де ой» («Сьогоднішня газета», з 1936); «Діаріо латіно» («Латинська газета», з 1890); «Діаріо офісьяль» («Офіційна газета», з 1875) — урядовий орган; «Мундо» («Світ»); «Пренса графіка» («Ілюстрована преса», з 1915). Орган ЦК Компартії С. «Вердад» («Правда», з 1970) виходить нелегально. «Унідад обрера» («Єдність робітників») — орган Єдиної профспілкової федерації С. (щомісячна). Діє єдина урядова радіостанція і 50 комерційних. Телебачення — з 1956.

Література. Нац. л-ра (icп. мовою) виникла після створення 1841 незалежної республіки. Провідним став романтичний напрям, закладений поезією громадсько-політ. діяча, учасника боротьби проти icп. колонізаторів М. Альвареса Кастро. Найвідоміші представники цього напряму: поети Е. Ойос, І. Руїс Араухо, Х. Х. Каньяс — автор популярних патріотичних віршів та нац. гімну. Проти романтизму, естетика якого вже не

Сан-Сальвадор. Площа Болівар.

відповідала культур. потребам суспільства кін. 19 ст., виступило т-во «Юність», яке видавало однойменний журнал. У ньому розпочав свій творчий шлях Ф. Гавідіа — соратник Р. *Даріо* і один з найзначніших поетів у Центр. Америці. Він виступав за поєднання нац. проблематики з новаторською віршовою технікою. На поч. 20 ст. виникла проза, що спочатку мала переважно побутовий характер (див. *Костумбризм*)

Церква в Хокоро. 18 ст.

—книги А. Амброджі, Е. Альварадо та ін. Побутовізм поступово долала реалістична л-ра творами А. Масферрера, Х. М. Перальти Лагоса (псевдонім — Т. П. Мечін) та ін. Значного розвитку набув реалізм в оповіданнях і романах С. Саласара Арруе, де змальовано життя народу, насамперед індіанців. У 20-х рр. виникали численні формалістичні й декадентські рухи «авангардистського» спрямування. Після 2-ї світової війни посилився екзистенціалістський напрям (див. *Екзистенціалізм*). Але на перший план виходить л-ра гостро соціального звучання. В романі М. А. Еспіно «Люди і смерть» (1947) звучить протест проти експлуатації батраків у сельві (тропічних лісах). В романі «У неоновій сельві» (1956) Р. Веласкес вивів образ комуніста — борця за нар. справу. Нар. повстанню 1932 присвятив роман «Червона хвиля» (1960) Ф. Мачон Віланова. Розвивається соціальна поезія. Її представляють Р. Дальтон Гарсіа, Р. Арміхо, М. де ла Сельва та ін. Укр. мовою опубліковано окремі вірші молодих поетів: члена Компартії Сальвадору Рігоберто Гонгори, який загинув під час сутички з солдатами хунти, та Хайме Суареса, вбитого однією з фашист. банд.

В. С. Харитонов.

Архітектура та мистецтво. В колоніальний період у С. споруджували міста за регулярним плануванням, з одноповерховими будинками з адоби (сирцева цегла з глини і соломи), невисокими церквами з складними фронтонами на фасадах та різьбленням на порталах (церква Сантьяго в Сан-Сальвадорі, кін. 18 — поч. 19 ст.). З 2-ї пол. 40-х рр. 20 ст. у містах будують адм. і громад. споруди в сучас. архіт. формах (арх. А. Соль, Е. де Сола).

Давні індіан. культури С. були пов'язані з цивілізаціями на тер. Пд. *Мексіки, Гватемали* й *Гондурасу* (постаті божеств і стели з рельєфами), а також з культурами *Нікарагуа* й *Коста-Ріки* (жорна з головами тварин, посудини, худож. вироби з каменю). Живопис розвинувся у 20 ст. під європ. і мекс. впливами (живописці С. Салярруе, Х. Мехіа Відес, Н. Канхура, Р. Еліас Рейєс, Х. Діас, К. А. Каньяс; скульптори В. Естрада, Н. Ночес Авенданьйо, Х. Агілар Гусман). З видів нар. мистецтва розвинуті кераміка, вироби з соломи й панциря черепахи. Серед популярних пісенно-танц. форм — байлес, або серейтес. Нар. муз. інструменти — гітара, маримба (різновид ксилофона), флейти, ударні — уєуетль та ін. В 1980 знято прогрес. документ. фільм «Сальвадор: народ переможе!» (реж. Д. де ла Тексера), що знаменував народження нац. кіномистецтва.

Т. Х. Стародуб
(образотворче мистецтво).

Літ.: Нитобург Э. Л. Сальвадор. М., 1974; Мармоль М. Гнев и боль Сальвадора: Страницы жизни и борьбы. Пер. с исп. М., 1981.

САЛЬВІ́НІ (Salvini) Томмазо (1.I 1829, Мілан — 31.XII 1915, Флоренція) — італ. актор-трагік. Н. в акторській сім'ї. З 1843 разом з батьком Д. Сальвіні виступав у трупі Г. *Модени*. В 1848 брав участь у нац.-визвольній боротьбі італ. народу, двічі був заарештований. З 60-х рр. очолював власні трупи. С.— один з кращих інтерпретаторів образів шекспірівської драматургії. Серед ролей — Отелло, Король Лір, Коріолан, Макбет, Гамлет (однойменні трагедії Шекспіра), Оросман («Заїра» Вольтера), Коррадо («Громадянська смерть» Джакометті). С. багато гастролював по країнах світу, виступав у Росії, зокрема 1885, 1887, 1898 — на Україні. Портрет с. 9.

САЛЬВІ́НІЯ (Salvinia) — рід рослин родини сальвінієвих підкласу *водяних папоротей*. Водяні одно- або багаторічні трав'янисті рослини з плаваючим розгалуженим стеблом. Кореня немає. Листків у кільцях по три, з них два овальноеліптичні, цілокраї, плаваючі, третій — розсічений, подібний до кореня, занурений у воду. С. різноспорові рослини, *спорангії* утворюють плівчасті, кулясті, спорокарпії при основі занурених листків. Відомо 13 видів, поширених у тропічних і почасти помірних широтах. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 1 вид: С. плаваюча (S. natans). Зустрічається в річках і озерах. Занесена до *Червоної книги* Української РСР.

САЛЬДО (італ. saldo) — у *бухгалтерському обліку* різниця між сумами дебету й кредиту рахунку. Дебітове С. (сума *дебету* більша за суму *кредиту*) відображає наявність госп. засобів на певну дату, затрати на виробн., розмір збитків тощо; записують в *актив* балансу. Кредитове С. (сума кредиту більша за суму дебету) відображає стан джерел госп. засобів; записують у *пасив* балансу. Рахунок, який не має С. (сума дебету дорівнює сумі кредиту), наз. закритим.

САЛЬЄ́РІ (Salieri) Антоніо (18. VIII 1750, Леньяго, поблизу Верони — 7.V 1825, Відень) — італ. композитор, диригент і педагог. З 1766 жив у Відні, був придворним композитором (з 1774) та капельмейстером (з 1788); керував італ. оперною трупою (до 1790) і придворною співацькою капелою (до 1824). Автор опер (у т. ч. «Арміда», 1771; «Визнана Європа», 1778; «Данаїди», 1784), ораторій, інструментальних творів. Серед учнів С.—Л. Бетховен, Ф. К. В. Моцарт, Ф. Шуберт, Ф. Ліст. Легенду ніби С. отруїв В. А. Моцарта використав О. Пушкін у трагедії «Моцарт і Сальєрі».

САЛЬКО́В Євген Андрійович (18.IX 1928, с. Борова, тепер смт, райцентр Харків. обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук (з 1978), професор (з 1981). Член КПРС з 1959. Закінчив Київський ун-т (1955). У 1955—60 працював в Ін-ті фізики АН УРСР. З 1960 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР (з 1978 — завідуючий відділом). Осн. наук. праці С. присвячені питанням фотонапівпровідникового матеріалознавства та дослідженню нерівноважних електронних процесів у напівпровідниках при низьких т-рах. Державна премія УРСР, 1981.

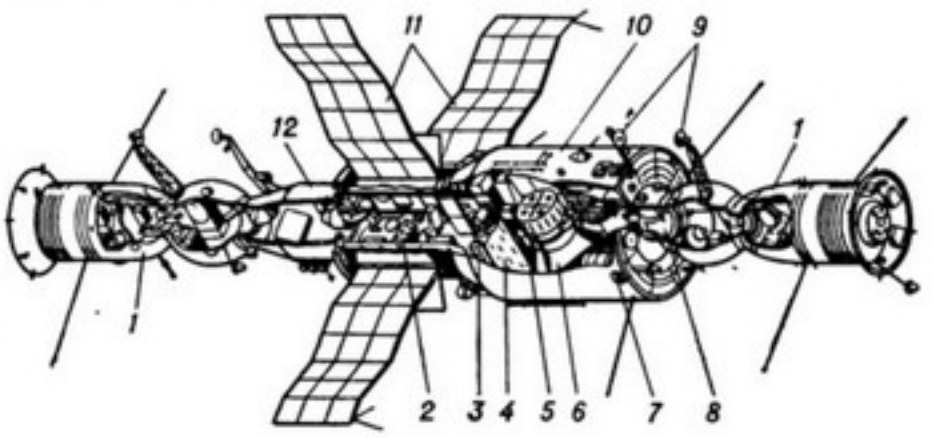
САЛЬКО́ВЕ — селище міського типу Гайворонського р-ну Кіровогр. обл. УРСР. Розташоване на р. Пд. Буг, за 6 км від залізнич. ст. Хащувате. 2,3 тис. ж. (1982). Цукр. комбінат. 2 заг.-осв. школи, 4 мед. пункти, клуб, 3 б-ки. Виникло наприкінці 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1962.

САЛЬМАН Олександр Васильович [30.VIII (12.IX) 1914, Петроград — 16.VII 1971, Львів] — укр. рад. театр. художник, засл. діяч мист. УРСР (з 1956). Член КПРС

Сальві́нія плаваюча. Загальний вигляд рослини і мікро- та мегаспоруси (в розрізі).

Орбітальний науково-дослідний комплекс **«Салют-6»** — «Союз»: *1* — транспортний корабель; *2* — центральний пост керування; *3* — фотоапарат МКФ-6М; *4* — душова установка; *5* — біжуча доріжка; *6* — відсік наукової апаратури; *7* — двигуни орієнтації; *8* — перехідна камера; *9* — антени системи зближення; *10* — агрегатний відсік; *11* — сонячні батареї; *12* — перехідний відсік.

Основні відомості про орбітальні станції «Салют»

Станція	Дати роботи	Основні відомості
«Салют»	19.IV — 11.X 1971	Перша довгочасна орбітальна станція. Стикування з кораблями «Союз-10» і «Союз-11».
«Салют-2»	3.IV 1973 — кінець квітня 1973	Робота в автоматичному режимі.
«Салют-3»	25.VI 1974 — 24.I 1975	Стикування з кораблем «Союз-14»; спільний політ з кораблем «Союз-15».
«Салют-4»	26.XII 1974— 3.II 1977	Стикування з кораблями «Союз-17» і «Союз-18».
«Салют-5»	22.VI 1976— 8.VIII 1977	Стикування з кораблями «Союз-21» і «Союз-24»; маневрування і зближення з кораблем «Союз-23».
«Салют-6»	29.IX 1977 — 29.VII 1982	Перша станція другого покоління. На станції працювали 5 основних екіпажів і 11 експедицій відвідування, з них 8 — з космонавтами братніх соціалістичних країн.
«Салют-7»	Запущена 19.IV 1982	Стикування з кораблями «Союз Т-5», «Союз Т-6» і Союз Т-7».

Самарканд. Медресе Шир-Дор. 1619—36. Двір.

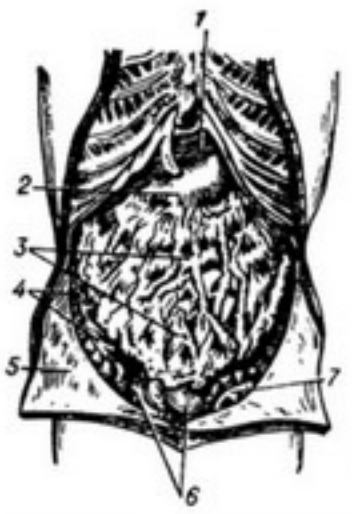
з 1954. В 1929—31 навчався у ВХУТЕІНі в Ленінграді. Працював 1930—33 в театрах Ленінграда, Мурманська, Рязані, Горького, Баку, Алма-Ати та ін. міст. З 1939 — на Україні: в оперних театрах Одеси, Харкова, Києва. З 1946 — художник, з 1961 — гол. художник Львів. театру опери і балету ім. І. Франка. Оформив вистави: «У неділю рано зілля копала» за О. Кобилянською (1956), «Тіні забутих предків» В. Кирейка (1960), «Орися» А. Кос-Анатольського (1964), «Арсенал» Г. Майбороди (1967), всі — у Львів. театрі опери та балету ім. І. Франка; «Царева наречена» М. Римського-Корсакова (1945), «Дон Карлос» Дж. Верді (1966), обидві — в Одес. театрі опери та балету, та ін. С.— відомий і як графік.

Літ.: Виставка творів заслуженого діяча мистецтв УРСР Олександра Васильовича Сальмана. Каталог. Львів, 1965.

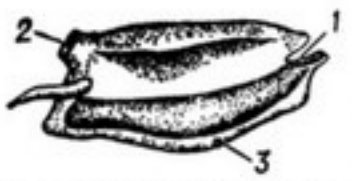
САЛЬМОНЕЛЬО́ЗИ — група гострих інфекційних захворювань людини і тварин, спричинюваних мікробами з роду сальмонел (Salmonella). С.—поширені інфекційні захворювання. У людини С. розглядають як окрему групу кишкових захворювань, що відрізняються від *черевного тифу* і *паратифів*. Джерелом і резервуаром інфекції є хворі й здорові тварини (бактеріоносії), може бути і людина. Інфікування відбувається через заражену їжу (гол. чин. м'ясо і м'ясні продукти, молоко і молочні продукти, яйця), при неправильному забої тварин тощо. Розрізняють кілька форм С.— шлунково-кишкову (диспепсії, коліти, ентероколіти), тифоподібну і септичну. Тяжкість клінічного перебігу різна — від легких випадків гастроентеритів або безсимптомних інфекцій до тяжких тифоїдних і септичних форм. Захворювання починається гостро — підвищенням т-ри; з'являються симптоми заг. інтоксикації і розладу діяльності шлунково-кишкового тракту, а також розлади функцій нервової і серцево-судинної систем.

Л і к у в а н н я: промивання шлунка і кишечника, гаряче пиття у великій кількості, спазмолітичні засоби, антибіотики, дієта тощо. Див. також *Харчові токсикоінфекції та інтоксикації*.

С. у т в а р и н (*тиф,* паратиф) спричинюють різні види сальмонел. Хворіють коні, велика рог. худоба, свині, вівці, кози, хутрові звірі, бджоли та ін. С. поширені повсюдно. Для хворих тварин характерні гарячка, аборти, розлади травлення і кровообігу, ураження центр. нерв. системи, суглобів, великий падіж молодняка. Джерело зараження — хворі тварини, бактеріоносії, забруднені сальмонелами корми та ін. Сприяють захворюванню недостатня годівля, холод, вогкість, скупчене утримання тварин. Діагноз встановлюють на основі клініч. і патологоанатоміч. ознак та мікробіологіч. дослідження. Для л і к у в а н н я застосовують імунні сироватки з антибіотиками та ін. Профілактика — додержання зоогігієніч. і вет.-сан. правил, ізоляція хворих тварин, вакцинація.

Сальник у людини. Розміщення його по відношенню до органів черевної порожнини: *1* — печінка; *2* — шлунок; *3* — великий сальник; *4* — висхідна ободова кишка; *5* — очеревина; *6* — тонкі кишки; *7* — сигмоподібна кишка.

Сальпа (одиночна особина): *1* — рот; *2* — клоакальний сифон; *3* — черевний бік.

САЛЬНИК в а н а т о м і ї — утвір *очеревини,* що вкриває органи *черевної порожнини* тварин і людини. Складається з кількох листків *серозної оболонки,* містить жирові відкладення, кровоносні та лімфатичні судини. Розрізняють малий і великий С. М а л и й С. з'єднує верхню частину шлунка і дванадцятипалу кишку з печінкою. В е л и к и й С. опускається від нижньої частини шлунка і, як фартух, вкриває спереду весь кишечник. В організмі відіграє захисну роль. Утворюючи спайки, С. обмежує вогнище ураження, зокрема при *перфорації* стінок шлунка та кишечника. Захворювання: запалення С., перекручення, *пухлини* тощо.

САЛЬНІ ЗАЛОЗИ — невеликі залози тварин і людини, які продукують шкірне сало. Осн. елементи С. з.— секреторний міхурець і вивідна протока. Разом з *потовими залозами* С. з. становлять залозистий апарат шкіри. Розвиваються як вирости волосяних мішечків і мають гроновидну форму у зв'язку з наявністю лише однієї протоки, яка виводить *секрет* з кількох відділів С. з. Існують також «вільні» С. з., що групуються гол. чин. на зовнішніх *статевих органах* і шкірі *молочної залози* і відкриваються прямо на поверхню *епітелію.* У л ю д и н и до складу секрету С. з. входять нейтральні жири, *холестерин* тощо, які виводяться назовні в результаті руйнування залозистих клітин. Шкірне сало змащує волосся та шкіру і надає їм м'якості та еластичності. Захворювання: *вугри, атерома* тощо.

САЛЬПИ (Salpae) — клас морських вільноплаваючих тварин підтипу *покривників.* Тіло (довж. 0,6—19 см) прозоре, мішковидної або барильцевидної форми, оперезане стьожковими м'язами, як обручами. На передньому кінці тіла міститься ротовий отвір, що веде в дуже велику глотку, на задньому — клоакальний сифон. Рухаються за допомогою виштовхування води з клоакального сифона. Живляться дрібними планктонними організмами. Для С. характерне чергування статевого і нестатевого поколінь (метагенез), а також поодиноких і колоніальних форм. Відомо 25 видів, поширених переважно в теплих морях, в СРСР — 3 види (виключно в далекосхідних морях). Практичного значення не мають; подекуди можуть бути кормовими конкурентами планктонних *ракоподібних* (див. *Ланцюги живлення*).

О. П. Маркевич.

САЛЬПІНГІ́Т [від грец. σάλπιγξ (σάλπιγγος) — труба] у л ю д и н и — запалення *фаллопієвих труб* (маткових труб). Ізольоване ураження маткових труб спостерігається дуже рідко, здебільшого С. поєднується з запаленням яєчників (оофоритом). Див. *Сальпінгоофорит*.

САЛЬПІНГООФОРИ́Т [від грец. σάλπιγξ (σάλπιγγος) — труба та ὠοφόρον — яєчник] — запалення *фаллопієвих труб* та *яєчників* у людини і тварин. Збудниками С. здебільшого є гонокок, стафілокок, стрептокок, кишкова паличка, туберкульозна паличка. Інфекція поширюється висхідним шляхом (з боку матки) або заноситься плином крові чи лімфи. В деяких випадках уражається лише слизова оболонка труби, в інших — всі шари стінки; яєчник збільшується в об'ємі, в ньому утворюються порожнини, виповнені серозним, кров'янистим або гнійним вмістом. Фаллопієві труби можуть спаюватися з яєчниками в єдине запальне утворення. Нерідко спостерігаються двобічні С. Перебіг С. буває гострим, підгострим, хронічним. Ознаки гострого С.: гарячка, біль внизу живота і в попереку, слизові чи гнійні виділення з піхви, порушення *менструального циклу* тощо. Л і к у в а н н я: гострого С.— постільний режим, антибіотики, сульфаніламідні препарати; при нагноєнні — хірургічне втручання; при хронічній формі — фізіотерапевтичне та курортне лікування. С. може привести до *безплідності, перитоніту*.

САЛЬСЬК — місто обласного підпорядкування Ростовської обл. РРФСР, райцентр. Розташований на р. Середній Єгорлик (бас. Дону). Вузол з-ць. 58 тис. ж. (1981). В С.— заводи: ковальсько-пресового устаткування, цегельний, комбікормовий, виноробний, консервний; ф-ки: хутрова, текст.-галантерейна, швейна, взуттєва. Вечірній верстатобуд. технікум. С. утворений 1926.

САМАНІ́ДИ — феод. династія в Серед. Азії 819—999. Засновник династії — Саман-худат з с. Саман (Пн. Афганістан). Спочатку С. захопили намісництво в *Мавераннахрі* та Хорасані, з 875 стали правителями *Саманідів держави*. Династія С. припинила своє існування за Мансура II (997—999), після здобуття (999) Бухари *Караханідами*.

САМАНІ́ДІВ ДЕРЖА́ВА (875—999) — феод. держава в Серед. Азії із столицею в Бухарі, що утворилася після розпаду араб. *Халіфату*. Правлячою династією були *Саманіди*. В 1-й пол. 10 ст., в період екон. і культур. розквіту, включала *Мавераннахр,* Хорасан, Пн. і Сх. Іран. Ряд держ. утворень — *Хорезм,* Решт, Газні та ін.— перебували в васальній залежності від С. д. Внутр. політика спрямовувалася на зміцнення центр. влади, створення сильного війська. Переважала держ. власність на землю і зрошувальну систему. Найважливішими містами були Бухара, Самарканд, Мерв, Газні та ін. Значного розвитку набули ремесла, а також торгівля з Київ. Руссю, Сірією, Візантією, Китаєм та ін. країнами. В багатьох містах виникли мусульманські школи — *медресе*. Своєю бібліотекою славилася Бухара. При дворі Саманідів творили *Рудакі, Фарабі*. Розвивалися архітектура й будівництво. Феод. гноблення було причиною ряду нар. виступів — 913, 930, 944 та ін. Зростання феод. роздробленості призвело до розпаду в кін. 10 ст. С. д. Остаточно припинила своє існування 999, після здобуття Бухари *Караханідами*.

САМА́РА — ріка в Оренб. і Куйб. областях РРФСР, ліва притока Волги. Довж. 594 км, площа

бас. 46,5 тис. км². Бере початок на височині Общий Сирт. Має широку долину, русло звивисте. Живлення переважно снігове, частково грунтове. Замерзає у листопаді, скресає у квітні. Пересічна річна витрата води у гирлі 111 м³/с. При впадінні С. у Волгу — місто *Куйбишев*.

САМА́РА — ріка у Донец. і Дніпроп., частково у Харків. областях УРСР, ліва прит. Дніпра. Довж. 320 км, площа бас. 22,6 тис. км². Бере початок на зх. схилах Донецького кряжа, тече широкою долиною. Пригирлова ділянка С. затоплена водами озера імені Леніна, що є частиною *Дніпровського водосховища*. Живлення переважно снігове. Замерзає у 1-й половині грудня, скресає у серед. березня. Використовують для пром. водопостачання і зрошування; риборозведення. Судноплавна на 80 км від гирла. На С.— м. *Новомосковськ*; на берегах — бази відпочинку.

САМА́РА — колишня (до 1935) назва м. *Куйбишева*.

САМА́РІЙ (лат. Samarium), Sm — хім. елемент III групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 62, ат. м. 150,4; належить до *лантаноїдів*. Природний С. складається з 9 ізотопів, відомо 11 штучних *радіоактивних ізотопів*. С. відкрив (1879) франц. хімік П. Е. Лекок де Буабодран (1838—1912). Вміст у земній корі $7{,}0 \cdot 10^{-4}$% за масою. С.— сріблясто-білий метал; густ. (т-ра 20° С) 7536 кг/м³; $t_{пл}$ 1072° С. Хім. властивостями подібний до ін. лантаноїдів. Застосовують С. в регулюючих стержнях *ядерних реакторів*, сполуки С. з кобальтом $SmCo_5$ — матеріал для потужних постійних магнітів.

САМА́РІН Іван Васильович [7 (19).I 1817, Петербург — 13 (25).VIII 1885, Москва] — російський актор, педагог і драматург. Н. у кріпацькій сім'ї. На поч. 30-х рр. поступив у Моск. театр. уч-ще (педагог М. С. *Щепкін*). Після закінчення уч-ща був зарахований у трупу *Малого театру*. Серед ролей — Чацький і Фамусов («Лихо з розуму» Грибоєдова), Гамлет («Гамлет» Шекспіра), Кнуров («Безприданниця» О. Островського), Барон («Скупий лицар» Пушкіна), Тартюф (однойменний твір Мольєра). З 1862 викладав у Моск. театр. уч-щі; серед учнів С. — Г. *Федотова*, В. *Давидов*, О. *Южин*. С.— автор п'єс «Перемелеться — борошно буде», «Самозванець Луба» та ін.

Т. Д. Болгарська.

САМА́РІН Олександр Михайлович [1 (14).VIII 1902, с. Сакони, тепер Ардатовського р-ну Горьк. обл.— 20.V 1970, Москва] — рад. вчений у галузі металургії, акад. АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1925. Після закінчення (1930) Моск. гірничої академії викладав у Моск. ін-ті сталі. В 1946—51 — заст. міністра вищої освіти СРСР. З 1955 — в Ін-ті металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (1960—61 і 1967—70 — директор). В 1961—66 — заст. голови Держ. к-ту Ради Міністрів СРСР по координації н.-д. робіт. Осн. дослідження — з фіз.-хім. основ металург. процесів десульфурації й розкислення сталі, електрометалургії сталей і феросплавів, вакуумної металургії, вивчення природи шлакових розплавів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

САМА́РІН Юрій Федорович [21. IV (3.V) 1819, Петербург — 19 (31). III 1876, Берлін] — рос. громадський діяч, філософ-ідеаліст, історик, публіцист, *слов'янофіл*. За походженням дворянин. Закінчив філос. ф-т Моск. ун-ту (1838). Магістерська дисертація — «Стефан Яворський і Феофан Прокопович» (1844). В 1844—52 — на держ. службі в основному в Прибалтиці. Брав активну участь у підготовці й проведенні *селянської реформи 1861*. Розробив «Місцеве положення» про реформу для губерній Правобережної України. Будучи поміркованим лібералом, С. вороже ставився до революц. руху. Осн. істор. твори С. присвячено скасуванню кріпацтва в Пруссії, соціально-екон. і нац. відносинам у Прибалтиці, історії єзуїтів.

САМА́РІНА Антоніна Миколаївна [справж. прізв.— Собольщикова-Самаріна; 10 (22).IV 1896, Пенза — 20.VI 1971, м. Горький] — рос. рад. актриса, нар. арт. СРСР (з 1968). Творчу діяльність почала 1917 в Одесі (театр «Усмішки»). Пізніше працювала в театрах Орла, Архангельська, Ялти, Сімферополя, ін. міст., з 1932 — актриса Горьк. театру драми. Серед ролей — Соф'я («Лихо з розуму» Грибоєдова), Раневська («Вишневий сад» Чехова), Марія («Дванадцята ніч» Шекспіра). Створила образ Марії Олександрівни Ульянової («Сім'я» Попова).

САМА́РІН-ВО́ЛЖСЬКИЙ Арнольд Маркович (1878—7.XII 1949, Москва) — рос. рад. режисер і актор, засл. діяч мист. Кирг. РСР (з 1939). Член Комуністичної партії. Творчий шлях розпочав 1898 у Вільно. В 1904 закінчив драм. школу в Києві. Був антрепренером труп у Керчі, Таганрозі, Харбіні. В роки громадян. війни — один з організаторів фронтових театрів. У 20—30-х рр. працював у театрах Москви, Києва, Ростова, Одеси та ін. міст. Поставив спектаклі: в Севастопольському рос. драм. театрі ім. А. В. Луначарського — «На дні» М. Горького, «Декабристи» М. Лернера, «Хліб» В. Кіршона, «Між бур'янами» Д. Курдіна та ін. (1931—32); в Казанському рос. драм. театрі — «Платон Кречет» О. Корнійчука (1934). Серед ролей — Чацький («Лихо з розуму» Грибоєдова), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя).

Л. І. Васильєва.

САМАРКА́НД — центр Самарк. обл. Узб. РСР. Розташований у долині р. Зеравшан. Залізнична станція, аеропорт. 495 тис. ж. (1982). Поділяється на 3 міські райони. На тер. сучас. С. з 6 ст. до н. е. існувало м. Мараканда — столиця *Согдіани*; згодом місто ввійшло до *Тюркського каганату*. В 329 захоплений військами *Александра Македонського*. На поч. 8 ст. підпав під владу арабів, у 9—10 ст. входив до *Саманідів держави*, в 11 ст. — до д-ви *Караханідів*. Згодом його завоювали турки-сельджуки, в 12 ст.— *каракитаї*. В 1220 С. зруйнували орди *Чінгісхана*. В кін. 14 — на поч. 15 ст.— столиця імперії *Тімура*. В 1424—29, за *Улугбека*, в С. було споруджено астрономічну обсерваторію. В 1500 входив до *Шейбанідів держави*, до серед. 16 ст. — її столиця. З кін. 16 ст.— у складі *Бухарського ханства*. В 1868 С. був включений до Рос. д-ви. З 1887 — центр Самаркандської обл. На поч. 20 ст. в С. виникли с.-д. орг-ції. Рад. владу проголошено 28.XI (11.XII) 1917. С. увійшов до *Туркестанської АРСР*. У 1924—30 С.— столиця Узб. РСР, з 1938— обл. центр. У жовтні 1970 відзначалося 2500-річчя міста. С. нагороджено орденом Леніна (1971). С.— значний промисловий і культурний центр республіки. Розвинуті машинобудування (заводи «Червоний двигун», «Кінап», ліфтобудівний, холодильників та ін.), легка (шовкомотальна, шовкоткацька, трикотажна, швейна і взут. ф-ки) та харч. (консервний, фруктоконсервний, тютюново-ферментаційний заводи, чаєрозважувальна ф-ка) пром-сть. Серед ін. підприємств — хім., фарфоровий з-ди, домобуд. комбінат, меблева ф-ка. С. одержує газ з газопроводу Бухара — Ташкент. У місті — Всесоюзний н.-д. ін-т каракулівництва, н.-д. ін-т експеримент. мед. паразитології та гельмінтології та ін.; 6 вузів, у т. ч. *Самаркандський університет*, філіал Ташк. політех. ін-ту, 14 серед. спец. навч. закладів, 6 музеїв (з філіалами): заснування міста Самарканда, історії культури та мистецтва Узб. РСР, Будинок-музей С. Айні, меморіальний Улугбека та ін. Театри: опери та балету, Узб. театр драми і рос. драматичний, ляльок, філармонія. В пн.-сх. частині С.— городище Афрасіаб з Музеєм заснування міста Самарканда; меморіальний архіт. ансамбль Шахі-Зінда, культовий комплекс Бібі-Ханим (1399—1404) — руїни соборної мечеті з багатим фаянсовим й різьбленим мармуровим декором, мавзолей, що зберігся. У центрі старої частини С.— ансамбль площі *Регістан*. На Пд. від нього— мавзолеї *Гур-Емір* (1404—05), Аксарай (70-і рр. 15 ст.), Рухабад (80-і рр. 14 ст.). На Пд.-Сх. від Регістану — руїни мавзолею Ішрат-хана (1464), меморіальний комплекс біля мавзолею Ходжа Абді-Дарун (15 ст.). Театр опери та балету (1964, арх. А. Балаєв), готель «Самарканд» (1971, арх. О. Айдінова, Балаєв). Пам'ятники: Навої і Джамі (скульптор Х. Хуснутдінходжаєв та ін.), Улугбеку (скульптор М. Мусабаєв, арх. Т. Саїпов); всі — 1970. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225, а також до ст. *Регістан*, т. 9, с. 314.

САМАРКА́НДСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 15.I 1938. Розташована в центр. частині республіки, в бас. середньої течії р. Зеравшану. Площа 24,5 тис. км². Нас. 1923 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. нас.— узбеки, живуть також росіяни, таджики, татари, вірмени, українці та ін. Міськ. нас.— 40%. Поділяється на 14 районів, має 8 міст та 14 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Самар-*

Т. Сальвіні.

О. М. Самарін.

Самарканд. Меморіальний архітектурний ансамбль Шахі-Зінда. Мавзолей Кази-заде Румі. 15 ст.

САМАРКАНДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

О. А. Самарський.

Самбір. Ратуша. 1668.

канд. С. о. нагороджено орденом Леніна (1959). Більша частина тер. області лежить у межах Зеравшанської долини. На Пд. Сх.— передгір'я і відроги Туркестанського хр., на Пн. простягаються хребти Нуратау (вис. до 2165 м, г. Хаятбаші) та Актау, на Пд.— Зеравшанський хр. Пд.-зх. частина зайнята степом Карнабчуль. Корисні копалини: руди кольорових металів, мармур, вапняки, мергель, гіпс та ін. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня на рівнині бл. 0°, липня від +25° до +30°; опадів 200—400 мм на рік, переважно взимку і навесні. В горах відповідно +22, +26°, опадів понад 800 мм на рік. Гол. річка — *Зеравшан*. Переважають сіроземи, на схилах гір, вище 1500—1700 м— буроземи й каштанові грунти (під горіховими й арчовими лісами), вище — чорноземи, які змінюються гірсько-лучними і гірсько-тундровими грунтами. В області напівпустельна і пустельна природна рослинність (полин, *ефемери* і ефемероїди). В долині р. Зеравшану — тугайні ліси.

За роки Рад. влади в С. о. створено значну пром-сть, зокрема маш.-буд. та хім., і механізоване с. г. Енергетичну базу області становлять Хішрау ГЕС та Талігулянська ГЕС, газ надходить по газопроводу Бухара — Ташкент. Машинобудування та металообробка представлені виробн. запчастин до с.-г. техніки, устаткування для бавовноочисної пром-сті, побутових холодильників, ліфтів пасажирських, кіноапаратури, апаратури звукозапису, комплектуючих виробів до радіоприймачів і телевізорів; хім. пром-сть — виробн. мінерал. добрив, сірчаної к-ти. Дальшого розвитку набула харч. (консервна, виноробна, м'ясна, олійна, тютюнова) та легка (бавовноочисна, шовкова, шкіряна, килимова) пром-сть. Буд. матеріалів та фарфоро-фаянсове виробництво. Провідні пром. підприємства розміщені в Самарканді та Каттакургані. Ін. пром. центри: Красногвардійськ, Джума, Акташ.

С. г. представлене бавовництвом, вирощуванням зернових, виноградарством, тютюнництвом, тваринництвом м'ясо-мол. напряму. Важливу роль у розвитку землеробства відіграє зрошування. Збудовано Каттакурганське водосховище та іригаційні канали. Провідна культура — бавовник, культивують також тютюн, зернові (пшениця, ячмінь, кукурудза), баштанні культури, люцерну. За площею садів область посідає друге місце в республіці. Вирощують абрикоси, персики, яблука, вишні, айву, груші, інжир та гранат, у гірських районах — волоський горіх, мигдаль, фісташку. Зеравшанська долина — один з найдавніших районів виноградарства (вирощують понад 100 сортів). На С. о. припадає понад 30% площі виноградників та 90% виробн. кишмишу в республіці. В області 46 спеціалізованих садово-виноградарських радгоспів. Великі пасовища в пустельних та гірських районах області сприяють розвиткові каракулівництва та ін. галузей тваринництва. Розводять верблюдів, велику рогату худобу (мол. і м'ясного напрямів), свиней. Розвинуте шовківництво. Область перетинає залізнична магістраль Красноводськ — Ташкент, а також «Зеравшанське кільце» (Самарканд — Навої — Бухара — Карші — Самарканд). У пд.-сх. частині області проходить Великий Узбецький тракт (Ташкент — Термез). Розвинуте авіац. сполучення. В С. о.— 6 вузів, у т. ч. *Самаркандський університет*; 17 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзний н.-д. ін-т каракулівництва, н.-д. ін-т експеримент. мед. паразитології та гельмінтології в Самарканді та ін. Музеї: заснування міста Самарканда, історії культури та мистецтва Узб. РСР, обл. краєзнавчий музей та ін. 5 театрів (опери та балету, узб. театр драми, російський драматичний, ляльок; філармонія — в Самарканді; узбецький драматичний — в Каттакургані). В С. о. — 4 санаторії, будинки відпочинку.

А. Салібв.

САМАРКА́НДСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені Алішера Навої. Засн. 1927, з 1930 — Узб. пед. академія, з 1933 — Узб. ун-т, з 1960 — Самаркандський ун-т. В 1941 ун-ту присвоєно ім'я Алішера Навої. У складі С. у. (1981) 11 ф-тів: істор., юрид., фіз., хім., біол., геогр., матем., прикладної математики, узбецької й таджицької філології, російської філології, іноз. мов. Працюють два ф-ти підвищення кваліфікації, підготовче відділення, аспірантура, 4 проблемні й 2 галузеві н.-д. лабораторії, навч.-обчислювальний центр, наук. б-ка (понад 1 млн. 800 тис. одиниць зберігання), бот. сад, 2 музеї. В 1980/81 навч. р. в С. у. навчалося близько 11 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,6 тис. За роки існування ун-т підготував понад 40 тис. спеціалістів. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1977).

А. К. Атаходжаєв.

САМА́РСЬКИЙ Олександр Андрійович (н. 19.II 1919, с. Новоіванівка, тепер Амвросіївськ. р-ну Донец. обл.) — рад. математик, акад. АН СРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1979). Член КПРС з 1946. Закінчив (1945) Моск. ун-т. З 1948 працює в Моск. ун-ті та ін-ті прикладної математики АН СРСР. Осн. праці С. стосуються *математичної фізики* та *обчислювальної математики*. С. побудував заг. теорію різницевих схем як операторних і операторно-різницевих рівнянь, розвинув теорію стійкості операторно-різницевих схем, теорію однорідних різницевих схем для *рівнянь математичної фізики*, розробив ряд ефективних методів чйсельного розв'язування нелінійних задач матем. фізики. Під керівництвом С. були виконані розрахунково-теор. дослідження багатьох проблем механіки суцільного середовища, ядерної фізики, фізики плазми й керованого термоядерного синтезу та ін. Нагороджений 3 орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1954; Ленінська премія, 1972.

САМА́РСЬКИЙ МОНАСТИ́Р, Самарський Пустинно-Миколаївський військовий монастир — православний монастир *Запорізької Січі*. Засн. 1672 поблизу слободи Самарчук (тепер м. Новомосковськ Дніпроп. обл.). Підлягав безпосередньо *Кошу Запорізької Січі* і був шпиталем для поранених і старих козаків. Одержав від Коша значні зем. маєтності. В 2-й пол. 18 ст. мав бл. 2 тис. феодально залежних *посполитих*, понад 17 тис. десятин орної землі, 5 млинів, сіножаті, лісові угіддя тощо. Постачав Запорізькій Січі хліб та ін. продукти. Після ліквідації 1775 царським урядом Запорізької Січі був приєднаний до *Межигірського монастиря*. В 1786 С. м. було закрито в зв'язку з *секуляризацією* монастирських земель. З будівель монастиря залишився в Новомосковську Троїцький собор (1773—78; майстер Я. Погребняк), який є архіт. пам'яткою (іл. див. т. 8, с. 440).

САМБА́Т, Самватас (грец. Σαμβατάς) — одна з давніх назв Києва, точніше Київської фортеці, що її згадує візант. імператор *Константин VII* Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» (середина 10 ст.).

СА́МБІР — місто обласного підпорядкування Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Дністрі. Залізнич. вузол. В істор. джерелах місто вперше згадується 1238. В 1349 С. загарбала шляхет. Польща (1370—87 С.— під владою феод. Угорщини). В 1380 С. надано *магдебурзьке право*. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Після розпаду 1918 Австро-Угорщини місто 1919 окупувала бурж.-поміщицька Польща. В 1920 виникла комуністична орг-ція. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. У місті — з-ди: радіодеталей, приладобудівний «Омега» (у складі львів. виробничого об'єднання «Мікроприлад»), по ремонту буд. і шляхових машин, склоробний, цегельний, цукр., сироробний; меблевий і хлібний комбінати, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Технікум механізації обліку, пед., культур.-осв., мед. та 3 профес.-тех. уч-ща; 11 заг.-осв., музична та спорт. школи; 11 лік.

закладів, у т. ч. 5 лікарень. 4 будинки культури, 4 клуби, 2 кінотеатри, 2 б-ки. В С. збереглися католицький костьол (1503), мисливський будинок короля Стефана Баторія (16 ст.), залишки фортечних валів (16—17 ст.), ратуша (1668), парк (18 ст.), житл. будинки (18—19 ст.). Пам'ятник В. І. Леніну (1979, скульптор І. А. Садовський). В С. народились укр. рад. композитор і диригент М. Ф. *Колесса*, укр. рад. режисер і актор Л. *Курбас*, укр. письменник А. Я. *Чайковський*. В с. Кульчиці, поблизу С., народився герой оборони Відня 1683 Ю. Ф. *Кульчицький*. В С. працював укр. живописець 16 ст. *Федуско*, викладав у гімназії укр. фольклорист-музикознавець, композитор Ф. М. *Колесса*. В С. провели останні роки життя укр. актриса Т. Й. *Бачинська* і укр. актор і режисер О. В. *Бачинський*. Тут не раз бував І. Я. Франко.

САМБІРСЬКИЙ РАЙОН — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 0,9 тис. км². Нас. 75,7 тис. чол. (1982). У районі — 108 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній і 30 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Самбір*. Пн. частина району лежить у межах Прикарпатської височини, пд.— у *Бескидах*. Осн. корисні копалини: природний газ, торф, буд. глини, гравій, пісок тощо. Гол. річка — *Дністер* з прит. *Стривігор*. Грунти переважно сірі опідзолені та підзолисті. Ліси (в осн. смерека, бук, граб) займають 11,6 тис. га. У межах району — Чайковицький держ. заказник. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Самбір. У районі найбільші підприємства — Викотський керамзитовий, Чайковицький сухих кормових антибіотиків, Воютицький спиртовий з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Самбір) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— тваринництво м'ясо-мол. напряму, у землеробстві переважає вирощування тех. (цукр. буряки, льон) та зернових (пшениця, жито) культур. Площа с.-г. угідь 1981 становила 76,0 тис. га, у т. ч. орні землі — 40,4 тис. га, сіножаті і пасовища — 23 тис. га. У С. р.— 16 колгоспів, радгосп, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Самбір, Рудки, Дубляни. Автомоб. шляхів — 387 км, у т. ч. з твердим покриттям — 357 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Погірці), 60 заг.-осв. та музична школи; 75 лік. закладів, у т. ч. 9 лікарень. 14 будинків культури, 74 клуби, кінотеатр, 85 кіноустановок, 90 б-к, музей наукового атеїзму (смт Дубляни). У с. Городищі С. р. народився укр. рад. письменник Д. Г. *Бандрівський*. У С. р. видається газ. «Червоний прапор» (з 1939). *А. Г. Павловський.*

САМБО (ісп. zambo, англ. sambo) — назва нащадків від шлюбу між індіанцями і неграми в Латинській Америці (на о. Ямайка — від шлюбу мулатки і негра).

САМБО (скорочення рос. терміна «самозащита без оружия») — вид спорт. боротьби, побудований на найефективніших прийомах національних видів боротьби. Виник в СРСР в 30-х рр. 20 ст. Прийоми, що застосовуються в С. (їх понад тисячу), поділяються на 2 розділи: перший об'єднує прийоми захисту від збройного нападу і має спец. призначення, другий — прийоми, які застосовуються в спорт. змаганні. На відміну від ін. видів боротьби, С. має деякі характерні особливості: борці одягнені в спец. одяг, правилами передбачено застосування підніжок, підсікань, кидків, утримань, больових прийомів тощо. Боротьба проводиться на круглому килимі діаметром 6—9 м протягом 4—6 хв без перерви. Самбісти виступають у 10 вагових категоріях (48 — понад 100 кг). В 1938 створено Всесоюзну федерацію С. В 1939 проведено перші всесоюзні змагання. З 1955 С. входить в комплекс «*Готовий до праці й оборони СРСР*». В 1966 С. включено до Міжнар. аматорської федерації боротьби (ФІЛА, створена 1912). В 1971 С. включено до програми Спартакіади народів СРСР. Переможцем V Спартакіади стала команда спортсменів України. З 1972 з С. проводяться чемпіонати Європи, а з 1973 — світу. Серед чемпіонів світу — укр. спортсмени В. Саунін (1974), М. Юнак (1973, 1975), М. Левицький (1980); чемпіонів Європи — С. Новиков (1973). *С. Ф. Матвєєв.*

САМБУ Жамсарангійн (27.VI 1895, Нижньобуренський сомон Центрального аймака — 21.V 1972, Улан-Батор) — монг. політ. і державний діяч, Герой Праці МНР (1965). Член Монгольської нар.-революційної партії (МНРП) з 1922. Н. в сім'ї *арата*. В 1937—46 — посланник МНР у СРСР. В 1954—72 — голова Президії Великого нар. хуралу МНР, член ЦК і Політбюро ЦК МНРП. Нагороджений орденом Леніна, ін. радянськими і монгольськими орденами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966.

САМІЙЛЕНКО Володимир Іванович [літ. псевд.— В. Сивенький, Іваненко, Полтавець, Смутний, Л. Сумний та ін.; 22.I (3.II) 1864, с. Великі Сорочинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл. — 12.VIII 1925, Боярка, тепер смт Київ. обл.] — укр. письменник. Навчався в Київ. ун-ті. Був дрібним чиновником у Києві, Чернігові, Катеринодарі, Миргороді. З 1905 працював у газ. «Громадська думка», «Рада», журн. «Шершень», «Нова громада» (всі — Київ). Друкуватися почав 1886 (вірші, оповідання, фейлетони, переклади) переважно в зх.-укр. виданнях. В 1890 у Києві вийшла перша зб. «З поезій В. Самійленка», в 1906 у Львові — найповніша зб. — «Україні» з передмовою І. Франка. Широку популярність С. здобув ліричними й сатиричними віршами, позначеними демократизмом, народністю, високою поетичною культурою. Для лірики С. характерне оспівування рідного краю, зображення тяжкого становища трудящого люду, роздуми про призначення мистецтва. С.— майстер пейзажної та інтимної лірики. Вірш «Вечірня пісня», покладений на музику К. Стеценком, став відомою нар. піснею. Осн. спрямування сатиричних творів С. («Ельдорадо», «На печі», «Собаки», «Божий приклад») — викриття утисків у самодержавній Росії, пустомельства і неробства укр. «панів-патріотів», моральної ницості пануючих класів. Сатиричні вірші та фейлетони періоду революції 1905—07 та столипінської реакції розвінчували царську конституцію з її куцими «свободами», Думу і самодержавну бюрократію, чорносотенців, продажну бурж. пресу. С. написав ряд драм. творів (у т. ч. драму «Чураївна»), перекладав твори Гомера, Данте, П. Бомарше, П. Беранже, Дж. Байрона, А. Франса, О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Не зрозумівши соціалістич. революції, С. опинився в еміграції. Протягом 5 років жив у Галичині. Розчарувавшись в еміграційному оточенні, в травні 1924 повернувся на Рад. Україну, оселився в Києві, співробітничав у видавництвах.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1958: Вибрані поезії. К., 1963.

Літ.: Франко І. Володимир Самійленко. Проба характеристики. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Історія української літератури, т. 4, кн. 2. К., 1969. *П. М. Федченко.*

САМІЙЛЕНКО Поліна Микитівна [н. 4 (16).V 1889, Васильків, тепер Київ. обл.] — укр. рад. актриса, театр. діяч, засл. арт. УРСР (з 1930). Дружина Й. *Шевченка*. В 1915—17 навчалася в Муз.-драм. школі М. В. Лисенка в Києві. Одна із засновників драм. студії (1916), з якої утворився «*Молодий театр*» (Київ); працювала у ньому до 1919, була провідною актрисою. Грала в театрах Одеси, Харкова, Кам'янця-Подільського, Черкас, 1934—47 — в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Під час Великої Вітчизн. війни — в складі фронтової бригади. Серед ролей — Ганна («Маруся Богуславка» Старицького), Ярославна («Яблуневий полон» Дніпровського), Фенька («Республіка на колесах» Мамонтова), Оксана, Христина Архипівна («Загибель ескадри», «Платон Кречет» Корнійчука), Софія («Останні» М. Горького), Йокаста («Цар Едіп» Софокла; вперше на укр. сцені).

Ж. Самбу.

В. І. Самійленко.

П. М. Самійленко.

Т. М. Самодумов.

П. М. Самійленко в ролі Іоанни («Свята Іоанна» Б. Шоу).

Лауренсія («Фуенте Овехуна» Лопе де Вега). Нагороджена орденом «Знак Пошани».

Тв.: Дві прем'єри «Молодого театру», «Вітчизна», 1968, № 7: Незабутні дні горінь. К., 1970.

М. Г. Лабінський.

САМІЙЛЕНКО Стефан Пилипович [13 (25).XII 1906, містечко Станіслав, тепер село Білозерського р-ну Херсон. обл.— 26.X 1977, Запоріжжя] — укр. рад. мовознавець. Закінчив Херсон. ін-т нар. освіти (1930). З 1933 працював у пед. ін-тах Полтави, Ворошиловграда, з 1950 — Запоріжжя (з 1962 — професор, зав. кафедрою укр. мови). Наук. праці: «Нариси з історичної морфології української мови» (ч. 1—2, 1964—70) та ін. Один з авторів колективної праці «Історія української мови. Морфологія» (1979), а також підручників для вузів тощо.

В. А. Чабаненко.

САМІТНИЦТВО, анахоретство — аскетичний спосіб життя внаслідок відмови з релігійних міркувань від спілкування з людьми, усамітнення в пустельних місцях. Ідея С. тією чи ін. мірою була притаманна *брахманізмові, буддизмові, іудаїзмові*. В *християнстві* поява С. належить до 3—4 ст. Церква вихваляла С. як ідеал і засіб релігійно-морального вдосконалення і врятування від гріха, використовуючи С. для посилення впливу на віруючих і зміцнення свого авторитету.

САММЕР Іван Адамович [3 (15). IX 1870, с. Очеретяне, тепер Кагарлицького району Київ. обл.— 25.VI 1921, Харків] — учасник революц. руху в Росії, рад. держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1897. Н. в сел. сім'ї. В 1891—95 навчався на юрид. факультеті Київ. ун-ту. В 1896 вів парт. роботу в Полтаві, Києві. Брав участь у створенні *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. З 1897 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 С. заарештовано, 1899 заслано у Вологодську губ. В 1904—05 — член Казанського к-ту РСДРП. На III з'їзді РСДРП обраний кандидатом у члени ЦК від більшовиків. У 1905 — секретар *Російського бюро ЦК РСДРП*. Учасник революції 1905—07 в Казані, Петербурзі, Москві. З грудня 1905 — член Об'єднаного ЦК РСДРП. На V з'їзді РСДРП обраний (заочно) кандидатом у члени ЦК. У 1907 заарештований, 1909 висланий у Вологодську губ. Після Лютн. революції 1917 — секретар Вологодської Ради, член ревкому, з грудня 1917 — на рад. роботі, зокрема 1920—21 — організатор і голова Вукоопспілки, уповноважений Наркомзовнішторгу на Україні. Член ВУЦВК.

САМНІТИ (лат. Samnites) — давньоіталійські племена (див. *Італіки*). Жили в горах, займалися переважно скотарством. У 5 ст. до н. е. частина С., яка спустилася з гір, зайняла Зх. і Пд. Апеннінського п-ова. В результаті *Самнітських воєн* С. на поч. 3 ст. до н. е. були підкорені Старод. Римом. Боролися проти Риму в Союзницькій війні 90—88 до н. е. В 1 ст. до н. е. майже повністю винищені *Суллою*.

САМНІТСЬКІ ВІЙНИ — три війни між Стародавнім *Римом* і союзом *італіків* на чолі з *самнітами* за панування в Центр. Італії, які велися в 4—3 ст. до н. е. Після першої війни (343—341 до н. е.) римляни здобули контроль над Капуєю і Кумами, самніти — над Теанумом. Внаслідок другої війни (327—304 до н. е.) самніти втратили Кампанію, після третьої (298—290 до н. е.) — припинили опір. Самнітські громади Рим перетворив на своїх союзників з обмеженими правами.

САМО (р. н. невід. — п. 658) — слов'янський князь. Згідно з хронікою Фредегара, С. був франкським купцем (на думку деяких сучас. істориків, С.— слов'янин). У 623 очолив повстання слов'ян проти *аварів*, після перемоги якого був обраний князем. Заснував перше історично відоме політ. об'єднання зх. і частково пд. слов'ян, яке включало тер. Чехії, Моравії, Словаччини, землі лужицьких сербів, частину земель словенців і хорватів (частина істориків вважає це об'єднання союзом племен, інша — д-вою). С. вів успішні війни проти аварів і франків. Після смерті С. його об'єднання розпалося.

САМОАНЦІ, самоа — народ, корінне населення островів Самоа. Чисельність — 222 тис. чол. (1978, оцінка). Мова С.— самоа, полінезійської групи (див. *Полінезійські мови, Полінезійці*). За релігією більшість С.— протестанти, є й католики. До 19 ст. у С. існували первіснообщинні відносини. З кін. 19 ст. С. зазнавали гніту нім., амер. й англ. імперіалістів. Внаслідок нац.-визвольної боротьби 1962 *Західне Самоа* здобуло незалежність. Осн. заняття С.— землеробство, рибальство, тваринництво.

САМОВИХОВАННЯ — систематична й свідома діяльність людини, спрямована на вироблення в собі бажаних фізичних, розумових, моральних, естетичних якостей, позитивних рис волі й характеру, усунення негативних звичок. Результат С. перевіряється практикою життя. Пов'язане з *самоосвітою*. Рад. педагогіка розглядає С. як частину *комуністичного виховання* і всього процесу духовного розвитку особистості. Зміст С. залежить від сусп.-істор. умов, в яких живе і розвивається людина. Потреба в самовдосконаленні виникає в громад., трудовій і навч. діяльності, коли досягнуто певного рівня свідомості й самопізнання, вироблено здатність до самоаналізу й самооцінки, коли усвідомлюється необхідність відповідності особистих якостей поведінки вимогам суспільства (див. також *Самоконтроль* у психології). Формування якостей особистості шляхом С. відбувається в єдності з діяльністю колективу, де кожний індивід одержує можливість всебічно розвивати задатки (див. також *Самонавіювання, Автогенне тренування*). В умовах розвинутого соціалізму гармонійно поєднуються вимоги суспільства і прагнення особистості до С. на основі комуністичних ідеалів.

САМОДЕРЖАВСТВО — монархічна форма правління в Росії, при якій верховну владу здійснював необмежений монарх — цар, з 1721 — імператор. В історії С. було два етапи: 16—17 ст., коли діяли станово-представницькі установи — *Боярська дума* та періодично скликувані *Земські собори*; 18 — поч. 20 ст., коли існувала абсолютна *монархія* (див. *Абсолютизм*), що еволюціонувала в напрямі бурж. монархії (див. *Державна дума*). С. було повалено *Лютневою буржуазно-демократичною революцією 1917*. При С. народ зовсім не брав участі в законодавстві і в контролі за управлінням, був безправним. С. проводило великодерж. шовіністичну політику щодо всіх неросійських народів країни.

САМОДИВ, Самовил — персонаж міфології пд. слов'ян. Жіночі паралелі — Самодива, Самовила. С. подібні до *русалок, мавок*. Жили у воді, на горах. У болгар купальське свято наз. самовильським. С. відомі й у давніх сх. слов'ян (під назвою «вили»). У «Слові о полку Ігоревім» С. згадується як Див.

САМОДІЙСЬКІ МОВИ — група мов уральської сім'ї. Розмовляють ними *самодійські народи*. До С. м. належать ненецька, енецька, нганасанська й селькупська мови. Фонетична структура С. м. в основному однакова, головні відмінності полягають у регулярних звукових відповідностях. Осн. спосіб утворення форм слів — *аглютинація*. Іменник має три числа (є й *двоїна*), особово-присвійні форми, може змінюватися за особами, числами (в ненецькій та енецькій) й за часами. Дієслово має три дієвідміни — суб'єктну, суб'єктно-об'єктну й суб'єктно-безоб'єктну, кілька способів. Порядок слів сталий.

Літ.: Языки народов СССР. Финно-угорские и самодийские языки, т. 3. М., 1966; Терещенко Н. М. Синтаксис самодийских языков. Л., 1973.

Н. М. Терещенко.

САМОДІЙСЬКІ НАРОДИ, самоїдські народи — група народів (*ненці, енці, нганасани* та *селькупи*), що живе в Ненецькому, Ямало-Ненецькому, Таймирському (Долгано-Ненецькому) автономних округах, на Пн. Архангельської, Тюменської, Томської областей. Заг. чисельність — бл. 35 тис. чол. (1979). Говорять *самодійськими мовами*. Ймовірно, що С. н. в 1-му тис. н. е. прийшли з Саян у Пн. Сибір. До поч. 20 ст. у С. н. зберігалося багато залишків родових відносин. За Рад. влади соціально-екон. становище і побут С. н. докорінно змінилися. Осн. заняття С. н.— колгоспне мисливство, оленярство, рибальство, звірівництво, городництво, частина їх працює в пром-сті. У С. н. відкрито школи з рідною мовою навчання, лікарні, клуби, бібліотеки. Створилась і зросла своя інтелігенція. Розвивається багатий фольклор, образотворче мистецтво, л-ра. Зникають реліг. пережитки.

САМОДІЯЛЬНЕ МИСТЕЦТВО — непрофесіональна художня творчість. Те саме, що й *художня самодіяльність*.

САМОДУ́МОВ Тодор Михайлов (18.III 1878, м. Дупниця, тепер м. Станке Димитров — 2.IX 1957, Софія) — болг. педагог і громад. діяч, академік Болг. АН (з 1952). Член БКП (з 1914). Вищу освіту здобув в ун-тах Софії і Берна. В 1902—23 учителював. За свої погляди 1923 був звільнений з роботи. Редагував журн. «Наука и възпитание» («Наука й виховання», 1923—25), «Народна просвета» («Народна освіта», 1928—34; 1945—57). З 1948 — професор Софійського ун-ту. В 1953—57 — директор н.-д. ін-ту педагогіки Болг. АН (тепер ін-т має його ім'я). У своїх працях пропагував марксистсько-ленінські принципи виховання, викривав політику буржуазії в галузі освіти. Осн. праці: «Розвиток і виховання волі» (1908), «Праця як дидактичний принцип» (1910), «30 років будівництва радянської школи» (1947), «Суть процесу навчання» (1950).

САМОЗАПИ́ЛЕНІ ЛІ́НІЇ, інцухтлінії — потомство перехреснозапильної рослини, одержане внаслідок кількаразового примусового самозапилення і добору. С. л. використовують для створення міжлінійних та сортолінійних *гібридів*, які характеризуються високим ефектом *гетерозису*. С. л. широко застосовують у селекції кукурудзи, сорго, огірків, помідорів та ін. культур. Див. також *Гібридизація*.

Д. Ф. Лихвар.

САМОЗАПИ́ЛЕННЯ — перенесення *пилку* з пиляків на приймочку маточки тієї ж самої *квітки*. У дикорослих рослин С. відбувається рідко, у культурних — частіше. Близьке розташування пиляків і приймочки у квітці та ін. пристосування сприяють С. Іноді С. відбувається ще в пуп'янках (напр., у гороху, квасолі) або коли *суцвіття* ще обгорнуте листковою трубкою (у ячменю); у деяких рослин — в кінці цвітіння, якщо не відбулося *перехресне запилення*. С. найбільш виявлене в клейстогамних квітках (див. *Клейстогамія*). У т. з. самобезплідних, або самостерильних, рослин в результаті С. насіння або зовсім не утворюється, або буває гіршої якості, ніж при перехресному запиленні. У т. з. самоплідних, або самофертильних, рослин внаслідок С. утворюється нормальне насіння (напр., у пшениці, ячменю, вівса, рису, помідорів, льону та ін.). Тривале С. може призвести до поступового виродження виду, тому для збільшення продуктивності та життєздатності культурних рослин, яким властиве С., застосовують внутрішньосортове схрещування.

Є. Л. Кордюм.

САМОЗАПЛІ́ДНЕННЯ, автогамія — злиття чоловічої і жіночої статевих клітин (*гамет*), що належать тому самому організму. В процесі *еволюції* у організмів виникли пристосування, що перешкоджають С. і забезпечують перехресне *запліднення* (різночасне достигання чоловічих і жіночих статевих клітин; особлива будова статевого апарата; відсутність біол. «спорідненості» між чоловічими й жіночими статевими клітинами тієї самої особини). Серед тварин С. властиве плоским червам, деяким кільчастим червам, молюскам, рибам (див. *Гермафродитизм*); серед рослин, як результат *самозапилення*, зустрічається у багатьох водоростей, грибів, квіткових рослин.

САМОІНДУ́КЦІЯ — окремий випадок *електромагнітної індукції*; явище виникнення *електрорушійної сили* (ерс) в провіднику при зміні власного *магнітного потоку*, що пронизує площу, обмежену цим провідником. Зміна ж власного магн. потоку зумовлюється зміною *електричного струму* в провіднику. Величина ерс С.

$$E_L = -d\Phi/dt = -LdJ/dt,$$

де Φ — власний магнітний потік, що пронизує контур провідника із струмом J, L — коефіцієнт С., або *індуктивність*. Напрям ерс С. визначається *Ленца правилом*. В електриці С. є аналогом явища *інерції* в механіці. С. виникає, зокрема, при замиканні й розмиканні *кола електричного* з постійним струмом і завжди має місце в колах змінного струму. С. зумовлює індуктивний опір (див. *Повний опір*), зсув *фаз*, виникнення вільних електромагнітних коливань у *коливальному контурі*, *скін-ефект* у провідниках тощо. Явище С. має практичне значення в електротехніці та радіотехніці.

САМО́ЙЛЕНКО Анатолій Михайлович (н. 2.I 1938, с. Потіївка, тепер Радомишльського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1965. Закінчив (1960) Київ. ун-т. У 1963—74 працював в Ін-ті математики АН УРСР, з 1967 — в Київ. ун-ті. Наук. праці стосуються теорії звичайних диференціальних рівнянь і теорії нелінійних коливань. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1968. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1981.

САМО́ЙЛИК Ніна Василівна (8.V 1908, м. Валки, тепер Харків. обл.— 28.V 1972, Харків) — укр. рад. педагог, Герой Соціалістич. Праці (1968), засл. учитель УРСР (з 1956). Член КПРС з 1949. Закінчила Харків. ун-т (1938). Пед. діяльність почала з 1927 у Харкові, працювала вчителькою поч. класів, заст. директора і директором серед. шкіл, 1944—72 — директором серед. школи № 126 м. Харкова. Нагороджена двома орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю А. С. Макаренка, ін. медалями.

О. К. Боброва.

САМО́ЙЛОВ Євген Валеріанович [н. 3 (16).IV 1912, Петербург] — рос. рад. актор театру і кіно, нар. арт. СРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Після закінчення 1930 Ленінгр. худож. політехнікуму працював у трупі Театру акторської майстерності (Ленінград). В 1934—38 — актор Театру ім. В. Мейєрхольда, 1940—67 — Моск. театру ім. В. Маяковського, з 1968 — *Малого театру*. Серед ролей — Васька Пепел («На дні» М. Горького), Шуйський («Цар Федір Іоаннович» О. К. Толстого), Олег Кошовий («Молода гвардія» за Фадєєвим), Платон («Дикий Ангел» О. Коломійця), Гамлет («Гамлет» У. Шекспіра), Ясон («Медея» Евріпіда). З 1934 знімається в кіно. Ролі: Микола Щорс («Щорс»), Кудряшов («В шість годин вечора після війни»), генерал Скобелєв («Герої Шипки»), у фільмах за мотивами творів О. Довженка («Зачарована Десна», «Повість полум'яних літ») та ін. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1946, 1947.

САМО́ЙЛОВ Федір Микитович [12 (24).IV 1882, с. Гомиленки, тепер Іван. обл.— 13.VI 1952, с-ще Кратове Раменського р-ну Моск. обл.] — учасник революц. руху в Росії, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї ткача. Робітник. У 1903—12 вів парт. і профспілкову роботу в Іваново-Вознесенську, активний учасник революції 1905—07. В 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи. В 1914 разом з ін. депутатами *більшовицької фракції 4-ї Державної думи* заарештований і засланий на довічне поселення до Туруханського краю. В 1917—18 — голова Іваново-Вознесенської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1919—21 — заст. наркома праці УРСР. З 1922 —заст. зав. *Істпартом* ЦК РКП(б), з 1928 — зав. Істпартом Моск. к-ту ВКП(б). З 1932 — заст. голови Всесоюзного т-ва старих більшовиків, з 1937 — директор Музею Революції СРСР. З 1941 — персональний пенсіонер. На XI з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦКК. Був членом ВЦВК. Автор книги «По слідах минулого» (1940).

САМО́ЙЛОВ Яків Володимирович [23.XI (5.XII) 1870, Одеса — 29.IX 1925, Москва] — рад. геолог і мінералог. У 1893 закінчив Новоросійський ун-т (в Одесі). З 1896 провадив наук. дослідження з мінералогії в Моск. ун-ті під керівництвом В. І. *Вернадського*. З 1902 — зав. кафедрою Ін-ту с. г. і лісівництва у Новоолександрії (тепер м. Пулави, Польща). З 1906 — професор Моск. с.-г. ін-ту (тепер Моск. с.-г. академія ім. К. А. Тімірязєва). В 1907—11 — приват-доцент, 1917—25 — професор Моск. ун-ту. Осн. праці присвячені мінералогії осадочних гірських порід, дослідженню *агрономічних руд*, *біогеохімії*.

САМО́ЙЛОВА Конкордія Миколаївна (дівоче прізв. — Громова; 1876, Іркутськ — 2.VII 1921, Астрахань) — професіональна революціонерка, діячка жін. пролетарського руху в Росії. Член Комуністичної партії з 1903. Н. в сім'ї священика. В революц. русі з 1897. Вела парт. роботу в Твері, Катеринославі, Одесі, Ростові, Москві, Луганську, Баку, Петербурзі. В 1912—14 — відповідальний секретар газ. «Правда». Одна з організаторів 1-ї Всерос. наради робітниць і селянок у Москві (1918). В 1919 — роз'їзний інспектор ЦК РКП(б) по роботі серед жінок-робітниць, згодом — зав. жінвідділом ЦК КП(б)У. Автор ряду статей і брошур.

САМОЙЛО́ВИЧ Анатолій Григорович [29.XI (11.XII) 1906, Ростов-на-Дону — 22.X 1981, Чернівці] — укр. рад. фізик-теоретик, доктор тех. наук (з 1944), засл.

Є. В. Самойлов.

Ф. М. Самойлов.

К. М. Самойлова.

М. С. Самокиш.

діяч н. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1943. Закінчив (1929) Ленінградський ун-т. З 1930 викладав у вищих учбових закладах. Професор Горьк. (з 1935) та Чернів. (з 1949) держ. ун-тів. З 1962 — зав кафедрою теор. фізики Чернівецького ун-ту. Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла, фізики напівпровідників, зокрема проблеми магн. властивостей напівпровідників, теорії екситонів тощо. Розробив новий тип анізотропного термоелемента. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора і медалями.

САМОЙЛО́ВИЧ Віктор Петрович [н. 4. (17).IX 1911, м. Прилуки, тепер Черніг. обл.] — укр. рад. архітектор, доктор мистецтвознавства (з 1969). У 1940 закінчив Київ. інженерно-буд. ін-т. Створив у співавт. проекти житл. будинків для зон лісостепу та Пд. УРСР (1951, 1955), серії типови́х (1958, 1959, 1962) і експериментальних проектів житл. будинків (1960). Автор наук. праць з питань архітектури та нар. мистецтва: «Житловий будинок колгоспника» (К., 1951), «Народна творчість в архітектурі сільського житла» (К., 1961), «Українське народне житло» (К., 1972), «Народное архитектурное творчество» (К., 1977). Брав участь у колективних працях: «Нариси історії архітектури Української РСР» (К., 1957), «Українське народне мистецтво. Живопис» (К., 1967). Викладає в Київ. худож. ін-ті (1947—51, з 1965, професор — з 1972).

САМОЙЛО́ВИЧ (справжнє прізвище Сушковський) Данило Самійлович [11 (22).XII 1742, с. Янівка, тепер с. Іванівка Черніг. р-ну Черніг. обл.— 20.II (4.III) 1804, м. Миколаїв] — укр. лікар, основоположник вітчизняної епідеміології. Член 12 іноземних академій наук. Навчався в Київ. академії (1756—61), Петерб. мед. школі (1761—65) та Страсбурзькому ун-ті (1776—80). Захистив дисертацію в Лейденському ун-ті з питань хірург. акушерства. Був активним учасником боротьби з епідеміями чуми в Москві, Кременчуці, Єлисаветграді, Херсоні та в Криму. Доктор Катериносл. намісництва на Україні (1784—90), карантинний лікар (1793—1800) та інспектор Чорноморської мед. управи (1800—04). Праці присвячені спростуванню старих уявлень про шляхи поширення чуми та обґрунтуванню більш ефективних протичумних заходів. *М. К. Бородій.*

САМОЙЛО́ВИЧ Іван Самійлович (р. н. невід., с. Ходорків, тепер Попільнянського р-ну Житомирської обл.— п. 1690, м. Тобольськ, тепер Тюмен. обл. РРФСР) — гетьман Лівобережної (1672—87) і Правобережної (1674—87) України. Походив з сім'ї священика. Службу в козац. війську почав у 60-х рр. 17 ст. сотенним писарем, згодом був сотником, наказним полковником і полковником *Чернігівського полку*, генеральним суддею (1669—72). Діяльність С. була спрямована на дальше розширення привілеїв *козацької старшини*. Під тиском нар. мас добивався возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Росії. В зв'язку з цим йому довелося вести запеклу боротьбу проти гетьмана Правобережної України П. *Дорошенка*, ставленика султан. Туреччини. Очолював козац. полки під час боротьби проти турецько-татарської навали 1677 і 1678 на Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Після невдалого походу рос.-укр. війська на Крим (1687) козац. старшина, невдоволена самовладністю і користолюбством С., звинуватила його в зрадницьких стосунках з крим. ханом і звернулася до царського уряду з проханням усунути його з гетьманства. В липні 1687 С. було заарештовано і заслано до Сибіру.

САМОКВА́СОВ Дмитро Якович [15 (27).V 1843, маєток Молотеч кол. Новгород-Сіверського пов. Черніг. губ.— 3 (16).VIII 1911, Москва] — рос. археолог та історик рос. права. Закінчив юридичний ф-т Петерб. ун-ту. З 1877 — професор Варшавського, з 1894 — Моск. ун-тів. С. провадив розкопки археол. пам'яток різних епох у багатьох пунктах Росії, в т. ч. і на тер. України. Дослідив численні слов'ян. кургани Чернігівщини, серед них курган *Чорну могилу*. Автор праць «Могили Руської землі» (1908), «Могильні старожитності Сіверянської Чернігівщини» (1916) та з історії рос. права.

САМО́КИШ (Самокиша) Микола Семенович [13 (25).X 1860, Ніжин — 18.I 1944, Сімферополь] — укр. рад. живописець і графік, акад. петерб. АМ (з 1890), засл. діяч мист. РРФСР (з 1937). В 1879—85 навчався в петерб. АМ у Б. Віллевальде та П. *Чистякова*, 1886—89—в Парижі у Е. Детайля. У 1889, повернувшись на батьківщину, С. написав кілька картин для Тбіліського історич. музею («Бій під Авліаром 1877 року», «Баталія біля річки Іорі», «Оборона Наурської станиці»). Під час рос.-япон. війни був в армії, видав альбом «Війна 1904—05 року. З щоденника художника». У 1912 виконав серію малюнків на тему боротьби рос. народу проти наполеонівської навали. В перші роки Рад. влади створив картини, що відображають героїзм бійців Червоної Армії на фронтах громадян. війни: «Захист червоного прапора» (1920), «Атака будьонівської кавалерії» (1923), пізніше — «Перехід Червоної Армії через Сиваш» (1935), дві останні — в Сімферопольському худож. музеї. Багато картин і малюнків С. присвятив визвольній боротьбі укр. народу в 17 ст.: «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ» (1929), «Бій під Жовтими Водами» (1930), «Абордаж турецької галери запорожцями» (1930), «Похід запорожців на Крим» (1934), «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким» (1934, ДМУОМ). У 1938 С. написав картину «М. Щорс в бою під Черніговом». Разом з С. *Васильківським* створив альбоми «З української старовини» (1900) і «Мотиви українського орнаменту» (1912); брав участь у розписах будинку Полтав. земства (тепер Полтав. краєзнавчий музей). У 1912—17 викладав у петерб. АМ, 1936—41 — у Харків. худож. ін-ті. Учнями С. були М. Авілов, П. *Котов*, К. *Трохименко*, Л. *Чернов*. Держ. премія СРСР, 1941. Іл. див. на окремому аркуші, с. 32—33, а також до статей *Анімалістичний жанр*, т. 1, с. 448—449; *Батальний жанр*, т. 1, с. 368—369; *Визвольна війна українського народу 1648—54*, т. 2, с. 224—225; *Запорізька Січ*, т. 4, с. 224—225; до ст. *Запорізькі козаки*, т. 4, с. 212.

Літ.: Яценко В. М. С. Самокиш. К., 1954; Ткаченко В. Я. Николай Семенович Самокиш. М., 1964; Яценко В. Ф. Микола Самокиш. Альбом. К., 1979. *В. Ф. Яценко.*

САМОКОНТРО́ЛЬ у психології — усвідомлювана регуляція людиною своєї поведінки та діяльності для забезпечення відповідності їхніх результатів поставленим цілям, вимогам, нормам, правилам тощо. Мета С. полягає в запобіганні помилкових дій чи операцій та виправленні їх. Завдяки коригуючій функції С. людина спроможна реалізувати запропонований їй кимсь або самостійно прийнятий план діяльності. Важливу роль у процесах С. особистості відіграє її самооцінка. С. як властивість особистості пов'язаний і з самовимогливістю, мірою розвитку почуття відповідальності за свої дії і вчинки, з потребою враховувати інтереси інших. С. є важливим засобом розумового та морального самовдосконалення особистості (див. також *Самонавіювання*, *Автогенне тренування*).

САМОКРИ́ТИКА — див. *Критика і самокритика*.

САМОНАВІДНА́ ЗБРО́Я — снаряди-боєприпаси (ракети, торпеди тощо), які наводяться їхнім бортовим пристроєм, що стежить за ціллю і видає відповідні команди управління. Для наведення використовують випромінювану чи відбиту ціллю енергію. Залежно від розміщення первісного джерела енергії розрізняють С. з. активну, в якій джерело первісної енергії встановлюється на борту С. з.; напівактивну — джерело первісної енергії, що забезпечує підсвітлення цілі, розміщується поза ракетою, на пункті управління; пасивну — використовується світлове, теплове, акустичне та радіовипромінювання цілі або її магнітне поле. С. з. забезпечує високу точність ураження цілі незалежно від її віддалення.

САМОНАВІЮВАННЯ, автосугестія — особливий вид психічного впливу людини на саму себе (на відміну від гетеросугестії, що полягає у психічному впливі однієї людини на іншу чи групу людей). Фізіологічною основою С. є механізми зворотної аферентації й випереджаючого відображення (див. *Випереджаючого відображення принцип*). С.— один із засобів *саморегуляції*. За змістом і наслідками С. може бути позитивним і негативним. Позитивне С. спрямоване на *самовиховання*, мобілізацію фіз. та інтелектуальних можливостей особистості. Прикладом цілеспрямованого С. є *автогенне тренування*. Негативне С. зумовлює небажані психічні стани і якості, паралізує активність тощо. С. є невід'ємним елементом у ре-

дігійно-містичних системах. Ефект С. залежить від властивостей особистості та її психофізичного стану, значення особистої і сусп. мети, адекватності використовуваних прийомів. Різні методики і прийоми С. широко використовуються з лікувальною метою, а також у *психогігієні* і психопрофілактиці.

Л. Ф. Бурлачук.

САМОНАВЧА́ЛЬНІ СИСТЕ́МИ — системи, які під впливом зовнішніх умов можуть поліпшувати своє функціонування відповідно до заданого критерію якості. Поряд з терміном «самонавчальні системи» часто як синоніми використовують терміни «самовдосконалювальні», «адаптивні», «самонастроювальні», «самопристосовувальні» системи тощо. Див. *Розпізнавальна система. Розпізнавання образів.*

М. І. Шлезінгер.

САМОНАПРУ́ЖЕНІ КОНСТРУ́КЦІЇ — залізобетонні конструкції, в яких при твердненні *бетону*, виготовленому на *напружуючому цементі*, виникає напружений стан (самонапруження); різновид *попередньо напружених конструкцій*. У С. к. в результаті об'ємного розширення бетону попередньо напружується вся *арматура* (незалежно від її положення), а бетон через інтенсивне самоущільнення набуває значної міцності (на 25—30% більшої, ніж при твердненні без арматури), водо-, бензо- і газонепроникності. Самонапруженими виготовляють залізобетонні напірні труби, резервуари, оболонки подвійної кривини, елементи дорожніх і аеродромних покриттів, гідротех. споруди тощо.

САМООПОДАТКУВА́ННЯ — форма добровільної участі населення у фінансуванні госп. і культурно-побутового будівництва в сільській місцевості. Здійснюється на підставі постанови ЦВК і РНК СРСР від 11.IX 1937 «Про самооподаткування сільського населення» та Положення про стягнення не внесених у строк податків і неподаткових платежів, затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26.I 1981. Розмір і цільове призначення коштів С. визначають загальні збори громадян нас. пункту. Розміри С. не можуть перевищувати сум, встановлених законом для одного г-ва на рік. Суми, зібрані по С., належать до позабюджетних коштів. Місцеві Ради витрачають їх за окремими кошторисами на ремонт шляхів. мостів. «риниць. шкіл тощо.

САМООРГАНІЗА́ЦІЯ — здатність *системи* самостійно підтримувати, відтворювати чи вдосконалювати рівень своєї організації при зміні зовнішніх і внутрішніх умов її функціонування, спрямована на збереження її цілісності, підвищення стійкості, забезпечення нормального функціонування або розвитку. С. властива лише системам, що відзначаються високим рівнем організації, складності, наявністю значної кількості структурних елементів, зв'язки між якими мають переважно ймовірнісний характер. Саме завдяки перебудові існуючих і утворенню нових зв'язків між елементами відбуваються процеси С. Ці процеси внутрішньо притаманні системам, хоч спричиняються передусім дією зовн. ентропійних (див. *Ентропія*) факторів. Самоорганізовувані системи можуть мати різну природу і відрізнятись рівнем організації, самоорганізації, стійкості, цілеспрямованості (жива клітина, організм, мозок, людський колектив, кібернетична машина). Процеси С. вперше почала систематично досліджувати кібернетика. Вони тісно пов'язані з рядом ін. процесів — *адаптації*, навчання, самонавчання, самокерування, самовідтворення, самонастроювання, саморозвитку тощо, які також є предметом дослідження кібернетики. Тому вичерпне розкриття поняття «самоорганізація» можливе через аналіз *ієрархії* тісно пов'язаних з ним ін. понять. Кібернетичне дослідження процесів С. з метою відшукання нових принципів створення досконалих, високонадійних тех. систем, зокрема *електронних обчислювальних машин*, здатних моделювати процеси мислення, розробки теорії самоорганізовуваних систем як основи *моделювання* інтелектуальної діяльності, побудови «*штучного інтелекту*» стали важливим імпульсом, з одного боку, для проникнення і широкого застосування теор. і тех. засобів кібернетики в психології, біол., соціальних і тех. науках, з другого — для використання досягнень цих наук у кібернетиці.

Літ.: Глушков В. М. Введение в кибернетику. К., 1964; Пушкин В. Г. Кибернетические принципы самоорганизации. Л., 1974; Принципы самоорганизации. Пер. с англ. М., 1966; Нейман Дж. Теория самовоспроизводящихся автоматов. Пер. с англ. М., 1971; Саридис Дж. Самоорганизующиеся стохастические системы управления. Пер. с англ. М., 1980.

О. Я. Мороз.

САМООСВІ́ТА — освіта, набута поза навч. закладами, шляхом самостійної роботи. В Конституції СРСР записано, що право громадян СРСР на освіту забезпечується також і створенням умов для С., що є невід'ємною частиною систематичного навчання в стаціонарних навч. закладах, сприяє поглибленню, розширенню й міцнішому засвоєнню знань. Тісно пов'язана з *самовихованням*. Осн. засобами С. є самостійне вивчення наук., наук.-популярної, навч., політ., худож. та ін. л-ри. Джерелами самоосвіти є також газети, радіо, телебачення, лекції, музеї, виставки, кіно, театри та ін., різні види практичної діяльності — досліди, експерименти, моделювання тощо. Важливу роль у формуванні навичок С. відіграє школа. На допомогу самоосвіті в СРСР створено широку мережу *народних університетів*, масові і спец. *бібліотеки*, видаються енциклопедії, різні довідники, словники, бібліографічні покажчики тощо.

САМОПОДРА́ЗНЕННЯ — рухова реакція, під час якої тварина, натискаючи на спеціальний важіль, самостійно вмикає електричний струм, який через вживлені електроди подразнює певні ділянки власного мозку, що мають позитивне «мотиваційне значення». Оскільки подразнення аналогічних відділів мозку людини спричинює різні види приємних відчуттів (задоволення, радість, насолоду тощо), вважають, що ці ділянки мозку у тварин є своєрідними «зонами задоволення». Існують також і зони негативної *мотивації* (системи покарання), подразнення яких викликає уникнення повторного самоподразнення.

Г. М. Чайченко.

САМОРЕГУЛЯ́ЦІЯ, авторегуляція— здатність біологічної системи до відновлення стабільного рівня тих чи інших функцій після їхньої зміни. Існує на всіх рівнях організації живої матерії (від молекулярного до надорганізмового) і має різні механізми. В основі С. лежить принцип *зворотного зв'язку*. На молекулярному рівні С. виявляється у самовідновленні осн. органічних речовин і підтриманні їхньої динамічної рівноваги, на клітинному — у стабілізації нормального складу клітин. Основою С. в організмі є відповідні функціональні системи, які забезпечують його внутр. *гомеостаз*. Організм людини і тварин має гомеостатичні й адаптивні механізми С. Механізми адаптивної С. функціонують як комбінована слідкуюча система, де керування здійснюється у відповідь на дію збурюючих факторів, що змінюють фізіол. статус до заданого даними умовами значення. Гомеостатичні механізми С. стабілізують цей новий рівень адаптивної С. і не допускають відхилень фізіол. параметрів від його значень. Надійність функціонування систем С. в організмі забезпечується за рахунок дублювання нервових і гуморальних механізмів (див. *Нервова регуляція, Гуморальна регуляція, Нейро-гуморальна регуляція*). С. надорганізмових систем (*популяцій, біоценозів*) — це підтримання оптимальної чисельності кожного виду в цих системах внаслідок взаємного їх пристосування.

Г. М. Чайченко.

САМО́РІ (Samory) Туре (бл. 1830, Сананкоре, Верхня Гвінея — 2.VI 1900, Нджоле, Габон) — афр. держ. діяч, полководець. У 70 — на поч. 80-х рр. 19 ст. заснував у бас. Верхнього Нігеру д-ву народу малінке — Уасулу, яка 18 років протистояла франц. колонізаторам. Наприкінці 19 ст., під тиском франц. військ, С. з більшістю населення д-ви Уасулу переселився в пн. райони Берега Слонової Кості. В 1898 французи оточили гол. сили С. Його було взято в полон і заслано до Габону.

САМОРО́ДКИ — великі природні зерна або уламки здебільшого благородних металів (золота, срібла, платини). Різко виділяються за розмірами серед ін. зерен і уламків цих металів, одержаних при промиванні. Вага С.— від кількох грамів до десятків кілограмів. Найбільші з відомих С. вагою 83,3 кг і 69,6 кг чистого золота знайдено в Австралії. В Алмазному фонді СРСР зберігаються С. золота «Великий трикутник» (36,2 кг), «Верблюд» (9,29 кг) та ін.

САМОРУ́Х — *рух*, що здійснюється на основі внутр. причин, процес самозміни взаємодіючих із зовнішніми умовами матеріальних

Самуїл. Портрет князя Д. І. Долгорукого. 1769. ДМУОМ у Києві.

систем, що відбувається за внутрішньо притаманними цим системам законами. Всупереч метафіз. розумінню руху як мех. переміщення, здійснюваного під впливом зовн. сил, що стосовно *матерії* в цілому означає допущення «першопоштовху», «першодвигуна», матеріалістична *діалектика* розкриває внутр. джерело С. матерії. Цим джерелом є діалектична *суперечність* (див. *Єдність і боротьба протилежностей*). Діалектико-матеріалістична концепція С. розкриває неспроможність ідеалістичних пошуків надприродних сил, які нібито керують рухом навколишнього світу, світоглядно орієнтує науку на пошук природних причин явищ і процесів дійсності. Ідея С. дає ключ до розуміння розвитку природи і суспільства як природно-істор. процесу, як саморозвитку. *М. Л. Злотіна.*

САМОСВІДО́МІСТЬ — момент *свідомості*, в якому виявляється соціально опосередковане відношення суб'єкта (індивіда, класу, нації) до самого себе. Фіксація людиною своєї тотожності з ін. людьми і своєї відмінності від них відбувається за допомогою пізнавальних і ціннісних еталонів, що акумулюють досвід соціального і культур. розвитку людства. Осн. компоненти С. — самопізнання, самооцінка, регуляція власної поведінки. В основі формування С. лежать не самоспостереження ізольованого індивіда, як вважають ідеалісти, а практична діяльність, пов'язаний з розвитком відношення суб'єкта до природи розвиток його ставлення до ін. осіб і ставлення цих осіб до нього (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 62). Розвиток С.— суб'єктивна передумова самовдосконалення особистості, критичної перебудови системи її свідомості.

А. М. Гірник.

САМОСИ́Л (Teucrium) — рід рослин родини *губоцвітих*. Багаторічні трав'янисті рослини, чагарники або напівчагарники. Листки цілісні, перистолопатеві або перисторозсічені. Квітки в китицевидному, колосовидному чи волотевому суцвітті, сині, пурпурові, зрідка білі або жовті. Плід — горішок. Понад 300 видів, пошир. майже по всій земній кулі, але переважно в Середземномор'ї. В СРСР 22 види, з них в УРСР — 5. Найпоширеніший С. гайовий (T. chamaedrys). Деякі види вирощують як декоративні.

Самосил гайовий. Верхня частина рослини.

САМОСКИ́Д — спеціалізований *вантажний автомобіль, причіп* або *напівпричіп* з саморозвантажувальним кузовом. Найпоширеніші С. (мал.) з кузовом бункерного, ковшового або ін. типу, який при розвантажуванні перекидається назад, вбік або назад і вбік. Перекидають кузов найчастіше гідравлічні *підйомники* телескопічного типу, що приводяться в дію двигуном автомобіля. Є також С. з примусовим розвантажуванням за допомогою *шнека*. В СРСР вантажопідйомність С. на базі серійних *шасі* становить 3,5—12, кар'єрних С.— 27—80 т. С. застосовують при *земляних роботах*, видобуванні корисних копалин відкритим способом тощо. Якщо обсяг робіт великий, використовують також самоскидні *автомобільні поїзди*, що складаються з потужного *тягача* і напівпричепа з донним розвантажуванням (напр., тягач БілАЗ-7420 з 120-тонним напівпричепом БілАЗ-9590). Див. також *Думпер*.

САМОСПОСТЕРЕ́ЖЕННЯ — спостереження, спрямоване на самого себе, на самопізнання; метод вивчення психічних процесів, властивостей і станів за допомогою суб'єктивного спостереження за явищами своєї свідомості. С. є необхідною передумовою *самоконтролю*. Методична проблема С. у психології полягає в тому, як використовувати С. в практиці психологічних досліджень. Ідеалістична психологія розглядає С. як спосіб безпосереднього проникнення в сферу особливого «внутрішнього досвіду», що є нібито осн. джерелом пізнання психічних явищ (див. *Інтроспективна психологія*). Матеріалістична психологія, що базується на принципі об'єктивного вивчення психіки, вважає, що метод С. у вивченні суб'єктивного світу людини — допоміжний, його дані потребують аналізу й обробки ін. методами і практикою.

С. Д. Максименко.

САМОСТІЙНИЙ БАЛА́НС — бухгалтерський баланс *юридичної особи*, тобто організації, яка володіє відособленим майном, може від свого імені набувати майнових та особистих немайнових прав і мати зобов'язання, бути позивачем і відповідачем у суді й арбітражі. Юридична особа може мати кілька С. б. за видами діяльності (напр., за осн. виробничою діяльністю, капітальними вкладеннями, робітничим постачанням тощо).

САМОСУ́Д Самуїл Абрамович [2 (14).V 1884, Тбілісі — 6.XI 1964, Москва] — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1937). У 1906 закінчив Тбіліське муз. уч-ще. Навчався в Празі у Г. Вігана, а також у Парижі у П. Касальса та в «Схола канторум». У 1917—19— диригент петерб. Маріїнського театру, 1918—36 — гол. диригент і худож. керівник Ленінгр. Малого оперного театру. Був першим постановником опер «Ніс» (1930) та «Леді Макбет Мценського повіту» («Катерина Ізмайлова», 1934) Д. Шостаковича, «Тихий Дон» Дзержинського. У 1936—43 — гол. диригент Великого театру СРСР, 1943—50 — Муз. театру ім. Станіславського та Немировича-Данченка. Серед вистав — «Піднята цілина» Дзержинського (1937), «Іван Сусанін» Глинки (1939), «Війна і мир» Прокоф'єва (1946, Ленінград. Малий оперний театр), «Сім'я Тараса» Кабалевського (1947, 2 ред. 1951). Був засновником і гол. диригентом симф. оркестру Всесоюзного радіо (1953—57) та оперно-симф. оркестру Всесоюзного радіо і телебачення (з 1957). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1947, 1952.

Самоскид БілАЗ-Е-7521 вантажопідйомністю 180 т.

САМОСУ́Д — розправа, яку чинить здебільшого натовп або група осіб над дійсним або гаданим злочинцем. Був поширений за середньовіччя в Зх. Європі. Окремі форми його збереглися в бурж. державах (див. *«Лінча суд»*). У США расистські орг-ції, зокрема *Ку-клукс-клан*, часто вдаються до С. над неграми і прогресивними діячами. В СРСР С. розглядається як суспільно небезпечна дія і тягне відповідальність за заподіяні окремими особами наслідки (за вбивство, тілесні ушкодження).

САМОТЛО́РСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ НА́ФТИ — у пд.-сх. частині Ханти-Мансійського авт. округу Тюмен. обл. РРФСР, у межах *Західно-Сибірської нафтогазоносної провінції*. Родовище завдовжки 65 км і завширшки 40 км, пов'язане з осадочними геол. відкладами мезозою (див. *Мезозойська ера і група*). Виявлено 15 продуктивних пластів. Осн. поклади нафти у пісковиках і алевролітах юрської і крейдової систем на глиб. від 1600 до 2575 м. Густ. нафти 835—880 кг/м³. Вміст парафіну 1,9—2,8%, смол — 4,26—10,32%, сірки — 0,25—0,98%. Родовище відкрито 1965, експлуатується з 1969. Нафта родовища по нафтопроводах надходить до Європ. частини СРСР.

Ф. К. Салманов.

САМОФА́ЛОВ Віктор Макарович [18 (31).I 1905, Київ — 23.IX 1973, там же] — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1971). Член КПРС з 1928. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В 1931 закінчив Київ. ін-т соціального виховання, 1932 — курси викладачів історії партії у вузах. У 1932—44 — на викладацькій і керівній роботі в різних вузах, 1944—45 — на парт. роботі (в Херсоні). В 1945—49 працював в Ін-ті історії партії при ЦК Компартії України. З 1949 — зав. кафедрою історії КПРС Вищої парт. школи при ЦК Компартії України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Дев'ятий з'їзд КП(б)У. К., 1958; Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963.

САМОФА́ЛОВ Костянтин Григорович (н. 12.XI 1921, Хутір-Михайлівський, тепер м. Дружба Ямпільського р-ну Сум. обл.) — український радянський вчений у галузі обчислювальної техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1982). Член КПРС з 1944. Учасник Великої Вітчизн. війни. Після закінчення (1951) Київ. політех. ін-ту працює в ньому; в 1960 очолив першу на Україні кафедру обчислювальної техніки. Праці стосуються однорідних обчислювальних середовищ,

структур і систем. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2 ст., Дружби народів, іншими орденами, медалями. Державна премія УРСР, 1978.

САМОФЕРТИ́ЛЬНІСТЬ — здатність квіткових рослин утворювати насіння при *самозапиленні* (див. *Автофертильність*).

САМОХІ́ДНА АРТИЛЕРІ́ЙСЬКА УСТАНО́ВКА (САУ) — артилерійська гармата на самохідному танковому шасі або спец. базі, призначена для безпосереднього супроводу піхоти і танків у бою. Виконує завдання арт. підтримки рухомих з'єднань і боротьби з танками, бронемашинами, вогневими засобами, прикриває війська від ударів авіації противника. САУ з'явилися в роки 1-ї світової війни, їх широко застосовували під час 2-ї світової війни. Мали великий калібр гармат (76—203 мм). Поділялись за вагою: на легкі (до 20 т) — для супроводу піхоти; середні (до 40 т) — для супроводу піхоти, серед. танків; важкі (понад 40 т) — для супроводу важких танків, руйнування міцних оборонних споруд; за типом гармат: на гармати, гаубиці та гаубиці-гармати; за броньовим захистом: на закритого типу, напівзакритого або відкритого типу. САУ в основному мають ті самі бойові якості, що й танки, але гарматне, зенітно-арт., реактивне або ракетне озброєння переважає озброєння танків. У післявоєнний час поширилися самохідні гармати (гармати, безвідкатні гармати, міномети, реактивна артилерія), а також протитанк. САУ та зенітні самохідні установки. Іл. с. 19.

САМОХІ́ДНЕ ШАСІ́ — різновидність трактора; *трактор* особливої конструкції, призначений для виконання різних робіт в агрегаті з *навісними сільськогосподарськими машинами і знаряддями*. Відрізняється від с.-г. тракторів тим, що двигун і силова передача С. ш. розміщені в задній частині машини, а його передня частина — це одно- або двобрусова рама, на яку навішують машини і знаряддя або ж платформу для перевезення вантажів. В СРСР С. ш. випускає Харків. завод самохідних шасі марки Т-16М (мал.) — з двобрусовою рамою і двигуном повітряного охолодження потужністю 25 кс. Використовують С. ш. в осн. для *культивації, сівби, обпилювання, обприскування, підживлення рослин* і перевезення різних вантажів та ін. робіт в рільництві і тваринництві. Іл. с. 18.

С. О. Карпенко.

САМОЦВІ́ТИ — те саме, що й *дорогоцінне каміння*.

САМОЯ́ДЬ — давньорус. назва пн. *самодійських народів*. Вперше згадується в *Лаврентіївському літописі* під 1096. У Зх. Європі С. відомі з 13 ст. як самогеди. Назва «самоядь» зберігалася до 18 ст., після чого була витіснена назвою «самоїди», в пн.-рос. говірках — також «самоди».

САМПЕ́ (Sampaix) Люсьєн (13.V 1899, Седан — 15.XII 1941, Кан) — герой франц. *Руху Опору*. Журналіст. Член Франц. компартії з 1920. З 1932 — член редколегії, з 1937 — ген. секретар редакції газ. «*Юманіте*». За революц. діяльність і виступи проти загрози фашист. агресії не раз був ув'язнений. Заарештований урядом «*Віші*», був виданий нім.-фашист. окупантам і розстріляний.

САМПІ́ЛОВ Циренжап Сампілович (1893, улус Домно-Єравна, тепер Бурят. АРСР — 31.VII 1953, Улан-Уде) — бурят. рад. живописець, основоположник бурят. станкового мистецтва, засл. діяч мист. РРФСР (з 1940). Член КПРС з 1942. В 1927—30 навчався в Моск. ВХУТЕІНі. З 1930 працював в Улан-Уде. Твори: «Табунник» (1924), «Кохання в степу» (1925 або 1927), «Арканник» (1935; варіанти 1938, 1940), «В'їзд партизанів у Верхньоудинськ у 1920 році» (1940), «За владу Рад» (1945), «Табун у степу» (1946), «Зима» (1950). В 1930—35 викладав в Інституті культури Бурятської АРСР в Улан-Уде. Нагороджений орденами Леніна і «Знак Пошани».

Літ.: Панкратова Е. А. Цыренжап Сампилов. Л.—М., 1962.

САМРІ́Н Хенг — див. *Хенг Самрін*.

САМСО́Н (давньоєвр. Шімшон) — давньоєвр. біблійний герой, що мав надзвичайну фізичну силу, яка крилася в пасмах його волосся. Вчинив багато подвигів у боротьбі проти філістимлян. Самсонова коханка філістимлянка *Даліла* обстригла йому волосся і віддала С. на поталу своїм одноплемінникам. Образ С. відтворено в образотворчому мист. (А. Мантеньї, О. Дженгілескі, М. Козловський; скульптурна композиція в Києві «Самсон роздирає левові пащу», бл. 1809, та ін.), музиці (К. Сен-Санс), л-рі (Дж. Мільтон). Цей образ використала Леся Українка (поема «Самсон» та ін.).

Іл. див. на окр. аркуші, т. 5, с. 128—129.

САМСО́НОВ Григорій Валентинович (15.II 1918, Дєтське Село, тепер м. Пушкін Ленінгр. обл.— 22.XII 1975, Київ) — укр. рад. вчений у галузі матеріалознавства, чл.-кор. АН УРСР (з 1961), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1942. Закінчив (1940) Моск. ін-т тонкої хім. технології. В 1947—56 працював у Моск. ін-ті кольорових металів і золота. З 1956 — в Ін-ті металокераміки і спецсплавів (тепер Ін-т проблем матеріалознавства) АН УРСР. Одночасно (з 1960) професор Київ. політех. ін-ту. Осн. праці — з порошкової металургії, кристалохімії, технології перехідних і рідкісних металів, тугоплавких сполук. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1969. Премія ім. Є. О. Патона АН УРСР, 1972.

САМСО́НОВ Олександр Михайлович [н. 26.XII 1907 (8.I 1908), Нижній Новгород, тепер м. Горький] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1981). Член КПРС з 1943. В 1931 закінчив Ленінгр. ун-т. Викладав у вузах, працював у Музеї історії релігії та атеїзму АН СРСР (Ленінград). З 1948 — наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР. У 1961—70 — директор Видавництва АН СРСР (тепер вид-во «Наука»). З 1970 — старший наук. співробітник Ін-ту історії СРСР АН СРСР, гол. редактор «Исторических записок». Осн. праці — з історії Великої Вітчизняної війни 1941—45. Нагороджений 4 орденами, медалями.

САМСУ́Н — місто на Пн. Туреччини, адм. ц. ілу Самсун. Порт на березі бухти Самсун Чорного м., вузол автомоб. шляхів, залізнична ст., аеропорт. 169 тис. ж. (1975). Розвинута тютюнова пром-сть. Виробн. мінеральних добрив. Металообр., олійницькі, миловарні підприємства. Рибальство. В районі С.— тютюнові плантації. Засн. у 6 ст. до н. е.

САМТА́ВРСЬКИЙ МОГИ́ЛЬНИК — великий (бл. 18 га) могильник з похованнями *бронзового віку*, античного часу і раннього середньовіччя, розташований на пн. околиці Мцхети (Груз. РСР), поблизу храму 11 ст. Самтавро (звідси назва). Систематичні розкопки провадяться з 1938. Відкрито численні різночасні поховання з різноманітним поховальним інвентарем.

СА́МУЕЛІ (Szamuely) Тібор (27.VII 1890, Ніредьгаза — 2.VIII 1919) — діяч угор. робітничого руху, один із засновників Компартії Угорщини (КПУ). Н. у сім'ї службовця. З 1908 — член С.-д. партії Угорщини, з 1913 — співробітник її ЦО — газ. «Непсава» («Слово народу»). Під час 1-ї світової війни взятий у полон на рос. фронті (1915). З 1917 — член РКП(б). Брав участь у створенні угор. групи РКП(б) у березні 1918 та придушенні *лівоесерівського заколоту 1918* в Москві. З січня 1919 — в Угорщині. Був обраний членом ЦК КПУ і членом редколегії ЦО КПУ — газ. «Вереш уйшаг» («Червона газета»). В період Угор. Рад. республіки (УРР) С.— заст. наркома оборони, нарком освіти, голова к-ту по гарантуванню безпеки тилу. В травні 1919 за дорученням уряду УРР вів переговори в Москві з В. І. Леніним і в Києві з керівниками КП(б)У і Уряду Рад. України, зокрема з М. І. *Подвойським*, про координацію воєнних зусиль трьох рад. республік — Росії, Угорщини, України для боротьби проти імперіалістичної агресії. Вбитий контрреволюціонерами після придушення УРР.

Літ.: Шимор А. Так жил Тибор Самуэли. Пер. с венг. М., 1981.

САМУ́ЇЛ (р. н. невід.— п. після 1769) — укр. живописець. Художню діяльність почав у Полтав. Хрестовоздвиженському монастирі, де прийняв чернецтво в кін. 40 — на поч. 50-х рр. У 1762 С. переведено до Києва й призначено «малярським начальником» Софійського монастиря. Зберігся «Портрет князя Д. І. Долгорукого» з підписом автора (1769, ДМУОМ у Києві). С. брав участь у розписах Софії Київської.

САМУЙЛО́ВИЧ Захарія (рр. н. і см. невід.) — укр. гравер 18 ст. Жив у Києві. Виконав гравюри: «Воскресіння Христове» (1691), «Філософська теза Георгія Терпиловського» (1706).

САМУЙЛЬО́НОК Едуард Людвигович [23.VII (5.VIII) 1907, Петербург — 12.II 1939, Мінськ] — білорус. рад. письменник. З 1918 жив у Білорусії. Друкуватися почав 1928. У повісті «Теорія

С. А. Самосуд.

О. М. Самсонов.

Т. Самуелі.

Ц. С. Сампілов. Арканник. 1935. Бурятський музей образотворчих мистецтв. Улан-Уде.

В. В. Санаєв.

Каленбрун» (1933) і оповіданнях «Зустріч», «Герой нації» (1934) викривав реакційну суть фашист. ідеології. Деякі оповідання С. написані на матеріалі колгосп. життя («Обухом у лоб», «Русалчині стежки» та ін.), повість «Мисливське щастя» (1933). Роман «Майбутність» (1938) про встановлення Рад. влади у Грузії. Автор п'єс «Сержант Дроб» (1935) і «Загибель вовка» (1939).

Тв.: Укр. перекл. — [Оповідання]. В кн.: Білоруські оповідання. К., 1949.

САМУНДЖА́Н Євгенія Мартиросівна (26.IV 1927, м. Ахалкалакі, Груз. РСР — 20.XI 1981, Київ) — укр. рад. онколог-ендокринолог, доктор мед. наук (з 1966), професор (з 1978). Член КПРС з 1956. Закінчила Тбіліський мед. ін-т (1951). З 1961 працювала в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної і клінічної онкології (тепер Ін-т проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР). Осн. праці присвячені вивченню патогенезу пухлинного процесу, зокрема гормональних механізмів канцерогенезу і антиканцерогенезу: ролі гормонів у розвитку новоутворень молочної залози, впливу ендокринних зрушень в організмі на біологічні й морфологічні особливості пухлин і клінічний перебіг хвороби тощо. Держ. премія УРСР, 1981.

І. А. Смирнова.

САМУРА́Ї (від япон. самурау — служити) — у феод. Японії — світські феодали. У вузькому значенні — військ.-феод. стан служилих дрібних дворян, що існував з 12 до 2-ї пол. 19 ст. Термін «самураї» вживається також для позначення япон. вояччини.

САМУ́СЬ, Самійло Іванович (справж. прізв. та рр. н. і см. невід.) — один з керівників визвольного руху проти польс.-шляхетських загарбників на Правобережній Україні кін. 17 — поч. 18 ст. Походив з козаків *Переяславського полку*. З 1685 був полковником *Богуславського полку*. В 1692 польс.-шляхет. уряд призначив його наказним гетьманом Правобережної України. С.— учасник *Палія повстання 1702—04*. Козаки під командуванням С. брали участь в облозі і визволенні Білої Церкви, Немирова, Бердичева та ін. міст. Разом з С. Палієм С. не раз звертався до рос. уряду з проханням возз'єднати Правобережну Україну з Росією. Після поразки сел.-козац. повстання С. перейшов на Лівобережну Україну, брав участь у боротьбі проти швед. загарбників 1708—09, одним з перших виступив проти зрадника І. *Мазепи*. За нар. переказами, С. похований разом з С. Палієм у *Межигірському монастирі*.

Самшит вічнозелений:
1 — квітуча гілка;
2 — квітка;
3 — плід.

САМШИ́Т, буксус (Buxus) — рід рослин родини самшитових. Вічнозелені кущі або невеликі дерева, заввишки до 8 м. Листки супротивні яйцевидно-еліптичні. Квітки дрібні, одностатеві, зібрані в головчасто-колосовидні суцвіття. Плід — коробочка. Бл. 30 видів, пошир. переважно в Пд.-Сх. Азії, Середземномор'ї, Європі, Центр. Америці та Африці. В СРСР (на Кавказі) — 2 дикорослі види та 4 види в культурі. В УРСР як декоративний найпошир. С. вічнозелений (B. sempervirens) — кущ до 1 м заввишки. Медонос. Кора та листки містять *алкалоїди*. Деревина йде на виготовлення муз. інструментів тощо. На Пд. березі Криму вирощують С. Гарлянда (B. harlandii), С. дрібнолистий (B. microphylla) та С. балеарський (B. balearica), використовують їх для бордюрів та живоплотів.

Самохідне шасі Т-16 М.

САН, Сян — ріка на Пд. Сх. Польщі, частково на її кордоні з УРСР, права прит. *Вісли*. Довж. 444 км, площа бас. 16,7 тис. км². Бере початок у Сх. Карпатах, нижче тече Сандомирською низовиною. Живлення переважно дощове і снігове. Характерні весняні повені й літні дощові паводки. У верхів'ї (в межах ПНР) споруджено водосховище і ГЕС. На С.— міста Санок, Пшемисль, Стальова Воля. В бас. річки — видобування природного газу.

САНА́ — столиця Йеменської Арабської Республіки. Гол. політ., екон. і торг. центр країни. Вузол автомоб. шляхів, аеропорт міжнар. значення. Бл. 190 тис. ж. (1981). Окремі підприємства меблевої, текст., взут., бавовноочисної, тютюнової пром-сті. Розвинуті кустарні промисли (вироби з срібла і золота, виробн. тканин та ін.). Ун-т (засн. 1974), б-ка, госпіталь, збудовані з допомогою СРСР. Архіт. пам'ятки 7—17 ст. Іл. див. до ст. *Йеменська Арабська Республіка*, т. 4, с. 477.

САНА́ЄВ Всеволод Васильович (н. 25.II 1912, Тула) — рос. рад. кіноактор, нар. арт. СРСР (з 1969). Член КПРС з 1955. В 1937 закінчив Держ. ін-т театр. мист., працював у МХАТі, Театрі ім. Мосради. Ролі в кіно: Добряков («Кохана дівчина», 1940), більшовик Ємельянов («Розповіді про Леніна», 1958), старшина Козлов («П'ять днів — п'ять ночей», 1961), Сиплий («Оптимістична трагедія», 1963), Єрмолай Воєводін («Ваш син і брат», 1966), майор Сазонов («Це сталося в міліції», 1967), Сергій Федорович («Пічки-лавочки», 1972). Знімався також у фільмах «Та інші офіційні особи» (1979), «З вечора до полудня» (1981) та ін. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

САНАЇ́Н — середньовічний монастир у с. Санаїн (тепер м. Алаверди Вірм. РСР), один з головних середньовічних культурних центрів Пн. Вірменії. Монастир мав багаті земельні угіддя, скрипторій (де переписували книги), б-ку та академію (чемаран); серед чисельної братії монастиря були вчені, діячі культури. До архіт. ансамблю С. входять: церкви Аствацацин (бл. 934) та Аменапркич (957—962), склепінчаста галерея-школа (кін. 10 — поч. 11 ст.; міститься між церквами), каплиця Григорія (до 1061), б-ка (1063), ярусна дзвіниця (серед. 13 ст.). Серед ін. споруд — усипальниця князів Захарідів та князів Аргутинських-Долгоруких (1189), каплиця Саркіса, церква Спасителя (967—977). В ущелині р. Дебет — одноарковий міст (кін. 12 ст.).

Літ.: Халпахчьян О. Х. Санаин. М., 1973.

Санаїн. Церква Спасителя. 967—977.

САН-АНТО́НІО — місто на Пд. США, в штаті Техас. Вузол з-ць і автошляхів, аеропорт. 784 тис. ж. (1976). Підприємства металообр., нафтопереробної, хім., швейної, харчосмакової (у т. ч. м'ясної, борошномельної, пивоварної) пром-сті. В районі С.-А.— видобування нафти і газу. Центр торгівлі худобою та продуктами тваринництва. Університет. Кліматичний курорт. Туризм. Місто засн. 1718.

САНАТО́РІЙ (від лат. sano — лікую, оздоровлюю) — лікувально-профілактичний заклад, в якому лікування хворих проводиться за допомогою природних факторів (клімату, мінеральних вод, морських купань, лікувальних грязей тощо) у поєднанні з ін. лікувальними заходами. За характером природних чинників С. поділяють на кліматичні (див. *Кліматотерапія*), бальнеологічні (див. *Бальнеотерапія*) і грязьові (див. *Грязелікування*). С. розміщують в курортних (див. *Курорти*) та лікувальних місцевостях, що мають один або кілька природних лікувальних факторів. Хворі у С. дотримуються відповідного режиму; їх забезпечують необхідними видами мед. допомоги. В С. широко застосовуються *лікувальне харчування*, фізіотерапевтичне лікування, *лікувальна фізична культура* тощо. В СРСР усі С. спеціалізовані відповідно до певних груп захворювань. До С. направляють хворих після мед. відбору, який проводиться в лікувально-профілактичних закладах за інструкцією М-ва охорони здоров'я СРСР. Здебільшого це особи з початковими стадіями захворювань, деякими хронічними хворобами, після перенесених хвороб або операцій у стані видужування. У 1913 в Росії було 60 С. на 3 тис. ліжок. Розвиток мережі С. почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1939 в СРСР було 1838 С. на 240 тис. ліжок; на 1 січня 1980 кількість С. зросла до 2355 на 542 тис. ліжок, у т. ч. 1197 дит. С. на 165 тис. ліжок. В УРСР в 1980 було 504 С. на 139 тис. ліжок, з них для дітей — 209 на 37 тис. місць. Протягом 1980 року в С. УРСР лікувалося понад 1300 тис. чол. Путівки в С. в осн. пільгові або безплатні. Дит. і туберкульозні С. підпорядковані М-ву охорони здоров'я; інші — в віданні профспілок. Див. також *Профілакторій*.

Л. Й. Бугай.

«САНАЦІ́ЙНИЙ» РЕЖИ́М (від лат. sanatio — оздоровлення) — реакційно-диктаторський режим, що існував у Польщі 1926—39. Ло-

зуні «санація» використовувала в політ. цілях кліка Ю. *Пілсудського,* яка свій прихід до влади в травні 1926 в результаті військ. перевороту видавала за «оздоровлення» політ. і екон. життя Польщі. Насправді ж «С.» р. захищав інтереси великих землевласників і капіталістів, проводив політику нац. гноблення, особливо на Зх. Україні і Зх. Білорусії. Проти «С.» р. були спрямовані, зокрема, *Ліське повстання 1932, Львівський виступ робітників 1936.* Зовн. політика «С.» р. відзначалася антирад. спрямованістю. Конституція 1935 закріпила «С.» р., який привів Польщу до національної катастрофи і до її загарбання 1939 гітлерівською Німеччиною.

Г. А. Джеджула.

САНА́ЦІЯ (лат. sanatio — лікування, оздоровлення) — 1) В капіталістичній економіці збільшення кредиту, надання субсидій та інші фінансові заходи, здійснювані капіталістичною державою або банками, щоб допомогти підприємцям, компаніям, які перебувають під загрозою збанкрутування. С. може здійснюватися також щодо держ. фінансів країни (напр., при великому дефіциті *бюджету державного*), валюти тощо. В період заг. кризи капіталізму *олігархія фінансова* імперіалістичних країн використовує С. для наживи та розширення свого панування. С. призводить до підвищення держ. податків з трудящих, різкого зниження їхнього *життєвого рівня.* 2) Режим С.— поширена назва військово-диктаторського режиму, встановленого в Польщі 1926—39 (див. *«Санаційний» режим*).

САНГА́ЛЛО (Sangallo) — родина італ. архітекторів та скульпторів епохи *Відродження.* Джуліано да С. (власне — Джамберті; 1445, Флоренція — 20.X 1516, там же) — архітектор, інженер та скульптор. У своїй творчості наслідував традиції Ф. *Брунелескі.* Споруди С. відзначаються ясністю і простотою композиції, легкістю пропорцій і вишуканістю. Твори: вілла в Поджо-а-Кайано поблизу Флоренції (початок буд-ва 1485), центрально-купольна церква Санта-Марія делле Карчері в Прато (1484—95), численні укріплення (зокрема, в Поджо-Імперіале, 1488) та ін., Палаццо Гонді у Флоренції (1480 — бл. 1494), Палаццо делла Ровере в Савоні (90-і рр. 15 ст.). Серед скульптурних робіт — надгробок сім'ї Сассетті у капелі Сассетті церкви Санта-Трініта у Флоренції (1486, мармур). Антоніо да С. Старший (1455 або 1463, Флоренція —17.XII 1534, там же)— архітектор і скульптор. Працював разом з братом Джуліано да С. Твори: церква Сан-Б'яджо поблизу Монтепульчано в Тоскані (1518—45). Антоніо да С. Молодший (власне — Кордіані; 1483, Флоренція — 3.VIII 1546, Терні, Умбрія) — архітектор і інженер. Племінник і учень Джуліано да С. і Антоніо да С. Старшого. Навчався також у архітектора *Браманте.* Збудував численні укріплення (зокрема, в Пармі, початок буд-ва 1525), Палаццо Фарнезе (1513—34), банк Санто-Спіріто (1523—24), Палаццо Саккетті (1543), три останні — у Римі. Після смерті *Рафаеля* був гол. архітектором буд-ва *собору святого Петра.* Працював також у галузі *містобудування.*

САНГВІ́НІК [від лат. sanguis (sanguinis) — кров, життєва сила] — 1) Один з чотирьох основних типів *темпераменту* (поряд з *меланхоліком, флегматиком, холериком*), фізіологічною основою якого є сильний, урівноважений і рухливий *тип нервової системи.* 2) Людина, для якої характерні жвавість, рухливість, швидка збудливість, легка зміна емоцій.

САНГІ́ Володимир Михайлович (н. 18.III 1935, стійбище Набіль Сахал. обл.) — нівхський рад. письменник. Член КПРС з 1966. Друкується рос. мовою. Опублікував «Нівхські легенди» (1961), «Легенди Ихміфа» (1967), в яких розповідається про походження нівхів, їхнє істор. минуле, про мову і побут. Автор зб. віршів «Солоні бризки» (1962), зб. оповідань «Блакитні гори» (1962), повісті «Ізгін» (1964), романів «Хибний гін» (1965), «Одруження Кевонгів» (1975) та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Одруження Кевонгів. К., 1979; Рос. перекл. — Ложный гон. М., 1965.

САНГІ́НА, сангін (франц. sanguine, від лат. sanguineus — кривавочервоний) — олівці у вигляді паличок (без оправи) червоного або червоно-брунатного кольору для малювання. Буває натуральна (мінеральна) та штучна (виготовляється з глинистих речовин та окисів заліза). С. застосовують художники починаючи з епохи *Відродження.*

САНД Жорж (1804—76) — франц. письменниця. Див. *Занд* Жорж.

САНДЕРЛЕНД — місто на Сх. Великобританії, в метрополітенському графстві Тайн-енд-Уїр. Порт на узбережжі Північного м. в естуарії р. Уїру, залізнична ст. 296 тис. ж. (1976). Розвинуте машинобудування (суднобудування, виробн. гірничого і підйомно-транспорт. устаткування, авіац. двигунів тощо). Металург., радіоелектронна, деревообр., скляна пром-сть. Виготовлення канатів, тросів та ін. У районі С. — видобування вугілля. У передмісті — монастир 10 ст.

САН-ДІЄГО — місто на Зх. США, в Каліфорнії. Значний мор. порт на Тихоокеанському узбережжі. 774 тис. ж. (1975). Один з гол. центрів військової пром-сті (авіац. і ракетні з-ди). Радіоелектронна, електротех., суднобудівна, металообр., деревообр., харч. пром-сть. Рибальство. Центр с.-г. району (вирощування цитрусових). Ун-т. Курорт. С.-Д. засн. 1769.

САНДІ́НО (Sandino) Аугусто Сесар (18.V 1895, Нікіноомо, деп. Масая — 21.II 1934, Манагуа) — нац. герой нікарагуанського народу, генерал (1926). Н. в сел. сім'ї. Працював на рудниках у Гондурасі, Гватемалі, нафтопромислах у Мексіці. В 1926 повернувся на батьківщину і з 1927 очолив нац.-визвольну боротьбу народу Нікарагуа проти військ США, що окупували країну, і місц. реакції. Партизан. боротьба переросла в громадян. війну. Сформована С. нар. революц. армія 1933 визволила країну від окупантів. С. був віроломно вбитий реакціонерами.

Літ.: Гонионский С. А. Сандино. М., 1965.

САНДЛЕР Оскар Аронович [13 (26).I 1910, Київ — 3.V 1981, там же] — укр. рад. композитор, засл. арт. Каз. РСР (з 1943), засл. діяч мист. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1947. У 1937 закінчив Київ. консерваторію (клас диригування Г. *Таранова,* композиції — В. *Косенка*). В 1937—40 — асистент диригента і диригент Київ. театру опери та балету. Був зав. муз. частиною Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки (1940—41), об'єднаного театру казах. і рос. драми (1941—45, Алма-Ата), Київ. естради (1951). Твори: опери (у т. ч. «Собака на сіні», 1946), балет «Серце дівоче» (1961); оперети — «Даруйте коханим тюльпани» (1958), «Наречені не повинні плакати» (1959), «Каштани Києва» (1972); муз. комедії, зокрема, «Фабрика чудес» (1949), «На світанку» (1964), «Четверо з вулиці Жанни» (1966); пісні (понад 100), музика до театр. вистав і кінофільмів.

САНДОМИ́РСЬКО-СІЛЕ́ЗЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1945 — наступальна операція рад. військ 1-го Укр. фронту (командуючий — Маршал Рад. Союзу І. С. *Конєв*), проведена 12.I — 3.II під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з метою розгрому нім.-фашист. військ на Пд. Польщі та захоплення плацдарму на лівому березі Одеру. Становить частину стратегічної *Вісло-Одерської операції 1945.* В смузі фронту (до 230 км) рад. військам протистояли 4-а танк. та 17-а польова армії групи армій «А» (з 26.I «Центр»), які мали 5—7 оборонних рубежів. Війська 1-го Укр. фронту 12.I перейшли в наступ (на 8 днів раніше строку, враховуючи прохання англо-амер. командування) й у взаємодії з 1-м Білорус. фронтом завдали удару з Сандомир. плацдарму на Хмельник, Радомсько, Бреслау (Вроцлав) і частиною сил лівого флангу у взаємодії з 4-м Укр. фронтом у напрямі на Краків. У перший день С.-С. о. оборону противника було прорвано, протягом двох днів рад. війська просунулись на 25—40 км, розширивши прорив до 60 км. В прорив було введено війська, які до 15.I оволоділи опорними пунктами Шидлов, Стонниця, Хмельник, Буськ, Вислиця. 17.I рад. війська форсували річки Пилицю і Варту, оволоділи містами Радомсько, Ченстохова. Війська лівого флангу 19.I оволоділи Краковом. До 30.I рад. військами був визволений Сілезький пром. район. На бреславському напрямі рад. війська 22—25.I вийшли до р. Одеру, в кількох місцях оволоділи плацдармами і до 3.II закріпились на лівому березі. В результаті С.-С. о. рад. війська розгромили 4-у танк. і 17-у армії противника, визволили пд. частину Польщі, створили сприятливі умови для здійснення удару на Берлін і визволення Чехословаччини. Карту див. до ст. *Вісло-Одерська операція 1945,* т. 2, с. 321.

Сангалло Антоніо да Молодший. Церква Санта-Марія ді Лорето в Римі. 1507.

Радянська 76-мм самохідна артилерійська установка.

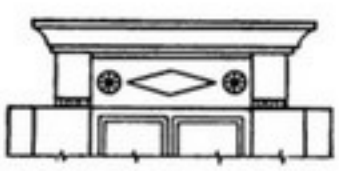

Б. Савін Кано.

САНДРА́Р (Cendrars) Блез [справж. ім'я та прізв.— Фредерік Заузер (Sauser); 1.IX 1887, Ла-Шо-де-Фон, Швейцарія — 21.I 1961, Париж]— франц. і швейц. письменник. Учасник подій рос. революції 1905—07 у Москві, 1-ї і 2-ї світових воєн. В поезії звертався до соціально насиченого лірич. епосу (поеми «Великдень у Нью-Йорку», 1912, та «Проза транссибірського експреса і маленької Жанни Французької», 1913 — дія останньої пов'язана з Росією), до віршарепортажу або «блискавичного» нарису («Дорожні сторінки», 1924). Автор серії романів про життя авантюристів — «Золото» (1925), «Ром» (1930), «Життя, сповнене ризику» (1938) та ін., події деяких з них розгортаються в Росії. С. належать також романи автобіогр. характеру «Людина, уражена блискавицею» (1945), «Ампутована рука» (1946), «Бродяга» (1948), кн. нарисів «В англійській армії» (1940) та зб. есе «Сьогодні» (1931).
Тв.: Рос. перекл.— Золото М.— Л., 1926; По всему миру и вглубь мира. М., 1974. *Г. М. Рягузова.*

САНДРА́ЦЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ — поселення пізнього етапу *трипільської культури* в урочищі Пагурок у кол. с. Сандраках (тепер у складі с. Широкої Греблі Хмільницького р-ну Вінн. обл.). Досліджували його з 1949. При розкопках виявлено залишки наземного житла, великої печі госп. призначення та госп. ями, знайдено знаряддя праці та побуту з каменю (інтерес становить «скарб» крем'яних ножів) і кістки, ліпний, здебільшого орнаментований посуд, уламки глиняних жіночих статуеток і фігурок биків, кістки свійських і диких тварин тощо. Над пізньотрипільським шаром виявлено речі часів пізнього періоду бронзового віку та 17—18 ст.

САНДРИК — архітектурна декоративна деталь стіни будинку над віконним або дверним прорізом. Звичайно являє собою *карниз* або цілий *антаблемент*, увінчаний *фронтоном*. Іноді С. спирається на кронштейни, колони або *пілястри*, розміщені по боках прорізу.

Сандрик над вікном хати. Полтавська область.

САНДУ́Л-СТРУ́ДЗА Яків Тимофійович (1756, с. Козацьке, тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.— після 1810) — укр. лікар. Навчався в Черніг. колегіумі (1769—77) та Моск. мед. школі (1777—79). В 1779 призначений в армію помічником лікаря. В січні 1782 С. вступив до Петерб. мед. школи для завершення освіти. В 1783 дістав звання лікаря і працював на Пд. Україні, де вивчав проказу. Результати спостережень виклав у дисертації, яку захистив у 1792. Це було перше вітчизняне дослідження прокази. З 1799 — інспектор (керівник) губернської лікарської управи в Харкові.
М. К. Бородій.

САНЄЄВ Віктор Данилович (н. 3.X 1945, Сухумі) — рад. спортсмен-легкоатлет, засл. майстер спорту (з 1968). Член КПРС з 1977. Олімпійський чемпіон (1968, 1972, 1976) у потрійному стрибку (17,39; 17,35; 17,29 м). Чемпіон Європи (1969, 1974). неодноразовий чемпіон СРСР (1968—71. 1973. 1975). Рекордсмен світу (1968—71, 1972—75). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами.

САНІДИ́Н [від грец. σανίς (σανίδος) — дошка] — мінерал класу *силікатів*, групи *польових шпатів*. К $[AlSi_3O_8]$. *Сингонія* моноклінна. Густ. 2,5. Твердість 6,5. Частіше безбарвний або білий. С.— породоутворюючий мінерал *ефузивних гірських порід*.

САНІ́Н КА́НО (Sanin Cano) Бальдомеро (27.VI 1861, Ріо-Негро, пров. Антіокія — 12.V 1957, Богота) — колумб. письменник і громад. діяч. З 1909 по 1925 жив у Європі, працював викладачем Едінбурз. ун-ту, перекладачем, журналістом. З 1925 — у дипломатичному представництві Колумбії в Аргентині. В 1936 повернувся на батьківщину, був ректором Попайанського ун-ту. Автор книг нарисів і есе «Ручна цивілізація» (1925), «Критика й мистецтво» (1932), «Нариси» (1942), «Література Колумбії» (1944), «Прототипи, твори, ідеї» (1949), «Філософські відступи» (1952), «Гуманізм і прогрес людини» (1955), «Недосконалість краси» (1957) та ін. Був почесним головою Нац. Комітету захисту миру Колумбії. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1954.
Т. Д. Ковальова.

САНІТАРІ́Я (від лат. sanitas — здоров'я) — сукупність практичних заходів, спрямованих на оздоровлення середовища, що оточує людину. С. впроваджує у життя вимоги та норми, що їх науково обґрунтовує *гігієна*. Відповідно до галузі діяльності розрізняють С. промислову, житлово-комунальну, радіаційну, харчову і шкільну. С. промислова спрямована на впровадження комплексу санітарно-оздоровчих заходів щодо створення здорових і безпечних умов праці. Вона відає питаннями санітарного благоустрою територій і споруд промислових підприємств, відповідності вентиляції, освітлення й опалення робочих приміщень вимогам гігієни, правильного утримання санітарно-побутових приміщень. Житлово-комунальна С. охоплює питання планування, забудови, озеленення населених пунктів, водопостачання, санітарного очищення і каналізації, контролю за житловими і громадськими приміщеннями (лазнями, гуртожитками, перукарнями, оздоровчими місцями тощо), охорони атмосферного повітря, заходів по боротьбі з транспортними і виробничими шумами. Харчова С. здійснює нагляд за підприємствами, що заготовляють, переробляють продукти, і за відповідними торговельними орг-ціями, а також за станом здоров'я персоналу, який обслуговує ці об'єкти, впроваджує заходи раціонального харчування, запобігає *харчовим токсикоінфекціям і інтоксикаціям* (див. також *Гігієна харчування*). Радіаційна С. розробляє питання забезпечення контролю за *радіаційною безпекою* (д..в. також *Гігієна радіаційна*). Шкільна С. має завданням організацію систематичного контролю і виявлення ефективності санітарно-протиепідемічних і оздоровчих заходів у дитячих закладах: *дитячих яслах, дитячих садках*, школах, інтернатах, дитячих санаторіях і піонерських таборах (див. також *Гігієна дітей і підлітків*). В СРСР впровадження санітарних заходів і санітарний контроль здійснюють державні санітарні органи, до складу яких входять *санітарно-епідеміологічні станції* (обласні, міські, районні), санітарно-епідеміологічні управління союзного і республіканських міністерств охорони здоров'я і відомчі санітарні служби. Впровадження і контроль за заходами санітарії є обов'язком усього медичного персоналу, зокрема санітарних лікарів. Діяльність санітарних органів регулюється санітарним законодавством — сукупністю прийнятих органами держ. влади законів і діяльністю цих органів щодо прийняття, зміни і скасування законів про охорону здоров'я населення. Рад. санітарне законодавство передбачає і регламентує проведення широких планових оздоровчих і санітарно-епідемічних заходів, спрямованих на запобігання захворюванню, зниження і ліквідацію заг. та інфекційної захворюваності, на виконання санітарних норм при плануванні населених пунктів, на *санітарну охорону водойм*, атмосферного повітря, грунту. Санітарне законодавство спрямоване на впровадження оздоровчих заходів на підприємствах, будовах, об'єктах харчування, в дитячих закладах тощо, регламентує випуск, зберігання, транспортування харчових продуктів і предметів народного споживання, *санітарну охорону кордонів*. Див. також *Санітарна охорона грунту, Санітарія промислова, Санітарна охорона атмосферного повітря*.
Літ.: Справочник санитарного врача. М., 1950; Габович Р. Д., Познанский С. С., Шахбазян Г. Х. Гигиена. М., 1971; Касьяненко А. И. Организация санитарно-эпидемиологического обслуживания населения. К., 1979.
О. В. Павлов.

САНІТАРІ́Я ПРОМИСЛО́ВА — розділ *санітарії*. С. п. спрямована на впровадження комплексу санітарно-оздоровчих заходів щодо створення здорових і безпечних умов праці. С. п. відає питаннями запобігання *професійним хворобам*, сан. благоустрою територій і споруд пром. підприємств, відповідності вентиляції, освітлення й опалення робочих приміщень вимогам гігієни, утримання санітарно-побутових приміщень. Крім того, С. п. контролює такі фактори виробничого середовища, як концентрація хімічних речовин, пил, шум, вібрація, електромагнітні хвилі, іонізуюче випромінювання, а також метеорологічні умови — т-ра, вологість тощо. С. п. грунтується на санітарних правилах будівництва, утримання і експлуатації пром. підприємства та на гігієнічних нормативах. Створення нешкідливих і безпечних умов праці покладено на адміністрацію підприємств, яка зобов'язана впроваджувати сучас. засоби техніки безпеки, додержуватись норм і правил по охороні праці, що викладені в «Санітарних нормах проектування промислових під-

приємств» (СН—245—71) і «Санітарних правилах організації технологічних процесів і гігієнічних вимогах до виробничого устаткування». Важливим і обов'язковим документом для установ, промислових підприємств є Будівельні норми і правила (БН і П), в яких викладено найважливіші нормативи умов праці на промислових підприємствах. Див. також *Гігієна праці*.

САНІТА́РНА ОСВІ́ТА — система поширення медичних і санітарно-гігієнічних знань, а також виховання гігієнічних навичок, підвищення санітарної культури у широких мас населення з метою збереження і зміцнення його здоров'я. В СРСР С. о. має масовий плановий характер і є одним з важливих розділів *охорони здоров'я*. Проведення С. о. входить до службових обов'язків лікарів. У практиці С. о. використовуються засоби масової інформації: преса, радіо, кіно, телебачення, лекції, бесіди. Разом з працівниками органів охорони здоров'я в С. о. беруть участь співробітники наукових закладів, культури і народної освіти за активною участю т-в *Червоного Хреста* і Червоного Півмісяця, «Знання» та ін. громадських організацій, що повинні забезпечувати пропаганду медичних і гігієнічних знань серед населення. Науково-методичним центром С. о. є Центральний н.-д. ін-т санітарної освіти М-ва охорони здоров'я СРСР. В усіх обласних та районних центрах, великих містах є будинки санітарної освіти — організаційно-методичні центри С. о., що розробляють плани сан.-освітньої роботи, координують діяльність мед. та ін. закладів і установ С. о. області і міста, враховуючи і відображаючи в цій роботі найважливіші завдання і заходи охорони здоров'я, побажання і пропозиції громадськості і населення. Основна спрямованість С. о.— пропаганда відомостей про профілактику, в першу чергу, *інфекційних хвороб, професійних хвороб*. Велику увагу приділяє С. о. питанням запобігання серцево-судинним, онкологічним захворюванням, а також *туберкульозу* та ін. Значне місце відводиться в С. о. проблемам правильної, раціональної організації праці і відпочинку, режиму *харчування, загартовування організму, охорони материнства і дитинства* тощо.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА АТМОСФЕ́РНОГО ПОВІ́ТРЯ — система законодавчих, організаційних, інженерно-технічних і санітарно-гігієнічних заходів, спрямованих на охорону атмосферного повітря від викидів шкідливих речовин. Найбільше забруднення атмосферного повітря пов'язане з викидами промислових підприємств, автомобільного транспорту, комунальних споруд тощо. Забруднене атмосферне повітря шкідливе для здоров'я населення, погіршує мікроклімат. Рад. Союз є першою країною в світі, де розроблено і впроваджено в життя наукові основи С. о. а. п. В Конституції СРСР (1977) підкреслено, що в інтересах сучас. і майбутніх поколінь в СРСР здійснюються заходи, спрямовані на охорону чистоти атмосферного повітря. Законодавчими актами і постановами заборонено затвердження проектів будівництва промислових підприємств, якщо в проектах не передбачено очистку викидів. Практичні заходи по С. о. а. п. передбачаються народногосподарським планом і затверджуються урядом. Контроль за додержанням заходів по С. о. а. п. здійснює *санітарно-епідеміологічна служба* СРСР. Див. також *Охорона природи. Очищення повітря, Повітря, Санітарія*.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА ВОДО́ЙМ — система законодавчих, організаційних і сан.-технічних заходів, спрямованих на запобігання забрудненню джерел питного водокористування. Необхідність С. о. в. виникла у 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості, будівництвом централізованих систем *водопостачання* і *каналізації*, як осн. елементів сан. благоустрою населених місць. Гігієнічні вимоги щодо С. о. в. спрямовані на створення умов, за яких спуск *стічних вод* не порушував би вимоги нормального водокористування. Допустимий вміст у воді шкідливих речовин регламентується «Правилами охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами» (1961). Новим проявом піклування партії і Рад. уряду про охорону водойм з урахуванням розвитку народного г-ва країни стало прийняття у грудні 1970 Верховною Радою СРСР закону «Основи водного законодавства Союзу РСР і союзних республік». Найефективнішими заходами, що сприяють С. о. в., є удосконалення технологічних процесів виробництва, які спрямовані на зменшення водоскиду і використання стічних вод після очищення знову, за замкнутим циклом, перетворення токсичних (отруйних) продуктів на нешкідливі або менш токсичні тощо, а також влаштування спеціальних очисних споруд і зон санітарної охорони навколо джерел водопостачання. Див. також *Очищення води, Охорона навколишнього середовища*.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА ГРУ́НТУ — система законодавчих, організаційних і санітарно-технічних заходів, спрямованих на запобігання забрудненню грунту нечистотами, промисловими і побутовими *стічними водами*, твердими покидьками (сміттям житлових будинків і установ, відходами і покидьками пром. підприємств і підприємств громадського харчування тощо). Сміття, гній, нечистоти і стічні води при неправильному знешкоджуванні їх загнивають, можуть потрапляти з грунту в джерела водопостачання і бути середовищем для розвитку або збереження збудників шлунково-кишкових захворювань і *гельмінтозів*. В забрудненому грунті відкладають свої яйця мухи, москіти, сліпні, в ньому живуть і розмножуються гризуни, які є переносниками таких інфекцій, як *чума, туляремія* та ін. Грунт поступово звільняється від забруднення завдяки процесам самоочищення, що в ньому відбуваються, але ця здатність грунту не безмежна. Наявність і ступінь забруднення грунту встановлюються працівниками санітарно-епідеміологічних станцій на основі даних хім., бактеріологіч. і гельмінтологіч. досліджень. Див. також *Охорона навколишнього середовища*.

САНІТА́РНА ОХОРО́НА КОРДО́НІВ, санітарна охорона території — комплекс адміністративних і санітарно-профілактичних заходів, спрямованих на попередження занесення в країну карантинних інфекційних хвороб (*чуми, холери, віспи* натуральної, жовтої пропасниці, висипного та поворотного тифів). Перелік заходів, що їх проводять в порядку С. о. к., встановлюється спеціальними інструкціями М-ва охорони здоров'я СРСР і міжнародними санітарними угодами. До адміністративно-санітарних заходів при небезпечному епідеміологічному стані відносять: заборону або обмеження в'їзду і виїзду людей, а також приймання посилок і вантажу; закриття державного кордону; введення карантинного режиму на території, де виникає епідемічне вогнище. До сан.-протиепідемічних заходів відносять: медогляд людей (за показаннями), госпіталізацію хворих, ізоляцію підозрілих на захворювання і *обсервацію* осіб, які перебували в контакті з хворими; *дезинфекцію, дезинсекцію* тощо. Керівництво роботою щодо запобігання занесенню і поширенню на території СРСР карантинних хвороб здійснюється Головним управлінням карантинних інфекцій М-ва охорони здоров'я СРСР. В СРСР згідно з розпорядженнями Ради Міністрів СРСР діють правила С. о. к., затверджені М-вом охорони здоров'я СРСР з урахуванням сан.-епідеміологічних вимог, передбачених Міжнародними санітарними правилами, що були прийняті 4-ю асамблеєю Всесвітньої організації охорони здоров'я 1951. Див. також *Карантин, Ветеринарно-санітарний нагляд*.

САНІТА́РНА ТЕ́ХНІКА, сантехніка — узагальнена назва галузей *техніки*, пов'язаних зі створенням у будинках і спорудах належного рівня санітарного благоустрою, необхідних умов для перебігу технологічних процесів, трудової діяльності і відпочинку людини; у вужчому розумінні — сукупність тех. засобів, що забезпечують функціонування систем *вентиляції, водопостачання, газопостачання, каналізації, кондиціювання повітря, опалення, теплопостачання* і *очищення населених місць*. Розвиток і вдосконалення С. т. значною мірою сприяють підвищенню рівня продуктивності праці і *благоустрою населених місць*.

САНІТА́РНІ ПРИ́ЛАДИ — прилади, що приймають *стічні води* в системах *каналізації* житлових, громадських, комунальних і промислових будинків. Розрізняють С. п. для гігієнічних цілей (напр., умивальники, ванни, унітази), цілей господарських (кухонні раковини, мийки, зливники та ін.) і спеціальних (прилади лабо-

раторій, лазень, перукарень, дит. і мед. закладів, побутових приміщень виробничих будинків тощо). С. п. виготовляють з керамічних матеріалів (*фаянсу*, напівфарфору), пластмас, сталі, чавуну або кольорових металів. Їх покривають *глазур'ю* (керамічні С. п.), білою або кольоровою *емаллю* (чавунні, сталеві С. п.). На С. п. з кольорових металів наносять *гальванічні покриття*. С. п. оснащують сан.-тех. арматурою (водозабірною, змішувальною) і приєднують до магістральних відвідних ліній внутр. *каналізаційної мережі*, використовуючи водяні *затвори*.

САНІТА́РНО-ЕПІДЕМІОЛОГІ́ЧНА СЛУ́ЖБА — в СРСР система державних установ, яка здійснює санітарний нагляд, а також розробку і проведення санітарно-гігієнічних і протиепідемічних заходів у країні. Осн. напрями держ. санітарного нагляду викладені в Основах законодавства СРСР і союзних республік про охорону здоров'я (1969). Керівними органами С.-е. с. є Головне управління карантинних інфекцій М-ва охорони здоров'я СРСР, а також сан.-епідеміологіч. управління м-в охорони здоров'я союзних республік. С.-е. с. очолює гол. держ. сан. лікар СРСР — заст. міністра охорони здоров'я СРСР; С.-е. с. союзних і автономних республік — гол. сан. лікарі — заст. міністрів охорони здоров'я республіканських міністерств. Керівництво територіальними органами і установами С.-е. с. здійснюють гол. санітарні лікарі цих територій, які є одночасно заст. завідуючих відділами охорони здоров'я виконкомів місцевих Рад народних депутатів і гол. лікарями сан.-епідеміологіч. станцій. Осн. функція С.-е. с.— проведення поточного і запобіжного держ. сан. нагляду, в порядку якого органи і установи С.-е. с. контролюють здійснення загальнодержавних заходів, спрямованих на запобігання і ліквідацію забруднення навколишнього середовища (див. *Охорона навколишнього середовища, Санітарна охорона атмосферного повітря, Санітарна охорона водойм, Санітарна охорона ґрунту, Санітарна охорона кордонів*) шкідливими покидьками, оздоровлення умов навчання, праці і побуту населення, а також здійснення м-вами, держ. комітетами, відомствами, підприємствами, установами, організаціями і окремими громадянами сан.-гігієніч. і сан.-епідеміч. норм і правил тощо.

САНІТА́РНО-ЕПІДЕМІОЛОГІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — в СРСР заклад санітарно-епідеміологічної служби, що входить в систему закладів *охорони здоров'я*. Осн. завданням С.-е. с. є здійснення держ. сан. нагляду за проведенням міністерствами, відомствами, виробничими об'єднаннями, підприємствами, установами, службовими особами, громадянами сан.-гігієніч. і сан.-протиепідемічних заходів, спрямованих на ліквідацію забруднення природного середовища та запобігання йому, оздоровлення умов праці, навчання, побуту та відпочинку населення, ліквідацію інфекційних хвороб і запобігання їм. С.-е. с. вивчає сан. стан підвідомчої території, захворюваність на інфекційні та професійні хвороби, розробляє інструктивно-методичні вказівки і контролює їх виконання. С.-е. с. має відділи: сан.-гігієніч., епідеміологічний (див. *Епідеміологія*), паразитологічний (див. *Паразитологія*), дезинфекційний (див. *Дезинфекція*) та ін.; а також лабораторії: бактеріологічну, вірусологічну, паразитологічну, санітарно-гігієнічну з відділеннями *гігієни харчування, гігієни праці*, комунальної гігієни тощо. Розрізняють респ., крайові, обл., окружні, міські, районні, відомчі С.-е. с., а також С.-е. с. водного транспорту.

Першу в СРСР С.-е. с. було відкрито в Донбасі 1927. В 1981 в УРСР функціонувало понад 720 С.-е. с.

О. В. Павлов.

САНІТА́РНО-ЗАХИСНА́ ЗО́НА — зона, що відокремлює промислові підприємства, комунальні та ін. споруди від *сельбищної території*, захищаючи її населення від шкідливої дії пром. викидів, шуму, вібрації тощо. В СРСР всі пром. підприємства залежно від ступеня шкідливості пром. викидів, наявності *очисних споруд*, досконалості технологічних процесів, можливої аварійної ситуації (на підприємствах з замкненим виробничим циклом) поділяють на класи (1—5), встановлюючи ширину С.-з. з. для кожного з них відповідно 1000, 500, 300, 100 і 50 м. С.-з. з. підприємств з особливо небезпечними тех. процесами (великих металургійних і хім. комбінатів, підприємств, де використовуються радіоактивні речовини) на вимогу органів сан.-епідеміологічної служби роблять і ширшою (до кількох кілометрів). В С.-з. з. висаджують дерева і чагарники пило-газостійких порід, влаштовують проїзди, пішохідні шляхи й велосипедні доріжки, зводять підсобні споруди (напр., гаражі). Іноді на території С.-з. з. розміщують підприємства з нижчим класом шкідливості тех. процесів (при цьому ширина смуги зелених насаджень має бути не меншою половини ширини зони). Влаштування С.-з. з. — обов'язкова вимога при буд-ві і реконструкції пром. будинків і споруд. Зменшенню ширини С.-з. з. сприяє впровадження прогресивніших технологічних процесів, заходів по охороні навколишнього середовища (*пиловловлювання, газоочищення, водоочищення*, замкненого циклу *водопостачання* тощо).

В. В. Леонтович.

САНІТА́РНОЇ ТЕ́ХНІКИ ТА УСТАТКУВА́ННЯ БУДИ́НКІВ І СПОРУ́Д НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — установа М-ва пром-сті буд. матеріалів СРСР. Створений 1957 у Києві. У складі ін-ту (1982) 13 лабораторій і відділів, дослідно-експериментальний завод; є аспірантура. Ін-т — головний в СРСР по розробці опалювальних радіаторів і котлів з сталі для газоподібного й рідкого палива, опалювальних котлів для індивідуальних систем опалення, регулювальної арматури. Провідний ін-т з питань захисту металів від корозії, використання вторинних паливно-енерг. ресурсів; базовии по нормуванню палива для виробн. теплової енергії. Базова установа з питань наук. організації праці в галузі виробн. сан.-тех. устаткування, охорони та безпеки праці, стандартизації опалювального устаткування.

П. Г. Остапущенко.

САНІТА́РНО-ТЕХНІ́ЧНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані зі створенням систем *водопостачання, газопостачання, вентиляції* і *кондиціювання повітря, каналізації, опалення* та *теплопостачання* будинків і споруд; різновид *будівельних робіт*. Розрізняють С.-т. р. зовнішні й внутрішні. До зовн. С.-т. р. належать прокладання підземних і надземних *трубопроводів*, а також зведення котелень, *газорозподільних станцій, водозабірних споруд, водонапірних башт, відстійників, насосних станцій* тощо. При прокладанні підземних трубопроводів значний обсяг робіт припадає на риття *траншей* (*канавокопачами*, роторними *екскаваторами* та іншими тех. засобами). Труби, заздалегідь складені у ланки, спочатку укладають у траншеї (*автомобільними кранами, лебідками*), а далі з'єднують (наприклад, зварюванням) у трубопроводи. В разі одночасного прокладання підземних трубопроводів різного призначення використовують *колектори*. Надземні трубопроводи розміщують на *естакадах* чи спец. опорах. Як підземні, так і надземні трубопроводи піддають гідравлічним або пневматичним випробуванням. Внутр. С.-т. р. полягають у монтажі сан.-тех. пристроїв, що ними обладнують будинки і споруди, у встановленні спец. устаткування. Ці роботи здійснюють переважно індустріальними методами, якими передбачається виконання всіх заготовчих робіт (виготовлення деталей і складання їх у монтажні вузли, комплектування систем необхідними матеріалами тощо) на спец. підприємствах. Монтажні роботи проводять паралельно з осн. буд. роботами (в багатоповерхових будинках і спорудах) або послідовно — після закінчення їх (звичайно у малоповерхових будинках). Змонтовані системи випробовують і налагоджують. Підвищенню рівня індустріалізації С.-т. р. сприяють *уніфікація* монтажних вузлів, застосування об'ємних елементів будинків (див. *Об'ємно-блокове домобудування*), раціональне поєднання сан.-тех. пристроїв з буд. конструкціями (див. *Панельне опалення*). В СРСР С.-т. р. виконують спеціалізовані організації.

Літ.: Говоров В. П., Стешенко А. Л. Производство санитарно-технических работ. М., 1976; Дроздов В. Ф. Санитарно-технические устройства зданий М., 1980.

П. Г. Остапущенко.

СА́НКХ'Я (санскр., букв.— число, розрахунок) — філос. школа в давній та середньовічній Індії, засновником якої, за традицією, вважають філософа Капілу (7 ст. до н. е.). Перший систематичний виклад філософії С. подано в творі Ішваракрішни «Санкх'якарика» (1-е тис. н. е.). Час розквіту (т. з. класика С.) — з 3—4 ст. до 8—9 ст. Філософія С. в цілому

має дуалістичний характер. С. визнає дві реальності: матеріальну — пракриті й духовну — пуруша. Вічна, всюдисуща, активна, але позбавлена свідомості пракриті складається з трьох гун (субстанцій, начал), взаємодія яких утворює багатоманітність природи. Пуруша — пасивна, але наділена свідомістю. Поєднання пракриті з пурушею зумовлює поч. еволюції індивіда і всесвіту. В етичних поглядах С. виходила з ідеї універсальності страждання, яке проголошувала найвищою сутністю тілесного існування. У звільненні душі від пут емпіричного світу, в притамуванні всіх природних прагнень та споглядальному аскетизмі прибічники С. вбачали мету людського життя. С. була філософською основою давньоінд. школи *йоги*.

САНКЦІЯ (лат. sanctio — непорушна постанова) — 1) Частина *норми права*, яка визначає несприятливі наслідки до порушників вимог цієї норми, а також має на меті застерегти ін. осіб від *правопорушень*.

Залежно від характеру та засобів впливу (у формі примусу) С. розподіляються на кримінально-правові, цивільно-правові, адм.-правові та дисциплінарні. Кримінально-правові С. можуть бути застосовані тільки судом, який призначає особі, винній у скоєнні злочину, певний вид *покарання*. До адм.-правових С. за адміністративний проступок належать такі, як попередження, громадська догана, штраф, тимчасове позбавлення деяких професійних прав (напр., прав водія) тощо. Цивільно-правові санкції — заходи майнового впливу (пеня, штраф тощо) застосовують суд чи арбітраж до окремих осіб чи орг-цій, діями яких заподіяно шкоду. Дисциплінарні санкції (зауваження, догана, сувора догана та ін.) — заходи правового впливу, які застосовує *адміністрація* до порушників *дисципліни трудової*. 2) Санкція прокурора — затвердження прокурором постанов про вжиття примусових заходів до осіб, які скоїли злочин (див. *Арешт, Обшук*). За санкцією прокурора може застосовуватись і виселення з житлових приміщень у випадках, спеціально передбачених законом. 3) В міжнародному праві — заходи впливу (економічні, політичні, військові), застосовувані до д-ви в разі порушення нею своїх міжнар. зобов'язань або певних норм міжнар. права (Див. *Делікт, Міжнародно-правова відповідальність держави*). До таких санкцій належать блокада, *бойкот, ембарго, репресалії, реторсії* тощо.

В. Б. Бабій.

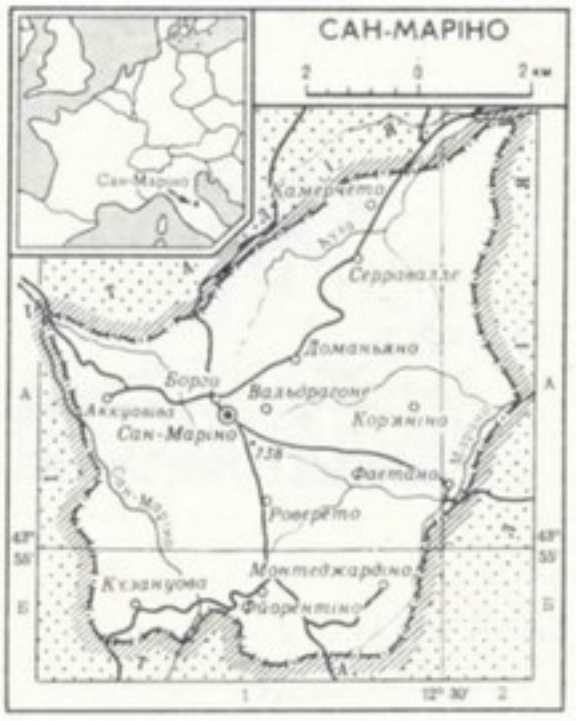
САНКЮЛО́ТИ (франц. sans-culottes — голодранці, від sans — без і culottes — короткі штани) — презирлива назва, яку вживали аристократи щодо революц. плебейських мас під час *Великої французької революції* (на відміну від аристократів, які носили короткі штани, міська біднота ходила в довгих штанях). За *якобінської диктатури* С.— синонім патріотів, революціонерів.

Літ.: Собуль А. Парижские санкюлоты во время якобинской диктатуры. Пер. с франц. М., 1966.

САН-ЛУЇС — місто на Пн. Сх. Бразілії, адм. ц. штату Мараньян. Порт на узбережжі Атлантичного ок., залізнич. станція, аеропорт. 171,4 тис. ж. (1970). Найрозвинутіша текст. (зокрема, бавовняна) пром-сть. Підприємства шкіряної і харч. пром-сті. С.-Л. засн. 1612.

САН-ЛУЇС-ПОТОСІ — місто в центр. частині Мексіки, адм. ц. штату Сан-Луїс-Потосі. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 292 тис. ж. (1976). Давній центр гірничодобувної пром-сті і кольорової металургії (олово, срібло, свинець, мідь та ін.). З-д по виробн. миш'яку. Вовняна, швейна, шкіряно-взут., харч. пром-сть. Виробн. канатів. Ун-т. Архіт. пам'ятки 17—18 ст. С.-Л.-П. засн. наприкінці 16 ст.

САН-МАРІ́НО, Республіка Сан-Маріно — держава в Пд. Європі, на Апеннінському півострові. Оточена територією Італії. В адм. відношенні поділяється на замки (округи). Населення — санмарінці. Офіц. мова — італійська.

Державний лад. С.-М.— республіка. Законодавчий орган — однопалатний парламент (Велика генеральна рада; 60 депутатів), що обирається населенням на 5 років. Д-ву і уряд очолюють 2 рівноправні капітани-регенти, яких обирає парламент з числа депутатів строком на 6 місяців. Виконавчу владу здійснює уряд.

Природа. С.-М. — гірська країна, розташована на схилах височини Тітано (вис. до 738 м) у відрогах Апеннін. Поклади сірки. Клімат помірний (пересічна т-ра найтеплішого місяця +23°, найхолоднішого +2,5°), взимку іноді випадає сніг. Гаї з дуба та каштана.

Історія. Роком заснування С.-М. вважають 301. Вперше назва «Республіка С.-М.» з'явилася в документах 10 ст. (перші держ. уложення відносять до 1263). В 1740 рим. папа визнав незалежність республіки. Після утворення єдиної італ. д-ви (1861) С.-М. 1862 уклало з Італією договір про дружбу й добросусідські відносини (поновлений 1872, 1897, 1953). В 1923 владу в С.-М. захопили фашисти. Під час 2-ї світової війни 1939—45 С.-М. оголосило нейтралітет, проте 4.IX 1944 країну окупували нім.-фашист. війська (витіснені в кінці вересня 1944 англо-амер. військами). З 1945 по 1957 більшість у парламенті належала коаліції лівих партій, очоленій комуністами і соціалістами.

В 1956 встановлено консульські відносини з СРСР. У жовтні 1957 реакційні сили республіки, спираючись на підтримку італ. правлячих кіл, здійснили держ. переворот. З 1973 при владі — коаліція християнських демократів і соціалістів. У результаті дострокових виборів (травень 1978) уряд сформували представники комуністичної, соціалістичної та соціалістичної єдиної партій. Уряд С.-М. розробив рекомендації планового розвитку економіки, здійснив перетворення системи охорони здоров'я, прийняв закони, що полегшили повернення на батьківщину емігрантів. У 1979 укладено угоду з СРСР про культур. обмін.

Політичні партії, профспілки. Християнсько-демократична партія, засн. 1945. Соціалістична партія, засн. 1896. Соціалістична єдина партія, засн. 1976 на базі лівого крила кол. С.-д. партії. Соціалістична демократія, засн. 1976. Правореформістська. *Санмарінська комуністична партія*, засн. 1921. Загальна конфедерація трудящих. Демократична конфедерація трудящих.

Господарство. Основне заняття населення — вирощування зернових культур (пшениці, кукурудзи); виноградарство, скотарство. Розробки буд. каменю, видобування сірки. Невеликі підприємства текстильної (вовняні й трикот. вироби), цем., металообр., хім., меблевої, керамічної, винобробної, борошномельної, олійницької та ін. галузей пром-сті. Кустарні промисли. Важливі джерела прибутків — іноз. туризм, випуск поштових марок та монет для нумізматів. Електрифікована з-ця та шосе сполучають С.-М. з італ. містом і портом *Ріміні*, через який здійснюються зовнішньоторг. зв'язки країни. Грош. одиниця — італ. ліра. С.-М. перебуває в митному й поштовому союзі з Італією. Остання сплачує країні щорічну компенсацію (4,5 млрд. лір) за згоду не випускати власні грош. знаки, не розміщувати на своїй території радіо- і телестанції, ігорні будинки тощо.

Архітектура та мистецтво. У м. Сан-Маріно збереглися залишки міськ. стін 13—16 ст. з баштами (Іль Монтале, 13 ст.). Цитаделі:

Краєвид у Сан-Маріно.

Герб Сан-Маріно.

САН-МАРІНО

Площа — 61 км²

Населення — понад 20 тис. чол. (1981)

Столиця — м. Сан-Маріно

Сан-Маріно. Палаццо дель Говерно. Архітектор Ф. Адзуррі. 1894.

Ла Рокка (11 ст.; перебудова 15—17 ст.), Ла Честа (15 ст.).
Більшість споруд міста доби *Відродження* перебудовано у 18—19 ст. (церкви Сан-Франческо, Сан-П'єтро та ін.). Класицистична базиліка Сан-Маріно (1836, арх. А. Серра; кампаніла — 14 ст.). Палаци: Палаццо Валлоні (15—17 ст.), Палаццо дель Говерно (1894, арх. Ф. Адзуррі) та ін.
Пам'ятки образотворчого мист. на тер. С.-М. належать до шкіл Ріміні (14 ст.) та Болоньї (17 ст.). Традиційні види декор.-прикладного мист.—різьблення на камені й кераміка.

САН-МАРІ́НО — столиця Республіки Сан-Маріно, осн. політ. і культур. центр країни. Бл. 4,5 тис. ж. (1979). Держ. б-ка. Музеї: Гарібальді, зброї і військового спорядження, Державний, картинна галерея. Центр туризму. Палац уряду, собор св. Петра та ін. архіт. пам'ятки.

САНМАРІ́НСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (СМКП). Ств. в лютому 1921 як секція Італійської КП (засн. 21.I 1921). З приходом до влади в Сан-Маріно 1923 фашистів через переслідування припинила діяльність. У 1941 нелегально почали працювати окремі комуністичні групи, а 7.VII 1941 в підпіллі СМКП було відновлено як самостійну орг-цію. Після падіння фашист. уряду (1943) легалізувалася. В 1945—57 представники СМКП входили до складу уряду, що здійснив агр. реформу, націоналізував ряд підприємств, розширив демократичні права трудящих. З 1957, після держ перевороту, здійсненого правими силами, перебувала в опозиції. VI з'їзд партії (1961) прийняв її статут. З 1978, внаслідок перемоги лівих сил на парламентських виборах, представники СМКП знову входять до коаліційного уряду. X з'їзд СМКП (грудень 1980) підкреслив необхідність зміцнення єдності лівих сил у справі мобілізації нар. мас на перетворення суспільства в інтересах прогресу і соціалізму. В своїй діяльності СМКП спирається на Заг. конфедерацію трудящих та ін. демократичні орг-ції. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, у конференціях європ. комуністичних і робітн. партій 1967 і 1976. Чисельність — понад 1 тис. чол. (1980). Голова — Е. *Гаспероні* (з 1973; 1945—73 — ген. секретар), ген. секретар — У. *Баруллі* (з 1973). Друк. орган — щоміс. газ. «Шінтілла» («Іскра»).

І. В. Грушецький.

САН-МАРТІ́Н (San Martín) Хосе (25.II 1778, Япейю, пров. Коррієнтес, Аргентіна — 17.VIII 1850, Булонь) — один з керівників *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*, нац. герой Аргентіни, генерал. Н. в сім'ї капітана ісп. армії. Військ. освіту здобув в Іспанії. В 1808—12 брав участь як офіцер ісп. армії у визвольній війні проти *Наполеона I*. В 1812, повернувшись на батьківщину, очолив Пн. армію аргент. патріотів, що билася проти ісп. колонізаторів. У 1816 — головнокоманд. Андською армією, яка, здійснивши перехід через Анди в Чілі, розбила ісп. війська при Чакабуко (1817) і Майпу (1818), 1820—21 вигнала іспанців з Перу. Внаслідок цього Чілі 1818 і Перу 1821 здобули незалежність. Згодом емігрував до Франції.

САН-МІГЕ́ЛЬ — місто на Сході Сальвадору, адм. ц. департаменту Сан-Мігель. Розташований на Панамериканському шосе. З-цею сполучений з портом Ла-Уньон. 111 тис. ж. (1971). Текст., шкіряна, харч. пром-сть. Центр с.-г. району. С.-М. засн. 1530.

САНМІКЕ́ЛІ (Sanmicheli) Мікеле (1484, Верона — 1559, там же) — італ. архітектор, представник Високого *Відродження*. Творчість С. формувалася під впливом *Браманте* і Джуліано да *Сангалло*. Збудував численні укріплення, зокрема у містах Бреші, Бергамо, Керкіра, Іракліон (на о-ві Кріт). Серед ін. споруд — Палаццо Бевілаква (1532), брами міських укріплень Порто Нуово (1533—40), Порто Паліо (1557), всі — у Вероні, церква Мадонна ді Кампанья поблизу Верони (з 1559), Палаццо Грімані у Венеції (1556—72).

М. Санмікелі. Церква Мадонна ді Кампанья поблизу Верони. Будівництво розпочато з 1559.

САННАДЗА́РО (Sannazzaro) Якопо (28.VII 1456, Неаполь — 24.IV 1530, там же) — італ. письменник. Багато років служив при дворі герцога калабрійського. Писав сонети, канцони, еклоги, фарси. Найзначніший його твір — *пастораль* «Аркадія» (написана між 1480—85, доповнена між 1502—04, вид. 1504), в якій зображено вигадану країну пастухів Аркадію, де шукає притулку герой, що страждає від нещасливого кохання. Ідеалізований лад Аркадії С. протиставляє розбещеним придворним звичаям. Пастораль користувалася великою популярністю в сучасників (у 16 ст. її видано бл. 60 раз), вона мала значний вплив на розвиток пасторального жанру в європ. літературах.

Т. Т. Духовний.

САННИЙ СПОРТ — швидкісний спуск на спорт. санях по спеціальних трасах. Виник у Швейцарії в кінці 19 ст. В 1883 в Давосі відбулися перші міжнар. змагання. В 1889 в Німеччині були створені перші спорт. сани. В 1923 засн. Міжнар. федерацію *бобслею* і тобогану, до складу якої ввійшла секція С. с. (з 1957 самостійна Міжнар. федерація С. с.; ФІЛ). З 1914 з С. с. проводяться чемпіонати Європи, з 1955 — світу. До програми *зимових Олімпійських ігор* С. с. включено 1964. Сучас. програма включає змагання на одномісних (для чоловіків і жінок) і двомісних (тільки для чоловіків) санях. Для одномісних — 4 заїзди, для двомісних — 2. Переможець визначається за сумою часу всіх заїздів. Порядок старту встановлюється жеребкуванням і змінюється з кожним заїздом.
Сани — гнучкі й рухливі, з комбінованим полозням, заввишки 15 см, завдовжки 124—150 см, масою 22 кг (одномісні) і 26 кг (двомісні). Траси льодові на бетонній або дерев'яній основі; завдовжки 800—1200 м; мають 11—18 віражів (мінім. радіус 8 м), завширшки 130—150 см, перепад висот 70—120 м. С. с. найбільш розвинений у НДР, Австрії, Італії. В Росії перші змагання відбулися 1910. В СРСР С. с. культивується з 60-х рр. Федерацію С. с. СРСР засновано 1968, яка з 1971 входить до складу ФІЛ. З 1973 проводяться чемпіонати СРСР. З 1970 рад. спортсмени беруть участь у чемпіонатах світу і Європи; з 1972 — в зимових Олімпійських іграх.

САННИКОВ Григорій Олександрович [30.VIII (11.IX) 1899, Яранськ, тепер Кіров. обл.—16.I 1969, Москва] — рос. рад. поет. Член КПРС з 1917. Учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Друкуватися почав 1917. Перша зб. віршів — «Лірика» (1921). Автор поеми «1917 рік» (1927), віршів «Прощання з гасовою лампою» (1928), «Однолітка» (1957), творів на теми мандрівок (збірки «На пам'ять океану», 1928; «Схід», 1935; роман у віршах «У гостях в єгиптян», 1933, та ін.), циклу віршів про космонавтику. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

САННИКОВ Яків Володимирович (рр. н. і см. невід.) — рос. промисловець, дослідник Новосибірських о-вів. Відкрив і описав острови Стовповий (1800) і Фаддєєвський (1805). С. вважав, що на Пн. від о. Котельного існує велика земля (Земля Санникова). Розшуки цієї землі рядом експедицій не підтвердили її існування. Ім'ям С. названо протоку між островами Малим Ляховським і Котельним.

САН-ПА́УЛУ — місто на Пд. Сх. Бразилії. Адм. центр штату Сан-Паулу. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт, аванпорт С.-П.—Сантус. Понад 10 млн. ж. (1979). До складу Великого С.-П. входить 14 міст-супутників. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (авто- і авіаскладальні, с.-г. машин з-ди, виробн. текст. устаткування, електротех. та ін.), хімічна (фарм., виробн. пластмас, парфюмерії та ін.) й текст. (бавовняні, вовняні, джутові, штучного шовку ф-ки). Металургія (у т. ч. прокат алюмінію і сталі). Целюлозно-паперові, меблеві, склоробні, керамічні, швейні, шкіряно-взуттєві, харч. підприємства. З ун-ти. Біологічний ін-т «Бутантан», Інженерний ін-т та ін. наук. заклади. Муніципальна б-ка. Музеї: сучас. мистецтва, художній, етнографічний та ін. Оперний театр. Астрономічна обсерваторія. Зоопарк. Архіт. пам'ятки 20 ст. С.-П. засн. 1554.

Савсев'єрія трисмужкова.

САН-ПЕ́ДРО-СУ́ЛА — місто на Пн. Зх. Гондурасу, адм. ц. департаменту Кортес. Залізнична станція. 134 тис. ж. (1974). Харч. (виробн. цукру, консервування бананів та ін.), буд. матеріалів, текст. пром-сть. Засн. 1536.

САН-РЕ́МО КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1920 — засідання Верховної ради держав *Антанти* 19—26.IV у м. Сан-Ремо (Італія) за участю прем'єр-міністрів Великобританії, Франції, Італії. Японію було представлено послом, США — спостерігачем. В обговоренні питань, що торкались інтересів Бельгії і Греції, брали участь також представники цих країн. Конференція розглянула питання: про мирний договір з Туреччиною і розподіл мандатів Ліги націй на араб. країни; про виконання Німеччиною воєнних статей *Версальського мирного договору 1919*; про відносини союзників з Рад. Росією. Затверджений на конференції проект мирного договору з Туреччиною було покладено в основу *Севрського мирного договору 1920*. За рішенням С.-Р. к. Великобританія одержала мандати на Палестину та Ірак з Мосулом, Франція — на Сірію і Ліван. Німеччині було поставлено вимогу скоротити армію до 100 тис. чол. Прийнято рішення про відновлення торг. відносин з Рад. Росією, але водночас укладено таємну угоду про подання підтримки бурж.-поміщицькій Польщі, яка 25.IV 1920 почала наступ на Україну (див. *Радянсько-польська війна 1920*).

САН-САЛЬВАДО́Р — столиця Сальвадору, гол. екон. і культур. центр країни. Вузол з-ць і автомоб. шляхів (розташований на Панамериканському шосе), поблизу С.-С. — міжнар. аеропорт Ілопанго. Понад 800 тис. ж. (1981). Гол. галузь пром-сті — текст. (у т. ч. виробн. тканин з хенікену). Металообр., шкіряно-взут., деревообр., керамічні, миловарні і харчосмакові підприємства. Університети. Сальвадорська академія, Сальвадорська академія історії, Індіаністський ін-т та інші наук. заклади. Нац. б-ка, Нац. музей. Зоопарк. Бот. сад. Театри, консерваторія. С.-С. засн. 1525.

САН-СЕБАСТЬЯ́Н — місто на Пн. Іспанії, адм. ц. провінції Гіпускоа. Мор. порт на березі Біскайської зат., при впадінні в неї р. Урумеа, залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 178 тис. ж. (1974). Підприємства маш.-буд., хім., цем., паперової, текст. і харч. пром-сті. Рибальство. Відомий мор. курорт. Туризм. С.-С.— місце проведення міжнародних кінофестивалів.

САНСЕВ'Є́РІЯ, занзев'єрія (Sansevieria) — рід рослин родини *лілійних*. Багаторічні трави з прикореневими мечовидними прямостоячими листками. Квітки дрібні, зеленувато-білі, зібрані в густе колосовидне суцвіття на довгій стрілці. Плід — ягода. Бл. 60 видів, пошир. в тропіках Азії та Африки. В листках С. є *луб'яні волокна*; деякі види С. в тропіч. країнах вирощують як волокнисті рослини. В СРСР, в т. ч. в УРСР, С. культивують як декоративні.

САНСКРИ́Т (від давньоінд. самскрта— оброблений, досконалий)— одна з літературно оброблених давньоіндійських мов (див. *Індійські мови*). Був поширений у Пн. Індії починаючи з 1-го тис. до н. е. У процесі істор. розвитку поступився *пракритам*, а потім новоінд. мовам. Зберігся як мова культури й культу. С. написано пам'ятки реліг.-філос. думки, науки, худож. л-ри (див. *Індія*, розділ Література). Впливу цієї мови зазнали мови і культура Пд.-Сх. і Центр. Азії, Далекого Сходу, Індонезії. Розрізняють епічний С. (мова «*Махабхарати*» та «*Рамаяни*»), класичний С., гранично уніфікований ведійський — мову пізніх текстів *вед* тощо. Для записування текстів С. використовують передусім письмо *деванагарі*. Характерні риси С. у фонетиці: багата система приголосних (серед них — придихові, церебральні й палатальні), наявність складотворчих плавних та ін. У морфології: для імен характерна наявність 8 відмінків, 3 родів і 3 чисел, дієслово має розвинену систему часів і способів. У синтаксисі: наявність синтетичних і аналітичних форм. Вивчення С. почалося ще в Старод. Індії (*Паніні*, 5—4 ст. до н. е.). Дослідження С. на поч. 19 ст. відіграло вирішальну роль у створенні *порівняльно-історичного мовознавства*. З укр. учених С. вивчали Ф. *Кнауер*, П. *Ріттер*, О. *Баранников*, М. *Калинович*. Література на С. зародилась у Давній Індії. Протягом 1-го тисячоліття н. е.— це осн. л-ра в Індії. Згодом значення С. для л-ри поступово зменшується. Твори на С. з'являються до останнього часу, хоч активна роль С. в інд. л-рі практично почала занепадати бл. 12 ст., з розвитком л-ри новоінд. мовами. До санскритської л-ри зараховують і веди, л-ру на пракритах, а також давньоінд. епос— поеми «Махабхарата», «Рамаяна», *пурани*. Найвидатнішими представниками давньої санскритської л-ри були поет і драматург Ашвагхоша (2 ст.) та драматург Бхаса (бл. 4 ст.). Від серед. до кін. 1-го тисячоліття світову славу здобули драми *Калідаси*, Бхавабхуті, Шудракі, поеми Бхартріхарі та Амару, прозові твори Бани та Дандіна, а також фольклорні легенди і перекази в літ. обробці «*Панчатантра*», «Бріхаткатха», «Веталапанчавіншаті», «Шукасаптаті» та ін. Незважаючи на певну культову спрямованість частини пам'яток, санскритська л-ра в цілому дає широку панораму сусп. і культур. життя народів Індії в найдавніші часи і в ранньому середньовіччі. На санскр. літературі, на її поетиці базується багато творів новітньої інд. л-ри.

Чимало мандрівних сюжетів у л-рах народів світу походить із санскритської л-ри. Фольклорні книги «Панчатантра», «Веталапанчавіншаті», «70 оповідань папуги» та ін. вплинули на різні л-ри народів світу, зокрема лишили слід у творчості Ж. Лафонтена, Й. В. Гете, Г. Гейне, І. Франка, Лесі Українки. Письменники-романтики в багатьох європ. л-рах використовували чимало пам'яток санскритської л-ри. Саме романтичній школі санскритська л-ра завдячує поширенням і популяризацією, хоч і в ідеалізованій формі. Дослідження санскритської л-ри й переклади з С. у нашій країні ведуться з кін. 18 ст. В СРСР вивченню санскритської л-ри присвятили свої праці О. Баранников, В. Воробйов-Десятовський, Г. Бонгард-Левін, В. Ерман, В. Кальянов, П. Грінцер, О. Сиркін та ін., зокрема на Україні — П. Ріттер. М. Калинович, О. *Білецький*. Укр. переклади належать І. Франкові. П. Ріттеру.

Літ.: Иванов В. В., Топоров В. Н. Санскрит. М., 1960; Барроу Т. Санскрит. Пер. с англ. М., 1976; Серебряков И. Д. Очерки древнеиндийской литературы. М., 1971; Голоси стародавньої Індії. Антологія давньоіндійської літератури. К., 1982.

В. М. Топоров (мова), *Ю. В. Покальчук* (л-ра).

САНСОВІ́НО (Sansovino) Андреа (власне — Контуччі; близько 1460, Монте-Сан-Савіно, Тоскана — 1529, там же) — італ. скульптор і архітектор епохи *Відродження*. Працював у Португалії, Флоренції, Римі та Лорето. Скульптурні твори С.: гробниці А. Сфорца і Дж. Бассо в церкві Санта-Марія дель Пополо в Римі (1506—09). Як архітектор брав участь у проектуванні купола храму Санта-Каса і будівництві Палаццо Апостоліно, обидва — в Лорето.

САНСОВІ́НО (Sansovino) Якопо (власне — Татті; 2.VII 1486, Флоренція — 27.XI 1570, Венеція) — італ. архітектор і скульптор Високого і Пізнього *Відродження*. Навчався у Флоренції у А. *Сансовіно*. Працював у Римі (1503—10, 1518—27), Флоренції (1510—18), з 1527 — у Венеції і Падуї (з 1529— гол. архітектор Венеціанської республіки). Споруди С. мальовничі, з багатим скульптурним оздобленням [б-ка Сан-Марко, 1536—54; Лоджетта, 1540—45, всі — у комплексі собору св. Марка; Монетний двір (Дзекка), 1536—45; Палаццо Корнер суль Каналь Гранде, буд-во почато 1532, всі — у Венеції, тощо]. Серед скульптурних творів — 4 статуї на фасаді Лоджетти, статуї Нептуна і Марса для Сходів гігантів Палацу дожів у Венеції (1554), статуя медика Т. Рангоні на фасаді церкви Сан-Джуліано у Венеції (1554).

САН-СТЕФА́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДО́ГОВІ́Р 1878 — договір, що завершив рос.-тур. війну 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Підписаний 19.II (3.III) в Сан-Стефано (тепер Ешількей поблизу Стамбула). За умовами договору Румунії, Сербії та Чорногорії, які до того перебували під владою Туреччини, нада-

А. Сансовіно. Мадонна з немовлям і свята Анна. Мармур 1512. Церква св. Августіна. Рим.

Я. Сансовіно. Бібліотека Сан-Марко у Венеції. 1536—54.

Санталове дерево біле:
1 — гілка квітучої рослини;
2 — квітка;
3 — плід.

валася незалежність, їхні території значно розширювалися, зокрема, Румунія одержала Пн. Добруджу. Боснія і Герцеговина дістали автономію у складі Туреччини. Болгарію, до складу якої ввійшли Фракія і Македонія, було визнано авт. князівством, номінально залежним від Туреччини. Тур. війська виводилися з Болгарії, російські залишалися в ній на 2 роки. До Росії відійшли міста Карс, Ардаган, Батумі, Баязет, а також Пд. Бессарабія, відторгнута від неї за *Паризьким мирним договором 1856*. Туреччина зобов'язалася сплатити Росії 310 млн. крб. контрибуції, розширити місц. самоврядування в Албанії, Епірі та Фессалії, здійснити адм. реформи в тур. Вірменії. С.-С. м. д. створював сприятливі умови для розвитку балканських країн, зокрема Болгарії. День підписання договору вважається в НРБ нац. святом — днем визволення від тур. ярма. С.-С. м. д. викликав протидію зх. держав, насамперед Великобританії та Австро-Угорщини, невдоволених зміцненням позицій Росії на Балканах. Вони домоглися перегляду його на *Берлінському конгресі 1878*. *О. В. Долинський.*

САН-СУСІ́ — палацово-парковий ансамбль у Потсдамі (НДР). До ансамблю входять: палац Сан-Сусі [1745—47, арх. Г. В. Кнобельсдорф, прибудови 1841 (у центрі — овальний зал, на фасаді — пілястри з атлантами, подвір'я з напівкруглою колонадою), споруджений у стилі *рококо* з окремими елементами *класицизму* в інтер'єрі (арх. Ф. В. Ердмансдорф)]; Новий палац (1763—66, арх. І. Г. Бюрінг, Г. Л. Мангер) — в стилі *барокко*; будинок для гостей Комменс (1765—69, арх. К. Гонтард, Ж. Леже); Оранжерея (1850, арх. Л. Ф. Гессе, Ф. А. Штюлер). Парк у регулярному франц. (з деякими частинами в англ. пейзажному) стилі. В окремому, т. з. Новому парку — Мармуровий палац з *бельведером* у стилі класицизму (буд-во розпочато 1787, арх. К. Гонтард, К. Г. Лангганс). Іл. див. на окр. аркуші до ст. *Німецька Демократична Республіка*, т. 7, с. 432—433.

САНТАГА́НО-ГОРЧАКО́ВА Олександра Олександрівна [за чоловіком — Горчакова, псевд. — Сантагано; 24.I (5.II) 1842, Гнилище на Харківщині — 25.III (7.IV) 1913, Київ] — рос. співачка (сопрано) і педагог. Співу навчалася в Італії.
В 1867—71 — солістка Київської рос. опери. У кін. 70 — на поч. 80-х рр. гастролювала з власною трупою в Італії (1874 поставила в Мілані оперу «Іван Сусанін» Глинки). Викладала спів в Одеському муз. т-ві, Моск. філармонічному уч-щі, Муз. школі М. Тутковського в Києві. Серед її учнів — Л. *Собінов*. Перекладала оперні лібретто (у т. ч. лібретто опер «Іван Сусанін» — італ., «Кармен» — рос. мовами). *І. М. Лисенко.*

САНТА-ГЕРТРУ́ДА — порода великої рогатої худоби м'ясного напряму. Виведена в США в серед. 20 ст. на фермі Санта-Гертрудіс штату Техас схрещуванням корів *шортгорнської породи* з бугаями *зебу*. Тварини цієї породи добре пристосовані до пасовищного утримання, мають міцну будову тіла, відмінні м'ясні форми, у них великі складки на шиї, великий підгрудок. Масть вишнево-червона, іноді з світлими плямами на нижній частині тулуба. Жива маса бугаїв 800—1180 кг, корів 560—620 кг. Молодняк у 18 місяців досягає живої маси 400—500 кг. Забійний вихід 63—70%. Тварини середньоспілі, витривалі, пристосовані до сухого континентального клімату, добре витримують спеку й холод. В СРСР, зокрема на Україну (Асканія-Нова), тварин породи С.-г. завезено 1955—56 для розведення і схрещування з окремими вітчизн. породами худоби.

Бугай породи санта-гертруда.

САНТА-КЛА́РА — місто в центр. частині Куби, адм. ц. провінції Вільяклара. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 150 тис. ж. (1976). Підприємства по виробн. холодильників, газових плит, запчастин. Текст. і харчосмакова (тютюнова і виноробна) промисловість. Торг. центр с.-г. району. Центр. університет. Засн. у 17 ст.

САНТА-КРУС — місто на Сх. Болівії, адм. ц. департаменту Санта-Крус. Розташований на р. Пірай. Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 135 тис. ж. (1971). Харчосмакова (цукр., тютюнова, шоколадна, ромова), деревообр., шкіряна пром-сть. Поблизу міста, у Ель-Пальмарі — нафтопереробка. Центр с.-г. району. Ун-т. С.-К. засн. 1560.

САНТА́ЛИ — найчисленніший з народів *мунда*, який живе в Індії. Чисельність — 4,47 млн. (1978, оцінка). Мова — санталі, належить до мов мунда. За релігією С.— індуїсти. В С. зберігаються пережитки первіснообщинних відносин. Осн. заняття С.— землеробство; займаються також мисливством і збиральництвом. Багато С. працює на плантаціях, підприємствах, вугільних копальнях, портовими робітниками.

САНТА́ЛОВЕ ДЕ́РЕВО, сандалове дерево (Santalus) — рід рослин родини санталових. Тропічні дерева висотою до 10 м. Бл. 10 видів, поширених в Австралії, Індії, на о-вах Полінезії. Найпоширеніше — С. д. біле (Santalum album) — вічнозелене, напівпаразитичне дерево з дуже запашною деревиною. Листки супротивні, ланцетні, з двох кінців звужені. Квітки дрібні, зібрані в китиці, іржасто-пурпурного кольору. Деревину С. д. використовують для виготовлення декоративних скриньок, віял тощо; з деревини одержують також ароматичну ефірну олію — сандалол, яку використовують у парфюмерній промисловості.

САНТАНДЕ́Р — місто на Пн. Іспанії, адм. ц. провінції Сантандер. Мор. порт на березі Біскайської зат. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 162 тис. ж. (1974). Підприємства металург., металообр., маш.-буд. (зокрема, суднобудівної), нафтопереробної, хім., паперової, текст., харч. (у т. ч. рибообробної) пром-сті. Ун-т. В районі С.— курорти. Готичний собор 13 ст. С. відомий з часів Римської імперії.

САНТА-ФЕ — місто в центр. частині Аргентіни, адм. центр провінції Санта-Фе. Порт на р. Парані, доступний для мор. суден. Вузол з-ць і автошляхів. 245 тис. ж. (1975). Розвинуті м'ясохолодобійна і борошномельна пром-сть. Шкіряно-взуттєві, деревообр., текст. підприємства. Виробн. дубильного екстракту з дерев кебрачо. Ун-т. Санта-Фе засн. 1573.

САНТАЯ́НА (Santayana) Джордж (16.XII 1863, Мадрід — 26.IX 1952, Рим) — амер. філософ-ідеаліст, письменник. Іспанець за походженням. У 1872—1912 жив у США; професор Гарвардського ун-ту (з 1907). Філос. погляди С. сформувалися під впливом амер. *неогегельянства* та *прагматизму*. На поч. 20-х рр. примкнув до *критичного реалізму*. Основу філос. системи С. становила концепція «ідеальних сутностей», які він тлумачив у дусі ідей *Платона*. Розглядав матерію як «хаотичний потік буття», поєднуючись з яким «сутності» породжують чуттєві предмети й речі. В етиці виступав з позицій *ескапізму*. За політ. поглядами С. — противник демократії, прибічник влади *еліти*. Основні твори: «Життя розуму» (1905—06), «Царство буття» (1927—40), роман «Останній пуританин» (1935). *І. В. Бичко.*

САНТИ́М (франц. centime, від cent — сто) — розмінна монета Франції (дорівнює $^1/_{100}$ франц. *франка*), Алжіру ($^1/_{100}$ алжір. *динара*), Бельгії ($^1/_{100}$ бельг. франка), Малі ($^1/_{10}$ малійського франка), Швейцарії ($^1/_{100}$ швейц. франка, ін. назва його в Швейцарії — рап) та ін. країн.

САНТИМЕ́ТР (франц. centimètre), см, cm — сота частина *метра*. Осн. одиниця довжини у *СГС системі одиниць*.

САНТО-ДОМІ́НГО — столиця Домініканської Республіки, головний екон., політ. і культур. центр країни. Розташоване на Пд. Сх.

Сантоліна кипарисовидна.

Санто-Домінго. Готель «Ярагуа». Архітектори Г. і А. Гонсалеси. 1943.

о. Гаїті. Мор. порт на узбережжі Карибського м., вузол з-ць і автомоб. шляхів, міжнар. аеропорт. Понад 1 млн. ж. (1980). Засн. 1496 під назвою Нова Ізабелла. З 1844— столиця Домініканської Республіки. В 1916—24 окуповане США. В 1936—61 наз. Сьюдад-Трухільйо (за прізвищем диктатора Домініканської Республіки). В кін. 50-х рр. у С.-Д. відбулися збройні виступи проти диктаторського режиму. В 1965 у місті відбулося заг.-нар. повстання проти військ. хунти, що перебувала при владі. Розвинуті харчосмакова (цукр., шоколадна, ромова, олійницька, тютюнова, миловарна) пром-сть. Текст., швейні, цем., шкіряно-взуттєві, лісопильні і меблеві підприємства. Нац. та автономний ун-ти, Домініканська академія, Академія історії. Нац. і Муніципальна бібліотеки. Нац. музей, Нац. художня галерея. Театр. С.-Д.— міжнар. курорт і туристський центр. Архіт. пам'ятки: споруди у стилі, перехідному від *готики* до *Ренесансу* — башта Торре дель Оменахе (1503—07), замки-палаци Каса дель Альміранте (1510—14, тепер Нац. музей) і Кордон (16 ст.), собор з гробницею Х. *Колумба* (1-а пол. 16 ст.), палац Каса де Енгомбе (1535), міські мури (1543—1702). Серед будівель 20 ст.— театр (1913), готель «Ярагуа» (1943).

САНТОЛІ́НА (Santolina) — рід рослин родини *складноцвітих*. Трави або півкущі. Листки дрібні чергові зубчасті або перисторозсічені; мають сильний приємний запах. Квітки трубчасті, білі або жовті, зібрані в дрібні суцвіття. Бл. 10 видів поширюють переважно в Середземномор'ї. В СРСР культивується як декоративний один вид: С. кипарисовидна (S. chamaecyparissus) — вічнозелений сріблясто-сірий повстистий півкущ; походить з Пд. Європи; використовується для килимових клумб як бордюрна рослина.

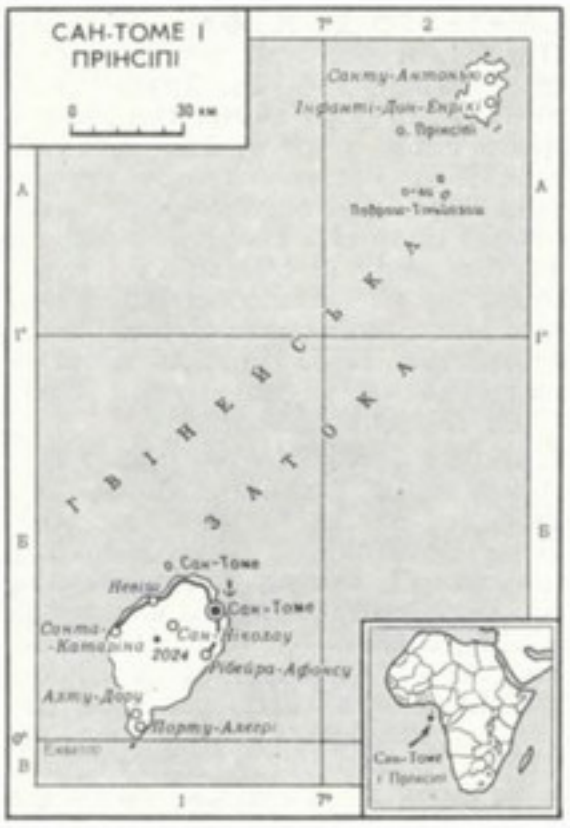
САН-ТОМЕ́ — столиця Сан-Томе і Прінсіпі. Порт на Пн. Сх. о. Сан-Томе в Гвінейській зат. Атлантичного ок. З-цею сполучений з районами плантацій. 5,7 тис. ж. (1980). Невеликі підприємства, гол. чин. по переробці с.-г. продукції.

САН-ТОМЕ́ І ПРІ́НСІПІ, Демократична Республіка Сан-Томе і Прінсіпі — держава на островах тієї ж назви в Гвінейській зат. Атлантичного ок. Понад 90% нас.— африканці банту (вихідці гол. чин. з Анголи і Габону). Офіц. мова — португальська.

Державний лад. С.-Т. і П.— республіка. Глава держави і уряду — президент. Законодавчий орган — однопалатна Національна нар. асамблея, що обирається населенням на 5 років; виконавчий — уряд.

Природа. Острови вулканічного походження. Поверхня гориста, заввишки до 2024 м (о. Сан-Томе). На о. Сан-Томе клімат тропічний (з сухим та дощовим сезонами), на о. Прінсіпі — екваторіальний, постійно вологий. Пересічні місячні температури від +23 до +27°. Опадів від 1000 до 3000 мм на рік. Поширені вологі тропічні ліси, мангрові зарості.

Історія. Острови відкрито португальцями в 15 ст. З того часу стали колонією Португалії. Населення островів вело тривалу нац.-визвольну боротьбу проти колонізаторів. З 1960 її очолював К-т визволення С.-Т. і П. (з 1972 — Рух за визволення о-вів С.-Т. і П.). В 1951 Португалія проголосила С.-Т. і П. своєю «заморською провінцією», 1972 надала їм місц. автономію. Після повалення фашист. режиму в Португалії (1974) С.-Т.

і П. 12.VII 1975 здобули незалежність. У 1975 С.-Т. і П. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд С.-Т. і П. виступає за будівництво суспільства без експлуатації людини людиною, проводить демократичні перетворення. С.-Т. і П. проводять антиімперіалістичну зовн. політику, виступають за розвиток всебічного співробітництва з соціалістичними і прогресивними афр. країнами, за підтримку нац.-визв. руху. С.-Т. і П.— член ООН (з 1975), член *Організації африканської єдності*. Правляча і єдина в країні політ. орг-ція — Рух за визволення островів Сан-Томе і Прінсіпі. Засн. 1960.

Господарство. С.-Т. і П.— агр., економічно слаборозвинута країна. За роки незалежності проведено агр. реформу, створюються кооперативи, націоналізовано відділення португ. банку, під контроль д-ви взято пром. підприємства й зовн. торгівлю, встановлено мінімум заробітної плати тощо. Основа економіки — плантаційне г-во. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1980): боби какао — 8,1, каву — 0,08 (1979), банани — 2,0, олійну і кокосову (5 тис. т копри) пальми, хінне дерево. Гол. продовольчі культури — просо, маніок, кукурудза, ямс. Тваринництво розвинуте слабо, розводять велику рогату худобу, овець, кіз, свиней. Рибальство (1,5 тис. т риби, 1979). Невеликі підприємства по переробці с.-г. сировини (в т. ч. борошномельні, олійницькі), риби, деревообробні, по виробн. вапна, безалкогольних напоїв та ін. Довж. автошляхів — 287 км, у т. ч. 199 км — з твердим покриттям. На о. Сан-Томе — вузькоколійна з-ця, аеропорт. Гол. мор. порти — Санту-Антонью та Порту-Алегрі. Вивозять какао (бл. 90% експорту), каву, копру, ядра пальмових горіхів та ін.; довозять продовольство, нафтопродукти, пром. товари. Осн. торг. партнери — Португалія, Нідерланди, США, ФРН, Ангола. Розвиваються торг. відносини з СРСР. Грош. одиниця — добра. 40,1 добри = 1 доларові США. *Н. А. Войлошникова.*

Освіта. В 1975 понад 85% нас. було неписьменним. Проголошено обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 12 років. Поряд з державними діють приватні школи. Поч. школа — 4-річна, середня — 5-річна (2 + 3). Навчання проводиться португ. мовою. Профес. підготовка здійснюється на базі поч. або неповної серед. школи. В країні розгорнуто широку кампанію по ліквідації неписьменності.

Літ.: Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. М., 1979.

САНТО́НСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [від лат. Santonia — Сантонія (область у Галлії)] — четвертий вік пізньокрейдової епохи та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (мергелі, крейда, вапняки, рідше піски і глини) поширені на більшій частині території, за винятком найбільш підвищених ділянок *Українського щита, Донецького кряжа* і *Кримських гір*. Їхня потужність до 200 м. З відкладами С. я. пов'язані поклади *фосфоритів*. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

САНТУ́С — місто на Пд. Сх. Бразилії. Мор. порт на узбережжі бухти Сантус Атлантичного ок., вузол з-ць. 345,5 тис. ж. (1970). Розвинуті цукр., консервна, борошномельна галузі харч. пром-сті. Металообробка. Текст. пром-сть. В районі С.— нафтопереробка, виробн. асфальту, мінеральних добрив. ТЕС, ГЕС. Через порт С. вивозять більшу частину кави, що її виробляють в країні. С. засн. 1545.

САНТУШ (душ Сантуш; dos Santos) Жозе Едуарду (н. 28.VIII 1942, Луанда) — політ. і держ. діяч Нар. Республіки Анголи (НРА). Н. в сім'ї робітника. Вищу освіту здобув в СРСР, інженер-нафтовик. З 1961 — член Нар. руху за визволення Анголи (МПЛА). З 1974 — член ЦК і Політбюро ЦК МПЛА. В 1977—79 — секретар ЦК *МПЛА — Партії праці*. В 1975—78 — міністр закорд. справ, 1978—79 — міністр планування і голова Нац. планової комісії. З 1979 — президент, глава уряду, голова Нар. зборів і головнокомандуючий збройними силами НРА, голова МПЛА — Партії праці.

САНТЬЯ́ГО, Сантьяго-де-лос-Кабальєрос — місто на Пн. Домініканської Республіки, адм. ц. пров. Сантьяго. Розташований на р. Якедель-Норте. Залізнична ст. 155,2 тис. ж. (1970). Харчосмакова (обробка кави, виготовлення шоколаду, олії, тютюнових виробів), хім. і текст. пром-сть. Торг. центр с.-г. району. Ун-т (засн. 1538).

САНТЬЯ́ГО — столиця Чілі, гол. політ., екон. і культур. центр країни. Розташований на р. Мапочо біля підніжжя Анд. Вузол з-ць

Герб Сан-Томе і Прінсіпі.

САН-ТОМЕ І ПРІНСІПІ

Площа — 964 км²

Населення — 90 тис. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Сан-Томе

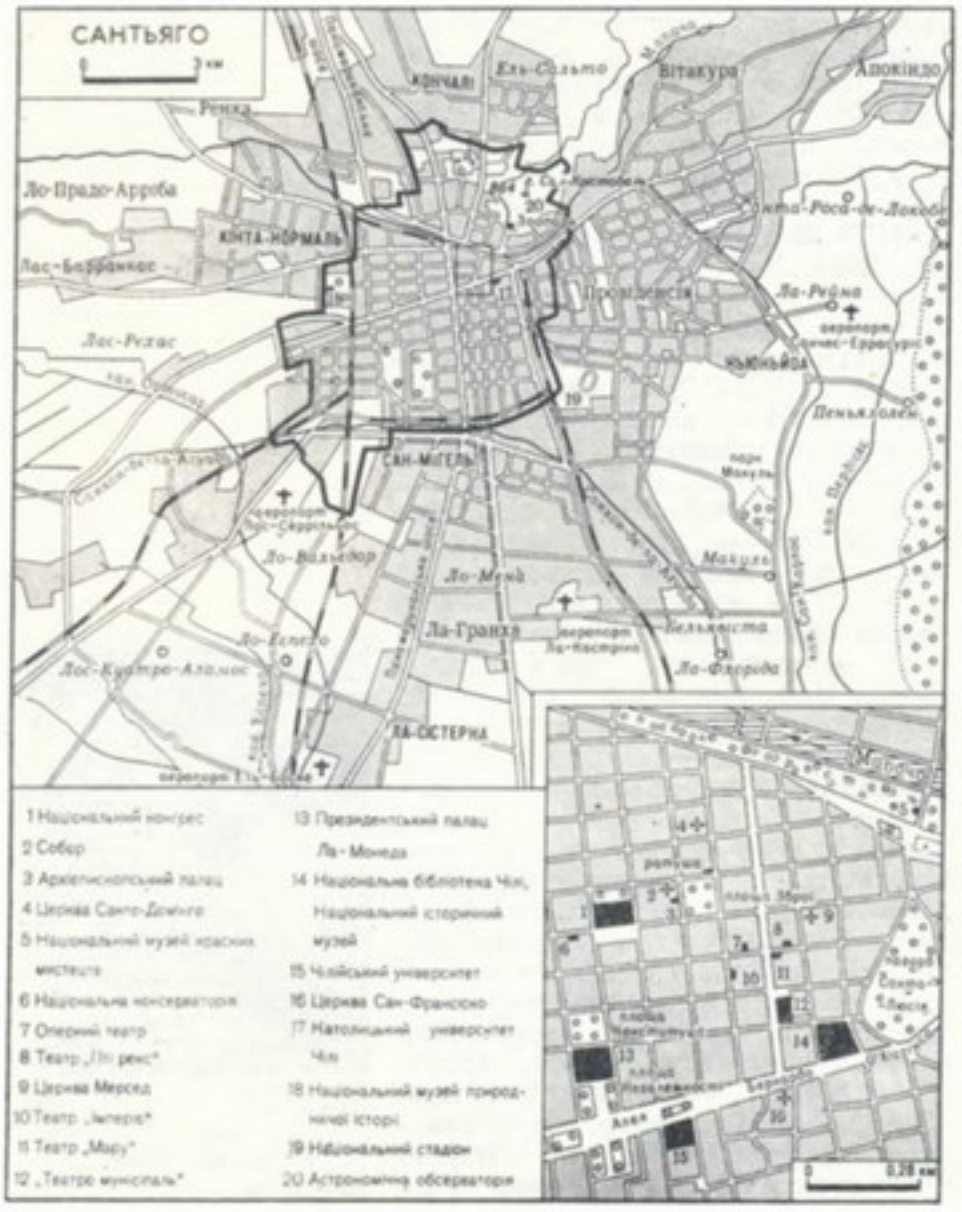

Сантьяго (Чілі). Крита галерея церкви монастиря Сан-Франсіско. 16—17 ст.

САНТЬЯГО-ДЕ-КУБА

і автомоб. шляхів. 4 аеропорти. 1,7 млн. ж. (1979). Засн. 12.II 1541 ісп. завойовниками як фортеця. Після проголошення незалежності Чілі (1818) — столиця республіки. З поч. 20 ст.— пром. центр країни. З приходом до влади уряду Нар. єдності на чолі з С. *Альєнде Госсенсом* (листопад 1970) С. став центром гострих класових боїв між прибічниками уряду і опозицією. 11.IX 1973 в столиці відбувся заколот реакційної вояччини, що повалила уряд Нар. єдності і встановила в країні режим фашист. типу. Підприємства маш.-буд. і металообр., електротех., хім., фарм., гумової, текст., швейної, шкіряно-взуттєвої, поліграф., харч. пром-сті. Чілійський, Католицький, Тех. держ. ун-ти, школа прикладного мистецтва, Нац. консерваторія, військ. уч-ще. АН Чілі, академії мовознавства, природничих наук, історії та ін. наукові заклади. Нац. та ін. б-ки. Музеї: Національний, істор., Національний красних мистецтв, Національний природничої історії.

Серед архіт. пам'яток: у стилі барокко — собор (1541—1619; 1780—99, арх. Х. Тоеска-і-Річі), ратуша (1775—1807, арх. Тоеска-і-Річі, М. де Хара Кемада), монастир Сан-Франсіско (1572—1618); церкви Сан-Агустін (кін. 16, перебудовано в 19 ст.), Ла Мерсед (1566, перебудовано 1795, арх. Тоеска-і-Річі та ін.); у стилі *класицизму*—Монетний двір (президентський палац Ла Монеда; 1780—1805, арх. Тоеска-і-Річі, А. Кабальєро), Нац. конгрес (1-а пол. 19 ст., арх. А. К. Монт). У місті багато будівель у дусі еклектизму і в стилі модерн: Католицький ун-т Чілі (1854—74, арх. Л. Ено, Ф. Вівасета); Муніципальний театр (1853, арх. К. Ф. Брюне де Бен; новий будинок — 1873, арх. Е. Келлі); вокзал Мапочо (1890) і Торг. біржа (1917) — обидва арх. Е. Жек'є; Палац трибуналів (1905—11, арх. Е. Дуайєр, А. Шаде), будинок М-ва соціального забезпечення (1930, арх. Р. Гонсалес Кортес) та ін. Рисами сучасної архітектури позначені комплекси будівель Екон. комісії ООН для країн Лат. Америки (1960—66, арх. Е. Дуарт) та ін.

САНТЬЯ́ГО-ДЕ-КУ́БА — місто на Пд. Сх. Куби, адм. центр провінції Сантьяго-де-Куба. Другий (після Гавани) за значенням пром. центр і мор. порт країни. 322 тис. ж. (1976). Розвинута харч. (тютюнова, цукр., рибоконсервна, виноробна) пром-сть. Нафтопереробний з-д (на довізній сировині). Суднобудування і металообробка. Хім., цем., шкіряно-взут., текст. підприємства. ТЕС. В районі міста — видобування мідної руди. Ун-т. С.-д.-К. засн. 1514.

САН-ФРАНСІ́СКУ — ріка у Пд. Америці, в Бразилії. Довж. бл. 2896 км, площа бас. 600 тис. км². Бере початок на Бразільському плоскогір'ї, впадає в Атлантичний ок. Порожиста, утворює водоспади (найбільший — Паулу-Афонсу, вис. 84 м). Живлення дощове. Характерні високі літні паводки. Пересічна витрата води у серед. течії бл. 3000 м³/с. У дощовий період судноплавна від м. Пірапора до м. Жуазейру. На С.-Ф. — ГЕС Трес-Маріас та Паулу-Афонсу. В бас. нижньої течії — видобування нафти.

САН-ФРА́НЦІСКО — місто на Зх. США, в штаті Каліфорнія. Розташоване на вузькому півострові, який відділяє від Тихого ок. затоку Сан-Франціско. Один з найбільших мор. портів країни, вузол з-ць і автошляхів; 3 аеропорти (у т. ч. міжнародний). 665 тис. ж. (1975). Разом з передмістями (Окленд, Берклі, Річмонд та ін.) утворює агломерацію С.-Ф. з нас. 7,2 млн. ж. (1976). В 1776 на місці сучас. С.-Ф. було засновано ісп. торг. поселення, що пізніше дістало назву Йєрба-Буена.

Під час *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26* район затоки С.-Ф. ввійшов до складу незалежної Мексіки. В ході ісп.-амер. війни 1846—48 захоплений амер. військами. З 1847 місто має сучас. назву. В 1945 на міжнар. конференції в С.-Ф. засновано *Організацію Об'єднаних Націй* (ООН). У С.-Ф. було підписано *Сан-Франціський договір 1951*. С.-Ф.— один з найбільших центрів робітн. руху США. Найрозвинутіші машинобудування та металообробка (судно-, військове, аерокосмічне приладобудування, виробн. електронного устаткування та ін.). Нафтопереробна, металург., хім., поліграф., харч. пром-сть. У С.-Ф. розташовані правління великих банків та монополістичних об'єднань США. З ун-ти, у т. ч. ун-т Сан-Франціско, Мед. центр Каліфорнійського ун-ту, консерваторія та ін. вузи. Каліфорнійська АН, н.-д. ін-т мед. наук та ін. наук. заклади. Публічна, юридична, університетські та ін. б-ки. Музеї: Сан-Франціський музей мистецтва, Центр мистецтва і культури Азії, красних мистецтв та ін. Театри. Інститут музики і красних мистецтв, Япон. і Кит. культурні центри. Збереглися будівлі часів іспанського колоніалізму, в т. ч. церква монастиря «Місія Долорес» (1782—91). Серед споруд 20 ст.: Палац красних мистецтв (1915, арх. Б. Мейбек), Холідей-білдінг (1917—18, арх. У. Дж. Полк), госпіталь Маймоніда (1946, арх. Е. Мендельзон), магазин В. Морріса (1948—50, арх. Ф. Л. Райт), «Трансамеріка-білдінг» (1972, арх. П. Беллускі), житл. комплекс Голден-Гейтуей (1955—70), готель «Ріджансі-Хайетт» (1973, арх. Дж. Портмен), «Пасіфік дізайн-центр» (1980, арх. Ц. Пеллі). Видатні інж.-будівельні споруди — міст Сан-Франціско — Окленд через затоку Сан-Франціско (1936, заг. довжина — бл. 13 км) і міст через протоку Золоті Ворота — «Голден Гейт» (1937, інж. О. Амман та ін.). Серед пам'ятників — меморіальна башта Койт-Тауер.

САН-ФРАНЦІ́СЬКА КОНФЕРЕ́НЦІЯ 1945 — конференція держав — засновниць *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Відбувалася з 25.IV по 26.VI. Скликана від імені СРСР, США, Великобританії, Китаю для проведення в життя рішень *Кримської конференції 1945* щодо підготовки Статуту ООН (відповідно до пропозицій, вироблених *Думбартон-Окс конференцією 1944*). В роботі С.-Ф. к. брали участь і підписали Статут ООН представники 50 країн (вважаються д-вами — засновницями ООН), в т. ч. СРСР, УРСР, БРСР. Конференція розглянула питання про мету та принципи ООН, структуру і повноваження її органів, прийняла рішення про включення мандатних територій (див. *Мандатна система*) до системи *опіки міжнародної*, заснувала *Міжнародний суд ООН* та ін. Статут ООН було підписано 26.VI 1945 (набрав чинності 24.X 1945). З того часу 24 жовтня щороку відзначається як День Об'єднаних Націй.

САН-ФРАНЦІ́СЬКИЙ ДО́ГОВІ́Р 1951 — сепаратний мирний договір 48 держав з Японією. Підписаний 8.IX на конференції в Сан-Франціско. Був підготовлений, всупереч *Потсдамській декларації 1945* і ряду союзницьких угод, урядами США і Великобританії без залучення ін. великих д-в, що брали участь у війні з Японією. КНР, КНДР, МНР і ДРВ не були запрошені на конференцію. Індія і Бірма відмовилися від участі в конференції. СРСР, вважаючи, що договір не гарантує миру, безпеки і демократичного розвитку Японії, не підписав його. Договір не підписали також Польща і Чехословаччина.

САН-ХОСЕ́ — столиця Коста-Ріки, гол. політ., промисловий і культурний центр країни. Розташоване на Панамериканському шосе, з-цею сполучене з портами Лімон (на Карибському м.) та Пунтаренас (на Тихому ок.). Поблизу міста — аеропорт Ель-Коко. 228,3 тис. ж. (1977). Метало-

обр., текст., шкіряно-взут., тютюнова і харч. пром-сть. Центр с.-г. району по виробн. кави. Ун-т Коста-Ріки. Академія лінгвістики, Академія історії та географії. Нац. б-ка. Нац. музей, Нац. театральна галерея. Театри. С.-Х. засн. 1737—38.

САН-ХОСЕ́ — місто на Зх. США, в штаті Каліфорнія в районі *Сан-Франціско*. Вузол з-ць. 574 тис. ж. (1976). Розвинуті радіоелектронна, ракетна і воєнна пром-сть. Виробн. устаткування для харч. та нафтопереробної пром-сті, цем. і харч. підприємства (винобробні, фрукто- і овочеконсервні). С.-Х. засн. 1777.

САН-ХУА́Н — місто на Зх. Аргентіни, адм. ц. провінції Сан-Хуан. Розташований на р. Сан-Хуані. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 218 тис. ж. (1975, з передмістями). Підприємства харч. і цем. пром-сті. Центр значного с.-г. району (виноградарство й виноробство). Засн. 1562.

САН-ХУА́Н — адм. ц. *Пуерто-Ріко*. Розташований на пн. узбережжі о. Пуерто-Ріко. Мор. порт, вузол автомоб. шляхів, аеропорт (Ісла Верде). 1022 тис. ж. (1977, з передмістями). Розвинута харчосмакова (зокрема, цукр. і тютюнова) пром-сть. Нафтопереробні, хім., текст., швейні й взут. підприємства. Ун-т Пуерто-Ріко, Академія ісп. мови, Ін-т пуерторіканської культури. Б-ка ун-ту. Музеї, у т. ч. Військовий нац. гвардії, красних мистецтв, реліг. мистецтва та ін. Театри. Архіт. пам'ятки 16—18 ст. С.-Х. засн. 1508 під назвою Капарра.

САП, Тонлесап — найбільше озеро на п-ові Індокитай, у Кампучії. Площа залежно від водності коливається від 2,5—3 тис. км² до 10 тис. км², глиб.— від 1—2 м до 10—14 м. Річка Сап з'єднує озеро з р. *Меконгом* і регулює його стік під час мусонних дощів. Багате на рибу. Воду використовують для зрошування. Поблизу С.— пам'ятка кхмерської архітектури *Ангкор*.

САП — інфекційне захворювання людини і тварин. Збудник — паличка Pseudomonas mallei. До організму людини збудник С. проникає через ушкоджену шкіру і слизові оболонки, а також повітряно-крапельним шляхом при контакті з хворою твариною або інфікованими предметами. *Інкубаційний період* триває 1—5 днів. Перебіг хвороби гострий або хронічний з місцевою реакцією і без неї. При С. з місцевою реакцією на місці проникнення збудника утворюється неболючий червоний вузлик (папула), що швидко перетворюється на виразку. З течією крові збудник С. розноситься по організму і викликає гнійні ураження різних органів. Ознаками С. є: підвищення т-ри тіла, біль у м'язах і суглобах, алергія, хворого морозить, на тілі з'являються безболісні *абсцеси*, що згодом перетворюються на виразки. Хронічна форма тягнеться роками. Лікування обов'язково в стаціонарі. В СРСР і багатьох ін. країнах світу С. практично ліквідовано. С. у тварин протікає переважно у хроніч. формі і характеризується розвитком специфіч. вузликів та виразок у легенях, на слизовій оболонці дихальних шляхів і на шкірі. Хворіють коні, осли, мули, зебри, рідше хижаки з родини *котячих*, верблюди. Інкубаційний період 2—3 тижні. Джерело інфекції — хворі тварини, від яких збудник С. може передаватись через забруднені корми, воду, гній, предмети догляду, збрую. Розрізняють легеневу, носову і шкірну форми С. У хворих тварин виникають гарячка, кашель, виразки і рубці на слизовій оболонці носа, збільшуються підщелепні та підшкірні лімфатич. вузли тощо. Через 2—3 тижні тварина гине. Діагноз встановлюють на основі клініч. ознак, бактеріологіч. і серологіч. досліджень та алергічної проби *малеїном* (офтальмореакція). Заходи боротьби. Методи лікування не розроблені. При виявленні хвороби г-во карантинують, всіх хворих і позитивно реагуючих на С. тварин забивають, приміщення та інвентар дезинфікують. В СРСР хворобу ліквідовано, але з профілактичною метою 2 рази на рік повсюдно проводять поголівне обстеження коней на сап.

САПА́ТА (Zapata) Еміліано (8.VIII 1879, Сан-Мігель-Аненекуїлько, шт. Морелос — 10.IV 1919, поблизу м. Куернавака) — діяч *Мексиканської революції 1910—17*. Н. в сел. сім'ї. З 1910 очолював збройні виступи селян на Пд. Мексіки. Висунув (28.XI 1911) революц. «План Аяли», що передбачав конфіскацію земель ворогів революції та ліквідацію великої зем. власності за викуп, наділення селян землею. С. вів послідовну багаторічну боротьбу за здійснення цієї програми. З грудня 1914 до грудня 1915 (з перервою) загони революц. селянства під командуванням С. і Ф. *Вільї* вели боротьбу за столицю Мексіки. Під тиском широкого сел. руху в мекс. конституцію 1917 було внесено ряд пунктів програми С. По-зрадницькому вбитий реакціонерами.

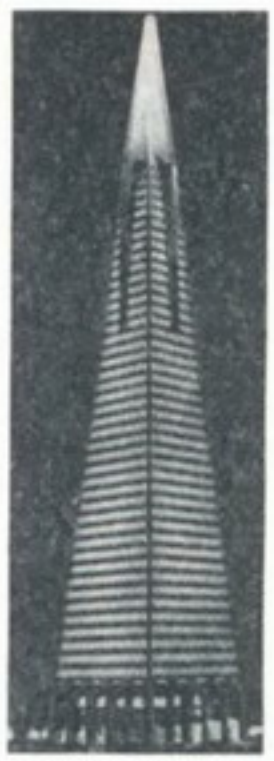
САПЄ́ГИ — боярсько-магнатський, з 17 ст.—князівський рід Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, у 18—20 ст. — Рос. імперії та Австрії. С. були вихідцями із Смоленщини. В 16—17 ст. обіймали найважливіші держ. посади в Литві, володіли величезними маєтностями в Литві, Білорусії і на Україні. Найвідоміші: Лев Іванович С. (1557—1633) — великий лит. канцлер (з 1589). В 1588 видав 3-ю редакцію *литовських статутів*. Один з організаторів і учасник польс. інтервенції в Росії поч. 17 ст. Брав участь в укладенні *Деулінського перемир'я 1618;* Казимир Лев С. (1609—56) — підканцлер Литви (з 1645). Брав участь в укладенні *Поляновського миру 1634;* Павло Ян С. (бл. 1610—65) — великий лит. гетьман (з 1656), активний учасник воєнних дій польс. війська під час *визвольної війни українського народу 1648—54* і рос.-польс. війни 1654—67; Адам С. (1828—1903) — польс. політ. діяч, спочатку прихильник відокремлення Галичини від Австрії, згодом — автономії Галичини в складі Австрії.

САПЄ́РИ (франц. sapeurs, від saper — вести підкоп) — військовослужбовці саперних (інженерно-саперних) частин і підрозділів, яких включають до складу стрілецьких, механізованих, танкових, повітрянодесантних частин і з'єднань. Існують у складі армій усіх д-в. С. мінують (розміновують) місцевість, приміщення, споруди; будують оборонні рубежі, шляхи, мости тощо. Загони воїнів, які робили рови, завали та підкопи під час облоги фортець і міст, відомі ще у військах старод. Сходу, Греції, Риму. В Росії частини С. було створено за Петра I. Під час Великої Вітчизн. війни у Рад. Армії з жовтня 1941 діяли саперні армії; восени 1942 їх розформовано, частини і з'єднання передано фронтам. Частини С. стали базою формування *інженерних військ*.

САПЄ́РІВ ПОВСТА́ННЯ 1905 — одне з перших повстань у царській армії під час революції 1905—07 у Києві. Почалося 18.XI (1.XII). Безпосереднім приводом до повстання був арешт саперів-зв'язківців, які відмовилися замінити страйкуючих працівників київ. телеграфу. 17 (30).XI солдати 3-ї роти 5-го понтонного батальйону на знак солідарності із заарештованими не вийшли на заняття, висунувши перед командуванням вимоги звільнити заарештованих саперів, усунути командира роти тощо. Серед солдатів розповсюджувалася листівка Київ. військ. орг-ції РСДРП, яка закликала їх активно включитись у революц. боротьбу. Ввечері відбулася нарада представників військ. частин і військ. орг-ції РСДРП, де було обрано для керівництва повстанням Військ. раду, яку очолив підпоручик Б. П. *Жаданівський*. Вранці 18.XI (1.XII) озброєні солдати трьох рот 3-ї саперної бригади (бл. 800 чол.), розташованої на Печерську, під командуванням Б. П. Жаданівського вирушили вулицями міста, щоб з'єднатися з ін. військ. частинами і робітниками. По дорозі до них приєдналися солдати ін. рот саперного й понтонного батальйонів, муз. команда 125-го Курського піх. полку, група робітників з-ду «Арсенал». Військ. влада міста кинула на придушення виступу 6 сотень козаків, які намагалися зупинити збройну демонстрацію. До повстанців приєдналися робітники Південнорос. з-ду (тепер з-д «Ленінська кузня»). На заводському подвір'ї відбувся мітинг солідарності солдатів і робітників. Бл. 5 тис. демонстрантів попрямували через Галицьку площу (тепер пл. Перемоги), щоб з'єднатися з солдатами 45-го Азовського полку і робітниками з-дів на Шулявці (тепер Жовтневий р-н Києва). На площі повсталих солдатів обстріляли царські війська. В ході збройної сутички було вбито і поранено з обох боків понад 250 чол. Влада оголосила місто на воєнному стані, провела масові арешти. До судового слідства було притягнуто 106 чол. У серпні 1906 Київ. військ.-окружний суд засудив трьох чол. до страти (пізніше замінено довічною каторгою), 27 — до каторги, 63 — до дисциплінарного батальйо-

Е. Сапата.

Сан-Франціско. Будинок компанії «Трансамеріка корпорейшен». Архітектор У. Перейра. 1970.

САПЕРНОГО БАТАЛЬЙОНУ ПОВСТАННЯ 1907

А. О. Сапєгін.

ну. Осн. причиною поразки повстання саперів була його непідготовленість, практично С. п. було позбавлене політ. і військ.-тех. керівництва. Проте С. п. мало велике значення в розвитку революц. подій 1905—07. Це був «крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 12, с. 114).

Літ.: Історія Української РСР, т. 4. К., 1978; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955; Кравцов Л. Борис Жаданівський. К., 1973.

Г. В. Січкар.

САПЕ́РНОГО БАТАЛЬЙО́НУ ПОВСТА́ННЯ 1907 — повстання 21-го саперного батальйону проти самодержавства під час революції 1905—07 у Києві. Після невдалої спроби солдатів 11-ї роти 41-го Селенгинського піхотного полку підняти повстання ввечері 4 (17).VI, вночі проти 5 (18).VI у Сирецьких таборах на околиці Києва виступили солдати трьох рот 21-го саперного батальйону. Солдати захопили зброю і відкрили вогонь по офіцерських бараках. Проте повсталих солдатів не підтримали ін. військ. частини. Повстання не зустріло, як писав В. І. Ленін, «ніякого масового відгуку» (Повне зібр. тв., т. 16, с. 21). Виявившись ізольованим, воно було жорстоко придушене. Під час збройної сутички з царськими військами було поранено і вбито 10 солдатів, 258 — заарештовано. До суду віддано 101 сапера і 5 піхотинців. Київ. військ.-окружний суд 5 солдатів Селенгинського полку і 6 солдатів саперного батальйону засудив до смертної кари, 32 — на довічну каторгу, 19 — до 3 років дисциплінарного батальйону, решту — до 4 місяців військ. в'язниці. Засуджених до страти розстріляли біля земляного валу *Косого капоніру*. Тут 1970 відкрито Меморіал учасникам революції 1905—07.

САПЄ́ГІН Андрій Опанасович [29.XI (11.XII) 1883, м. Вознесенськ, тепер Микол. обл.— 8.IV 1946, Київ] — укр. рад. селекціонер, акад. АН УРСР (з 1929), її віце-президент (1939—45), засл. діяч науки УРСР (з 1943). В 1907 закінчив Новоросійський ун-т в Одесі, з 1917 — професор цього ж ун-ту. Один з організаторів Одеської селекційної станції (тепер Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т) і Одеського с.-г. ін-ту, ректором якого був 1919—21. З 1933—39 — співробітник і керівник ряду н.-д. ін-тів АН СРСР. З 1944 — директор Ін-ту ботаніки АН УРСР. Займався флористичними дослідженнями, а також дослідженнями з питань цитології, генетики, індивідуального розвитку рослин та ін. Особливо значних успіхів досяг у галузі селекції с.-г. рослин. Вивів ряд сортів озимої і ярої пшениці, ячменю. Нагороджений орденом Леніна.

САПЄ́ЖКО Кирило Михайлович [6 (18).III 1857—1928, Кишинів] — укр. хірург. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1884); 1889—1901 — співробітник цього ун-ту. В 1902—19 — професор ун-ту в Одесі. З 1919 жив у Кишиневі. Праці С. присвячені вивченню питань пересадки слизової оболонки (докторська дисертація, 1892), хірургіч. лікуванню виразкової хвороби тощо. Запропонував власний метод операції при пупковій грижі. С. був обраний головою 6-го з'їзду російських хірургів (Москва, 1906).

САПИ́ЦЬКИЙ Костянтин Федорович (н. 2.X 1927, с. Дмитрівка, тепер Шахтарського р-ну Донец. обл.) — укр. рад. вчений у галузі гірничої справи, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1970), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1957. Після закінчення (1950) Донецького політех. ін-ту викладає у цьому ж вузі (1960—61 працював у тресті «Торезантрацит»). Осн. напрями діяльності — теорія і практика експлуатації вугільних родовищ, створення досконалішої технології безлюдної розробки тонких пластів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, медалями.

САПОЛО́ВИЧ Яків Йосипович [1760, с. Срібне, тепер смт. Срібнянського р-ну Черніг. обл. — 14 (26).VIII 1830, Петербург]—вітчизняний хірург. Навчався в Київ. академії (1772—78), Кронштадтській і Петерб. мед.-хірург. школах (1778—83). Працював прозектором, а потім оператором в петерб. госпіталях. Запропонував нові набори хірург. інструментів для військ. лікарів. Професор хірургії (з 1790) Петерб. мед.-хірург. школи. У 1795—1804 — член Мед. колегії; 1796—1829 — керуючий Петерб. медико-інструментальним заводом. За видатні заслуги в галузі хірургії С. присвоєно ступінь доктора медицини без захисту дисертації. Першим у Росії застосував *перкусію*. Залишив рукопис лекцій з хірургії.

М. О. Оборін.

САПОНІ́НИ [від лат. sapo (saponis) — мило] — складні органічні безазотисті сполуки з групи *глікозидів*. Складаються з *моносахаридів* та невуглеводної частини — аглікону (сапогеніну), а іноді також з уронових кислот. В залежності від хім. будови аглікону розрізняють тритерпеноїдні С. і стероїдні С. Містяться в багатьох лікарських рослинах (напр., в солодці, сенезі) і деяких тваринах (напр., в морській зірці, голотурії). Характерна властивість С.— здатність давати піну, схожу на мильну. Застосовують С. як піноутворювачі для заряджання піногенних вогнегасників, як дешеву сировину для отримання стероїдних *гормонів*, для виготовлення відхаркувальних і сечогінних засобів та у виробництві шипучих напоїв, пива тощо.

САПО́ТОВІ (Sapotaceae) — родина дводольних зрослопелюсткових рослин. Дерева, рідше кущі, здебільшого з молочниками. Листки чергові, як правило, цілокраї. Квітки правильні, двостатеві, поодинокі або зібрані в пучки в пазухах листків. Плід — ягода. Бл. 800 видів (бл. 60 родів), поширено переважно в тропіках. З деяких С. (види родів Palaquium, Payena) одержують гутаперчу, з насіння ряду С. (Butyrospermum parkii та ін.) — жирну олію; плоди багатьох видів — їстівні; деякі С. мають цінну деревину, напр. т. з. *залізне дерево*. В СРСР (на Кавказі) в культурі один вид — бумелія міцна (Bumelia tenax) — кущ або дерево заввишки до 9 м.

САППО́РО — місто в Японії, адм., екон. і культур. центр о. Хоккайдо. Розташоване на р. Тойохіра, поблизу узбережжя Японського м. Залізнична станція, вузол автошляхів. 1,2 млн. ж. (1975). Нафтопереробна, хім., фарм., деревообр., шкіряна, текст., харчосмакова (у т. ч. пивоварна, рибоконсервна) пром-сть. Ун-т. Н.-д. заклади. Бот. сад і бот. музей. Туризм. У 1972 в С. проходили XI зимові Олімпійські ігри.

САПРОБІО́НТИ, сапроби (від грец. σαπρός — гнилий та βίος — життя) — організми, що живуть у водоймах, більш або менш забруднених органічними речовинами. С. мінералізують органічні рештки, що сприяє *біологічному самоочищенню водойм*. Серед С. розрізняють полісапробіонтів, мезосапробіонтів і олігосапробіонтів. Полісапробіонти, серед яких багато *сапрофітів*, зокрема бактерій, живуть в дуже забруднених водоймах. Це деякі джгутиконосці, інфузорії, *сіркобактерії*, личинки комах бджоловидок та ін. Серед мезосапробіонтів, що живуть у середньозабруднених водоймах, виділяють α- і β-форми. Перші здатні жити в більш забруднених водах (бактерії, деякі гриби і водорості, найпростіші, більшість коловерток, деякі малощетинкові черви, *мотиль* тощо). Другі живуть у менш забруднених водах (деякі діатомові водорості, кладофора, джгутикові, війчасті інфузорії, деякі молюски, ракоподібні, комахи і риби). Олігосапробіонти населюють чисті або малозабруднені водойми (деякі діатомові і зелені водорості, латаття біле, деякі коловертки, мохуватки, губки, гіллястовусі ракоподібні, личинки одноденок і бабок, тритони, стерлядь, форель та ін.). Видовий склад і чисельність С. є *біоіндикаторами* ступеня забрудненості водойм.

САПРОЛЕГНІА́ЛЬНІ ГРИБИ́ (Saprolegniales) — порядок нижчих, переважно водяних грибів класу ооміцетів. Міцелій не поділений на клітини, багатоядерний. Нестатеве розмноження — джгутиковими зооспорами, які утворюються в *спорангіях* на кінцях *гіф*. Статевий процес — *оогамія*. 150 видів (бл. 20 родів). С. г.— переважно *сапрофіти* на рослинних і тваринних рештках у воді або у вологому грунті, деякі — паразити риб (часом спричинюють масові захворювання ікри та мальків риб у водоймах). Найвідоміші роди: сапролегнія (Saprolegnia), ахлія (Achlya) й афаноміцес (Aphanomyces).

САПРОПЕЛІ́ТИ (від *сапропель*)— різновидність викопного вугілля, що утворилося внаслідок нагромадження гол. чин. решток найпростіших планктонних організмів та колоній зелених і синьозелених водоростей. Колір червоний або бурий. Для С. характерний високий вихід летких речовин (55—80% на горючу масу) і висо-

кий вміст водню. На Україні С. є в *Донецькому кам'яновугільному басейні* та *Львівсько-Волинському вугільному басейні*. Використовують С. для одержання синтетич. рідкого палива, пластмас тощо.

САПРОПЕ́ЛЬ (від грец. σαπρός — гнилий і πηλός—баговиння, мул)— мулисті відклади прісноводних водойм, які містять значну кількість органічних речовин (лігніногумусовий комплекс, вуглеводи, бітуми тощо) у колоїдному стані. С. є цінним добривом та мінеральним підкормом для с.-г. тварин. Використовують С. також з лікувальною метою (див. *Грязелікування*).

САПРОФА́ГИ (від грец. σαπρός — гнилий і φάγος — пожирач) — тварини, які живляться органічними речовинами, що розкладаються. Знищуючи гниючі рештки, С. виконують роль санітарів. До С. належать детритоїдні (див. *Детрит*) організми, тварини, яким властива *копрофагія*, та н е к р о ф а г и (трупоїди). Із ссавців С. є гієни, з птахів — грифи, крук, з комах — жуки мертвоїди і шкіроїди, личинки м'ясних мух, з водяних тварин — деякі ракоподібні та ін. Хижаки і всеїдні тварини теж іноді бувають сапрофагами.

САПРО́ФА́ГІЯ — *живлення* органічними речовинами, що розкладаються; властиве *сапрофагам*.

САПРОФІ́ТИ (від грец. σαπρός — гнилий і φυτόν — рослина) — рослинні організми, які живляться органічними сполуками решток мертвих рослин і тварин або виділеннями живих. За типом живлення є *гетеротрофами*. Відіграють важливу роль в біол. *кругообігу речовин*. До С. належить більшість бактерій, актиноміцетів, грибів, деякі хламідомонадові і протококові водорості. Іноді С. можуть переходити до *паразитизму*, а представники фотосинтезуючих зелених водоростей (*автотрофи*) іноді живляться як сапрофіти.

САПСА́Н (Falco peregrinus) — птах роду сокіл род. соколових. Довж. тіла до 50 см, маса до 1,3 кг, розмах крил до 117 см. Верх голови, спина, крила і хвіст сірі, низ тіла світлий з поперечними смугами.

Під оком темна, видовжена пляма — «вуса». Населяє різні ландшафти від тундр до гір і пустель. Живиться птахами. Гніздо на деревах, скелях або на купинах (у тундрі). Кладку з 3—5 яєць насиджує протягом 30 діб. Поширений на всіх материках, крім Антарктиди, в багатьох районах рідкісний. В СРСР зустрічається 7 підвидів, з них в УРСР — 3: руський, кавказький (рідкісний гніздовий птах) і тундровий (зустрічається на перельотах). С. використовують як ловчих птахів. Охороняється законом; внесений у *Червоні книги* СРСР та Української РСР. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Птахи*.

В. М. Зубаровський.

САПУ́Н-ГОРА́ — височина на околиці Севастополя, де під час *Севастопольської наступальної операції 1944* відбувся запеклий бій між рад. і нім.-фашист. військами. С.-г. була вузлом оборони нім.-фашист. військ, вона займала ключові позиції перед містом. Весь район височини був укріплений великою кількістю фашист. дотів і дзотів, що надзвичайно ускладнювало підступи до неї. На С.-г. було націлено гол. удар 51-ї Приморської армії рад. військ. Штурм почався вранці 7.V 1944. Тільки надвечір перші штурмові групи рад. військ дісталися вершини С.-г. і встановили на ній червоні прапори. На ознаменування подвигів рад. солдатів і матросів на вершині С.-г. споруджено обеліск Слави (1944, за проектом арх. О. Кисельова, реконструйовано 1962, 1970 запалено Вічний вогонь). На С.-г.— парк Слави, через який проходить Алея героїв з пам'ятниками полеглим воїнам. У 1960 просто неба створено експозицію рад. бойової техніки періоду Великої Вітчизн. війни та трофейної нім. артилерії. В 1959 відкрито діораму «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року» (автори— художники студії ім. М. Грекова П. Мальцев, Г. Марченко і М. Присекін). У цьому ж будинку міститься *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*. *Літ.:* Авраменко М. П., Кравец А. Т., Игумнова Е. М. Сапун-гора. Путеводитель. Симферополь, 1979.

САПФІ́Р (грец. σάπφειρος, із давньоєвр.) — мінерал класу оксидів і гідроксидів, прозора відміна *корунду* синього кольору. В СРСР С. є на Пд. Уралі; за кордоном — в Таїланді, Шрі-Ланці, Індії. С. одержують і штучно. Використовують як *дорогоцінне каміння*.

САПФО́ (Сафо, Σαπφώ; лесбійська форма — Псáпфо або Псáпфа) — грец. поетеса поч. 6 ст. до н. е. Жила переважно в м. Мітілені на о-ві Лесбос. Очолювала гурток молодих поетично обдарованих жінок, для яких складала ліричні пісні на діалекті о-ва Лесбос. Зміст її творів — особисті переживання, любовна лірика, присвячена членам її родини і друзям. До нас дійшло кілька фрагментів із творів С. на папірусі з Єгипту. Повністю збереглося кілька од, серед них — молитва Афродіті. Коріння поезії С.— у лесбійській нар. лірици, її форма властива місцевій нар. поезії (т. з. сапфічна строфа). Наслідувачами С. були *Катулл* і *Горацій*. Мала значний вплив на пізнішу європ. поезію. Укр. мовою поезії С. перекладали І. Франко, А. Кримський.

Тв.: У к р. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Антична література. Хрестоматія. К., 1968; Р о с. п е р е к л.— [Вірші]. В кн.: Эллинские поэты. М., 1963; Лирика. Кемерово, 1981.

А. О. Білецький.

САРАВА́К — штат у Малайзії, на Пн. Зх. о. Калімантан. Пл. 124,9 тис. км². Нас. 975,9 тис. чол. (1970, перепис). Адм. ц.— м. Кучінг. З 16 ст. ця тер. була володінням *Брунею*. З 1888 — протекторат, з 1946 — колонія Великобританії. У 1963 С. як штат був включений до складу Малайзії. Більшість населення зайнята в с. г. Вирощують каучуконоси, перець, кокосову пальму, рис. Рибальство. Лісове г-во. Видобувають нафту, золото, боксити. Підприємства деревообр. та харчосмакової промисловості.

САРАГО́СА — місто на Пн. Сх. Іспанії, центр обл. Арагон і пров. Сарагоса. Розташована на р. Ебро. Вузол з-ць і автомоб. шляхів, аеропорт (Сан-Хурхо). 547 тис. ж. (1974). Провідні галузі — металургія, машинобудування (с.-г., автомобіле- і літакобудування, виробн. залізнич. вагонів, трамваїв, тролейбусів) і металообробка. Розвинута також харч. (цукр., борошномельна, фруктоконсервна, олійницька, винобродна, молочна) пром-сть. Хім., цем., деревообр., паперові, шкіряні, текст. та ін. підприємства. Ун-т (засн. 1474). Провінційний музей красних мистецтв. У С. щороку проводяться пром. ярмарки. Архіт. пам'ятки 12—17 ст. С. засн. римлянами 27 до н. е.

САРАДЖИШВІ́ЛІ Вано [Іван Петрович; 1 (13).V 1879, с. Сігнахі — 11.XI 1924, Тбілісі] — груз. рад. співак (лірико-драматичний тенор), нар. арт. Груз. РСР (з 1923). Співу навчався приватно в Петербурзі (1903—06) та Італії (1906—08). У 1907 дебютував у Петербурзі, з 1908 виступав у театрах Тбілісі, Петербурга, Саратова та ін. Партії: Шота («Оповідь про Шота Руставелі» Аракішвілі), Малхаз («Даїсі» Паліашвілі), Ленський, Герман («Євгеній Онєгін», «Пікова дама» Чайковського), Герцог, Альфред («Ріголетто», «Травіата» Верді). В концертному репертуарі С., зокрема, були й укр. нар. пісні. Ім'я С. надано Тбіліській консерваторії.

В. Сараджишвілі.

САРА́ЄВО — місто в центр. частині Югославії, столиця Соціалістичної Республіки Боснія і Герцеговина. Розташоване на р. Міляцка (прит. Босни). Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 266 тис. ж. (1974). Найрозвинутіші машинобудування (мсторо-, верстато- і велосипедобудування, виробн. електронного та електротех. устаткування; у С.— найбільше в країні виробничо-наук. електротех. об'єднання «Енергоінвест») і харчосмакова (у т. ч. тютюнова, овоче-фруктоконсервна та пивоварна) пром-сть. Підприємства деревообр., меблевої, шкіряно-взут. та ін. галузей. Килимарство. Розвинуті ремесла. Ун-т. Академія наук і мистецтв Боснії і Герцеговини та ін. вузи. Метеорологічний, гігієнічний та ін. н.-д. ін-ти. Музей народної революції, картинна галерея. Театри. Архіт. пам'ятки 15 ст. С. вперше згадується в джерелах 1244 під назвою Врхбосна.

В 1914 тут відбулося *Сараєвське вбивство*, що стало формальним приводом до розв'язання 1-ї світової війни.

САРА́ЄВСЬКЕ ВБИ́ВСТВО — вбивство спадкоємця австро-угор. монарха ерцгерцога Франца Фердінанда, вчинене 28.VI 1914 конспіративною групою «Молода Боснія» в м. Сараєво (тепер Югославія). Було використане Австро-Угорщиною і Німеччиною як привід для воєнного нападу на Сербію, що поклало початок *першій світовій війні 1914—18*.

САРА́Й СТАРИ́Й І САРА́Й НОВИ́Й — столиці *Золотої орди*. Старий Сарай, Сарай-Бату, в літописі — Сараї Великі (сучас. с. Селітренне Харабалінського р-ну Астрахан. обл.), засн. 1254 ханом *Батиєм*. Новий Сарай, Сарай-Берке

Сапун-гора. Обеліск Слави. Архітектор О. Кисельов. 1944, реконструйовано 1962.

САРАНАНКАРА УДАКЕНДАВАЛА ТХЕРО

Сарананкара Удакендавала Тхеро.

В. С. Саранча.

Саравськ. Пам'ятник В. І. Леніну.

(сучас. с. Царьов Ленінського р-ну Волгогр. обл.) збудовано бл. 1260 ханом Берке. За правління хана *Узбека* (1313—42) столицю Золотої орди перенесено з Старого Сарая в Новий Сарай. Ці міста в 2-й пол. 14 ст. не раз захоплювали різні претенденти на ханський престол. У 1395 *Тімур* зруйнував Новий Сарай. Він завдав значних пошкоджень і Старому Сараю, остаточно це місто зруйноване 1480. На тер. міст велися археол. розкопки.

САРАНАНКА́РА УДАКЕНДАВА́ЛА ТХЕ́РО (1897, м. Удакендавала — 13.XI 1966, Коломбо) — громадський діяч Цейлону (Шрі-Ланки). З поч. 20 ст. брав участь в антиімперіалістичному русі. Був одним із засновників (1943) Компартії Цейлону (Шрі-Ланки), членом її ЦК. Активний борець за мир. Автор книг і статей з питань політики і культури. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1957.

САРА́НІВСЬКЕ РОДО́ВИЩЕ ХРОМІ́ТОВИХ РУД — у Чусовському р-ні Перм. обл. РРФСР, на зх. схилі *Уральських гір*. Пл. 0,22 км². Пов'язане з пізньопалеозойськими *інтрузіями* ультраосно́вних гірських порід. Родовище складається з двох ділянок — Північної і Південної. Глиб. залягання руд — до 500 м. Залягають у вигляді рудних тіл, потужність яких на Пн. ділянці досягає 26—60 м, та вкраплень. Осн. рудні мінерали: *хромшпінеліди* (70—80%), *хлорит, серпентин*. Родовище відоме з 2-ї пол. 19 ст. Експлуатується підземним способом. Хромітові руди використовують як вогнетриви та барвники.

Ф. Р. Польською.

САРАНО́ВІ (Acridoidea) — надродина комах ряду *прямокрилих*. Довж. тіла до 9 см. Ротові органи гризучі. Задні ноги довгі, стрибальні. Крил 2 пари, іноді вони недорозвинені або їх немає. С. здатні видавати стрекотливі звуки тертям задніх ніг об потовщені жилки надкрил. Яйця відкладають у грунт в кубушках. Розвиток з неповним перетворенням. Відомі спалахи масового розмноження С. За способом життя розрізняють поодинокі (*кобилки*) та стадні (справжні саранові) форми. Рослиноїдні. Багато видів відомі як небезпечні шкідники с.-г. культур. У світовій фауні понад 10 тис. видів; в СРСР — бл. 500, у т. ч. на Україні — 75 видів, з них найнебезпечнішими шкідниками є *прус* італійський та перелітна сарана (Locusta migratoria). Розділ *ентомології*, що вивчає С., наз. акридологією. Заходи боротьби: хімічні та агротехнічні. В ряді країн створені великі наукові та науково-виробничі протисаранові центри; Міжнародна асоціація акридологів видає спец. журнал «Acrida».

О. П. Кришталь.

САРА́НСЬК — столиця Мордов. АРСР. Розташований на лівому березі р. Інсару (бас. Волги). Залізнична станція, вузол автомоб. шляхів. 280 тис. ж. (1981). Засн. 1641 як фортеця на пд.-сх. кордоні Рос. держави. В 1670 С. став опорним пунктом загонів С. Т. *Разіна*. В 1774 місто здобули загони О. І. *Пугачова*. Рад. владу встановлено 5 (18).XII 1917. З 1928 С.— центр Мордовського нац. округу, з 1930 — авт. області, з 1934 — столиця Морд. АРСР. За роки Рад. влади С. став значним центром машинобудування та металообробки, у т. ч. електротех. пром-сті (виробниче об'єднання «Світлотехніка», з-ди «Саранськкабель» та «Електровипрямляч»). Серед ін. підприємств — з-ди: екскаваторний, автосамоскидів, мед. обладнання, приладобуд., телевізійний, інструм., «Центролив» тощо. Підприємства хім. (з-д «Гумотехніка), хім.-фарм. (з-д мед. препаратів), легкої (комбінат «Сура», ф-ки декоративних тканин і швейна), харч. (консервний та м'ясний комбінати, маслозавод), буд. матеріалів пром-сті. 2 ТЕЦ. У С.— *Мордовський університет*, пед. ін-т та філіал Моск. кооперативного ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Всесоюзний н.-д. ін-т джерел світла та ін. наук. установи. Театри — драм. та лялько-вий. Музеї — краєзнавчий і образотворчого мистецтва.

САРАНЧА́ Володимир Семенович (н. 1.VI 1928, с. Красноярське Чорноморського р-ну Крим. обл.) — новатор с.-г. виробництва, Герой Соціалістичної Праці (1972). Член КПРС з 1969. В 1944—62 працював трактористом в г-вах Чорноморського і Роздольненського р-нів Крим. обл., з 1962—80 — бригадиром, агрономом по зрошенню земель в радгоспах «Дальній» і «Таврійський» Чорноморського і Красноперекопського р-нів Крим. обл., з 1980 очолює бригаду зрошуваного землеробства радгоспу «Таврійський» Красноперекопського району Крим. обл. Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Г. С. Родіонова.

САРА́НЬ — місто обласного підпорядкування Караганд. обл. Каз. РСР. Розташована за 15 км від м. Караганди та за 23 км від залізнич. ст. Велика Михайлівка. 57 тис. ж. (1981). С.— центр видобування вугілля в Караганд. вугільному басейні (збагачувальні ф-ки); з-ди: гумових тех. виробів, шинорем., залізобетонних виробів, цегельні. Хім.-технологічний технікум, пед. уч-ще. Засн. 1954.

САРА́ПУЛ — місто респ. підпорядкування Удм. АРСР, райцентр. Розташований на р. Камі. Залізнична станція. 108 тис. ж. (1982). Розвинуті машинобудування та металообробка (виробн. бурових доліт для нафто- та газопромислів, пральних машин, радіоприймачів, конденсаторів тощо). Деревообр., буд. матеріалів, легка та харч. пром-сть. Вечірній філіал Іжевського мех. ін-ту, 7 серед. спец. навч. закладів. Драм. театр. Краєзнавчий музей. С. засн. 1780.

САРАСА́ТЕ (Sarasate) Пабло Мартін Мелітон (Сарасете-і-Наваскуес; 10.III 1844, Памплона — 20.IX 1908, Біарріц) — ісп. скрипаль і композитор. Навчався в Паризькій консерваторії. Концертував з 9 років. З поч. 60-х рр. виступав з концертами у багатьох країнах світу, в т. ч. у Росії (в Одесі — 1869, Петербурзі — 1878, Москві — 1879 та 1898). Мистецтво С. відзначалося віртуозністю, наспівністю, вишуканістю. Писав твори для скрипки і фортепіано, серед яких найвідоміші «Циганські наспіви», «Іспанські танці» (12 зошитів), а також фантазії на теми опер «Кармен» Ж. Бізе, «Фауст» Ш. Гуно, «Марта» Ф. Флотова, та ін.

САРАСВА́ТІ — в давньоінд. міфології богиня красномовства, наук і мистецтв. Дочка й дружина *Брахми*.

САРА́ТА — річка в Молд. РСР і Одес. обл. УРСР. Довж. 120 км, площа бас. 1250 км². Тече Причорноморською низовиною, впадає в оз. *Сасик* (Кундук). Має широку долину (до 5 км). Частково використовується для зрошування. На С., біля смт Сарати, знайдено поховання *трипільської культури* та виявлено поселення *бронзового віку*.

САРА́ТА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, райцентр, на р. Сараті. Залізнична станція. 6,0 тис. ж. (1982). Засн. 1822 нім. колоністами. Рад. владу встановлено в кінці грудня 1917. В 1918—40 в складі Бессарабії окупована бурж.-поміщицькою Румунією. З 1957 С.— с-ще міськ. типу. У С.— виноробний, хлібний, соко-консервний з-ди, комбінат хлібопродуктів, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, лісомеліоративна станція, комбінат побутового обслуговування. Заг.-освітня, муз. та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки.

САРА́ТОВ — місто, обласний та районний центр РРФСР. Розташований на правому березі Волги. Значний річковий порт, вузол з-ць та автомоб. шляхів. 881 тис. ж. (1982). Поділяється на 6 міськ. районів. Засн. 1590 як фортеця для охорони *волзького шляху* від набігів кочовиків. У 1605 С. перенесено на сучас. місце. Під час *селянської війни під проводом С. Т. Разіна 1667—71* жителі здали С. повстанцям, активно допомагали їм. У 1774 С. здобули повстанці під проводом О. І. *Пугачова*, багато жителів влилося до його загонів. З 1780 С.— місто, центр намісництва, з 1797 — губернії. В 70-х рр. 19 ст. тут діяли народницькі гуртки. Перший с.-д. гурток виник 1898, с.-д. к-т створено 1901. В С. діяла *Рада робітничих депутатів 1905*. Рад. владу встановлено 27.X (9.XI) 1917. З 1928 С.— центр Нижньоволзького, з 1934 — Саратовського країв, з 1936 — обл. центр. 26.XI 1941 і 30.VIII 1942 в місті відбулися *антифашистські мітинги представників українського народу*, 1941—44 працювала укр. *радіостанція імені Т. Г. Шевченка*. С.— один з важливих маш.-буд. центрів країни. Провідні підприємства — авіаційний, верстатобуд., підшипниковий, «Дизельапарат» та ін. з-ди. Розвинута нафтопереробна (нафтопереробний з-д), хім. (виробниче об'єднання «Нітрон»), буд. матеріалів (з-ди: керамзитовий, залізобетонних конструкцій, буд. деталей, цегельний) пром-сть. У С.— один з найбільших в СРСР з-д тех. скла. Харч. пром-сть представлена м'ясною, мол., борошно-

1

До ст. **Самокиш М. С.**

1. Перехід Червоної Армії через Сиваш. 1935. Сімферопольський художній музей.

2. Козак на коні. Фрагмент. 1889.

3. М. Щорс у бою під Черніговом. 1938. Чернігівський історичний музей.

2

3

1

2

До ст. **Сластіон О. Г.**

1. Проводи на Січ. 1898.

2. Волинь. Фрагмент.

3
4
5

3. Портрет кобзаря Петра Сіроштана. Туш, перо, олівець. 1887.

4. Портрет кобзаря Самійла Яшного. Чорна акварель, перо. 1903.

5. Ілюстрація до «Думи про смерть козака-бандуриста». Чорна акварель, перо, білило. 1897.

1 і 2 — Харківський художній музей.

3, 4 і 5 — Центральна наукова бібліотека АН УРСР.

мельно-круп'яною галузями; легка — взут., швейною, трикотажною тощо. Поліграф. комбінат. Енерг. база міста — *Саратовська ГЕС*, місцеві ТЕЦ та газ місцевих родовищ. У С.— 10 вузів, у т. ч. *Саратовський університет*, 19 серед. спец. навч. закладів. Н.-д. ін-т травматології і ортопедії та ін. наук. установи. Музеї: краєзнавчий (філіал — меморіальна квартира-музей сім'ї Ульянових), художній, Будинок-музей М. Г. Чернишевського, музей К. О. Федіна. Театри: опери та балету, драм., юного глядача, ляльок, цирк, філармонія. Навколо С. зона відпочинку. Серед архіт. пам'яток: Троїцький собор (1689—95), цивільні та житл. будинки в стилі *класицизму*; критий ринок (1910—15, арх. В. Люкшин) у стилі *модерн*. Пам'ятники: «Борцям революції 1905 року» (1925, скульптор Б. Корольов), «Борцям соціалістичної революції 1917 року» (1957, скульптор В. Перфілов), М. Г. Чернишевському (1953), В. І. Леніну (1970; обидва — скульптор О. Кибальников). В С. народилися М. Г. Чернишевський (деякий час жив і помер тут), К. О. Федін. У серпні 1857 в місті побував Т. Г. Шевченко. В 1910—13 тут жила сім'я Ульянових.

САРА́ТОВСЬКА ГЕС імені Ленінського комсомолу — одна з гідроелектростанцій *Волзького каскаду ГЕС*. Розташована поблизу м. Балаково Сарат. обл. РРФСР. Буд-во почато 1956; перші чотири агрегати стали до ладу 1967; введена на повну потужність 1970. До складу гідровузла входять: руслова земляна намивна гребля, двониткoвий однокамерний шлюз, верховий та низовий канали, лівобережна дамба, рибопідйомник та будинок ГЕС суміщеного типу. Через греблю прокладено залізницю та автомагістраль. Гребля утворює Саратовське водосховище. В машинному залі ГЕС — 24 агрегати. Встановлена потужність ГЕС 1,36 млн. кВт, середньобагаторічне виробн. електроенергії — 5,4 млрд. кВт · год. По лініях електропередачі 500 та 220 кВ електроенергія, вироблена ГЕС, надходить до Єдиної енергосистеми Європ. частини СРСР.

С. А. Зайцев.

САРА́ТОВСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі РРФСР. 10.I 1934 утворено Сарат. край, з 5.XII 1936 — С. о. Розташована на Пд. Сх. Сх.-Європейської рівнини. Площа 100,2 тис. км². Нас. 2587 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, казахи, татари, мордва, білоруси, чуваші та ін. Міськ. нас.— 73%. Поділяється на 38 районів, має 17 міст і 30 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Саратов*. С. о. нагороджено двома орденами Леніна (1956, 1970). Територію області Волга ділить на дві частини: західну — правобережну, зайняту *Приволзькою височиною* (вис. до 370 м), розчленовану ярами та балками, та східну — рівнинну (вис. 50—100 м). На крайньому Сх. в межі області заходять відроги Общого Сирту (вис. до 228 м), на Пд. Сх. розташована *Прикаспійська низовина*. В С. о. поклади природного газу, нафти, горючих сланців, калійно-магнезитових солей, мергелів та ін. мінеральних будівельних матеріалів. Клімат континентальний, посушливий. Пересічна т-ра січня від —11° на Зх. до —14° на Сх., липня — від +20° на Пн. до +24° на Пд. Сх. Опадів 450—500 мм на Пн. Зх. та 250—350 мм на рік на Пд. Сх. Ріки С. о. належать до басейнів Волги і Дону. Гол. водна артерія — *Волга*. На правобережжі найбільші ріки — Хопер, Медведиця (бас. Дону), Терешка, на лівобережжі — Великий Іргіз і Малий Іргіз, Великий Узень і Малий Узень, Єруслан. Значна частина області лежить у степовій зоні, пд.-сх.— у напівпустельній. Степові простори розорано. Під лісом — 5% площі (в'яз, дуб, береза, сосна). Провідні галузі пром-сті: маш.-буд., харч., хім., легка та паливна. Електроенергія надходить від *Саратовської ГЕС*, ТЕЦ, будується (1982) атомна електростанція. Машинобудування та металообробка представлені виробн. устаткування для чорної металургії, газової та хім. пром-сті, верстатів, тролейбусів, газової апаратури, с.-г. машин, підшипників тощо. З галузей харч. пром-сті виділяються борошномельна, мол., м'ясна, мол.-консервна та овочефруктоконсервна. Підприємства хім. і нафтохім. пром-сті виробляють волокно, сірчану к-ту, продукти органічного синтезу тощо (виробничі об'єднання «Хімволокно» у Балаково та Енгельсі, «Нітрон» у Саратові та ін.). Легка пром-сть представлена текст., швейною, трикотажною, шкіряно-взут., прядильно-ткацькою галузями. Виробн. буд. матеріалів (залізобетонні вироби, силікатна та червона цегла, шифер, скло, цемент та ін.). Розвинута лісопильна та деревообр. пром-сть. В Саратові — поліграф. комбінат. Гол. пром. центри — Саратов, *Енгельс*, *Балаково*, Вольськ, *Балашов*, Пугачов. С. г. має зерново-тваринницький напрям. Провідні культури: яра та озима пшениця, озиме жито, ячмінь, тех. та овоче-баштанні, картопля. В зх. районах вирощують цукр. буряки, гречку, на лівобережжі — махорку, гірчицю, просо. Розвинуте садівництво. В С. о. створено найбільше на Поволжі парникове г-во. Для поліпшення меліоративних умов збудовано Саратовський зрошувально-обводнювальний канал, Духовницьку, Приволзьку, Енгельську та ім. Ю. О. Гагаріна зрошувальні системи. Розводять велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Птахівництво, бджільництво. В області розвинуті всі види транспорту. Гол. трансп. вузол — Саратов. Залізничні магістралі з'єднують Саратов з Москвою, Казанню, Ташкентом, Алма-Атою та ін. містами (залізничну лінію Пенза — Ртищево — Поворіно електрифіковано). Автомоб. магістралі: Саратов — Пенза, Саратов — Волгоград, Саратов — Воронеж, Саратов — Тамбов та ін. Судноплавство по Волзі (порти і пристані: Саратов, Балаково, Вольськ, Енгельс). Розвинутий авіац. і трубопровідний транспорт (газопроводи: Саратов — Москва, Уренгой — Петровськ — Новопсков. Середня Азія — Центр).

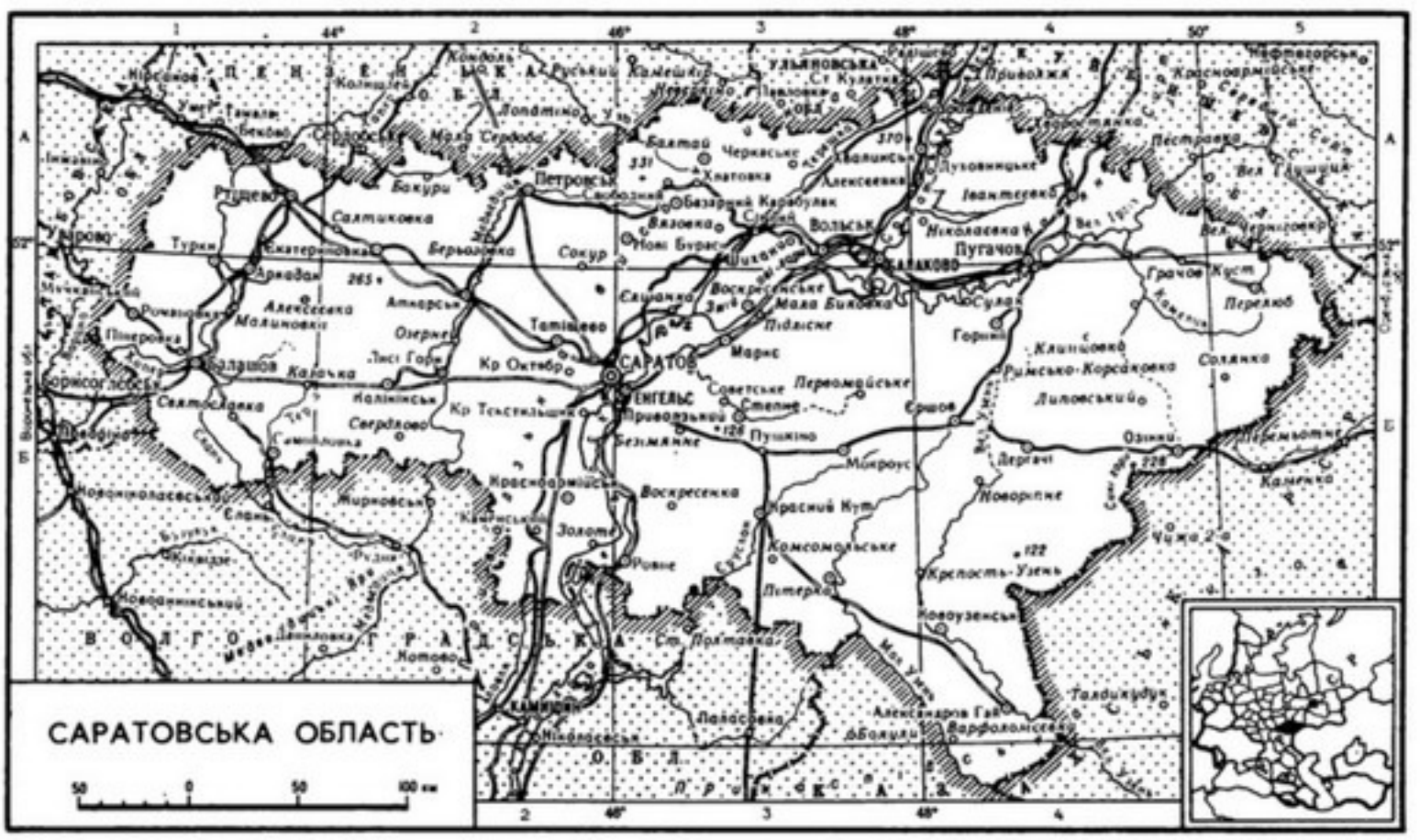
У С. о.— 11 вузів, у т. ч. *Саратовський університет*, пед. ін-т у Балашові, 46 серед. спец. навч. закладів; значна кількість наук. установ. 11 музеїв (з 4 філіалами): краєзнавчий (філіали — меморіаль-

Саратов. Будинок Саратовської консерваторії імені Л. В. Собінова.

П. Сарасате.

САРАТОВСЬКА ОБЛАСТЬ
50 0 50 100 км
САРАТОВ
ЕНГЕЛЬС
Балашов
Балаково
Вольськ
Пугачов
Петровськ
Ртищево
Аркадак
Татищево
Кр Октябрь
Кр Текстильщик
Красноармейск
Воскресенка
Красный Кут
Комсомольское
Питерка
Ст Полтавка
Ровное
Золотое
Мокроус
Новопокровка
Новоузенск
Лиманский
Озинки
Дергачи
Новоивановка
Ершов
Пушкино
Безымянное
Советское
Первомайское
Степное
Привольный
Свердлово
Калининск
Марис
Подлесное
Воскресенское
Мокрая Буковка
Сулак
Горный
Грачев Куст
Перелюб
Романовка
Лесные Горы
Озерное
Малиновка
Алексеевка
Аткарск
Екатериновка
Турки
Мечетка
Перекопка
Балашов
Калачка
Свято-Троицкое
Новониколаевский
Жирновск
Елань
Рудня
Новоаннинский
Котово
Камышин
Николаевская
Ст Полтавка
Лайковка
Александров Гай
Варфоломеевка
Талдыкудук
Узень
Чижа
Крепость-Узень
Солянка
Камышка
Римско-Корсаковка
Лиловский
Клинцовка
Ивантеевка
Николаевка
Хвалынск
Вязовка
Новые Бурасы
Шихово
Сокур
Бакури
Салтыковка
Мала Сердоба
Сердобск
Лопатино
Колышлей
Ульяновская
Ст Кулатка
Привольная
Красноармейское
Нефтегорск
Пестравка
Бол Глушица
Бол Черниговка
Черкесск
Хватовка
Обязарный Карабулак
Свободный
Алексеевка
Луговицкое
Ивантеевка
Николаевка
Пугачов
Грачев Куст
Перелюб
Солянка
Озинки
Камышка
Новорипне
Чижа
Крепость-Узень
Талдыкудук
Новоузенск
Дергачи
Ершов
Пушкино
Безымянное
Советское
Первомайское
Степное
Привольный
Свердлово
Калининск
Марис
Подлесное
Воскресенское
Мокрая Буковка
Сулак
Горный
Римско-Корсаковка
Лиловский
Клинцовка
Ивантеевка
Николаевка
Пугачов

на квартира-музей сім'ї Ульянових в Саратові та краєзнавства — у Новоузенську), художній (філіал — в Балаково), К. О. Федіна, Будинок-музей М. Г. Чернишевського в Саратові; краєзнавчі музеї в Балашові, Вольську, Пугачові, Петровську, Енгельсі, Хвалинську, музей В. І. Чапаєва в Пугачові (філіал — в Балаково). 7 театрів (опери та балету, драм., юного глядача, ляльок — у Саратові; оперети — в Енгельсі, драматичні — в Балашові і Вольську), філармонія, цирк (у Саратові). В С. о.— 10 санаторіїв, 9 будинків відпочинку, пансіонати.

Літ.: Природа родного края и её охрана. Саратов, 1971; Легенькая Е. Ф., Шабанов М. А. География Саратовской области. Саратов, 1973.

О. Ф. Легенька.

САРА́ТОВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. Г. Чернишевського — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти РРФСР. Засн. 1909 (діяв один мед. ф-т). За роки Рад. влади ун-т став одним з найбільших навч.-наукових закладів країни. У 1922 йому присвоєно ім'я М. Г. Чернишевського. В 1981 навч. р. у складі ун-ту було 8 ф-тів: істор., філол., мех.-матем., фіз., хім., біол., геол., геогр., на яких навчалося 10 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 5,5 тис. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення, аспірантура. При ун-ті — три н.-д. ін-ти (механіки та фізики, геології, хімії), обчислювальний центр, бот. сад., наук. б-ка (фонд понад 3 млн. одиниць зберігання). Ун-т має вид-во. За роки Радянської влади ун-т підготував близько 48 тис. спеціалістів.

П. А. Бугавнко.

САРА́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Одес. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,3 тис. км². Нас. 52,5 тис. чол. (1982). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані селищній та 16 сільс. Радам народних депутатів. Центр — смт *Сарата*. С. р. розташований у межах *Причорноморської низовини*. Річки — *Хаджидер, Сарата* та *Когильник* з прит. *Чилігідер*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: саратські ви-

норобний і соко-консервний з-ди, комбінат хлібопродуктів, Плахтіївський комбікормовий з-д. Комбінат побутового обслуговування (Сарата). У землеробстві переважає виробн. зерна та виноградарство, тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 120,1 тис. га, у т. ч. орні землі 93,0 тис. га. Гол. культури: пшениця, кукурудза, соняшник. У С. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сарата та Кулевча. Автомоб. шляхів — 234 км, у т. ч. з твердим покриттям—210 км. У районі — 32 заг.-осв., 2 муз. та спорт. школи; 24 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень. 36 будинків культури і клубів, кінотеатр, 31 кіноустановка. У с. Новоселівці С. р. народився держ. і парт. діяч Молд. РСР С. К. *Гроссу*. У С. р. видається газ. «Советская новь» (з 1945 до 1965 — «Советское знамя»).

А. П. Панков.

САРАФА́НОВ Геннадій Васильович (н. 1.I 1942, с. Синенькі Саратовського р-ну Сарат. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (з 1974), полковник. Член КПРС з 1963. Закінчив (1964) Балашовське вище військ.-авіац. училище льотчиків. В загоні космонавтів — з 1965. Разом з Л. С. *Дьоміним* як командир корабля здійснив політ (26—28.VIII 1974) на космічному кораблі «Союз-15». В польоті відпрацьовувався процес маневрування та зближення з орбітальною станцією «Салют-3».

САРГА́Н (Belone) — рід морських риб род. сарганових. 1 вид — с а р г а н є в р о п е й с ь к и й (B. belone). Тіло (довж. до 90 см, маса до 1 кг) видовжене, вкрите дрібною лускою. Спинний плавець розміщений над анальним. Щелепи витягнуті, з численними зубами. Кістки зелені. С.— зграйна пелагічна риба. Живиться дрібними рибами, а також безхребетними; є кормом для ін. хижих риб, зокрема тунців. Нерест у С. з квітня по жовтень, плодючість до 38 тис. ікринок. Поширений в прибережних водах Атлантики, зустрічається в Середземному, Чорному, Азовському, частково в Баренцовому, Білому і Балтійському морях. Об'єкт промислу. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби*.

САРГА́СОВЕ МО́РЕ — зх. частина Атлантичного ок. у субтропічних широтах Пн. півкулі (між 23—35° пн. ш. і 30—68° зх. д.). Пл. понад 6 млн. км². Найбільша глиб. 7110 м. Розташоване у центрі пн.-атлантичного антициклонального круговороту між Канарською течією, *Північною Пасатною течією* та *Гольфстрімом*. Т-ра підвищується з Пн. на Пд. від +18 до 23° (взимку) та від +26 до 28° (влітку). Солоність до 37‰. Вода С. м. дуже забруднена мазутом та ін. відходами. Дно С. м. вкрите червоним мулом, біля пн.-амер. узбережжя переважає глобігериновий мул. Назву С. м. дістало від плаваючих бурих *саргасових водоростей*, які вкривають великі площі моря і майже не виносяться за його межі. Фауна С. м. представлена вільноплаваючими (мор. черепахи, макрелеві, краби та ін.) і прикріпленими до водоростей (актинії, грибки, мохуватки та ін.) організмами.

САРГА́СОВІ ВО́ДОРОСТІ (Sargassaceae) — родина з відділу *бурих водоростей*. *Слані* макроскопічні, кущисті, прикріплені до субстрату, з повітряними пухирями, розчленовані на стебловидні, гілковидні, а часом також листкоподібні частини. Розмноження вегетативне, власне нестатеве та статеве. Представником С. в. є рід саргасум (Sargassum), види якого поширені гол. чином в тропіч. та субтропіч. морях; в СРСР зустрічається у далекосхідних морях. Своєрідні види саргасум (з неприкріпленими слапями) зростають в Саргасовому морі, у поверхневих шарах води якого утворюють величезні скупчення. С. в. використовують для добування альгінатів, що їх застосовують в пром-сті, зокрема харчовій; деякі їстівні.

Н. В. Кондратьєва.

САРДЖЕНТ (Sargent) Джон Сінгер (12.I 1856, Флоренція — 15.IV 1925, Лондон) — амер. живописець. В 1874—79 навчався в Парижі, з 1885 жив у Лондоні, бував у США. Зазнав впливу Г. *Курбе* та Е. *Мане*. Автор портретів (Р. Л. Стівенсона, 1884—87; лорда Ріббл-сдейла, 1902; художника Робертсона та ін.), жанрових картин («Китайські ліхтарики», 1885—86; «Сімплонський тунель: урок», 1911, та ін.), настінних розписів у Публічній бібліотеці в Бостоні (1894—95).

Дж С Сарджент. Портрет Р. Л. Стівенсона. 1884—87. Музей Тафта. Цінціннаті.

САРДИ́НИ — промислова назва групи видів морських зграйних риб з родів Sardina, Sardinops, Sardinella род. *оселедцевих*. Довж. тіла частіше до 21 см, маса 50—500 г. Сардини — пелагічні риби, що живуть у прибережних районах субтропічних і помірних зон Світового ок. Живляться гол. чин. нижчими ракоподібними. Статевозрілими стають на 2—3-му роках життя. С. властиві далекі кормові та нерестові міграції (див. *Міграції тварин*). У водах СРСР водяться 3 види: С. т и х о о к е а н с ь к а, або *івасі*, С. а т л а н т и ч н а (Sardina pilchardus) і алаша (Sardinella aurita). С. мають велике промисл. значення (з них виготовляють консерви, кормове борошно).

САРДІ́НІЯ — острів у Середземному м., на Зх. від Апеннінського п-ова, територія Італії. Площа 24

тис. км². Нас. 1,5 млн. чол. (1973). У рельєфі переважають гори і плоскогір'я, складені кристалічними та вулканічними породами. Макс. вис.— 1834 м (г. Ла-Мармора). Розвинутий *карст*. Родовища свинцю, цинку, кам. вугілля, заліз. руди, бокситів. Річки невеликі, порожисті (основні — Тірсо, Флумендоса); використовують для зрошування. Вічнозелені й листопадні ліси (дуб, каштан, вільха) займають 4% площі С. Поширені рослинні угруповання типу *маквіс* і гарига. Посіви зернових, сади, виноградники. Розвинуте тваринництво, рибальство. Осн. пром. центр і порт — *Кальярі*. Перші поселення людей на тер. С. відомі з часів *мідного віку*. В 7 ст. до н. е. фінікійці і греки почали колонізацію острова. З 535 до н. е.— під владою *Карфагену*, з 238 до н. е.— Старод. *Риму*. В 5 ст. островом володіли *вандали*, в 6—7 ст.— остготи, візантійці, в 8—11 ст.— араби. В 1326—1708 С. — під владою Іспанії, 1708—20 — Австрії. В 1720—1861 — у складі *Сардінського королівства*. З утворенням єдиної італ. д-ви (1861) С. ввійшла до її складу.

М. М. Рибін (географічний нарис).

САРДІ́НСЬКЕ КОРОЛІ́ВСТВО — держава, що існувала в Італії 1720—1861. Утворена з приєднанням о. Сардінія до *Савойського герцогства*. Основною частиною С. к. був *П'ємонт*. У 1798 франц. війська зайняли П'ємонт, згодом його було приєднано до Франції. Після падіння імперії Наполеона I *Віденський конгрес 1814—15* відновив С. к. у кол. кордонах і приєднав до нього Лігурію (з Генуєю). В серед. 19 ст. С. к., як найсильніша у військовому відношенні і найбільш економічно розвинута італ. д-ва, стало центром боротьби проти австр. *Габсбургів*, руху за об'єднання Італії. В 1859 до С. к. було приєднано Ломбардію. За договором 1860 С. к. передало Франції Савойю і Ніццу (див. *Австро-італо-французька війна 1859*). В результаті італ. революції 1859—60 до С. к. приєдналася більшість італ. д-в, що утворили єдину Італ. д-ву, яка з 17.III 1861 прийняла назву Італ. королівство (престол у ньому посіла *Савойська династія*).

САРЕ́ЗЬКЕ О́ЗЕРО — гірське озеро на Памірі, у Горно-Бадахшанській авт. обл. Тадж. РСР. Лежить на вис. 3239 м над р. м., між хребтами Музкол і Пн.-Алічурським. Довж. до 75 км, шир. до 3,4 км. Пл. 86,5 км². Найбільша глиб. до 505 м. Утворилося 1911 внаслідок землетрусу й викликаного ним обвалу, що загатив р. Мургаб і утворив природну греблю заввишки до 800 м. Взимку замерзає. Багате на рибу.

СА́РЖА (італ. sargia, франц. serge, від лат. sericus — шовковий) — бавовняна, лляна, шовкова або вовняна тканина головного (саржового) *переплетення ниток*. Буває гладкофарбованою, строкатотканою, вибіленою або вибивною. Використовується як *тканина технічна*, підкладкова, платтяна, взуттьова, меблева тощо.

САРИ́Г-О́ОЛ Степан Агбанович [н. 4 (17).XI 1908, поселення Овюр Торгалиг, тепер Овюрського р-ну Тув. АРСР] — тув. рад. письменник, нар. письменник Тув. АРСР (з 1973), заслужений діяч л-ри і мистецтва Тув. АРСР (з 1963). Член КПРС з 1945. Друкуватися почав 1934. Збірки віршів: «Світле сонце» (1944), «Сани-Моге» (1947), «Радянська Тува» (1954), «Вогні комунізму» (1964), «Пісня Хомуса» (1968), «Хомус співає» (1981), поеми «Алдин-кюс» (1946), «Мій Улуг-Хем» (1968), «Ілліч в усьому»

Мис **Сарич**.

(1969); повісті «Подарунок» (1942), «Колгосп „Ертнеліч"» (1956), автобіографічна дилогія «Повість про світлого хлопчика» (кн. 1—2, 1961—66), збірки оповідань «Край мій багатий» (1958), «Життя — боротьба» (1968) та ін. Автор кіносценаріїв, п'єс, лібретто опер, книг для дітей. Вірш «Вічна слава» — про дружбу тув. і укр. народів. Перекладач поезій Т. Шевченка; присвятив йому статтю «Вчимося у великого Шевченка» (1964). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Дружби народів, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— У Саян. М., 1965; Песня Хомуса. Кызыл, 1968; После ливня. М., 1975; Повесть о светлом мальчике. М., 1977; На зимовке. М., 1980; Хомус поёт. М., 1981.

Д. С. Куулар.

САРИКАМИ́ШСЬКА ЗАПА́ДИНА, Сарикамишська улоговина — безстічна западина в Середній Азії, між пустелею *Каракуми* і плато *Устюрт*. Розташована на території Туркменської РСР, пн.-зх. частина — в Каракалп. АРСР Узбецької РСР. Довж. 125 км, шир. 90 км. Мінім. відмітка дна — 38 м нижче р. м. У центр. частині С. з.— Сарикамишські озера. С. з. зайнята відкладами давнього озера і вкрита солончаками та перевіяними пісками. Періодично западина приймала води Амудар'ї, перетворюючись на озеро. Останній раз води Амудар'ї досягли С. з. 1971.

САРИСУ́ — річка у Каз. РСР, у межах Джезказг. і Кзил-Орд. областей. Довж. 671 км, площа бас. 81,6 тис. км². Бере початок і тече гол. чин. *Казахським дрібносопковиком*, у нижній течії перетинає пустелі Бетпак-Дала і Мойинкум. Впадає у оз. Телеколь. Живлення снігове. Влітку міліє, місцями пересихає. Телекольським каналом сполучена з р. Сирдар'єю. Використовують для водопостачання та зрошування культур. земель і пасовищ. На С.— м. Атасу; в бас. річки — великі поклади заліз. і мідних руд.

САРИХА́НОВ Нурмурад (1906, аул Геок-Тепе, тепер смт Геок-Тепинського району Ашхабадської області Туркменської РСР — 4.V 1944, загинув у бою за село Делакеу, тепер Григоріопольського р-ну Молд. РСР) — туркм. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Брав участь у визволенні України і Молдавії від нім.-фашист. загарбників. Друкуватися почав в 30-х рр. Оповідання «Остання кибитка», «Білий дім» (обидва — 1938), «Ширін», «Книга» (обидва — 1939), «Гнів бая» (1940) та ін.— про нове життя туркм. народу, про зміни в світогляді селян-колгоспників. У повісті «Шукур-бахші» (1940, художній фільм, 1963) змальовано життя нар. співця 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Остання кибитка. К., 1953.

А. Улугбердиев.

СА́РИЧ — мис на Зх. *Південного берега Криму*, крайня пд. точка України і всієї Європ. частини СРСР (44° 23′ пн. ш.). Складений вапняками. На схилах—розріджений ліс з ялівцю високого, дуба пухнастого, граба східного, фісташки туполистої; в підліску — рускус понтійський, чист кримський, жасмин кущовий.

О. В. Єна.

САРИ́-ЧЕЛЕ́КСЬКИЙ ЗАПОВІ́ДНИК — у відрогах Чаткальського хр. Тянь-Шаню, на території Ошської обл. Кирг. РСР. Створений 1960. Пл. 23,9 тис. га. Заповідник розташований в улоговині; нижня межа проходить на вис. 1200 м над р. м., найвища точка — 4247 м (г. Мустор). Є сніжники, багато озер, найбільше — о. Сари-Челек (пл. 507 га, глиб. 240 м). До вис. 2100 м переважають ліси з волоського горіха та яблуні. На вис. 2100—3000 м — субальп. пояс, представлений ялицевим і ялиновим лісом, вище — різнотравно-злакові луки. У заповіднику понад 980 видів вищих рослин. Фауна включає 41 вид ссавців (марал, козуля, зубр, архар), 157 — птахів, 5 — плазунів, 2 — земноводних. З риб численна маринка. Напрям наук. досліджень заповідника — комплексне вивчення ландшафтів пд. Тянь-Шаню, розробка методів охорони й відновлення горіхово-плодових лісів.

СА́РІ — жіночий одяг в Індії. Являє собою шматок тканини 4,5—9 м завдовжки і 1 м завширшки. Один край тканини прикріплюють до тугого пояса і обвивають нею у вигляді спідниці стегна і ноги, другий накидають на плече або на голову як хустку. Під С. надягають коротеньку кофточку з короткими рукавами.

САРКА́ЗМ (грец. σαρκασμός, від σαρκάζω—розриваю м'ясо) — різновид *комічного*, їдка, глумлива і безкомпромісно гнівна насмішка, сповнена презирства й ненависті до об'єкту висміювання. С. близький до *іронії*, є її вищим ступенем. Зберігаючи іронічну двоплановість, С. більш відкрито виражає обурення, знищувальну оцінку. С. як прийом худож. творчості використовується в різних жанрах і видах мистецтва, особливо в *сатирі*.

В. Д. Тимченко.

САРКЕ́Л — хозарська фортеця на Дону, збудована бл. 834. Залишки фортеці були біля хутора Попова, поблизу станиці Цимлянської на лівому березі ріки; те-

Г. В. Сарафанов.

С. А. Сариг оол.

Сарі.

Б. Є. Саркісов.

Ф. Т. Саркісян.

Саркофаг Ярослава Мудрого. Зберігається в Софійському музеї в Києві.

Сармати. Золотий фалар (нагрудна бляха для коня) з станиці Северської Краснодарського краю.

пер затоплені Цимлянським водосховищем. Розкопки провадилися 1934—36 і 1949—51. Стіни фортеці завтовшки 3,75 м були укріплені кутовими квадратними баштами. Споруди С. складені з цегли на вапняному розчині. С. — одна з пам'яток *салтівської культури*. З 12 ст.— руський форпост Біла Вежа.

САРКІ́СОВ Бабкен Єсайович [н. 25.XI (8.XII) 1913, м. Шуша, тепер Нагірно-Карабах. АО Азерб. РСР] — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1939. Н. в сім'ї службовця. Закінчив Азерб. індустріальний ін-т (1938), ВПШ при ЦК ВКП(б) (1944). З 1929 — слюсар у мех. майстернях у Баку. З 1938 — інженер, старший інженер, заст. гол. механіка, 1941—43 — парторг ЦК ВКП(б) на Бакинському нафтопереробному з-ді ім. С. М. Будьонного. В 1944—55 працював в апараті ЦК КПРС. У 1955—61 — секретар ЦК КП Вірменії. В 1961—66 — голова Держ. к-ту Ради Міністрів Вірм. РСР по координації н.-д. робіт. У 1966—70 — міністр автомоб. транспорту Вірм. РСР. У 1970—75 — голова Держ. к-ту цін Ради Міністрів Вірм. РСР. З 1975 — Голова Президії Верховної Ради Вірм. РСР, заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР (з 1977). В 1976—81 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1981. Депутат Верховної Ради СРСР 9 і 10-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями.

САРКІ́СОВ Саркіс Артемович (1898—12.VIII 1938)—парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в м. Шуші (тепер Аз. РСР). Під час громадян. війни вів підпільну парт. роботу в Баку. В наступні роки працював на керівній парт. і госп. роботі в Ленінграді. В 1926—27 примикав до троцькістсько-зінов'євської опозиції. В 1932—37 — секретар Донецького обкому КП(б)У і деякий час — нач. «Донбасвугілля». На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. На XII і XIII з'їздах КП(б)У був обраний членом ЦК. В 1937 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

САРКІСЯ́Н Фадей Тачатович (н. 18.IX 1923, Єреван) — рад. держ. діяч, акад. АН Вірм. РСР (з 1977). Член КПРС з 1945. Н. в сім'ї службовця. Закінчив ленінградську Військову академію зв'язку імені С. М. Будьонного (1946). У 1946—63 працював у системі М-ва оборони СРСР. У 1963—77— директор Єреванського н.-д. ін-ту матем. машин. З 1977 — Голова Ради Міністрів Вірм. РСР. Лауреат Держ. премії СРСР (1971). З 1981 — член Центр. ревізійної комісії КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

САРКО́ДОВІ (Sarcodina) — клас безхребетних тварин типу *найпростіших*. Діаметр тіла від 1—3 до кількох сот мікронів. Найхарактернішою ознакою є здатність утворювати *псевдоподії*. Багато видів мають мінеральний скелет. Перетравлювання їжі відбувається в травних *вакуолях*; виділення і *осморегуляція* — через скоротливі вакуолі. Розмноження нестатеве, відомий також і статевий процес. 10 тис. видів, поширених по всій земній кулі. Населяють моря, є прісноводні форми, деякі живуть у грунті, серед амеб є паразитичні види. З підкласи: *кореневіжки* (з 3 рядами — *амебоподібні*, раковинні кореневіжки і *форамініфери*), *радіолярії* та *сонцевики*. Багато С. відіграють важливу роль в утворенні осадочних порід. Викопні форми відомі з кембрійського періоду. *Б. М. Мазурмович.*

САРКО́МА (від грец. σάρξ — м'ясо і ὄγκωμα — пухлина) — різновидність злоякісної *пухлини*, що розвивається з елементів *сполучної тканини*. С. значно частіше, ніж *рак*, уражає людей молодого віку. Виникає у будь-якій ділянці організму. Найпоширеніші С. м'яких тканин та кісток, вони дуже швидко ростуть та метастазують (див. *Метастази*) у віддалені органи. Бувають генералізовані форми С., коли пухлинним процесом одночасно уражаються майже усі лімфатичні вузли. С. складаються з недиференційованих клітин круглої, веретеноподібної або неправильної форми та сполучнотканинних прошарків, що містять кровоносні капіляри. Розрізняють С. з кісткової тканини (остеосаркома), хрящової (хондросаркома), судинної (ангіосаркома), м'язової (лейоміосаркома, рабдоміосаркома) та ін. Методи профілактики, діагностики та лікування такі самі, як і при ін. злоякісних пухлинах. *А. Й. Бикоріз.*

САРКОПТО́З, свербунова *коростa* — хронічна хвороба тварин, що характеризується свербінням, запаленням шкіри і випаданням шерсті в уражених місцях. Хворіє і людина. Спричинюють С. внутрішньошкірні паразити — *коростяні кліщі*, специфічні для кожного виду с.-г. тварин. Частіше уражається шкіра голови, шиї, грудей і кінцівок. Виникненню С. сприяють утримання тварин у брудних, вогких і темних приміщеннях, неповноцінна годівля. Оселюючись і розмножуючись у товщі шкіри, кліщі прогризають там ходи і відкладають яйця, чим подразнюють нервові закінчення і спричинюють сильний свербіж та запалення шкіри. Живляться кліщі лімфою. Хворі тварини худнуть, розчісують до крові сверблячі місця, на яких утворюються струпи, знижують продуктивність. Заходи боротьби. Хворих тварин ізолюють і обробляють розчинами хлорофосу, емульсіями трихлорметафосу-3 та ін. *акарицидами*; купають у протикліщових ваннах. Одночасно дезинфікують приміщення, вигульні майданчики і предмети догляду.

В. М. Хрящевський.

САРКОСПОРИ́ДІЇ, м'ясні споровики (Sarcosporidia) — група паразитичних найпростіших ряду *кокцидій*. Локалізуються в м'язах травоїдних ссавців (проміжні хазяї). Мають вигляд дрібних (завдовжки 0,5—5,5 мм) пухирців, що являють собою *цисти*, виповнені численними серповидними тільцями-мерозоїтами (цистозоїтами). З цист, що потрапляють в організм м'ясоїд. ссавців (остаточні хазяї), при поїданні зараженого м'яса, мерозоїти переходять у слизову оболонку кишечника і перетворюються в результаті статевого процесу на статеві клітини — макро- і мікрогамети. Згодом формуються ооцисти, якими й заражаються проміжні хазяї, проковтуючи їх разом із забрудненою їжею. С. поширені на всіх континентах. Відомо бл. 70 видів, об'єднуваних в 1 рід — Sarcocystis. На Україні — 8 видів. Спричинюють тяжке захворювання тварин — саркоцистоз (саркоспоридіоз), яке призводить до зниження продуктивності тварин і якості м'ясної продукції, а іноді (при інтенсивному ураженні міокарда) й до загибелі. Зареєстровано також бл. 20 випадків захворювання людини (збудник S. lindemanni).

О. П. Маркевич.

САРКОФА́Г [від грец. σάρξ (σαρκός) — м'ясо, плоть і φάγος — пожирач] — труна, невелика гробниця. С. відомі в Старод. Єгипті, античних Греції і Римі, Київській Русі тощо. Вміщувалися здебільшого в поховальних спорудах, храмах. Саркофаги часто виготовляли з цінних матеріалів і прикрашали розписом, скульптурою, написами.

САРКСЯ́Н Ара Мігранович (7.IV 1902, Стамбул — 14.VI 1969, Єреван) — вірм. рад. скульптор, нар. художник СРСР (з 1963), дійсний член АМ СРСР (з 1958). Член КПРС з 1939. У 1924 закінчив віденську АМ. З 1925 працював у Вірменії. Один з організаторів вірм. філіалу *АХРР*. Твори: портрети С. Шаумяна (1952), Є. Чаренца (1957), пам'ятники С. М. Кірову в Кіровакані (1942), В. І. Леніну в м. Камо (1959) та ін. Викладав в Єреванському худож.-театр. ін-ті (професор — з 1947). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

САРМА́ТИ — давні кочові іраномовні племена, споріднені зі *скіфами*. Кочували в степах Казахстану, Уралу, Поволжя (про ранню історію С. див. *Савромати*). Спочатку культура С. була близькою до скіфської, пізніше ця близькість зберігалася лише в зх. С. В екон. і культур. відношеннях С. відставали від скіфів. У них довше зберігався родоплемінний лад з пережитками *матріархату*. З 6 ст. до н. е. С. відомі античним авторам (*Гекатею Мілетському, Геродоту, Гіппократу, Страбону* та ін.). До складу С. входили племена *аорсів, язигів, роксоланів, аланів* та ін. Основою г-ва С. було кочове скотарство. В 4 ст. до н. е. С. утворили великі союзи племен. В 3 ст. до н. е. С. почали переходити через Дон; з 2 ст. до н. е. панівне становище в степах Пн. Причорномор'я перейшло від скіфів до С. Так, зокрема, роксолани разом з царем пізньої Скіфії *Палаком* воювали в 2-му ст. до н. е. проти війська понтійського царя *Мітрідата VI Євпатора*, в

серед. 1 ст. н. е. перейшли Дунай і напали на рим. провінцію *Мезію*. Кінець пануванню С. у степах Пн. Причорномор'я поклала навала *готів* (серед. 3 ст.) і *гуннів* (кін. 4 ст.). Частина С. разом з готами і гуннами брала участь у *Великому переселенні народів*. Ті, що збереглися на Пд. Сх. Європи, за раннього середньовіччя змішалися з ін. народами (слов'янськими, північнокавказькими), більшою мірою з тюркомовними племенами. Для С. характерні курганні й безкурганні могильники (*Новопилипівські кургани, Усть-Кам'янські кургани*). Сарматські воїни мали на озброєнні мечі та кинджали, списи, лук і стріли. Певну роль відігравав захисний обладунок (панцирі, шоломи). Сарматська кіннота в ті часи вважалась однією з найкращих.

У С. з 7—3 ст. до н. е. були поширені орнаментовані металеві пластинки для поясів, збруї, зброї; металевий і глиняний посуд, різноманітні ювелірні вироби. Для сарматського мистецтва тих часів характерні були виконані у «*звіриному стилі*» зображення тварин і фантастичних істот, сцен полювання, а також боротьби звірів; траплялися зображення людей — кінних лучників, списників, бородатих варварів та ін. В 3 ст. до н. е. з'явився т. з. поліхромний стиль — вставки з кольорового каміння й скла на золотому або срібному тлі. При дальшому просуванні сарматських племен на Пн. Кавказ, Кубань та Пн. Причорномор'я мист. С. сприймало елементи місц. культури. Найкращими творами мист. С. є золоті вироби 2 ст. до н. е.— 1 ст. н. е. з станиці Сєверської та з кургану Хохлач, прикраси 4—6 ст. н. е. з могильника Суук-Су (Крим).

Літ.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Історія Української РСР, т. 1, кн. 1. К., 1977; Смирнов К. Ф. Савроматы. М., 1964; Смирнов К. Ф. Вооружение савроматов. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 101. М., 1961.

Є. В. Черненко (історія).

САРМА́ТСЬКЕ МО́РЕ — морський басейн, що існував у сарматському віці (див. *Сарматський вік і ярус*). Охоплювало пд. частину сучас. тер. СРСР від Карпат до Аральського м., за межами СРСР — від Карпат до Альп. С. м. було порівняно теплим, неглибоким, слабосолоним басейном. На Україні відклади його поширені на Пд. республіки, Закарпатті й Передкарпатті.

САРМА́ТСЬКИЙ ВІК І ЯРУС — ранній вік пізньоміоценової епохи неогенового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (вапняки, піски, пісковики, мергелі) поширені в *Причорноморській западині, Передкарпатському прогині* і *Закарпатському прогині*. Їхня потужність до 800 м. З цими відкладами пов'язані поклади нафти і газу. Див. також *Неогеновий період і неогенова система, Сарматське море*.

САРНА, серна (Rupicapra) — рід парнокопитих ссавців род. *бичачих*. Включає єдиний вид — сарна (R. rupicapra). Довж. тіла 102—140 см, маса 15—45 кг. Роги є у самців і у самок. Волосяний покрив влітку рудий, взимку темно-бурий. С. живуть в скелястих ділянках гірських лісів. Тримаються стадами від 2—3 до кількох десятків голів. Живляться травою, листям, гіллям, взимку — корою дерев, лишайниками і хвоєю. Гін в листопаді — грудні. Вагітність бл. 6 міс. У виплоді 1, рідко 2 малят. Статевозрілими стають самки у 1,5—2,5 роки, самці — бл. 3-х років. Об'єкт спортивного полювання. Поширена в горах Європи і Малої Азії; в СРСР — на Кавказі і в Закавказзі. На Україні до 19 ст. існувала в Карпатах.

САРНЕ́НСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Ровен. обл. УРСР. Утворений 1939. Площа 2,0 тис. км². Нас. 94,4 тис. чол. (1982). У районі — 65 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сарни*. С. р. розташований у межах *Полісся Українського*. Корисні копалини: граніти, пісок, глина, торф. Річки — *Горинь* та її прит. *Случ* (бас. Дніпра). Чимало озер, у т. ч. Карасинське і Сомине. Грунти дерново-підзолисті піщані, супіщані, болотні. Лежить у зоні мішаних лісів. Ліси (сосна, дуб, береза, вільха, осика) займають близько 46% території району.

Найбільші підприємства району — сарненські маслоробний, рем.-мех., комбікормовий, льонопереробний з-ди, лісгоспзаг, комбінат «Будіндустрія», меблева ф-ка, клесівські торфобрикетний та щебеневий з-ди тощо. Комбінат побутового обслуговування (Сарни) та 12 будинків побуту. Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, жито), картоплі, льону-довгунця, овочів, хмелю; тваринництво м'ясо-мол. напряму. Площа с.-г. угідь 1981 становила 68,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 30,5 тис. га. Осушено 48,1 тис. га. У С. р.— 13 колгоспів, 2 радгоспи, Сарненська н.-д. станція по освоєнню боліт, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничний вузол Сарни, залізничні станції — Страшів, Клесів, Немовичі й Тутовичі. Автомоб. шляхів — 460 км, у т. ч. з твердим покриттям — 328 км. У районі — 2 сільс. профес.-тех. уч-ща, 71 заг.-осв., 3 муз. та спортивна школи; 58 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень; санаторій. 17 будинків культури, 39 клубів, 5 кінотеатрів, 51 кіноустановка, 62 б-ки; музеї — краєзнавчий в Сарнах та істор. в смт Степані. В цьому ж с-щі народився польс. революц. демократ С. Г. *Ворцель*. У 1898 у с. Кузьмівці С. р. жив рос. письменник О. І. *Купрін*. У С. р. видається газ. «Будівник комунізму» (з 1939).

Є. С. Ковальчук.

«САРНЕНСЬКИЙ ХРЕСТ» — бойова операція укр. партизанів у грудні 1942, під час якої було виведено з ладу важливий залізничний вузол Сарни (Ровен. обл.). У жовтні 1942 партизанське з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака* і С. В. *Руднєва* за вказівкою Верховного Головнокомандування вийшло в рейд на Правобережжя Дніпра. Форсувавши Сож, Десну, Дніпро і Прип'ять, з'єднання взяло напрям на Зх., знищуючи на своєму шляху гітлерівські гарнізони. Вночі проти 26.XI 1942 партизани розгромили численний фашист. гарнізон у м. Лельчиці (Гомельська обл.). Після цього з'єднання розмістилося за 120—150 км на Сх. від Сарн. Для здійснення операції було створено 5 груп, які вночі проти 5.XII 1942 одночасно висадили в повітря 5 мостів: на Пн.-Сх. напрямі (ст. Домбровиця) через р. Случ, на перегонах Антонівка — Сарни, Немовичі — Сарни, Сташів — Клесів і Сарни — Лунінець через р. Горинь. Внаслідок операції «С. х.» було на 15 діб припинено рух поїздів через Сарни.

Я. Г. Панін.

САРНИ — місто Ровен. обл. УРСР, райцентр, на р. Случі (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. Виникли в кін. 19 ст. в зв'язку з будівництвом залізниці Ровно — Лунінець. У 1904 в С. утворилася група РСДРП. Рад. владу проголошено 12 (25).XI 1917. Сарненські залізничники були одними з ініціаторів *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*, брали активну участь у *Дубровицькому збройному повстанні 1918—19*. В 1920 с-ще захопила бурж.-поміщицька Польща. У 1923 було організовано підпільний осередок КПЗБ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року С.— місто. В роки Великої Вітчизн. війни С. з 6.VII 1941 по 11.I 1944 були окуповані нім.-фашист. військами. В місті з липня 1943 діяв підпільний райком партії. В 1943 за 120—150 км на Сх. від С. була проведена бойова операція українських партизанів «*Сарненський хрест*». У місті — маслоробний, комбікормовий, хлібний, продовольчих товарів, ремонтно-механічний, залізобетонних виробів, льонопереробний заводи, меблева фабрика, комбінат «Будіндустрія», лісгоспзаг, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 2 сільс. профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв. та музична школи; 9 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні. 3 будинки культури, клуб, 4 кінотеатри, 8 б-к, краєзнавчий музей. В С. народився рад. селекціонер М. О. *Ольшанський*. У 1916 тут побував Я. *Гашек*.

А. М. Саркісян.

А. М. Саркісян. Портрет С. Спандаряна Бронза. 1947. Державна картинна галерея Вірменії. Єреван.

Сарна.

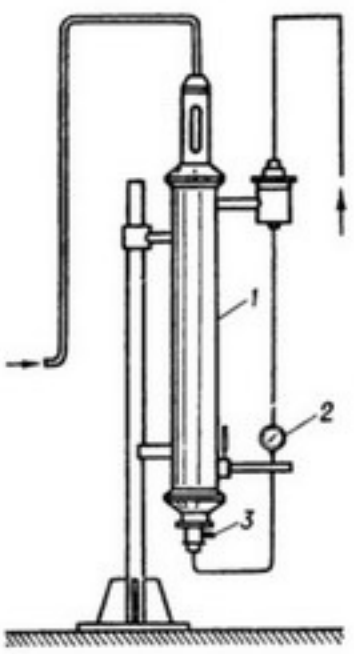
Саркоспоридії: цисти в м'язах.

У. Сароян.

Ж. П. Сартр.

Сатуратор:
1 — ємність, в якій рідина насичується вуглекислим газом;
2 — манометр;
3 — патрубок, через який випускають насичену газом рідину (стрілками показано надходження рідини і газу).

Літ.: Ваганов Г. П. Сарни. Львів, 1979.

САРНОБИ́К (Orux) — рід *антилоп*. Довж. тіла до 2,35 см, маса до 120 кг. Роги довгі (довж. до 1 м), внизу з кільцеподібними поперечними потовщеннями, є у самців і самок. Забарвлення волосяного покриву рудувато-буре або жовтувато-біле. С. поширені у відкритих місцевостях Африки та на Аравійському п-ові. Тримаються парами або невеликими групами (40 і більше голів). Живляться в осн. трав'янистими рослинами. Вагітність бл. 9 міс. У виплоді 1, рідше 2 малят. Тривалість життя до 18 років. В роді 1 вид: с а р н о б и к, або о р и к с (O. gazella) з кількома підвидами, серед яких найвідоміший — *бейза*. Мисливські тварини, але у зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону; 2 підвиди С. включені в *Червону книгу*.

СА́РОС (грец. σάρος, букв.— мітла) — проміжок часу, через який повторюються в тому ж порядку сонячні й місячні *затемнення*. Був відомий в старод. Єгипті й Греції уже за кілька століть до н. е. С. наближено дорівнює $6585\frac{1}{3}$ доби. Протягом одного С. відбувається 43 сонячних і 28 місячних затемнень. Користуючись С., можна наближено передбачати затемнення, але без точного зазначення місць бачення та моментів настання їх.

САРОЯ́Н (Saroyan) Уїльям (31. VIII 1908, м. Фресно, штат Каліфорнія — 19.V 1981, там же) — амер. письменник. За походженням — вірменин. В оповіданнях (збірки «Відважний юнак на летючій трапеції», 1934; «Той, що народився в Америці», 1938; «Мене звуть Арам», 1940; «Увесь світ і саме небо», 1956) правдиве зображення життя поєднується з тонким ліризмом і гумором. Автор романів «Людська комедія» (1942), «Пригоди Веслі Джексона» (1946), «Мамо, я тебе люблю» (1956), «Тату, ти збожеволів» (1957), лірико-автобіогр. книг «Велосипедист на Беверлійських пагорбах» (1952), «Не вмирати» (1963), збірок нарисів, есе, мемуарів «Дні життя і смерті і втечі на місяць» (1970), «Місця, де я відбував строк» (1972) тощо. Широко відомі п'єси «У горах моє серце», «Печерні люди» (обидві — 1939), «Шлях вашого життя» (1940). Творчість С. пройнята мотивами гуманізму. Кілька разів відвідав Рад. Союз. За заповітом С. прах його перевезено і поховано в Єревані.

Тв.: Укр. п е р е к л.— Людська комедія.— Сумна історія. К., 1971; Р о с. п е р е к л.— Человеческая комедия. М., 1958; 60 миль в час. М., 1958; Путь вашей жизни. Пьесы. М., 1966; Приключения Весли Джексона. М., 1979; Меня зовут Арам. Ереван, 1980.

Літ.: Гончар Н. А. Вильям Сароян и его рассказы. Ереван, 1976.

О. І. Земляний.

САРПИ́НСЬКІ ОЗЕ́РА — група мілководних гірко-солоних озер на Пд. Сх. Європ. частини СРСР, в межах Калм. АРСР і Волгогр. обл. РРФСР. Простягаються на 160 км вздовж сх. підніжжя височини *Єргені*. Утворилися на місці давнього русла р. Волги. Найбільші з С. о.— Сарпа, Батир-Мала, Барманцак, Цаца. Живлення переважно снігове. Весною С. о. наповнюються талими водами і сполучаються між собою, утворюючи заг. водотік — р. Сарпу. Влітку часто пересихають. В районі С. о. створено Сарпинську обводнювальну систему.

САРРО́Т (Sarraute; дівоче прізв.— Черняк) Наталі (н. 18.VII 1900, Іваново-Вознесенськ, тепер Іваново, РРФСР) — франц. письменниця. У Францію потрапила в семирічному віці. Творчість С. проходила у руслі «нового роману» (див. «*Антироман*»), одним з перших теоретиків якого вона була. Думки С. у найбільш концентрованому вигляді представлено в зб. есе «Ера підозр» (1956), де висувається ідея оновлення худож. структури роману шляхом відмови від дії, сюжету, персонажа-характеру, будь-якого зв'язку зображуваного з суспільно-політ. реальністю епохи. Натомість С. пропонує зануритись у світ «тропізмів» — найдрібніших розпливчастих порухів душі, «мікроскопічних драм», що лежать на грані свідомого й підсвідомого. Ці погляди знайшли втілення в її антисоціальних, антиістор. романах «Портрет невідомого» (1948), «Мартеро» (1953), «Планетарій» (1959), «Золоті плоди» (1963), «Між життям і смертю» (1968), «Ви їх чуєте?» (1972), написаних з переважним використанням техніки «*потоку свідомості*».

Тв.: У к р. п е р е к л.— Золоті плоди. «Всесвіт», 1968, № 9; Р о с. п е р е к л.— Золотые плоды. М., 1969.

Літ.: Пащенко В. У глибинах підсвідомого, або «Новий роман» Наталі Саррот. «Всесвіт», 1968, № 9; Еремеев Л. А. Французский «новый роман». К., 1974.

Г. М. Рягузова.

САРСЕНБА́ЄВ Абу (н. 28.X 1905, с. Морське, тепер радгосп «Шлях комунізму» Денгізького району Гур'євської обл. Каз. РСР) — казах. рад. письменник. Член КПРС з 1928. Учасник Великої Вітчизн. війни. Брав участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. Друкуватися почав 1936. Автор збірок віршів і поем «Дар серця» (1938), «Біла хмара» (1947), «Ранок Батьківщини» (1952), «Ненаписана книга» (1962), «Сходи і висоти» (1971), «І пам'ятається все» (1980). Романи і повісті — «Народжені на хвилях» (1953), «Син капітана» (1961) — про життя рибалок і моряків; зб. оповідань «Щоденник офіцера» (1960), «Монолог воїна» (1972), «Слідами героїв» (1974) — про Велику Вітчизн. війну. У віршах «Весна на Україні» (1945), «Ой Дніпро, Дніпро» (1946), «Другові з Харкова» (1953) та ін. оспівав Україну. Т. Шевченкові присвятив поему «Вишневий сад» (1943). Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Р о с. п е р е к л.— Белое облако. Алма-Ата, 1958; Рождённые на волнах. Алма-Ата, 1964; Сын капитана. Алма-Ата, 1966; Берег моей молодости. М., 1969; И помнится всё. Алма-Ата, 1980.

Б. Іскаков.

САРТАКО́В Сергій Венедиктович [н. 13 (26).III 1908, Омськ] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1951. Друкуватися почав 1934. Перша зб. оповідань «Олексій Худоногов» (1945), збірки «Село Далеке» (1947), «Садок під вікнами» (1959) та ін. Автор історико-революц. романів «Хребти Саянські» (кн. 1—3, 1940—54), «А ти гори, зоре» (кн. 1—2, 1974—75), романів «Крижаний скарб» (1962), «Філософський камінь» (кн. 1—2, 1966—71), трилогії «Барбинські повісті» — «Гірський вітер» (1957), «Не віддавай королеви» (1960), «Повільний гавот» (1967, первісна назва — «Козяча морда») — Держ. премія СРСР, 1970 — про освоєння природних багатств Сибіру, трудовий подвиг рад. людей. Автобіографічна повість «Над чистим аркушем» (1978), п'єси, нариси, фейлетони, твори для дітей, публіцистичні і літературознавчі статті. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1978—80: У к р. п е р е к л.— Гірський вітер.— Не віддавай королеви. К., 1963; Крижаний скарб. К., 1965; Філософський камінь. кн. 1—2. К., 1969—74; Повільний гавот. К., 1975.

Г. А. Бенькевич.

СА́РТІ (Sarti) Джузеппе (хрещений 1.XII 1729, Фаенца — 28.VII 1802, Берлін) — італ. композитор, диригент і педагог, почесний член Петерб. АН (з 1796). Учень Дж. *Мартіні*. З 1784 жив у Росії, був придворним капельмейстером. У 1786—90 — на службі у Г. Потьомкіна. Очолював його домашню капелу в Причорномор'ї; мав титул директора Катеринославської муз. академії. Автор опер (у т. ч. «Арміда та Рінальдо», 1785; «Андромеда», 1798), композицій для хору та оркестру, пісень. Серед учнів С. — Л. *Керубіні*, а також А. *Ведель*, С. *Давидов*, Д. Кашин, С. Дегтярьов, Л. Гурильов.

САРТР (Sartre) Жан Поль (21.VI 1905, Париж — 16.IV 1980, там же) — франц. філософ, письменник, драматург, публіцист. Закінчив Вищу нормальну школу в Парижі (1929). Під час нім.-фашист. окупації Франції — учасник *Руху Опору*. Був членом *Всесвітньої Ради Миру*. С. — представник т. з. атеїстичного напряму франц. *екзистенціалізму*. Гол. філос. праця — «Буття та ніщо» (1943), в якій С. зробив спробу «подолати» матеріалізм та ідеалізм, що привело його до суб'єктивно-ідеалістичного тлумачення *основного питання філософії*. С. стверджував, що розрізняти буття і свідомість, природу і дух, об'єкт і суб'єкт можна лише розглядаючи їх як полюси інтенційності (див. *Інтенція*). С. тлумачив усвідомлення людиною навколишнього світу як його творення людською свідомістю. Істор. процес, за С.,— це постійний конфлікт між самими індивідами, як носіями необмеженої свободи, а також між людиною і заг. формами буття (держава, право, мораль, громадська думка, колективні орг-ції тощо). С. розривав реальні зв'язки, які існують у людини з природою і суспільством, проголошував весь світ чужим і ворожим людині. Політ. погляди С. характеризуються хитаннями між ліберальним демократизмом і ліворадикальним екстремізмом.

Літ. творчість С. тісно пов'язана з його філософією та ідеологічними позиціями. Це відчутно вже у першому романі «Нудота» (1938) і зб. оповідань «Мур» (1939), де втілено осн. положення екзистенціалістської філософії автора. Участь у Русі Опору сприяла посиленню громад. активності С. Проблеми цього руху порушено в драмах «Мухи» (1943) і «Смерть без погребіння» (1946). В незавершеній тетралогії «Дороги свободи» (вийшли романи «Повноліття»; «Відстрочка», обидва — 1945; «Смерть в душі», 1949) С. проводить героя, дрібнобурж. інтелігента, носія екзистенціальної свідомості, через кризи й конфлікти кін. 30 — поч. 40-х рр. В повоєнні роки виступав прибічником т. з. ангажованої, тобто суспільноактивної л-ри. Гострі політичні й ідеологічні питання підняті в драмах «Шанобліва повія» (1947), «Некрасов» (1956), «Альтонські відлюдники» (1960). Повість «Слова» (1964) має автобіогр. характер. Автор праць з теорії та історії л-ри. Нобелівська премія 1964, від якої С. відмовився, мотивуючи це зневагою комітету, що її присуджує, до заслуг революц. письменників 20 ст. В 1964 брав участь у роботі *Міжнародного форуму діячів культури* в Києві, присвяченого 150-річчю з дня народження Т. Шевченка.

Тв.: Укр. перекл.— Некрасов. К., 1956; Мур. «Вітчизна», 1967, № 2; Рос. перекл.— Слова. Предисловие М. Бажана. М., 1966; Пьесы. М., 1967.

Літ.: Бажан М. В пошуках надії і свободи. «Всесвіт», 1967, № 9; Великовский С. В поисках утраченного смысла. М., 1979.

Л. К. Куліченко (філософські погляди); *Д. С. Наливайко* (літ. творчість).

САРЦИ́НИ (Sarcina) — рід бактерій, що належить до родини Peptococcaceae (за міжнар. класифікацією, 1974). Клітини С. мають майже сферичну форму, діаметр 1,8—3,0 мкм. Розмножуються поділом в трьох взаємно перпендикулярних напрямах, внаслідок чого утворюють пакети (звідки назва від лат. sarcina — зв'язка, тюк) з 8 або більше клітин. Нерухомі. Грампозитивні (див. *Грама метод*). Хемоорганотрофи, аеротолерантні (стійкі до кисню) *анаероби* з бродильним типом *обміну речовин*. Розрізняють два види С.: S. ventriculi та S. maxima, які являють собою *сапрофіти*, поширені в грунті, воді, повітрі, в травному тракті тварин і людини. Бактерії S. ventriculi є одним з небагатьох прокаріотів, що здатні синтезувати целюлозу, з якої складається зовнішній шар її клітинних оболонок.

А. П. Дем'яненко.

САРЯ́Н Егам Багдасарович [12 (25).XII 1902, Тебріз, Іран — 14.XI 1976, Єреван] — вірменський рад. поет, засл. діяч культури Вірм. РСР (з 1967), засл. діяч культури Укр. РСР (з 1972). У 1922 переїхав до Рад. Вірменії. Друкуватися почав 1919. У ранніх віршах писав про соціальну несправедливість, що панує в Ірані. Перша кн.— поема «Весілля Ширака» (1925). У збірках віршів «Країна Радянська» (1930), «Полудень» (1935), «Балади» (1944), «Хризантема» (1968), «Вибране. Вірші і балади» (1974) та ін. писав про минуле і сучасне Вірменії, про дружбу народів, боротьбу за мир. У поемах «Гюльнара» (1925), «Ірані» (1935) та ін. показав боротьбу жінки Сходу за своє визволення. Писав також оповідання, п'єси. Деякі вірші С. покладено на музику. Переклав «Кобзар» Т. Шевченка (вид. 1939, 1954, 1961), присвятив йому вірші, статті. Перекладач творів І. Франка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Л. Первомайського та ін. Нагороджений орденом Леніна. ін. орденами, медалями.

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952; Сівачі світла. К., 1975; [Вірші]. В кн.: Вірменська радянська поезія Антологія. К., 1980.

С. Г. Амірян.

САР'Я́Н Мартірос Сергійович [16 (28).II 1880, Нахічевань-на-Дону, тепер у складі Ростова-на-Дону — 5.V 1972, Єреван] — вірм. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1960), дійсний член АМ СРСР (з 1947), дійсний член АН Вірм. РСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1965). В 1897—1904 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. На початку 1900-х рр. звернувся до сх. сюжетів («Константинополь. Вулиця. Опівдні», 1910; «Фінікова пальма. Єгипет», 1911). В 1921 переїхав до Вірменії. З цього часу природа і побут Рад. Вірменії стали основною темою творчості С. («Вірменія», 1923; «Єреван», 1924; «Південна зима», 1934; «З висот Арагацу», 1951; цикл картин «Моя Батьківщина», 1952—58). С. був також майстром портрета (портрети — нар. арт. СРСР Р. Симонова, 1939; поета А. Ісаакяна; академіка І. Орбелі, 1943; художниці Т. Яблонської, 1954; кінорежисера О. Довженка, 1956, Київський музей російського мист. та ін.). С.— автор монументальних декоративних панно для виставки 1937 у Парижі, театр. декорацій («Алмаст» О. Спендіарова в Єреванському театрі опери та балету ім. Спендіарова, 1938—39), іл. до книжок («Вірменські народні казки», 1933). Твори С. глибокі за змістом, барвисті, своєрідні за манерою виконання. Зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Музеї народів Сходу в Москві, Картинній галереї Вірменії у Єревані. В Єревані відкрито Музей-квартиру М. С. Сар'яна. У 1971 в Києві експонувалася виставка творів С. Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. Ленінська премія, 1961. Іл. див. також на окремих аркушах до статей *Вірменська РСР*, т. 2, с. 448—449; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Натюрморт*, т. 7, с. 288—289.

Тв.: Из моей жизни. М., 1971.

Літ.: Дрампян Р. Сарьян. М., 1964; Сарьян. Счастье жизни. Альбом. М., 1968; Мартирос Сарьян. Каталог выставки произведений. М., 1980.

Е. А. Мартікян.

САСАНІ́ДИ — династія іран. шахів 224—651. Заснована Ардашіром I (224—239). До складу д-ви С. входили тер. Ірану, Іраку, Афганістану, Закавказзя. Процес феодалізації, що відбувався в д-ві С., викликав численні повстання, найбільшим з яких був *Маздакітський рух*. У 7 ст. д-ву С. завоювали *араби*. Найвідоміші представники С.: Ардашір I, Шапур I (239—272), Шапур II (309—379), Кавад I (488—496, 499—531), Хосров I Анушірван (531—579), Хосров II Парвіз (590—628).

САСИ́К (Кундук) — озеро на Пд. Одес. обл. УРСР. У природному стані довж. 29 км, шир. від 3 до 12 км, площа 210 км². Від моря було відокремлене піщаним пересипом завширшки 50—250 м, сполучалося з ним протоками. Живлення відбувалось гол. чин. за рахунок мор. вод. Влітку солоність досягала 19—20‰. В С. впадають річки *Когильник* і *Сарата*. З побудовою Дунай — Дністровської зрошувальної системи С. використовуватимуть як водоприймач прісної води Дунаю. Озеро 14-кілометровою дамбою відокремлено від моря, з нього викачано мор. воду і 1980 розпочато заповнення прісною водою. Після поглиблення дна й опріснення водосховище на місці С. вміщуватиме 1 млрд. м³ води, що дасть можливість зрошувати 150 тис. га земель.

САСИ́К, Сасик-Сиваш — солоне озеро у Крим. обл. УРСР, на Сх. від м. Євпаторії. Довж. 14 км, шир. до 9 км, глибина до 1,2 м. Площа 75,3 км². Від моря відокремлений пересипом з гравію і піску завширшки до 1,7 км. Живиться гол. чин. підземними водами, частково — за рахунок фільтрації мор. води. Влітку площа озера зменшується. Дно вкрите шаром сірого і чорного мулу. Видобування кухонної солі.

САСИ́К. Сосик — річка у Микол. обл. УРСР, впадає у *Сасицький лиман* Чорного м. Довж. 98 км, площа бас. 551 км². Улітку місцями пересихає. Воду С. частково використовують для зрошування.

САСИ́ЦЬКИЙ ЛИМА́Н — лиман на пн. березі Чорного м., в межах Микол. обл. УРСР. Довж. 10 км, шир. до 1,5 км, площа 12 км². С. л.— частина *Березанського лиману*. Дно вкрите лік. грязями. У лиман впадає р. *Сасик*.

САСКАТУ́Н — місто на Зх. Канади, в провінції Саскачеван. Розташований на р. Саут-Саскачеван. Вузол з-ць. 132,2 тис. ж. (1976). Підприємства нафтопереробної, цем., хім., швейної і харч. (елеватори, вітряки, мол., м'ясоконсервні з-ди) пром-сті. Виробн. тракторів. Видобування і переробка калійної солі. Університет.

САСКА́ЧЕВАН — ріка у Пн. Америці, на Пд. Канади. Утворюється злиттям двох витоків — Норт-С. і Саут-С., що беруть початок на сх. схилах Скелястих гір. Перетинає Центральні рівнини, впадає в о. *Вінніпег*. Довж. 544 км (від витоків Саут-С.— 1928 км), пл. бас. 385 тис. км². Живлення переважно снігове і дощове. Пересічна витрата води у пониззі 1096 м³/с. Судноплавний. ГЕС. На р. Норт-С.— м. Едмонтон, на р. Саут-С. — м. Саскатун. У бас. С.— нац. парки Банф, Прінс-Альберт.

САСКА́ЧЕВАН — провінція на Пд. Канади. Площа 651,9 тис. км².

Г. Б. Сарян.

М. С. Сар'ян.

М. С. Сар'ян.
Моя сім'я. 1929. ДТГ у Москві.

К. І. Сатпаєв.

Л. І. Сатосова.

Населення 908 тис. чол. (1976). Адм. ц. — Ріджайна. С.— один з районів розселення українців, переважно в степових районах. Розташований в межах Лаврентійської височини і Великих рівнин. Гол. ріка — *Саскачеван*. Пн.-сх. частина провінції лежить у зоні тайги, пд.— у степовій і лісостеповій зонах. С.— частина осн. району вирощування зернових культур у Канаді. Розвинуте тваринництво (велика рогата худоба, свині, вівці, птиця). Видобувають калійну сіль, нафту, мідь, урановий концентрат тощо. Осн. галузі обробної пром-сті — харч. (у т. ч. борошномельна, м'ясоконсервна, маслоробна), хім., нафтопереробна, маш.-буд. Деревообр., целюлозно-паперові, цем., швейні та ін. підприємства. Гол. пром. центри — Ріджайна, Саскатун.

САТА́НГ — розмінна монета королівства Таїланду, дорівнює $^1/_{100}$ *бата*.

САТАНІ́В — селище міського типу Городоцького р-ну Хмельн. обл. УРСР. Розташований на р. Збручі (прит. Дністра), за 20 км від залізнич. ст. Закупне. 2,1 тис. ж. (1982). У селищі — цукр., плодоконсервний та хлібний з-ди, виробниче відділення Городоцької райсільгосптехніки, комбінат комунальних підприємств. Середня школа, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 2 б-ки. Пам'ятка архітектури — залишки фортеці 16—18 ст. Відомий з 15 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

САТАНІ́-ДАР, Сатанідар — пагорб на схилі гори Арагац поблизу с. Пірмалак Талінського р-ну Вірм. РСР, де відкрито найдавнішу в СРСР стоянку первісної людини шельської і ашельської культур *палеоліту*. Досліджувалася 1945—49. При розкопках виявлено примітивні знаряддя з обсидіану й базальту.

САТЕЛІ́Т [від лат. satelles (satellitis) — служник, супутник, спільник] — 1) В Стародавньому Римі озброєний найманець, який супроводив володаря. 2) Держава, формально незалежна, але фактично підпорядкована іншій, більшій імперіалістичній державі.

САТЕЛІ́ТИ в техніці — зубчасті колеса, що обертаються навколо своїх осей та одночасно навколо осі центрального колеса. Є складовою частиною механізмів (напр., *планетарних передач, диференціалів*) верстатів, лічильних машин, деяких підйомних машин та ін.

САТИ́Н (франц. satin, з араб. зайтуні, від Зайтун — старої араб. назви китайської гавані Цюаньчжоу, звідки вивозили тканини) — бавовняна, вовняна, лляна чи шовкова тканина головного (атласного, або сатинового) *переплетення ниток* з гладенькою лицьовою поверхнею. Буває в осн. гладкофарбованим, вибіленим і вибивним. З С. шиють жіночі плаття, чоловічі сорочки, використовують його як підкладкову тканину тощо.

Сатурн і його кільце (на поверхні планети видно тінь від кільця).

САТИ́РА (лат. satira, від satura, букв.— суміш, усяка всячина) — особливий спосіб художнього відображення дійсності, який полягає в гостро осудливому осміюванні негативного. До сатиричних належать твори л-ри і мистецтва, різні за своїми формальними і жанровими ознаками. У вузькому розумінні С.— вірш викривального характеру. Передова С. спрямована проти соціально шкідливих явищ, що гальмують поступальний рух суспільства. Тому, на відміну від *гумору*, вона позначена повним запереченням зображуваного (таке заперечення у реалістичній С. здійснюється в ім'я ствердження нових, прогресивних засад життя). Водночас об'єктом С. є *комічне*, тобто явища, які не відповідають естетичному *ідеалові*. Щоб зірвати з фальшивого, потворного зовнішню, оманливу оболонку і виставити його в смішному світлі, сатирик звертається до худож. перебільшення, яке є осн. особливістю сатиричної типізації; звідси найширше використання в С. *гіперболи, карикатури, шаржу, гротеску*, фантастики. С. виникла в усній нар. творчості. Високого рівня вона досягла вже в л-рі античних часів (Арістофан, Ювенал, Лукіан). З іменами Дж. Боккаччо, Ф. Рабле, Ж. Б. Мольєра, Дж. Свіфта, Вольтера, Г. Гейне, У. Теккерея, А. Франса, Марка Твена, Б. Шоу, Г. Манна, Я. Гашека та ін. пов'язаний розквіт С. в зх.-європ. л-рі. В дожовтневій рос. л-рі реалістична, натхнена передовими ідеями свого часу сатира О. Грибоєдова, М. Гоголя, М. Салтикова-Щедріна, А. Чехова та ін. завдавала нищівного удару по пануючих тоді соціально несправедливих порядках. Укр. С., що також сягає своїм корінням у фольклор, представлена в л-рі 16—17 ст. (творчість І. Вишенського та ін. письменників-полемістів), 18 ст. (інтермедії, вертепна драма, творчість мандрівних дяків, сатиричні вірші, прозові байки Г. Сковороди). Кращі зразки С. у давній укр. л-рі характеризувалися виразним антифеодальним і антицерковним спрямуванням. Істотне значення для утвердження реалізму в укр. С. мала поява (1798) «Енеїди» І. Котляревського, в якій дошкульно висміювались сусп. вади, породжені самодержавно-кріпосницьким ладом. В різний час 19 — поч. 20 ст. з сатиричними творами, спрямованими проти соціальної несправедливості, виступили Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка, Л. Глібов, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, І. Карпенко-Карий, Лесь Мартович, О. Маковей, В. Самійленко. Найбільшої викривальної сили укр. С. досягла в творчості письменників революц.-демократичного напряму — Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, які гостро і непримиренно картали тогочасний сусп. устрій, все антинародне. На грунті засвоєння і розвитку прогресивних традицій класики зростає рад. С. Але якщо дожовтнева С. бачила своє призначення у викритті й запереченні тогочасного антинародного сусп. ладу, то рад. С., викриваючи негативні явища в нашому житті, борючись із залишками минулого, служить справі зміцнення соціалістичного ладу. Одне з осн. завдань, які виконує рад. С.,— критика бурж. ідеології, викриття ворогів миру і соціального прогресу. Видатними представниками С. в рад. л-рі були М. Горький, В. Маяковський, Д. Бєдний. Цінний внесок в її розвиток зробили рос. рад. сатирики І. Ільф і Є. Петров, М. Кольцов, М. Зощенко, С. Михалков, білорус.— К. Крапива, латис.— А. Грігуліс, узб.— А. Каххар, азерб.— А. Сабір та ін. До найзначніших представників укр. рад. С. належать В. Блакитний, Остап Вишня, Я. Галан, С. Тудор, О. Корнійчук, С. Олійник, С. Воскрекасенко, В. Минко, Д. Білоус та ін.

Літ.: Эльсберг Я. Вопросы теории сатиры. М., 1957; Дзеверин И. Проблемы сатиры в революционно-демократической эстетике. К., 1962; Борев Ю. Комическое. М., 1970; Ершов Л. Ф. Сатира и современность. М., 1978.

І. О. Дзеверін.

Сатанів. Залишки фортеці 16—18 ст.

САТИ́РИ (Σάτυροι) — у грец. міфології лісові божества, демони природи, що жили в лісах, іноді в горах. Мали вигляд напівлюдей, напівцапів. Разом з *німфами* супроводили *Діоніса*, влаштовували веселі хороводи. У римлян їх наз. *фавнами*. Іл. с. 44.

САТИ́Р I (Σάτυρος I; р. н. невід.— п. 389 або 388 до н. е.) — правитель *Боспорської держави* (433 або 432—389 або 388 до н. е.) з династії *Спартокідів*, син і спадкоємець Спартока I. С. I підтримував тісні екон. зв'язки з Афінами (за його правління було укладено договір про взаємні торг. пільги і привілеї). Почав війну за приєднання Феодосії до Боспорської д-ви, але загинув під час облоги міста.

САТИ́Р II (Σάτυρος II; р. н. невід. — п. 309 або 308 до н. е.) — правитель *Боспорської держави* (310 або 309—309 або 308 до н. е.), старший син і спадкоємець Перісада I. В союзі із *скіфами* вів боротьбу проти свого брата Євмела, який намагався захопити боспорський престол. Був смертельно поранений під час штурму фортеці фатеїв (місц. плем'я, що жило в Прикубанні; їхній вождь був союзником Євмела).

СА́ТЛЕДЖ — ріка у Пд. Азії, в межах Китаю (де має назву Лангчен), Індії і Пакистану; найбільша ліва прит. *Інду*. Довж. бл. 1500 км, площа бас. 395 тис. км². Бере початок з хр. Кайлас у *Гімалаях* на вис. понад 6700 м над р. м., тече у каньйоноподібній ущелині, порожиста. Нижче виходить на Індо-Гангську рівнину. Живлення мішане: у верхів'ї — снігово-льодовикове, у пониззі — дощове. Влітку часті поводі. Пересічна ви-

трата води біля м. Рупар 500 м³/с, макс.— до 20 тис. м³/с. Судноплавний на окремих ділянках. На С. споруджено гідровузол Бхакра-Нангал (Індія); будується (1983) Раджастханський іригаційний канал для обводнення пустелі *Тар*. Води ріки використовують для зрошування.

САТО́СОВА Людмила Іванівна (н. 30.XI 1926, м. Самара, тепер Куйбишев) — російська і українська радянська актриса муз. комедії, засл. арт. РРФСР (з 1953), нар. арт. УРСР (з 1965). У 1947 закінчила муз. студію при Куйб. театрі опери та балету (з 1945 була солісткою цього театру). З 1951 — солістка Свердловського, з 1960 — Одеського театрів музичної комедії. Ролі: Шура Азарова («Блакитний гусар» Рахманова), Тоня і Лариса («Біла акація» Дунаєвського), Чаніта («Поцілунок Чаніти» Мілютіна), Жанна Лябурб («На світанку» Сандлера), Віолетта («Фіалка Монмартра» Кальмана). Концертна діяльність.

САТПА́ЄВ Каниш Імантайович [30.III (11.IV) 1899, аул кол. Аккелінської волості, тепер Павлодар. обл. Каз. РСР — 31.I 1964, Москва, похований в Алма-Аті] — рад. геолог, акад. АН Каз. РСР і АН СРСР (з 1946). Член КПРС з 1944. Закінчив Том. технологічний ін-т (1926). До 1941 працював у геол. орг-ціях. Досліджував Джезказганське родовище мідних руд. У 1941—64 — директор Ін-ту геол. наук Казах. філіалу АН СРСР (з 1946 — АН Каз. РСР). З 1942 — голова Президії Казах. філіалу АН СРСР, 1946—52 і 1955—64 — президент АН Каз. РСР. Осн. праці присвячені геології рудних родовищ і мінеральних ресурсів Казахстану, зокрема розробці принципів складання прогнозних карт корисних копалин. На честь С. названо мінерал сатпаєвіт. Ленінська премія, 1958. Держ. премія СРСР, 1942. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, медалями.

САТРА́П (грец. σατράπης, від давньоперського хшатрапаван, букв. — охоронець області) — 1) Намісник провінції (сатрапії) в д-вах *Ахеменідів, Селевкідів, Сасанідів, Парфянському царстві*. 2) Переносно — деспотичний адміністратор, безконтрольний правитель.

САТТА́Р-ХАН [1867 (1868), Карадаг — 17.XI 1914, Тегеран] — діяч *Іранської революції 1905—11*, нар. герой Ірану. Походив з дрібнобурж. сім'ї. Брав участь у партизан. русі проти шахської влади. Очолював збройне нар. повстання в Тебрізі 1908—09.

СА́ТУ-МА́РЕ — місто на Пн. Зх. Румунії, адм. ц. повіту Сату-Маре. Розташоване на р. Сомеш (бас. Тиси). Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 104 тис. ж. (1977). Найрозвинутіше машинобудування (гірниче, вагоно- та верстатобудування). Текст., швейна, шкіряна, меблева, харч. пром-сть, виробн. газових плит.

САТУРА́ТОР (від лат. saturo — насичую) — апарат, в якому рідину насичують *вуглекислим газом*. Насичення відбувається при перемішуванні рідини з газом, що його пропускають крізь її шар, при розпиленні рідини в газі, в разі пропускання рідини крізь керамічну або скляну насадку назустріч газові тощо. Розрізняють С. (мал. с. 38): періодичної, циклічної і безперервної дії; напівавтоматичні й автоматичні. С. застосовують у виробн. газованих напоїв, пива, шипучих вин (див. *Виноробство*), цукру (для обробки дифузійного бурякового соку) тощо.

САТУ́РН (лат. Saturnus) — у рим. міфології бог посівів, покровитель землеробства. Його вважали найдавнішим царем Італії, він навчив її жителів хліборобства й виноградарства. За С. на землі нібито був «золотий вік» заг. рівності, достатку й миру. На честь С. щороку в грудні влаштовували бучні веселі свята — сатурналії. Не пізніше як у 3 ст. до н. е. С. почали ототожнювати з грец. *Кроносом*, що пожирав своїх дітей, і це дало підставу інтерпретувати С. як невблаганний час, що поглинає все, породжене ним.

САТУ́РН — шоста за віддалю від Сонця планета *Сонячної системи*, астр. знак ♄. Серед. віддаль С. від *Сонця* 9,539 *астрономічної одиниці* (бл. 1,43 млрд. км). *Ексцентриситет* орбіти 0,054, кут між площинами *орбіти* й *екліптики* 2° 29′, сидеричний період обертання навколо Сонця 29,458 тропічного року, а навколо осі — 10 год 14 хв 24 с (за даними про власне радіовипромінювання), серед. швидкість руху С. по орбіті 9,64 км/с. Вісь обертання С. утворює з площиною орбіти кут 63° 36′. Екваторіальний радіус С. 60 100 км, стиснення 1 : 10,4, маса $5{,}68 \cdot 10^{26}$ кг (друге за величиною значення серед *планет-гігантів*). Серед. густина С. 0,7 г/см³ (найменша порівняно з ін. *планетами*); це свідчить про те, що планета складається гол. чин. з водню з домішкою гелію. Прискорення сили тяжіння на екваторі С. 954 м/с², друга *космічна швидкість* 37 км/с. С. має 17 природних супутників (див. *Супутники планет*), найбільший з яких — *Титан*. Поверхня С. закрита суцільним хмарним покривом рожево-оранжевого кольору товщиною бл. 1000 км. Цей покрив складається з великої кількості смуг, паралельних екваторові. Т-ра поверхні С. —190 ÷ —150° С, в центрі С. вона досягає 20 000 К. Спектроскопічно в складі С. встановлено наявність молекул H_2, CH_4, C_2H_2, C_2H_6. Як і на *Юпітері*, на його поверхні виявлено червону пляму (атмосферний вихор). С. має сильне магн. поле. В площині екватора його оточує світло-сіре кільце складної структури (мал.): на знімках, одержаних з борту «Вояджера-1» (див. «*Вояджер*»), нараховується до тисячі окремих кілець, деякі переплітаються між собою, з'єднані перемичками тощо. Товщина кілець від кількох метрів до 1 км. Вони складаються з пилинок і дрібних камінців, покритих льодом чи снігом. Припливні сили С. не дають речовині кілець сконденсуватись ще в один супутник. Кільце починається на віддалі бл. 15 000 і закінчується на віддалі бл. 270 000 км від поверхні С. Протягом 29,5 років його двічі видно в макс. розкритті і двічі не видно зовсім. Внаслідок цього блиск С. змінюється від 0-ї до 1-ї візуальної *зоряної величини*. Дані про С. та його супутники одержано також за допомогою космічного апарата «Піонер-11» (див. «*Піонер*»).

Літ.: Бронштэн В. А. Планеты и их наблюдения. М., 1979; Маров М. Я. Планеты Солнечной системы. М., 1981.

К. І. Чурюмов.

САТУ́РНІЄВІ — родина метеликів. Те саме, що й *павиноочкові*.

САУ́ДІВСЬКА АРА́ВІЯ, Королівство Саудівська Аравія — держава на Пд. Зх. Азії. Займає більшу частину *Аравійського півострова*. На Пд. Зх. омивається водами Червоного м., на Пн. Сх.— Перської зат. Індійського ок. В адм. відношенні поділяється на 4 провінції.

Державний лад. С. А.— абсолютна теократична монархія. Глава д-ви — король, він же глава уряду, верховний головнокомандуючий і духовний глава країни.

Природа. Берегова лінія малорозчленована, береги переважно низькі, піщані. Більшу частину тер. С. А. займає плоскогір'я заввишки від 200—300 м на Сх. до 1000—1300 м на Зх. Великі площі у внутр. районах зайняті переважно піщаними пустелями (Великий Нефуд, Малий Нефуд, Дехна, Руб-ель-Халі). Поширені кам'янисті пустелі (хамади) та лавові поля. Вздовж Перської зат.— низовина Ель-Хаса. На Пд. Зх., вздовж узбережжя Червоного м., простягаються гори Хіджаз та Асір (вис. понад 3000 м), до яких прилягає узбережна низовина Тіхама. Надра країни багаті на нафту, природний газ, залізну та мідну руди. Є поклади золота, срібла, руд хрому, свинцю, нікелю, цинку, фосфоритів, буд. матеріалів тощо. Клімат на Пн. субтропічний, на Пд. тропічний, в усіх частинах дуже жаркий, посушливий. Пересічна т-ра липня в Ер-Ріяді +33°, січня — бл. +14°. Влітку на Пд. т-ра підвищується до +54°. Опадів повсюдно випадає менше за 100 мм, лише в горах до 400 мм на рік. Часто бувають піщані бурі. Постійних річок немає, поширені *ваді*. Осн. джерело водопостачання — підземні води. Переважає пустельна та напівпустельна рослинність на примітивних пустельних грунтах (на великих площах грунтовий покрив відсутній). В оазисах ростуть фінікові пальми, цитрусові, банани, зернові та овочеві культури.

Герб Саудівської Аравії.

САУДІВСЬКА АРАВІЯ

Площа — бл. 2,15 млн. км²

Населення — бл. 9 млн. чол. (1982, оцінка)

Столиця — м. Ер-Ріяд

Саудівська Аравія. Краєвид на півночі країни.

Саудівська Аравія. Ер-Ріяд. У центральній частині міста.

САУДІВСЬКА АРАВІЯ

Видобування нафти в Перській затоці.

Населення. Переважну більшість населення становлять араби; живуть також вихідці з Пакистану, Індії та ін. Держ. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 4 чол. на 1 км² (1982, оцінка). Міське населення — 15%. Найбільші міста: *Ер-Ріяд, Джідда, Мекка, Медіна.*

Історія. Тер. сучас. С. А. з давніх часів (2-е тис. до н. е.) була заселена кочовими скотарськими араб. племенами. В 7 ст. в зх. частині тер. С. А.— Хіджазі виник *іслам* і утворилася мусульм. теократична д-ва — араб. *Халіфат*. У 7—8 ст. більша частина тер. С. А. входила до халіфату *Омейядів*, у 8—9 ст.— *Аббасидів*. Хіджаз перебував у васальній залежності від *Фатимідів*, потім Айюбідів, з серед. 13 до поч. 16 ст.— *мамлюків*. На поч. 16 ст. *Османська імперія* поширила свою владу на Хіджаз. У Неджді, який залишався самостійним еміратом, у 18 ст. зародилася реліг. течія ваххабізм. Правитель Неджду Мухаммед ібн-Сауд 1745 почав боротьбу за об'єднання Аравії під прапором ваххабізму. Протягом 18 — поч. 19 ст. більшу частину Аравії було об'єднано ваххабітами у феод. д-ву Саудидів. У 1811—18 більшу частину Аравії загарбали єгип. війська. Д-ву Саудидів було розчленовано. Саудиди 1821—38 і 1843—65 відновлювали свою владу над Неджду. У 2-й пол. 19 ст. ваххабітську д-ву загарбали правителі князівства Шаммар (Пн. Аравія) — Рашідиди. В 1902 емір Неджду Абдул Азід ібн Сауд завдав поразки Рашідидам і відновив ваххабітський емірат, 1926 проголосив себе королем «Хіджазу, Неджду і приєднаних областей» (офіційно визнаний 1927). У 1926 країна встановила дипломатичні відносини з СРСР. Ібн Сауд провів ряд реформ по зміцненню і централізації держави. З 1932 країна має сучас. назву. В 1934 в результаті війни з Йменом С. А. приєднала Асір, Джізан і частину Наджрану. В 2-й світовій війні С. А. участі не брала, проте розірвала дипломатичні відносини з Німеччиною (1941), Італією (1942). З 40-х рр. в С. А. посилився вплив США. В 1944—46 у Дахрані було збудовано амер. військ.-повітр. базу. До 1972 видобування нафти здійснювала американська нафтова компанія АРАМКО. Період правління Сауда (1953—64) ознаменувався жорстокими репресіями проти демократичних сил. За правління Фейсала (1964—75) було модернізовано держ. апарат, зміцнено королівську владу. Фейсал прагнув активно розвивати нац. економіку шляхом співробітництва з зх. д-вами. Після вбивства Фейсала (1975) королем С. А. став його брат Халед ібн аль-Азіз ас-Сауд. Після його смерті 1982 королем проголошений його брат Фахд ібн Абдель Азіз ас-Сауд. Внутрішня політика правлячої родини спрямована гол. чин. на збереження монархічного ладу і старих реліг. суннітських обрядів. Незважаючи на жорстоке переслідування всіх прогресивних сил, останнім часом у країні посилюється рух громадськості, гол. чин. військових та інтелігенції, за демократизацію життя та ослаблення зв'язків правлячих верств з амер. імперіалізмом. С. А., маючи величезні нафт. і фінанс. ресурси, відіграє велику роль у міжнар. і араб. політиці. Своїм офіц. зовнішньополіт. курсом уряд С. А. з 1958 проголосив політику «позитивного нейтралітету». Насправді С. А. не раз виступала проводирем політики великих імперіалістичних д-в на Араб. Сході, в районі Червоного м. і Перської затоки. Дотримуючись позицій арабського націоналізму, С. А. виділяє фінансові кошти деяким арабським державам — жертвам ізраїльської агресії — і окремим палестинським орг-ціям, прагнучи в той же час протиставити їх *Організації визволення Палестини* і прогресивним силам в араб. світі. С. А. виступила на підтримку законних прав араб. народу Палестини, засудила сепаратний «мирний» договір Єгипту з Ізраїлем, а потім розірвала з Єгиптом дипломатичні відносини. У відносинах з араб. та ін. мусульм. д-вами С. А. прагне до співробітництва на реліг.-ісламській основі (з цією метою надає допомогу багатьом д-вам). З 1945 С. А.— член ООН. С. А.— член *Ліги арабських держав, Організації арабських країн — експортерів нафти, ОПЕК*.

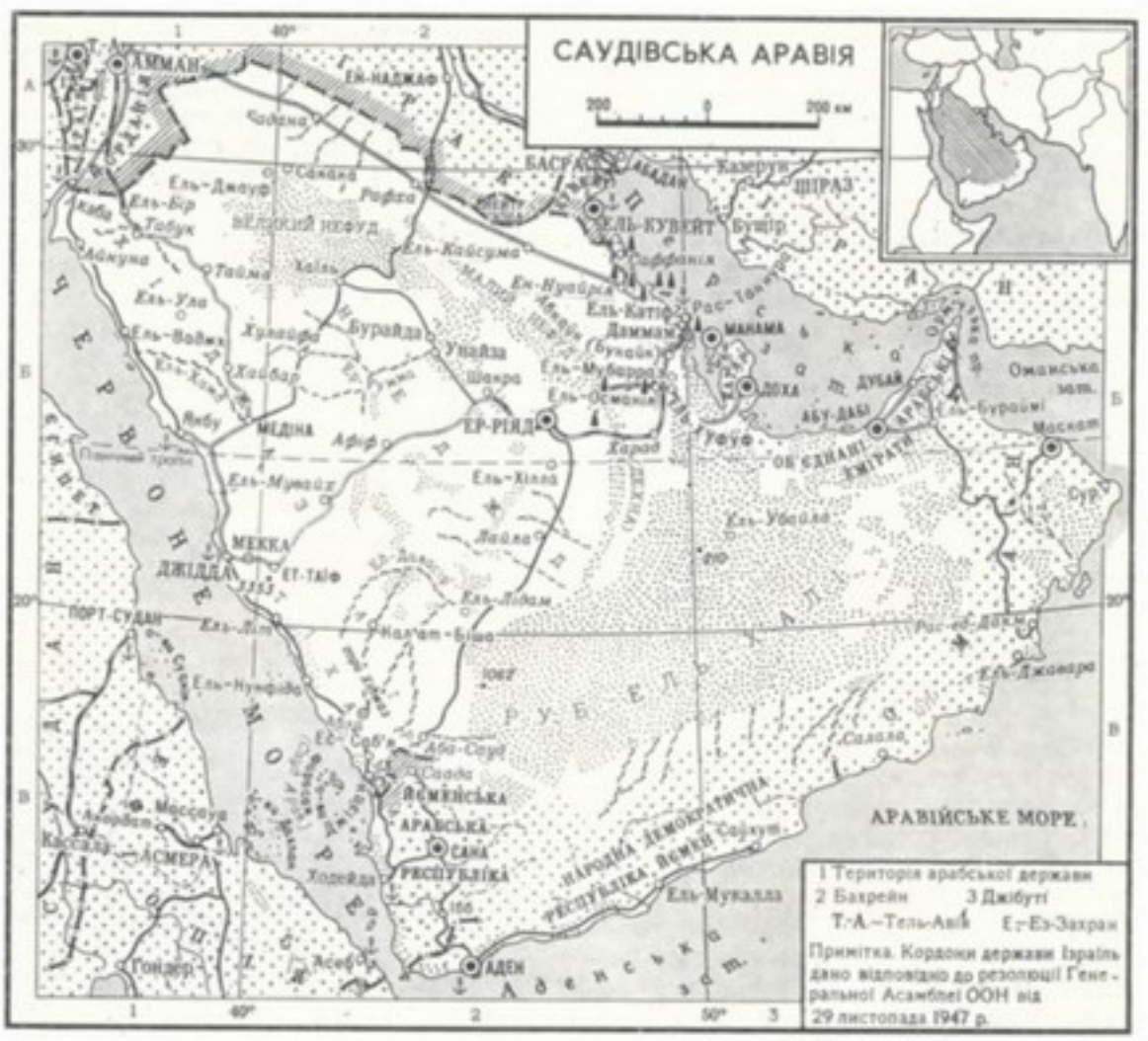
Діяльність політ. партій і профспілок заборонено. Нелегально діють орг-ції нац.-патріотичних сил, у т. ч. компартія.

Г. Г. Зибіна.

Господарство. Основа економіки С. А.— видобування нафти (1981 — 438,6 млн. т, 1-е місце в капіталістичному світі) та газу. Нафта дає понад 87% вартості валового внутр. продукту і бл. 90% держ. прибутків. Значну частину прибутків С. А. витрачає на озброєння, інвестує в пром-сть розвинутих капіталістичних країн і надає у вигляді кредитів та допомоги ін. арабським країнам. Поряд з цим в економіці С. А. велику роль відіграють іноз. компанії, зокрема США, що користуються великими пільгами. Рівень життя трудящих мас залишається низький, 1981 інфляція становила 5,1%. Більшу частину нафти (бл. 98%) та газу з 1979 видобуває Нац. нафтова компанія. Частину нафти переробляють на нафтопереробних з-дах у Джідді, Ер-Ріяді, Рас-Таннурі та ін. (заг. потужність їх — 32,3 млн. т нафти на рік). Розробляють також поклади заліз. та мідної руд, золота, гіпсу, кам. солі, глини. Підприємства сталепрокатної, автоскладальної, суднобудівної, цем., скляної галузей; по виробн. електрокабелю, автомоб. акумуляторів, хім. добрив, сірки, мастил, цегли, виробів з алюмінію, пластмаси, паперу та ін. Традиційно розвинуті текст., шкіряна, швейна, харч. пром-сть, ремесла та кустарні промисли (ювелірні вироби, гончарство, сувеніри та вироби для паломників тощо). В 1980—81 вироблено 6,2 млрд. кВт · год електроенергії. Потужність установок по опрісненню мор. води — 49,6 млн. галонів у день. Гол. пром. центри— Ер-Ріяд, Джідда, Рас-Таннура. У с. г. зайнято близько 55% самодіяльного населення. Характерне існування великого землеволодіння й дрібного землекористування. На селі зберігаються феод. відносини і пережитки родового ладу. Частина землі належить іноз. монополіям. С. г. задовольняє потреби країни в продовольстві лише на 25%. Гол. прод. культури (збір, тис. т, 1980/81): фініки — 291,6, пшениця — 152,3, ячмінь — 16,2, сорго — 189,6. Вирощують також кукурудзу, рис, каву, цитрусові, лавзонію (чагарник, з яко-

Велика мечеть (Харам) у Медіні. 1853—54. Подвір'я. На другому плані — «Зелений купол» мавзолею Мухаммеда. 1860.

го виробляють хну); з технічних — егип. люцерну. Розвинуте кочове скотарство. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 307,2, овець — 3171,4, кіз —2172,6, верблюдів —109,2. Рибальство. Довж. (тис. км, 1981): з-ць — 0,72, асфальтованих автошляхів — 22,1, нафтопроводів — 3,3. Тоннаж мор. торг. флоту (млн. т) — 2,8, у т. ч. танкерного — 2,2. Осн. мор. порти — Джідда, Даммам, Рас-Таннура (найбільший у світі нафт. порт). У Ер-Ріяді та Дахрані — міжнар. аеропорти. З С. А. вивозять сиру нафту (98% вартості експорту), нафтопродукти та зріджений газ, шкіри, вовну, фініки, хну; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, буд. матеріали, товари широкого вжитку, продовольство. Гол. торг. партнери — США, Японія, країни Зх. Європи, Кувейт, Сірія, Йорданія. В 1981 С. А. відвідало 879,4 тис. іноз. паломників. Грош. одиниця —саудівський ріал. 3,32 саудівського ріала = 1 дол. США (січень 1982).

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 10 465 лікарняних ліжок (11,7 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. Мед. допомогу 1975 подавали 3610 лікарів, 195 зубних лікарів, працювали 403 фармацевти. Лікарів і фармацевтів готують в ун-ті в Ер-Ріяді.

Освіта. В 70-х рр. понад 80% дорослого населення було неписьменним. Закони про обов'язкове навчання не виконуються. Школу не відвідують діти кочовиків і частина дівчат. Навчання хлопчиків і дівчат роздільне. Початкова школа — 6-річна (приймаються діти з 6 років), середня — також 6-річна (3 + 3). В 1977/78 навч. р. у поч. школах налічувалося 753 тис. учнів, у середніх — 265,3 тис., у системі профес.-тех. підготовки — понад 4,5 тис., у системі підготовки вчителів для поч. шкіл — понад 9,3 тис., у вищих навч. закладах — 43,9 тис. студентів. У країні 7 ун-тів, ряд ін-тів і коледжів: Ун-т в Ер-Ріяді (засн. 1957), Ісламський у Медіні (засн. 1961), Ун-т ім. короля Абд аль-Азіза в Джідді (засн. 1967), Ісламський ім. Мухаммеда ібн-Сауда в Ер-Ріяді (засн. 1974), Ун-т нафти й мінералів у Дахрані (засн. 1975), Ун-т ім. короля Фейсала в Даммамі (засн. 1975—76), Ун-т у Мецці (засн. 1979), Ін-т релігійного навчання з філіалами в ряді міст, Вищий технологічний ін-т,

Мекка. Панорама частини міста.

Коледж араб. мови — в Ер-Ріяді та ін. Нац. б-ка (засн. 1968), б-ка ун-ту, Саудівська б-ка, усі — в Ер-Ріяді, б-ка Ісламського ун-ту в Медіні, б-ка в Мецці, б-ки при ін. ун-тах. Музей археології та етнографії в Ер-Ріяді (засн. 1978).

В. З. Клепиков.

Преса, радіомовлення, телебачення. В С. А. 1980 видавалося 10 щоденних газет заг. тиражем понад 120 тис. примірників і бл. 20 ін. періодичних видань. Осн. газети:

Вхід до палацу в Ер-Ріяді.

щоденні — «Аль-Медіна аль-Мунаввара» («Осяйна Медіна», з 1937), «Аль-Біляд» («Країна», з 1934), «Ан-Надва» («Клуб», з 1958), «Ер-Ріяд» («Ер-Ріяд», з 1959); щотижнева — «Аль-Яум» («День», з 1958). Щомісячний літ. журн. «Аль-Манхал» («Вулик», з 1937). Інформ. агентство Сауді Пресс Ейдженсі засн. 1970. Радіомовлення — з 1948. Є 4 радіостанції, передачі ведуться араб., англ., урду, індонез., перс., франц., тур., сомалійською, суахілі мовами. Телебачення — з 1965.

Література. На тер. сучас. С. А. становлення давньої і середньовічної л-ри відбувалося в руслі загальноараб. культури (див. *Арабська культура,* розділ Література). Тут ще в доісламські часи набула розвитку бедуїнська поезія, що відбивала родоплемінний спосіб життя; в 5—7 ст.— любовна міська і бедуїнська лірика (Імрууль-Кайс, Омар ібн-Абі Рабіа). В 7 ст. з'явилися перші прозові твори — *Коран* та хадиси — перекази про Мухаммеда. Після утворення *Халіфату* центри араб. культури змістилися і розвиток л-ри С. А. загальмувався. Вона представлена в основному нар. поезією. Починаючи з 20-х рр. 20 ст. під впливом л-ри сусідніх араб. країн в л-рі С. А. з'являється романтичний напрям. Його зачинателі — Мухаммед Сурур ас-Саббан, Мухаммед Хасан Аввад; представники — Хусейн Сірхан, Мухаммед Хасан Фікі, Мухаммед Саліх аль-Мусаллам та ін. Після 2-ї світової війни зміцнюється реалістичний напрям. Серед поетів відзначаються Ахмед Абд аль-Гафур Аттар, Абд ар-Рахман аль-Маджід аль-Мансур, Хасан Абдаллах аль-Кураші, серед прозаїків — Юсуф бен аш-Шейх Якуб, Абд ас-Салям Хашім Хафіз, Хамід Даманхурі, Ібрагім Насір. Розвивається літ. критика.

Ю. М. Кочубей.

Архітектура і мистецтво. На тер. С. А. з 2 ст. до н. е.— 1 ст. збереглися руїни міст набатеїв на Пн. Хіджаза з прямокутними в плані святилищами та скельними гробницями з зубчастими завершеннями фасадів; пам'ятки середньовічної араб. архітектури [мечеті Бейт-Уллах у Мецці з старод. святилищем Кааба в центрі, в сучас. вигляді 1570, та Велика мечеть (Харам) у Медіні, засн. 656, в сучас. вигляді 1853—54]. Нар. житло з глини та сирцю: багатоповерхові баштові будинки в Джідді та Медіні, будинки з рядами шиферних карнизів у Абсі. З 50-х рр. 20 ст. у столиці Ер-Ріяді та ін. містах споруджують сучас. будівлі (Конференц-центр з готелем в Ер-Ріяді, 1974, арх. Т. Даннат).

Найдавніші пам'ятки на території С. А.— фрагменти кам'яних статуй з узагальненими грубими рисами облич і рельєфи з каменю з зображенням тварин (7—2 ст. до н. е., Ель-Ула, Мадаїн-Саліх). У містах сучас. С. А. виготовляють срібні й золоті прикраси, сувеніри для паломників (Хіджаз), розвинута золотошвейна справа (провінція Ель-Хаса). Намети бедуїнів оздоблюють яскравими смугастими завісками з вовни, начиння — нескладним орнаментом; поширене виготовлення виробів з шкіри. В музиці С. А. збереглися архаїчні риси (напр., побутує аль хада — вокальна декламація погоничів верблюдів); вона грунтується на традиціях бедуїнських племен та ісламської культової музики (речитація Корану тощо). Поширена і міська музика, що бере початок від араб. муз. культури (вокальні жанри — каси-да, муашах, інструм. стилі — гра на смичковому ребабі, струнному уді, іноді з акомпанементом ударних).

Т. Х. Стародуб (образотворче мистецтво), *Дж. К. Михайлов* (музика).

Літ.: Саудовская Аравия. Справочник. М., 1980; Яковлев А. И. Саудовская Аравия и Запад. М., 1982.

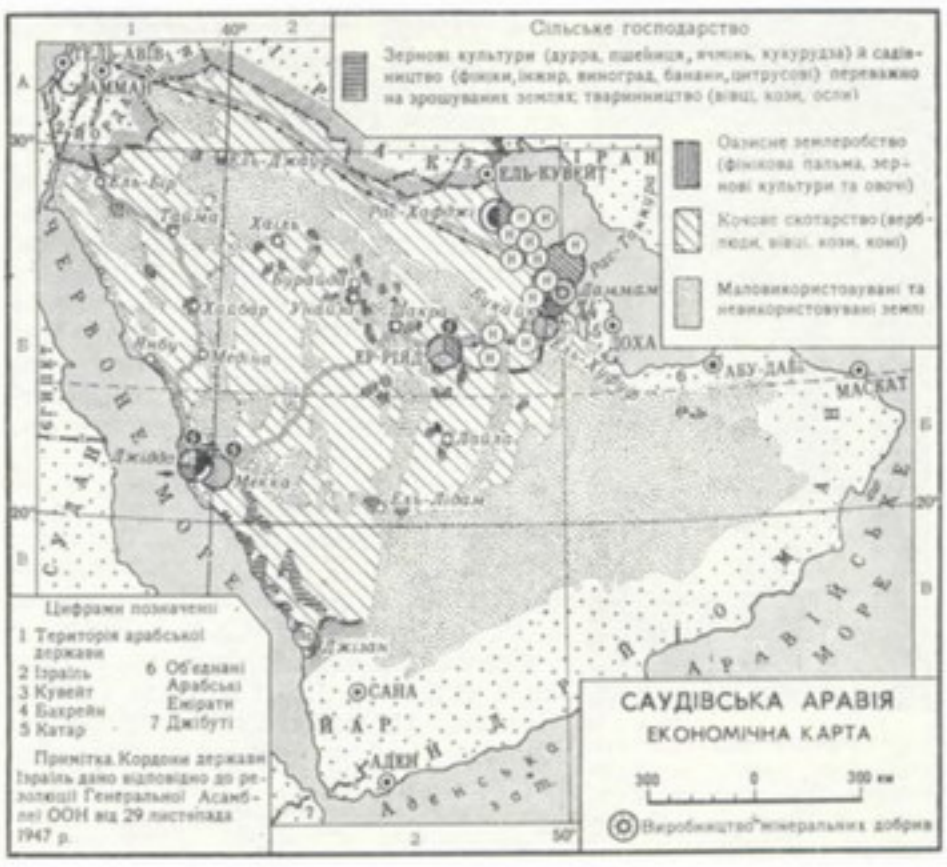

Саудівська Аравія. Житлова башта садиби Наджрані.

Саудівська Аравія. Голова. Алебастр. Національний римський музей. Рим.

САУТГЕ́МПТОН — місто на Пд. Великобританії, в графстві Гемпшір. Значний вантажний, пасажирський та нафтовий (Каншот-Касл) порт на узбережжі *Ла-Маншу*. Вузол залізниць, аеропорт. 214 тис. ж. (1976). Розвинуте машино-

Б. Ф. Сафонов.

А. Г. Сафаргалін. Весняні води. 1970.

Відпочиваючий **сатир**. Римська копія з оригіналу Праксітеля. 4 ст. до н. е. Державний Ермітаж у Ленінграді.

будування (електротех., авіац. і автомобілебудування, виробн. суднового устаткування); судноремонт. Нафтохім., харч. пром-сть. Ун-т. С. відомий з 10 ст.

СА́УТІ (Southey) Роберт (12.VIII 1774, Брістоль — 21.III 1843, Грета-Холл, поблизу м. Кесуїк) — англ. поет-романтик. Представник «*озерної школи*». Поема «Жанна д'Арк» (1790), драма «Уот Тайлер» (1794, вид. 1817) та окремі вірші поч. 90-х рр. позначені поєднанням абстрактно-радикальних настроїв з містицизмом. У драмі «Падіння Робесп'єра» (1794, в співавт. з С. Т. *Колріджем*), поемах «Прокляття Кехами» (1810) і особливо «Видіння суду» (1821) та баладах виявилася реакційна суть творчості С. Ранні вірші С. українською мовою перекладав П. Грабовський.

Б. Б. Бунич-Ремізов.

САФАРГА́ЛІН Асхат Газизулінович (8.VIII 1922, с. Старе Курмашево, тепер Татарської АРСР — 26.VIII 1975, Харків) — укр. рад. живописець, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1971). Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1947 закінчив Казанське художнє уч-ще, 1953 — Харків. худож. ін-т, де навчався у О. *Кокеля* та П. *Котова*. Твори: «Лист» (1957), «Студентська весна» (1961), «Урожай» (1962), «Медсестра» (1965), «Травневий дощ» (1967), «Трудовий семестр» (1968), «Запрягайте, хлопці, коней!» (1969), «Весняні води» (1970), «Зимові мережива» (1971), «Батьки і діти», «Земля цвіте» (обидва — 1974).

Літ.: Асхат Сафаргалін. Альбом. К., 1980.

САФА́РОВ Назір (н. 9.I 1905, Джизак) — узб. рад. письменник, засл. діяч мистецтв Узб. РСР (з 1950), нар. письменник Узб. РСР (з 1975). Член КПРС з 1929. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1926. Перша зб. оповідань — «Боротьба за нове життя» (1930). Збірки оповідань і нарисів: «Земляки» (1958), «Золотий місяць» (1961), «Крапля крові» (1967) та ін. У п'єсах «Історія заговорила» (1931, у співавт.), «Пробудження» (1938), «Зоря Сходу» (1948) показав боротьбу за нове життя; драма «Школа життя» (1954), комедія «Кому горе, кому сміх» (1963) — на сучасну тему; п'єса «Лукаш-богатир» (1974) — про Героя Радянського Союзу Б. Єргашева. Автор повістей «Далекоглядна дівчина» (1961), «Про минуле і пережите» (1968), романів «День проклять і день надій» (рос. мовою, 1970), «Новруз» («Час білих лелек», 1973), кіносценаріїв. Нагороджений орденом Жовтневої революції, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. Ташкент, 1959; Новруз. М., 1975; День проклятий и день надежд. Ташкент, 1978.

З. Умарбекова.

САФІ́ — місто на Зх. Марокко, адм. ц. провінції Сафі. Порт на узбережжі Атлантичного ок. Залізнич. станція. 129,1 тис. ж. (1973). Значна рибоконсервна пром-сть. Окремі підприємства хім. (виробн. сірчаної кислоти і суперфосфату), джутової, буд. матеріалів пром-сті. Судноверф. С. засн. у 11 ст.

САФЛО́Р (Carthamus) — рід трав'янистих рослин родини *складноцвітих*. 19 видів (за ін. даними — 25), поширених переважно в Азії, Пн. Африці, Середземномор'ї. В культурі С. фарбувальний (C. tinctorius). Стебло прямостояче, гіллясте, заввишки до 100 см і більше. Листки довгасто-ланцетні або довгасто-овальні. Квітки дрібні, трубчасті, оранжеві, оранжево-червоні, жовті, рідше білі. Суцвіття — кошик. Плід — сім'янка. Насіння містить від 15 до 37% напіввисохлої олії, яку використовують в їжу, для виготовлення маргарину, оліфи, лінолеуму, вощанки. Пелюстки віночка С. фарбувального містять картамін, який використовують для фарбування тканин і харчових продуктів. С. вирощують у посушливих р-нах Азії і Пн. Африки; в Рад. Союзі — в Серед. Азії, Закавказзі.

САФО́НОВ Борис Феоктистович [13 (26).VIII 1915, с. Синявіно, тепер Плавського р-ну Тул. обл.— 30.V 1942] — рад. льотчик-винищувач авіації ВМФ, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1941, 1942, посмертно). Член Комуністичної партії з 1939. В Рад. Армії з 1933. На початку Великої Вітчизн. війни командував ескадрильєю, з жовтня 1941 — авіаполком. Здійснив 224 бойові вильоти на прикриття мор. конвоїв союзників. Особисто збив 30 літаків противника і 3 у груповому бою. Йому першому двічі присвоєно звання Героя Рад. Союзу за подвиги під час Великої Вітчизн. війни. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 3 орденами Червоного Прапора.

САФО́НОВА Серафима Карпівна (н. 12.XII 1922, с. Чеботовка, тепер Тарасовського р-ну Ростов. обл.)— укр. рад. педагог, Герой Соціалістичної Праці (1968), заслуж. учитель УРСР (з 1966). Член КПРС з 1969. Закінчила Кам'янське пед. уч-ще 1946. Пед. діяльність почала 1945 в серед. школі № 1 ім. М. Горького м. Краснодона, де продовжує працювати вчителькою поч. класів. С. нагороджена медаллю А. С. Макаренка, ін. медалями.

О. К. Боброва.

САФОНО́ВИЧ Феодосій (р. н. невід.— п. 1676, Київ) — укр. церк. діяч, письменник, історик. У 1655—72 був ігуменом *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря* і ректором Києво-братської колегії. В 1672 закінчив істор. твір «Хроніка з літописців стародавніх», в якому викладено історію України з найдавніших часів. У своїй праці С. захищав концепцію спільного сх.-слов'ян. походження і дальшого розвитку істор. зв'язків укр., рос. і білорус. народів, обгрунтовував істор. зумовленість возз'єднання України з Росією. «Хроніка» С. була важливим джерелом для укр. і рос. історіографії кін. 17—18 ст. Вона лягла в основу першого підручника з вітчизн. історії — київського «*Синопсиса*».

САФО́НОВО — місто обласного підпорядкування Смол. області РРФСР, райцентр. Розташоване на р. Вопець (бас. Дніпра). Залізнична станція. 54 тис. ж. (1982). Видобування вугілля. Заводи: електромашинобудівний, збірного залізобетону, пластичних мас, буд. матеріалів та ін. Політехнікум. Місто утворено 1952.

СА́ФРА (ісп. zafra) — сезон збирання і переробки *цукрової тростини* на Кубі, в Аргентині та ін. країнах, де культивують цукрову тростину. Врожай цієї культури до недавнього часу збирали вручну за допомогою довгого ножа (див. *Мачете*). Тепер на Кубі в сезон С. тяжку ручну працю все більше виконують машини. Зокрема, 1980 половину врожаю цукрової тростини зібрано комбайнами, сконструйованими кубинськими та радянськими інженерами.

М. А. Гаркуша.

САФ'Я́Н Матвій Матвійович [н. 5 (18).XI 1910, Чернігів] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1969), професор (з 1963). Закінчив (1936) Дніпроп. металург. ін-т, працював на металург. з-дах України й Уралу. З 1944 — в Дніпроп. металург. ін-ті. Осн. праці — в галузі теорії і технології прокатки листової сталі. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1949.

СА́ХА Мегнад (6.X 1893, Дакка, тепер Бангладеш — 16.II 1956, Нью-Делі) — індійський фізик, астрофізик. Член Лондон. королівського т-ва (з 1927). Закінчив (1915) Калькуттський ун-т. У 1921—23 і 1938—55 — професор Калькуттського, в 1923—38 — Аллахабадського ун-тів, засновник Ін-ту ядерної фізики в Калькутті (1951) і його почесний директор. С. належить теорія іонізації газів при високих т-рах, яка стала основою для сучас. фізики зоряних атмосфер. Автор праць з термодинаміки, статистичної механіки, астрофізики, ядерної фізики, теорії поширення радіохвиль в атмосфері та ін.

САХАЛІ́Н — острів біля сх. берегів Азії, на Далекому Сході СРСР. Входить до складу Сахал. обл. РРФСР. Довж. 948 км, шир. від 6 до 160 км. Площа 76,4 тис. км². Омивається водами Японського і Охотського морів. Від материка відокремлений Татарською прот., від о. Хоккайдо — прот. Лаперуза. Рельєф представлений середньовисокими горами, низькогір'ями та зниженими рівнинами (найбільша — Пн.-Сахалінська). Вздовж узбережжя простягаються Зх.-Сахалінські гори і Сх.-Сахалінські гори (г. Лопатіна, 1609 м — найвища точка С.), розділені Тим-Поронайською долиною. Район активної сейсмічної діяльності. На С. є *грязьові вулкани*. Поклади нафти, кам. і бурого вугілля, природного газу та ін. Клімат помірний, мусонний. Зима холодна, тривала (5—7 м-ців), літо прохолодне, вологе. Пересічна т-ра січня на Пн. острова від —17,7 до —24,5°, на Пд. від —6,2 до —12,0°; серпня — відповідно від +10,9 до +15,6° і від +16 до +19,6°. Опадів 400—750 мм, у горах — 1000—1200 мм на рік. Поширена *багаторічна мерзлота*. Річки переважно гірські, снігового і дощового живлення, найбільші — Тим і Поронай. На С. бл. 7 тис.

озер. Ґрунти підзолистого типу, торфово-болотні та алювіальні. В горах переважає ялиново-ялицева тайга, у верх. поясі — зарості кам'яної берези та кедрового сланику. На рівнинах — модринові ліси, у пд.-зх. частині С.— мішані. З тварин характерні ведмідь, лисиця, соболь, білка, кабарга, на узбережжі — «пташині базари». У річки на нерест заходять лососеві риби (горбуша, кета та ін.). На С. здавна жили *нівхи* та ін. народності. В 16—17 ст. сюди переселились *ороки*. Європейці (росіяни і голландці) відкрили С. у 17 ст. В кін. 18 ст. С. вивчав франц. мореплавець Ж. Ф. *Лаперуз*, на поч. 19 ст.— рос. адм. І. Ф. *Крузенштерн*. Експедиція Г. І. *Невельського* 1848—49 встановила, що С.— острів. За *російсько-японськими договорами і угодами* С. 1855 було визнано спільним володінням обох країн, з 1875 — власність Росії. З кін. 60-х рр. 19 ст. до 1906 — місце каторги й заслання. В 1890 С. відвідав А. П. Чехов, який на основі вражень від подорожі створив книгу «Острів Сахалін» (1893—94). За *Портсмутським мирним договором 1905* Пд. С. (на Пд. від 50° пн. ш.) відійшов до Японії. В 1909 на тер. Пн. С. створено Сахалінську обл. з центром у м. Олександрівську. В 1918—20 Пн. С. захопили білогвардійці, 1920—25 його окупувала Японія. З травня 1925 — у складі РРФСР. У 1926—30 — округ Далекосхідного краю. В 1932 створено Сахалінську область. У результаті *радянсько-японської війни 1945* рад. війська визволили Пд. С. Відповідно до рішень *Кримської конференції 1945* і *Потсдамської конференції 1945* Пд. С. повернуто СРСР. Про населення та господарство С. див. *Сахалінська область*.

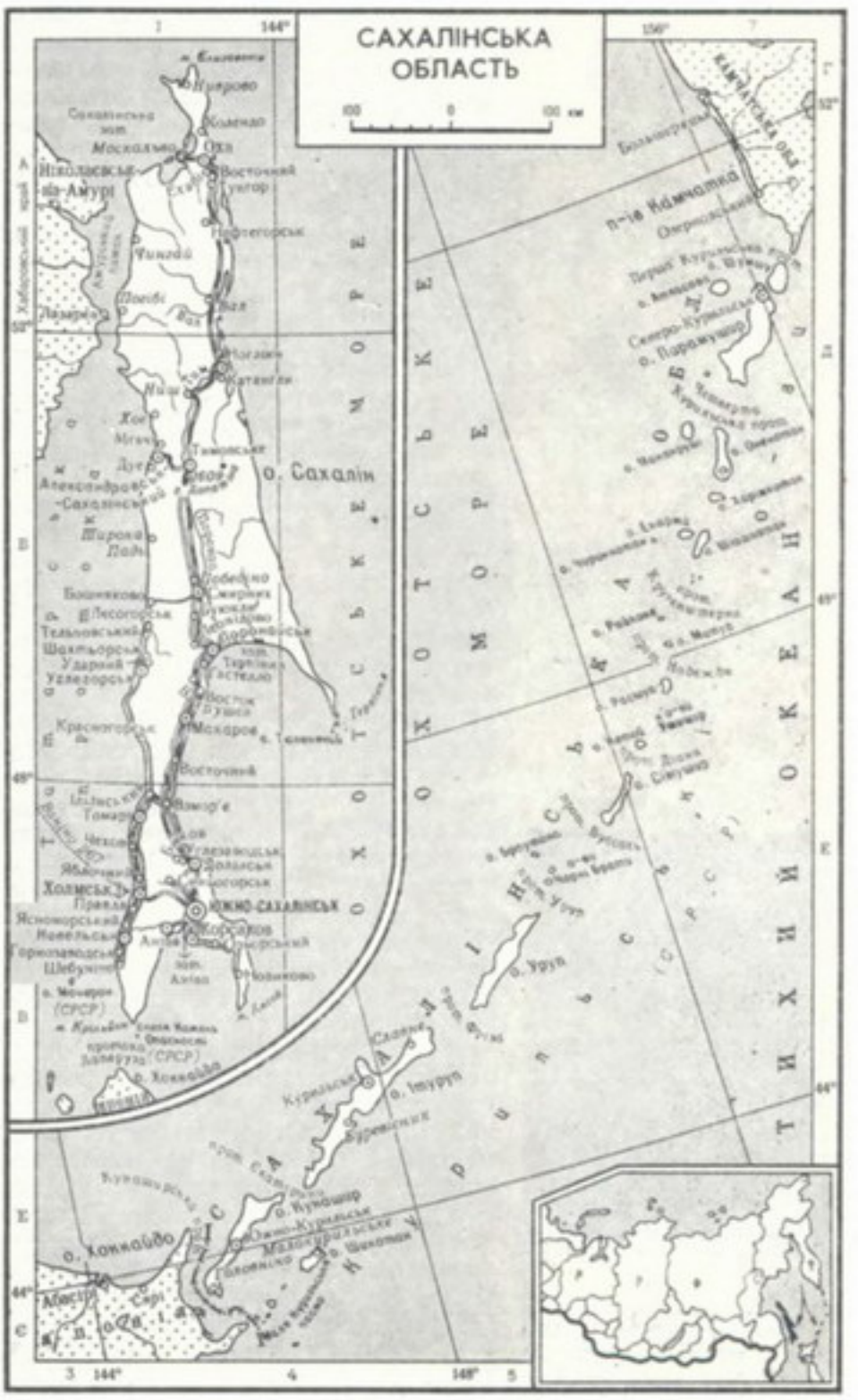
САХАЛІ́НСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 20.X 1932, входила до складу Далекосхідного, з 1938 — Хабаров. країв, самостійна область з 2.I 1947. Включає о. Сахалін, 56 островів Курильського архіпелагу, острови Монерон і Тюленячий. Омивається водами Охотського та Японського морів Тихого океану. Площа 87,1 тис. км². Нас. 676 тис. ж. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також українці, корейці, білоруси, татари, мордва, нівхи, орочі та ін. Міськ. населення — 83%. Поділяється на 17 районів, має 19 міст та 35 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Южно-Сахалінськ*. С. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Про природу С. о. див. у статтях *Сахалін* та *Курильські острови*. В нар.-госп. комплексі області провідне місце посідає пром-сть. На базі родовищ нафти та газу розвинута добувна пром-сть — нафт. і газова. Нафта по нафтопроводу надходить на переробку до м. Комсомольська-на-Амурі. Вугілля видобувають підземним та відкритим способами (Александровськ-Сахалінський, Долінський, Корсаковський, Невельський, Поронайський, Углегорський та Макаровський р-ни). Осн. галузі переробної пром-сті — рибна, лісозаготівельна, паперова. Електроенергетика представлена в основному тепловими електростанціями (на місц. вугіллі та газі), найбільші — Сахалінська ДРЕС, Южно-Сахалінська ТЕЦ-1 та Охинська ТЕЦ. Рибна пром-сть дає 53% всієї валової пром. продукції області (рибокомбінати в містах Холмську, Поронайську, Корсакові, Александровську-Сахалінському, Южно-Сахалінську, Сєверо-Курильську та ін.). В області — 7 целюлозно-паперових з-дів. Машинобудування і металообробка представлені підприємствами рем. напряму, в т. ч. суднорем. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цемент, цеглу, збірний залізобетон тощо. Гол. галузі харч. пром-сті — м'ясна, мол. та ін., легкої — швейна, шкіряно-галантерейна, взуттєва. Провідна галузь с. г.— тваринництво. Розводять велику рогату худобу (мол. напряму), свиней, птицю. Хутрове звірівництво (норка) та північне оленярство. Розвинуте також землеробство. Значна увага в С. о. приділяється меліорації земель. Вирощують картоплю, овочеві й кормові культури. Плодово-ягідні насадження, парникове г-во. Зовн. і внутр. перевезення здійснюються морським і частково річковим транспортом (гол. мор. порти — Корсаков, Холмськ). Діє мор. поромна переправа через Татарську прот. (Холмськ — Ваніно). Розвинуте також автомоб., залізничне та авіац. сполучення. В С. о.— пед. ін-т (Южно-Сахалінськ), 10 серед. спец. навч. закладів. Комплексний н.-д. ін-т Далекосхідного наукового центру АН СРСР та ін. наукові установи. Краєзнавчий музей, драм. театр, філармонія (Южно-Сахалінськ). Лік. місцевості: Синьогорські мінеральні джерела (поблизу Южно-Сахалінська), Дагі (Сх. Сахалін), Гарячий Пляж (о. Кунашир). 4 санаторії, будинок відпочинку.

Літ.: Леонов П. А., Панькин И. В., Белоусов И. Е. Область на островах. М., 1979. *О. М. Панюкова.*

САХА́РА — пустеля в Пн. Африці, найбільша на земній кулі. Розташована в межах Марокко, Алжіру, Тунісу, Лівії, Єгипту, Зх. Сахари, Мавританії, Малі, Нігеру, Чаду та Судану. Протяжність з Зх. на Сх.— 5700 км, з Пн. на Пд. у серед. частині — бл. 2000 км. Пл. понад 7 млн. км². У рельєфі переважають рівнини заввишки до 500 м, на узбережжі Атлантичного ок. і Середземного м.— до 200 м. На Пн. Сх. пустелі деякі западини лежать нижче р. м.— Каттара (—133 м), Ель-Файюм, Шотт-Мельгір та ін. У центр. частині С. підносяться нагір'я Ахаггар (г. Тахат, 3003 м), Тібесті (г. Емі-Кусі, 3415 м, найвища точка С.), плато Аїр (до 1900 м). Поширені кам'янисті й щебенисті (гамади), галечникові (реги) та піщані (у т. ч. ерги) пустелі. З корисних копалин є родовища нафти, природного газу, заліз. і мідної руд, фосфоритів, вугілля, золота тощо. Клімат тропічний, пустельний, сухий і жаркий; на Пн.— субтропічний. Пересічна т-ра січня не нижче +10°. Влітку т-ра досягає +45, +50°. Абс. максимум +58°, абс. мінімум — 18°. Для С. характерні різкі добові коливання т-ри повітря. Опадів на більшій частині території менше 50 мм на рік (на околицях 100—200 мм). Часті сильні вітри й *пилові бурі*. Крім транзитної р. *Ніл* і невеликої ділянки *Нігеру*, постійних водотоків в С. немає, переважають сухі долини (*ваді*). Зрідка трапляються невеликі озера, частково заболочені й мінералізовані; значні запаси підземних вод, у зниженнях — джерела. Для більшої частини С. характерні примітивні грунти тропічних пустель і напівпустель, часто засолені. Поширені вапняково-гіпсові кори. Рослинність С. дуже розріджена (за винятком *оазисів*), а в багатьох місцях зовсім відсутня. Переважають *ксерофіти*. Налічується бл. 1200 видів вищих рослин. На пісках ростуть злаки, ретам, дрік, ефедра. В пн. областях представлена середземноморська флора (олеандри, фісташки, дикі маслини тощо), в пд.— суданська (тамариски, акації, пальми дум); в горах — лучна рослинність. З тварин в С. трапляються кілька видів газелей, антилопа аддакс, сахарський заєць, гієни, шакали, на нагір'ях — муфлон, даман та ін. Численні плазуни й комахи. В

Сафлор фарбувальний. Загальний вигляд квітучої рослини.

О. Б. Сахновська.

оазисах культивують фінікову пальму, зернові культури, овочі. Кочове та напівкочове скотарство. Іл. див. т. 1, с. 302.

В. С. Гаврилюк.

САХАРА́ЗА, інвертаза, інвертин— фермент класу *гідролаз*. Сучасна систематична назва — β-D-фруктофуранозид — фруктогідролаза; робоча — β-фруктофуранозидаза. Гідролізує *О*-глікозильні сполуки. До *субстратів* (речовин, на які діє С.), крім сахарози, належать полісахариди, складені з циклічних сахарів (їх фуранозних кілець), з'єднаних глікозидними зв'язками, тощо. С. знайдено в клітинах дріжджів та виших рослин.

САХАРИ́Н — *о*-сульфімід бензойної кислоти, $C_7H_5NSO_3$ — органічна сполука, безбарвна солодка речовина, приблизно в 500 раз солодша за цукор, погано розчиняється у холодній воді (1 : 400). Не засвоюється організмом і швидко виводиться з сечею у незмінному стані, тому С. вважають нешкідливим для організму людини. Для підсолоджування їжі хворих на цукровий *діабет* застосовують натрієві солі сахарину:

СА́ХАРОВ Євген Ілліч (н. 19.V 1908, м. Сімферополь) — рос. рад. режисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1960). Член КПРС з 1954. В 1928 закінчив студію при Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Працював у театрах Сімферополя, Ташкента, Астрахані, Мінська, Баку. В 1961 — 63 — у Харків. рос. драм. театрі ім. О. С. Пушкіна. Вистави: «Оптимістична трагедія» В. Вишневського, «В степах України» О. Корнійчука, «Битва в дорозі» (за романом Г. Ніколаєвої) та ін.

К. О. Силіна.

СА́ХАРОВ Іван Петрович [29.VIII (10.IX) 1807, Тула — 24.VIII (5.IX) 1863, Петербург] — рос. фольклорист і етнограф. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1835). Працював лікарем у Петербурзі. Збирав і досліджував нар. творчість і старовину. Опублікував «Розповіді російського народу про сімейне життя своїх предків» (ч. 1—3, 1836—37), «Пісні російського народу» (ч. 1—5, 1838—39), де вміщено й укр. обрядові, ліричні та істор. пісні, «Російські народні казки» (1841), «Російські старовинні пам'ятки» (в. 1—3, 1842) тощо. У своїх публікаціях допускав відступи від наук. принципів вірогідності.

Ф. П. Погребенник.

САХАРО́ЗА, буряковий цукор, α-D-глюкопіранозил-β-D-фруктофуранозид, $C_{12}H_{22}O_{11}$ — *дисахарид*, що складається з залишків *глюкози* і *фруктози*. Білі, солодкі на смак кристали, добре розчинні у воді, погано — в спиртах. С. дуже поширена у природі: синтезується в хлоропластах та ін. органелах клітин усіх зелених рослин і нагромаджується в стеблах, коренях, плодах. Особливо багаті на С. *цукровий буряк* та *цукрова тростина*, з яких одержують *цукор*. Піддається *гідролізу* при дії кислот і ферменту *сахарози*. Використовують у харчовій та мікробіологічній (бродильній) промисловості.

САХІ́Я (Sahia; справжнє прізв. — Стенеску) Александру (11.X 1908, с. Минестіря, тепер Ілфовського повіту — 12.VIII 1937, Бухарест) — румунський письменник і публіцист. Член Рум. компартії з 1932. Почесний член Рум. Академії (посмертно, 1948). Брав участь у революц. русі. Літ. діяльність почав у кін. 20-х рр. У новелах «Повернення татка з війни», «На кривавому полі Мерешештів» (обидві — 1934), повісті «Безробіття без расових обмежень» (1936) картав імперіалістичну війну, шовінізм і расову ненависть. В оповіданнях «Живий завод», «Бунт у порту» (обидва — 1932) відобразив боротьбу робітничого класу проти експлуататорів. Повість «Червневий дощ» (1935) — про тяжке становище рум. селянства. С. викривав репресії рум. бурж. уряду проти укр. населення Пд. Бессарабії після *Татарбунарського повстання 1924* (нарис «Татарбунари», 1936). У 1934 відвідав СРСР. Досягнення соціалістичного будівництва в Рад. країні висвітлив у публіцистичній кн. «СРСР сьогодні» (1935).

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1953.

С. В. Семчинський.

САХНЕ́НКО Данило (1875, Катеринослав — 1930, Харків) — один із перших укр. кінооператорів. З 1906 працював механіком кінобалагана в Катеринославі. В 1908 став хронікером франц. фірми «Пате», зняв перші видові стрічки: «Повідь на Дніпрі», «Катеринослав». У 1911 зняв вистави *театру Миколи Садовського* «Наймичка» І. Карпенка-Карого, «Наталка Полтавка» І. Котляревського і «Богдан Хмельницький» М. Старицького (за участю акторів М. *Садовського*, С. *Паньківського*, І. *Мар'яненка*, Ф. *Левицького*, М. *Заньковецької*, Г. *Борисоглібської*, Л. *Лінницької*). В 1912 в Катеринославі заснував Південно-російське кіноательє «Родина», в якому створив кінострічки «Облога Запоріжжя», «Запорізька Січ» (з допомогою Д. *Яворницького*), «Любов Андрія» (за мотивами повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»), «Мазепа» (за сюжетом поеми «Полтава» О. Пушкіна) та ін. У роки громадянської війни був кінооператором у Першій Кінній армії. У 1921 брав участь в організації центр. кінолабораторії ВУФКУ. В 1925 зняв хронікальні епізоди в Харкові і в Ростові-на-Дону, худож. картину «Вбивство сількора» (спільно з М. Лідером).

Літ.: Гинзбург С. Кинематография дореволюционной России М., 1963; Шимон А. А Страницы биографии украинского кино К., 1974.

П. К. Медведик.

САХНІ́ВСЬКІ ПОСЕ́ЛЕННЯ — стародавні поселення різних часів, залишки яких досліджено поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкас. обл. Розкопками 1949 досліджено поселення *зарубинецької культури*, три ранньослов'ян. селища 7—8 ст. та давньорус. городище й поселення (останні досліджувалися і раніше, на поч. 20 ст.). При розкопках зарубинецького й ранньослов'ян. поселень виявлено залишки жител, численні знаряддя праці, посуд, прикраси та ін., що свідчать про розвиток скотарства, землеробства, різних ремесел у жителів поселень. При розкопках давньорус. городища відкрито залишки укріпленого двора — князівського замку, що був зруйнований під час навали орд Батия.

САХНО́ВСЬКА Олена Борисівна [2 (15).V 1902, Київ — 28.III 1958, Москва] — укр. рад. графік. У 1929 закінчила Київ. худож. ін-т, де навчалася у І. *Плещинського*. З 1932 жила в Москві. С.— автор гравюр на дереві, які відзначаються динамічністю композиційної побудови, багатоплановістю, розмаїтістю сюжетних елементів, багатством градацій чорно-білого штриха. Твори: «Читають газету», «Повернення з фронту» (обидва — 1927), серія «Жінка в революції» (1930—32), «Т. Г. Шевченко» (1934), серія «Донбас» (1935—36); іл. до драми-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки, комедій М. Гоголя (обидві — 1929), до творів П. Панча, О. Копиленка (обидві — 1933), віршів В. Курочкіна, творів І. Микитенка (обидві — 1934). З 1937 С. працювала в техніці літографії: пейзажні цикли «Горьківські місця на Україні» (1939—41), «Київ 1944 року» (1944), «Старий Львів», «Підмосков'я» (обидва — 1946), «Нова Москва» (1947), малюнки для дитячих іграшок (1948—57), екслібриси. Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257, а також до статей *Лісовик*, т. 6, с. 188; *Мавка*, т. 6, с. 285.

Літ.: Виставка творів Олени Борисівни Сахновської. Каталог. К., 1963.

САХНО́ВЩИНА — селище міського типу Харків. обл. УРСР, райцентр. Залізнична станція. 9,2 тис. ж. (1982). Засн. на поч. 90-х рр. 19 ст. як хутір. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1938 С.— с-ще міськ. типу. У С.— маслоробний та хлібний з-ди, харчосмакова ф-ка, цех Харків. виробничого хутрового об'єднання, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 3 заг.-осв., музична та спорт. школи; лікарня. Будинок культури, клуб, кінотеатр, 3 бібліотеки.

САХНО́ВЩИНСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Харків. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,2 тис. км². Нас. 30,4 тис. чол. (1982). У районі — 70 населених пунктів, підпорядкованих селищній та 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Сахновщина*. Поверхня району — слабо хвиляста рівнина. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Оріль* з прит. *Багатою* та *Орількою*. Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприєм-

О. Б. Сахновська. Андріївська церква в Києві. З циклу «Київ 1944 року». Кольорова літографія. 1944.

ства: сахновщинські маслоробний з-д і харчосмакова ф-ка, цех Харків. виробничого хутрового об'єднання. Комбінат побутового обслуговування (Сахновщина). Землеробство спеціалізується на вирощуванні зернових (в основному озимої пшениці) і тех. (цукр. буряки) культур; тваринництво м'ясо-мол. напряму (скотарство, свинарство, птахівництво). Площа с.-г. угідь 1981 становила 101,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 85,1 тис. га. У С. р.— 15 колгоспів, 3 радгоспи, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сахновщина. Автомоб. шляхів — 362 км, у т. ч. з твердим покриттям — 258 км. У районі — 31 заг.-осв., музична і спорт. школи; 34 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні. 14 будинків культури, 32 клуби, кінотеатр, 32 кіноустановки, 26 б-к. У с. Миколаївці С. р. народився один з організаторів партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 М. М. *Попудренко*, у с. Костянтинівці — укр. живописець і графік П. Д. *Мартинович*, у с. Лигівці — укр. рад. письменник М. І. *Чабанівський*, у с. Багатій Чернещині — укр. рад. онколог З. А. *Бутенко*. У С. р. видається газ. «Колос» (з 1930).

О. Я. Мараховський.

САЦ Ілля Олександрович [18 (30). IV 1875, Чорнобиль, тепер місто Чорнобил. р-ну Київ. обл.— 11 (24).X 1912, Москва] — рос. композитор. Навчався в Київ. муз. уч-щі, 1897—99 — у Моск. консерваторії, 1903—07 — у муз.-драм. уч-щі Моск. філармонічного т-ва. З 1906 —зав. муз. частиною та диригент МХТ; співробітничав з К. *Станіславським* та Л. *Сулержицьким*. Написав музику до вистав «Синій птах» М. Метерлінка (1908), «Гамлет» У. Шекспіра (1911) та ін.

САЦ Наталія Іллівна [н. 14 (27). VIII 1903, Іркутськ] — рос. рад. режисер, театр. діяч, нар. арт. СРСР (з 1975). Дочка композитора І. *Саца*. Закінчила муз. технікум ім. О. Скрябіна (1917) і театрознавчий ф-т Держ. ін-ту театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського (1953). Ініціатор створення першого постійного театру для дітей (Дит. театр Мосради, 1918), 1920—36 — директор і худож. керівник Моск. театру для дітей (з 1936 — Центр. дит. театр). З 1964 очолює заснований нею Моск. дит. муз. театр. Автор п'єс, лібретто дит. опер і балетів, книг і статей з питань муз. виховання. Серед вистав — «Три товстуни», «Хлопчик-велетень», «Сестри». Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1972. Ленінська премія, 1982.

Тв.: Новеллы моей жизни. М., 1979.

САЧЕНКО Григорій Кирилович [23.XI (6.XII) 1905, с. Хаєнки, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.— 16.I 1939] — укр. рад. поет і літературознавець. Член Комуністичної партії з 1932. Закінчив Київ. ун-т і аспірантуру при Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка. Перші вірші надрукував 1926. Автор поетичних збірок «Зустрічний ентузіазм» (1931), «Зеніт» (1936).

Тв.: На чатах. К., 1964.

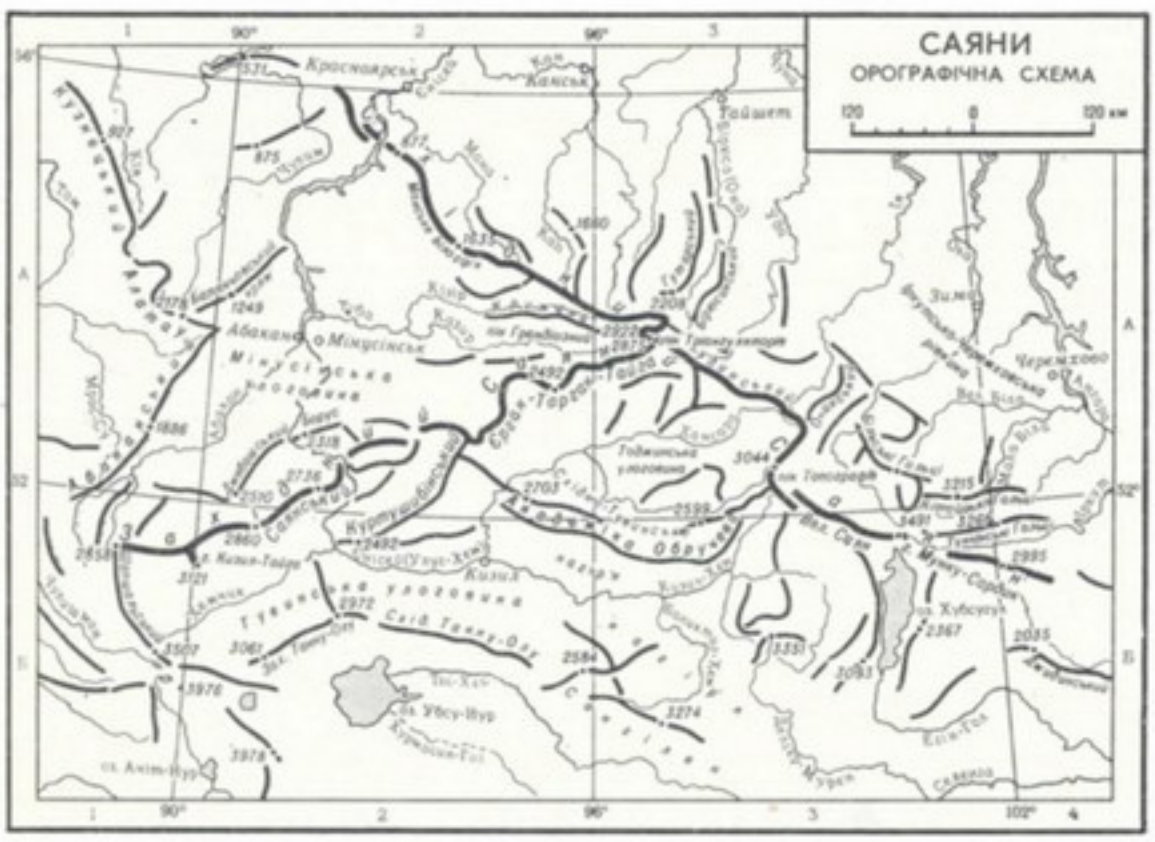
Ф. Т. Кириченко.

Хребти Східного **Саяну.**

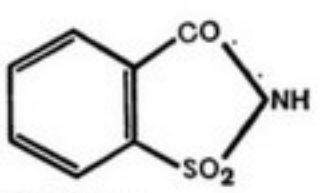
САЯНИ — гірська країна на Пд. Сибіру, в межах Краснояр. краю, Ірк. обл., Бурят. АРСР і Тув. АРСР. Складається з численних хребтів, що утворюють велику вигнуту на Пн. дугу, завширшки до 150—200 км. Виділяють Західний та Східний С. З а х і д н и й С. простягається на 600 км у пн.-сх. напрямі від верхів'я р. Малого Абакану до р. Казиру, де він з'єднується з Сх. С. Найбільші хребти: Саянський, Куртушибінський, Ергак-Таргак-Тайга. Висоти від 1500 до 3121 м (г. Кизил-Тайга). Хребти розчленовані глибокими міжгірними улоговинами, що лежать на вис. 400—800 м. С х і д н и й С. простягається у пд.-сх. напрямі майже на 1000 км, від лівобережжя Єнісею до Тункінської улоговини. Складається з невисоких (до 1500 м) плескатих гірських масивів — білогір'їв (Канське Білогір'я, Манське Білогір'я) та високих хребтів (Крижина, Удинський, Окинський та ін.). Найвища точка Сх. С. й всієї гірської країни — г. Мунку-Сардик (3491 м). У Сх. С. поширена *багаторічна мерзлота*; відкрито бл. 100 льодовиків заг. площею 30 км². С. сформувалися у *каледонську складчастість*. Зх. С. складений переважно з кристалічних сланців, пісковиків, *ефузивних гірських порід*, прорваних *інтрузіями* гранітів, Сх.— з гнейсів, сланців, кварцитів, базальтів. З корисних копалин є залізна й мідна руди, золото, ртуть, графіт, слюда. Численні мінеральні джерела. Клімат С. різко континентальний. Пересічна т-ра січня від —20° в горах до —30° в улоговинах, липня відповідно від +10 до +20°. Річна кількість опадів на найвищих хребтах досягає 1000—1200 мм, у зниженнях — бл. 300—350 мм. Річки С. належать до бас. Єнісею. Улоговини і підніжжя гір зайняті степами, схили до вис. 1600 м на Зх. і 2100 м на Сх.— темнохвойною тайгою, вище — альп. луками і тундрою. Характерні представники тваринного світу лісів — лось, марал, бурий ведмідь, соболь, білка, колонок, куниця, лисиця; з птахів — тетерев, куріпка, рябчик. На степових ділянках — хом'як, тушканчик, ховрах тощо. Важливе нар.-госп. значення мають цінні лісові масиви, гірські пасовища та мисливсько-промислові угіддя. У міжгірних улоговинах — землеробство (яра пшениця, ячмінь, овес), розвивається садівництво.

О. О. Звєрцов.

САЯНОВ Віссаріон Михайлович [3 (16).VI 1903, с. Іванушкінське, тепер Кіренський район Іркутської області —22. I 1959, Ленінград] — рос. рад. письменник. Учасник Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1923 як поет. Автор збірок «Комсомольські вірші» (1926), «Золота Ольокма» (1934), «Фронтові вірші» (1941), «Роки слави» (1948), «Голос молодості» (1957), кн. нарисів «Ленінградський щоденник» (1958). Романи «Небо і земля» (кн. 1—4, 1935—48, Держ. премія СРСР, 1949), «Лена» (кн. 1—2, 1953—55), «Країна рідна» (кн. 1—2, 1953—56), роман у віршах «Колобови» (1955) відтворюють соціально-історич. панораму дореволюц. Росії і становлення соціалістич. суспільства. Лірична повість «Верба» (1939) присвячена Т. Шевченкові. С. належать спогади про Я. Галана, ряд літературознавчих праць. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М.—Л., 1959; Ленинградский дневник. М., 1963; Стихотворения. Л., 1970; У к р. п е р е к л.— Небо і земля, кн. 1—4. К., 1950; Ленін в Горках. К., 1953.

Сахарин.

Н. І. Сац.

САЯНО-ШУШЕНСЬКА ГЕС

Герб Свазіленду.

СВАЗІЛЕНД

Площа — 17 тис. км²

Населення — 570 тис. чол. (1981)

Столиця — м. Мбабане

САЯ́НО-ШУ́ШЕНСЬКА ГЕС — найбільша в СРСР гідроелектростанція. Розташована у верхній течії р. Єнісею, поблизу смт Шушенського Шушенського р-ну Красноярського краю РРФСР. Буд-во почато 1968. Перший агрегат введено в дію 1978. Встановлена потужність— 6,4 млн. кВт. Середньорічне виробн. електроенергії становитиме 23,3 млрд. кВт · год. До складу гідровузла входять: бетонна арково-гравітаційна гребля, будинок ГЕС пригребельного типу, в якому встановлюються 10 агрегатів по 640 тис. кВт кожний з радіально-осьовими турбінами. Гребля С.-Ш. ГЕС утворює водосховище сезонного регулювання. Електроенергія, вироблена ГЕС, надходитиме по високовольтних лініях електропередачі до Об'єднаної енергосистеми Сибіру і використовуватиметься для електропостачання *Саянського територіально-виробничого комплексу* та індустр. Кузбасу. Станція оснащується автоматизованою системою управління технологічними процесами.

В. А. Буланкін.

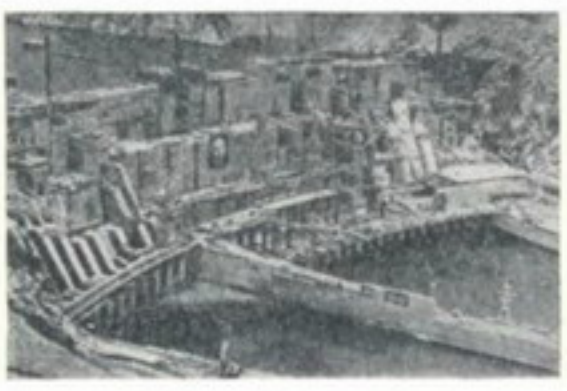
САЯ́НСЬКИЙ ТЕРИТОРІА́ЛЬНО-ВИРОБНИ́ЧИЙ КО́МПЛЕКС. Почав формуватися в роки дев'ятої п'ятирічки (1971—75) у складі Саяно-Шушенської ГЕС, алюмінієвого і вагонобудівного з-дів, з-ду сталевого литва, підприємств по переробці кольорових металів, підприємств електротех., легкої і харч. пром-сті. В перспективі на території С. т.-в. к. розвиватимуться галузі пром-сті і с. г., які доповнять комплекс. Див. *Територіально-виробничі комплекси.*

САЯ́Т-НОВА́ (справж. прізв. та ім'я — Арутін Саядян; 1712, Тбілісі — 1795, там же) — вірм. поет, *ашуг*. Був придворним співцем та музикантом груз. царя Іраклія II, але через зіткнення з придворною знаттю його постригли в ченці. С.-Н. складав і виконував свої пісні вірм., груз. і азерб. мовами. Центральною в його поезії є тема кохання. В багатьох творах відобразив соціальну нерівність і гноблення, оспівував свободу. Вірші С.-Н. відзначаються високою поетичною культурою, зберегли популярність до наших днів. Поезія С.-Н. мала значний вплив на розвиток вірм., груз., азерб. мистецтва. Грузинські вірші С.-Н. українською мовою перекладав М. Рильський.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Поезія грузинського народу. Антологія, т. 1. К., 1961.

С. Г. Амірян.

«СБО́РНИК „СОЦИА́Л-ДЕМОКРА́ТА“» — більшовицький журнал, який видавався у жовтні — грудні 1916 в Женеві (замість журн. «Коммунист») з ініціативи В. І. Леніна редакцією ЦО РСДРП — газ. «*Социал-демократ*». Всього вийшло два номери. В журналі вміщено 8 статей і замітки В. І. Леніна («Соціалістична революція і право націй на самовизначення. Тези», «Підсумки дискусії про самовизначення» та ін.). Журнал відіграв важливу роль у пропаганді більшовицьких лозунгів з питань війни, миру і революції, у згуртуванні інтернаціоналістів та у викритті соціал-шовінізму.

На будівництві греблі Саяно-Шушенської ГЕС. 1981.

СВА́ЗІ (самоназва — ама-свазі, ама-нгване) — народ, основне населення *Свазіленду*. Живуть також у суміжних із Свазілендом районах ПАР. Заг. чисельність — 1,1 млн. чол. (1978, оцінка). Мова С.— свазі, що належить до мовної сім'ї *банту*. Вірування більшості С. пов'язані з *культом предків*, решта — переважно християни. До 19 ст. С. перебували на стадії первіснообщинного ладу. На поч. 19 ст. С. сформувалися в народність на тер. сучас. проживання. Під час *англо-бурської війни 1899—1902* С. були поневолені англ. колонізаторами. Осн. заняття С.— землеробство і тваринництво, частина С. працює в промисловості.

СВА́ЗІЛЕНД, Королівство Свазіленд — країна на Пд. Африки. В адм. відношенні поділяється на 4 райони.

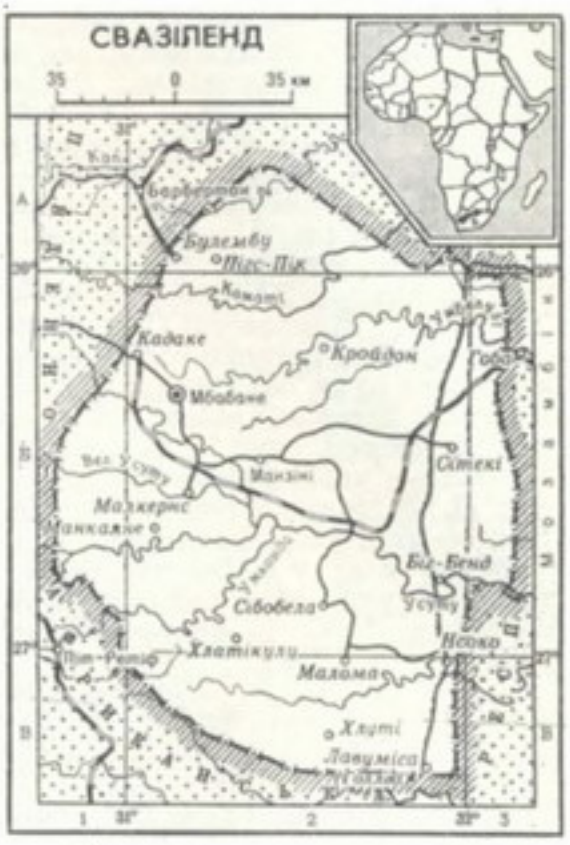
Державний лад. С.— конституційна монархія (королівство). Конституцію прийнято 1978. Входить до складу *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава держави — король. Законодавчу владу здійснюють король і двопалатний парламент у складі нижньої палати і сенату; виконавчу — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Тер. країни — плато заввишки від 300 до 1500 м, що уступами знижується з Зх. на Сх. Поклади азбесту, кам. вугілля, поліметалевих руд, барити. Клімат перехідний від субтропічного до тропічного. Пересічні місячні т-ри від +12 до +24°. Опадів на Сх. 500—700 мм, на Зх. до 1200—1400 мм. Річкова сітка густа, річки порожисті, багаті на гідроенергію. Переважає рослинність типу *саван* на червоних, оранжевих і жовтих грунтах.

Населення. 98% нас. становлять афр. народи, переважно *свазі* (90%). Офіційні мови — англійська і свазі. Пересічна густота населення —33,5 чол. на 1 км² (1981). Основні міста: *Мбабане*, Манзіні.

Історія. На поч. 19 ст. тер. С. заселили племена свазі. В кін. 30-х рр. 19 ст. виникло об'єднання кланів свазі. В 1894 тер. С. анексувала бурська республіка Трансвааль, а після англо-бурської війни 1899—1902 вона стала володінням Великобританії (з 1903 — протекторат). Населення С. не припиняло нац.-визвольної боротьби. В 1963 Великобританія надала С. обмежене самоврядування. 6.IX 1968 С. був проголошений незалежною конституційною монархією в складі Співдружності. В 1973 король Собхуз II скасував конституцію (прийнята 1967), заборонив діяльність політ. партій. У галузі внутр. політики уряд С. проводить курс на зміцнення монархічної системи, придушення опозиції. В зовн. політиці орієнтується на зв'язки з Великобританією. З 1968 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності*.

Господарство. С.— економічно слаборозвинута агр. країна. Рівень життя афр. населення низький, частина його змушена шукати роботу в ПАР. Основа економіки —

с. г. Значні площі с.-г. угідь належать вихідцям з Європи, в г-вах яких створюється більша частина товарної продукції. В афр. г-вах техніка обробітку землі примітивна. Переважає землеробство. Вирощують (збір, тис. т, 1979): кукурудзу — 78, цукр. тростину — 2300, цитрусові — 75, рис, бобові, сорго, арахіс, бавовник, тютюн. Розводять (поголів'я, тис., 1978): велику рогату худобу — 640, кіз — 260, овець — 32, свиней — 22. Розвивається лісове г-во (штучні насадження). Розробляють родовища азбесту (за видобутком його — 34,3 тис. т, 1979, С. займає одне з провідних місць у капіталістичному світі), кам. вугілля та барити. Обробна пром-сть пов'язана гол. чин. з сільс. та лісовим г-вом і представлена цукр. (258 тис. т цукру, 1979), текст., деревообр., целюлозними, фруктовоконсервними, борошномельними та ін. підприємствами. Є ф-ка по виробн. кісткового борошна, з-д по складанню телевізорів та ін. Частина підприємств належить іноз. компаніям. Кустарні промисли (гол. чин виготовлення сувенірів для туристів). Розвивається туризм. Довж. з-ць — 313 км, автошляхів — 2750 км, у т. ч. 1484 км з твердим покриттям. З С. вивозять азбест, лісоматеріали, цукор тощо; довозять машини і устаткування, паливо, пром. товари, продукти харчування. Головний торговельний партнер —ПАР, з якою С. зв'язаний валютною і митною угодами. Грошова одиниця—ліланґені. 1 ліланґені = 1,16 дол. США.

О. Д. Якушев.

Освіта. Обов'язкового навчання немає. Строк навчання у поч.

До ст. **Світлицькии Г. II.**

1. Сестра-жалібниця. Акварель. 1916.

2. До міста. 1907.

3. Бузок. Фрагмент. 1919. Меморіальний музей-квартира Г. П. Світлицького в Києві.

4. Марусина хата. 1918. Харківський художній музей.

5. Колгосп у цвіту. 1935.

1, 2 і 5 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1
2

До ст. **Світославський С. І.**

1. На околиці Києва.

2. Квіти.

3. Заготівля льоду на Дніпрі. 1900-і роки. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

1 і 2 — приватна збірка. Київ.

3

школі 7 років (приймаються діти віком від 6 років), у середній — 5 (3 + 2). В молодших класах поч. школи викладання мовою свазі, в старших початкової і в серед. школі — англійською. В 1979/80 навч. р. у поч. школі налічувалося 105,6 тис. учнів, у середній — 23,3 тис. У м. Луенго діє філіал ун-ту Ботсвани, Лесото й С. (засн. 1972; 1980/81 навч. р.— 890 студентів). Нац. бібліотечна служба С. з Центр. б-кою в Манзіні (засн. 1972), з філіалами в ряді міст, публічні б-ки в містах Мбабане, Манзіні та ін. Національний музей у м. Ломамба.

В. З. Клепиков.

Літ.: Сванидзе И. А. Лесото. Свазиленд. М., 1978.

СВАЛЯ́ВА — місто Закарп. обл. УРСР, райцентр, на р. Латориці, при впадінні в неї р. Свалявки (бас. Дунаю). Залізнична станція. Вперше згадується в документах 12 ст. До 18 ст. належала Угорщині, на поч. 18 ст. її приєднано до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Під час соціалістичної революції в Угорщині 23.III 1919 в С. проголошено Рад. владу, але наприкінці квітня 1919 її окупували війська бурж. Чехословаччини. В С. відбувся *Свалявський страйк деревообробників 1935*. У 1939 місто загарбала хортистська Угорщина. Того самого року в С. створено антифашист. к-т. У 1945 С. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1957 С.— місто. У місті — *Свалявський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, *Свалявський лісохімічний комбінат,* художньо-сувенірна фабрика, заводи — виробничого об'єднання «Електрон», «Будеталь», мінеральних вод, соковинний та склотарний, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Політехнікум, профес.-тех. уч-ще, 7 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. Палац культури, 4 клуби, кінотеатр, 7 б-к. Навколо С. на базі численних джерел мінеральних вод — 4 санаторії та санаторій-профілакторій. Пам'ятка *дерев'яної архітектури* — Михайлівська церква (1588); парк (19 ст.). Пам'ятник І. Франкові.

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ ЛІСОКОМБІНА́Т імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — комплексне підприємство лісової і деревообробної промисловості, яке включає всі види виробн. від збирання насіння деревних порід до виготовлення готових меблів. Розташований у м. Сваляві Закарп. обл. Створений 1960 в результаті об'єднання трьох свалявських підприємств: ліспромгоспу (засн. 1928), деревообробного комбінату (1931) та лісгоспу (1900). В 1970 до С. л. приєднано Свалявську меблеву ф-ку (організована 1963). До складу комбінату (1982) входять: 6 лісництв (Дусинське, Березниківське, Свалявське, Ганьковицьке, Полянське і Плосківське), 3 лісопункти (Дусинський, Березниківський і Полянський), нижній склад сировини і готової продукції, з-д деревностружкових плит, меблевий комплекс (5 цехів), лісопильно-деревообробний комплекс (лісопильне та паркетне відділення, сушильне г-во), залізобетонний цех та ряд допоміжних цехів. Осн. продукція: пиломатеріали, деревностружкові плити, чорнові меблеві заготовки, паркет, струганий та лущений шпон, меблі, товари нар. споживання, сувеніри тощо. С. л. нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1965).

М. І. Алексій.

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ ЛІСОХІМІ́ЧНИЙ КОМБІНА́Т — підприємство лісохімічної промисловості. Розташований у м. Сваляві Закарп. обл. Створений 1945 на базі лісохім. з-ду, збудованого 1912 акціонерним т-вом «Сольва». За роки Рад. влади з-д перетворився на велике високомеханізоване підприємство, що випускає продукцію лісохім., хім. і буд. матеріалів промисловості. До складу комбінату (1982) входять цехи: хім., формаліновий, сухоперегінний, склодзеркальний, виробн. товарів культур.-побутового призначення і ряд допоміжних цехів. Осн. продукція підприємства: формалін, карбамідні смоли, деревне вугілля, товари культур.-побутового призначення (всього 20 найменувань продукції). На комбінаті здійснено концентрацію і спеціалізацію виробн., механізовано і автоматизовано основні виробничі процеси.

Р. О. Вацяк.

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн. частині Закарп. обл. УРСР. Утворений 1945. Площа 0,7 тис. км². Нас. 52,1 тис. чол. (1982). У районі — 29 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Свалява*. С. р. розташований в межах *Карпат Українських*. Численні мінеральні джерела. Річки: *Латориця* та *Боржава* (бас. Дунаю). Грунти переважно бурі лісові щебенюваті. Ліси (бук, дуб, граб, ялина, волоський горіх) займають 68% тер. району. Підприємства лісової, деревообр., меблевої, лісохім., радіоелектронної, харч. та легкої пром-сті, виробн. буд. матеріалів. Найбільші: *Свалявський лісокомбінат* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, свалявські лісохімічний комбінат, з-д виробничого об'єднання «Електрон», Лужанське заводоуправління мінеральних вод, Драчинська художньо-сувенірна ф-ка. Комбінат побутового обслуговування (Свалява), 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— скотарство м'ясо-мол. напряму, вівчарство. Площа с.-г. угідь 1981 становила 13,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 2,1 тис. га. Осн. с.-г. культури: картопля, кормові буряки, кукурудза на силос. У С. р.— 9 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Свалява. Автомоб. шляхів — 198 км (усі з твердим покриттям). Тер. району проходять траси нафтопроводу «Дружба», газопроводу «Братерство», лінії передач енергосистеми «Мир».

У районі — політехнікум, профес.-тех. уч-ще, 31 заг.-осв., музична та спорт. школи; 41 лік. заклад, у т. ч. 3 лікарні; санаторії «Поляна», «Сонячне Закарпаття», «Квітка полонини», «Човен» (дитячий). Палац культури, 37 клубних установ, кінотеатр, 36 кіноустановок, краєзнавчий та істор. музеї. У с. Тибаві С. р. народився рос. і укр. історик-славіст Ю. І. *Венелін,* у с. Плоскому — укр. письменник О. А. *Митрак.* У С. р. видається газ. «Ленінський шлях» (з 1945).

С. М. Туряниця.

СВАЛЯ́ВСЬКИЙ СТРАЙК ДЕРЕВООБРО́БНИКІВ 1935 — виступ деревообробників і робітників лісопромислів Закарпаття. Відбувався під керівництвом комуністів. 29.IX на зборах за участю 800 робітників було обрано страйковий к-т і вироблено проект колективного договору. Коли підприємці відмовилися задовольнити вимоги робітників, 5.XII почався страйк робітників хім. з-ду і лісопилок, до яких приєдналися лісоруби. Страйкувало 3 тис. чол. У ряді місць Закарпаття і Словаччини відбувалися робітн. і сел. мітинги солідарності з страйкарями Сваляви. На допомогу їм збирали продовольство й гроші. Влада зосередила в районі страйку понад 200 жандармів. Було припинено подавання електроенергії в робітн. квартали, робітникам погрожували звільненням з роботи, виселенням із заводських квартир тощо. Страйк закінчився 14.XII. Підприємці змушені були підписати новий колективний договір і підвищити заробітну плату на 10%. С. с. д. поклав початок новим виступам робітників деревообробної і лісової пром-сті Закарпаття.

Свербига східна: *1* — верхня частина рослини; *2* — плід; *3* — листок.

СВАНЕ́ТІЯ, Сванеті — історична область у Пн.-Зх. Грузії, населена *сванами*. З 11 ст.— у складі Груз. царства, після його розпаду частина С. в серед. 16 ст. увійшла до Мегрельського князівства, інша — до Імеретинського царства. На поч. 19 ст. С. у складі Грузії приєдналася до Росії. Тепер С.— Местійський і Лентехський р-ни Груз. РСР.

СВА́НИ — етнографічна група *грузинів,* що живе на території історичної області *Сванетія*. В минулому характеризувалися локальними рисами культури і побуту.

СВА́НСТРЕМ (Svahnström) Бертіль (18.VIII 1907, Бюарум — 16.VII 1972, Стокгольм) — швед. громадський діяч, журналіст. У 1931—33 навчався в Берлінському ун-ті. З 1959 — співробітник пацифістського журналу «Фреден»

Свердлильникові. Свердлик листяний: жук і личинка.

В. Свинстрем.

Т. Святоплук.

С. А. Свашенко.

(«Мир»). Один із засновників і голова (з 1961) орг-ції «Похід проти атомної зброї». В 1967 виступив одним з ініціаторів і організаторів Стокгольмської конференції по В'єтнаму, був обраний головою Міжнар. координаційного к-ту миролюбних сил по В'єтнаму. В 1970 увійшов до складу Міжнар. комісії по розслідуванню воєнних злочинів США у В'єтнамі. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970.

СВАРО́Г — у міфології східних і західних слов'ян один з головних богів, бог неба й небесного вогню, батько *Дажбога* й *Сварожича*. Згодом його почали вшановувати як покровителя ковальства, а також шлюбу та сім'ї.

СВАРО́ЖИЧ — у міфології східних і західних слов'ян бог земного вогню, син *Сварога*.

СВА́ТІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-зх. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 52,8 тис. чол. (1982). У районі — 63 населені пункти, підпорядковані міській, селищній та 15 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сватове*. Поверхня району — хвиляста рівнина. Корисні копалини: глина, пісок, крейда. Річки — *Красна, Жеребець, Борова* (притоки Сіверського Дінця). Грунти чорноземні. Розташований у степовій зоні. Найбільші пром. підприємства: сватівські ремонтно-механічний, торг. устаткування, олієекстракційний заводи, швейна та харчосмакова ф-ки, м'ясний та хлібопродуктів комбінати. Комбінат побутового обслуговування і будинок побуту (Сватове). Землеробство району спеціалізується на вирощуванні зернових, тваринництво — на виробн. молока, м'яса, яєць. Площа с.-г. угідь 1981 становила 144,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 114, 5 тис. га, луки і пасовища — 29,1 тис. га. Зрошується 6,3 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, соняшник, горох. У С. р.— 18 колгоспів, 5 радгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сватове. Автомоб. шляхів — 350 км, у т. ч. з твердим покриттям — 309 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Хомівка), 37 заг.-осв., музична і спорт. школи; 31 лік. заклад, у т. ч. 4 лікарні. 15 будинків культури, 27 клубів, кінотеатр, 35 кіноустановок, 38 б-к, краєзнавчий музей. У с. Свистунівці С. р. народився укр. рад. вчений в галузі с. г. Г. О. *Богданов*, у с. Мілуватці — укр. рад. кінорежисер М. П. *Мащенко*. У С. р. видається газ. «Ленінським шляхом» (з 1931).

І. І. Забурдаєв.

СВА́ТОВЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, на р. Красній (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Засн. в 60-х рр. 17 ст. як слобода Сватова Лучка. В 1825 її перетворено на військ. поселення і перейменовано на Новокатеринослав. Із скасуванням 1857 військ. поселень слободі повернено колишню назву. Рад. владу проголошено в листопаді 1917. В 1923 Сватову Лучку перейменовано на Сватове. З 1938 С.— місто. У С.— ремонтно-механічний, торгового устаткування, маслоробний, олієекстракційний заводи, швейна та харчосмакова ф-ки, м'ясний і хлібопродуктів комбінати, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування, будинок побуту. 10 заг.-осв., музична та спортивна школи, 4 лікарні, Будинок культури, 4 клуби, кінотеатр, 8 б-к, краєзнавчий музей.

СВА́ТОПЛУК Т. (T. Svatopluk; справж. ім'я та прізв.— Сватоплук Турек; 25.X 1900, селище Годславіце, тепер Північно-Моравської обл.— 30.XII 1972, м. Готвальдов Південно-Моравської області) — чес. письменник, засл. митець ЧССР (з 1960). Член Комуністичної партії Чехословаччини з 1924. За фахом художник. У 1926—33 працював на взуттєвій фірмі «Батя», капіталістичні порядки якої відобразив у романі «Ботострой» (1933). Безправне становище трудящих у бурж. суспільстві показав у романах «Мертва земля» (1936), «Ангели успіху» (1937), «Людинка» (1940), «Будинок на Віфлеємській» (1942), зб. оповідань «Обличчя людини» (1941) та ін. Роман «Без шефа» (1953) — про боротьбу комуністів за соціалістичну перебудову колишнього капіталістичного підприємства. Зародження соціалістичних відносин на селі розкрив у повісті «Шведський мармур» (1961). Автор творів для дітей, публіцистичних книг, п'єс.

Тв.: Укр. перекл.— Ботострой. К., 1951; Ботострой без шефа. Ужгород. 1956; Шведський мармур. К., 1970; Рос. перекл.— Ботострой. М., 1949; Без шефа. М., 1955.

Літ.: Моторный В. А. За революцию я отдал голос свой. Творчество Т. Сватоплука и некоторые вопросы развития социалистического реализма. Львов, 1980.

В. А. Моторний.

СВАШЕ́НКО Семен Андрійович (1. IX 1904, с. Деркачі, тепер Лебединського р-ну Сум. обл.— 23.XI 1969, Москва) — укр. рад. актор театру й кіно, засл. діяч мист. РРФСР (з 1966). В 1922—25 навчався в Муз.-драм. ін-ті ім. М. В. Лисенка в Києві. Одночасно працював у театрі «*Березіль*» (до 1928). В кіно почав зніматися 1924 на Одес. кінофабриці ВУФКУ. Кращі ролі створив у фільмах Л. Курбаса та О. Довженка: Прапорщик («Арсенальці», 1925), Тиміш («Звенигора», 1928; «Арсенал», 1929), Василь («Земля», 1930). Знімався у фільмах «Експонат з паноптикуму» (1929), «Фата моргана» (1931), «Тихий Дон» (1957), «Балада про солдата» (1959), «Війна і мир» (1966).

СВЕАБО́РЗЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1906 — збройний виступ солдатів і матросів у фортеці Свеаборг на Балтійському морі в період *революції 1905—07 в Росії*. Готувалося Фінл. військ. орг-цією РСДРП і місц. військ. с.-д. орг-цією як складова частина заг. повстання Балт. флоту. С. п. почалося передчасно і стихійно вночі проти 18 (31). VII після арешту революційно настроєних солдатів мінної роти. Не маючи змоги відстрочити С. п., більшовики очолили його. Повсталі (бл. 2 тис. чол.) висунули політ. вимоги (повалення самодержавства, свободи народу, передання землі селянам). Вони захопили 4 острови, протягом двох днів бомбардували центр. фортецю. До них приєдналося бл. 200 фінл. червоногвардійців. Робітники Гельсінгфорса (Хельсінкі) на підтримку С. п. оголосили заг. страйк. Але дії повсталих, які чекали прибуття революц. кораблів Балт. флоту (див. *Кронштадтські повстання 1905 і 1906*), були не досить наступальні. Урядові війська було поповнено, їхні дії підтримали військ. кораблі. 20.VII (2.VIII) повстанці припинили опір. До військ. суду було віддано бл. 1 тис. чол. За його вироком 28 активних учасників повстання, у т. ч. керівників С. п.— офіцерів-більшовиків А. П. Ємельянова і Є. Л. Коханського, було розстріляно, решту відправлено на каторгу, в тюрми, в дисциплінарні роти. С. п. знайшло широкий відгук в країні, в т. ч. на Україні.

Літ.: Ленін В. І. Про відрядження делегації до Свеаборга.— Перед бурею. Повне зібрання творів, т. 13; Кораблев Ю. Революционные восстания на Балтике в 1905—1906 гг. Л., 1956.

В. П. Ващенко.

СВЕ́ВО (Звево; Svevo) Італо (справж. ім'я та прізв.— Етторе Шміц; 19.XII 1861, Трієст — 13.IX 1928, Моттаді-Лівенца, область Венеція) — італ. письменник. Перші романи «Одне життя» (1892) і «Дряхлість» (1898) пройшли непоміченими, внаслідок чого не друкував твори протягом 20 років. Після широкого визнання в Італії та за її межами роману «Самопізнання Дзено» (1923) всю творчість С. було переоцінено. Її відносять до психологічного реалізму, поширеного в європ. л-рах кін. 19 — поч. 20 ст. Критичне, нерідко гротескно-сатиричне змалювання бурж. дійсності поєднується в ній з відтворенням «*потоку свідомості*». В останні роки життя виявляв інтерес до марксизму.

Д. С. Наливайко.

СВЕ́ДБЕРГ (Svedberg) Теодор (30.VIII 1884, Вальбо — 26.II 1971, Коппарберг) — швед. фізико-хімік, член Шведської АН, іноз. член АН СРСР (з 1966). Закінчив Упсальський ун-т (1907). Осн. праці присвячені колоїдній хімії, визначенню розмірів і форми молекул, електрофорезу. Експериментально підтвердив (1906) розроблену А. *Ейнштейном* і М. *Смолуховським* теорію броунівського руху. Сконструював ультрацентрифугу й розробив седиментаційний метод

визначення мол. маси макромолекул (гол. чин. білків). Нобелівська премія, 1926.

СВЕДО́МСЬКІ — рос. живописці, брати, представники *академізму*. Олександр Олександрович С. (1848, Петербург — 1911). Навчався в дюссельдорфській АМ (з 1870) та в Мюнхені у М. *Мункачі*. З 1875 працював у Римі. Брав участь у розписах Володимирського собору в Києві. Серед станкових творів — «Вулиця в Помпеях» (1882) «Казаміччіола на острові Іскія» (1883, Одеський худож. музей), «На березі Тібру» (1886).

Павло Олександрович С. (1849, Петербург — 1904, м. Давос, Швейцарія). Навчався в дюссельдорфській АМ (з 1870) та в Мюнхені у М. Мункачі. З 1875 жив у Римі. З 1887 (бл. 5 років) працював над розписами Володимирського собору у Києві. Серед станкових творів — «Юлія у засланні» (1881—82), «Медуза» (1882), «Поховані в квітах» (1886; перший і третій — у Київ. музеї рос. мистецтва).

Літ.: Прахов Н. А. Страницы прошлого. К., 1958. *М. Д. Факторович.*

СВЕМП Лео [7 (19).VII 1897, хутір Барану, тепер Гулбенського р-ну Латв. РСР— 7.III 1975, Рига] — латис. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1963). В 1918 навчався в моск. ВХУТЕМАСі у І. Машкова. Твори: пейзажі — «Стара Рига» (1927), «Вестієна» (1956), «Пейзаж з Сігулдським мостом» (1958); натюрморти — «Дичина» (1938), «Троянди» (1954), «Натюрморт з квітами і фруктами» (1960), «Натюрморт з грушами і квітами» (1966), «Натюрморт з газетою» (1967). Картини С. зберігаються в Худож. музеї Латв. РСР у Ризі. Викладав в АМ Латв. РСР у Ризі (1940—41, 1944—52 та з 1954; професор — з 1947, ректор — з 1961). Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями.

Літ.: Буторина Е., Иванов М. Лео Свемп. М., 1968.

СВЕ́НСОН Олексій Миколайович (н. 2. XII 1929, Київ) — укр. рад. вчений у галузі технічної кібернетики, доктор тех. наук (з 1971), професор (з 1972), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1962. Закінчив (1952) Львів. політех. ін-т. З 1955 працює у Фіз.-мех. ін-ті (до 1964 — Ін-т машинознавства і автоматики) ім. Г. В. Карпенка АН УРСР. Праці стосуються принципів побудови систем зв'язку з керованою пропускною здатністю та осн. елементів теорії пошуку та розпізнавання простих просторових образів.

СВЕРБЕ́ЦЬ, pruriго — захворювання шкіри, що виникає здебільшого у дітей раннього віку у формі т. з. ексудативно-катарального *діатезу*. У механізмі розвитку С. важливу роль відіграють сенсибілізація організму до харчових продуктів, медикаментів, спадкові фактори, порушення функції кишечника (запори), порушення обміну речовин тощо. Характеризується С. тим, що на шкірі утворюється висип, що свербить, у вигляді множинних дрібних вузликів, які найчастіше розміщені на розгинальних поверхнях рук і ніг, рідше — на тулубі. Вузлики при С. внаслідок розчухування часто бувають вкриті кров'янистими кірочками. Шкіра на уражених ділянках стає потовщеною, грубішає, вкривається пігментом; збільшуються лімфатичні вузли, спостерігаються невротичні розлади, безсоння. Лікування: десенсибілізуючі, заспокійливі засоби, місцево — бовтанки, мазі; санаторно-курортне та ін. Див. також *Алергія*.

СВЕРБИ́ГА (Bunias) — рід рослин родини *хрестоцвітих*. Дво- і багаторічні опушені трави до 120 см заввишки. Листки нижні ліровидні або перистороздільні, верхні — суцільні, зубчасті. Квітки жовті або білі, зібрані в китиці. Плід — стручечок. 6 видів, поширених в Європі, Азії і Пн. Африці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, —2 види. Ростуть по берегах водойм, на луках, полях, як бур'яни вздовж шляхів. Листки С. східної (B. orientalis) містять до 170 мг % вітаміну С; в деяких місцях (напр., у Вірменії) їх вживають у їжу. С. східна — добрий медонос. Заходи боротьби: глибока зяблева оранка, видалення коренів, очищення насіння. Іл. с. 49.

СВЕРДЛИ́ЛЬНИЙ ВЕРСТА́Т — верстат для *свердління* отворів у металевих і неметалевих заготовках. На С. в., крім того, розсвердлюють і розточують отвори, нарізують *різьбу* тощо. До осн. інструментів С. в. належать *свердла, різці, зенкери, розвертки* і *мітчики*. Металообробні С. в. (мал. с. 53) розрізняють: за розміщенням *шпинделя* (вертикальні, радіальні, горизонтальні), за кількістю шпинделів (одно- і багатошпиндельні). Є С. в.: центрувальні (для створення в торцях заготовок центрових отворів), настільні (на них обробляють отвори невеликих діаметрів), переносні, встановлювані на великих заготовках, агрегатні (див. *Агрегатний верстат*), комбіновані (напр., свердлильно-фрезерні) тощо. На деревообробних С. в., крім свердління, створюють довгасті гнізда або пази, висвердлюють сучки та ін. У масовому і великосерійному виробн. застосовують автоматизовані або автом. верстати різних типів.

Л. Г. Лубенець.

СВЕРДЛИ́ЛЬНИКОВІ (Lymexylonidae) — родина *жуків*. Тіло (довж. 6—18 мм) довге, вузьке, з м'якими покривами; забарвлення самок — жовте, самців — чорне. Личинки розвиваються у деревині ослаблених і мертвих дерев, вигризаючи горизонтальні ходи; живляться переважно міцелієм грибів, які згодом вкривають стінки ходів. Більшість видів завдають шкоди деревині на лісосіках, складах, іноді в будівлях. Відомо 73 види, поширені на всіх материках, крім Антарктиди; в СРСР, у т. ч. в УРСР,— 3 види: свердлильник корабельний (Lymexylon navale), свердлик листяний (Elateroides dermestoides) і свердлик хвойний (E. flabellicornis). Заходи боротьби: додержання санітарного стану лісу, обробка лісоматеріалів *інсектицидами* або антисептиками. Іл. с. 49.

СВЕ́РДЛІН Лев Наумович [3 (16). XI 1901, Астрахань — 29.VIII 1969, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1954). Навчався в театр. технікумі ім. А. Луначарського, потім у Держ. театр. майстернях під керівництвом В. *Мейєрхольда*. З 1926 — в Театрі ім. В. Мейєрхольда, 1938—41 — в Театрі ім. Є. Вахтангова, з 1943 — в Моск. театрі ім. В. Маяковського. Серед ролей — Тихон («Гроза» О. Островського), Павло Михайлович («Сонет Петрарки» Погодіна), Аздак («Кавказьке крейдяне коло» Брехта). Знімався в кінофільмах «Волочаєвські дні» (1937), «Його звали Сухе-Батор» (1942), «Насреддін у Бухарі» (1943), «Молода гвардія» (1948), «Далеко від Москви» (1950). Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1947, 1949, 1951.

Тв.: Разговор с товарищами по искусству. М., 1960.

СВЕРДЛІ́ННЯ — створення отворів у суцільних металевих або неметалевих заготовках чи виробах. Провадиться за допомогою *свердла* на свердлильних, розточувальних, токарних та ін. верстатах, а також вручну — коловоротом, дрелями або *механізованим інструментом*. Є часто підготовчою операцією (через порівняно невисоку точність) перед розточуванням, зенкеруванням (див. *Зенкер*), розвертуванням (див. *Розвертка*), *протяганням* та нарізуванням внутр. *різьби*. Крім того, застосовують лазерне С. (див. *Лазерна обробка*) отворів в алмазних кругах та ін. виробах з матеріалів, що відзначаються низькою теплопровідністю.

СВЕРДЛО́ — різальний інструмент для *свердління* і розсвердлювання отворів у металевих і неметалевих заготовках. С. закріплюють на свердлильних, токарних, револьверних, розточувальних та ін. верстатах, а також (при ручній обробці) об'єднують з двигуном (див. *Механізований інструмент*) або встановлюють у коловоротах. Розрізняють С. (мал. с. 53) спіральні, або гвинтові (найпоширеніші), для кільцевого свердління, центрувальні (для обробки центрових отворів) тощо. Різальну частину С. виготовляють з швидкорізальних сталей, твердих сплавів або композиційних матеріалів.

СВЕРДЛО́В Яків Михайлович [парт. псевд.— Андрій та ін.; 22.V (3. VI) 1885, Ниж. Новгород, тепер м. Горький — 16.III 1919, Москва]— діяч Комуністичної партії і Рад. держави. Член Комуністичної партії з 1901. Н. в сім'ї ремісника-гравера. Ставши профес. революціонером, проводив підпільну революц. роботу в Нижегородській, Костромській, Ярославській, Казанській та ін. орг-ціях РСДРП. У 1905—07 за дорученням ЦК партії С. очолював більшовицькі орг-ції Уралу. В 1909 проводив роботу по відновленню парт. орг-ції Москви. За революц. діяльність не раз зазнавав арештів, провів загалом 12 років у в'язницях і на засланні, не раз тікав із заслання. Після VI (Празької) партій-

Л. Свемп.

Л. Н. Свердлін.

Я. М. Свердлов.

Л. Свемп. Натюрморт з омаром і фруктами. 1937—38.

ної конференції (1912) кооптований у члени ЦК РСДРП і одночасно введений до складу *Російського бюро ЦК РСДРП*. В кін. 1912 — на поч. 1913 С. був одним з керівників газ. «*Правда*» і більшовицької фракції 4-ї Державної думи. Повернувшись після Лютневої бурж.-демократичної революції 1917 із заслання до Петрограда, включився в активну революц. діяльність. Був направлений ЦК РСДРП на парт. роботу на Урал. Після VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) обраний секретарем ЦК, здійснював керівництво орг. діяльністю ЦК, був делегований у ВЦВК. Після VI з'їзду партії очолив Секретаріат ЦК РСДРП(б). Брав активну участь у підготовці і проведенні Великої Жовтн. соціалістичної революції. Головував на засіданнях ЦК РСДРП(б) 10 (23) і 16 (29).X 1917, які прийняли рішення про збройне повстання; член Військово-Революц. центру ЦК по керівництву повстанням. 8 (21).XI 1917 С., залишаючись на посту секретаря ЦК партії, був обраний головою ВЦВК. С. приділяв багато уваги роботі місц. парт. орг-цій, у т. ч. України, подавав допомогу КП(б)У в боротьбі за перемогу соціалістичної революції і створення Української Рад. д-ви, брав участь у роботі II і III з'їздів КП(б)У, 3-го Всеукр. з'їзду Рад у Харкові. На VII (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б), VI з'їзді РСДРП (б) і VII з'їзді РКП(6) обирався членом ЦК. В. І. Ленін характеризував Я. М. Свердлова як надзвичайно талановитого організатора мас і видатного діяча Комуністичної партії (див. Повне зібр. тв., т. 38, с. 71—76). С. поховано на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—3. К., 1960—62.

Літ.: Ленін В. І. Промова пам'яті Я. М. Свердлова на екстреному засіданні ВЦВК 18 березня 1919 р.— VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Промова при відкритті з'їзду 18 березня. Повне зібрання творів, т. 38; Свердлова К. Т. Яков Михайлович Свердлов. М., 1976; Городецкий Е. Н., Шарапов Ю. П. Свердлов. М., 1971.

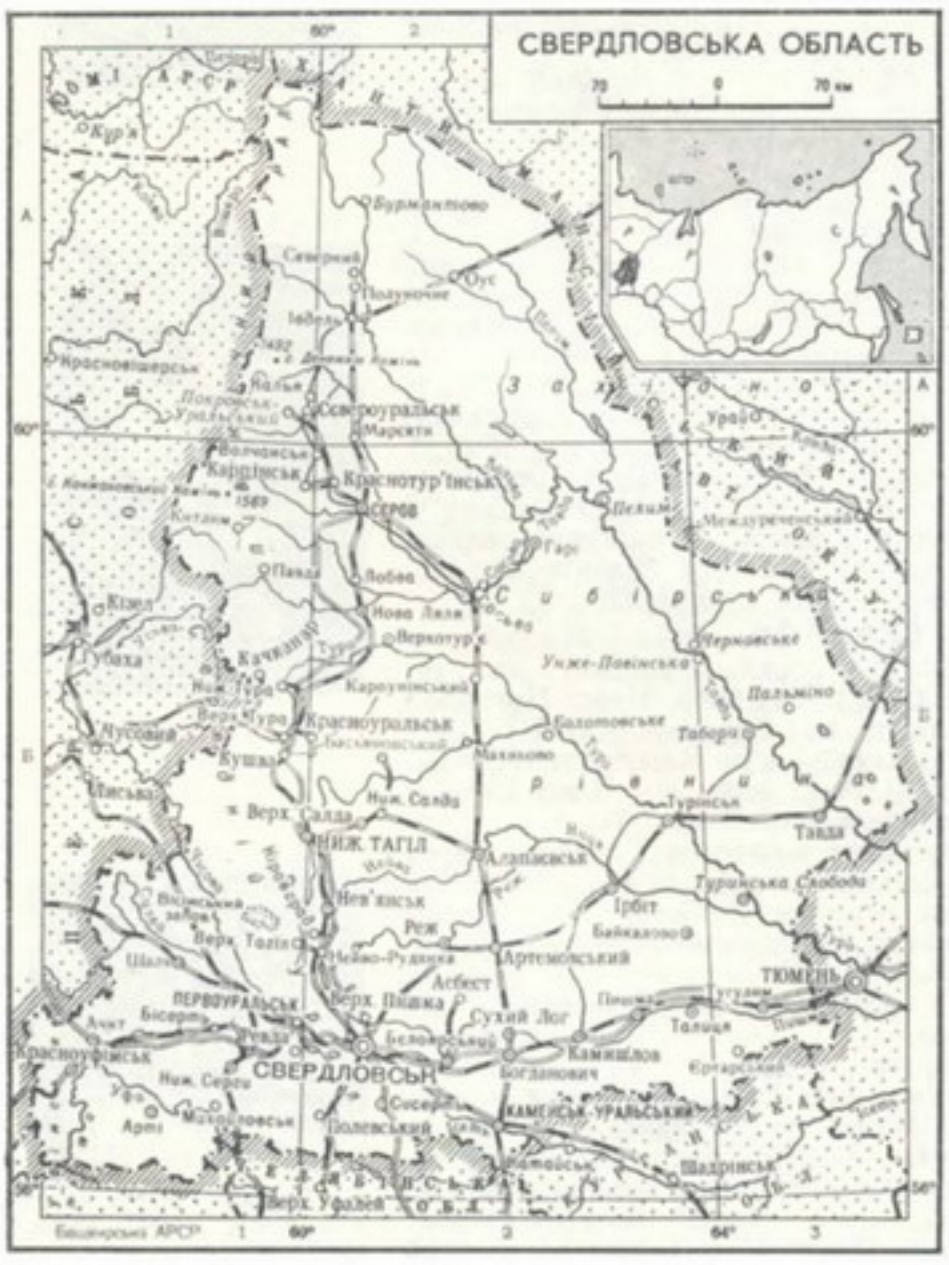
О. М. Кисілевський.

СВЕРДЛО́ВСЬК (до 1924 — Єкатеринбург) — центр Свердл. обл. РРФСР. Розташований на сх. схилі Середнього Уралу, на р. Ісеті (прит. Тоболу). Вузол з-ць, 2 аеропорти. 1252 тис. ж. (1982). Поділяється на 7 міських районів. На тер. сучас. С. 1722 споруджено фортецю. В 1723 стала до ладу 1-а черга металург. з-ду на р. Ісеті, спорудженого з ініціативи В. М. *Татищева*. Ісетський з-д і фортецю при ньому названо Єкатеринбургом. У кін. 19 — на поч. 20 ст. місто — один з центрів революц. руху на Уралі. В 1897 тут виник «Союз боротьби за визволення робітн. класу». В 1903 створено Середньоуральський к-т РСДРП. У 1905—06 і 1917 в місті вів парт. роботу Я. М. *Свердлов* (1924 на його честь місто перейменовано на Свердловськ).

Радянську владу встановлено 26.X (8.XI) 1917. З 1919 місто — центр Єкатеринбурзької губ., з 1923 — Уральської обл., з 1934 — Свердловської обл. С. нагороджено орденом Леніна (1973). С.— один із важливих пром., культур. та наук. центрів країни. Провідна галузь пром. комплексу міста — машинобудування, яке представлене виробничими об'єднаннями «Уралмаш» ім. С. Орджонікідзе, «Уралелектроважмаш» ім. В. І. Леніна, «Турбомоторний завод» ім. К. Є. Ворошилова, «Уралхіммаш» ім. 50-річчя СРСР, заводами — компресорним, інструментальним, електромед. апаратури та ін. Значне місце посідає чорна металургія — Верх-Ісетський металург. з-д та ін. Розвивається хім. (з-ди пластмас, гумотех. виробів, шинний), легка (виробниче об'єднання «Уралвзуття», ф-ки — «Спортвзуття» і швейні, камвольний комбінат) та харч. (комбінати: м'ясний, жировий, шампанських вин; тютюнова ф-ка, кондитерське об'єднання) промисловість. Підприємства буд. матеріалів, меблева ф-ка «Авангард», виробниче об'єднання «Уральські самоцвіти» та ювелірний з-д. Електроенергія надходить з Уральської енергосистеми. Газопроводи: Середня Азія — Урал, Північ — Урал. Ведеться буд-во метрополітену (1982). У С.— *Уральський науковий центр АН СРСР*, понад 120 наук. та проектних ін-тів, 13 вузів, у т. ч. *Уральський університет*, 32 серед. спец. навч. заклади; 6 музеїв: історико-революційний, Д. Н. Мамін-Сибіряка, геол., Я. М. Свердлова, Будинок-музей П. П. Бажова, картинна галерея. Театри: опери і балету, драми, муз. комедії, юного глядача, ляльок; філармонія, цирк, кіностудія. Архіт. пам'ятки: в стилі *класицизму* — ансамбль садиби Расторгуєва-Харитонова (поч. 19 ст., тепер Палац піонерів), Гірська канцелярія (поч. 18 ст., надбудова 19 ст., тепер у комплексі консерваторії), контора і госпіталь Верх-Ісетського заводу, садиба золотопромисловця Рязанова, собор Олександра Невського (всі — між 1817 і 1842, арх. М. Малахов). Серед споруд рад. часу: філармонія (1927, арх. К. Бабикін та ін.), Уральський політехнічний ін-т ім. С. М. Кірова (1939, арх. Г. Вольфензон та ін.), кіноконцертний зал «Космос» (1967, арх. Г. Бєлянкін та ін.), Будинок молоді (1973, арх. Бєлянкін та ін.), музейно-меморіал, комплекс «Історичний сквер» (1973—77, арх. М. Алфьоров та ін.). Пам'ятники: Я. М. Свердлову (1927, скульптор М. Харламов), Г. К. Орджонікідзе (1955, скульптор Г. Нерода), В. І. Леніну (1957, скульптор В. Інгал), монумент «Комсомолу Уралу» (1959, скульптор П. Сажин), монументи на честь героїв Революції і громадян. війни (1919—20, реконструкція 1959, за проектом арх. Ю. Потапова, М. Ізмодьонова), студентам — героям Великої Вітчизн. війни 1941—45 (1961, скульптор В. Друзін). У С. народилися теплотехнік І. І. *Ползунов*, письменники Ф. М. *Решетников* і П. П. *Бажов* (нар. у Сисертському з-ді, тепер у межах С., поховано у С.), жив і працював письменник Д. Н. Мамін-Сибіряк.

Свердловськ. У центральній частині міста.

СВЕРДЛО́ВСЬК — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр, за 5 км від залізнич. ст. Довжанська. 77 тис. ж. (1982). Заселення тер. тепер. міста почалося в кінці 18 ст., коли було засновано с-ще Довжикове-Орловське (пізніше — Шарапкине). В 1870 поблизу с-ща закладено перші вугільні шахти. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. В 1938 в результаті об'єднання кількох робітн. с-щ утворилося м. Свердловськ. У місті — 13 кам.-вуг. шахт, 4 вуглезбагачувальні ф-ки, рудорем., рем.-мех., мол. з-ди, «Побутрадіотехніка», гол. підприємство швейного виробничого об'єднання «Спецодяг», хлібокомбінат, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Медичне та 7 профес.-тех. уч-щ, 27 заг.-осв., 3 муз. та 2 спорт. школи, 5 лікарень, 7 поліклінік. 2 палаци культури, 17 клубів, кінотеатр, 47 б-к; музеї: краєзнавчий та історії рудорем. заводу. В С. народився і працював двічі Герой Радянського Союзу М. І. *Горюшкін*. В 1910—11 в С. вів революційну роботу С. В. *Косіор*.

СВЕРДЛО́ВСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі РРФСР. Утворена 17.I 1934. Площа 194,8 тис. км². Нас. 4522 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — росіяни, живуть також татари, українці, башкири. білоруси, марійці, удмурти та ін. Міськ. нас.— 86%. Поділяється на 30 районів, має 44 міста і 96 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Свердловськ*. С. о. нагороджено 2 орденами Леніна (1959, 1970). С. о. розташована на межі Європи й Азії. Займає сх. схили Північного і Серед. Уралу (вис. до 1569 м, г. Конжаковський Камінь), погорбовані рівнини Зауралля та окраїни Зх.-Сибірської рівнини. На Пд. Зх. на тер. області заходять зх. схили Серед. Уралу і частково Передуралля (Уфімське плато). С. о. багата на корисні копалини: вугілля, торф, руди чорних та кольорових металів, золото, платину, азбест, тальк, мармур, дорогоцінне та виробне каміння; є лік. грязі й мінеральні джерела. Клімат континентальний. Пересічна т-ра січня від —16° на Пд. до —20° на Пн., липня +16, +18°. Опадів 500—600 мм на рік. Гол. ріки: Тавда з Лозьвою, Сосьвою та Пелимом; Тура, Ісеть (бас. Тоболу), Чусова й Уфа (бас. Ками). С. о. лежить гол. чин. у зоні тайги. Переважають підзолисті грунти, є торфово-болотні, на Пд.— чорноземні. Під лісом 65,5% площі області, в основному хвойні породи (сосна, ялина). На тер. області — Вісімський заповідник. С. о.— один з найдавніших пром. районів країни, індустр. ядро Уралу. Більшу частину продукції її нар. г-ва дає важка індустрія. Провідні галузі — металургія (чорна і кольорова), машинобудування і металообробка, хім., буд. матеріалів та лісова. Енергетика базується на місц. вугіллі, вугіллі Кузбасу, природному газі Зх. Сибіру та продуктах нафтопереробки ін. областей Уралу і Сибіру. Електроенергетика С. о. утворює центр. ланку Уральської енергосистеми. Найбільші електростанції: *Бєлоярська АЕС* імені І. В. Курчатова, Середньоуральська, Рефтинська та Верхньотагільська ДРЕС, ряд ТЕЦ. Чорна металургія представлена Нижньотагільським металург. комбінатом; заводами — Алапаєвським, Верхісетським, Сєровським; трубними — у Первоуральську, Полевському, Каменську-Уральському. Виробництво феросплавів. У кольоровій металургії виділяються алюмінієва (Краснотур'їнськ, Каменськ-Уральський) і мідеплавильна (Верхня Пишма, Красноуральськ, Ревда) галузі, обробка кольорових і рідкісних металів. Важливе місце в пром. комплексі С. о. посідає важке — енерг., трансп. і хім. машинобудування (виробничі об'єднання: «Уралмаш», «Уралхіммаш», «Уралелектроважмаш», «Турбомоторний з-д» у Свердловську, Уральський вагонобуд. з-д у Нижньому Тагілі та ін.). Хім. пром-сть має складну структуру, комбінується з металургією та лісовою пром-стю. Виробляють пластмаси, гумотех. вироби, фосфатні й азотні добрива, сірчану кислоту, мідний купорос, коксохім. продукти тощо. С. о.— одна з головних у Рад. Союзі областей по заготівлі й переробці деревини (тавдинські лісокомбінат і фанерний комбінат, Новолялинський целюлозно-паперовий комбінат, сірникова ф-ка в Турінську, каніфольно-терпентинове виробн. у смт Нейво-Рудянці). Розвинута пром-сть буд. матеріалів — збірний залізобетон, цемент і азбоцемент, вогнетриви, керамі-ка. Підприємства легкої та харч. пром-сті розміщені на Пд. в найбільш густонаселеній частині області. В їхньому складі — текст., швейно-трикотажна, шкіряно-взуттєва, борошномельна, хлібопекарська, кондитерська, м'ясна, олійно-жирова галузі. Традиційна галузь — виготовлення худож. виробів з уральських самоцвітів. С. г. мол.-м'ясного та картопле-овочевого напрямів. Вирощують також зернові (пшениця, жито, ячмінь, овес) і кормові культури. Розводять велику рогату худобу (мол. і мол.-м'ясного напряму), свиней. Великі птахофабрики (Свердловська, Кіровградська та Середньоуральська). Хутрове звірівництво, мисливство, рибальство. Для перевезення вантажів і пасажирів використовують залізничний (транзитні магістралі: Москва — Перм — Свердловськ, Москва — Казань — Свердловськ, Полуночне — Сєров — Нижній Тагіл — Свердловськ — Челябінськ — Орськ, Сєров — Сосьва — Алапаєвськ — Каменськ-Уральський — Челябінськ), автомоб. та авіац. транспорт. Більшу частину з-ць електрифіковано. В Свердловську — 2 аеропорти. Газопроводи: Медвеже — Пунга — Нижній Тагіл — Свердловськ, Бухара — Урал тощо. В С. о.—*Уральський науковий центр АН СРСР* та ін. наук. установи. 14 вузів (13 — у Свердловську, у т. ч. *Уральський університет*, пед. ін-т — у Нижньому Тагілі), 80 серед. спец. навч. закладів. 11 театрів (5 — у Свердловську, драм.— у Нижньому Тагілі, Сєрові, Каменську-Уральському, Ірбіті). 22 музеї, у тому числі 6 — у Свердловську; краєзнавчі — в Ірбіті, Каменську-Уральському, Краснотур'їнську, Нев'янську, Нижньому Тагілі, Івделі, Красноуфімську, Сєрові. Геол. музей та картинна галерея в Свердловську, музей образотв. мистецтв у Нижньому Тагілі, філіал Свердл. картинної галереї в Ірбіті. Бальнеологічні курорти — Нижні Серги, грязьовий — озеро Молтаєво, 43 санаторії, 19 будинків відпочинку.

Літ.: Мошкин А., Оленев А., Шувалов Е. География Свердловской области. Свердловск, 1968; Урал и Приуралье. М., 1968. *Л. В. Потапова.*

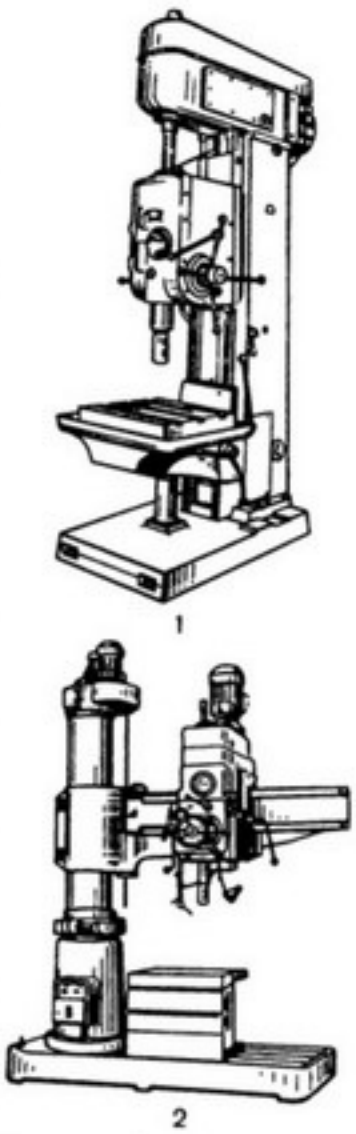

СВЕРДЛО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Сх. Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1938. Площа 1,3 тис. км². Нас. 18,0 тис. чол. (1982). У районі — 34 населені пункти, підпорядковані селищній і 7 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Свердловськ*. С. р. розташований в межах *Донецького кряжу*. Осн. корисна копалина — кам. вугілля. Річки — *Нагольна*, Кріпка, верхів'я Кундрючої (бас. Дону). Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. У районі — філіал *Луганського заповідника* — Провальський степ. Осн. пром. і культурний центр району — місто обл. підпорядкування Свердловськ. Районний комбінат побутового обслуговування (Свердловськ). С. г. спеціалізується на вирощуванні озимої пшениці, ячменю, соняшнику, кукурудзи, гороху, проса, гречки та виробн. м'яса, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 83,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 68,1 тис. га. У С. р.— 7 колгоспів, 8 радгоспів, у т. ч. птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Довжанська, Красна Могила, Ізотове. Автомоб. шляхів — 312 км, у т. ч. з твердим покриттям — 230 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Олександрівка), 13 заг.-осв. та музична школи; 23 лік. заклади, у т. ч. 3 лікарні. 4 будинки культури, 21 клуб, 32 кіноустановки, 24 б-ки. У С. р. видається газ. «Степной маяк» (з 1967).

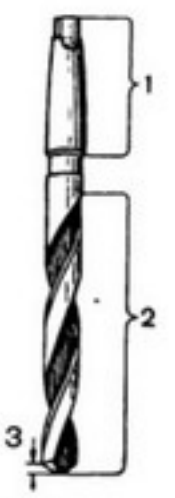
А. М. Крюков.

СВЕРДЛЯ́ЧІ ТВАРИ́НИ — морські безхребетні тварини, які здатні проточувати ходи або заглиблення в дерев'яних, кам'яних або залізних підводних спорудах. Проточуючи ходи, каменеточці створюють сховища, а *деревоточці морські* знаходять собі ще й їжу. До каменеточців належать губка кліона, деякі багатощетинкові черви, двостулкові молюски (морські фініки), деякі рачки і морські їжаки. С. т. завдають шкоди, руйнуючи гідротехнічні споруди.

«СВЕРХТВЁРДЫЕ МАТЕРИА́ЛЫ» — науково-теоретичний журнал. Орган Відділення фізикохімії і технології неорганічних матеріалів АН СРСР та Відділення фізико-тех. проблем матеріалознавства АН УРСР. Видається в Києві з 1979, шість разів на рік *Надтвердих матеріалів інститутом* АН УРСР. Висвітлює результати теоретичних і експериментальних робіт в галузі синтезу моно- і полікристалів алмазу, кубічного нітриду бору, композиційних матеріалів на їхній основі, ін. сполук підвищеної твердості і міцності. Вміщує, крім того,

Металообробні **свердлильні верстати:**
1 — вертикальний;
2 — радіальний.

Спіральне **свердло:**
1 — хвостовик;
2 — робоча частина;
3 — різальна частина.

К. Сверчевський.

Є. Ф. Свєтланов.

статті, що стосуються вивчення властивостей і структури надтвердих матеріалів, розробки досконаліших процесів їхнього виробн., створення з цих матеріалів інструментів, стійких проти зношування покриттів і конструкційних елементів, а також використання надтвердих матеріалів у різних галузях нар. господарства.

Д. А. Сиротa.

СВЕРЧЕ́ВСЬКИЙ (Świerczewski) Кароль (22.II 1897, Варшава — 28. III 1947, м. Балігруд, Пд. Польща) — діяч польс. і міжнар. революц. руху, держ. і військ. діяч Польщі, один з організаторів і керівників збройних сил ПНР, генерал. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в робітн. сім'ї. З 1916 — в Росії. Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 у Москві. В грудні 1917 — лютому 1918 брав участь у боях проти контрреволюц. банд і австро-нім. окупантів на Україні. З березня 1918—в Червоній Армії. Учасник боротьби проти військ бурж.-поміщицької Польщі, які 1920 вторглися в Рад. країну. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1936—38 під ім'ям ген. Вальтера брав участь у нац.-революц. війні іспан. народу 1936—39. Під час Великої Вітчизн. війни — на командних посадах у Рад. Армії. З серпня 1943 — заст. командуючого 1-ю польс. армією в СРСР, з 1944 — команд. 2-ю армією Війська Польського. З 1946 — заст. міністра нац. оборони ПНР. У 1944 обраний членом ЦК Польс. робітн. партії, депутатом *Крайової Ради Народової*. В 1947 — депутат Законодавчого сейму. Вбитий націоналістами. Нагороджений 2 орденами Леніна, 3 орденами Червоного Прапора, орденом Суворова 1-го ступеня, медалями СРСР, орденами ПНР.

Літ.: Броневская Я. О человеке, который не кланялся пулям. Пер. с польс. М., 1963.

СВЕСА́, Свіса — селище міського типу Ямпільського р-ну Сум. обл. УРСР, на р. Свісі (бас. Десни). Залізнична станція. 8,8 тис. ж. (1982). Насосний, дубильних екстрактів з-ди, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 2 середні школи, лікарня, Будинок культури, 7 б-к. Відома з 70-х рр. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СВЕТІЦХОВЕ́ЛІ — кафедральний собор, пам'ятка середньовічної груз. архітектури у м. *Мцхета*. Споруджено 1010—29 будівничим Арсукісдзе на місці першої в Грузії християн. церкви (4 ст.). Храм — у плані витягнутий чотирикутник (50,2 × 24,6 м, вис. 48 м). Зх. частина поділена на 3 нефи, має величний внутр. простір з хорами і високим куполом на чотирьох стовпах. Збереглися залишки starod. розпису (11, 16—17 ст.). Фасади оздоблено аркатурою, різьбленням, рельєфами.

Собор **Светіцховелі**. Зодчий Арсукісдзе. 1010—29.

СВЕ́ТЛА (Světlá) Кароліна (справж. ім'я та прізв.— Йоганна Роттова; 24.II 1830, Прага — 7.IX 1899, там же) — чес. письменниця. В оповіданнях, повістях і романах реалістично відображала життя людей праці, істор. минуле Чехії, події нац.-визвольного руху тощо. Написала цикл творів про життя селян Єштедського краю, куди часто виїжджала в с. Светла (звідси її псевдонім),— романи «Сільський роман» (1867), «Хрест біля потоку» (1868), «Франтина» (1870), «Безбожник» (1873) тощо. Другий цикл — істор. романи «Перша чешка» (1861), «Дзвінкова королева» (1872), повість «Чорний Петршичек» (1871) та ін. У «Спогадах» (1880) відображено політ. і літ. життя Чехії 2-ї пол. 19 ст.

Тв.: Укр. перекл.— Дзвінкова королева. Львів, 1955; Рос. перекл.— В горах Єштеда. Л., 1972; Дом «У пяти колокольчиков». Л., 1980.

В. А. Моторний.

СВЕТО́НІЙ Гай Транквілл (Gaius Suetonius Tranquillus; бл. 70 — після 122) — римський історик і письменник. Бл. 119—122 служив секретарем у імператора *Адріана*. Автор численних творів. До нас повністю дійшли твір С. «Життя дванадцяти цезарів» (8 кн., життєпис рим. імператорів від *Юлія Цезаря* до Доміціана; рос. перекл. — М., 1966) і частина «Про граматиків і риторів» з праці про видатних діячів римської літератури.

СВЄНЦІ́ЦЬКИЙ Іларіон Семенович (І. Святицький; 7.IV 1876, м. Буськ, тепер Львів. обл.— 18. IX 1956, Львів) — укр. рад. філолог і мистецтвознавець. Закінчив Львів. ун-т (1899), продовжував студії в Петербурзі й Відні. З 1913 (з перервами) працював у Львів. ун-ті, з 1941 — професор, 1939—50 (з перервою) завідував кафедрою слов'ян. філології. З 1944 одночасно керував відділом мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Організував у Львові Національний музей (з 1939 — *Львівський музей українського мистецтва*) і 1908—52 був його директором. С.— автор праць з мовознавства: «Бучацьке євангеліє XIII ст.» (1911), «Основи науки про мову українську» (1917), «Мова Галицько-Волинського літопису» (1949), «Питання про світський характер староруського письменства і його мови» (опубл. 1958) та ін. Цінними є праці С. «Опис рукописів Народного дому...» (ч. 1—3, 1906—11) та «Опис рукописів. І. Кириличні пергаміни XII—XV вв.» (1933), у якій описано рукописи Національного музею. С. належать також розвідки з мистецтвознавства та книгознавства: «Прикраси рукописів Галицької України XVI в.» (вип. 1—3, 1922—23), «Розвиток українського мистецтва в Західній Україні» (1944) тощо.

С. є автором праць з укр., рос., білорус., пд.-слов'ян. та ін. л-р («Нариси з історії болгарської літератури», опубл. 1957), фольклору та етнографії.

Літ.: Питання слов'янського мовознавства, кн. 5. Львів, 1958; Борковский В. И. Иларион Семенович Свенцицкий. «Русская речь», 1975, № 3; Гумецька Л. Л. Іларіон Семенович Свєнціцький. «Мовознавство», 1976, № 2.

Ю. К. Редько.

СВЄНЦІ́ЦЬКИЙ Павлин (літ. псевд.— Павло Свій, Д. Лозовський, Павлин Стахурський та ін.; 1841, с. Варшиця, тепер у складі Калинівки Вінн. обл.—12.IX 1876, Львів) — укр. письменник. За походженням поляк. Навчався в Київ. ун-ті. Після 1863 жив і працював у Львові. Видавав журн. «*Сьоло*» («Село», 1866—67). Автор повістей і оповідань укр. мовою («Колись було», 1866; «Степові оповідання», 1871 та ін.), драм. творів («Катерина», 1866, за однойм. поемою Т. Шевченка та ін.), ліричних віршів. Найбільший успіх мав у жанрі байки («Байки в науку молодим і старим», 1874). Перекладав польс. мовою твори Т. Шевченка і Ю. Федьковича, укр. мовою — п'єси У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра.

Тв.: [Байки]. В кн.: Поети пошевченківської доби. К., 1961.

СВЄТЛА́НОВ Євген Федорович (н. 6.IX 1928, Москва) — рос. рад. диригент, композитор і піаніст, нар. арт. СРСР (з 1968). У 1951 закінчив Муз.-пед. ін-т ім. Гнесіних, 1955 — Моск. консерваторію (клас композиції Ю. *Шапоріна*, диригування — О. Гаука). З 1955 — диригент, 1963—65 — головний диригент Великого театру СРСР. За його участю було вперше поставлено опери «Не тільки любов» Р. Щедріна (1961), «Жовтень» В. Мураделі (1964); балети — «Стежкою грому» К. Караєва (1959), «Сторінки життя» А. Баланчивадзе (1960), «Нічне місто» на музику Б. Бартока (1962), «Паганіні» на музику С. Рахманінова (1963). З 1965 — художній керівник і гол. диригент Держ. симф. оркестру СРСР. У симф. репертуарі С.— твори рос. та рад. композиторів, класична і сучас. зарубіжна музика. Автор кантати «Рідні поля» (1949), симфонії (1956), симф. поем (у т. ч. «Калина червона», 1975, пам'яті В. Шукшина), струнного квартету, інструм. і вокальних творів. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями. Ленінська премія, 1972.

СВЄТЛО́В Михайло Аркадійович [справж. прізв.— Шейнкман; 4(17).VI 1903, Катеринослав, тепер Дніпропетровськ — 28.IX 1964, Москва] — рос. рад. поет. Друкуватися почав 1917. Перша зб.— «Рейки» (1923). Вірші 20-х рр. («Двоє», «Робфаківці», «Гренада» та ін.) — про громадян. війну. В роки Великої Вітчизн. війни — військ. кореспондент. Автор поеми «Двадцять вісім» (1942), циклу віршів про Лізу Чайкіну, «Горизонт» (1959), «Мисливський будиночок» (1964). За кн. «Вірші останніх років» 1967 удостоєний

Ленінської премії. Писав також п'єси. У віршах «Гренада», «Через п'ятнадцять років», «Пісня про Каховку», «Вступ до поеми» та ін. звучать укр. мотиви. Перекладач укр. поетів. Нагороджений орденом Червоної Зірки, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—3. М., 1974—75; Укр. перекл. — Гренада. В кн.: Рильський М. Твори, т. 6. К., 1961; [Вірші]. В кн.: Слава Вітчизні народів-братів! К., 1954.

І. Т. Крук.

СВЄТЛОВИ́ДОВ Микола Панасович [справж. прізв. — Седих; 5 (17).XII 1889, Курськ — 20.XI 1970, Москва] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1965), засл. арт. УРСР (з 1932). Член КПРС з 1943. Сценічну діяльність почав 1907, мандруючи з профес. трупою по Поліссю й Придніпров'ю. З 1909 — в приватній Оперно-драм. студії М. Менделєєва, з другого курсу якої його було прийнято в трупу *театру «Соловцов»* у Києві. Працював у театрах Києва, Оренбурга, Іркутська, Пензи, Харкова, Ростова-на-Дону, з 1933 — у *Малому театрі* в Москві. Серед ролей — Линяєв («Вовки та вівці» О. Островського), Лука («На дні» М. Горького), Довгоносик, Крим, Крикун, Терешко («В степах України», «Калиновий гай», «Фронт», «Крила» Корнійчука), Менго («Фуенте овехуна» Лопе де Вега), Фердінанд («Підступність і кохання» Шіллера). Концертна діяльність. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949.

І. М. Давидова.

СВЄТЛОГО́РСЬК — місто обласного підпорядкування Гом. обл. БРСР, райцентр. Розташований на р. Березині (прит. Дніпра). Залізнична ст. Свєтлогорськ-на-Березині, пристань. 58 тис. ж. (1982). З-ди: штучного волокна, залізобетонних виробів і конструкцій, целюлозно-паперовий, сироробний і хлібний; домобуд. комбінат, ТЕЦ та ін. підприємства. Індустріальний технікум. С. утворений 1961.

СВЄ́ЧИН Кирило Борисович [н. 2 (15).IX 1907, м. Саратов] — укр. рад. вчений в галузі зоотехнії, доктор с.-г. наук і професор (з 1951), засл. діяч науки УРСР (з 1973). Член КПРС з 1943. В 1929 закінчив Саратовський с.-г. ін-т, працював зоотехніком, вченим-спеціалістом Всесоюз. н.-д. ін-ту тваринництва (1931—35), з 1938 — зав. кафедрою спец. зоотехнії Башкирського, а з 1948 — Дніпропетровського с.-г. ін-тів. З 1955 — зав. кафедрою і проректор (1964—66) Укр. с.-г. академії. Учасник Великої Вітчизн. війни. Наук. праці з проблем індивідуального розвитку і технології інтенсивного вирощування с.-г. тварин. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Л. О. Шевченко.

СВЄЧКАРЬО́В Ігор Вадимович (н. 16.XII 1935, Харків) — укр. рад. фізик, доктор фізико-матем. наук (з 1974), професор (з 1980). Член КПРС з 1979. Після закінчення Харків. ун-ту (1959) працював в Ін-ті радіофізики й електроніки АН УРСР (1959—60), з 1960 — у Фізико-технічному ін-ті низьких температур АН УРСР. Наук. праці С. присвячені питанням магнетизму й енерг. спектрів електронів у металах. Держ. премія УРСР, 1980.

СВЄ́ЧНИКОВ Анатолій Григорович [2 (15).VI 1908, Київ — 12.III 1962, там же] — укр. рад. композитор, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). У 1932 закінчив Київ. муз.-драм. інститут ім. М. В. Лисенка (навчався у В. *Золотарьова* та Л. *Ревуцького*), 1938 — аспірантуру Київ. консерваторії. В 1936—41 та 1944—51 — муз. керівник драм. передач Укр. радіо. У 1945—61 — викладач Київ. консерваторії. Твори: балети «Маруся Богуславка» (1951), «Ніч перед різдвом» (1959); симф. твори (у т. ч. симф. поеми «Кармелюк», 1945; «Щорс», 1949); інструм. та вокальна (зокрема, «Пісня про Буревісника», 1960, для капели бандуристів) музика; обробки нар. пісень. Держ. премія СРСР, 1950.

СВЄ́ЧНИКОВ Василь Миколайович [25.XII 1890 (6. I 1891), с. Козьмодем'янське, тепер с. Бабіно Зав'яловського р-ну Удм. АРСР — 20.VIII 1981, Київ] — укр. рад. вчений у галузі металознавства, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1951). Закінчив (1917) Петрогр. політех. ін-т, працював на металург. з-дах, 1929—41 — викладав у вузах. В 1940—53 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР. У 1953—75 — зав. відділом Ін-ту металофізики АН УРСР. Водночас (1944—62) — професор Київ. політех. ін-ту. Осн. напрями діяльності — дослідження азоту у сталі, розробка технології виготовлення чавунних виливниць і прокатних валків, вивчення поліморфізму заліза, фазових перетворень у сталі при швидкісному нагріванні, діаграм фазових рівноваг металевих систем. Під керівництвом С. розроблено нову галузь металознавства — фіз.-хім. аналіз тугоплавких і рідкісних металів. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

СВЄ́ЧНИКОВ Сергій Васильович (н. 21.VII 1926, Дніпропетровськ) — український рад. фізик, член-кор. АН УРСР (з 1973). Член КПРС з 1968. Син В. М. *Свєчникова.* Закінчив (1948) Київський політехнічний ін-т, працював у ньому 1951—61. З 1961 — в Ін-ті напівпровідників АН УРСР. Осн. наук. дослідження — з тех. електроніки, фіз. основ розрахунку і конструювання газорозрядних приладів, біокібернетики, оптоелектроніки. С. належать праці по вивченню внутрішнього фотоефекту в напівпровідниках під дією рентгенівського і α-, β-, γ-іонізуючих випромінювань. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1973.

СВЄ́ШНИКОВ Олександр Васильович [30.VIII (11.IX) 1890, Коломна — 3.I 1980, Москва] — рос. рад. хоровий диригент і муз. діяч, нар. арт. СРСР (з 1956), Герой Соціалістичної Праці (1970). Член КПРС з 1950. У 1913 закінчив Муз.-драм. уч-ще Московського філармонічного т-ва. У 1928—36 — худож. керівник організованого ним вокального ансамблю (згодом хору) Всесоюзного радіокомітету; 1936—37 — худож. керівник Держ. хору СРСР, 1937—41 — Ленінгр. академічної капели. З 1941 очолював заснований ним Держ. хор рос. пісні (тепер Держ. академічний рос. хор СРСР). Організатор (1944) та худож. керівник Моск. хорового уч-ща; 1944—75 — викладач Моск. консерваторії (з 1946 — професор, 1948—75 — ректор). Був ініціатором створення Всерос. хорового т-ва (до 1964 — його голова). Видатний інтерпретатор хорової класики, творів рад. і сучас. зарубіж. композиторів. Життя і творчість С. пов'язані з Україною: 1921—23 він був одним з організаторів дит. хорової самодіяльності на Україні, керівником хорової капели у Полтаві; серед його численних хорових творів — багато обробок укр. нар. пісень. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946.

Тв.: Хоровое пение — искусство истинно народное. М., 1962.

Літ.: А. В. Свешников. Сборник статей. М., 1970.

В. С. Мурза.

СВИ́ДА Василь Іванович (н. 22.X 1913, с. Пацканове, тепер Ужгородського р-ну Закарп. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1953). В 1934 закінчив худож.-ремісничу школу в с. Ясині (тепер смт Рахівського р-ну Закарп. обл.). Твори: композиції «Поцілунок матері» (1946), «Гуцулка з конем» (1947), «Іду в партизани» (1948), рельєф «Опришки» (1954), «На полонину» (1954), «Весілля» (1965), «На базар» (1967), «Шлях до визволення» (1969), «Під дощем» (1970), «Закарпатці підписують маніфест про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» (1971), «Господар ланів» (1974), «Вівці мої, вівці» (1976), «Боротьба за возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною» (1978—81), «У сім'ї єдиній» (1982). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, 2 орденами «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1983. Портрет та іл. с. 57.

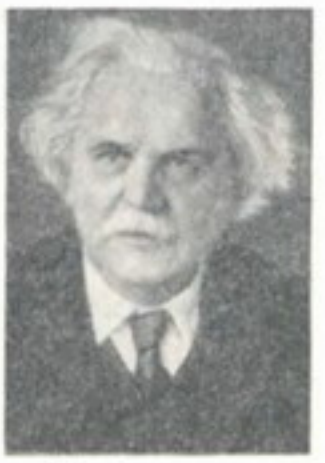
СВИДИНА́ (Swida, син. Thelycrania) — рід дерев або кущів родини кизилових. Листки супротивні, прості, цілокраї. Квітки білі, правильні, дрібні, зібрані в зонтиковидні суцвіття на кінцях пагонів. Плоди — соковиті округлі кістянки, чорні, блакитні або білі. Бл. 40 видів, поширений у Пн. півкулі (переважно в пд.-сх. частині Азії та Пн. Америці). В СРСР — 8 дикорослих видів, з них на Україні — 2. Найпоширеніша С. кров'яна, або кроваво-червона (S. sanguinea), до 4 м заввишки, з синьо-чорними плодами; росте в лісах, між чагарниками, як декоративна — в живоплотах; деревина міцна, червонувата, йде на токарні й столярні вироби. Плоди С. містять до 45% тех. олії, яку застосовують для виготовлення мила. У Кримських горах дико росте С. південна (S. australis), її вирощують для полезахисних насаджень у степовій зоні України, на Кавказі та в Серед. Азії. Крім того, на Україні вирощують як декоративні С. паростко-

М. А. Свєтлов.

М. П. Свєтловидов.

В. М. Свєчников.

О. В. Свєшников.

А. П. Свидницький.

в у (S. stolonifera) та С. б і л у (S. alba) — морозостійкі, тіньовитривалі кущі від 1 до 4 м заввишки. *М. П. Волошин.*

СВИДНИ́ЦЬКИЙ Анатолій Патрикійович [літ. псевд.— Патриченко; 1 (13). IX 1834, с. Маньківка, тепер Тульчинського р-ну Вінн. обл.— 6 (18).VIII 1871, Київ] — укр. письменник. Н. в сім'ї священика. Навчався в Кам'янець-Подільській духовній семінарії і в Київ. ун-ті, який не закінчив через матеріальні нестатки. Вчителював у Миргороді (1861—62), служив чиновником у Козельці, Чернігові (1862—68), Києві (1869—71). На світогляд С. великий вплив мала революц. поезія Т. Шевченка, творчість рос. письменників-демократів. Ще в студентські роки С. написав ряд антикріпосницьких і антимонархістських віршів-пісень («В полі доля стояла» та ін.), критикував реформу 1861 р. Брав участь у заснуванні недільних шкіл у Києві і Миргороді, склав підручники («Русская азбука». К., 1868). Йому належить ряд фольклорно-етногр. праць, серед яких найзначніша — «Великдень у подолян» («Основа», 1861). С.— автор оповідань і нарисів рос. мовою (газ. «Киевлянин», 1869—71), в яких реалістично відображено життя духівництва, дрібного чиновництва, люмпен-пролетарів, різних набувачів багатства тощо («На похороні», «Хоч з мосту та в воду», «Жебраки», «Залізний сундук» та ін.). Найвидатніший твір С.— роман «Люборацькі» — засвідчив зародження соціального роману в укр. л-рі. Написаний 1861—62, твір через цензуру не побачив світу за життя письменника і тільки 1886 був надрукований із значними пропусками у львів. журн. «*Зоря*»; повністю — 1901. У романі С. правдиво змалював побут патріархального сільського духівництва на Поділлі в дореформену епоху, піддав гострій критиці навчання і виховання в тогочасних духовних школах та польсько-шляхетських пансіонах, дав гостру сатиру на корисливих служителів церкви.

Тв.: Твори. К., 1958; Твори. К., 1965; Рос. перекл.— Избранное. М., 1956.

Літ.: Герасименко В. Я. Анатолій Свидницький. К., 1959; Сиваченко М. Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962.

М. Є. Сиваченко.

Свидина кривавочервона:
1 — гілка квітучої рослини;
2 — частина суцвіття;
3 — плід.

СВИДОВЕ́ЦЬ — гірський хребет у *Полонинсько-Чорногорських Карпатах*, у межах Закарп. обл. Підноситься в межиріччі Тересви та Чорної Тиси. Вис. до 1883 м (г. *Близниця*). Вершини *Стара* і *Стіг* досягають відповідно вис. 1472 м і 1707 м. Гребінь хребта широкий, хвилястий з куполоподібними вершинами, які зайняті полонинами. Пн.-сх. схили С. круті, розчленовані глибоко врізаними долинами річок; до вис. 1330—1400 м вкриті хвойними лісами та криволіссям. Пд.-зх. схили хребта плосковершинні, вкриті буковими лісами з криволіссям із вільхи (до вис. 1290—1300 м). На схилах С. трапляються лавинонебезпечні (див. *Лавини*) осередки. Місце туризму.

М. М. Койнов.

СВИДОВЕ́ЦЬ — річка в Житомир. обл. УРСР і Гом. обл. БРСР, права прит. *Уборті* (бас. Прип'яті). Довж. 61 км, площа бас. 852 км². Тече Поліською низовиною. Живлення переважно снігове. С.— водоприймач осушувальних систем.

СВИДРИГА́ЙЛО, Швитригайло (православне ім'я — Лев, католицьке — Болеслав; бл. 1370—1452, Луцьк) — великий князь литовський 1430—32. Син *Ольгерда,* молодший брат *Ягайла.* Спочатку С. мав Вітебський уділ, звідки його 1393 вигнав *Вітовт.* Ставши після смерті Вітовта великим князем литовським, спирався на укр. і білорус. феодалів. С. було скинуто з престолу польс. і лит. феодалами. В 1432—35, 1437, 1440 боровся за повернення влади, спираючись на російські землі, що входили до Великого князівства Литовського, допомогу *Лівонського ордену.* З 1442 князював на Волині.

СВИНА́РНИК — приміщення для утримання свиней. Входить до складу свиноферми. Розрізняють С. для утримання свиноматок з пунктом штучного осіменіння, одержання приплоду і вирощування поросят до відлучення, для вирощування молодняка і відгодівельники. Кожний тип С. має своє технологіч. обладнання відповідно до фізіол. потреб різних вікових груп свиней. Особливу увагу приділяють С. для одержання приплоду, тому що новонародженим поросятам потрібна т-ра 28°, тоді як для свиноматок достатньо 18°. В таких С. виділяють в станку окрему теплову зону для поросят з електрокилимками або спец. лампами для обігрівання. Для кожної вікової групи свиней має бути окрема будівля. Після завершення певного циклу групу тварин переводять в ін. приміщення, а її місце після проведення профілактич. заходів займає чергова група тварин; це сприяє потоковому виробництву свинини. Типи С. залежать від призначення ферми, технологіч. процесу та ін. На плем. фермах утримання свиней вигульне, тому станки в приміщенні розташовують у два поздовжні ряди. На пром. фермах і свинокомплексах сучас. проектами передбачено чотирирядне розташування станків. Роздача кормів і прибирання гною механізовані. Всі С. обладнують припливно-витяжною вентиляцією. Будують С. з цегли, залізобетону та ін. за типовими проектами.

Ф. К. Почерняєв.

СВИНА́РСТВА ПОЛТА́ВСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головний центр по координуванню наук. досліджень з проблем свинарства в республіці. Підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Заснований 1930 на базі відділу тваринництва Полтав. с.-г. дослід. станції. Має (1982) 7 відділів, 3 лабораторії, дослідне г-во, плем. з-д, станцію контрольної відгодівлі та станцію штучного осіменіння свиней. Ін-т удосконалює існуючі і виводить нові породи свиней, розробляє методи вирощування їх, годівлі, відгодівлі й утримання на пром. комплексах та фермах. В ін-ті розроблено основи плем. роботи, селекції, кормовиробництва, годівлі, гігієни утримання свиней і технології виробн. свинини на пром. основі. Дослідження ін-ту з фізіології розмноження і штучного осіменіння широко впроваджені у виробництво і дали змогу підвищити продуктивність свиней. Селекціонерами ін-ту разом з виробничниками виведено *миргородську породу свиней,* полтавський тип м'ясних свиней, 25 високопродуктивних ліній і сімейств та ін. При ін-ті є аспірантура, курси підвищення кваліфікації; видається наук. збірник «Свинарство». Ін-т нагороджений орденом «Знак Пошани» (1980). *Ф. К. Почерняєв.*

СВИНА́РСТВО — одна з найважливіших галузей *тваринництва*; розведення *свиней* для одержання м'яса й сала. Відіграє велику роль у забезпеченні населення високопоживними м'ясними продуктами. Побічні продукти С.— шкури й щетину використовують як сировину для легкої пром-сті, відходи від забою свиней — для виробн. кров'яного та м'ясокісткового борошна. В СРСР за обсягом виробн. та споживання свинина займає 2-е місце серед усіх видів м'яса, поступаючись дещо яловичині. Питома вага свинини в структурі заг. виробн. м'яса становить 36—38%.

Характерною особливістю свиней є високий забійний вихід (у молодняка в середньому 72—75%, у дорослих, добре відгодованих — 82—85%). Цінні біол. особливості свиней — скоростиглість, висока плодючість, молочність маток, а також високий забійний вихід продукції сприяють швидкому зростанню поголів'я свиней та збільшенню виробн. продукції. Свиней розводять майже в усіх районах СРСР. Великий досвід розведення їх мають колгоспи і радгоспи України, Білорусії, прибалтійських республік, районів Пн. Кавказу, центральночорноземних і центр. областей Сибіру та ін. областей РРФСР. Поголів'я свиней в СРСР на 1.I 1982 становило 73,3 млн., виробн. свинини — 5,2 млн. т (1941 — відповідно 27,6 млн. і 1,7 млн. т; 1961 — 58,7 млн. і 3,3 млн. т).

На Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції С. велося екстенсивно, в основному були поширені місц. породи свиней з низькою плодючістю, пізньостиглі. За роки Рад. влади С. перетворилося на одну з найрозвинутіших галузей тваринництва. Цьому сприяла інтенсифікація с.-г. виробн. в усіх зонах республіки, створення на цій основі міцної кормової бази й докорінне поліпшення породного складу поголів'я свиней. На Україні розводять такі основні породи свиней: велику білу (понад 80% породного поголів'я республіки), українську степову білу (13%), миргородську (4%) та ін. Розводять також завезені породи свиней м'ясного напряму (ландрас, п'єтрен, естонську беконну, уельську) та ін., які використовують для поліпшення м'ясних якостей планових порід, а також для пром. схрещування (див. окремі статті про породи свиней). Велика біла

Поголів'я свиней в УРСР (усі категорії господарств, на 1 січня)

Роки	тис. голів
1941	9186
1966	18 920
1971	20 746
1982	19 964

порода поширена в усіх областях республіки; в більшості з них питома вага її в породному поголів'ї найвища, причому за останні роки вона дещо зросла в лісостепових та поліських районах і зменшилася в степових. Українську степову білу породу розводять переважно в зоні Степу; поголів'я її в г-вах зони рік у рік зростає, підвищується і питома вага її в заг. породному поголів'ї. Миргородська порода поширена майже в усіх областях республіки, проте осн. її поголів'я розміщене в Полтав. та Хмельн. областях. С.— одна з основних товарних галузей с. г. Виробництво свинини на Україні 1981 становило 1287 тис. т у забійній вазі (1940 — 568 тис. т). Структура виробництва свинини змінюється і вдосконалюється залежно від виробничих умов і попиту населення на сальну чи м'ясну продукцію. Характерною особливістю розвитку С. на сучас. етапі є підвищення концентрації та поглиблення спеціалізації на базі комплексної механізації, дальший розвиток яких на основі міжгосп. кооперування, впровадження нових форм організації виробн. стає осн. напрямом переведення галузі на індустріальну основу, значного збільшення обсягів виробн. продукції і підвищення його ефективності. *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року передбачено забезпечити виробн. в країні свинини (у забійній вазі) 1985 у кількості не менш 6,5 млн. т і 1990 — 7—7,3 млн. т, підвищити ефективність свинарства. Наук. питання розвитку С. в республіці розробляють *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Тваринництва Лісостепу й Полісся УРСР науково-дослідний інститут, Землеробства і тваринництва науково-дослідний інститут західних районів УРСР, Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут «Асканія-Нова»* імені М. Ф. Іванова та відповідні кафедри с.-г. вузів.

Л. С. Краснокутська.

СВИНЕ́ЦЬ (Plumbum), Pb — хім. елемент IV групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 82, ат. м. 207,2. Природний С. складається з стабільних ізотопів ^{204}Pb (1,4%), ^{206}Pb (25,2%), ^{207}Pb (21,7%) і ^{208}Pb (51,7%). Останні три ізотопи є кінцевими продуктами радіоактивного розпаду ^{238}U, ^{235}U і ^{232}Th (див. *Радіоактивні ряди*). С. відомий з давніх часів. Вміст у земній корі $1,0 \times \times 10^{-4}$% за масою. Найважливіший мінерал — *галеніт* (див. *Свинцеві руди*). С.— м'який, ковкий метал блакитнувато-сірого кольору; густина 11340 кг/м³; $t_{пл}$ 327,4° С; $t_{кип}$ 1740° С. Для С. характерний *діамагнетизм*, при т-рі 7,18 К стає *надпровідником*. На повітрі покривається тонким шаром оксиду PbO, який захищає метал від дальшого окислення. Розбавлені соляна і сірчана к-ти майже не діють на С., він розчиняється в азотній і оцтовій к-тах (див. *Свинцю сполуки*). Сплавляється з багатьма металами, утворюючи *свинцю сплави* та *інтерметалеві сполуки*. З залізом не реагує. С. одержують із сульфідних концентратів, які піддають агломерації (див. *Агломерація* в металургії) з наступною плавкою шихти (*агломерат, кокс, вапно*) у шахтній печі. Чорновий С. (т. з. верк-блей) рафінують (очищають) піроме-талургійним або гідроелектролітичним методом. Застосовують С. для виготовлення свинцевих *акумуляторів*, корозійностійкої апаратури, оболонок електр. кабелів, як матеріал протигаммапроменевого захисту (стінки з свинцевих цеглин) тощо; використовують також для одержання тетраетилсвинцю — антидетонатора бензинів та ін. С. і його сполуки отруйні. Див. також *Свинцювання, Свинцево-цинкова промисловість*.

О. Г. Зарубицький.

СВИ́НКА — гостра інфекційна хвороба людини. Те саме, що й *паротит епідемічний*.

СВИНКІ́ВКА — річка у Полтав. обл. УРСР, права прит. *Коломаку* (бас. Дніпра). Довж. 59 км, площа бас. 321 км². Живлення снігове й дощове. На берегах С. виявлено поселення *бронзового віку* (1-е тис. до н. е.).

СВИНОРИ́Й — рід багаторічних трав'янистих рослин родини злакових; те саме, що й *цинодон*.

СВИНЦЕ́ВИЙ БЛИСК — те саме, що й *галеніт*.

СВИНЦЕ́ВИСТА ЛАТУ́НЬ — те саме, що й *автоматна латунь*.

СВИНЦЕ́ВІ РУ́ДИ — природні мінеральні утворення, які містять свинець у таких кількостях, що його економічно доцільно вилучати за сучасного рівня розвитку науки і техніки. Гол. мінерали С. р.— *галеніт* (містить 86,6% свинцю), джемсоніт $Pb_4FeSb_6S_{14}$ (40,16% свинцю), церусит $Pb[CO_3]$ (83,53% свинцю), англезит $Pb[SO_4]$ (73,6% свинцю) та ін. Родовища С. р. трапляються переважно в комплексі *поліметалевих руд*.

В. В. Науменко.

СВИНЦЕ́ВО-ЦИ́НКОВА ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *кольорової металургії*, підприємства якої добувають і збагачують поліметалеві свинцево-цинкові руди та виробляють *свинець* і *цинк*. Осн. продукція С.-ц. п.: металевий свинець, цинк та їхні концентрати. При переробці поліметалевих свинцево-цинкових руд попутно вилучають близько 20 цінних компонентів — мідні та піритні концентрати, дорогоцінні метали, кадмій, сірчану к-ту, деякі рідкісні метали тощо, на основі яких виробляють понад 40 видів продукції. Осн. споживачами свинцю є електротех. [виготовлення елементів електроживлення (акумуляторів), оболонок кабелів], хім. (антикорозійний захист устаткування, виробн. пігментів і хім. сполук), поліграф., кольорова металургія (виробн. сплавів) та ін. галузі пром-сті. У Росії пром. виробн. свинцю почато в 16—17 ст. на Алтаї, цинку — в кінці 19 ст. на Кавказі. До Великої Жовтн. соціалістич. революції більшість підприємств галузі перебувала в руках іноз. підприємців. Кількість свинцю й цинку, видобутих 1913, задовольняла потреби д-ви в них лише на 2—3%. В СРСР в результаті розширення сировинної бази й буд-ва ряду потужних підприємств С.-ц. п. потреби країни в продукції цієї галузі задовольняються повністю. Найбільшим у С.-ц. п. СРСР є Усть-Каменогорський свинцево-цинковий комбінат з високим рівнем концентрації, комбінування і спеціалізації виробництва.

На Україні С.-ц. п. представлена *костянтинівським заводом «Укрцинк»*. Гол. напрями поліпшення техніко-екон. показників роботи підприємств С.-ц. п.: механізація добування й переробки руд, удосконалення технологічних процесів їхньої переробки, використання високопродуктивного устаткування, підвищення комплексності використання корисних компонентів руд і концентратів. Над проблемами розвитку С.-ц. п. працюють Держ. ін-т по проектуванню підприємств кольорової металургії, Держ. н.-д. ін-т кольорових металів (обидва — в Москві), Всесоюзний н.-д. гірничо-металург. ін-т кольорових металів (м. Усть-Каменогорськ) та ін.

М. Г. Дешевих.

СВИНЦЮ́ СПЛА́ВИ — сплави на основі *свинцю*. Відзначаються високою питомою густиною, невеликою твердістю, низькою т-рою плавлення, добрими технологічними і антифрикційними властивостями, відносно великою *кислотостійкістю* до розведеної сірчаної кислоти. С. с. містять олово, сурму, мідь та ін. *легуючі елементи*. Розрізняють сплави антифрикційні (див. *Антифрикційні матеріали*), друкарські (див. *Друкарські сплави*) і *припої*. С. с. використовують у виробництві підшипників, штампів, акумуляторних пластин, *тетраетилсвинцю*. З С. с. виготовляють кабельні оболонки, дріб, осердя куль, їх наносять на вироби (див. *Свинцювання*).

СВИНЦЮ́ СПОЛУ́КИ — хім. сполуки *свинцю* з іншими елементами, де він проявляє ступінь окислення +2, рідше +4. З киснем свинець утворює моноксид PbO (жовтий *глет* і червоний масикот), коричневий діоксид PbO_2 і червоний змішаний Pb_3O_4 — *сурик*. PbO одержують окисленням розплавленого свинцю киснем повітря, PbO_2 — взаємодією сурику й азотної к-ти, Pb_3O_4 — нагріванням дрібнодисперсного PbO на повітрі до т-ри 500° С. Оксид PbO застосовують для виробн. сурику, *скла оптичного, кришталю*; PbO_2 — як окислювач, для виробн. пластин акумуляторів; Pb_3O_4 — для виготовлення фарб. З галогенами свинець дає малорозчинні *галогеніди*: $PbCl_2$ і $PbBr_2$ — безбарвні і PbI_2 — жовтий. З сіркою утворює *сульфід* PbS, поширений у природі як мінерал *галеніт*. Добре розчинні С. с. ацетат (свинцевий цукор) $Pb(C_2H_3O_2)_2$ і нітрат $Pb(NO_3)_2$ одержують розчиненням PbO у відповідних кислотах з наступною кристалізацією. Ці солі служать вихідними продуктами для одержання інших С. с. Ацетат свинцю використовують у медицині для примочок, нітрат — у виробн. *сірників*. Важливе практичне значення мають такі С. с., як осно́вний карбонат свинцю (*свинцеві білила*) $Pb(OH)_2 \cdot 2PbCO_3$ і хромат свин-

В. І. Свида.

В. І. Свида. Лісоруби Закарпаття підписують нову Стокгольмську відозву про мир. Дерево. 1978.

П. О. Свириденко.

цю $PbCrO_4$, застосовувані для виготовлення фарб. С. с. отруйні.
О. Г. Зарубицький.

СВИНЦЮВА́ННЯ — нанесення на поверхню металевих виробів шару *свинцю* або *свинцю сплавів* (переважно типу свинець — олово). Товщина такого покриття становить 50—2000 мкм. Покриття наносять електролітичним осадженням (див. *Електроліз*) металу з борфтористоводневих, кремнефтористоводневих або фенолсульфонових *електролітів, плакуванням,* зануренням виробів у розплавлений метал або розпиленням розплавлених металів спец. апаратами — металізаторами. Свинцюванням створюють *антикорозійні покриття,* захищають вироби від дії рентгенівського проміння. С. застосовують також у виробн. *біметалів.*

СВИНЯ́, кабан (Sus) — рід нежуйних парнокопитих ссавців род. свинячих. Тіло (довж. до 205 см, маса до 275 кг) кремезне, голова довга загострена без шийного перехвату, кінцівки короткі, 4-палі. Морда видовжена, закінчується дисковидним «п'ятачком». Ікла гострі, вигнуті, дуже розвинені. Волосяний покрив (щетина) однотонний темно-сірого кольору, у поросят — з смугами. С. населяють найрізноманітніші біотопи, віддають перевагу чагарниковим і очеретяним заростям у зволожених місцевостях. Активні в осн. вночі. Тримаються стадами по 3—10 голів. Всеїдні. Гін у листопаді — січні. Характерна *полігамія.* Вагітність триває 112—140 днів. У виплоді 3—12 поросят (в середньому 4—6). Статевозрілими самки стають на 1-му році життя, самці — на 4—5-му. 3 види (за деякими авторами — 5) поширені в Європі, Азії, Африці, Японії, на Малайському архіпелазі до Філіппін, Молуккських о-вах, Новій Гвінеї, Меланезії. В СРСР, зокрема УРСР,— 1 вид: с в и н я д и к а, або к а б а н (S. scrofa), який має велике госп. значення як предок *свині свійської* та промисл. звір, може також завдавати шкоди с. г., особливо посадкам картоплі, цукровим бурякам, городнім та баштанним культурам. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Ссавці.*
О. П. Корнєєв.

СВИНЯ́ СВІ́ЙСЬКА — парнокопита тварина роду Sus, одомашнена за часів *неоліту.* Походить від європ. і азіат. диких *свиней.* Тепер на земній кулі понад 200 порід свиней, це наслідок копіткої роботи селекціонерів багатьох країн. В Рад. Союзі понад 30 порід, породних груп і типів свиней. Від С. с. одержують м'ясо, сало, шкури, щетину та ін. продукцію. Голова у С. с. конусовидна, верхня губа закінчується рилом, що дає змогу рити землю; всеїдна. С. с. має 44 зуби, в т. ч. 12 різців, 4 ікла, 28 кутніх зубів. Шлунок простий, однокамерний. Ноги міцні, з чотирма пальцями, на землю спираються лише два передні. Свині відзначаються високою багатоплідністю і скороспілістю. За опорос свиноматка народжує 10—12 поросят. Період вагітності — 114 днів, що дає змогу одержувати від свиноматки 2 і навіть 3 опороси на рік при ранньому відлученні поросят. Статева зрілість настає в 4—5-місячному віці. В 7—8 міс. С. с. досягає живої маси 100—120 кг і в 11—13 міс. дає перший приплід. На 1 кг приросту ваги потрібно 4—5 корм. од. Забійний вихід високий (75— 85%). Свині мають високий коефіцієнт перетравності кормів і легко пристосовуються до умов пром. технології. На Україні розводять велику білу породу свиней, укр. степову білу, миргородську, укр. степову рябу, велику чорну, ландрас, уельську, дюрок, полтав. м'ясний тип та ін. Див. також *Свинарство.*
Літ.: Свинарство. К., 1978; Остапчук П. П. Породи свиней та їх використання. К., 1980.
Ф. К. Почерняєв.

Свита.

СВИРГО́ВСЬКИЙ Іван (Сверчевський; р. н. невід.— п. не раніше 1574) — козацький гетьман на початку 70-х рр. 16 ст. Брав участь у визвольній боротьбі молд. народу проти тур. гніту. На поч. 1574 молд. господар *Іван Лютий* звернувся до запорожців по допомогу повсталому молд. народові в боротьбі проти *Османської імперії.* В березні 1574 загін козаків (1200 чол.) на чолі з С. всупереч забороні польс.-шляхет. уряду вирушив до Молдавії. 24.IV 1574 об'єднані сили молд.-козац. війська розгромили біля с. Жилішті під Фокшанами (тепер СРР) велике тур. військо. На поч. травня 1574 молд. військо разом з козаками визволило столицю Валахії Бухарест і зайняло важливий стратегічний пункт на Дунаї м. Бреїлу. Згодом частина молд.-козац. війська під проводом С. здобула тур. фортецю Бендери. Однак у вирішальній битві 10.VI 1574 біля Кагульського оз., через зраду боярської верхівки, молд.-козац. військо зазнало поразки. Тяжко поранений С. потрапив до тур. полону. За деякими відомостями, його страчено в Стамбулі.

СВИРЕ́НКО Дмитро Онисифорович [24.X (5.XI) 1888, с. Мерчик на Харківщині — 26.X 1944, Оренбург] — укр. рад. ботанік і гідробіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1934). Член Комуністичної партії з 1939. В 1912 закінчив Харківський університет. В 1920—23 та 1927—41 викладав в Дніпроп. ун-ті, у 1923—27 — в Одес. ун-ті, в 1941—44 — в Оренб. пед. та с.-г. ін-тах. Наук. праці присвячені систематиці і географії зелених джгутикових і евгленових водоростей, вивченню розвитку окремих гідробіонтів та водяних біоценозів залежно від умов зовн. середовища, вивчав також сан. стан водойм Оренб. обл. тощо. За ініціативою С. 1927 було створено Дніпроп. н.-д. гідробіостанцію.

СВИРИДЕ́НКО Павло Олексійович [8 (20).III 1893, м. Путивль, тепер Сум. обл.— 25.XII 1971, Київ] — укр. рад. зоолог, акад. АН УРСР (з 1948). Закінчив Моск. ун-т (1915). В 1916—30 працював в установах Закавказзя, директором Пн.-Кавказької станції захисту рослин у Ростові-на-Дону, в 1932—41 — в Моск. ун-ті. З 1941 — зав. лабораторією ентомології Всесоюзного н.-д. ін-ту цукрової пром-сті. В 1947—54 — зав. відділом екології Ін-ту зоології АН УРСР. Праці присвячені систематиці, зоогеографії і екології різних шкідливих і корисних груп тварин, розробці засобів боротьби з шкідниками с. г. (гризунами і комахами), а також засобів охорони корисних ссавців і птахів.

СВИРИ́ДОВ Георгій (Юрій) Васильович [н. 3 (16).XII 1915, м. Фатеж, тепер Курської обл.]— рос. рад. композитор, муз.-громадський діяч, нар. арт. СРСР (з 1970), Герой Соціалістичної Праці (1975). У 1941 закінчив Ленінгр. консерваторію (класи композиції П. Рязанова і Д. *Шостаковича*). Творча індивідуальність С. найповніше розкрилася у вокальній музиці, яку він жанрово збагатив. Автор муз. комедій (зокрема, «Вогники», 1951; було поставлено в Київ. театрі муз. комедії); вокально-симф. творів, серед яких «Поема пам'яті Сергія Єсеніна» (1956), «Патетична ораторія» (1959, слова В. Маяковського), «Курські пісні» (1964), кантати «Дерев'яна Русь» (1964, слова С. Єсеніна), «Ода Леніну» (1976, слова Р. Рождественського); інструм. творів [у т. ч. оркестрова сюїта «Час, уперед!» (1965), «Маленький триптих» (1966), «Заметіль» (1974, муз. ілюстрації до повісті О. Пушкіна)]; камерно-інструм. ансамблів. Цикли романсів і пісень на слова О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Блока та ін., обробки нар. пісень, музика до вистав і кінофільмів. Нагороджений 3 орденами Леніна. Держ. премія СРСР, 1946, 1968, 1980. Ленінська премія, 1960.
Літ.: Сохор А. Георгий Свиридов. М., 1972.
В. С. Мурзін.

СВИСТУ́Н Василь Іванович (1893, с. Сороцьке, тепер Теребовлянського р-ну Терноп. обл.— 25.XII 1964) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді, публіцист. У 1912 емігрував до Канади. В 1918 закінчив Саскачеванський, 1931—Манітобський університети. Юрист. У 1927—45 був одним з діячів реакційної частини укр. еміграції. Порвавши з нею, 1945 очолив канадське Т-во культур. зв'язку з Рад. Україною. С.—автор брошур і статей, присвячених зміцненню зв'язків Канади з Рад. Союзом і канадських українців з Рад. Україною.

СВИ́ТА, свитка — старовинний укр. розстібний довгополий верхній одяг з рукавами. Чоловічу С. шили переважно з коричневого сукна, жіночу — з білого і оздоблювали її кольоровими шнурками, вишиванням тощо. Давня С. за кроєм була прямоспинною, пізніше її почали шити до стану.
Схожий з С. одяг відомий у росіян (каптан), білорусів (свита), південних і західних слов'ян та інших народів.

СВИ́ТЕНЬКА — річка в Ровен. обл. УРСР, ліва прит. *Вілії* (бас. Прип'яті). Довж. 56 км, площа бас. 399 км². Тече Волинською височиною, є водоприймачем осушувальних систем.

СВИЩО́В Георгій Петрович [н. 11 (24).XII 1912, Петербург] — рад. вчений у галузі авіації і механіки, акад. АН СРСР (з 1976), Герой Соціалістичної Праці (1957).

Член КПРС з 1945. Закінчив (1935) Моск. дирижаблебуд. ін-т, працював у конструкторському бюро дирижаблебудування, 1940—54 — в Центр. аерогідродинамічному ін-ті (ЦАГІ). В 1954—67 — нач. Центр. ін-ту авіац. моторобудування, з 1967 — нач. ЦАГІ. Осн. праці — з аеродинаміки літаків і рушійних установок. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1946, 1952.

СВІДЕ́РСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура кінця *палеоліту* та *мезоліту*, поширена в Пд.-Сх. Прибалтиці та сусідніх з нею районах Європи. Виділена в 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. Назва походить від стоянки Свідри-Вельке поблизу Варшави (Польща). Пам'ятки С. к.— залишки невеликих короткочасних стоянок на берегах річок і в їх долинах. При дослідженні пам'яток С. к. виявлено переважно крем'яні вироби — *нуклеуси*, пластини, різці, скребки та специфічні (т. з. свідерські) наконечники стріл у вигляді листка верби з черешком (листовидні, верболисні). Носії С. к. жили в умовах первіснообщинного родового ладу на етапі формування племен. Осн. заняттями їх були мисливство і рибальство. В СРСР пам'ятки С. к. поширені на території Литви і Білорусії, у верхів'ях Волги і Оки. На Україні пам'ятки С. к. відомі в басейні Десни (Смячка XIV; див. *Смячківські стоянки*). Окремі групи населення С. к. проникали далеко на Пд. аж до Криму і Балкан (Румунія). Час існування — бл. 11—10 тис. років тому.

Літ.: Береговая Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. М.—Л., 1960; Формозов А. А. Открытие свидерской стоянки в Румынии и проблема южных связей и быта свидерской культуры. «Советская археология», 1961, № 2. *І. Г. Шовкопляс.*

СВІДЗІ́НСЬКИЙ Володимир Юхимович [27.IX (9.X) 1885, с. Маянів, тепер Тиврівського р-ну Вінн. обл.— 1941] — укр. рад. поет. Закінчив Київ. комерційний ін-т. Служив у земстві. Почав друкуватися з 1912. Під час 1-ї світової війни жив у Галичині, згодом у Вінниці. В 1925 переїхав до Харкова, працював у Держ. вид-ві України. Належав до літ. орг-ції «*Плуг*». Окремими виданнями вийшли збірки «Ліричні поезії» (1922), «Вересень» (1927), «Поезії» (1940). Виступав з літ.-критичними статтями, перекладав твори Арістофана.

М. Ф. Гетьманець.

СВІДЗІ́НСЬКИЙ (Świdziński) Кароль (5.VII 1841, с. Скоморохи Грубешувського повіту, тепер на тер. Замойського воєводства ПНР — 4.VI 1877, м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — польс. поет. Учасник польс. повстання 1863—64. В 1866—71 жив у Франції. Під час франко-прусської війни 1870—71 вступив добровольцем до Нац. гвардії. В період Паризької комуни 1871 був членом штабу Комуни, ад'ютантом Я. *Домбровського*. Після поразки Комуни виїхав до Лондона, де зустрічався з К. Марксом. З 1872 жив у Кракові, з 1873 — у Станіславі. Лірика С. має суспільно-політ. характер. У зб. «Поезії» (вид. 1878) оспівував Комуну і її героїв. Ряд віршів присвятив Україні, її природі.

Літ.: Полєк В. Поет, що був ад'ютантом Домбровського. «Жовтень», 1979, № 2. *Я. С. Мельничук.*

СВІ́ДОК — особа, про яку є дані, що їй відомі певні обставини, які мають значення для розслідування чи розгляду конкретної кримінальної або цивільної справи. З приводу цих даних С. допитують у встановленому законом порядку. Як свідок може бути викликана кожна особа, за винятком захисника *обвинуваченого*, представників по цивільній справі, а також осіб, нездатних через свої фізичні або психічні вади правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них показання. С. можуть бути й *неповнолітні* і малолітні. Залежно від *віку* визначається процесуальний порядок *допиту* їх (в УРСР — ст. 168, 307 КПК УРСР; ст. 182, 184 ЦПК УРСР). Злісне ухилення С. від явки на допит, а також дача завідомо неправдивих показань є *злочином* (ст. 178, 179 КК УРСР). С. має право на відшкодування витрат, зв'язаних з явкою для дачі свідчень. За ним зберігається середня заробітна плата за місцем роботи за час, витрачений у зв'язку з викликом.

СВІДО́МІСТЬ — властивий *людині* спосіб відношення до світу через суспільно вироблену систему *знань*, закріплених у *мові*, в усіх її смислах і значеннях; найвища форма *відображення* матерії. Виникає тільки в суспільстві. За своєю природою С. є властивістю високоорганізованої матерії — людського мозку. Питання про відношення С. до матерії є *основним питанням філософії*. Навколо цього точиться запекла боротьба між *матеріалізмом* та *ідеалізмом*. Найважливішим відкриттям марксистсько-ленінської філософії було встановлення тієї істини, що людська свідомість є не «божим даром», не «даром природи», а продуктом матеріальної суспільно-трудової *діяльності*. С. виникає в процесі становлення людського суспільства в міру нагромадження більш або менш узагальнених знань, що об'єктивувалися в мові і завдяки яким сусп. людина могла усвідомлювати навколишній світ і саму себе, пізнаючи явища дійсності через їхні співвідношення з цими знаннями. Вищою, синтетичною формою С. є *світогляд*. Завдяки наявності С. людина в процесі діяльності не тільки дістає інформацію про сучасне, а й передбачає майбутнє, не лише відображає наявне, а й конструює належне. С.— це сусп. продукт, поява якого збігається з виникненням специфічного рівня буття — «олюдненого», суб'єкт якого здатний змінювати світ, змінюючись при цьому й сам. Базисом С. є чуттєво-предметна діяльність — *практика*. Визначальні ознаки С. — відображення, відношення, *цілепокладання*, управління. С. як відображення відтворює насамперед форми людської діяльності і через них — форми природного буття. Специфіка С. як відношення полягає в націленості її на *буття*, на *пізнання*, освоєння того, що лежить поза С., на розкриття його сутності. Водночас об'єктом розгляду С. може бути вона сама й її носії, тобто С. пов'язана з *самосвідомістю*. Вихідним пунктом людського ставлення до світу є перетворення його відповідно до людських потреб, що виливається у форму цілепокладання — створення ідеальної *моделі* бажаного майбутнього, визначення мети і засобів, розробка програми діяльності. Завдяки С. людина здатна мислено відтворювати дійсність, піддаючи ідеальному випробовуванню різноманітні моделі можливих ситуацій. Велику «організуючу» роль відіграє в цьому процесі поняттєва форма мислення, яка полягає в закріпленні певного способу доцільної діяльності в загальнозначущій формі. Проте С. не зводиться повністю до *мислення, поняття*, пізнання й *знання*, вона охоплює як раціональне, так і чуттєве відображення дійсності, як пізнавальне, так і емоційнооцінкове ставлення людини до світу. Завдяки мові продукти С. і форми С. є загальнозначущими явищами, їх можна засвоювати від прийдешніх поколінь і передавати наступним. С. об'єктивується у формах матеріальної і духовної *культури* людства. Будучи суспільною за своїм походженням і сутністю, С. виникає тільки як індивідуальна С. окремих індивідів. Загальнозначущі елементи індивідуальної С., що відображають сусп. буття (див. *Суспільне буття і суспільна свідомість*), інтегруються в систему надособової сусп. С., яка, в свою чергу, є об'єктивним джерелом формування С. кожного індивіда. Сусп. С.— не сума окремих, індивідуальних С. Це якісно особлива духовна система, що існує у вигляді різноманітних форм — системи філос., наук., худож., моральних, правових і політ. ідей та уявлень тощо. Характерною особливістю сусп. С. є її відносна самостійність щодо індивідуальної С. і щодо сусп. буття, відображенням якого вона є. *Об'єктивний ідеалізм*, абсолютизуючи самостійність сусп. С., схильний розглядати її як «безособовий розум», що належить особливому абсолютному суб'єктові. Сучас. бурж. філософи при інтерпретації С. нерідко виходять з тих відчужених форм, що їх набуває сусп. С. у бурж. суспільстві. Розкривши суспільно-практичну зумовленість С., її залежність від сусп. буття, *марксизм-ленінізм* довів наук. неспроможність ідеалістичних тлумачень свідомості.

В. Г. Табачковський, В. І. Шинкарук.

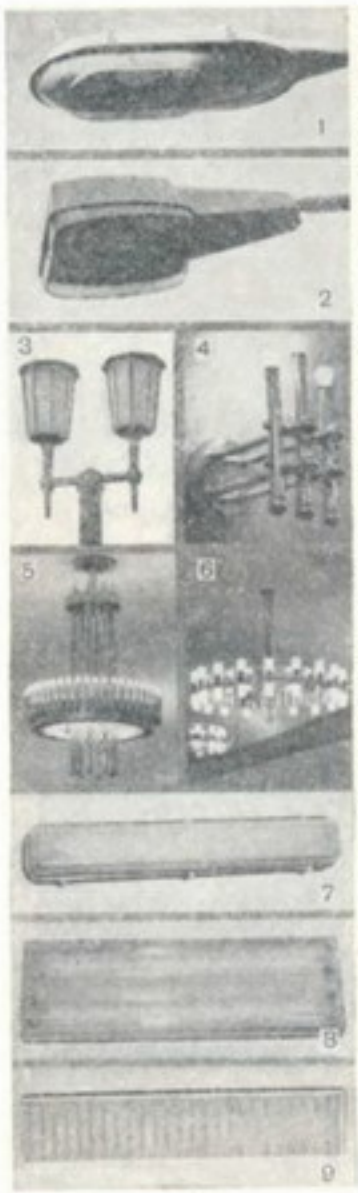
СВІДО́ЦТВО — 1) Офіц. документ, що засвідчує той чи ін. факт, який має юрид. значення, зокрема факт народження, вступу в шлюб, право на винахід (С. про шлюб, авторське С. тощо). 2) С. на промисловий зразок — документ, що посвідчує офіц. визнання певного виробу промисловим зразком (пром. малюнком, моделлю) та авторство особи, що його створила. Видається на ім'я автора. В разі створення такого зразка в порядку виконання службового завдання

Г. В. Свиридов.

В. І. Свистун.

Світильники:
1, 2, 3 — для освітлення вулиць;
4 — для місцевого освітлення приміщень громадських будинків;
5, 6, 7, 8, 9 — для загального освітлення приміщень громадських будинків і споруд.

свідоцтво видається на ім'я підприємства (організації) з зазначенням прізвища автора.
Недодержання форми та обов'язкових (вихідних) даних С., які встановлюються відповідним правовим актом, може спричинитися до юрид. недійсності цього документа.

СВІЙСЬКІ ТВАРИ́НИ — види тварин, що одомашнені і розводяться людиною для одержання м'яса, молока, вовни, яєць та ін. продуктів тваринництва, сировини для пром-сті, як тяглова сила тощо. Всі С. т. виведені людиною від диких (див. *Одомашнення тварин*), але відрізняються від них поведінкою, зовн. формами, більшою продуктивністю та ін. господарсько-корисними ознаками, що розвинулись в них в результаті цілеспрямованого діяння людини. До С. т. належать велика рог. худоба, вівця, коза, свиня, кінь, осел, верблюди, лама, пн. олень, кріль, собака, кіт, курка, гуска, качка, індик, цесарка, страус, а також *бджола медоносна*, шовковичний і дубовий шовкопряди, ставковий короп та багато ін. Всі С. т. належать до хребетних, за винятком бджіл і шовкопрядів. С. т. розводять для господарського використання і як декоративні (павич, канарка, голуб, акваріумні риби) та лабораторні тварини (*кавія*, білий пацюк). В стадії одомашнення знаходяться плямистий олень і марал. У звірівницьких г-вах України вирощують чорно-бурих лисиць (Львів., Вінн., Житомир. та ін. обл.), песців (Волин., Донец., Ровен., Черніг. обл.), норок, нутрій вирощують в УРСР скрізь. Всього тепер розводять бл. 60 видів С. т., у т. ч. кілька тисяч порід, створених в результаті селекційної роботи. На території України розведення С. т. почалося з пізнього неоліту і особливо з часів *трипільської культури*. Разом з людиною по земній кулі розселилися і С. т. Так, починаючи з 15 ст. основні види С. т. були завезені з Європи і Азії в Америку, а з 17 ст. в Австралію та Нову Зеландію. С. т.— об'єкт такої важливої галузі г-ва, як *тваринництво*. В СРСР, зокрема на Україні, провадиться велика робота по розведенню С. т., підвищенню їх продуктивності і племінних якостей; створюються нові породи тварин відповідно до потреб с. г. і пром-сті. Див. також окремі статті про види свійських тварин.

Літ.: Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашних животных. М., 1959; Свечин К. Б. Введение в зоотехнию. М., 1977.

СВІНЕ́ЛЬД (Свінділ; рр. н. і см. невід.) — один з відомих давньоруських воєвод 10 ст., васал і близька особа до київ. князів *Ігоря, Ольги* та *Святослава Ігоровича*. Був воєводою під час війни з *уличами* 938—940. Одержав від Ігоря у володіння землі уличів і *древлян*, що викликало невдоволення київ. дружинників. Допомагав Ользі придушити *древлянське повстання 945*. Брав участь у походах Святослава на Балкани. Після загибелі Святослава (972) втручався в міжусобну боротьбу між його синами за київ. престол. На думку дослідників, С. виступає в нар. епосі (старини про Вольгу та Микулу) в образі «чорного ворона Сантала».

СВІРЖ, Свір — річка у Львів. та Івано-Фр. областях УРСР, ліва прит. Дністра. Довж. 70 км, пл. бас. 465 км². Тече Подільською височиною. Долина С. широка, береги порівняно круті й високі, порізані ярами. На річці споруджено невеликі водосховища. Воду С. використовують для промислового і с.-г. водопостачання, риборозведення.

СВІ́РСЬКИЙ Олексій Іванович [26.IX (8.X) 1865, Житомир —6. II 1942, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1919. До 12 років жив у Житомирі. Друкувався з 1892. Автор збірок оповідань і нарисів «Ростовські трущоби» (1893), «За тюремними мурами» (1894), «На батьківщині» (1902), «Діти вулиці» (1909) та ін., повістей «Злочинець» (1900), «Рудько» (1902; екранізовано 1960). Повість «Чорні люди» (1930) — з життя донецьких шахтарів. В автобіографічній книзі «Історія мого життя» (ч. 1—5, 1929—40) відтворено ряд епізодів з життя укр. провінції кінця 19 ст.
Тв.: Укр. перекл.— Шукачі бурштину. Х., 1930; Чорні люди. Х.—К., 1930; Рудько. К., 1958.

«СВІТ» — 1) Щомісячний літ.-науковий і політ. журнал революційно-демократичного напряму. Виходив 1881—82 у Львові. Продовжував традиції *«Громадського друга»*, *«Дзвону»* і *«Молота»*. Як редактор «С.» підписував І. *Белей*, фактично редагував журнал І. Франко. Провідними тенденціями журналу були пафос звеличення революц. боротьби, популяризація соціалістичних ідей, пропаганда реалізму та ідейності в л-рі й матеріалізму в науці. Журнал розвінчував капіталістичну сусп. систему, висвітлював робітниче питання, боровся за формування революц. інтелігенції в Галичині, відстоював шевченківські традиції в л-рі, рішуче заперечував бурж.-націоналістичні тенденції в критиці і суспільній думці. В «С.» було надруковано повість «Борислав сміється» І. Франка та його революційні поезії, переклади з рос. л-ри (М. Некрасова, М. Помяловського), біографічні нариси (про М. Салтикова-Щедріна, Ф. Достоєвського, О. Пипіна та ін.). В журналі виступали також О. Терлецький, М. Драгоманов, Ф. Вовк, І. Белей, Б. Грінченко та ін. 2) Літературно-науковий двотижневик. Виходив 1906—07 у Львові як орган модерністичного угруповання *«Молода муза»*, представники якого В. Бирчак, П. Карманський, О. Луцький та М. Яцків були провідними авторами журналу. Пропагував *символізм* в літературі та індивідуалістичні занепадницькі світоглядні тенденції. В журналі друкувались також твори О. Кобилянської, В. Щурата, М. Рудницького та ін. В 1907 журнал відходить від декадентських тенденцій, стає на позиції реалізму в л-рі. В ньому з'являються твори і статті О. Маковея, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, Олени Пчілки, П. Капельгородського, а також ряду початкуючих західно-укр. авторів. В «С.» В. Щурат опублікував свій поетичний переклад «Слова про похід Ігоря». *О. І. Дей.*

«СВІТ МО́ЛОДІ» — щомісячний журнал секції молоді *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* у Канаді. Виходив 1927—30 у м. Вінніпегу. Першим редактором журналу був М. *Ірчан*. «С. м.» друкував матеріали про міжнар. молодіжний рух, вміщував твори укр. класиків і укр. рад. письменників, викривав укр. бурж. націоналістів.

СВІ́ТА в геології — осн. таксономічна одиниця місцевих стратиграфічних підрозділів. Являє собою сукупність верств гірських порід, що характеризуються специфічними фаціально-літологічними і палеонтологічними особливостями і займають певне стратиграфічне (див. *Стратиграфія*) положення в геол. розрізі. С. має чіткі межі й включає в себе частину *яруса* або цілий ярус. Світи поділяють на підсвіти. Назву С. дають за назвою геогр. пункту, де ця С. найкраще виділяється (напр., Криворізька світа).

СВІТА́ЛЬСЬКИЙ Микола Гнатович [30.XI (12.XII) 1884, хутір Рогізний, тепер с-ще Рогізне Сумського р-ну Сум. обл. УРСР — 15.IX 1937] — український рад. геолог, академік АН УРСР (з 1930). Після закінчення Петербурзького гірничого інституту провадив геол. дослідження у Сх. Сибіру і Прибайкаллі. З 1918 — зав. петрографічною секцією *Геологічного комітету* в Петрограді, одночасно (з 1919) — викладач гірничого ін-ту. З 1921 працював на Україні. Досліджував *Криворізький залізорудний басейн*, рудопрояви *Нагольного кряжа* і нафтогазоносність *Дніпровсько-Донецької западини*. З 1926 — помічник директора Геол. к-ту. З 1934 — директор Ін-ту геол. наук АН УРСР і професор Київ. ун-ту, з 1935 — віце-президент АН УРСР. Осн. праці — з питань геол. будови і походження рудних родовищ, петрографії виверженых та метаморфічних гірських порід.

СВІТИ́ЛЬНИК — прилад для штучного *освітлення* приміщень, відкритих просторів і окремих об'єктів; різновид *освітлювальних приладів*. Найдавнішими С. (епохи *палеоліту*) були неглибокі кам'яні каганці. В Старод. Греції і Римі користувались глиняними і бронзовими С., в які наливали оливкову олію. В Старод. Русі застосовували багатоярусні С.— у вигляді кількох глиняних блюдець, закріплених одне над одним. Сучасний С. складається з *освітлювальної арматури* й одного або кількох *джерел світла*. Розрізняють С. (мал.) для загального і місцевого освітлення. Їх поділяють за способом установки (напр., підвісні, настінні, консольні), за ступенем захищеності від пилу і вологи (відкриті, перекриті, водонепроникні тощо). Створено вибухозахищені С. Є унікальні С., що мають велику художню цінність, напр. люстри Московського Кремля, Ермітажу. На Ук-

раїні С. випускають з-ди Донецька, Жданова, Києва тощо. Див. також *Світлотехніка*.

СВІТІ́ННЯ МО́РЯ — явище, що зумовлюється наявністю в поверхневих шарах води організмів здатних до *біолюмінесценції*; спостерігається вночі. Морські організми випромінюють світло здебільшого під впливом різних подразників (напр., руху води в зоні прибою, від ходу корабля та ін.). Розрізняють іскристе С. м., характерне для планктонних (див. *Планктон*) організмів розміром до 5 мм, світіння спалахами — для організмів розміром понад 1 см та розлите, т. з. молочне, С. м., що зумовлюється життєдіяльністю певних *бактерій* і не залежить від зовн. подразників. С. м. іноді охоплює площі до сотень км² або має вигляд окремих плям, смуг. С. м. найчастіше спостерігається в Біскайській та Аденській затоках, біля узбереж Індії, Пд. Африки та ін.; в СРСР — в Чорному та Охотському морях.

СВІТІ́ННЯ НІЧНО́ГО НЕ́БА — сукупність світлових явищ, що спостерігаються на тлі нічного неба і зумовлюють його яскравість у ясну безмісячну ніч. Під впливом сонячного корпускулярного випромінювання та ін. процесів у верхніх шарах атмосфери утворюються *полярні сяйва* і спостерігається власне світіння *атмосфери* Землі. С. н. н. визначається також *зодіакальним світлом*, *протисяйвом* та випромінюванням і розсіюванням світла зірок у космічному просторі. *Л. С. Рибченко.*

СВІТІ́ННЯ ОРГАНІ́ЗМІВ — те саме, що й *біолюмінесценція*.

СВІТЛИ́ЦЬКИЙ Григорій Петрович [15 (27).IX 1872, Київ — 28.VII 1948, там же] — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1946). В 1889—93 навчався в Київ. рисувальній школі М. Мурашка, 1893—1900 — в петерб. АМ у І. *Рєпіна*, М. *Кузнецова*; працював у майстерні А. *Куїнджі*, з яким у нього склалися дружні взаємини. У 1918 експонував свої картини на виставці Товариства *передвижників*. Член *АХЧУ*. Був музикантом, композитором, значну частину творів тематично пов'язував з музикою («Місячна ніч», «З осінніх пісень», «Вечірні мелодії», «Елегія»). В дожовтневі часи написав жанрові картини («До міста», 1907; «Музиканти», 1912), сповнені глибокого соціального змісту. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції створив картини, в яких відобразив події громадянської війни («Сільрада», 1918; «Аграрне питання», 1919; «Перехід богунців через Дніпро», 1928) та соціалістичного буд-ва (пейзажі «Гідроелектростанція» та «Колгосп у цвіту», обидва — 1935; «Рідний край», 1945). Автор багатьох портретів, у т. ч. композиційних («В. І. Ленін слухає „Апасіонату" Бетховена», 1938—47; «П. І. Чайковський на Україні», 1939), ліричних пейзажів («Хата Т. Г. Шевченка в Кирилівці», 1895; «Зимовий пейзаж», 1920; «Київ. Поділ», 1924; «Над Дніпром», 1939; «Хмари», 1947). Твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві, в музеях Одеси, Харкова, Сум та Меморіальному будинку-музеї Г. П. Світлицького у Києві (відкрито 1958), де 1972 встановлено бюст художника (скульптор М. Вронський). В 1946—47 викладав у Київ. художньому ін-ті (з 1947 — професор). Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Бутник-Сіверський Б. Григорій Петрович Світлицький. К., 1958; Григорий Петрович Светлицкий. Каталог. К., 1973. *Р. М. Гуляницька.*

Г. П. Світлицький. Київ. Поділ. 1924.

СВІ́ТЛО — електромагнітне випромінювання, яке сприймається людським оком. *Спектр* такого випромінювання відповідає області *електромагнітних хвиль* з довжиною прибл. 400—750 нм. У поняття «світло» включають ультрафіолетову та інфрачервону частини спектра, що прилягають до видимої області, оскільки вони досліджуються спільними оптичними методами (див. *Оптика*). С. має подвійну (корпускулярно-хвильову) природу, яка, згідно з уявленнями *квантової механіки*, властива всім об'єктам мікросвіту. При *дифракції*, *інтерференції світла* та ін. явищах, пов'язаних з його поширенням, виявляються хвильові властивості С. Корпускулярні (фотонні) властивості С. пояснюють *фотоефект*, *фотолюмінесценцію* та ін. явища, зумовлені його взаємодією з *речовиною*. Про основні явища, характерні для С., див. також *Заломлення світла*, *Поглинання світла*, *Розсіяння світла*, *Рефракція світла* та ін. *І. С. Горбань.*

«СВІ́ТЛО» — педагогічний журнал буржуазно-ліберального напряму для сім'ї і школи. Виходив 1910—14 в Києві укр. мовою. На його сторінках висвітлювалися питання навчання та виховання дітей, друкувалися статті про українську культуру, досягнення науки тощо.

«СВІ́ТЛО» — щотижнева газета, неофіційний орган КПЗУ. Виходила з 24.III 1925 до 18.IX 1928 у Львові (вийшло 139 номерів). Наприкінці 1927 «С.» опинилося в руках націонал-ухильницької групи в КПЗУ. У вересні 1928 відновлено революц. напрям газети. Видання заборонив польс. бурж. уряд.

«СВІ́ТЛО» — укр. прогресивна газета в Аргентіні. Виходила 1935—49 в Буенос-Айресі. Широко висвітлювала питання екон. і культур. розвитку Рад. Союзу, зокрема Рад. України, інформувала читачів про боротьбу трудящих Зх. України за возз'єднання в єдиній Укр. Рад. державі. Газета викривала запроданську діяльність укр. бурж. націоналістів, вела боротьбу проти фашизму і реакції, за мир і дружбу між народами. В 1943, після державного перевороту в Аргентіні, газету було закрито. Видання її відновлено 1946. В кін. 1949 уряд Аргентіни заборонив випуск газети.

СВІТЛОБОЯ́ЗНЬ, фотофобія — підвищена чутливість *ока* до світла (денного або штучного). Виявляється в мимовільному змиканні або судорожному стискуванні повік, сльозотечі, супроводиться неприємним відчуттям. Буває С. при запальних захворюваннях слизової оболонки, рогівки, райдужної оболонки ока, при потраплянні в око дрібних сторонніх тіл, при деяких заг. інфекційних захворюваннях тощо.

СВІТЛОВИ́Й ПОТІ́К — *потужність* випромінювання *світла*, оцінювана за діянням на середнє людське око, спектральна чутливість якого стандартизована. Дорівнює добуткові *сили світла* I на просторовий тілесний кут ω, в якому розглядуваний потік поширюється: $\Phi = I\omega$. Повний С. п., який випромінюється точковим джерелом, що має силу світла I, дорівнює $\Phi = 4\pi I$. Одиницею С. п. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *люмен*. Поряд з С. п. використовують променистий потік P, що оцінюється за допомогою приладів (об'єктивно). Величини Φ і P пов'язані співвідношенням: $\Phi = KP$, де K — світловий еквівалент потужності, залежний від довжини хвилі світла.

СВІТЛОВИ́Й РІК — позасистемна одиниця довжини; віддаль, яку проходить світло за *тропічний рік*. Позначається св. рік. С. р. дорівнює 63 240 *астрономічним одиницям*, 0,307 *парсекам*, $9{,}46 \times 10^{12}$ км.

СВІТЛОВІ́ ПРИ́ЛАДИ — прилади для штучного *освітлення*, опромінення, світлової *сигналізації*, проекції тощо. До осн. частин С. п. належать штучні *джерела світла*, пристрої (*лінзи*, відбивачі, розсіювачі тощо), що перерозподіляють *світловий потік* у належному напрямі, і конструкційні деталі (див. також *Освітлювальна арматура*). Розрізняють С. п., що максимально концентрують потік світла вздовж оптичної осі (див. *Прожектор*) або в малому об'ємі на деякій ділянці цієї осі (проекційні прилади, див. *Проекційний апарат*). Крім того, є С. п., що перерозподіляють світловий потік у великому *тілесному куті* (див. *Світильник*). Різновид С. п.— *освітлювальні прилади*. С. п. застосовують на транспорті, у пром-сті, кінематографії, побуті тощо. Див. також *Світлолікування*.

СВІТЛОВО́Д, світлопровід, світловий хвилевод — пристрій (хвилевод) для спрямованого передавання на віддаль світлової енергії. Є С., що являють собою циліндричні або конічні металеві трубки з полірованою внутр. поверхнею, всередині яких розміщені (звичайно через 50—100 м) *лінзи* або дзеркала (вони періодично виправляють хвильовий фронт світлового пучка). С. бувають також у вигляді скляних стрижнів або тонких

М. Г. Світальський.

Г. П. Світлицький. Автопортрет. Пастель, графітний олівець. 1925. ДМУОМ у Києві

ниток — волокон, вміщених в оболонку (див. *Волоконна оптика*). Багаторазово відбиваючись від стінок (оболонок), світло поширюється всередині С. на значну віддаль (до кількох кілометрів), не зазнаючи великих втрат. Застосування С. сприяє підвищенню пропускної здатності систем *оптичного зв'язку*, оскільки на ці пристрої не впливають зовн. перешкоди. До того ж вони можуть витримувати високі та низькі т-ри. Світловодами доцільно обладнувати місця (наприклад, цехи порохових з-дів), де використання ламп небажане.

СВІТЛОВО́ДСЬК — місто обласного підпорядкування Кіровогр. обл. УРСР, райцентр. Пристань на Кременчуцькому водосховищі. Залізнич. ст. 50 тис. ж. (1982). У 1961, внаслідок приєднання до с-ща гідробудівників Кременчукгесбуду (засн. 1954) міст Новогеоргіївська (засн. у 80-х рр. 17 ст.), що був перенесений із зони затоплення, і Крилова (засн. в кін. 12 ст.) та с. Табурища (відоме з 2-ї пол. 17 ст.), виникло місто, яке 1962 названо Кремгес. З 1969 має сучас. назву. Рад. владу в цих населених пунктах встановлено в січні 1918. У місті — *Кременчуцька ГЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Підприємства кольорової металургії (з-ди чистих металів і твердих сплавів), виробниче об'єднання «Дніпроенергобудіндустрія», меблева ф-ка тощо. Комбінат побутового обслуговування. Заг.-тех. ф-т Харків. ін-ту радіоелектроніки, 13 заг.-осв., 2 муз. і 2 спорт. школи; 5 лік. закладів, у т. ч. лікарня; турбаза «Славутич». Палац та будинок культури, кінотеатр, 39 бібліотек. У с. Табурищі народились укр. партизан, Герой Рад. Союзу А. К. *Цимбал*, укр. рад. поет В. В. *Соколов*. У м. Новогеоргіївську народився рад. учений у галузі агротехніки цукрових буряків Б. Я. *Варшавський*. На будівництві Кременчуцької ГЕС бували письменники В. Л. Василевська, О. П. Довженко, О. Є. Корнійчук та ін.

СВІТЛОВО́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — у пн.-сх. частині Кіровогр. обл. УРСР. Утворений 1931. Площа 1,2 тис. км². Нас. 21,8 тис. чол. (1982). У районі — 33 населені пункти, підпорядковані 11 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Світловодськ*. С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніт, пісок, глини гончарні, мергель, буре вугілля. Пн. межа району проходить по Кременчуцькому водосховищу на Дніпрі. Тер. району тече р. Цибульник (прит. Дніпра). Грунти в осн. чорноземні й сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (дуб, граб, клен, ясен) займають 17,2 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Світловодськ. Комбінат побутового обслуговування (Світловодськ) та 3 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 53,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 43,1 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, кукурудза, картопля, овочеві та кормові (гол. чин. багаторічні трави). Скотарство, свинарство, птахівництво. У С. р.— 10 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Світловодськ. Автомоб. шляхів — 213 км, у т. ч. з твердим покриттям — 177 км. У районі — 17 заг.-осв. шкіл; 28 лік. закладів, у т. ч. 2 лікарні; дитячий санаторій (с. Озера). На березі Кременчуцького водосховища —

будинки відпочинку, пансіонати, туристські бази, піонерські табори. 11 будинків культури, 13 клубів, 36 кіноустановок, 28 б-к. У с. Таловій Балці С. р. народилися укр. рад. лісівник і ентомолог З. С. *Голов'янко* та укр. рад. літературознавець О. К. *Романовський*. У С. р. видається газ. «Наддніпрянська правда» (з 1930).

В. М. Сідун.

СВІТЛОДА́РСЬКЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Дебальцівській міськраді, за 21 км від залізнич. ст. Дебальцеве. 11,2 тис. ж. (1982). У селищі — *Вуглегірська ДРЕС* імені XXV з'їзду КПРС, підприємства побутового обслуговування, 2 заг.-осв. та музична школи, лік. комплекс, поліклініка, профілакторій, клуб, кінотеатр, 4 б-ки. Виникло 1970 в зв'язку з буд-вом ДРЕС.

СВІТЛОДІО́ДИ, світловипромінювальні діоди — *напівпровідникові прилади*, що перетворюють електричну енергію на енергію оптичного випромінювання. Дія С. грунтується на явищі випромінювальної *рекомбінації* електронів і *дірок* провідності, що проявляється в *люмінесценції*, зокрема в *напівпровідниках* з *електронно-дірковим переходом* або *гетеропереходом*. С. емітує некогерентне випромінювання, що має відносно вузький частотний спектр, і тому в видимій області сприймається як однокольорове. Його колір залежить від матеріалу. Напр., фосфід галію (GaP), легований азотом (N), випромінює зелене світло. У кращих зразків С. *яскравість* випромінювання дорівнює 10^5 кд/м². Напівпровідниковому кристалу С. надають форми пластинки або півсфери. *Коефіцієнт корисної дії* С. з напівсферичною формою досягає 40%. С. застосовують в електронних годинниках, *оптичній локації*, *оптичному зв'язку*, *оптоелектроніці*.

СВІТЛОКОПІЮВА́ННЯ діазотипне — див. *Діазокопіювання*.

СВІТЛОКУЛЬТУ́РА — вирощування рослин повністю або частково при штучному освітленні. С. застосовують для вирощування овочевих і квіткових культур узимку і рано навесні, а також при наук. дослідженнях. Для С. з метою освітлення звичайно використовують лампи розжарювання, люмінесцентні, ксенонові, ртутні, які забезпечують інтенсивність випромінювання 30—150 вт/м² (залежно від виду або сорту рослин) у фізіол. діапазоні спектра (380—710 нм). Для поглинання надмірної кількості інфрачервоного та ультрафіолетового промінння використовують світлофільтри із шару проточної води. Найбільший врожай звичайно одержують при довжині світлового дня 16—18 годин. Вперше штучне освітлення (гасові лампи) для вирощування рослин застосував А. С. *Фамінцин* 1868.

СВІТЛОЛІКУВА́ННЯ, фототерапія — розділ *фізіотерапії*; застосування з лікувально-профілактичною метою сонячного світла (див. *Сонцелікування*) або світла від штучних джерел. До останніх відносять апарати для опромінювання інфрачервоним і видимим промінням (випромінювач інфрачервоного проміння — *солюкс-лампа* Мініна, світлові ванни різної будови з лампами розжарювання), а також *ртутно-кварцові лампи* для ультрафіолетового опромінювання. Фізіологічна дія інфрачервоного проміння заснована на тепловому ефекті. Підвищення т-ри ділянки тіла, яке викликає це опромінювання, зумовлює прискорення процесів обміну в тканинах, рефлекторне розширення судин, що поліпшує живлення тканин, розсмоктування інфільтратів тощо. Під впливом ультрафіолетового опромінювання в шкірі утворюються біологічно активні речовини (гістамін, вітамін D), які викликають підвищення опірності до інфекцій, нормалізують обмінні процеси тощо. Ультрафіолетове проміння не викликає відчуття тепла, однак через 2—6 годин на ділянці шкіри, яка зазнавала опромінювання, з'являється почервоніння (еритема). Ступінь почервоніння залежить як від інтенсивності опромінювання, так і від чутливості шкіри. В домашніх умовах за призначенням лікаря можливе користування лише лампою Мініна (лампою розжарювання з рефлектором), при цьому треба дотримуватися режиму і правил опромінювання. Апаратами для С. обладнані фізіотерапевтичні кабінети лікарень, поліклінік, санаторіїв та ін. лікувально-профілактичних закладів. С. застосовують для прискорення регенеративних процесів при різних травмах, відмороженнях, для прискорення розсмоктування інфільтратів, при лікуванні *фурункульозу*, *бешихи*, *невралгій*, *артритів*, для запобігання і лікування рахіту тощо. Протипоказання

для С.: активна форма *туберкульозу. новоутворення,* виражена серцево-судинна недостатність, *гіпертонічна хвороба* 2—3-ї стадії, *світлобоязнь,* підвищена функція щитовидної залози, захворювання нирок з недостатністю функції тощо.

СВІТЛОЛЮБНІ РОСЛИ́НИ, геліофіти — рослини, які потребують для свого розвитку багато світла. Листки С. р. містять менше *хлорофілу* і мають більш активне дихання, ніж листки *тіньовитривалих рослин.* У С. р. із збільшенням інтенсивності освітлення збільшується швидкість *фотосинтезу,* максимум якої спостерігається на прямому сонячному світлі. С. р. є сосна, береза, дуб, модрина, горобина, більшість злаків тощо.

СВІТЛОСИ́ЛА — характеристика оптичного приладу, яка дорівнює відношенню *освітленості* зображення предмета, створюваного приладом, до *яскравості* предмета. Напр., для *об'єктива* С. становить $\tau S/f^2$, де f — *фокусна віддаль,* S — площа отвору апертурної діафрагми, $\tau < 1$ — коеф. пропускання об'єктива, що залежить від втрат, пов'язаних з *відбиттям світла* і *поглинанням світла* в об'єктиві. Іноді за С. вважають величину відносного отвору — відношення діаметра максимальної діафрагми об'єктива до його фокусної віддалі.

СВІТЛОТЕ́ХНІКА — галузь науки і техніки, пов'язана з проблемами одержання й застосування *світла.* Першими джерелами світла, що ними користувалися в давнину, були вогнища та запалені скалки з сухого дерева. Згодом з'явилися *світильники,* в яких полум'я підтримувалось на кінці пучка вовни (або гноту з тканини), зануреного в жир або олію. З 17 ст. почались наук. дослідження в галузі С. (праці Х. *Гюйгенса,* І. *Ньютона,* П. *Бугера,* М. В. *Ломоносова,* Й. Г. *Ламберта,* Т. *Юнга,* В. В. *Петрова* та ін. вчених). З серед. 19 ст. з освітлювальною метою використовували гас. Конструкцію однієї з перших гасових ламп запропонував львівський аптекар І. Лукашевич. У 1872 О. М. *Лодигін* створив *лампу розжарення,* яку вдосконалив Т. *Едісон.* Пізніше (1876) П. М. *Яблочков* винайшов дугову вугільну лампу (свічка Яблочкова). В подальшому були розроблені *люмінесцентні лампи,* газорозрядні лампи високого тиску, металогалогенні лампи та ін. Розвиток С. сприяв становленню *електроніки.* В С. виділяють освітлювальну техніку, засоби якої використовують для *освітлення* (див. також *Світлові прилади*), техніку світлосигнальну — для оптичної *сигналізації* (див. також *Семафор, Світлофор, Маяк*), а також опромінювальну техніку, застосовувану при *світлолікуванні,* знезаражуванні води і харч. продуктів, сушінні лакофарбових покриттів тощо. Крім того, до С. належать світлопроекційна техніка, використовувана при *кінозніманні,* копіюванні (див. *Кінокопіювальний апарат, Копіювальний апарат*) та проеціюванні (див. *Кінопроекційний апарат, Проекційний апарат*), і техніка світловимірювальна (див., напр., *Фотометрія*). Важливими галузями є будівельна С. (див. *Будівельна фізика*), а також С., пов'язана з перетворенням енергії світла на ін. види енергії. Значний вклад в розвиток С. внесли С. І. *Вавилов,* М. А. Шателен та ін. рад. вчені. Проблеми С. досліджують у Всесоюзному н.-д., проектно-конструкторському і технологічному світлотех. ін-ті (Москва), Всесоюзному н.-д., проектно-конструкторському і технологічному ін-ті джерел світла (Саранськ), Московському енергетичному ін-ті. Питання С. розглядаються, зокрема, в *голографії, інфрачервоній техніці, квантовій електроніці, оптоелектроніці, обчислювальній техніці* (оптична пам'ять), висвітлюються в наук.-тех. журналі «Светотехника». СРСР — член Міжнар. комісії по освітленню і Міжнар. електротехнічної комісії. Засоби С. застосовуються в усіх галузях пром-сті, сільського г-ва, у мистецтві (див. *Кольоромузика*), зв'язку (див. *Оптичний зв'язок*), кінематографії, у військ. справі, побуті, на транспорті тощо.

Літ.: Гуторов М. М. Основы светотехники и источники света. М., 1968; Гусев Н. М., Макаревич В. Г. Световая архитектура. М., 1973; Карякин Н. А. Световые приборы. М., 1975.

В. В. Платонов.

СВІТЛОТЕХНІ́ЧНОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ ПРОЕ́КТНО-КОНСТРУ́КТОРСЬКИЙ І ТЕХНОЛОГІ́ЧНИЙ ІНСТИТУ́Т, ВПКТІсвітло — установа електротехнічної промисловості СРСР. Заснований 1976 в Тернополі на базі Спеціального конструкторсько-технологічного бюро комплексної технології світлотехніки, організованого 1971. В складі ін-ту (1982) три дослідно-технологічні відділи, вісім конструкторських відділів, відділ автом. систем керування, дослідно-експериментальний відділ. Осн. напрями діяльності ін-ту: створення комплексно-механізованих і автоматизованих виробництв високоефективного електроустаткування; розробка перспективних технологічних процесів, засобів їхнього оснащення; створення автоматизованих систем керування виробництвом.

В. О. Шевченко.

СВІТЛОТІ́НЬ — розподіл освітлених і темних зон на поверхні об'єкта, зумовлений його формою, фактурою, освітленням. Дає змогу зорово сприймати об'єм і *рельєф* поверхні. В живописі та графіці — один з виражальних засобів, завдяки розподілу різних за яскравістю кольорів зображений предмет може сприйматися об'ємним, оточеним світлоповітряним середовищем.

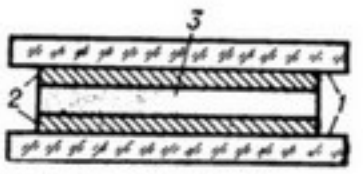
СВІТЛОФІ́ЛЬТР — пристрій, яким змінюють енергію оптичного випромінювання (*світла*), а також його спектральний склад з метою виділення окремих ділянок спектра. В С. використовують явища *поглинання світла* (абсорбційні С.), *відбиття світла* (відбивні С.), *інтерференції світла* (інтерференційні С., мал.), *дисперсії світла* (дисперсійні С.), *поляризації світла* (поляризаційні С.) та ін. Найпоширенішими є абсорбційні С., що їх виготовляють з кольорового *скла оптичного.* Вони відзначаються сталістю спектральних характеристик, стійкістю до діяння світла і т-ри, високою оптичною однорідністю. С. використовують у кольоровій фотографії, при підводному кінозніманні, у кольоровому кіно, світлотехніці, фотометрії, інфрачервоній, ультрафіолетовій і люмінесцентній мікроскопії тощо.

СВІТЛОФО́Р — сигнальний світловий пристрій, яким регулюють рух на вулицях, автомобільних шляхах та залізницях. Розрізняють С. (мал.): кольорові, що сигналізують різноколірними вогнями — червоним, жовтим, зеленим, а також місячно-білим і (іноді на залізницях) синім; позиційні, що подають сигнали відповідним розміщенням одноколірних вогнів, та комбіновані — з поєднанням кольорових і позиційних сигналів. Для регулювання дорожнього руху використовують триколірні С. з єдиним для всіх країн світу розміщенням сигналів (зверху вниз) — червоний, жовтий, зелений (відповідно до міжнародної «Конвенції про дорожні знаки і сигнали», 1968). С. бувають: лінзові (з окремою оптичною системою для кожного сигналу, найпоширеніші) й прожекторні (з заг. оптичною системою й поворотними *світлофільтрами*); з однією — п'ятьма секціями (залежно від числа сигналів). Їх встановлюють (підвішують) на перехрестях вулиць, автомагістралях, пішохідних *переходах.* Вони належать до засобів колійного *автоблокування,* видимої *залізничної сигналізації, локомотивної сигналізації.* Більшість з них обладнують пристроями, що автоматично керують зміною сигналів. Вперше прототип С.— пристрій семафорного типу — було встановлено 1868 у Лондоні. Електр. С. з зеленим і червоним сигналами й ручним керуванням почали застосовувати на поч. 20 ст. у США. Перший триколірний С. встановлено 1918 у Нью-Йорку, у Москві — 1930. Див. також *Правила дорожнього руху.*

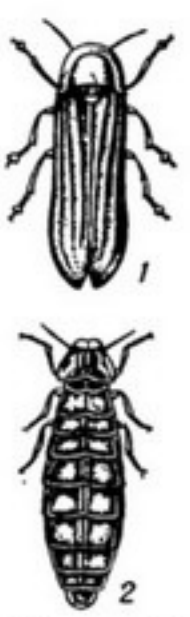
Дорожній світлофор з табло відліку часу.

СВІТЛОЧУТЛИ́ВІСТЬ фотографічна — здатність *фотографічного матеріалу* створювати зображення під впливом світла і наступного *проявлення фотографічного*; кількісна міра цієї здатності, що визначається переважно за оптичною густиною фотографічного шару (шарів) і служить для знаходження правильної *експозиції* при зніманні або копіюванні. Фотографічний матеріал вважається тим чутливішим, чим менша потрібна експозиція. В найпоширеніших галогеносрібних фотогр. матеріалах С. визначається особливостями поглинання світла в кристалічній гратці *галогеніду* срібла і в шарі сенсибілізатора (див. *Сенсибілізація* у фотографії), *фотоефектом* в гратці галогеніду срібла, ступенем вибірності фотографічного проявлення тощо. В СРСР С. виражають в умовних одиницях ГОСТу, що проставляються на упаковці або в паспорті фотоматеріалу.

Інтерференційний світлофільтр:
1 — скляна пластинка;
2 — шар срібла;
3 — шар діелектрика.

СВІТЛЯКО́ВІ (Lampyridae) — родина *жуків.* Тіло самців (довж.

Світлякові.
Світляк звичайний:
1 — самець;
2 — самка.

до 15 мм) видовжене, забарвлення темне; самки безкрилі, личинкоподібні. Дорослі комахи, особливо самки, личинки та яйця мають здатність світитися (див. *Біолюмінесценція*) — звідки й назва. Зустрічаються у вологих місцях, активні вночі. Личинки хижаки, живляться переважно молюсками. Дорослі майже не живляться. Бл. 2000 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — понад 20 видів. На Україні найпоширеніші світляк звичайний, або великий (Lampyris noctiluca), і світляк яскравий (Phausis splendidula). *О. П. Кришталь.*

СВІ́ТНІСТЬ — оптична характеристика поверхневої інтенсивності *світлового потоку*, випромінюваного з даної точки поверхні тіла. Дорівнює відношенню світлового потоку, що надходить від малого елемента поверхні, в якому міститься ця точка, до площини цього елемента. Одиницею С. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *люмен* на квадратний *метр* (лм/м²).

СВІ́ТНІСТЬ ЕНЕРГЕТИ́ЧНА — фіз. величина (R_e), яка дорівнює відношенню енергії *електромагнітних хвиль* у діапазоні частот ν (*довжин хвиль* λ) від 0 до ∞, випромінюваних з поверхні тіла за деякий відрізок часу, до площини цієї поверхні і до цього відрізка часу. Спектральною густиною С. е. наз. фіз. величину r_ν (r_λ), що дорівнює *потужності* випромінювання з одиниці площі поверхні тіла в одиничному інтервалі частот (довжин хвиль). Зв'язок між R_e, r_ν, r_λ має вигляд:

$$R_e = \int_0^\infty r_\nu d\nu = \int_0^\infty r_\lambda d\lambda.$$

У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) R_e вимірюється в Вт/м², r_ν — в Вт · с/м², r_λ — в Вт/м³. С. е. часто наз. випромінювальністю.

СВІ́ТНІСТЬ ЗОРІ́ — величина *світлового потоку*, що його випромінює зоря в одиничному *тілесному куті*. Залежно від приймача випромінювання розрізняють С. з. візуальну, фотографічну (що стосується випромінювання *зорі* у відповідній області спектра) та болометричну (що стосується повного випромінювання зорі на всіх частотах її спектра). За одиницю С. з. звичайно беруть болометричну світність Сонця, що дорівнює $3{,}86 \times 10^{26}$ Вт. Світність найслабкішої з відомих зір $\sim 10^{-5}$, а найяскравішої — $5 \cdot 10^5$ світності Сонця. С. з. L пов'язана з абс. *зоряною величиною* M залежністю $M = -2{,}5 \lg L + 4{,}77$.

СВІТОВА́ ЕКОНОМІ́ЧНА КРИ́ЗА — див. *Економічні кризи, Загальна криза капіталізму.*

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА КАПІТАЛІ́ЗМУ — сукупність екон., політ., ідеологічних та інших відносин між країнами з капіталістичним суспільним ладом. Матеріальною основою С. с. к. є *капіталістична система світового господарства*. Соціально-економічна суть С. с. к. визначається пануванням приватної капіталістичної *власності* на засоби виробництва, відносин експлуатації людини людиною, системою екон., соціального і політ. гніту, імперіалістичною політикою *неоколоніалізму* відносно *країн, що розвиваються*, боротьбою проти країн *соціалістичної співдружності*. Зародилася С. с. к. у 16—17 ст., коли відбувався процес утворення *світового ринку*, формування її завершилося на поч. 20 ст. з перетворенням домонополістичного капіталізму на монополістичний. «Капіталізм переріс у всесвітню систему колоніального гноблення і фінансового придушення жменькою „передових" країн гігантської більшості населення землі» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 27, с. 287). З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції і початком *загальної кризи капіталізму* С. с. к. перестала бути загальнопланетарною, всеохоплюючою, а поглиблення заг. кризи, утворення *світової системи соціалізму* привело до дальшого ослаблення С. с. к. Характерними особливостями розвитку С. с. к. в сучас. умовах є концентрація *продуктивних сил* у небагатьох імперіалістичних країнах, величезний розрив у рівнях екон. розвитку промислово розвинутих капіталістичних д-в і країн, що розвиваються, наростання класової боротьби в них, жорстока конкурентна боротьба монополій за ринки збуту, за сфери прикладення капіталу тощо.

В умовах *науково-технічної революції* значно прискорився процес інтернаціоналізації всього господарського життя С. с. к., оскільки продуктивні сили ще більше, ніж раніше, переросли межі окремих д-в, посилилася потреба в міжнар. спеціалізації та кооперуванні виробн., в міжнар. обміні досягненнями наук.-тех. прогресу. Інтернаціоналізація госп. зв'язків в умовах сучас. капіталізму виявляється в антагоністично суперечливій формі зростаючого міжнар. переплетення монополістичного капіталу. Ні процеси інтеграції, ні класова заінтересованість імперіалістів в об'єднанні зусиль для боротьби проти світового соціалізму не усунули суперечностей між імперіалістичними д-вами. На поч. 70-х рр. виразно визначились осн. центри імперіалістичного суперництва: США — Західна Європа (насамперед країни «Спільного ринку» — *Європейського економічного товариства*) — Японія. Між цими центрами дедалі загострюються міжімперіалістичні суперечності, посилюється боротьба за ринки, за джерела сировини й енергії. Японські і західнонім. монополії дедалі успішніше конкурують з амер. капіталом, у тому числі на внутрішньому ринку США (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 24). Загострюються суперечності і всередині «Спільного ринку», воєнних імперіалістичних блоків (*НАТО* та ін.). Це суперництво відбувається перш за все за політ. і військ. гегемонію в капіталістичному світі та в окремих його регіонах.

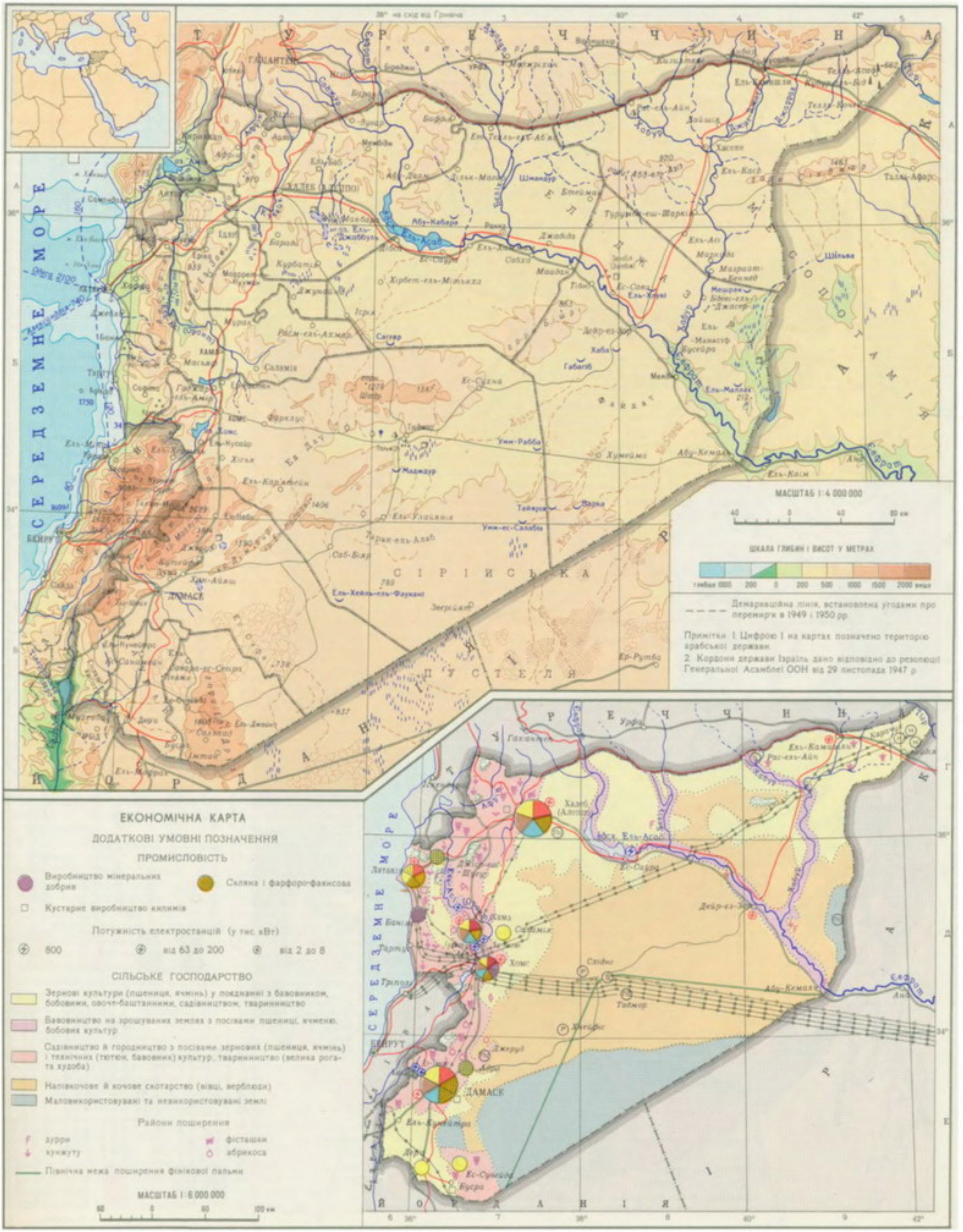
В епоху імперіалізму дедалі більше виявляється реакційна суть С. с. к.: посилюється боротьба проти демократичних сил всередині країн капіталу, дедалі ширше розгортаються ідеологічні диверсії світової реакції проти країн соціалістичної співдружності, міжнар. робітн. руху (див. *Антикомунізм*), екон. і політ. наступ на нац.-визвольний рух. Світовий капіталізм втягнув людство в *гонку озброєнь*, яка несе в собі загрозу існуванню людства (див. *Мілітаризація капіталістичної економіки*). Величезні досягнення країн соціалістичної співдружності в соціально-екон. галузі, їхня миролюбна політика, яку підтримують народи планети, боротьба робітн. класу капіталістичних д-в, прогресивні перетворення в країнах, що стали на *некапіталістичний шлях розвитку* (див. *Міжнародний комуністичний рух, Національно-визвольний рух*), — все це розхитує С. с. к., поглиблює кризу світового капіталістичного господарства, яка виявляється в *кризах економічних*, зростанні бюджетних дефіцитів, енергетичній кризі, валютних та ін. потрясіннях.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 25; Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Повне зібрання творів, т. 27; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969; Мотылев В. В. Мировое капиталистическое хозяйство: тенденции развития и противоречия. М., 1973; Бункина М. К. США — Западная Европа: новые тенденции в соперничестве. М., 1976; Будущее мировой экономики. Доклад группы экспертов ООН. Пер. с англ. М., 1979.

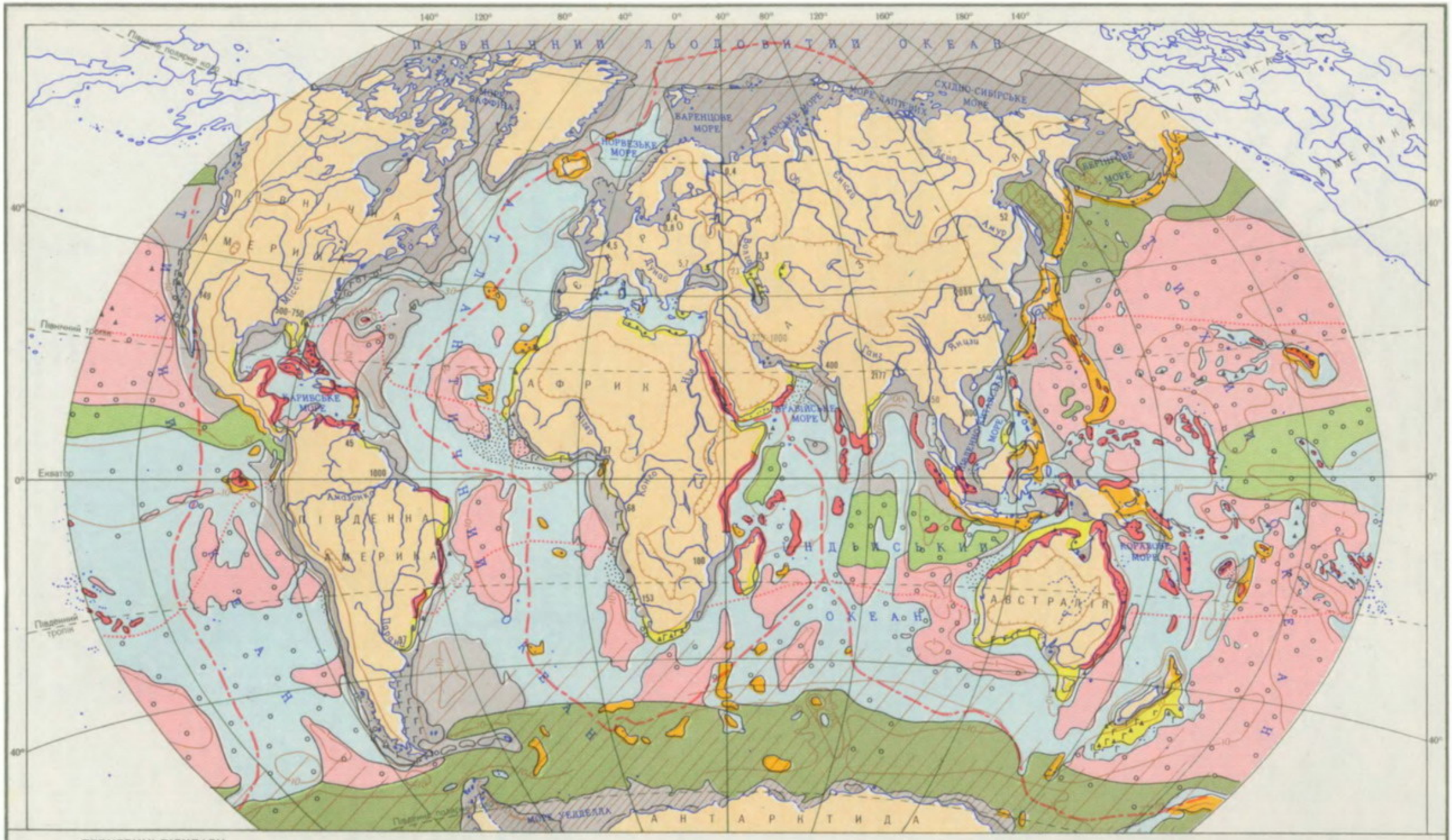
С. В. Мочерний.

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА КАПІТАЛІСТИ́ЧНОГО ГОСПОДА́РСТВА — див. *Капіталістична система світового господарства.*

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА СОЦІАЛІ́ЗМУ — екон. і політ. система рівноправних суверенних держав, які йдуть шляхом соціалізму і комунізму: найважливіша складова частина *світового революційного процесу*. Матеріальною основою С. с. с. є *світова система соціалістичного господарства*. У стосунках між країнами світової *соціалістичної співдружності* вперше в історії сформувався новий, соціалістичний тип міжнар. відносин, що базується на принципах соціалістичного *інтернаціоналізму*, повної рівноправності, взаємної поваги, незалежності і *суверенітету*, братерського співробітництва і взаємодопомоги. Формування і розвиток С. с. с.— велике істор. завоювання міжнар. робітн. класу, об'єктивний наслідок світового революц. робітн. і комуністичного руху, боротьби трудящих за своє соціальне визволення. С. с. с. є безпосереднім продовженням справи *Великої Жовтневої соціалістичної революції*, що поклала початок *загальній кризі капіталізму*, епосі переходу людства від капіталізму до соціалізму. Утворення С. с. с.— закономірний процес, який повністю підтверджує істор. висновок основоположників марксизму-ленінізму про неминучість краху капіталізму і перемоги

СЕРЕДЗЕМНЕ МОРЕ
ТУРЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА
ІРАК
ЛІВАН
ІЗРАЇЛЬ
ІОРДАНІЯ
САУДІВСЬКА АРАВІЯ
СІРІЙСЬКА ПУСТЕЛЯ
ДАМАСК
БЕЙРУТ
Алеппо
Латакія
Хомс
Хама
Тадмор
Дейр-ез-Зор
Ер-Рутба
Ель-Кайм
Ель-Камишлі
Ель-Хасеке
Ель-Асі
Ель-Кастель
Ель-Хабур
Ель-Малікія
Ель-Мансіф
Ель-Бусейра
Ель-Хейль-ель-Фукані
Ель-Кунейтра
Ес-Сувейда
Дераа
Ес-Сувейда
Ес-Саура
Ес-Сафіра
Ес-Сумейсат
Бусра
Джерудж
Адра
Ель-Кутейфа
Ель-Кабір
Ель-Асад
Шейхан
Ель-Кастель
Рас-ель-Айн
Ель-Камишлі
Ель-Малікія
Ель-Кайм
Ель-Мансіф
Ель-Бусейра
Ель-Хейль-ель-Фукані
Ель-Кунейтра
Ес-Сувейда
Дераа
Ес-Сумейсат
Бусра
Ер-Рутба
Ес-Саура
Ес-Сафіра
Тадмор
Дейр-ез-Зор
Латакія
Хомс
Сафіра
Ель-Кабір
Ель-Асад
Шейхан
Ель-Камишлі
Рас-ель-Айн

ДОННІ ВІДКЛАДИ СВІТОВОГО ОКЕАНУ

ТЕРИГЕННІ ВІДКЛАДИ

Мілководні (шельфові) піщані, алевритові, рідше–гравійно-галькові та пелітові

Глибоководні – пелітові та алевритові

БІОГЕННІ ВІДКЛАДИ

Вапняні

Мілководні

Коралово-водоростеві – масивні (вапняки), детритові від грубоуламкових до пелітових

Черепашкові, мохуваткові, змішано-детритові, інколи – форамініферово-черепашкові – піщані та алевритові

Глибоководні (пелагічні)

Коколітово-форамініферові, місцями птероподові – піщані, алевритові й пелітові

Кремнисті та кремнисто-глинисті

Глибоководні (пелагічні)

Діатомові

Радіоляріеві

Пелітові, інколи – алевритові

ПОЛІГЕННІ ВІДКЛАДИ

Глибоководні червоні глини (пелагічні)

ВІДКЛАДИ, ЗБАГАЧЕНІ ВУЛКАНОГЕННИМ МАТЕРІАЛОМ

ДОДАТКОВІ ПОЗНАЧЕННЯ

г г г — Відклади, збагачені глауконітом

Оолітовий матеріал у вапняних відкладах

Залізо-марганцеві конкреції

Фосфоритові конкреції

Уламковий матеріал, принесений кригою, у тому числі айсбергами (густота штриховки відповідає інтенсивності надходження матеріалу)

Області інтенсивного надходження еолового матеріалу

550 — Зважений стік найбільших річок (млн. т на рік)

10 — Ізолінії швидкостей осадконагромадження (мм/1000 років)

Межа поширення рифоутворюючих коралів

Межа областей внутрішнього стоку та безстічних областей

Межа водозборів океанів

Осьові лінії серединноокеанічних хребтів (показані схематично)

МАСШТАБ 1:160 000 000

1600 0 1600 3200 км

соціалістичної революції, про поєднання зусиль країн і народів у процесі будівництва соціалізму і комунізму. С. с. с. склалася після *другої світової війни 1939—45.* Розгром нім. фашизму і япон. мілітаризму при вирішальній ролі СРСР, визволення Рад. Армією від фашист. окупантів Центр. і Сх. Європи викликали могутнє піднесення пац.-визвольної боротьби, прискорили визрівання умов для переходу на шлях соціалізму нових країн і народів. Внаслідок цього в ряді країн Європи та Азії виникли об'єктивні і суб'єктивні передумови для виходу з світової капіталістичної системи. У 2-й пол. 40-х рр. у ряді європ. і азіат. країн перемогли *народно-демократичні революції,* які змели реакційні режими, привели до переходу влади в руки робітн. класу і трудящого селянства. До кінця 40-х рр. у більшості країн, що стали на шлях соціалізму, розв'язувалися загальнодемократичні, антиімперіалістичні, антифеодальні завдання, складалася і зміцнювалася *революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства.* За ініціативою комуністичних і робітничих партій було здійснено глибокі екон. перетворення: проведено *аграрні реформи,* які ліквідували залишки феод. відносин і велике землеволодіння, розгорнулася *націоналізація* пром-сті, банків і транспорту. Націоналізована власність стала основою держ. сектора в нар. г-ві. Почалися соціалістична *індустріалізація* нар. г-ва і соціалістичні перетворення в с. г. В ході нар.-демократичних революцій комуністичні і робітн. партії завоювали авторитет у широких верствах населення, що стало вирішальною умовою встановлення в кінці 40-х рр. *диктатури пролетаріату* у формі нар. демократії (див. *Народно-демократична держава*). Існування Рад. Союзу та його допомога значною мірою полегшили й прискорили створення в нових країнах соціалізму власної індустрії, що забезпечило перемогу соціалістичних виробничих відносин, підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих.

Країни С. с. с. приступили до створення нового ладу, перебуваючи на різному рівні екон. і політ. розвитку. Це зумовило певні особливості форм соціалістичного будівництва в кожній з них. Водночас практика показала, що процеси соціалістичної революції і створення нового ладу визначаються такими заг. закономірностями побудови соціалізму, як керівна роль робітн. класу та його марксистсько-ленінських партій у процесі соціалістичної революції, встановлення диктатури пролетаріату, *союз робітничого класу і селянства,* ліквідація капіталістичної власності на засоби виробництва, експлуатації людини людиною і нац. гноблення, плановий розвиток нар. господарства, реконструкція с. г. на соціалістичних засадах, здійснення соціалістичної *культурної революції,* систематичне підвищення матеріального рівня життя народу. До заг. закономірностей належать також рівноправність і дружба народів, захист завоювань соціалізму, виховання нової людини, розвиток відносин між соціалістичними країнами на принципах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, зростання ролі марксистсько-ленінських партій у процесі соціалістичного і комуністичного будівництва, всебічне екон. співробітництво. Підкреслюючи основоположне значення заг. закономірностей, марксизм-ленінізм водночас враховує, що їхня дія втілюється в різних формах, які відповідають істор. умовам, нац. особливостям кожної країни. Заг. закономірності й специфічні риси будівництва соціалізму перебувають у нерозривній єдності. Марксистсько-ленінські партії ведуть наступальну боротьбу як проти *ревізіонізму,* який вип'ячує нац. особливості й риси соціалістичного будівництва, заперечуючи заг. закономірності, так і проти *догматизму,* що не зважає на специфіку переходу окремих країн до соціалізму. Практика С. с. с. переконливо доводить, що відхід від заг. закономірностей, принципів марксизму-ленінізму, пролет. інтернаціоналізму призводить до серйозних деформацій економічного базису й політичної надбудови. Великої шкоди завдав справі єдності С. с. с. *маоїзм.* Соціалізм, що вийшов за межі однієї країни, закономірно викликав до життя всебічне інтернаціональне політ., ідеологічне й екон. співробітництво соціалістичних країн, яке сприяє прискореному піднесенню їхньої економіки, культури та рівня життя. В процесі екон. і науково-тех. співробітництва країн соціалізму, довгострокової координації їхніх нар.-госп. планів, спеціалізації й кооперування виробництва склався новий тип *міжнародного поділу праці.* Соціалістичні країни виробили різні форми взаємовідносин. Створено *Раду Економічної Взаємодопомоги* (1949) — першу міжнар. екон. орг-цію нового типу; виникла особлива сфера інтернац. зв'язків — *соціалістична економічна інтеграція,* в широких масштабах розвивається *економічне співробітництво соціалістичних країн,* розроблено (1971) *Комплексну програму* дальшого поглиблення й удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. На цій базі здійснюється поступове вирівнювання рівнів екон. розвитку. В ході будівництва нового ладу склався й зміцнів союз соціалістичних країн, що дав їм змогу відстояти завоювання трудящих від підступів імперіалізму. Сила єдності й соціалістичного інтернаціоналізму особливо наочно виявляється в гострих міжнар. ситуаціях. Взаємодопомога і єдність соціалістичних країн дозволили дати відсіч імперіалістичній агресії в Кореї і В'єтнамі, вистояти Республіці Куба, захистити від імперіалістичних зазіхань соціалістичні завоювання в Угорщині й Чехословаччині. Політ. актами першорядної важливості, спрямованими на зміцнення С. с. с., стали договори про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу між СРСР та ін. соціалістичними країнами (див. *Радянсько-болгарські договори* та статті про договори з ін. соціалістичними країнами). В 1955 створено оборонну *Організацію Варшавського Договору,* покликану об'єднувати і координувати політ., екон. і воєнні зусилля країн-учасниць.

У 60-х рр. в Радянському Союзі побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство,* країна приступила до будівництва комунізму. В цей же період у більшості європ. соціалістичних країн створено матеріально-тех. базу соціалізму, що дало їм змогу перейти до будівництва зрілого соціалізму. Суттєві зміни відбулися в міжнар. позиції С. с. с., яка перетворилася на вирішальний фактор розвитку людства. З переходом до соціалістичного будівництва на Кубі світовий соціалізм зайняв міцні позиції і в Зх. півкулі. Успіхи в розвитку С. с. с. викликали різку протидію імперіалістичної реакції, яка дедалі ширше використовує в боротьбі проти реального соціалізму правих ревізіоністів різних гатунків. Марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти нападок на С. с. с., об'єднуючи свої зусилля для захисту завоювань світового соціалізму. Значно зміцнів екон. потенціал братніх країн, основу якого тепер становлять велика машинна індустрія й високорозвинуте с. г. В їхній економіці відбувається все рішучіший поворот до підвищення ефективності сусп. виробництва, використання досягнень *науково-технічної революції,* що створило необхідні передумови для істотного підвищення життєвого рівня трудящих.

У країнах соціалізму відбувається дальше зміцнення соціально-політ. єдності суспільства на перевірених життям основах марксистсько-ленінської теорії. Успіхи соціалістичних д-в особливо наочні на фоні кризових явищ, що охопили капіталістичний світ в серед. 70-х рр. Найважливішою формою відносин країн соціалізму, цементуючою силою є тісне співробітництво їхніх марксистсько-ленінських партій. Єдність дій соціалістичних д-в на міжнар. арені, координація зусиль у справі будівництва соціалізму, розширення й поглиблення співробітництва і взаємодопомоги відповідають вищим нац. та інтернац. інтересам кожного члена С. с. с. Зміцнення єдності С. с. с. на основі пролет. інтернаціоналізму — важлива умова дальших успіхів усіх д-в, які входять до неї. На вироблення узгоджених дій у справі розвитку марксистсько-ленінської теорії, підвищення рівня ідейно-виховної роботи, пропаганду досягнень соціалізму, боротьбу проти бурж. ідеології, концепцій «лівого» і правого ревізіонізму спрямовано *ідеологічне співробітництво марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн.* У практику ввійшли зустрічі керівників марксистсько-ленінських партій цих д-в, систематичні наради секретарів ЦК братніх партій, міжнар. конференції з актуальних питань будівництва соціалізму і комуніз-

му. Все це сприяє дальшому згуртуванню соціалістичних держав, зміцненню їхньої єдності, розширенню співробітництва в політ., екон. і культурній сферах. *Комуністична партія Радянського Союзу* у відносинах з країнами соціалізму твердо дотримується випробуваного правила: вести справи в дусі справжньої рівноправності й заінтересованості у взаємних успіхах, виробляти рішення, пам'ятаючи не лише про нац., а й про інтернац. інтереси. Внаслідок постійної взаємодії братніх комуністичних партій соціалістичних країн між ними утвердилась принципова єдність поглядів у всіх значних проблемах соціально-екон. розвитку, міжнар. політики (див. Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 5). Однією з найзначніших особливостей С. с. с. є послідовне здійснення країнами соціалістичної співдружності скоординованого зовн.-політ. курсу, спрямованого на відстоювання заг. миру, утвердження принципу *мирного співіснування* д-в з різним соціальним ладом, усунення загрози термоядерної війни, забезпечення найсприятливіших умов для будівництва соціалізму і комунізму. Досвід С. с. с. підтвердив необхідність найтіснішого союзу між її членами, об'єднання їхніх зусиль у будівництві соціалізму і комунізму.

Зростання економічного потенціалу країн С. с. с., їхні досягнення в різних соціальних сферах, у науці і культурі привели до нових успіхів в екон. змаганні двох світових систем, до зміцнення ін. складових частин сучас. революц. процесу — *міжнародного комуністичного руху* і *національно-визвольного руху*. Соціалістичні д-ви активно підтримують і розширюють політ., екон. і культурне співробітництво з країнами, що скинули колоніальне ярмо й ведуть боротьбу проти *неоколоніалізму*, за зміцнення політичної і за досягнення справжньої екон. незалежності. За ініціативою країн С. с. с. розвиваються різні форми екон. співробітництва з капіталістичними д-вами, що є матеріальною передумовою *розрядки міжнародної напруженості*. Незважаючи на протидію реакційних кіл Заходу, політика держав С. с. с., спрямована на добросусідські відносини з усіма країнами, активно підтримується широкими масами населення капіталістичних країн і країн, що розвиваються. Ця політика сприяє зростанню міжнар. авторитету С. с. с. КПРС повністю підтримує і всіляко сприяє зміцненню С. с. с. як прообразу майбутнього світового співтовариства вільних народів. Шлях до цього — зміцнення всебічного братерського співробітництва країн С. с. с. на основі випробуваних принципів марксизму-ленінізму й соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправності й товариської взаємодопомоги.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4; Ленін В. І. Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях. Повне зібрання творів, т. 41; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. М., 1964; Конференция коммунистических и рабочих партий Европы. Берлин, 29—30 июня 1976 г. К., 1977; Брежнєв Л. І. Світ соціалізму — торжество великих ідей. К., 1979; Комплексная программа дальнейшего углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ. М., 1971; Международные отношения нового типа. М., 1978; Социалистический интернационализм. М., 1979; Толкунов Л. Н. Главная революционная сила современности. М., 1979.

В. С. Будкін, А. В. Кудрицький

СВІТОВА́ СИСТЕ́МА СОЦІАЛІСТИ́ЧНОГО ГОСПОДА́РСТВА — сукупність нац. господарств незалежних, суверенних соціалістичних країн, тісно пов'язаних між собою економічним і науково-технічним співробітництвом, *міжнародним соціалістичним поділом праці, світовим соціалістичним ринком*; екон. основа *світової системи соціалізму*. С. с. с. г. сформувалася з утворенням світової системи соціалізму, внаслідок діяння об'єктивних законів істор. розвитку, посилення інтернаціоналізації госп. життя і зближення економік соціалістичних країн. З перемогою соціалізму в ряді країн виразніше виявляється обгрунтована В. І. Леніним тенденція «до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 156).

Розвиток С. с. с. г. визначається діянням екон. законів соціалізму, соціалістичними *виробничими відносинами*, пануванням сусп. власності на засоби виробництва та відповідною їй планомірною організацією сусп. виробн. Вищою формою такої організації є *соціалістична економічна інтеграція*. На відміну від *капіталістичної системи світового господарства*, в якій діє *нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму в епоху імперіалізму закон*, С. с. с. г. сприяє вирівнюванню (і зближенню) рівнів екон. розвитку соціалістичних країн. Для неї характерні високі темпи екон. розвитку. За 1951—81 середньорічні темпи приросту продукції промисловості в соціалістичних країнах становили 9,1%, в т. ч. у країнах — членах РЕВ — 8,6%, а в розвинутих капіталістичних країнах — 4,5%. На С. с. с. г. припадає понад 40% світової пром. продукції. Найбільш різносторонні й міцні зв'язки встановилися між країнами — членами *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ). Соціалістична співдружність стала найдинамічнішою екон. і політ. силою, оплотом миру і безпеки народів. У 1981 країни — члени РЕВ виробили бл. $^1/_3$ світової пром. продукції. Планомірний характер С. с. с. г. дає змогу поєднати всі форми міжнар. соціалістичного господарства — від спеціалізації і кооперування виробн. до реалізації і споживання сусп. продукції. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС підкреслено, що на порядок денний будуть ставитись і такі питання, як зближення структур госп. механізмів, дальший розвиток прямих зв'язків між м-вами, об'єднаннями і підприємствами, що беруть участь у кооперації, створення спільних фірм та ін. Осн. принципові напрями розвитку С. с. с. г. визначаються комуністичними і робітничими партіями країн *соціалістичної співдружності*.

Літ. див. до ст. *Світова система соціалізму*

І. І. Чужинов.

СВІТОВЕ́ ГОСПОДА́РСТВО — сукупність міжнар. економічних відносин нац. господарств. Базується на *міжнародному поділі праці* і включає всі форми екон. і наук.-тех. зв'язків між д-вами. С. г.— наслідок інтернаціоналізації госп. життя (див. *Інтернаціоналізація виробництва, Інтернаціоналізація капіталу*) в умовах панування великої машинної індустрії. На поч. 20 ст. остаточно сформувався *світовий капіталістичний ринок* і *капіталістична система світового господарства*, що являє собою антагоністичну сукупність промислово розвинутих капіталістичних д-в і великої кількості аграрно-сировинних залежних і напівзалежних країн. На дальший розвиток С. г. вирішальний вплив мала *загальна криза капіталізму*, на першому етапі якої внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістич. революції було ліквідовано всеохоплююче панування капіталізму в сфері світової економіки. Докорінні зміни в структурі С. г. відбулися після 2-ї світової війни. Внаслідок перемоги соціалізму в ряді країн Європи і Азії утворилася *світова система соціалізму*. В зв'язку з цим у рамках *світового ринку* в 2-й пол. 40-х рр. сформувався *світовий соціалістичний ринок*, утворилася *світова система соціалістичного господарства* як сукупність нац. господарств соціалістичних країн, об'єднаних міжнародними економічними відносинами нового типу (див. *Економічне співробітництво соціалістичних країн*).

З розпадом *колоніальної системи імперіалізму* на другому етапі заг. кризи капіталізму поглиблюються антагоністичні суперечності світової капіталістичної системи г-ва, що виявляється в посиленні конкурентної боротьби між самими капіталістичними країнами. Дальше ослаблення позицій капіталізму в С. г. характерне для третього етапу заг. кризи капіталізму. В сучасну епоху зростає нестійкість світового капіталістичного *ринку*, заг. нестабільність світової капіталістичної системи г-ва. Світова криза 1974—75 капіталістичної системи показала ілюзорність спроб зміцнити її позиції за допомогою методів держ.-монополістичного регулювання економіки, використання з цією метою капіталістичної *інтеграції економічної*. Різко загострюються *валютна криза*, сировинна, *криза енергетична*, проблема охорони навколишнього середовища. Повний крах колоніальної системи імперіалізму зумовив нову роль на світовій арені *країн, що розвиваються*. Незважаючи на використання методів *неоколоніалізму*, імперіалістичним

державам дедалі складніше утримувати ці країни у світовій капіталістичній системі г-ва. У своїй боротьбі за екон. незалежність молоді нац. д-ви користуються всебічною підтримкою світового соціалізму, поєднуючи з ним зусилля для встановлення *нового міжнародного економічного порядку* в галузі світових госп. зв'язків. Внаслідок вищих темпів екон. зростання країн соціалізму збільшується їхня питома вага у С. г. Лише країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* дають тепер понад $^1/_3$ світової пром. продукції. Всупереч протидії імперіалістичних кіл розширюються і збагачуються новими формами (компенсаційні угоди, довгострокові програми розвитку взаємних екон. відносин та ін.) госп. і наук.-тех. зв'язки країн соціалізму з розвинутими капіталістичними д-вами і країнами, що розвиваються. Участь соціалістичних країн у світових госп. зв'язках дедалі більше впливає на розвиток С. г. в цілому. Див. також *Зовнішня торгівля*.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Повне зібрання творів, т. 27; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Обминский Э. Е. Концепции международного экономического порядка. М., 1977; Мировая экономика. М., 1978; Соревнование двух систем. Социальные и экономические аспекты НТР. Исследования. Дискуссии. Информация. М., 1979.

В. С. Биджін.

СВІТОВИ́Й КАПІТАЛІСТИ́ЧНИЙ РИ́НОК — сфера обміну товарами та послугами між капіталістичними державами; система торговельно-екон. і фінансово-кредитних зв'язків та відносин між ними, основана на *міжнародному капіталістичному поділі праці*. С. к. р. почав формуватися в 16—17 ст. Особливо прискорився цей процес з переходом до машинного *виробництва*, коли велика пром-сть і розвинуті засоби сполучення фактично створили *світовий ринок* капіталізму. Завершальним етапом формування всеохоплюючого С. к. р. стало перерастання капіталізму в його найвищу стадію—*імперіалізм*. Характер С. к. р. визначається природою капіталістичного сусп. ладу, системою екон. законів, що діють у сфері світового капіталістичного г-ва. Йому властиві відносини панування і підкорення, екон. закабалення слаборозвинутих країн імперіалістичними державами, нееквівалентний обмін. Невід'ємна риса С. к. р.— жорстока конкурентна боротьба між монополіями та їхніми союзами за ринки збуту і джерела сировини, за сфери застосування капіталу, одержання монопольно високих прибутків. Ця боротьба особливо загострюється в умовах *загальної кризи капіталізму* в зв'язку з посиленням нерівномірності екон. і політичного розвитку капіталістичних країн, поглибленням суперечностей на С. к. р. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції цей ринок перестав бути всеохоплюючою системою торг.-економіч зв'язків. Після 2-ї світової війни в зв'язку з утворенням *світової системи соціалізму* поряд із С. к. р. виник і успішно розвивається *світовий соціалістичний ринок*. Звуження меж С. к. р. відбулося також внаслідок розпаду *колоніальної системи імперіалізму* і встановлення країнами, що визволилися, екон. контактів з соціалістичними країнами. За цих умов імперіалізм шукає вихід на шляхах переділу світових ринків, розвитку капіталістичної *інтеграції економічної*, створення замкнутих економічних угруповань типу «Спільного ринку», посилення бурж. державами регулювання зовнішньої торгівлі, *вивозу капіталу*, вирішення міжнародних валютно-фінансових проблем. Однак всі спроби держ.-монополістичного регулювання С. к. р. не приводять ні до його стабілізації, ні до ослаблення його антагоністичних суперечностей, які ще більше посилюються й загострюються.

Літ.: Маркс К. Капітал, т. 1—3; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23—25; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 2. До характеристики економічного романтизму; т. 27. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1. М., 1975; Мировая экономика. М., 1978; Политическая экономия, т. 1. М., 1979

В. О. Хилько.

СВІТОВИ́Й ОКЕА́Н, океан — безперервна водна оболонка, що вкриває більшу частину поверхні земної кулі. Площа С. о. 361 млн. км² (71% земної поверхні); становить осн. частину *гідросфери* (94%). За перевагою океанів або суходолу земну кулю поділяють на *океанічну півкулю* і *материкову півкулю*. В океанічній півкулі води С. о. займають 91% площі, у материковій — 53%. У Пн. півкулі на водну поверхню припадає 61%, у Південній — 81%. За фіз.-геогр. особливостями С. о. поділяють на окремі океани, моря, затоки, бухти та протоки. Виділяють 4 океани (див. таблицю і статті про окремі океани). На 2-му Міжнар. океанографіч. конгресі (1966) визнано доцільним виділити Південний ок. Межі його визначено по лінії субтропіч. *конвергенції* вод.

Геологічна будова і рельєф дна С. о. Виділяють такі осн. морфологічні елементи рельєфу дна: *материкову обмілину* (шельф), *материковий схил*, *ложе океану*, *глибоководні западини* (жолоби) та *серединноокеанічні хребти*. Материкова обмілина простягається в серед. до глиб. 200 м (подекуди до 500 м і більше) і оточує суходіл поясом, найбільша ширина якого у Тихому ок. (біля пд.-зх. берегів Пд. Америки, у Берінговому, Жовтому і Пд.-Китайському морях), а також у морях Пн. Льодовитого ок. Нижньою межею материкового схилу вважають глибини від 2000 до 3200 м. Нижче простягається ложе океану, представлене абісальними рівнинами, підводними підняттями і височинами. З розломами і прогинами земної кори пов'язані глибоководні западини. Частини дна С. о., що прилягають до материків, характеризуються материковим типом *земної кори*, ложе океану вкрите порівняно тонким шаром кори океанічного типу.

Згідно з сучас. уявленнями, води С. о.— продукт диференціації речовини *мантії Землі*. Відносно походження та розвитку западин С. о. існують різні гіпотези. Найбільшого поширення набула гіпотеза тектоніки плит, або розростання океанічного дна (див. *Глобальна тектоніка*). Дані досліджень показують, що С. о. існує з юрського періоду. Див. також *Рельєф океанічного дна*.

Донні осадки С. о. за їхнім походженням ділять на три осн. типи: теригенні, біогенні та полігенні. Теригенні осадки складаються з продуктів розмиву суходолу. Вони займають 25% площі С. о., переважно в межах материкової обмілини і материкового схилу. Біогенні осадки, що складаються із залишків відмерлих мор. організмів, характерні для відкритих частин С. о. (39%). Вони представлені вапняними (форамініферові, черепашкові й коралові) та кремнистими (радіолярієві й діатомові) відкладами. До полігенних (мішаних) осадків відносять червоні глини, що займають 36% площі дна у найбільш глибоких і віддалених від берегів районах С. о. В областях, де розвинутий вулканізм, формуються вулканічні осади. Внаслідок осадочних процесів у С. о. нагромаджуються рудоносні пласти з високою концентрацією Fe, Mn, Co, Ni, Zn, Ag та ін. елементів, а також залізомарганцевих конкрецій. Серед. потужність осадків у Атлантичному ок. бл. 600—700 м, у Тихому—300—500 м. Карту див. на окремому аркуші, с. 64—65.

Гідрологічний режим С. о. визначається т-рою і солоністю води, його тепловим і водним балансом, процесами циркуляції. Води С. о. мають сталий солевий склад (серед. концентрація бл. 35‰). Серед розчинених солей переважають хлориди (88,7%) і сульфати (10,8%); карбонати становлять 0,3%. Цим води океану відрізняються від материкових вод, для яких характерні в основному карбонати. Концентрація солей змінюється залежно від надходження і витрати прісної води (від сотих долей проміле поблизу гирлових ділянок великих рік до 39—42‰, у тропічних морях). У відкритому океані макс. значення солоності в тропічних широтах 37,2‰, у зоні екватора — 34‰, у полярних областях зменшується до 31—33‰. Річний хід солоності виражений слабо. Сезонні коливання спостерігаються до глиб. 100—150 м, до 400 м солоність змінюється мало, а глибше залишається майже незмінною (34,6—34,9‰). Крім солей, у воді океану розчинені гази (O_2, CO_2, N_2, Ar, Xe та ін.). Найбільше значення має кисень, що надходить у воду з атмосфери, а також при фотосинтезі водоростей, і який визначає розвиток життя у всій товщі вод Світового океану.

Температура. Пересічна річна температура на поверхні С. о. становить 17,5°, змінюючись у межах від —2 до +35°. Найвищу

температуру мають поверхневі води приекваторіальної зони у Пн. півкулі (+28° і вище), тому що термічний екватор зміщено на Пн. від географічного внаслідок впливу материків. У міру віддалення від екватора до полюсів т-ра поступово знижується до —1,5, —1,9° у полярних районах. Сезонні амплітуди т-ри поверхневих вод найбільші у помірних широтах (під впливом океанічних течій). Вони спостерігаються до глиб. 100—150 м, на глиб. до 1500 м ці коливання незначні, а нижче т-ра залишається практично постійною у кожному шарі, змінюючись з глиб. від +5 до +1°. У придонному шарі температура води +1,4, +1,8°, у полярних областях — нижче 0°.

Циркуляція вод С. о. В океані відбувається постійне перемішування вод у горизонтальному та вертикальному напрямах. Важливою складовою циркуляції є *морські течії*, завдяки яким відбувається обмін фіз.-хім. властивостями між окремими частинами С. о. На глибинах понад 150—200 м циркуляція зумовлюється гол. чин. різницями густини води. Під системою поверхневих вод існують потужні протитечії (*Ломоносова течія* в Атлантичному ок. течії Кромвелла у Тихому ок., Тареєва — в Індійському ок.). На великих глибинах течії мають меридіональний напрям, що зумовлює водообмін між пн. і пд. частинами С. о. Важливими елементами динаміки вод С. о. є хвильові рухи, викликані вітром, *припливами та відпливами*, а також землетрусами (див. *Хвилі морські*).

Органічний світ С. о. багатий і різноманітний. Живі організми заселяють океан від поверхні до найбільших глибин. У С. о. є майже 10 тис. видів рослин, а також до 160 тис. видів тварин, у т. ч. майже 16 тис. видів риб. За місцем існування органічний світ океану поділяють на кілька груп: *планктон* (пасивно плаваючі у товщі вод організми), *нектон* (активно плаваючі організми), *бентос* (організми, що населяють дно) і нейстон (організми, що живуть безпосередньо під поверхневою плівкою води). З рослинних організмів всюди трапляються тільки бактерії. Решта рослин заселяє верх. шар (до глиб. 50—100 м), де відбувається фотосинтез. Найбільша видова різноманітність живих організмів характерна для тропічних районів С. о. За розподілом життя на дні С. о. виділяють такі зони: *літораль, субліторалъ, батіаль, абісаль*, ультраабісаль.

Гідрологічні особливості і розподіл органічного світу С. о. підлягають законам геогр. зональності (див. *Зональність Світового океану*).

Ресурси С. о. Світовий океан має великі біол., мінеральні та енерг. ресурси. Найінтенсивніше використовуються біол. ресурси. У промислі морепродуктів найбільшу питому вагу має риба — бл. 90%; на молюски і ракоподібні припадає бл. 8%, на водяні рослини — бл. 1,5%. Граничний вилов риби і промислових тварин у С. о. без шкоди для їхньої біол. продуктивності становить 80—90 млн. т на рік. Освоєння біологічних ресурсів С. о. швидко зростає і призводить до зменшення запасів морепродуктів або до непоновлюваних витрат їх. Це викликає необхідність регулювати мор. промисел, раціонально використовувати біол. ресурси океану, розвивати міжнар. співробітництво, спрямоване на охорону тваринного світу С. о., зокрема китів, тюленів та ін. Здійснюються заходи щодо штучного відновлення цінних порід тварин і рослин (див. *Аквакультура*). З мор. води добувають кухонну сіль, сірчанокислий натрій, хлористий магній, бром тощо. В межах шельфу виявлено нафту (видобуток нафти в цій зоні становить понад 20% загальносвітового), газ, руди металів (титану, заліза та ін.), вугілля, сірку тощо. На великих глибинах в океані є поклади залізомарганцевих конкрецій, що вміщують і нікель, кобальт, мідь та ін. С. о.— потужне джерело енергії, яке базується на силі хвиль, різниці рівнів припливів і відпливів, течій і т. п. В СРСР на Кольському п-ові 1968 споруджено дослідну Кислогубську припливну електростанцію.

Міжнародно-правовий статус С. о. — система діючих правових принципів і норм міжнар. права, що визначають правовий статус акваторій, водяної товщі, поверхні та надр дна С. о. Регламентує всі види діяльності д-в, пов'язані з використанням простору і ресурсів С. о., включаючи судноплавство, експлуатацію живих, мінеральних і енерг. ресурсів, мор. наук. дослідження і заходи по охороні мор. середовища від забруднення. Простори С. о. відповідно до їхнього правового статусу поділяють на *внутрішні води, територіальні води*, прилеглі зони, протоки, *відкрите море* і *континентальний шельф*. Встановлюють також спеціально регламентовані зони мор. просторів (зони консервації живих ресурсів та ін.). Нині складаються нові правові категорії мор. просторів — екон. зони (мор. простори, що примикають до тер. вод, завширшки до 200 мор. миль, в яких прибережна д-ва має суверенні права на живі, мінеральні та енерг. ресурси) і район мор. дна за межами континентального шельфу. Цей район вважається заг. надбанням людства, ніяка його частина не може бути привласнена окремою д-вою, фіз. або юридичними особами. Зміст норм, регулюючих ті або інші види діяльності у С. о., визначається характером діяльності й правовою категорією мор. простору, в якому вона здійснюється. Правовому режимові різних мор. акваторій відповідає і різний *повітряного простору режим* над ними. Див. також *Морське право*.

Основні морфометричні характеристики океанів

Океани	Площа, млн. км²	Об'єм, млн км³	Середня глибина м	Максимальна глибина, м (за даними 1981 року)
Тихий	178,7	724	3984	11 022
Атлантичний	91,6	330	3602	8742
Індійський	76,2	285	3736	7729
Північний Льодовитий	14,7	18	1225	5527

Літ.: Зенкевич Л. А. Фауна и биологическая продуктивность моря, т. 1—2. М. — Л., 1947—51; Акустика океана. М., 1974; Монин А. С., Каменкович В. М., Корт В. Г. Изменчивость Мирового океана. Л., 1974; Физика океана, т. 1—2. М., 1978; Гембель А. В. Общая география Мирового океана. М., 1979; Океан и человек. Владивосток, 1979; Проблемы исследования и освоения Мирового океана. Л., 1979; Химия океана, т. 1—2. М., 1979; Бурков В. А. Общая циркуляция Мирового океана. Л., 1980; Динамика океана. Л., 1980; Сорокин А. И. Гидрографические исследования Мирового океана. Л., 1980.

Б. О. Нелєпо (географічний нарис),
О. Ф. Висоцький (міжнародно-правовий статус).

СВІТОВИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС — сукупність усіх революційних, антиімперіалістичних рухів і сил: *світової системи соціалізму, міжнародного комуністичного руху, національно-визвольного руху*. С. р. п. за своєю сутністю є процесом переходу людства від капіталізму до соціалізму, виявом глибокого конфлікту між потребами розвитку продуктивних сил і відживаючими капіталістичними виробничими відносинами, процесу, який загострився на етапі *науково-технічної революції*. Магістральний напрям С. р. п. визначений *боротьбою двох суспільних систем* — капіталістичної і соціалістичної в світовому масштабі, специфічною формою якої є *мирне співіснування* д-в з різним соціальним ладом.

У новітній час розвиток С. р. п. пройшов три етапи. Перший охоплює період з жовтня 1917 до поч. 40-х рр. У цей період здійснилася перша в історії людства переможна *Велика Жовтнева соціалістична революція*, яка відкрила епоху заг. революц. оновлення світу — епоху революц. переходу людства від капіталізму до соціалізму. Перемога Жовтня стала гол. подією 20 ст., що докорінно змінила хід сусп. розвитку й поклала початок *загальній кризі капіталізму*. Вона вперше в історії повалила владу експлуататорських класів, встановила *диктатуру пролетаріату*, відкрила шлях до будівництва комуністичного суспільства. Велика Жовтн. соціалістична революція зробила величезний революціонізуючий вплив на робітн. клас усіх країн, на становлення міжнар. комуністичного руху, розвиток антиколоніальної боротьби пригноблених народів. Революц. рух охопив усі континенти. В обстановці могутнього піднесення класової боротьби перед міжнар. пролетаріатом постало завдання по згуртуванню революц. сил, розриву з *опортунізмом* усіх гатунків, об'єднанню робітників усіх країн на принципах міжнар. пролет. солідарності й пролет. *інтернаціоналізму*. Почався процес утворення комуністичних партій. У 1919 був утворений *Комуністичний Інтернаціонал*. Яскравим виявом піднесення пролет. руху ста-

ли *Листопадова революція 1918* в Німеччині, утворення Угорської, Баварської, Бременської та Словацької рад. республік. У країнах Європи і США розгорнувся масовий рух на захист Рад. Росії від імперіалістичної інтервенції (див. *«Руки геть від Росії»*). В колоніях і напівколоніях — Кореї, Китаї, Індії, Ірані та ін.— ширилася нац.-визвольна боротьба. Для першого періоду С. р. п. характерні й нові форми робітн., молодіжного та сел. рухів (див. *Червоний інтернаціонал профспілок, Селянський інтернаціонал, Комуністичний Інтернаціонал Молоді, Міжнародна робітнича допомога, Міжнародна організація допомоги борцям революції*), політ. виступи пролетаріату Великобританії (див. *Червона п'ятниця, Загальний страйк 1926* у Великобританії), Австрії (1927, 1934), Болгарії (див. *Вересневе антифашистське повстання 1923* в Болгарії), Німеччині (див. *Гамбурзьке повстання 1923*), Іспанії (див. *Іспанська революція 1931—39*), Франції (страйки 1934, створення *Народного фронту* 1935) та ін. В перший період С. р. п. розгорнувся масовий антифашист. рух народів ряду країн проти відкритої терористичної диктатури великої буржуазії (див. *Антифашистські конгреси* у Парижі, *Антифашистський конгрес діячів культури 1936*), проти мілітаризму (див. *Амстердамський антивоєнний конгрес 1932*). Другий етап С. р. п. охоплює 40 — серед. 50-х рр. Характеризується збройною боротьбою між соціалізмом та імперіалізмом, спробою останнього за допомогою своєї ударної сили — *фашизму* — задушити першу в світі соціалістичну д-ву — СРСР, зупинити С. р. п. Нав'язана гітлерівською Німеччиною рад. народові війна (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*) була найбільшим воєн. виступом світової реакції проти соціалізму, міжнар. робітн. і комуністичного руху. Визвольна боротьба рад. народу проти нацистської Німеччини та її союзників змінила політ. характер *другої світової війни 1939—45*, зумовила перерастання війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блокові, в антифашистську, визвольну. СРСР став осн. оплотом народів у їхній боротьбі проти фашизму. В різних країнах Європи та Азії розгорнувся масовий антифашист. *Рух Опору*, який мав загальнодемократичний характер, об'єднував у своїх рядах усі патріотичні течії. Гол. силою Руху Опору був робітн. клас, керований компартіями. В цьому плані він став своєрідною формою класової боротьби і відіграв важливу роль у визволенні народів європ. і азіат. континентів від нім.-фашист та япон. загарбників. У багатьох країнах антифашист. боротьба завершилась масовими збройними повстаннями. Розгром нім. фашизму й япон. мілітаризму при вирішальній ролі СРСР створив сприятливу обстановку для боротьби трудящих за соціалізм. В результаті успішного здійснення революції в ряді європ. і азіат. країн склалася світова система соціалізму, виникла нова форма політ. організації суспільства — *народна демократія*, одна з форм диктатури пролетаріату, що відобразила своєрідність розвитку соціалістичної революції в умовах послаблення імперіалізму та зміни співвідношення сил на користь соціалізму. Поглибилась криза капіталістичної системи, прискорився С. р. п. Одним з виявів цього було наростання нац.-визвольного руху. Від колоніальної системи відпали країни Індокитаю (1945), Індія, Пакистан (1947), Шрі-Ланка (1948), в 1954 почалася *національно-демократична революція в Алжірі*. На новий щабель піднявся загальнодемократичний рух: 1945 були створені *Всесвітня федерація профспілок, Міжнародна демократична федерація жінок, Всесвітня федерація демократичної молоді*, 1949 організаційно оформився *Рух прихильників миру*.

На третьому, сучас. етапі С. р. п. в СРСР побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство* й розгорнулося будівництво *матеріально-технічної бази комунізму*, в ряді європ. соціалістичних країн завершено створення основ соціалізму й почався процес побудови розвинутого соціалістичного суспільства. На шлях соціалістичного будівництва стала перша країна амер. континенту — Куба, що ввійшла до складу світової системи соціалізму. Успіхи СРСР та ін. країн соціалізму, зростання впливу комуністичних партій на маси, поглиблення заг. кризи капіталізму, ідейний крах реформізму суттєво змінили умови класової боротьби на користь трудящих. У країнах капіталу загострився страйковий рух, що став могутньою зброєю робітн. класу в боротьбі за свої права, демократію і соціальний прогрес. У 1973—76 кількість страйкарів зросла з 17,4 млн. до 27,5 млн. чол. За неповними даними, за перші 9 місяців 1980 в страйках та ін. масових виступах проти капіталістичної експлуатації брали участь бл. 52—53 млн. трудящих. Виступи робітн. класу дедалі більше набувають форми *загальних страйків*. Під його керівництвом сформувався антимонополістичний фронт широких мас трудящих, які борються проти фінанс. олігархії, мілітаризації економіки, різних форм дискримінації, загрози *неофашизму*. Боротьба за єдиний фронт і демократію, що розгорнулася в світі капіталу, є складовою частиною боротьби за соціалізм. Відбулися національно-визвольні революції в десятках країн Азії і Африки, які добилися політ. незалежності. Колоніальну систему імперіалізму було зметено. Існування світової системи соціалізму відкрило перед народами країн, що визволилися, перспективу нац. відродження, досягнення екон. незалежності, молоді д-ви дістали міцну підтримку в боротьбі проти наступу неоколоніалізму. Наприкінці 70-х рр. активізувався визвольний рух у Лат. Америці.

Найважливішими подіями сучас. С. р. п. стали XXII—XXVI з'їзди *Комуністичної партії Радянського Союзу*, міжнар. наради комуністичних і робітн. партій 1957, 1960, 1969, конференції комуністичних і робітн. партій Європи в Карлових Варах (1967), Берліні (1976), зустріч у Парижі (1980) (див. окремі статті).

Прийняті ними колективні документи присвячено насущним завданням боротьби проти імперіалізму, за єдність комуністичних і робітн. партій, усіх прогресивних сил сучасності. На новий ступінь піднявся загальнодемократичний рух прихильників миру, спрямований проти мілітаризму, на стримування гонки озброєнь, усунення загрози ядерної війни (див. *Всесвітні асамблеї, конгреси і конференції на захист миру*). Невід'ємною складовою частиною С. р. п. є боротьба між комуністичною і бурж. ідеологіями як відображення в духовному житті людства істор. процесу переходу від капіталізму до соціалізму. В нових умовах з новою силою довів свою життєвість *марксизм-ленінізм* — теорія і програма світового робітн. і комуністичного руху, методологія революц. мислення й революц. дії. Буржуазія мобілізує всі засоби ідеологічного впливу, намагаючись зупинити зростання впливу марксизму-ленінізму на маси. Гол. ставку реакція робить на *антикомунізм*, на розвиток *націоналізму, шовінізму, расизму*. КПРС та ін. марксистсько-ленінські партії виходять з того, що непримиренна боротьба проти бурж. ідеології, *ревізіонізму, догматизму, сектантства* в робітничому русі — необхідна умова зміцнення єдності міжнар. комуністичного і робітн. руху, успішного будівництва соціалізму і комунізму.

Сучасна епоха — епоха докорінних соціальних перетворень. Гол. рушійною силою С. р. п. є світова *соціалістична співдружність*, що йде в авангарді боротьби народів проти гніту монополій, за мир, демократію й соціальний прогрес.

А. В. Кудрицький.

СВІТОВИЙ РИНОК — сукупність нац. ринків різних країн, пов'язаних одна з одною *міжнародним поділом праці* і системою торговельно-екон. відносин; у сучасних умовах включає і сферу обміну товарів, а також послуг між країнами двох світових систем. Історично С. р. утворився на базі капіталістичного способу виробн. як *світовий капіталістичний ринок*. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії світовий капіталістичний ринок перестав бути єдиним і всеохоплюючим, а після 2-ї світової війни, після утворення *світової системи соціалізму* виник і *світовий соціалістичний ринок*. Природа і закономірності функціонування кожного з них як частин С. р. принципово різні. Проте між ними неминуче існують зв'язки і залежність, незважаючи на спроби імперіалістичних д-в бойкотувати ці зв'язки, здійснити екон. блокаду соціалістичних країн, оскільки, як вказував В. І. Ленін, «є сила більша, ніж бажання, воля і рішення будь-якого з ворожих урядів або класів, ця сила — загальні економічні всесвітні відно-

С. І. Світославський.

сини, які змушують їх стати на цей шлях зносин з нами» (Повне зібр. тв., т. 44, с. 291). *В. А. Хилько.*

СВІТОВИ́Й СОЦІАЛІСТИ́ЧНИЙ РИ́НОК — сукупність нац. ринків соціалістичних країн; система планомірно організованих товарно-грошових зв'язків і відносин між соціалістичними державами, яка розвивається на базі *світової системи соціалістичного господарства* на засадах рівноправності, взаємної вигоди і взаємодопомоги. Склався після 2-ї світової війни внаслідок утворення *світової системи соціалізму*, на основі розширення взаємного товарообороту і розвитку інших форм екон. і наук.-тех. співробітництва між соціалістичними країнами. Природа С. с. р. визначається соціально-екон. ладом соціалізму, системою його екон. законів, діянням об'єктивних тенденцій до *інтернаціоналізації виробництва* і обміну, розширення й поглиблення *міжнародного соціалістичного поділу праці*. На відміну від *світового капіталістичного ринку* С. с. р. характеризується планомірною організацією, неухильним зростанням товарообороту і вдосконаленням його структури, підвищенням місткості та стійкості ринку, відсутністю конкуренції та антагоністичних суперечностей.

Ціни С. с. р. формуються на основі цін світових товарних ринків, однак коректуються з тим, щоб виключити вплив кон'юнктурних і спекулятивних факторів капіталістичного ринку. У взаємній торгівлі країни — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* (РЕВ) застосовують т. з. контрактні ціни, які встановлюють на строк дії торг. угоди. Розрахунки за товари й послуги між країнами РЕВ проводять через *Міжнародний банк економічного співробітництва* в особливій валюті — *переві́дних карбованцях* і на багатосторонній основі, що сприяє розширенню товарообороту між цими країнами, дає змогу кожній з них збалансовувати свої надходження і платежі. Важливою частиною С. с. р. є ринок країн — членів РЕВ (табл.), що постійно зростає. Його частка становить бл. $^{9}/_{10}$ заг. товарообороту соціалістичних країн. Значну частину зовнішньоторг. обороту країн — членів РЕВ становить їх взаємний оборот. У всіх без винятку країнах РЕВ зовнішньоекономічні зв'язки здійснюються на основі *монополії зовнішньої торгівлі*. Розвиток С. с. р. і розширення торг.-екон. зв'язків соціалістичних країн сприяють піднесенню їхньої економіки, вирівнюванню рівнів екон. розвитку, підвищенню народного *добробуту*, зміцненню позицій світового соціалізму. Розширюючи взаємну торгівлю, соціалістичні д-ви водночас проводять активну зовнішньоторг. політику, спрямовану на розвиток торгівлі та ін. форм екон. і науково-тех. зв'язків з розвинутими капіталістичними д-вами, на всебічне співробітництво з країнами, що розвиваються (див. *Зовнішня торгівля*). А це відповідає інтересам усіх народів світу. *В. О. Хилько.*

Зовнішньоторговельний оборот країн — членів РЕВ
(млрд. крб.)

	1950	1960	1970	1980
Загальний товарооборот,	7,5	25,1	57,3	225
в т. ч. взаємний оборот	4,6	17,5	37,7	121

СВІТОВИ́Й ЧАС — те саме, що й *всесвітній час*.

СВІТОВІ́ ЦІ́НИ — ціни, що складаються на *світовому ринку* на основі *інтернаціональної вартості*. Див. *Ціна*.

СВІТОГЛЯД — форма суспільної *самосвідомості* людини, через яку вона сприймає, осмислює й оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності, визначає й сприймає своє місце й призначення в ньому. У С. входять узагальнені уявлення про світ і саму людину, про спрямованість ходу подій у світі, про смисл людського життя, істор. долю людства тощо, а також система переконань, принципів та ідеалів. Формуючись разом з людською *свідомістю* на основі матеріальної *практики*, С. духовно реалізує потреби й цілі практичного перетворення світу, виступаючи як його духовно-практичне освоєння, в якому подолання «чужості» світу реалізується створенням образів його іншого, належного і бажаного стану відповідно до ідеалів істини, добра й краси. Проте потреби матеріальної перетворюючої діяльності відображаються у С. не безпосередньо, а через систему історично даних *суспільних відносин*, що надають цим потребам конкретно-істор. в антагоністич. суспільстві класового змісту й часто ілюзорну форму (*міфологія, релігія*). Такою ілюзорною формою духовно-практичного освоєння світу, що відображує експлуатацію людини людиною, соціальне гноблення, уявне безсилля трудящих революц. шляхом визволитися від цього гноблення, революційно перетворити світ власними силами є реліг. С.

Виникнення протилежного релігії наук. С. стало можливим лише з появою *робітничого класу*, всесвітньо-істор. місія якого полягає в революц. перетворенні світу, знищенні всіх форм соціального гноблення, в побудові *соціалізму* і *комунізму*.

С. формується внаслідок практичного освоєння духовної культури суспільства (*науки, літератури, мистецтва*), пануючих у ньому політ., моральних, естетичних, правових, реліг. (або атеїстичних), філос. та ін. поглядів, а також духовних почуттів — громадянських, моральних, естетичних тощо, на які спираються віра й переконаність у реальності відповідних громадянських, моральних, естетичних і пізнавальних ідеалів, *надія* на їхнє здійснення. Формою теор розв'язання світоглядних проблем теор. розвитку С. є *філософія*. Реліг. С. теоретично узагальнив філос. *ідеалізм*. Із зародженням і розвитком елементів наук. С. пов'язані філос. *матеріалізм* і діалектична концепція розвитку (див. *Діалектика*). Революц. переворотом у філософії було створення К. Марксом і Ф. Енгельсом філос. основи *наукового комунізму — діалектичного матеріалізму* й *історичного матеріалізму*, в яких пролет., класовий С. здобув наук. розробку й послідовне теор. вираження. Визначна роль у теор. розвитку пролет. С. і в утвердженні його в свідомості широких революц. мас трудящих належить В. І. Леніну і створеній ним партії нового типу — *Комуністичній партії Радянського Союзу*. З перемогою соціалізму наук. марксистсько-ленінський С. стає панівним. Формування його у трудящих є найважливішим завданням *ідеологічної роботи КПРС*. «Серцевиною ідеологічної, політико-виховної роботи було і лишається формування у радянських людей наукового світогляду, беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, пролетарського інтернаціоналізму» (Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. К., 1979, с. 9). Засвоюючись у процесі *комуністичного виховання*, проходячи через життєві цілі й інтереси людей соціалістичного суспільства, наук. С. виступає як засіб визначення їхньої власної позиції щодо всіх життєвоважливих явищ і подій у світі. Причому це не тільки теоретична, а й практична позиція, стимулятор і визначник способу участі в цих подіях. На основі засвоєння наук. С. формується активна життєва позиція рад. людини. *Ів. І. Шинкарук.*

СВІТОСЛА́ВСЬКИЙ Сергій Іванович [24.IX (6.X) 1857, Київ — 19.IX 1931, там же] — укр. живописець. В 1875—83 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури у В. *Перова* та О. *Саврасова*. Жив у Москві, кожного літа приїздив на Україну, з 1884 оселився у Києві. Ще в роки навчання створив картину «З вікна Московського училища живопису» (1878). З 1884 — експонент, з 1891 — член Т-ва *передвижників*. Раннім творам С. («Ніч», 80-і рр. 19 ст.; «Дніпровські пороги», 1885) притаманні романтичні риси. Наприкінці 80-х років остаточно сформувався світогляд художника. Розвиваючи демократичні традиції рос. школи пейзажу, він звернувся до зображення укр. природи, показуючи її в тісному зв'язку з навколишнім життям. В його картинах переплітаються пейзажі та жанрові елементи: «Дворик» (1884), «До весни» (1887), «Воли на оранці» (1891), «Заїжджий двір у Москві» (1892), «Москва. Василій Блаженний» (1893), «Вулиця повітового міста» (1895), «Розлив Дніпра на Оболоні», «Заготівля льоду на

С. І. Світославський. Весна на хуторі. 90-і роки 19 ст. Приватна збірка. Київ.

Дніпрі», «Миргород» (1902), «Вечір у степу», «Зима» (1905), «Київ. Поділ», «Пором на Дніпрі», «Рибачки», «Двір напровесні» (1913). Подорожуючи в 90-х рр. 19 ст. по Серед. Азії, С. написав пейзажі «Отара в горах» та «Базар у Самарканді» (1911), що відзначаються соковитими барвами і майстерною передачею освітлення. Твори С. зберігаються в ДТГ, в Москві, ДМУОМ у Києві та ін. музеях. У період революції 1905—07 брав участь у роботі редакції сатиричного журн. «*Шершень*», допомагав учням Київ. художнього училища, яких за революційну діяльність було вигнано з училища (організував майстерню, де вони дістали можливість працювати). Був членом журі конкурсу проектів на пам'ятник Т. Г. Шевченку. Іл. див. на окремому аркуші, с. 48—49.

Літ.: Попова Л. І. С. І. Світославський. К., 1955; Сергій Іванович Світославський. Альбом. К., 1961.

А. В. Захарчук.

СВІ́ТСЬКА ШКО́ЛА — школа, в якій навчання і виховання вільні від впливу церкви. Світськими вважають школи, що перебувають у віданні і під контролем світської влади, на відміну від *конфесіональних шкіл*, які є на утриманні і під контролем церкви. В СРСР усі типи початкових, середніх і вищих шкіл — світські. Церква в СРСР відокремлена від держави і школа — від церкви (Конституція СРСР, гл. 7).

СВІ́ТЯЗЬ, Світязьке озеро — озеро на Пн. Зх. Волинської обл. УРСР, поблизу м. Шацька. Лежить у межиріччі Прип'яті та Бугу. Довж. 9,3 км, шир. 4—8 км, площа 24,2 км². Пересічна глиб. озера 7 м, макс.—58,4 м, об'єм води бл. 190,7 млн. м³. Береги низькі, мало розчленовані, лише на Пд. Зх. — мілководна зат. Бужня, на Пд. Сх.— Лука. С. живиться артезіанськими водами та за рахунок поверхневого стоку. Вода в озері прісна, дуже прозора (прозорість до 8 м). Багате на рибу (лящ, сом, карась, вугор, сиг тощо). Район туризму, на березі — бази відпочинку. Держ. заказник.

Озеро Світязь.

СВІФТ (Swift) Джонатан (30.XI 1667, Дублін — 19.X 1745, там же) — англ. письменник-сатирик. Перший твір — памфлет «Битва книжок» (1704), у якому, висміюючи суперечку між прихильниками античної та нової літератури, С. пропонував творчо використовувати культур. спадщину минулого. Памфлет С. «Казка бочки» (1704) — гостра соціальна сатира, де засуджується реліг. фанатизм. У численних політ. памфлетах таврував продажність англ. парламентських партій *вігів* і *торі*. В «Щоденнику для Стелли» (1710—13, вид. посмертно) відображена політ. діяльність С. Боротьбі ірл. народу за свої права, активним учасником якої був сам, присвятив памфлети «Листи сукнаря» (1723—24), «Скромна пропозиція для дітей ірландських бідняків» (1729) та ін. Вершина творчості — сатирико-фантастичний роман «Мандри Гуллівера» (1726). З чотирьох подорожей Гуллівера в фантастичних країнах постає розгорнуте сатиричне зображення англ. суспільства 18 ст. Автор памфлетів «Повчання слугам», «Серйозний та корисний проект влаштування притулку для невиліковних» (1733) та ін. Традиції сатири С. продовжили і розвинули Г. Філдінг, Л. Стерн, А. Франс, Б. Шоу, Б. Брехт, К. Чапек, Г. Уеллс та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Казка бочки. К., 1958; Мандри до різних далеких країн світу Лемюеля Гуллівера, спершу лікаря, а потім капітана кількох кораблів. К., 1968; Рос. перекл.— Памфлеты. М., 1955; Путешествия Гулливера. М., 1980.

Літ.: Урнов Д. М. Робинзон и Гулливер. Судьба двух литературных героев. М., 1973.

Д. С. Яхонтова.

СВІЧА́ — річка в Івано-Фр. та Львів. областях УРСР, права прит. Дністра. Довж. 106 км, площа бас. 1490 км². Бере початок на зх. схилах *Горган*. У верхів'ї має гірський характер, нижче долина С. розширюється до 5—6 км. Живлення снігове і дощове. Використовують для водопостачання, частково — для зрошування.

СВІ́ЧКА — колишня назва одиниці *сили світла*; сучасна назва — *кандела*.

СВО́БОДА (Svoboda) Людвік (25.XI 1895, Грознетін, Чехія — 20.IX 1979, Прага) — державний, політичний і військовий діяч ЧССР, генерал армії (1945), тричі Герой ЧССР (1965, 1970, 1975), Герой Рад. Союзу (1965). Член Компартії Чехословаччини (КПЧ) з 1948. Н. в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. Перебуваючи в австро-угор. армії, перейшов на бік Росії. В 1916 вступив до чехословацького легіону, що формувався в Росії. Після повернення в Чехословаччину з 1920 — кадровий офіцер чехословацької армії. Закінчив військ. академію в Празі. В 1931—34 — викладач військ. академії. В роки нім.-фашист. окупації Чехословаччини С.— один з організаторів підпільної антифашист. боротьби. В 1939 С. переїхав до СРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. відіграв значну роль у формуванні чехословац. військ. частин на території СРСР. В 1943 під командуванням С. 1-й Чехословацький окремий піхотний батальйон патріотів-інтернаціоналістів узяв участь у бою проти нім.-фашист. військ побл. *Соколового*. Того самого року очолив *Першу Чехословацьку окрему бригаду в СРСР* (брала участь у визволенні Києва, билася під Білою Церквою, Жашковом), пізніше — 1-й Чехословац. армійський корпус в СРСР. У 1945—50 — міністр нац. оборони. В 1955—59 — нач. Військ. академії ім. К. Готвальда. В 1968—75 — президент ЧССР. З 1968 — член Президії ЦК КПЧ. З 1948 — депутат Нац. зборів. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Суворова 1-го і 2-го ступенів, чехословацькими орденами. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1970.

«СВОБО́ДА» — амер. радіостанція, один з диверсійних центрів ЦРУ США. Заснована 1953. Веде передачі 19 мовами народів СРСР (цілу добу). Має розгалужену мережу радіопередавачів у ФРН, на Тайвані та ін. районах. «С.» здійснює шпигунську і диверсійну діяльність проти Радянського Союзу (зокрема, засилання антирад. л-ри на тер. СРСР, організацію провокацій проти рад. громадян, які перебувають у капіталістичних країнах). Керівний орган радіостанції — К-т радіо «С.» — в Нью-Йорку, штаб-квартира — в Мюнхені (ФРН).

В. С. Бруз.

СВОБО́ДА ВО́ЛІ — один з аспектів свободи, в якому розкривається здатність приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою. Тлумачачи волю як самочинний (спонтанний) у своїх активних проявах фактор, не зумовлений об'єктивними обставинами, філософи-ірраціоналісти (представники *«філософії життя», прагматизму, екзистенціалізму*) ототожнюють С. в. із сваволею. На противагу цьому прихильники *метафізичного матеріалізму* обстоювали всезаг. зумовленість явищ дійсності, чим взагалі заперечували С. в. Відкидаючи ці крайні погляди, марксистсько-ленінська філософія визнає С. в., але вказує на зумовленість її певними реальними факторами. С. в. визначається гол. чин. сферою можливого, а не дійсного (див. *Можливість і дійсність*). У разі причинної зумовленості реальною можливістю С. в. стає безпосереднім стимулом до дії, що перетворює цю можливість на дійсність; у випадку зумовленості формальною можливістю С. в. стимулює пошук шляхів перетворення формальної можливості на реальну і далі — на дійсність.

СВОБО́ДА І НЕОБХІ́ДНІСТЬ — філософські категорії, що фіксують співвідношення між об'єктивними законами природи і суспільства та діяльністю людини відповідно чи всупереч цим законам. Свобода — свідома цілеспрямована діяльність людини, яка спирається на знання об'єктивних законів природи й суспільства й використовує ці знання. Свобода полягає не в уявній незалежності від об'єктивної необхідності, не в сваволі, а в здатності людини планомірно використовувати сили природи для реалізації своїх певних цілей, у пануванні людини над природою і сусп. відносинами. Свобода є продуктом істор. розвитку суспільства. З розвитком знарядь праці, техніки, з нагромадженням знань і досвіду, з розвитком культури в цілому людство дедалі більше практично оволодівало необхідністю. Рівень свободи визначається рівнем розвитку продуктивних сил, науки, мистецтва, характером соціально-

Дж. Свіфт.

Л. Свобода.

екон. і політ. ладу. В класово антагоністичному суспільстві опанування стихійними силами природи не супроводиться звільненням від відчужених соціальних сил, від їхньої стихійної дії. Стрибок людства від царства необхідності до царства свободи реалізується в процесі революц. знищення експлуататорського ладу і побудови комуністичного суспільства. Бурж. сусп.-екон. формацією завершується передісторія людства, з комунізму починається його справжня історія, коли діяльність стає творчою самодіяльністю, перетворюється на першу потребу людини, на засіб самореалізації творчих потенцій всебічно розвиненої особи. Немарксистським течіям історії філософії притаманна абсолютизація свободи, ототожнення її з сваволею (*волюнтаризм, «філософія життя», прагматизм, екзистенціалізм*) або необхідності (*фаталізм*). Дійсне співвідношення між С. і н. розкриває марксистсько-ленінська філософія.

М. О. Парнюк.

СВОБО́ДА НАУКО́ВОЇ, ТЕХНІ́ЧНОЇ І ХУДО́ЖНЬОЇ ТВО́РЧОСТІ. Закріплена і гарантована Конституцією СРСР (ст. 47), конституціями союзних (в УРСР — ст. 45 Конституції УРСР) і авт. республік. Відповідно до цілей комуністичного будівництва є складовим елементом системи основних прав, свобод і обов'язків рад. громадян. Побудова розвинутого соціалістич. суспільства в СРСР, створення могутніх продуктивних сил, передової науки, техніки і культури, зміцнення взаємозв'язку екон. прогресу з духовним дедалі повніше сприяють всебічному розвитку особи, розширенню реальних умов для творчої діяльності рад. людей. Здійснення свободи творчості забезпечується широким розгортанням наук. досліджень, винахідницької і раціоналізаторської діяльності, розвитком л-ри і мистецтва. Тільки в науково-тех. товариствах і Всесоюзному товаристві винахідників і раціоналізаторів об'єднано бл. 22 млн. чол., понад 20 млн. чол. беруть участь у худож. самодіяльності (на 1.I 1981). Для розвитку наук., тех. і худож. творчості в СРСР створюються необхідні матеріальні умови. Збільшуються асигнування на наук. дослідження, підвищується їхня ефективність, подається всебічна підтримка добровільним т-вам і творчим спілкам, організовується впровадження винаходів і раціоналізаторських пропозицій у нар. г-во та ін. сфери життя. Права авторів, винахідників і раціоналізаторів охороняються д-вою (див. *Авторське право, Винахідницьке право*). Ця свобода не може бути гарантована в капіталістичному суспільстві, розвиток науки і техніки, духовне життя якого значною мірою залежать від інтересів *буржуазної держави*, монополій, воєнно-промислового комплексу.

Р. С. Павловський.

СВОБО́ДА СЛО́ВА, ДРУ́КУ, ЗБО́РІВ, МІ́ТИНГІВ, ВУ́ЛИЧНИХ ПОХО́ДІВ І ДЕМОНСТРА́ЦІЙ — ряд політ. свобод громадян СРСР. Ці свободи закріплено і гарантовано *Конституцією СРСР* (ст. 50), конституціями союзних (в УРСР — ст. 48 Конституції УРСР) і авт. республік. Є політ. завоюванням рад. народу, належать до *свобод демократичних*, є гарантією здійснення принципу народовладдя, сприяють процесові дальшої демократизації і вдосконалення форм *соціалістичної демократії*, стимулюванню розвитку особи. Ці свободи визначають право *громадян СРСР* та їхніх орг-цій вільно висловлювати, зокрема, через друковані видання (газети, журнали та ін.), свої думки, погляди і переконання з політ., госп., соціально-культур. питань, скликати і проводити збори й мітинги, організовувати вуличні походи й демонстрації. Перелічені свободи належать до визначальних основ правового статусу рад. громадянина і є важливою формою участі трудящих в управлінні державними і громадськими справами, виявлення їхньої, ініціативи і творчої активності, обговорення і вирішення держ. і громадських справ. Закон передбачає, що використання цих свобод можливе лише в інтересах рад. народу і з метою зміцнення соціалістичного ладу. Вони не можуть використовуватися всупереч правам і законним інтересам ін. осіб, Рад. д-ви, з антигуманною метою, супроводитися порушенням *громадського порядку*. Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням трудящим та їхнім організаціям громад. будинків, вулиць і площ, а також широкою і достовірною інформацією, можливістю використання преси, телебачення і радіо, інших матеріальних умов. Ці свободи охороняються Радянською державою, всіма її органами. В інших соціалістичних країнах ці свободи також гарантовано.

Сучасні конституції бурж. країн формально проголошують свободу слова, мітингів тощо, однак трудящі здебільшого не мають реальних гарантій для здійснення та охорони цих свобод. Обмеження для трудящих в користуванні цими свободами зводяться, зокрема, до встановлення в капіталістичних д-вах поліцейських режимів, реакційного законодавства, різного роду екон. утисків, до права держ. органів, з огляду на їхні надзвичайні повноваження, скасувати або зупинити дію відповідних статей конституції. Трудящі капіталістичних країн ведуть постійну боротьбу за право реального здійснення своїх політ. свобод.

М. І. Данченко, І. А. Тимченко

СВОБО́ДА СО́ВІСТІ — багатоаспектне явище суспільного життя. В морально-філос. розумінні С. с.— можливість кожної людини діяти відповідно до власних переконань, згідно з велінням *совісті* (не порушуючи при цьому існуючих у даному суспільстві соціальних норм). Ставлення до *релігії* є однією з сторін цієї проблеми. У політ. плані С. с. розглядається як один з аспектів *демократії*. З юрид. боку С. с. належить до осн. особистих прав людини; є однією з *свобод демократичних*. В СРСР вона передбачалася всіма попередніми Рад. конституціями. Діюча Конституція СРСР 1977 (ст. 52; ст. 50 Конституції УРСР 1978) розглядає С. с. як право громадян «сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду». Конституцією СРСР заборонено розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з реліг. віруваннями. Як і ін. конституційні права, С. с. забезпечується відповідними гарантіями: політ., ідеологічними, правовими, матеріальними, насамперед *відокремленням церкви від держави* і школи від церкви. Рад. конституція закріпила й рівність громадян перед законом незалежно від їхнього ставлення до релігії. Для задоволення реліг. потреб віруючі, які досягли повноліття, можуть утворювати релігійні об'єднання, що реєструються в УРСР відповідно до Положення, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР від 1.XI 1976 (зі змінами й доповненнями від 9.IX 1981). Важливе значення має передбачене Положенням правило про рівність перед законом усіх зареєстрованих реліг. об'єднань і орг-цій. Водночас встановлено, що ніхто не може, посилаючись на реліг. переконання, ухилятися від виконання своїх громадянських обов'язків.

М. О. Голодний.

СВОБО́ДИ ДЕМОКРАТИ́ЧНІ — політ. і правові норми, які визначають становище людини в державі. В СРСР ці свободи встановлено і гарантовано Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік, рад. законами, що забезпечують громадянам реальну можливість безперешкодного користування соціальними благами, всебічного задоволення особистих і суспільних інтересів. Завдяки здійсненню С. д. громадяни СРСР мають змогу брати активну участь у держ., госп. і соціально-культур. житті країни. До осн. С. д. належать: *свобода слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій* і *свобода совісті* та ін. Найважливішою принциповою особливістю С. д. в СРСР, як і ін. прав громадян, є їхня реальність і дальше розширення, що забезпечується рад. соціалістичним ладом і встановленими Конституцією СРСР, конституціями союзних і авт. республік та ін. законами юрид. і матеріальними гарантіями (див. *Гарантії правові*). Конституцією передбачено, що використання громадянами С. д., які є однією з важливих умов вільного розвитку особи, не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і д-ви, правам ін. громадян. Здійснення С. д. невіддільне від виконання рад. громадянами своїх обов'язків (див. *Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР*). Конституції інших соціалістичних країн також передбачають широкі С. д. для своїх громадян і встановлюють гарантії їхньої реалізації.

Проголошені формально в капіталістичних країнах С. д. є фактично свободами для пануючих класів.

В. Є. Бражников

СВОБО́ДІН Григорій Семенович [справж. прізв.— Перемишлєв: 5 (17). XI 1881, с. Дніпровка, тепер Вільнянського р-ну Запорізької обл.— 31.VIII 1971, Ярославль] — російський рад. актор і режисер, громадський діяч, засл. арт. УРСР (з 1932). Член КПРС з 1918. Сценічну діяльність почав 1901. Учасник революції 1905—07 в Росії. Делегат X з'їзду РКП(б). С. у складі делегації партійної організації м. Симбірська зустрічався з В. І. Леніним; з путівкою ЦК РКП(б) був направлений на Україну, де став організатором театру «*Шахтёрка Донбасса*» (1922—24). В 1935—63 працював у Яросл. рос. драм. театрі ім. Ф. Волкова. Серед ролей — Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Григорій Дудар («Диктатура» Микитенка). Здійснив вистави: «Ідіот» за Ф. Достоєвським, «На дні» М. Горького, а також за п'єсами І. Дніпровського, І. Микитенка, О. Корнійчука та ін. Нагороджений 2 орденами «Знак Пошани».

Літ.: Давидова І. М. З мандатом Ілліча. «Народна творчість та етнографія». 1974, № 1. *І. М. Давидова*

СВОБО́ДНИЙ (до 1924 — Олексєєвськ) — місто обласного підпорядкування Амур. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на правому березі р. Зеї (прит. Амуру). Залізнична станція, річковий порт, аеропорт. 75 тис. ж. (1982). У С.— заводи: вагонорем., «Автозапчастина», ливарно-механічний, суднoремонтний-суднобуд., буд. деталей, залізобетонних виробів, силікатних стінових матеріалів; швейна та меблева ф-ки. Технікуми: вечірній мех., залізнич. транспорту, кооперативний; мед. уч-ще. С. утворено 1912.

СВО́ЛОК — головна балка, на яку спирається стеля в старій українській хаті. В більшості районів України С. в поперечному перерізі мав форму прямокутника й укладався на стіни по поздовжній осі хати. Іноді робилося два або навіть три С. В житл. приміщенні хати С. був відкритим і звичайно оздоблювався. В західних (особливо гірських) та пн.-сх. районах прикрашався різьбленням, що мало геометричний характер і розміщувалося переважно на нижній площині балки. В ін. районах України С. часто фарбували в яскравий колір прикрашали розписом рослинного характеру.

СВОЯ́ЦТВО у праві — відносини, що виникають між родичами осіб, які одружилися. За рад. трудовим законодавством особам, що перебувають у С., забороняється, як правило, працювати на держ. службі в одній установі, на підприємстві або в орг-ції, якщо вони підлеглі або підконтрольні один одному.

«СВУ» — контрреволюційна укр. бурж.-націоналістична підпільна організація. Див. «*Спілка визволення України*».

СВЯТА́ ГОРА́ — найвища вершина гірського масиву *Карадаг*, у сх. частині Південного берега Криму. Висота 577 м. Має куполовидну форму, складена вулканічним трасом блакитно-зеленого кольору. На схилах — густий низькорослий ліс з дуба пухнастого, ясеня, граба східного, держи-дерева; трапляється фісташка туполиста. Пам'ятка природи (з 1979 — у складі *Карадазького заповідника*).

О. В. Єна.

СВЯ́ТА НАРО́ДНІ — відзначення знаменних історичних подій та урочистих днів у житті людей. Виникнення перших свят відносять до періоду первісного суспільства. В той час вони були пов'язані з календарним циклом (напр., святкування настання весни) або окремими етапами с.-г. робіт (свято врожаю). З поширенням релігії служителі культу намагалися надати С. н. реліг. характеру (зокрема, свято зустрічі весни християнська церква пов'язувала з великоднем, колядування — з різдвом тощо; див. також *Обряди*). В Рад. країні з встановленням нових, соціалістичних сусп. відносин, відмиранням реліг. пережитків відбулися зміни і в характері С. н. Справді народними стали революц. свята, свята з приводу знаменних дат, професійні свята та ін. (див. *Дні знаменних дат і професійних свят* в СРСР). Значне місце в житті народів Рад. Союзу посідають оновлені й збагачені соціалістичним змістом традиційні С. н. У росіян і українців — *масниця, обжинки*, у латишів — літо, у народів Кавказу — свято збирання винограду, у башкирів — свято приліту шпаків (карга-туй), свято сохи (сабан-туй), в узбеків — свято червоної троянди, у таджиків — свято тюльпанів (лола), у бурятів — свято стрільби з лука (сур-карбан), у народів Півночі — свято оленя та ін. Відзначаються також сімейні свята (*весілля*, день народження). Колективи підприємств, орг-цій, колгоспів святкують трудові перемоги, вшановують ветеранів праці тощо.

«СВЯТЕ́ СІМЕ́ЙСТВО, або Критика критичної критики. Проти Бруно Бауера і компанії» — перша спільна праця К. Маркса і Ф. Енгельса; написана у вересні — листопаді 1844, опублікована в лютому 1845. «Святе сімейство» — іронічне назвисько братів Бауерів та їхніх послідовників, які гуртувалися навколо щомісячника «Загальна літературна газета». Газета пропагувала суб'єктивно-ідеалістичну реакційну «теорію» істор. процесу, за якою творцями історії є вибрані особи, носії «духу», а народ становить лише баласт в істор. розвитку. Цю теорію представників лівого бурж.-демократичного крила гегелівської філос. школи (див. *Молодогегельянство*) згодом підхопило ліберальне *народництво* в Росії. К. Маркс і Ф. Енгельс піддали нищівній критиці суб'єктивістські погляди молодогегельянців, розкрили містифікований характер діалектики Г. В. Ф. *Гегеля*, зробивши тим самим великий крок у виробленні діалектико-матеріалістичного світогляду. Вони висловили фундаментальні ідеї матеріалістичного розуміння історії: про вирішальну роль способу виробництва в розвитку суспільства, про народ як «справжнього історичного діяча», наблизилися до відкриття всесвітньо-істор. ролі *пролетаріату*. Твір містить і ряд вихідних положень наукового комунізму, діалектичного та істор. матеріалізму, марксист. політ. економії, права, етики, естетики, атеїзму. Визначаючи місце книги в історії марксизму, Ф. Енгельс писав згодом: «Треба було замінити культ абстрактної людини, це ядро нової релігії Фейєрбаха, наукою про дійсних людей і їх історичний розвиток. Цей дальший розвиток фейєрбахівської точки зору, який виходить за межі філософії Фейєрбаха, почав у 1845 р. Маркс у книзі „Святе сімейство"» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори т. 21, с. 286). Вперше повністю видано рос. мовою 1908 в Одесі. Твір багато разів було перевидано за роки Радянської влади.

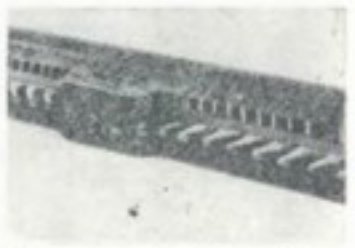
В. О. Курганський

«СВЯТІ» — в різних релігіях особи (переважно міфічні), які нібито за свою відданість релігії набули здатності творити чудеса, бути посередниками між людьми і богом. Культ «С.» найбільш поширений в *ісламі* та *християнстві*. Для вшанування «С.» церква встановила реліг. свята, створила житєписи «С.», т. з. *житія*, сфабрикувала численні *мощі* та ін. *реліквії*.

«СВЯТІ́ МІСЦЯ» — місцевості та споруди, які, за реліг. легендами, пов'язані з подіями церк. історії, діяннями *Христа* або окремих *«святих»* і є об'єктом *паломництва* віруючих. «С. м.» в християнстві, напр., є *Єрусалим*; в ісламі — *Мекка* та *Медіна*.

СВЯТКО́ВІ ДНІ — в СРСР вільні від роботи дні, встановлені законом у зв'язку з видатними подіями або традиційними датами. Ними є: 1 січня — Новий рік, 8 березня — Міжнар. жіночий день, 1 і 2 травня — дні міжнар. солідарності трудящих, 9 травня — День Перемоги, 7 жовтня — День Конституції СРСР, 7 і 8 листопада — річниця Великої Жовтн. соціалістичної революції. За *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю* та законодавством союзних республік (в УРСР — ст. 73 КЗпП УРСР) у ці дні робота на підприємствах, в установах, орг-ціях не провадиться. Закон дає вичерпний перелік робіт, які не можна зупиняти у С. д. До них належать роботи на безперервно діючих підприємствах, в установах, орг-ціях, де припинення робіт неможливе через виробничо-тех. умови; роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні та вантажно-розвантажувальні роботи. Працю в С. д. оплачують у подвійному розмірі (ст. 107 КЗпП УРСР). Грошову компенсацію за роботу в С. д. можна замінити наданням ін. вихідного дня лише за згодою працівника. Чергування у С. д. працівника компенсується наданням протягом найближчих 10 днів відгулу такої самої тривалості, як і чергування.

СВЯТОВИ́Т, Світовит — поганський бог Сонця у слов'ян, пізніше — бог родючості та війни. Щороку після жнив С. приносили жертви.

Сволок. Дерево. Різьблення. 1729. Київська область.

Орнаментальна вставка, виконана технікою **сграфіто** на будинку Українського товариства охорони пам'яток історії і культури УРСР у Києві. 1954.

на його честь влаштовували свята. Храм С. відомий у кол. балтійських слов'ян у м. Арконі (о. Рюген). Поширена думка, що зображенням С. є чотириликий *збруцький ідол*. Іл. див. т. 4, с. 232.

СВЯТО́ГО ЛАВРЕ́НТІЯ ЗАТО́КА — напівзамкнуте море Атлантичного ок. біля берегів Пн. Америки (Канада). Від океану відокремлена островами Ньюфаундленд і Кейп-Бретон, сполучена з ним прот. Кансо, Кабота і Белл-Айл. Пл. майже 263 тис. км², глиб. до 572 м. У затоку впадає *Святого Лаврентія ріка*, є острови (Антікості, Принца Едуарда та ін.). Пересічна т-ра води на поверхні ниж е —1° взимку, влітку до +15 . Солоність від 12—15‰ на Зх. до 32‰ на Пн. Сх. З грудня до травня вкрита кригою; бувають *тороси*. Судноплавство. рибальство. Гол. порти: Квебек (у гирлі р. Святого Лаврентія), Пор-Картьє, Сет-Іль (вивіз заліз. руди і зерна).

СВЯТО́ГО ЛАВРЕ́НТІЯ РІКА́ — ріка у Пн. Америці, на Сх. Канади і на її кордоні з США. Довж. 1200 км, площа бас. 1269 тис. км². Витікає з оз. *Онтаріо*, впадає у *Святого Лаврентія затоку* Атлантичного ок.; нижче м. Квебека утворює естуарій завдовжки 400 км, завширшки до 50 км. Живлення снігове і дощове. Льодостав з грудня по квітень. Пересічна річна витрата води у серед. течії бл. 7800 м³/с. Завдяки каналам в обхід порожистих ділянок разом з системою *Великих озер* С. Л. р. утворює водний шлях, доступний для океанських суден. На С. Л. р. споруджено ГЕС (найбільші — Св. Лаврентія, Боарнуа, Роберт-Сандерс); розташовані міста Монреаль, Квебек. В бас. ріки — Лаврентійський провінціальний парк.

СВЯТОГО́РІВКА (до 1900 — Штепіне) — селище міського типу Добропільського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташована на р. Бик (бас. Дніпра), за 5 км від залізничної ст. Добропілля. 2,4 тис. ж. (1982). У селищі — 2 цехи Білозерського з-ду мінеральної води, районне комунальне г-во. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, б-ка. Засн. у 2-й пол. 18 ст., с-ще міськ. типу — з 1966.

СВЯТО́Ї Є́ЛЕНИ О́СТРІВ — володіння Великобританії в Атлантичному ок., до складу якого адміністративно входять також о-ви Вознесіння, Трістан-да-Кунья і 5 ненаселених островів. Заг. площа 0,4 тис. км²; нас. (1980) 6,3 тис. чол. (у т. ч. площа о. Святої Єлени 122 км², нас. 5,1 тис. чол.), гол. чин. нащадки англ. поселенців, креоли, африканці, китайці. Офіц. мова — англійська. Адм. ц.— Джеймстаун. Острови вулканічного походження, гористі, заввишки до 818 м. Клімат тропічний, пасатний. Переважає лугова рослинність, чагарники. Осн. заняття населення — с. г. і рибальство. Вирощують зернові, картоплю, овочі, а також льон (на експорт). Тваринництво. Довж. автомоб. шляхів — 109 км. Грош. одиниця — англ. фунт стерлінгів. Відкритий 1502 португальцями. У 1821 на о. Св. Єлени помер у засланні Наполеон I.

СВЯТОПО́ЛК ІЗЯСЛА́ВИЧ (1050—1113) — князь полоцький (1069—70), новгородський (1078—88), туровський (1088—93), великий князь київський (1093—1113), син *Ізяслава Ярославича*. В 1093 двічі зазнав поразки від *половців*. У 1103, 1107, 1111 брав участь в успішних походах *Володимира Мономаха* на половців. Був учасником *Любецького з'їзду 1097* і *Витичівського з'їзду 1100*. С. І. причетний до осліплення (1097) теребовльського кн. Василька Ростиславича (див. *Василько*). Підтримував лихварів. Він і його прибічники посилили феод. утиски, що викликало повстання в Києві (див. *Київське повстання 1113*).

СВЯТОПО́ЛК ОКАЯ́ННИЙ (бл. 980—1019) — князь туровський (988—1015) і великий князь київський (1015—19), син *Володимира Святославича*. Після смерті батька, спираючись на підтримку польс. короля *Болеслава I* Хороброго, з дочкою якого він був одружений, виступив претендентом на київ. престол. У міжусобній боротьбі 1015 вбив своїх братів *Бориса і Гліба* (за що дістав своє прізвисько) і на деякий час захопив у Києві великокнязівську владу. Проти С. О. виступив його брат новгородський князь *Ярослав Мудрий*. Зазнавши поразки в *Любецькій битві 1016*, С. О. втік до Польщі. Повернувшись 1018 з польс. військом, С. О. розбив Ярослава на Зх. Бузі і вигнав його з Києва. Невдоволення нар. мас вторгненням іноземців змусило польс. військо повернутися до Польщі. Втративши підтримку Болеслава, С. О. був розбитий 1019 Ярославом Мудрим за допомогою новгородців на р. Альті (біля Переяслава) і втік у Польщу, потім у Чехію. Загинув у дорозі.

СВЯТОСЛА́В ІГОРО́ВИЧ (р. н. невід.— п. 972 або 973) — великий князь київський (945—972), полководець. За князювання С. І. тривалий час правила Руссю його мати княгиня *Ольга* (в роки неповноліття С. І. та в той час, коли він перебував у воєнних походах). С. І. значно розширив територію Давньорус. д-ви, проводив активну зовн. політику щодо зміцнення престижу Русі і забезпечення її торг. інтересів. У 964—966 С. І. визволив з-під влади *хозар* сх.-слов'ян. племена *в'ятичів*, підкоривши їх своїй владі. В 60-х рр. 10 ст. розгромив *Хозарський каганат*. Скориставшись з пропозиції Візантії виступити проти Болгарії, С. І. 967 або 968 захопив ряд болг. міст на Дунаї і обрав місцем свого перебування Переяславець. Візант. уряд, занепокоєний успіхами С. І., підкупив *печенігів*, які 968 великими силами оточили Київ. С. І. повернувся до Києва і відігнав печенігів. Після смерті матері (969) С. І. правити Києвом доручив своєму старшому синові Ярополку, сина Олега відправив у древлянську землю, сина Володимира — в Новгород, а сам знову повернувся на Дунай і в союзі з болгарами виступив проти Візантії. Після *Доростольської оборони 971* С. І. змушений був укласти з візант. імператором мирний договір. Сх. Болгарія знову підпала під владу Візантії. Під час повернення С. І. з нечисленною військ. дружиною до Києва біля *Дніпрових порогів* був убитий печенігами.

Святослав Ігорович радиться з дружиною. Мініатюра з рукопису візантійського історика кінця 11 — початку 12 ст. Іоанна Скіліція.

СВЯТОСЛА́В ЯРОСЛА́ВИЧ (1027—76) — князь чернігівський (1054—73), великий князь київський (1073—76). Син *Ярослава Мудрого*. В 1054—72 разом з братами *Ізяславом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем* утворили своєрідний тріумвірат, що вершив усі справи на Русі. В 1060 С. Я. розбив *торків*. У 1067 разом з братами завдав поразки на р. Немизі полоцькому князеві Всеславу Брячиславичу. В 1068 трьох Ярославичів розгромили *половці* на р. Альті (біля Переяслава), проте С. Я. згодом розбив половців у Чернігівській землі біля Сновська. В 1073 С. Я. при підтримці Всеволода Ярославича відібрав у Ізяслава великокнязівський престол. С. Я. був одним з укладачів т. з. «Правди Ярославичів» (див. *«Руська правда»*). На замовлення С. Я. 1073 і 1076 було складено *Ізборники Святослава*.

СВЯТОЮ́РСЬКИЙ ПРОЦЕ́С 1922—23 — судовий процес, організований урядом бурж.-поміщицької Польщі над 39 комуністами — делегатами I з'їзду Компартії Східної Галичини і активістами місцевих організацій Комуністичної партії. Делегати з'їзду були заарештовані в приміщенні приватної школи на подвір'ї львівського собору св. Юра (звідси назва процесу). Провокаційний С. п. відбувався з 23.XI 1922 до 11. I 1923 у Львові. В своїх виступах на суді комуністи Й. В. *Крілик*. Н. В. *Хомин* та ін. викривали польс. окупаційний режим на зх.-укр. землях, пропагували погляди Комуністичної партії. Під тиском широкої громадськості суд змушений був винести більшості підсудних виправдувальний вирок.

СВЯ́ТЦІ — місяцеслов, календарний список християнських «святих» та свят на їхню честь.

СВЯЩЕ́НИК — у православній церкві сан священослужителя, що має право здійснювати богослужіння та церковні обряди. Офіц. назва — ієрей, народна — піп. Іноді С. в літературі називають і священослужителів інших християнських церков.

«СВЯЩЕ́ННА РИ́МСЬКА ІМПЕ́РІЯ» (962—1806, з кін. 15 ст.— «Священна Римська імперія германської нації») — середньовічна держава, до складу якої входили Німеччина (займала в імперії панівне становище), ряд королівств, герцогств і земель (Чехія, Пн. і Серед. Італія з Римом Бургундія, Нідерланди, швейцарські землі

та ін.), які в різний час фактично або номінально визнавали владу імператора. Засн. королем Німеччини *Оттоном I* як Римська імперія, а з часу правління імп. *Фрідріха I* Барбаросси (1152—90) наз. «С. Р. і.». Імператори «С. Р. і.» в інтересах нім. феодалів вели агресивну політику гол. чин. на Сх. (землі *полабських слов'ян*) та Пд. (Італія), в кін. 11—13 ст. боролися проти римських пап за інвеституру (право затвердження на духовних посадах). Боротьба імператорів «С. Р. і.» проти пап привела до ослаблення імператорської влади. В серед. 13 ст. «С. Р. і.» втратила Італію. Німеччина розпалася на ряд тер. князівств. Найбільш могутні князі — *курфюрсти* обирали імператора. Цей порядок було юридично закріплено *Золотою буллою Карла IV 1356*. Поступово влада імператора «С. Р. і.» стала номінальною (остаточно — в серед. 17 ст.). В ході наполеонівських воєн останній імператор «С. Р. і.» Франц II Габсбург 1806 зрікся престолу. Правлячі династії «С. Р. і.»— *Саксонська династія* (962—1024), *Франконська династія* (1024—1125), *Гогенштауфени* (1138—1254), *Габсбурги* (1273—1438 з перервами; 1438—1806) і *Люксембурги* (1308—1437 з перервами).

З. І. Мухіна.

СВЯЩЕ́ННИЙ СОЮ́З — реакційний союз Австрії, Пруссії і Росії, утворений 26.IX 1815 в Парижі після падіння імперії *Наполеона I*. В листопаді 1815 до С. с. приєдналися Франція і ряд ін. європ. д-в. Діяльність С. с. була спрямована на впровадження в життя рішень *Віденського конгресу 1814—15*, придушення революц. і нац.-визвольного руху в Європі. Відбулося 4 конгреси С .с.: Ахенський (1818), Троппауський (1820), Лайбахський (1821) і Веронський (1822). С. с. санкціонував збройну інтервенцію і придушення австр. військами революцій у Неаполі (1820—21) та *П'ємонті* (1821), франц. військами — в Іспанії (1820—23). С. с. зайняв ворожу позицію щодо нац.-визв. руху в Греції 1821. В роботі конгресів і в ряді заходів С. с. брала участь Великобританія, яка формально не була його членом. Суперечності між європ. д-вами, розвиток революц. руху в Європі (повстання *декабристів* у Росії 1825, *Липнева революція 1830* у Франції, революція в Бельгії 1830, *польське повстання 1830—31*) призвели до розпаду С. с. на поч. 30-х рр. 19 ст.

СГРАФІ́ТО, графіто (італ. sgraffito, graffito, букв.— видряпаний) — техніка декоративного оздоблення стін. Полягає в продряпуванні верхнього тонкого шару штукатурки до оголення нижнього шару, який за кольором відрізняється від верхнього. В давні часи принципи С. застосовувалися в кераміці (вази Греції та Етрурії), в 15—17 ст. поширилися в Італії в оздобленні стін. С. використовується в монументально-декоративному мистецтві 20 ст., зокрема на Україні.

СГС СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ — абсолютна *система одиниць* фізичних величин, основними одиницями якої є *сантиметр, грам, секунда*. Назва системи походить від перших літер цих одиниць. Похідними одиницями цієї системи є *дина, ерг, пуаз, стокс* та ін. Одиниці електр. величин у СГС с. о. вводяться як похідні на основі *Кулона закону*; магн. величин — виходячи з вимоги про однакову розмірність напруженостей електр. і магн. полів. СГС с. о. широко використовується в теоретичній та експериментальній фізиці. Див. *Гаусса система одиниць*.

Г. Л. Фалько.

СЕА́ТО (англ. SEATO: South-East Asia Treaty Organization — Організація договору Південно-Східної Азії) — агресивний воєнно-політ. блок, який діяв 1955—77. До СЕАТО входили США, Великобританія, Франція (до 1974), Австралія, Нова Зеландія, Таїланд, Філіппіни і Пакистан. Ініціатором створення блоку були США. Гол. завданням блоку була боротьба проти нац.-визвольного руху і прогресивних сил в країнах Пд.-Сх. Азії і басейну Тихого ок. В договорі про створення блоку проголошувалося «право» країн-учасниць у будь-який час втручатись у внутр. справи азіатських д-в, а також поширення дії блоку на В'єтнам, Камбоджу (Кампучію) і Лаос (на порушення рішень Женевської наради 1954 по Індокитаю, які забороняли цим країнам вступати до воєнних блоків). Керівні органи блоку перебували в м. Бангкоку (Таїланд). Розвиток нац.-визвольного руху привів до краху СЕАТО. В 70—80-х рр. посилилися спроби імперіалістичних сил США і реакційних кіл у країнах Пд.-Сх. Азії створити замість СЕАТО новий воєнний блок на базі *АСЕАН*.

Г. С. Ігошкін.

СЕБОРЕ́Я (від лат. sebum — сало і грец. ῥέω — течу) — захворювання, що характеризується збільшенням або зменшенням виділення жиру з *сальних залоз* шкіри; шкірний жир при С. зазнає якісних змін. Розрізняють С. жирну (рідку), суху (густу) і мішану. При жирній С. збільшується виділення шкірного сала і шкіра стає жирною, блискучою, пори великі, зяють, нерідко утворюються *вугрі*. При сухій С. уражається звичайно волосиста частина голови, волосся стає сухе, утворюються дрібні білуваті лусочки (лупа). Іноді С. поширюється на ділянки брів, бороди, грудей, спини, статевих органів (лобок, мошонку тощо). Виникнення С. тісно пов'язане з нервовими й ендокринними розладами, а також розладами діяльності шлунково-кишкового тракту. Лікування спрямоване на нормалізацію діяльності нервової системи, ендокринних залоз обміну речовин; місцеве тощо.

Озеро **Севан**.

СЕБУ́ — місто у Філіппінах, на Сх. о. Себу, адм. ц. провінції Себу. Мор. порт, міжнар. аеропорт (на о. Мактан). 419 тис. ж. (1975). Другий за значенням після Маніли екон. і культур. центр країни, центр важливого с.-г. району. Нафтопереробна та металообр. пром-сть. Підприємства по переробці с.-г. продукції (виробн. кокосової олії, переробка кави тощо). Ун-т Сан-Карлос (засн. 1595).

СЕВА́К (справж. прізв.— Казарян) Паруйр Рафаелович (26.I 1924, с. Чанахчі, тепер Совєташен, Араратського р-ну Вірм. РСР — 17.VI 1971, похований у Єревані) — вірм. рад. поет. Перша зб.— «Безсмертні наказують» (1948). У збірках «Дорога кохання» (1954), «Знову з тобою» (1957), «Людина на долоні» (1963), «Хай буде світло» (1969) розкрив духовний світ сучасника. Лірична поема «Невмовкаючий дзвін» (1959) присвячена композиторові Комітасу. Виступав із статтями з питань вірм. класичної і сучас. л-ри. Автор монографії «Саят-Нова» (1969). Перекладач творів рос. поетів, а також укр.— М. Рильського, П. Тичини, М. Бажана, В. Сосюри та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Вірші]. В кн.: Мелодії вірменського краю. К., 1973; [Вірші]. В кн. Сузір'я, в. 7. К., 1973; Людина на долоні. К., 1979; [Вірші]. Вірменська радянська поезія. Антологія. К., 1980; Рос. перекл.— Путник Ереван, 1981; Неумолкаемая колокольня. М., 1982.

С. Г. Чмірян.

П. Р. Севак.

СЕВА́Н — високогірне озеро на Кавказі, у сх. частині *Вірменського нагір'я*, в межах Вірм. РСР. Лежить між хребтами Шахдагським, Гегамським і Варденіським. У природному стані рівень озера становив 1916 м над р. м., пл. бл. 1416 км². С. складається з двох басейнів, розділених підводним підвищенням,— Великий С. (пл. 1032 км², глиб. до 59 м) та Малий С. (пл. 383,6 км², глиб. до 99 м). Вони з'єднані між собою протокою завширшки 8,5 км. Після часткового використання водних запасів рівень С. зменшився на 18 м, площа — на 160 км². Улоговина озера має тектонічно-загатне походження. Береги переважно високі, круті, мало розчленовані. Природне живлення відбувається за рахунок річного стоку і атм. опадів. З озера витікає р. *Раздан*. Пересічна т-ра поверхневих вод узимку до +2°, улітку — до +19°. У С. водяться форель, сиг. Води С. використовують для потреб енергетики (*Севанський каскад ГЕС*) та іригації. Здійснюються заходи щодо відновлення природної рівноваги С., порушеної зниженням його рівня, зокрема 1981 завершено буд-во тунелю завдовжки 48,3 км, по якому до С. спрямовано частину стоку р. Арпи. Будується (1983) канал для підключення до цього водоводу р. Воротан. У цілому С. щорічно одержуватиме 250 млн. м³ води. С має велике рекреаційне значення, на

СЕВАНСЬКИЙ КАСКАД ГЕС

Севастополь. Пам'ятник героям-комсомольцям. Скульптор С. О. Чиж, архітектор В. І. Фомін. 1963.

його берегах — будинки відпочинку, санаторії, піонерські табори; район туризму. Для збереження багатств С. 1978 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по охороні і раціональному використанню природних ресурсів озера Севан», зокрема створено нац. парк «Севан» (1978). У бас. озера провадять лісонасадження тощо.

Г. К. Габрієлян.

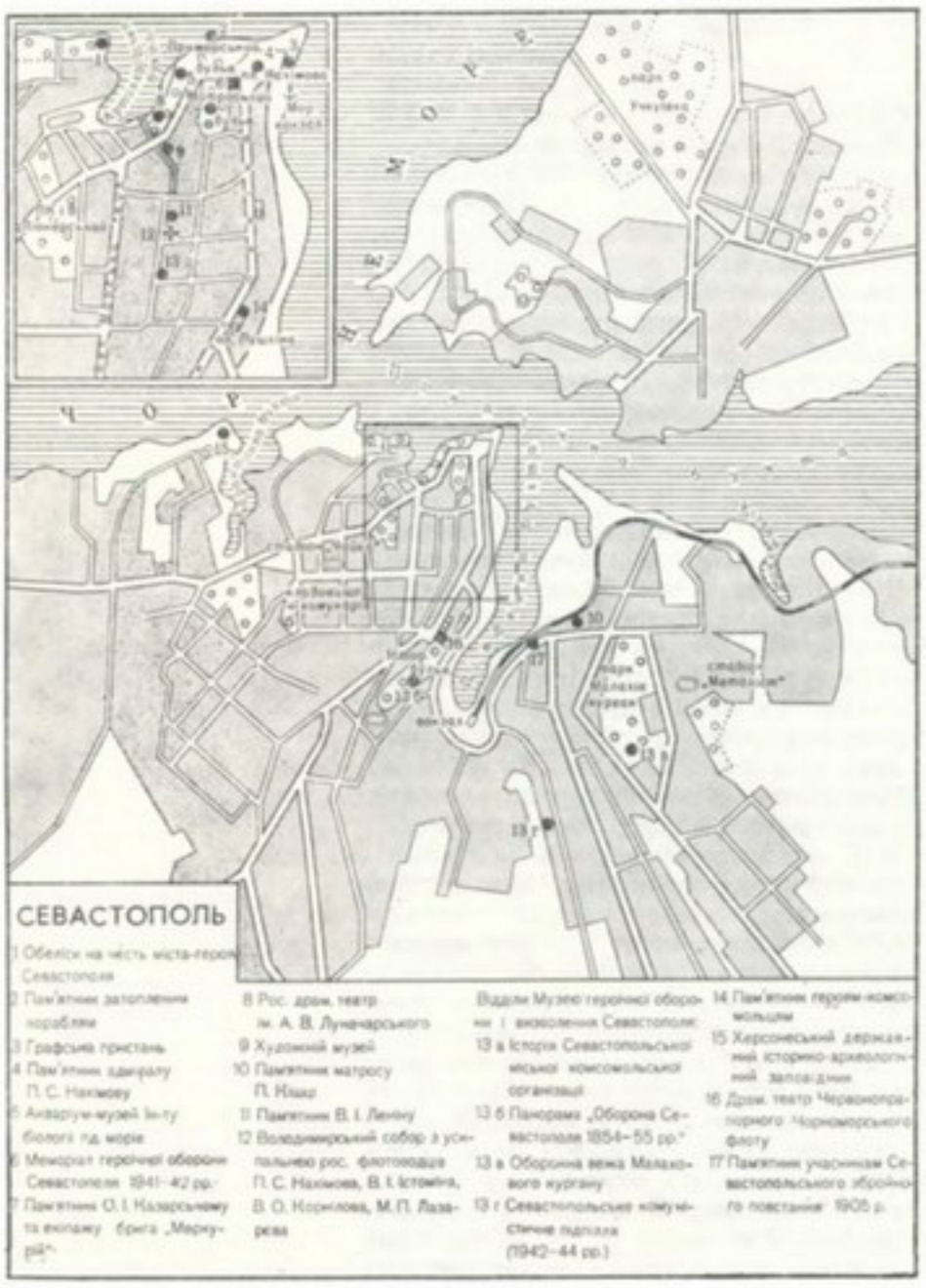
СЕВА́НСЬКИЙ КАСКА́Д ГЕС, Севано-Раздансько́ий каска́д ГЕС — група гідроелектростанцій на р. *Раздан*, яка витікає з оз. *Севан* Вірм. РСР. Буд-во каскаду почато 1930, закінчено 1962. До складу каскаду входять Севанська ГЕС (стала до ладу 1948, встановлена потужність — 34,2 тис. кВт, 2 агрегати), Атарбекянська (відповідно — 1959, 81,6 тис. кВт, 2 агрегати), Гюмушська (1953, 224 тис. кВт, 4 агрегати), Арзнинська (1956, 70,6 тис. кВт, 3 агрегати), Канакерська (1936, 102 тис. кВт, 6 агрегатів), Єреванська (1961, 44 тис. кВт, 2 агрегати). Першою було збудовано Канакерську ГЕС. З введенням у дію Єреванської ГЕС буд-во каскаду було завершено. Сумарна встановлена потужність С. к. ГЕС становить понад 556 тис. кВт. Для роботи електростанцій каскаду використовують штучні попуски води з оз. Севан та природний стік р. Раздану. С. к.— один з опорних пунктів енерг. системи Вірм. РСР та Об'єднаної енергетич. системи Закавказзя.

О. С. Бурлака.

СЕВАСТО́ПОЛЬ — місто респ. підпорядкування Кримської обл. УРСР. Розташований на березі Чорного м., на пд.-зх. узбережжі Кримського п-ова. Мор. порт, залізнична станція. 321 тис. ж. (1982). Поділяється на 4 міські райони. Засн. 1783, після включення Криму до складу Росії, як військ.-мор. оборонний пункт Ахтіар. У 1784 порт і фортеця названі С. З 1804 С.— гол. військ. порт Чорномор. флоту. В С. відбулося *Севастопольське повстання 1830*. Під час *Кримської війни 1853—56* С. героїчно протистояв облозі об'єднаних англо-франко-тур. військ (див. *Севастопольська оборона 1854—55*). За *Паризьким мирним договором 1856* С. оголошено демілітаризованим містом. З 1871 С. відновлено як базу військ. флоту. В серед. 70-х рр. у місті виникли народницькі, в кін. 90-х рр. 19 ст. тут утворилися перші марксистські гуртки. В 1903 організовано Севастопольський к-т РСДРП, який спрямовував діяльність *Севастопольської військової організації РСДРП*. Під час революції 1905—07 спалахнули *Севастопольське збройне повстання 1905*, повстання на крейсері «*Очаків*». В 1906—08 в С. виходила нелегальна більшовицька газета «*Солдат*». 16 (29).XII 1917 в С. встановлено Рад. владу. Під час Великої Вітчизн. війни трудящі міста разом з частинами Рад. армії та флоту 250 днів героїчно обороняли С. від нім.-фашист. військ (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). На відзнаку заслуг захисників міста 22.XII 1942 встановлено медаль «За оборону Севастополя». Під час нім.-фашист. окупації (4.VII 1942 —9.V 1944) в С. (з березня 1943 до квітня 1944) діяла *Севастопольська підпільна організація*. Місто було визволено в результаті *Севастопольської наступальної операції 1944*. С. нагороджений орденом Червоного Прапора (1954). В 1965 місту-герою С. вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка». С.— важливий пром. центр Пд. України. Провідна галузь пром-сті — харч., у т. ч. рибна і рибоконсервна (виробниче об'єднання рибної пром-сті «Атлантика»), виноробна (2 виноробні заводи, на околицях — 5 радгоспів-заводів); м'ясопереробний, мол., безалкогольних напоїв з-ди, хлібокомбінат. Маш.-буд. і металообр. пром-сть представлена об'єднанням Мор. з-д ім. Серго Орджонікідзе (мор. плавучі крани), приладобуд. „Вітрила" та 2 електроремонт. з-дами. Підприємства легкої (швейна і трикотажних спорт. виробів ф-ки), деревообр. і буд. матеріалів пром-сті. ДРЕС. Балаклавське рудоуправління (видобувають флюсові вапняки для металург. пром-сті Пд. України та буд. матеріали). *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР, *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР, відділення Океанографічного ін-ту Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища. *Севастопольський приладобудівний інститут*; технікуми: суднобуд., буд., рад. торгівлі; мед. уч-ще. *Севастопольський російський драматичний театр* імені А. В. Луначарського і *Чорноморського Червонопрапорного флоту російський драматичний театр*. 2 палаци культури, 50 клубів, 20 кінотеатрів, 85 б-к. Музеї: *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*, Червонопрапорного Чорноморського флоту, *Севастопольський художній музей* та *Херсонеський історико-археологічний заповідник*. Акваріум-музей Ін-ту біології південних морів. Архіт. пам'ятки: у стилі *класицизму* — Петропавлівський собор (1843—48), Графська пристань (1846, інж. С. Уптон) та ін.: адм. будівля (1895, арх. О. Кочетов, тепер музей Червонопрапорного Чорномор. флоту), панорама «Оборона Севастополя 1854—55 рр.» (1902—05, арх. В. Фельдман, інж. О. Енберг). Місто було повністю зруйновано під час Великої Вітчизняної війни, відбудовано за генпланом 1945 (арх. В. Артюхов, Ю. Траутман, інж. І. Жилко, під керівництвом Б. Бархіна). Серед споруд радянського часу — Матроський клуб (1952—54, арх. І. Богданов, Л. Кирєєв), діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 року» (1959, художники П. Мальцев, Г. Марченко, М. Присєкін), готель «Україна» (1962—63, арх. І. Брауде), будинок міськвиконкому (1971—73, арх. І. Фіалко), Будинок політосвіти (1974, арх. Г. Кузьминський, В. Фуклєв та ін.), готель «Крим» (1978, арх. Фіалко та ін.). Пам'ятники: О. І. Казарському та екіпажу брига «Меркурій» (1834, архітектор О. Брюллов), затопленим кораблям (1905, скульптор А. Адамсон), Е. І. Тотлебену та російським саперам (1909, скульптор І. Шредер, художник О. Більдерлінг: відновлено, скульптори Л. Писаревський, С. Чиж), героям штурму *Сапун-гори* («Обеліск Слави», 1944, арх. О. Кисельов), матросу П. Кішці (1956, автори В. та І. Кейдук), В. І. Леніну (1957, скульптор П. Бондаренко, арх. С. Турковський, Ю. Щуко), П. С. Нахімову (1898; відновлено 1959, скульптор М. Томський, арх. О. Ареф'єв), воїнам 89-ї вірм. (Таманської) дивізії (1961, скульптор А. Арутюнян, арх. Д. Торосян), воїнам 414 груз. (Анапської) дивізії

Севастополь. Музей Червонопрапорного Чорноморського флоту. Архітектор О. М. Кочетов. 1895.

(1961, скульптор Т. Сіхуралідзе, арх. А. Гокадзе), морякам лінкора «Новоросійськ» (1963, скульптор П. Бондаренко, арх. О. Заварзін), героям-комсомольцям (1963, скульптор С. Чиж, арх. В. Фомін), борцям севастопольського підпілля 1942—44 (1964, скульптор Чиж, арх. О. Шеффер), меморіал Слави — пам'ятник героям оборони С. 1941—42 (1967, скульптор В. Яковлєв, арх. Фіалко), воїнам 77 Сімферопольської стрілецької дивізії (1974, скульптори О. Ельдаров, арх. Р. Шаріфов, Ф. Сеїд-Заде), обеліск на честь міста-героя (1978, скульптори Чиж, І. Макогон, арх. О. Баглей та ін.). В С. народилися рад. полярний дослідник І. Д. *Папанін*, рос. письменник К. М. *Станюкович*. З С. пов'язані життя і діяльність рос. флотоводців Ф. Ф. *Ушакова*, М. П. *Лазарєва*, П. С. *Нахімова*, В. О. *Корнілова*, Г. І. *Бутакова*; в роки Кримської війни в С. в діючій армії перебували хірург М. І. *Пирогов*, письменник Л. М. Толстой. В місті бували Леся Українка, О. І. Купрін, А. П. *Чехов*, О. С. *Попов*.

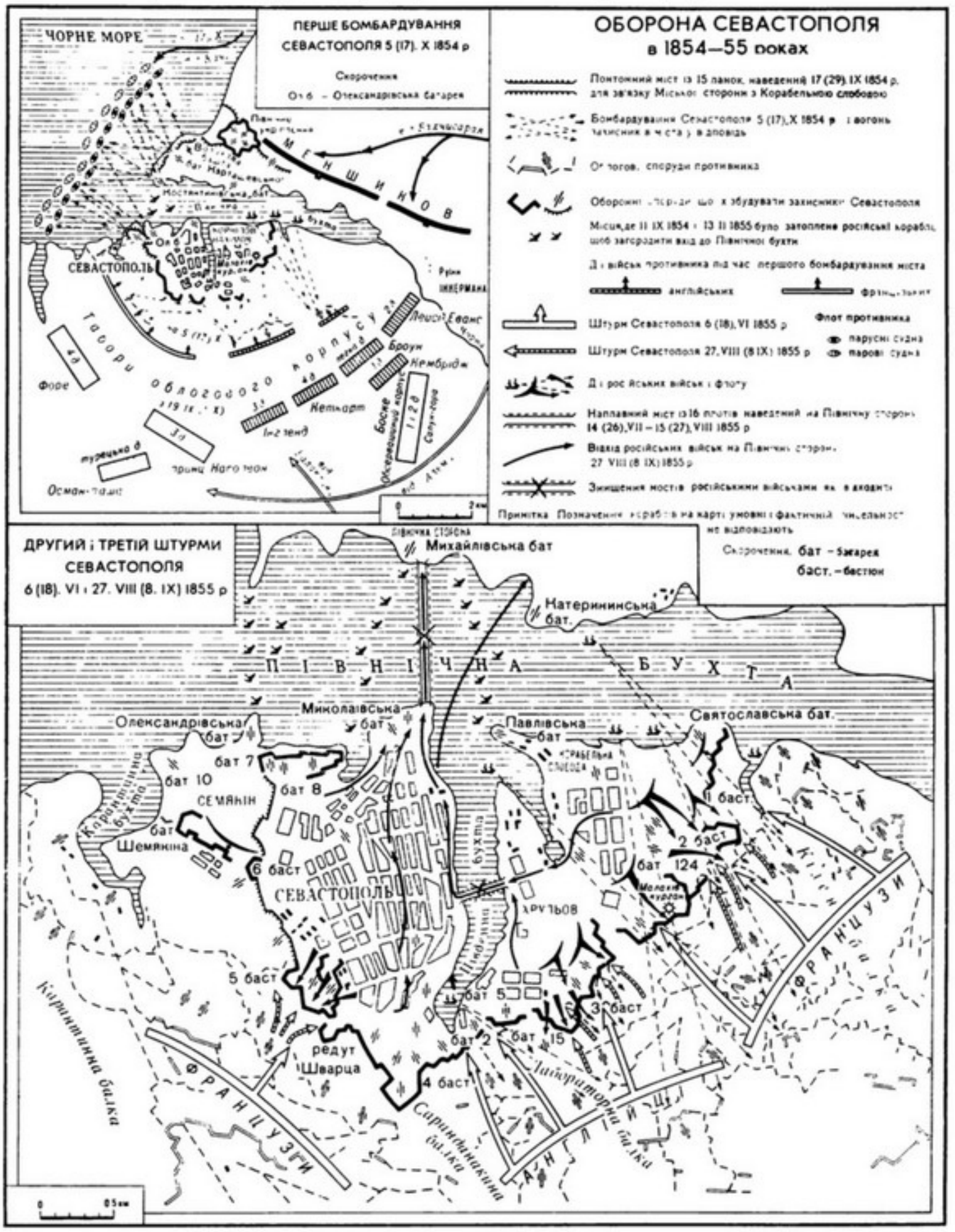
У 1914—18 тут проводив революц. діяльність Д. І. *Ульянов*. В С. вчилася військ. льотчиця П. Д. *Осипенко*. З С. пов'язана діяльність рад. учених В. О. *Водяницького*, А. Г. *Колесникова*, В. В. *Шулейкіна*. Іл. с. 78, 79.

Літ.: Гармаш П. Е. Город-герой Севастополь. Симферополь, 1972.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ВІЙСЬКО́ВА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП, «Централка» — засн. 1904 шляхом об'єднання с.-д. гуртків і окремих орг-цій, що існували на військ. суднах і у військ. частинах, у Центр. флотський к-т військ. с.-д. орг-ції Чорноморського флоту («Матроська централка»). Керівне ядро «Централки», до якого входили матроси-більшовики І. Т. Яхновський, О. М. Петров, Г. М. Вакуленчук та ін., було зв'язане з Севастопольським к-том РСДРП. Під керівництвом «Централки» відбулися заворушення матросів флотської д-зії (1904), повстання на броненосці «*Потьомкін*», *Севастопольське збройне повстання 1905*, створювалися с.-д. орг-ції на кораблях і в берегових екіпажах. Після поразки Севастоп. збройного повстання «Централка» припинила свою діяльність. Проте незабаром орг-цію було відновлено. Представник її брав участь у роботі 1-ї конференції військ. і бойових орг-цій РСДРП в Таммерфорсі (1906). У 1906—08 орг-ція видавала газ. «Солдат», листівки.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА НАСТУПА́ЛЬНА ОПЕРА́ЦІЯ 1944 — операція рад. військ 4-го Укр. фронту (командуючий — генерал армії Ф. І. *Толбухін*), Окремої Приморської армії (командуючий — генерал армії А. І. *Єременко*, з 18.IV — генерал-лейтенант К. С. Мельник) у взаємодії з Чорноморським флотом (командуючий — адмірал П. С. *Октябрський*) і кримськими партизанами. Проведена 5—12. V під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з метою визволення Севастополя. Була частиною *Кримської операції 1944*. Відступаючи під ударами рад. військ, 17-а нім. фашист. армія створила під Севастополем три оборонні рубежі, зокрема на *Сапун-горі*. Спроба рад. військ з ходу прорвати рубіж ворога не вдалася. Рад. командування спрямувало гол. удар на ділянці Сапун-гора — Карань силами лівого крила 51-ї і Приморської армій та допоміжний зі Сх. і Пн. Сх.— силами 2-ї гвард. армії. 5. V почали наступ війська 2-ї гвард. армії, 7. V — ударне угруповання. В результаті запеклих боїв рад. війська 8. V подолали гол. оборонну смугу ворога, 9. V визволили Севастополь. 12. V Приморська армія і лівофлангове з'єднання 51-ї армії знищили решту ворожих військ на мисі Херсонес. Кораблі Чорноморського флоту і авіація перешкодили ворогові евакуюватися морем. Внаслідок С. н. о. було завершено визволення Криму. Карта на с. 79.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОБОРО́НА 1854—55 — 349-денна [13 (25). IX 1854—27. VIII (8.IX) 1855] героїчна оборона Севастополя під час *Кримської війни 1853—56*. Завдавши поразки російським військам на р. *Альмі* і змусивши їх відступити до Бахчисарая, війська союзних держав (Англія, Франція, Туреччина, Сардінське королівство) підійшли до Севастополя, намагаючись оволодіти містом. Оборону Севастополя очолив нач. штабу Чорномор. флоту віце-адмірал В. О. *Корнілов*, його помічниками стали віце-адмірал П. С. *Нахімов* і контр-адмірал В. І. *Істомін*. Під їхнім керівництвом Севастополь було захищено з моря, організовано активну оборону

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОБОРОНА 1941—42

Севастополь.
Пам'ятник П. С. Нахімову Бронза, граніт. 1898 (відновлено 1959, скульптор М. В. Томський, арх. О. В. Аре-ф'єв).

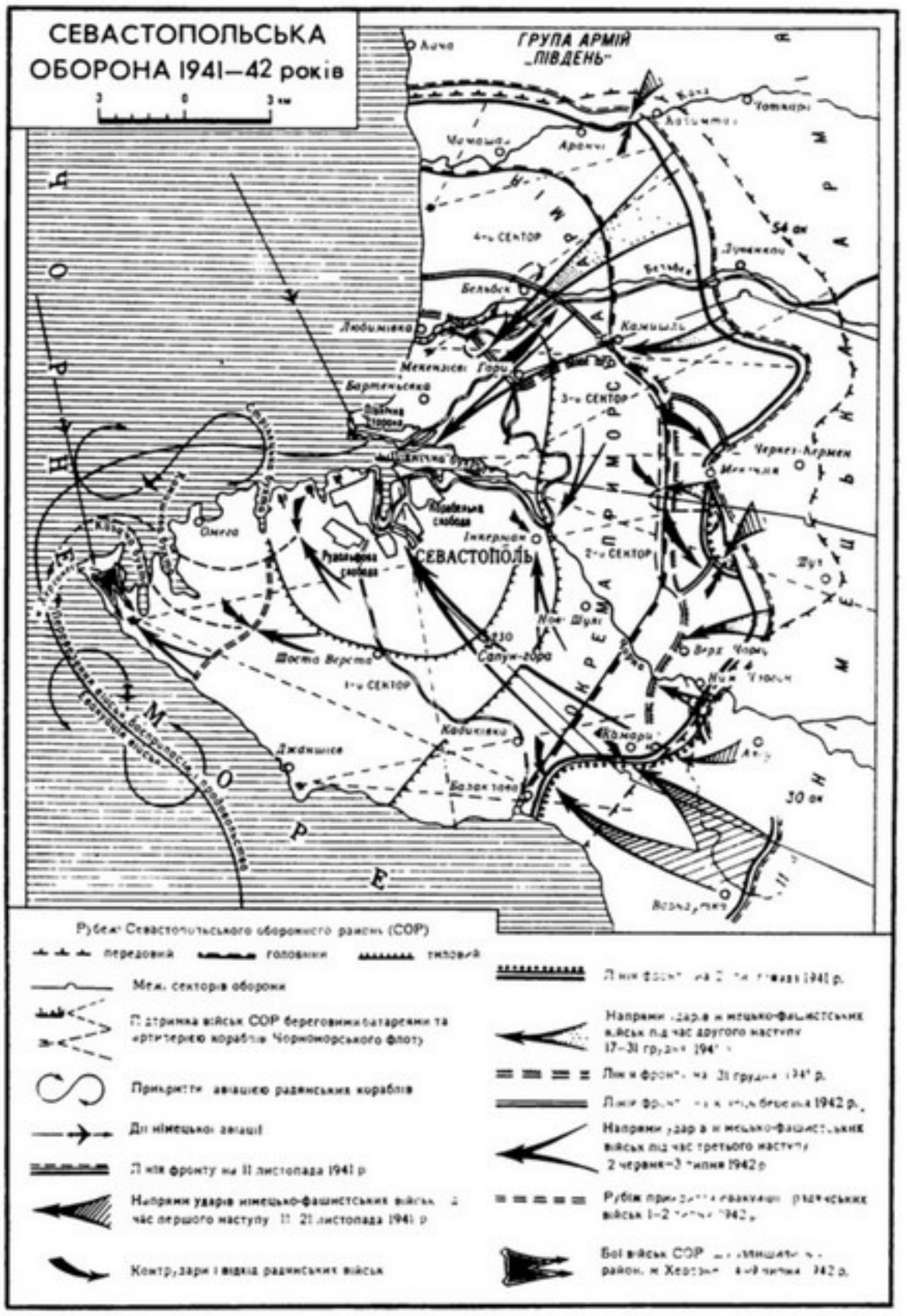
з суходолу, де за планами військового інженера Е. І. *Тотлебена* споруджено ряд укріплень, що прикривали підступи до *Малахового кургану* — центра оборони міста. Гарнізон Севастополя було посилено моряками, зокрема з екіпажів затоплених у бухті кораблів. Не наважившись на негайний штурм Севастополя, союзне командування почало тривалу облогу. С. о. надовго скувала гол. сили союзних військ, не дала їм змоги розгорнути воєнні дії в Криму. Незважаючи на перевагу у військах та тех. засобах, безперервні бомбардування та неодноразові штурми, армія союзників (на квітень вони мали 170 тис. чол. проти 40 тис. чол. гарнізону Севастополя) не змогла зламати опір захисників фортеці. Винятковi мужність і відвагу виявило населення міста. Широко відомими стали імена героїв Севастополя матросів П. М. *Кішки*, Ф. Заїки, А. Рибакова, І. Димченка, солдатів О. Єлисєєва, І. Шевченка, Я. Махова, офіцерів Н. А. Бірильова, П. Завалишина та багатьох ін. Зазнавши великих втрат (бл. 73 тис. солдатів і офіцерів), союзні війська лише після чергового штурму на поч. вересня 1855 захопили Малахів курган. За наказом командування рос. війська залишили Севастополь, після чого союзники зайняли зруйноване місто. Героїчний захист Севастополя збагатив воєнне мистецтво досвідом тривалої оборони військ.-мор. фортеці спільними силами армії і флоту. На честь героїчної оборони в Севастополі споруджено пам'ятники віце-адміралам В. О. Корнілову і П. С. Нахімову, матросу П. М. Кішці. Встановлено пам'ятник затопленим кораблям. Відкрито панораму «Оборона Севастополя» (див. *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*). На відзначення 100-річчя С. о. місто нагороджено орденом Червоного Прапора (1954). Іл. т. 8, с. 156. *А. А. Вовк.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОБОРО́НА 1941—42 — героїчна оборона (30.X 1941—4.VII 1942) рад. військами, моряками і трудящими міста головної військ.-морської бази Чорноморського флоту — *Севастополя* під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. В жовтні 1941 війська 11-ї нім.-фашист. армії і рум. корпусу після запеклих боїв прорвались у Крим. Рад. війська під тиском переважаючих сил противника відійшли до Керченського п-ова, а частина сил — до Севастополя. На поч. листопада було створено Севастопольський оборонний район (СОР), до складу якого ввійшли частини Севастопольського гарнізону, кораблі та авіація Чорномор. флоту. Командування районом очолив командуючий флотом віце-адмірал П. С. *Октябрський*, його заступником по сухопутних військах став командуючий Окремою Примор. армією генерал-майор І. Ю. *Петров*. Нім.-фашист. командування розраховувало з ходу оволодіти містом. 3.XI на найближчих підступах до міста почалися бої. Війська СОР при підтримці авіації і флоту відбили спроби ворога оволодіти Севастополем. Зазнавши великих втрат ворог 21.XI припинив атаки. Але, поповнивши свої війська і зосередивши велику кількість важкої артилерії, він перейшов до планомірної облоги міста. 17. XII противник почав новий наступ на Севастополь. В результаті двотижневих боїв ворожий наступ було відбито. Однак ціною великих втрат противникові вдалося вклинитися в розташування рад. військ. Створилася загроза прориву ворога до Пн. бухти. Рад. командування перекинуло в район боїв 79-у стрілецьку бригаду, 345 і 386-у стрілецькі д-зії, танк. батальйон. Доставши підкріплення, війська СОР ліквідували загрозу прориву. Велику роль у цьому відіграла *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42*. З відходом рад. військ у кінці травня 1942 з Керченського п-ова становище Севастополя різко погіршилося. Зосередивши під Севастополем бл. 10 д-зій, велику кількість танків і артилерії, нім.-фашист. війська після арт. і авіац. підготовки 7.VI знову перейшли в наступ, завдаючи гол. удару на Камишли, Мекензієві Гори і допоміжний — на Камари, Кадиківку. Після 5-денних запеклих боїв наступ противника було відбито. 18.VI, увівши в бій свіжі сили, ціною великих втрат ворогові вдалося вийти до Пн. бухти, Інкермана і *Сапун-гори*. Захисники Севастополя, витративши всі боєприпаси, за наказом Верховного Головнокомандування 4.VII залишили місто. Оборона Севастополя тривала 250 днів. Вона стала прикладом масового героїзму рад. воїнів і трудящих міста. В боях під Севастополем ворог втратив до 300 тис. чол. убитими й пораненими, сотні танків, гармат і літаків. С. о. мала важливе воєнно-політ. і стратегічне значення. За виявлений у С. о. героїзм і мужність 46 рад. воїнам було присвоєно звання Героя Рад. Союзу. На ознаменування подвигу захисників міста 22.XII 1942 встановлено медаль «За оборону Севастополя». 8.V 1965 місто-герой нагороджено орденом Леніна і медаллю «Золота Зірка».

Літ.: Огненные дни Севастополя. Симферополь, 1978. *М. Р. Кошкін.*

Севастополь.
Пам'ятник затопленим кораблям. Скульптор А. Адамсон. Бронза, граніт. 1905.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ РСДРП(б). Утворена у квітні 1917, комітет її обрано 1.VI. Об'єднувала робітників порту, моряків ряду кораблів Чорномор. флоту. З моменту заснування була більшовицькою, незалежною від меншовиків. Мала свою фракцію в місцевій Раді військ. і робітн. депутатів. При С. о. існував робітн. клуб. Широка мережа більшовицьких груп діяла на кораблях флоту, в службах порту. В липні 1917 Севастопольський к-т розгромили контрреволюціонери, але орг-ція не припиняла роботи. В її зміцненні допоміг ЦК РСДРП, з яким у травні 1917 було встановлено зв'язок. ЦК РСДРП направляв на постійну роботу в парт. орг-ції Севастополя професіональних революціонерів Н. І. Островську, Ю. П. Гавена, М. А. Пожарова, К. Я. Зедіна та ін. У серпні 1917 орг-ція налічувала 150, у листопаді — 350 чол. Під її керівництвом 16 (29). XII 1917 в Севастополі встановлено Рад. владу. В березні 1918, з утворенням *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди* С. о. влилася в Кримську більшовицьку орг-цію (див. *Кримська обласна партійна організація*). *Б. І. Колодников.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ, «Комуністична підпільна організація в тилу німців» (КПОВТН). Діяла в окупованому Севастополі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в березні 1943 внаслідок об'єднання двох підпільних груп (керівники — П. Д. Сильников, В. Д. *Ревякін*), створених у Севастополі з кінця 1942. Очолив КПОВТН В. Д. Ревякін. У травні 1943 в орг-цію влилася підпільна група М. Г. Терещенка, що діяла у фашист. таборі військовополонених. На кінець 1943 КПОВТН об'єднувала до 200 чол. Більш як 80 патріотів подавали їй допомогу. Орг-ція мала свій статут, друкувала нелегальну газ. «За Родину», яку підпільники розповсюджували в місті. Всього вийшло 25 номерів газети по 500—600 примірників кожний. Крім того, розповсюджувалися написані від руки або друковані на друкарській машинці листівки. Важливе місце в діяльності орг-ції займали диверсії, екон. саботаж, збирання розвідувальних даних про противника, визволення з полону рад. воїнів. Внаслідок зради осн. ядро КПОВТН, у т. ч. В. Д. Ревякіна, М. І. Терещенка, було заарештовано і 14.IV 1944 розстріляно. Посмертно В. Д. Ревякіну присвоєно звання Героя Радянського Союзу, П. Д. Сильникова і М. І. Терещенка нагороджено орденом Леніна. Близько 60 підпільників відзначено урядовими нагородами. У Севастополі, в будинку, де містилися штаб орг-ції і підпільна друкарня, 1967 відкрито будинок-музей. Іменами загиблих героїв-підпільників названо вулиці міста, їм споруджено пам'ятники, відкрито меморіальні дошки на їхню честь. *І. П. Кондранов.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1905 — одне з найбільших повстань в армії і флоті під час *революції 1905—07 в Росії*. Почалося стихійно 11 (24). XI після спроби командування вчинити збройну розправу над учасниками багатотисячного мітингу робітників, матросів і солдатів. Керівництво повстанням узяла в свої руки Севастопольська військ. с.-д. орг-ція. 12—14 (25—27).XI до повстанців приєдналося 13 суден Чорномор. флоту, в т. ч. крейсер «*Очаків*», броненосець «Св. Пантелеймон» (кол. «*Потьомкін*»), частина солдатів гарнізону. На знак солідарності робітники оголосили заг. політ. страйк. За ініціативою більшовиків було обрано Раду матроських, робітн. і солдатських депутатів. Командувати кораблями Рада запросила П. П. *Шмідта*. Царське командування скористалося з пасивної тактики повсталих, стягнуло до Севастополя значні військ. сили. 16 (29). XI каратели придушили С. з. п. Понад 300 чол. було засуджено військ. судами, понад 1 тис. чол. покарано без суду, а керівника повстання П. П. Шмідта, матросів-більшовиків О. І. Гладкова, С. П. *Частника*, М. Г. Антоненка було страчено. Велику роль С. з. п. у розвитку революції 1905—07 відзначив В. І. Ленін (див. Пов не зібр. тв., т. 12, с. 102—105).
Літ.: Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года. Документы и материалы. М., 1957; Сьомін Г. І. Революційний Севастополь. К., 1958; Тимофеев А. И. Севастополь выходит на баррикады. Симферополь, 1980. *В. П. Ващенко.*

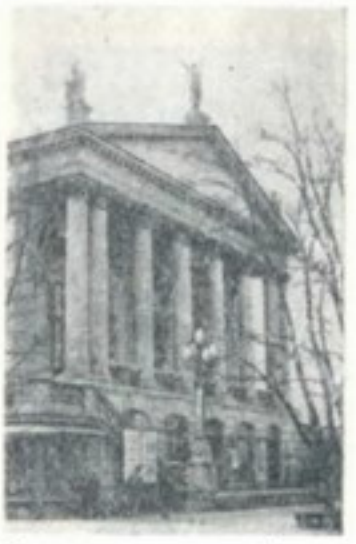
СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1830 — один з найзначніших нар. виступів — «*холерних бунтів*», що відбулися в Росії 1830—31. Було викликане утисками і сваволею царських урядовців під час карантину в Севастополі, встановленого в зв'язку з епідемією чуми. Міська біднота і матроси на чолі з унтер-офіцером Т. Івановим, обурені забороною завозити продукти до міста, в результаті чого почався голод, 3 (15).VI повстали, захопили Севастополь і 5 днів утримували його в своїх руках. Урядові війська 7 (19).VI придушили повстання. 7 повстанців було страчено, кількасот прогнано крізь стрій, а потім заслано на каторгу і в арештантські роти.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ МУЗЕ́Й ГЕРОЇ́ЧНОЇ ОБОРО́НИ І ВИ́ЗВОЛЕННЯ МІ́СТА — комплекс пам'яток і музейних експозицій, що висвітлюють історію міста-героя *Севастополя*. Засн. 1905. Початок музею поклала панорама Ф. О. Рубо «Оборона Севастополя 1854—55 рр.», яку відкрито 1905 в будинку, спорудженому (1904) на місці розташування 4-го бастіону в період *Севастопольської оборони 1854—55*. В роки Великої Вітчизн. війни панораму було зруйновано. Відновлена рад. художниками (під керівництвом В. М. Яковлєва і П. П. Соколова-Скаля) і знову відкрита 16.X 1954. Експозиції музею було створено також на місцях пам'ятних подій: на Сапун-горі (діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944»; автори — художники П. Т. Мальцев, Г. І. Марченко, М. С. Присєкін, відкрита 1959); 1962 в оборонній башті на *Малаховому кургані*; 1967 в будинку, де 1942—44 був штаб *Севастопольської підпільної організації*, очолюваної В. Д. *Ревякіним*. У 1977 відкрито експозицію відділу історії Севастопольської Червонопрапорної міської комсомольської орг-ції. У фондах музею зберігається понад 60 тис. експонатів (1982). *Є. М. Дороніна.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ ПРИЛАДОБУДІВНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навчальний заклад М-ва вищої і середньої спец. освіти УРСР. Засн. 1964. В ін-ті (1982) 6 ф-тів: автоматики й лічильно-розв'язувальних пристроїв, радіотехнічний, корабельної енергетики й кораблебудування, технології приладобудування й точної механіки, вечірній і загальнотехнічний; є аспірантура. Фонд б-ки налічує (1982) понад 579 тис. одиниць зберігання. У 1982/83 навч. році кількість студентів — понад 10 тис. За роки існування в ін-ті підготовлено понад 22 тис. спеціалістів. *В. П. Озеров.*

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ РОСІ́ЙСЬКИЙ ДРАМАТИ́ЧНИЙ ТЕА́ТР імені А. В. Луначарського. Засн. 1920 як Перший рад. театр ім. А. В. Луначарського. Ініціатором створення театру був Л. *Собінов*.

У репертуарі театру: «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Ревізор» М. Гоголя, «Дядя Ваня» А. Чехова, «Королівський цирульник» А. Луначарського, «Зворотний зв'язок» О. Гельмана, «Останній строк» В. Распутіна, «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Під золотим орлом» Я. Галана, «Отелло» У. Шекспіра. В театрі працювали нар. арт. Узб. РСР В. Афанасьєв, засл. діячі мистецтв УРСР Є. *Сахаров*, К. *Кустенко*, заслужений діяч мистецтв Кирг. РСР А. *Самарін-Волжський*, засл. артисти УРСР С. Архангельський, М. Горський, Ю. Максимов, Б. Свєтлов, В. Стрижов. В трупі (1983): нар. арт.

Севастопольський російський драматичний театр імені А. В. Луначарського. Архітектор В. В. Полевін. 1954—56.

СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ ХУДОЖНІЙ МУЗЕЙ

В. І. Севастьянов.

К. А. Северинов.

С. Є. Северін.

І. М. Северин. Кубанський козак. 1909.

УРСР К. *Волкова,* засл. діячі мист. УРСР М. Шеметов (1962—79 і з 1981 — гол. художник), В. Ясногородський, засл. діяч мист. РРФСР В. Кисельов (з 1981 — гол. режисер), засл. артисти УРСР Г. Грозіна, В. Єфімов, С. Рунцова, засл. артисти РРФСР В. Афоніна, В. Тишаєв.

Л. І. Васильєва.

СЕВАСТО́ПОЛЬСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів живопису, графіки, скульптури і декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1927 на базі Народно-художнього музею, створеного з приватних палацових колекцій м. Ялти як Севастопольська картинна галерея, з 1965 — сучас. назва. Має відділи: укр. і рос. дожовтневого мистецтва, радянського, а також зх.-європ. мистецтва. В музеї експонуються твори українських (С. Васильківського, П. Левченка, В. Орловського, М. Самокиша, В. Касіяна, І. Кавалерідзе та ін.), російських (В. Тропініна, І. Айвазовського, І. Крамського, І. Шишкіна, В. Верещагіна, І. Бродського, І. Грабаря, С. Коненкова та ін.) і зх.-європ. (зокрема, Я. Бассано, Л. Джордано, Ф. Снейдерса, Д. Тенірса Молодшого, Г. Робера) майстрів.

СЕВАСТЬЯ́НОВ Віталій Іванович (н. 8.VII 1935, м. Красноуральськ Свердл. обл.) — льотчик-космонавт СРСР, двічі Герой Радянського Союзу (1970, 1975). Член КПРС з 1963. Закінчив (1959) Моск. авіац. ін-т ім. С. Орджонікідзе. Кандидат тех. наук (з 1965). В загоні космонавтів з 1967. Разом з А. Г. *Ніколаєвим* як бортінженер здійснив політ (1—19.VI 1970) на космічному кораблі «Союз-9». Це був найтриваліший на той час автономний політ пілотованого корабля типу «*Союз*». Разом з П. І. *Климуком* як бортінженер здійснив політ (24.V—26.VII 1975) на космічному кораблі «Союз-18». 26.V корабель зістикувався з орбітальною станцією «Салют-4» (див. «*Салют*»). Під час польотів С. виконував програму наук.-тех. та мед.-біол. досліджень, а також відпрацьовував методику проведення прикладних робіт по дослідженню природних ресурсів Землі. Дійсний член Міжнародної астронавтичної академії. Державна премія СРСР 1978.

СЕВЕ́РА (Шігель) Іван Васильович (21.V 1891, с. Новосілки, тепер Яворівського р-ну Львів. обл.— 20. XII 1971, Львів) — укр. рад. скульптор, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). В 1904—07 навчався в різьбярській школі у м. Яворові, 1910—14 — у Львів. художньо-промисловій школі, 1915—18 — в петрогр., 1919—21 — празькій, 1921—25 — римській АМ. В 1926 приїхав на Рад. Україну. Твори: «Композитор» (1924), «Портрет В. І. Леніна» (1929), «Узбецький танок» (1935), «М. Коперник» (1938), «І. Франко» (1947), «В. Стефаник» (1949), «Ніл» (1965). В 1926—29 викладав у Київ. худож. ін-ті, 1929—34 — у Харків. худож. ін-ті, з 1947 — у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва (з 1967 — професор). Учнями С. були Д. *Кравич,* В. *Одрехівський* та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Кравич Д. Іван Васильович Сівера. К., 1958.

СЕВЕ́РИ (Severi) — династія рим. імператорів 193—235. Політика С. в основному мала антисенатський характер. Опорою С. були армія і чиновництво. За С. намітилася тенденція до необмеженої влади імператора. С. створили військ.-бюрократичну монархію, яка захищала інтереси рабовласників. Гол. представники С.: *Септімій Север* (правив 193—211), Каракалла (211—217), Александр Север (222—235).

СЕВЕРИ́Н Іван Митрофанович [23.IX (5.X) 1881, с. Остапівка, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 20.II 1964, Київ] — укр. рад. живописець. Навчався в Миргород. художньо-пром. школі ім. М. В. Гоголя у О. *Сластіона,* 1903—05 — у Харків. міській школі рисування і живопису, 1905—07 — Краків. академії красних мистецтв у Я. *Станіславського* та С. *Виспянського,* 1907 — в римській, 1908, 1912—13 — паризькій АМ. В 1915—17 на пропозицію В. В. *Різниченка* С. виїздив з геолого-геогр. експедицією на Тянь-Шань і Тібет, де зробив багато замальовок. В 1917—24 жив у Киргизії, з 1925 — на Україні. Був членом *АРМУ*. Писав пейзажі України, Кубані, Серед. Азії, Франції, Польщі. Твори: «Закопане» і «Околиці Рима» (1907), «Вечір в Альпах» (1908—09), «Кубанський козак» (1909), «На Україні», «Степ український», «Сутінки», «Зимовий вечір у Карпатах», цикли «Гуцульщина» (1907—11), «На Дніпрельстані» (1930—32). С.— автор портретів Т. Шевченка (у співавт.), І. Франка, Лесі Українки, О. Корнійчука. В 1925—27 викладав у худож. технікумі, 1927—33 — худож. ін-ті у Харкові. Твори С. зберігаються у Львів. музеї укр. мистецтва.

В. М. Ханко.

СЕВЕРИ́НОВ Кузьма Антипович (н. 14.XI 1931, с. Хохол-Тростянка, тепер Острогозького р-ну Ворон. обл.) — передовик виробництва у вугільній промисловості, шахтар, заслужений шахтар УРСР (з 1965). Герой Соціалістичної Праці (1960). Член КПРС з 1957. З 1955 працює бригадиром бригади робітників очисного вибою шахти ім. Г. Димитрова виробничого об'єднання по видобуванню вугілля «Красноармійськвугілля» Донец. обл. С.— один із зачинателів *руху за комуністичне ставлення до праці.* Очолювана ним бригада одна з перших у країні завоювала почесне звання колективу комуністичної праці (1958). Делегат XXIII, XXV з'їздів КПРС, XX—XXII та XXVI з'їздів Компартії України. Депутат Верховної Ради УРСР 6—10-го скликань. Нагороджений орденами Леніна, Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медалями.

Ю. О. Поляков.

Севастопольський художній музей.

СЕВЕ́РІ (Severi) Франческо (13.IV 1879, м. Ареццо — 8.XII 1961, Рим) — італ. математик, іноз. член АН СРСР (з 1924). Закінчив (1900) Турінський ун-т. Професор ун-тів у Падуї (1905—21), Феррарі (1909—21) та Римі (з 1921). Осн. праці С. стосуються геометрії, алгебри, матем. аналізу та топології.

СЕВЕ́РІН Сергій Євгенович [н. 8 (21).XII 1901, Москва] — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1968) і АМН СРСР (з 1948), Герой Соціалістичної Праці (1971). Закінчив Моск. ун-т (1924). Учень В. С. *Гулевича.* 1932—48 — професор 3-го Моск. мед. ін-ту (тепер Рязанський мед. ін-т). У 1935 організував лабораторію, а з 1939 очолив кафедру біохімії тварин в Моск. ун-ті. 1945—47 — директор Ін-ту харчування АМН СРСР, а 1948—49 — Ін-ту біол. і мед. хімії АМН СРСР. Осн. праці присвячені біохімії м'язової тканини, міокарда, крові, проблемам ензимології. Нагороджений трьома орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції і Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія. 1982.

СЕВІ́ЛЬСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — одна з основних художніх шкіл в Іспанії 15—17 ст. Художники цієї школи вже в 15 — на поч. 16 ст. виявили інтерес до реальної дійсності і матеріального відображення її форм (А. Фернандес та ін.). У 16 — 1-й пол. 17 ст. у творчості Х. де Роеласа, Ф. Еррери Старшого, П. Леготе, Ф. Пачеко з'явилися демократичні тенденції. В Севільї зародився і досяг розквіту «бодегонес» — жанровий живопис зі сценами з нар. життя. В 17 ст. у Севільї працювали видатні іспан. художники Д. *Веласкес,* Ф. *Сурбаран,* Б. Е. *Мурільйо,* скульптор Х. Мартінес та ін. Для творів майстрів С. ш. ж. характерні реалістичне трактування сюжетів (навіть релігійних), увага до людини та її оточення.

СЕВІ́ЛЬЯ — місто на Пд. Іспанії, центр провінції Севілья та істор. обл. Андалусія. Порт на р. Гвадалквівірі, доступний для мор. суден. Вузол з-ць. Поблизу С., в Сан-Пабло — аеропорт. 558 тис. ж. (1971). Розвинута харчосмакова (виноробна, тютюнова, борошномельна, олійно-жирова, консервна) і текст. (у т. ч. джутова на імпортній сировині) пром-сть. Машинобудування (зокрема суднобудування); воєнна, скляна, шкіряна, паперова пром-сть. Ун-т (засн. 1502). Провінціальні археол. та красних мистецтв музеї, будинок-музей Б. Е. *Мурільйо.* З С. вийшла в море 1-а експедиція Х. *Колумба.* Серед архіт. пам'яток — маврітанський замок

Алькасар (почато буд-во в кін. 12 ст.; численні добудови — в 14—16 ст.), Золота башта (1220), готичні церкви 13—14 ст. (Сан-Ісідоро, Сан-Хіль та ін.), собор (1402—1506, купол — 1519; багате зібрання ісп. мистецтва 16—18 ст.), «Каса де Пілатос» (кін. 15 ст.—1553), «Каса Лонха» (біржа, 1583—98), церкви 17—18 ст. У С. сформувалася *Севільська школа живопису*.

СЕ́ВРСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1920 — один з імперіалістичних договорів *Версальсько-Вашінгтонської системи*, укладений 10.VIII в м. Севрі країнами *Антанти* та державами, що приєдналися до неї, з одного боку, і султанською Туреччиною — з другого. С. м. д. оформив поділ *Османської імперії*. Договір був спрямований проти *кемалістської революції* і мав на меті створення плацдарму для нападу на Радянську Росію. За умовами цього договору Сірія і Ліван передавалися Франції, Палестина і Ірак — Великобританії як підмандатні території (див. *Мандатна система*). Туреччина відмовлялася від претензій на Аравійський п-ів і країни Пн. Африки, визнавала *протекторат* Великобританії над Єгиптом, англ. анексію о. Кіпр. Сх. Фракія, Галліпольський п-ів, район Ізміра передавалися Греції, Додеканеські о-ви — Італії, Чорноморські протоки демілітаризувалися і переходили під контроль новоутвореної міжнар. Комісії проток. Договором було обмежено тур. збройні сили (50 тис. чол.). С. м. д. не було ратифіковано Туреччиною. Скасований на *Лозаннській конференції 1922—23*.

СЕ́ВРСЬКИЙ ФА́РФО́Р — художні вироби фарфорового з-ду в Севрі (Франція). Фарфорову мануфактуру було переведено до міста 1756 з Венсенського замку, де з 1738 виготовляли так званий м'який *фарфор*. З серед. 18 ст. в Севрі виробляли посуд, вази, статуетки в стилі *рококо*, пізніше — *класицизму*. Моделі для С. ф. створювали скульптори Е. М. *Фальконе*, Л. С. Буазо, Ж. Ле Ріш. Для розписів нерідко використовувались малюнки Ф. *Буше*. Спершу вироби Севрської мануфактури (за винятком фігур і груп) створювалися з т. з. м'якого фарфору, з поч. 70-х рр. 19 ст. вироблявся і твердий фарфор. У 20 ст. севрський з-д зберіг значення найвідомішого центру виробн. худож. фарфору у Франції. Зразки С. ф. зберігаються в музеях СРСР, в т. ч. України. Іл. див. також до ст. *Фарфор*.

Літ.: Бирюкова Н. Ю. Французская фарфоровая пластика XVIII века. Л., 1962.

СЕВРЮ́ГА (Acipenser stellatus) — риба роду *осетер*. Довж. тіла до 220 см, маса до 80 кг. Від ін. *осетрових* відрізняється довгим вузьким мечовидним рилом. Поширена в бас. Чорного, Азовського, Каспійського морів, вселена в Аральське м. Прохідна риба. Статева зрілість настає у самців на 5—13-му році, у самок на 8—17-му. Нерест відбувається у квітні — червні — серпні. Живиться С. безхребетними і дрібною рибою. С.— цінна промисл. риба. Запаси С. підтримуються за рахунок штучного відтворення на *риборозплідних ках*. Відомі природні гібриди С. з *білугою, стерляддю, шипом*, штучно одержані життєстійкі гібриди С. з стерляддю.

СЕВУ́НЦ (справж. прізв.— Григорян) Гарегін Севійович [21.I (3.II) 1911, Хндзореськ, тепер Горіського р-ну Вірм. РСР — 13.I 1969, Єреван] — вірм. рад. письменник. Член КПРС з 1932. Друкуватися почав 1928. Перша зб. оповідань — «До землі» (1935). Романи «Тегеран» (т. 1—2, 1952) — про боротьбу трудящих Ірану за своє визволення, «Полонені» (1958) — про героїзм рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. Писав публіцистичні твори. Автор статті «Наш Шевченко» (1961). Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, Червоної Зірки, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Наш Шевченко. «Прапор», 1961, № 3; Полонені. К., 1963.

С. Г. Амірян.

СЕГАРЕ́ЛЛІ (Segarelli) Герардо (р. н. невід., Альсено, біля м. П'яченци — 18.VII 1300, Парма)— засновник секти *апостоліків* (бл. 1260) в Італії. Селянин. Проповідував майнову рівність, викривав католицьке духівництво. Після засудження рим. церквою секти апостоліків С. був заарештований і спалений.

СЕ́ГЕД — місто на Пд. Угорщини, адм. ц. медє Чонград. Розташований на р. Тисі. Вузол з-ць, річковий порт. 171 тис. ж. (1980). Найрозвинутіша текст. (бавовняна, вовняна, льняна, шовкова, трикотажна) і харчосмакова (у т. ч. борошномельна, м'ясо-плодоконсервна, тютюнова) пром-сть. Металообробні, газоочисні, гумовотех., деревообробні, швейні, шкіряно-взуттєві підприємства; судноверф. Родовища газу. Ун-т (з 1872). Мед., пед. і харч. пром-сті ін-ти. Театр, музей. Архіт. пам'ятки 15—18 ст.

СЕГМЕ́НТ (від лат. segmentum — відрізок, смуга) — 1) Плоска фігура, обмежена дугою кривої та *хордою*, що стягує її кінці. Напр., С. *круга* — частина круга, обмежена дугою *ABC* і хордою *AC* (мал.). 2) Частина геом. тіла, обмежена площиною та відрізаною цією площиною частиною поверхні тіла (див., напр., *Кульовий сегмент*). 3) *Відрізок* прямої разом з його кінцями; сукупність усіх дійсних чисел між двома заданими (включаючи й задані). Див. також *Інтервал* у математиці. Іл. с. 83.

СЕГМЕНТА́ЦІЯ — те саме, що й *метамерія*.

СЕГНЕ́ТОВА СІЛЬ — подвійна натрієво-калієва сіль винної кислоти $KOOC(CHOH)_2COONa\ 4H_2O$. Безбарвні кристали, втрачають воду при температурі вище 55,6° С; добре розчинні у воді. Назву дано за прізвищем франц. аптекаря Е. Сеньєта (1632—98), який відкрив сіль 1655. Від назви солі походить назва речовин із своєрідними діелектричними властивостями, вперше виявленими у С. с. (див. *Сегнетоелектрики*). С. с. входить до складу т. з. реактиву Фелінга, що його використовують для виявлення сахарів з вільною альдегідною групою; застосовується у медицині як проносне.

СЕГНЕТОЕЛЕ́КТРИКИ — діелектричні та напівпровідникові *кристали*, які у певному інтервалі температур і без впливу зовнішніх полів мають спонтанну (самочинну) поляризацію (див. *Поляризація діелектриків*). Ця поляризація зумовлена зміщенням іонів *кристалічної гратки* відносно їхнього положення в неполяризованому кристалі, а також впорядкуванням атомних груп, які мають дипольні моменти (див. *Диполь* електричний). С. характеризуються наявністю *гістерезису, доменів*, мають велику *діелектричну проникність*, що залежить від *напруженості поля* електричного, т-ри, пружних напруг, випромінювання тощо. Уперше ці властивості було виявлено у *сегнетової солі*, звідки й назва кристалів «сегнетоелектрики». Відомо кілька сотень С. Їх класифікують за характером *фазового переходу* поблизу *Кюрі точки* (при цій т-рі зникає спонтанна поляризація), за симетрією кристала тощо. З С. найкраще вивчено ніобат літію, гитанат барію, титанат стронцію. Використовують С. у різних галузях науки і техніки для взаємного перетворення звукових та електр. сигналів, вимірювання т-ри і *тиску*, у приймачах *електромагнітних хвиль* та *лазерах*. Див. також *Піроелектрика*.

Літ.: Желудев И. С. Основы сегнетоэлектричества. М., 1973; Сегнетоэлектрики в технике СВЧ. М., 1979; Иона Ф., Ширане Д. Сегнетоэлектрические кристаллы. Пер. с англ. М., 1965; Лайнс М., Гласс А. Сегнетоэлектрики и родственные им материалы. Пер. с англ. М., 1981.

Д. Ф Байса.

СЕГРЕ́ (Segrè) Еміліо Джіно (н. 1. II 1905, Тіволі) — італ. фізик-експериментатор, член Національних АН США та Італії. Закінчив (1928) Римський ун-т, де працював до 1935, з 1938 — в Каліфорнійському університеті. Наук. праці — з атомної спектроскопії, ядерної фізики і ядерної хімії. В складі групи Е. *Фермі* брав участь 1934 у вивченні явища повільних нейтронів. Разом із співробітниками відкрив нові хім. елементи технецій (1937), астат і плутоній-239 (1940), у 1955—антипротон. Нобелівська премія, 1959.

СЕГРЕГА́ЦІЯ (лат. segregatio — відокремлення) — один з проявів політики і практики расової *дискримінації*, що полягає у примусовому відокремленні «кольорового» населення від «білого». Особливо потворних форм С. набула в Пд.-Афр. Республіці (ПАР). Основою здійснюваної расистами ПАР політики служить доктрина *апартеїду*. С. зазнають негри в ряді штатів США, араби в Ізраїлі. С. суперечить принципам і нормам сучас. *міжнародного права*, що містяться в *Статуті ООН*, Міжнар. конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародних пактах про права людини, Міжнародній конвенції про припинення апартеїду і покарання за нього та ін. СРСР та ін. країни соціалізму послідовно і рішуче виступають за повну лік-

І. В. Севера. Портрет М. Коперника. Бронза. 1938. Планетарій. Москва.

Севілья. Золота башта. 1220.

Севрський фарфор. Статуетка «Амур» за моделлю Е. М. Фальконе. 18 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

П. Сезанн. Автопортрет. 1879. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

П. Сезанн. П'єро і Арлекін. 1888. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

Портрет **В. Ф. Седляра** роботи Б. М. Кратка. Гіпс. 1927.

відацію С. як однієї з найганебніших форм нехтування прав і гідності людини. *О. М. Овсюк.*

СЕГРЕГА́ЦІЯ у техніці — 1) У металургії — неоднорідність хім. складу металів (сплавів). Виникає в процесі їхньої *кристалізації* (її тоді наз. *ліквацією*), а також при термічній обробці їх у твердому стані. У кольоровій металургії С. наз. комбінований процес *випалу* окисленої руди з подальшим її збагачуванням (методом магн. *сепарації* або *флотацією*). 2) У гірничій справі — розподіл зерен мінеральної суміші за висотою шару залежно від їхньої величини. Виникає під дією вібрації, напр., на *шлюзі* або концентраційному столі (дрібні зерна потрапляють у нижню частину просіяного шару) чи при насипанні штабеля зернистого матеріалу (великі шматки переважно скочуються вниз). Явище С. використовують у збагачуванні корисних копалин.

СЕГУ́Н (япон., скорочене від сейї тайсьогун — великий полководець, який підкоряє варварів) — спочатку військ. звання, що присвоювалося командуючим військами, які 794—811 підкоряли народності ебісу в пн.-сх. частині о. Хонсю. В 1192—1867 — титул військ.-феод. правителів Японії, за яких імператорська династія була позбавлена реальної влади. Всього було три династії С.: *Мінамото* (1192—1333), Асікага [1335 (1338) —1573], *Токугава* (1603—1867). Владу С. було повалено під час незавершеної бурж. революції 1867—68 (див. *Мейдзі ісин*).

СЕДА́Н — місто на Пн. Сх. Франції. До кін. 19 ст.— фортеця. Біля С. 1—2.IX 1870, під час *франко-прусської війни 1870—71*, нім. війська (під фактичним командуванням ген. Г. *Мольтке*) оточили і розбили франц. армію (командуючий — маршал М. Е. *Мак-Магон*). 2.IX франц. армія капітулювала. До полону потрапило понад 100 тис. чол., у т. ч. імператор *Наполеон III*. Битва під С. прискорила падіння режиму *Другої імперії* (4.IX 1870).

СЕДА́Н — закритий кузов *легкового автомобіля* з чотирма боковими дверцями і з двома або трьома рядами сидінь без перегородки між ними. В СРСР з кузовами типу С. (мал.) випускають більшість автомобілів, напр. ГАЗ-24 «Волга», ВАЗ-2101, «Москвич-412».

СЕДИМЕНТА́ЦІЯ (від лат. sedimentum — осідання) — осідання або спливання частинок, завислих у рідині або газі, під дією гравітаційних або відцентрових сил. Відбувається, якщо зумовлений цими силами спрямований рух частинок переважає над їхнім хаотичним тепловим рухом (див. *Броунівський рух, Дифузія*). Швидкість С. залежить від маси, розміру і форми частинок, в'язкості й густини седиментаційного (дисперсійного) середовища. С. часто супроводиться *коагуляцією* і *коалесценцією*. У природних умовах С. сприяє утворенню *осадочних гірських порід, прояснюванню води* у водоймах, видаленню з атмосфери краплинно-рідких і твердих частинок. На виробництві явище седиментації дає змогу розділяти порошки за розміром частинок, визначати розмір частинок у *дисперсійних системах* (седиментаційний аналіз), виділяти у вигляді осаду або «вершків» продукти хім. реакцій тощо. Для С. використовують *відстійники, класифікатори, сепаратори* та ін.

СЕДІ́ — грошова одиниця Гани, поділяється на 100 *песев*. За курсом Держбанку СРСР на 31.XII 1982 100 С. дорівнюють 26,0 крб.

СЕДЛЯ́Р Василь Феофанович [1 (12).IV 1889, Любеч, тепер смт Ріпкинського р-ну Чернігів. обл.— 1938] — укр. рад. живописець. В 1916—17 навчався в Київ. худож. уч-щі, пізніше в Київ. ін-ті пластичних мистецтв у М. *Бойчука*. Член *АРМУ* — з 1925, об'єднання «Жовтень» — з 1930. Працював у галузі монументального і станкового живопису, станкової та книжкової графіки, декоративно-ужиткового мистецтва. Брав участь у розписах червоноармійських (т. з. Луцьких) казарм у Києві (1919), Київ. ін-ту пластичних мистецтв (тепер — Київ. худож. інститут) та Межигірського худож.-керамічного технікуму (всі — 1924), Червонозаводського театру в Харкові (1935—36). Автор картин «У школі лікнепу» (1924—25), «Розстріл» (1927), «Портрет Оксани Павленко» (1927), «Селянка», «Свято на Дніпрельстані» (1933—34); портретів робітників і робітниць Харків. тракторного заводу (1935—36); іл. та графічних оздоб до «Кобзаря» Т. Шевченка (1931); художньої кераміки (фаянс, майоліка, 1924—29); картонів до тематичних килимів (1936). Окремі твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві. Викладав у Межигірському худож.-керамічному технікумі (1923—28), Межигірському технологічному ін-ті кераміки й скла (1928—30), Київ. худож. інституті (1930—36). Іл. див. на окремому аркуші, с. 192—193.

Літ.: Холостенко Є. Василь Седляр. Х., 1934. *Л. В. Владич.*

СЕ́ДНІВ — селище міського типу Чернігівського р-ну Черніг. обл. УРСР. Розташований на р. Снові (прит. Десни), за 25 км від залізнич. ст. Чернігів. 1,9 тис. ж. (1982). Вперше згадується як давньорус. місто-фортеця Сновськ під 1068 в *Іпатіївському літописі*. У 1234 Сновськ захопив *Данило Галицький*. У 50-х рр. 14 ст. місто загарбало *Велике князівство Литовське*. З 16 ст. Сновськ має сучасну назву. На початку 16 ст. С. відійшов до Росії. За *Деулінським перемир'ям 1618* С. підпав під владу Польщі. В 1654 — у складі Лівобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в січні 1918. З 1959 С.— с-ще міськ. типу. Радгосп, н.-д. станція по картоплі, бджолорозплідник, будинок побуту. Середня школа, лікарня, санаторій, будинок творчості та відпочинку Худож. фонду УРСР. Будинок культури, 5 б-к. У С. збереглися залишки давньорус. городища (урочище «Замок»). Серед архіт. пам'яток — Благовіщенська церква (кам'яна, 1690), комплекс будівель і парк садиби Лизогубів (17—19 ст.), Георгіївська (Юрія) церква (17 ст., дерев'яна). В С. бували Т. Г. Шевченко (1846, 1847), Л. М. *Жемчужников* (1852—56), Л. І. *Глібов* (1852), укр. письменник і етнограф Б. Д. *Грінченко*. В 90-х рр. 19 ст. тут працював укр. художник О. Г. *Сластіон*. У С. жив Д. А. *Лизогуб*, в маєтку якого переховувалися народники А. І. *Желябов*, С. Л. *Перовська*, В. А. *Осинський*.

СЕЗА́М — рід трав'янистих рослин родини сезамових, або кунжутових; те саме, що й *кунжут*.

СЕЗА́НН (Cézanne) Поль (19.I 1839, Екс-ан-Прованс — 22.X 1906, там же) — французький живописець, представник *постімпресіонізму*. В 1858—62 відвідував рисувальну школу в Ексі, 1861—65— Академію Сюїса в Парижі. Ранні твори художника позначені впливом П. *Веронезе*, О. *Дом'є* та ін. («Чернець», 1865—67; «Пастораль»; «Піч у майстерні», 1865—68). На противагу розпливчастості, нетривкості форм, властивих *імпресіонізму*, С. прагнув до відтворення матеріального світу, до вагомості й об'ємності форми («П'єро і Арлекін», 1888; «Персики й груші», 1888—90; «Акведук», 1889; «Гравці в карти», 1890—92; «Натюрморт з апельсинами та яблуками», 1895—1900, та ін.). Твори зберігаються в Луврі, в ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. Принципи мистецтва С. мали великий вплив на живопис 20 ст. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145. а також до ст. *Живопис*, т. 4, с. 120—121.

Літ.: Перрюшо А. Сезанн. Пер. с франц. М., 1966; Поль Сезанн. Альбом. Л., 1975.

СЕЗО́Н (франц. saison, від лат. satio — сівба) — 1) Пора року (весна, літо, осінь, зима). 2) Частина року, на яку припадають певні явища природи або певні види госп. діяльності людини, відпочинку, спорту тощо. 3) Театральний, музичний С.— період, коли регулярно працюють театри, концертні зали тощо.

СЕЗО́ННІ ПРАЦІВНИКИ́ — робітники й службовці, зайняті на роботах, які в силу природних і кліматичних умов можна виконувати лише протягом певного періоду (сезону), що не перевищує 6-ти місяців. На С. п. поширюється дія заг. норм *трудового права* з деякими винятками, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24.IX 1974. *Трудовий договір* з С. п. можна укладати на певний строк або на виконання певної роботи протягом часу, не більшого за сезон. С. п. мають право розірвати цей договір, письмово попередивши про це *адміністрацію* за 3 дні. З ініціативи адміністрації трудовий договір з С. п. можна розірвати на заг. підставах, передбачених *законодавством про працю*, а також у разі зупинення на підприємстві роботи на строк понад два тижні з причин виробничого характеру або у зв'язку зі скороченням робіт та з причин неявки працівника на роботу безперервно протягом одного місяця у зв'язку з *тимчасовою непрацездатністю*. С. п. не

користуються правом на відпустку або заміну її грошовою компенсацією. Трудове законодавство містить і ін. особливості в регулюванні умов праці сезонних працівників. *Є. О. Монастирський.*

СЕЗО́ННІСТЬ ВИРОБНИ́ЦТВА — нерівномірність вироблення продукції протягом року, пов'язана з порою року (з сезоном). Характерними рисами сезонності є піднесення, спади й припинення *виробничого циклу* в окремі періоди року. Сезонність існує в ряді галузей пром-сті: м'ясній, молочній, рибній, харч., лісовій, а також у буд-ві, с. г. На сезонність с.-г. виробн. впливає цілий комплекс природних умов, у пром-сті вона значною мірою залежить від характеру виробн. В міру розвитку техніки і транспортних зв'язків створюються умови для подолання С. в. Це дає можливість збільшити випуск продукції, повніше використовувати *трудові ресурси* і *основні фонди*. С. в. у сільс. г-ві СРСР зменшують раціональним поєднанням галузей, *комбінуванням виробництва*, механізацією трудомістких робіт, створенням *агропромислових об'єднань* тощо.

СЕЇД АЗІ́М ШИРВАНІ́ (9.VII 1835, Шемаха — 20.V 1888, там же) — азерб. поет-сатирик, просвітитель. Здобув духовну освіту в Іраку. Повернувшись на батьківщину, заснував в м. Шемаха просвітянську школу. Писав газелі, притчі, байки, віршовані оповідання. Сатиричні твори спрямовані проти фанатизму, лицемірства служителів культу. Критикував соціальну несправедливість, паразитизм баїв, духівництва («Повернення мусте-хіда з навчання», «Похорон собаки», «Хабар богові» та ін.). Осн. мотиви лірики — любов до людини, боротьба за її щастя. *Тв.:* Рос. перекл.— Обращение к сыну. Баку, 1961. *В. І. Ціпко.*

СЕЇ́ДІ Сеїтназар Хабін-ходжа-огли (1775, с. Ламма, тепер Карабекаульського р-ну Чарджоуської обл. Туркм. РСР — 1836, там же) — туркм. поет, воєначальник. Твори С. пройняті ідеями патріотизму, прославляють мужність, відвагу захисників батьківщини («Хребет коня», «Друзі», «Час розплати» та ін.). Велике місце у творчості С. посідає любовна лірика («Бережи честь», «Дві квітки», «Моя Хотіджа» та ін.). Загинув у бою проти військ перського шаха. *А. Улугбердиєв.*

СЕЇ́ДОВ Гасан Неймат-огли (н. 16. VIII 1932, с-ще Качаган Марнеульського р-ну Груз. РСР) — рад. державний і парт. діяч. Член КПРС з 1956. Н. в сім'ї селянина. Після закінчення Азерб. політех. ін-ту (1956) працював пом. майстра, заст. нач. цеху, нач. цеху, заст. гол. інженера маш.-буд. з-ду ім. лейтенанта Шмідта (Баку). В 1965—71 — директор цього з-ду. В 1971—81 — секретар ЦК КП Азербайджану. З січня 1981 — Голова Ради Міністрів Аз. РСР. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1981. Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора, медаллю.

СЕЙ (Say) Жан Батіст (5.I 1767, Ліон — 15.XI 1832, Париж) — франц. економіст, один з перших представників *вульгарної політичної економії*, ідеолог великої буржуазії. Прихильник вільної торгівлі (див. *Фритредерство*). Здобув комерційну освіту у Великобританії, з 1819 — професор політ. економії Паризького ун-ту та ін. навч. закладів Франції. Брав участь у Великій франц. революції до приходу до влади якобінців. С. вважав закони капіталістичного виробн. вічними, зводив виробн. лише до процесу діяння людини на природу. Виступав проти трудової теорії вартості Д. *Рікардо*. Вважав себе популяризатором вчення А. *Сміта*, насправді ж все зводив до ревізії наук. положень *класичної буржуазної політичної економії*. Гол. праця С.— «Трактат політичної економії» (1803; рос. перекл. окремих розділів, 1896). Автор вульгарної теорії «трьох факторів виробництва» (див. *Факторів виробництва теорія*). С. заперечував експлуататорську природу *капіталізму*.

СЕЙВА́Л, оселедцевий, або івасевий, кит (Balaenoptera borealis) — водний ссавець роду *смугач*. Тіло (довж. до 19 м) струнке, в осн. сірого забарвлення, спинний плавець високий. Голова невелика, нижня щелепа трохи довша від верхньої. Пластини вуса темносірі з світлішою бахромою. Поширений у відкритих водах від Арктики до Антарктики; в СРСР — в далекосхідних, Баренцовому, Карському, зрідка Балтійському морях. Тримається поодинці або парами. Живиться перев. *веслоногими ракоподібними*, рибою, головоногими молюсками. Самка раз на два роки після майже 12 міс. вагітності народжує 1 маля завдовжки до 5 м.

СЕ́ЙГО Михайло Іванович (н. 6. VIII 1914, м. Вінніпег, Канада) — діяч укр. прогресивних організацій у Канаді. Член Компартії Канади з 1932. Не раз зазнавав арештів за революц. діяльність. З 1954 — редактор, 1960—80 — директор газ. *«Юкрейніан канейдіан»*. Член крайового виконавчого комітету *Товариства об'єднаних українських канадців*. Автор книжки про Т. Г. Шевченка «Весь світ — моє село» (1964, у співавторстві з Г. Польовою).

СЕЙМ — найбільша ліва притока Десни (бас. Дніпра). Бере початок на схилах Середньоросійської височини у Бєлг. обл. РРФСР, тече в межах Курської обл. РРФСР та Сум. і Черніг. областей УРСР. Довж. 748 км, площа бас. 27,5 тис. км². Характер переважно рівнинний, шир. річища досягає 100 м; у заплаві — багато стариць і озер, заливні луки. Живиться переважно сніговими водами, частково — грунтовими. Замерзає в листопаді — грудні, скресає в березні — квітні. У пониззі судноплавний. Воду С. використовують для пром. і госп.-побутового водопостачання та зрошування; риборозведення. На С. — міста Курськ, Льгов, Рильськ, Путивль; на берегах — бази відпочинку. У заплаві С., поблизу с. Волинцевого,— *Волинцівські поселення і могильчик*.

СЕЙМ (польс. sejm, лит. saimas, чес. sněm) — 1) Станово-представницька установа у феод. Польщі, Чехії та деяких ін. державах Сх. Європи. Зокрема у Польщі С. виник у 15 ст. Вальний (загальний) С. у Польщі, а після *Люблінської унії 1569* — в *Речі Посполитій* складався з 2-х палат: сенату та посольської ізби. С. існував і в буржуазній Польщі 1919—39. 2) Найвищий орган держ. влади ПНР, який обирається населенням на 4 роки на підставі заг., рівного, прямого виборчого права при таємному голосуванні.

СЕ́ЙНЕР (англ. seiner, від seine — рибальська сіть, невід) — морське моторне або моторно-вітрильне добувне *рибопромислове судно*. Обладнане обкидними капшуковими неводами, пристроями, якими вибирають і укладають неводи, рибопошуковою апаратурою, машинами для обробки й охолодження риби. В СРСР найпоширенішими є С. (мал.) довжиною 25—35 м, потужність їхнього гол. двигуна — 220 кВт.

СЕЙСМІ́ЧНА О́БЛАСТЬ (від грец. σεισμός — землетрус) — тектонічно активна ділянка земної кулі, в межах якої містяться вогнища *землетрусів*. У Рад. Союзі С. о. є Камчатка, Сахалін, Курильські о-ви, що входять до Тихоокеанського сейсмічного поясу, гірські райони й передгір'я республік Серед. Азії та Кавказу, України (Карпати, Кримські гори), які належать до Альпійсько-Гімалайського сейсмічного поясу. Коливання земної поверхні, зумовлені сильними землетрусами в С. о., іноді поширюються і на асейсмічні регіони, де землетрусів практично не буває. Так, землетруси 1940 та 1977 з *епіцентрами* в Румунії відчувалися на значній тер. Європ. частини СРСР, у т. ч. у Києві, Москві й Ленінграді. *Г. Є. Харечко.*

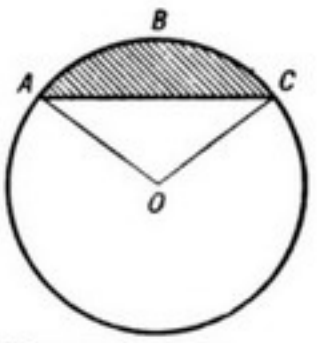
СЕЙСМІ́ЧНА СЛУ́ЖБА — комплекс робіт, що охоплює безперервні спостереження над землетрусами на *сейсмічних станціях* та централізовану обробку одержаних результатів. Гол. завдання С. с.— систематичне визначення осн. параметрів землетрусів (координат *епіцентра*, часу виникнення, енергії тощо). В Рад. Союзі С. с. здійснює Єдина система сейсмічних спостережень, створена при АН СРСР. На Україні безперервні спостереження над землетрусами (у т. ч. Карпат і Криму) проводять підпорядковані АН УРСР регіональні С. с. Дані спостережень більшості сейсмічних станцій світу узагальнює Міжнар. С. с. з сейсмологічним центром у м. Едінбур-

Г. Н. Сеїдов.

Соднів. Благовіщенська церква. 1690.

Сегмент круга.

Седан.

Сейвал.

Сейнер.

С. Сейфуллін.

Л. М. Сейфулліна.

зі. Результати спостережень С. с. регулярно публікують у сейсмологічних бюлетнях і використовують для вивчення глибинної будови Землі, сейсмічності та процесів, що відбуваються у вогнищах земдетрусів. *Г. Є. Харечко.*

СЕЙСМІ́ЧНА СТА́НЦІЯ — установа, в якій за допомогою *сейсмографів* здійснюють реєстрацію коливань земної поверхні, зумовлених *землетрусами,* та обробку одержаних записів (*сейсмограм*). Розрізняють телесейсмічні (призначені для реєстрації сейсмічних коливань на відстанях понад 2000 м) та регіональні (для реєстрації коливань на менших відстанях) С. с. Є також спец., здебільшого пересувні, С. с., що реєструють коливання локального або тимчасового характеру.

На Україні працює 10 стаціонарних сейсмічних станцій (1981). *Г. Є. Харечко.*

СЕЙСМІ́ЧНА ШКАЛА́ — шкала для визначення інтенсивності коливань земної поверхні, зумовлених *землетрусами.* У світовій практиці застосовують кілька С. ш., у яких інтенсивність коливань оцінюють за показниками зовн. ефекту землетрусів, у т. ч. за пошкодженням будівель, формою та масштабами деформацій грунту тощо. Більшість С. ш. мають 12-бальну градацію. В СРСР прийнято 12-бальну С. ш. (ГОСТ 6249—52), а також С. ш. MSK-64. Проводяться роботи по вдосконаленню С. ш. з урахуванням можливості використання інструм. даних, вимірювання швидкості та прискорення руху земної поверхні під впливом *сейсмічних хвиль.* С. ш. застосовують при вивченні зовн. прояву землетрусів, сейсмічному районуванні тощо.

Г. Є. Харечко.

СЕЙСМІ́ЧНЕ ЗОНДУВА́ННЯ — один з видів сейсмічної розвідки, при якому штучно збуджені пружні *сейсмічні хвилі* реєструють в окремих пунктах або на невеликих відрізках як вздовж лінії профілю, так і по досліджуваній площі. Широко застосовують й глибинне С. з. (ГСЗ), реєструючи сейсмічні хвилі, які поширюються на десятки кілометрів у глибини Землі, що дає змогу вивчати будову всієї товщі *земної кори* до *Мохоровичича поверхні* включно. С. з. застосовують з метою одержання заг. відомостей про геол. будову досліджуваної ділянки земної кулі, а також для пізнання закономірностей розміщення родовищ багатьох видів корисних копалин. Див. також *Сейсмічні методи розвідки.* *О. А. Трипільський.*

СЕЙСМІ́ЧНІ МЕ́ТОДИ РО́ЗВІДКИ, сейсморозвідка — група геофіз. методів дослідження геол. будови *земної кори,* що грунтуються на вивченні поширення в ній штучно збуджених пружних *сейсмічних хвиль.* Пружні хвилі, зумовлені вибухом або ударом, поширюються в усі боки від місця виникнення і проходять на великі глибини у товщу земної кори. Там вони відбиваються або заломлюються на поверхнях, що розділяють верстви різних *гірських порід.* Відбиті або заломлені на глибині пружні хвилі частково повертаються до земної поверхні, де їх реєструють за допомогою спец. апаратури. Вимірюючи час їхнього поширення і вивчаючи характер коливань, визначають глибину залягання та форму тих геол. границь, де відбивалися або заломлювалися хвилі, а іноді й склад гірських порід, через які пройшли хвилі на своєму шляху. Розрізняють два осн. С. м. р.— метод відбитих хвиль і метод заломлених хвиль. У Рад. Союзі розроблено кореляційний метод заломлених хвиль. Залежно від частоти коливань сейсморозвідку поділяють на інфра-, низько-, середньо-, високочастотну, сейсмоакустичну та ультразвукову. Найпоширеніша середньочастотна сейсморозвідка, особливо при розв'язанні багатьох питань структурної геології. Високочастотну сейсморозвідку застосовують в *інженерній геології,* низькочастотну — при вивченні будови земної кори (глибинне *сейсмічне зондування*). С. м. р. належить провідне місце серед *геофізичних методів розвідки* при пошуках і розвідці родовищ нафти й природного горючого газу. На Україні С. м. р. застосовують у комплексі з ін. геофіз. методами та бурінням свердловин, що дає найбільший геол. та екон. ефект при пошуках корисних копалин.

Літ.: Гурвич И. И., Боганик Г. Н. Сейсмическая разведка. М., 1980; Сейсморазведка. Справочник геофизика. М., 1981. *Є. І. Антонюк.*

СЕЙСМІ́ЧНІ ХВИ́ЛІ — пружні хвилі, що виникають у *земній корі* внаслідок *землетрусів,* вибухів, ударів і поширюються в гірських породах у вигляді затухаючих коливань. Розрізняють поздовжні й поперечні С. х. В поздовжніх С. х. коливання відбуваються в напрямі поширення їх, у поперечних — перпендикулярно до напряму поширення хвиль. Швидкості поширення поздовжніх С. х. у різних гірських породах неоднакові: у глинах — 1,8—2,4 км/с, у кам. солі — 4,5—5 км/с, у кристалічних породах — 5,5—6,2 км/с. Швидкості поперечних С. х. значно менші. Спостереження за поширенням С. х. дають підстави робити висновки про зміну густини речовини Землі у внутр. *геосферах.* Див. також *Сейсмічні методи розвідки.*

В. Б. Соллогуб.

СЕЙСМОГРА́МА (від грец. σεισμός — коливання, землетрус і γράμμα — запис) — автоматичний безперервний запис коливань земної поверхні, зумовлених землетрусом або вибухом. Запис роблять *сейсмографом.* Аналіз запису *сейсмічних хвиль* дає змогу визначати момент приходу їх на *сейсмічну станцію,* а також обчислити силу землетрусу і місце знаходження *гіпоцентра.* На підставі обробки С., що реєструють хвилі, зумовлені вибухом, встановлюють момент приходу цих хвиль на станцію, потім складають *годографи,* за якими визначають конфігурацію і глибину залягання різних сейсмічних границь, що відповідають певним геол. напластуванням. Ці дані мають велике значення для вивчення структури *земної кори* і розвідки корисних копалин.

Б. Соллогуб.

СЕЙСМО́ГРАФ (від грец. σεισμός — коливання, землетрус і γράφω — пишу) — прилад для автоматичного запису коливань земної поверхні, зумовлених *землетрусами* або вибухами. Складається С. з сейсмоприймача (сейсмометра), що приймає сейсмічні сигнали, і реєструючого пристрою. Застосовують різні типи сейсмоприйма-

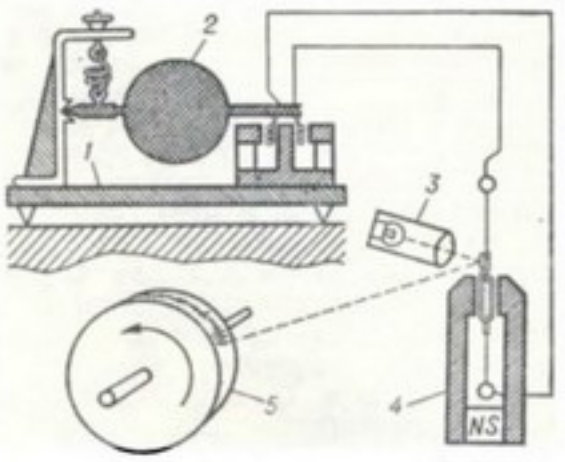

Схема сейсмографа: *1* — корпус з постійним магнітом; *2* — маятник; *3* — джерело світла; *4* — дзеркальний гальванометр; *5* — барабан з фотопапером.

чів. Мех. коливання, зумовлені *сейсмічними хвилями,* в більшості конструкцій С. перетворюються сейсмоприймачами на електр. сигнали, що їх записують реєструючі пристрої. Такий запис наз. *сейсмограмою.* Комплекс існуючих С. забезпечує реєстрацію коливань у діапазоні частот від тисячних часток герца до десятків герц.

Г. Є. Харечко.

СЕЙСМОЛО́ГІЯ (від грец. σεισμός — землетрус і λόγος — вчення) — галузь *геофізики,* що вивчає *землетруси* та пов'язані з ними явища. Досліджує причини виникнення землетрусів, їхнє геогр. поширення, фіз. та геол. процеси, що зумовлюють і супроводжують землетруси. Важливим завданням С. є прогнозування землетрусів. Передбачення місця, часу прояву й сили землетрусів базуються на виявленні змін фіз.-мех. властивостей *земної кори* і *мантії Землі* перед виникненням землетрусів, зв'язків між зміною сонячної активності й сейсмічним режимом Землі тощо. На підставі аналізу даних, одержаних на *сейсмічних станціях,* проводять сейсмічне районування території. Розробленням приладів і методів реєстрації сейсмічних коливань займається *сейсмометрія*: питаннями антисейсмічного будівництва — інженерна С. Вивчення *сейсмічних хвиль,* змін швидкості їх при проходженні через різні товщі земних надр дає змогу робити висновки про будову окремих *геосфер,* а також виявляти родовища корисних копалин. Як галузь С. виникла в середині 19 ст. Велика роль у її розвитку належить рос. вченому Б. Б. *Голицину,* нім. геофізику Е. Віхерту та амер. геофізику Б. Гутенбергу, англ. вченим Дж. Мілну і Х. Джефрісу, югосл. геофізику А. Мохоровичичу. В СРСР сейсмологічні дослідження проводять Ін-т фізики Землі ім. О. Ю. Шмід-

та АН СРСР, окремі наук. установи союзних республік (на Україні — Ін-т геофізики ім. С. І. Субботіна АН УРСР), спец. установи. Міжнар. зв'язки в галузі С. здійснює Міжнар. асоціація сейсмології і фізики земних надр при Міжнар. союзі геодезії і геофізики.

Літ.: Атлас землетрясений в СССР. М., 1962; Сейсмическое районирование СССР. М., 1968; Сейсмичность Украины. К., 1969; Саваренский Е. Ф. Сейсмические волны. М., 1972; Физика очага землетрясений. М., 1975.

В. Б. Соллогуб.

СЕЙСМОМЕ́ТРІЯ (від грец. σεισμός — коливання, землетрус і μετρέω — вимірюю) — розділ *сейсмології*, що розробляє прилади і методи реєстрації коливань грунту, споруд та ін. об'єктів, зумовлених *землетрусами* і вибухами. Реєстрацію сейсмічних хвиль здійснюють автом. *сейсмічні станції* за допомогою *сейсмографів*. Результати записів наз. *сейсмограмами*. На поч. 20 ст. користувалися трьома способами реєстрації коливань грунту — мех., оптичним і гальванометричним. З них найефективніший гальванометричний спосіб, запропонований Б. Б. *Голицыним* 1902. Ним користуються і тепер. У 1935—37 Г. О. *Гамбурцев* розробив нову теорію сейсмічних приладів на основі методу електромех. аналогій. У 1945—47 рад. геофізик Д. П. Кірнос розробив систему гальванометричної реєстрації, що дає змогу з незначними помилками записувати зміщення грунту при проходженні сейсмічних хвиль. Цю систему успішно застосовують в СРСР, зокрема на Україні, при сейсмічній розвідці нафтових і газових родовищ і при глибинному *сейсмічному зондуванні*.

О. А. Трипільський.

СЕЙСМОСТІЙКЕ́ БУДІВНИ́ЦТВО, антисейсмічне будівництво — зведення будинків і споруд, здатних протистояти сейсмічним силам, що виникають при *землетрусах*. В СРСР вимоги до проектування і буд-ва сейсмостійких будинків і споруд у районах сейсмічністю 7, 8 і 9 балів (за діючою 12-бальною *сейсмічною шкалою*) встановлено *Будівельними нормами і правилами*. На ділянках сейсмічністю понад 9 балів буд-во, як правило, не допускається. Сейсмостійкість будинків і споруд забезпечується вибором сприятливого у сейсмічному відношенні місця буд-ва, конструктивними рішеннями і високою якістю буд.-монтажних робіт. Вибір місця буд-ва зумовлюється сейсмічністю ділянки, що її визначають по картах сейсмічного районування території СРСР і уточнюють по картах сейсмічного мікрорайонування або гідрогеол. та інженерно-геол. розвідуваннями (оптимальними вважаються ділянки з щільними й сухими грунтами). Конструктивні рішення полягають у макс. зменшенні маси проектованої споруди (будинку); рівномірному розподілі в ній мас і елементів жорсткості; забезпеченні симетричності й простоти конфігурації у плані; застосуванні монолітних конструкцій або збірних конструкцій з надійними і нескладними стиками. Вони полягають також у збільшенні допустимої гнучкості несучих елементів, у створенні умов, за якими у вузлах та елементах конструкцій виникають пластичні деформації, що значно підвищують їхній опір дії сейсмічних сил, тощо. Залежно від розрахункової сейсмічності споруди (будинку), яку визначають з урахуванням сейсмічності ділянки буд-ва й призначення споруди (будинку), нормами встановлено граничні розміри будови у плані та за висотою, кількість поверхів тощо. У спорудах (будинках) значної протяжності і складної у плані конфігурації передбачаються антисейсмічні *шви*, які поділяють їх на відсіки. Спец. антисейсмічні заходи вживають у дорожньому і гідротех. буд-ві. Розраховують сейсмостійкі споруди (будинки) за несучою здатністю з визначенням розрахункових сейсмічних навантажень динамічним методом (наближеним способом).

Літ.: Сейсмостойкое строительство зданий. М., 1971; СНиП II-А. 12—69. Строительные нормы и правила, ч. 2, гл. 12. Строительство в сейсмических районах. М., 1977; Ньюмарк Н., Розенблюэт Э. Основы сейсмостойкого строительства. Пер. с англ. М., 1980.

Л. Ф. Кожушко.

СЕЙТА́КОВ Бекі [18 (31).III 1914, с. Бедіркент, тепер сільрада ім. А. Атаєва Тахтинського р-ну Ташауз. обл. Туркм. РСР — 5.III 1979, Ашхабад] — туркм. рад. письменник, нар. письменник Туркм. РСР (з 1967), чл.-кор. АН Туркм. РСР (з 1969). Член КПРС з 1942. Друкувався з 1935. Перша зб. віршів — «Юність» (1938), зб. оповідань «Щасливе покоління» (1940). Повісті «Світло Москви» (1956) і «Неспокійні люди» (1958) — про передових людей сучасного колг. села. В тетралогії «Брати» (ч. 1—4, 1958—72, ч. 4 під назв. «Бедіркент») показав долю туркм. народу в дореволюц. і рад. час. До зб. «Метелик» (1978) увійшли повісті, оповідання, нариси, спогади. Перекладач творів Т. Шевченка, О. Гончара. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

А. Улугбердиєв.

СЕЙТЛІЄВ Кара (1.I 1915, с. Караган, тепер Бахарденського р-ну Ашхаб. обл. Туркм. РСР — 2. V 1971, Ашхабад) — туркм. рад. письменник, народний письменник Туркм. РСР (з 1967). Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1938. Перша зб. віршів — «Поетова ліра» (1941). Автор збірок «Бойовий дух» (1942), «Під високим сонцем» (1955), «Квіти Індії» (1960), «Крилаті часи» (1962) та ін., балади про Леніна. Україні присвятив поезії «Подарунок», «На березі Дніпра». Багато віршів С. покладено на музику. Писав п'єси. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Радянська література народів СРСР. К., 1952.

А. Улугбердиєв.

СЕЙФУ́ЛЛІН Сакен (12.VI 1894, кочовий аул, тепер аул «Кара-Шілік» Ортауського радгоспу Агадирського р-ну Джезказганської області Каз. РСР — 25. II 1938)— казах. радянський письменник і держ. діяч. Член Комуністичної партії з 1918. Брав участь у боротьбі за встановлення Рад. влади у Казахстані. Голова Раднаркому Казах. АРСР (1922—25), член ВЦВК. Друкуватися почав 1910. Перша зб. віршів — «Дні минулі» (1914). Твори С. присвячені революц. боротьбі і будівництву соціалістич. життя у Казахстані. Збірки віршів «Домбра» (1924), «На хвилях життя» (1928) і поеми «Совєтстан» (1926), «Кокчетав» (1929), «Альбатрос» (1933) та ін., п'єс «Шлях до щастя» (1917), «Червоні соколи» (1922), повісті «Землекопи» (1928), «Айша» (1930), «Плоди» (1935), роман «Тернистий шлях» (1927). Автор статті «Пам'яті Т. Г. Шевченка» (1926). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М., 1958; Тернистый путь. Алма-Ата, 1975.

Б. Іскаков.

СЕЙФУ́ЛЛІНА Лідія Миколаївна [22.III (3.IV) 1889, селище Верхньоувельське, тепер Чебаркульського р-ну Челяб. обл.— 25. IV 1954, Москва] — рос. рад. письменниця. Друкуватися почала 1917. Осн. тема повістей «Чотири розділи», «Перегній» (обидві — 1922), «Віринея» [1924; за її мотивами створила (1925, у співавт.) однойм. п'єсу (однойм. опера, 1967, композитор С. Слонімський; однойм. фільм, 1969)], «Кайнкабак» (1926) та ін.— класова боротьба на селі в роки революції та в період непу, духовне зростання жінки-селянки. Оповідання «Правопорушники» (1922) — з життя безпритульних дітей. Автор п'єс, оповідань, повісті про Велику Вітчизн. війну «На своїй землі» (1946), літ.-критичних статей, спогадів про В. І. Леніна, М. Горького, В. Маяковського та ін. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1968—69; Сочинения, т. 1—2. М., 1980; Укр. перекл.— В колонії. К., 1927; Правопорушники. Х.—К., 1930; Таня. К.—Х., 1935.

Літ.: Яновский Н. Н. Лидия Сейфуллина. М., 1972.

В. Я. Буран.

СЕЙШЕ́ЛЬСЬКІ ОСТРОВИ́, Республіка Сейшельські Острови — держава на островах тієї ж назви в зх. частині Індійського ок. До її складу входять також т. з. підпорядковані території (частина Амірантських о-вів, група о-вів Космоледо, о-ви Праслен і Провіденс та ін.).

Державний лад. С. О.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви і уряду — президент. Законодавчу владу здійснює президент і однопалатний парламент — Нац. асамблея (25 членів). За конституцією 1979 всі члени парла-

Герб Сейшельських Островів.

СЕЙШЕЛЬСЬКІ ОСТРОВИ

Площа — 405 км²

Населення — бл. 80 тис чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Вікторія

Секвойя вічнозелена. Гілка з шишками.

Секвойядендрон гігантський. Старе дерево і гілка з шишкою.

Секретар.

менту, уряду, президент повинні бути членами правлячої партії.

Природа. Острови материкового походження (окремі — кораловго), вис. до 915 м (на о. Мае). Клімат субекваторіальний, морський. Пересічні місячні т-ри від +26 до +28°. Опадів до 4000 мм на рік. У внутр. районах збереглися вічнозелені тропічні ліси. На о. Кузен — пташиний заповідник.

Населення С. О. становлять креоли, африканці-банту, європейці, індійці, китайці та ін. Офіц. мови — англійська, французька та креольська. Пересічна густота нас. —197 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Найбільше місто — *Вікторія*.

Історія. Сейшельські о-ви відкрили португальці на поч. 16 ст. У 18 ст. острови захопила Франція (здобули назву за ім'ям франц. віконта Моро де Сейшель). В кін. 18 ст. С. о. перейшли до Великобританії. В 1810 проголошені англ. володінням (затверджено Паризьким договором 1814). З 1903 С. О. — колонія Великобританії. Після 2-ї світової війни посилилась боротьба народу С. О. проти англ. панування. В 1970 С. О. було надано внутр. самоврядування. 28. VI 1976 офіційно проголошено незалежність С. О., які залишились у складі Співдружності. очолюваної Великобританією. С. О. було повернуто о-ви Альдабра, Дерош і Фаркуар, які Великобританія відторгла від Сейшел 1965. В 1976 С. О. встановили дипломатичні відносини з СРСР. Уряд С. О. виступає за збереження економічної і політичної незалежності країни, зміцнення єдності нації, створення соціалістичної держави. У зовнішніх відносинах С. О. проводять *неприєднання політику*, виступають за співробітництво з усіма країнами. Уряд С. О. засуджує *апартеїд*, підтримує національно-визвольні рухи. Сили міжнар. імперіалізму зробили кілька спроб усунути прогресивний режим С. О. (зокрема, з допомогою пд.-афр. найманців 1979). З 1976 С. О.— член ООН. Входять до складу *Організації африканської єдності*. *В. Б. Євтух.*

Політичні партії, профспілки. Прогресивний фронт народу Сейшельських Островів, засн. 1963. Правляча і єдина партія в країні. Національна спілка робітників Сейшельських Островів, засн. 1978.

Господарство. Провідне значення має сфера послуг, в якій зайнято понад 70% економічно активного населення. Іноз. туризм забезпечує 35% національного доходу і бл. 90% валютних надходжень С. О. Через незначні площі угідь с. г. не забезпечує потреб країни у продовольстві. На експорт вирощують гол. чин. (збір тис. т, 1978) кокосову пальму (копри — 3), корицю — 0,6, чай — 0,2, ваніль, пачулі (використовують у парфюмерній пром-сті); для власного споживання — овочі, фрукти, коренеплоди, цукр. тростину, тютюн. Поголів'я (тис., 1979): великої рогатої худоби — 0,3, свиней — 4,8. Вилов риби — бл. 5 тис. т на рік; 1979 створено нац. риболовну компанію. Працюють невеликі підприємства гол. чин. харч. та деревообр. галузей. Виробн. електроенергії (37 млн. кВт год, 1977) на ТЕС у м. Вікторія. Розвинутий каботажний мор. транспорт місц. значення. Довж. автошляхів — 175 км. На о. Махе — міжнародний аеропорт. З С. О. вивозять копру, корицю, ваніль, морожену рибу тощо; довозять машини і устаткування, продовольство, нафтопродукти. Розвинутий реекспорт (гол. чин. паливо для літаків та суден). У 1981 країну відвідало бл. 71 тис. іноз. туристів. Гол. торг. партнер — Великобританія. Грош. одиниця — сейшельська рупія. 1 сейшельська рупія = 0,16 дол. США.

О. О. Рогожин.

Освіта. В 1971 бл. 42% дорослого населення було неписьменним. У 1977 уряд проголосив реформу освіти, за якою здійснюється демократизація її; навчання стало безплатним. Уже 1979 всі діти практично були охоплені поч. школою. В 1980 прийнято рішення про запровадження заг. 9-річного навчання. До поч. школи приймають дітей з 6 років, строк навчання — 6 років, строк навчання в серед. школі — 7 років (5 + 2). В 1979/80 навч. р. у поч. школах налічувалося 10 тис. учнів, у середніх — 4,6 тис., у системі професійно-технічної підготовки — 542 учні.

Викладання в навч. закладах в основному англ. мовою, проводиться робота з метою запровадження навчання креольською мовою. В країні два коледжі — пед. і тех., вузів немає. Вищу освіту здобувають за кордоном.

В. З. Клепиков.

СЕ́ЙШІ (франц. seiches) — стоячі хвилі у замкнутих або напівзамкнутих водоймах (морях, затоках, озерах). Являють собою періодичні коливання рівня води без поширення хвиль по поверхні, причому коливання водної поверхні відбуваються відносно нерухомої осі — вузла С. За кількістю осей розрізняють одновузлові С., двовузлові і т. д. Виникають С. внаслідок різкої зміни атм. тиску або напряму і швидкості вітру (напр., при проходженні циклону), сейсмічних поштовхів тощо. Період С. змінюється від кількох хвилин до десятків годин, амплітуда — від кількох міліметрів до кількох метрів.

СЕ́КАНС (від лат. secans — розсікаючий) — одна з *тригонометричних функцій*. позначається sec.

СЕКВЕ́СТР (від лат. sequestro — ставлю поза, відділяю) — у бурж. праві — повна або часткова заборона *користування* будь-яким майном за розпорядженням органів державної влади. В бурж. країнах відомий у 2-х формах — судовій та адміністративній, яку широко застосовують поліцейські органи. В рад. праві цей термін інколи вживають у розумінні часткового обмеження права власника розпоряджатися належним йому будинком.

СЕКВО́ЙЯ (Sequoia) — рід рослин родини таксодієвих. До роду С. належить один вид — С. вічнозелена (S. sempervirens) — гігантське однодомне вічнозелене дерево, яке на батьківщині в Зх. частині Пн. Америки по Тихоокеанському узбережжю досягає 120 м заввишки (6—7 м у діаметрі). Живе понад 2000 років. Вузьконічну крону утворює горизонтальне, в нижній частині дерева вниз відігнуте гілля. Листки лінійно-ланцетні, зверху блискучі, зісподу більш бліді з двома широкими біляуватими прихованими смужками, 1,5—2 см завдовжки. В СРСР, зокрема в УРСР, культивують у Пд. Криму. Має цінну деревину. Досить декоративна і швидкоросла.

СЕКВОЯДЕ́НДРОН, мамонтове дерево (Sequoiadendron) — рід рослин родини таксодієвих. Включає 1 вид — С. велетенський (S. giganteum) — однодомне вічнозелене дерево-*релікт* 80—100 м заввишки з червоно-бурим стовбуром до 10 м в діаметрі, вкритим корою в 60—70 см завтовшки; живе до 2 і навіть 4 тис. років (найбільше і найдовговічніше в рослинному світі дерево). Гілки товсті, загинаються догори, немов бивні (звідки й друга назва). Листки (хвоя) лусковидно-голковидні, зверху увігнуті, зісподу кілюваті, сірувато-зелені. Шишки яйцевидні, 5—8 см завдовжки і 3—6 см у діаметрі, звисаючі. С.— *ендемік* Пн. Америки; збереглося бл. 500 дерев, які оголошено заповідними. В СРСР, зокрема в УРСР, культивують у Пд. Криму (з 1858), на Закарпатті. Дерево декоративне: має форми з жовтуватою, золотистою, блакитною, сріблястою, сизуватою і навіть пістрявою хвоєю, відомі карликові форми. Деревина йде на виготовлення шпал, меблів, будівельних матеріалів тощо. *А. П. Лебеда.*

СЕ́КЕФАЛВІ-НАДЬ (Szőkefalvi-Nagy) Бела (н. 29.VII 1913, Коложвар, тепер Клуж-Напока, СРР) — угор. математик, акад. Угор. АН (з 1956), іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив (1936) ун-т в Сегеді, з 1948 — професор там же. З 1953 — президент Матем. комітету, з 1970 — президент Сегедського комітету Угор. АН. Осн. праці стосуються теорії наближення функцій та функціонального аналізу, зокрема теорії розширення операторів у гільбертовому просторі. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1979.

СЕ́КЕШФЕ́ГЕРВАР — місто в центр. частині Угорщини, адм. ц. медє Фейєр. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 103,2 тис. ж. (1980). Значний центр машинобудування: з-ди автобусний «Ікарус» (філіал будапештського з-ду), «Відеотон» — по виробн. телевізорів і радіоприймачів; верстатобудування. Алюм.-прокатний з-д, підприємства хім., текст., швейної, харч. пром-сті. Архіт. пам'ятки 15 — 19 ст. С. засн. у 11 ст.

СЕ́КІ Акіко (8.IX 1899, Токіо — 2.V 1973, там же) — япон. співачка (сопрано), хоровий диригент і громадський діяч. У 1921 закінчила Токійську консерваторію. Виступала у театрі, на естраді. В 1948 заснувала Центр. токійський хор, який поклав початок всенар. антимілітаристському рухові «Співочі голоси Японії». Очолювала асоціа-

цію японо-рад. дружби, пропагувала в Японії рад. пісню. В 1964 з Центр. токійським хором гастролювала в СРСР. Була членом Япон. комітету захисту миру. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1955.

СЕ́ККІ (Secchi) Анджело (29.VI 1818, Реджо-нель-Емілія — 26. II 1878. Рим) — італ. астроном, член франц. АН (з 1857), іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1877). Директор Рим. обсерваторії (з 1849). Провів широкі спектроскопічні дослідження Сонця, зір, Місяця, планет і комет. С. перший запровадив класифікацію зоряних спектрів (1863), один з перших застосував в астрономії фотографію. Праці С. стосуються також метеорології, геодезії, гідрології.

СЕКЛЮ́ЗІЯ (від лат. secludo — відокремлюю) — стадія у розвитку фронтального *циклону*, що інколи спостерігається перед *оклюзією*. Характеризується зменшенням теплого сектора, ізольованого від осн. маси теплого повітря внаслідок неповного змикання *фронтів атмосферних*, тобто оклюзії, у центр. частині циклону.

СЕКРЕТА́Р (франц. secrétaire, від лат. secretarius — учасник таємних нарад) — 1) Службовець, що відає листуванням установи, орг-ції або окремої особи. 2) Особа, що веде протокол зборів, наради, засідання. 3) В суді — *службова особа*, на яку законом покладено обов'язок вести протокол судового засідання. 4) Виборний керівник партійної або ін. громад. орг-ції чи її керівного органу (див. *Генеральний секретар*). 5) Виборна службова особа у складі найвищих та місц. органів держ. влади СРСР (напр., секретар *Президії Верховної Ради УРСР*), а також виборчих комісій. 6) Особа, що керує поточною роботою наук. установи, редколегії тощо (вчений С., відповідальний С.). 7) Особа, що очолює орган міжнар. організації (напр., *Генеральний секретар ООН*). Див. також *Статс-секретар*, *Державний секретар*.

СЕКРЕТА́Р (Sagittarius serpentarius) — птах; єдиний вид род. секретарів ряду *соколоподібних*. Довж. 127—150 см; на голові великий чуб, що робить птаха схожим на писаря 18 ст. із застромленим за вухо гусячим пером (звідки й назва «секретар»). Оперення сіре з чорним. Поширений в саванах Африки. Добре літає, але в осн. тримається на землі. Живе парами. Гніздо на кущах або деревах. Кладку з 2—3 блакитно-білих яєць насиджує самка протягом 6 тижнів. Живиться С. переважно плазунами (у т. ч. й отруйними зміями) та земноводними, яких убиває ударами лап. Викопні рештки відомі з олігоцену Франції.

СЕКРЕТАРІА́Т ОО́Н — головний адміністративно-тех. орган *Організації Об'єднаних Націй*. Діє в складі *Генерального секретаря ООН* та міжнар. персоналу, що комплектується на широкій географічній основі (ст. 101 Статуту ООН). З метою забезпечення високого рівня компетентності, працездатності та сумлінності співробітників запроваджено конкурсний порядок заміщення вакантних посад. С. ООН складається з департаментів: політ. питань та справ *Ради Безпеки ООН*; міжнар. екон. та соціальних питань тощо. Очолює С. ООН Ген. секретар. Витрати на утримання С. ООН ідуть за рахунок регулярного бюджету ООН.

В. С. Семенов.

СЕКРЕТАРІА́Т ЦК КОМПА́РТІЇ УКРАЇ́НИ — парт. орган, що його обирає Пленум ЦК Компартії України згідно з Статутом КПРС для розгляду поточних питань і перевірки виконання рішень партії. В складі Секретаріату 1918—20 була посада секретаря, 1925—34 — генерального секретаря, 1920—25 і з 1934 до теперішнього часу — першого секретаря. Перший секретар ЦК Компартії України — В. В. Щербицький (з 1972).

СЕКРЕТАРІА́Т ЦК КПРС — парт. орган, що його обирає Пленум ЦК КПРС згідно з Статутом партії для керівництва поточною роботою, гол. чин. по добору кадрів і організації перевірки виконання рішень партії. Вперше був утворений 6 (19).VIII 1917 після VI з'їзду РСДРП(б). Регулярно почав обиратися з VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919). У 1917—19 був в осн. робочим апаратом ЦК, який здійснював зв'язки з місцевими парт. орг-ціями, листування, розпоряджався фінансами. В складі Секретаріату з 1919 була посада відповідального секретаря, 1922—53 — Генерального секретаря, 1953—66 — Першого секретаря. В квітні 1966 відновлено посаду Генерального секретаря. Генеральний секретар ЦК КПРС — Ю. В. Андропов (з 1982).

СЕКРЕ́ТИ (від лат. secretus — відокремлений, виділений) — хім. речовини, що виробляються і виділюються *залозами* внутрішньої та зовнішньої *секреції* або окремими спеціалізованими клітинами тварин і людини.

За хім. природою С. належать до *білків* (*ферменти* залоз шлунково-кишкового тракту та підшлункової залози), *глікопротеїдів* (С. слизових залоз), *поліпептидів* (*гормони* гіпофіза тощо), *стероїдів* (гормони *надниркових залоз* та *статевих залоз*). До складу С. входять також неорганічні сполуки (соляна кислота, що виробляється шлунковими залозами, солі тощо), у зв'язку з чим С. можуть мати лужну або кислу реакцію. С. необхідні для нормальної життєдіяльності організму. Фізіологічна роль їх (напр., ферментів травних залоз) полягає у розщепленні складних речовин, у захисті зовнішньої поверхні тіла (напр., шкірне сало) та покривів порожнистих органів (С. слизових залоз) від несприятливих впливів. С. також беруть участь у регуляції *обміну речовин*, росту та розвитку, функцій органів або систем організму (гормони). Деякі С. є харчовими речовинами (напр., С. *молочних залоз*), отрутами (С. залоз *отруйних тварин*), пахучими речовинами, що відіграють захисну роль або приваблюють особин протилежної статі (напр., *феромони*).

К. І. Несен.

СЕКРЕТИ́Н — *гормон* слизової оболонки *тонкої кишки* деяких тварин і людини. З відкриттям С. англ. вченими У. Бейліссом та Е. Старлінгтом (1902) обгрунтовано поняття гормона. С. — *поліпептид* з мол. м. 5000, містить 36 амінокислотних залишків. Утворюється в неактивній формі (просекретин); у процесі *травлення* активується соляною кислотою і переходить у кров, стимулюючи *секрецію* соку *підшлункової залози*. Здійснено хімічний *синтез* секретину.

СЕКРЕ́ЦІЯ (від лат. secretio — відділення) — процес утворення і виділення *залозами* або окремими спеціалізованими клітинами речовин — *секретів*, необхідних для життєдіяльності організму. Синтез їх здійснюється клітинними органелами — *мітохондріями*, *рибосомами*, *Гольджі комплексом* та ін., з речовин (солей, цукрів, амінокислот тощо), що надходять у секреторні клітини з крові. В деяких залозах, напр., у *щитовидній залозі*, синтезовані речовини нагромаджуються у вигляді крапель або зерен, а потім виділяються назовні, у ін.— напр., у *надниркових залоз*, продукти С. виводяться безпосередньо після їх синтезу. Розрізняють зовнішню (екзокринну) і внутрішню (ендокринну) С. При зовнішній С. секрети надходять через протоки залоз у порожнини внутрішніх органів (шлунок, кишечник тощо) або в зовнішнє середовище (напр., секрети *сальних залоз* та *молочних залоз*). При внутрішній С. секреторні продукти (*гормони*) надходять з клітин безпосередньо в кров або лімфу. За способом виділення секретів з клітин розрізняють С.: мерокринову — секрет виділяється через клітинні мембрани, при цьому залозисті клітини не пошкоджуються; апокринову — секрет звільняється шляхом відриву верхівки залозистої клітини, де він нагромаджується, після чого клітина відновлюється і продовжує функціонувати; голокринову — клітина, заповнена секретом, виштовхується в просвіт залози і гине. Фізіол. механізми С. деякою мірою подібні до механізму екскреції, при якій з організму видаляються непотрібні для нього речовини. Процеси С. регулюються нервовою системою та гуморальними речовинами (див. *Нейрогуморальна регуляція*).

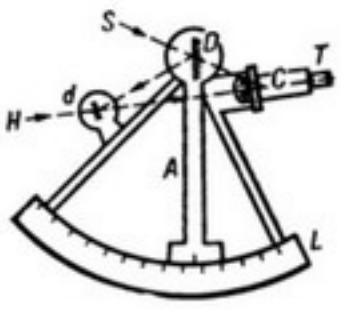
К. І. Несен.

СЕКРЕ́ЦІЯ в геології — округле або овальне мінеральне утворення, що виникло в результаті заповнення порожнини в гірських породах кристалічною або колоїдною речовиною. Для С. характерне послідовне концентрично-верстувате відкладання мінеральної речовини в напрямі від стінки порожнини до її центра. Мінеральний склад С. і порід, у яких вони містяться, різний. С. розміром до 10 мм у діаметрі наз. мигдалинами, більші — *жеодами*.

СЕКСДУ́КЦІЯ (від лат. cexus — стать і ductio — проведення) — процес перенесення *генів* з однієї бактеріальної клітини (донора) в іншу (реципієнт) під час *кон'юга-*

А. Секі.

Секстант.

ції. Здійснюється т. з. статевим фактором у автономному стані, який переходить в реципієнтну клітину разом з фрагментом *хромосоми*. Внаслідок С. клітина-реципієнт набуває деяких властивостей клітини-донора і здатна під час наступних кон'югацій здійснювати як С., так і перенесення бактеріальної хромосоми. Див. також *Трансдукція*.

СЕКСОЛО́ГІЯ (від лат. sexus — стать і грец. λόγος — вчення) — галузь *медицини*, що вивчає *фізіологію* і *патологію* статевого життя людини. Питання, що пов'язані з функцією відтворення роду і її порушеннями, а також з статевою гігієною, зустрічаються в працях *Гіппократа*. З 2-ї пол. 19 ст. С. шукає опору в біології і розглядає статеву поведінку як виявлення універсальних біологічних законів. Вчені цього періоду (Р. Крафт-Ебінг — Австрія, М. Гіршфельд, А. Молль — Німеччина, Г. Елліс — Великобританія, А. Форель — Швейцарія, В. М. Бехтерєв — Росія та ін.) поклали початок науковому дослідженню людської сексуальності. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. біологіч. підхід до проблем статі доповнюється і витісняється психологічним (З. *Фрейд* — Австрія). Як самостійна галузь медицини С. сформувалась в 40-х рр. 20 ст. Гол. завдання С.— розробка і проведення цільових виховних заходів з метою запобігання патологічним відхиленням сексуальної поведінки людини. Сексологічними дослідженнями займаються фахівці найрізноманітніших галузей знань (у т. ч. біології, фізіології, нейроендокринології, психіатрії, психології, соціології та ін.). Осн. напрями досліджень в С.— біолого-медичний, соціально-історичний і психологічний — до цього часу залишаються значною мірою самостійними і не можуть бути механічно об'єднані. Біолого-медичний напрям сучас. С. включає вивчення біологіч. основ *статі*; співвідношення біологіч. і культурно-соціальних факторів у формуванні статі (що має практичне значення для діагностики і усунення психосексуальних порушень); впливу різних статевих ознак, зокрема статевих гормонів, на психіку і поведінку чоловіка і жінки; статевих функцій (що є основою діагностики і терапії сексуальних розладів). Соціально-історична спрямованість досліджень пов'язана з вивченням специфіки соціальних функцій і форм діяльності чоловіка і жінки; здійснює збирання і узагальнення інформації про моральні установки і статеву поведінку людей у зв'язку з класовими, регіональними, міжнаціональними, віковими, професійними та ін. особливостями; вивчає історичну еволюцію норм статевої моралі; досліджує ефективність різних методів статевого виховання і освіти тощо. Психологічна спрямованість С. виходить із вивчення вікових особливостей сексуальності, у т. ч. психологічних закономірностей підліткової і юнацької сексуальності, індивідуальних особливостей статевої поведінки і пов'язаних з нею почуттів і переживань (чуттєво-еротичний і духовно-моральний компоненти кохання тощо), а також соціально-психологічних і порівняльно-психологічних проблем сексуальності та ін. Питання, що пов'язані з виникненням статевих розладів у людини, з їх діагностикою, лікуванням і профілактикою, вивчає спеціальний розділ медицини — *сексопатологія*, що відокремилася в самостійну клінічну дисципліну в середині 20 ст.

Літ.: Общая сексопатология. М., 1977; Юнда І. Ф. Статеве життя і здоров'я людини. К., 1979.

І. Ф. Юнда.

СЕКСОПАТОЛО́ГІЯ (від лат. sexus — стать і *патологія*) — розділ клінічної *медицини*, що вивчає механізми формування статевого стереотипу і хворобливі прояви статевої функції та розробляє раціональні методи діагностики, лікування і профілактики. Відокремлення С. в самостійну клінічну спеціальність почалося тільки з середини 20 ст. Існують різні погляди дослідників на С. і її місце в системі мед. дисциплін. Серед них виділяють два головні напрями: 1) традиційний клінічно-дослідницький підхід з застосуванням клінічних методів, лабораторних та спеціальних досліджень. Цей напрям дає змогу цілеспрямовано проводити діагностику, лікування і профілактику захворювання; 2) всебічний аналіз статевих розладів, заснований на теорії функціональної системи і уявленні про стадії і компоненти, що становлять статевий цикл. Цей метод спрямований на інтегративну (об'єднану) оцінку розладів. В С. розрізняють три головні види хворобливих проявів функції статевої системи — порушення сексуальної (копулятивної), репродуктивної (дітородної) і ендокринної функцій. Вивчення патології кожної з цих функцій має самостійний наук.-метод. підхід. Копулятивна функція (рекреативна, від лат. recreatio — відпочинок, задоволення) найчастіше ототожнюється з статевою поведінкою людини, тому розглядається в розділах психіатрії. Копулятивний розлад (*імпотенція* — за старою номенклатурою) — патологічний прояв однієї або кількох фаз статевого циклу внаслідок міжособистих, дисрегуляційних і генітально-рецептивних порушень. Порушення репродуктивної функції характеризується спец. клінічними та морфологічними ознаками; досліджується лабораторними і рентгенологічними методами. Розлади її звичайно відокремлюють в самостійні клінічні розділи під назвою безплідність, стерильність, інфертильність. Ендокринна функція оцінюється за допомогою клінічних, лабораторних і морфологічних методів. Вона розглядається в двох самостійних розділах — андрології (що вивчає ендокринологічні порушення статевої сфери у чоловіків) і гінекологічній (жіночій) ендокринології.

В методологічному відношенні С., як і *сексологія*, є міждисциплінарною, інтегративною галуззю медичних знань, яка включає всі необхідні методичні підходи таких наук, як *соціологія, психологія, психіатрія, невропатологія, урологія, гінекологія, ендокринологія, генетика, фізіологія*. В лікувально-організаційному плані клінічна С. в СРСР з 1963 виділена у самостійну спеціалізовану медичну допомогу. Засновані Всесоюзний і республіканські центри сексопатології. В УРСР Республіканський центр засновано на базі клініки сексопатології *Захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) київського науково-дослідного інституту*. В обл. центрах створено обласні, а у великих містах — міські спеціалізовані кабінети сексопатології. Республіканський центр сексопатології очолює наукову розробку проблем сексопатології під контролем М-ва охорони здоров'я і провадить лікувально-консультативну і організаційно-методичну роботу з сексопатології в республіці.

Літ.: Актуальные вопросы сексопатологии. М., 1967; Свядощ А. М. Женская сексопатология. М., 1974.

І. Ф. Юнда.

СЕКСТ ЕМПІ́РИК (Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός; кін. 2 — поч. 3 ст.)— давньогрец. філософ і лікар, представник античного *скептицизму*. Був послідовником вчення *Піррона*. Заперечував можливість істинного пізнання. Вважав, що людина не повинна мати жодних переконань: скептик нічого не твердить і нічого не заперечує, допускаючи можливість протилежних тверджень. Мета філософії — досягнення душевного спокою (атараксії), а цьому сприяє скептична позиція. С. Е.— один з перших істориків логіки, фізики, етики та ін. наук. Твори «Основоположення Піррона» і «Проти математиків», які дійшли до нас, містять багатий історико-філос. матеріал, зокрема в них дано цитати з втрачених творів *Геракліта, Ксенофана, Демокріта* та ін. давньогрец. філософів. Погляди С. Е. зробили вплив на М. *Монтеня*, П. *Бейля* та ін. скептиків нового часу.

СЕКСТА́НТ — екваторіальне сузір'я, не містить зір, яскравіших за 4,0 візуальної *зоряної величини*. Видно на всій території СРСР взимку й навесні, найкраще в лютому й березні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

СЕКСТА́НТ [від лат. sextans (sextantis) — шоста частина] — кутомірний прилад. Осн. частиною С. є сектор, що становить шосту частину круга (на відміну від *квадранта*, сектор якого становить чверть круга); дуга сектора розділена на *градуси* й частки градуса і наз. *лімбом* С. Щоб виміряти кут *HCS* (мал.), предмет *H* спостерігають у трубу через верх. край малого дзеркала *d*. Алідаду *A* з великим дзеркалом *D* розміщують так, щоб промінь від ін. предмета *S* після відбиття від обох дзеркал також потрапив у трубу і щоб зображення предметів *H* і *S* збіглись, після чого на лімбі *L* відлічують величину кута *HCS*. За допомогою С. вимірюють висоту небесних світил над горизонтом та кутові віддалі між земними об'єктами. С. застосовують в авіац. та *мореплавній астрономії* для визна-

чення положення літака чи корабля. Див. також *Авіасекстант, Радіосекстант.*

СЕКСТЕ́Т (нім. Sextett, від лат. sextus — шостий) — 1) Ансамбль з шести виконавців. 2) Муз. твір для шести інструментів або голосів.

СЕКСТИЛЬЙО́Н (франц. sextillion) — число, що в десятковій системі числення зображується одиницею з 21 нулем, тобто 10^{21}. В деяких країнах С. наз. число 10^{36}.

СЕКСТИ́НА (від лат. sextus — шостий, sex — шість) — складна шестирядкова строфа у віршуванні. Найчастіше вживана форма С.— чотиривірш з перехресним римуванням і двовірш (кода) з парним римуванням (абабвв). Віршовий розмір С.— п'ятистопний або шестистопний *ямб*. Велика С.— віршований твір із шести С., об'єднаних двома римами. В укр. поезії С. писали Леся Українка, В. Самійленко, М. Рильський.

СЕ́КТА (лат. secta — вчення, напрям, від sequor — наслідую) — 1) Реліг. група (громада), що відокремилася від пануючої церкви і відрізняється від неї особливостями у віровченні й відправленні культу. Див. *Сектантство* релігійне. 2) В Старод. Римі — школа послідовників певного філософа. 3) Переносно — група осіб, що замкнулися в своїх вузьких інтересах.

СЕКТА́НТСТВО в робітничому русі — антимарксистський різновид «лівого» *опортунізму*, тенденція в робітн. русі, що полягає у відриві та ізоляції робітн. орг-цій і партій від широких мас. Характерні риси С.— невміння і небажання своєчасно міняти лозунги і тактику залежно від змін політ. обстановки, негативне ставлення до тактики *єдиного фронту*, недооцінка роботи в лег. орг-ціях — реформістських профспілках, бурж. парламентах тощо, недовіра до безпарт. робітників, заперечення будь-яких компромісів. Яскравими проявами С. є *догматизм*, начотництво, заперечення творчого розвитку марксизму-ленінізму. С. завжди завдавало великої шкоди робітн. рухові, вело до розколу лав пролетаріату, ослаблювало зв'язок революц. партій з масами. Поряд з *ревізіонізмом* С. становить небезпеку для єдності міжнар. комуністичного руху. С. в робітн. русі виникло в 1-й пол. 19 ст. і було пов'язане з різноманітними течіями *утопічного соціалізму*. Вирішальну роль у подоланні цих форм С. відіграв *Інтернаціонал 1-й*. Його Ген. рада вела непримиренну боротьбу проти різноманітних антипролет. сект і течій: *прудонізму, лассальянства, анархізму, бакунізму*. В результаті цієї боротьби в міжнар. робітн. русі утвердився марксизм. Успішну боротьбу проти С. вів *Інтернаціонал 2-й* у перший період свого існування, коли діяльність його (до 1895) спрямовував Ф. Енгельс. Однак наприкінці 19 ст. в соціалістичному русі з'явилися нові різновиди С., пов'язані з доктринерським спотворенням марксизму, посиленням реформістсько-опортуністичних тенденцій у 2-му Інтернаціоналі і його секціях. Ф. Енгельс піддав різкій критиці прояви С. в діяльності ряду партій і орг-цій у Європі і США. В рос. с.-д. русі постійну боротьбу проти С. (*одзовістів, ультиматистів* та ін.) вів В. І. Ленін. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції 1917 в обстановці піднесення міжнар. робітн. руху і створення в багатьох країнах молодих комуністичних партій у них виникли сектантські течії. В більшовицькій партії носіями С. були «*ліві комуністи*» і троцькісти. Найбільшу небезпеку становив *троцькізм*, який намагався ревізувати ген. лінію міжнар. комуністичного руху. В праці «*Дитяча хвороба „лівизни" в комунізмі*» В. І. Ленін викрив хибність і неспроможність тактики «лівих» доктринерів (перебільшений «революціонаризм», відкидання компромісів, відмова від роботи в реформістських профспілках, від участі в парламентській діяльності). Він підкреслював, що «революційний клас для здійснення свого завдання повинен уміти оволодіти в с і м а, без найменшого винятку, формами або сторонами суспільної діяльності..., повинен бути готовий до найбільш швидкої і несподіваної зміни однієї форми іншою» (Повне зібр. тв., т. 41, с. 76). Велику допомогу молодим компартіям у подоланні лівосектантських помилок надав *Комуністичний Інтернаціонал*. Широку платформу єдності робітн. класу і всіх демократичних сил накреслив VII конгрес Комінтерну, що висунув програму *народного фронту*, боротьби проти фашизму і війни. Зміцненню авторитету компартій і подоланню ними сектантських тенденцій сприяла участь комуністів в організації і керівництві антифашист. *Рухом Опору* під час 2-ї світової війни. Після розгрому при вирішальній ролі СРСР фашизму міжнар. обстановка змінилася на користь сил миру і прогресу. В ряді країн Європи і Азії відбулися *народно-демократичні революції*, що переросли в соціалістичні. У світовий революц. рух влилися багатомільйонні непролет. маси. Цей процес супроводився новими проявами С., зумовленими, з одного боку, політ. недосвідченістю значної частини непролет. мас, з другого,— впливом певною мірою дрібнобурж. революціонаризму і націоналізму. В 50-х рр. було ідейно й організаційно розгромлено ревізіоністські угруповання в ряді компартій Європи. В кінці 50-х — на поч. 60-х рр. з позицій «лівого» опортунізму й націоналізму проти генеральної лінії міжнародного комуністичного руху виступив *маоїзм*.

Сектантські тенденції у вигляді різноманітних неотроцькістських, анархістських та ін. ультралівих рухів виявилися в 60—70-х рр. у ряді компартій Латин. Америки і Зх. Європи. Марксистсько-ленінські партії ведуть рішучу боротьбу проти проявів С. В документах Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн 1957, нарад комуністичних і робітн. партій 1960 і 1969 відзначено необхідність боротися проти право- і лівоопортуністичних спотворень революц. вчення, проти ревізіонізму, догматизму і С., відзначено, що найвищим обов'язком пролет. партій є зміцнення єдності міжнар. комуністичного і робітн. руху на основі марксизму-ленінізму.

Літ. див. до ст. *Анархізм, Анархосиндикалізм, Ревізіонізм, Троцькізм.*

А. В. Кудрицький.

СЕКТА́НТСТВО релігійне — заг. назва особливого типу реліг. об'єднань у *буддизмі, ісламі, іудаїзмі, християнстві* та ін. релігіях, які через розходження в певних питаннях відходять від офіц. церкви, створюючи свої угруповання (*секти*). Виникло як вид соціального і антицерк. протесту пригноблених мас. Уже за капіталізму С. втратило опозиційний характер, еволюціонувало в бурж.-протестантські секти (див. *Баптисти, П'ятидесятники, Адвентисти, Єговісти*), які стали фактично знаряддям боротьби проти соціального протесту. С. властиве протиставлення своїх настанов і догм усьому, що характерне для життя та релігії кол. єдиновірців, яких сектанти вважають «грішниками», що «піддалися Сатані». На такій основі в С. панують погляди про наближення «кінця світу», «страшного суду» над «нечестивцями» (див. *Есхатологія*), пропагується «святість» сектантської общини, яка всіляко ізолює віруючих від «гріховно-сатанинського світу», поширюються заклики до «духовного переродження», мають місце прояви фанатизму. Для багатьох сект характерні бузувірські обряди. Мотиви смирення і покірливості, характерні для сучас. С., перешкоджають зростанню політ. свідомості трудящих. У капіталістичних країнах С., яке відвертає маси від політ. боротьби, підміняє соціальний протест реліг. фанатизмом, має відверто реакційний характер. За соціалізму С. не має сприятливого грунту, чисельність сектантів у соціалістичних країнах, зокрема в СРСР, невелика, але більшість сект, насамперед баптисти-ініціативники, адвентисти-реформісти, деякі групи п'ятидесятників та «свідків Єгови», відзначаються антигромад. характером ідеології. Загалом у соціалістичних країнах С. є релігійним пережитком.

Літ.: Клибанов А. И. Религиозное сектантство и современность. М., 1969; Критика религиозного сектантства. М., 1974; Дорош Є. А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій. К., 1976; Белов А. В. Секты, сектантство, сектанты. М., 1978.

І. І. Бражник.

СЕ́КТОР (лат. sector, букв.— той, що розсікає) — 1) Частина плоскої фігури, обмежена двома півпрямими, що виходять з внутр. точки фігури, і дугою контура; к р у г о в и й С.— частина *круга*, обмежена двома *радіусами* та дугою між ними. 2) Частина геом. тіла, вирізана з нього *конічною поверхнею* з вершиною у внутр. точці тіла. Див. також *Кульовий сектор*. 3) Ділянка, обмежена радіальними лініями, напр. С. спостереження, С. стадіону. 4) Відділ установи чи орг-ції з пев-

Секундоміри:
1 — механічний;
2 — електричний.

Селагінела плауновидна. Цикл розвитку:
1 — загальний вигляд рослини (спорофіт); *2* — колосок; *3* — макроспорангій; *4—5—6* — розвиток жіночого заростка з макроєспори; *7* — мікроспорангій; *8—9* — розвиток мікроспори; *10* — сперматозоїди; *11* — жіночий зарості з зародком; *12—13* — проростаюча рослина; *14* — спорофіл з макроспорангієм; *15* — спорофіл з мікроспорангієм

ною спеціалізацією. 5) Частина нар. г-ва, яка має визначені екон. й соціальні риси (напр., усуспільнений С. на відміну від приватного).

СЕ́КТОР ГЕОГРА́ФІЇ АН УРСР — наук. установа, яка проводить геогр. дослідження в галузі фіз. і екон. географії, геоморфології, палеогеографії, біогеографії, географії населення, картографії та географії транспорту. З 1981 — *Відділення географії* Морського гідрофізичного інституту АН УРСР (див. т. 12, Додаток).

СЕКУЛЯРИЗА́ЦІЯ (від лат. saecularis — мирський, світський) — обернення церковної і монастирської власності (гол. чин. земельної) на світську, державну власність. На Заході була одним із засобів звільнення королівської влади від церк. опіки і зміцнення держ. фінансів за рахунок доходів духівництва. Особливо широко проводилася під час *Реформації* (16 ст.) та бурж. революцій у Зх. Європі. В Росії з утворенням централізованої д-ви в кін. 15 ст. уряд *Івана III* намагався обмежити церк. землеволодіння, щоб ослабити політ. вплив *Руської православної церкви*. *Стоглавий собор* 1551, церк. собори 1580—84 заборонили православним *монастирям* набувати нові землі, брати під заклад і приймати на «помин душі» землі без дозволу царя. За *Соборним уложенням 1649* було конфісковано міські слободи й двори, що належали церкві. Уряд *Петра I* на початку 18 ст. провів тимчасову й часткову С. За указом про С., опублікованим 1762 (практично здійснений 1764), у відання спеціально створеної колегії економії передавалися церк. і монастирські зем. володіння разом з селянами (див. *Економічні селяни*; після ліквідації 1786 колегії ці селяни перейшли до розряду *державних селян*). На Лівобережній і Пд. Україні С. проведено 1786—88, на Правобережній — після возз'єднання її з Росією (1793). Протягом 1841—43 С. проведено в зх. губерніях Рос. імперії. С., підриваючи церк. феод. власність, мала прогресивне значення. Однак у дореволюц. Росії С. не могла бути повною. Тільки після Великого Жовтня було ліквідовано монастирську і церк. власність на землю. *Декретом про землю* 1917 всі церк. і монастирські землі, що залишилися після С. (бл. 3 млн. дес.), було конфісковано, а Декретом від 20.I (2.II) 1918 церкву відділено від держави, майно церкви та реліг. орг-цій (крім будинків і предметів, призначених спеціально для церк. відправи) оголошено всенар. власністю. В зарубіжних соціалістичних країнах велике церк. землеволодіння було ліквідоване після 2-ї світової війни в ході агр. перетворень. Термін «секуляризація» вживають також у розумінні вилучення чогось (напр., шкільної освіти) з відання церкви.

П. В. Свєжинський.

СЕКУ́НДА (від лат. secunda — наступна, друга) — 1) Основна одиниця часу у всіх *системах одиниць*. Позначається с, сек або s. Зокрема, в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) використовують т. з. атомну С., яка чисельно дорівнює 9 192 631 770 періодам випромінювання, що відповідає переходу між двома надтонкими рівнями основного стану атома цезію ^{133}Cs (див. *Квантовий годинник*). В астрономії і геодезії крім атомної застосовують астрономічну, або т. з. ефемеридну, С. (див. *Ефемеридний час*). 2) Одиниця плоского кута — $\frac{1}{3600}$ *градуса*, або $\frac{1}{60}$ *мінути*. Позначається знаком ″. 3) Музичний *інтервал* між двома сусідніми ступенями звукоряду, напр. до-ре. 4) Друга партія муз. інструмента в ансамблі.

СЕКУНДОМІ́Р — прилад, яким вимірюють проміжки часу в годинах, хвилинах, секундах і частках секунди. У перших С. (кінець 19 ст.) була одна стрілка, яка фіксувала час лише в секундах (звідси назва). Осн. частинами сучасних С. є годинниковий механізм (див. *Годинник*) і механізм керування стрілками, щоб їх пускати, зупиняти або повертати на нуль. Розрізняють С. (мал.): кишенькові, наручні, настільні і щитові; механічні, електричні, електронно-механічні й електронні (найточніші, границі допустимої похибки ± 1 мкс). С. застосовують на підприємствах, у мед. закладах, під час спорт. змагань тощо.

СЕ́КЦІЯ (лат. sectio — поділ, розчленування) — 1) Відділення, частина орг-ції, товариства тощо. 2) Одна з частин у системі тех. установок, труб та ін.

СЕ́КЦІЯ (лат. sectio — розсікання), автопсія — розтин тіла померлого з метою встановлення причини смерті, а також для вивчення будови тіла. Прийнято розрізняти анатомічну, патологоанатомічну і судово-медичну С. Секція має велике значення у вивченні питань танатології (вчення про смерть), епідеміології, а також у викладі мед. дисциплін. Анатомічну С. проводять на кафедрах анатомії для вивчення будови людського тіла. Патологоанатомічну С. провадить *прозектор* в патологоанатомічному відділенні клініки або лікарні. Судово-медичну С. робить судово-мед. експерт у *моргу*.

СЕ́КЦІЯ в біології — систематична категорія, що об'єднує в межах підроду близькі *види* рослин. Назву С. позначають іменником, якому передує назва рангу (sectio). Щоб вказати належність виду до певної секції, при його назві зазначають С., напр. Carex (sect. Vignea) arenaria. При великій кількості видів, що становлять С., останню ділять на підсекції.

СЕ́ЛА (Cela) Каміло Хосе (н. 11.V 1916, Падрон, провінція Ла-Корунья) — icп. письменник, академік (1957). Перший роман С.— «Родина Паскуаля Дуарте» (1942) — приніс йому популярність і поклав початок л-рі т. з. тремендизму (від icп. tremendo — жахливий, страшний). Роман «Вулик» (1943, вид. 1951 в Аргентині) являє собою гострий соціальний памфлет з життя Іспанії перших років франкізму. В «Нових лихих пригодах Ласарільйо з Тормеса» (1944) намагався відродити т. з. шахрайський роман стосовно сучасної Іспанії. Автор збірок подорожніх нарисів «Подорож по Алькаррії» (1948), «Від Міньйо в Бідасоу» (1952), зб. «Сніп бабачок без кохання» (1962, разом з П. *Пікассо*). В романі «Напередодні, під час святкування і в післясвятковий тиждень дня святого Каміло в 1936 році в Мадриді» (1969) висловлено глибокий сум з приводу жертв нац.-революц. війни icп. народу 1936—39.

Тв.: Укр. перекл.— Вулик. К., 1979; Рос. перекл.— Апельсины— зимние плоды. М., 1965: Семья Паскуаля Дуарте.— Улей.— Повести и рассказы. М., 1980.

Літ.: Ясный В. К. Бегство в действительность. М., 1971.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

СЕЛАГІНЕ́ЛА (Selaginella) — рід рослин порядку селагінелових відділу плауновидних. Трав'янисті різноспорові рослини з розгалуженим стеблом. Листки (точніше, філоїди) невеликі, на верхній стороні при основі з листочковидним виростом — т. з. язичком; розміщені на стеблі чотирма рядами або спірально. Розмножується С. за допомогою мікро- і мегаспор; С. властиве й вегетативне розмноження. *Гаметофіти*, особливо чоловічий, що утворюються із спор, дуже редуковані. Понад 700 видів, поширені переважно в тропіч. країнах. В СРСР — 8 видів, з них в УРСР (в Карпатах) два — С. плауновидна (S. selaginoides) і С. швейцарська (S. helvetica). Багато (бл. 25) видів С. культивують як декоративні рослини в кімнатах і оранжереях.

СЕ́ЛАМ, Салем — місто на Пд. Індії, у шт. Тамілнад. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 308,3 тис. ж. (1971). Металообр., алюмінієва, хім., текст. пром-сть. В районі С.— розробка родовищ магнезиту.

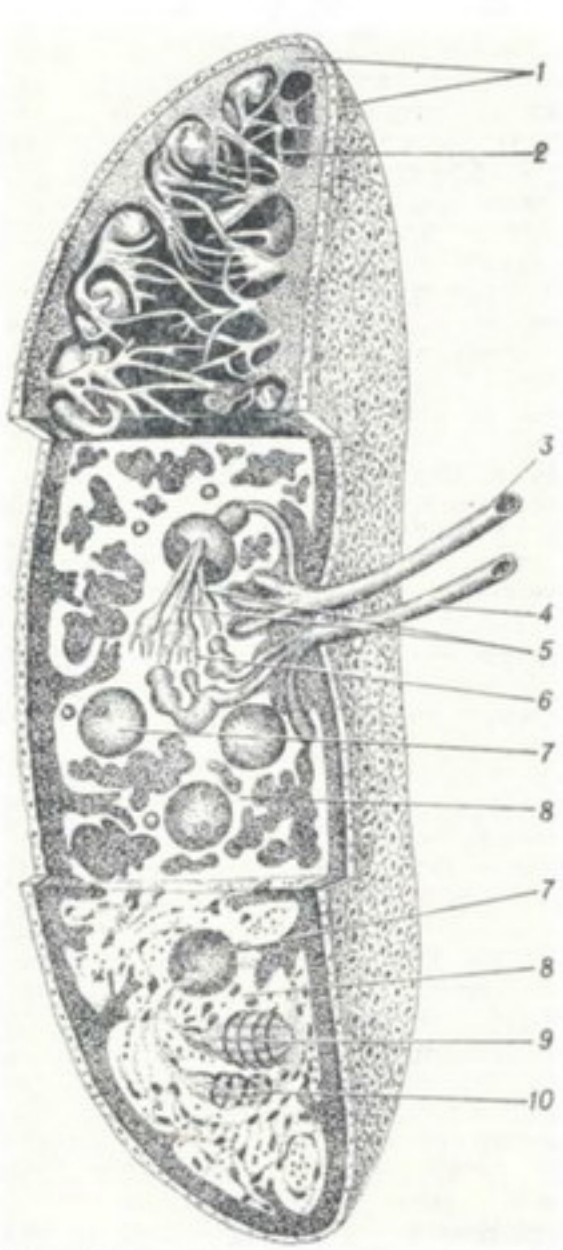
СЕ́ЛВЕР (Selver) Персі Пол (22. III 1888, Лондон — 6.IV 1970, там же) — англ. літератор і лексикограф, славіст і перекладач, чл.-кор. Слов'ян. ін-ту в Празі (з 1929). Перекладав із слов'янських, дат., норв. мов. Підготував перекладні збірки: «Антологія новітньої чеської поезії» (1912), «Новітня російська поезія» (1917), «Антологія новітньої слов'янської літератури в прозі й поезії» (1919), «Чеська й словацька поезія протягом сторіччя» (1946). Серед перекладів С.—роман Я. *Гашека* «Бравий вояк Швейк» (1930), твори К. *Чапека*. Автор нарису «Література Чехословаччини» (1942), монографії про О. *Бржезіну* (1921), дослідження «Мистецтво перекладу поезії» (1966), зб. віршів «Особистості» (1918), романів «Навчання» (1924), «Особисте життя» (1929). Переклав кілька творів Т. Шевченка, оповідань А. Чехова. Склав словник англ. фразеології і *сленгу*.

Р. П. Зорівчак.

СЕЛЕВКІ́ДИ — династія, яка правила 312—64 до н. е. в одній з елліністичних держав у Зх. Азії (див. *Селевкідів держава*). Заснована Селевком I Никатором (у минулому — полководець *Александра Македонського*). Найвидатніший представник династії — Антіох III Великий (правив 223—187 до н. е.).

СЕЛЕВКІ́ДІВ ДЕРЖА́ВА — еллі́ністична (див. *Еллінізм*) держава, що існувала в Зх. Азії 312—64 до н. е. Іноді її називають по осн. території, що входила до її складу, Сірійським царством. Столиця — Селевкія на Тігрі (до 300 до н. е.), пізніше — Антіохія на р. Оронті. На чолі д-ви стояла дин. *Селевкідів*. Тер. С. д. поділялася на сатрапії. Основою економіки було землеробство. В період найбільшого розвитку, якого С. д. досягла за царювання Антіоха III Великого (223—187 до н. е.), вона включала, крім Сірії, Месопотамію, частину Малої Азії, Іранське нагір'я, частину Серед. Азії. До С. д. в той час було приєднано Келесірію, Фінікію, Палестину. З 2 ст. до н. е. С. д., ослаблена боротьбою пригноблених мас і внутр. чварами, почала занепадати. В 64 до н. е. остання частина С. д. (Сірія) стала рим. провінцією.

СЕЛЕЗІ́НКА — непарний паренхіматозний орган черевної порожнини тварин і людини. С. бере участь у процесах обміну речовин (напр., заліза), кровотворення, *гемолізу*, очищення крові (видаляє зруйновані еритроцити та ін. сторонні елементи); виконує імунобіологічну функцію (виробляє *антитіла*). У *філогенезі* С. з'являється у хребетних тварин спочатку (напр., у круглоротих дводишних риб) у вигляді скупчень лімфоїдної тканини (гомологів С.) в стінці кишечника або шлунка, а потім (у решти тварин) — як відокремлений утвір. У плазунів та птахів С. рудиментарна і має невеликі розміри. С. буває частковою (напр., сумчасті, примати), лопатевою і цілісною. Остання варіює від плоскої стрічкоподібної (гризуни, хижаки) до округлої (безхвості земноводні, черепахи, кити). У людини С. довгаста, зверху опуклої форми, завдовжки 12, завширшки бл. 8, завтовшки бл. 3—4 см і серед. масою 150—200 г. Міститься безпосередньо під *діафрагмою* своєю довгою віссю по ходу десятого ребра. Функціонально С. являє собою лімфатичний вузол, що лежить на шляху кровоносного русла. Зовні С. вкрита серозною оболонкою і сполучнотканинною капсулою, яка містить гладеньком'язові клітини. Всередину від капсули йдуть тяжі — трабекули, що в глибині органу з'єднуються між собою і разом з капсулою формують опорно-скорочувальну основу С. Трабекули поділяють С. на окремі часточки, заповнені червоною і білою пульпами, основу яких становить ретикулярна тканина, багата на лімфоїдні елементи і кровоносні судини. Кровопостачання селезінки здійснюється селезінковими артеріями і веною; іннервація — відгалуженнями блукаючого нерва і черевного сплетення. З С. великої рогатої худоби одержують лікарський препарат *спленін*. Захворювання С.: гемолітичні *анемії*, *пухлини*, *кісти*, *абсцеси*, *травми* тощо.

Внутрішня будова селезінки (схема): *1* — оболонка; *2* — трабекули; *3* — селезінкова артерія; *4* — селезінкова вена; *5* — артеріоли; *6* — капіляри; *7* — лімфатичні фолікули (біла пульпа); *8* — червона пульпа; *9* — ретикулярні волокна; *10* — ретикулярні клітини.

СЕЛЕЗІ́НКА — селище міського типу Перевальського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташована на березі річок Утки, Селезня та Білої (бас. Дону), за 11 км від залізничної ст. Комунарськ. 3,4 тис. ж. (1982). Перевальські райсільгосптехніка і райсільгоспхімія та племптахорадгосп, Комунарський племптахорадгосп-репродуктор, будинок побуту. Заг.-осв. школа, мед. амбулаторія, санаторій «Селезнівка», 2 клуби, 2 б-ки. Засн. у 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1961.

СЕЛЕЗНЬО́В Іван Федорович (3.I 1856, Київ — 31.III 1936, там же) — укр. живописець. В 1872—81 навчався в петерб. АМ. В 1886 повернувся до Києва. Автор картин на істор. («Князь Дмитрій Юрійович у летаргічному сні», 1882; «В Помпеї», 1886) та побутові («Останній акорд», 1885, Палац-музей в Алупці) теми портретів М. Мурашка, Х. Платонова, Ф. Данилова (1905). В 1886—90 викладав у Київ. рисувальній школі, з 1901 — у Київ. худож. училищі.

СЕЛЕКТИ́ВНІСТЬ РАДІОПРИЙМА́Ч (від лат. selectivus — вибірковий), вибірковість радіоприймача — здатність радіоприймача з багатьох радіосигналів виділяти потрібні. Найчастіше радіоприймач характеризують т. з. частотною селективністю — здатністю відокремлювати корисний сигнал від перешкоди, використовуючи різницю їхніх частот. Залежить вона від *смуги пропускання частот* приймача. Кількісно С. р. виражають відношенням величини сигналу перешкоди до величини корисного сигналу на вході приймача за умови рівності цих сигналів на його виході. Якщо частота перешкоди близька до частоти корисного сигналу, така С. р. наз. селективністю по сусідньому каналу. До частотної належить і селективність по побічному каналу (ним перешкода проникає у радіоприймач, див. *Супергетеродинний радіоприймач*). Крім частотної є С. р. амплітудна (за різницею *амплітуд* корисного сигналу і перешкоди), фазова (за різницею *фаз*) та ін.

СЕЛЕ́КТОР (лат. selector — сортувальник, від seligo — вибираю) — пристрій, призначений вибирати щось за певними ознаками (характеристиками). У вибірковому *телефонному зв'язку* (селекторному зв'язку) користуються електромагніт. селекторами, що реагують (напр., вмикають дзвоник) на кодові комбінації електр. *імпульсів* з центр. пункту, викликаючи в такий спосіб одного абонента або групу їх. Є С. телевізійних каналів — вхідні пристрої телевізійних приймачів, що забезпечують вибір необхідного для глядача каналу зв'язку, виділення відповідного телевізійного сигналу, його підсилення і належне перетворення. Крім того, за допомогою деяких С. виділяють із значної кількості лише ті імпульси, що їх параметри (амплітуда, частота та ін.) відповідають встановленим межам (див., напр., *Дискримінатор*). С. різних типів (залежно від призначення) застосовують на залізничн. транспорті, в енергосистемах, засобах телебачення, радіотехніки, телемеханіки тощо.

СЕЛЕ́КЦІЇ І НАСІ́ННИЦТВА ПШЕНИ́ЦІ МИРО́НІВСЬКИЙ НАУКО́ВО - ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т. Підпорядкований ВАСГНІЛ. Розташований в Миронівському р-ні Київ. обл. Створений 1968 на базі Миронівської ордена Леніна селекційно-дослідної станції (засн. 1911). Ін-т має (1982) відділи: селекції пшениці; сортової агротехніки; агрохімії; насінництва; захисту рослин; лабораторії — селекції ячменю; селекції кормових культур; фізіології стійкості рослин; якості зерна; цитогенетики і гетерозису; біохімії; агрохімії. У віданні ін-ту Московський, Карабалацький, Волгоградський і Кустанайський опорні пункти та експериментальне елітно-насінницьке г-во. Осн. завдання ін-ту — розроблення ефективних методів селекції, створення нових високоврожайних сортів пшениці і найкращих агротех. прийомів її вирощування. Селекціонери ін-ту створили й передали у виробн. багато сортів с.-г. культур, серед яких всесвітньо поширені високопродуктивні сорти озимої пшениці Миронівська 264, Миро-

І. Ф. Селезньов.

І. Ф. Селезньов. Останній акорд. 1885. Алупкинський палац-музей

нівська 808, Миронівська ювілейна, Іллічівка, Миронівська 25 та ін. Видається науково-тех. бюлетень. Інститут нагороджений орденом Леніна (1967).

В. М. Ремесло.

СЕЛЕКЦІ́ЙНІ СТА́НЦІЇ — науково-дослідні установи, що створюють високопродуктивні сорти і гібриди с.-г. культур, займаються їх насінництвом і сортовою технологією вирощування. В СРСР у 50—70-і рр. більшість С. с. було реорганізовано в обласні (зональні) і галузеві *дослідні сільськогосподарські станції*. На Україні є 6 С. с.; з них 5 — Білоцерківську (Київ. обл.), Верхняцьку (Черкас. обл.), Веселоподолянську (Полтав. обл.), Іванівську (Сум. обл.), Уладово-Люлинецьку (Вінн. обл.) — підпорядковано Всесоюзному н.-д. ін-тові цукр. буряків і одну, Синельниківську (Дніпроп. обл.),— Всесоюзному н.-д. ін-тові кукурудзи.

М. Є. Дзюба.

СЕЛЕКЦІ́ЙНО-ГЕНЕТИ́ЧНИЙ ВСЕСОЮ́ЗНИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — головна науково-дослідна установа в системі ВАСГНІЛ. Заснований 1914 на базі селекційного відділу при Одеському дослідному полі, у 1918 перетворений на селекційну станцію, в 1928 — на Український генетико-селекційний ін-т, у 1935 — на Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т. В ін-ті (1982) — 17 відділів, 8 лабораторій, 3 елітно-насінницькі дослідні г-ва. Осн. напрям діяльності ін-ту — розроблення теоретичних питань с.-г. біології, методів та прийомів селекції й насінництва, створення високопродуктивних сортів і гібридів с.-г. рослин, вирощування високоякісного сортового насіння для колгоспів і радгоспів. Ін-том створено 94 районовані сорти і гібриди різних с.-г. культур. В ін-ті є очна і заочна аспірантура. Видається «Сборник научных трудов» та науково-тех. бюлетень.

О. О. Созінов.

СЕЛЕ́КЦІЯ (лат. selectio — добір) — теорія й практика створення високопродуктивних сортів і гібридів рослин, порід тварин та штамів мікроорганізмів. Науково-теоретичною базою С. є *генетика*. С. рослин тісно пов'язана з ботанікою, цитологією, ембріологією, гістологією, фізіологією, фітопатологією, ентомологією, екологією, біохімією, рослинництвом та з технологією переробки с.-г. продуктів. Примітивну С. (несвідомий добір) проводили з початку виникнення землеробства. Поступово вона ставала більш цілеспрямованою, було створено велику кількість сортів народної С. (пшениці озимої — Кримка, Красноколоса; ярої — Полтавка, Кубанка та ін.; конопель — Глухівські; конюшини — Подільська, Пермська тощо), які, маючи багато госп.-важливих ознак, стали цінним вихідним матеріалом для наступної селекц. роботи.

Наукові основи С. заклав Ч. Дарвін у праці «Происхождение видов» (1859), де він з матеріалістичних позицій висвітлив причини й характер змін у рослин і тварин у процесі їхньої еволюції (див. *Еволюційне вчення*) і показав роль добору в створенні нових форм (див. *Дарвінізм*).

Важливим етапом дальшого розвитку С. стало відкриття законів спадковості. Велике значення у розвитку С. мали роботи І. В. *Мічуріна*. Він показав шляхи використання екологічно віддалених схрещувань, віддаленої *гібридизації*, значення зовн. умов для прояву генетичних особливостей організму. Великий внесок у розвиток С. зробив М. І. *Вавилов*, автор *гомологічних рядів закону* у спадковій мінливості і теорії про центри походження культурних рослин. В Європі й Америці промислова С. почала розвиватись у 19 ст. У Франції Л. *Вільморен* застосував багаторазовий добір, майже втричі збільшив цукристість у відібраних форм цукр. буряків. Шведський селекціонер Нільсон-Еле застосував індивідуальний добір у самозапилювачів і вивів цінні сорти вівса. В США Л. *Бербанк*, поєднавши гібридизацію і жорсткий добір, створив цінні сорти плодових та ін. культур. В дореволюц. Росії промислова С. почала розвиватися наприкінці 19 ст. На поч. 20 ст. створено селекційні станції, де працювали селекціонери Д. Л. Рудзинський, С. І. Жегалов, В. Є. Писарєв, О. І. Стебут та ін. На Україні в той час було створено спец. г-ва по *насінництву* і С. цукр. буряків. На селекційних станціях (Харківська, Саратовська, Миронівська, Одеська та ін.) плідно працювали П. Н. Константинов, П. І. *Лисицин*, В. Я. *Юр'єв*, О. П. Шехурдін, А. О. *Сапєгін* та ін., які створили видатні вітчизняні сорти с.-г. культур. Планомірна ефективна С. в СРСР розвинулася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Початок її було покладено декретом «Про насінництво», що його підписав В. І. Ленін 13 червня 1921. В СРСР створено понад 400 н.-д. установ по С. рослин, зокрема на Україні науково-дослідні ін-ти в Одесі, Миронівці, Харкові, Києві і більш як 500 — по С. тварин, в т. ч. в УРСР — в Асканії-Новій, Львові, Харкові, Полтаві та ін. Робота провадиться за єдиним планом під керівництвом Міністерства с. г. СРСР і ВАСГНІЛ. Для підвищення ефективності досліджень організовано 20 селекц. центрів, головним завданням яких є створення сортів, керівництво селекц. роботою н.-д. установ своїх зон. При селекції рослин гол. критерієм придатності сорту є урожайність і вміст бажаних речовин. Важливим напрямом добору є також стійкість проти несприятливих факторів (посухо- і зимостійкість, стійкість до полягання та проти хвороб і шкідників), придатність до механізованого вирощування, реагування на поліпшення агротехніки.

У тваринництві ведуть С. на продуктивність, якість продукції, імунність, пристосованість до місцевих умов, здатність найефективніше використовувати корм.

Основою С. є добір за комплексом ознак: масовий, індивідуальний, індивідуально-родинний, родинно-груповий (див. *Племінне тваринництво. Племінна робота*).

С. рослин починають з добору або створення вихідного матеріалу, яким можуть служити природні і гібридні *популяції*, раніше створені сорти, *самозапилені лінії*, поліплоїди, мутанти. Потомства рослин, відібраних з вихідного матеріалу, висівають в селекц. розсадниках для попередньої оцінки, а інколи і повторних лоборів. Кращі з них надходять для сортовипробування (попереднього, станційного, конкурсного), а потім в Державне випробування для остаточної оцінки і районування. При С. кукурудзи створюють міжлінійні і сортолінійні гібриди, які відзначаються найбільшим *гетерозисом*. Для одержання високогетерозисних форм цукрових буряків схрещують *диплоїди* з тетраплоїдами, а останнім часом залучають до роботи чоловічі стерильні лінії. Гетерозисні гібриди також створюють при С. сорго, помідорів, перцю, цибулі, баштанних та ін. культур.

С. в СРСР досягла великих успіхів. Під керівництвом селекціонерів П. П. *Лук'яненка*, В. М. *Ремесла*, Д. О. *Долгушина*, І. Г. Калиненко та ін. створено сорти озимої пшениці Безоста 1, Миронівська 808, Одеська 51, Ростовчанка, Донська остиста, Північнодонська, Іллічівка, Охтирчанка та ін., які за врожайністю у 1,5 і навіть у 2 рази перевищують раніше висіювані популяції, займаючи більш як 80% площі цієї культури в Рад. Союзі. Висока пластичність, посухостійкість і якість зерна характерні для сортів ярої пшениці Саратовська 29, Саратовська 210, Саратовська 46 та ін. (О. П. Шехурдін і В. М. Мамонтова), також поширених на більшій частині (60%) її посівних площ. Велику цінність для с.-г. виробн. являють високолізинові гібриди кукурудзи Краснодарська 82ВЛ, Краснодарська 303ВЛ і Краснодарська 381ВЛ (М. І. Хаджинов), які на 25—30% зменшують потребу в концентратах; високопродуктивні сорти гороху Уладівський 6, Уладівський ювілейний та ін. (М. С. Шульга та ін.). Вперше в світовій практиці створено невисипні сорти гороху Невисипний 1., Ворошиловградський ювілейний (А. М. Шевченко), сорти нової озимої культури *тритикале* Амфідиплоїд 1, Амфідиплоїд 201, Амфідиплоїд 206 (А. Ф. Шулиндін). Селекціонер О. К. Коломієць у співдружності з ін. вченими вперше в світі створила одноросткові цукрові буряки. Високоврожайними є гібриди цих буряків з високим вмістом цукру: Ялтушківський гібрид (О. В. Попов, Г. В. Мокан), Білоцерківський полігібрид 1, Білоцерківський полігібрид 2 (С. Т. Бережко та ін.), міжлінійний гібрид Ювілейний (А. М. Макогон та ін.). В. С. Пустовойт і Г. В. Пустовойт засобами С. майже вдвічі підвищили олійність соняшнику. Одержані при цьому сорти Передовик Зміна, Салют, ВНИИМК 6540 та ін. займають в країні 2,5 млн. га і дають додатково бл. 800 тис. тонн рослинної олії.

Вперше в селекц. практиці Г. В. Пустовойт одержала міжвидовий

топінамбур — соняшниковий гібрид, його сорт Прогрес відзначається стійкістю до патогенів соняшнику високою олійністю (57—60%) і врожайністю (30—35 ц/га).
В капіталістич. країнах С. здійснюють державні селекц.-дослідні установи і приватні насінницькі фірми. Створені в Мексиці короткостеблі сорти ярої пшениці (Сонора 63, Лерма Рохо та ін.) використовуються в С. подібних сортів у ін. країнах. Створення таких сортів дало змогу значно підвищити урожай пшениці. Велику цінність являють високопродуктивні гібриди кукурудзи (США), міжлінійні гібриди цукрових буряків (США, Швеція), короткостеблі житньопшеничні амфідиплоїди (Канада), висококрохмалисті сорти картоплі (ПНР, НДР, ФРН, Нідерланди), короткостебле жито (ПНР), сорти помідорів, придатні для механізованого збирання, інбредні лінії домашньої птиці (США) та ін.

Літ.: Вавілов М. І. Вибрані твори. Генетика і селекція. К., 1970; Лукьяненко П. П. Избранные труды. М., 1973; Дубинин Н. П., Панин В. А. Новые методы селекции растений. М., 1967; Гуляев Г. В., Дубинин А. П. Селекция и семеноводство полевых культур с основами генетики. М., 1974; Мамонтова В. Н. Селекция и семеноводство яровой пшеницы. М., 1980 *Б. Й. Хмельов.*

СЕЛЕ́Н (Selenium; від грец. σελήνη — Місяць), Se — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 34, ат. м. 78,96; *неметал.* Відкрив 1817 Й. Я. *Берцеліус.* С.— рідкісний і розсіяний елемент, вміст його в земній корі 5 10^{-6}% за масою; супутній *сірці.* Утворює кілька алотропних модифікацій. Найстійкіший сірий С.— кристалічна речовина; густ. 4807 кг/м³; $t_{пл}$ 217°С; $t_{кип}$ 685 ° С. С.— типовий *напівпровідник,* електропровідність якого збільшується під дією світла. На повітрі С. стійкий; кисень, вода, соляна і розведена сірчана к-ти на нього не діють, добре розчиняється у концентрованій азотній к-ті і «царській воді», в лугах розчиняється з окисленням. При нагріванні С. досить активно вступає в реакції з багатьма елементами. Хімічні сполуки С. аналогічні сполукам сірки. Одержують С. з відходів (шламів), які утворюються при електролізі у виробн. міді. С. застосовують для виготовлення випрямлячів і *фотоелементів,* для синтезу селенідів (сполуки С. з металами), які мають напівпровідникові властивості і використовуються в термоелементах, фотоопорах і як люмінофори, а також у виробн. скла як барвник (т. з. рубінове скло), для вулканізації каучуку, як добавку до сталі тощо. Всі сполуки С. отруйні. Вміст С. в організмі більшості живих істот становить від 0,01 до 1 мг/кг. Нагромаджують С. гол. чин. мікроорганізми, які відіграють важливу роль (відновлюють селеніди до металевого С. і окислюють селеніди) в біогенній міграції С. Потреба тварин і людини в С. не перевищує 50—100 мкг/кг раціону. С. має властивості *антиокислювачів,* підвищує сприймання світла сітківкою ока, впливає на більшість ферментативних реакцій. Значне збільшення концентрації С. в організмі спричинює отруєння, схоже на отруєння сполуками *миш'яку,* яке характеризується гальмуванням дії окислювально-відновних ферментів, порушенням синтезу *метіоніну* і росту опорно-покривних тканин, анемією.

СЕЛЕ́НА (Σελήνη) — у грец. міфології богиня Місяця, сестра *Геліоса* та *Еос.* Одягнена в осяйне біле вбрання, з місячним серпом на голові, С. щовечора виїздила на небо в колісниці, запряженій круторогими волами. За однією з легенд, С. була безнадійно закохана у вродливого юнака Ендіміона (через це й вигляд у С.-Місяця завжди сумний).

СЕЛЕ́НГА — ріка у МНР і СРСР (в межах Бурят. АРСР). Утворюється злиттям двох витоків — Делгер-Мурену та Ідеру; впадає в оз. Байкал, утворюючи *дельту* пл. 630 км². Довж. (від витоку р. Ідер) 1024 км, пл. бас. 447 тис. км². Живлення переважно дощове. Замерзає в листопаді, скресає в квітні. Пересічна витрата води у гирлі бл. 1000 м³/с. На С.— міста Сухе-Батор (МНР; початковий пункт судноплавства) і Улан-Уде (Бурят. АРСР).

СЕЛЕНГИ́НСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1907 — виступ солдатів 41-го Селенгинського піхотного полку разом з солдатами саперного батальйону проти самодержавства під час революції 1905—07 (див. *Саперного батальйону повстання 1907*).

СЕЛЕНІ́Т (від грец. σελήνη — Місяць) — мінерал класу сульфатів, напівпрозора волокниста відміна *гіпсу* з шовковистим блиском. Колір білий, голубуватий, зеленуватий, рожево-жовтий. С. утворює щільні мінеральні агрегати (див. *Агрегат* у петрографії) з довжиною волокон до 15 см. В СРСР великі родовища С. відомі на Уралі. Використовують як *виробне каміння.*

СЕЛЕНОДЕ́ЗІЯ (від грец. σελήνη— Місяць і δαΐζω — поділяю) — розділ *астрономії,* присвячений вивченню фігури та розмірів *Місяця.* Осн. завдання С.: визначення координат точок місячної поверхні, параметрів обертання Місяця, його фігури та гравітаційного поля, висотних характеристик місячного рельєфу, вивчення особливостей планетарного масштабу, властивих фігурі Місяця. Ці завдання розв'язуються як наземними засобами, так і за допомогою космічних апаратів. Див. також *Селенологія.*

Літ.: Гаврилов И. В. Фигура и размеры Луны по астрономическим наблюдениям. К., 1969; Исследование космического пространства, т. 5, ч. 1. Луна. М., 1973; Сагитов М. У. Лунная гравиметрия. М., 1979. *В. С. Кислюк.*

СЕЛЕНОЛО́ГІЯ (від грец. σελήνη — Місяць і λόγος — вчення) — розділ *астрономії,* що вивчає будову та хіміко-мінералогічний склад *Місяця.* Форму та розміри Місяця вивчає *селенодезія.* В С. використовуються астрофіз., геофіз. та геохім. методи. Поверхневі шари Місяця досліджують методом дистанційного аналізу гірських порід (з використанням *штучних супутників Місяця*) та мікрометодами (аналізуючи зразки *місячного ґрунту,* доставлені на Землю). Глибинний склад його вивчається за допомогою активних і пасивних сейсмічних експериментів, методами електромагн. зондування, шляхом вивчення гравітаційного поля Місяця за допомогою його штучних супутників. Ці дослідження розширили наші уявлення про будову і хім. склад не лише Місяця, а й ін. тіл *Сонячної системи.*

Літ.: Жарков В. Н. [та ін.]. Введение в физику Луны. М., 1969; Шевченко В. В. Современная селенография. М., 1980. *В. С. Кислюк.*

СЕЛЕ́РА (Apium) — рід одно-, дво- і багаторічних рослин родини зонтичних. Бл. 20 видів, поширений в Європі, Азії, Африці, Америці і Австралії. Культивують С. пахучу (A. graveolens) — дворічну пряну рослину, у якої суцвіття — складний зонтик з білими дрібними квітками. Плід — двосім'янка. За вмістом вітамінів (С, B_1, B_2, РР), каротину, мін. солей, білків, мікроелементів С. займає серед пряних овочів перше місце. В культурі є три різновидності: С. листкова, С. черешкова і С. кореневa. В СРСР вирощують переважно С. кореневу і С. листкову. В їжу використовують коренеплоди, листки і черешки. Листя черешкових сортів велике, з товстими м'ясистими черешками; листя листкових і кореневих сортів менше, черешки у них не виповнені. На Україні найпоширеніша С. сорту Яблучна.

СЕ́ЛЗАМ (Selsam) Говард (н. 28. VI 1903, Гаррісберг, Пенсільванія) — амер. філософ-марксист. Директор Джефферсонівської школи соціальної науки в Нью-Йорку (1944—56). Один із засновників Амер. ін-ту марксистських досліджень. Редактор «Хрестоматії з марксистської філософії» (1963). Праці в галузі етики.

Тв.: Рос. перекл — Марксизм и мораль. М., 1962; Философия в революции. М., 1963

СЕЛИВЕ́СТР, Сильве́стр (р. н. невід.— не пізніше 1648) — укр. і білорус. культурно-освітній діяч, друкар, письменник-полеміст. На поч. 17 ст. жив у Вільнюсі, де працював у братській друкарні. Тут зблизився з Павлом Телицею-Домжив-Лютковичем і став його помічником у видавничій діяльності. В кінці 10-х рр. вони організували мандрівну друкарню і видавали книжки, переважно антиуніатського характеру, в с. Угорцях (тепер с. Нагірне Самбірського р-ну Львів. обл.), у Мінську, в с. Четвертні (тепер Маневицького р-ну Волин. обл.), в Луцьку та в с. Чорній, побл. м. Ровно. С. був співавтором передмов до цих видань, писав вірші. Є думка, що в 30-х рр. 17 ст. Петро Могила направив С. у Валахію, де він допомагав налагоджувати друкарську справу, займався літ. діяльністю, зокрема написав поему «Епос».

Тв.: В кн.: Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст. К., 1978.
Літ.: Исаевич Я. Д. Преемники первопечатника. М., 1981.

В. П. Колосова.

СЕЛИ́ДОВЕ — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР.

Селена і Ендіміон. Картина Н. Пуссена. Фрагмент. 1653. Інститут мистецтв. Детройт.

Селера:
1 — коренева;
2 — черешкова.

І. М. Селіванов. На троні. З серії «Його величність робітничий клас». Лінограв'юра, акварель. 1960.

Розташоване на р. Солоній (бас. Дніпра), за 5 км від залізничної ст. Селидівка. Засн. 1770—73. На поч. 80-х рр. 18 ст. мало назву Селидівка. В 50-х рр. 19 ст. поблизу С. виявлено поклади кам. вугілля. Рад. владу встановлено на поч. 1918. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (20.X 1941—8.IX 1943) в с-щі діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загін. У 1956 село перейменовано на С. і віднесено до розряду міст. У місті — 2 кам.-вуг. шахти, вуглезбагачувальна ф-ка, хлібокомбінат, консервний та залізобетонних виробів з-ди, будинок побуту. Гірничий технікум, профес.-тех. уч-ще, 6 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, Будинок культури, клуб, Палац спорту, 3 бібліотеки.

СЕ́ЛИЩЕ — населений пункт, адм.-територіальна одиниця в СРСР. Поділяються на сільські і міські (в УРСР переважна більшість — міські). Відповідно до Положення про порядок вирішення питань адм.-тер. устрою УРСР, затвердженого Указом Президії Верховної Ради УРСР 12.III 1981, до С. міськ. типу віднесено нас. пункти, розташовані при пром. підприємствах, будовах, залізничних вузлах тощо, а також нас. пункти, на тер. яких розташовані вищі й середні спец. навч. заклади, наук.-дослідні установи, санаторії та ін. стаціонарні лікувальні й оздоровчі заклади, якщо ці С. мають держ. житл. фонд, з кількістю населення понад 2 тис. чол., з яких не менше як $^2/_3$ становлять робітники і службовці та члени їхніх сімей. В окремих випадках до категорії С. міського типу можуть бути віднесені нас. пункти з кількістю населення менше 2000 але більше як 500 чол., якщо вони мають близьку перспективу екон. і соціального розвитку. Органами держ. влади на тер. С. є селищні Ради нар. депутатів.

В. С. Анджиєвський.

СЕ́ЛИЩЕ в археології — залишки стародавнього неукріпленого поселення. В культурному шарі С. містяться залишки житл. і госп. будівель та речі, що належали його жителям.

СЕЛІВА́НОВ Іван Михайлович (н. 5.I 1924, с. Рябкова, тепер Кунашацького р-ну Челябінської обл.) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1963). В 1940—45 навчався в Свердл. худож. училищі, 1946—52 — в Київ. худож. ін-ті у В. *Касіяна* та О. *Пащенка*. Працює в галузі станкової та книжкової графіки. Твори: серії — «Непереможні» (1954), «Київ» (1955—59), «Арсенальці» (1956—60), «Його величність робітничий клас» (1960); лінограв'юри — «Кобзар» (1961), «Реквієм» (1968), «Володимир» (1970), «Зимовий взято ...» (1977). Автор ілюстрацій до романів «Бур'ян» А. Головка (1959), «Вершники» Ю. Яновського (1961), «Прапороносці» О. Гончара (1964), а також до «Слова про Ігорів похід» (1965—73). З 1952 викладає у Київ. худож. ін-ті (з 1974 — професор). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Графіка*, т. 3, с. 144—145; до ст. *Книга*, т. 5, с. 236.

Літ.: Пекаровський М. Іван Михайлович Селіванов. К., 1964.

СЕЛІГЕ́Р — озеро в Калінін. і Новгород. областях РРФСР. Пл. 212 км², глиб. до 24 м. Лежить на *Валдайській височині* на вис. 205 м над р. м. Улоговина С. має льодовикове походження. Берегова лінія С. дуже розчленована, утворює численні затоки; багато *плес*. Є острови (найбільший — о. Хачин). В озеро впадає понад 100 невеликих річок і струмків, витікає р. Селіжаровка (прит. *Волги*). Замерзає С. в листопаді, скресає в квітні. Судноплавний. Риборозведення (судак, лящ, сиг, ряпушка, сазан та ін.). Озеро та його околиці — район туризму.

СЕЛІ́М II Мест (1524—13.XII 1574) — султан (з 1566) *Османської імперії*. Син султана Сулеймана II і *Роксолани*. За його правління імперія вела війни проти Ірану, Угорщини, Венеції, «Священної ліги» (Іспанія, Венеція, Генуя, Мальта), було завершено приєднання Аравії та Кіпру. В 1569 тур. військо здійснило похід на Астрахань, який закінчився невдало. У 1574 було придушене антитур. повстання в Молдавії на чолі з *Іваном Лютим*. Постійні війни, заколоти *яничар*, антитур. повстання призвели на кінець правління С. II до ослаблення імперії.

СЕЛІ́М III (24.XII 1761 —28.VII 1808, Стамбул) — султан *Османської імперії* 1789—1807. Прагнучи подолати феод. сепаратизм, посилити центр. владу і відродити військ. могутність імперії, створив нову армію за європ. зразком, провів реформу військ.-ленної системи, адм. управління. За правління С. III імперія закінчила війну з Росією 1787—91 і почала війну 1806—12. За *Ясським мирним договором 1791* Османська імперія визнала приєднання Криму та пд.-укр. земель між Пд. Бугом і Дністром до Росії. Невдоволені правлінням С.III феод. реакція та верхівка мусульманського духівництва за допомогою *яничар* 1807 позбавили його влади, а згодом вбили.

СЕЛІ́МОВИЧ (Селимовић) Мехмед Меша (26.IV 1910, м. Тузла — 11.VII 1982, Белград) — серб. письменник і громад. діяч, дійсн. член АН і мистецтв Боснії та Герцеговини (з 1967), член Президії Серб. АН і мистецтв (з 1975). Член Союзу комуністів Югославії з 1941. Учасник антифаш. нар.-визвольної боротьби народів Югославії 1941—45. Почав друкуватися 1946. У збірках новел «Перша рота» (1950) і «Чужа земля» (1962), в романах «Тиші» (1961) та «Імла й місячне сяйво» (1965) відтворив події нар. боротьби проти гітлерівських загарбників та їхніх місцевих поплічників. Романи «Дервіш і смерть» (1966) та «Фортеця» (1970) багаті на філос. узагальнення. Автор роману «Острів» (1974), книг есе і нарисів, літературознавчих досліджень, мемуарів.

Тв.: Рос. перекл.— Чужая земля «Иностранная литература», 1969, № 3; Крепость. М., 1974; Дервиш и смерть. М., 1978.

В. Г. Гримич.

СЕ́ЛІНДЖЕР (Salinger) Джером Дейвід (н. 1.I 1919, Нью-Йорк) — амер. письменник. Брав участь у 2-й світовій війні. Літ. діяльність почав із серед. 40-х рр. Найвідоміші твори С. — повість «Над прірвою у житі» (1951) і кн. «Дев'ять оповідань» (1959) — відзначаються критичним ставленням до амер. дійсності. Часто герой С. вступає в конфлікт із суспільством, але відчуває глибоку самотність, не може знайти позитивного шляху. В циклі творів про родину Гласів (повісті «Френні» і «Зуї», обидві — 1961; «Вище крокви, будівничі!», 1963 та ін.) помітне зацікавлення С. східною філософією. В останнє десятиліття відійшов від літ. діяльності.

Тв.: Укр. перекл.— Вище крокви, будівничі! «Дніпро», 1965, № 11; Рос. перекл.— Над пропастью во ржи.— Выше стропила, плотники.— Повести.— Рассказы. М., 1967.

Літ.: Галинская И. Л. Философские и эстетические основы поэтики Дж. Д. Сэлинджера. М., 1975.

К. О. Шахова.

СЕЛІ́ТРИ (від лат. sal — сіль і nitrum — природна сода) — загальна назва *нітратів* амонію, лужних та лужноземельних металів, напр. NH_4NO_3, KNO_3, $Ca(NO_3)_2$. У природі С. утворюються внаслідок розкладу органічних залишків під дією *нітрифікуючих бактерій*. Одержують С. здебільшого синтетично. Застосовують переважно як *азотні добрива*, у виробн. *вибухових речовин* тощо. Див. також *Аміачна селітра, Калію сполуки, Натрію сполуки*.

СЕ́ЛЛАРС (Селлерс; Sellars) Рой Вуд (9.VII 1880, Егмондвілл, Онтаріо, Канада — 5.IX 1973, Анн-Арбор, Мічіган, США) — амер. філософ, з 1923 проф. Чікагського ун-ту. Будучи одним із засновників *критичного реалізму*, С. згодом перейшов на позиції т. з. еволюц. натуралізму («нового», або «реформованого» матеріалізму), що визнавав єдиною реальністю природу, яка розвивається. Проте матеріалізм С. був непослідовним, що виявилось у заміні *пізнання теорії* «теорією відповідності» (зводила пізнання до позначення речей), якій були властиві елементи *агностицизму*, в спрощеному тлумаченні діалектики, яку С. зводив у дусі *емерджентної еволюції* до динамізму матеріального світу. В розумінні сусп. життя виступав з ідеалістичних позицій.

І. В. Бичко.

СЕЛО́ — тип поселення, жителі якого зайняті в основному у сільському господарстві. Історично С. є первинною формою осілих поселень. Характер сільськ. розселення і улаштування сіл тісно пов'язані з розвитком *продуктивних сил* та *виробничих відносин* певної істор. епохи. Історично розміщення С. складалося відповідно до вимог с.-г. виробництва та під впливом природно-географічних умов (водні ресурси, рельєф місцевості, грунт, рослинність, наявність придатної для с. г. землі). Розрізняють такі осн. типи географічного розміщення С.: прирічковий, приозерний, яружно-балковий, горбистий (на пагорбах серед боліт), вододільно-степовий. У плануванні С., тобто розташуванні в ньому вулиць, площ, будинків і споруд та забудові садиб, виділяють такі осн. види: безсистемні, або купові

поселення, в яких будівлі розміщено без певного порядку; рядкові селища в одну лінію з однобічною або двобічною забудовою вулиці; прямокутно-квадратні з вулицями, що перетинаються; кругові з однією або кількома вулицями навколо будь-якого центру; радіальні з променеподібними вулицями до центру; мішані форми. Соціальна структура дореволюц. С. на Україні (початок 1917) була така: біднота становила 57,1% дворів, середняки — 29,9% і сільс. буржуазія — 12,2% усіх дворів.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції і ліквідація капіталістичного ладу в СРСР, *націоналізація землі* та *колективізація сільського господарства* створили передумови для соціалістичних перетворень на С. Вони характеризувалися переходом селян до соціалістичних форм г-ва, зміцненням *союзу робітничого класу і селянства,* піднесенням матеріального і культур. рівня. На цій основі склалися сприятливі умови для виникнення й розвитку соціалістичних форм розселення, перетворення старих С. на населені пункти міськ. типу. Сучас. С.— адм. і культур.-побутовий осередок сільс. місцевості, госп. центр с.-г. підприємств (*колгоспів, радгоспів,* міжгосп. підприємств, районних відділень «Сільгосптехніки» тощо), їхніх відділень і бригад. До сільс. населених пунктів належать частина районних центрів, а також станційні селища, шляхові лільниці, селища лісгоспів тощо.

На поч. 1981 на Україні налічувалося понад 29 тис. сільс. населених пунктів, кількість населення в них становила 18,7 млн. чол., або 37% усього населення республіки, тоді як у 1913 в сільських місцевостях на Україні (в сучасних межах) проживало 28,4 млн. чол., або 81% населення. Розвиток продуктивних сил, *індустріалізація,* культурна революція і колективізація с. г. спричинилися до істотних змін у сільс. розселенні та соціальній структурі сільс. населення (див. *Селянство*). В роки колективізації (до 1939) на Україні з хуторів було переміщено понад 180 тис. сел. дворів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в республіці повністю або частково зруйновано понад 28 тис. С. У 1961—78 кількість С. на Україні зменшилася на 12,4 тис. одиниць, або майже на 30%, за рахунок об'єднання їх, зселення, перетворення на с-ща міськ. типу і приєднання до міст. За кількістю населення С. поділяються на великі (понад 5 тис. ж.), середні (2—5 тис. ж.), невеликі (1—2 тис. ж.) і малі (до 1 тис. ж.). На поч. 1981 на Україні малих С. було понад 78%, середніх і великих — 6%. В середньому на одне С. припадало 644 ж. порівняно з 526 ж. 1961. Найбільше великих С. в степовій зоні, зокрема, в Одес. обл. Серед сільс. населення, за даними перепису 1979, колгоспники становили 53,3%, робітники — 38,4%, службовці — 8,3%. Зміцнення екон. потенціалу країни дало можливість перейти до поступової науково обгрунтованої планової перебудови сільс. населених пунктів. Нове, соціалістичне С. чітко поділяється на дві зони — виробничу з госп. і складськими приміщеннями тощо та житлову з житл. будинками й садибами колгоспників і робітників, підприємствами комунально-побутового обслуговування, культурно-осв. та лік. закладами, адм. установами тощо. Осн. напрямом у перебудові С. на сучас. етапі є їхня реконструкція відповідно до нових вимог і частково — буд-во населених пунктів на вільних територіях.

З 1965 на Україні почалося буд-во експериментально-показових сіл, у яких поєднуються міськ. рівень культурно-побутового й комунального обслуговування з використанням природних умов сільс. місцевості (див. *Сільське будівництво*). У програмних документах КПРС поставлено завдання *подолання істотних відмінностей між містом і селом.* У плані реалізації цього курсу Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 і на період до 1990 року та *Продовольчою програмою СРСР* на період до 1990 року передбачено збільшення капітальних вкладень у будівництво на С., прискорений розвиток побутового обслуговування в сільс. місцевості, розширення трансп. обслуговування тощо.

Літ.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Ленін В. І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років. Повне зібрання творів, т. 16; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Першин П. М. Аграрні перетворення Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1962; Історія Української РСР, т. 4. К., 1978; Планировка, застройка и благоустройство сёл Украинской ССР. К., 1976.

П. В. Щепієнко.

«СЕЛО́» — укр. щотижнева ілюстрована газета ліберально-бурж. напряму. Виходила з вересня 1909 по лютий 1911 в Києві. В «С.» друкувалися худож. твори української (М. М. Коцюбинський, А. Ю. Тесленко та ін.) і перекладної л-ри, нариси про життя і творчість видатних письменників і діячів культури.

Газета вміщувала популярні статті з історії міст і сіл України, природознавства, медицини, с. г., інформацію про події в Росії і за кордоном. На базі «С.» з березня 1911 почала виходити газ. «Засів» (1911—12).

«СЕЛО́ І МІ́СТО» («СіМ») — спілка укр. пролетарських і сел. письменників у РРФСР. Утворилася 1924 з Моск. філії Спілки пролет. письменників України «*Гарт*». Мала філії на Кубані, Поволжі, Далекому Сході, в Казахстані. Керівництво нею здійснювали В. *Гадзінський,* К. Буревій, Гео Коляда. Мала вид-во, яке випустило одне з перших рад. видань творів Т. Шевченка, твори членів Спілки; видавала журн. «Неоліф». У 1927 самоліквідувалася.

СЕЛЮ́К Володимир Андрійович [1 (14).VII 1881, Чернігів — січень 1918] — учасник боротьби за встановлення влади Рад. Н. в сім'ї торговця. Член Комуністичної партії з 1905. В 1905—07 працював у петерб. більшовицькій орг-ції, 1908—11 очолював черніг. більшовицьку орг-цію. В 1911 засланий до Сибіру. Після Лютневої революції 1917 повернувся на Україну. В 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б). В січні 1918 вбитий петлюрівцями.

СЕЛЮЧЕ́НКО Олександра Федорівна (н. 6.V 1921, Опішня, тепер смт Зіньківського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. майстер художньої кераміки, засл. майстер народної творчості УРСР (з 1971). В 1937—39 навчалася в керамічній школі при Опішнянському керамічному заводі. Працює на цьому ж з-ді. Створює з глини дитячі іграшки, сюжетні композиції малих форм («Свинарка», 1960; «Вакула на чорті», 1969; «Закохані», а також на сюжети творів Лесі Українки, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, І. Крилова), багатофігурні композиції («Весільний хор», 1969—70, «Сорочинський ярмарок», 1976). Вироби С. експонувалися на міжнар. виставках у Марселі (1957, 1958), Брюсселі (1958), Остенді (1960), всесвітній «Експо-70» в Осака; зберігаються в музеях Києва, Полтави, Львова, Канева. Іл. див. також до ст. *Майоліка,* т. 6, стор. 308.

О. Ф. Селюченко. Молодиці. Глина, ліплення. 1975.

В. М. Ханко.

СЕЛЯ́НИ-ДА́ННИКИ — в 15—16 ст. найчисленніша категорія *«похожих» селян* у феод. Литві та на загарбаних нею укр. землях. Осн. заняття С.-д.— мисливство, бджільництво, рибальство і землеробство. Платили данину хутром, медом та ін. продуктами. За користування орними землями сплачували *серебщину.* За *Литовським статутом* 1588 перетворені на кріпаків і держ. селян.

СЕЛЯ́НСТВО — найдавніший і найчисленніший клас, безпосередньо пов'язаний з с.-г. виробництвом, який відіграє важливу роль у створенні матеріальних благ, соціально-політ. і культурному розвиткові суспільства. В класово антагоністичних формаціях С. являє собою сукупність дрібних с.-г. виробників, які ведуть індивідуальне г-во; в умовах соціалізму — сукупність членів кооп. г-в, що базуються на колективній праці і спільному володінні *засобами виробництва.* Як клас С. з'явилося в період розкладу *первіснообщинного ладу* в зв'язку з розвитком *продуктивних сил* і зростанням сусп. *поділу праці,* виникненням майнової нерівності і приватновласницьких відносин, що стали основою соціальної диференціації і утворення класів. За всю багатовікову історію С. зазнавало різних форм *експлуатації,* екон. і соціальної залежності, ступінь яких визначався характером власності і сусп.-політ. ладу. В рабовласницькому суспільстві С., зберігаючи свою соціально-екон. природу класу дрібних землевласників, було обтяжене різними прямими й непрямими податками, трудовою повинністю, під тягарем яких значна частина його розорювалась, втрачала незалежність.

потрапляла в кабалу до рабовласників, лихварів і торговців. Позбавляючись своїх зем. наділів, а разом з ними нерідко і юрид. свобод, багато землеробів ставало рабами. Феод. відносини характеризувались неповним відокремленням безпосереднього виробника від засобів виробн., *позаекономічним примусом* (див. *Феодалізм*). Землероб володів на правах приватної власності с.-г. інвентарем, худобою, житлом і мав ділянку наділької землі, що вважалась власністю феодала або феод. д-ви. За користування землею він повинен був виконувати різні повинності та сплачувати *земельну ренту*.

Основними формами експлуатації С. були відробіткова (див. *Панщина*), продуктова і грошова (див. *Оброк*) зем. ренти. В Росії та деяких ін. країнах домінуючою була відробіткова рента. Це було однією з гол. причин того, що феод.-поміщицьке гноблення набуло найжорстокіших форм. На грунті панщини виникло й переросло в загальнодерж. систему кріпосництво, яке характеризувалось напіврабською залежністю селян від поміщиків-кріпосників. Посилення феод.-кріпосницької залежності загострювало класові суперечності, що нерідко переростали в прямий конфлікт між експлуатованими і гнобителями. Історія середньовіччя відзначена безперервними антифеод. виступами С.— *Жакерія* у Франції, *Гуситський революційний рух* у Чехії (14 ст.), сел. війни в Китаї (усі — 14 і 17 ст.), Німеччині (16 ст.), Росії (17—19 ст.); на Україні — нац.-визвольна війна укр. народу (17 ст.), *гайдамацький рух* (18 ст.), *Коліївщина*, в яких активну участь брало С. Широкого розмаху набув сел. рух напередодні *селянської реформи 1861*, що було однією з осн. причин скасування кріпацтва в Росії. Реформа поліпшила правове становище С., однак екон. умови його життя майже не змінилися. Після «звільнення», яке В. І. Ленін назвав «найбезсовіснішим грабежем селян» (Повне зібр. тв., т. 20, с. 163), землероби обплутувалися сіткою нових відносин напівкріпосницької залежності. Поміщицька власність на землю зберігалася. Надані селянам на кабальних умовах зем. наділи часто були менші за дореформені. Реформу 1861 провели поміщики, але зміст її був буржуазним. Розкріпачення селян посилило розвиток капіталістичних відносин як у місті, так і на селі. Залучаючись поступово до товарно-грош. відносин, сел. г-во перетворювалось з натурального на товарне, що зумовило зміну екон. суті й соціального складу С. Розвиток капіталізму на селі супроводився концентрацією виробн. і диференціацією С., розшаруванням його на *куркульство, середняків* і *бідноту селянську*. Село розкололось на два протилежні полюси — на одному зростало багатство, на другому — розорення, злидні й голод. У кін. 19 — на поч. 20 ст. у Росії не менш як 2 млн. бідняків щороку йшли на південь країни у пошуках засобів існування.

Столипінська аграрна реформа ще більше поглибила диференціацію С і соціальні антагонізми на селі, загострила класову боротьбу, що розгорнулася між усім С. і поміщиками, та між бідняками і куркулями. Ідеологія С. відображала його двоїсту соціально-економічну природу — як дрібних приватних власників і як трударів. Докорінні класові інтереси трудового С. збігаються з інтересами *робітничого класу* в їх боротьбі проти різних форм експлуатації. Це становить об'єктивну основу *союзу робітничого класу і селянства*, що склався під час їхньої спільної боротьби під керівництвом Комуністичної партії на основі марксистсько-ленінського вчення і відіграв вирішальну роль у ліквідації поміщицько-капіталістичного ладу і побудові нового, соціалістичного суспільства. Велика Жовтн. соціалістич. революція докорінно змінила становище трудящих, у т. ч. С. Одним з перших декретів Рад. влади був ленінський *Декрет про землю*, здійснення якого задовольнило насущні екон. інтереси С. Воно одержало у користування понад 150 млн. десятин землі, що раніше належала поміщикам, царській родині, церкві, монастирям. С. України одержало близько 15 млн. дес. землі. С. звільнялося від орендної плати за землю, виплати боргів банкам та ін. Ліквідація поміщицького гніту, політика обмеження куркульства та всебічної підтримки трудящих сел. мас з боку Комуністичної партії і Рад. д-ви сприяли підвищенню життєвого рівня і політ. активності С., зростанню середняцького прошарку на селі. Нову сторінку в історії С. відкрило соціалістичне перетворення с. г., здійснене на основі ленінського кооп. плану (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*). *Колективізація сільського господарства* означала докорінну революцію в екон. відносинах, у житті й діяльності багатомільйонних мас С. Перемога колг. ладу ознаменувалася створенням однотипної, соціалістичної економіки, ліквідацією класового розшарування, куркульської кабали й бідності на селі, успадкованих від капіталізму, зростанням продуктивних сил у с. г., докорінним поліпшенням матеріального становища селян, підвищенням їхньої політ. свідомості й активності. Змінилася соціальна структура С. Куркульство, що чинило шалений опір соціалістичним перетворенням, було ліквідовано як клас на основі суцільної колективізації. Об'єднавшись у *колгоспи*, С. стало на шлях заможного й культур. життя. З класу дрібних виробників С. Рад. Союзу перетворилось на новий клас, що розвиває виробництво на базі колективної праці, сусп. власності і сучас. с.-г. техніки. Кооперування С. ліквідувало його роздробленість і відокремленість, змінило ідеологію і психологію дрібних товаровиробників, наблизило їх до робітн. класу, об'єднало навколо Комуністичної партії. Трудове С. стало активним будівником нового суспільства. Вперше в історії людства в СРСР одвічне сел. питання було розв'язане (див. *Аграрне питання*) в інтересах С. В процесі *індустріалізації* в СРСР питома вага С. значно зменшилась, а його роль у сусп. виробн. і сусп.-політ. житті, навпаки, зросла. У 1928 селяни-одноосібники і некооперовані кустарі становили 74% заг. складу населення, колг. С. і некооперовані кустарі — 2,9% 1939 відповідно — 2,6% і 47,2%. Виробн. с.-г. продукції збільшилось 1940 порівняно з 1928 на 30%. Цьому сприяли докорінні переваги великого соціалістичного механізованого с.-г. виробн., які з особливою силою виявилися у роки *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45* і в післявоєнний час. Колгоспне С. разом з усім рад. народом успішно бореться за створення *матеріально-технічної бази комунізму*. Значних успіхів у розвитку *сільського господарства* було досягнуто після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, що поклав початок новому етапові наук. розробки і практичного здійснення *аграрної політики КПРС*. З 1965 по 1979 на розвиток с. г. було направлено коштів у 3 рази більше, ніж за всі попередні роки Рад. влади. Внаслідок цього підвищились тех. оснащеність с. г., рівень його хімізації і меліорації. Енергоозброєність праці одного робітника збільшилася за цей час у 2,5 раза, площа зрошуваних і осушуваних земель — майже вдвоє і досягла понад 30 млн. га. Середньорічний обсяг валової продукції с. г. за 1971—77 порівняно з семирічним періодом до Березневого пленуму ЦК КПРС 1965 збільшився в 1,4 раза. Середньорічний валовий збір зерна за роки десятої п'ятирічки вперше перевищив 200 млн. т. На Україні середньорічний обсяг с.-г. продукції в сусп. секторі зріс за цей час на 12,5%. Цього було досягнуто внаслідок підвищення тех. оснащеності, вдосконалення організації виробн. і підвищення продуктивності праці. Соціалістичне перетворення і тех. реконструкція с.-г. виробн. супроводились зростанням кількості кваліфікованих кадрів і підвищенням продуктивності праці, зміною її змісту й характеру. В багатогалузевому с. г. зайнята численна армія робітників різних спеціальностей, провідна роль серед яких належить механізаторам. На поч. 1981 в СРСР налічувалось бл. 4,5 млн. механізаторів, у т. ч. 967,8 тис. на Україні. Кількість зайнятих у с. г. країни на 1979 порівняно з 1913 зменшилась у 3,6 раза, а валова продукція галузі зросла в 3,5 раза. Зміцнення економіки колгоспів і радгоспів, зростання масштабів сусп. виробн. і підвищення його ефективності зумовили дальше поліпшення матеріального добробуту колгоспного С., умов його праці, побуту і духовного життя. Порівняно з 1940 у 1980 реальні доходи колгоспників збільшились у 6,9 раза. Велике значення для поліпшення матеріального становища трудівників села має запровадження (з 1964) соціального забезпечення колгоспників, яке постійно вдосконалюється (див. *Пенсії колгоспникам*). Підвищився загальноосвітній і

1
2

До ст. **Суриков В. І.**

1. Портрет балерини Н. Ф. Матвєєвої. 1909. Харківський художній музей.

2. Перехід Суворова через Альпи. 1899.

3. Здобуття снігового містечка. 1891.

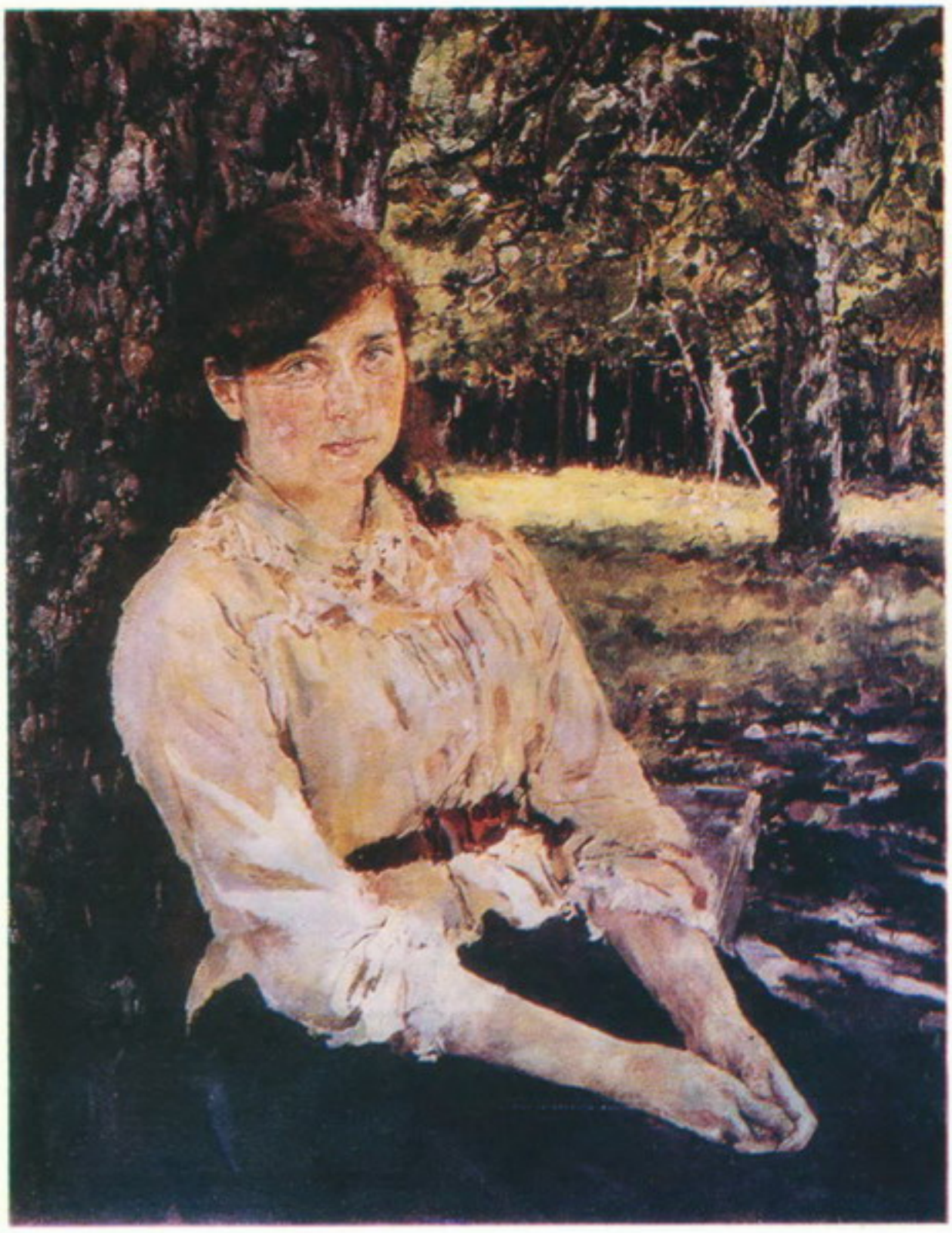
2 і 3 — Державний Російський музей у Ленінграді.

3

1

2

До ст. **Сєров В. О.**

1. Дівчина, освітлена сонцем. 1888.
2. Портрет М. М. Єрмолової. 1905.
3. Портрет М. М. Морозова («Міка Морозов»). 1901.
4. Солдатушки, браві ребятушки. Темпера. 1905. Державний Російський музей у Ленінграді.

1, 2 і 3 — Державна Третьяковська галерея в Москві.

3

4

культур.-тех. рівень колгоспного С., якісно змінилась його соціальна структура, утвердилися й зміцніли ідейно-політ. і моральні риси *соціалістичного способу життя*— рад. патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, колективізм, висока трудова і політ. активність. У 1897 грамотність сільс. населення країни у віці від 9 до 49 років становила 23,8%, а 1970 — 99,5%. У 1939 на 1 тис. колгоспників у середньому припадало 18 чол. з вищою і середньою освітою, а 1980 — 690 чол. За минулі чотири десятиліття кількість спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою у сільському г-ві збільшилась у 47 раз. Все це зробило великий вплив на весь уклад сільського життя, зумовило глибокі внутрікласові зміни всередині С., зблизило його з робітн. класом і *інтелігенцією*, зміцнило союз між ними, що становить соціальну основу СРСР. За рівнем енергоозброєності і характером праці, рівнем освіти, культури і політ. свідомості значна частина колгоспників мало чим відрізняється від пром. робітників. У цілому ще зберігаються істотні відмінності між містом і селом, між робітн. класом і С. Подолання цих відмінностей, що входить до програмного завдання КПРС, здійснюється шляхом поступового зближення *колгоспно-кооперативної власності* з державною, дальшого зростання тех. оснащеності с.-г. праці і перетворення її на різновид індустріальної (див. *Агропромислова інтеграція*), підвищення культур. рівня і поліпшення побутових умов на селі відповідно до рішень XXIV—XXVI з'їздів партії, Липневого (1978), Листопадового (1981), Травневого (1982) і Листопадового (1982) пленумів ЦК КПРС (див. *Аграрна програма КПРС*, *Продовольча програма СРСР* на період до 1990 року). Соціалістична перебудова с. г. — загальна закономірність сусп. розвитку в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, єдино правильний шлях розв'язання одвічного сел. питання в інтересах трудящих мас. Це підтверджується досвідом СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності. Вже на першому етапі революції в країнах Сх. Європи і Азії, що стали на шлях соціалістичного розвитку, було здійснено аграрні перетворення (див. *Аграрні реформи*), внаслідок яких С. визволилося від експлуатації з боку великих землевласників і одержало значну частину їхніх земель у своє користування або у власність. Після політ. перемоги над буржуазією в цих країнах за прикладом СРСР почалось кооперування С., що ознаменувалося докорінним поліпшенням добробуту трудівників села і зростанням їхньої ролі в сусп. житті.

В капіталістичних країнах С. не є основним класом, однак у багатьох з цих країн воно залишається найчисленнішим і пригнобленим. Значна питома вага С. і в деяких розвинутих капіталістичних країнах. У с. г. Японії (1977) було зайнято 11% самодіяльного населення (разом із зайнятими в лісовому г-ві і рибальстві), у Франції (1977) — бл. 10% (разом із зайнятими в лісовому г-ві і рибальстві). У *країнах, що розвиваються*, С.— найчисленніший клас, що характеризується агр.-тех. відставанням, злиднями. Становище сел. мас у країнах капіталу залишається важким, особливо в колишніх колоніях і залежних країнах, де різні форми капіталістичної експлуатації поєднуються з феодальною. Під тягарем цієї експлуатації і руйнівних *аграрних криз* широкі маси С. розорюються, стають пауперами, поденниками, пролетарями. З проникненням капіталізму в с. г., з *науково-технічним прогресом* прискорюється процес екон. розшарування С., воно не може вистояти в конкурентній боротьбі з великим капіталом. Широкі верстви С. виступають проти політики монополій і бурж. д-ви, які дедалі більше підпорядковують с.-г. виробн. своїм інтересам. Зростання концентрації землі, виробн. і капіталу супроводиться дальшим масовим розоренням мільйонів дрібних г-в. У 1939—59 у США, напр., припинило існування 1,7 млн. фермерських г-в, а в наступному десятиріччі (1959—68) щорічно в середньому розорювалось 110,8 тис. ферм, з 1945 по 1979 їх кількість скоротилася з 5,25 млн. до 2,33 млн. Все це посилює невдоволення широких верств С. і штовхає їх на боротьбу проти засилля монополій, за радикальні агр. і соціальні перетворення. В імперіалістичних країнах сел. рух спрямований проти гноблення держ.-монополістичного капіталу. Поглиблення й загострення соціально-екон. і політ. суперечностей в капіталістичному світі розширює базу соціальної революції, створює об'єктивні умови для формування широкого антиімперіалістичного фронту, очолюваного робітн. класом і його комуністичним авангардом, що бореться за розв'язання корінних соціальних проблем, у т. ч. за розв'язання сел. питання.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині; т. 22. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 16. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Брежнєв Л. І. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 3 липня 1978 року.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 4 липня 1978 року. К., 1978; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Трапезников С. П. Исторический опыт КПСС в осуществлении ленинского кооперативного плана. М., 1965; Надель С. Н. Социальная структура современной капиталистической деревни. М., 1970; Трудяще селянство на шляху до комунізму. К., 1971 *Літ.* див. також до ст. *Аграрна політика КПРС*.

М. В. Черненко.

«СЕЛЯ́НСЬКА БІДНОТА́» — щоденна газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила в Харкові. Перший номер надруковано 9.III 1920. Спочатку виходила рос. мовою, з 31.III 1921 — українською. Газета відіграла важливу роль у згуртуванні незаможних селян навколо Комуністичної партії, в зміцненні союзу робітн. класу з середняком, мобілізації селян на боротьбу проти білогвардійців, інтервентів, куркульських банд на Україні, в налагодженні рад. апарату на селі тощо. 1.VII 1921 перейменована на *«Селянську правду»*.

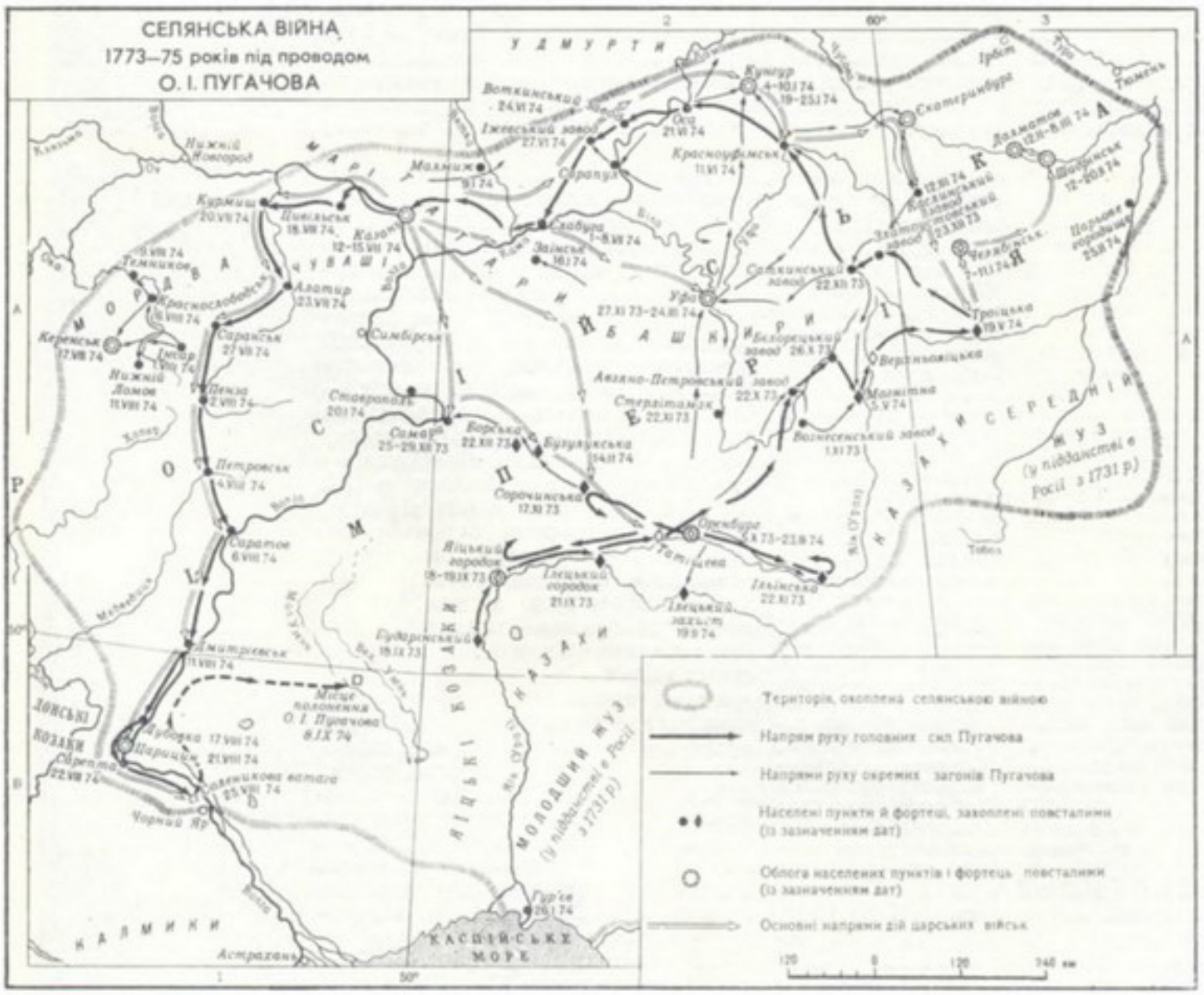
СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ 1524—26 в Німеччині, Велика селянська війна — найбільше антифеод. повстання нім. селян, підтриманих міським плебсом і частиною радикального бюргерства, яке охопило Пд.-Зх., Середню Німеччину і Австрійські землі. Була викликана посиленням феод.-кріпосницького гніту в епоху генезису капіталізму. Кульмінаційний пункт німецького суспільного руху періоду *Реформації*. Ідеологічним і організуючим фактором С. в. стали революц. ідеї Т. *Мюнцера*, які поширювалися *анабаптистами*. Сел. повстання почалося влітку 1524 у Пд. Шварцвальді, навесні 1525 набуло масового характеру в Швабії, Франконії, Саксонії, Тюрінгії, охопило Ельзас, сх.-альпійські округи — Тіроль, Штірію, Карінтію, Крайну. Різнорідність соціального складу повстанців позначилася на характері програм і ході повстання в різних районах. Найрадикальніша програма — «Статейне послання», складене прихильниками Т. Мюнцера (кін. 1524 — поч. 1525) — закликала до визволення «бідних і простих людей» від гніту панів і влади, до перебудови суспільства на основі «загальної користі» та «божого права». Навесні 1525 центром повстання стала Верхня Швабія. Тут, як і в ін. районах, охоплених С. в., поряд з революц. пропагандою прихильників Т. Мюнцера, велася пропаганда поміркованої тактики, ідеологічним джерелом якої було вчення У. *Цвінглі*. Помірковані керівники склали програму «12 статей» (березень 1525), в якій підкреслювали мирні наміри селян і їхні прагнення до пом'якшення феод. гніту (скасування кріпосної залежності, зменшення повинностей тощо). У Франконії повстання почалося в березні 1525. Тут діяли два сел. загони — Світлий у пд.-зх. Франконії на чолі з Я. *Рорбахом* і Франконський (Тауберівський). Помірковане бюргерство, яке добилося в 2-й пол. квітня 1525 керівної ролі, прагнуло підкорити боротьбу селян своїм інтересам. Помірковані домоглися, щоб командувати Світлим загоном було запрошено їхнього ставленика—лицаря Г. фон Берліхінгена. Складена у бюргерських колах «Гейльброннська програма» (травень 1525) передбачала ряд перетворень, пройнятих духом ранньобуржуазних відносин, ігнорувала інтереси селян. Війська Швабського союзу (воєнно-політ. орг-ції великих князів), використовуючи тактичні помилки і недостатню організованість повстанців, розбили їхні осн. сили в квітні 1525 в Швабії, в травні — червні 1525 — у Франконії. Кульмінаційним пунктом С. в. стало повстання у Пн. Франконії

і Тюрінго-Саксонському районі. Повстанням у Тюрінго-Саксонському районі керував Т. Мюнцер. Тут центром стало м. Мюльгаузен, де 17.III 1525 відбувся переворот і було встановлено революц. правління. Об'єднані війська місц. князів 15.V 1525 розбили повстанців біля м. Франкенгаузена. Т. Мюнцера, який потрапив до рук князів, було страчено. Найдовше боротьба тривала в Тіролі під проводом прихильника Т. Мюнцера М. Гайсмайра. С. в. показала, що рушійною силою у боротьбі проти феодалізму на світанку капіталізму були селяни, а їхніми союзниками — міський плебс. Наслідком поразки С. в. було посилення феод. реакції та закріплення політ. роздробленості Німеччини.

Т. П. Брянцева.

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ 1628—45 в Китаї — великий антифеод. виступ кит. селянства. Почався 1628 в пров. Шеньсі. 36 повстанських загонів 1631 об'єдналися для походу на Пекін. Зазнавши поразки 1632, вони попрямували на Пд. В 1633—38 повстанці здійснили походи на території між долинами рік Янцзи і Хуанхе. Повстанці знищували феодалів, урядовців і лихварів. У 1638 урядові війська розгромили осн. сили повстанців. Проте 1640—44 відбулося нове піднесення руху. 25.IV 1644 сел. військо на чолі з Лі Цзиченом вступило до Пекіна. Останній імператор з дин. *Мін* заподіяв собі смерть. Лі Цзичен був проголошений імператором. Проте кит. феодали закликали на допомогу *маньчжурів*. Улітку 1644 сел. військо було розбите. В 1645 Лі Цзичен загинув. Його соратники уклали союз з патріотично настроєними представниками пануючих класів, і їхні загони брали участь у війні кит. народу проти блоку маньчжурських і кит. феодалів.

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ ПІД ПРО́ВОДОМ О. І. ПУГАЧО́ВА 1773—75 — один з найзначніших рухів селянських мас Росії, спрямований проти феод.-кріпосницького гніту. Була викликана загостренням класових суперечностей у період розкладу феод.-кріпосницьких і формування капіталістичних відносин. Осн. рушійною силою її стало селянство, у русі брали участь також трудові верстви *козацтва*, гірничозаводські робітники і неросійські народності — башкири, татари, чуваші, мордва та ін. Виступ, що почався серед яїцьких козаків (див. *Уральські козаки*), очолив донський козак О. І. *Пугачов*. Його сподвижниками були А. О. Овчинников, І. Н. Чика (Зарубін), І. Н. Бєлобородов, О. Т. Хлопуша (Соколов), *Салават Юлаєв* та ін. Серед соратників О. І. Пугачова відомі вихідці з України — О. Суходольський, Д. Загуменний, І. Каменський, І. Старицький, К. Карась та ін. Обнародувавши 17(28).IX 1773 маніфест про надання рос. козакам, татарам і калмикам, які служили в Яїцькому війську, старовинних козачих вільностей і привілеїв, О. І. Пугачов 18 (29).IX з загоном повстанців підійшов до Яїцького городка (тепер м. Уральськ), 5 (16).X 1773 почав облогу Оренбурга. Виступ нар. мас охопив величезну територію, зокрема розгорнувся на Слобідській та Лівобережній Україні (див. карту). Армія повстанців досягла 30—50 тис. чол., мала бл. 100 гармат. Вона поділялася на полки й сотні, керівництво військом здійснювала Військ. колегія (листопад 1773 — кін. серпня 1774), яка виконувала також адм.-суд. функції. На придушення сел. війни уряд Катерини II вислав великі каральні сили. В бою біля Татищевої фортеці (побл. Оренбурга) 22.III (1.IV) 1774 повстанців було розгромлено, О. І. Пугачов відступив у гірничозаводський район Уралу, де зібрав нове військо. Після ряду боїв з урядовими військами він залишив Урал і пішов на Поволжя. 12 (23).VI 1774 повстанці штурмували Казань, але безуспішно; в бою з військами, що підійшли, їх було розбито. О. І. Пугачов переправився на правий берег Волги. Сподіваючись поповнити повстанське військо *донськими козаками*, повернув на Пд. У серпні 1774 проти повстанців було кинуто значні сили. 25. VIII (5.IX) у бою біля Соленикової Ватаги повстанці зазнали поразки. О. І. Пугачов відійшов у заволзькі степи, де незабаром група козац. старшини видала його владі. В деяких районах боротьба повстанців тривала до літа 1775. На Лівобережній і Слобідській Україні тривалий час діяли повстанські загони, що їх очолював В. *Журба*. О. І. Пугачова та його соратників було страчено в Москві. Над тисячами повстанців вчинено жорстоку розправу. Незважаючи на поразку (причини її — в стихійності руху, локальності виступів, у відсутності єдності в рядах повсталих), сел. війна об'єктивно відіграла прогресивну роль у сусп. розвитку Росії, в згуртуванні пригноблених мас багатонац. країни в боротьбі проти кріпацтва.

Літ.: Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачёва, т. 1—3. Л., 1961—70; Крестьянская война 1773—1775 гг. в России. Документы. М., 1973; Документы ставки Е. И. Пугачёва, повстанческих властей и учреждений 1773—1774 гг. М., 1975; Рознер И. Г. Казачество в крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966; Лимонов Ю. А., Мавродин В. В., Панеях В. М. Пугачёв и пугачёвцы. Л., 1974. *А. А. Вовк.*

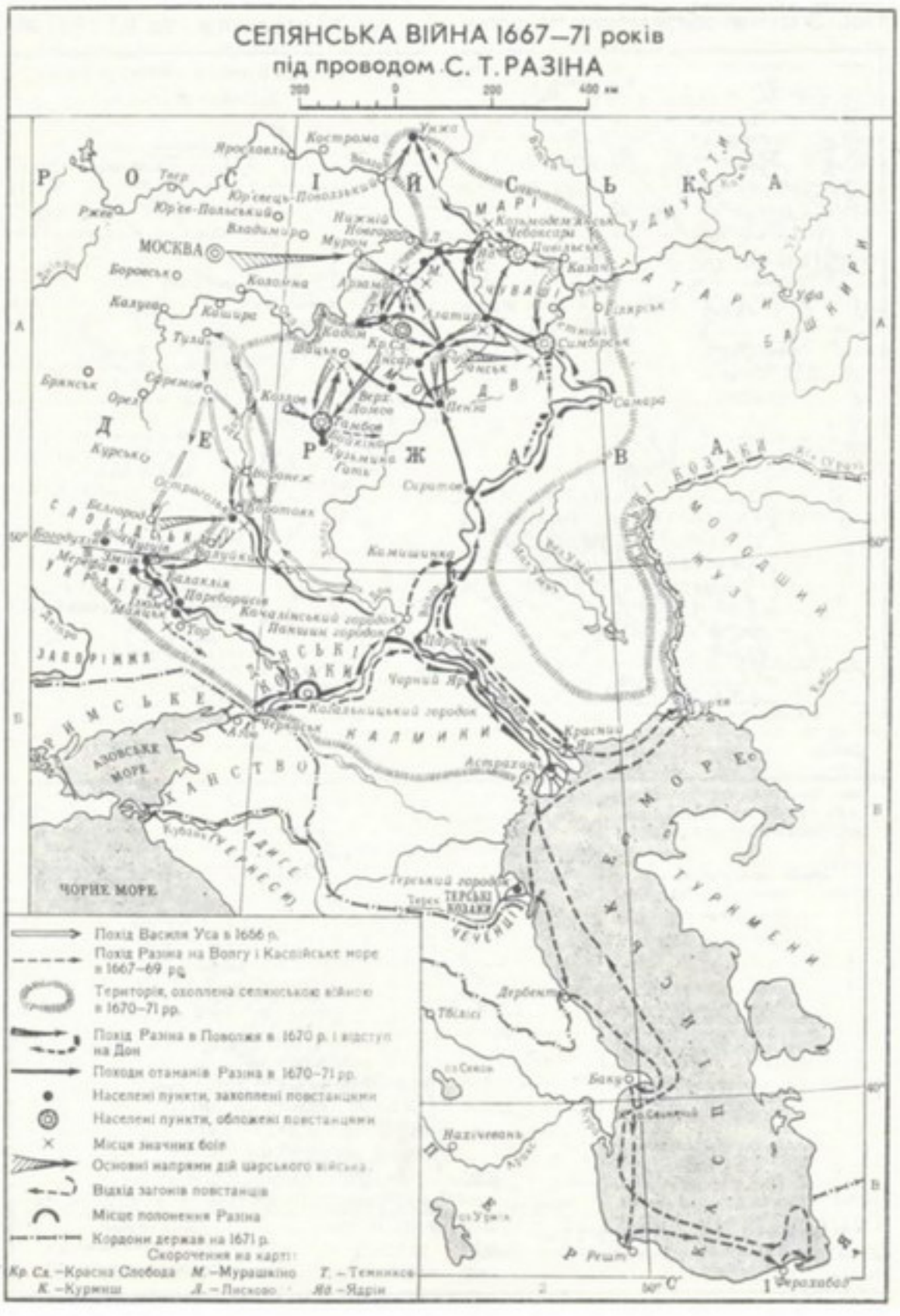
СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ ПІД ПРО́ВОДОМ С. Т. РА́ЗІНА 1667—71 — рух нар. мас Росії проти феод.-кріпосницького гніту. Спалахнула в умовах загострення класових суперечностей після завершення юрид. оформлення *кріпосного права* в Росії *Соборним уложенням 1649*. Провісниками сел. війни були *Московське повстання 1662*, *Переяславського полку повстання 1666*, антифеод. виступ (1666) козаків, очолених В. Р. *Усом*, до яких приєдналися селяни й холопи Пд. Підмосков'я. 1-м етапом сел. війни були походи навесні 1667 очоленої С. Т. *Разіним* голоти, яка зібралася на Дону, на Волгу та Яїк (Урал), а влітку 1668 — на Каспій.

Навесні 1670 7-тисячний загін на чолі з С. Т. Разіним вирушив у похід на Волгу, що стало початком 2-го етапу сел. війни. Дії козаків сприяли розгортанню масових повстань селян (росіян і

українців), *посадських людей, служилих людей,* народів Поволжя — чувашів, мордви, марійців, татар. Повстання переросло в сел. війну. В травні 1670 повсталі оволоділи Царицином (тепер м. Волгоград), в червні — Астраханню; в серпні — Саратовом і Самарою (тепер м. Куйбишев). Значна роль у сел. війні належала козакам *Запорізької Січі*. Багато їх було у війську С. Т. Разіна. В травні 1670 С. Т. Разін вів переговори з кошовим Запорізької Січі І. Д. *Сірком* про спільну боротьбу проти царського уряду. В серпні 1670 за наказом С. Т. Разіна кілька повстанських загонів (їх очолювали Ф. Т. *Разін*, отамани Ф. Шадра, Я. Гаврилов і укр. козак О. Г. *Хромий*) рушили на *Слобідську Україну*, де почалося *Дзиковського повстання 1670*. У вересні 1670 повстанці під керівництвом С. Т. Разіна почали облогу Симбірська (тепер м. Ульяновськ). Повільність повстанських військ, що стояли під Симбірськом, дала можливість царському урядові зібрати значні сили. В жовтні 1670 на р. Свіязь повсталі зазнали поразки. Тяжко поранений С. Т. Разін з 3-тисячним загоном відступив за Дон. З 2-ї пол. жовтня повстанці вели в основному оборонні бої. Повстання тривало в Поволжі, запеклі бої точилися біля Тамбова і Шацька. На Слобідській Україні повстанці діяли в районі Острогозька, Тора, Маяцька (Маяків), Чугуєва, Валуйок, Балаклії, Змієва (тепер м. Готвальд), Цареборисова (тепер Червоний Оскіл) та ін. міст. На поч. листопада повстання було придушене і в цьому районі. В квітні 1671 козац. старшина схопила С. Т. Разіна й відправила його в Москву, де 6 (16).VI його було страчено. Останній оплот повсталих—Астрахань — припинив опір 27.XI (7.XII) 1671. Сел. війні 1667—71 належить важлива роль в історії боротьби народів Росії проти кріпацтва.

Літ.: Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов, т. 1—3. М., 1954—62; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Степанов И. В. Крестьянская война в России в 1670—1671 гг., т. 1—2. Л., 1966—72.

К. І. Стецюк.

СЕЛЯ́НСЬКА ВІЙНА́ ПОЧА́ТКУ 17 СТОЛІ́ТТЯ в Росії — антифеод. рух, викликаний загостренням класових суперечностей у період завершення формування *кріпосного права* в Рос. державі. Гол. рушійні сили: селяни й *холопи*; їх підтримували *служилі люди*, вільне *козацтво* (донське, волзьке, терське та яїцьке) та ін. Активну участь у сел. війні брали *запорізькі козаки*. Поштовхом, що привів у рух нар. маси Росії на поч. 17 ст., були голод 1601—03 і викликані ним епідемії серед населення. Центр. подією початкового періоду сел. війни стало *Хлопка повстання 1603*. Придушення повстання викликало деякий спад руху. З новою силою воно спалахнуло восени 1604 на Пд. Зх. Росії. Частина повсталих (населення Чернігова, Путивля, Курська, Кромів, Бєлгорода, поволзьких міст), повіривши демагогічним обіцянкам *Лжедмитрія I*, приєдналася до самозванця. На весну 1605 повстання охопило всю територію на Пд. від Оки. Найвищим етапом сел. війни стало *селянське повстання під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. В наступні роки вона поширилася на значну кількість центр. повітів, пн. і пн.-зх. райони д-ви (у Пскові в травні — серпні 1609, лютому 1610 — грудні 1611 влада перебувала в руках повстанців), Середнього Поволжя. Виступ моск. городян у червні 1610 привів до падіння влади *Василія Шуйського*.

У зв'язку з початком відкритої польс. (з 1609) і швед. (з 1610) інтервенції (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*) нар. рух усе більше набував характеру нац.-визвольної боротьби проти інтервентів (див. *Народне ополчення 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського). В 1613—15 збройна боротьба охопила ряд пд. повітів країни, а також Північ, Поволжя і Центр. Гол. сили повсталих зазнали поразки під Москвою навесні — влітку 1615.

Літ.: Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения. М., 1974; Корецкий В. И. Формирование крепостного права и первая крестьянская война в России. М., 1975.

Л. А. Сухих.

«СЕЛЯ́НСЬКА ПРА́ВДА» — газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила з 1.VII 1921 в Харкові. З 1923 видавалась як орган ЦК КП(б)У і Центр. комісії незаможних селян. У грудні 1925 злилася з газ. «Радянське село» (див. *«Сільські вісті»*).

СЕЛЯ́НСЬКА РЕФО́РМА 1848 в Галичині, на Буковині і Закарпатті — скасування *кріпосного права*, проведене австр. урядом під час *революції 1848—49 в Австрії* з метою пристосування економіки до потреб капіталістичного розвитку. Здійснена під тиском революц. подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпатську Україну, та масових антифеод. рухів, зокрема *Галицького повстання 1846*. В Галичині феод. залежність селян скасовано відповідно до закону від 17.IV 1848. Окремим декретом від 1.VII 1848 дію цього акта уряд поширив на Буковину.

підтвердивши його законом від 9.VIII 1848. Влітку 1848 питання про умови звільнення селян обговорювалися в австр. парламенті. Депутати від селян Сх. Галичини і Буковини І. *Капущак*, Л. *Кобилиця* разом з ін. депутатами лівого крила виступили проти виплати селянами викупу поміщикам. Але більшістю голосів парламент прийняв рішення скасувати феод. повинності селян за викуп. На підставі цього рішення 7.IX 1848 видано закон про звільнення селян на тер. всієї Австрії від кріпосної залежності, про надання їм прав громадян д-ви і права власності на ту землю, якою вони до того часу користувалися на правах спадковості. Закон передбачав повну компенсацію селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей.

За законом 7.IX 1848 у власність селян Сх. Галичини і Буковини перейшло менше половини зем. угідь краю. Більшість селян залишилася малоземельними і економічно неспроможними, значну частину їх (*халупників* і *комірників*) було «звільнено» зовсім без землі, й вони відразу потрапили в екон. кабалу до поміщиків. На Закарпатті, як і по всій Угорщині, феод. залежність селян скасовано законом, що його прийняв угор. сейм 18.III 1848 і підтвердив 1853 австр. імператор, на таких самих кабальних для селян умовах, як і в Сх. Галичині та на Буковині. Грабіжницький характер С. р. спричинився до дальшого зростання зубожіння селянства, поглиблення класових суперечностей між селянством і поміщиками, викликав сел. заворушення в Сх. Галичині і на Закарпатті та *Буковинське селянське повстання 1848—49*.

Літ.: Історія Української РСР, т. 3. К., 1978; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965.

Ф. І. Стеблій.

СЕЛЯ́НСЬКА РЕФО́РМА 1861 — бурж. реформа, що скасувала *кріпосне право* в Росії і відкрила шлях розвиткові капіталістичного способу виробництва в країні. Була викликана кризою кріпосницької системи, що посилилася поразкою Росії в *Кримській війні 1853—56*. Це привело до загострення класової боротьби, що зумовило виникнення в кін. 50-х рр. 19 ст. *революційної ситуації* в Росії. «Маніфест» про скасування кріпосного права і «Положення про селян, які виходять з кріпосної залежності», що складалося з 17 законодавчих актів, були підписані 19.II (3.III) 1861 в Петербурзі *Олександром II*. Поміщики зберігали власність на всі землі, що належали їм. Селяни отримували особисту свободу і право вільно розпоряджатися своїм майном. За садибу і польові наділи вони повинні були вносити викуп. До переходу на викуп вони називалися *тимчасовозобов'язаними селянами* і мали виконувати повинності — *оброк* і *панщину*. Норми наділу встановлювалися різні, залежно від місцевості та якості землі. Розміри наділів і повинності селян за користування наділами в 44 губерніях Європ. Росії визначалися чотирма «Місцевими положеннями». Надільна земля надавалась *общині* — за числом *«ревізьких душ»*, які мали право на наділи. В Південній і Лівобережній Україні поміщики відрізали в селян 1 млн. дес. землі (28% дореформеного надільного землеволодіння селян). На Правобережній Україні, в Білорусії та Литві, де царський уряд під впливом *польського повстання 1863—64* дещо пом'якшив умови С. р., і в ряді нечорноземних губерній площа землекористування селян збільшилася (зокрема, на Правобережній Україні — на 18%, однак і тут селяни далеко не завжди одержували повний наділ, яким вони користувалися за *інвентарними правилами 1847—48*). В результаті С. р. тільки на Україні бл. 220 тис. «ревізьких душ» було обезземелено, бл. 100 тис. дістало жебрацькі наділи до 1 дес. на душу, понад 1600 тис.— від 1 до 3 десятин. З метою збереження за собою кращих земель поміщики міняли попередні сел. наділи на гірші, позбавляли селян лісу, пасовищ, водопоїв та ін. угідь. Тільки в Катеринославській, Херсон., Таврійській і Харків. губерніях поміщики переселили на гірші землі 226 сіл і понад 7400 селянських сімей з 1240 інших сіл.

С. р. було проведено в Грузії 1864—71, Королівстві Польському — 1864, у Вірменії та Азербайджані — 1870—73. Умови реформи тут зберігали набагато більше кріпосницьких пережитків, ніж у центр. Росії. В Бессарабії за «Положенням» 1868 селяни одержали землю в постійне користування за повинності.

Проведення С. р. почалося з складання *уставних грамот* (в основному закінчилося до серед. 1863). В цілому від кріпосної залежності було звільнено 22,5 млн. селян обох статей. Селяни в результаті *викупної операції* змушені були вносити поміщикам і д-ві величезні суми платежів, які в окремих районах перевищували ринкову вартість землі в 2—3 рази. Розмір викупу, нарахованого на селян України, перевищив 500 млн. крб. Селяни відмовлялися підписувати уставні грамоти (на 1.I 1863 во-

ни не підписали 60% грамот). У ряді районів селяни добивалися одержання *дарчих наділів*. У країні відбулися масові заворушення селян, невдоволених С. р. (див., зокрема, *Безуглівське селянське заворушення 1861, Кам'янсько-слобідське заворушення селян 1861*). Всього на Україні в 60-х рр. 19 ст. відбулося бл. 3,1 тис. сел. виступів, у них брало участь понад 2 млн. чол. з 4160 сіл. Перехід селян на викуп розтягнувся на кілька десятиліть. На 1881 тимчасовозобов'язаними залишились 15% селян. 28.XII 1881 (9.I 1882) було видано закон про обов'язковий викуп з 1 (13).I 1883, перехід на який завершився до 1895. Скасування кріпосного права торкнулося й *удільних селян*. Згідно з «Положенням» 26.VI (8.VII) 1863 вони переходили до розряду селян-власників шляхом обов'язкового викупу на умовах «Положення» 19.II (3.III) 1861. Законами 18 (30).I і 24.XI (6.XII) 1866 почалася реформа *державних селян*. Законом від 12 (24).VI 1886 їх переводили на викуп. С. р., незважаючи на свою обмеженість і половинчастість, відіграла значну роль в історії Росії. Це була, хоч і проведена кріпосниками, бурж. реформа. Тому після 1861 розвиток капіталізму в Росії проходив швидкими темпами. Разом з тим С. р. не ліквідувала соціально-екон. суперечностей у Росії, зберегла ряд феод.-кріпосницьких пережитків, привела до загострення класової боротьби.

Літ.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 12. Маркс К. Про звільнення селян в Росії; т. 19. Маркс К. Замітки про реформу 1861 р. і пореформений розвиток Росії; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 20. П'ятидесятиріччя падіння кріпосного права.— З приводу ювілею.— «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Теплицький В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. К., 1959; Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1968; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970; Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе. 1861—1880 гг. М., 1978.

М. Н. Лещенко.

СЕЛЯ́НСЬКА СПІ́ЛКА ВСЕРОСІ́ЙСЬКА, Всеросійська селянська спілка — масова революц.-демократична організація, що виникла влітку 1905 в умовах піднесення *революції 1905—07 в Росії*. В Європ. Росії було 470 волосних і сел. орг-цій С. с. В., у т. ч. на Україні — 120 (див., напр., *Покошицька селянська спілка*). Незважаючи на ліберально-монархічні хитання, С. с. В., за оцінкою В. І. Леніна,— організація «безумовно революційна в своїй основі» (Повне зібр. тв., т. 12, с. 311). Програма С. с. В. включала вимоги націоналізації всієї землі і розподілу її в користування тим, хто її обробляє без застосування найманої сили. Остаточне розв'язання зем. питання покладалося на *Установчі збори*. Після придушення революції 1905—07 орг-ції С. с. В. розпалися. Діяльність спілки відродилася після Лютневої революції 1917, однак вона проводила політику *оборонства*, підтримки *Тимчасового уряду*. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції С. с. В. припинила існування.

СЕЛЯ́НСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ ПІД ПРО́ВОДОМ І. І. БОЛО́ТНИКОВА 1606—07 — найвищий етап *селянської війни початку 17 століття* в Росії. Викликане посиленням феод.-кріпосницького гніту в країні, голодом 1601—03 та ін. Осн. рушійну силу повстання становили селяни і холопи (в т. ч. українські); брали участь у ньому також козаки, *посадські люди, служилі люди*. На першому етапі попутниками повсталих були невдоволені боярською політикою царського уряду дрібнопомісні дворяни пд. і пд.-зх. повітів країни. Соціальні й політ. вимоги повстанців містилися у «листах» (відозвах) І. І. *Болотникова*: розправа з феодалами, ліквідація феод. власності, кріпосництва, заміна царя *Василія Шуйського* «добрим» царем Дмитрієм (див. *Дмитрій Іванович*). Повстання почалося влітку 1606 в Путивлі (тепер Сум. обл.). Вслід за Путивлем (став центром і осн. тиловою базою повстанців) повстали Чернігів, Стародуб та ін. сіверські міста. Захоплення фортець Єльця і Кромів забезпечило повстанців необхідним озброєнням. Розгром посланого на Пд. влітку 1606 В. Шуйським війська сприяв поширенню повстання на нові райони. Похід повстанців на Москву, що став найвищим етапом повстання, здійснювався двома загонами (один очолював І. І. Болотников, другий — дворянин І. Пашков, у дорозі до нього приєднався загін рязан. дворян на чолі з П. Ляпуновим), що з'єдналися в підмосковному с. Коломенському. Тут керівництво перейшло до рук ватажка більшості повстанців І. І. Болотникова, що викликало невдоволення дворян. У листопаді дворянські загони перейшли на бік В. Шуйського. Після двомісячної облоги Москви в ході вирішальної битви 2 (12).XII повстанці зазнали поразки. Більшість уцілілих учасників повстання сховалася в Калузі, частина — у Веньові і в районі Тули. 20 (30).XII почалася 5-місячна облога царським військом Калуги. Після ряду спроб з повсталими з'єдналися в Тулі (травень 1607) великий загін терських, волзьких, донських козаків під керівництвом Ілейки Муромця і значні сили *запорізьких козаків*, що приєдналися до них у січні 1607. Це змусило царське військо зняти облогу Калуги і почати облогу Тули, що тривала 4 міс. 10 (20).X повстанці змушені були здати місто, що означало поразку повстання. І. І. Болотникова і багатьох ін. повстанців було страчено.

Літ.: Восстание И. Болотникова. Документы и материалы. М., 1959.

Л. А. Сухих.

СЕЛЯ́НСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНА́Л, Селінтерн, Міжнародна селянська рада — міжнар. селянська орг-ція, що діяла 1923—33. Створений 10—16.X на Всесвітній сел. конференції (Конгресі представників трудящих селян світу) в Москві, в роботі якої брали участь 158 делегатів від більш як 40 сел. партій, орг-цій і спілок СРСР, Польщі, Німеччини, Франції, Фінляндії, Болгарії, Чехословаччини, Норвегії, Швеції, Іспанії, Італії, США, Мексіки, Індонезії, Японії та ін. Під лозунгом «Селяни і робітники всіх країн, єднайтеся!» С. І. боровся за інтереси трудящого селянства, включення його в революц. боротьбу, за зміцнення його союзу з робітн. класом. Керівним органом С. І. була Міжнар. сел. рада (МСР) з представників орг-цій, що входили до С. І. МСР обирала постійно діючий орган — Президію на чолі з ген. секретарем. З метою вивчення агр. питання та узагальнення проблем сел. руху при С. І. було створено Міжнар. агр. ін-т (1926). Друк. органами МСР були журн. «Крестьянский Интернационал» та «Международный крестьянский бюллетень».

Б. М. Забарко.

СЕЛЯ́НСЬКИЙ ПОЗЕМЕ́ЛЬНИЙ БАНК, Селянський банк — державний банк царської Росії, заснований 1882 для надання позичок селянам на купівлю приватних земель. Діяв у тісному контакті з *Дворянським банком*. Діяльність С. п. б. особливо активізувалася після революції 1905—07; під час *столипінської аграрної реформи* сприяла утворенню хуторів і відрубів. Мав відділення в усіх губерніях України. В 1906—10 продав укр. селянам бл. 480 тис. дес. землі, з них 83% — куркулям-хуторянам. С. п. б. ліквідований декретом Рад. уряду від 25.XI (8.XII) 1917.

Землі банку було націоналізовано й передано селянам. Борги селян, які становили 3310 млн. крб., анульовано.

«СЕЛЯ́НСЬКИЙ СОЮЗ», Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз» — легальна революційна селянська організація на Зх. Україні, що діяла під керівництвом *Комуністичної партії Західної України*. Створений у серпні 1924. Сприяв поширенню комуністичних ідей серед селянства. Найвищим органом союзу був конгрес, який обирав Центр. к-т, на місцях діяли к-ти окружні, сільські й первинних орг-цій. «С. с.» видавав газ. «Наше життя». В 1926 ввійшов до складу «*Сельробу*».

СЕЛЯ́НСЬКІ КОМІТЕ́ТИ — органи нар. влади в сільських місцевостях Зх. України, створені після визволення її Червоною Армією (вересень 1939). Разом з тимчасовими управліннями на Зх. Україні вони становили систему тимчасових органів нар. влади Зх. України. С. к. у селах обирали на заг. зборах жителів села, у гмінах (волостях) — на зборах представників селян гміни. С. к. провели конфіскацію поміщицьких земель, реманенту, будівель та розподіл їх серед безземельних і малоземельних селян, встановлювали революц. порядок, вели боротьбу проти спекуляції та саботажу, організовували школи для ліквідації неписьменності серед дорослого населення. С. к. разом з тимчасовими управліннями міст і повітів підготували умови для скликання *Народних зборів Західної України*. Існували до створення на Зх. Україні органів Рад. влади.

СЕЛЬ, силь (від араб. сейль — бурхливий потік) — короткочасний бурхливий потік у руслах гірських річок з великим вмістом твердого матеріалу. С. виникають внаслідок злив, інтенсивного танення снігу та льодовиків чи прориву озер при наявності значних ухилів місцевості й великих скупчень уламкового матеріалу на поверхні схилів. Швидкість руху С.— до 10 м/с і більше, вміст наносів від 10—15 до 75%. За складом твердого матеріалу С. поділяють на грязьові, грязе-кам'яні та водно-кам'яні, за структурою — зв'язні та незв'язні. В СРСР поширені в горах Середньої Азії, Кавказу і Сх. Сибіру; зокрема, на Україні — в Кримських горах та Карпатах. С. руйнують дороги, будівлі, завдають шкоди с.-г. угіддям. Осн. заходи боротьби з С.— лісомеліорація (зокрема, насадження лісу на річкових терасах) й застосування гідротех. споруд.

А. М. Оліферов.

СЕ́ЛЬБИЩНА ТЕРИТО́РІЯ — земельні площі, на яких розташовані міста і населені пункти міського типу, а також ділянки, призначені для міського будівництва.

СЕЛЬВА́СИ, сельвас, сельва (ісп. selva, мн. selvas, від лат. silva — ліс) — бразільська назва тропічних вологих лісів. С. поширені в Пд. (гол. чин. у бас. р. Амазонки) і Центр. Америці. Формуються на опідзолених червоноземах в умовах вологого екваторіального клімату. Відзначаються багатоярусністю і різноманітністю видового складу. З дерев для С. характерні гевея, червоне, чорне, шоколадне, різні види пальм; багато ліан.

СЕЛЬВІ́НСЬКИЙ Ілля (Карл) Львович [12 (24).X 1899, Сімферополь — 22.III 1968, Москва] — рос. рад. письменник. Член КПРС з 1941. Учасник громадянської війни на Україні і Великої Вітчизн. війни. Друкуватися почав 1915. У 20-і рр. один з керівників літ. групи конструктивістів (див. *Конструктивізм*). Автор поем («Улялаєвщина», 1927; «Челюскініана», 1937—38), віршів (збірки «Крим, Кавказ, Кубань», 1949; «Давайте помріємо про безсмертя», 1969), романів у віршах («Пушторг», 1928; «Арктика», 1957; автобіограф. роману «О, юність моя!», 1967), драм. трилогії «Росія» (1944—57), філос. драм («Читаючи Фауста», 1952; «Людина вище своєї долі», 1962 — про останні місяці життя В. І. Леніна), ліричної трагедії «Царівна-Лебідь» (1968) та кн. «Студія вірша» (1962). Істор. драма «Генерал Брусилов» ставилася на сцені укр. театрів. Писав вірші про Україну. Перекладач творів Т. Шевченка. Нагороджений 3 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1971—74.

І. М. Давидова.

СЕЛЬДЖУ́КИ — відгалуження племен турків-огузів, назване за ім'ям їхнього правителя Сельджука (10 — поч. 11 ст.), а також одна з назв створеної ним в 11 ст. династії Сельджукідів. У 40—80-х рр. 11 ст. в результаті завоювань створили *Сельджуцьку державу*. Після її розпаду (11 ст.) представники дин. Сельджукідів зберігали владу в окремих султанатах до поч. 14 ст.

СЕЛЬДЖУ́ЦЬКА ДЕРЖА́ВА — феод. держава 1038—1157, заснована *сельджуками*. До складу С. д. в період її найвищого розквіту в кін. 11 ст. входили Хорасан, Хорезм, майже вся Персія, Азербайджан, Курдистан, Ірак, Вірменія, Мала Азія, Грузія, д-ва Караханідів у Серед. Азії. Центром С. д. була Персія. На чолі С. д. стояли султани з дин. Сельджукідів, найзначнішими з яких були Тогрул-бек (правив 1038—63), Алп-Арслан (1063—72), Мелікшах (1072—92). Переважною формою землеволодіння в С. д. була система «ікта» (тимчасове користування зем. наділами за військ. службу султанові). В 11 ст. внаслідок процесу феод. роздробленості на тер. С. д. утворилися Керманський (1041—1187), Румський (1077—1307) і Сірійський (1094—1117) султанати, які лише номінально визнавали центр. владу. Після першого *хрестового походу* (1096—99) С. д. втратила Палестину, а потім Сірію, прибережні області Малої Азії, Грузію. В 1141 С. д. зазнала поразки від *каракитаїв* і втратила владу над Серед. Азією. Після смерті султана Санджара (1157) припинилася влада Сельджукідів у Хорасані.

СЕЛЬКУ́ПИ — народ, що живе на Пн. Томської обл., Красноярського краю і в Ямало-Ненецькому автономному окрузі Тюмен. обл. РРФСР. Заг. чисельність — 3,6 тис. чол. (1979, перепис). До 30-х рр. 20 ст. називалися остяко-самоїди. Мова — селькупська, належить до *уральських мов*. С. склалися в результаті змішання місц. населення Пн. Сибіру с самодійськими племенами, які прийшли з Саян у перших століттях н. е. До поч. 20 ст. в С. зберігалися пережитки родових відносин. За Рад. влади докорінно змінилися життя і побут С. Осн. заняття С.— колгоспне мисливство, рибальство, частково оленярство; розвиваються тваринництво і землеробство. Зросла нац. інтелігенція. Зникають реліг. пережитки, в яких анімістичні та шаманські уявлення поєднувалися з православ'ям.

СЕЛЬКУ́ПСЬКА МО́ВА — мова *селькупів*. Належить до *самодійських мов*. Розмовляють нею понад 2 тис. чол. (1979, перепис). Характерні риси С. м.: багатство голосних; іменам властиві категорії числа (однина, *двоїна* й множина) та відмінка; дієслову — категорії часу, способу й виду (є понад 15 видів); за типологією — *аглютинативна мова*. Алфавіт С. м.— на рос. графічній основі (1931—40 — на базі латинського).

СЕ́ЛЬНИЦЯ — річка у Вінн. обл. УРСР, права прит. Пд. Бугу. Довж. 67 км, пл. бас. 830 км². Бере початок і тече Подільською височиною. Русло в серед. течії розширюється до 10 м. Воду С. використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На річці — міста *Тульчин* і *Ладижин* (при впадінні у Пд. Буг).

«СЕЛЬРО́Б», «Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання» — масова легальна революц. організація трудящих Західної України, створена з ініціативи КПЗУ в жовтні 1926 на об'єднавчому з'їзді двох селянських партій «Народна воля» і «*Селянський союз*». У програмі «С.» гол. завданням визначалася боротьба за соціалізм, у якій гегемоном мав бути робітн. клас, а його союзником — трудяще селянство. Проте внутр. боротьба в КПЗУ негативно позначилася на діяльності «С.» і призвела 1927 до його розколу. Створений під керівництвом ЦК КПЗУ Ініціативний к-т провів у травні 1928 з'їзд груп «С.», на якому утворено об'єднану орг-цію — «Сельроб-єдність» і прийнято «Декларацію єдності», що виходила з осн. положень марксистсько-ленінської теорії. В 1929 з «Сельроб-єдність» об'єдналася група «Сельроб-правиця». В лютому 1930 відбувся 2-й з'їзд «С.», який остаточно закріпив консолідацію орг-ції, обрав новий склад її керівних органів — Центр. к-ту і Гол. секретаріату. «С.» видавав газети «*Сель-роб*», «Воля народу», «*Наше слово*», «*Нове життя*», журн. «Сяйво», які пропагували успіхи Країни Рад, викривали реакційну ідеологію укр. бурж. націоналістів, пробуджували класову свідомість трудящих, піднімали їх на боротьбу проти соціального і нац. гніту за возз'єднання краю з Рад. Україною. Комуністи і сельробівці очолили масові агр. страйки, які пройшли 1928 в 7, а 1929 — в 20 повітах, охопивши понад 50 тис. с.-г. робітників і трудящих селян. З травня 1928

по лютий 1930 з ініціативи комуністів «С.» провів 139 масових сільс. віч, десятки антифашист. демонстрацій. Через «С.» КПЗУ поширювала свій вплив на культур.-осв., спортивні та ін. масові орг-ції трудящих, залучаючи їх до революц. руху. Відомими діячами «С.» були І. *Довганик*, П. *Крайківський*, К. *Пелехатий* та ін. Влада бурж.-поміщицької Польщі жорстоко переслідувала сельробівців. 15.IX 1932 уряд Ю. Пілсудського оголосив «С.» розпущеним, активних працівників його було заарештовано.

Літ.: Сизоненко Г. С. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання. Львів, 1971; Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919—1939 рр. Львів, 1971. *І. К. Васюта.*

«СЕЛЬ-РО́Б» — газета «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання» (див. «*Сельроб*»). Видавалася з 18.IX 1927 по 25.IX 1932 у Львові. Мобілізовувала трудящих Зх. України на боротьбу за визволення від соціального і нац. гніту та за возз'єднання з УРСР. Видання її було припинено урядом бурж. Польщі.

СЕЛЬСИ́Н [англ. selsyn, від self— сам і грец. σύγ (χρόνος) — одночасний] — *електрична машина* змінного струму для синхронного повороту осей (валів) якого-небудь пристрою, які розміщені на певній віддалі і не зв'язані між собою механічно, або для генерування напруги, пропорційної куту неузгодження. Являє собою поворотний (обертовий) *трансформатор*, у якого при обертанні *ротора* плавно змінюється взаємна *індуктивність* між його обмотками — збудження і синхронізації. Розрізняють: С.-датчики, що надсилають керуючий електр. сигнал, С.-приймачі, які під впливом цього сигналу приводять у дію *виконавчий механізм*, та диференційні С., що підсумовують керуючі сигнали. С. застосовують у системах контролю, керування, дистанційного вимірювання, в слідкуючих системах.

СЕ́ЛЬСЬКИЙ Володимир Олександрович [1 (13).X 1883, с. Вихилівка, тепер Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл. УРСР — 18.II 1951, Київ] — укр. рад. геолог і геофізик, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив Київ. ун-т (1909). У 1912—14 — асистент Варшавського ун-ту і викладач Вищих жіночих курсів (у Варшаві). У 1914—20 викладав у Кисловодській гімназії. В 1922—28 — директор Нафт. ін-ту в м. Грозному, 1928—30 — нач. Грознафторозвідки. З 1935 — консультант Держ. геофіз. тресту СРСР. З 1939 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР. С. організував кафедри геофізики у Львів. ун-ті і Львів. політех. ін-ті. Осн. праці присвячені питанням теор. і прикладної геофізики, розвідки нафт. родовищ, походження та міграції нафти, проблемам нафтоносності тер. України, Пн. Кавказу, *Волго-Уральської нафтогазоносної провінції*.

СЕ́ЛЬСЬКИЙ Роман Юліанович (н. 21.V 1903, м. Сокаль, тепер Львів. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1982). В 1921—22 навчався у Львів. художньо-промисловій школі, 1922—27 — у Краківській академії красних мистецтв. Твори: «Пейзаж» (1939), «Яхтклуб» (1949), «Карпатський пейзаж» (1951), «Полонина» (1959), «Рибальська гавань» (1962), «Сіті» (1965), «Ліс» (1967), серія чорногорських пейзажів (1969—71), «В Карпатах» (1975), «Над Дністром» (1978), «Пейзажі з скиту Манявського» (1980); натюрморти. Картини зберігаються у Львів. музеї укр. мист. В 1947—74 викладав у Львів. ін-ті прикладного та декоративного мистецтва. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Сельський Роман Юліанович. Виставка творів. Проспект. Львів. 1977.

СЕ́ЛЬСЬКИЙ Щасний (Фелікс; 1852 — 20.V 1922) — укр. лікар-гінеколог і громадський діяч. Н. у Галичині. Навчався на мед. ф-ті Віденського ун-ту (з 1872). В 1877 був заарештований (разом з І. Я. *Франком* та М. І. *Павликом*) за участь у робітничому та соціалістичному русі. Після закінчення мед. освіти працював з 1882 лікарем у Львові і з 1919 — у Болехові (тепер Івано-Франківської обл.). Праці С. присвячені вивченню фізіології і патології матки.

СЕМА́НГИ (самоназва — мені, менік, монік, менді) — група племен (джахай, сабуб, ланох, батег, менрі та ін.) на Пн. Малайзії і на Пд. Таїланду, найдавніше корінне населення лісів центр. частини п-ова Малакка, яке збереглося до наших днів. Чисельність — 5 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до мон-кхмерських мов, близька до мови *сеноїв*. За віруваннями — анімісти (див. *Анімізм*). Осн. заняття С.— мисливство, рибальство, збиральництво, частково землеробство.

СЕМА́НТИКА (від грец. σημαντικός — означальний) — 1) Розділ *лексикології*, що займається вивченням смислового значення лексичних елементів — *морфем* і *слів* (див. *Семасіологія*). 2) Сенс, смисл, значення лексичних елементів — морфем і слів. Окремі лексичні елементи означають поняття, а виразити ці поняття можуть лише цілі речення та їхні сполучення.

Літ.: Аветян Э. Г. Смысл и значение. Ереван, 1979; Новое в зарубежной лингвистике, в. 10. Лингвистическая семантика. М., 1981.

А. О. Білецький.

СЕМАНТИ́ЧНИЙ ІДЕАЛІ́ЗМ — суб'єктивно-ідеалістичний напрям у сучасній буржуазній філософії (гол. чин. у США); різновид *неопозитивізму*. Виник у 30-х рр. 20 ст. на грунті абсолютизації проблем *семантики* в логіці, особливо проблем мови, аналізу відношення між знаком (словом) і його змістом. С. і. ігнорує об'єктивне походження змісту слова, вважаючи його довільно прийнятим людьми. За С. і. зміст мови відображає не об'єктивно існуючу реальну дійсність, а факти суб'єктивного досвіду людей. С. і. заперечує реальне значення заг. понять, наук. теорій. Абсолютизуючи відносну незалежність логіко-синтаксичної структури мови від її змісту, можливість оперувати словами в певних межах незалежно від їхнього змісту (в *математичній логіці, кібернетиці*), семантичні ідеалісти неминуче приходять до відриву змісту науки від її об'єктивної основи — реального світу. На їхню думку, зміст наук. *знання* є наслідком прийняття довільної угоди (конвенції) між людьми (див. *Конвенціоналізм*). Тим самим С. і. заперечує наявність об'єктивної *істини*, що зумовлює його реакційну спрямованість.

СЕМА́Р (Sémard) П'єр (15.II 1887, м. Верден-сюр-ле-Ду, деп. Сона і Луара — 7.III 1942, м. Евре) — діяч франц. і міжнар. робітн. руху. Н. в робітн. сім'ї. За фахом — робітник-залізничник. У 1916 вступив до Франц. соціалістичної партії, почав брати участь у профспілковому русі. Один із засновників Французької КП (ФКП; 1920). У 1921—22 — ген. секретар профспілки залізничників. Учасник II конгресу Профінтерну (1922), під час перебування в Москві був прийнятий В. І. Леніним. З 1924 — член ЦК і Політбюро ЦК ФКП. В 1924—30 — ген. секретар ФКП. В 1924—35 — член ВККІ. В 1922—24 і 1933 — 36 — ген. секретар унітарної профспілки залізничників. З 1936 — ген. секретар Об'єднаної федерації залізничників Франції і Алжіру, член Адм. комісії Заг. конфедерації праці. Не раз зазнавав арештів. У 1939 заарештований за належність до ФКП і 1940 засуджений до 3 років ув'язнення. Був виданий урядом «*Віші*» нім.-фашист. окупантам і розстріляний.

В. О. Сельський.

П. Семар.

СЕМА́РАНГ — місто в Індонезії, на пн. узбережжі о. Ява, адм. ц. провінції Центр. Ява. Мор. порт, вузол з-ць і автошляхів. 647 тис. ж. (1971). Розвинуті текст. промисловість і переробка с.-г. сировини на експорт (тютюн, кава, чай тощо). Бавовняна ф-ка, деревообр. з-д; судноремонт. Кустарні промисли (у т. ч. виробн. народних духових інструментів, меблів, різьблення на дереві). Значний центр торгівлі с.-г. продуктами.

СЕМАСІОЛО́ГІЯ (від грец. σημασία — значення, смисл і λόγος — слово, мова) — 1) Розділ *мовознавства*, який досліджує смислову сторону мови, протиставлену чуттєво сприйманій стороні мови, її звуковому, акустичному чи графічному оформленню. С. вивчає не лише *семантику* окремих лексичних елементів — *морфем* і *слів*, а й семантику граматичних елементів — форм слів, граматичних морфем. Основи С. остаточно не розроблено. Найпростішим шляхом вивчення мовного матеріалу є шлях від форми до змісту, бо зміст і форма в мові становлять діалектичну єдність. Якщо форма вивчається в нерозривному зв'язку зі змістом, то для окремої мови відпадає потреба в спец. науці про зміст. При паралельному дослідженні всіх мов світу потрібна заг. С., що висвітлює проблему зв'язку мови й мислення. 2) Наука про смислове значення лексичних елементів — морфем і слів, яка в основному збігається з лексикологією. Деякі вчені обмежують С. вченням про смислові зміни (смисловий розвиток) лексичних елементів —

Р. Ю. Сельський. Натюрморт. 30-і роки 20 ст. Львівський музей українського мистецтва.

М. О. Семашко.

С. Семдор.

М. І. Семейко.

М. П. Семененко.

внутрішнім (безафіксним) *словотвором*. С. у цьому розумінні, як і *етимологія*, нерозривно пов'язана з *лексикологією*.

Літ.: Звегинцев В. А. Семасиология. М., 1957; Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. М., 1974; Языковые значения. Л., 1976; Телия В. Н. Типы языковых значений. М., 1981.

А. О. Білецький.

СЕМАФО́Р (від грец. σῆμα — знак, сигнал і φορός — носій) — 1) С. з а л і з н и ч н и й — щогла з 1—3 рухомими крилами, розміщенням яких машиністові локомотиву подається сигнал про дозвіл або заборону руху чи зміну швидкості. За певних умов (вночі, при поганій видимості) сигнали семафора (мал.) доповнюють відповідними сигнальними вогнями. С. встановлюють на залізницях, де немає системи *автоблокування*. 2) С. м о р с ь к и й (р і ч к о в и й) — сигнальна щогла з реєм (брусом), встановлювана на ділянках шляху, де суднам дозволяється рухатися тільки в одному напрямі. 3) С. п р а п о р н и й — спосіб зорової *сигналізації* і зв'язку, за яким букви, цифри або службові сигнали (російську або ін. семафорну азбуку) передають відповідними положеннями чи рухом рук (з прапорцями) сигнальника.

СЕМА́ШКО Микола Олександрович [8 (20).IX 1874, с. Ливенське, тепер Липец. обл.— 18.V 1949, Москва] — рад. партійний і державний діяч, один з організаторів рад. охорони здоров'я, акад. АМН СРСР (з 1944) і АПН РРФСР (з 1945). Член Комуністичної партії з 1893. Закінчив (1901) мед. ф-т Казанського ун-ту і працював земським лікарем. За участь у революц. русі був заарештований (1895, 1905, 1906). Емігрував до Женеви (1906), де вперше зустрівся з В. І. Леніним. У Парижі (1908) був секретарем Закордонного бюро ЦК більшовицької партії. У вересні 1917 повернувся до Москви, де брав участь у підготовці Жовтн. збройного повстання. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — зав. медико-сан. відділом Моск. Ради робітничих та солдатських депутатів; з 1918 по 1930 — народний комісар охорони здоров'я РРФСР; з 1930 — на відповід. роботі у ВЦВК; 1921—49 — проф., зав. кафедрою соціальної гігієни мед. ф-ту Моск. ун-ту (з 1930 1-й Моск. мед. ін-т); 1945—49 — директор Ін-ту шкільної гігієни АПН РРФСР, одночасно 1947—49 — Ін-ту організації охорони здоров'я та історії медицини АМН СРСР, якому 1949 присвоєно ім'я М. О. Семашка. З 1946 С. очолював комісію АМН СРСР по вивченню санітарних наслідків Великої Вітчизн. війни. Наук. праці С. присвячені питанням теорії, організації та історії охорони здоров'я й соціальної гігієни; автор кількох літературних нарисів, зокрема праці про Т. Г. Шевченка та спогадів про В. І. Леніна. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СЕМБЕ́НЕ (Sembène) Усман (н. 1923, Зігіншор, Сенегал) — сенег. письменник, кіносценарист і режисер. Пише франц. мовою і мовою волоф. Під час 2-ї світової війни боровся проти фашизму. В 1946—58 — докер у Марселі. З 1960 живе в Сенегалі. В першому романі «Чорний докер» (1956) виступив проти расової дискримінації. Актуальні соціальні проблеми афр. дійсності порушив у романі «Батьківщина моя, прекрасний мій народ!» (1957), зб. оповідань «Людина з Вольти» (1962), двох повістях, об'єднаних у кн. «Вехі-Чіосане, або Незаконнонароджена» (1965), повісті «Хала» (1973). Масовий героїзм сенег. народу оспівав у романі «Божі стеблинки» (1960). Гол. герої роману «Харматтан — гарячий вітер» (1964) — діячі Фронту боротьби за незалежність і його ядра — революц. партії. Поетичні твори С. пройняті любов'ю до батьківщини, сповнені інтернаціоналізму, ненависті до імперіалізму й колоніалізму. Створив худож. фільми «Людина з візком» (1963), «Чорношкіра з...» (1966), «Хала» (1967), «Поштовий переказ» (1968), «Емітай» (1971) тощо.

Тв.: У к р. п е р е к л.— Божі стеблинки. К., 1963; Р о с. п е р е к л.— Сын Сенегала. М., 1958; Родина моя, прекрасный мой народ! М., 1959; Тростинки господа бога. М., 1962; Новые страницы. Рассказы и стихи. М., 1964; Харматтан — горячий ветер. М., 1966.

В. К. Кухалашвілі.

СЕМДО́Р Семен (справж. прізв., ім'я та по батькові — Дорошенко Симон Зіновійович; 1888, Херсонщина — 12. VIII 1938, Сімферополь) — укр. рад. драм. актор і режисер. Працював у трупі Чибисова в м. Олександрія на Херсонщині (1910—13), *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові (1914), укр. театрі м. Катеринослава (тепер Дніпропетровськ; 1915—17), *«Молодому театрі»* (1918—19), *Першому театрі Української Радянської Республіки* ім. Шевченка (1920—21), Незалежному театрі у Житомирі (1921—22), Харків. драм. театрі ім. І. Франка (1923—26, з перервою). Був худож. керівником пересувної театр. майстерні в Криму (1927—32). Серед ролей — Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Годвінсон («У пущі» Лесі Українки), Земляника («Ревізор» М. Гоголя), Сатін («На дні» М. Горького), Терезій («Цар Едіп» Софокла). Вистави: «Королівський цирульник» А. Луначарського, «Огні Іванової ночі» Г. Зудермана, «Доктор Штокман» Г. Ібсена, «Урієль Акоста» К. Гуцкова (у двох останніх грав гол. ролі) та ін.

П. К. Медведик.

СЕМЕ́ВСЬКИЙ Василь Іванович [25.XII 1848 (6.I 1849), м. Полоцьк, тепер Вітеб. обл.— 21.IX (4.X) 1916, Петроград] — рос. історик ліберально-народницького напряму. В 1872 закінчив істор.-філологічний ф-т Петерб. ун-ту. В 1882—86 — приват-доцент цього ун-ту, був звільнений за антимонархічний зміст своїх лекцій. Брав активну участь у громад. житті, протестах петерб. інтелігенції проти репресій царизму. З 1906 — член партії *народних соціалістів*. З 1913 — один із засновників і редакторів журн. «Голос минулого». Вивчав історію селянства, робітн. класу, визвольного руху в Росії, в т. ч. на Україні. Автор першого дослідження про *Кирило-Мефодіївське товариство*, розвідок про його діячів — Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, М. І. Гулака. Праці С. зберігають певне значення як зведення достовірного фактичного матеріалу.

Літ.: История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. М., 1965; Критский Ю.М. В. И. Семевский и цензура. «История СССР», 1970, № 3.

СЕМЕ́ЙКО Микола Іларіонович (25.III 1923, м. Слов'янськ, тепер Донец. обл.— 20.IV 1945, Східна Пруссія) — рад. військ. льотчик-штурмовик, гвардії капітан, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член Комуністичної партії з 1943. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був командиром екіпажу, ланки, ескадрильї і штурманом гвард. штурмового авіац. полку на Пд., 4-му Укр. і 3-му Білорус. фронтах. Особисто здійснив 227 бойових вильотів. Загинув у бою. Нагороджений орденом Леніна, 4 орденами Червоного Прапора. ін. орденами, медалями.

СЕМЕ́Н ОЛЕ́ЛЬКОВИЧ (р. н. невід.— п. 1470) — останній київський удільний князь (1455—70). Правнук великого лит. князя *Ольгерда*, син київ. князя *Олелька Володимировича*. Спираючись на місц. укр. феодалів, прагнув розширити автономію *Київського князівства*, що перебувало під владою *Великого князівства Литовського*. Підтримував опозицію лит. феодалів проти польс. короля *Казимира IV*. Вів боротьбу проти нападів крим. татар на укр. землі. Після смерті С. О. польс.-лит. уряд остаточно ліквідував Київське князівство.

СЕМЕНЕ́НКО Микола Пантелеймонович [н. 3 (16).XI 1905, м. Маріуполь, тепер м. Жданов Донец. обл. УРСР] — укр. рад. геолог, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1957). Член КПРС з 1932. Закінчивши Дніпроп. гірничий ін-т (1927), працював викладачем цього ін-ту (з 1937 — зав. кафедрою), одночасно (1937—41) — професор Дніпроп. ун-ту. В 1941—42 — зав. кафедрою Ін-ту кольорових металів у м. Орджонікідзе, 1942—44 — зав. кафедрою Ірк. гірничо-металург. ін-ту, 1944—69 — зав. відділом Ін-ту геол. наук АН УРСР, одночасно (1944—53) — професор Київ. ун-ту. В 1948—50 — акад.-секретар Президії АН УРСР, 1950—70 — віцепрезидент АН УРСР. Організатор і перший директор (1969—77) Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР, з 1969 — зав. відділом цього ін-ту. Голова Укр. к-ту захисту миру (1951—65). Осн. праці — з питань *петрографії*, теорії *метаморфізму* і *метасоматизму*, геології й геохронології *докембрію*, проблем металоносності та структур рудних родовищ, походження континентальної *земної кори* і *літосфери*, теор. основ планетарної *геохімії*. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, срібною медаллю Всесвітньої Ради Миру. Держ. премія УРСР, 1973. Премія ім. В. І. Вернадського АН УРСР, 1981.

В. М. Квасниця.

СЕМЕНИ́ХІН Володимир Сергійович [н. 27.I (9.II) 1918, м. Суми] — рад. вчений у галузі автоматизованих систем управління, автоматики і телемеханіки, акад. АН СРСР (з 1972), Герой Соціалістичної Праці (1981). Член КПРС з 1945. Закінчив (1941) Моск. енергетичний ін-т, працював на приладобуд. з-дах. З 1963 — керівник н.-д. орг-цій, водночас (з 1966) — професор Моск. ін-ту радіотехніки, електроніки й автоматики. В 1971—74 — заст. міністра радіопромисловості СРСР. Осн. праці — в галузі автоматизованих систем управління і спец. приладобудування. Нагороджений двома орденами Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1970, 1976.

СЕМЕ́НІВКА — селище міського типу Полтав. обл. УРСР, райцентр. Залізнична ст. Веселий Поділ. 7,9 тис. ж. (1982). Виникла в кін. 17 ст. Рад. владу проголошено в кінці січня 1918. З 1938 С. — с-ще міськ. типу. У С.— Веселоподільський цукр., мол. та хлібний з-ди, млин, харчосмакова ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжгосп. підприємство по виробн. яловичини, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. 2 будинки культури, кінотеатр, 5 бібліотек.

СЕМЕ́НІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, райцентр, на р. Ревні (бас. Десни). Залізнична станція. Засн. як козац. слобода у 80-х рр. 17 ст. на тер. *Стародубського полку*. В 1901 в С. створено с.-д. гуртки. В 1903 вони об'єдналися в с.-д. орг-цію під назвою «Партія „Искры"». Рад. владу проголошено в грудні 1917. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (25.VIII 1941—22.IX 1943) в С. діяв підпільний райком партії. З 1958 С.— місто. У С.—деревообр., крохмальний, мол., асфальтовий з-ди, експериментальна взут. ф-ка, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, міжколг. буд. орг-ція, лісгоспзаг, комбінат побутового обслуговування. 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка. 2 будинки культури, 2 клуби, бібліотека, краєзнавчий музей.

В С. народилися рад. військ. діяч В. М. *Примаков*, льотчик, двічі Герой Радянського Союзу В. В. *Сенько*.

СЕМЕ́НІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у зх. частині Полтав. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 42,2 тис. чол. (1982). У районі — 68 населених пунктів, підпорядкованих селищній і 18 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — смт *Семенівка*.

На Зх. район омивається *Кременчуцьким водосховищем*. С. р. розташований в межах *Придніпровської низовини*. Корисні копалини: торф, мергель. Є джерела мінеральних вод. Річки — *Сула* (на пн.-зх. межі району) та *Хорол* (бас. *Дніпра*). Біляківське водосховище. Грунти в основному чорноземні та чорноземно-лучні солончакуваті й солонцюваті. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси і лісосмуги (ясен, клен, дуб, акація) займають 2,8 тис. га. Найбільші пром. підприємства: цукр. з-д, харчосмакова фабрика (в Семенівці). Комбінат побутового обслуговування (Семенівка), 4 будинки побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 97,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,8 тис. га, сіножаті і пасовища — 20,6 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, кормові, горох, цукр. буряки, соняшник, овочеві. Скотарство, свинарство, вівчарство, птахівництво. У С. р.— 21 колгосп, 3 радгоспи, дослідно-селекційна станція (с. Веселий Поділ), міжгосп. підприємство по виробн. яловичини, райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Веселий Поділ. Автомоб. шляхів — 601 км, у т. ч. з твердим покриттям — 202 км. У районі — 44 заг.-осв. та музична школи; 50 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 46 клубних установ, кінотеатр, 56 кіноустановок, 50 б-к. У с. Веселому Подолі С. р. народився укр. поет Л. І. *Глібов*, у с. Оболоні — укр. скульптор Л. В. *Позен* та укр. рад. графік Т. А. *Лящук*, у с. Жовтневому — укр. рад. літературознавець І. Н. *Капустянський*. У С. р. видається газ. «Комуністичним шляхом» (з 1930).

В. С. Калашник.

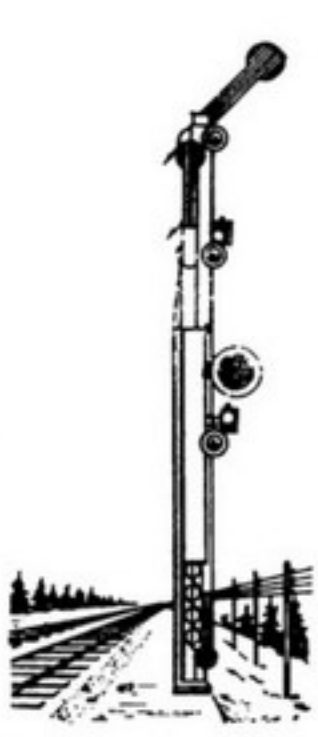

СЕМЕ́НІВСЬКЕ ПОСЕ́ЛЕННЯ—слов'янське поселення 2-ї пол. 1-го тис. н. е., виявлене на правому березі Пд. Бугу на околиці с. Семенків Немирівського р-ну Вінн. обл. Розкопками, що провадилися 1959—62, відкрито залишки 29 напівземлянкових жител з печами-кам'янками, залізоплавильних печей, госп. ями. На поселенні знайдено горщики біконічної або опуклобокої форми, залізні ножі, серп, кінські вудила, наконечники стріл, ливарні форми з крейдяних брусків, прикраси, кістки домашніх тварин тощо. Наявність двох культурних шарів на поселенні свідчить про дворазове його заселення слов'янами.

П. І. Хавлюк.

СЕМЕНКО́ Михайло (Михайль) Васильович [19 (31).XII 1892, с. Кибинці, тепер Миргородського р-ну Полтав. обл.— 24.X 1937] — укр. рад. поет. Навчався у Петерб. психоневрологічному ін-ті. Літ. діяльність почав 1913. В зб. поезій «Кверофутуризм» (1914) виступив як представник укр. *футуризму*. Один із організаторів і учасників літ. угруповань «*Аспанфут*», *Комункульт*, «*Нова генерація*». У поемах «Тов. Сонце» (1919), «Весна», «Степ» (обидві — 1925) оспівав Велику Жовтн. соціалістич. революцію. Однак реалістичним тенденціям у творчості С. заважали формалістичне штукарство (зб. «Кобзар», 1924), заперечення класичної спадщини то-

В. С. Семенихін.

Залізничний семафор.

Г. Г. Семенов.

М. М. Семенов.

К. С. Семенова. Портрет роботи К. П. Брюллова. 1836. Центральний театральний музей імені О. О. Бахрушина в Москві.

що. Згодом С. самокритично оцінив свої формалістичні збочення в л-рі (вірш «Починаю рядовим», 1932).

Тв.: Дві поезофільми. К., 1919; Сучасні вірші. Х., 1931; Китай в огні. Х.. 1932: Вибрані твори. К., 1936.

СЕМЕ́НОВ Борис Олександрович (22.I 1890—29.X 1937) — рад. парт. діяч. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у Петерб. губ. в робітн. сім'ї. За революц. діяльність 1909 заарештований і заславний в Ірк. губ. В 1917—22 — на відповідальній парт. роботі в Петрограді, голова Петроград. губ. надзвичайної комісії. У 1925—27— перший секретар Луган., з 1927 — Дніпроп. окружкомів КП(б)У. В 1931—34 — другий секретар Середньоазіат. бюро ВКП(б), 1934—36 — перший секретар Крим., а потім Сталінгр. обкомів ВКП(б). На XIV—XVII з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК, на IX—XI з'їздах КП(б)У — членом ЦК. З 1925 — кандидат у члени Політбюро, 1927—31 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна.

СЕМЕ́НОВ Валентин Петрович (н. 17.XII 1933, Севастополь) — укр. рад. піаніст, концертмейстер, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1977). Член КПРС з 1959. Після закінчення 1957 Одес. консерваторії ім. А. В. Нежданової працював викладачем (з 1960 — директором) Одес. середньої спец. муз. школи-інтернату ім. П. С. Столярського, з 1967 — худож. керівником Одес. філармонії; з 1977 — директор Одеського театру опери та балету. При Одес. філармонії з ініціативи С. створено оркестр укр. нар. інструментів, два інструментальних квартети. С.— один з організаторів Всесоюз. муз. фестивалів «Дунайська весна» (Одеса). *К. О. Силіна.*

СЕМЕ́НОВ Георгій Гнатович [н. 24.VIII (6.IX) 1912, м. Макіївка, тепер Донец. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1973). Навчався в Ленінгр. технікумі сценічних мистецтв. З 1929 працював у театрах Артемівська, Києва, Павлодара, Миколаєва, Хмельницького, Кіровограда. У 1940—52 і з 1959 — в Кіровогр. укр. муз.-драм. театрі ім. М. Л. Кропивницького. Серед ролей — Микола Задорожний («Украдене щастя» Франка), Мартин Боруля (однойменна п'єса Карпенка-Карого), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Галушка («В степах України» Корнійчука), Тарас Бульба (за однойменним твором М. Гоголя), Расплюєв («Весілля Кречинського» Сухово-Кобиліна), Лір («Король Лір» Шекспіра). Нагороджений орденом «Знак Пошани».

СЕМЕ́НОВ Микола Миколайович [н. 3 (15).IV 1896, Саратов] — рад. фізик і фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1932), громадський діяч, двічі Герой Соціалістичної Праці (1966, 1976). Член КПРС з 1947. Закінчив Петроград. ун-т (1917). Учень А. Ф. *Йоффе*. З 1920 — зав. лабораторією, а потім — зав. відділом Ленінгр. фіз.-тех. ін-ту (на базі цього відділу пізніше виник Ін-т хім. фізики АН СРСР). Одночасно (з 1928) викладав у Ленінгр. політех. ін-ті. З 1931 — директор Ін-ту хім. фізики АН СРСР; одночасно (з 1944) — професор Моск. ун-ту. Член Президії АН СРСР (з 1957). У 1957—63 — акад.-секретар Відділення хім. наук АН СРСР; 1963—71 — віцепрезидент АН СРСР. Один з творців нової науки — *хімічної фізики*. Відкрив хім. розгалужені ланцюгові реакції. Створив заг. кількісну теорію нерозгалужених, розгалужених і вироджено-розгалужених ланцюгових реакцій. Встановив механізм багатьох складних ланцюгових процесів, вивчив властивості вільних атомів і радикалів та ін. Член Радянського пагуошського к-ту (з 1964). Кандидат у члени ЦК КПРС 1961—66. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений 9 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1949. Нобелівська премія, 1956. Ленінська премія, 1976. Золота медаль ім. М. В. Ломоносова АН СРСР, 1969.

Тв.: Цепные реакции. М.—Л., 1934; О некоторых проблемах химической кинетики и реакционной способности. М., 1958.

Літ.: Эмануэль Н. М. Николай Николаевич Семёнов. [Биобиблиографический указатель]. М., 1966.

СЕМЕ́НОВ Олексій [рр. н. і см. невід.] — керівник селянського руху 1826 в Уманському пов. Київ. губ., солдат 2-го батальйону Дніпровського піхотного полку. Походив з селян с. Хмельова Орл. губ. Повертаючись у січні 1826 з тимчасової відпустки у свій полк, що перебував у містечку Соколівці (тепер село Жашківського р-ну Черкас. обл.), С. зробив спробу підняти повстання селян у с. Окопі (тепер Гребінківського р-ну Полтав. обл.), яка виявилася невдалою. В квітні того самого року С. очолив масовий антикріпосницький сел. рух, який охопив Мошурів, Іванъки та ін. села Уманського пов. (див. *Мошурівське селянське заворушення 1826*). Царський уряд жорстоко придушив селянський рух. С. засуджено до смертної кари, яку було замінено покаранням канчуками й засланням на каторгу.

СЕМЕ́НОВА Катерина Семенівна [7 (18).XI 1786 — 1 (13).III 1849, Петербург] — рос. актриса. Дочка кріпачки. Закінчила Петерб. театр. уч-ще (клас І. Дмитревського). В 1803 успішно дебютувала на сцені придворного театру, 1805 С. було зараховано до його складу. Прославилась у трагедійних ролях у виставах за п'єсами російських [Антігона, Моїна («Едіп у Афінах», «Фінгал» Озерова)] та зарубіжних [Іфігенія, Федра («Іфігенія в Авліді», «Федра» Расіна); Меропа («Меропа» Вольтера)] драматургів. Високу оцінку творчості С. дав О. Пушкін (у ст. «Мої зауваження про російський театр»). У 1826 залишила сцену, зрідка брала участь в аматорських виставах.

СЕМЕ́НОВА Марина Тимофіївна [н. 30.V (12.VI) 1908, Петербург]— рос. рад. артистка балету і педагог, нар. арт. СРСР (з 1975). У 1925 закінчила Ленінгр. хореографічне уч-ще (клас А. *Ваганової*). В 1925—30 — солістка Ленінгр. театру опери та балету, 1930—52 — Великого театру СРСР. Партії: Одетта-Оділлія («Лебедине озеро» Чайковського), Раймонда («Раймонда» Глазунова), Нікія, Кітрі («Баядерка», «Дон Кіхот» Мінкуса), Есмеральда («Есмеральда» Пуньї), Панночка («Тарас Бульба» Соловйова-Сєдого). В 1954—60 викладала в Моск. хореографічному уч-щі, з 1953 — педагог-репетитор Великого театру СРСР, одночасно з 1960 — викладач відділення педагогів хореографії у Держ. Ін-ті театрального мистецтва (Москва). Держ. премія СРСР, 1941.

СЕМЕ́НОВСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1820 — виступ солдатів лейб-гвардії Семеновського полку в Петербурзі в жовтні 1820 проти сваволі командирів і муштри. 16 (28).X 1-а рота від імені всього полку звернулася до начальства із скаргою на жорстоке поводження з солдатами нового командира полку. 17 (29).X роту обманом роззброїли, вивели з казарм і ув'язнили в *Петропавловській фортеці*. Дії 1-ї роти підтримали солдати всього полку. В казармах розповсюджувалися рукописні прокламації. Повстання було жорстоко придушено, полк розформовано, а потім сформовано заново. 9 «зачинщиків» було відправлено на каторгу, багатьох солдатів переведено до віддалених гарнізонів. С. п. п. було першим значним антиурядовим виступом в армії.

СЕМЕ́НОВ-ТЯН-ША́НСЬКИЙ Веніамін Петрович [27.III (8.IV) 1870, Петербург — 8.II 1942. Ленінград] — рад. статистик і географ. Син П. П. *Семенова-Тян-Шанського*. В 1893 закінчив Петерб. ун-т. У 1919—37 — професор Ленінгр. (до 1924 — Петроградського) ун-ту та ін. вищих навч. закладів міста, одночасно директор Центр. геогр. музею в Ленінграді. Секретар гол. переписної комісії Всерос. перепису (1897). В 1918—32 — голова відділення статистики Всесоюзного геогр. т-ва. За його редакцією видано багатотомну працю «Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини» (1899—1914); автор дослідження «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах» (вип. 1—12, СПБ, 1902—11). У 1922 почав складати карти густоти населення Європ. частини (вийшло 47 аркушів). Проводив геол. дослідження в бас. р. Уралу та в ряді областей Європ. Росії.

СЕМЕ́НОВ-ТЯН-ША́НСЬКИЙ (до 1906 — Семенов) Петро Петрович [2 (14).I 1827, маєток біля с. Урусово, тепер Чаплигінського р-ну Липец. обл. РРФСР — 26.II (11.III) 1914, Петербург] — рос. географ, статистик, громад. діяч, почесний член Петерб. АН (з 1873). Віце-президент Рос. геогр. т-ва (1873—1914). У 1848 закінчив Петерб. ун-т. З 1849 вів експедиційні дослідження на Сх.-Європейській рівнині. В 1853—55 вивчав географію і геологію в Німеччині, Швейцарії, Італії та Франції. В 1856—57 здійснив подорожі на Тянь-Шань. Організатор багатьох рос. експедицій до Середньої та Центр. Азії (М. М. *Пржевальського*, Г. М. *Потаніна* та ін.). В

1864—74 керував Центр. статистичним к-том, 1874—97 — Статистичною радою. Автор праць з географії та статистики, зокрема «Географічно-статистичного словника Російської імперії» (тт. 1—5, 1863—85). Під його керівництвом створено 19-томне видання «Росія. Повний географічний опис нашої батьківщини» (1899—1914), 7-й та 14-й томи якого присвячено Україні. Екон. і статистичними роботами С.-Т.-Ш. користувались К. Маркс і В. І. Ленін. На честь С.-Т.-Ш. названо хребет у Наньшані, льодовик і пік у Тянь-Шані та ін. геогр. об'єкти, бл. 100 нових форм рослин і тварин. Геогр. т-во СРСР заснувало (з 1899) золоту медаль ім. Семенова-Тян-Шанського.

СЕМЕНТО́ВСЬКИЙ Костянтин Максимович (псевд.— К. Калайденський; 1823, с. Семеногірка, тепер у складі с. Ірклієва Чорнобаївського р-ну Черкас. обл.— 1902) — укр. етнограф і фольклорист. Закінчив Ніжинський ліцей (1839). Працював чиновником у Чернігові, Полтаві, Харкові, Орлі та ін. містах. Підтримував дружні стосунки з М. Костомаровим, Г. Квіткою-Основ'яненком, І. Срезневським, А. Метлинським та ін. Зібрав чимало фольклорних та етногр. матеріалів про нар. звичаї, багато нар. загадок, замовлянь тощо («Малоруські та галицькі загадки», 1851). Автор розвідок: «Нарис малоросійських повір'їв і звичаїв, що стосуються свят», «Зауваження про свята у малоросіян», «Г. Ф. Квітка-Основ'яненко» (усі — 1843). *І. П. Березовський.*

СЕМЕНТО́ВСЬКИЙ Микола Максимович [18.II (2.III) 1819, с. Семеногірка, тепер с. Ірклiїв Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.— 24.X (5.XI) 1879] — укр. дворянський історик-краєзнавець, етнограф, письменник. З дрібнопомісних дворян. Після закінчення Ніжинського ліцею 1840—75 служив у Харкові, Петербурзі й Києві. Опублікував ряд історико-археол. розвідок. Праці «Старовина малоросійська, запорізька і донська» (1846), «Сказання про лови великих князів київських» (1857), «Київ, його святині, старожитності, достопам'ятності і відомості...» (вид. 7, 1900) зберігають певне довідкове значення.

СЕМЕ́РУ — діючий вулкан на о. Ява в Індонезії. Вис. 3676 м (найвища точка острова). Має кілька *кратерів*; поперечник сучас. кратера 500—600 м, глиб. до 220 м. З 1818 було 55 виверженъ (останнє 1972). На схилах — тропічний ліс.

СЕМЕ́СТР (лат. semestris — шестимісячний, від sex — шість і mensis — місяць) — половина навч. року у вищих і середніх спец. навч. закладах. У С. звичайно 16—18 навч. тижнів. Розклад навч. занять складається на С. Завершується С. *сесією екзаменаційною*. Між С. встановлюються канікули (як правило, в січні—лютому та липні—серпні). В навч. закладах деяких зарубіж. країн (напр., в ряді навч. закладів Великобританії, США) прийнято ділити навч. рік на *триместри* (кожний — 10—12 тижнів).

«СЕМИБОЯРЩИНА» — боярський уряд з 7 чоловік у Росії, створений після скинення в липні 1610 царя *Василія Шуйського*. Восени 1610 «С.» таємно впустила в Москву польс. військо, передала фактичну владу в руки керівників польс. гарнізону (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). «С.» функціонувала (номінально) до визволення Москви *народним ополченням 1611—12* під керівництвом Мініна і Пожарського.

СЕМИВОЛО́С Олексій Ілліч [н. 4 (17).III 1912, с. Квітки, тепер Корсунь-Шевченківського району Черкас. обл.] — новатор виробництва в залізорудній промисловості, бурильник. Член КПРС з 1940. Почав працювати в Криворізькому басейні з 1929. З 1934 — бурильник шахти ім. Ілліча Дзержинського рудоуправління (Дніпроп. обл.). В 1940 виступив ініціатором методу швидкісного багатозабійного буріння. 27.VII 1940, працюючи за цим методом, С. встановив рекорд, оббуривши за зміну 18 забоїв і виконавши 12 норм. У 1941—44 працював бурильником на рудниках Уралу. З 1944 — на керівних посадах у Криворізькому басейні. З 1972— на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

А. А. Сороколіт.

СЕМИЛІ́ТНЯ ВІЙНА́ 1756—63 — війна між Австрією, Францією, Росією, Іспанією, Саксонією, Швецією, з одного боку, і Пруссією, Великобританією (в унії з Ганновером) і Португалією, з другого. Викликана загостренням англо-франц. боротьби за колонії і зіткненням агресивної політики Пруссії з інтересами Австрії, Франції і Росії. В 1756 Великобританія уклала з Пруссією Вестмінстерську конвенцію, спрямовану проти Франції, а Франція і Австрія підписали Версальський договір, спрямований проти Пруссії. В серпні 1756 прусські війська вторглися до Саксонії, у вересні — до Австрії. До австро-франц. блоку 1756 приєдналася більшість д-в «*Священної Римської імперії*», Росія, 1757 — Швеція. В складі рос. армії діяли Київ., Ніжинський, Чернігівський, Чугуївський укр. козац. полки. Внаслідок перемоги рос. військ 1757 біля Гросс-Єгерсдорфа, 1758 побл. Цорндорфа, 1759 під Пальцігом і Кунерсдорфом Пруссія опинилася в катастрофічному становищі. 28.IX (9.X) 1760 рос. війська здобули Берлін. Від повної катастрофи її врятував рос. імператор *Петро III*, який, прийшовши 1761 до влади, уклав рос.-прусський союзний договір (*Катерина II* скасувала його, але війни не відновила). Великобританія, що вела дії проти Франції гол. чин. на морі і в колоніях, 1757 витіснила французів з Індії, 1760 захопила франц. володіння в Канаді. В 1761 у війні на боці Франції взяла участь Іспанія, а на боці Великобританії — Португалія. В 1762 з війни вийшла Швеція, припинилися воєнні дії між Пруссією і Францією та Великобританією. За Губертусбурзьким миром 1763 з Австрією і Саксонією Пруссія закріпила за собою Сілезію. За Паризьким мирним договором 1763 до Великобританії від Франції відійшли Канада, Сх. Луїзіана, більша частина франц. володінь в Індії. Гол. наслідком С. в. була перемога Великобританії над Францією в боротьбі за колоніальну і торг. першість.

СЕМИ́НСЬКИЙ Віталій Купріянович [н. 1 (14).VI 1906, с. Буча, тепер смт Київ. обл.] — новатор виробництва у машинобудуванні, токар. Член КПРС з 1940. В 1923—41 — токар, майстер київ. з-ду «Червоний екскаватор». У роки Великої Вітчизн. війни працював на одному з підприємств м. Тюмені. З 1946 до виходу на пенсію (1966) — токар з-ду «Червоний екскаватор». С. розробив і впровадив комплексний метод швидкісної обробки металів. Автор багатьох винаходів і раціоналізаторських пропозицій. З цих питань опублікував ряд праць. Делегат XIX і XX з'їздів КПРС, XVI—XVIII, XX—XXII з'їздів Компартії України; на XVIII, XIX та XXI з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 5—6-го скликань. Нагороджений орденом Леніна, медалями. Держ. премія СССР, 1950.

В. П. Печерога.

СЕМИПАЛА́ТИНСЬК — центр Семипал. обл. Каз. РСР. Розташований на обох берегах р. Іртиша. Залізнична станція, пристань. 296 тис. ж. (1982). Поділяється на три міські райони. Засн. 1718 як фортеця за 18 км нижче від тепер. С. З 1776 — на сучас. місці. До 1782 наз. Семипалаткою. З 1854 — обл. центр. У кін. 19 ст.— місце політ. заслання. Рад. владу встановлено 16.II 1918. В 1920—28 С.— центр губернії, 1928—32 — округу, з 1932 — Сх.-Казахстанської обл., з 1939 — Семипалатинської обл. Провідні галузі пром-сті — легка (найбільші в Каз. РСР ф-ки: взут., первинної обробки вовни, верх. трикотажу; виробничі об'єднання: швейне «Більшовичка», камвольно-суконне, шкіряно-хутрове) та харч. (один з найбільших в СРСР м'ясоконсервних комбінатів, борошномельні та комбікормові комбінати). З-ди: арматурний, кабельний, суднорем.-суднобуд., цем., буд. матеріалів. Технологіч., зооветеринарний, мед. та пед. ін-ти. 14 серед. спец. навч. закладів. Рос. і казах. драм. театри, філармонія. Краєзнавчий музей, літ.-меморіальні музеї Абая Кунанбаєва, який в С. вчився, та Ф. М. *Достоєвського*. Ф. М. Достоєвський і казах. учений Ч. Ч. *Валіханов* в 50-х рр. 19 ст. перебували в С. на військовій службі.

СЕМИПАЛА́ТИНСЬКА О́БЛАСТЬ — у складі Каз. РСР. Утворена 14.X 1939. Розташована на сході Каз. РСР. Площа 179,6 тис. км². Нас. 788 тис. чол. (на 1.I 1982). Осн. населення — казахи, живуть також росіяни, українці, татари, білоруси та ін. Міськ. нас.— 49%. У С. о.— 14 районів, 3 міста і 12 с-щ міськ. типу. Центр — м. *Семипалатинськ*. Більша частина тер. С. о. зайнята *Казахським дрібносопковиком* з хребтами Чингізтау та Акшатау, на Пд. Сх.— Зайсанська, на Пд.— Бал-

М. Т. Семенова.

П. П. Семенов-Тян-Шанський.

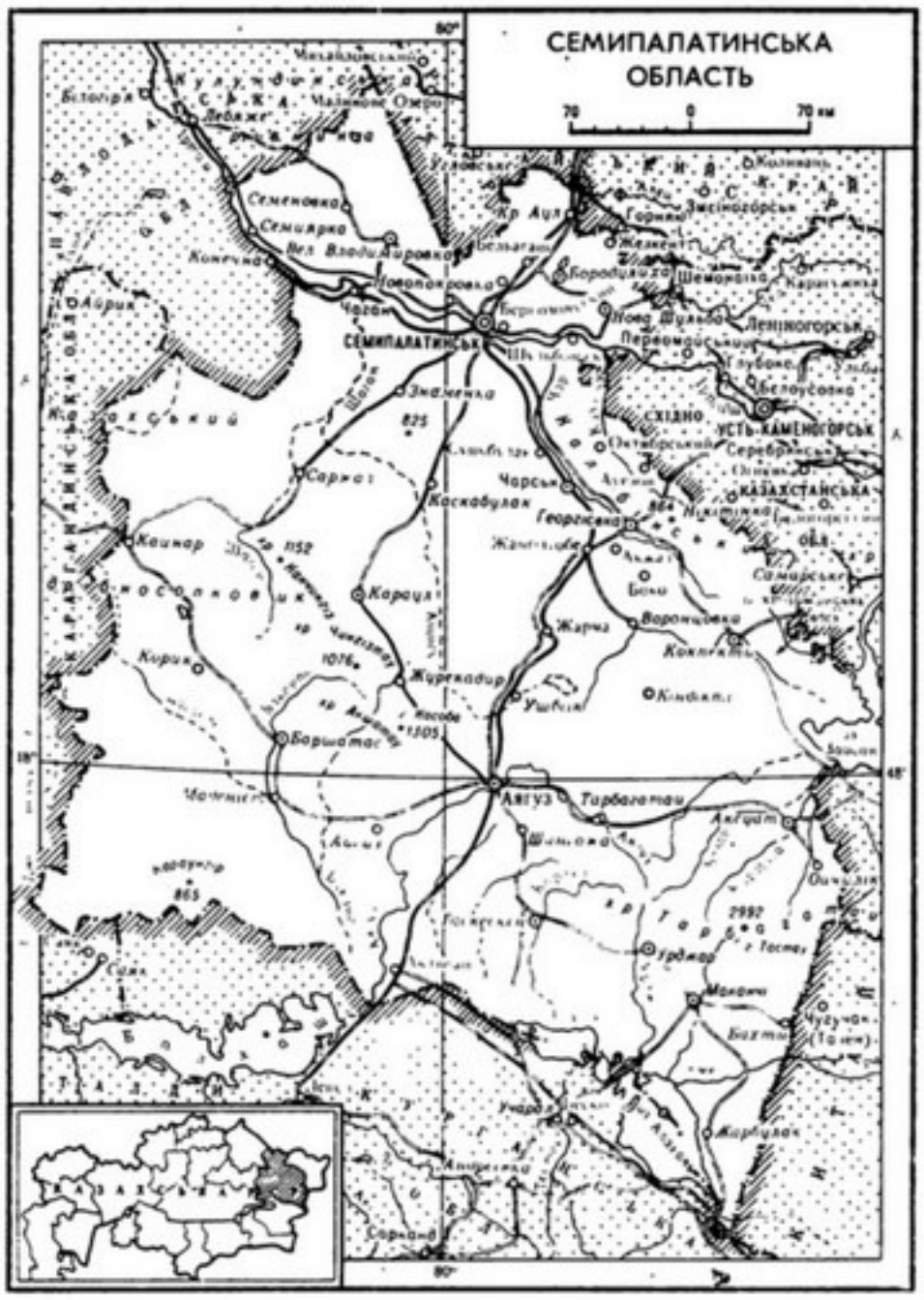
О. І. Семиволос.

В. К. Семинський.

хаш-Алакольська улоговини, між ними — хр. Тарбагатай (вис. до 2992 м), на Пн.— відроги Калбінського хребта. На Пн.— Приіртишська рівнина (Бельагацький степ). Корисні копалини: руди кольорових та рідкісних металів, глауберова та кам. солі, буд. матеріали. Клімат різко континентальний. Пересічна т-ра липня +20,3° на Пн. та +23,8° на Пд., січня від —16,9° на Пн. до —12,8° на Пд. Характерні значні хуртовини взимку, пилові бурі влітку. Опадів 300 мм на Пн., 155 мм на Пд., в горах понад 400 мм. Гол. ріка — *Іртиш* з притоками Чар, Кизилсу, Шаган; на Пд.— Аягуз, Каракол, Урджар. Великі озера — Зайсан, Сасикколь (прісні), Алаколь (солоне) та Бухтарминське водосховище частково заходять на територію області. На Пн. — злакові степи на темно-каштанових грунтах та полиново-злакові степи на світло-каштанових грунтах. На крайньому Пд.— полинова і полиново-солянкова пустеля на сіроземах та бурих грунтах. У горах — різнотравно-чагарникові степи на гірсько-каштанових грунтах і гірських чорноземах. На правобережжі — соснові бори. Ліси вкривають 578 тис. га. В народногосподарському комплексі республіки С. о. виділяється легкою і харчовою пром-стю, що базуються на місц. с.-г. сировині. Розвивається гірничодобувна пром-сть. Енергетика базується на екібастузькому вугіллі. Більша частина пром. підприємств зосереджена в Семипалатинську, зокрема один з найбільших в СРСР м'ясоконсервний комбінат, борошномельно-комбікормовий комбінат, виробничі об'єднання — швейне «Більшовичка», камвольно-суконне та шкіряно-хутрове. Машинобудування та металообробка представлені з-дами: арматурним, суднорем.-суднобуд., авторем., газової апаратури; буд. індустрія — з-дами: азбоцементним, буд. матеріалів, цем., цегельним. Збудовано Жезкентський гірничозбагачувальний комбінат (видобування та збагачення поліметалевих руд); добування вапняку в смт Суикбулак. Осн. пром. центри: Семипалатинськ, Аягуз, Чарськ. С. г. області має тваринницько-зерновий напрям. У степовій частині — зернове г-во (яра пшениця, ячмінь, просо), вирощують також кормові (кукурудза, однорічні й багаторічні трави) і тех. культури (в т. ч. соняшник), картоплю, овочі. Садівництво, виноградарство. Розводять м'ясо-сальних та тонкорунних овець, коней, верблюдів, велику рогату худобу, кіз. Птахівництво, бджільництво, рибальство, мисливство. Гол. залізнична магістраль — Новосибірськ — Семипалатинськ — Алма-Ата. Осн. автомоб. магістралі: Семипалатинськ — Караганда, Павлодар — Семипалатинськ — Алма-Ата, Аягуз — Бахти, Жангізтобе — Усть-Каменогорськ. Судноплавство по Іртишу. В С. о.— 4 вузи (Семипалатинськ), 15 серед. спец. навч. закладів; 2 театри — рос. та казах. драм.; філармонія. Музеї: краєзнавчий, літ.-меморіальні Ф. М. Достоєвського та Абая Кунанбаєва (в Семипалатинську).

М. Ш. Ярмухамедов.

СЕМИРА́ДСЬКИЙ (Siemiradzki) Генрик [Генріх Іполитович; 10 (22).X 1843, с. Печеніги, тепер смт Чугуївського р-ну Харків. обл.— 23.VIII 1902, Стшалково, поблизу м. Ченстохова, тепер ПНР] — польс. і рос. живописець, представник *академізму*, дійсний член петерб. АМ (з 1873; з 1877 — професор). В 1864—70 навчався в петерб. АМ, пенсіонер цієї академії в Мюнхені (1871) та Римі (1872—77). Майже постійно жив у Римі. Твори: «Світочі християнства» (1876), «Танок серед мечів» (1881), «Фріна на святі Посейдона в Елевсіні» (1889). Картини С. зберігаються в музеях Кракова, ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Харків. худож. музеї та Львів. картинній галереї.

СЕМИРІ́ЧНА ШКО́ЛА — в СРСР неповна середня загальноосвітня школа з 7-річним строком навчання. Виникла 1921. В УРСР існувала як єдиний тип *загальноосвітньої школи* у складі двох ступенів (перший — 1—4 класи, другий — 5—7 класи). Наприкінці 20-х рр. частину міських С. ш. перетворено на *фабрично-заводські семирічки* (ФЗС), сільських — на *школи селянської молоді* (ШСМ), згодом колгоспної молоді (ШКМ). Постановою ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934) встановлено три типи загальноосвітньої школи: початкова (1—4 класи), неповна середня (1—7 класи) і середня (1—10 класи). Неповна середня школа стала називатися семирічною. С. ш. давала обсяг знань, достатній для продовження освіти в серед. заг.-осв. школі (десятирічці), або в серед. спец. школі (*технікумах*, училищах). Випускники С. ш. без екзаменів могли вступати до уч-щ системи *державних трудових резервів*. Відповідно до «Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» (1958) С. ш. перетворено на *восьмирічну школу*.

М. Д. Ярмаченко.

СЕМИРІ́ЧНИЙ ПЛАН розвитку народного господарства СРСР — держ. перспективний план розвитку нар. господарства СРСР на 1959 — 65; складова частина програми створення *матеріально-технічної бази комунізму* в СРСР. Осн. напрями цього плану було розроблено в Контрольних цифрах розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки, затверджених позачерговим XXI з'їздом КПРС 5.II 1959. Гол. завдання С. п. полягало в дальшому піднесенні всіх галузей економіки на базі переважаючого зростання важкої індустрії, значному посиленні *потенціалу економічного* країни з тим, щоб забезпечити безперервне підвищення життєвого рівня народу.

СЕМІНА́Р (від лат. seminarium — розсадник; школа) — один з осн. видів навч. практичних занять студентів вузів, учнів серед. школи, членів наук. гуртка або слухачів курсів. Полягає в обговоренні учнями повідомлень, доповідей, *рефератів* тощо. Є три осн. типи С.: С., що сприяють поглибленому вивченню певного систематичного курсу, С. по вивченню окремих основних або найважливіших тем курсу і С. (або спец. семінар) дослідницького характеру з незалежною від лекцій тематикою. С. сприяє розвиткові у студентів та учнів навичок самостійної роботи над першоджерелами. Широко використовується в системі політ. освіти.

СЕМІНА́РІЯ (від лат. seminarium — розсадник; школа) — назва деяких середніх спец. навч. закладів. У 2-й пол. 16 ст. в ряді країн Зх. Європи С. вперше почали називати *духовні навчальні заклади*. В 17 ст. в Зх. Європі було створено С. для підготовки вчителів. У дореволюц. Росії і на Україні існували *учительські семінарії*, що готували вчителів поч. шкіл, а також духовні семінарії — середні духовні навч. заклади для підготовки священнослужителів.

СЕМІО́ТИКА (грец. σημειωτικός — пов'язаний зі знаками, від σημεῖον — знак) — наука про загальні властивості знаків і знакових систем, які використовуються для передачі інформації. Осн. поняттям у лінгвістичній С. є *знак мовний*, що становить діалектичну єдність форми й змісту в певних тексті й ситуації спілкування. Знак сигналізує про те, з чим він умовно пов'язаний для представників даного суспільства. Найважливішою і найскладнішою системою знаків є *мова*, яку вивчає

мовознавство. Знакові системи бувають природні (людська мова, знакові системи тварин) і штучні (див. *Штучні мови*). При дослідженні знаків і знакових систем у С. розрізняють синтагматику (встановлює сукупність правил побудови знакового тексту), семантику (вивчає зв'язок знаків з означуваними об'єктами) і прагматику (досліджує зв'язок між знаками, означуваними об'єктами й тими, хто користується знаковою системою).

Термін «семіотика» запровадив Ч. С. Пірс. Значною мірою ідеї С. розвинув Ч. У. Морріс. Розрізняють заг. С., що є філос. дисципліною, і спец. семіотичні науки, серед яких — мовна С. (глотосеміотика, або лінгвосеміотика). Розвиток С. тісно пов'язаний з розвитком функціональної структурної лінгвістики. Розробка проблем С. має важливе значення й для *математичної логіки, математичної лінгвістики, інформатики* тощо.

Літ.: Степанов Ю. С. Семиотика. М., 1971; Хабаров И. А. Философские проблемы семиотики. М., 1978.

А. О. Білецький.

СЕМІО́ТИКА в медицині — вчення про ознаки хвороби. Розрізняють загальну і спеціальну С. Заг. С. вивчає ознаки, що належать до заг. характеристики хворого (стать, вік, національність, професія, будова тіла, перенесені захворювання тощо) та його стану (зміна свідомості; положення тіла, вираз обличчя тощо). Спеціальна С. вивчає *симптоми* конкретних захворювань, механізми їхнього виникнення, діагностичне значення, особливості поєднання їх. С.— важлива складова частина *діагностики.*

СЕМІРАМІ́ДА, Шаммурамат, Шамірам (рр. н. і см. невід.) — цариця *Ассирії* в 9 ст. до н. е. В Ассирії була відома під ім'ям Шаммурамат. В античну л-ру ввійшла як С., у вірменську — Шамірам. В правління С. Ассирія вела завойовницькі війни в Мідії. З ім'ям С. пов'язують спорудження «висячих садів» у Вавілоні (вважалися одним з «*семи чудес світу*»).

СЕМІ́ТО-ХАМІ́ТСЬКІ МО́ВИ, афразійські мови — сім'я мов, поширених у Пн. Африці й Пд.-Зх. Азії. У складі С.-х. м. виділяють здебільшого 5 груп (або гілок): семітську, єгипетську, берберо-лівійську, чадську й кушитську. Найчисленнішими є *семітські мови.* Єгипетська група представлена *єгипетською мовою,* продовженням якої була *коптська мова*; тепер вимерла. До берберолівійської групи належать *берберські мови* (кабільська, шильх, туарегська та ін.), а також давньолівійська, або нумідійська, мова. До чадських мов належить *хауса мова,* мови котоко та ін. До *кушитських мов* відносять мови бедауйє, агавські, сидамо, *сомалі мову* та ін. Для С. м. характерна наявність трьох груп приголосних (дзвінкі, глухі та емфатичні); у них є так звані дієслівні породи (каузатив, ітератив, рефлексив тощо); давня відмінкова флексія у більшості С.-х. м. не збереглася.

Літ.: Дьяконов И. М. Семито-хамитские языки. М., 1965.

В. Я. Порхомовський.

СЕМІ́ТСЬКІ МОВИ — група *семіто-хамітських мов.* Поширені в Пд.-Зх. Азії та в Пн. Африці. С. м. поділяють на 5 підгруп: 1) *аккадська мова,* або вавілоно-ассірійська; 2) ханаанські мови (арамейська, фінікійсько-пунічна, давньоєврейська, *іврит* та інші), *угарітська мова,* аморейська, а також, імовірно, еблаїтська; 3) арабська (класична *арабська мова* і численні діалекти — сірійський, іракський, єгипетський, магрибські та ін., а також мальтійська мова); 4) давня пд.-аравійська і сучас. мови Пд. Аравії: махрі, шхаурі (шахрі), сокотрі тощо; 5) семітські мови Ефіопії: *ефіопська мова* (геез), *тигринья мова,* амхарська, тигре, мови гураге та інші. Багато С. м. відомі лише з писемних пам'яток (починаючи з серед. 3-го тис.— пам'ятки аккадської мови, а трохи пізніше — еблаїтської мови). Характерні риси С. м.: функціональне протиставлення приголосних і голосних фонем: приголосні виражають лексичне, а голосні — граматичне значення, а також є засобами словотвору. Самостійні слова мають, як правило, корінь з трьох приголосних. У фонологічній системі: потрійне протиставлення приголосних: глухі, дзвінкі й емфатичні; розрізнення довгих і коротких голосних.

Літ.: Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

В. Я. Порхомовський.

СЕМКО́ Михайло Федорович [18.IX (1.X) 1906, с. Балясне, тепер Диканського р-ну Полтав. обл.— 9.IX 1979, Москва] — укр. рад. вчений у галузі обробки металів різанням, Герой Соціалістичної Праці (1976), доктор тех. наук (з 1968), професор (з 1955), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1931. Закінчив (1930) Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т, працював там же (1950—78 — ректор). Осн. праці стосуються розробки фіз. основ різання надтвердими інструментами й обробки пластичних мас. Делегат XX—XXII і XXIV з'їздів КПРС, XXI і XXV з'їздів Компартії України. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, орденом НРБ «Кирило і Мефодій».

М. Ф. Киркач.

СЕМКО́ВСЬКИЙ Семен Юлійович [справж. прізв.—Бронштейн; 3 (15).III 1882 — 18.III 1937] —укр. рад. філософ, акад. АН УРСР (з 1929). Н. в м. Могильові (тепер БРСР). З 1901 брав участь у с.-д. русі. Виступав з позицій меншовиків-ліквідаторів у нац. та ін. питаннях, за що його різко критикував В. І. Ленін (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 115—116). У період 1-ї світової війни — центрист. Після повернення 1917 з еміграції в Росію ввійшов до складу меншовицького ЦК. У 1920 порвав з меншовиками. З 1918 працював на Україні. Обирався членом ВУЦВК. Осн. праця — «Діалектичний матеріалізм і принцип відносності» (1926).

СЕ́МПЕР Йоганнес [10 (22).III 1892, с. Пахуверс, волость Тухалаане, тепер Вільяндиського р-ну Ест. РСР — 21.II 1970, Таллін] — ест. рад. письменник, нар. письменник Ест. РСР (з 1964). Член КПРС з 1940. Друкуватися почав 1911. У віршах С. (збірки «П'єро», 1917; «Не можу мовчати», 1943; «Як би ти жив?», 1958, та ін.) звучать громадянські і філос. мотиви. В романах «Ревнощі» (1934) і «Камінь на камінь» (1939) виступив як майстер психологічного реалізму. В романі «Червоні гвоздики» (1955) відобразив революц. події 1940 в Естонії. Писав п'єси, спогади, есе. Автор держ. гімну Ест. РСР. Виступав і як перекладач. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. М., 1976.

С. Г. Ісаков.

СЕМПОЛО́ВСЬКИЙ Лев Людвігович (4.IV 1868, с. Крерово Познанського воєводства, тепер ПНР — 10.X 1960, с. Антонопіль Калинівського р-ну Вінн. обл.) — укр. рад. селекціонер. У 1889 закінчив Ростокський ун-т у Німеччині. В 1890—97 працював хіміком на селекційних станціях в Італії та Німеччині, з 1898 керував відділом селекції цукр. буряків Уладівсько-Люлинецької селекційної станції (Вінн. обл.). Здобув визнання як оригінатор багатьох сортів цукр. буряків. В окремі роки сортами цукр. буряків, виведеними С., засівалось до 50% плантацій СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СЕ́МЮЕЛСОН (Samuelson) Пол Антоні (н. 15.V 1915, Гері, шт. Індіана) — амер. економіст. Освіту здобув у Чікагському та Гарвардському ун-тах. З 1940 викладав у Массачусетському технологічному ін-ті, з 1966 — професор економіки цього ін-ту.

Автор підручника з політичної економії — «Економіка. Вступний курс» (1951; рос. перекл. 1964). Теор. погляди С. еклектичні. Він намагається поєднати різні школи й напрями *вульгарної політичної економії,* прибічник концепції «*мішаної економіки*», виступає за широке застосування матем. методів в екон. дослідженнях, за активне втручання бурж. д-ви в економіку. Нобелівська премія з економіки, 1970.

СЕН — розмінна монета Японії (дорівнює $^1/_{100}$ *єни*), Індонезії ($^1/_{100}$ індонез. *рупії*), Кампучії ($^1/_{100}$ *рієля*), Малайзії ($^1/_{100}$ малайз. *рингіту*) та ін. країн.

СЕ́НА — ріка на Пн. Франції. Довж. 776 км, пл. бас. 78,6 тис. км².

Й. Семпер.

Г. Семирадський. Фріна на святі Посейдона в Елевсіні. 1889. ДРМ у Ленінграді.

К. А. Сендберг.

Бере початок на плато Лангр, нижче перетинає Пн.-Французьку низовину. Впадає у зат. Сена протоки Ла-Манш, утворюючи *естуарій*. Живлення переважно дощове. Характерні зимові паводки, у ниж. течії — підвищення рівня С. під час мор. припливів (амплітуда коливань біля Гавра 7,5 м). Стік регулюється водосховищами і каналом, спорудженим у гирлі ріки. Пересічна витрата води у гирлі до 500 м³/с. Судноплавна до м. Труа (частково по обвідних каналах), до м. Руана доступна для мор. суден. Сполучена каналами з ріками Шельдою, Маасом, Рейном, Соною, Луарою. На С.— міста Труа, Париж, Руан, у гирлі — порт Гавр.

СЕНА́Т (лат. senatus, від senex — старик) — 1) У Стародавньому Римі — один з вищих органів влади. 2) В Росії 1711—1917 — спочатку вищий орган держ. управління, підпорядкований безпосередньо *імператору*, а з поч. 19 ст., з утворенням *міністерств*,— вищий судовий орган, що здійснював також контроль за діяльністю держ. установ та урядовців. 3) *Верхня палата* парламентів у багатьох бурж. державах (США, Італії, Франції, Канаді, Мексіці та ін.).

СЕН-БЕРНА́Р — гірські перевали в Альпах. 1) Великий С.-Б. — у Пеннінських Альпах, на кордоні Швейцарії з Італією. Вис. 2469 м. 2) Малий С.-Б.— у Грайських Альпах, на кордоні Франції з Італією. Вис. 2188 м. Через обидва перевали прокладено шосейні шляхи.

СЕН-ВЕНА́Н (Saint-Venant; Барре де Сен-Венан) Адемар Жан Клод (23.VIII 1797, Вільє-ан-Брі, деп. Сена і Марна — 6.I 1886, Сент-Уан, деп. Луар і Шер) — франц. вчений у галузі механіки, член франц. АН (з 1868). Закінчив (1816) Політех. школу в Парижі. Осн. праці — з теорії пружності, опору матеріалів, гідравліки і гідродинаміки. Запровадив т. з. напівзворотний метод розв'язування задач у теорії пружності, сформулював (1855) принцип, згідно з яким зрівноважена система сил, прикладена до будь-якої частини суцільного тіла, спричинює в ньому напруження, які дуже швидко спадають в міру віддалення від цієї частини (принцип Сен-Венана). Побудував заг. теорію кручення і згину призматичних стрижнів. Заклав основи теорії пластичності ідеально-пластичного тіла.

СЕ́НГЕР (Сангер; Sanger) Фредерік (н. 13.VIII 1918, Рендкомб, Глостершір) — англ. біохімік, член Лондонського королівського т-ва (з 1954). Закінчив ун-т у Кембріджі (1939). Доктор філософії (з 1943). Керівник відділу хімії білка лабораторії молекулярної біології Кембріджського ун-ту з 1951. Осн. праці присвячені встановленню будови молекул білків та нуклеїнових кислот. Встановив первинну структуру інсуліну. Почесний член Амер. академії мистецтв і наук (з 1958). Нобелівська премія, 1958.

СЕНГО́Р (Senghor) Леопольд Седар (н. 9.X 1906, м. Жоаль, Сенегал) — сенегальський політ. діяч, поет, філософ. Пише франц. мовою. В 1928 виїхав до Франції, де довгий час жив, здобув вищу освіту, працював. У 30-х рр. став одним із засновників і провідним теоретиком *негритюду*. Під час 2-ї світової війни боровся проти фашизму в складі французьких військ, два роки провів у гітлерівському концентраційному таборі. Брав участь у Русі Опору. В 1945—60 очолював ряд міністерств у Франції. З 1959 — ген. секретар Прогресивного союзу Сенегалу (з 1976 — Соціалістична партія Сенегалу; С.— почесний голова її). У 1960—80 — президент Сенегалу. Громадян. мотиви віршів С. 40-х рр. знайшли найяскравіше відображення у збірках «Пісні в сутінках» (1945), «Чорні жертви» (1948). Упорядкував «Антологію нової негритянської та малагасійської поезії» (1948). У творах 50-х рр. наголошував на «месіанстві» афр. народів. Найвизначніша зб. цього періоду — «Ефіопські мотиви» (1956). Збірки «Ноктюрни» (1961), «Вірші» (1964), драм. поеми «Чака» (1964), «Елегія вітрам» (1967), цикл віршів «Осінні листи» (1973), створені після здобуття Сенегалом незалежності, зробили великий вплив на розвиток афр. поезії. Автор філос.-естетичної праці «Негритюд і гуманізм» (1964).

Тв.: Рос. перекл.— Песнь ночи и солнца. Избранные стихи. М., 1965; Избранная лирика. М., 1969.

В. К. Кухалашвілі.

СЕН-ГОТА́РД — 1) Гірський масив на Пд. Швейцарії, в центр. частині Лепонтінських Альп. Вис. до 3192 м (пік Ротондо). У зх. частині — льодовики. На С.-Г. беруть початок річки Рона, Тічіно (бас. По) та Рейс (бас. Рейну). 2) Гірський перевал у Лепонтінських Альпах, ділить масив С.-Г. на дві частини. Вис. 2108 м. На вис. 1100 м біля С.-Г. прокладено тунель завдовжки 14,9 км, через який проходить з-ця Цюріх — Мілан. У 1980 через С.-Г. прокладено автомоб. тунель завдовжки 16,3 км. Під час *Швейцарського походу Суворова 1799* рос. війська, після героїчного переходу з Італії через С.-Г., завдали удару франц. армії.

СЕНДА́Й — місто в Японії, на Пн. Сх. о. Хонсю, адм. ц. префектури Міягі. Мор. порт, вузол з-ць. 586 тис. ж. (1975). Підприємства металург., маш.-буд., нафтопереробної, електроенерг., деревообр., текст. і харчової пром-сті. В районі С.— видобування кам. вугілля. Ун-т (з 1907).

СЕ́НДБЕРГ (Sandburg) Карл Август (6.I 1878, Гейлсберг, шт. Іллінойс — 22.VII 1967, Флет-Рок, шт. Північна Кароліна) — амер. письменник, фольклорист. Уже в перших збірках поезій «Вірші про Чікаго» (1916), «Молотники» (1918), «Дим і сталь» (1920) та ін. показав соціальні контрасти великого міста, життя і побут трудящих. У зб. «Доброго ранку, Америко!» (1928) й особливо поемі «Народ — так!» (1936) відчуваються традиції У. *Уітмена*, сильна демократична та радикальна політ. тенденція. В останні десятиліття життя писав переважно філос. лірику («Мед і сіль», 1963) та прозу (істор. роман «Скеля спогадів», 1948). Автор біографії президента Авраама Лінкольна (т. 1—4, 1926—39). Збирав амер. фольклор і сам виконував нар. пісні (зб. «Мішок американських пісень», 1927). Ще за життя його називали нар. поетом Америки.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 8; «Вітчизна», 1968, № 2; «Жовтень», 1972, № 2; Рос. перекл.— Стихи разных лет. М., 1959; Линкольн. М., 1961; Избранная лирика. М., 1975; Избранное. М., 1981.

К. О. Шахова.

СЕН-ДЕНІ́ — місто, адм. центр Реюньйону. З-цею сполучений з портом Пор-де-Гале. 105 тис. ж. (1979). Розвинута харчосмакова (особливо виробн. цукру та рому) пром-сть. Музеї природничої історії та мистецтвознавства. С.-Д. засн. 1671.

СЕНЄ́ — розмінна монета Західного Самоа, дорівнює $^1/_{100}$ *тала*.

СЕНЕГА́Л — ріка у Зх. Африці, в межах Гвінеї, Малі і на кордоні Мавританії та Сенегалу. Довж. 1430 км, площа бас. 441 тис. км². Бере початок на плато Фута-Джаллон (де має назву Бафінг), після злиття з р. Бакой одержує назву С. Впадає в Атлантичний ок., утворюючи *дельту* пл. бл. 1500 км²; у гирлі — піщаний *бар*. У верхів'ї — порожистий, нижче має рівнинний характер. Живлення дощове. Характерні коливання витрат води — від 5000 м³/с у дощовий період до 5 м³/с у посушливий. Під час дощів судноплавний до м. Каєс. ГЕС. Рибальство. У гирлі — порт Сен-Луї. Здійснюються роботи по зарегулюванню стоку С. та комплексному використанню його вод на основі угоди, укладеної між Малі, Сенегалом і Мавританією.

СЕНЕГА́Л, Республіка Сенегал — держава в Зх. Африці. На Зх. омивається водами Атлантичного ок. В адм. відношенні поділяється на 8 областей.

Державний лад. С.— республіка. Глава д-ви — президент, що обирається населенням на 5 років. Законодавчий орган — однопалатні Нац. збори (НЗ; 100 депутатів), строк повноважень яких 5 років. Уряд очолює прем'єр-міністр.

Природа. Більшу частину тер. С. займає низовинна рівнина, що поступово знижується до узбережжя Атлантичного ок. Берегова лінія на Пн. вирівняна, на Пд. подекуди розчленована естуаріями річок. Поклади фосфоритів, алюмофосфатів, ільменіту, рутилу, цирконію, кам. солі, бокситів, наф-

ти (на шельфі), цем. сировини. Клімат субекваторіальний, посушливий на Пн. і вологий на Пд. Пересічна т-ра січня +23°, липня +28°. Річна кількість опадів від 250—300 мм на Пн. до 1500 мм на Пд. Найбільші річки — Сенегал та Казаманс. Переважають червоно-бурі грунти. В пн. районах (у сахелі) поширена рослинність напівпустель, на решті території — савана та окремі ділянки листопадно-вічнозелених лісів, по долинах річок — галерейні ліси. Серед природоохоронних територій — нац. парки Джудж, Ніоколо-Коба, Салум-Дельта та ін.

Населення. Більшість населення (понад 87%) становлять афр. народи волоф, *фульбе,* серер, тукулер, бамбара, малінке, сонінке та ін. Живуть також араби, європейці (переважно французи) та ін. Офіц. мова — французька. Пересічна густота нас. — 29 чол. на 1 км² (1980). Найгустіше населені примор. райони. Міське населення — бл. 30%. Найбільші міста: *Дакар, Каолак,* Тієс.

Історія. Людські поселення на тер. С. існували в епоху *палеоліту.* В серед. віки тер. С. входила повністю або частково до складу д-в *Гана, Малі, Сонгаї.* В 9—18 ст. на тер. С. існувало кілька держ. утворень. У 15 ст. на тер. С. проникли португальці, які з 16 ст. вивозили звідси рабів. У 1895 тер. С. було включено до складу Франц. Зх. Африки. Після 1-ї світової війни в С. виникли перші політ. орг-ції. В роки 2-ї світової війни 1939—45 тер. С. була однією з опорних баз *«Вільної Франції»,* важливою військ.-мор. базою союзників. Після війни в С. розгорнувся нац.-визвольний рух. У 1958 С. було проголошено авт. д-вою в складі франц. *Співтовариства.* В 1959 С. і кол. Франц. Судан об'єднались у Федерацію Малі, яка 20.VI 1960 здобула незалежність. 20.VIII 1960 С. вийшов з Федерації і був проголошений незалежною республікою (до 1974 — в складі франц. Співтовариства). В 1962 С. встановив дипломатичні відносини з СРСР. У галузі внутр. політики уряд С. керується доктриною *«демократичного соціалізму»*. С. має військ., екон., фінанс. і культур. угоди з Францією. На міжнар. арені уряд С. виступає проти колоніалізму і расизму, проводить лінію на розвиток відносин з Францією та ін. зх. д-вами. Між СРСР і С. підписано угоди про екон. і тех. співробітництво, торгівлю (1962), про повітряне сполучення (1965). 17.XII 1981 С. і Гамбія підписали договір про створення конфедерації Сенегамбія. З 1960 С.— член ООН. С.— член *Організації африканської єдності, Загальної афро-маврікійської організації,* асоційований член *Європейського економічного товариства,* учасник *неприєднання руху.*

І. Д. Шевченко.

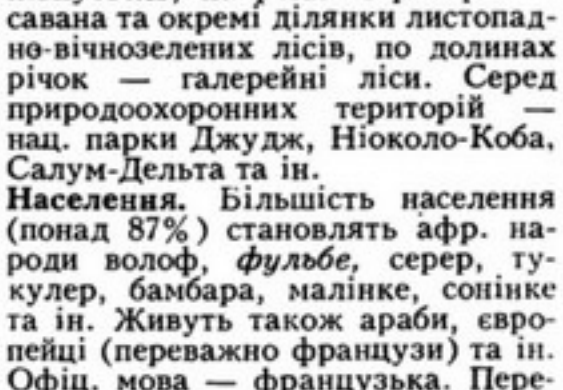

Політичні партії, профспілки. Соціалістична партія Сенегалу, засн. 1959. Входить до Соцінтерну. Правляча партія. Сенегальська демократична партія, засн. 1974. Африканська партія незалежності Сенегалу, засн. 1976. Сенегальський республіканський рух, засн. 1977. Партія незалежності і праці Сенегалу, засн. 1957. Марксистсько-ленінська партія. Національна конфедерація трудящих Сенегалу, засн. 1969. Союз вільних трудящих Сенегалу, засн. 1975. Єдина демократична профспілка викладачів Сенегалу, засн. 1976.

Господарство. С. — економічно слаборозвинута агр. країна, залежна від іноз. (гол. чин. французького) капіталу. Г-во зберігає колоніальний характер. Уряд країни вживає окремі заходи по створенню нац. економіки. Під повним або частковим контролем д-ви — енергетика, водопостачання, повітряний та залізничний транспорт, дакарський мор. порт, виробн. товарної с.-г. продукції, бл. 100 пром. підприємств. Для економіки С. характерні кризові явища — інфляція, величезний дефіцит торг. балансу, безробіття. В с. г. зайнято бл. 80% самодіяльного населення і створюється 85% валового нац. продукту. Переважає общинна (подекуди феод.) власність на землю, створюються збутові кооперативи. Техніка обробітку землі примітивна. С. г. не задовольняє потреб країни в продовольстві. Провідне місце в г-ві С. займають вирощування арахісу (1981/82 — 800 тис. т, неочищеного) та виробн. арахіс. олії (400 тис. т, 1979) на експорт. Для власного споживання вирощують просо, сорго, рис, батат, маніок, кукурудзу; з технічних культур — бавовник тощо. Тваринництво малопродуктивне. Поголів'я (млн., 1980): великої рогатої худоби — 3, овець і кіз — 2,76, свиней — 0,3. Щорічний вилов риби — 300—380 тис. т. На пром-сть припадає 27% валового нац. продукту. Видобувають фосфорити (1,5—1,8 млн. т на рік), ільменіт, рутил, циркон, кухонну сіль (з морської води). Обробна пром-сть представлена невеликими підприємствами харч. (виробн. арахісової олії, борошна, цукру, пива, рибних консервів та ін.), легкої (текст. і шкіряно-взут.), металообробної (судно- і авторемонт, складання вантажних автомобілів, с.-г. машин, велосипедів та ін.), хім. (виробн. фосфорних мінеральних добрив та ін.), нафтопереробної, цем. пром-сті. Розвинуті кустарні промисли. В 1979 вироблено 635,8 млн. кВт год електроенергії. Осн. пром. центр— Дакар. Довж. (тис. км, 1980): з-ць — бл. 1,4, автошляхів — 14,5 (у т. ч. з твердим покриттям — 3,52). У Дакарі — мор. порт і міжнар. аеропорт (Йоф). З С. вивозять гол. чин. фосфорити, арахіс та арахісову олію, довозять продовольство, машини і устаткування, товари широкого вжитку, нафту та ін. Розвивається туризм. Головний торг. партнер — Франція. Грош. одиниця — афр. франк. 1 афр. франк = 0,02 франц. франка.

І. Д. Шевченко.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 у країні було 5635 лікарняних ліжок (13,6 ліжка на 10 тис. ж.); мед. допомогу подавали 307 лікарів (0,7 лікаря на 10 тис. ж.), 38 зубних лікарів, працювали 93 фармацевти. Лікарів готують у Дакарському ун-ті, в СРСР, Франції та ін. країнах.

Освіта, наукові та культурно-освітні заклади. Наприкінці 70-х

В долині ріки Сенегал.

Збирання арахісу.

Герб Сенегалу.

СЕНЕГАЛ

Площа — 196 тис. км²

Населення — понад 5,7 млн. чол. (1980, оцінка)

Столиця — м. Дакар

Дакар. Площа Незалежності.

Амаду Йєро Ба. Композиція. Туш. 1950—61.

Лань. Дерево. 20 ст.

Кадр з фільму «Седдо». Режисер У. Сембен. 1977.

рр. 20 ст. бл. 80% населення було неписьменним. У 1963 прийнято закон про обов'язкове поч. навчання, але поч. школою охоплено менш як 45% дітей відповідного віку. Система освіти склалася під впливом французької. До поч. школи приймають дітей з 6 років, строк навчання — 6 років, у повній серед. школі (ліцеї) — 7 (4 + 3), у неповній серед. (загальноосв. колежі) — 4 роки. Викладання — франц. мовою. Поряд з державними існують приватні школи. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 370,4 тис. учнів, у серед. навч. закладах — 90 тис. Дакарський ун-т (засн. 1949; статус ун-ту з 1957; у 1979/80 навч. р.— 11,8 тис. студентів), ун-т у м. Горе (засн. 1978), Нац. адміністративний коледж (засн. 1959) у Дакарі, Політех. школа (засн. 1973) в м. Тієс та ін. Більшість наук. установ входить до складу Дакарського ун-ту: Фундаментальний ін-т Чорної Африки (засн. 1936), н.-д. ін-ти тропічної медицини, педіатрії, онкології та ін. Наук. роботу проводять Нац. архів (засн. 1913), Нац. ін-т мистецтв (засн. 1972). Б-ки: Дакарського ун-ту (засн. 1952), Фундаментального ін-ту Чорної Африки — в Дакарі, Політех. школи в м. Тієс. При Фундамент. ін-ті Чорної Африки — музей, у складі якого — музей афр. мистецтва (засн. 1936) у Дакарі, істор. та морський (засн. 1959) у м. Горе. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1981 в С. видавалася 1 щотижнева газета і понад 25 ін. періодичних видань. Щоденна газета «Солей» («Сонце», з 1970, франц. мовою) — офіціоз правлячих кіл. Щотижневі видання: газети «Журналь офісьєль де ла Репюблік дю Сенегаль» («Офіційний вісник Республіки Сенегал», з 1856), «Афрік нувель» («Нова Африка», з 1947). Щомісячні видання: газети «Юніте афрікен» («Африканська єдність», з 1974), «Демократ» («Демократ», з 1974); журнали «Обсерватер афрікен» («Африканський спостерігач», з 1964), «Бінго» (з 1952), всі — франц. мовою. Урядове інформ. агентство Ажанс де Пресс Сенегалез засн. 1959. Радіомовлення—з 1926, ведеться франц., англ., португ. і 6 місц. мовами. Телебачення — з 1964. З 1973 роботою радіо і телебачення керує Управління радіомовлення і телебачення С.

Література. Тривалий час народи С. не мали писемності. Вона почала створюватися тільки після здобуття С. політ. незалежності. В країні широко розвинута усна нар. творчість, поширювана гол. чин. гріотами — нар. оповідачами, співцями. Сучасна л-ра С. створюється франц. мовою. Бере свій початок від автобіогр. повісті Бакарі Діалло «Сила — Доброта» (1926). Перші сенегальські романи — «Карім» (1935) і «Міражі Парижа» (1937) Усмана Сосе Діопа. Інтенсивніший розвиток л-ри спостерігається після 2-ї світової війни. В 50—60-х рр. з романами виступили Абдулай Саджі («Ніні, сенегальська мулатка», 1956; «Маймуна», 1958), Шейх Аміду Кане («Сумнівна пригода», 1961). На тему нац.-визвольної боротьби У. *Сембен* створив романи «Батьківщина моя, прекрасний мій народ!» (1957), «Божі стеблинки» (1960), «Харматтан — гарячий вітер» (1964). Відомий прозаїк і драматург Мамаду Траоре Діоп видав кн. «В країні Леніна» (1974). На л-ру С., особливо на поезію, має вплив концепція *негритюду*, підвалини якої великою мірою сформульовані Л. С. *Сенгором*. Тяжіння до негритюду, теорії,

Мечеть у Рюфіску. Перша половина 20 ст.

яка містить у собі й елементи націоналізму, помітні у творчості поетів Біраго Діопа, Ламіна Діакхате, Ламіна Ніанга та ін. Пізня творчість Біраго Діопа (н. 1906) вільна від націоналістичних тенденцій, а його син Давід Діоп (1927—60) став одним із засновників революц. антиколоніальної поезії С. Визначні поети-лірики молодшого покоління: Малік Фалл та Ібрагім Соуранг. Драматургія С. почала розвиватися з 60-х рр. Найвідоміші драматурги: Ламін Діакхате, Амаду Сіссе Діа, Мамаду Траоре Діоп та Шейка Ндао. *В. К. Кухалашвілі.*

Архітектура та образотворче мистецтво. Нар. житло С. — круглі хатини з гілок, обмазаних глиною, з конічною трав'яною покрівлею або прямокутні глинобитні хатини з трав'яною чотирискатною покрівлею, великі глинобитні будинки складні за планом (на Пд. Зх. країни), глинобитні будівлі з дерев'яним каркасом, що виступає на фасаді у вигляді пілястр. Численні мечеті в дусі середньовічної архітектури Пн. Африки. Сучас. буд-во в містах — під впливом франц. функціоналізму (будинок Нац. асамблеї в Дакарі, 1964, арх. Д. Бадані, П. Ру-Доряю). З 12—14 ст. збереглися ювелірні вироби й кераміка з нескладним орнаментом. Станковий живопис і скульптура розвинулися з серед. 20 ст. Найвідомішою є дакарська школа живопису (майстри Папи Ібра Талла, Ібу Діуфа). Підкреслена декоративність властива сенегальській графіці (Амаду Йєро Ба). Поширені традиційні види декор.-ужиткового мист.: виготовлення масок з дерева, різьблення на дереві та слоновій кістці, гончарство, плетіння, філігрань на золоті. В 1960 в Дакарі відкрито Школу красних мистецтв.

Музика. Муз. культура С. була досить розвинутою вже в середньовіччі. Вона грунтується на муз. традиціях народів фульбе, волоф, тукулер та ін. (пісні — чеддо, дуга; танці—адлан та н'дур). Поширені хоровий (антифонний) спів (пісні діатонічні), інструм. музикування (струнно-ксилофонні ансамблі). Португ. і франц. вплив відчутний на пісенному стилі хазаманса. Своєрідне мистецтво гріотів—мандрівних музикантів і оповідачів. Після завоювання незалежності в С. розвиваються нові форми музичного життя. Популярні Національний ансамбль балетів (засн. 1961), танц. група «Театру Даніеля Сорано». Серед композиторів — автор пісень Абдурахман Діоп, серед виконавців — співаки С. Моріс, Сонар Сенгор, Діалло Н'Гаррі, М. Куйяте, Кумба, виконавець на корі Ламін Конте.

Дж. К. Михайлич.

Театр. На розвиток профес. театру С. великий вплив мала творчість гріотів — афр. оповідачів, співців, які часто об'єднувалися в пересувні трупи і виступали як комедіанти. Першу спробу створити афр. театр було здійснено в 30-х рр. 20 ст. в Дакарі учнями місц. школи. В 1937 їхні вистави «Сокаме» і «Претенденти-суперники» показані в Парижі на Міжнар. колоніальній виставці. В 50-х рр. 20 ст. Дакар стає центром, де розвивається драм. мист. Для театр. вистав пристосовують «Театр дю Пале». В Нац. ін-ті мистецтв відкрито драм. відділення. У 1966 в Дакарі в новозбудованому «Театрі Даніеля Сорано» проведено перший Міжнар. фестиваль афр. мистецтва. В 1965 засновано першу в тропічній Африці профес. нац. трупу (керівник Моріс Сонар Сенгор). У репертуарі — «Останні дні Лат Діора» Амаду Сіссе Діа, «Вигнання Албурі» Шейка Ндао — про боротьбу афр. народу проти колоніального гніту, твори М. Гоголя («Ревізор» під назвою «Пан хабарник і компанія»), У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра та ін. В 1965 створено Нац. федерацію аматорів театру (з 1969— Федерація нар. театру). В 1969 і 1970 проведено фестивалі народних театрів.

Кіно С. бере початок з фільму «Африка на Сені» (1955, реж. П. В'єйра — один з перших сенегальських режисерів). Проблему міграції афр. населення порушили фільми «І не стало снігу...» (1965, реж. Б. Самб Макарам), «Вибір» (1974, реж. Т. Соу). У фільмах «Дівчина» (1969), «Жінка» (1971; обидва — реж. М. Траоре), «Карім» (1971, реж. М. Тіам) показано зіткнення залишків феодалізму із сучасністю. До найвідоміших діячів кіно С. належить письменник і режисер Усман Сембен (навчався у ВДІКу), який ви-

Виступ танцювального ансамблю.

До ст. **Саєнко О. Ф.**

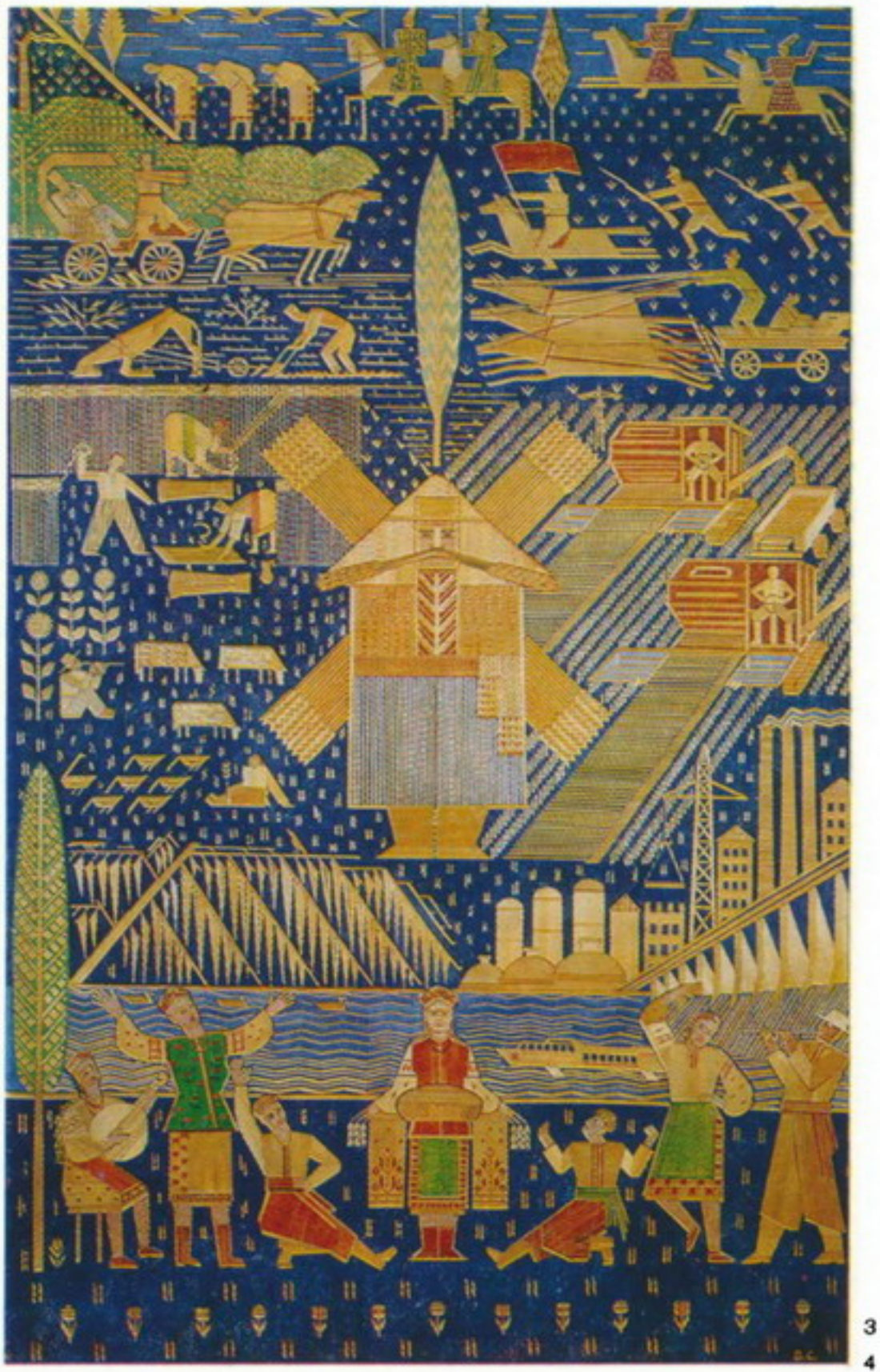
1. Панно «Козак Мамай».

2. Панно «Святковий день». Обидва — дерево, солома. 1956.

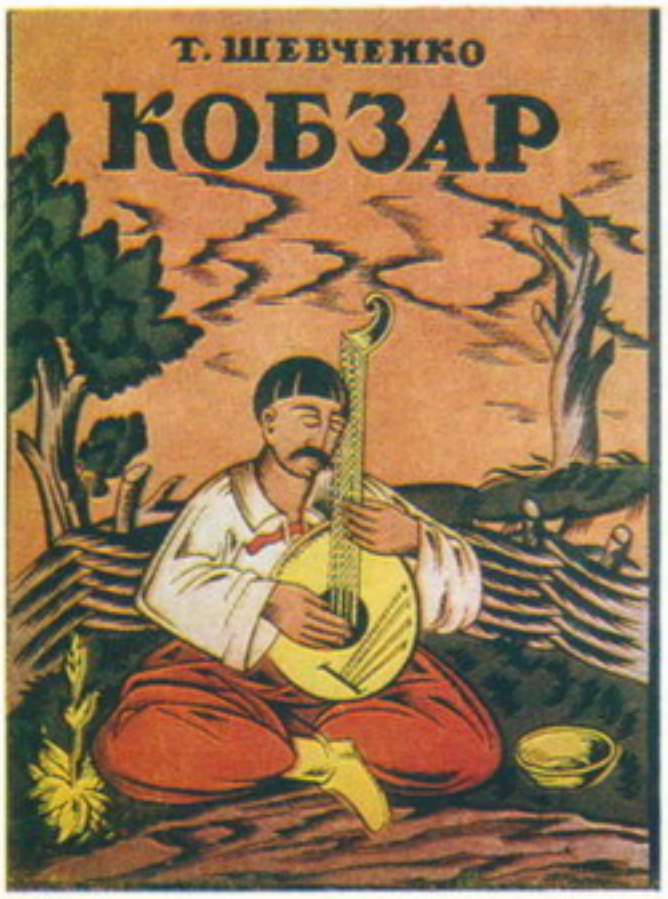
3. Портрет Мотрони Саєнко. Полотно, олія. 1922. Приватна збірка. Київ

4. Панно «Дума про хліб». Деревностружкова плита, солома. 1973. Музей народної архітектури і побуту УРСР у Києві.
1 і 2 — Державний музей українського декоративного мистецтва в Києві.

1
2
3

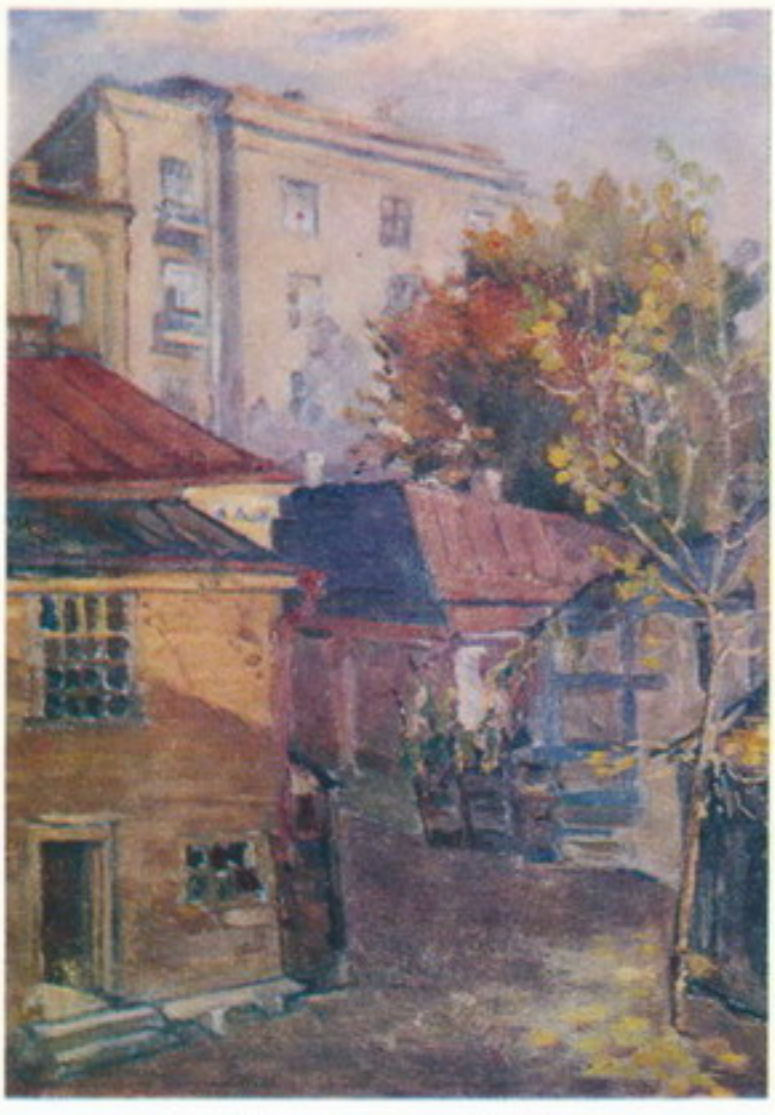

4
5
6

7

8
9

До ст. **Середа А. Х.**

1. Обкладинка до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. 1937. **2.** Обкладинка до повісті М. М. Коцюбинського «Тіні забутих предків». **3.** «Бетховен. Обкладинка з серії «Музична бібліотека». 1927. **4.** Видавнича марка Українського наукового інституту книгознавства. 1925. **5.** Марка видавництва товариства «Грунт». **6.** Марка, що поширювалася на користь спорудження пам'ятника М. М. Коцюбинському в Чернігові. 1929. **7.** Обкладинка до поеми І. П. Котляревського «Вергілієва Енеїда». 1942. **8.** Міський двір. **9.** Пуща-Водиця. Весна. 1957. **8** і **9** — ДМУОМ у Києві.

кривав неоколоніалізм у фільмах «Людина з візком» (1963), «Поштовий переказ» (1968), «Емітай» (1971), «Седдо» (1977). Серед ін. фільмів — «Місто контрастів» (1968), «Тукі-букі» (1973, обидва — реж. Дж. Діоп Мамбеті), «Бронзовий браслет» (1974, реж. Т. Ав), «Д'Жанган» (1974, реж. М. Траоре), «Бако — другий берег» (1978, реж. Ж. Шампре, франко-сенегал. виробн.). Серед акторів кіно — Т. Діоп, І. Н'Янг, М. Діалло, Ф. Фаль.

Літ.: Кашин Ю. С. Сенегал. М., 1973; Страны и народы. Африка. Западная и Центральная Африка. М., 1979; Территориальная структура хозяйства современной Африки. М., 1980; Театр Сенегала. В кн.: Львов Н. И. Современный театр Тропической Африки. М., 1977; Эльвова В. А. Писатели Сенегала, 1950 — 1980 гг. Биобиблиографический справочник. М., 1982

СЕНЕ́КА Луцій Анней (Lucius Annaeus Seneca; бл. 4 до н. е., Кордуба — 65 н. е., Рим) — римський політ. діяч, філософ, письменник. У 49—54 — вихователь майбутнього імператора *Нерона*. Обвинувачений в участі в змові, за наказом Нерона прийняв отруту. Представник *стоїцизму*. Для філософії С. характерні поєднання *пантеїзму* стоїків з вченням *Платона* про безсмертя душі, *фаталізм* і *містицизм*. Етичне вчення С. має ідеалістичний, суб'єктивістський характер. За визначенням Ф. Енгельса, С. був «дядьком християнства» (див. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 296), оскільки філос.-етичні погляди, які він розвинув гол. чин. у «Листах до Люція», стали одним з джерел християнської ідеології. С. проповідував марність людського існування, покірливість невблаганній долі, стійкість у боротьбі з злигоднями.

СЕН-ЖЕРМЕ́НСЬКИЙ МИ́РНИЙ ДОГОВІ́Р 1919 — один з імперіалістичних договорів *Версальсько-Вашінгтонської системи*. Укладений державами — переможницями в 1-й світовій війні 1914—18 з Австрією 10.IX в м. Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа). С.-Ж. м. д. зафіксував розпад Австро-Угорщини після поразки її у війні і створення на її території ряду самостійних д-в: Австр. республіки, Угорщини, Чехословаччини та сербо-хорвато-словенської д-ви (з 1929 — Югославія) та визначив їхні кордони. За договором Австрії було заборонено об'єднання з Німеччиною, її торг. і військ. флот переходив до переможців, армія обмежувалася 30 тис. солдатів. Частину земель кол. Австро-Угорщини (зокрема, Пд. Тіроль) дістала Італія. Незважаючи на вимогу *Буковинського народного віча 1918* і *Закарпатських всенародних зборів 1919* возз'єднати Пн. Буковину і Закарпаття з Рад. Україною, Пн. Буковину було передано Румунії, а Закарпаття — Чехословаччині. Це викликало протести урядів Рад. Росії та Рад. України. С.-Ж. м. д. надовго закріпив суперечності між переможцями і переможеними, характеризувався антирад. спрямованістю. Умови С.-Ж. м. д. не раз порушувались імперіалістичними колами; припинив свою чинність 1938 внаслідок *аншлюсу* Австрії фашист. Німеччиною.

Г. А. Джеджула.

СЕ́НЖІ — розмінна монета Заїру, дорівнює $^1/_{10000}$ *заїра*.

СЕН-ЖОН ПЕРС (Saint-John Perse; справж. ім'я та прізв.— Алексі Леже; 31.V 1887, о. Гваделупа — 20.IX 1975, Ж'єн, деп. Вар) — франц. поет і дипломат. З 1916 по 1940 перебував на дипломатичній службі. Літ. діяльність почав 1909. Перший визначний твір — поема «Ана́басіс» (1924). Під час окупації Франції гітлерівськими військами емігрував до США, закликав до боротьби з фашизмом. До 40-х рр. відноситься злет поезії С.-Ж. П. (цикли «Вигнання», 1942; «Зливи», «Сніги», обидва — 1943; «Вітри», 1946). Автор поем «Дороговкази» (1957), «Хроніка» (1960), «Птахи» (1963). Поезія С.-Ж. П. відзначається епічністю й філос. насиченістю змісту, не позбавленого, однак, абстрактності, прославляє динамічні сили природи, велич і творчу активність людини. Нобелівська премія, 1960.

Тв.: Укр. перекл.— Поезії. «Всесвіт», 1978, № 1; Рос. перекл.— [Поезії]. В кн.: Я пишу твоё имя. Свобода. М., 1968.

Літ.: Наливайко Д. Поезія Сен-Жона Перса. «Всесвіт». 1978, № 1.

Д. С. Наливайко.

СЕН-ЖЮСТ (Saint-Just) Луї Антуан (25.VIII 1767, Десіз — 28.VII 1794, Париж) — діяч *Великої французької революції*. Здобув юрид. освіту в Реймсі. В 1792 обраний до *Конвенту*, де прилучився до *якобінців*. Брав участь у розробці проекту якобінської конституції 1793. Як член *Комітету громадського порятунку* виступив гол. обвинувачем *жірондистів*, *ебертистів* і дантоністів. На пропозицію С.-Ж. Конвент прийняв 10.X 1793 рішення про створення революц. уряду. Як комісар Конвенту бився проти контрреволюції у Рейнській (кінець 1793) і Північній (літо 1794) арміях, сприяв реорганізації революц. армії. В праці «Фрагменти про республіканські установи» (видана 1800) дав проект організації суспільства, побудованого на принципах буржуазної демократії. Після контрреволюційного *термідоріанського перевороту* (27.VII 1794) гільйотинований.

СЕНИ́ЦЯ Павло Іванович [11 (23). IX 1879, с. Максимівка, тепер у складі м. Переяслава-Хмельницького Київ. обл.— 3.VII 1960, Москва] — укр. рад. композитор, педагог і фольклорист. У 1909 закінчив Моск. консерваторію. З 1908 викладав у муз. закладах Москви. В 1921—31 — наук. співробітник муз. відділу Наркомосу. Збирав і обробляв укр. нар. пісні. У 1923—29—секретар етнографічної секції Держ. ін-ту муз. науки, 1924—28 — Президії етнографічних курсів при цьому ін-ті. Твори: опери «Життя — це сон» (за Кальдероном), «Наймичка» (1916, за Шевченком, не закінчена), «Андрій», «Марта» (1926; обидві— незакінчені), кантата «Свято Жовтня» (1932), «Музична картина» (1932), 2 симфонії (1905, 1912), симф. поема (1952), камерно-інструм. музика, хори, вокальні ансамблі, романси, обробки укр. нар. пісень. Теор. праці — «Сучасна українська музика» (1923), «Українська вокальна музика» (1925), «Українські народні пісні, записані у Волинській губернії М. Некозаченком» (1926), «П. Демуцький. Нарис з його життя і критичний аналіз праць» (1931).

Літ.: Михайлов М. М. Композитор П. І. Сениця. К., 1965.

О. А. Правдюк.

СЕ́НІОР (Senior) Нассау Уїльям (26.IX 1790, Комптон, Беркшір — 4.VI 1864, Кенсінгтон) — англ. економіст. Закінчив Оксфордський ун-т (1815), адвокат. Представник *вульгарної політичної економії*. У 1825—30, 1847—52 — професор політ. економії Оксфордського ун-ту. Займав керівні посади в різних урядових комісіях з питань праці в промисловості, захищав інтереси капіталістів. С. висунув апологетичну теорію прибутку, в якій джерелом *вартості* поряд з працею проголошувалося і «стримання» капіталіста від особистого споживання. Гол. праця — «Основні начала політичної економії» (1836). Виступав проти скорочення робочого дня, твердячи нібито таке скорочення негативно позначиться на екон. становищі країни. С. вважав, що чистий прибуток створюється протягом останньої години робочого дня і тому для підприємців в результаті скорочення робочого дня зникнуть стимули до господарської діяльності.

СЕНІ́ТІ — розмінна монета держави Тонга, дорівнює $^1/_{100}$ *паанги*.

СЕНКЕ́ВИЧ (Sienkiewicz) Генрик (літ. псевд.— Літвос; 5.V 1846, с. Воля-Окшейська, тепер Седлецького воєводства ПНР — 15.XI 1916, Веве, Швейцарія) — польс. письменник. У першій повісті «Даремно» (1872), оповіданнях і новелах 70—80-х рр. реалістично зобразив злиденне життя польс. селянства, процес примусового понімечення польс. села, розвінчував амер. й англ. бурж. цивілізацію. Ставши 1882 редактором консервативної газ. «Слово», приєднався до націоналістично-шляхетського табору. У 80-і рр. створив істор. трилогію — романи «Вогнем і мечем» (т. 1—4, 1884), «Потоп» (1886), «Пан Володийовський» (т. 1—3, 1887—88). У романі «Вогнем і мечем» з націоналістичних позицій консервативної шляхти змалював нац.-визвольну боротьбу укр. народу 1648—54, за що зазнав гострої критики з боку Болеслава Пруса, І. Франка та ін. В романі «Потоп» показав боротьбу польс. народу проти швед. навали 1655—56. У романі «Пан Володийовський», ідеалізуючи родовиту шляхту, описав війни Польщі 1672—73 проти тур. завойовників. В романі «Quo vadis» («Камо грядеші», 1896) показав звичаї рим. аристократії, ідеалізував початки християнства. В істор. романі «Хрестоносці» (1900) відтворив боротьбу польського народу на рубежі 14—15 ст. проти агресії Тевтонського ордену. В романі «Вир» (1910) відбилося негативне ставлення С. до революції 1905. Автор психологічного роману «Без догмату» (1891), пригодницької

Л. А. Сенека. Національний музей. Неаполь.

Сен-Жон Перс.

Л. А. Сен-Жюст.

П. І. Сениця.

Г. Сенкевич.

Ш. К. Сен-Санс.

повісті для дітей «В пустелі і пущі» (1911) тощо. У кращих романах виступив як основоположник реалізму в істор. жанрі нац. л-ри. Нобелівська премія, 1905.

Тв.: Укр. перекл.— Янко-музикант. К., 1957; Хрестоносці, т. 1—2. К., 1965; Новели. К., 1975; Рос. перекл.— Повести и рассказы. М., 1957; Без догмата. М., 1960; Потоп, т. 1—2. М., 1970; Янко-музыкант. — Рассказы. М., 1974; Крестоносцы. Кишинёв, 1980.

Літ.: Горский И. К. Исторический роман Сенкевича. М., 1966.

І. М. Лозинський.

СЕНКЕВИЧІ́ВКА — селище міського типу Горохівського р-ну Волин. обл. УРСР. Залізнич. станція. 1,7 тис. ж. (1982). Асфальтобетонний з-д. 2 заг.-осв. школи, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. Виникло 1924—25, с-ще міськ. типу — з 1940.

СЕНО́Ї — група племен (семаї, тіміар, махмері, або бесісі, джаххут, чевонг та ін.). Живуть у лісистих передгір'ях Центр. хребта п-ова Малакка. Чисельність — 34 тис. чол. (1978, оцінка). Мова належить до мон-кхмерських мов, але з значним впливом малайської мови. За віруваннями С.— анімісти (див. *Анімізм*), частина прийняла *іслам*. С. разом з *семангами* вважаються найдавнішим населенням Малайзії. Побут С. 1874—75 досліджував М. М. *Миклухо-Маклай*. Осн. заняття С. — збиральництво, мисливство, рибальство, частково землеробство. В С. значні пережитки материнськородових відносин.

СЕНОМА́НСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви галльського племені ценоманів) — перший вік пізньокрейдової епохи крейдового періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (піски, пісковики, крейда, мергелі, вапняки, глини, алевроліти тощо) поширені в Дніпровсько-Донецькій і Причорноморській западинах, *Галицько-Волинській синеклізі*, на *Волино-Подільській плиті*, в Карпатах та ін. районах. Їхня потужність до 600 м. З цими відкладами пов'язані поклади фосфоритів. Див. також *Крейдовий період і крейдова система*.

СЕН-П'ЄР — місто на о. Сен-П'єр в Атлантичному ок., адм. центр франц. володіння *Сен-П'єр і Мікелон*. 5 тис. ж. (1975). Ловіння, переробка і вивіз риби.

СЕ́Н-П'ЄР І МІКЕЛО́Н — володіння («заморський департамент») Франції на 8 островах (найбільші — Сен-П'єр і Мікелон) в Атлантичному ок., на Пд. від о. Ньюфаундленд. Заг. площа 242 км². Нас. 5 тис. чол. (1975), гол. чин. французи. Офіц. мова — французька. Адм. ц.— м. Сен-П'єр. Рельєф островів переважно низовинний, погорбований. Клімат океанічний, вологий. Грунти кам'янисті. Острови належать Франції з 1604. В 1946 здобули статус «заморської території», 1976 — «заморського департаменту» Франції. Осн. заняття населення — ловіння і переробка риби. Рибосушильні з-ди, холодильники, переробка тріскової печінки, невеликі судноверфі, парусні та бондарські майстерні. Обслуговування іноз. риболовних суден. Для внутр. споживання вирощують овочі. Тваринництво, звірівницька ферма. Туризм. Вивозять рибу, рибопродукти, хутро. Грош. одиниця — франц. франк.

Сенполія фіалкоквіткова.

СЕНПО́ЛІЯ, узамбарська, або африканська, фіалка (Saintpaulia) — рід рослин родини геснерієвих. Багаторічні трави. Стебла майже немає. Листки цілісні, опушені, зібрані в розетку. Квітки великі, фіолетові, пурпурові, рожеві, білі; суцвіття — півзонтик. Плід — коробочка. Бл. 20 видів, поширених гірських лісах тропічної Африки. В СРСР в дикому стані немає, вирощують лише як оранжерейні та кімнатні декоративні рослини. Розмножують листковими живцями, насінням. Відомо понад 1200 сортів і форм, більшість яких — похідні від С. фіалкоквіткової (S. ionantha). Осн. сорти: Блюскай, Дабл пінк гігант, Зірка, Ментор бой, Голубий Дунай, Хмара, Ля Фам тощо.

А. П. Лебеда.

СЕН-САНС (Saint-Saëns) Шарль Каміль (9.X 1835, Париж — 16.XII 1921, Алжір, похований у Парижі) — франц. композитор, піаніст, диригент, муз. критик і громадський діяч, член Ін-ту Франції (з 1881), почесний член Петерб. відділення Рос. муз. товариства (1909). Один з організаторів Національного музичного товариства (1871), яке сприяло розвиткові франц. музики. Виступав як піаніст і диригент у багатьох країнах (зокрема, в Росії — 1875, 1887). Серед творів — опера «Самсон і Даліла» (1877), 3-я симфонія (1886), симф. поема «Танок смерті» (1874), 2-й, 4-й, 5-й фп. концерти (1868, 1875, 1896). Широко відома п'єса С.-С. «Лебідь» з оркестрової фантазії «Карнавал тварин» (1886). Критичні праці «Гармонія і мелодія» (1885), «Портрети і спогади» (1899).

СЕНСИ́БЕЛЬНИЙ (від лат. sensibilis — чутливий, чуттєвий) — філософський термін, яким позначають предмети і явища матеріального світу, що сприймаються за допомогою *відчуттів*. Часто вживають у значенні «чуттєвий» як фізіологічну збудливість, притаманну живому організмові. Проте сенсибельність — це, насамперед, людська здатність до чуттєвого *пізнання*, завжди опосередкована *мисленням*. С. протилежний *інтелігібельному*.

СЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ (від лат. sensibilis — чутливий) — підвищення чутливості організму людини та деяких тварин щодо певних *алергенів*. Напр., введення в клітину деяких барвників спричинює високу чутливість її до світла (див. *Фотодинамічний ефект*); при введенні в організм чужорідного білка виникає С. до повторного його введення. З С. пов'язані т. з. *алергічні хвороби* (див. також *Алергія*). Послаблення або усунення С. наз. десенсибілізацією.

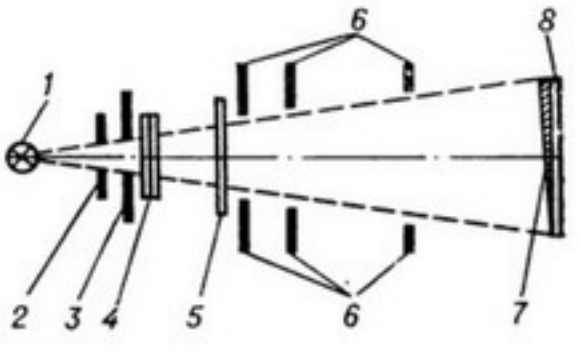
СЕНСИБІЛІЗА́ЦІЯ у фотографії — підвищення *світлочутливості* фотоматеріалів до випромінювання в певних ділянках *спектра оптичного*. Пов'язана з введенням у *фотографічну емульсію* цих матеріалів спец. речовин — сенсибілізаторів. Розрізняють С. хімічну й оптичну. При хімічній С. підвищується природна світлочутливість мікрокристалів *галогенідів* срібла до променів з довжиною хвилі не більш як 510 нм. Це явище зумовлюється їхньою взаємодією з хім. сенсибілізаторами (напр., комплексними солями золота), внаслідок якої виникають додаткові центри світлочутливості. В разі оптичної С. фотогр. емульсія набуває додаткової світлочутливості (до променів з довжиною хвилі понад 510 нм). Для такої С. використовують оптичні сенсибілізатори (напр., ціанінові барвники), які поглинаються мікрокристалами галогеніду срібла і передають йому при експонуванні (див. *Експозиція*) поглинену енергію випромінювання.

СЕНСИТИ́ВНІСТЬ (лат. sensitivus — чутливий, від sensus — відчуття) — психодинамічна властивість особистості, що характеризує її чутливість. У С. відтворюється своєрідність сенсорної організації людини (див. *Сенсорика*). Психофізичними характеристиками С. є сукупність відносно незалежних *порогів відчуття* зорового, слухового та шкірного аналізаторів, а також загальний темп виникнення і розгортання сенсомоторних реакцій. С. є відносно стійкою властивістю особистості і виявляється в різних умовах і при дії різних за своєю природою зовнішніх подразників. Індивідуальні відміни в С. зумовлюють своєрідність перебігу психічних процесів, властивостей, станів людини, а також впливають на *здібності* людини. С. відіграє велику роль у формуванні професійних здібностей, сприйманні ін. людини, в соціальних стосунках.

Літ.: Русалов В. М. Биологические основы индивидуально-психологических различий. М., 1979.

Л. А. Лепихова.

СЕНСИТО́МЕТР — прилад, за допомогою якого на досліджуваних чорно-білих і кольорових *фотографічних матеріалах* після *проявлення фотографічного* одержують сенситограму — ряд почорнінь або забарвлених потемнінь; засіб *сенситометрії*. Для одержання сенситограми фотоматеріал послідовно експонують (див. *Експозиція*) дозованим світлом заданого спектрального складу. Сенситограма дає змогу вивчати властивості фотоматеріалів. Джерелами світла в С. (мал.) є звичайно *лампи розжарення* з колірною т-рою 2850 К. Спектр. склад випромі-

Оптична схема **сенситометра** для чорно-білих фотоматеріалів:
1 — джерело світла; *2* — кожух затвора з отвором; *3* — шторка затвора; *4* — світлофільтр штучного «сонячного» світла; *5* — світлофільтр для визначення ефективної світлочутливості; *6* — діафрагма; *7* — фотометричний клин; *8* — досліджуваний фотоматеріал.

нювання змінюють *світлофільтрами*, а освітленість фотоматеріалу дозують найчастіше спец. пристроєм — фотометричним клином.

СЕНСИТОМЕ́ТРІЯ (від лат. sensitivus — чутливий і грец. μετρέω — вимірюю) — сукупність методів вимірювання різних фотографічних властивостей (*світлочутливості*, контрастності, оптичної густини фотографічної *вуалі* та ін.) світлочутливих *фотографічних матеріалів*. До С. почали вдаватися в 40-х рр. 19 ст., довгий час обмежуючись визначенням лише світлочутливості фотошарів (звідси назва). С. поділяють на *денситометрію*, денситометрію інтегральну і спектральну. Інтегральна С. пов'язана з вимірюванням властивостей матеріалів, експонованих (див. *Експозиція*) світлом складного спектрального складу (переважно білим). В спектральній С. властивості досліджують при експонуванні матеріалів монохроматичним (одноколірним) світлом. Розрізняють С. чорно-білих і кольорових фотоматеріалів, а також С. матеріалів для реєстрації іонізуючого випромінювання. До засобів С. належать *денситометри, мікрофотометри, сенситометри* та ін. прилади.

СЕН-СІМО́Н (Saint-Simon) Клод Анрі де Рувруа (17.X 1760, Париж — 19.V 1825, там же) — франц. мислитель, соціолог, один із засновників *утопічного соціалізму*. І граф. Одержав домашню освіту під керівництвом *Д'Аламбера*. У поглядах на природу — прихильник *механістичного матеріалізму*. У соціологічному вченні, якому притаманні елементи *історизму*, висунув ряд цінних для того часу теор. положень: ідею про закономірність руху суспільства як цілісного організму від нижчих форм до вищих; про визначальну роль продуктивних сил у розвитку суспільства тощо. Критикував капіталістичний лад і вбачав свою найвищу мету у виробленні принципів нового сусп. устрою. Побудову такого суспільства С.-С. пов'язував із запровадженням «пром. системи», принципами якої, зокрема, проголошувались: обов'язковість праці для всіх громадян, держ. планування виробництва, розподіл сусп. благ «за здібностями». Проте соціалістичні погляди С.-С. мали утопічний характер. Він негативно ставився до політ. боротьби і революції. Засуджуючи класову боротьбу, не розуміючи істор. місії пролетаріату, вважав, що урядові реформи і моральне виховання суспільства на основі розробленої ним теорії «нового християнства» приведуть до знищення класових суперечностей, до примирення класів і перебудови суспільства. Незважаючи на непослідовність вчення С.-С., основоположники марксизму-ленінізму високо цінували С.-С. як одного з безпосередніх попередників наукового соціалізму.

Тв.: Избранные сочинения, т. 1—2. М.—Л., 1948.

Літ.: Волгин В. П. Сен-Симон и сенсимонизм. М., 1961.

В. О. Курганський.

СЕН-СІМО́Н (Saint-Simon) Луї де Рувруа (16.I 1675, Париж — 2.III 1755, там же) — франц. політ. діяч, письменник. У 1715—23 був членом Ради регентства при малолітньому Людовіку XV. Автор «Мемуарів» (т. 1—21, повне вид. 1829—31), в яких міститься багатий матеріал про придворний побут, викриваються придворні інтриги. Був прихильником дружніх відносин з Росією. С.-С. належить також істор. праця «Паралель трьох перших королів Бурбонів» (вид. 1880).

Тв.: Рос. перекл.— Мемуары, т. 1—2. М.—Л., 1934—36.

Т. Т. Духовний.

СЕНСО́РИКА (від лат. sensorium — орган чуттів, sensus — відчуття) — поняття, що узагальнює відчуття; чуттєве пізнання об'єктивної дійсності за допомогою відчуттів і *сприймань*. Чуттєве відображення здійснюється через зорові, слухові, нюхові, тактильні (дотикові) аналізатори. Склад і структура чуттєвого відображення створюють сенсорну організацію людини (див. також *Сенситивність*). Сенсорними подразниками можуть виступати матеріальна річ, явище, а також слово. Розрізняють сенсорні образи і сенсорні дії. Зважаючи на важливість С. для оптимального орієнтування людини в природному і соціальному середовищі, суспільство надає великого значення *сенсорному вихованню*.

І. Д. Бех.

СЕНСО́РНА ІНФОРМА́ЦІЯ (від лат. sensorium — орган чуттів) — інформація, що її одержує організм за допомогою *чуттів органів*. Надходить у вигляді світлових, мех. і хім. подразнень. Від *рецепторів* С. і. передається у відповідні центри *кори великих півкуль головного мозку*. Відбір потенціальної С. і. для різних тварин переважно зумовлений межами можливості органів чуттів. Кінцевим етапом обробки С. і. є її синтез, формування цілісного суб'єктивного образу об'єктивного зовн. світу.

СЕНСО́РНЕ ВИХОВА́ННЯ — сукупність педагогічних заходів, спрямованих на розвиток діяльності органів чуттів людини. Потреба в С. в. зумовлена значенням чуттєвого пізнання в розвитку людини. На відміну від розроблених за рубежем формальних систем С. в. (М. *Монтессорі*), в рад. *дошкільній педагогіці* осн. увага приділяється не ізольованим вправлянням органів чуттів, а формуванню різноманітних сенсорних здібностей. С. в. сприяє всебічному розвиткові особистості, є основою успішного *розумового виховання, фізичного виховання, естетичного виховання, морального виховання*. У зв'язку з тим, що в дитинстві сенсорні процеси інтенсивно розвиваються, С. в. у цей період набуває особливо важливого значення. В різних видах діяльності — у конструюванні, ліпленні, малюванні, співах тощо — дитина вчиться узагальнених способів спостерігання (розглядання, вислуховування) і зіставляння особливостей предметів. Велику роль у С. в. відіграють *мовлення*, словесні вказівки й позначення. С. в. має важливе значення для практичної, особливо художньо-творчої діяльності людей (див. *Художнє виховання, Музичне виховання*). Воно є невід'ємним елементом організації пед. процесу. Див. також *Сенситивність, Сенсорика*.

Літ.: Ананьев Б. Г. Психология чувственного познания. М., 1960.

І. Д. Бех.

СЕНСУАЛІ́ЗМ (лат. sensualis — чуттєвий, від sensus — почуття, відчуття) — напрям у *пізнанні* і *теорії*, який визнає *відчуття* єдиним джерелом знань. Протилежний *раціоналізмові*. Розрізняють матеріалістичний та ідеалістичний С. Матеріалістичний С. розглядає відчуття як відображення об'єктивної реальності й за певних умов веде до матеріалізму (Ф. *Бекон*, Дж. *Локк*, П. А. *Гольбах*, К. А. *Гельвецій*, Л. *Фейєрбах* та ін.). Ідеалістичний С., який вбачає у відчуттях суб'єктивний стан свідомості і заперечує об'єктивну реальність або зводить її до непізнаванної «речі в собі», набирає суб'єктивно-ідеалістичного характеру (Дж. *Берклі*, Д. *Юм*). Суб'єктивно-ідеалістичний С. є основою *феноменалізму*, від якого беруть початок *позитивізм, емпіріокритицизм, неопозитивізм*. Довівши єдність чуттєвого і логічного пізнання, розкривши єдність пізнавальної діяльності людини і сусп. *практики, діалектичний матеріалізм* подолав обмеженість домарксистського сенсуалізму.

СЕНТА́ВО (ісп., португ. centavo — сотий) — розмінна монета Аргентіни (дорівнює $^1/_{100}$ аргент. *песо*), Бразілії ($^1/_{100}$ *крузейро*), Гватемали ($^1/_{100}$ *кетсаля*), Республіки Куби ($^1/_{100}$ кубинського песо), Мексіки ($^1/_{100}$ мекс. песо), Португалії ($^1/_{100}$ португ. *ескудо*) та ін. країн.

СЕ́НТАГОТАЇ (Szentágothai) Янош (н. 31.X 1912, Будапешт) — угор. нейроанатом, акад. Угор. АН (з 1967), її президент (з 1977), іноз. член АН СРСР (з 1976) і АМН СРСР (з 1982). Закінчив Будапештський ун-т (1936). В 1946—63 — зав. кафедрою анатомії ун-ту в м. Печі; з 1963 очолює 1-й Ін-т анатомії Будапештського мед. ун-ту. Осн. праці з мікроскопічної анатомії нервової системи. С. розробив методи строго розрахованих перерізок внутрішньомозкових провідників, які дали змогу поглибити розуміння про зв'язок окорухових центрів з вестибулярною системою і про нейронну організацію спинного мозку. С. досліджував гіпоталамічну ділянку головного мозку, нейронну організацію кори мозочка та кори великих півкуль головного мозку тощо. С. вніс значний вклад у розробку т. з. модульної концепції будови головного мозку. Нагороджений рад. орденом Дружби народів.

Д. А. Сахаров.

СЕНТ-БЕВ (Sainte-Beuve) Шарль Огюстен (23.XII 1804, Булонь-сюр-Мер — 13.X 1869, Париж) — франц. критик і письменник. В передмові С.-Б. до «Од і балад» В. Гюго (1827) і в кн. «Історичний і критичний огляд французької поезії і театру XVI ст.» (1828) знайшли втілення теор. принципи прогресивного романтизму. В зб. віршів «Життя, вірші та думки

К. А. Сен-Сімон.

А. де Сент-Екзюпері.

Герб Сент-Вінсенту і Гренадін.

СЕНТ-ВІНСЕНТ І ГРЕНАДІНИ

Площа — 389 км²

Населення — 120 тис. чол. (1980)

Столиця — м. Кінгстаун

Жозефа Делорма» (1829), романі «Любострастя» (1834) розкрив трагедію особистості в міщанському середовищі. Як історик та літ. критик (зб. «Літературно-критичні портрети», т. 1—5, 1836—39; багатотомна серія «Бесіди по понеділках», 1851—62; її продовження «Нові понеділки», 1863—70) виступав за зв'язок л-ри з життям суспільства.

Тв.: Укр. перекл.— Сонет. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 2. К., 1971; Рос. перекл.— Литературные портреты.— Критические очерки. М., 1970.

Б. Б. Бунич-Ремізов, А. А. Розанова.

СЕНТ-ВІ́НСЕНТ І ГРЕНАДІ́НИ — держава на о. Сент-Вінсент та кількох невеликих о-вах (Гренадіни) у групі Навітряних о-вів у Карибському м. Населення — переважно негри й мулати, є англійці, португальці, індійці. Офіц. мова — англійська.

Державний лад. С.-В. і Г.— конституційна монархія. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — англ. королева, представлена ген.-губернатором. Законодавчий орган — однопалатний парламент — Палата зборів (13 членів); виконавчий — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Острови вулканічного походження заввишки до 1234 м (вулкан Суфрієр на о. Сент-Вінсент). Клімат тропічний, пасатний. Поширені вічнозелені ліси.

Історія. О. Сент-Вінсент відкрив Х. *Колумб* 1498. В 1763 його захопила Великобританія. Згодом був під контролем навперемінно французів і англійців. У 1958—62 входив до складу Вест-Індської Федерації. В 1969 проголошений «асоційованою з Великобританією державою». З 27.X 1979 — незалежна д-ва С.-В. і Г. З 1980 — член ООН. Входить до *Карибського співтовариства*.

Політичні партії, профспілки. Лейбористська партія Сент-Вінсенту, засн. 1955. Правляча. Нова демократична партія, засн. 1979. Дрібнобуржуазна. Об'єднаний визвольний рух, засн. 1979. Народна політична партія, засн. 1952. Спілка торговельних, промислових і обслуговуючих робітників, засн. 1962. Об'єднана спілка промислових і сільських робітників, засн. 1952.

Господарство. Основа економіки — с. г. і обслуговування іноз. туристів. У с. г. зайнято бл. 60% самодіяльного населення. Кращі землі та лісові масиви належать іноз. капіталу і плантаторам. Гол. с.-г. культури — банани, кокосові горіхи, манго, мускатні горіхи, боби какао, маніок. С.-В. і Г.— світовий виробник ароруту, з коренів якого виробляють крохмаль (1 тис. т, 1980). Розводять велику рогату худобу, овець, свиней. Розвивається рибальство. Пром-сть представлена окремими підприємствами по переробці місц. с.-г. сировини. Довж. автошляхів — 1040 км. Гол. мор. порт і міжнар. аеропорт — Кінгстаун. Вивозять арорут, банани, копру тощо; довозять товари широкого вжитку, продовольство, паливо, транспортні засоби та ін. Гол. торг. партнери — Великобританія, США, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — східнокарибський долар. 2,7 східнокариб. дол. = 1 дол. США.

СЕНТ-ГЕ́ЛЕНС — місто на Зх. Великобританії, в метрополітенському графстві Мерсісайд. Вузол автомоб. шляхів. 194 тис. ж. (1976). Значна скляна (на базі місцевих покладів скляних пісків) і хім. пром-сть. Кольорова металургія та машинобудування. В районі С.-Г.— видобування кам. вугілля.

СЕНТ-ДЄ́РДІ (Szent-Györgyi) Альберт (н. 16.IX 1893, Будапешт) — амер. біохімік, за походженням угорець. Член Нац. академії США (з 1956) і Амер. академії мистецтв і наук (з 1957). Закінчив Будапештський ун-т. Доктор медицини (з 1917). В 1922—26 працював в Нідерландах, потім у Великобританії. Доктор філософії Кембріджського ун-ту (з 1927). В 1930 повернувся до Угорщини; 1931—45 — професор Сегедського, 1945—47 — Будапештського ун-тів. Був учасником Руху Опору (1944). З 1947 працює в США в Морській біологіч. лабораторії та ін-ті по вивченню м'язів. Осн. праці присвячені дослідженню процесів біологіч. окислювання, тканинного дихання, вивченню властивостей м'язових білків—актину і міозину. Автор кількох теорій м'язового скорочення. Виділив з тваринних і рослинних тканин аскорбінову кислоту і встановив її ідентичність з вітаміном С. З'ясував, що рибофлавін належить до комплексу вітаміну B_2. Іноземний член АН СРСР (з 1947). Почесний член Угорської АН (з 1945). Нобелівська премія, 1937.

СЕНТ-ДЖОН — місто на Сх. Канади в пров. Нью-Брансуїк. Залізнич. станція, порт на Атлантичному ок. в гирлі р. Сент-Джону. 112 тис. ж. (1974, з передмістями). Суднобудування і судноремонт. Металург., металообробні, нафтопереробні, целюлозно-паперові, цукр. підприємства. Засн. 1635.

С.-Д.— перше поселення в Канаді, що дістало статус міста.

СЕНТ-ДЖОНС — місто на Сх. Канади, адм. ц. провінції Ньюфаундленд, на о. Ньюфаундленд. Порт на узбережжі зат. Фанді Атлантичного ок. 132 тис. ж. (1974). Підприємства металург., металообр., судноремонтної, нафтопереробної, рибопереробної та рибоконсервної пром-сті. Виробн. риболовного спорядження. Засн. в кінці 16 ст.

СЕНТ-ДЖОНС — столиця д-ви *Антігуа та Барбуда* (див. т. 12, Додаток). Порт на пн.-зх. узбережжі о. Антігуа. Аеропорт. 25 тис. ж. (1976). Невеликі підприємства по виробн. цукру, рому, нафтопродуктів, по очистці бавовни.

СЕНТ-ДЖО́РДЖЕС — столиця Гренади. Порт на Зх. о. Гренада, аеропорт. 32 тис. ж. (1977). Виробн. цукру і рому. Вивіз какао, мускатних горіхів, бананів.

СЕНТ-ЕКЗЮПЕРІ́ (Saint-Exupéry) Антуан де (29.VI 1900, Ліон — 31.VII 1944) — франц. письменник. У 1926 став льотчиком. У 1927—29 — нач. аеродрому в Пн. Африці, 1929—31 — пілот у Пд. Америці, Африці, 1933—34 — льотчик-випробувач. Після відвідання 1935 СРСР написав ряд нарисів про соціалістичне будівництво в Рад. країні. В репортажах 1937 з республіканської Іспанії таврував фашизм. Учасник 2-ї світової війни. Після окупації 1940 Франції нім.-фашист. окупантами емігрував до США. З 1943 — військовий льотчик у Пн. Африці. Загинув над морем у районі о-ва Корсіка під час виконання бойового завдання. У романах «Південний поштовий» (1929), «Нічний політ» (1931), «Планета людей» (1939), кн. «Цитадель» (незакінч., вид. 1948) — роздуми над долею людини в бурж. суспільстві. У повістях «Військовий пілот» (1942), «Лист до заручника» (1943) звучить впевненість у перемозі над фашизмом. У філос.-алегоричній притчі-казці «Маленький принц» (1943) протиставляв гуманізм простих людей соціальному злу бурж. світу. Портрет с. 115.

Тв.: Укр. перекл.— Планета людей. та інші твори. К., 1968; Твори. К., 1973; Рос. перекл.— Сочинения. М., 1964; Избранное. Л., 1977. *Літ.:* Харламова Г. Сент-Екзюпері — письменник-гуманіст. К., 1968; Григорьев В. П. Антуан Сент-Экзюпери. Л., 1973; Паевская А. В. Антуан де Сент-Экзюпери. Библиографический указатель. М., 1966.

В. І. Пащенко.

СЕНТЕ́НЦІЯ (лат. sententia — думка, судження, вислів) — вислів морально-повчального змісту, коротке напучення. Напр., байка Л. Глібова «Синиця» закінчується С.: «Ніколи не хвались, поки гаразд не зробиш діла».

СЕНТЕ́СИМО (ісп. centésimo — сотий) — розмінна монета Панами (дорівнює $^1/_{100}$ *бальбоа*), Уругваю ($^1/_{100}$ уругвайського *песо*).

СЕНТ-ЕТЬЄ́Н — місто в центр. частині Франції, адм. ц. департаменту Луара. Вузол з-ць і автошляхів. 220 тис. ж. (1975). Разом з прилеглими містами і селищами утворює міську агломерацію. Розвинуті металургія (виплавка якісної сталі), машинобудування і

металообробка (локомотиви, мотоцикли, зброя, швейні машини, електронне устаткування, автомоб. частини). Виробн. коксу. Оптична, шовкова, трикотажна і швейна пром-сть. У районі С.-Е.— видобування вугілля. Ун-т, Вища гірнича школа.

СЕНТИМЕНТАЛІЗМ (франц. sentimentalisme, від sentiment — почуття) — художній напрям у літературі. Виник у 18 ст. на зміну *класицизмові* з його аристократизмом і суворою регламентацією. Проголошуючи культ природи і людських почуттів, сентименталісти намагалися розчулити читача і викликати співчуття до нещасної долі героїв, показували життя і побут простих людей, ідеалізували патріархальний спосіб життя. С. спершу з'явився в л-рах ряду європ. країн у зв'язку з загостренням боротьби з абсолютистською владою: в Англії (поезія Дж. Томсона, Е. Юнга, Т. Грея, проза О. Гольдсміта, Л. Стерна, від роману якого «Сентиментальна подорож» утвердилася сама назва напряму), у Франції (творчість Ж. Ж. Руссо), був поширений у нім., польс. та інших л-рах. Сентименталісти розширили тематику літ. творів, коло жанрів, сюжетів, образних засобів (жанри психологічного роману, «слізлива комедія», *міщанська драма,* в поезії — *послання, ідилія, елегія, мадригал*). В центрі уваги рос. сентименталістів (М. Карамзін, ранній В. Жуковський, І. Дмитрієв) — образ освіченого і чулого дворянина, який проповідує гуманне ставлення до селян. В укр. л-рі С. позначився на творах І. Котляревського («Наталка Полтавка»), особливо С. відчутний у Г. Квітки-Основ'яненка. Окрему групу його повістей («Маруся», «Козир-дівка», «Сердешна Оксана») називають сентиментально-реалістичними. Елементи С. були також і в укр. театрі 19 ст., зокрема в *мелодрамі*. В образотворчому мист. риси С. виявилися у творчості художників Греза (Франція), Г. Тома, М. Швінда (Німеччина), Е. Міллейза (Англія).

Г. Ф. Семенюк.

СЕНТИ́МО (ісп. céntimo — сотий) — розмінна монета Іспанії (дорівнює $^1/_{100}$ ісп. *песети*), Венесуели ($^1/_{100}$ болівара), Коста-Ріки ($^1/_{100}$ *колона*), Парагваю ($^1/_{100}$ *гварані*), Гаїті ($^1/_{100}$ *гурда*).

СЕНТ-КРІСТО́ФЕР (СЕНТ-КІТТС) — НЕ́ВІС — володіння Великобританії на островах тієї самої назви в групі Навітряних о-вів. Заг. площа 305 км². Нас.— 50 тис. чол. (1979), гол. чин. негри і мулати. Офіц. мова — англійська. Адм. ц.— Бастер. Острови вулканічного походження, гористі (вис. до 1315 м). Клімат тропічний, пасатний. О-ви Сент-Крістофер (Сент-Кіттс) і Невіс відкриті Х. *Колумбом* 1493. З 1625 — колонія Великобританії. З 1967 брит. уряд проголосив федерацію С.-К.— Н. «асоційованою з Великобританією д-вою» (до 1967 до неї входив також о. Ангілья, тепер окреме брит. володіння). С.-К. — Н. — член *Карибського співтовариства.*

Політичні партії і профспілки: Лейбористська партія Сент-Кіттсу — Невісу. Засн. 1932. Рух народної дії. Засн. 1965. Професійна і робітнича спілка Сент-Кіттсу — Невісу. Засн. 1940. Входить до МКВП і ОРІТ.

Основа економіки С.-К. — Н.— с. г. Вирощують цукр. тростину, бавовник, кокосову пальму, овочі, фрукти. Рибальство. Цукр. з-д, невеликі підприємства по переробці с.-г. продукції. Туризм. Довж. з-ць 58 км, автошляхів — 80 км. Мор. порт — Бастер. Аеропорт — Голден-Рок (Бастер). Вивозять цукор, бавовник та ін. гол. чин. у Великобританію. Грош. одиниця — сх.-карибський долар.

СЕНТ-ЛУЇС — місто в центр. частині США, в штаті Міссурі. Розташований на р. Міссісіпі. Вузол з-ць і автошляхів. Важливий річковий порт. 519 тис. ж. (1976). Найрозвинутіші машинобудування (авіаракетне, електротех., радіоелектронне, с.-г., виробн. пром. і трансп. устаткування) і металообробка. У передмістях — чорна і кольорова металургія, нафтопереробка, хім. пром-сть. Шкіряно-взуттєві, швейні, хутрові, деревообр., поліграф., харч. (у т. ч. борошномельні, м'ясні, пивоварні) підприємства. В районі С.-Л.— видобування свинцевої руди. 2 ун-ти. Бот. сад. Місто засн. 1764.

СЕНТ-ЛЮСІЯ — держава на острові тієї ж назви в групі Навітряних о-вів у Карибському м. Населення — переважно негри і мулати. Офіц. мова — англійська. **Державний лад.** С.-Л.— конституційна монархія. Входить до складу *Співдружності,* очолюваної Великобританією. Глава д-ви—англ. королева, представлена ген.-губернатором. Законодавчий орган — Палата зборів, що обирається населенням на 5 років (17 членів). Виконавча влада належить уряду, очолюваному прем'єр-міністром.

Природа. Острів вулканічного походження, гористий, вис. до 950 м. Поклади сірки. Клімат тропічний, пасатний. Поширені вічнозелені ліси.

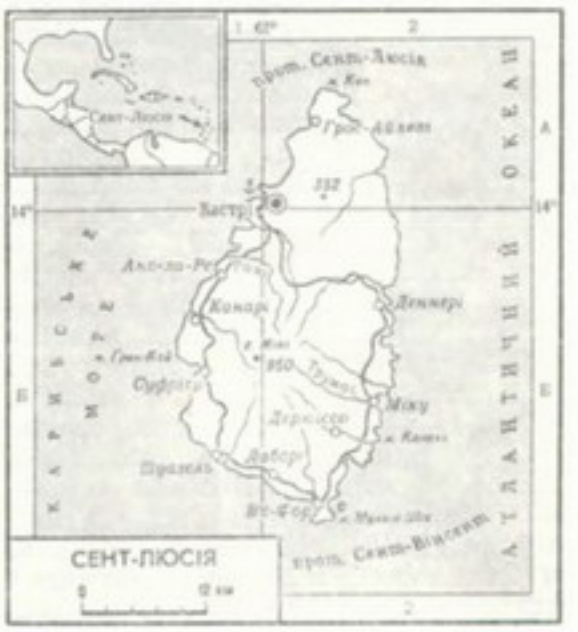
Історія. Острів відкрив Х. *Колумб* 1502. З 1814 С.-Л.— колонія Великобританії. В 1958—62 входила до Вест-Індської Федерації. В 1967 брит. уряд проголосив С.-Л. «асоційованою з Великобританією державою». З 22.II 1979 С.-Л.— незалежна д-ва в складі Співдружності. З 1979 С.-Л.—член ООН. С.-Л.— член *Карибського співтовариства.*

Політичні партії, профспілки. Прогресивна лейбористська партія, засн. 1981. Лейбористська партія Сент-Люсії, засн. 1946. Об'єднана робітнича партія, засн. 1964. Робітничий революційний рух, засн. 1977. Об'єднаний фронт, засн. 1969. Рада робітників Сент-Люсії, засн. 1939. Спілка фермерів та сільськогосподарських робітників. Профспілка моряків і портових робітників, засн. 1945. Входить до МКВП.

Господарство. Основа економіки — с. г. і обслуговування іноз. туристів. На експорт вирощують (збір, тис. т, 1980): банани — 65, кокосові горіхи — 37, манго — 43, боби какао, цитрусові, цукр. тростину, бавовник, виноград. Осн. прод. культури — рис, маніок, батат. Розводять велику рогату худобу, свиней, кіз, овець тощо. Рибальство. Окремі підприємства по виробн. копри, кокосової олії, мила, рому, соків, картону, цигарок, текст. виробів. Виробн. електроенергії — 60 млн. кВт год. Довж. автошляхів — 800 км. Є два аеропорти. Гол. мор. порт — Кастрі. З С.-Л. вивозять банани, копру, кокосову олію, ром, какао, цитрусові та ін.; довозять товари широкого вжитку, паливо, трансп. засоби, продовольство. Основні торг. партнери — Великобританія, США, країни Карибського басейну. Грош. одиниця — східнокарибський долар. 2,7 східнокариб. дол.=1 дол. США.

СЕ́НТО (англ. CENTO; Central Treaty Organization — Організація центрального договору) — агресивний воєнно-політ. блок 1955—79. До 1959 мав назву Багдадський пакт.

До блоку входили Великобританія, Туреччина, Іран, Ірак (до 1958), Пакистан. США, не будучи формально членом СЕНТО (мали статус спостерігача), брали активну участь у його діяльності, фактично спрямовуючи її. Метою СЕНТО було придушення нац.-

Герб Сент-Люсії.

СЕНТ-ЛЮСІЯ

Площа — 616 км²

Населення — 120 тис. чол. (1980)

Столиця — м. Кастрі

Ф. Сенькович. Богоматір з пророками. Ікона з села Ріпнева (тепер Буського району Львівської області). 1599.

Ж. Сера. Цирк. 1890—91. Лувр. Париж.

визвольного руху на Близькому і Серед. Сході. Великобританія і США намагалися використати СЕНТО для створення напруженості на Близькому і Серед. Сході, що викликало протести громадськості Ірану, Пакистану, Туреччини і примусило уряди цих країн переглянути питання про свою участь у блоці. В 1979 блок розпався. *Г. С. Ігошкін.*

СЕНТ-ПОЛ — місто на Пн. США, адм. центр штату Міннесота. Порт на р. Міссісіпі. Вузол з-ць і автомоб. шляхів. 272 тис. ж. (1976). С.-П. фактично злився з м. Міннеаполісом. Підприємства с.-г., трансп. і електротех. машинобудування, хім., поліграф., деревообр. і харч. (борошномельної, м'ясоконсервної) пром-сті. Значний торг.-фінанс. центр. Університет (з 1854).

СЕНТ-ЧАРЛЬЗ — мис, крайня сх. точка Пн. Америки (55° 40′ зх. д., 52° 24′ пн. ш.), на п-ові Лабрадор в межах Канади.

СЕ́НЧЕНКО Григорій Іванович [н. 10 (23).I 1917, с. Ротівка, тепер Путивльського р-ну Сумської обл.] — український рад. селекціонер, доктор с.-г. наук (з 1966), професор (з 1969), засл. діяч науки Української РСР (з 1977). Член КПРС з 1960. В 1938 закінчив Глухівський с.-г. інститут (Сум. обл.). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1945 — науковий співробітник, зав. відділом, з 1960 — директор Всесоюзного н.-д. ін-ту луб'яних культур. Автор багатьох високопродуктивних сортів (Південних достигаючих) конопель. Осн. праці з генетики та селекції конопель. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1967. *В. К. Савченко.*

СЕ́НЧЕНКО Іван Юхимович [30. I (12.II) 1901, с. Наталине, тепер Красноградського р-ну Харків. обл.— 9.XI 1975, Київ. — укр. рад. письменник. Закінчив Харків. ін-т нар. освіти (1928). Вчителював, з 1923 — на журналістській роботі. Друкуватися почав 1921. Належав до літ. орг-цій «*Плуг*», *Вапліте*. Осн. тема ранніх оповідань і повістей С.— соціалістична перебудова міста і села («Ярема Кавун», 1923; «Інженери», «Петля», обидві — 1925; «Паровий млин», 1926). Зображуючи колективізацію, С. гол. увагу приділяє соціальним конфліктам, змінам у свідомості й психології людей («Червоноградські портрети», 1930; «Комуна», 1932; «Чорна брама», 1936). Робітничій темі присвячено романи С. «Металісти» (1932), «Напередодні» (1938), «Його покоління» (1947, друга редакція — 1965), зб-ки оповідань «Рубін на Солом'янці» (1957), «На Батиєвій горі» (1960). Написав ряд книжок для дітей: «Мої приятелі» (1951), «Діамантовий берег» (1962), «Дороги близькі і далекі» (1965) та ін. Помітним явищем укр. рад. прози 70-х рр. є повість «Савка» (1972), тематично близька до ранніх творів про село. Автор зб. віршів «В огнях вишневих завірюх» (1925), п'єси «З примусу» (1946), численних нарисів, публіцистичних і літ.-критичних статей. Переклав укр. мовою ряд творів О. Радищева, О. Пушкіна, М. Горького. Нагороджений орденом «Знак Пошани».

Тв.: Вибрані твори, т. 1—2. К., 1971; Твори, т. 1—2. К., 1981; Рос. перекл.— Вишнёвый листок. М., 1967.
Літ.: Брюховецький В. С. Іван Сенченко. К., 1981. *П. П. Кононенко.*

СЕНЧИ́ЛО-СТЕФАНО́ВСЬКИЙ Олексій Флорович (1808—66) — укр. художник. В 1840—60 — учитель малювання в київ. повітовій школі на Подолі, співробітник *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. У 1843 познайомився з Т. Шевченком, між ними встановилися дружні взаємини. У 1846 разом з Шевченком брав участь в археол. розкопках кургану *Переп'ятихи* поблизу Фастова (тепер Київ. обл.). Дев'ять малюнків, які С.-С. виконав для альбома «Могила Переп'ятиха та археологічні знахідки з неї» (К., 1846), помилково приписували Шевченкові. С.-С.— один з поширювачів «*Живописной Украины*» в Києві. В 1859 Шевченко, перебуваючи в Києві, гостював у художника

СЕНЯ́ВІН Дмитро Миколайович [6 (17).VIII 1763, с. Комлєво, тепер Боровського р-ну Калуз. обл.— 5 (17).IV 1831, Петербург] —рос. флотоводець, адмірал (з 1826). Закінчив Мор. кадетський корпус (1780). З 1783 — на Чорномор. флоті. Учасник битви біля мису *Каліакрія* під час рос.-тур. війни 1787—91, *Середземноморського походу Ушакова 1798—1800*. В період рос.-тур. війни 1806—12 командував ескадрою в Адріатичному і Егейському морях (1806—07), розгромив тур. флот у Дарданелльській та Афонській битвах (1807). В 1825—30 командував Балт. флотом. С. розвинув тактику мор. бою, розроблену Ф. Ф. *Ушаковим*. Демократичні погляди С. привернули увагу *декабристів*, які намічали ввести його до Тимчасового уряду. Іменем С. названо групу островів в архіпелазі Каролінських о-вів, миси у протоці Брістоль Берінгового м. і на Пд. Сх. о. Сахалін.

СЕНЯ́ВІН Наум Якимович [бл. 1680—24.V (4.VI) 1738, Очаків] — рос. військ.-морський діяч, віцеадмірал (1727). Почав військ. службу 1698 солдатом, згодом служив матросом на Балт. флоті. Відзначився під час *Північної війни 1700—21*. В 1719, командуючи загоном кораблів, розгромив швед. ескадру біля о. Езель (Сааремаа). В 1728—32 командував галерним флотом. Під час рос.-тур. війни 1735—39 з вересня 1737 — командуючий *Дніпровською військовою флотилією*, брав участь в здобутті Очакова.

СЕНЬЙО́Р (франц. seigneur, від лат. senior — старший) — 1) У Зх. Європі за середніх віків феод. земельний власник (власник *сеньйорії*), якому підкорялися залежні селяни (а часто і городяни); у вужчому значенні — великий феодал, в особистій залежності від якого перебувала група *васалів* (див. також *Васалітет*). 2) Звернення до чоловіка в Іспанії (до жінки — сеньйора).

СЕНЬЙО́РІЯ (франц. seigneurie) — в Зх. Європі в період середньовіччя в широкому розумінні синонім *вотчини*. У вужчому значенні С.— один з видів вотчини, який відрізнявся незначною роллю панського г-ва або його повною відсутністю. Майже вся (або вся) площа такої С. була у володінні залежних селян-держателів, які виплачували оброк *сеньйору*.

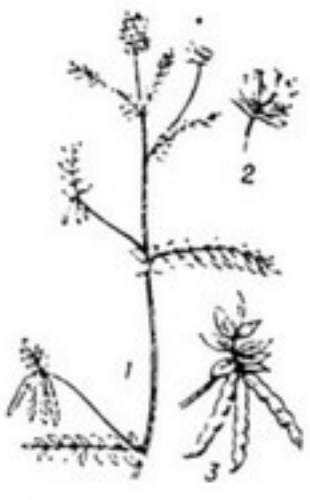
СЕНЬКО́ Василь Васильович (н. 15.X 1921, с. Семенівка, тепер місто Черніг. обл.) — рад. військ. льотчик-штурман, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1942. В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — стрілець-бомбардир, штурман екіпажу та ланки авіац. полку далекосяжної дії, учасник боїв під Ленінградом і Сталінградом, у Польщі, Угорщині, Німеччині. Здійснив 430 бойових вильотів. У 1952 закінчив Військ.-повітр. академію. З 1954 — на військ.-викладацькій роботі. З 1977 — у запасі. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СЕНЬКО́ВИЧ Федір (р. н. невід., с. Щирець, тепер смт Пустомитівського р-ну Львів. обл. — п. 1631) — укр. іконописець і портретист. Працював у Львові. В 1630 намалював іконостас для Успенської церкви та плащаницю. Вважають, що С. є автором творів: «Портрет І. Даниловича», ікона «Богоматір з пророками» (1599) з с. Ріпнева (тепер Буського р-ну Львів. обл.). Після смерті С. його художня майстерня перейшла до М. *Петрахновича*. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Відродження*, т. 2, с. 272—273.

СЕПАРАТИ́ЗМ (від лат. separatus — відокремлений) — прагнення до відокремлення або відособлення; в бурж. багатонац. державах — прагнення окремих груп населення, зокрема нац. меншостей, до відокремлення і створення власної державності. На відміну від *національно-визвольного руху* С. не є масовим нар. рухом. За ним часто криються інтереси певних кіл місц. буржуазії, права яких порушуються центральним урядом. Міжнар. імперіалізм намагається використати С., щоб підірвати єдність країн соціалістичної співдружності. С. є одним із методів імперіалістич. політики *неоколоніалізму*. В. І. Ленін показав глибоку ворожість і шкідливість С. для революц. робітн. руху, підкресливши, що нац. гризні, нац. відособленню робітники протиставляють єдність трудящих усіх націй (див. Повне зібр. тв., т. 23, с. 145). *Ю. І. Нипорко.*

СЕПАРА́ТНИЙ МИР — мир чи перемир'я у війні, укладені з противником однією державою (або групою д-в) без відома та згоди її (їхніх) союзників. С. м. передують сепаратні переговори.

СЕПАРА́ТОР (лат. separator — відокремлювач) — 1) Апарат (машина) для *сепарації*. Принцип дії С. грунтується на різниці фіз. або фіз.-хім. властивостей компонентів суміші, що її розділяють. До найпоширеніших належать С. (мал.): гравітаційні (напр., гвинтові), в яких суміш розділяється на компоненти, різні за густиною,

Серадела посівна: *1* — верхня частина рослини; *2* — квітка; *3* — плоди.

під дією сили ваги (див. *Гравітаційне збагачування* корисних копалин); магнітні, де сепарація відбувається під впливом *магнітного поля* (див. *Магнітне збагачування* корисних копалин), і відцентрові, в яких важча рідина або зáвис твердих частинок у рідині спрямовується *відцентровими силами* до периферичної частини С., звідки й видаляється (напр., *сепаратор молочний*). Є також С. електричні (наприклад, електростатичні, див. *Електростатичне збагачування* корисних копалин), відстійні, повітряні тощо. 2) Обойма з вирізами, яка розділяє кульки або ролики підшипника, зберігаючи однакову віддаль між ними.

СЕПАРА́ТОР МОЛО́ЧНИЙ — апарат для розділення *молока* на *вершки* і *молочні відвійки*. С. м. бувають відкриті, напівзакриті й герметичні; з ручним і мех. приводом. Осн. частинами С. м. є приймач молока, збірники вершків і відвійок, металевий барабан і приводний механізм. Розділення молока відбувається в барабані, що обертається зі швидкістю 6—12 тис. об/хв. При *сепарації* молока під впливом відцентрової сили відвійки відкидаються до периферії, піднімаються по стінці вгору і через отвір у накривці виходять назовні. Вершки, питома вага яких менша порівняно з відзійками, концентруються біля осі барабана і по каналах піднімаються у вершкозбірник. Продуктивність С. м. до 25 000 л/год. Поширені в СРСР марки — СОМ-600, СОМ-3-1000 та ін. Див. також *Молочарня*. Іл. с. 120.

СЕПАРА́ЦІЯ (лат. separatio, від separo — відокремлюю) — 1) Відокремлення, розділення на складові частини. 2) Відокремлення рідких чи твердих частинок від газу або пари, твердих — від рідини; розділення на складові частини твердих або рідких сумішей. Для С. використовують *сепаратори* різних типів, вибір яких залежить від складу розділюваної суміші, фіз. або фіз.-хім. властивостей складових частин її, а також від тех. вимог до продуктів розділення. На С. у техніці грунтується більшість процесів і операцій по розділенню сумішей на компоненти, різні за густиною, до неї вдаються у с. г. (при переробці зерна), харч. пром-сті (напр., для очищення молока, прояснювання пива), у теплоенергетиці (при відокремленні води від насиченої пари, виробленої у *парогенераторах*) тощо.

СЕ́ПІР (Sapir) Едуард (26.I 1884, Лауенбург, тепер м. Лемборк, ПНР — 4.II 1939, Нью-Гейвен, Коннектікут, США) — амер. мовознавець і етнолог, чл. Амер. академії мистецтв і наук. Закінчив Колумбійський ун-т (1904). Працював у Нац. антропологічному музеї в Оттаві (Канада, 1910—25), проф. Єльського (1931—39) ун-ту. Досліджував мову й культуру індіанців Америки, проблеми заг. мовознавства та *етнолінгвістики*. Осн. праця — «Мова» (1921, рос. перекл. 1934), де С. трактував мову як структуру, описав процеси розвитку мов світу і дав їхню типологічну класифікацію, яка використовується в сучас. амер. *структурній лінгвістиці*. Гіпотеза Сепіра — Уорфа про те, що кожна мова по-своєму відображає світ, тенденційно використовується сучас. етнолінгвістикою і *необіхевіоризмом*.

Літ.: Новое в лингвистике, в. 1. М., 1960; Общее языкознание. Методы лингвистических исследований. М., 1973. *М. М. Пещак.*

СЕ́ПІЯ — рід головоногих молюсків. Те саме, що й *каракатиця*.

СЕ́ПІЯ (від грец. σηπία — каракатиця) — 1) Фарба сіро-брунатного кольору для малювання. С. буває натуральна (виготовляється з т. з. чорнильної залози *каракатиць*) і штучна (фарба акварельного типу з різноманітними відтінками кольорів). 2) Вид графічної техніки, який поширився в Європі з серед. 18 ст. 3) Малюнок, виконаний у цій техніці.

СЕ́ПСИС (від грец. σῆψις — гнитя), застаріла назва — зараження крові — тяжке загальне інфекційне захворювання, яке розвивається у осіб з недостатнім імунним захистом (див. *Імунологія, Імунопатологія*), при наявності в організмі місцевого вогнища інфекції (гнійна рана, опік, карбункул, *абсцес* та ін.). Найчастішими збудниками С. є стафілококи, стрептококи, кишкова і синьогнійна палички. Розрізняють дві осн. форми С.: септицемію (С. без метастазів) і септикопіємію (С. з метастазами — утворенням гнояків в різних органах тіла, віддалених від первинних вогнищ). Септицемія зумовлена переважно наводненням крові мікробними токсинами, септикопіємія — перенесенням мікробів, звичайно стафілококів, з плином крові і утворенням нових вогнищ.

За перебігом С. поділяють на гострий (більш частий і небезпечний) і хронічний. Ознаки гострого С.: висока температура (до 39—40° С), озноб, потіння, пригнічений настрій, кволість, втрата апетиту, серцева слабкість, задишка, схуднення, високий *лейкоцитоз*, швидко прогресуюча *анемія*, блідість шкіри, часто дрібноточкові крововиливи у шкіру, незагоювання ран, проноси тощо. З крові більшості хворих висівають мікроби (бактеріємія).

Морфологічні зміни в організмі хворих на С. виявляються дистрофічними, запальними і некротичними процесами в різних органах і тканинах (*тромбофлебіт, гепатит*, пієліт, *дистрофія*, збільшення селезінки, міокардіодистрофія, при септикопіємії — гнояки в легенях, нирках, мозку, підшкірній клітковині тощо). Лікування С. комплексне — хірургічне і консервативне, спрямоване на боротьбу зі збудниками інфекції (антибіотики), інтоксикацією (видалення, розтин і дренування первинних і метастатичних гнійних вогнищ, вливання у великій кількості фізіол. розчину хлориду натрію, глюкози тощо), на підвищення опірності організму неспецифічними і специфічними засобами та ліквідацію порушень обміну і функцій органів.

Літ.: Камаев М. Ф. Инфицированная рана и её лечение. М., 1970; Комплексное лечение больных с гнойными процессами. К., 1979; Бєляєва Н. В. Профілактика сепсису у дітей. К., 1980; Раны и раневая инфекция. М., 1981. *М. П. Черенько.*

СЕПТЕ́Т (нім. Septett, від лат. septem — сім) — муз. ансамбль з семи виконавців, а також муз. твір для цього ансамблю.

СЕПТІ́МІЙ СЕВЕ́Р Луцій [Lucius Septimius Severus; 11.IV 146, м. Великий Лептіс (на Пн. Сх. від тепер. м. Тріполі, Лівія) — 4.II 211, Еборак, тепер Йорк, Великобританія] — римський імператор 193—211, засновник династії *Северів*. Проголошений імператором легіонами в Паннонії. Спирався на солдатів, яким надав ряд привілеїв. Проводив послідовну антисенатську політику. Укріпив кордони імперії.

СЕРА́ (Seurat) Жорж П'єр (2.XII 1859, Париж — 29.III 1891, там же) — франц. живописець і графік, представник *неоімпресіонізму*, засновник *пуантилізму*. В 1878—79 навчався в Школі красних мистецтв у Парижі у А. Леманна. Твори: «Купання в Аньєрі» (1883—84), «Недільна прогулянка на острові Гранд-Жатт» (1884—86), «Захід сонця. Гранкан» (1885), «Парад» (1887—88), «Канкан» (1889—90), «Цирк» (1890—91). Картини С. зберігаються в Музеї імпресіонізму в Парижі, Музеї сучас. мистецтва в Нью-Йорку, в Нац. галереї в Лондоні та ін. зібраннях.

Тв.: Рос. перекл.— Жорж Сёра, Поль Синьяк. Письма. Дневники. Литературное наследие. Воспоминания современников. М., 1976.

СЕРАДЕ́ЛА (Ornithopus sativus) — однорічна кормова рослина родини *бобових*. Стебла тонкі, гіллясті, заввишки до 60 см і більше. Листки непарноперисті, ланцетні. Квітки дрібні, червоні або білі, зібрані в китиці. Плід — біб. Дико росте в Португалії, Іспанії. В культурі з початку 20 ст. На Україні вирощують на Поліссі, в Білорусії, прибалтійських республіках, а також у центр. і зх. областях РРФСР. Медонос. Використовують С. на сіно, зелений корм, *силос* і як *зелене добриво*. В 100 кг зеленої маси міститься 17 корм. од. і 2,6 кг перетравного протеїну. Врожай зеленої маси — 150—300 ц/га. Поширені (1983) на Україні сорти: Любешівська місцева, Скоростигла 3587, Яворівська місцева.

Літ.: Несміян І. Н. Однорічні кормові культури. К., 1966.

СЕРАКО́ВСЬКИЙ (Sierakowski) Зигмунт [Сигизмунд; 18 (30).V 1826, с. Лісове, тепер Маневицького р-ну Волин. обл.— 15 (27).VI 1863, Вільнюс] — діяч польс., рос. і лит. революційно-визвольного руху, капітан рос. армії. В 1838—45 навчався в Житомир. гімназії, з 1845 — в Петербурзькому ун-ті. В 1848 за намір перейти рос.-австр. кордон для участі в революц. подіях 1848 в Галичині його виключили з ун-ту й віддали в солдати до арештантської роти Оренбурзького корпусу. Тут С. зблизився з Т. Г. Шевченком. Після повернення (1856) до Петербурга закінчив Академію Генштабу (1859). Служив офіцером особливих доручень у Генштабі. Мав тісні

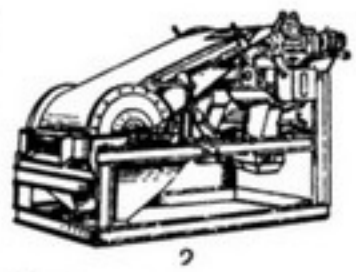
І. Ю. Сенченко.

В. В. Сенько.

1

2

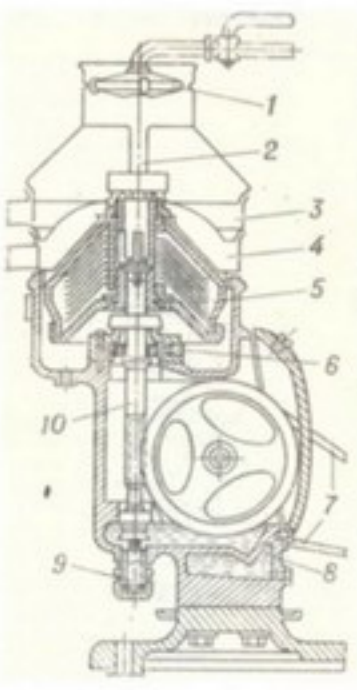
Сепаратори:
1 — гвинтовий;
2 — магнітний.

З. Сераковський.

О. С. Серафимович.

Сепаратор молочний СОМ-3-1000: *1* — поплавець; *2* — калібрувальна трубка; *3* — збірник для вершків; *4* — збірник для відвійок; *5* — барабан; *6* — пружина горлової опори; *7* — клинопасова передача від електродвигуна; *8* — масляна ванна; *9* — підп'ятник; *10* — вертикальний вал.

зв'язки з М. Г. Чернишевським і М. О. Добролюбовим, співробітничав у журн. «*Современник*». За кордоном зустрічався з О. І. Герценом, М. П. Огарьовим, Дж. Гарібальді. В Петербурзі 1857 заснував таємний революц. гурток, метою якого була боротьба за бурж.-демократичні перетворення в Росії, за незалежність Польщі. Мав зв'язки з «*Землею і волею*» 60-х рр., К-том рос. офіцерів у Польщі, що його очолював А. О. *Потебня*. В бе́резні 1863 нелегально виїхав до Литви, де в квітні очолив сел. повстання (див. *Польське повстання 1863—64*). Діяв у тісному зв'язку з К. *Калиновським*. С. було поранено в сутичці з урядовими військами, взято в полон і страчено.

Літ.: Марахов Г. И. Сигизмунд Сераковский и его связи с Украиной. «Советская Украина», 1961, № 2.

СЕРАПІО́Н (р. н. невід.— п. 1275) — давньоруський церковний діяч і письменник, після 1238 — архімандрит Києво-Печерського монастиря, з 1274 — єпископ владимирський. Автор п'яти повчань, що дійшли до нас. У трьох з них яскраво описано розорення Русі ордами *Батия*. Для повчань С. характерні простота викладу, поетичність і образність.

СЕРА́ПІС (греч. Σέραπις) — головний бог у релігії елліністичного Єгипту. Культ С. запровадив Птолемей I (305—283 до н. е.). Єгиптяни ототожнювали С. з богом родючості *Осірісом*, іноді з священним биком *Апісом*, греки — із *Зевсом*. С. вважали всемогутнім володарем неба й землі, премудрим, всеблагим, батьком усіх людей тощо. Культ С. був поширений у всьому еллініст. світі.

СЕРАФИ́МОВ Сергій Савич (1878 — 1949) — рос. рад. архітектор. У 1901 — 10 навчався в петерб. АМ у О. Померанцева. Спорудив у Харкові будинок Держпрому (1925—29, у співавт. з М. Фельгером, С. Кравцем) та будинок Проектних організацій (1930—33, у співавт. з М. Зандберг-Серафимовою; тепер гол. корпус ун-ту ім. М. Горького), на яких позначився вплив *конструктивізму*. З 1919 — на викладацькій роботі (професор Держ. вільних художньо-навчальних майстерень, 1932—39 — Всерос. академії мистецтв у Ленінграді). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225.

СЕРАФИМО́ВИЧ Олександр Серафимович [справж. прізв.— Попов; 7 (19). I 1863, станиця Нижньокурмоярська, тепер Цимлянський р-н Ростов. області — 19.I 1949, Москва] — рос. рад. письменник. Член Комуністичної партії з 1918. У 1887 був заарештований у зв'язку з справою О. Ульянова та ін. і висланий в Архангельську губ. В 1890—1902 жив на Дону, в Маріуполі (тепер Жданов) під наглядом поліції. У 1902 переїхав до Москви. Друкуватися почав 1889 (оповідання «На крижині»). Оповідання «Снігова пустеля», «На плотах» (обидва — 1890) — про тяжке життя трудящих в умовах капіталізму. Події першої рос. революції 1905—07 відобразив в оповіданнях «На Пресні», «Бомби» (обидва — 1906), «Заграви» (1907) та ін. Роман «Місто в степу» (1912) — про розвиток капіталізму, зростання робітничого руху і неминучість революції в Росії. На імперіалістичну війну відгукнувся оповіданнями, нарисами «В Галичині», «Зустріч» та ін. У повісті «Залізний потік» (1924) показав героїчний похід Таманської армії 1918, революц. загартування народних мас. Рад. дійсності присвячені нариси «По донських степах» (1931), незакінчений роман «Колгоспні лани». Під час Великої Вітчизн. війни 80-річний С. побував на фронті, написав патріотичні нариси і оповідання. Життя і творчість С. тісно пов'язані з Україною. У своїх творах писав про шахтарів Донбасу, робітників Маріуполя, Луганська, укр. селян (цикл «Маріуполь», «В очереті», «У млині», «Біла глина», «Рідна земля» та ін.). У повісті «Залізний потік» широко використав елементи укр. мови. Автор статей про Т. Шевченка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—7. М., 1959—60; Собрание сочинений, т. 1—4. М., 1980; Укр. перекл.— Залізний потік. К., 1977. *І. Т. Крук.*

СЕРАФІ́МИ — в іудейській і християнській міфології один з дев'яти рангів *ангелів*.

СЕРБЕДА́РИ, сарбадари (перс., букв.— вішальники, приречені) — учасники нар.-визвольного руху 14 ст. проти монголо-тюркської кочової знаті в державі Хулагуїдів (включала Іран, більшу частину сучас. Афганістану, Туркменії, Закавказзя, Іраку, сх. частину Малої Азії). Рух С. проходив під реліг. оболонкою *шиїзму* і *суфізму*. В 1337—81 існувала д-ва С. Повстання С. відбулися в Самарканді 1365—66 (керівники — *Абу Бекр Келеві* та *Мауланазаде*) та Кермані 1373—74.

СЕ́РБИ — нація в Югославії. Чисельність — 9,7 млн. чол. (1980, оцінка). Компактно живуть у Сербії, а також у ряді районів Боснії і Герцеговини, в сх. районах Хорватії. За кордоном живуть гол. чин. у Румунії, Угорщині і США. С. говорять *сербохорватською мовою*. Переважна більшість віруючих С.— православні, є також католики, протестанти, мусульмани. В 12—14 ст. С. сформувались у народність, мали свою державність. У 14 ст. були поневолені тур. загарбниками. Після визволення в кін. 19 ст. з-під тур. гніту завершився процес формування С. у націю. Сучас. С.— один з рівноправних народів у СФРЮ. Працюють в пром-сті, в галузі землеробства, тваринництва, займаються ремеслами. Про історію, г-во, культуру С. див. *Сербія*.

СЕ́РБИН Іван Юрійович (р. н. невід.— квітень 1665, під Уманню) — брацлавський полковник (1658, 1663—65). Походив з заможного сербського роду. В 50-х рр. 17 ст. переселився з Сербії на Україну і вступив на службу до козац. війська. В 1658 гетьман І. *Виговський* призначив С. брацлавським полковником. С. брав участь у придушенні нар. повстання на Лівобережній Україні, керованого М. *Пушкарем* і Я. *Барабашем*. Восени 1658, під час спроби брата гетьмана — Д. Виговського — захопити Київ, С. взяли в полон і заслали вглиб Росії. Повернувшись 1660 на Україну, С. оселився в Корсуні. В 1663 гетьман І. *Брюховецький* знову призначив його брацлавським полковником. У 1664 С. брав участь у воєнних діях проти загонів ставленика шляхет. Польщі правобережного гетьмана П. *Тетері*. С. загинув у бою.

СЕ́РБИН Яків (рр. н. і см. невід.) — укр. друкар і гравер 2-ї пол. 18 ст. Жив і працював у Києві, де мав власну друкарню. Без цензури друкував і продавав гравіровані тексти й ікони («Богородиця Охтирська», «Св. Варвара» та ін.).

СЕ́РБИНОВ Іван Львович [31.V (12.VI) 1872, м. Миколаїв — 26.X 1925, Одеса] — вітчизн. мікробіолог, міколог. Закінчив Петербурзький ун-т (1898). В 1900—02 працював асистентом у Військ.-медичній академії; 1902—05 в Нікітському ботанічному саду; 1905—15 — в Петербурзькому ботанічному саду. В 1916—18 — доцент Новоросійського ун-ту в Одесі. В 1918—25 — професор Одеського с.-г. ін-ту. Осн. праці присвячені мікології, мікробіології, фітопатології. Був першим в Росії дослідником, який систематично вивчав хвороби рослин: запропонував методику дослідження бактеріозів рослин і описав деякі з них, розробив вчення про мішані інфекції при бактеріозах. Вивчав фізіологію грибів. Автор підручників з мікробіології.

С. О. Матвієнко.

СЕРБИЧЕ́НКО Олександр Калістратович (29.XI 1890 — 14.I 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністичної партії з 1907. Н. у с. Люботині (тепер місто Харківської обл.) в сім'ї робітника. Вів підпільну революц. роботу в Кременчуці, з 1916 — у Харкові. Після Лютн. революції 1917 — член Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, Харків. к-ту РСДРП(б). Після встановлення Рад. влади в Харкові — голова Кременчуцького, а з 1922 — Полтав. губ. виконкомів. Був заст. голови РНК УРСР. Працював торгпредом СРСР в Австрії. На IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. В 1930—33 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У.

СЕ́РБІЯ, Соціалістична Республіка Сербія — союзна республіка у складі Югославії (СФРЮ). Площа — 88,4 тис. км². Населення — понад 9 млн. чол. (1978). Столиця — м. *Бєлград*.

За конституцією С. найвищим органом держ. влади є респ. Скупщина, що складається з 3 палат (Віче об'єднаної праці, Громадсько-політ. віче і Віче громад). Виконавчу владу здійснює Виконавче віче — уряд республіки. У складі С.— соціалістичні автономні краї *Воєводина* і *Косово*.

Сербія розташована на Сх. країни. Пн.-зх. частину республіки займає *Середньодунайська рівнина*, на Пд. Сх. — середньовисокі гори з широкими долинами та міжгірними улоговинами.

Клімат помірно континентальний. Гол. ріки — Дунай та його притоки

Тиса, Сава, Морава. Серед природної рослинності переважають широколистяні ліси.

Осн. населення С.— *серби* (71%). Живуть також албанці (бл. 12%, переважно в авт. краї Косово), угорці й українці (відповідно 5% і бл. 3%, переважно в авт. краї Воєводина), хорвати і боснійці (по 2%) та ін. Пересічна густота нас.— 102 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить 56% (1971, перепис). Найбільші міста: Белград, *Новий Сад, Ниш.*

В 6—7 ст. тер. С. була заселена слов'ян. племенами, що перебували на стадії розкладу первісно-общинного ладу. В 8—10 ст. на тер. С. утворився ряд феод. князівств, у 12 ст.— єдина сербська феод. д-ва (з 1217 — королівство). Після поразки сербів на *Косовому Полі* 1389 С. підпала під тур. панування, яке загальмувало її екон., політ. і культур. розвиток. У серед. 15 ст. С. було включено до складу *Османської імперії*. Протягом 15—16 ст. тут поширився масовий нац.-визвольний і антифеод. рух (див. *Гайдуки*). Рятуючись від османського іга, багато сербів переселялось до Росії (на Україну). В 17—18 ст. сербсько-рос. і сербсько-укр. зв'язки пожвавилися. У 18 ст. чимало сербів навчалося в *Київській академії, колегіумах* у Переяславі, Чернігові, Харкові, малярських школах у Києві. В 1718—39 пн. частина С. перебувала під владою Австрії. Звідти до Росії тоді емігрувало бл. 20 тис. сербів, яких оселили на Україні (див. *Нова Сербія, Слов'яно-Сербія*). Внаслідок серб. повстань 1804—13 на чолі з *Карагеоргієм* і 1815 на чолі з *Милошем Обреновичем* С. при підтримці Росії дістала автономію. В результаті підписання Акерманської конвенції 1826 і *Адріанопольського мирного договору 1829* С. домоглася остаточного визнання Османською імперією її авт. прав. У 1815—42, 1858—1903 в С. при владі перебувала династія *Обреновичів*, 1808—13, 1842—58, 1903—18 — *Карагеоргієвичів*. У результаті перемоги Росії в рос.-тур. війні 1877—78 С. здобула незалежність. Під час 1-ї світової війни (див., зокрема, *Сараєвське вбивство*) С. окупували війська австро-нім. блоку. Після розпаду Австро-Угорщини 1918 пд.-слов'ян. землі, що входили до її складу, об'єдналися з С. і Чорногорією в Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія), де панівне становище посіла серб. буржуазія. В роки 2-ї світової війни С.— один із центрів Народно-визвольної війни в Югославії 1941—45 проти нім.-фашист. окупантів та їхніх прислужників. Остаточно тер. С. визволено в ході *Белградської операції 1944*. З 1945 С.— народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ.

С.— один з економічно найрозвинутіших районів країни з індустріально-аграрним типом г-ва, в якому створюється 45% нац. доходу Югославії. На С. припадає третина пром. і майже половина с.-г. продукції країни. На базі місц. покладів корисних копалин працює гірничодобувна пром-сть, представлена видобуванням бурого вугілля та лігнітів (Колубарський, Костолацький, Косовський та ін. басейни), нафти (Воєводина), міді (виплавка і прокат у Борі, Майданпеку та у Сх.-Сербських горах), свинцю, цинку (прокат у Светозарево та Севойно), сурми. В Смедерево працює комбінат чорної металургії. Виробн. електроенергії на ТЕС та ГЕС, у т. ч. на збудованому спільно з Румунією при тех. допомозі СРСР гідрокомплексі «Залізні Ворота» на Дунаї. З кольоровою металургією пов'язаний розвиток хім. (гол. чин. мінеральні добрива, кислоти, отрутохімікати) та електротех. (виробн. акумуляторів і кабелю) пром-сті. Розвинуте багатогалузеве машинобудування (електротех., електронне, гірниче, с.-г., автомобілебудування). Підприємства текст., деревообр., шкіряно-взут., харч. галузей. Гол. пром. центри — Белград, Крагуєваць, Ниш, Новий Сад. С. г. спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця, кукурудза, жито) і тех. (цукр. буряки, коноплі, соняшник) культур та м'ясо-мол. тваринництві. Розвинуті садівництво, виноградарство. Розводять велику рогату худобу, свиней, птицю; в гірських районах — вівчарство. Лісове г-во. С. має густу сітку трансп. шляхів, переважно залізничних та водних. Багато об'єктів туризму.

Осн. вид школи — восьмирічка. В 1973/74 навч. р. у школах налічувалося понад 1 млн. учнів. Повну серед. освіту здобувають у гімназіях. У 1973/74 навч. р. в них налічувалося понад 85,6 тис. учнів. Працюють школи для підготовки кваліфікованих робітників, тех. та ін. спец. школи. В С.— 4 ун-ти: Белградський, Нишський, у Новому Саді, Приштині. В Белграді працюють Сербська академія наук і мистецтв (засн. 1886), н.-д. ін-ти ядерної фізики ім. Б. Кидрича (засн. 1947), рослинництва (засн. 1945), механізації с. г. (засн. 1947), Сейсмологічний ін-т (засн. 1906), численні наук. т-ва і асоціації, н.-д. ін-ти при ун-тах, у м. Новий Сад — Матиця сербська (засн. 1826). В 1974 в С. було 1102 нар. б-ки, 433 наук. і спец. б-ки, 101 музей, зокрема в Белграді — народний (з пам'ятками історії, археології, етнографії), югосл. і зарубіжного мистецтва, сучасного мистецтва, етногр., худож. галерея. Нац. театр. У 1975 в С. видавалося 9 газет, понад 600 журналів. Поряд з центр. газетами «Борба», «Політика» й «Комуніст» (органи Союзу комуністів Югославії й Союзу комуністів С.) та ін. у С. виходять «Дневник» і «Мадяр со» — органи крайової орг-ції Соціалістичного союзу трудового народу Воєводини, «Єдність» — орган крайової орг-ції Соціалістичного союзу трудового народу Косово та ін. Працюють понад 40 радіостанцій; телебачення — з 1958, телецентри — в Белграді, Приштині і Новому Саді. Перші в історії серб. л-ри пам'ятки письменства (Мирославове євангеліє та ін.) належать до 12 ст. Турецьке поневолення гальмувало заг. розвиток л-ри, проте все ж існували житійна л-ра й усна нар. творчість, зокрема серб. епос. У 18 ст. виникла світська л-ра просвітительського характеру, пов'язана з іменами укр. письменника і педагога М. *Козачинського*, який 1733—37 жив і працював у Сербії, письменника й історика Й. Раїча (деякий час учився в Київській академії) та З. Орфелина. Родоначальником нової серб. л-ри нар. мовою був Д. *Обрадович*. На період нац. відродження (кін. 18 — 1-а пол. 19 ст.) припадає діяльність В. С. *Караджича* — основоположника серб. літ. мови, збирача усної народної творчості, зачинателя романтизму, а також поетів-романтиків С. Милутиновича-Сарайлії, П. *Негоша-Петровича*, Б. Радичевича. Їхніми послідовниками були поети 2-ї половини 19 ст. Дж. Якшич, Й. Йованович-Змай (див. Й. *Змай*), Л. Костич. Реалістичні тенденції з'явилися в п'єсах першого серб. комедіографа Й. *Поповича-Стерії*. 60-і рр. 19 ст. стали важливим етапом у розвитку серб. реалізму. Теор. підвалини реалізму заклав С. *Маркович*. Визначні представники цього напряму: прозаїки 19 ст. Я. *Ігнятович*, Л. Лазаревич, С. Ранкович, 19—1-ї пол. 20 ст.— М. *Глишич*, С. Матавуль, С. *Сремац*, Я. Веселинович, критик та історик л-ри Й. *Скерлич*. Розвиток поезії пов'язаний з іменами В. Ілича, А. *Шантича*, першого серб. пролет. поета К. *Абрашевича*. В л-рі перших десятиліть 20 ст. з прозовими творами суспільно-критичного спрямування виступили Р. *Домановић*, П. *Кочић*, Б. Станкович, І. Чипико. Згодом до них приєднуються І. *Андрић*, В. Петрович, М. Црнянський. У демократичних традиціях розвивається поезія М. Боїча, М. Якшича. Данину модерністським течіям віддали поети Й. Дучич, М. Ракич, С. Пандурович.

Після 1918 посилюється ідейна боротьба між різними напрямами — експресіонізмом, сюрреалізмом, течією «соціальної літератури». Помітне місце в прозі займає воєнна тема (І. Чипико, Б. *Нушић*, В. Петрович, М. Црнянський). Життя країни після 1-ї світової війни змальовано в прозових творах В. Петровича, Б. Чосича, І. Секулича, комедіях Б. Нушича. Напередодні 2-ї світової війни посилюються реалістичні тенденції та соціальні мотиви в творчості багатьох письменників. За гітлерівської окупації Югославії Р. Зогович, Й. *Попович*, Ч. Миндерович, Б. *Чопич* та ін. активно боролися з ворогом у партизанських загонах, Д. *Максимович*, І. Андрич, В. Петрович, І. Секулич симпатизували нар.-визвольній боротьбі і бойкотували колабораціоністську пресу. Центральною для післявоєнної прози й поезії є тема нар.-визвольної боротьби й революції (М. *Лалић*, Б. Чопич, Д. Чосич, Д. Костич, Д. Максимович, Т. Младенович, Р. Зогович). З кін. 40-х рр. пожвавлюються суперечності між представниками реалізму й деякими літ. напрямами модерністського характеру. Проте поступальний

Портал церкви Успіння богородиці. в Студениці. 1183—96

Ікона «Св. Микола». Близько 1350. Монастир Дечани.

Пам'ятник Опорові і стражданням у м. Крагуєваці (1958, скульптор А. Гржетич).

Д. Аврамович. Портрет Вука Караджича. 1840. Народний музей. Белград.

С. Шуманович. Оголена у червоному кріслі. 1932—34. Музей сучасного мистецтва. Белград.

Дати запуску станцій «Сервейєр»

Станції	Дати
«Сервейєр-1»	30.V 1966
«Сервейєр-2»	20.IX1966
«Сервейєр-3»	17.IV 1967
«Сервейєр-4»	14VII1967
«Сервейєр-5»	8.IX 1967
«Сервейєр-6»	6.XI 1967
«Сервейєр-7»	7 I 1968

процес л-ри визначають постаті таких майстрів-реалістів, як поети Д. Максимович, Р. Зогович, Т. Младенович, прозаїки І. Андрич, М. Лалич, Д. Чосич, М. *Селімович*, О. Давичо, Е. Кош, М. Црнянський, який повернувся з еміграції. Сучасну драматургію представляють М. Джурджевич, Дж. Лебович, Б. Михайлович та ін. Перші українознавчі інтереси в Сербії датуються 60-ми рр. 19 ст., коли в періодичній пресі з'явилися переклади оповідань Марка Вовчка, О. Стороженка, а за ними й поезії Т. Шевченка в інтерпретації Ст. Новаковича, В. Николича, а згодом і в перекладах М. Глишича. В кін. 19 — на поч. 20 ст. до них приєднуються також О. *Глушичевич*, Д. Ілич, згодом і М. Петрович. Найактивніші пропагандисти укр. л-ри в С. після 1945: С. Субботин, П. Митропан, Д. Максимович, Й. Хрвачанин, Л. Симович, М. Николич, Д. Груїч, Р. Пайкович, С. Рашкович та ін. Відповідно на Україні виявлявся інтерес до серб. л-ри. Укр. мовою серб. нар. поезію перекладали М. Шашкевич, Я. Головацький, А. Метлинський, М. Старицький, І. Франко, М. Рильський, Л. Первомайський, її мотиви й образи використовували Т. Шевченко, Ю. Федькович, Леся Українка. Серед перекладачів серб. прози й драматургії— С. Панько, Д. Бобир, А. Лисенко, І. Ющук, В. Гримич та інші. На тер. С. збереглися залишки античних і ранньовізант. пам'яток (Царичин-Град, 6 ст., та ін.). У 8—10 ст. з утворенням сербських феод. д-в почалося буд-во фортець і кам. купольних центричних храмів і базилік. Розвиток своєрідної сербської архітектури почався з 2-ї пол. 12 ст. В той час будували фортеці, замки, культові споруди (церква Успіння богородиці в Студениці, 1183—96; церква в Жиче, 1208—15). Стіни будівель звичайно облицьовували мармуром, розчленовували лопатками й увінчували аркатурним карнизом; портали та вікна оздоблювали різьбленням. Ці особливості архітектури розвивалися в 13 ст. і на поч. 14 ст. (церква в Дечанах, 1327—35, арх. Віт з Котора, та ін.). В 14 ст. під впливом візант. мистецтва створювали хрестовокупольні храми (церква Іоакіма та Ганни в Студениці, після 1314; церква Благовіщення в Грачаниці, 1321). Розкішний декор характерний для будівель т. з. моравської школи (церква в Крушеваці, 1370—74, та ін). В період турецького іга національні традиції зберігались у нар. архітектурі. В кін. 19 — на поч. 20 ст. деякі архітектори (К. К. Йованович, А. Бугарський, А. Стефанович, Н. Несторович) зверталися до старод. архіт. форм. Серед споруд 2-ї пол. 20 ст.— ансамбль пл. Партизанів у Титово-Ужице (1957—61, арх. С. Мандич, М. Пантович), будинки Союзного виконавчого віча (50-і рр., арх. В. Поточняк та ін.) і Президії Союзу комуністів Югославії (60-і рр., арх. М. Янкович та ін.) в Белграді, меморіальні ансамблі кладовищ рад. та югосл. воїнів (50-і рр., арх. Б. Бон, скульптор Р. Станкович), меморіальні комплекси в пам'ять борців проти фашизму (в Сремській-Митровиці, 1959—60, арх. Б. Богданович).

За доби неоліту (5—3 тис. до н. е.) було розвинуте виробництво кераміки (орнаментовані посудини, статуетки із зображенням людей і тварин), за доби бронзи (2-е тис. до н. е.) — керамічних посудин і статуеток з глини («Кличевацький ідол»). У 1-му тис. до н. е. з'явилися ювелірні вироби й скульптурки з бронзи, в 2 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.— статуї, портрети, в 6—9 ст.— ювелірні вироби з філігранню. В 12—14 ст. храми оздоблювали різьбленням і фресками (в Милешеві, бл. 1235—36, Сопочані, бл. 1265). З 13—15 ст. поширилися іконопис, мініатюра, гончарство, золотарство тощо. З 17 ст. розвинулася гравюра (Х. Жефарович), у 18 ст.— живопис, зокрема ікона і портрет (Т. Крачун, Т. Чешляр). У 19 ст. живопис С. пов'язаний з просвітительством і нац.-визвольним рухом (картини А. Теодоровича, Дж. Якшича), з'явилися жанрові полотна й пейзажі (Дж. Крстич), портрети (К. Данил, М. П'яде). Під впливом *імпресіонізму* й *фовізму* працювали живописці М. Миловановић, М. Коньович, Й. Бієлич. Прихильники реалістичного напряму 1934 об'єдналися в угруповання «Життя» (основоположник — Дж. Андреєвич-Кун). Після 1945 в Нар. Республіці С. художники відтворювали події часів війни 1941—45, антифашистського руху, народно-визвольної боротьби і соціалістичного будівництва в країні (Андреєвич-Кун, М. Челебонович, Б. Ілич). У 50—60-х рр. в мист. С. поширилися різні модерністські течії: *абстрактне мистецтво* (С. Челич, Л. Сокич), *сюрреалізм* (Л. Шейка, В. Величкович), «оп-арт» (А. Томашевич) та ін. Поряд з цим розвиваються й реалістичні традиції (живописець і графік Л. Вуяклія, живописець К. Див'як, скульптори О. Янчич та Й. Кратохвил). Набуло поширення монументальне мистецтво, присвячене в основному героїзму народу в роки боротьби проти нім.-фашист. загарбників (пам'ятники і меморіальні ансамблі Н. Глида, О. Єврича, С. Стояновича).

Музичне мистецтво Сербії представлене головним чином пісенними й пісенно-танцювальними (у т. ч. «коло») жанрами. Перші композитори (серед. 19 ст.) — Й. Шлезінгер (капельмейстер; писав твори для організованого ним у Белграді військового оркестру), Н. Джуркович (співак, актор, хормейстер; хорові твори), К. Станкович (хормейстер, фольклорист, з 1863 — керівник Белградського співацького т-ва, засн. 1853), Д. Єнко (керівник Нац. театру, засн. в Белграді 1869; автор 1-ї сербської оперети «Чаклунка», пост. 1882). Серед композиторів кінця 19 ст.— Й. Маринкович (основоположник сербського романсу, автор хорів і пісень), С. Мокраняць (бл. 30 років очолював Белградське хорове т-во, гастролював з його хором у Росії; автор хорових творів, зокрема хорових рапсодій «Руковети»), С. Биничкий (диригент, муз. педагог, автор опери «На світанку», 1903). Після 1918 серб. композиторська школа представлена іменами М. Милоєвича, С. Христича (нац. опери, балети, камерні інструм. та вокальні твори). В Нац. театрі було створено оперну (1920) та балетну (1922) трупи, засн. симф. оркестр Белградської філармонії (1923), пізніше — камерний оркестр «Колегіум музикум», Белградський фортепіанний квартет. У 1937 засн. Музичну академію, 1957 — Ін-т музикознавства Сербської АН. Серед музикантів 40—70-х рр.— композитори М. Ристич, С. Райчич, Е. Йосиф, В. Мокраняць, П. Озгіян, Д. Радич; диригенти О. Данон, Ж. Здравкович, Дж. Якшич; співаки М. Чангалович, Д. Попович, Н. та Б. Цвеїч; піаніст З. Марасович; скрипаль І. Колуджія.

Джерела профес. серб. театру — в нар. святкових дійствах. У 30-х рр. 18 ст. виникли шкільні вистави. Розвиток профес. театру С. пов'язаний з організацією світського театру, заснованого в Новому Саді Й. Вуїчем — актором, драматургом і перекладачем. Він же на поч. 19 ст. був організатором кількох пересувних труп на тер. С. і Воєводини. В 1825 в Новому Саді аматорською трупою під керівництвом А. Николича поставлено першу серб. п'єсу-трагедію «Смерть царя Уроша V» С. Стефановича. На поч. 40-х рр. 19 ст. виникали пересувні трупи («Пересувне аматорське товариство» та ін.) і перші постійні театри (Князівсько-серб. театр, театр «У таможні» в Белграді). В репертуарі колективів — романтичні трагедії та реалістичні комедії Й. Поповича-Стерії, перекладні п'єси А. Коцебу, В. Гюго та ін. Дальший розвиток серб. театру пов'язаний із створенням 1861 в Новому Саді Серб. нац. театру, а 1868 в Белграді — Нац. театру («Народно позориште»), в репертуарі яких утверджується нац. драматургія (Дж. Якшич, Л. Костич, М. Глишич, Б. Нушич), рос. класична п'єса (М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький), твори У. Шекспіра, Ф. Шіллера, Г. Ібсена, Г. Гауптмана та ін. Велике значення для розвитку профес. театру С. мала діяльність реж. Б. *Гавелли*, драматурга Б. Нушича, який очолював організований ним театр в Скоп'є (1913—15), був директором театру в Сараєво (1925—28). Після встановлення нар. влади в С. поновлюють діяльність театри, що виникли раніше, створюються нові — Белградський драматичний, Сучасний театр. З 1948 працює Югославський драм. театр (об'єднав провідних майстрів різних республік Югославії), 1956 засновано експериментальний театр «Ательє 212», відкрито дитячий театр «Бошко Буха», Театр ляльок, всі — в Белграді. В основі репертуару провідних театрів С.— Національного в Белграді й Сербського в Новому Саді — твори югосл. і зарубіжної класики, сучасні югосл. п'єси. Популярні театр. діячі 40—70-х рр.: режисери Х. Клайн,

Б. Борозан, Б. Ступиця, Б. Ганауска, Д. Джуркович, актори С. Северова, Д. Милутинович, М. Ступиця, Л. Бобич, Л. Равасі, Д. Шокиця, М. Радакович, В. Животич та ін. З 1950 в Белграді діє Академія театру, кіно, телебачення. В Новому Саді виходить з 1965 журн. «Сцена» («Scena»).

Літ.: История Югославии, т. 1—2. М., 1963; Грачев В. П. Сербская государственность в X—XIV вв. М., 1972; Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських зв'язках у XVII—XVIII ст. К., 1963; Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979; Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. К., 1981; Эпос сербского народа. М., 1963; Алешина Л. С., Яворская Н. В. Искусство Югославии. М., 1966; Белоусов В. Н. Современная архитектура Югославии. М., 1973; Ямпольский И. М. Музыка Югославии. М., 1958.

В. І. Євінтов (держ. лад),
І. І. Буркун (історія),
М. Д. Пістун (природа, господарство),
В. Г. Гримич (література).

СЕРБОЛУ́ЖИЦЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра *лужичан*. Створюється верхньолужицькою та нижньолужицькою літ. мовами (див. *Лужицькі мови*). Початки її припадають на 16 ст., спроби світської поезії — на 18 ст. (Ю. М'єнь). Визначними діячами л-ри 19 ст. були поет Г. Зейлер, прозаїк і поет Я. Радисерб-Веля, організатор літ. життя й журнальної справи М. Горник, в кін. 19 — на поч. 20 ст. — поети *Цишинський* (Я. Барт-Цишинський), М. Косик. Розквіту досягла за умов соціалістичного будівництва і рівноправності лужицьких сербів у НДР. З поетичними творами виступають К. Лоренц, Ю. Млинк (1963 переклав «Заповіт» Т. Шевченка), Ю. Кох, Б. Дирліх. Серед прозаїків — Ю. Брезан, М. Новак-Нехорнський, М. Кубашець, А. Навка, М. Млинкова, Я. Ворнар, Ю. Кравжа, А. Стахова. Значних успіхів досягла драматургія (П. Малінк, Ю. Кох). На Україні видано окремі прозові твори письменників (Ю. Брезана та ін.) і антологію «Поезія лужицьких сербів» (1971). Добірку перекладів творів серболуж. письменників вміщено в журн. «Всесвіт» (1982, № 2).

Літ.: Трофимович К., Моторний В. Нариси з історії серболужицької літератури. Львів, 1970; Лучук В. Десять днів у колі друзів. «Жоптень», 1981, № 4.

К. К. Трофимович.

СЕРБОЛУ́ЖИЦЬКІ МО́ВИ — мови *лужичан*. Див. *Лужицькі мови*.

СЕРБОХОРВА́ТСЬКА МО́ВА, сербськохорватська мова — мова *сербів, хорватів, чорногорців* та боснійців-мусульман. Належить до пд. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У С. м. розрізняють 3 осн. наріччя: штокавське, чакавське та кайкавське. Характерні риси С. м.: голосні можуть бути довгі й короткі, приголосні j, љ, њ, h, ђ завжди м'які, решта — тверді. Наголос музичний, вільний. Імена мають 6 відмінків і кличну форму. Дієслово має 4 форми минулого часу і дві форми майбутнього часу. Найдавніші пам'ятки С. м. належать до 12 ст. Сучасна літ. С. м. склалась у 19 ст. на основі говорів штокавського наріччя. Велику роль у її формуванні відіграла діяльність серба В. *Караджича* і хорвата Л. Гая. Серби й чорногорці користуються алфавітом на основі кирилиці, хорвати і боснійці — на основі лат. алфавіту. Між серб. і хорв. варіантами літ. мови є територіальні (переважно лексичні) відмінності. Про літературу С. м. див. *Сербія, Хорватія, Югославія,* розділ Література.

Літ.: Гудков В. П. Сербохорватский язык. М., 1969; Дмитриев П. А., Сафронов Г. И. Сербохорватский язык. Л., 1975; Менац А., Коваль А. П. Українсько-хорватський або сербський словник. Загреб, 1979.

В. Т. Коломієць.

СЕРВА́Ж (франц. servage, від лат. servus — раб) — вид феод. залежності селянства в Зх. Європі за середніх віків, якому були властиві найбільші обмеження громадянських і господарських прав селян *(сервів)*. С. включав обмеження права переходу сервів з однієї *сеньйорії* до іншої, відчуження зем. держань, свободи спадкування майна і свободи шлюбу. Суддею серва здебільшого був його ж *сеньйор*. С. поширився в період феод. роздробленості. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв його зникненню в 15 ст. Система С. була підірвана нар. повстаннями 14—15 ст. В 16—18 ст. С. зберігався лише в окремих відсталих районах.

СЕРВА́НТЕС (Сервантес Сааведра; Cervantes Saavedra) Мігель де (хрещений 9.X 1547, Алькала-де-Енарес — 23.IV 1616, Мадрід) — іспанський письменник, основоположник реалістичних традицій в національній літературі. В 1570 вступив солдатом до іспанської армії. Брав участь у морській битві між іспанським флотом і тур. ескадрою при Лепанто (7.X 1571), 1575—80 перебував у полоні в алжір. піратів. Повернувшись у Мадрід, поєднував службу з літ. діяльністю. Несправедливо звинувачений у розтраті, С. тричі (1592, 1597, 1602) був ув'язнений. У тюрмі 1602 почав працювати над романом «Дон Кіхот». Помер у злиднях.

Друкуватися почав 1568. Перший відомий твір — пасторальний роман «Галатея» (1585, незакінч.). Автор понад 30 п'єс. У патріотичній драмі «Нумансія» (бл. 1582, вид. 1784) прославляв подвиг давніх іспанців у боротьбі проти рим. завойовників. П'єса «Алжірські звичаї» (бл. 1585, вид. 1784) — гнівний протест проти тяжкого життя полонених іспанців у турецькій неволі. Вершина творчості С., один з визначних творів світової літератури — роман «Вигадливий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» (т. 1—2, 1605—15). Задуманий як пародія на лицарські романи, твір вийшов за межі літ. сатири. В ньому подано широку реалістичну картину нар. життя Іспанії, беззаконня і соціального гніту. В романі звучить протест проти мракобісся інквізиторів і католицької церкви, деспотизму монархії. В зб. «Вісім комедій і вісім інтермедій» (1615) широко використано кращі традиції іспан. нар. театру. Поема «Подорож на Парнас» (1614) — своєрідне джерело для вивчення іспан. л-ри «золотого віку», дає уявлення про жахливу бідність, у якій постійно жив С. Останній роман С. — «Мандри Персілеса і Сіхізмунди» (незакінч., вид. 1617). Твори С. мали великий вплив на розвиток усієї світової л-ри. Укр. мовою їх перекладали І. Франко, рад. письменники — В. Козаченко, Є. Кротевич та ін. Твори С. оброблялися для драм. сцени, опери і балету, а також для кіно. Роман «Дон Кіхот» інсценовано для укр. театрів юного глядача.

Тв.: Укр. перекл.— Дон Кіхот Ламанчський. К., 1955; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—5. М., 1961; Назидательные новеллы. М., 1966; Галатея. М., 1973; Английская испанка. Л., 1974; Дон Кихот Ламанчский, ч. 1—2. Л., 1978.

Літ.: Державин К. Н. Сервантес. М., 1958; Снеткова Н. «Дон Кихот» Сервантеса. М.—Л., 1965; Сервантес и всемирная литература. М., 1969; М. де Сервантес Сааведра. Библиография русских переводов и критической литературы на русском языке. 1763—1957. М., 1959.

Р. Ф. Естрела-Льопіс.

СЕРВЕ́ (Servais) Адрієн Франсуа (6.VI 1807, Галле, поблизу Брюсселя — 26.XI 1866, там же) — бельг. віолончеліст і композитор. Гастролював у багатьох країнах Європи, у т. ч. не раз у Росії (з 1839; виступав і в Києві). З 1848 — професор Брюссельської консерваторії. Автор 3 концертів, 16 фантазій (серед них — і на рос. теми) для віолончелі з оркестром, муз. п'єси «Спогади про Київ» та ін. Мистецтво С. високо цінував Т. Шевченко.

«СЕРВЕ́ЙЄР» (англ. «Surveyor», букв. — землемір, топограф) — найменування серії амер. *автоматичних місячних станцій;* програма їх розробки і запусків (1960—68). Станції являють собою фермову конструкцію, що спирається на три амортизуючі посадочні опори, на якій закріплені гальмівний *твердопаливний ракетний двигун* і три *рідинні ракетні двигуни* для корекції траєкторії та м'якої посадки, елементи системи управління польотом і орієнтації та ін. (мал.). Макс. діаметр «С.» (по посадочних опорах) 4,27 м, висота (при складених опорах) бл. 3 м, стартова маса 995 ÷ 1038 кг, маса на Місяці — 276 ÷ 297 кг. Станції «С.» призначалися для відпрацювання системи м'якої посадки на Місяць, телевізійної зйомки Місяця на ділянці підльоту («С.-1» і «С.-2»), панорамної телевізійної зйомки місяцевої поверхні з метою вивчення топографії рельєфу та структури *місячного грунту,* зйомки Сонця, зір і планет для проведення астр. досліджень, визначення мех. характеристик («С.-3», «С.-4» і «С.-7»), хім. складу («С.-5», «С.-6» і «С.-7») і електромагн. властивостей місячного грунту («С.-4», «С.-5», «С.-6» і «С.-7»), теплових умов на поверхні Місяця, а також реєстрації лазерного випромінювання, яке посилали з Землі. Всього було запущено 7 станцій «С.» (табл.). Запуски «С.-2» і «С.-4» були невдалими.

Ю. М. Михайлов.

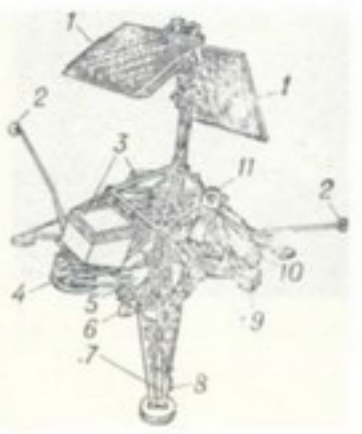
СЕРВЕ́Т (Servet) Мігель (1509 або 1511, м. Тудела, провінція Наварра — 27.X 1553, Женева) —

М. Сервантес.

Пам'ятник **М. де Сервантесу** в Москві. 1981. Скульптор А. Сола.

«Сервейєр»:
1 — сонячна батарея; *2* — маловапрямлені антени; *3* — контейнери з електронним устаткуванням; *4* — антена посадочного радіолокатора; *5* — бак з паливом; *6* — двигун м'якої посадки; *7* — посадочна опора з демпфером; *8* — сопло системи орієнтації; *9* — хімічна батарея; *10* — балон з гелієм; *11* — телевізійна камера. На мал. немає двигуна для гальмування при посадці.

В. Г. Сергєєв.

Є. М. Сергєєв.

К. М. Сергєєв.

С. М. Серветник. Т. Г. Шевченко. Мозаїка. 1964.

ісп. мислитель, лікар, вчений. Вчився в Сарагосі, Тулузі, Парижі. Вивчав математику, географію, право, медицину. Свої філософські і природничо-наук. погляди виклав у праці «Відновлення християнства», яку видав анонімно. С. відомий дослідженнями кровообігу в легенях. Виступав з критикою догматів християнства, викривав папство. З богословських питань полемізував з Ж. *Кальвіном*. Зазнав переслідувань. В 1553 С. був заарештований, звинувачений в єресі і після відмови відректись від своїх поглядів був спалений.

СЕРВЕ́ТНИК Станіслав Мар'янович (н. 6.X 1928, с. Курники, тепер с. Зоряне Віньковецького р-ну Хмельн. обл.) — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (з 1973). Член КПРС з 1972. У 1956 закінчив Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва, де навчався у Й. *Бокшая*, Р. *Сельського* і В. *Манастирського*. Працює в галузі монументального мистецтва. Твори: розписи інтер'єрів у Будинку культури ім. В. Стефаника в с. Русові Івано-Фр. обл. (1964, у співавт.), вітражі й декоративні панно в магазині «Дитячий світ» у Львові (1965), декоративне панно «Купання» в павільйоні на озері поблизу Львова (1966), вітраж «Стихія моря» (1972). Автор станкових картин («В. І. Ленін серед верховинців», 1969), ілюстрацій до новел В. Стефаника (1965).

СЕ́РВИ (від лат. servus — підневільний, залежний) — в середньовічній Зх. Європі категорія феодально залежного селянства. Див. *Серваж*.

СЕ́РВІЙ ТУ́ЛІЙ (Servius Tullius; 6 ст. до н. е.) — за античною легендою, шостий цар Стародавнього *Риму* (правив 578—534 або 533 до н. е.). Йому приписують проведення центуріатної реформи, за якою родові триби (округи) було замінено територіальними, *плебеїв* було введено до складу рим. громади і все населення Риму поділено на 5 розрядів за майновим цензом.

СЕ́РВІС (англ. service — служба) — обслуговування населення — ремонт взуття, одягу, речей побуту, доставка додому покупок, видача різних довідок, обслуговування власників автомашин та ін.

СЕ́РВІС-ПЕРІ́ОД — період від отелення корови до наступного її *запліднення*, або час від закінчення однієї до наступної тільності. Тривалість С.-п. допускають не більше як 60 днів; подовшання його спричинюється до перегулів і *яловості*. Найважливішим фактором, що впливає на тривалість С.-п. і взагалі на репродуктивну здатність корів, є повноцінна годівля. При цьому післяродовий період та *інволюція* статевих органів (див. *Роди* у сільськогосподарських тварин) закінчується за 3—4 тижні, і корова запліднюється в першу охоту. За поганої годівлі корови приходять в охоту на 2—3 місяці пізніше. Щоб одержати від корови найбільше приплоду і *молока* за весь період її використання, парувальний план складають так, щоб максимальна кількість днів за життя корови припадала на тільність (див. *Вагітність тварин*), а мінімальна — на неплідність. Див. також *Роздоювання корів*.

В. М. Хрящевський.

СЕРВІТУ́Т [від лат. servitus (servitutis) — повинність] — 1) В експлуататорському суспільстві обмежене право користуватися чужою річчю. Особливого розповсюдження набрало в країнах, де було рецептовано *римське право*. Відомі земельні і особисті С. Земельний С. полягає у праві землевласника користуватися певними вигодами сусіднього зем. наділу (напр., право проходу, проведення води через ділянку сусіда). Особистий С. надає особі право користуватись, як правило, довічно чужою річчю (т. з. узуфрукт). У цивільному праві ряду бурж. д-в закріплено деякі сервітутні права, пов'язані з пром. використанням зем. ділянок (прокладення труб, ліній електропередач тощо). 2) С. міжнародний — обмеження *суверенітету* д-ви над її територією на користь ін. д-ви або д-в (напр., створення морських і воєнних баз, транзит через канали тощо).

В. С. Кульчицький

СЕ́РГЕЛЬ (Sergel) Юхан Тобіас (28.VIII 1740, Стокгольм — 26.II 1814, там же] — швед. скульптор, один з основоположників *класицизму* в європ. скульптурі. В 1756—57 навчався в Стокгольмі, з 1758 — в Парижі. В 1767—78 працював у Італії. Твори: «Сплячий фавн» (1774), пам'ятник королю Густаву III в Стокгольмі (1790—1808) та ін. Автор багатьох портретних медальйонів. Іл. с. 127.

СЕРГЄЄВ Валентин Дмитрович (н. 10.VII 1936, Курськ) — укр. рад. графік, засл. діяч мист. УРСР (з 1982). Член КПРС з 1978. В 1961—67 навчався в Київ. худож. ін-ті у І. *Селіванова*. Твори: серії — «Партизанськими стежками» (1967), «Прикордонники» (1969), «Київ» (1973), «Камчатка» (1979), «Далекий Схід» (1979—80), «Тува» (1982). З 1969 викладає в Київ. худож. інституті.

СЕРГЄЄВ Володимир Григорович [н. 20.II (5.III) 1914, Москва] — укр. рад. вчений у галузі радіотехніки, електроніки й автоматики, акад. АН УРСР (з 1982), двічі Герой Соціалістичної Праці (1961, 1976). Член КПРС з 1956. Закінчив (1940) Моск. ін-т інженерів зв'язку, працював (1947—60) в н.-д. установах. З 1960 — в Комітеті з радіоелектроніки при Раді Міністрів СРСР. Осн. праці стосуються динаміки систем автоматичного регулювання, проектування складних систем автом. управління. Член ЦК Компартії України (з 1976). Депутат Верховної Ради УРСР 8—10-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами. Ленінська премія, 1957. Держ. премія СРСР, 1967.

СЕРГЄЄВ Євген Михайлович [н. 10 (23).III 1914, Москва] — рад. геолог, акад. АН СРСР (з 1979). Член КПРС з 1939. Закінчив Моск. ун-т (1940), працює в ньому з того ж року (з 1954 — зав. кафедрою, з 1964 — проректор). З 1981 — ректор Академії народного господарства СРСР. Осн. праці — з питань інженерної геології, грунтознавства і гідрогеології. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1982.

СЕРГЄЄВ Костянтин Михайлович [н. 20.II (5.III) 1910, Петербург] — рос. рад. артист балету, балетмейстер і педагог, нар. арт. СРСР (з 1957). У 1930 закінчив Ленінгр. хореографічне уч-ще. В 1930—61 — соліст Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Перший виконавець партій Ромео («Ромео і Джульєтта» Прокоф'єва), Євгенія («Мідний вершник» Глієра), Андрія («Тарас Бульба» Соловйова-Сєдого) та ін. Балетмейстерська діяльність — з 1946. У 1951—55, 1960—70 — гол. балетмейстер Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова.

Вистави: «Попелюшка» С. Прокоф'єва (1946), «Раймонда» О. Глазунова (1948), «Лебедине озеро» (1950), «Спляча красуня» (1952; 1979 — в Харків. театрі опери та балету) П. Чайковського, «Гамлет» М. Червінського (1970), «Лівша» Б. Александрова (1976), всі — в Ленінгр. театрі опери та балету ім. С. М. Кірова, «Легенда про Жанну д'Арк» (1980, Моск. муз. театр ім. К. С. Станіславського і В. І. Немировича-Данченка). У 1938—40 та з 1973 — худож. керівник Ленінгр. хореографічного уч-ща. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1946, 1947, 1949, 1951.

Літ.: Прохорова В. Константин Сергеев. Л., 1974; Константин Сергеев. Сборник статей. М., 1978.

СЕРГЄЄВ Микола Дмитрович [н. 22.IX (5.X) 1909, с. Старі Петрівці, тепер Вишгородського р-ну Київ. обл.] — рад. військ. діяч, адмірал флоту (1970). Член КПРС з 1930. У ВМФ з 1928. В 1941 закінчив Військ.-мор. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив у Гол. мор. штабі, командував бригадою кораблів Волзької військ. флотилії, був нач. штабу цієї флотилії. Після війни — на відповідальних посадах у ВМФ. В 1964—77 — нач. Гол. штабу ВМФ — 1-й заст. Головнокоманд. ВМФ. З 1977 — інспектор-радник М-ва оборони СРСР. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1974.

СЕРГЄЄВ Олексій Тихонович (н. 24.I 1919, с. Герасимовка, тепер Тамбовської обл.) — рос. рад. співак (бас), нар. арт. СРСР (з 1967). Член КПРС з 1956. У 1968 закінчив Моск. муз.-пед. інститут ім. Гнесіних. З 1940 — артист хору (з 1950 — соліст) Ансамблю пісні і танцю Рад. Армії. Виконавець нар. пісень, творів рос., зх.-європ., рад. композиторів (зокрема, «Поеми про Україну» О. Александрова). Нагороджений орденами Червоної Зірки, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР, 1978.

СЕРГЄЄВ Сергій Миколайович [справж. прізв. та ім'я — Вартанезов Саркіс; 2 (14).I 1893, Тбілісі — 9.III 1962, Київ] — укр. рад. балетмейстер, нар. арт. УРСР (з 1946). Закінчив приватну балетну

студію в Тбілісі. З 1916 — артист, 1920—27 — балетмейстер Тбіліського, 1927—38 — Свердл. театрів опери та балету. В 1938 — 54 — гол. балетмейстер Київ. театру опери та балету. Серед вистав — «Лісова пісня» М. Скорульського, «Раймонда» О. Глазунова (обидві — 1946), «Гаяне» А. Хачатуряна (1947), «Попелюшка» С. Прокоф'єва (1948), «Червоний мак» Р. Глієра (1949), «Маруся Богуславка» А. Свєчникова (1951), «Горбоконик» Ч. Пуньї (1953).

СЕРГЄЄВА Єлизавета Михайлівна [н. 24.IX (7.X) 1917, Петроград] — рос. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1971). В 1939 після закінчення Ленінгр. театр. ін-ту працювала в ленінгр. Сучасному театрі, пізніше грала в театрах Краснодара, Ленінграда, Мурманська, з 1963 — в Крим. рос. драм. театрі ім. М. Горького. Серед ролей — Кукушкіна («Тепленьке місце» О. Островського), Соколова, Олена («Останні», «Діти сонця» М. Горького), мати Олександра Блока («Версія» Штейна), Цабу («З іскри» Дадіані), Амра Зонтарія Старша («Восени, коли зацвіла яблуня» Я. Верещака). Держ. премія СРСР, 1950.

К. О. Силіна.

СЕРГЄЄВА-ЦЄНСЬКОГО С. М. МУЗЄЙ в Алушті — літературно-меморіальний музей, відкритий 1962 в будинку, де жив Сергєєв-Ценський 1906—41 і 1946—58. Під час Великої Вітчизн. війни будинок зруйнували нім.-фашист. загарбники. Відбудований 1946. У фондах музею (1982) понад 16 тис. експонатів: документи, архівні й худож. матеріали, особисті речі письменника, унікальні фотографії тощо. В залах музею розміщені матеріали, що розкривають життя і творчу діяльність письменника. Експонуються майже всі публікації творів Сергєєва-Ценського, переклади його творів. У 1965 на фасаді музею встановлено меморіальну дошку. Письменник похований на території парку музею, 1961 на його могилі споруджено пам'ятник (скульптори Н. Петрова і М. Качанов).

В. П. Циганник.

СЕРГЄЄВ-ЦЄНСЬКИЙ (справж. прізв.— Сергєєв) Сергій Миколайович [18 (30).IX 1875, с. Преображенське, на Тамбовщині — 3.XII 1958, Алушта] — рос. радянський письменник, акад. АН СРСР (з 1943). Закінчив Глухівський учительський ін-т (1895). Вчився в Харків. ун-ті (1898—99). З 1905 жив у Криму. Друкуватися почав 1898. У ранніх оповіданнях показав трагічну долю трудівника, зростання протесту проти соціальної несправедливості. Автор роману «Бабаєв» (1907), повістей «Рух» (1910), «Надра» (1913), «Диво» (1923), «У бурю» (1929) та ін. До епопеї «Перетворення Росії» увійшли романи «Перетворення» (ін. назва «Валя», 1914), «Приречені на загибель» (1927, нова редакція 1957), «Шукати, завжди шукати!» (1934—35), «Зауряд-полк» (1934), «Маси, машини, стихії» (ін. назва — «Люта зима», 1936), «Брусиловський прорив» (1943), «Вибух на світанку» (1952) та ін., в яких показано життя рос. суспільства напередодні першої світової війни, картини революції і громадян. війни. В епопеї «Севастопольська страда» (1937—39; Держ. премія СРСР, 1941) звеличив героїзм і мужність захисників Севастополя під час Кримської війни 1853—56. Патріотизм рад. людей у боротьбі проти фашизму зображено у зб. оповідань «Справжні люди» (1943) та ін. Художньо-біогр. твори про О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, статті і спогади про М. Горького, І. Рєпіна. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами. В Алушті створено *Сергєєва-Ценського С. М. музей.*

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—12. М., 1965; Избранные произведения, т. 1—2. Симферополь, 1975; Укр. перекл.— Перетворення людини. К., 1956; Вибух на світанку. К., 1975.

І. Д. Бажинов.

СЄРГІЄВСЬКИЙ Максим Володимирович [13 (25).X 1892, Москва — 20.VI 1946, там же] — рос. рад. філолог, засл. діяч науки РРФСР (з 1945). Закінчив Моск. ун-т (1916). Професор Моск. ун-ту (1925—46). Осн. праці: «Циганська мова» (1931), «Молдавські етюди» (1936—39), «Історія французької мови» (1938), «Вступ до романського мовознавства» (опубл. 1952), «Молдавсько-слов'янські етюди» (опубл. 1959). Вивчав молд., грец. й циганські говірки на території України. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Літ.: Сборник статей по языкознанию. Памяти заслуженного деятеля науки профессора М. В. Сергиевского. М., 1961.

С. В. Семчинський.

СЕРГІЄНКО Григорій Якович (н. 6.IV 1925, с. Воронинці, тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, доктор історичних наук (з 1976). Член КПРС з 1953. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1954 закінчив Київ. ун-т. З 1963 працює в Ін-ті історії АН УРСР, з 1975 — зав. відділом цього ін-ту. Досліджує історію класової боротьби, суспільно-політ. руху і культури на Україні в епоху феодалізму. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1980.

Тв.: Визвольний рух на правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963; Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971; Декабристи та їх революційні традиції на Україні. К., 1975; Декабристи і Шевченко. К., 1980.

СЕРГІЄНКО Іван Васильович (24.II 1918, с. Ханів, тепер с. Підгайне Іванківського р-ну Київ. обл.— 1943) — один з організаторів і керівників підпільної боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965).

Член Комуністичної партії з 1939. Н. в сел. сім'ї. Під час нім.-фашист. окупації — секретар Розважівського підпільного райкому КП(б)У, з вересня 1942 — Київ. підпільного обкому КП(б)У. В січні 1943 заарештований окупантами і страчений.

СЕРГІЄНКО Іван Васильович (н. 13.VIII 1936, с. Білоцерківці Пирятинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. вчений у галузі теоретичної кібернетики. обчислювальної математики та математичного забезпечення ЕОМ, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1963. Закінчив (1959) Київ. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР, одночасно (з 1970) — у Київ. ун-ті. Наук. праці стосуються розробки методів обчислювальної математики, дискретної оптимізації, матем. забезпечення ЕОМ та їх комплексів, створення автоматизованих систем обробки даних і систем управління. Держ. премія УРСР, 1972; Держ. премія СРСР, 1981.

СЕРГІЄНКО Петро Трохимович [н. 4 (17).II 1902, с. Вовчик, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1951). Член КПРС з 1950. Після закінчення 1931 Київ. муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка працював до 1975 (з перервою) в Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Степан («Маруся Богуславка» Старицького), Річард («У пущі» Лесі Українки), Ярчук («Соло на флейті» Микитенка), Юркевич («Майстри часу» Кочерги), Генерал («Пам'ять серця» Корнійчука), Яровий («Любов Ярова» Треньова), король Лір (однойменна трагедія Шекспіра). Знімався в кінофільмах. З 1931 викладав у Київ. муз.-драм. ін-ті, пізніше — у драм. студії театру ім. І. Франка, консерваторії ім. П. Чайковського, всі — в Києві. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Портрет с. 126.

Л. М. Дворниченко.

СЕРГІЄНКО Раїса Михайлівна (н. 13.VII 1925, Новоукраїнка, тепер місто Кіровогр. обл.) — укр. рад. співачка (лірико-драматичне сопрано), нар. арт. СРСР (з 1973). Член КПРС з 1956. У 1951 закінчила Одес. консерваторію і була прийнята до трупи Одес. театру опери та балету. Партії: Наталка («Наталка Полтавка» Лисенка), Одарка («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Марія («Мазепа» Чайковського), Наташа («Русалка» Даргомижського), Настя («Сім'я Тараса» Кабалевського), Мар'яна («Арсенал» Г. Майбороди). Концертна діяльність. Нагороджена орденом «Знак Пошани». Портрет с. 126.

І. М. Лисенко.

СЕРГІЇВКА — селище міського типу Одес. обл. УРСР, підпорядковане Білгород-Дністровській міськраді. Розташована на березі Будацького лиману, за 25 км від залізнич. ст. Білгород-Дністровський. 3,7 тис. ж. (1982). Середня школа, мед. амбулаторія, бібліотека. Кліматичний курорт (санаторії, будинки відпочинку, пансіонати, піонерські табори). Засн. 1921, с-ще міськ. типу — з 1975.

СЕРГІЙ РАДОНЕЗЬКИЙ (до прийняття чернецтва — Варфоломій Кирилович; бл. 1321, біля Ростова Великого — 25.IX 1391, Троїце-Сергіївський монастир, тепер м. Загорськ Моск. обл.) — руський церковний і політ. діяч. Н. в сім'ї боярина. У 30-х рр. 14 ст. заснував поблизу м. Радонежа (під Москвою) Троїце-Сергі-

О. Т. Сергєєв.

С. М. Сергєєв.

С. М. Сергєєв-Ценський.

І. В. Сергієнко.

П. Т. Сергієнко.

Р. М. Сергієнко.

А. С. Сердюк.

О. І. Сердюк.

ївський монастир (див. *Троїце-Сергієва лавра*). Був прихильником об'єднання рос. земель навколо Москви і зміцнення великокнязівської влади. Сприяв централізаторським прагненням *Дмитрія Донського,* допомагав йому у боротьбі проти навали військ Золотої орди.

СЕРДИ́ТЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Шахтарській міськраді. Залізнич. станція. 2,3 тис. ж. (1982). Центр. збагачувальна ф-ка, комбікормовий з-д, будинок побуту. Середня школа, пункт охорони здоров'я, клуб, б-ка. Засн. 1904, с-ще міськ. типу — з 1938.

СЕ́РДИЧ Данило Федорович [29.VII (10.VIII) 1896 — 28.VII 1937] — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в с. Врховине (тепер СФРЮ) в сел. сім'ї. Напередодні 1-ї світової війни виїхав до Росії, де вступив у рос. армію. Після Лютневої революції 1917 — член *Югослов'янського революційного союзу,* що діяв в Одесі. Учасник боротьби за владу Рад у Катеринославі, Жовтневого збройного повстання в Петрограді 1917. В 1918 на чолі серб. революц. загону і полку брав участь у боях проти австро-нім. окупантів у районі Катеринослава, проти білогвардійців під Царицином. У 1918—20, командуючи кав. полком і бригадою, брав участь у боях проти денікінців і врангелівців. Після громадян. війни — командир кав. бригади, кав. д-зії, кав. корпусу. Нагороджений 2 орденами Червоного Прапора.

СЕРДОЛІ́К (грец. *σάρδιον*) — мінерал класу *силікатів,* відміна *халцедону* червоного, оранжевого або жовтого кольору. Використовують у ювелірній справі. На Україні є в Кримських горах (на масиві *Карадаг*).

СЕРДЮ́К Андрій Савелійович (н. 24.VIII 1923, Бровари, тепер місто Київської обл.) — український радянський співак (тенор), народний артист УРСР (з 1982). Член КПРС з 1969. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 1954 закінчив Київ. консерваторію (клас М. В. *Микиші*), з 1957 — соліст Київ. філармонії. У репертуарі — твори світової й вітчизн. класики, рад. композиторів — П. Майбороди, А. Кос-Анатольського, В. Соловйова-Сєдого, укр. нар. пісні. Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями.

В. М. Бондаренко.

СЕРДЮ́К Олександр Іванович [н. 14 (27).VI 1900, с. Бзів, тепер Баришівського р-ну Київ. обл.] — укр. рад. актор, режисер, педагог, нар. арт. СРСР (з 1951). Член КПРС з 1943. Учень Л. *Курбаса.* Після закінчення 1919 Київ. муз.-драм. інституту ім. М. Лисенка працював у *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—22). З 1922 — актор театру «*Березіль*» у Києві (з 1926 — у Харкові, з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка; 1957—62 — директор і худож. керівник). У творчому доробку С. різнопланові, глибоко психологічні ролі: Назар («Назар Стодоля» Шевченка), Микита («Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Тарас Голота, Богун, Гайдай, Часник («Правда», «Богдан Хмельницький», «Загибель ескадри», «В степах України» Корнійчука), Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Сергєєв («Генерал Ватутін» Дмитерка), Вермишев («Своєю дорогою» Ібрагімбекова), Городничий («Ревізор» М. Гоголя), Мамаєв («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Отелло (однойменна трагедія Шекспіра). Створив образ В. І. Леніна («Третя патетична» Погодіна, «Між зливами» Штейна, «Комуніст» Габриловича). Серед вистав — «Ой піду я в Бориславку» за І. Франком, «Сава Чалий» І. Карпенка-Карого. Знімався в кіно («Коліївщина», «Прометей», «Назар Стодоля», «Запорожець за Дунаєм» та ін.). В 1943 виїздив на фронт у складі бригади артистів театру. З 1946 — викладач Харків. ін-ту мистецтв (з 1960 — професор). Автор спогадів про Л. Курбаса, М. Крушельницького, І. Мар'яненка, О. Довженка, О. Корнійчука. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР. 1947, 1948.

Літ.: Морський В. О. І. Сердюк. Х., 1947; Ган Я. Александр Иванович Сердюк. К., 1960; Попова Л. Г. Александр Сердюк. К., 1979.

М. Г. Лабінський.

СЕРДЮКИ́ — козаки найманих піхотних (сердюцьких) полків на Лівобережній Україні в останній чверті 17 — 1-й чверті 18 ст. Набирали С. з добровольців (охотників) селян і козаків-утікачів з Правобережної України, волохів, сербів та ін. Прийом селян і козаків Лівобережної України в сердюцькі полки заборонявся. За службу С. одержували платню й були на повному утриманні. Сердюцькі полки (в різні часи їх було 3 або 4) підлягали безпосередньо гетьманському управлінню, виконували військову і поліцейську службу. За царським указом від 14 (25). VII 1726 сердюцькі полки ліквідовано.

СЕРЕ́БРЕНИКОВ Альмар Олександрович (н. 8.XII 1932, м. Воронеж) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1980). Член КПРС з 1962. В 1955 закінчив Київ. ун-т, 1966 — ВДІК. З 1961 працює на Київ. кіностудії науково-популярних фільмів. Поставив фільми: «Індійські йоги. Хто вони?» (1970), «Крокодили... Як крокодили...» (1971), «Дамаск — перлина Сходу» (1974), «Індія відображується в Гангу» (1975), «Загадковий світ тварин» (1979), «В. М. Глушков, кібернетик» (1980). Премія АН СРСР ім. М. В. Ломоносова, 1967.

О. І. Сердюк у ролях Микити («Ярослав Мудрий» І. Кочерги) та Городничого («Ревізор» М. Гоголя).

СЕРЕБРО́В Олександр Олександрович (н. 15.II 1944, Москва) — льотчик-космонавт СРСР, Герой Радянського Союзу (1982). Член КПРС з 1976. Закінчив (1967) Моск. фіз.-тех. ін-т. Канд. тех. наук. (з 1974). У 1967—76 працював у Моск. фіз.-тех. ін-ті, з 1976—в конструкторському бюро. В загоні космонавтів — з 1978. Брав участь у розробці й випробуваннях космічних апаратів. Пройшов повний курс підготовки до польотів на станції «*Салют*» і кораблі «Союз Т» (див. «*Союз*»). Разом з Л. І. *Поповим* і С. Є. *Савицькою* як борт-інженер 19.VIII 1982 С. стартував на кораблі «Союз Т-7». Після стикування (20.VIII) з орбітальним комплексом «Салют-7» — «Союз Т-5» [осн. екіпаж — А. М. *Березовой* (див. т. 12, Додаток) і В. В. *Лебедєв*] космонавти виконали значний об'єм наук.-тех. і мед.-біол. досліджень і експериментів. Велике значення мають вперше виконані на станції біотехнологічні експерименти, в яких відпрацьовувались методи одержування в умовах невагомості надчистих біологічно активних речовин. На Землю Л. І. Попов, С. Є. Савицька і С. повернулись 27.VIII 1982 на кораблі «Союз Т-5». Премія Ленінського комсомолу, 1976.

СЕРЕБРО́ВСЬКИЙ Олександр Сергійович [6(18).II 1892, Курськ — 26.VI 1948, Москва] — рад. біолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1933), акад. ВАСГНІЛ (з 1935), один з основоположників генетики в СРСР. Закінчив Моск. ун-т (1914). С. першим (1926) запропонував метод визначення розмірів *гена,* висловив ідею про його подільність. Створив новий напрям в еволюційному вченні — геногеографію. Висунув (1938) теорію походження нових генів шляхом дуплікації генів-попередників. Вніс великий вклад у розробку основ *селекції* і *гібридизації,* методів *генетичного аналізу* тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СЕРЕБРЯКО́В Павло Олексійович [15 (28).II 1909, Царицин, тепер Волгоград — 17.VIII 1977, Ленінград] — рос. рад. піаніст і педагог, нар. арт. СРСР (з 1962). Член КПРС з 1939. В 1930 закінчив Ленінгр. консерваторію (з 1939 — професор; 1938—51, 1961—77 — ректор). Концертував з 1929. Гастролював у багатьох країнах. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Растопчина Н. М. Павел Серебряков. М., 1978.

СЕРЕБРЯКО́ВА Галина Йосипівна [7 (20).XII 1905, Київ — 30.VI 1980, Москва] — рос. рад. письменниця. Член КПРС з 1919. Учасниця громадян. війни. Друкуватися почала 1925. Автор книг про К. Маркса та Ф. Енгельса — трилогія «Прометей» («Юність Маркса», кн. 1—2, 1933—34; «Викрадення вогню», 1961; «Вершина життя», 1962), худож. біогра-

фії «Карл Маркс» (1962), «Маркс і Енгельс» (1966), книги про Ф. Енгельса «Переддень» (1966). С. належать книги нарисів «Жінки епохи французької революції» (1929), «Про інших і про себе» (1968), кн. спогадів «Мандрівки по минулих роках» (1963—65), автобіограф. повість «Одна з вас» (1959). Нагороджена 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—6. М., 1977—80; Укр. перекл.— Прометей. Трилогія, т. 1. К., 1968: Невгасиме світло. К., 1974.

М. Ф. Гетьманець.

СЕРЕБРЯКО́ВА Зінаїда Євгенівна [30.XI (12.XII) 1884, с. Нескучне, тепер Харківського р-ну Харківської обл.—19.IX 1967, Париж] — російський живописець. Дочка Є. О. *Лансере*. Навчалася в Петербурзі: з 1902 — в школі-майстерні М. Тенишевої, 1903—09 — в майстерні О. Браза. Член об'єднання «*Мир искусства*». У 1920—22 жила у Харкові, з 1924 — в Парижі. Твори: «За туалетом. Автопортрет» (1909), «В лазні» (1913), «Жнива» (1915, Одес. художній музей), «Вибілювання полотна» (1917), «Колліур. Катя на терасі» (1930), «Бретань. Скошене поле» (1934), «Париж. Тюїльрі» (1942), «Катя спить» (1952), «Портрет С. Ліфаря» (1961). Картини С. зберігаються в ДТГ у Москві, ДРМ в Ленінграді.

Літ.: Савинов А. Н. Зинаида Евгеньевна Серебрякова. Л., 1973; Князева В. П. Зинаида Евгеньевна Серебрякова. М., 1979

СЕРЕ́БРЯНИЙ Йосип Олександрович [12 (25).IV 1907, Городня, тепер місто, райцентр Чернігівської обл.— 12.VIII 1979, Ленінград] — рос. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1977), чл.-кор. АМ СРСР (з 1947). Член КПРС з 1943. В 1927—31 навчався в ленінгр. ВХУТЕІНі — Ін-ті пролетарського образотворчого мистецтва у В. *Савинського*, А. *Рилова* та ін. Твори: картини «Партизани лесгафтівці» (1942), «Концерт Ленінградської філармонії» (1957), портрети композитора Д. Шостаковича (1964) і хірурга П. Купріянова (1965); плакати. Картини С. зберігаються в ДРМ в Ленінграді і ДТГ в Москві. В 1948—51 та з 1954 викладав в Ін-ті живопису, скульптури та архітектури ім. І. Ю. Рєпіна в Ленінграді (з 1949 — професор). Портрет і іл. с. 128.

СЕРЕ́БРЯНИКИ — одна з категорій феодально залежного населення на Русі в 14—16 ст., подібна до *половників*, *рядовичів* і кабальних холопів. С.— селяни, які за одержану від феодала позичку («серебро») зобов'язані були сплачувати проценти («серебро ростове») або відробляти в г-ві позикодавця. Вперше згадуються в грамоті 1353. На Україні в 14—15 ст. до С. були близькі за соціальним становищем *закупи*.

СЕРЕ́БЩИНА грошова данина — держ. податок, який у 14—16 ст. стягували з усіх без винятку селян у феод. Литві та на загарбаних нею укр. і білорус. землях. С. йшла на утримання війська. Розмір її не був сталий (становив 10—30 і більше *грошів* з *лану*, *городники* сплачували 3—6 грошів з двору). На Київщині С. називалася подимщиною, на Волині — воловщиною, на Чернігівщині — поголовщиною. За *привілеєм Казимира 1447* феодали дістали право збирати С. у власних маєтках на свою користь. Збір С. з держ. селян тривав до кін. 16 ст.

СЕРЕДА́ Антон Хомич [30.I (11.II) 1890, с. Шкарівка, тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.— 11.VIII 1961, Корсунь-Шевченківський, похований у Києві] — укр. рад. художник і мистецтвознавець. У 1914 закінчив моск. Строгановське уч-ще. Працював у галузі графіки й декоративного мистецтва. Представник графічної школи Г. *Нарбута*. Твори: обкладинки та оформлення — до журн. «Сяйво» (1914), до видань «Контракти і контрактовий будинок у Києві» Ф. Ериста (1924), «Кобзар» Т. Шевченка (1926, 1927, 1937), ювілейного зб. «Сергій Маслов» (1927), альманаху «Руку братам» (1928), «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського (1929), «Хрестоматії з античної літератури» О. Білецького (1938), «Fata morgana» М. Коцюбинського (1939), «Фарфор, фаянс, майоліка» (1940), «Твори» І. Франка (двадцятитомне вид.); проект Держ. прапора УРСР (1948); орнаментально-геральдичний килим до 40-річчя УРСР (1947). С.— автор розвідки «Георгій Нарбут як художник книги» (1927). Один з організаторів Картинної галереї Всеукраїнської Академії наук (1922, тепер Київ. музей рос. мистецтва). Викладав у Київ. архітектурному ін-ті (1920—24), Київ. художньому ін-ті (1924—29, 1934—41, 1944—50), Укр. поліграфічному ін-ті в Харкові (1929—34). З 1946 — професор. Іл. с. 128, а також на окремому аркуші, с. 112—113.

Літ.: Касіян В. Антін Середа. В кн.: Касіян В. Про мистецтво. К., 1970; Велігоцька Н., Нагай В. Художник, вчений. «Народна творчість та етнографія», 1970, № 1. *Л. В. Владич.*

СЕРЕДА́ Микола Миколайович [4 (16). V 1890, с. Старі Санжари, тепер с. Решетники Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— 16.II 1948, Ленінград] — укр. і рос. рад. співак (тенор), нар. арт. РРФСР (з 1947). У 1926 закінчив Моск. консерваторію. Був солістом оперних театрів Харкова (1926—33) і Свердловська (1933—35), 1935—48 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Серед партій — Лоенгрін («Лоенгрін» Вагнера), Альфред («Травіата» Верді), Ленський («Євгеній Онєгін» Чайковського), Левко («Майська ніч» Римського-Корсакова), Андрій («Тарас Бульба» Лисенка). Виступав як камерний співак.

СЕРЕДА́ Ярослав Іванович [16 (28).XI 1900, м. Радехів, тепер Львів. обл.— 25.III 1981, Львів] — укр. рад. вчений у галузі нафтопереробки, чл.-кор. АН УРСР (з 1951). Член КПРС з 1947. Закінчив (1929) Львів. політех. ін-т, викладав у цьому ж вузі. В 1935—53 працював на підприємствах нафт. пром-сті міст Дрогобича, Грозного, Уфи, Львова, 1956—63 — в Ін-ті геології і геохімії корисних копалин АН УРСР. З 1963 — керівник лабораторії Всесоюзного н.-д. і проектно-конструкторського ін-ту нафтопереробної і нафтохім. пром-сті. Депутат Верховної Ради УРСР 1—4-го скликань. Осн. праці — з хімії нафтопереробки, зокрема аналізу групового хім. складу органічної маси кислих гудронів, нафт. сульфокислот у сульфопродуктах. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

СЕРЕДЗЕ́МНЕ МО́РЕ — внутрішнє море Атлантичного ок., розташоване між Європою і Азією. *Гібралтарською протокою* сполучене з Атлантичним ок., через прот. *Дарданелли*, *Мармурове море* і прот. *Босфор* — з *Чорним морем*, через *Суецький канал* і *Червоне море* — з Індійським ок. Пл. 2505 тис. км². Об'єм 3839 тис. км³. Пересічна глиб. 1541 м, макс.— 5121 м. Найбільші затоки: Ліонська, Генуезька, Венеціанська, Таранто, Сідра (Великий Сірт), Габес, Анталья. Багато островів, найбільші — *Сіцілія*, *Сардінія*, *Корсіка*, *Кріт*, *Кіпр*, *Балеарські острови*. Виділяють Зх. (Альборанське і Балеарське моря, *Лігурійське море*, *Тірренське море*) та Сх. (*Адріатичне море*, *Іонічне море* та *Егейське море*) басейни. До бас. С. м. відносять також Мармурове і Чорне моря, а також *Азовське море*. С. м.— район активної сейсмічної діяльності й вулканізму (вулкани *Везувій*, *Етна*, *Стромболі* та ін.). Дно С. м. вкрите переважно теригенними осадками, глибоководні ділянки — птероподібними мулами, для прибережних районів характерні піски. Т-ра поверхневих вод у лютому від +8, +17° у сх. і центр. частинах та +11, +15° на Зх.; у серпні — від +19 до +28°, на Сх. досягає +30°. Солоність поверхневих вод збільшується з Зх. на Сх. від 36,5‰ до 39,5‰. За т-рою і солоністю придонних вод С. м. на одному з перших місць серед морів (відповідно +12,6, +13,4° і 38,4—38,7‰). С. м. з давніх часів має велике екон. значення для країн середземномор. і чорномор. басейнів. З 550 видів риб, що населяють С. м., пром. значення мають сардини, скумбрія, анчоус, тунець, вугор. У морі виловлюють їстівних молюсків (устриці, мідії та ін.) і ракоподібних, добувають червоні корали і губки. Найважливіші порти С. м.: *Марсель*, *Генуя*, *Неаполь*, *Трієст*, *Сплит*, *Піреї*, *Бейрут*, *Александрія*, *Алжір*. Широко відомі курорти *Лазурового берега*, Левантійського узбережжя і Балеарських о-вів. Зростання добування і перевезень нафти, збільшення обсягу пром. стоків, розширення туристських зон тощо призвело до забруднення С. м. у небезпечних розмірах і створило серйозні екологічні проблеми у цьому районі. Питаннями охорони фауни і флори С. м. і Середземномор'я займаються спец. комісії, створені, зокрема, при ООН. Карта, с. 128.

Літ.: Гидрология Средиземного моря. Л., 1976; Океанографическая энциклопедия. Пер. с англ. Л., 1974; Циргоффер А. Атлантический океан и его моря. Пер. с польс. М., 1975.

І. М. Овчинников.

СЕРЕДЗЕ́МНІ МОРЯ — моря, що розташовані між материками

О. О. Серебров.

П. О. Серебряков.

Ю. Т. Сергель. Марс. Фрагмент скульптурної групи «Марс і Венера». Камінь. 1771—79. Нац. музей. Стокгольм.

З. Є. Серебрякова. За туалетом. Автопортрет. 1909. ДТГ у Москві.

СЕРЕДЗЕМНОМОРСЬКИЙ ПОХІД УШАКОВА 1798—1800

Й. О. Серебряний.

Й. О. Серебряний. **Портрет плавильника заводу «Красный выборжец» Ф. Д. Безуглого. 1960. ДРМ у Ленінграді.**

або глибоко вдаються у суходіл і сполучаються з океанами однією або кількома протоками. Напр., Середземне м., Балтійське м., Червоне море.

СЕРЕДЗЕМНОМО́РСЬКИЙ ПОХІ́Д УШАКО́ВА 1798—1800 — бойові дії рос. ескадри Чорноморського флоту і тур. кораблів під заг. командуванням віце-адмірала Ф. Ф. *Ушакова* проти франц. військ на Іонічних о-вах і в Пд. Італії під час війни Франції 1798—1802 проти 2-ї коаліції європ. держав (Великобританія, Австрія, Росія, Королівство обох Сіцілій) і Туреччини. Почався 13 (24).VIII 1798. У вересні — листопаді рос. десанти здобули о-ви Кітіра (Церіго), Закінф (Занте), Кефалінію, Лефкас (Св. Мавра). В лютому 1799 капітулювала найбільша франц. фортеця на о. Корфу. Грец. населення зустрічало рос. війська як визволителів. На визволених островах було створено Республіку Семи Островів. З початком *Італійського походу Суворова 1799* ескадра Ушакова завдала ударів по франц. комунікаціях і базах в Пд. Італії. У травні — листопаді 1799 ескадра блокувала фортецю Анкону, рос. десанти зайняли Бріндізі, Манфредонію, Неаполь, вступили в Рим. У зв'язку з погіршенням відносин Росії з союзниками, які побоювалися посилення її впливу в Середземномор'ї, в грудні 1799 Ушаков одержав наказ повернутися на батьківщину. С. п. У. сприяв зміцненню зв'язків Росії з народами Балкан та Італії; збагатив військ.-мор. мистецтво.

А. Д. Бачинський.

СЕРЕДЗЕМНОМО́РСЬКІ ПРИРО́ДНІ ЗО́НИ — природні зони *субтропічних поясів* Пн. і Пд. півкуль, що характеризуються помірним зволоженням і переважанням опадів у холодну пору року. Ландшафти С. п. з. поширені у вигляді окремих ареалів, гол. чин. у зх. приокеанічних районах материків, найбільші площі вони займають в бас. Середземного м. (див. *Середземномор'я*), є також у Пн. Америці (Каліфорнія), Пд. Америці (Чілі), Пн. Африці, на Пд. і Зх. Австралії; в СРСР — на *Південному березі Криму* та чорноморському узбережжі Кавказу. Для С. п. з. властивий середземноморський клімат з жарким сухим літом і прохолодною дощовою зимою. Т-ра повітря влітку +20, +25°, взимку +4, +12°. Опадів випадає 400—600 мм на рік (у горах — до 1000 мм на рік і більше). Снігового покриву майже не буває. Гідрографічна сітка не густа. Річки переважно дощового живлення, влітку міліють і часто пересихають. Рослинний покрив С. п. з. представлений жорстколистими вічнозеленими лісами (кам'яний і корковий дуби, лавр. пінія) та чагарниками (типу *маквіс, шибляк, фригана*) на коричневих і бурих лісових грунтах. Найхарактерніші представники тваринного світу: кажани, гризуни, комахоїдні, подекуди мавпи; з птахів — курині та ін. комахоїдні зимуючі; змії, ящірки, в Австралії — деякі сумчасті. С. п. з.— важливі райони вирощування субтропічних культур — винограду, оливок, цитрусових. Деякі дослідники вважають С. п. з. підзонами.

О. В. Єна.

СЕРЕДЗЕМНОМО́Р'Я — природна область, що включає прилеглі до Середземного м. території Євразії та Африки. Площа бл. 4 млн. км² (з нагір'ями Зх. Азії — понад 5 млн. км²). Належить до *середземноморських природних зон*. Рельєф С. переважно гірський. Поширені карстові (див *Карст*) та ерозійні форми рельєфу. С.— область активної тектонічної діяльності та вулканізму (вулкани *Етна, Стромболі, Везувій*). Клімат субтропічний середземноморський. Пересічна т-ра січня від 0, +2° на Пн. Зх. до +10, +12° на Пд., липня відповідно від +19, +20° до +28, +30°. Опадів випадає на рівнинах 300—400 мм на рік, у горах — до 3000 мм, на внутр. плоскогір'ях — 300—1000 мм. Річки переважно дощового живлення. Природний рослинний покрив С. дуже змінений людиною. Розвинуте субтропічне землеробство (виноградники, плантації цитрусових і оливкових дерев, тютюн, бавовник); вирощують також пшеницю, кукурудзу, ячмінь. Скотарство (вівці, кози); у прибережних районах — рибальство.

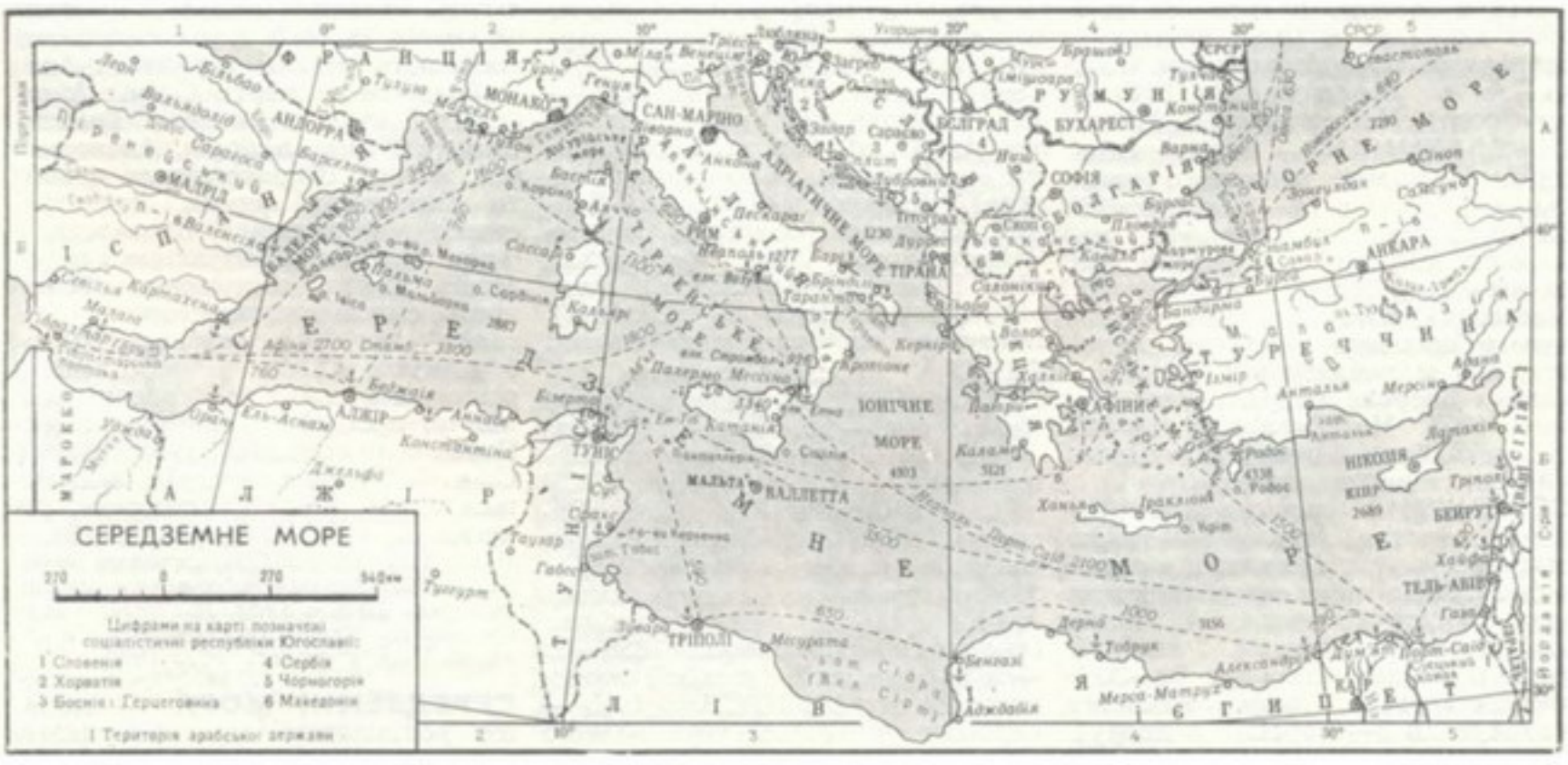
О. В. Єна

СЕРЕДИ́НА-БУ́ДА — місто Сум. обл. УРСР, райцентр, на р. Бобрику (бас. Десни). Залізнична ст. Зернове. Засн. в 2-й пол. 17 ст. Під час *Північної війни 1700—21* у С.-Б. деякий час перебував *Петро I*. Рад. владу встановлено 9.I 1918. У вересні 1918 на тер. С.-Б. сформовано Таращанський і Ніжинський полки. В кінці вересня того самого року в т. з. *«нейтральній зоні»* в районах С.-Б. і Унечі було створено *Першу Українську радянську дивізію*. В роки Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (10.X 1941 — 5.IX 1943) в С.-Б. діяли підпільний райком партії, на початку 1943 — підпільний райком ЛКСМУ, в районі — партизан. загони. З 1964 С.-Б.— місто. У С.-Б.— металург. обладнання, маслоробний та прод. товарів з-ди, харч. комбінат, лісгоспзаг, міжколг. буд. орг-ція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 2 середні та музична школи, лікарня, поліклініка, 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 2 бібліотеки.

СЕРЕДИ́ННІ МАСИ́ВИ — відносно стійкі в тектонічному відношенні ділянки *земної кори* в межах *складчастих геосинкліналь-них поясів*. Облямовані різновіковими або одного геол. віку складчастими гірськими системами, які утворилися внаслідок *тектонічних інверсій* різних за геол. віком *геосинкліналей*. С. м. та геол. структури, що їх обмежовують, виникли на місці зруйнованих ділянок молодих, рідше давніх *платформ*. У геол. будові С. м. виділяють фундамент і чохол. Фундамент являє собою міжгеосинклінальні ділянки платформ, що збереглися від руйнування. Чохли складаються з помірно дислокованих (див. *Дислокації* в геології) вулканогенно-осадочних геол. відкладів, утворення яких відбувалося одночасно з осадконагромадженням у суміжних геосинкліна-

А. Х. Середа. Обкладинка до книги Ф. Ернста «Контракти і контрактовий будинок у Києві». 1924

налях, а після їх інверсій — у міжгірських і передових прогинах. На території Рад. Союзу виділяють Колимо-Омолонський, Ханкайський, Кокчетавсько-Мойинкумський та ін. С. м. В межах України міститься пн.-сх. частина Паннонського С. м.

З С. м. пов'язані родовища золота, срібла, ртуті, міді, поліметалів, молібдену, хрому, вольфраму, рідкісних металів, нафти й газу, кам. вугілля, бокситів, кам. і калійних солей, мінеральних і термальних вод. *Ю. М. Довгаль.*

СЕРЕДИ́ННО - АТЛАНТИ́ЧНИЙ ХРЕБЕ́Т — підводна гірська система у центр. частині Атлантичного ок., належить до *серединно-океанічних хребтів*. Простягається з Пн. на Пд. більш як на 18 тис. км. Шир. від 300 км у пн. частині до 2500 км у пд. Відносна вис. до 4000 м. Складається з хребтів і вузьких грабенів — рифтових долин (відносно сусідніх зон їхні глиб. досягають 2000 м) та численних вузьких поперечних розломів. Найбільший з розломів — жолоб Романш (7856 м) — розділяє С.-А. х. на *Північно-Атлантичний хребет* і *Південно-Атлантичний хребет*. Спостерігаються прояви сучас. вулканізму (зокрема, вулкани хр. Рейк'янес, о-вів Трістан-да-Кунья) й активна сейсмічна діяльність. Найактивніше ці процеси відбуваються в межах рифтової зони. Осадочний покрив незначний, в межах гребеня — практично відсутній, на глибинах представлений карбонатними, вулканогенними та уламковими осадками, нижче 4600 м переважають червоні глини.

СЕРЕДИННООКЕА́НІЧНІ ХРЕБТИ́ — лінійно витягнуті гірські споруди на дні океанів, один з основних елементів їхнього рельєфу і геол. структури. Належать до форм рельєфу планетарного масштабу. Займають 17,2% площі *Світового океану*. Заг. протяжність С. х. 60 тис. км. До них належать: *Серединно-Атлантичний хребет, Центральноіндійський хребет, Аравійсько-Індійський хребет, Східно-Тихоокеанське підняття* та ін. С. х. являють собою валоподібні підняття з дуже розчленованими схилами і високими гребенями, розділеними вздовж осі хребтів рифтовими долинами (див. *Рифт*) і системою поперечних розломів. Глибина рифтових долин відносно навколишніх ділянок досягає 2000 м, шир.— 15—60 км. По розломах і рифтових долинах відслоюються базальти і ультраосновні породи. Осадочний покрив малопотужний, представлений карбонатними, вулканогенними, у рифтових ущелинах — уламковими серпентинітовими осадками. С. х. властива активна сейсмічна діяльність і інтенсивний вулканізм. Вважають, що С. х. утворюються внаслідок надходження мантійного матеріалу в рифтові зони в процесі формування складчастих структур і як результат розтягування й спучування земної кори внаслідок серпентинізації (див. *Серпентиніт*) речовини *мантії Землі*. Див. також *Рельєф океанічного дна*. *Є. Ф. Шнюков.*

СЕРЕДИ́НО-БУ́ДСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Сум. обл. УРСР. Утворений 1924. Площа 1,1 тис. км². Нас. 28,8 тис. чол. (1982). У районі — 78 населених пунктів, підпорядкованих міській, селищній та 16 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Середина-Буда*. Поверхня району рівнинна. Лежить у межах Поліської низовини. Поклади торфу, крейди. Річки — *Десна* (на зх. межі району) та її прит. *Знобівка* і Свига. Грун-

ти підзолисті та опідзолені. Розташований в зоні мішаних лісів (*Полісся Українське*). Ліси (сосна, дуб, береза, вільха) і чагарники займають 30,9 тис. га. Найбільші пром. підприємства району: середино-будські металург. обладнання, маслоробний та продовольчих товарів, Зноб-Новгородський конопляний заводи. Комбінат побутового обслуговування (Середина-Буда)

Спеціалізація с. г.— землеробство зерново-картоплярського, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 70,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 48,6 тис. га, сіножаті і пасовища — 21,4 тис. га. Гол. культури: озиме жито, озима пшениця, овес, ячмінь, картопля, льон. У С.-Б. р.— 19 колгоспів, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Зернове, Перемога, Чигинок. Автомоб. шляхів — 255 км, у т. ч. з твердим покриттям — 142 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (смт Зноб-Новгородське), 24 заг.-осв. та музична школи; 33 лік. заклади, у т. ч. 5 лікарень; дит. санаторій (с. Ситне). 42 клубні установи, 2 кінотеатри, 51 кіноустановка, 38 б-к, музей Великої Вітчизн. війни у с. Старій Гуті. В с. Жиховому С.-Б. р. народився учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 укр. рад. історик Л. Є. *Кизя*. У С.-Б. р. видається газ. «Знамя труда» (з 1932).

В. І. Коропенко.

СЕРЕ́ДНЄ — селище міського типу Ужгородського р-ну Закарп. обл. УРСР, за 20 км від Ужгорода. 3,3 тис. ж. (1982). Текст.-галантерейна ф-ка, соко-винний з-д, винорадгосп, пром. комбінат, будинок побуту. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, Будинок культури, кінотеатр, 2 бібліотеки. Збереглися руїни замку (13 ст.). Відоме з 14 ст., селище міського типу — з 1971.

СЕРЕ́ДНЄ КВАДРАТИ́ЧНЕ — див. *Квадратичне середнє*.

СЕРЕ́ДНЄ ПРОПОРЦІ́ЙНЕ — *геометричне середнє* двох чисел.

СЕРЕДНИ́ЦЬКИЙ Антін Тимофійович (літ. псевд.— А. Верба та ін.; н. 1.III 1916, с. Вербовець, тепер Лановецького р-ну Терноп. обл.) — укр. письменник і літературознавець у ПНР. Закінчив Варшавський ун-т (1948), де з 1960 викладає на кафедрі укр. філології. З 1963 редагує щорічний «Український календар», що містить матеріали про життя українців у Польщі. Автор оповідань, наук. досліджень про польсько-укр. літ. зв'язки шкільних підручників.

С. І. Білокінь.

СЕРЕ́ДНІ в математиці, середні значення — величини, що містяться в проміжку між найменшою і найбільшою з даних величин. Див. *Арифметичне середнє, Гармонічне середнє, Геометричне середнє, Зважене середнє n величин, Квадратичне середнє, Математичне сподівання.*

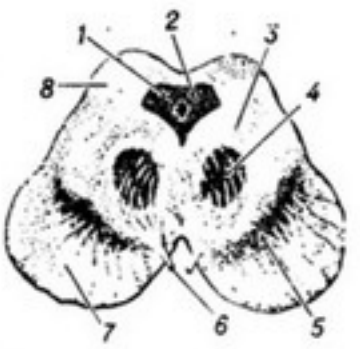
СЕРЕ́ДНІ ВЕЛИ́ЧИНИ в статистиці — узагальнюючі показники, що відображають типові розміри кількісно варіюючих ознак якісно однорідних явищ. С. в. відображають рівнодіючу впливу всієї сукупності факторів на варіацію ознаки; характеризують заг. рівень цієї ознаки, віднесений до одиниці сукупності.

Осн. вимогою наук. застосування С. в. в статистиці є те, що середня має характеризувати якісно однорідні сукупності. Тільки за цих умов С. в. є типовою характеристикою ознаки. В противному разі середня стає фіктивною, вона перекручує реальні явища (т. з. огульні середні). С. в. відображає типові розміри ознаки, коли вона базується на масовому спостереженні, на узагальненні великої кількості фактів. Тільки тоді випадкові зміни, що відбуваються з різних причин, не впливають на її значення. Наук. застосування С. в. в статистиці має випливати з діалектичного розуміння категорій загального й індивідуального, масового й одиничного. Залежно від властивостей ознаки і характеру інформації застосовують різні види С. в. У статистиці найчастіше використовують такі С. в.: *арифметичне середнє, геометричне середнє, гармонічне середнє, квадратичне середнє*, а також *моду* і *медіану*. Питання про вибір того або ін. виду середніх розв'язується шляхом аналізу осн. особливостей кількісних відношень, що вивчаються статистикою. Всебічний аналіз явищ базується на широкому використанні системи середніх величин у поєднанні з методом *групувань статистичних*. Див. також *Статистика*.

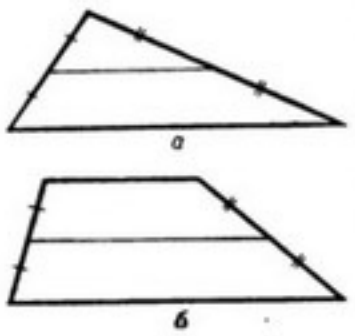
М. І. Сосновська.

СЕРЕ́ДНІЙ КУЯ́ЛЬНИК — річка в Одес. обл. УРСР, ліва прит. *Малого Куяльника*. Довж. 53 км, площа бас. 638 км². Тече Причорноморською низовиною. Живлення переважно снігове. У посушливі роки пересихає.

СЕРЕ́ДНІЙ МО́ЗОК — відділ *головного мозку*, розташований між *проміжним мозком* і мостом *ромбовидного мозку*. В процесі еволюції С. м. виник і розвинувся у зв'язку з удосконаленням зору і слуху. Скупчення нервових клітин, пов'язаних з регуляцією цих

Середній мозок (фронтальний розріз): *1* — водопровід великого мозку; *2* — центральна сіра речовина; *3* — покришка; *4* — червоне ядро; *5* — чорна речовина; *6* — корінець окорухового нерва; *7* — нога великого мозку; *8* — нижній горбик.

Середня лінія трикутника (*а*) і трапеції (*б*).

функцій, утворили мозкові центри зору і слуху. У зародка людини С. м. розвивається з другого (середнього) первинного мозкового міхура, що лежить між зачатками ін. відділів головного мозку. Завдяки такому положенню через С. м. проходять усі нервові волокна, що з'єднують спинний і ромбовидний мозок з переднім мозком. В С. м. розрізняють дах і ніжки мозку. Поверхня даху розділена двома канавками, що перехрещуються, на чотири горбики (чотиригорбикове тіло): верхні два з них містять підкіркові центри зору, а нижні — слуху. Ніжки мозку утворені нервовими волокнами, між якими містяться скупчення *нейронів* — ядра С. м. Найбільші з них — червоне ядро і чорна субстанція — пов'язані з регуляцією руху і тонусу м'язів. Чорна субстанція поділяє ніжки мозку на основу і покриття С. м. В глибині С. м. знаходиться його трубкоподібна порожнина — т. з. водопровід, що з'єднує 4-й і 3-й шлуночки мозку. Скупчення нейронів навколо водопроводу утворюють центральну сіру речовину. В С. м. розташовані ядра нервів, що керують рухом очей, звуженням зіниць тощо. Сітковидний утвір С. м., що є продовженням *ретикулярної формації* довгастого мозку, відіграє важливу роль у регуляції сну і активації мозку під час неспання.

СЕРЕ́ДНІЙ РЕМО́НТ — вид планового ремонту устаткування, механізмів, агрегатів, у процесі якого замінюють або відновлюють деякі деталі, регулюють і випробовують вузли й механізми. Див. *Ремонт*.

СЕРЕ́ДНЯ А́ЗІЯ — 1) Частина азіат. території СРСР. Простягається від Каспійського м. на Зх. до кордону з Китаєм на Сх., між Гіндукушем і Іранським нагір'ям на Пд. та Арало-Іртишським вододілом на Пн. Найхарактернішими рисами природи С. А. є різка континентальність і посушливість клімату, замкненість річкових басейнів (вся територія не має стоку до Світового ок.), панування пустельних і напівпустельних ландшафтів. У межах С. А. підносяться найвищі в СРСР гори (*Памір, Тянь-Шань*), разом з тим у днищах западин — найнижчі точки країни: *Каратіє* (—132 м), Акчакая (—80 м). С. А. включає також *Туранську низовину* з піщаними пустелями *Каракуми, Кизилкум,* Мойинкум, *Казахський дрібносопковик* та гори *Копетдаг*. З корисних копалин є нафта, газ, золото, кольорові й рідкісні метали. Найбільші озера — *Аральське море* і *Балхаш*, ріки — *Амудар'я, Сирдар'я, Ілі*. У горах С. А. проявляється висотна поясність ландшафтів (від пустельних передгірних рівнин до альп. луків, холодних пустель, вічних снігів і льодовиків у високогір'ї). Значні площі здавна зрошуються. С. А.— основний в СРСР район бавовництва, рисосіяння, шовківництва, субтропічного плодівництва і пасовищного тваринництва.

Назву «Середня Азія» було запроваджено замість застарілого поняття «Туркестан» після нац. розмежування цієї території 1924—25. 2) Територія, що включає Киргизьку РСР, Таджицьку РСР, Туркменську РСР та Узбецьку РСР (див. окремі статті), які утворюють Середньоазіатський економічний район. *О. Ю. Пославська.*

СЕРЕ́ДНЯ КРИВИ́НА — одна з характеристик викривлення *поверхні* в *околі* точки. С. к. дорівнює півсумі гол. *кривин* поверхні в цій точці. Якщо С. к. дорівнює нулеві в кожній точці поверхні, то вона наз. *мінімальною поверхнею*.

СЕРЕ́ДНЯ ЛІ́НІЯ трикутника, трапеції — відрізок, що сполучає середини двох сторін *трикутника* (мал., *а*) або бічних сторін *трапеції* (мал., *б*). С. л. трикутника паралельна його третій стороні і дорівнює її половині; С. л. трапеції паралельна її основам і дорівнює їхній півсумі.

СЕРЕ́ДНЯ НО́РМА ПРИБУ́ТКУ — рівна *норма прибутку* на однаковий за величиною капітал, незалежно від того, в яку галузь виробництва він вміщений. Дорівнює відношенню сукупної *додаткової вартості* до сукупного капіталу, авансованого класом капіталістів і вкладеного в усі галузі капіталістичного г-ва. Див. *Ціна виробництва*.

СЕРЕ́ДНЯ ОСВІ́ТА — сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для участі в суспільно корисній праці незалежно від майбутньої професії та для одержання спец. освіти. Зміст С. о. відбиває сусп. потреби і рівень розвитку науки. С. о. включає елементарну *загальну освіту*; вона є основою, на якій будується будь-яка галузь *вищої освіти*. Поряд із загальною існує *середня спеціальна освіта*. С. о. дає юрид. право вступу до *вищих учбових закладів*. С. о. бере свій початок з давніх часів (див. розділ «Освіта» у ст. *Візантія, Римське виховання, Спартанське виховання*). В 15—16 ст. визначається система С. о., відома під назвою *класичної освіти* з осн. типом навч. закладів — *гімназіями*. В 16—17 ст., крім гімназій, у країнах Зх. Європи поширилися *коледжі, колежі, ліцеї* тощо. В 18 ст. з розвитком пром-сті, техніки й торгівлі, формуванням нових екон. відносин у суспільстві розвивається *реальна освіта*. В дореволюц. Росії і на Україні заг. С. о. здійснювалась у серед. школах різного типу: гімназіях, *реальних училищах, комерційних училищах,* станових дворянських школах (*кадетських корпусах, інститутах шляхетних дівчат* та ін.), *духовних навчальних закладах* (*єпархіальних училищах, семінаріях* та ін.), *колегіумах* тощо.

В СРСР С. о. спочатку забезпечували школи з дев'ятирічним строком навчання з профес. ухилом у старших класах (індустріальним, пед., с.-г., кооперативним та ін.); 1934 в країні запроваджено єдину *середню школу* з десятирічним строком навчання. Згодом виникли нові типи серед. шкіл: *школи робітничої молоді, школи сільської молоді, суворовські училища, нахімовські училища, школи-інтернати, професійно-технічні навчальні заклади, технікуми*. Кожний етап розвитку С. о. в країні характеризувався не тільки збільшенням кількості навч. закладів, форм її здобуття, а й оновленням змісту освіти з урахуванням досягнень науки й техніки, зростаючих вимог соціалістичного суспільства, вдосконаленням організації і методів навчання, поширенням передового пед. досвіду роботи шкіл і вчителів по навчанню і комуністичному вихованню підростаючого покоління. В СРСР завершено перехід до обов'язкової середньої освіти.

В. Г. Постовий.

СЕРЕ́ДНЯ СПЕЦІА́ЛЬНА ОСВІ́ТА — сукупність знань, умінь та навичок, необхідних для роботи спеціаліста середньої ланки в різних галузях нар. господарства, освіти й культури; одна з форм *професійної освіти*. Для ряду спеціальностей — вищий ступінь професійної підготовки (артист балету, цирку, деякі художні спеціальності).

В СРСР С. с. о.— органічна частина системи *народної освіти*, самостійний ступінь *загальної освіти*, один із шляхів здійснення загальної середньої освіти. С. с. о. здійснюється на базі *восьмирічної школи* або *середньої школи* із 490 спеціальностей у серед. спец. навч. закладах — *технікумах* та училищах з відривом (денна форма) і без відриву від виробництва (вечірня або заочна форми). Комплекс і обсяг навч. дисциплін, строки навчання для кожної спеціальності визначаються *навчальними програмами* та навч. планами, що затверджуються для всієї системи С. с. о. Міністерством вищої і серед. спец. освіти СРСР. Строк денного навчання для тих, хто закінчив 8-річну школу,— 3—4, для випускників серед. школи — 2—3 роки (у вечірній і заочній системах навчання на рік більше). Учні денних відділень отримують держ. *стипендію*, вечірніх та заочних — користуються рядом пільг. Після захисту *дипломного проекту*

Кількість спеціалістів з середньою спеціальною освітою, зайнятих у народному господарстві УРСР, за спеціальностями, 1980, тис.

Всього	3138,3
в т. ч. техніків	1471,6
агрономів, зоотехніків, ветфельдшерів, веттехніків і лісоводів	205,3
плановиків і статистиків	417,1
товарознавців	209,1
юристів	7,6
медичних працівників	457,5
педагогів, бібліотечних і культурно-освітніх працівників	276,8

Прийом і випуск спеціалістів середніми спеціальними навчальними закладами за галузевими групами навчальних закладів УРСР 1981, тис.

	Прийом	Випуск
Всього	254,1	240,1
Денні відділення	158,9	150,7
Вечірні відділення	21,5	17,6
Заочне навчання	73,7	71,8
За галузевими групами навчальних закладів:		
промисловості і будівництва	100,2	89,4
транспорту і зв'язку	21,8	21,1
сільського господарства	33,8	33,3
економіки і права	44,8	46,4
охорони здоров'я, фізичної культури і спорту	25,2	22,8
освіти	24,1	23,0
мистецтва й кінематографії	4,2	4,1

(*дипломної роботи*) або складання держ. екзаменів випускникам серед. спец. навч. закладів видається *диплом* з присвоєнням кваліфікації і призначення на роботу (якщо з 75% предметів оцінки «5», а ін. «4», видається диплом з відзнакою). За рішенням пед. ради 10% випускників надається право вступу на денні відділення вузів безпосередньо після закінчення навч. закладу. Особи з С. с. о. займають посади: майстра зміни, бригадира, десятника, агронома, фельдшера, вчителя молодших класів, вихователя дошкільних закладів тощо. Молоді спеціалісти можуть направлятися і на робочі місця. Підготовка спеціалістів планується відповідно до потреби галузей нар. г-ва в кадрах (по союз. республіках і країні в цілому). В СРСР у 1980/81 навч. р. функціонувало 4383 серед. спец. навч. заклади, у яких налічувалося 4611,6 тис. учнів, зокрема в Укр. РСР — 727 серед. спец. навч. закладів і 803,1 тис. учнів. У 1980 в СРСР підготовлено 1274,7 тис. спеціалістів з С. с. о., у т. ч. в Укр. РСР — 232,2 тис. спеціалістів. Окрема галузь С. с. о. — *військова освіта*. Про історію розвитку й зміст різних галузей С. с. о. див. у ст. *Середня освіта, Педагогічна освіта, Медична освіта, Музична освіта* та ін., про сучас. С. с. о. в окремих країнах — у розділах Освіта, Народна освіта у відповідних статтях.

Літ.: Кузьмин Б. А. Техникумы и училища СССР. М., 1974.

Г. П. Захаревич.

СЕРЕ́ДНЯ ТРИВА́ЛІСТЬ ЖИТТЯ — кількість років, що їх в середньому має прожити людина за умов даного рівня вікової смертності. С. т. ж. як статистичний показник обчислюють щодо певного моменту на основі реальних співвідношень кількості тих, що живуть, і кількості померлих в окремих вікових групах, використовуючи т. з. таблиці смертності. Величина С. т. ж. залежить від біологічних, соціальних, економічних та ін. умов життя населення (див. *Народонаселення*). Вона опосередковано характеризує *життєвий рівень* населення, стан розвитку мед. науки, мед. обслуговування тощо. За роки Рад. влади в СРСР досягнуто підвищення С. т. ж. Наприкінці 70-х рр. в СРСР, у т. ч. в УРСР, С. т. ж. для новонароджених становила бл. 70 років (1896—97 по 50 губерніях Європ. частини Росії С. т. ж. становила 32 роки, в т. ч. для чоловіків — 31, для жінок — 33 роки). В СРСР, як і в ін. країнах з високою С. т. ж., вона вища для жінок, ніж для чоловіків. Успіхи профілактики і лікування захворювань, зниження смертності, досягнення *геронтології* мають привести до дальшого зростання С. т. ж. Показник С. т. ж. широко застосовують не лише для наук. аналізу доживання, а й для розрахунків екон. характеру, зокрема обґрунтування меж пенсійного віку. Показник С. т. ж. можна деталізувати, зокрема визначити показники серед. тривалості перебування поколінь у різних станах екон. активності.

В. С. Стешенко.

СЕРЕ́ДНЯ ТУНГУ́СКА — ріка у Сх. Сибіру, права притока Єнісею. Див. *Тунгуска Підкам'яна*.

СЕРЕ́ДНЯ ШКО́ЛА загальноосвітня єдина трудова політехнічна — в СРСР основна ланка в системі *народної освіти*; навчально-виховний заклад, що дає загальну *середню освіту* або спеціальну (професійну) освіту, знання, уміння й навички, необхідні для роботи в різних галузях нар. господарства, а також право вступу до *вищих учбових закладів*, на старші курси і в особливі групи серед. спец. навч. закладів (див. *Середня спеціальна освіта*). Завдання С. ш.: озброєння учнів глибокими знаннями основ наук відповідно до вимог сусп. і науковотех. прогресу, формування в молодого покоління марксистсько-ленінського світогляду, виховання соціалістичного інтернаціоналізму, рад. патріотизму, високих моральних якостей; забезпечення всебічного гармонійного розвитку учнів, підготовка до активної трудової й громадської діяльності, свідомого вибору професії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, навчання в С. ш. будується на базі *восьмирічної школи*. Відповідно до *Основ Законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* (1973) встановлено такі основні типи С. ш.: середня заг.-осв. трудова політех. школа з виробничим навчанням, школи з поглибленим вивченням окремих предметів, *школи з подовженим днем, школи-інтернати*, вечірні (змінні) і заочні школи працюючої молоді (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*); для дітей і підлітків, які потребують лікування, — *школи-санаторії, лісові школи* та ін.; для дітей з дефектами фізичного чи розумового розвитку є С. ш. інтернатного типу (див. *Спеціальні школи* для аномальних дітей, *Школа для сліпих, Школа для глухих*). Сучас. 10-річна С. ш. є єдиною трудовою політехнічною. В регіонах, де навчання проводиться не рос. мовою, з дозволу Ради М-в СРСР може встановлюватися 11-річний строк навчання. Після закінчення С. ш. учні одержують *атестат про середню освіту*, після закінчення С. ш. з виробничим навчанням разом з атестатом — свідоцтво про здобуття виробничої кваліфікації. Випускники С. ш., які особливо відзначились, нагороджуються *золотою медаллю* «За відмінні успіхи в навчанні, праці і за зразкову поведінку»; ті, хто досяг успіхів у вивченні окремих предметів, — похвальною грамотою «За особливі успіхи у вивченні окремих предметів». Див. також ст. *Школа, Режим шкільний, Навчальний рік, Навчальний процес, Навчальна програма, Загальна освіта, Політехнічна освіта, Професійна освіта*.

Літ.: Прокофьев М. А. Советская общеобразовательная школа на современном этапе. М., 1975.

В. Г. Постовий.

СЕРЕДНЯКИ́, середнє селянство — класовий прошарок *селянства*, що займає проміжне становище між біднотою (див. *Біднота селянська*) і *куркульством*. С. володіють відносно невеликими ділянками землі на правах власності або *оренди*, деякими *знаряддями виробництва*, обробляють землю власною працею. Інколи використовують *найману працю*. Виникнення С. пов'язане з розвитком капіталістичних відносин у с. г. і розшаруванням селянства. Більшість С. перетворюється на бідноту та батраків і лише незначна частина їх поповнює куркульство. В царській Росії С. становили 20% усього селянства, зокрема на Україні — 24,2%. Велика Жовтн. соціалістична революція докорінно змінила соціально-екон. становище С. На основі ленінського *Декрету про землю*, за яким трудящому селянству було передано в користування землю, худобу, реманент, розгорнувся процес осереднячування села. С. став на селі центр. фігурою. Політика Комуністичної партії і Рад. д-ви була спрямована на залучення С. до соціалістичного будівництва. В основу її було покладено ленінське вчення про *союз робітничого класу і селянства*. Якщо в період підготовки соціалістичної революції партія брала курс на нейтралізацію С., то вже 1919 перейшла до політики тісного союзу з С. при опорі на бідноту в боротьбі проти куркульства. В процесі *колективізації сільського господарства* С. пішли в колгоспи і разом з усім трудовим селянством перетворилися на колгоспне селянство.

СЕРЕДНЬОАЗІА́ТСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ 1916 — виступ пригноблених народів Середньої Азії і Казахстану в період *першої світової війни 1914—18* проти колоніальної політики царизму. Приводом до С. п. став царський указ, оголошений у червні 1916, про мобілізацію мусульманського населення в армію і на тилові роботи. С. п. було спрямоване проти царської влади, імперіалістичної війни, а також проти місц. адміністрації. Почалося стихійно як антиколоніальне, антивоєнне, поступово переросло в антифеодальне. Осн. рушійними силами повстання були *дехкани* і скотарі, а також робітники і ремісники. Почалося 4 (17).VII 1916 в Ходженті (тепер м. Ленінабад). Згодом охопило Самарк., Сирдар., Ферг., Закаспійську, Акмолінську, Семипал., Семиріченську, Тургайську, Урал. області. В 2-й пол. листопада чисельність повстанців досягла 50 тис. Найбільшого розвитку повстання набуло в Казахстані (особливо в Тургайській обл.), де його очолили *Амангельди Іманов* і А. *Джангільдін*. До кін. 1916 повстання було жорстоко придушене царськими військами. Однак у Закаспійській обл. воно тривало до кін. січня 1917.

СЕРЕДНЬОВІ́ЧНЕ МИСТЕ́ЦТВО — мистецтво часів раннього феодалізму в зх.-європ. (5—14 ст.) і сх.-європ. (10—17 ст.) країнах та мистецтво доби феодалізму в країнах Сходу.

СЕРЕДНЬОВІ́ЧЧЯ, середні віки — прийняте в істор. науці позначення періоду світової історії, який заступає історію стародавнього світу і передує *новій історії*. Поняття «середньовіччя» з'яви-

лось у італ. істориків-гуманістів у 15—16 ст., ствердилося в науці з 18 ст. Марксистська істор. наука розглядає С. як епоху *феодалізму;* межею між старод. часом і С. вважає падіння Рим. імперії (умовна дата 476), між С. і новою історією — *Англійську буржуазну революцію 17 століття*. Історію С. вивчає *медієвістика*.

«СЕРЕ́ДНЬОГО КЛА́СУ ТЕО́РІЯ» — сучасна буржуазно-реформістська доктрина, прихильники якої (П. Кон, Т. Маршалл, Дж. Бернард, Д. Коул, Р. *Арон* та ін.) твердять, нібито капіталізм став або стає безкласовим суспільством, суспільством «єдиного середнього класу», який розчинив у собі всі соціальні верстви, насамперед *буржуазію* і *робітничий клас*. Грунтуючись на антинаук. концепції *соціальної стратифікації*, прихильники «С. к. т.» беруть за критерій для визначення соціальної належності зайнятість, прибуток та ін. другорядні фактори, включаючи до «середнього класу» представників різних класів і соціальних груп. Неспроможність цих тверджень бурж. соціологів спростовується тим, що в капіталістич. суспільстві зайнятість, прибуток тощо визначаються основним — відношенням до засобів виробн., а роль службовців та інтелігенції у бурж. суспільстві залежить від того, чиїми союзниками — пролетаріату чи буржуазії — вони виступають у класовій боротьбі. «С. к. т.» спрямована проти марксистсько-ленінського вчення про вирішальну роль робітн. класу в революц. перетворенні дійсності.

Л. В. Губерський.

«СЕРЕ́ДНЬОГО РІ́ВНЯ ТЕО́РІЯ» — термін, яким у сучас. бурж. *соціології* позначають теоретичні побудови, що є опосередковуючою ланкою між загальносоціологічною теорією й емпіричним дослідженням. Термін запровадив Р. *Мертон* у зв'язку з осмисленням методологічної кризи, яку переживає *емпіризм* у сучас. бурж. соціології, і визнанням необхідності теор. узагальнень у соціальних науках. Проте, виходячи з методологічних засад *позитивізму*, Мертон та ін. представники бурж. емпіричної соціології принципово заперечують можливість загальносоціологічної теорії, здатної розкрити об'єктивні закономірності функціонування й розвитку суспільства як цілісної системи. Науковими вони вважають лише поняття, які є безпосередніми узагальненнями емпіричних даних, а можливості теор. аналізу суспільного життя обмежують лише описом окремих явищ поза зв'язком із соціальним цілим. У марксист. соціологічній л-рі термін «середнього рівня теорія» часом вживається для позначення спец. соціологічних теорій, за допомогою яких вивчають конкретні сусп. процеси, соціальні групи та інститути і які будуються на засадах *історичного матеріалізму* і є важливою формою зв'язку з емпіричним дослідженням соціальної дійсності.

СЕРЕДНЬОДНІПРО́ВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура племен *бронзового віку*, пам'ятки якої поширені на території Середнього та Верхнього Придніпров'я. Датується 2-ю пол. 3-го — 1-ю пол. 2-го тис. до н. е. Виділив її 1927 В. О. *Городцов*. С. к. склалася на Правобережжі Дніпра. В кін. 3-го тис. до н. е. племена С. к. розселилися на Верх. Подніпров'ї і асимілювали місц. неолітичне населення. Етапи розвитку: ранній (24—22 ст. до н. е.), середній (22—17 ст. до н. е.), пізній (17—15 ст. до н. е.). На поселеннях відкрито залишки наземних жител з кам'яними вогнищами. Досліджено поховання в курганних і грунтових могильниках з трупопокладеннями і трупоспаленнями. Племена С. к. виготовляли кам'яні (в т. ч. крем'яні), бронзові знаряддя праці, зброю та прикраси, а також глиняний посуд, орнаментований відбитками шнура, прокресленими лініями, наколами. Металеві предмети виготовляли з металу кавказького і карпато-дунайського походження. Основою г-ва носіїв С. к. було скотарство і землеробство. Вони мали широкі зв'язки з сусідніми та віддаленими племенами. Їхній суспільній устрій — патріархально-родовий лад з ознаками майнової нерівності. С. к. входила до складу *шнурової кераміки культур* Європи, носіями яких, як вважають, були предки слов'ян, балтів і германців.

Літ.: Пассек Т. С. К вопросу о среднеднепровской культуре. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1947, в. 16; Артеменко И. И. Среднеднепровская культура. «Советская археология», 1963, № 2; Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967; Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. К., 1974.

І. І. Артеменко.

СЕРЕДНЬОДУНА́ЙСЬКА РІВНИ́НА — у басейні середньої течії Дунаю, в межах Угорщини (більша частина), Чехословаччини, Румунії, Югославії, Австрії та в Закарп. обл. УРСР (*Закарпатська низовина*). Пл. майже 200 тис. км². Займає міжгірне зниження, обмежоване Альпами, Карпатами, Динарським нагір'ям. Вис. до 100—200 м. Поверхня плеската чи злегка погорбована. Складена вапняками, пісковиками, глинами; поширені алювіальні піски та *лес*. Клімат помірно континентальний, на сході — посушливий. Опадів 500—600 мм, у горах — до 900 мм на рік. Переважають чорноземи. Більшу частину С. р. розорано, є ділянки лісостепової рослинності (гол. чин. у передгір'ях). Густо заселена. Розвинуте землеробство.

СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯ́НСЬКИЙ ГО́ВІР, середньонаддніпрянські говірки — говір укр. мови. Належить до її південно-східного наріччя. Поширений в осн. на Пд. Київ. обл., в Черкас., Полтав., частково Сумській областях. На базі С. г. сформувалася сучасна укр. *літературна мова*. Основні фонетичні, граматичні й лексичні риси говірок збігаються з літ. нормою. Специфічні особливості є вузьколокальними. Характерні риси С. г. у фонетиці: приголосні **т, д, с, з, н, л, ц** перед і, що походить з о, та в називному відмінку прикметників і займенників поряд з м'якою вимовою мають і тверду чи напівм'яку (т'ік — тік — тік, л'ій — лій — лій, бо́с'і — бо́сі — бо́сі), у частині говірок поширені м'які шиплячі перед а в словоформах типу «лош'а́», «кач'а́», «б'іж'а́т'», «с'п'іш'а́т'», альвеолярний л (ли́па, лоза́, галу́шка), м'який о' (гр'ад, р'а́ма, база́р'); у морфології: в частині говірок іменники з суфіксом -ин- мають у називному відмінку множини флексію -е(сел'а́не), у деяких іменниках у давальному й місцевому відмінках множини — -ім, -іх (ко́н'ім, л'у́д'ім, на ко́н'іх, л'у́д'іх), спостерігається вплив твердої групи іменників на м'яку (во́л'ойу, кон'о́м), а в прикметниках навпаки — м'якої на тверду (б'іл'ій, гру́б'ій), присвійні прикметники в називному відмінку множини часто мають паралельні закінчення -и та -і (ма́ти[с]ри[с]ни — ма́ти[с]ри[с]н'і), інфінітив співіснує в двох варіантах (ходи́ти — ходи́т', бу́ти — бут'), у ряді говірок у 1-й особі однини теперішнього часу дієслів 2-ї дієвідміни немає чергування **д, т, з, с** із шиплячими (вод'у́, крут'у́, воз'у́), в 3-й особі дієслів 2-ї дієвідміни втрачається закінчення -т' (хо́де, про́се), а в 3-й особі дієслів 1-ї дієвідміни закінчення скорочується (ду́ма, слу́ха, пита́), замість прийменника (і префікса) «від» уживається переважно «од» (оддати, од ха́ти). Є своєрідна лексика: ви́в'ід — «димар», бе́лебен' — «незарослий горб», ви́рок — «неглибоке провалля» тощо.

А. М. Залеський.

СЕРЕДНЬОРОСІ́ЙСЬКА ВИСОЧИ́НА — в центрі Європ. частини СРСР, у межах *Східно-Європейської рівнини*. Осн. її частина лежить в РРФСР, пд.-зх. відроги — на тер. України. Довж. бл. 1000 км, шир. до 500 км. Щодо рельєфу С. в. являє собою хвилясте плато з пересічними висотами 200—250 м, макс. — 293 м. Поверхня значно розчленована. Поширені карстові (див. *Карст*) западини, місцями *зсуви*. В основі С. в. залягають докембрійські породи Воронезького кристалічного масиву. На Пн. височина складена девонськими й кам.-вуг. вапняками, що перекри-

Середньодніпровська культура.
Речі з пам'яток:
1—5 — глиняні горщики;
6,8 — бронзові підвіска і браслет;
7, 11 — кам'яні сокири;
9 — янтарне намисто;
10 — крем'яна сокира;
12 — рогова шпилька.

ваються піщано-глинистими юрськими і крейдовими відкладами, на Пд.— відкладами юрського, крейдового, палеогенового і неогенового віку (піски, пісковики, крейда, глини). Значні площі вкриті лесовидними суглинками та *лесом*, трапляються моренні відклади (див. *Морена*). Корисні копалини — залізна руда *Курської магнітної аномалії*, бурі залізняки, буре вугілля, глини, біла крейда, фосфорити та ін. На С. в. беруть початок численні річки, що належать до бас. Чорного (Десна з Сеймом, Псел, Ворскла), Азовського (Дон з Сіверським Дінцем) і Каспійського (Ока з притоками) морів. Височина розташована в межах трьох природних зон — мішаних лісів, лісостепової і степової. У грунтовому покриві переважають чорноземи та сірі лісові грунти. Лісистість змінюється від 9 до 11%. Лісові масиви (дуб, ясен, липа, сосна) збереглися гол. чин. по річкових долинах, місцями — на межиріччях. Ділянки цілинних злаково-різнотравних степів — у Центральночорноземному заповіднику імені В. В. Альохіна. Значну частину С. в. розорано. Густо населена. *В. І. Галицький.*

СЕРЕДНЬОСИБІ́РСЬКЕ ПЛОСКОГІ́Р'Я — в центр. частині Пн. Азії, в межах Якут. АРСР, Краснояр. краю та Ірк. обл. РРФСР. Лежить між річками *Єнісеєм* на Зх. і *Леною* на Сх., з Пн. оточене Пн.-Сибірською низовиною, з Пд. — горами Сх. Саяну, Прибайкалля та Забайкалля. Площа бл. 3,5 млн. км². У рельєфі переважають плоскі широкі межиріччя з пересічною вис. 500—700 м. Найбільше підняті ділянки — плато Путорана (1701 м), *Єнісейський кряж* (1104 м). Складене переважно палеозойськими відкладами, прорваними *інтрузіями* основних порід (базальти, діабази, габро-діабази), лише подекуди виходять на поверхню породи докембрійського фундаменту *Сибірської платформи*. З корисних копалин є кам. вугілля, заліз., нікелеві й мідні руди, золото, алмази, природний газ, графіт тощо. Клімат різко континентальний. Опадів 200—500 мм на рік (на плато Путорана — до 700—800 мм). Поширена *багаторічна мерзлота*. Поверхня С. п. розчленована глибокими долинами приток Єнісею та Лени. Річки С. п. мають величезні запаси гідроенергії (на р. Ангарі — Іркутська ГЕС та *Братська ГЕС*). Більша частина С. п. лежить у зоні тайги (переважають модринові й соснові ліси), у пд. частині є ділянки лісостепової та степової рослинності. З тварин характерні північний олень, лось, бурий ведмідь, білка, соболь; з птахів — глухар, рябчик. Річки багаті на рибу.

СЕРЕДНЬОСТО́ГІВСЬКА КУЛЬТУ́РА — археологічна культура *мідного віку*, поширена в степовому Придніпров'ї, басейні Сіверського Дінця і Нижньому Подонні. Назва походить від урочища Середній Стіг (тепер у межах м. Запоріжжя), де було розкопано поселення цієї культури. Серед пам'яток С. к. інтерес становлять окремі шари поселення *Молюхів Бугор, Олександрійського поселення, Дерії́вське поселення і могильник* на Дніпрі та багато інших. Досліджені також могильники Олександрійський, Ігренський та ін. При розкопках могильників виявлено поховання з обрядом трупопокладення на спині з підігнутими ногами. В пам'ятках С. к. знайдено гостродонні посудини з високою шийкою, оздоблені гребінцевим, шнуровим та ін. орнаментом, бойові молоти з рогу оленя, тесла, мотики, псалії, глиняні статуетки людини, фігурки кабана, риби, крем'яні ножі, наконечники списів, мідні прикраси тощо. В розвитку культури, що існувала від серед. 4-го до серед. 3-го тис. до н. е., виділяється 2 осн. періоди: раніший — т. з. дошнуровий, або волоський, і пізніший — шнуровий, або дерії́вський. Осн. заняттям племен С. к. було скотарство (розводили, гол. чин., коней, яких одними з перших в Європі приручили для верхової їзди).

Середньостогівська культура. Речі з пам'яток: 1, 2 і 4 — глиняний посуд; 3 — кам'яна сокира; крем'яні знаряддя: 5 і 6 — наконечники стріл, 7 — ніж; 8 — гарпун з рогу тварини.

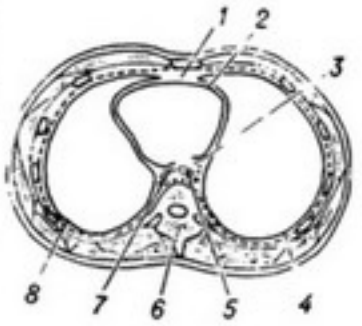
Літ.: Телегін Д. Я. Середньостогівська культура. В кн.: Археологія Української РСР. т. 1. К., 1971.

Д. Я. Телегін.

СЕРЕДО́ВИЩЕ в біології — сукупність умов, в яких існують організми. В *екології* під С. розуміють сукупність зовн. умов існування організмів та їх угруповань (зовн., чи навколишнє, С.). Окремі елементи С.— *екологічні фактори* поділяють на *абіотичні фактори, біотичні фактори* та *антропічні фактори*. В реальному С. всі екологічні фактори діють комплексно, але дія окремих факторів має свої відмінності. Найважливішими з абіотичних факторів є ті, що представлені в С. в мінімальній кількості — т. з. лімітуючі фактори (напр., недостатня кількість тепла у високих і низьких широтах або води у пустелях). Вплив біотичних факторів виявляється тим сильніше, чим вища щільність *популяції* (напр., при масовому розмноженні окремих видів посилюється конкуренція за їжу і простір, зростає загибель від хвороб). Дія тих чи ін. біотичних факторів С. залежить від властивостей організмів, а також від рівня структурної організації живих систем. Для окремих організмів і їх популяцій С. є умови відповідних *біогеоценозів*, які в свою чергу входять до складу *біосфери*. Саме на цих надорганізмових рівнях проявляється особливо тісна взаємодія абіотичних факторів С. і живих систем, що склалася в процесі *еволюції* життя і забезпечує *кругообіг речовин* на Землі. Розрізняють також водне С., грунтове С. та ін.; стосовно *паразитів*— гостальне С. (організм хазяїна). В фізіології і медицині розрізняють поняття внутрішнього С., до якого відносять кров, лімфу, міжклітинну та ін. рідини організму, за допомогою яких здійснюється *обмін речовин* і координуються фізіол. і біохім. процеси, підтримується *гомеостаз* в організмі тварин і людини. Рідини внутр. С. виконують також важливі *бар'єрні функції*, захищаючи організм від інфекцій, інтоксикацій та ін. негативних впливів зовн. С. У людини і високоорганізованих тварин відповідний стан внутр. С. підтримується внаслідок *нейрогуморальної регуляції*.

Літ.: Кашкаров Д. Н. Среда и сообщество. М., 1933; Штери Л. С. Непосредственная питательная среда органов и тканей. М., 1960; Наумов Н. П. Экология животных. М., 1963; Одум Е. Основы экологии. Пер. с англ. М., 1975. *О. В. Вікторов-Набоков.*

СЕРЕДОСТІ́ННЯ — ділянка *грудної порожнини* людини та ін. ссавців, що знаходиться посередині, між двома серозними плевральними мішками. Розрізняють передній і задній відділи С. В передньому відділі розміщуються *серце, трахея, вилочкова залоза* тощо; в задньому — *стравохід*, великі *вени* тощо. Поділ С. на відділи є умовним. Патологічні процеси виникають, як правило, в певних відділах, що має значення при діагностиці і лікуванні. Закриті або відкриті пошкодження органів С. лікуються хірургічно. Захворювання органів С.: *кісти, пухлини, запалення* тощо.

Середостіння (схема горизонтального розпилу тулуба на рівні 6-го грудного хребця): *1* — переднє середостіння; *2* — серцева сумка; *3* — заднє середостіння; *4* — плевральний мішок; *5* — аорта; *6* — хребець; *7* — стравохід; *8* — плевральний мішок.

СЕРЕ́ЖКА — просте *суцвіття*. Типові С. характерні для представників порядку вербових (Salicales) і є похідними *колоса*, від якого відрізняються тим, що бувають тільки одностатевими і опадають разом з віссю суцвіття відразу після цвітіння (тичинкові С.) або після достигання (маточкові С.). Суцвіття представників букових і березових, які часто називають С., належать до складних суцвіть.

СЕРЕНА́ДА (франц. sérénade; першоджерело: італ. sera — вечір) — вокальний або інструмент. муз. твір вітального характеру. Походить від «серени» — вечірньої пісні *трубадурів*, яка виконувалася просто неба на честь коханої. У 17—18 ст. С.— не тільки вокальний, а й інструм. твір типу багаточастинної *сюїти, дивертисменту* для невеликого оркестру або ансамбля (Й. Гайдн, В. А. Моцарт). З 19 ст.— жанр камерно-вокальної музики (Ф. Шуберт, М. Глинка, О. Бородін, П. Чайковський, К. Стеценко, Я. Степовий, В. Косенко); інструментальна сольна п'єса (Ф. Мендельсон-Бартольді, М. Лисенко, А. Аренський); інструм. ансамблевий або оркестровий циклічний твір (Л. ван Бетховен, А. Дворжак, П. Чайковський, О. Глазунов). *В. Д. Тимофєєв.*

Сережка тополі чорної. Схема суцвіття **сережка**.

С. В. Серебсен.

Ю. Сернан.

СЕРЕНГЕ́ТІ — нац. парк на Пн. Танзанії. Пл. 1295 тис. га. Засн. 1951 (тер. взято під охорону 1940). Розташований в зоні Сх.-Африканських розломів, на вис. 920—1850 м, переважно в межах плато Серенгеті. Тер. парку перетинають річки Мбалагеті й Гуруметі з притоками, багато озер. У центр. частині парку — низькотравна *савана* з масивами акацієвого лісу. З тварин характерні лев, зебра, жирафа, слон, буйвол; понад 200 видів птахів. В охоронній зоні С.— чорний носорог, леопард, гепард, гієновий собака. Парк має абсолютно заповідну, рекреаційну (див. *Рекреація*) та охоронну зони. Район туризму, мисливства.

В. І. Олешенко.

СЕ́РЕНСЕН Сергій Володимирович [16 (29).VIII 1905, Хабаровськ — 2.V 1977, Москва] — укр. рад. вчений у галузі механіки, акад. АН УРСР (з 1939). Закінчив (1926) Київ. політех. ін-т, працював в ін-ті бул. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР (1934—40 — директор), викладав у Київ. авіац. ін-ті (1934—41) і Моск. технологічному авіац. ін-ті (1934—77). В 1941—67 — співробітник Центр. ін-ту авіац. моторобудування, з 1967 — Держ. н.-д. ін-ту машинознавства (Москва). Осн. праці присвячені динамічній міцності деталей машин при змінних навантаженнях, втомленості металів. Розробив критерії міцності металів і несучої здатності елементів конструкцій. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1949.

СЕРЕ́Т — ріка в УРСР, гол. чин. у межах Терноп. обл., ліва притока *Дністра*. Довж. 242 км, площа бас. 3900 км². Тече Подільською височиною у крутих берегах, має звивисте русло; шир. річища у пониззі до 50 м. Воду ріки використовують для технічного водопостачання і зрошування; рибництво. На С. споруджено невеликі водосховища, багато ставків; ГЕС; розташовані міста *Тернопіль, Чортків*.

СЕРЖА́НТ (франц. sergent) — військ. звання молодшого командного складу в збройних силах багатьох держав. Це звання вперше з'явилося у 15 ст. у франц. армії. В Росії чин С. запроваджено в 17 ст. (в рос. регулярній армії існував 1716—98). В Рад. Збройних Силах (з 1940) запроваджено військ. звання: молодший С., С. і старший С. У ВМФ СРСР званню С. відповідає звання старшина 1-ї статті.

СЕРИ́Н, α-аміно-β-оксипропіонова кислота, $HOCH_2CH(NH_2)COOH$ — моноаміномонокарбонова *амінокислота*. Існує у вигляді двох оптично активних — L- і D- і рацемічної — DL-форм. Належить до амінокислот з незарядженими полярними гідроксильними групами. Легко розчинний у воді. С. здатний утворювати ефіри фосфорної і органічних кислот. До ОН-груп С. приєднуються сахарні кільця в *глікопротеїдах*. Майже всі білки містять L-С. С.— замінна амінокислота. Попередником С. в її *біосинтезі* є D-3-фосфогліцеринова кислота (проміжний продукт *гліколізу*). У клітинах С. бере участь у біосинтезі гліцину, метіоніну, триптофану, а також етаноламіну, холіну. Включається в *трикарбонових кислот цикл* через ацетилкофермент А і *піровиноградну кислоту*, яка утворюється при розпаді С. в організмі. С. входить до складу активного центру деяких ферментів, зокрема протеаз.

СЕРИЦИ́Т (від грец. σηρικός — шовковий) — мінерал класу *силікатів*, дрібнолускувата відміна *мусковіту*. Безбарвний або зеленуватого кольору. Блиск шовковистий. С.— породоутворюючий мінерал *метаморфічних гірських порід* та *інтрузивних гірських порід* кислого і середнього складу. Нерідко трапляється також у гідротермальних утвореннях.

СЕРІ́ЙНЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — тип організації виробництва, що характеризується одночасним виготовленням на підприємстві широкої номенклатури однорідної продукції, випуск якої повторюється протягом тривалого часу. С. в. найбільш поширене в машинобудуванні і металообробці. Вироби випускають серіями, деталі — партіями. Залежно від величини серії розрізняють великосерійне, середньосерійне і дрібносерійне виробн. Великосерійне виробн. за своїм характером наближається до *масового виробництва*. Дрібносерійне виробн.— перехідна форма від *одиничного виробництва* до випуску продукції дрібними серіями.

СЕ́РІЯ (від лат. series — ряд) — 1) Група однорідних або споріднених за спільними ознаками предметів, явищ, дій тощо. 2) Розряд, категорія цінних паперів, документів, позначених цифрами (рідше літерами). 3) В геології — таксономічна одиниця місцевих стратиграфічних підрозділів. За обсягом відповідає відділові (див. *Відділ* у геології), але може бути й більшою або меншою від нього. С. поділяють на світи (див. *Світа* в геології), вони мають власні геогр. назви (напр., острозька серія рифею).

СЕРКЕБА́ЄВ Єрмек Бекмухамедович (н. 4.VII 1926, Петропавловськ, тепер Каз. РСР) — казах. рад. співак (баритон), нар. арт. СРСР (з 1959). Член КПРС з 1958. У 1951 закінчив Алма-Атинську консерваторію. З 1947 — соліст Казах. театру опери та балету ім. Абая. Партії: Абай («Абай» Жубанова і Хаміді), Амангельди («Амангельди» Тулебаєва), Мазепа («Мазепа» Чайковського), Дон Жуан («Дон Жуан» Моцарта), Олег Кошовий, Володимир Ульянов («Молода гвардія», «Брати Ульянови» Мейтуса). Виступає як камерний і естрадний співак. Знімався в кіно. Держ. премія СРСР, 1977.

СЕ́РНАН (Cernan) Юджін (н. 14.III 1934, Чікаго) — астронавт США, капітан 1-го рангу ВМФ. Закінчив (1956) ун-т ім. Пердью (Лафейєтт, шт. Індіана) і військ.-мор. школу США у Монтереї (шт. Каліфорнія). З 1963 — у групі астронавтів. Разом з Т. *Стаффордом* 3—6.VI 1966 здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-9». Під час польоту С. виходив у космос. Разом з Т. Стаффордом і Дж. *Янгом* 18—26.V 1969 здійснив обліт Місяця на косміч. кораблі «Аполлон-10». Місячна кабіна з С. і Т. Стаффордом, що відокремилась від космічного корабля, вийшла 21 травня на орбіту штучного супутника Місяця і перебувала на віддалі 15 км від поверхні Місяця. Після стикування місячної кабіни з космічним кораблем екіпаж повернувся на Землю. 7—19.XII 1972 разом з Х. *Шміттом* і Р. *Евансом* здійснив політ на Місяць як командир космічного корабля «Аполлон-17». Місячна кабіна з С. і Шміттом опустилась на поверхню Місяця 11.XII 1972 у районі гір Тавр і кратера Літтров. При переміщенні по Місяцю астронавти користувались місяцеходом.

СЕ́РНО-СОЛОВЙОВИЧІ — рос. революц. демократи; були в числі організаторів «*Землі і волі*» 60-х рр., брати. Микола Олександрович [13 (25).XII 1834, Петербург — 14 (26).II 1866, Іркутськ]. Закінчив Олександрівський ліцей у Петербурзі (1853). В 1853—59 — на держ. службі. В 1860 за кордоном зблизився з О. І. *Герценом* і М. П. *Огарьовим*, співробітничав у виданнях *Вільної російської друкарні*. Восени 1861 — навесні 1862 в Петербурзі був членом ЦК «Землі і волі», один з авторів її програмних документів, сприяв розвиткові зв'язків між петерб. і лондон. центрами рос. визвольного руху. Став одним з найближчих соратників М. Г. *Чернишевського*. Мав зв'язки з революц. демократами України. Заарештований 7 (19).VII 1862, ув'язнений у Петропавловській фортеці, за «процесом 32-х» відправлений на довічне заслання до Сибіру. Олександр Олександрович [15 (27).VII 1838, Петербург — 4 (16).VIII 1869, Женева]. Закінчив Олександрівський ліцей (1857). В 1861 — у складі центру «Землі і волі». В 1862 виїхав за кордон, де залишався до кінця життя, засуджений за «процесом 32-х» на довічне вигнання. В 1867 вступив у Женевську секцію 1-го Інтернаціоналу. Виражав погляди лівого крила рос. революц. еміграції. Листувався з К. Марксом. Покінчив життя самогубством.

СЕРОДІАГНО́СТИКА (від лат. serum — сироватка і *діагностика*) — метод лабораторної діагностики, заснований на здатності *антитіл* сироватки крові людини і тварин специфічно реагувати з відповідними *антигенами*. Використовується С. для виявлення інфекційних захворювань, для визначення *групи крові*, а також у судово-медичній практиці (для з'ясування характеру кров'яних плям). Для С. специфічними є *серологічні реакції*. С. має велике значення при виявленні атипових і прихованих випадків інфекційних і венеричних захворювань, застосовується при дослідженні вагітних, *донорів*, працівників харчоблоків і дитячих закладів. С. використовують також при дослідженні тварин, які можуть бути джерелом інфекції.

У ветеринарії С.— метод масової діагностики *інфекційних хвороб* тварин, який дає змогу розпізнавати хворобу ще до появи клінічних ознак; часто комбінують з проведенням алергіч. реакцій (при *бруцельозі, сапі*). У рослинництві С. використовують для виявлення зараження рослин збудниками хвороб, видової діагностики грибів, бактерій, вірусів та оцінки стійкості рослин проти різних хвороб.

К. Ф. Чернушенко (С. в медицині).

СЕРО́ЗНА ОБОЛО́НКА (від лат. serum — сироватка) — оболонка внутрішніх органів і порожнин тіла (*очеревина, плевра, перикард, епікард*) хребетних тварин і людини. Складається з *мезотелію*, під яким лежить сполучнотканинний шар. Виділяє серозну рідину, що полегшує рухи внутр. органів; виконує захисну функцію (див. *Бар'єрна функція*). При *перитоніті, плевриті, перикардиті* та ін. захворюваннях функції С. о. порушуються.

СЕРОЛОГІ́ЧНІ РЕА́КЦІЇ — реакції, що застосовуються для *серодіагностики*. С. р. є результатом взаємодії *антигена* з *антитілом*, яка може виявитися як в умовах спеціального твердого середовища (*агар-агар* та ін.), так і рідкого. Сполучення антигена і антитіл потребує додержання певних умов: наявності електролітів у середовищі, температурного режиму (37°, 18—20° або 4—5°), оптимального співвідношення інгредієнтів середовища. Антигеном при С. р. служать завись живих або вбитих мікроорганізмів, білки мікробів або тканин, токсини мікробів, *еритроцити, лейкоцити*. В деяких випадках антигеном можуть бути й чужорідні еритроцити (напр., еритроцити барана, оброблені розчиненими білками або полісахаридами мікробів, хім. речовинами). Антитіла містяться в сироватці крові (сироватка досліджуваних людини або тварини чи спеціальна діагностична сироватка). С. р. виявляються в склеюванні антигена (реакція аглютинації, гемаглютинації) або випадінні в осад (реакція преципітації), втраті рухомості мікроорганізму (коли антигеном є мікроорганізм, здатний рухатися — реакція іммобілізації), нейтралізації токсинів (реакція нейтралізації), посиленні *фагоцитозу* (реакція опсонізації) та ін. В деяких випадках для виявлення антигенів або антитіл в крові чи тканинах використовуються сироватки і антисироватки, мічені флюорохромами або ізотопами (реакція імунофлюоресценції і радіоімунотест). Більшість С. р. високоспецифічні і чутливі, але від наявності у різних видів бактерій, вірусів і тканин заг. антигенів можуть спостерігатися неспецифічні реакції. С. р. застосовуються для діагностики інфекційних захворювань у людини і тварини (холери, черевного і висипного тифів, дизентерії, *кандидамікозу*, сифілісу, гонореї, *туляремії, токсоплазмозу* та ін.), для визначення *груп крові*, виявлення специфічності антитіл до тканинних і лейкоцитарних антигенів, в судовій медицині, в наук. дослідженнях тощо. Див. також *Серологія, Серотерапія, Сироватки імунні*.

К. Ф. Чернушенко.

СЕРОЛО́ГІЯ (від лат. serum — сироватка і грец. λόγος — слово, вчення) — розділ *імунології*, що вивчає фізичні, хімічні та біологічні властивості сироватки крові людини та тварин. С. як вчення бере початок з 90-х рр. 19 ст. з праць нім. вченого Е. Берінга і япон. С. Кітасато, які вперше виявили у крові речовини (антитоксини), що нейтралізують правцеві та дифтерійні токсини. В 1891 ці вчені вперше застосували протидифтерійну сироватку з лікувальною метою. Їх вважають засновниками *серотерапії*. В цей період були розроблені методи визначення антитіл, основані на принципах реакцій *лізису* (нім. бактеріолог Р. Пфейффер, вітчизн. вчений В. І. Ісаєв, 1894, франц. вчений Ж. Борде, 1895), *аглютинації* (франц. вчений Ф. Відаль, 1896), *преципітації* (нім. вчений Р. Краус, 1897, рос. вчений Ф. Я. Чистович, 1899) і впроваджені в *серодіагностиці*. Франц. вчений Е. Ру (1894) запропонував метод виготовлення антидифтерійної кінської сироватки, що дало можливість широко застосовувати її в лікувальній практиці. З відкриттям у 1901 австр. вченим К. Ландштейнером *груп крові* з'явився новий напрям у С.— вчення про ізоантитіла (подібні антитілам). Розвиток С. в нашій країні пов'язаний з іменами вітчизн. вчених І. І. *Мечникова*, М. Ф. *Гамалії*, Ф. Я. Чистовича, І. А. Кричевського, Л. О. *Зільбера*, А. Ф. Білібіна, Г. П. Руднєва, К. В. Буніна, П. Ф. Здродовського та ін. Осн. завданнями С. є: розробка методів одержання високоспецифічних діагностичних, лікувальних і профілактичних сироваток; розробка серологічних методів дослідження з діагностичною і науковою метою в інфекційній і неінфекційній імунології, *епідеміології* (для виявлення джерела інфекції та шляхів її передачі, визначення ефективності *вакцинації*, вивчення інтенсивності імунологічних і алергічних реакцій при різних видах захворювань); розробка методів *серопрофілактики* і серотерапії інфекційних захворювань і їх ускладнень, вивчення механізмів утворення антитіл, їх властивостей, особливостей взаємодії з антигеном. Див. також *Серологічні реакції, Сироватки імунні*.

Літ.: Моргунов И. Н., Супоницкая В. И. Гуморальные факторы иммунологической реактивности организма. К., 1975; Серологическая диагностика бактериальных инфекций. М., 1976; Никитин В. М. Справочник серологических реакций. Кишинёв, 1977; Вопросы серологической диагностики. Алма-Ата, 1980.

К. Ф. Чернушенко.

СЕРОПРОФІЛА́КТИКА (від лат. serum — сироватка і *профілактика*) — спосіб запобігання інфекційним захворюванням людини і тварин шляхом застосування *сироваток імунних* або *гамма-глобулінів*, що містять антитіла проти відповідних збудників. Показанням для С. є контакт з хворими на інфекційні захворювання чи наявність забруднених ран. Застосовується для профілактики *правця*, анаеробних інфекцій, *сибірки*, післяопераційних гнійних ускладнень, *кору, гепатиту вірусного* та ін. Введення імунних препаратів відразу ж створює пасивний *імунітет*, що зберігається протягом 3—4 тижнів. С. може повністю запобігти розвитку інфекційного захворювання або послабити його тяжкість. Введення імунних сироваток може викликати ускладнення: *сироваткову хворобу* або анафілактичний шок (див. *Анафілаксія*). Для запобігання їм сироватки вводять в 2—3 етапи, починаючи з дуже малих доз, поступово їх збільшуючи з інтервалом в 30 хв — 1 год.

У вет. практиці застосовують С. щодо колібактеріозу телят, паратифу поросят, сибірки, чуми, хвороби Ауєскі, дизентерії та ін. інфекційних хвороб. Див. також *Імунопрофілактика, Імунізація*.

К. Ф. Чернушенко.

СЕРОТЕРАПІ́Я (від лат. serum — сироватка і *терапія*) — метод лікування захворювань (переважно інфекційних) шляхом застосування *сироваток імунних*, які містять відповідні *антитіла*, що знешкоджують мікроорганізми або нейтралізують їхні *токсини, отрути*. С. застосовують для лікування стафілококової інфекції, *сибірки* та ін., вірусної інфекції (грипу, кору та ін.), токсикозів (при *дифтерії, ботулізмі, скарлатині, правці* тощо), при отруєнні токсинами змій. Тепер найчастіше використовується гамма-глобулінова фракція сироватки (*гамма-глобуліни*). С. швидко створює пасивний *імунітет* і найчастіше є додатковим методом лікування, звичайно застосовується в поєднанні з антибіотиками, хіміотерапевтичними препаратами та ін. лікувальними заходами. Іноді введення сироваток з лікувальною метою може викликати ускладнення — *сироваткову хворобу* або анафілактичний шок (див. *Анафілаксія*).

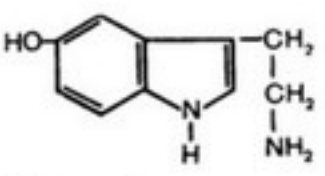
У ветеринарії С. застосовують для лікування тварин, хворих на сибірку, пастерельоз, диплококову септицемію, лептоспіроз, при ураженні правцем та укусах змій, телят, хворих на сальмонельоз, колібактеріоз. Див. також *Серопрофілактика, Імунотерапія*.

К. Ф. Чернушенко (С. в медицині).

Є. Б. Серкебаєв в ролі Абая («Абай» А. К. Жубанова і Л. А. Хаміді).

СЕРОТОНІ́Н, 5-окситриптамін — біологічно активна речовина, що міститься в крові та тканинах тварин і людини. Знайдений в гангліях безхребетних тварин, а також у мозку всіх ссавців. У людини серотонінвмісні *нейрони* знаходяться в серединних ядрах мозкового стовбура. Вважають, що С. відіграє роль *медіатора* нервової системи. С. синтезується з амінокислоти *триптофану* в нервових клітинах і в клітинах слизової оболонки тонкого кишечника і підшлункової залози, а потім виділяється в кров. Впливає на тонус судин, бере участь у регуляції функцій центральної нервової системи, а також травної, видільної і ендокринної систем.

Серотонін.

СЕРОШЕ́ВСЬКИЙ (Sieroszewski) Вацлав (літ. псевд.— Вацлав Сірко; 21.VIII 1858, с. Вулька-Коз-

Серп і молот.

ловська поблизу Радзиміна — 20.IV 1945, Пясечно під Варшавою) — польс. письменник, етнограф. В 1878 арештований за участь у визв. русі. У 1880—94 був на засланні в Сибіру. Там зустрічався з В. Короленком. У 1900—03 брав участь у наук. експедиціях у країни Азії. В 1914 вступив до легіону Пілсудського. До 1939 був зв'язаний з пануючими колами бурж. Польщі, в л-рі стояв на консервативних позиціях. У повісті «На межі лісів» (1894), зб. оповідань «У пастці» (1897), новелі «Дно злиднів» (1900), що містять багатий етногр. матеріал, описав тяжкі умови життя пригноблюваних царизмом народностей Росії. Повість «Оль-Соні-Кісань» (1906) — про життя корейського народу. Автор романів «Беньовський» (1916) і його продовження — «Океан» (1917). Етногр. праця «Якути» (1-й т. — рос. мовою, 1896) відзначена золотою медаллю Петербурзького геогр. т-ва. *Тв.:* Укр. перекл.— Пригоди тигра. Львів, 1958; Втеча. Львів, 1962; Рос. перекл.— Против волны. М.—Л., 1929. *І. М. Лозинський.*

«СЕРП» («Sierp») — газета, орган ЦК КП(б)У. Була розрахована переважно на польс. селян, які жили на тер. Рад. України. Видавали «С.» у Києві та Харкові польс. мовою. Перший номер вийшов 24.VI 1922. До 1928 виходила як щотижневик журнального типу. З листопада 1935 видавалась під назвою «Глос радзецкі» («Głos radziecki» — «Радянський голос»). У січні 1941 видання припинено. «С.» публікував найважливіші парт. матеріали, висвітлював питання рад. і культур. будівництва на селі тощо. Газета викривала класову суть бурж. націоналізму, розповідала про боротьбу трудящих Польщі проти фашист. диктатури.

СЕРП І МО́ЛОТ — державна емблема Союзу РСР, союзних і автономних рад. республік. Символізує соціалістичний суспільний лад, непорушний союз робітників, селян та інтелігенції, дружбу і братерство трудящих усіх національностей, які будують комуністичне суспільство. С. і м. уперше зображено на гербі РРФСР 1918. С. і м. — один з осн. елементів державного герба і державного прапора СРСР. Ця емблема є на гербових печатках *Рад народних депутатів*, держ. установ тощо. В УРСР законодавче закріплення зображення С. і м. визначено в Положенні про Держ. герб і Положенні про Держ. прапор УРСР, що їх затверджено Указами Президії Верховної Ради УРСР від 6.IV 1981, та в Указі від 10.IV 1981 про гербові печатки місцевих Рад народних депутатів УРСР та їхніх виконавчих комітетів.

СЕРПЕНТИ́Н [від лат. serpens (serpentis) — змія], змійовик — мінерал класу *силікатів*. $Mg_6(OH)_8[Si_4O_{10}]$. У мінералогії виділяють групу С., до якої відносять антигорит, хризотил і лізардит, хімічний склад яких відповідає формулі серпентину. *Сингонія* частіше моноклінна. Густина 2,5—2,7. Твердість 2,5—3,0. Колір білий, бурувато-зелений, темно-зелений, майже чорний. С.— породоутворюючий мінерал *серпентинітів*. Щільні відміни С. використовують як *виробне каміння*, хризотил-азбест — як теплоізоляційний матеріал.

СЕРПЕНТИНІ́Т — метаморфічна гірська порода, що складається гол. чином з *серпентину*. До складу С. в незначній кількості входять *олівін, піроксени, магнетит, хроміт*, іноді *шпінель, хлорит* та ін. мінерали. Колір С. зелений, часто плямистий. У Рад. Союзі поширений в РРФСР (Урал), на Закавказзі, Україні (Закарпаття, Побужжя). З С. пов'язані родовища хроміту, магнетиту, *нікелевих руд*. Використовують С. як сировину для виготовлення вогнетривкої цегли, щільні відміни — як *виробне каміння*.

СЕРПІ́ЛІН Леонід Семенович [22.III (4.IV) 1912, Київ — 27.II 1973, там же] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1943. Закінчив Київський інженерно-буд. ін-т (1937). Друкуватися почав 1933 (вірші). Автор оповідань і повістей «Після війни» (1946), «Світанок» (1947), «Клятва над багаттям» (1952), «Золота осінь» (1959), «Пора весняних вітрів» (1961), «Березовий гомін» (1969), «П'ять днів у вересні» (1973), романдилогії «Будівничі» (1955—57) про людей науки і мистецтва, творів для дітей (зб. оповідань «Серьожина радість», 1958).

СЕРПІ́НСЬКИЙ (Sierpiński) Вацлав (14.III 1882, Варшава — 21.X 1969, там же) — польський математик. Закінчив (1904) Варшавський ун-т. У 1917—51 дійсний член Академії знань у Кракові, з 1952 член і в 1952—57 віце-президент Польської АН у Варшаві, створеної на базі Академії знань та Варшавського наук. т-ва. Праці С. присвячені теорії множин та її застосуванню до топології і теорії функцій дійсної змінної, а також теорії чисел.

«СЕРПНЕ́ВА» НАРА́ДА ЦК РСДРП З ПАРТІ́ЙНИМИ ПРАЦІВНИКА́МИ 1913 — див. *Поронінська нарада ЦК РСДРП з партійними працівниками 1913*.

СЕРПНЕ́ВА РЕВОЛЮ́ЦІЯ 1945 У В'ЄТНА́МІ — нац. нар.-демократична революція, що привела до ліквідації іноземного колоніального панування, повалення монархічного режиму і встановлення нар.-демократичної влади у В'єтнамі. Відбулася в умовах, створених в результаті розгрому при вирішальній ролі СРСР нім. фашизму в Європі і япон. мілітаризму на Далекому Сході. Була наслідком розвитку нац.-визвольного руху у В'єтнамі, спрямованого проти франц. колонізаторів, які підкорили країну в 50—80-х рр. 19 ст., і япон. загарбників, які окупували її 1940. В 1940 Компартія Індокитаю створила і очолила нац.-визвольний фронт «В'єтмінь» (Ліга боротьби за незалежність В'єтнаму), який об'єднав у своїх рядах всі патріотичні сили країни. Протягом 1941—44 формувалися збройні загони, створювалися опорні бази. 16.VIII 1945 за рішенням компартії почалося заг. повстання. Був організований Нац. к-т визволення на чолі з *Хо Ші Міном*. 19.VIII Ханой перейшов до рук повсталого народу. 24.VIII імператор Бао Дай підписав зречення від престолу. 25.VIII революція перемогла на Пд. В'єтнаму. 27.VIII у Ханої було сформовано Тимчасовий революц. уряд, головою якого став Хо Ші Мін; 2.IX 1945 проголошено Декларацію незалежності В'єтнаму і утворення Демократичної Республіки В'єтнам. Перемога С. р. у В. відкрила шлях для широких соціально-екон. перетворень у країні, мала великий вплив на розвиток нац.-визвольного руху в країнах Пд.-Сх. Азії. Див. також *В'єтнам*, розділ Історія.

О. В. Новакова.

СЕРПНЕ́ВЕ — селище міського типу Тарутинського р-ну Одес. обл. УРСР. Розташоване на р. Когильник, за 4 км від залізнич. ст. Бессарабська (Молд. РСР). 2,4 тис. ж. (1982). Радгосп, вівчарський комплекс. Середня школа, лікарня, Будинок культури, 3 б-ки. Засн. 1816, с-ще міськ. типу — з 1947.

СЕРПНЕ́ВИЙ АНТИПАРТІ́ЙНИЙ БЛОК 1912 — об'єднання опортуністичних груп і течій (троцькісти, ліквідатори, бундівці та ін.), які намагалися протиставити себе партії після *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* (січень 1912). Створений за ініціативою Троцького на конференції ліквідаторів у Відні (серпень 1912). Прикриваючись «позафракційністю», гаслом «об'єднання» і «примирення» всіх с.-д. фракцій і груп, прихильники блоку на ділі виступали проти більшовицької партії, її ленінського ЦК, намагались відвернути робітників від революц. боротьби, створити в Росії замість пролетарської центристську, а по суті опортуністичну партію. Антипарт. платформа, схвалена конференцією, не включала революц. лозунгів демократичної республіки, конфіскації поміщицької землі, *права націй на самовизначення*. Більшовики на чолі з В. І. Леніним викривали опортуністичний характер блоку. С. а. б. вони протиставили блок з *меншовиками-партійцями*, які виступали проти спроб меншовиків-ліквідаторів зруйнувати підпільну революц. партію. С. а. б. не знайшов підтримки серед робітників і 1913—14 розпався.

СЕ́РПУХОВ — місто обл. підпорядкування Моск. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на лівому березі р. Оки. 141 тис. ж. (1982). С.— значний пром. центр Підмосков'я. Розвинута маш.-буд. та металообр. (з-ди: дослідний ковальсько-пресового устаткування, мотоциклетний, інструментальний, електромех. «СЕМЗ», мех. та ін.), текст. (суконна і тонкосуконна ф-ки, бавовняний комбінат), хім. (з-д хімічного волокна) пром-сть. Меблева, швейна та паперова ф-ки: підприємства харч. і буд. матеріалів пром-сті. У С.— факультет Всесоюзного заочного маш.-буд. ін-ту, маш.-буд. та приладобуд. технікуми, пед., мед. і торг. уч-ща. Всесоюзний н.-д. ін-т нетканих текстильних матеріалів. Історико-художній му-

зей. Поблизу С.— Наук. центр біологічних досліджень АН СРСР, Астрономічна обсерваторія фіз. ін-ту АН СРСР (м. Пушино) та Серпуховський синхрофазотрон (с-ще Протвіно). С. відомий з 1328.

СЕ́РПУХОВСЬКИЙ ВІК І Я́РУС (від назви м. Се́рпухов Моск. обл. РРФСР) — пізній вік ранньокам'яновугільної епохи та відклади, що утворилися в той час. Уперше С. я. виділив рос. геолог С. М. Нікітін 1890, пізніше його розглядали як верх. під'ярус візейського ярусу (див. *Візейський вік і ярус*) та нижню частину намюрського ярусу (див. *Намюрський вік і ярус*); з 1974 вважають самостійним ярусом. На тер. України відклади С. я. (аргіліти, алевроліти, пісковики та вапняки) поширені в *Дніпровсько-Донецькій западині*, Донбасі, на *Українському щиті*, пд. схилі Воронезького кристалічного масиву, в *Галицько-Волинській синеклізі*. Їхня потужність — від 5—10 до 1600 м. З відкладами С. я. пов'язані родовища кам. вугілля, нафти і газу, буд. матеріалів. Див. також *Кам'яновугільний період і кам'яновугільна система*. *О. І. Берченко.*

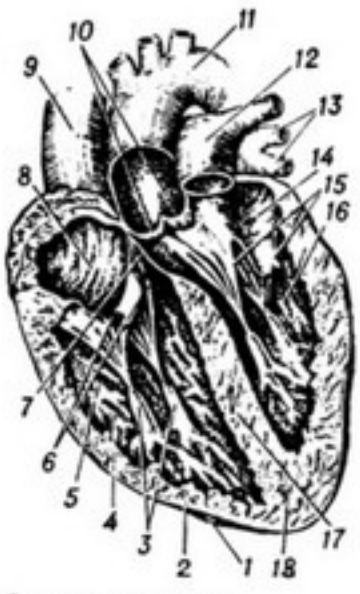
СЕРТИФІКА́Т (франц. certificat, від лат. certus—безсумнівний і facio — роблю) — 1) Документ, що посвідчує той або ін. факт (напр., С. про мореплавність судна, С. медичний про щеплення при виїзді в будь-яку країну тощо). 2) Облігації спеціальних держ. позик, напр., в СРСР С. держ. трудових ощадкас (1927). 3) С. страховий — документ, що містить умови страхового договору і замінює *поліс страховий*. 4) У зовнішній торгівлі С. якості — документ, що посвідчує якість товару і видається компетентними органами (в СРСР його видає Торг.-пром. палата).

СЕ́РЦЕ — центр. орган *серцево-судинної системи* тварин і людини, ритмічні скорочення стінок якого забезпечують *кровообіг*. Є у представників більшості груп багатоклітинних тварин (крім губок, кишковопорожнинних, плоских і круглих червів). У всіх безхребетних С. розвивається із спинної судини. У кільчастих червів, напр., функцію С. виконують частини пульсуючих судин — спинної і парних бічних; у плечоногих С. вже диференціюється: одне т. з. С.— біля шлунка і 1—3 пари С. на великих судинах; у багатьох членистоногих С. добре розвинене, складається з двох — чотирьох передсердь та шлуночка. У хордових С. розвивається з черевної судини. У покривників С.— коротка труба, без клапанів; у безчерепних (напр., у ланцетника) С. як відособленого органа немає, і циркуляція крові здійснюється внаслідок пульсації черевної аорти і основних зябрових судин, що відходять від неї (т. з. зябрових сердець). У хребетних С.— масивний м'язовий мішок з клапанами, які відділяють передсердя від шлуночків і шлуночки від артерій. Розташоване у целóмі (вторинна порожнина тіла). С. хребетних, що дихають зябрами (круглороті та риби, крім дводишних), — з двома камерами: передсердям і шлуночком, доповненими венозним синусом та артеріальним конусом. Останній за структурою і функцією доповнює роботу шлуночка. Але у більшості риб на місці артеріального конуса існує цибулина (розширення) аорти. В серце риб надходить лише венозна кров. Дводишні земноводні і плазуни, крім крокодилів, мають трикамерне С., два передсердя, які у безногих і хвостатих форм розділені неповною перегородкою, що частково вдається в шлуночок. Праве передсердя у земноводних доповнене венозною пазухою, а шлуночок — артеріальним конусом. Артеріальна і венозна кров у шлуночку змішується. У зв'язку з особливостями будови С. і принципом його функціонування у плазунів до голови надходить артеріальна кров, а до тулуба — змішана. Крокодили, птахи і ссавці мають чотирикамерне С. з двома передсердями і двома шлуночками. Артеріальна і венозна кров у цих тварин тече по окремих руслах — великому та малому колах кровообігу. Стінка С. хребетних тварин і людини складається з трьох шарів: внутр.— *ендокарда*, серед.— *міокарда*, зовн.— *епікарда*. Серцевому м'язу властивий *автоматизм* (здатність скорочуватись під впливом місцевих чинників без участі центральної нервової системи). У людини С.— порожнистий чотирикамерний м'язовий орган, який здійснює безперервне перекачування крові з вен великого і малого кіл кровообігу в артерії для підтримання життєдіяльності організму. Розташоване асиметрично в грудній клітці, в замкненому серозному мішку навколосерцевої сумки (*перикарді*). Має овальну форму, схожу з плоским конусом. Розмір С. приблизно дорівнює розмірові кулака. Довжина С. досягає 12—15 см, поперечний розмір — 8—11 см, передньо-задній — 5—8 см. Маса С. в середньому дорівнює 280 г. С. поділяється поздовжньою перегородкою навпіл на праву (венозну) і ліву (артеріальну) половини, які не сполучаються між собою. Кожна половина складається з двох камер — передсердя (верхньої) і шлуночка (нижньої). Передсердя з шлуночком сполучаються через передсердно-шлуночкові отвори. Ці отвори для однобічного кровотоку мають клапани стулкового типу, утворені складками ендокарда. В правому отворі розташований трикуспідальний клапан (має три стулки), в лівому — мітральний клапан (має дві стулки). Від поверхонь стулок, що спрямовані в шлуночки, відходять сухожильні нитки (хорди), які, в свою чергу, прикріплюються до сосочкових м'язів шлуночків і запобігають провисанню стулок в передсердя під час скорочення шлуночків. Праве передсердя С. являє собою порожнину, куди відкриваються устя верхньої і нижньої порожнистих вен і вінцевий синус. Місткість його становить 100—180 мл. Правий шлуночок С. сполучається з правим передсердям через передсердно-шлуночковий отвір, а з легеневою артерією через артеріальний конус. На початку легеневого стовбура міститься півмісяцевий клапан, який складається з трьох півмісяцевих стулок і запобігає поверненню крові з легеневої артерії в правий шлуночок під час його розслаблення. В ліве передсердя впадають з кожного боку по дві легеневі вени, по яких надходить збагачена на кисень кров з легень. Місткість цього передсердя становить 100—130 мл. У лівий шлуночок кров потрапляє з лівого передсердя через мітральний (атріо-вентрикулярний) клапан, що утворюється двома стулками (передньою і задньою), хордальними нитками і папілярними м'язами. Під час *систоли* кров з лівого шлуночка виштовхується в аорту через аортальний клапан, складений з 3 півмісяцевих стулок. Під час *діастоли* (коли закриваються півмісяцеві стулки) кров не повертається в шлуночок. Над півмісяцевим клапаном аорти з лівої і правої пазухи відкриваються відповідні устя коронарних артерій, які живлять серцевий м'яз. Венозне відтікання крові з С. відбувається трьома шляхами: в вінцеву пазуху, в передні вени і в малі вени. Координація скорочень м'яза С. здійснюється за рахунок імпульсів, які виникають автономно в синоатріальному вузлі правого передсердя, поширюються по провідній системі С. (атріо-вентрикулярний вузол, пучки Гіса і волокна Пуркінє), послідовно збуджуючи міокард передсердь і шлуночків. На частоту виникнення хвиль збудження впливають парасимпатична і симпатична нервові системи (див. *Вегетативна нервова система*). Хвороби С.: *ендокардит, міокардит, перикардит, стенокардія, ішемічна хвороба серця, пороки серця*, гіпертензії, *інфаркт міокарда* тощо. *Л. О. Бабенко, М. М. Ільєнко, Г. В. Книшов* (С. у людини).

СЕ́РЦЕ ШТУ́ЧНЕ — апарат, що призначається для повної заміни насосної функції серця. В 1924 С. С. Брюхоненко сконструював перший у світі апарат для штучного кровообігу — автожектор (штучне серце — легені). Першу модель С. ш. було створено рад. вченим В. П. Деміховим 1937. Однак широкі дослідження з цієї проблеми почалися лише наприкінці 50-х рр. Проблема створення С. ш. розвивається у двох напрямах. Один з них — створення С. ш. з зовн. приводом. Практичне значення праць в цьому напрямі зумовлене, в першу чергу, необхідністю мати для екстрених реанімаційних (див. *Реанімація*) ситуацій модель С. ш., що була б здатною на недовгий час (від кількох годин до декількох діб) забезпечити життєдіяльність організму, від моменту раптового припинення діяльності хворого серця до моменту підбору серцевого трансплантата (див. *Трансплантація*). Другий напрям — створення та застосування повністю імплантованого (див. *Імплантація*) С. ш., яке призначається для довгочасного забезпечення організму

В. Серпінський.

Серце людини. Внутрішня будова: *1* — епікард; *2* — міокард; *3* — сосочкові м'язи; *4* — ендокард; *5* — правий шлуночок; *6* — трикуспідальний клапан; *7* — перетинчаста частина міжшлуночкової перегородки; *8* — праве передсердя; *9* — верхня порожниста вена; *10* — півмісяцеві клапани аорти; *11* — дуга аорти; *12* — легеневий стовбур; *13* — ліві легеневі вени; *14* — ліве передсердя; *15* — двостулковий клапан; *16* — лівий шлуночок; *17* — м'язова частина міжшлуночкової перегородки; *18* — верхівка серця.

Серцевидка малоребриста.

адекватним (відповідним) кровообігом. Основні конструкції С. ш., що відповідають сучасним технічним і медико-біологічним вимогам, є насосами «мішкового» або «діафрагмального» типів. Конструкції клапанів для С. ш. надзвичайно різноманітні. Всі вони поділяються на пелюсткові та вентильного типу. Апарати для короткочасної заміни серця мають, як правило, зовнішній привод. В імплантованому апараті для довгочасної заміни серця є внутрішнє джерело енергії та *комп'ютер* для узгодження режиму роботи С. ш. з рівнем артеріального тиску та потребами організму. Поряд з технічними питаннями по створенню С. ш. великі труднощі становить проблема пошуку матеріалів для виготовлення вузлів С. ш. До них пред'являються такі вимоги: висока міцність, відсутність «втомлюваності», здатність зберігати свої фіз.-хім. властивості в організмі людини, біологічна інертність. Залишається актуальною проблема профілактики *тромбозу*. При тривалій роботі С. ш. в організмі тварин розвиваються різні зміни в легенях, печінці, нирках та ін. органах. Ці зміни можуть бути як функціональними, так і морфологічними. Тривалість життя експериментальних тварин з С. ш. досягає багатьох місяців.

Збагачується досвід тимчасової заміни серця людини. Розробка апаратів С. ш. відкриває можливість постійної заміни безповоротно ушкодженого серця на відміну від пересадки людського серця.

А. І. Хомазюк.

СЕРЦЕВИ́ДКА, кардіум (Cardium) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (у сучасних видів довж. до 6 см, у викопних до 9 см) опукла, видовжено-овальна або серцевидна (звідси назва). Бл. 200 сучасних і кілька сотень викопних видів; поширені переважно у прибережній зоні теплих морів, окремі види — у пн. морях. Їстівні. В СРСР — 10 сучасних видів, з них у Чорному м.— 4. У викопному стані відомі починаючи з тріасу. С. називають також молюсків з родів: Ceratoderma, Serripes, Clinocardium та інші.

А. Л. Путь.

СЕРЦЕВИ́НА у рослин — центральна частина *стебла*. На початку розвитку С. складається з кулястих або циліндричних клітин *паренхіми*, які нерідко містять *хлоропласти*. Внутр. частина С. в багатьох рослин (злаків, зонтичних, губоцвітих та ін.) з ростом розривається, утворюючи *міжклітинники*. При утворенні ядерної *деревини* клітинні оболонки С. дерев'яніють. У деяких багаторічних рослин (яблунь, груш та ін.) С. довгий час залишається живою і виконує функції запасальної тканини.

СЕРЦЕ́ВО-СУДИ́ННА СИСТЕ́МА — система, що включає *серце* та розгалужену сітку *кровоносних судин* і лімфатичних судин. Осн. функцією її є доставляти поживні речовини й кисень до тканин організму та відводити від них продукти *обміну речовин*. Центр. органом С.-с. с. є серце, що виконує функцію насоса. Завдяки ритмічним скороченням серцевого м'яза *кров* надходить під тиском (70—120 мм рт. ст.) з лівого шлуночка в *аорту*, а звідси — у її розгалуження — *артерії* та дрібніші судини — артеріоли, а далі — в *капіляри*. Через стінку капілярів поживні речовини та кисень надходять з крові в тканини, а вуглекислий газ та ін. продукти клітинного обміну — з тканин у кров. Кров з капілярів збирається в дрібні *вени*, що, зливаючись, утворюють великі вени, по яких кров надходить до правого передсердя. Ця частина С.-с. с. утворює велике коло *кровообігу*. У вени надходить і *лімфа* — по судинах *лімфатичної системи*. З лімфою у кров надходять продукти обміну, поживні речовини та клітинні елементи (*лімфоцити, моноцити* тощо). Від правого шлуночка серця венозна кров надходить по малому колу кровообігу в легені, де вона віддає вуглекислий газ і збагачується на кисень, після чого повертається до лівого передсердя. По С.-с. с. з кров'ю розносяться до всіх органів і фізіологічно активні речовини (*гормони, медіатори* тощо), які беруть участь у *нейро-гуморальній регуляції*. Діяльність С.-с. с. взаємопов'язана з функцією *видільної системи, дихання органів* та ін. органів і систем. Регуляція С.-с. с. здійснюється нервовою системою та гуморальними речовинами (див. *Гуморальна регуляція*). Про порушення функції С.-с. с. див. *Серцево-судинні захворювання*.

А. І. Хомазюк.

СЕРЦЕ́ВО-СУДИ́ННІ ЗА́СОБИ — група лікарських препаратів, що застосовуються для лікування серцевої недостатності і порушень судинного тонусу. До С.-с. з. належать препарати різної хім. природи. За механізмом дії існує умовний поділ на антиангінальні, антиаритмічні, антиатеросклеротичні, антикоагулянтні та ферментативні препарати. Антиангінальні препарати купірують приступи *стенокардії* (швидкодіючі судинорозширювальні засоби, зокрема *нітрогліцерин*), попереджують приступи при хронічній *ішемічній хворобі серця* (судинорозширювальні препарати тривалої дії, зокрема еринІт, сустак тощо), поліпшують обмінні процеси (препарати, які зменшують потребу міокарда в кисні, зокрема карбохромен). Антиаритмічні препарати нормалізують порушений ритм серця (етмозин, аймалін) та купірують раптові *тахікардії* (т. з. серцеві *глікозиди* — дигітоксин, дигоксин та ін. рослинні лікар. препарати). Антиатеросклеротичні препарати, які збуджують судиноруховий центр (напр., *кордіамін*, коразол, *камфора*), застосовуються при судинній недостатності, що супроводиться *гіпотонією;* клофелін, резерпін тощо вживаються при *гіпертонічній хворобі*. У випадках гострої судинної недостатності (*колапс*) використовують швидкодіючі судинні засоби (напр., мезатон, *норадреналін* та ін.). Антикоагулянти — препарати, які стримують зсідання крові (напр., *гепарин*, неодикумарин тощо). З метою профілактики *тромбозів* призначають сильний антитромбоцитарний препарат — ацетилсаліцилову кислоту.

Ферментативні препарати сприяють руйнуванню тромбів (тромболітичні ферменти, зокрема фібринолізин), а також підвищують активність дії ін. препаратів.

Н. І. Нужина.

СЕРЦЕ́ВО-СУДИ́ННІ ЗАХВО́РЮВАННЯ — хвороби *серцево-судинної системи*. Серцево-судинні захворювання поділяються на хвороби серця (*кардіосклероз, інфаркт міокарда*, міокардіодистрофії, *міокардити, перикардити, пороки серця, ендокардити* та ін.), артерій (*атеросклероз, гіпертонічна хвороба, інсульт, артеріїт, артрити* та ін.), вен (*варикозне розширення вен, тромбофлебіт, ендартеріїт облітеруючий* тощо). Смертність від С.-с. з. становить у всьому світі від 49 до 54% заг. смертності, у т. ч. в СРСР 51%. В економічно розвинутих країнах С.-с. з. займають перше місце у структурі захворюваності, тимчасовій і стійкій втраті працездатності й смертності населення. В структурі С.-с. з. *ішемічна хвороба серця* (ІХС), атеросклероз, гіпертонічна хвороба, інфаркт міокарда займають домінуюче місце. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), смертність від атеросклерозу і ІХС в економічно розвинутих країнах в останні роки помітно зросла, особливо серед чоловіків 35—44 років, що вказує на певний зв'язок С.-с. з. з умовами і способом життя людини. В умовах сучасної цивілізації спосіб життя людини протягом одного покоління різко змінився; рівновага нервового і м'язового напруження, яка установилася протягом століть, порушується, що веде до ломки біологічно-адаптивних активних механізмів, порушення вегетативної регуляції функцій організму, зниження компенсаторних можливостей, в першу чергу з боку серцево-судинної системи з наступним розвитком функціональних і структурних змін в ній. В основі таких захворювань, як атеросклероз, ІХС та інфаркт міокарда, лежать складні порушення процесів обміну, і в першу чергу ліпідного обміну, зміни в системі *зсідання крові* та функціональні і структурні зміни у стінці великих магістральних артеріальних судин, що спричинюють в остаточному підсумку порушення кровопостачання життєво важливих органів та їх функцій. Одна з форм серцево-судинної патології — гіпертонічна хвороба, що найчастіше зустрічається, розвивається в зв'язку з порушенням коркової регуляції судинорухового центру та дальших зрушень в *нейро-гуморальній регуляції* судинного тонусу. Ураження серцево-судинної системи, як правило, спостерігаються при *ревматизмі, колагенових хворобах*, міокардитах, нерідко з формуванням клапанних пороків серця. При цьому провідна роль відводиться інфекції. Можливі також природжені дефекти розвитку серця і судин. Раннє виявлення та систематичне лікування дозволяє затримати даль-

ший розвиток захворювання. Найважливішими заходами профілактики серцево-судинних захворювань є здоровий спосіб життя, систематична фізична активність, позбавлення шкідливих звичок та факторів риску (куріння, надмірна вага, алкоголь та ін.). Боротьба з С.-с. з. в СРСР є важливим завданням системи охорони здоров'я. Держава надає великого значення розвиткові наукових досліджень з *кардіології*, удосконаленню організаційно-методичної і лікувально-профілактичної допомоги хворим на С.-с. з. Значно розширено мережу наукових і лікувально-профілактичних закладів, формується злагоджена кардіологічна служба країни. Створено Всесоюзний і республіканські кардіологічні науково-організаційні центри, завданням яких є планування і координація наукових досліджень у країні, а також удосконалення орг.-методичної допомоги практичній охороні здоров'я. Зокрема, у Києві 1977 на базі *Кардіології українського науково-дослідного інституту* ім. акад. М. Д. Стражеска створено *Республіканський кардіологічний центр*, який очолює наукові дослідження з кардіології у республіці, провадить організаційну, лікувально-консультативну роботу і підготовку кадрів у цій галузі. Для поліпшення і прискорення роботи з основних проблем кардіології вперше в СРСР розроблено «Національну програму наукових досліджень з кардіології» до 1985 р. Укр. н.-д. ін-т кардіології разом з Вченою радою М-ва охорони здоров'я УРСР і АН УРСР розробили «Республіканську наукову програму з кардіології» (1978—85), яка передбачає розв'язання фундаментальних і прикладних питань з провідних проблем серцево-судинних захворювань. Ці питання в УРСР досліджують вчені більш як 30 ін-тів. Впровадження результатів наукових досліджень в практику дозволить не тільки стабілізувати, а й знизити рівень серцево-судинних захворювань. Рад. система надання кардіологічної допомоги хворим визнана ВООЗ найбільш досконалою. *М. К. Фуркало.*

СЕСІЇ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ — в СРСР періодичні зібрання *народних депутатів* відповідних представницьких органів держ. влади для виконання ними своїх функцій; осн. організаційно-правова форма роботи *Рад народних депутатів*. На сесіях можуть розглядатися всі питання, що їх віднесено до відання відповідної Ради нар. депутатів. Водночас Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік, а також закони про відповідні ланки місц. Рад встановлюють перелік питань, які можна вирішити виключно на сесії відповідної Ради. Сесії складаються із засідань Рад нар. депутатів (у Верховній Раді СРСР — з роздільних і спільних засідань палат), а також засідань постійних (див. *Постійні комісії Рад народних депутатів*) та ін. комісій, що проводяться в період між сесіями. Порядок скликання і проведення сесій *Верховної Ради СРСР* визначається Конституцією СРСР і *Регламентом Верховної Ради СРСР*. Порядок скликання і проведення сесій Верховних Рад союзних і авт. республік визначається Конституцією СРСР, конституціями цих республік й відповідними регламентами (див., зокрема, *Регламент Верховної Ради УРСР*); сесій місц. Рад — конституціями союзних і авт. республік та відповідними законами про *місцеві Ради народних депутатів*.

Сесії Верховної Ради СРСР скликаються Президією Верховної Ради СРСР: чергові — двічі на рік; позачергові — за ініціативою Президії Верховної Ради СРСР, а також за пропозицією союзної республіки або не менш як третини депутатів однієї з палат. Новообрана Верховна Рада СРСР скликається Президією Верховної Ради попереднього складу не пізніше як через два місяці після виборів. Указ про скликання сесії публікується, як правило, не пізніше як за 30 днів до її відкриття. На сесіях розглядаються найважливіші питання держ., суспільно-політ., госп., соціально-культурного будівництва та *зовнішньої політики*. Тільки на сесіях вирішуються питання, що становлять виключну компетенцію Верховної Ради СРСР: прийняття Конституції СРСР, внесення до неї змін; прийняття до складу СРСР нових республік, затвердження утворення нових авт. республік і авт. областей; затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку СРСР, Держ. бюджету СРСР і звітів про виконання їх, утворення підзвітних Верховній Раді органів Союзу РСР. Верховна Рада СРСР як найвищий представницький орган держ. влади країни користується правом прийняття *законів*. Сесії Верховної Ради СРСР відкриваються на роздільних або спільних засіданнях її палат (див. *Рада Союзу* і *Рада Національностей*). На роздільних засіданнях обираються голови палат та їхні заступники, створюються постійні та ін. комісії палат, перевіряються повноваження депутатів, обговорюються проекти законів та ін. питання, внесені на розгляд Верховної Ради СРСР. Проведення роздільних засідань забезпечує депутатам кожної палати найширші можливості в обговоренні питань з урахуванням специфічних завдань кожної палати. На спільних засіданнях палат обирається *Президія Верховної Ради СРСР*, утворюється уряд — *Рада Міністрів СРСР*, обирається *Верховний Суд СРСР*, призначається *Генеральний прокурор СРСР*, утворюється К-т нар. контролю СРСР, заслуховуються доповіді з питань, внесених на розгляд Верховної Ради СРСР, приймаються закони, постанови, звернення, заяви, декларації Верховної Ради, затверджуються укази, що їх у період між сесіями прийняла Президія Верховної Ради СРСР і які відповідно до Конституції СРСР (ст. 122) підлягають затвердженню Верховною Радою. На спільних засіданнях палат головують по черзі голова Ради Союзу і голова Ради Національностей. Роздільні і спільні засідання палат проводяться, якщо на них присутня більшість від загальної кількості депутатів відповідних палат.

Сесії Верховної Ради УРСР скликаються Президією Верховної Ради УРСР: чергові — двічі на рік, позачергові — за ініціативою Президії Верховної Ради УРСР, а також на пропозицію не менш як третини депутатів *Верховної Ради УРСР*. Перша сесія новообраної Верховної Ради скликається *Президією Верховної Ради УРСР* попереднього складу не пізніше як через два місяці після виборів. На сесіях розглядаються і розв'язуються найважливіші політ., госп. і соціально-культурні питання життя республіки. На сесіях Верховної Ради УРСР вирішуються питання, що становлять її виключну компетенцію: прийняття *Конституції УРСР*, внесення до неї змін; затвердження держ. планів екон. і соціального розвитку УРСР, держ. бюджету республіки та звітів про виконання їх, утворення підзвітних Верховній Раді УРСР органів, прийняття законів республіки. На першій сесії кожного скликання обираються Голова Верховної Ради і чотири його заступники. Голова керує засіданням Верховної Ради і відає її внутр. розпорядком; заступники за дорученням Голови головують на засіданнях, а під час його відсутності виконують функції Голови в порядку черговості. На першій сесії перевіряються повноваження депутатів, обираються Президія Верховної Ради, постійні комісії, формується Уряд республіки, обирається *Верховний Суд УРСР*, утворюється Комітет народного контролю УРСР. Відповідно до ст. 97 Конституції УРСР закони УРСР приймаються або Верховною Радою республіки, або нар. голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням Верховної Ради УРСР. Вона приймає також постанови та ін. акти з питань, що розглядаються на сесіях, затверджує Укази Президії Верховної Ради УРСР, прийняті в період між сесіями Верховної Ради.

Сесії місцевих Рад народних депутатів скликаються виконавчими комітетами в строки, встановлені конституціями союзних і авт. республік і законами про місцеві Ради (в УРСР — не рідше як чотири рази на рік). Сесія може бути скликана й на пропозицію не менш як третини заг. кількості депутатів відповідної Ради. Перша сесія новообраної Ради скликається виконкомом попереднього скликання не пізніше як через 15 днів після виборів і відкривається одним з найстаріших за віком депутатів. Наступні сесії відкриваються головою виконкому. Сесії вважаються правомочними при наявності не менш як двох третин від кількості депутатів відповідної Ради. Засідання є відкритими. В них можуть брати участь з правом дорадчого голосу депутати ін. Рад. На сесіях розглядаються і вирішуються питання держ., госп. і соціально-культур. будівництва, віднесені

до відання Ради. При цьому тільки на сесіях можуть бути розглянуті такі, напр., питання, як визнання повноважень депутатів або дострокове припинення їх, обрання виконкому; утворення і обрання постійних комісій, заслуховування звітів про їхню роботу, а також повідомлень депутатів про виконання ними депутатських обов'язків; розгляд *запитів депутатських* і прийняття по них рішень; утворення відділів і управлінь, затвердження та увільнення від посади їхніх керівників; утворення к-ту (групи) нар. контролю та заслуховування його звітів; утворення різних комісій при виконкомах; затвердження поточних і перспективних планів екон. і соціального розвитку, місц. бюджетів та звітів про виконання їх; затвердження плану заходів по виконанню *наказів виборців* та деякі ін. Перелік питань, що належать до виключної компетенції кожної з ланок місц. Рад нар. депутатів і можуть вирішуватись тільки на сесіях, визначається законами про відповідні Ради.

В. С. Шевченко.

СЕ́СІЯ ЕКЗАМЕНАЦІ́ЙНА (від лат. sessio — засідання) — період складання екзаменів у вищому або середньому спец. навч. закладі, де запроваджено *курсову систему навчання* або *предметно-курсову систему навчання*. На денних і вечірніх ф-тах (відділеннях), як правило, в навчальному році дві С. е.— зимова й весняна, на заочних — одна, лабораторно-екзаменаційна (див. *Вечірня освіта, Заочна освіта*). Кількість екзаменів визначається навчальним планом. У вищих навч. закладах до С. е. студенти допускаються за умови складення заліків за *семестр*, встановлених *навчальними програмами*; у серед. спец. навч. закладах — учні, що мають позитивні підсумкові оцінки. Студентів, які успішно виконали навч. план і склали екзамени, переводять на наступний *курс*. В СРСР та ін. соціалістичних країнах тим, хто навчається без відриву від виробництва, в період С. е. надається додаткова оплачувана державою відпустка. *Т. Л. Пономаренко.*

СЕСЛА́ВІН Олександр Микитович (1780, с. Єсемово Ржевського пов. Тверської губ.— квітень 1858, там же) — герой *Вітчизняної війни 1812*, генерал-лейтенант (1814). Служив у гвардійській кінній артилерії. На поч. Вітчизн. війни 1812 був ад'ютантом ген. М. Б. *Барклая-де-Толлі*. Учасник *Бородінської битви 1812*. У вересні призначений командиром партизан. загону. Виявив відхід французів з Москви у напрямі Малоярославця. Учасник визволення Вязьми, Борисова, Вільнюса. Відзначився у *Лейпцігській битві 1813*. Після 1814 — у відставці.

СЕ́СПЕЛЬ Мішші [справж. прізв. та ім'я — Кузьмін Михайло Кузьмич; 4 (16).XI 1899, с. Казаккаси, тепер с. Сеспель Канашського р-ну Чув. АРСР — 15.VI 1922, с. Старогородка, тепер Козелецького р-ну Черніг. обл., похований у м. Острі] — чув. рад. поет, засновник чув. рад. л-ри. Член Комуністичної партії з 1918. Один з організаторів комсомолу в Чувашії; працював в органах юстиції (1920—21). В 1921—22 служив у Червоній Армії у Києві, працював на Україні. Друкуватися почав 1918. У віршах оспівував нове життя, любов до людей праці, закликав до боротьби з старим світом («Майбутнє», «Поле Нового Дня», «Сталева віра», «Далеко в полі» та ін.). Писав оповідання, повісті, п'єси. Запровадив у чув. поезії силабо-тонічне віршування. Перекладач творів Т. Шевченка. В 1967 встановлено щорічну премію чув. комсомолу ім. Сеспеля в галузі л-ри і мистецтва.

Тв.: Укр. перекл.— Сталева віра. К., 1952; Поле Нового Дня. К., 1969; Вінок Сеспелю. К., 1980.

Літ.: Збанацький Ю. Сеспель. К., 1961; Чичканов П. Син Волги і Десни. «Радянське літературознавство», 1969, № 11; Степанюк Б. Діалог Сеспеля з Україною. В кн.: Степанюк Б. Синьоокий мій липень. К., 1973.

П. М. Чичканов.

СЕ́ССЮ (Тойо Ода; 1420, Акахама, префектура Окаяма — 1506, Суо, префектура Ямагуті) — япон. художник. Чернець буддійської секти дзен. Навчався у пейзажиста Сюбуна. В 1463—69 жив у Китаї, де вивчав твори майстрів 12—13 ст. Писав переважно пейзажі: «Зима» (2-а пол. 15 ст.), «Пейзаж» (1486) та ін. Відомий також і як портретист, майстер живопису «квітів і птахів» (розпис ширм), монументальних робіт (розписи храмів і палаців).

Літ.: Воронова Б. Тойо Ода. М., 1958.

СЕСТРОРЕ́ЦЬК — бальнеологічний і кліматичний приморський курорт. Входить до складу *Ленінградського курортного району*. Лік. засоби: *кліматотерапія*, морські купання (є піщаний пляж), сосновий ліс, вода, яка містить радон (використовується для ванн і пиття). Санаторії для дорослих і дітей, пансіонати. Функціонує цілий рік.

СЕТ — один з гол. богів у давньоєгип. релігії, бог війни, темряви й зла. За міфологією, С.— брат *Осіріса* та *Ісіди*. Він нібито через заздрощі вбив «доброго бога» Осіріса і довго правив світом, поки його не переміг Гор, син Осіріса.

СЕ́ТОН-ТО́МПСОН (Seton Thompson) Ернест (14.VIII 1860, Саут-Шілдс, Великобританія — 23.X 1946, Санта-Фе, Нью-Мексіко, США) — канадський письменник, художник-аніматіст, природознавець. Автор наук. праці «Життя диких звірів» (т. 1—8, 1925—27). У наук.-популярних («Життя лугового тетерева», 1883) та худож. творах («Тварини-герої», 1905 та ін.) поєднував цікавість сюжетів з наук. точністю. Роман «Проповідник з Кедрової гори» (1917) та автобіогр. твір «Стежками художника-натураліста» (1940) свідчать про критичне ставлення С.-Т. до бурж. цивілізації. Сам ілюстрував свої твори.

Тв.: Укр. перекл.— Мої знайомі. К., 1929; Маленькі дикуни. К., 1958; Оповідання про тварин. К., 1961; Рос. перекл.— Полное собрание сочинений, иллюстрированное автором, кн. 1—10. М., 1910; Рольф в лесах. М., 1958; Крэг — кутенейский баран. М., 1974; Рассказы о животных. М., 1980.

Б. Б. Букич-Ремізов.

СЕТУ́БАЛ — місто на Зх. Португалії, адм. ц. округу Сетубал в обл. Ештремадура. Порт на узбережжі Атлантичного ок. при впадінні р. Саду в зат. Сетубал. Залізнична станція. 637 тис. ж. (1980). Центр рибальства і консервування сардин. Виробн. мінеральних добрив, моторобудування, обробка корку, винобробство.

СЕУ́Л — гол. місто Пд. Кореї, осн. її екон., політ. і культур. центр. Виділений в самостійну адм. одиницю, прирівняну до провінції. Річковий порт на р. Хангані, вузол з-ць і автошляхів, аеропорт, значний порт на узбережжі зат. Канхваман Жовтого м. (аванпорт — Інчхон). Бл. 8 млн. ж. (1979). С. виник у ранньому середньовіччі як військ. фортеця. З 1394 — столиця Кореї. Після встановлення япон. протекторату над Кореєю (1905) С.— місцеперебування япон. ген. резидента, а після анексії Кореї Японією (1910) — япон. генерал-губернатора. З кін. 19 ст. С.— один з центрів антифеод., пізніше — нац.-визвольного руху (повстання 1882, *Березневе повстання в Кореї 1919*). У 1945 внаслідок капітуляції Японії С. було визволено від япон. загарбників. З 1948 С.— місцеперебування пд.-кор. маріонеткового уряду. В 1960, 1964—75, 1979—80 в С. відбувалися масові антиурядові виступи. В С.— металург., машинобудівна (гол. чин. автоскладання, виробн. запасних частин). електротех., радіоелектронна (на імпортних вузлах) та хім. пром-сть. Розвинуті текст. (переважно бавовняна) і харч. (виноробна, рисоочисна, борошномельна) галузі. Буд. матеріалів, гумові, шкіряні, поліграф., паперові, фарфоро-фаянсові, склоробні підприємства. Численні банки, правління місц. та іноз. компаній. Сеульський держ. та кілька приватних ун-тів (найбільший серед них — Корейський). Театр., хореографічний ін-ти та ін. вузи. Нац. академії наук, мистецтв, н.-д. ін-ти геології, атомної енергії та ін. наук. заклади. Нац. б-ка. Нац. музей, Музей образотворчих мистецтв та ін. Численні театри. Серед архіт. пам'яток — 3-ярусна пагода Хьонмьотхап храму Попчхонса (1085), фортечна стіна Ханьянсон, збереглася частково (1392—1446) з брамами Намдемун на Пд. (1398) та Тондемун на Сх. (1396), комплекс палацу Кьонбоккун (1394; зруйновано 1592, відбудовано у 19 ст., знову

Мішші Сеспель.

Сеул.
Пагода Хьонмьотхап храму Попчхонса. 1085. Тронний зал палацу Кьонбоккун. 1394.

зруйновано під час війни 1950—53), палац Чхандок (1404; зруйновано 1592, відбудовано в 17 ст.), пагода храму Вонгакса (1467), Чангьон (15—17 ст.), Доксу (16 ст.), в ансамблі якого — палац Сокджоджон (1901—11, тепер Нац. музей) і будинок Музею образотворчих мистецтв.

СЕУ́ТА — місто на Пн. Марокко. Разом з прилеглою територією (19 км²) перебуває під управлінням Іспанії. Порт на узбережжі Гібралтарської прот. Середземного м. 75 тис. ж. (1978). Судно-будування і судноремонт, підприємства харч. (гол. чин. рибоконсервної) та легкої пром-сті. В С.— ісп. військ.-мор. база. С. засн. у 7 ст. до н. е.

СЕФЕВІ́ДИ — династія шахів Ірану 1502—1736. Заснована *Ісмаїлом I*, нащадком шейха дервішського орлену Сефі ад-діна Ісхака, за ім'ям якого названо династію. С. створили велику д-ву (феод. *деспотію*), до складу якої входили Іран, Азербайджан, частина Вірменії, більша частина території сучасного Афганістану та інші території. Столицями держави С. були до 1555 м. Тебріз, 1555 — 97 або 1598 — Казвін, потім — Ісфаган. Найвідомішими представниками С., крім Ісмаїла I, були Тахмасп I (1524—76) і *Аббас I* (правив 1587—1629). На поч. 18 ст. д-ва С. розпалася під ударами афганських племен. Останнього С. скинув сефевідський полководець Надір (див. *Надір-шах*).

СЕФЕ́РІС (Σεφέρης, справж. прізв.— Сеферіадіс) Йоргос (19.II 1900, Ізмір — 20.IX 1971, Афіни)— грец. поет. З 1914 жив в Афінах. У 1925—62 — на дипломатичній роботі. Перша збірка — «Поворот» (1931). Збіркам «Слово про кохання» (1931), «Водоймище» (1932), «Легенди» (1935), «Босі танці» (1936), «Зошит вправ» (1940) властиві пошуки нових композиційних прийомів, образних засобів. У збірках «Палубний журнал» (1940—55) та «Дрозд» (1947) оспівав героїзм борців проти фашизму. Вболівання за долю Кіпру відбилося на зб. «На Кіпрі» (1955). Вірші «Коти святого Миколи» (зб. «18 текстів», 1970) та «По колючках дроку» (1971) спрямовані проти фашист. хунти, що 1967 захопила владу в країні. Автор кн. «Есе» (1944—62). Перекладав твори англ., франц. та давньогрец. поетів. Нобелівська премія, 1963.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. «Всесвіт», 1966, № 6; Рос. перекл. — [Вірші]. «Иностранная литература», 1969, № 9; [Вірші]. В кн.: Западноевропейская поэзия XX века. М., 1977

Т. М. Чернишова.

СЕЦЕСІО́Н (нім. Sezession, від лат. secessio — відділення, відхід) — назва кількох художніх об'єднань кін. 19 — поч. 20 ст. в Німеччині та Австрії. Найвідоміші — «Мюнхенський С.», «Берлінський С.» і «Віденський С.». Художники, які входили до С. (Ф. фон Штук і фон Уде — в Мюнхені, М. *Ліберман* — у Берліні та ін.), виступали проти офіц. академічного мист. Пізніше С. об'єднував художників декадентських напрямів.

СЕ́ЧА — продукт виділення (екскрет) хребетних тварин і людини; утворюється в *нирках* і виводиться через сечовивідні шляхи. З С. з організму виводяться вода, продукти *обміну речовин*, чужорідні речовини, що потрапили в організм. С. людини містить бл. 96% води, 1,5% неорганічних речовин (хлористий натрій, калій, сульфати, фосфати тощо), 2,5% органічних речовин (*сечовину, сечову кислоту*, креатинін, гіпурову к-ту тощо). Густина С. 1,010—1,025 г/см³; pH 4,8—8,0 (реакція від кислої до слабколужної). Колір С. від світло-жовтого до темно-коричневого (зумовлений наявністю в ній пігментів — уробіліну, урохрому та ін.). За добу у людини виділяється бл. 1,5 л С., у тварин — до 12 л. На склад і кількість С. впливають переважно склад їжі й стан організму. Аналіз С. дає уявлення про обмін речовин, що відбувається в нирках та ін. органах і тканинах, а також в організмі в цілому і використовується з діагностичною метою. Див. також *Сечовиділення, Сечоутворення*.

СЕЧІВНИ́К, уретра — трубчастий утвір, через який *сеча* виводиться із організму деяких безхребетних, хребетних тварин і людини. Початкову частину С. біля *сечового міхура* стискує круговий м'яз. Стінки С. розтягаються тільки при проходженні сечі; складаються з внутр. слизової оболонки, що містить залози, м'язової і сполучнотканинної оболонок. Чоловічий С. (довж. бл. 20 см, діаметр бл. 0,7 мм), крім сечі, виводить секрет *передміхурової залози* і *сперму*, яка надходить у нього через *сім'явивідні протоки*; закінчується на вершині голівки статевого члена. Жіночий С. (довж. бл. 4 см, діаметр. бл. 1 мм) закінчується між клітором і отвором *піхви*. Про захворювання С. див. *Уретрит*.

СЕЧОВА́ КИСЛОТА́, 2, 6, 8-триоксипурин, $C_5H_4N_4O_3$ — органіч. сполука, один з продуктів азотистого обміну в організмі. У людини і людиноподібних мавп С. к.— кінцевий продукт пуринового обміну (див. *Пуринові основи*); у всіх ін. ссавців — його проміжний продукт; у птахів, ряду плазунів і більшості комах — кінцевий продукт не тільки пуринового, а й *білкового обміну*. С. к. міститься в невеликій кількості у мозку, печінці, крові, сечі, поті ссавців (в т. ч. й людини), а також в екскрементах птахів і більшості плазунів. При деяких порушеннях *обміну речовин* С. к. відкладається в суглобах, м'язах, нирках. С. к. знайдена також в деяких рослинах. С. к. застосовується для промислового синтезу кофеїну.

СЕЧОВИДІЛЕ́ННЯ, сечовипускання, діурез — рефлекторний (див. *Рефлекси*) акт періодичного виділення *сечі* з організму ряду тварин і людини. С. відбувається внаслідок скорочення м'язів *сечового міхура* й розслаблення м'язів (т. з. сфінктерів), що розташовані в його шийці. Коли сечовий міхур наповнений сечею, відбувається подразнення його *механорецепторів* і *імпульси нервові* спрямовуються до центр. нервової системи, викликаючи потяг до С. Центри, що регулюють С., містяться в поперековому і крижовому відділах *спинного мозку* й підпорядковуються стовбуровим відділам і *корі великих півкуль головного мозку*.

СЕЧОВИ́Й МІХУ́Р — орган деяких безхребетних, більшості хребетних тварин і людини, в якому збирається *сеча* перед її виведенням з організму. У безхребетних С. м. буває непарний (у коловерток), множинний (у малощетинкових червів і п'явок) і парний (у вищих ракоподібних). С. м. хребетних звичайно непарний. С. м. у більшості наземних хребетних утворюється з *алантоїса*, у земноводних — з черевного виросту *клоаки*. У деяких плазунів (крокодилів, змій) С. м. рудиментарний (див. *Рудиментарні органи*), у птахів відсутній. С. м. людини — порожнистий м'язовий орган, міститься в малому тазі; має 3 отвори (в С. м. відкриваються два *сечоводи* і починається *сечівник*). Зверху і з боків С. м. вкритий *очеревиною*. У чоловіків задня стінка С. м. прилягає до прямої кишки, у жінок — до шийки *матки* і до *піхви*. Середня місткість С. м.— 500 мл. З середини С. м. вистелений слизовою оболонкою, зовні від якої лежить м'язовий шар. При розтяганні С. м. його стінка стоншується до 2—3 мм (товщина стінки в скороченому стані — 15 мм). Розміри і форма С. м. мають вікові, статеві та індивідуальні відмінності. Найпоширеніше захворювання С. м.— *цистит*.

СЕЧОВИ́НА, карбамід — кінцевий продукт *білкового обміну* у людини, деяких безхребетних і більшості хребетних тварин. Емпірична формула H_2NCONH_2. Виявлена в крові, м'язах, слині, лімфі та ін. рідинах і тканинах. Бере участь у регуляції водного режиму тварин.

Процес утворення С. з кінцевих продуктів розпаду білка — NH_3 і CO_2 — відбувається в печінці і складається з ряду ферментативних реакцій, які замикаються у цикл, що дістав назву циклу С., або орнітинового циклу, тому що важливим проміжним продуктом *біосинтезу* С. є *амінокислота* орнітин. З організму С. виводиться нирками і потовими залозами. Порушення функції нирок і захворювання, які пов'язані з прискореним розпадом тканинних білків, призводять до підвищення вмісту С. в крові (див. *Уремія*); вміст С. в крові людини в нормі 18—38 мг в 100 мл.

СЕЧОВИ́НА СИНТЕТИ́ЧНА, карбамід — концентроване азотне добриво, кормова речовина, яку одержують на заводах із *аміаку* і двоокису вуглецю: С. с. містить 46% азоту; як кормова добавка замінює білок в раціоні для жуйних тварин. В рубці шлунка жуйних живуть мікроорганізми, здатні використовувати С. с. для біосинтезу білка. Доросла вел. рог. худоба і вівці 25—30% своєї потреби в білках можуть задовольняти за рахунок С. с., яку вводять в раціон; 1 г карбаміду замінює 2,6 г *протеїну*. Пром-сть випускає С. с. в осн. гранульованою.

Сесею. Пейзаж «Чотири пори року». Фрагмент. Туш. 1486.

М. П. Сєверов.

СЕЧОВИ́НО-ФОРМАЛЬДЕГІ́ДНІ СМО́ЛИ — продукти *поліконденсації* сечовини з формальдегідом, здатні перетворюватися на просторові (зшиті) полімери. С.-ф. с.— тверді речовини білого кольору, розчиняються у воді і не розчиняються у більшості органічних розчинників. З підвищенням т-ри і при наявності кислотних каталізаторів С.-ф. с. тверднуть з розчину або розплаву, утворюючи безбарвні, світлостійкі, легко забарвлювані полімери. Застосовуються у виробництві *амінопластів*, шаруватих пластиків, для виготовлення *клеїв*, одержання тепло- та звукоізоляційного пінопласту — мінопори та ін.

СЕЧОВО́ДИ — парні трубчасті протоки, що відводять *сечу* з нирок людини і хребетних тварин. Розрізняють С. *пронефроса* — первиннониркові канали (у круглоротих), С. *мезонефроса* — первинні С., або вольфові канали (у риб і земноводних), С. *метанефроса* — вторинні С. Відкриваються С. зовн. сечовим отвором (у самок всіх костистих риб і в самців деяких цих риб), в сечостатевий синус (у круглоротих, осетрових, багатоперів, мулових риб, панцирних щук, у самців більшості костистих риб), в *клоаку* (у хрящових і дводишних риб, плазунів, птахів, *однопрохідних*), в *сечовий міхур* (у деяких плазунів, людини і всіх ссавців, крім однопрохідних).

СЕЧОГІ́ННІ ЗА́СОБИ, діуретики — речовини, які збільшують сечовиділення. С. з. зменшують вміст рідини в тканинах і серозних порожнинах. За дією С. з. поділяють на р е н а л ь н і — що діють безпосередньо на нирки (меркузал, новурит, гіпотіазид, лазикс, верошпірон та ін.), і е к с т р а р е н а л ь н і — які чинять сечогінну дію опосередковано, через ін. системи організму (хлорид амонію, хлорид кальцію та ін.).

Як С. з. застосовують також *екстракти, настої* і *відвари* рослин (листя мучниці, траву польового хвоща, листя ортосифону тощо). С. з. застосовують переважно при захворюваннях серцево-судинної системи, печінки, нирок, для зниження внутрішньочерепного тиску і зменшення набряку мозку.

СЕЧОКАМ'ЯНА́ ХВОРО́БА — захворювання, що супроводиться утворенням сечових каменів у сечових шляхах. Те саме, що й *нирковокам'яна хвороба*.

СЕЧОСТАТЄ́ВА СИСТЄ́МА — сукупність анатомічно і функціонально зв'язаних між собою органів виділення (див. *Видільна система*) і *статевих органів* тварин і людини. Ступінь зв'язку цих органів у різних груп організмів неоднаковий. Так, у більшості багатощетинкових червів, ехіурид, сипункулід і плечоногих статеві протоки зростаються з органами виділення. У самців земноводних і деяких риб *сеча* і статеві продукти виділяються через вольфові канали, або первинні *сечоводи*; у самців плазунів, птахів, ссавців і у чоловіків функцію виділення виконує *метанефрос* з сечоводом, що відходить від нього, вольфів канал перетворюється на сім'япровід. У самок хребетних тварин і жінок статеві продукти виводяться через *яйцепроводи*, що розвиваються з мюллерових каналів (частина протоки первинної нирки), а сеча — через сечоводи.

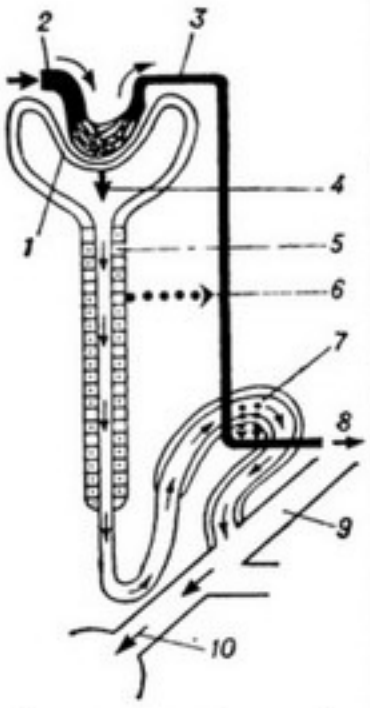

Схема руху рідини під час **сечоутворення:** *1* — боуменова капсула; *2* — приносна артерія; *3* — виносна артерія; *4* — клубочковий фільтрат; *5* — проксимальний звитий каналець; *6* — зворотне всисання води, глюкози, солей та ін.; *7* — дистальний звитий каналець; *8* — плин крові до вени; *9* — збиральна трубочка; *10* — плин сечі.

СЕЧОУТВО́РЕННЯ — процес утворення *сечі* в нирках; підтримує сталість внутрішнього середовища — *гомеостаз*. В основі С. лежать процеси *фільтрації, реабсорбції* та *секреції*. Ф і л ь т р а ц і я є початковим процесом С., що полягає у фільтрації *плазми крові* через стінку *капілярів* ниркових клубочків у боуменову капсулу (первинна сеча). Він залежить від гідростатичного тиску крові в капілярах, якому протидіє *онкотичний тиск* білків плазми і тиск у боуменовій капсулі. В сечових канальцях відбувається вибіркова р е а б с о р б ц і я бл. 99% води та деяких ін. речовин (глюкози, амінокислот тощо) з первинної сечі й утворення остаточної, або вторинної, сечі. Деякі речовини (діодраст, парааміногіпурат) виводяться з організму внаслідок їхньої с е к р е ц і ї (клітинами канальців). С. регулюється рефлекторними механізмами (див. *Рефлекси*), що впливають через *центральну нервову систему* на органи, які секретують гормони *вазопресин* і *альдостерон*.

СЄВЕРГІ́Н (Севергін) Василь Михайлович [8 (19).IX 1765, Петербург — 17 (29).XI 1826, там же] — рос. мінералог і хімік, акад. Петерб. АН (з 1793), член Стокгольмської АН. Освіту здобув у гімназії та ун-ті при Петерб. АН. Для вдосконалення знань був відряджений (1785—89) у Геттінгенський ун-т (Німеччина). Осн. праці — з мінералогії, хімії, хім. технології. У мінералогії розвивав хім. напрям. Уперше дав зведення про мінерали та корисні копалини Росії, сформулював поняття про *парагенезис мінералів*.

СЄВЕРНЕ — селище міського типу Донец. обл. УРСР, підпорядковане Сніжнянській міськраді. Залізнич. ст. Мочалинський. 13,0 тис. ж. (1982). 2 кам.-вуг. шахти. Будинок побуту, 5 заг.-осв. шкіл, лікарня, поліклініка, санаторій-профілакторій, 3 клуби, 2 б-ки. Засн. 1928, с-ще міськ. типу — з 1938.

СЄВЕРНИЙ Андрій Борисович [н. 28.IV (11.V) 1913, Тула] — рад. астрофізик, акад. АН СРСР (з 1968), Герой Соціалістичної Праці (1973). Член КПРС з 1941. Закінчив (1935) Моск. ун-т. У 1938—46 працював у Держ. астр. ін-ті ім. П. К. Штернберга, з 1946— в Кримській астрофіз. обсерваторії АН СРСР (з 1952 — директор). Осн. праці С. стосуються теор. астрофізики та фізики Сонця (гол. чин. нестаціонарних процесів на Сонці). Вперше виявив слабкі магн. поля звичайних зір. С.— член Міжнар. астронавтичної академії, віце-президент *Міжнародного астрономічного союзу* (1964—70). Нагороджений орденом Леніна, 2 орденами Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952.

СЄВЕРНИЙ — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, підпорядковане Краснодонській міськраді, за 9 км від залізнич. ст. Ізварине. 3,2 тис. ж. (1982). У С.— шахта «Сєверна» та дільниця шахти «Суходільська». Середня школа, мед. пункт, клуб, 3 б-ки. Засн. 1949, с-ще міськ. типу — з 1954.

СЄ́ВЕРОВ Микола Павлович [18.II (2.III) 1887, Тбілісі — 21.II 1957, Київ] — радянський архітектор, історик архітектури, дійсний член Академії будівництва і архітектури УРСР (1947—55, 1952—54 — віце-президент), почесний член Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1956). Член КПРС з 1954. У 1915 закінчив Ін-т цивільних інженерів у Петрограді. У 1918—48 працював у Тбілісі, був професором Тбіліської АМ. У 10-х рр. 20 ст. працював у майстернях арх. О. *Дмитрієва*, разом з ним проектував будинок Управління Пд. залізниці у Харкові (1911—12). За проектами С. споруджено: будинок ЦК Компартії Грузії (1929—30), міст Челюскінців (1935), кінотеатр ім. Ш. Руставелі (1939), всі — у Тбілісі; санаторії та будинки відпочинку в Боржомі, Батумі, Гагрі, Цхалтубо (1932—36). С. поклав початок послідовному вивченню груз. архітектури. З 1948 жив і працював у Києві. У 1948—56 — професор Київ. інженерно-буд. та художнього ін-тів. Брав участь у забудові й реконструкції Києва.

М. П. Сєверов. Державний музей Грузії імені С. Джанашіа в Тбілісі 1929.

СЄВЕРОДВІ́НСЬК — місто обласного підпорядкування Архан. обл. РРФСР. Розташований на березі Білого м., в гирлі Пн. Двіни. Залізнична станція. 214 тис. ж. (1982). В С.— з-д шляхових машин, швейна та меблева ф-ки, мол. та м'ясопереробний з-ди. Підприємства пром-сті буд. матеріалів. Політехнікум, мед. уч-ще. Драм. театр. Місто утворено 1938. С. нагороджено орденом Леніна (1983).

СЄВЕРОДОНЄ́ЦЬК — місто обласного підпорядкування Ворошиловгр. обл. УРСР. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 6 км від залізнич. ст. Лисичанськ. 118,4 тис. ж. (1982). Засн. 1934 у зв'язку з будівництвом Лисичанського азотнотукового комбінату. С-ще мало назву Лисхімбуд. У 1950 перейменовано на С. З 1958 — місто. У С.— *сєвєродонецьке виробниче об'єднання «Азот», сєвєродонецьке виробниче об'єднання «Склопластик»*. наук.-виробниче об'єднання обчислювальної техніки «Імпульс», домобул.

і деревообр. комбінати, хім.-металург. з-д. Виробн. буд. матеріалів тощо. Комбінат побутового обслуговування. У С.— Всесоюзний н.-д. ін-т техніки безпеки у хім. пром-сті, філіал науково-дослідного інституту хімічного машинобудування тощо. Відділ Рубіжанського філіалу Ворошиловгр. маш.-буд. ін-ту, хім.-мех. технікум, муз. та 8 профес.-тех. уч-щ, 16 заг.-осв., 2 муз. та художня школи; 9 лік. закладів, у т. ч. 3 лікарні. Два палаци культури, 4 клуби, кінотеатр, льодовий палац спорту, 11 б-к, музей історії сєвєродонецького виробничого об'єднання «Азот».

СЄВЄРОДОНЄЦЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «АЗО́Т» імені Ленінського комсомолу — підприємство хім. промисловості. Розташоване в м. Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. Утворено на базі хім. комбінату, введеного в дію 1951. До складу об'єднання (1982) входять виробництва: метанолу і формаліну, мінеральн. добрив, к-т і каталізаторів, капролактаму, органічних к-т і АГ-солі, ацетилену, вінілацетату та продуктів його переробки і виробн. товарів побутової хімії. Підприємство випускає хім. продукцію понад 100 видів, зокрема мінеральні добрива (аміачна й калієва селітра, карбамід, сульфат амонію, вуглеаміакати, аміачна вода), аміак, метанол, формалін, капролактам, адипінова к-та, АГ-соль, себацинова й азотна к-ти, ацетальдегід, оцтова к-та і оцтовий ангідрид, вінілацетат та продукти його переробки, поліетилен, товари нар. споживання (клей, водоемульсійні фарби, валізи, мийні засоби, мінеральні добрива у дрібній розфасовці). Підприємство має розвинуту систему природоохоро́нних споруд, встановлено установки утилізації вторинних енергоресурсів. С. в. о. «А.» нагороджено орденом Леніна (1966).

Б. М. Ліщина.

СЄВЄРОДОНЄЦЬКЕ ВИРОБНИ́ЧЕ ОБ'Є́ДНАННЯ «СКЛОПЛА́СТИК» імені 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — підприємство хім. промисловості. Розташоване в м. Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. Утворено 1977 на базі з-ду склопластиків (став до ладу 1963). Випускає 169 видів продукції (1982), зокрема корозійностійке устаткування із склопластиків — апарати різних типів, труби й газоходи, термореактивні пресматеріали наповнені скловолокном, склонаповнені термопласти, листові й рулонні склопластики, товари нар. споживання. С. в. о. «С.» — багатопрофільне підприємство, на якому освоєно майже всі сучасні методи одержання склопластиків.

М. Г. Нестеров.

СЄВЄРОДОНЄЦЬКИЙ ПРИЛАДОБУДІВНИЙ ЗАВО́Д. Розташований у м. Сєвєродонецьку Ворошиловгр. обл. Перша черга підприємства стала до ладу 1959. З-д випускає (1982) автоматизовані засоби обчислювальної техніки в різних модифікаціях, що застосовуються при автоматизації складних виробничих процесів і в *автоматизованих системах управління підприємствами* (обчислювальні комплекси, мікропрограмні автомати, процесори і ряд агрегатних модулів); системи малих електронних обчислювальних машин, призначені для автоматизації технологічних процесів і наук. експериментів. С. п. з. входить до складу (з 1971) сєвєродонецького наук.-виробничого об'єднання «Імпульс». Об'єднання нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1975).

В. Л. Лапіна.

СЄВЄРОМО́РСЬК (до 1951 — селище Ваєнга) — місто обласного підпорядкування Мурм. області РРФСР. Порт у незамерзаючій Кольській зат. Баренцового м., за 27 км від Мурманська. 52 тис. ж. (1982). Харч. пром-сть, підприємства по обслуговуванню рибної промисловості.

СЄВЄ́РЦОВ Микола Олексійович [24.X (5.XI) 1827, Воронеж — 26.I (7.II) 1885, поблизу Воронежа] — рос. зоолог, зоогеограф і мандрівник. Закінчив Моск. ун-т (1846), учень К. Ф. *Рульє*. В 1857—79 досліджував центр. частину Тянь-Шаню, пустелю Кизилкуми, зібрав значний матеріал з флори та фауни Паміру. Автор перших комплексних характеристик природи цих районів. С.— переконаний дарвініст. Праці — з питань географії та геології Серед. Азії, зоогеографії. С.— один з основоположників екології тварин. Був особисто знайомий з Т. Г. Шевченком, який написав його портрет (1859). Ім'ям С. названо пік на хребті Петра I, льодовики на Памірі та в Заілійському Алатау.

СЄВЄ́РЦОВ Олексій Миколайович [11 (23).IX 1866, Москва — 19.XII 1936, там же] — рос. рад. зоолог, акад. АН СРСР (з 1920) та АН УРСР (з 1925), один з основоположників еволюційного напряму в морфології. Син М. О. *Сєверцова*. Закінчив Моск. ун-т (1890). В 1899—1902 — професор Юр'євського (тепер Тартуський), 1902—11—Київського, 1911—30 — Моск. ун-тів. В 1930 за ініціативою С. було організовано лабораторію еволюційної морфології (тепер Ін-т еволюційної морфології і екології тварин ім. О. М. Сєверцова АН СРСР). Праці С. присвячені вивченню *метамерії* голови, походження парних кінцівок хребетних тварин, еволюції нижчих хребетних. Висунув теорії морфобіол. еволюції та *філембріогенезу*, нове вчення про взаємовідношення *онтогенезу* і *філогенезу* (див. *Біогенетичний закон*), теорію походження п'ятипалої кінцівки хребетних з 7—10-променевої кінцівки предків. Створив рад. школу морфологів-еволюціоністів. У 1969 встановлено премію АН СРСР ім. Сєверцова.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—5. М.—Л., 1945—50.

Літ.: Касьяненко В. Г. Алексей Николаевич Северцов. К., 1951; Веселов Е. А. А. Н. Северцов. Жизнь, деятельность и научные труды. М., 1975.

СЄВЕРЯ́НІН Ігор [справж. прізв. та ім'я — Лотарьов Ігор Васильович; 4 (16).V 1887, Петербург — 20. XII 1941, Таллін]— рос. поет. Друкуватися почав 1904. Очолював декадентську групу егофутуристів (див. *Футуризм*). Здобув популярність збіркою «Громокиплячий кубок» (1913). Збірки «Златоліра» (1914), «Ананаси в шампанському», «Поезоантракт» (обидві — 1915) пройняті декадентськими мотивами. У вірші «По справедливості» (1918) писав про Леніна як великого борця за мир. З 1918 жив у Естонії. Вірші цього періоду пройняті тугою за вітчизною («Тут — не тут», «Наболіле» та ін.). С. вітав прихід Рад. влади у Прибалтику («Вірші про ріки», «Привіт Союзу»).

Тв.: Стихотворения. Л., 1975.

І. Т. Крук.

«СЄ́ВЕРНАЯ ПРА́ВДА» — назва, під якою виходила з 1 (14). VIII до 7 (20).IX 1913 газ. «*Правда*».

СЄ́ВСЬКОГО ПО́ЛКУ ПОВСТА́ННЯ 1906 — збройний виступ солдатів 34-го Сєвського піхотного полку в Полтаві в період революції 1905—07. Відбулося під впливом с.-д. агітації Полтав. військ. орг-ції РСДРП. Безпосереднім поштовхом до повстання був арешт групи солдатів Сєвського полку за участь у революц. сходці. 15(28). VII 1906 три озброєні роти Сєвського полку організували мітинг, на якому вимагали звільнення заарештованих товаришів. До повсталих приєдналися солдати 2-ї та 3-ї арт. батарей 9-ї арт. бригади. Повстанці рушили до арештантського відділення, щоб звільнити заарештованих солдатів. Проти повсталих було кинуто війська, які після збройної сутички придушили повстання. В січні 1907 до суду було віддано 73 учасників повстання.

СЄДИХ Костянтин Федорович [24.XII 1907 (6.I 1908), с. Поперечний Зерентуй, тепер Нерчинського р-ну Читин. обл.— 21.XI 1979, Іркутськ] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1924. Збірки віршів «Забайкалля» (1933), «Рідний степ» (1937), «Над степом сонце» (1948), «Степові маки» (1969) та ін. Автор істор. роману-трилогії «Даурія» (1948; Держ. премія СРСР, 1950), «Рідний край» (1957) і «Ранкове сонце» (1967) — про шляхи забайкальського козацтва до революції. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Даурія. К., 1953: Рідний край. К., 1960.

М. М. Радецька.

СЄДИХ Юрій Георгійович (н. 11.V 1955, м. Новочеркаськ Ростовської обл.) — укр. рад. спортсмен-легкоатлет, заслужений майстер спорту (з 1976). Олімпійський чемпіон (1976, 1980) з метання молота. Чемпіон Європи (1978) СРСР (1976, 1978). Нагороджений орденом Леніна і орденом Трудового Червоного Прапора.

СЄ́ДІН Митрофан Карпович (1861—1918) — укр. і рос. письменник, журналіст та громад. діяч. Н. і жив на Кубані. Був ковалем, освіту здобув самотужки. Писав п'єси укр. мовою з життя кубанських українців («Що посієш, те й пожнеш», 1899; «Тиховський», 1901; «На Чорномор'ї», 1910, та ін.), а також вірші і прозові твори рос. мовою. В 1915—17 видавав робітн. журнал «Прикубанские степи» (в Катеринодарі), де широко висвітлювалося життя шахта-

А. Б. Сєверний.

О. М. Сєверцов.

Один з цехів сєвєродонецького виробничого об'єднання «Азот» імені Ленінського комсомолу.

Г. Я. Сєдов.

Л. І. Сєдов.

І. О. Сєриков.

П. М. Сєрков.

рів Донбасу. Брав участь у боротьбі за Рад. владу на Кубані. Розстріляний денікінцями.

Тв.: На Чорноморії. Єкатеринодар, 1910.

Літ.: Седина А. М. Митрофан Седин. Краснодар, 1965.

СЄДО́В Георгій Якович [23.IV (5.V) 1877, хут. Крива Коса, тепер смт Сєдове Донец. обл. УРСР — 20.II (5.III) 1914] — рос. полярний дослідник. У 1898 закінчив мореплавне училище в Ростові-на-Дону, 1901 екстерном склав іспит за курс Морського корпусу. З 1902 брав участь у гідрографічних роботах в Арктиці. У 1909 очолював експедицію до пониззя р. Колими, влітку 1910 — до зх. берегів Нової Землі. В 1912—14 керував рос. експедицією на судні «Св. Фока», метою якої було досягнення Пн. полюса. Загинув поблизу о. Рудольфа (похований на мисі Аук) при спробі досягти полюса на собаках. Ім'ям С. названо дві затоки і пік на Новій Землі, льодовик і мис на Землі Франца-Йосифа та ін. геогр. об'єкти.

СЄДО́В Леонід Іванович [н. 1 (14). XI 1907, Ростов-на-Дону] — рад. вчений у галузі механіки і прикладної математики, акад. АН СРСР (з 1953), Герой Соціалістичної Праці (1967). Закінчив (1930) Моск. держ. ун-т, працював (1930—47) у Центр. аерогідродинамічному ін-ті. З 1937 — професор Моск. держ. ун-ту. Одночасно (з 1945) працює в Математичному ін-ті АН СРСР. Перший заст. голови Нац. комітету СРСР з теоретичної і прикладної механіки (з 1956), голова Наук. ради АН СРСР з механіки рідин і газів (з 1965). Віце-президент Міжнародної астронавтичної академії (з 1980). Розвинув методи теорій розмірності й подібності, в'язкої рідини, теорії сильного вибуху, теорії хвиль і загальну теорію конструювання моделей у суцільних середовищах. Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, а також франц. орденом Почесного легіону. Почесний член багатьох іноз. академій. Держ. премія СРСР, 1952. Премії АН СРСР — імені С. О. Чаплигіна, 1946; імені М. В. Ломоносова, 1957; імені О. М. Ляпунова, 1974.

Тв.: Введение в механику сплошной среды. М., 1962; Механика сплошной среды, т. 1—2. М., 1976; Плоские задачи гидродинамики и аэродинамики. М., 1980; Размышления о науке и об учёных. М., 1980; Методы подобия и размерности в механике. М., 1981.

СЄДО́ВЕ (до 1940 — Крива Коса) — селище міського типу Новоазовського р-ну Донец. обл. УРСР. Розташоване на *Кривій косі* Таганрозької зат. Азовського м., за 58 км від залізнич. ст. Жданов. 2,7 тис. ж. (1982). Риболовецький колгосп, цех Ждановського рибоконсервного комбінату, комбінат побутового обслуговування. Середня школа, мед. амбулаторія, Будинок культури, б-ка. В районі С.— пансіонати, бази відпочинку. Засн. 1750, с-ще міськ. типу — з 1941. Селище перейменовано на честь Г. Я. *Сєдова*.

«СЕ́ЛЬСКАЯ ЖИЗНЬ» — газета ЦК КПРС. Бере початок від газ. «Беднота», яка виходила з 1918 і 1931 злилася з газ. «Социалистическое земледелие» (виходила з 1929). В 1953 перейменована на «Сельское хозяйство». В 1960 її реорганізовано в газ. ЦК КПРС «С. ж.». Виходить у Москві 6 раз на тиждень. Висвітлює громад., госп. і культур. життя країни, рад. села, роботу сільс. парт. орг-цій. Пропагує досягнення с.-г. науки і передовий досвід. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора (1964), орденом Леніна (1971).

«СЕМЕ́ЙНАЯ БИБЛИОТЕ́КА» — літературно-науковий журнал «москвофільського» напряму. Виходив у Львові 1855—56 за ред. С. Шухевича. Друкувався «*язичієм*». Був розрахований на попівсько-чиновницьку інтелігенцію Галичини. Вміщував переважно передруки з рос. видань (поезії О. Пушкіна, Ф. Тютчева, А. Майкова, О. Хомякова, А. Фета, статті Б. Пассека та ін.), переклади з Й. В. Гете, Ф. Челаковського. В «С. б.» надруковано в перекладі твори Г. Квітки-Основ'яненка «Сердешна Оксана» і «Божі діти», рецензію на «Народные южнорусские песни» А. Метлинського та окремі історико-етногр. нариси на укр. теми.

О. І. Дей.

СЄ́РИКОВ Іван Олександрович [н. 25.VIII (7.IX) 1906, Харків — 28.II 1979, там же] — рад. машинобудівник, Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1942. Трудову діяльність почав 1920 слюсарем Харків. паровозобудівного з-ду. Закінчив Харків. механіко-машинобуд. ін-т (1927). З 1930 працював нач. цеху, гол. технологом, гол. інженером на підприємствах тракторобудування. З 1962 — директор харків. моторобудівного з-ду «Серп і молот», з 1974 — генеральний директор харків. моторобудівного виробничого об'єднання «Серп і молот». Нагороджений 2 орденами Леніна, орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, ін. орденами і медалями. Держ. премія УРСР, 1969. Держ. премія СРСР, 1976.

Л. І. Шульга.

СЄРКО́В Пилип Миколайович [н. 26.IX (9.X) 1908, с. Форпост, тепер Шумячського р-ну Смол. обл.] — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1978). Закінчив Смол. мед. ін-т (1931). В 1935—41 працював у Київ. мед. ін-ті. В 1944—53 — зав. кафедрою і проректор Вінн., а в 1953—66 — Одес. мед. ін-тів. З 1966 — заст. директора і зав. відділом Ін-ту фізіології АН УРСР. Осн. наук. праці присвячені вивченню фізіології скелетних м'язів і міоневральній передачі, електр. активності головного мозку тварин і людини, морфології і фізіології вищих відділів слухової системи (вперше зареєстрував внутрішньоклітинні електр. потенціали нейронів слухової кори) тощо. Велику увагу приділяє питанням історії фізіології на Україні. Нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора та «Знак Пошани». Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1982. Держ. премія УРСР, 1978.

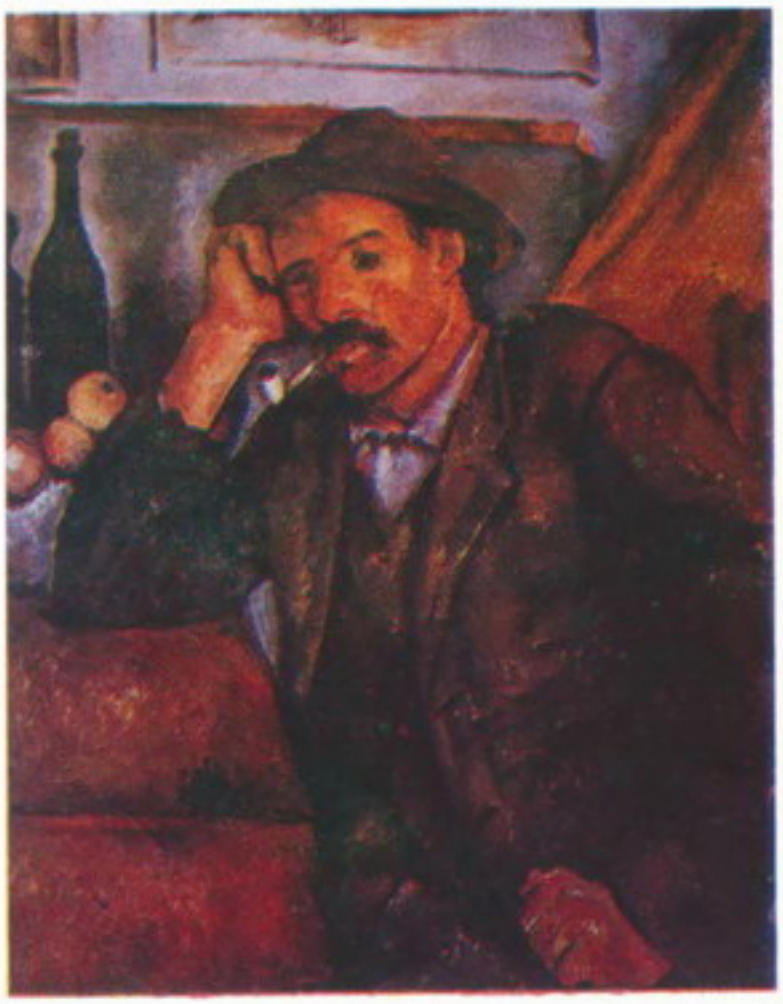
СЄРО́В Валентин Олександрович [7 (19).I 1865, Петербург — 22.XI (5.XII) 1911, Москва] — рос. живописець, дійсний член петерб. АМ (з 1903). Син О. М. *Сєрова*. В 1877—78 навчався у Київській рисувальній школі М. Мурашка, пізніше — у І. *Рєпіна* в Парижі та Москві, 1880—85 в петерб. АМ у П. *Чистякова*. Член Т-ва *передвижників* (з 1894), на поч. 20 ст. увійшов до складу худож. об'єднання «*Мир искусства*». Вже перші твори С. («Дівчинка з персиками», 1887; «Дівчина, освітлена сонцем», 1888) відзначалися поетичністю, цілісністю худож. образу, свіжістю колориту, тонкою передачею повітря й світла. С. створив багато портретів, які вражають точністю своєї психологічної характеристики [портрети К. Коровіна, 1891; І. Левітана, 1893; М. Морозова («Міка Морозов»), 1901; М. Горького, 1904; М. Єрмолової, Ф. Шаляпіна, обидва — 1905; Г. Гіршман, 1907; О. Орлової, 1911, та ін.]. Демократичні погляди С. яскраво виявилися в період революції 1905—07 рр. в Росії (рисунки «1905 рік. Після приборкання», «Солдатушки, браві ребятушки...», «Похорон М. Баумана 20 жовтня 1905 року», всі — 1905). На знак протесту проти розстрілу мирної демонстрації 9.I 1905 художник вийшов зі складу Академії. С. звертався також до жанрових мотивів («Баба з конем», 1898; «Баба на возі», 1899), до істор. тематики («Запорожець з конем», 1899; «Петро I», 1907), античних тем («Викрадення Європи», 1910; «Одіссей і Навсікая», 1911). Виконав рисунки, які відзначаються високою майстерністю (портрет В. Качалова, 1908; балерин Т. Карсавіної та А. Павлової, обидва — 1909; ілюстрації до байок І. Крилова тощо). Твори С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ в Ленінграді, Київ. музеї рос. мистецтва, Львів. картинній галереї, Одес. художньому музеї. В 1897—1909 викладав у Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури. Серед його учнів — П. *Кузнецов*, М. *Сар'ян*, К. *Петров-Водкін*, К. *Юон* та ін. Іл. с. 146 та на окремому аркуші, с. 96—97, а також до статей *Анімалістичний жанр*, т. 1, с. 448—449; *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Живопис*, т. 4, с. 120—121; *Костанді* К. К., т. 5, с. 445.

Тв.: Переписка. Л.—М., 1937.

Літ.: Валентин Серов в воспоминаниях, дневниках и переписке современников, т. 1—2. Л., 1971; Валентин Александрович Серов. [Альбом]. М., 1974; Грабарь И. Э. Валентин Александрович Серов. М., 1980.

О. М. Лопухов.

СЄРО́В Володимир Олександрович [8 (21).VII 1910, с. Еммаус, тепер Калінінського р-ну Калінінської області — 19. I 1968, Москва] — рос. радянський живописець і графік, нар. художник СРСР (з 1958), дійсний член АМ СРСР (з 1954; президент — 1962—68). Член КПРС з 1942. В 1927—31 навчався в ленінгр. АМ у В. *Савинського*, 1931—33 — в аспірантурі у І. *Бродського*. Під час Великої Вітчизн. війни перебував у Ленінграді. Твори: «В. І. Ленін проголошує Радянську владу» (1947), «Ходоки у В. І. Леніна» (1950), «Зимовий взято» (1954), «Декрет про мир» та «Декрет про землю» (обидва — 1957), портрети, пейзажі, іл. до поезій М. Некрасова, романів Л. Толстого, плакати.

1
2

До ст. **Сезанн П.** **1.** Курильник. 1895–1900. **2.** Натюрморт з драпіровкою. 1898–99. **3.** Гора Сент-Віктуар. 1882–85. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві. **1** і **2** — Державний Ермітаж у Ленінграді.

3

До ст. **«Слово о полку Ігоревім».**

1. Військо Ігоря Святославича захоплює половецькі вежі (кибитки). Мініатюра з Радзивіллівського літопису.
2. Похід Ігоря. Малюнок чеського художника М. Алеша. 1902.
3. Сторінка з «Слова о полку Ігоревім», оформлена Г. Нарбутом. Акварель. 1902.
4. Після побоїща Ігоря Святославича з половцями. Картина В. Васнецова. 1880. Державна Третьяковська галерея в Москві.
5. Плач Ярославни. Гравюра на дереві В. Фаворського. 1950.
6. «Слово про Ігорів похід». Ліногравюра І. Селіванова. 1973.
7. «Слово про Ігорів похід». Офорт Г. Якутовича. 1977.
8. «Слово про Ігорів похід». Ліногравюра В. Лопати. 1981.

Картини С. зберігаються в ДТГ в Москві, ДРМ у Ленінграді та ін. музеях. В 1933—42 викладав у ленінгр. АМ. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Державна премія СРСР, 1948, 1951. Іл. с. 146 та на окремому аркуші до ст. *Велика Жовтнева соціалістична революція*, т. 2, с. 88—89.

Літ.: Лебедєв А. К. Владимир Александрович Серов. М., 1965.

СЄРО́В Олександр Миколайович [11 (23).I 1820, Петербург — 20.I (1.II) 1871, там же] — рос. композитор, музикознавець, муз. критик. У 1840 закінчив Уч-ще правознавства, де потоваришував із В. *Стасовим*. Одночасно здобував муз. освіту, виступав у концертах як піаніст і віолончеліст. У 1845—50 працював у Сімферополі, Пскові. В 40-х рр. почав композиторську діяльність. Як музичний критик обстоював принципи народності та реалізму. Разом з дружиною В. Сєровою видавав журн. «Музыка и театр» (1867). Автор опер «Юдіф» (1863), «Рогнеда» (1865, на сюжет з історії Київ. Русі), «Ворожа сила» (закінчено В. Сєровою та М. Соловйовим, 1871; за п'єсою О. Островського «Не так живи, як хочеться»), симф., хорових творів, обробок нар. пісень. С. гармонізував шість, обробив для хору з оркестром п'ять укр. нар. пісень, створив оркестрові п'єси на укр. нар. теми: «Гопак», «Гречаники» (обидві — на матеріалах задуманого ним балету «Ніч перед різдвом») і «Танець запорожців» (на сюжет з «Тараса Бульби» М. Гоголя). Своїми статтями «Музика південноросійських пісень», «Російська народна пісня як предмет науки» С. зробив вагомий внесок в укр. муз. фольклористику. Друкувався в укр. журн. «Основа».

Тв.: Вибрані статті. К., 1954.

О. А. Правдюк.

СЄРО́В (до 1939 — Надеждінськ) — місто обл. підпорядкування Свердл. обл. РРФСР, райцентр. Розташований на сх. схилі Уралу, на березі р. Какви (бас. Обі). Залізнич. вузол. 101 тис. ж. (1982). У С.— металург. комбінат, з-ди: феросплавів, мех., рем.-мех., залізобетонних виробів; виробниче об'єднання «Сєровліс». Підприємства харч. пром-сті. Сєровська ДРЕС. С. перетинає траса газопроводу Ігрім — Нижній Тагіл. Металург. технікум, мед. і пед. уч-ща. Драм. театр, істор. музей. С. виник 1894 у зв'язку з буд-вом сталерейкового з-ду. Місто перейменовано на честь Героя Рад. Союзу А. К. Сєрова (1910—39).

СЄРРАЙЄ (Serraillier) Огюст Даніель (27.VII 1840, Драгіньян, деп. Вар— р. см. невід.) — діяч франц. і міжнар. робітничого руху. Жив у Великобританії. В 1864 вступив до *Інтернаціоналу 1-го*, 1869—72 — член його Генеральної ради. В 1870 — секретар-кореспондент 1-го Інтернаціоналу для Бельгії, згодом для Голландії та Іспанії. Після революції 1870 у Франції С. був відряджений у Париж як уповноважений Генеральної ради для керівництва місцевими секціями Інтернаціоналу. Брав активну участь у Паризькій комуні 1871 (входив до Комісії праці та обміну). Після падіння Комуни повернувся до Великобританії. Був делегатом Лондонської конференції (1871) і Гаагського конгресу (1872) 1-го Інтернаціоналу, на яких підтримував лінію К. Маркса в боротьбі проти анархістів. У 1873—74 — член Британ. федеральної ради 1-го Інтернаціоналу.

СЄ́ЧЕНОВ Іван Михайлович [1 (13).VIII 1829, с. Теплий Стан, тепер с. Сєченово Сєченовського р-ну Горьк. обл.— 2 (15).XI 1905, Москва] — рос. природодослідник, засновник вітчизняної фізіології і матеріалістичної психології, почесний акад. Петерб. АН (з 1904; чл.-кор. з 1869). Закінчив Гол. військово-інженерне училище в Петербурзі (1848) і мед. ф-т Моск. ун-ту (1856). Працював (1856—60) в лабораторіях І. Мюллера, Е. *Дюбуа-Реймона* (Берлін), Г. *Гельмгольца* (Гейдельберг), К. Людвіга (Відень) та ін. У 1860 захистив докторську дисертацію. Професор Медико-хірургічної академії в Петербурзі (1860—70), Новоросійського ун-ту в Одесі (1871—76), Петерб. ун-ту (1876—88), приват-доцент, а потім професор Моск. ун-ту (1889—1901). У 1901 вийшов у відставку, продовжував читати лекції на Вищих жіночих курсах (до 1903) і на Пречистенських курсах для робітників (1903—04). Особливе значення для науки мають праці з фізіології нервової системи, які лягли в основу вчення про *вищу нервову діяльність*. С. вперше було показано, що *нервові центри* мають не тільки збуджуючий, але й гальмівний вплив на діяльність органів, і що в діяльності мозку процес *гальмування* відіграє таку ж важливу роль, як і процес *збудження*. Крім того, С. відкрив і вивчив явища післядії й підсумовування збудження в нервових центрах, стан в них тонічного збудження і показав роль цих процесів у діяльності центральної нервової системи. Обгрунтування С. положення, що всі акти свідомого і несвідомого життя за походженням є *рефлекси*, було важливим вкладом в рефлекторну теорію і сприяло значному її поширенню серед фізіологів, неврологів та психологів. У працях «Рефлекси головного мозку», «Кому і як розробляти психологію», «Елементи думки» та «Враження і дійсність» С. обгрунтував положення про рефлекторне походження психіч. діяльності і те, що в її основі лежать матеріальні фізіол. процеси. На основі детального аналізу С. прийшов до висновку, що такі психічні процеси, як *сприймання, відчуття, мислення, пам'ять* та *мовлення*, є проявом рефлекторної аналітико-синтетичної діяльності мозку. Цінні дані одержав С. при вивченні *газів крові* та *газообміну*. Він вперше здійснив повне вилучення газів із крові та визначив кількість їх у *сироватці крові* та *еритроцитах* і показав, що вуглекислота міститься в еритроцитах не тільки у вигляді бікарбонату, але й в стані нестійкого сполучення з *гемоглобіном*, що еритроцити беруть участь у перенесенні вуглекислоти від тканин до легенів. Дані, одержані С. при вивченні газообміну в легенях в умовах нормального та зниженого тиску, стали основою вивчення дихання людини в умовах польоту, що дає підставу вважати С. засновником авіаційної та космічної фізіології. Значний внесок зробив С. у фізіологію праці. Він виконав цінні роботи з природи стомлюваності, обгрунтував доцільність 8-годинного робочого дня, довів ефективність активного відпочинку.

Матеріалістичні погляди С. у філософії і природознавстві, його прогрес. сусп.-політ. переконання склалися під впливом революц.-визвольного руху 40—60-х рр., революц.-демократичної ідеології, особливо М. Г. *Чернишевського*. У своїх творах С. обстоював корінне положення матеріалістичної філософії про первинність матерії і вторинність свідомості, матеріальну єдність світу, об'єктивність його законів, проводив ідею висхідного розвитку природи. Відкриття С. в галузі фізіології вищої нервової діяльності були природничо-наук. обгрунтуванням матеріалістичного розв'язання таких питань теорії пізнання, як питання про джерело знань, про пізнаванність світу та його закономірностей, про об'єктивний зміст знань тощо. С. вів непримиренну боротьбу проти ідеалізму, рішуче виступав проти *віталізму, агностицизму, расизму*. З позицій детермінізму (див. *Детермінізм та індетермінізм*) викривав ідеалістичне вчення про *свободу волі*, антинауковість релігійно-ідеалістичних уявлень про незалежність «душі» від тіла. Зробив значний вплив на розвиток природознавства і матеріалістичної філософії в Росії, зокрема на Україні. На батьківщині С. вченому споруджено пам'ятник; його ім'ям названо 1-й Моск. мед. ін-т (1955), Ін-т еволюційної фізіології та біохімії АН СРСР (1956); встановлено премію ім. С., що присуджується АН СРСР за видатні дослідження з фізіології.

Тв.: Избранные произведения, т. 1—2. М.—Л., 1952—56; Рефлексы головного мозга. М., 1961.

Літ.: Коштоянц Х. С. Великий російський фізіолог Іван Михайлович Сєченов. К., 1951; Березовский В. А. Иван Михайлович Сеченов. К., 1981.

П. М. Сєрков.

СИБАРИ́Т (грец. Συβαρίτης) — зніжена, розбещена розкошами людина. Назва походить від давньогрец. колонії в Пд. Італії — Сібаріс, де пануюча верхівка відзначалася розкішним життям і неробством.

СИБІ́Р — частина азіатської тер. СРСР, обмежована Уральськими горами на Зх., хребтами тихоокеанського узбережжя — на Сх., Пн. Льодовитим ок.— на Пн., вододілами річок басейнів Обі та Арало-Каспійського, пд. кордоном СРСР з МНР та КНР — на Пд. Площа бл. 10 млн. км² (45% площі СРСР). У межах С.— Бурят. АРСР, Тув. АРСР, Якут. АРСР, Алт. та Краснояр. краї, Тюмен., Кург., Омська, Новосиб., Том., Кемер., Ірк. і Читин. області РРФСР (див. окремі статті). Про природні умови С. див. ст.

Валентин Олександрович Сєров.

Володимир Олександрович Сєров.

О. М. Сєров

І. М. Сєченов.

Валентин Олександрович Сєров. Портрет Є. О. Красильщикової. 1906. Київський музей російського мистецтва.

Західний Сибір і *Східний Сибір*. Як істор. район С. включає *Далекий Схід СРСР*.

Населення С. разом з Далеким Сходом — 30 млн. чол.; без Далекого Сходу — 23,8 млн. чол. (на 1.1 1982). Міське нас.— 69%. Основна частина населення С. і Далекого Сходу — росіяни (23 706 тис. чол.; тут і нижче 1979, перепис), які разом з українцями (1107 тис. чол.) і білорусами (219 тис. чол.) становлять 89,5% всього населення. Це основна частина жителів усього регіону, а також більшість сільського населення серед. і пд. частини С. (особливо на території вздовж Транссибірської залізниці і БАМу); живуть вони також у всіх пн. областях. Найбільше українців живе на Пд. Приморського краю, в Омській і Оренбурзькій областях, білорусів — на Пд. Красноярського краю, в Іркутській і Кемеровській областях.

Корінні жителі С. (1,2 млн. чол.— 3,6% всього населення) розселені на значних територіях тайги і тундри. За культурно-госп. особливостями вони поділяються на дві осн. групи: скотарсько-землеробські народи (осн. частина *якутів, бурятів* і всі народи Пд. С.) і т. з. народи Пн., які займаються переважно оленярством (*ненці*, «берегові» *чукчі*), мисливством (більшість народів тайги), або рибальством (*нівхи*). За мовною ознакою народи С. поділяються на ряд груп. До фінно-угорської групи належать *ханти* (20,9 тис. чол.) і *мансі* (7,6 тис.), які живуть у межиріччі Обі та Єнісею. Самодійськими мовами говорять ненці (29,9 тис.), *нганасани* (0,9 тис.) і селькупи (3,6 тис.), які населяють тундру на Зх. від р. Хатанги і частину тайги межиріччя Обі та Єнісею. З тюркомовних народів у С. живуть якути (328 тис.) і *долгани* (5,1 тис.) в Якут. АРСР, а також *хакаси* (70,8 тис.), *шорці* (16 тис.), *тофалари* (0,8 тис.) і *тувинці* (166 тис.) в гірських районах Пд. С. До монголомовних народів належать буряти (352,6 тис.), які заселяють більшу частину Бурят. АРСР і окремі райони Іркутської і Читинської областей. Мовами тунгусо-маньчжурської групи говорять *евенки* (27,5 тис.), *евени* (12,3 тис.), *негідальці* (0,5 тис.), *нанайці* (10,5 тис.), *ульчі* (2,6 тис.), *орочі* (1,2 тис.) і удегейці (1,6 тис.), які живуть на великій території від Єнісею до Тихого ок. і від узбережжя Льодовитого ок. до пд. кордонів С. До ескімосько-алеут. сім'ї мов належать мови *ескімосів* (1,5 тис.) і алеутів (0,5 тис.), які живуть на узбережжі Чукотського п-ова і на Командорських о-вах. Палеоазіатськими мовами говорять чукчі (14,0 тис.), *коряки* (7,9 тис.), *ітельмени* (1,4 тис.) і *юкагіри* (0,8 тис.), які живуть на крайньому Пн. Сх. Далекого Сходу, а також нівхи (4,4 тис.) — у пониззі Амуру і на о. Сахалін, *кети* (1,1 тис.) — у бас. серед. течії Єнісею. З ін. народів у Серед. і Пд. С. живуть татари (497 тис., у т. ч. бл. 100 тис. т. з. сибірських татар, решта — вихідці з Європ. частини СРСР); на Пд. Зх. С.— німці (465 тис.); на кордоні з Каз. РСР— казахи (104 тис.); в деяких районах Далекого Сходу — корейці (53 тис.). Невеликими групами в усіх краях і областях С. живуть *чуваші* (128 тис.), *мордва* (99 тис.), євреї (54 тис.), *удмурти* (23 тис.), *башкири* (22 тис.).

Володимир Олександрович Сєров. Партизанський загін Денисова. Ілюстрація до роману Л. М. Толстого «Війна і мир». Акварель. 1951.

Історія. Найдавніші сліди викопної людини на тер. С. належать до ранньої пори *палеоліту* (Уалінська стоянка на Алтаї). Пізнім палеолітом датують стоянку *Мальта* в Сх. С. Неоліт С. представляють *байкальські неолітичні культури*, частина пам'яток *амурської неолітичної культури*. Мідний вік у С. характеризують, зокрема, пам'ятки *афанасьєвської культури*, бронзовий вік — пам'ятки *андроновської культури*. Про госп.-культур. розвиток кочових племен раннього залізного віку свідчать знахідки з *Аржанського кургану, Пазирикських курганів*. Унікальними пам'ятками культури того часу є т. з. *орхоно-єнісейські написи*. Відомий могильник родоплемінної знаті єнісейських киргизів — *Копьонський Чаатас*. У 1-му тис. до н. е. виникли союзи племен, перші державні утворення (див. *Тюркський каганат*). У 13 ст. частину С. завоював *Чінгісхан*. В 15 ст. утворилося напівфеод. *Сибірське ханство*, територію якого після походів *Єрмака* 1581—83 було приєднано 1598 до Рос. д-ви. Значну роль у колонізації С. відіграли рос. *землепрохідці* І. І. Ребров, І. Перфільєв, С. І. *Дежньов*, Є. П. *Хабаров*. В організованих ними експедиціях були і українці — супутник С. Дежньова С. Журливий, «служилий чоловік» Г. Кисіль та ін. У 18 ст. майже вся тер. С. ввійшла до складу Росії, що мало позитивне значення для розвитку економіки і культури місц. народів, хоч вони і зазнавали нещадної експлуатації з боку царських урядовців. Завдяки масовому переселенню рос. селян, які тікали в С., рятуючись від кріпосницького гноблення, тут почало розвиватися орне землеробство.

Колоніальна політика царизму щодо народів С. викликала в 17—18 ст. ряд повстань: якутів (1633, 1636, 1642, 1675—76, 1684), охотських евенів і евенків (1647, 1667, 1681), татар, хантів і мансі (1662). Учасниками *селянської війни під проводом О. І. Пугачова 1773—75* було багато селян Зх. С.

З кін. 17 ст. царський уряд використовував С. як місце заслання. Політ. засланці, серед яких були О. М. *Радищев, декабристи*, революц. народники, а пізніше більшовики, відіграли значну роль у культур. розвитку С. Тут відбували заслання В. І. Ленін (1897—1900 у с. *Шушенському*), Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський, Г. К. Орджонікідзе, В. В. Куйбишев та ін. більшовики, діяльність яких мала велике значення в розгортанні революц. руху в С. Серед засланців було чимало представників укр. народу. До С. було заслано багато учасників сел. повстань на Україні: *Палія повстання 1702—04, Коліївщини* (1768), *Турбаївського повстання 1789—93, бузьких козаків повстання 1817*, повстання під керівництвом О. *Семенова* (1826), керівника антикріпосницької боротьби селян на Поділлі У. Я. *Кармалюка*. На засланні в С. перебували члени Пд. т-ва декабристів І. І. *Горбачевський*, М. Ф. *Лісовський*, І. І. *Сухинов*, О. П. *Юшневський*, революц. демократ письменник П. А. *Грабовський*, революц. народники — С. М. *Богомолець*, С. П. *Ковалик*, Є. М. *Ковальська*, М. Д. *Муравський*, Я. В. *Стефанович*, члени «Південноросійського союзу робітників» Ф. І. *Кравченко*, С. Б. Наддачин (див. *Наддачини*), більшовики Г. І. Петровський, М. О. Скрипник та ін. Крім того, за царськими указами 1760 і 1765 поміщики дістали право засилати на поселення в С. селян без будь-якого судового розгляду. Тому в 18—19 ст. у С. оселилося чимало селян з Росії та України. Переселення російських і особливо укр. селян посилилося після сел. реформи 1861, а також унаслідок *столипінської аграрної реформи*. Протягом 1885—1914 до С. виїхало з України 1742 тис. селян (багато переселенців, потрапивши в тяжкі умови, повернулося на Україну). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст., особливо в зв'язку з будівництвом Сибірської з-ці, в С. розвивалася капіталістична пром-сть (золотодобувна, кам'яновугільна, харчова). В 2-й пол. 19 ст. в С. відбулися перші робітн. страйки. Наприкінці 90-х рр. 19 ст. виникли місц. с.-д. орг-ції, які 1901 об'єдналися в Сибірський с.-д. союз ленінсько-іскрівського напряму. Під час революції 1905—07 робітники С. страйкували в січні 1905, брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Створені 1905 Ради робітн. депутатів очолили збройні повстання в Красноярську і Читі (див. «*Красноярська республіка*», «*Читинська республіка*»). Робітничий рух посилився в зв'язку з *Ленським розстрілом* (1912). В листопаді 1917 — лютому 1918 в С. встановлено Радянську владу. Навесні 1918 на територію С. вторглися війська япон., амер., англ. та ін. інтервентів, у травні спалахнув контрреволюц. *чехословацького корпусу заколот 1918*. В листопаді 1918 в С. встановилася військ. диктатура білогвардійського адмірала Колчака. В 1919 Червона Армія при підтримці партизан. загонів, трудящих С. розгромила *колчаківщину*. Наприкінці 1920 білогвардійські банди було вигнано із Забайкалля, 1922 — з Далекого Сходу. За роки Рад. влади С. став одним з найрозвинутіших пром. і агр. районів СРСР. Раніше пригноблені народи С. ліквідували свою екон. і культур. відсталість, дістали власну державність, утворивши авт. республіки, а також авт. області — Горно-Алтайську а. о., Хакаську а. о., авт. округи — Агинський Бурятський, Евенкійський, Коряцький, Таймирський, Усть-Ордынський, Бурятський, Ханти-Мансійський, Чукотський, Ямало-Ненецький (див. окремі статті). Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 трудящі С. разом з усім рад. народом би-

лися проти нім.-фашист. загарбників. Багато воїнів-сибіряків брало участь у *Московській битві 1941—42*, у визволенні укр. земель, зокрема в *битві за Дніпро 1943*. В С. працювало багато евакуйованих з України підприємств, культур. і наук. закладів. Після визволення тер. УРСР від нім.-фашист. загарбників трудящі С. допомагали укр. народові відбудовувати г-во республіки. Молодь з України брала участь в освоєнні цілинних земель на Пд. С., працювала і працює на найбільших новобудовах С.— будівництві Братської ГЕС, Красноярської ГЕС, Саяно-Шушенської ГЕС, Байкало-Амурської магістралі.

Господарство. С. відзначається великими тер. відмінностями природних умов і ресурсів: мінерально-сировинних, водних (зокрема, гідроенергетичних), лісових та земельних. На базі освоєння цих багатств С. за останнє десятиріччя перетворився на один з найбільших економічно розвинутих регіонів з добре виявленою спеціалізацією в загальносоюзному тер. поділі праці. С.— значний виробник і постачальник палива, мінеральної сировини, кольорових металів, продукції машинобудування, хім., лісової, деревообр. та буд. матеріалів пром-сті. На найбільших ріках С.— Обі, Ангарі, Єнісеї споруджено великі ГЕС — Новосибірську, Іркутську, *Братську ГЕС* та *Красноярську ГЕС*, будуються (1982) *Саяно-Шушенська ГЕС* та Богучанська ГЕС. У Зх. Сибіру розробляються поклади нафти та природного газу (див. *Західно-Сибірська нафтогазоносна провінція*), що значною мірою впливає на дальший розвиток паливно-енерг. комплексу країни. На базі коксівного вугілля та заліз. руди тут створено 3-ю металург. базу СРСР. С. дає бл. 8% валової продукції с. г. країни, значна його частина в загальносоюзному виробн. зерна, картоплі, м'яса, вовни та мол. продуктів. Велика увага приділяється розвитку всіх видів транспорту, особливо залізничного. Діє Транссибірська магістраль, будується *Байкало-Амурська магістраль*, яка сприятиме освоєнню природних багатств нових районів Сх. Сибіру. Збудовано сітку трубопроводів (нафтопроводи: Александровськ—Анжеро-Судженськ, Сургут — Александровське — Красноярськ — Іркутськ, Усть-Балик — Омськ — Павлодар, Шаїм — Тюмень — Челябінськ; газопроводи: Уренгой — Торжок та ін.), порти (Діксон, Дудінка, Ігарка та ін.). Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС у С. намічено дальше швидке зростання видобутку нафти і газу, освоєння нових родовищ, введення в дію п'яти магістральних газопроводів Зх. Сибір — Центр, газопроводу Уренгой — Ужгород та ін. Перспективи розвитку продуктивних сил С. пов'язані з формуванням найбільших тер.-виробничих комплексів союзного значення: Середньообського, Саянського, Братсько Усть-Ілімського, Нижньоангарського, Верхньоленського, Пн.-Байкальського та Пд.-Якутського, утворення останніх пов'язане з будівництвом Байкало-Амурської магістралі.

Літ.: Народы Сибири. М.—Л., 1956; Воробьёв В. В. Население Восточной Сибири (современная динамика и вопросы прогнозирования). Новосибирск, 1977; Гранберг А. Г. Сибирь в народнохозяйственном комплексе. «Экономика и организация промышленного производства», 1980, № 4; Аганбегян А., Ибрагимова З. Сибирь не понаслышке. М., 1981; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. М., 1981.

К. М. Місевич (заг. відомості, господарство), *С. І. Брук* (населення).

СИБІ́РКА — гостре інфекційне захворювання тварин і людини, що спричинюється спороутворюючою паличкою Bacillus anthracis. Її спори мають дуже високу стійкість: у воді вони зберігаються роками, у землі — десятиріччями. Збудника С. одним з перших вивчив і описав російський вчений С. С. Андрієвський під час епідемії 1786—88 в Росії (він запровадив і назву хвороби за місцем її вивчення); грунтовно вивчав С. у тварин рос. вчений Х. Г. Бунге. Для людини осн. джерелом інфекції є хворі на С. тварини. Тому здебільшого на С. хворіють люди, які доглядають за тваринами або зв'язані з процесом обробки тваринної сировини (шкури, вовни); рідше зараження відбувається через сирі або погано проварені харчові продукти, що їх одержують від хворих тварин. *Інкубаційний період* від кількох годин до 6—8 діб. Залежно від місця проникнення збудника розрізняють шкірну, легеневу і шлунково-кишкову форми. При шкірній формі збудник проникає крізь ушкоджену шкіру — садно. Для цієї форми характерні зміни в місці заглиблення збудника: з'являється червона свербляча пляма, яка перетворюється на пухирець; після того, як пухирець розривається, утворюється струп. Місцеві явища супроводяться підвищенням т-ри тіла, кволістю, головним болем. При переважному ураженні легень хвороба розвивається дуже швидко. Супроводиться високою т-рою, кашлем з виділенням кров'янистого *мокротиння*, болем у грудях, дихання утруднене. При кишковій формі спостерігаються нудота, блювання, переймоподібні болі у животі: в одних випадках випорожнення рідкі, кров'янисті, у інших — затримка їх, здуття живота. Лікування: тільки в умовах стаціонара. Серед тварин на С. найчастіше хворіють травоїдні, рідше свині та м'ясоїдні. Джерело інфекції — хворі тварини, їхні трупи, а також шкури, шерсть, м'ясо та ін. продукти, одержані від уражених С. тварин. Зараження відбувається через корми, воду, речі догляду, при укусах кровосисних комах. Інкубаційний період 1—14 днів. При блискавичній формі тварина гине в корчах протягом кількох годин, при гострій і підгострій — підвищується т-ра тіла, прискорюються пульс і дихання, стан пригнічений, слизові оболонки синюшні, кров'янистий пронос, в різних ділянках тіла виникають запальні набряки. Хроніч. перебіг буває частіше у свиней у вигляді ангіни і фарингіту. Заходи боротьби: при підозрі на С. категорично забороняється розтин трупів загиблих тварин. При виявленні С. г-во карантинують, хворих тварин ізолюють і лікують, приміщення дезинфікують, трупи спалюють, решту поголів'я імунізують. Щоб запобігти захворюванню на С., проводять загальнопрофілактич. заходи і протисибіркові *щеплення*.

Ю. Я. Полулях (С. у тварин).

СИБІ́РСЬКА ГІРСЬКА́ КОЗА́, тек (Capra sibirica) — вид роду гірських *кіз*. Поширена в горах Пд. Сибіру, Центр. і Серед. Азії. Довж. тіла самця до 160 см, вис. в холці до 100 см, маса до 100 кг, довж. хвоста до 18 см; самки менші. Роги з горбками на передній стороні, масивні, шаблевидно загнуті назад, довж. (по згину) до 40 см у самки і до 130 см у самця. Забарвлення від білувато-сірого до коричнювато-бурого. Тримається групами, рідше стадами. *Гін* у листопаді — січні; у квітні — червні самка народжує 1—2 козенят. С. г. к. використовують для *гібридизації* з *козами свійськими*. Об'єкт мисливства, чисельність скорочується. Потребує охорони.

Сибірська гірська коза:
1 — самець;
2 — самка.

СИБІ́РСЬКА ПЛАТФО́РМА — давня, відносно стійка ділянка *земної кори* в азіатській частині СРСР. У будові С. п. виділяють два структурні поверхи. Нижній поверх (давній фундамент платформи) складений із зім'ятих у складки кристалічних порід *докембрію* — гнейсів, мігматитів, кварцитів, гранітів, діабазів, амфіболітів тощо. Поверхня кристалічного фундаменту С. п. нерівна, що пов'язано з його блоковою будовою. Фундамент на окремих ділянках виходить на поверхню, утворюючи виступи (Анабарський масив, Алданський щит, Прибайкальське й Сх.-Саянське крайові підняття та ін.). Виступи фундаменту розділені западинами, в яких кристалічні породи опущені на глибини місцями до 10 000—12 000 м і перекриті осадочними відкладами. Найбільші з них Вілюйська і Тунгуська синеклізи, Кансько-Ангарська западина, Ангаро-Ленський прогин та ін. Верх. поверх С. п. складається з *осадочних гірських порід*. Осадочний чохол представлений геол. відкладами від протерозойського до антропогенового віку включно. Вони залягають в цілому горизонтально, на окремих ділянках різною мірою дислоковані (див. *Дислокації* в геології). З породами кристалічного фундаменту С. п. пов'язані родовища слюди, золота, заліз. і поліметалевих руд, п'єзокварцу, апатиту; з відкладами осадочного чохла — вугілля (*Іркутський вугільний басейн, Ленський вугільний басейн, Південно-Якутський вугільний басейн*), кам. солі, марганцю, фосфоритів, розсипного золота, алмазів та ін. корисних копалин.

Літ.: Обручев В. А. Геология Сибири, т. 1—2. М.—Л., 1935—36; Геология Сибирской платформы. М., 1966.

І. І. Чебаненко.

СИБІ́РСЬКЕ ВІДДІ́ЛЕННЯ АН СРСР — один з наук. центрів Рад. Союзу. Засн. 1957. Об'єднує наукові установи Академії, розміщені

Г. Ф. Сивков.

в Сибіру та на Далекому Сході. С. в. АН СРСР має 5 філіалів: Бурятський (м. Улан-Уде), Східно-Сибірський (м. Іркутськ), Красноярський (м. Красноярськ), Томський (м. Томськ) та Якутський (м. Якутськ). До складу С. в. АН СРСР входять 43 ін-ти, 20 ін. наук. установ і орг-цій. Теор. та експериментальні дослідження С. в. спрямовані на розв'язання найважливіших проблем і успішний розвиток виробничих сил Сибіру та Далекого Сходу. Керівним органом С. в. є його Президія. Постійне місцеперебування Президії — Новосибірськ. Президію відділення очолює голова, який одночасно є віце-президентом АН СРСР. С. в. підпорядковане Президії АН СРСР і Раді Міністрів РРФСР. *В. М. Пелих.*

СИБІ́РСЬКЕ ХА́НСТВО, Сибірський юрт, Сибірське царство — феод. держава, що виникла в кінці 15 ст. в результаті розпаду *Золотої орди*. Центр — Чингі-Тура (тепер м. Тюмень), згодом — Кашлик. Населяли його т. з. сибірські татари, а також *ханти, мансі,* зауральські башкири та ін. Осн. заняття сибірських татар — кочове скотарство, землеробство і ремесло, на Пн.— мисливство, рибальство, а також оленярство. Значна роль належала торгівлі. Населення сплачувало на користь хана щорічний *ясак* і поповнювало феод. ополчення. Феод. відносини в С. х. переплітались з пережитками патріархально-родових відносин. На чолі С. х. стояв хан. Держ. устрій мав напіввійськ. характер. Офіц. релігія — *іслам*. У 1555 хан Єдигер визнав васальну залежність від Москви. Однак 1572 хан Кучум виступив проти Росії. В 1582 *Єрмак* поклав початок приєднанню С. х. до Росії, що завершилося в кін. 16 ст. Приєднання С. х. до Росії прискорило розвиток феод. відносин у народів Зх. Сибіру, сприяло піднесенню їхніх продуктивних сил і зближенню з рос. народом.

Літ.: История Сибири с древнейших времён до наших дней, т. 1. Л., 1968.

СИБІ́РСЬКИЙ КЕДР — народна назва кедрової сосни сибірської (Pinus sibirica). Див. *Кедрова сосна*.

СИБІ́РЦЕВ Микола Михайлович [1 (13).II 1860, Архангельськ — 20.VII (2.VIII) 1900, Уфа] — рос. грунтознавець, учень і сподвижник В. В. *Докучаєва*. В 1882 закінчив Петербурзький ун-т і був залишений у ньому для роботи. З 1894 — зав. кафедрою, професор Новоолександрійського ін-ту с. г. і лісівництва (тепер Харківський с.-г. ін-т). Провів обстеження грунтів ряду губерній Європ. Росії. В 1892 брав участь в експедиції Докучаєва на Україні і Пд. Росії. Разом з Докучаєвим розробив генетичну класифікацію грунтів, склав бонітувальну шкалу для оцінки агрономічних властивостей грунту, автор підручника «Грунтознавство» (1899, вид. 3, 1914).

СИБІРЯКО́В Олександр Михайлович [26.IX (8.X) 1849, Іркутськ— 1893] — рос. золотопромисловець, дослідник Сибіру. Освіту здобув у Цюріхському політехнікумі. Організував і фінансував наскрізне плавання *Північним морським шляхом* на судні «Вега» під керівництвом Н. А. Норденшельда (1878—79), а також видання праць з історії Сибіру. В 80-х рр. брав участь у плаваннях по Баренцовому та Карському морях. Автор праць, присвячених Сибіру. Ім'ям С. названо острів у Карському м. і криголам.

СИВА́СЬКЕ (до 1935 — Різдвянське) — селище міського типу Новотроїцького р-ну Херсон. обл. УРСР, за 19 км від залізнич. ст. Партизани. 5,5 тис. ж. (1982). 2 консервні з-ди, 2 колг. цехи по переробці олійних культур, 2 млини, відділення Новотроїцької райсільгосптехніки, будинок побуту. 2 середні школи, лікарня, 2 будинки культури, кінотеатр, 3 б-ки. Відоме з 1816, с-ще міськ. типу — з 1960.

СИВАЧЕ́НКО Микола Єфремович (н. 22.XI 1920, с. Ямпіль, тепер Катеринопільського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1948. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Київ. ун-т (1947). В 1947—64 і з 1973 — наук. співробітник Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. В 1964—73 — директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Досліджує питання історії укр. дожовтневої л-ри (творчість Г. Сковороди, І. Котляревського, Марка Вовчка, С. Руданського, А. Свидницького, Панаса Мирного, П. Грабовського та ін.), текстології і фольклористики. Брав участь у підготовці двотомної «Історії української літератури», т. 1 (1954) і восьмитомної «Історії української літератури» (1967—71). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

Тв.: Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». К., 1957; Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962; Корифей української прози. Нарис творчості Панаса Мирного. К., 1967; Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. К., 1969 [в співавт.]; Літературознавчі та фольклористичні розвідки. К., 1974; Студії над гумористами Степана Руданського. К., 1979. *Ф. К. Сарана.*

СИВАЧЕ́НКО Тамара Порфиріївна (н. 5.X 1923, с. Єкатеринівка Ліскинського р-ну Ворон. обл.) — укр. рад. лікар-радіолог, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1968), засл. діяч науки УРСР (з 1979). Член КПРС з 1953. Закінчила Київський мед. ін-т (1947). З 1966 — зав. кафедрою мед. радіології Київ. ін-ту удосконалення лікарів. Осн. наук. праці присвячені вивченню питань оптимізації радіонуклідної діагностики і променевої терапії; розробці і модернізації радіоелектронної апаратури для радіонуклідної діагностики. Нагороджена 2 орденами «Знак Пошани». Державна премія УРСР, 1972.

СИВА́Ш, Гниле море — мілководна затока на Зх. Азовського м., біля берегів Крим. і Херсон. областей УРСР. Від моря відокремлений вузькою *Арабатською Стрілкою*, сполучений з ним *Генічеською протокою*. Береги дуже розчленовані мілководними затоками. Чонгарський п-ів розділяє С. на дві частини — Західний С. і Східний С. Глиб. невеликі, макс.— 3,2 м. Площа нестала, змінюється від 2400—2500 км² до 2700 км². Коливання рівня С. пов'язане з нагонами води з Азовського м., викликаними пн.-сх. вітрами. Характерні т. з. засухи — рівні ділянки з потужним шаром відкладів. Дно С. вкрите шаром сірого і сіро-зеленого мулу потужністю 8—10 м (Зх. С.) і до 15 м (Сх. С.). Живиться С. переважно водами Азовського м., щорічно одержуючи бл. 12 млн. т солей. Внаслідок їхньої концентрації та інтенсивного випаровування води солоність ропи у Зх. С. досягає 230—260‰ (у Азовському м.— 11—14‰). З солей найпоширеніші хлористі сполуки Na (до 80%) і Mg (бл. 10%), сульфат Mg (до 7%), бромистий магній (до 0,23%). Заг. кількість солей у С. становить 200 млн. т. Солі С. — важлива сировина для хім. виробництва. На базі мінеральних ресурсів озера працюють бромний та содовий з-ди у *Красноперекопську*. С. входить до складу *Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства*. В районі С. під час громадян. війни відбулась *Перекопсько-Чонгарська операція 1920*.

А. М. Оліферов.

СИВІ́ЛИ (грец. σίβυλλα, лат. Sibylla, одн.) — у старод. греків, римлян та ін. народів легендарні віщунки, пророчиці, які «провіщали» волю богів, пророкували майбутнє. Найвідомішою в Старод. Римі була т. з. С. з м. Кум, яка, за легендою, зібрала свої пророцтва в т. з. сивілині книги. До образу С. зверталися художники (Мікеланджело, Тінторетто, Рембрандт та ін.) і письменники (Вергілій в «Енеїді», в укр. л-рі — І. Котляревський в «Енеїді» та ін.). Див. також *Оракул*.

Сивіла Кумська. Мікеланджело. Фреска Сікстинської капели. Ватікан.

СИ́ВКА — річка у Івано-Фр. обл. УРСР, права притока Дністра. Довж. 79 км, площа бас. 595 км². Живлення переважно снігове і дощове. Влітку бувають паводки. Воду використовують для пром. і с.-г. водопостачання. На С.— м. *Калуш*; у бас. річки знайдено знаряддя праці *кам'яного віку* та поховання *бронзового віку*.

СИВКО́В Григорій Флегонтович (н. 10.II 1921, с. Мартиново, тепер Кунгурського р-ну Перм. обл.) — рад. військ. льотчик, генерал-майор-інженер (1975), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1943. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик, командир ланки, ескадрильї, штурман штурмового авіац. полку брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказ. і 3-му Укр. фронтах. Здійснив 247 бойових вильотів. Після війни працював старшим льотчиком-випробувачем. У 1952 закінчив Військ.-повітр. інженерну академію ім. М. Є. Жуковського, згодом — на військово-педагогічній роботі в тій же академії. Нагороджений орденом Леніна, орденом Жовтневої Революції, 3 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СИ́ВКОВІ (Charadriidae) — родина птахів ряду сивкоподібних. Розміри дрібні і середні (маса 20—600 г). Голова відносно велика. Розріз рота майже не заходить за основу короткого або середнього розміру дзьоба; середня пара рульових пер не довша за решту. Передні пальці відносно короткі і товсті, не у всіх видів є задній палець. Населюють вологі й сухі ділянки відкритих ландшафтів (степи, пустелі, тундри). Живляться С. безхребетними, в т. ч. з твердим хітиновим покривом. Моногами. Гнізда на землі. Кладку з 2—4 яєць насиджує у більшості видів лише самка протягом 20—28 днів. *Виводкові птахи.* Поширені на всіх континентах, крім Антарктиди. В родині — 60 видів (32 роди). В СРСР — 18 видів, з них на Україні гніздяться 3 види: малий зуйок (Charadrius dubius), морський зуйок (Ch. alexandrinus), чайка (Vanellus vanellus) і 5 зустрічається під час сезонних міграцій. С. знищують багато шкідливих комах на луках та полях. Центром походження С. вважають тропіки Нового Світу. Викопні рештки відомі з нижнього олігоцену Європи. *Л. О. Смогоржевський.*

СИВОРА́КША — рід птахів ряду ракшоподібних. Те саме, що й *ракша.*

СИВУ́ЛЯ — гірська вершина в Карпатах Українських, найвища точка *Горганів.* Лежить у межиріччі р. Ломниці та Бистриці Солотвинської, в межах Івано-Фр. обл. Вис. 1818 м. Складена пісковиками й сланцями. Поширені кам. осипища. Схили до вис. 1470—1500 м вкриті переважно хвойними лісами, вище — пояс криволісся (сосна, вільха). *М. М. Койнов.*

СИВУ́Ч (Eumetopias) — рід *вухатих тюленів.* Включає єдиний вид — с и в у ч (E. jubatus), поширений в субарктичних і холодних помірних водах Тихого ок., іноді заходить у річки; в тер. водах СРСР — переважно на Курильських, о-ві Іони, Ямських, Командорських та ін. о-вах, на сх. березі Камчатки. Довж. тіла до 385 см, маса 1120 кг. Волосяний покрив грубий, від темно-жовтуватого до бурого кольору. Живляться рибою та молюсками. Тримаються С. стадами до кількох сотень голів. Влітку на скелястих берегах утворюють лежбища. Полігами (див. *Полігамія* в біології). В травні — липні після бл. 1-річної вагітності самка народжує 1 маля. Статевозрілими стають у 3—5 років. Промисл. значення місцеве (використовують шкуру, м'ясо, жир). *О. П. Корнєєв.*

СИВУ́ШНІ МАСЛА́ — суміш одноатомних *спиртів* жирного ряду (ізомерних амілових, бутилових та ін.) з домішками кислот, альдегідів та ін. сполук. Утворюються при спиртовому *бродінні.* С. м.— оліїста рідина з неприємним запахом, подразнює слизові оболонки дихальних шляхів, отруйна; густ. 830—840 кг/м³. Суміш амілових спиртів, виділену з С. м., застосовують у виробн. *амілацетату і ізоамілацетату.*

СИ́ВЦЕВ Дмитро Кононович [псевд. — Суорун Омоллон; н. 1(14). IX 1906, 3-й Жехсогонський насліг, тепер Октябрський насліг Алексєєвського р-ну Якут. АРСР] — якут. рад. письменник, нар. письменник Якут. АРСР (з 1966), засл. діяч мистецтв РРФСР і Якут. АРСР. Член КПРС з 1966. Друкуватися почав 1926. Автор збірок оповідань «У квітучій зелені» (1933), «Оповідання» (1937), драм «Коваль Кюкюр» (1932), «Сайсари» (1943, 2-а ред. 1958), «Перед сходом сонця» (1970), трагедії «Айаал» (1940, 2-а ред. 1958), лібретто опер, публіцистич. творів. Опублікував кілька збірок якут. казок у своїй обробці. Твори для дітей. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

Тв.: Рос. перекл.— Избранное. Якутск. 1958. *В. Т. Петров.*

СИГ (Coregonus) — рід риб род. *лососевих.* Тіло (довж. до 75 см, маса до 8 кг і більше) видовжене, вкрите порівняно великою лускою. Забарвлення однотонне, сріблясте, спина темна. Рот невеликий, нижній (С. звичайний, муксун, чир, вальок), верхній (ряпушки) або кінцевий (*омуль*, пелядь та ін.). С. поширені в бас. Пн. Льодовитого, Тихого і пн. частини Атлантичного океанів. Відомі річкові, озерні і озерно-річкові форми. Нерест в жовтні — грудні, *інкубація* ікри триває до весни. Живляться С. безхребетними, частково рибою та ікрою. Мають велике промисл. значення. Багато С.— об'єкти штучного розведення і акліматизації. На Україну С. вперше завезені 1929.

СИГЕТИ́НСЬКИЙ (Sygietyński) Тадеуш (24.IX 1896, Варшава — 19.V 1955, там же) — польс. композитор і хоровий диригент. Син письменника А. Сигетинського. Музики навчався приватно у Львові, Варшаві, Лейпцігу. Записував, вивчав і обробляв муз. фольклор. У 1948 організував і очолив польс. держ. ансамбль пісні і танцю «*Мазовше*». Автор опери-балету «Корчма на роздоріжжі», танц. сюїти, пісень і танців.

СИГИ́ДА Надія Костянтинівна [дівоче прізв.— Малаксіано; 1862, Таганрог — 8 (20).XI 1889, Кара]— революц. народниця. Брала участь у діяльності Південноросійської орг-ції «Народної волі» (створена 1885 з центром у Катеринославі з метою відновлення «*Народної волі*»). На її квартирі в Таганрозі було влаштовано підпільну друкарню, зберігалися бомби. 23.I (4.II) 1886 С. заарештували й ув'язнили в Петропавловську фортецю. В грудні 1887 її засудили до страти, яку було замінено 8-річною каторгою; відбувала її на Карі. Покінчила життя самогубством на знак протесту проти сваволі тюремників (див. *Карійська трагедія 1889*). Укр. поет і революц. демократ П. А. *Грабовський* присвятив їй збірку поезій «Пролісок», окремі вірші.

СИГІЗМУ́НД I (лат. Sigismundus, нім. Siegmund; 15.II 1368, Нюрнберг — 9.XII 1437, Цнайм, тепер Зноймо, ЧССР) — імператор «*Священної Римської імперії*» (1410—37), король Угорщини (1387—1437), Чехії (1419—21 та 1436—37). Останній з дин. *Люксембургів.* Очолював хрестовий похід зх.-європ. феодалів проти турків, був розбитий у *Нікопольській битві 1396.* Разом з рим. папою очолював боротьбу феод. реакції проти *гуситського революційного руху.* Санкціонував страту Я. *Гуса.*

СИГІЗМУ́НД II Август (Zygmunt II August; 1.VII 1520, Краків — 7.VII 1572, Книшин) — король польський з 1530 і великий князь литовський з 1548. Останній представник дин. *Ягеллонів.* За С. II відбулося повернення королю коронних земель, які було роздано магнатам після 1504. В 1564 С. II допустив діяльність *єзуїтів* у Польщі. С. II проводив ворожу політику щодо Росії, проти якої Польща виступала у *Лівонській війні 1558—83.* С. II відіграв важливу роль в укладенні *Люблінської унії 1569.* За правління С. II на Україні на о. Мала Хортиця було збудовано замок з метою зміцнення кордонів і припинення втечі укр. селян на *Запорізьку Січ.* У 1572 вперше на польс. держ. службу було взято 300 укр. козаків (див. *Реєстрові козаки*).

СИГІЗМУ́НД III Ваза (Zygmunt III Waza; 20.VI 1566, замок Гріпсгольм, Швеція — 30.IV 1632, Варшава) — король польський і великий князь литовський з 1587, король шведський 1592—99. Походив з дин. *Ваза.* В Швеції скинутий з престолу протестантським дворянством. За правління С. III Польща вела війни проти Швеції (1600—11, 1617—20, 1621—29), *Османської імперії* (1617, 1620—21), брала участь в інтервенції проти Росії (1609—18; див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*), подала допомогу *Габсбургам* у придушенні повстання в Чехії (1618—20). На Україні уряд С. III жорстоко придушив сел.-козац. повстання К. *Косинського,* С. *Наливайка,* Т. *Федоровича* та ін. За допомогою *Брестської унії 1596* С. III намагався добитися полонізації України і Білорусії.

СИГІЛЯ́РІЄВІ (Sigillariaceae) — родина викопних плауновидних деревоподібних рослин. Відомі з відкладів верхнього карбону — верхньої пермі. Мали колоновидний стовбур заввишки до 30 м із дихотомічно розгалуженою верхівкою, вкритою довгими мечовидними листками. На верхівці містилися шишки завдовжки 15 см із *спорофілами.* С. мали вторинну *деревину,* вкриту корою, на якій сліди відпалих листків утворювали характерні візерунки (осн. систематична ознака С.). На Україні С. відомі з карбонових відкладів Донбасу. Іл. с. 150.

М. Д. Поплавська.

СИГНА́ЛИ ТО́ЧНОГО ЧА́СУ (нім. Signal, франц. signal, одн., від лат. signum — знак) — сигнали, що відповідають точному часові, визначеному за допомогою атомних (див. *Квантовий годинник*) і астрономічних (див. *Годинник астрономічний*) приладів, і які передають по радіо і телебаченню у певні моменти доби. В СРСР С. т. ч. у вигляді 6 коротких сигналів передаються широкомовними радіостанціями для звірки годинників. Початок останнього

Сивуч.

Сиг звичайний.

Є. К. Сидоренко.

сигналу збігається з початком години. З 1972 С. т. ч. в СРСР передаються в міжнар. координованій шкалі атомного часу, узгодження якої зі шкалою *всесвітнього часу* здійснюється зсувом хвилинного сигналу на 1 с одночасно всіма радіостанціями звичайно в кінці року. Див. також *Служба часу*.

СИГНАЛІЗА́ЦІЯ — подавання умовних знаків (сигналів), якими звертають на щось увагу, оповіщають, передають накази або забезпечують двосторонні переговори; умовні знаки й системи пристроїв, застосовувані з цією метою. Розрізняють С. зорову, звукову і тактильну (вона сприймається *дотику органами*). За призначенням С. буває: попереджувальна, аварійна, викликальна (або розшукувальна), контрольно-розпорядча (або оперативна) та переговорна. Сигнальними засобами служать *знаки дорожні, колійні знаки, петарди, прожектори, радіомаяки, світлофори, семафори,* димові шашки, прапорці, гудки, дзвони, ракети, сигнальні лампи тощо. С. застосовують у пром-сті (див. *Диспетчеризація*), на транспорті (див. також *Диспетчерська централізація, Залізнична сигналізація, Локомотивна сигналізація*), в енергетиці (див. *Мнемонічна схема*), на флоті (див. *Морська сигналізація*), в авіації, у військ. і пожежній справі та ін.

СИГНА́ЛЬНІ ПОДРА́ЗНИКИ, ключові подразники — подразники, що діють на організм вибірково й реакція організму на них значно сильніша, ніж на ін. подразники; викликають специфічні для виду природжені поведінкові реакції. Для сприймання С. п. існують відповідні рецепторні апарати (див. *Рецептори*), завдяки чому тварини здатні навчатись реагувати на будь-який С. п., якщо він передує біологічно важливій діяльності організму. Первинною формою реакції на С. п. є орієнтувальний *рефлекс,* а основними механізмами — *умовні рефлекси* та *безумовні рефлекси.*

Г. М. Чайченко.

СИГНА́ЛЬНІ СИСТЕ́МИ — системи нервових процесів, що формуються у *головному мозку* внаслідок дії зовнішніх і внутрішніх подразнень і забезпечують пристосування організму до навколишнього середовища. Вчення про С. с. створив І. П. *Павлов* на основі вивчення *вищої нервової діяльності*; він же ввів поняття *перша сигнальна система* та *друга сигнальна система.*

СИГНАТУ́РА (лат. signatura, від signo — визначаю, позначую) в поліграфії — 1) Цифра, що означає порядковий номер зошита в книзі або журналі. Проставляється на першій сторінці кожного зошита (в нижньому лівому кутку) і повторюється з зірочкою на третій сторінці. Служить для контролю правильності комплектування зошитів у книжковий *блок.* 2) Невелике заглиблення на передній стінці ніжки *літери.* Допомагає правильно визначати (на дотик) положення літери при ручному складанні.

СИГО́В Олексій Олексійович [н. 15 (28).I 1903, Перм] — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1964), професор (з 1966). Член КПРС з 1953. Закінчив (1926) Уральський політех. ін-т, працював на металург. з-дах Уралу. В 1938—44 — в Уральському філіалі АН СРСР. З 1944 — в Ін-ті чорної металургії АН УРСР, одночасно викладав у Київ. політех. ін-ті. З 1963 — в Ін-ті газу АН УРСР. Осн. праці — в галузі доменного виробництва й агломерації руд. Держ. премія СРСР, 1942.

Л. С. Піоро.

СИДЕРА́ЦІЯ (франц. sidération) — заорювання у грунт зеленої маси рослин-сидератів, спеціально вирощених на *зелене добриво*; агротехнічний прийом, застосування якого забезпечує підвищення *родючості ґрунту,* збагачення його на органічну речовину і азот, в результаті — зростання врожайності с.-г. культур. Наприклад, в районах Полісся і Лісостепу України, в Нечорноземній зоні СРСР приріст врожаю від застосування С. становить: зерна — 8—10 ц/га, цукр. буряків — 80—85 ц/га, картоплі — 40—60 ц/га. В СРСР найпоширеніша С. в Нечорноземній зоні (Білорусія, Полісся України, Брянська обл. та ін.), а також у районах зрошуваного землеробства. Особливо ефективна С. при поєднанні її з внесенням фосфорних і калійних мінеральних добрив. Здебільшого сидерати підсівають навесні під озимі і приорюють в той же рік, вирощують їх і в *післяжнивних посівах,* а також на *парах.* Перед приорюванням сидератів їх прикочують *котками польовими* водоналивними, після заорювання поле знову коткують з тим, щоб зменшити інтенсивність розкладання зеленої маси.

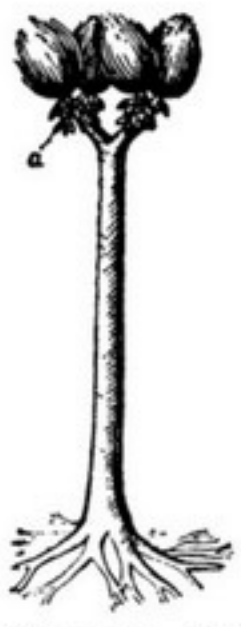
Літ.: Алексеев Е. К. Зеленое удобрение в нечерноземной полосе. М., 1959; Юхимчук Ф. Ф. Люпин в земледелии. К., 1963.

Ф. П. Юхимчук.

СИДЕРИ́Т (від грец. σίδηρος — залізо), залізний шпат — мінерал класу *карбонатів.* Fe $[CO_3]$. *Сингонія* тригональна. Густ. 3,89. Твердість 3,5—5,0. Колір жовтувато-білий, сіруватий, червонувато-коричневий, блідо-зелений. Блиск скляний, переходить у перламутровий або шовковистий. В СРСР родовища С. є в РРФСР (на Уралі), на Україні (на Керченському п-ові, Закарпатті, в Донбасі та ін. районах); за рубежем — в Австрії і ФРН. Використовують як *залізну руду.*

СИДЕРИ́ЧНИЙ МІ́СЯЦЬ [від лат. sidus (sideris) — небесне світило, зоря] — проміжок часу, протягом якого *Місяць* здійснює повний оберт навколо Землі і займає вихідне положення відносно зір. Див. *Місяць* (проміжок часу).

СИДЕРОФІ́ЛЬНІ ЕЛЕМЕ́НТИ (від грец. σίδηρος — залізо і φιλέω — люблю) — хім. елементи, з яких, на думку деяких учених, складається *ядро Землі.* До С. е. належать хім. елементи переважно VIII групи *періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва*: Fe, Co, Ni, Ru, Pd, Os, Ir, Pt та ін. За підрахунками О. Є. *Ферсмана,* вміст С. е. у земній кулі становить 37%. До складу *земної кори* входить за масою бл. 5% заліза, 0,02% — ін. С. е. (більшість у самородному стані).

Сигілярія (Sigillaria): *а* — стробіл зі спорофілами.

СИДИКБЕ́КОВ Тугельбай [н. 1 (14).V 1912, аїл Кен-Су, тепер Тюпського р-ну Іссик-Кульської обл.] — кирг. рад. письменник, нар. письменник Кирг. РСР (з 1968), акад. АН Кирг. РСР (з 1954). Друкуватися почав 1928. Збірки віршів «Боротьба» (1933), «Богатирі» (1936), «Поет-соловей» (1938) — про життя трудівників. Романи «Кен-су» (кн. 1—2, 1937—38; перероблений варіант — «Серед гір», кн. 1—2, 1955—58), «Темір» (1939—40), «Люди наших днів» (1948; Держ. премія СРСР, 1949), присвячені життю колгоспників у Киргизії, дружбі народів, зокрема кирг. і українського. Автор романів «Жінки» (кн. 1—2, 1966), «Ровесники» (1978), «Добродушний Ийманбай» (1980), «Променисте джерело» (1980), поем, оповідань, п'єс. Нагороджений орденами Леніна, Трудового Червоного Прапора, медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Люди наших днів. К., 1953; Серед гір, кн. 1—2. К., 1962; Рос. перекл.— Среди гор, кн. 1—2. М., 1977; Исповедь Букетная. М., 1980.

К. Саматов.

СИДОРЕ́НКО Дарія Антонівна [н. 9 (22).II 1913, Немирів, тепер смт Вінн. обл.] — укр. рад. вишивальниця, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). Спеціальної худож. освіти не має. Вишиває портрети (В. Маяковського, 1951; В. І. Леніна, 1953), тематичні композиції («К. Брюллов і Т. Шевченко», 1954) і декоративні панно («Орден Перемоги», 1975; «Роботящим умам...», 1981). Твори С. зберігаються у Вінн. краєзнавчому музеї, Канівському держ. музеї-заповіднику «Могила Т. Г. Шевченка».

В. М. Ханко.

СИДО́РЕНКО Євгенія Кирилівна (26.XII 1886, с. Івановське, тепер Рильського р-ну Курської обл.— 21.II 1981, Київ) — укр. рад. актриса, засл. арт. УРСР (з 1930). Після закінчення 1909 Моск. драм. курсів (педагоги В. *Качалов,* Л. *Леонідов*) була зарахована в трупу Московського худож. театру. З 1918 постійно працювала в укр. театрах: Держ. драм. театрі (Київ, 1918), *Першому театрі Української Радянської Республіки* імені Шевченка (1919—23), Дніпроп. укр. драм. театрі ім. Т. Г. Шевченка (1927—29), ленінгр. укр. *театрі «Жовтень»* (1930—31), *Харківському театрі Революції* (1932), 1933—45 — в театрах Одеси, Харкова, Києва. Серед ролей—

Є. К. Сидоренко в ролях Мірандоліни («Мірандоліна» К. Гольдоні) та Тірци («На руїнах» Лесі Українки).

Тірца («На руїнах» Лесі Українки), Дівчина («По дорозі в казку» Олеся), Небаба («Диктатура» Микитенка), Матір («Вячеслав» Остапа Вишні), Марія Антонівна («Ревізор» М. Гоголя), Рима («Отрута» Луначарського), Панова («Любов Ярова» Треньова), Катаріна («Приборкання непокірної» Шекспіра), Ніколь («Хворий та й годі» Мольєра). Серед вихованців — Н. *Ужвій*, К. *Осмяловська*, К. *Загорянська*.

П. І. Тернюк.

СИДОРЕ́НКО Михайло Дмитрович [4 (16).XI 1859, Одеса — 28.III 1927, там же] — укр. рад. геолог. У 1879 за демократичні погляди був висланий на два роки в Сибір. Після заслання повернувся в Одесу. Закінчив Новоросійський ун-т (в Одесі) 1886. До 1890 працював на Волині, потім — у Новоросійському ун-ті (з 1906 — професор). Осн. праці — з літології й мінералогії осадочних гірських порід. С.— автор підручників з мінералогії й петрографії, науково-популярних творів з геології.

СИДОРЕ́НКО Михайло Федорович [н. 12 (25).VII 1902, с. Сидорівщина, тепер Великобагачанського р-ну Полтавської обл.] — укр. рад. вчений-садовод, кандидат с.-г. наук (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1969), Герой Соціалістичної Праці (1971). Член КПРС з 1927. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1932 закінчив колишній Полтавський (тепер Уманський) ін-т садівництва. У 1932—74 — директор Мелітопольської (Запоріз. обл.) н.-д. станції садівництва (з 1971 — Укр. н.-д. ін-т зрошуваного садівництва), з 1974 — там же старший науковий працівник-консультант по селекції садівництва. Осн. праці з питань селекції та агротехніки садівництва. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

М. Н. Петренко.

СИДОРЕ́НКО Олександр Васильович [6 (19).X 1917, с. Новомикільське, тепер Міловського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР — 23.III 1982, похований у Москві] — рад. геолог, держ. і парт. діяч, акад. АН СРСР (з 1966), віце-президент АН СРСР (з 1975). Член КПРС з 1942. Закінчив Ворон. ун-т (1940). У 1943—50 — на наук. роботі в Туркм. філіалі АН СРСР, 1950—52 — заст. голови, 1952—61 — голова Президії Кольського філіалу АН СРСР. У 1962—63 — міністр геології і охорони надр СРСР, 1963—65 — голова Держ. геол. к-ту СРСР, 1965—75 — міністр геології СРСР. Осн. праці присвячені питанням геології та геоморфології пустельних районів СРСР, процесам мінералоутворення в *корі вивітрювання* і пов'язаним з ними корисним копалинам, комплексній оцінці мінеральної сировини й охороні навколишнього середовища. Розвинув новий напрям у геології — літологію осадочно-метаморфізованих товщ *докембрію*. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10 скликань. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Ленінська премія, 1966.

СИДО́РЕНКО Олександр Олександрович (н. 27.V 1960, м. Жданов) — укр. рад. спортсмен, майстер міжнар. класу (з 1979), засл. майстер спорту (з 1980), олімпійський чемпіон (1980) з комплексного плавання на 400 м. Чемпіон світу (1982), Європи (1981), володар Кубка Європи (1982), неодноразовий чемпіон СРСР (1978—82) з різних видів плавання. Переможець VII Спартакіади народів СРСР (1979). Нагороджений орденом Дружби народів.

СИДО́РИК Євген Петрович (н. 20.VII 1931, м. Петриков, тепер Гомельської обл.) — укр. рад. онколог, доктор мед. наук (з 1969), професор (з 1971). Член КПРС з 1959. Закінчив Київ. мед. ін-т (1954). З 1960 працює в Укр. н.-д. ін-ті експериментальної і клінічної онкології (тепер Ін-т проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького АН УРСР), де створив одну з перших в СРСР н.-д. лабораторію біофізики раку. Осн. праці присвячені вивченню питань росту пухлин з точки зору біофізики, переносників електронів енергетичної і детоксикуючої систем клітин при канцерогенезі та в умовах дії антиканцерогенів, розробці автоматизованих діагностичних систем на основі ЕОМ, вивченню механізму дії випромінювання лазерів. Держ. премія УРСР, 1981.

І. А. Смирнова.

СИ́ДОРОВ Леонід Георгійович (1894—1941, Київ) — укр. рад. графік. Працював у галузі сатиричної графіки, плаката та ілюстрації. Публікував малюнки в журналах «Тиски» (Київ), «Червоний перець», «Кіно» (обидва — Харків), газетах «Киевский большевик», «Красная Армия», «Радянське село», «Соціалістична Харківщина».

СИ́ДОРОВ Олексій Євдокимович (н. 1.IV 1924, с. Великі Меші, тепер Тат. АРСР) — укр. рад. живописець, заслужений художник УРСР (з 1978). Член КПРС з 1961. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1949—55 навчався у Київ. худож. ін-ті в О. *Шовкуненка*. Твори: «Вільна хвилина» (1960), «На рідній Україні» (1963—64), «Рік 1941-й» (1964—65), «Будівники Ладижинської ГРЕС» (1969), «П. І. Чайковський у М. І. Пирогова» (1972), портрет Героя Радянського Союзу П. Кизюка (1974).

СИ́ДОРОВ Олексій Олексійович [1 (13).VI 1891, с. Миколаївка, тепер Сумського р-ну Сум. обл.— 30.VI 1978, Москва] — рос. рад. мистецтвознавець і книгознавець, чл.-кор. АН СРСР (з 1946), засл. діяч мист. РРФСР (з 1947). У 1913 закінчив Моск. ун-т. Професор цього ун-ту (1921—31, 1942—50), Моск. архітектурного (1935—44) та поліграфічного (1938—64) ін-тів. Завідував Гравюрним кабінетом Музею образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві (1927—36). Автор досліджень з історії рос. рисунка, мист. книги, теорії та історії книгознавства. Статті про творчість І. Грабаря, О. Кравченка, Г. Нарбута, І. Федорова, Т. Шевченка, О. Шовкуненка. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Літ.: Горячева Р. Алексей Алексеевич Сидоров. [Биобиблиографический указатель]. М., 1964.

С. І. Білокінь.

СИДОРЯ́К Микола Іванович (2.X 1891, с. Великий Бичків, тепер смт Рахівського р-ну Закарпат. обл.— 18.IX 1934, Москва) — один з керівників комуністичного і робітн. руху на Закарпатті. Н. в сім'ї робітника. За фахом токар. Революц. діяльність почав 1918. З 1921 — член Компартії Чехословаччини (КПЧ), 1922—30 — член Закарпат. крайкому КПЧ. В 1924, 1925, 1929 — депутат парламенту від КПЧ. Проводив революц. роботу, керував страйками і демонстраціями в різних населених пунктах краю. Не раз зазнавав переслідувань і арештів. У 1931 виїхав на лікування до СРСР.

М. П. Якименко.

СИДР (франц. cidre, від грец. σίκερα — хлібне або фруктове вино) — слабоалкогольне, насичене вуглекислим газом плодоягідне *вино*, виготовлене бродінням яблучного соку. Містить 5—7% (за об'ємом) спирту-ректифікату. С. буває солодкий (цукру — 5 г/л), напівсухий (2,5) і сухий (до 0,3 г/л). Вперше його почали виробляти у Пн. Франції, де сидром наз. будь-який алкогольний напій з яблук.

СИ́ЗИКОВ Валентин Васильович (н. 23.VI 1918, м. Барнаул, тепер Алтайського краю) — укр. радянський живописець, народний художник УРСР (з 1974). Член КПРС з 1946. В 1935—39 навчався в Омському худож. уч-щі, 1940—49 (з перервами) — в Харків. худож. ін-ті у О. *Кокеля* та С. *Прохорова*. Працює переважно в галузі портрета та тематичної картини. Твори: «Портрет токаря ХТЗ В. Диканя» (1951), «Токар К. Кисляков з учнями» (1954), «Харків'янки» (1960), «Болгарські дівчата» (1964), «Портрет Героя Соціалістичної Праці В. Белевця» (1967), «Легендарний Льошка (Ольга Мироничева)» (1968), «Суворі роки війни» (1969), «Далі Полтавщини» (1972), «Портрет депутата Верховної Ради СРСР токаря ХТЗ Ф. Д. Касьяненка» (1973), «Портрет колгоспниці колгоспу „Жовтнева революція" В. Білоус» (1980) та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СИЗО́В Геннадій Федорович [н. 23.I (5.II) 1903, с. Жиліно, тепер Красносельського р-ну Костромської обл.] — рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1926. Н. в сел. сім'ї. В 1930 закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва. З 1930 — на госп. і парт. роботі. В 1941—47 — в Рад. Армії, учасник Великої Вітчизн. війни 1941—

О. В. Сидоренко.

В. В. Сизиков.

В. В. Сизиков. Болгарські дівчата. 1964.

О. Є. Сидоров. Портрет доярки Є. Гудзь. 1963.

Л. Г. Силаєв.

К. В. Силантьєв.

Ю. В. Силантьєв.

45. В 1947—51 — директор тресту радгоспів. У 1951—54 — зав. с.-г. відділом, другий секретар Курганського обкому КПРС. У 1954—55 — голова Курган. облвиконкому. В 1955—66 — перший секретар Курган. обкому КПРС (1963—64 — перший секретар Курган. сільського обкому КПРС). З квітня 1966 — Голова Центр. ревізійної комісії КПРС. У 1956—64 — кандидат у члени ЦК, 1964—66 — член ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 4 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами та медалями.

СИЗО́НЕНКО Олександр Олександрович (н. 20.IX 1923, с. Новоолександрівка, тепер Баштанського р-ну Микол. обл.) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1954. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Микол. пед. ін-т (1955). Працював на суднобудівному заводі у Миколаєві, з 1961 по 1969 — на Київ. кіностудії ім. О. П. Довженка. Друкується з 1949. Автор збірок оповідань «Рідні вогні» (1951), «Де народжуються кораблі» (1959), книжок повістей та оповідань «Зорі падають в серпні» (1957), «Підняті обрії» (1971), романів «Корабели» (1960), «Білі хмари» (1965), «Хто твій друг» (1972), «Степ» (1976), «Була осінь» (1980) та ін. *Г. Г. Єжелов.*

СИ́ЗРАНЬ — місто обласного підпорядкування Куйб. обл. РРФСР. Розташована на правому березі Волги. Залізничний вузол, річковий порт. 170 тис. ж. (1982). С.— значний центр машинобудування (з-ди: турбобудівний, «Нафтомашремонт»; виробниче об'єднання «Сизраньсільмаш»). Розвинута хім. (з-ди: пластмас, тех. вуглецю), нафтопереробна, сланцева, харч., легка та буд. матеріалів пром-сть. У С.— філіал Куйб. політех. ін-ту. Краєзнавчий музей, драм. театр. С. засн. 1683. В С. бували В. І. Ленін (1892, 1900) та І. М. Ульянов. З містом пов'язана творча біографія К. О. Федіна, О. М. Толстого та ін.

СИКАТИ́ВИ (від лат. siccativus — висушувальний) — речовини, що прискорюють процес висихання олій з утворенням твердої плівки. С.— розчинні в оліях солі деяких металів (звичайно кобальт, марганець, свинець) і органічних кислот, напр. лінолевої. Активність С. визначається типом металу і його концентрацією, яка становить 0,01—0,5% (в розрахунку на масу олії). Для кожного металу існує оптимум концентрації, при якому одержують швидко висихаючі покриття (що не розтріскуються при тривалій експлуатації). Часто застосовують комбіновані С. (містять іони двох і більше металів), а також суміші різних С. Застосовують С. у виробн. *оліфи, олійних фарб, олійних лаків* тощо.

СИКО́З (від грец. σῦκον — бородавка) — хронічне рецидивне гнійне запалення усть волосяних мішечків, що виникає при проникненні в них стафілококів. На С. хворіють переважно чоловіки. Локалізується С. найчастіше на шкірі обличчя, в ділянці вусів й бороди, рідше уражуються повіки, брови, пахвові ямки і лобок. Виникненню С. сприяють порушення функцій нервової системи, внутрішніх органів, ендокринних залоз, мікротравми — садна, дряпини, порізи, вогнища хронічної інфекції (хронічний нежить, кон'юнктивіт тощо), тривале забруднення шкіри обличчя пилом (вугільним, металевим). Починається С. з утворення дрібних гнійних пухирчиків (пустул), через середину яких проходить волосина. Шкіра по краях таких пустул червоніє. Згодом пустули лопаються, утворюються кірочки. Лікування: антибіотики, вітаміни, переливання крові; місцево — дезинфікуючі примочки, протирання шкіри саліциловим або камфорним спиртом; дієта тощо.

СИКСТ (Sixt, Львів'янин) Еразм (бл. 1570, Львів — 1635, Замостя, тепер ПНР) — укр. і польс. вчений-філософ і медик. Навчався у Краків. ун-ті, де став бакалавром (1593) і д-ром філософії (1596). У 1596—1600 — викладач цього ун-ту. Ступінь д-ра медицини здобув у Падуї (Італія, 1602). С. працював лікарем Львівського католицького шпиталю; член Львівського магістрату. В 1614—29 — проф. Замойської академії. С.— дослідник укр. курорту *Шкло*: вперше зробив хім. аналіз води джерел, описав засоби застосування її для лікування різних хвороб, привернув увагу до питань грязелікування тощо. Автор книги «Про теплиці в Шклі» (1617), завдяки якій курорт став відомим в Європі. Написав «Медичний коментар до творів Л. Сенеки» (Львів, 1627) та коментар до книги Г. Саксонського «Про ковтун». *М. О. Оборін.*

СИКТИВКА́Р (до 1930 — Усть-Сисольськ) — столиця Комі АРСР. Розташований на р. Сисолі при її впадінні в р. Вичегду. Кінцева станція залізничної вітки від м. Мікунь. 186 тис. ж. (1982). Відомий з 1586 як *погост* Усть-Сисольськ. Місто з 1780. З 2-ї пол. 19 ст.— місце політ. заслання. В 1905 політ. засланці організували в С. групу РСДРП. Рад. владу встановлено 19.XII 1917 (1.I 1918). В 1921 Усть-Сисольськ став центром авт. обл. Комі (Зирян). З 1936 С.— столиця Комі АРСР. С. нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1980). Провідне місце в пром-сті міста посідає целюлозно-паперова, лісопильна, деревообр. пром-сть. Найбільші підприємства — целюлозно-паперовий та лісопильно-деревообр. комбінати, меблева ф-ка і гідролізно-дріжджовий з-д, ф-ка нетканих матеріалів. Розвиваються машинобудування та металообробка (з-ди: мех., авторем., суднобудсуднорем.), легка, харч. та буд. матеріалів пром-сть. В С.— *Комі філіал АН СРСР, Сиктивкарський університет*, Комі пед. ін-т, філіал Ленінгр. лісотех. академії, 10 серед. спец. навч. закладів. Художній та краєзнавчий музеї, муз. та драм. театри, філармонія, ансамбль пісні і танцю Комі АРСР. Іл. див. до ст. *Комі АРСР*, т. 5, с. 307.

СИКТИВКА́РСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені 50-річчя СРСР — вищий навч. заклад М-ва вищої і середньої спеціальної освіти РРФСР. Засн. 1972 у м. Сиктивкарі (Комі АРСР). В 1981/82 навч. р. у складі ун-ту було 5 ф-тів: істор., філологічний (з відділеннями рос. і комі мови й л-ри), хіміко-біол., фізико-матем., економічний. Є заочне, вечірнє й підготовче відділення. При ун-ті працює обчислювальний центр, бот. сад, зоол. музей, біол. станція, б-ка (400 тис. одиниць зберігання). В 1981/82 навч. р. в ун-ті навчалося бл. 3 тис. студентів, зокрема 2010 на денному відділенні. За роки існування ун-т підготував 2500 спеціалістів.

В. О. Витязєва

СИ́КХИ (мовою гінді сікх — учень) — послідовники *сикхізму*. Сучас. С. живуть гол. чин. у штаті Пенджаб (Індія).

СИКХІ́ЗМ — монотеїстична релігія в Індії; одна з ідеологічних форм релігійно-реформаторського руху в *індуїзмі*. Виник у Пенджабі на поч. 16 ст. Засновник С.— *Нанак*. Ранній С. відображав ідеологію торг.-ремісн. кіл міського населення. С. проголошує рівність усіх людей перед богом, засуджує *аскетизм*, чернецтво, проповідує беззастережну покірність духовному наставникові — гуру. На поч. 18 ст. С. був ідеологією антифеод. руху, але вже в 2-й пол. 18 ст. перетворився на суто реліг. течію. Реліг. центром С. є м. *Амрітсар*.

СИ́ЛА в механіці — міра механічної взаємодії даного тіла з одним або багатьма іншими матеріальними об'єктами; причина зміни механічного стану матеріальних об'єктів. С. між тілами виникають при безпосередньому контакті (С. *пружності*, С. *тертя* тощо) або через створені ними поля (зокрема, *сила тяжіння*). Джерелами С. є матеріальні об'єкти — тіла або *поля фізичні*. С. характеризується числовим значенням і напрямом. Числове значення С. знаходять за силою, яка зрівноважує дану С. (статичний метод), або вираховують, напр., за другим законом Ньютона (див. *Ньютона закони механіки*), згідно з яким С. дорівнює добуткові *маси* тіла на його *прискорення* (динамічний метод). З С. можна виконувати операції розкладання (див. *Розкладання сил* у механіці) і *додавання сил*. Одиницями С. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *ньютон*, а в *СГС системі одиниць — дина*. У фізиці *елементарних частинок* часто замість С. використовують поняття *взаємодії елементарних частинок*.

Літ.: Федорченко А. М. Теоретична фізика. Механіка. К., 1975.

А. М. Федорченко.

«СИ́ЛА» — щотижнева газета, видавалася з 2.I 1930 до 25.IX 1932 у Львові (вийшло 153 номери). Неофіційний орган КПЗУ, призначений для трудової інтелігенції. Висвітлювала боротьбу трудящих Зх. України за соціальне і нац. визволення. З квітня 1930 до березня 1932 одним з редакторів «С.» був П. С. *Козланюк*. Після розгрому редакції поліцією видання газети було заборонено.

СИ́ЛА ЗВУ́КУ, інтенсивність звуку — фізична величина, що

дорівнює *енергії*, яку переносить звукова (акустична) хвиля за одиницю часу через одиничну площинку, перпендикулярну до напряму її поширення. Є об'єктивною характеристикою звуку на відміну від його суб'єктивної характеристики — *гучності звуку*. С. з. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) вимірюється в Вт/м². В техніці вона оцінюється за шкалою децибел (див. *Бел*).

СИ́ЛА ІНЕ́РЦІЇ — 1) Векторна величина, що дорівнює добуткові маси тіла на його прискорення і напрямлена протилежно прискоренню (даламберова С. і.). Вводиться для надання рівнянням динаміки тіла в *інерціальних системах відліку* форми рівнянь статики (див. *Д'Аламбера — Лагранжа принцип*). Прикладом цієї С. і. може бути *відцентрова сила*. 2) Причина зміни руху даного тіла відносно неінерціальної *системи відліку* (ейлерова С. і.). Ця С. і. вводиться для використання *Ньютона законів механіки* у неінерціальній системі відліку. Її прикладом є *Коріоліса сила*.

Літ.: Федорченко А. М. Теоретична фізика. Механіка. К., 1975.

А. М. Федорченко.

СИ́ЛА СВІ́ТЛА — світлова величина, яка дорівнює відношенню *світлового потоку* до величини тілесного кута, в якому поширюється потік. У *Міжнародній системі одиниць* (СІ) одиницею С. с. є *кандела*.

СИ́ЛА СТРУ́МУ, *I* — скалярна величина, що характеризує *електричний струм*; дорівнює відношенню абсолютного значення *dq* електричного заряду, що переноситься через поперечний переріз провідника за інтервал часу *dt*, до величини цього інтервалу: $I = dq/dt$. Одиницею С. с. в *Міжнародній системі одиниць* (СІ) є *ампер*. Для вимірювання С. с. використовуються *амперметри*.

СИ́ЛА ТЯЖІ́ННЯ — сила, яка діє на довільну матеріальну частинку, що міститься поблизу земної поверхні. Дорівнює геометричній сумі сили земного притягання та *відцентрової сили* інерції, яка враховує ефект добового обертання Землі. Оскільки кутова швидкість обертання Землі дуже мала, відцентрова сила інерції є незначною порівняно з силою земного притягання. Тому С. т. *P* за величиною мало відрізняється від сили земного притягання і дорівнює $P = mg$, де m — маса тіла, g — *прискорення вільного падіння*. Напрямлена *P* по вертикалі в даній точці земної поверхні. Внаслідок несферичності Землі С. т. на екваторі приблизно на 0,5% менша, ніж на полюсах. Див. також *Гравіметрія, Тяжіння*.

СИЛАБІ́ЧНЕ ВІРШУВА́ННЯ (від грец. συλλαβή — склад) — система віршування, в основу якої покладено однакову кількість складів у віршових рядках. Див. *Віршування*.

СИЛАБІ́ЧНЕ ПИСЬМО́ — один із видів *письма*. Див. *Складове письмо*.

СИЛА́БО-ТОНІ́ЧНЕ ВІРШУВА́ННЯ (від грец. συλλαβή — склад і τόνος — наголос) — система віршування, в якій чергуються наголошені і ненаголошені склади у віршових рядках. Див. *Віршування*.

СИЛА́ЄВ Лев Григорович (н. 6.VII 1922, Ленінград) — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1965). Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив 1948 драм. студію при Ленінгр. театрі муз. комедії та Київ. ін-т театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого (1974). В 1948—58— актор, з 1951 — режисер Київ. театру муз. комедії, згодом режисер Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка (1958—68), палацу культури «Україна» (1968—79), 1979—82— худож. керівник *Київського мюзик-хола*. Серед оперних вистав — «Арсенал» Г. Майбороди, «Кармен» Ж. Бізе, «Трубадур» Дж. Верді, «Чарівна флейта» В. А. Моцарта. Нагороджений орденом Слави 3-го ступеня, медалями.

К. О. Силіна.

СИЛА́НИ (від лат. Silicium — кремній) — сполуки кремнію з воднем заг. формули Si_nH_{2n+2}; те саме, що й *кремневодні*.

СИЛА́НТЬЄВ Костянтин Васильович (н. 5.III 1931, Дружківка, тепер місто Донец. обл.) — укр. рад. співак (бас), засл. арт. РРФСР (з 1967), нар. арт. УРСР (з 1976). Член КПРС з 1965. В 1958—75 — соліст-вокаліст *Капели бандуристів УРСР*, 1953—58 та з 1975— соліст *Ансамблю пісні і танцю КВО*. В репертуарі С.— арії з опер і романси укр., рос. та зх.-європ. композиторів, нар. пісні, твори рад. авторів.

СИЛА́НТЬЄВ Юрій Васильович (10.IV 1919, Краснодар—8.II 1983, Москва) — рос. радянський диригент, нар. артист СРСР (з 1975). У 1940 закінчив Моск. консерваторію. Працював у Ансамблі пісні і танцю НКВС, в моск. симф. оркестрах. З 1958 — худож. керівник і гол. диригент естрадно-симф. оркестру Всесоюзного радіо і Центр. телебачення. Автор симф., вокально-симф. творів, балету «Юність» (1977). Премія Ленінського комсомолу, 1970.

СИЛЕ́Н (Σειληνός) — у грец. міфології *демон*, син *Гермеса* (чи *Пана*) та однієї з *німф*, вихователь і супутник *Діоніса*. С.— веселий і добродушний, завжди напідпитку лисий дідок з міхом вина в руках. Образ С. відбито в мист. античного й пізнішого часу (П. Рубенс, А. Ван Дейк та ін.).

СИ́ЛІ — грошова одиниця Гвінеї (Гвінейської Народної Революційної Республіки), поділяється на 100 *каурі*. За курсом Держбанку СРСР на 16.I 1983 100 С. дорівнюють 3,13 крб.

СИЛІКАГЕ́ЛЬ (від лат. Silicium — кремній і gelo — застигаю) — збезводнений і прожарений крихкий *гель* діоксиду кремнію SiO_2. Напівпрозорі або крейдоподібні зерна білого, жовтуватого, синього або коричневого кольору. Характеризується високорозвиненою капілярною структурою. С. не розчиняється і не набухає у воді та органічних розчинниках; гідрофільний полярний сорбент (поглинач). Одержують добавленням соляної або сірчаної к-ти до розчину силікатів натрію («рідкого скла»), а також *гідролізом* SiF_4 та $SiCl_4$. Товарний С. випускають у вигляді зерен або кулястих гранул розміром від 5—7 до 10^{-2} мм. Застосовують для осушування, очищування й розділяння вуглеводнів, спиртів, амінокислот, вітамінів, антибіотиків тощо, як адсорбент у хроматографії, носій *каталізаторів* тощо.

СИЛІКА́ТИ (від лат. Silicium — кремній) — сполуки двоокису кремнію з оксидами ін. хім. елементів. Основою їхньої будови є тетраедри SiO_4, що можуть бути ізольованими, здвоєними, з'єднаними в ланцюги, стрічки, кулі, каркаси, а також їхні комбінації. С. дуже поширені в *земній корі* і *мантії Землі*, становлячи бл. 80% маси цих оболонок Землі. С. складають бл. 90% маси гірських порід Місяця. Вони є і на ін. планетах. С. входять також до складу кам'яних *метеоритів* та *космічного пилу*. На земній кулі до С. належать *польові шпати, олівін, піроксени, амфіболи* і *слюди*. Вони є *породоутворюючими мінералами* серпентинітів, гранітів, базальтів, дунітів та ін. гірських порід. С. використовують як буд. матеріали та сировину для виготовлення буд. і вогнетривких матеріалів, керамічних виробів тощо. На базі С. засновано виробн. скла. Деякі забарвлені С. використовують як *дорогоцінне каміння* та *виробне каміння*.

А. С. Бережной.

СИЛІКАТИЗА́ЦІЯ ГРУНТІ́В — спосіб *закріплення грунтів* силікатними розчинами. За цим способом піски з високим коеф. *фільтрації* закріплюють повільним (2—5 л/хв) нагнітанням у грунт спочатку розчину силікату натрію (*рідкого скла*), а потім — хлориду кальцію (дворозчинова С. г.). Для закріплення лесових грунтів використовують лише розчин силікату натрію. Цей розчин, взаємодіючи з солями кальцію в лесі, утворює *гель* кремнієвої кислоти, який скріплює частинки грунту (одно-розчинова С. г.). Силікатизація пилуватих пісків полягає у нагнітанні гелеподібної суміші розчинів силікату натрію і фосфорної кислоти. Розчини нагнітають насосами (тиск до 1,5 МПа) через сталеві труби-ін'єктори, що їх забивають у грунт пневматичними молотками або підвішеними на *копрах* молотами. Витягують ці труби з грунту *лебідками* або *домкратами*. Силікатизацією підсилюють основи споруд, надають грунтам водонепроникності.

СИЛІКА́ТНИЙ БЕТО́Н — бетон, одержуваний термічною обробкою в *автоклаві* суміші вапняно-кремнеземистої *в'яжучої речовини, заповнювачів* і води; різновид *автоклавних матеріалів*. Для С. б. використовують також вапняно-шлаковий, вапняно-пуцолановий, вапняно-зольний *цементи, нефеліновий цемент* та ін. в'яжучі речовини, що містять кремнезем і глинозем. Тверднення силікатбетонної суміші зумовлюється утворенням при термічній обробці парою (її тиск 0,8—1,5 МПа, т-ра 174—197° С, час обробки 8—12 год) низькоосно́вних гідросилікатів та ін. сполук кальцію. Розрізняють С. б.: ніздрюватої

Сплен. Кістяна плакетка. 3—2 ст. до н. е. Національний музей. Варшава.

Б. В. Силкін. Плакат «Три роки соціальної революції». 1920.

(див. *Ніздрюватий бетон, Газосилікат*) і щільної структури; особливо легкий, легкий і важкий (об'ємною масою відповідно до 500, 500—1800 і 1800—2200 кг/м³). Марки бетону за міцністю на стиск М15—М500 і більше (високоміцний С. б.). Вартість матеріалів для С. б. у два рази менша, ніж для *цементного бетону*. С. б. застосовують при виготовленні стінових блоків, панелей тощо.

СИЛІКА́ТНІ ВИ́РОБИ — будівельні вироби на основі *вапна* і кварцового піску. Виробництво С. в. полягає у приготуванні вапняно-кремнеземистої суміші, формуванні з неї виробів (пресуванням, вібруванням) і подальшій обробці їх насиченою парою в *автоклавах* (див. *Автоклавні матеріали*). До найпоширеніших С. в. належать силікатна *цегла*, стінові камені, блоки і панелі, плити покриттів і перекриттів з конструктивного і конструктивно-теплоізоляційного *силікатного бетону*, тепло- і звукоізоляційні плити з піно- і *газосилікату* та ін. Крім вапна і кварцового піску, при виготовленні С. в. використовують відвальні металург. *шлаки, золи* ТЕС, нефеліновий *шлам* тощо.

С. М. Васіна.

СИЛІКО́З (від лат. Silicium — кремній) — *професійна хвороба*, найпоширеніший вид *пневмоконіозу*, що виникає при тривалому вдихуванні пилу, який містить вільний двоокис кремнію. С. буває серед робітників гірничорудної, машинобудівної, металург. пром-сті та ін. галузей. При захворюванні на С. основні зміни відбуваються в легенях. Розрізняють вузликову форму С. (в легенях утворюються сіруваті вузлики з щільної сполучної тканини з ділянками *некрозу*) і повільно прогресуючу дифузно-склеротичну форму, при якій виникає заг. *склероз* легень. Ознаки С.: біль у грудях, кашель, задишка; часто виявляються ознаки *емфіземи легень, бронхіту*. С. може ускладнюватись *туберкульозом*, бронхоектазами, *пневмонією*, можливі порушення діяльності серця. Профілактика: додержання правил охорони праці, механізація виробничих процесів, регулярні медичні огляди робітників тощо.

СИЛІКО́НИ — те саме, що й *кремнійорганічні полімери*.

СИЛІКО́НОВІ МАСЛА́ — те саме, що й *кремнійорганічні рідини*.

СИ́ЛІН Микола Олександрович [15 (28).III 1911, Київ — 8.XII 1971, там же] — укр. рад. вчений у галузі гідротехніки, доктор тех. наук (з 1966), професор (з 1967). Член КПРС з 1944. Закінчив (1937) Київ. гідромеліоративний ін-т, працював на буд-ві каналу ім. Москви, мостів через Дніпро в Києві, зав. кафедрою Київ. гідромеліоративного ін-ту (1946—59). Одночасно (з 1953) — керівник відділу Ін-ту гідромеханіки АН УРСР. Осн. праці — з гідромеханізації кесонних робіт і гідравлічного трубопровідного транспортування сипких матеріалів. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1948.

В. М. Карасик.

СИЛІЦИ́ДИ (від лат. Silicium — кремній) — сполуки *кремнію* з металами. До С. належать, наприклад, Mg_2Si, $TaSi_2$, Mn_5Si, Cr_5Si_3. Більшість С.— тугоплавкі кристалічні речовини, хімічно стійкі при високих температурах. Одержують синтезом з елементів, відновленням оксидів металів кремнієм при високих т-рах та ін. способами. С. входять до складу жаростійких матеріалів, якими можна користуватися на повітрі або в ін. окислювальних середовищах до т-ри 1700° С, їх використовують для покриття металів (див. *Силіціювання*); багато С.— *напівпровідники*. Найширше застосування мають С. заліза, вони входять до складу феросиліцію.

СИЛІ́ЦІЙ [лат. Silicium, від silex (silicis) — кремінь] — назва хім. елемента *кремнію*, вживана в ряді зарубіжних країн (Великобританії, Франції та ін.).

СИЛІЦІЮВА́ННЯ — насичення (внаслідок *дифузії*) поверхні металевих і неметалевих виробів *кремнієм*. Провадиться в парі кремнію, в газовому середовищі, що містить газоподібні *галогеніди* кремнію, або в розплавлених кремнії чи його солях. Є й такий спосіб С., за яким вироби нагрівають разом з порошком кремнію або його сполуками (напр., феросиліцієм). Силіціюванням підвищують жаростійкість, стійкість проти зношування, корозійну стійкість та кислотостійкість виробів у рідких і газових середовищах. До С. вдаються гол. чин. у машинобудуванні, теплотехніці й ракетній техніці.

СИ́ЛКІН Борис Васильович (рр. н. і см. невід.) — укр. рад. графік. У 1920—21 був художником політ. відділу Київ. окружного військового комісаріату. В 1927—28 брав участь у виставках *АХЧУ*. Твори: плакати «На коня, робітнику і селянине! Червона Кіннота — запорука перемоги!», «На коня, робітнику і селянине!», «До шерег Червоної Армії!», «Вступайте до Червоної кінноти!», «Три роки соціальної революції», «З дороги!» (всі — 1920); картина «Купання коней», плакати «Червона гвардія 1917 року», «Червона Армія 1927 року» (всі — 1927); оформлення та ілюстрації до нар. казки «Колобок», до книжок «Наші приятелі», «Конячка — наш друг» (1928), казки І. Франка «Війна між вовком і собакою» (1929). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Плакат*, т. 8, с. 384—385.

Л. В. Владич.

СИЛОВА́ ПЕРЕДА́ЧА — механізм, що передає мех. енергію (рух) від двигуна до її споживача зі збільшенням сил (обертаючих моментів) внаслідок зменшення швидкості (частоти обертання). С. п. в *приводах* машин дає змогу приводити в рух кілька механізмів від одного двигуна, узгоджувати режим дії двигуна і виконавчих механізмів машини, здійснювати *реверсування* руху, перетворювати обертальний рух на поступальний тощо. Найпоширенішими силовими є *зубчасті передачі, ланцюгові передачі, пасові передачі, фрикційні передачі, черв'ячні передачі*. Вони компактні, відзначаються високою надійністю. Поряд з механічними застосовують силові *гідравлічні передачі*, є передачі комбіновані (напр., гідромеханічні) та ін. С. п. наз. також *трансмісією*.

СИЛОВА́ УСТАНО́ВКА — установка (сукупність *двигунів* та ін. устаткування), що виробляє мех. енергію, використовуючи енергію природних енергетичних ресурсів. За видом використовуваної енергії розрізняють С. у. теплові (див. *Тепловий двигун*), гідравлічні (див. *Гідравлічний двигун*) і вітряні (див. *Вітродвигун*). Набувають розвитку *ядерні силові установки*. С. у. бувають: транспортні (в них осн. споживачем мех. енергії є *рушій*), стаціонарні і пересувні (споживачі енергії — *насоси, компресори* тощо); прості (автомобільні, одногвинтові судновi, одномоторні авіаційні тощо) і складні (напр., багатогвинтові судновi, установки літальних апаратів). С. у., поєднані з машинами, що перетворюють вироблювану мех. енергію на ін. види, наз. станціями (електричними, насосними тощо).

СИЛОВІ ЛІ́НІЇ — лінії в силовому полі (гравітаційному, електричному, магнітному), дотичні до кожної з яких у довільній точці збігаються за напрямом з вектором *напруженості поля*, а густота ліній пропорційна величині цієї напруженості. С. л. є засобом унаочнення структури силового поля. С. л. потенціального поля (гравітаційного, електростатичного) є незамкненими прямими або кривими (мал.), а С. л. вихрового поля (магнітного, змінного електромагнітного) — замкненими кривими. Оскільки напруженості полів є однозначними функціями точок, то через кожну точку простору можна провести лише одну С. л. Поняття С. л. у фізиці запровадив М. *Фарадей*.

Г. Л. Фалько.

СИЛОГІ́ЗМ (грец. συλλογισμός — міркування, умовивід) — дедуктивний *умовивід* (див. *Дедукція*), в якому з двох суджень (*засновків*) одержують зумовлене ними третє судження — висновок. Наприклад: усі види мистецтва емоційні; музика — вид мистецтва; отже, музика емоційна. Розрізняють три групи С.: умовні, категоричні, розділові. Суттєвою властивістю всякого С. є те, що його висновок випливає із засновків з логічною необхідністю. При цьому, якщо засновки істинні, то за умови, що не порушено логічні закони, висновок є завжди істинним. На цій підставі С. широко використовують у повсякденному і наук. мисленні як форму *доведення*. Іноді термін «силогізм» застосовують як синонім терміна «умовивід». Див. також *Силогістика*.

СИЛОГІ́СТИКА (від грец. συλλογιστικός — той, що робить умовивід) — розділ традиційної формальної *логіки*, в якому вивчають дедуктивний умовивід (*силогізм*). Як логічну теорію дедуктивного виводу її вперше сформулював *Арістотель*. У сучас. *математичній логіці* С. як окремий розділ не виділяють.

СИ́ЛОС (іспн. silos, мн. від silo — підземне приміщення для зберігання зерна або овочів), силосований корм — *соковитий корм*, законсервований природним заквашуванням (див. *Силосування*) або за допомогою хімічних препаратів (див. *Консервування*). За поживністю С. мало відрізняється від вихідної сировини, при додержанні правильної технології силосування втрати поживних речовин не перевищують 10—15%. Розрізняють С. кукурудзяний, картопляний, соняшниковий, комбінований та ін. (див. *Силосні культури*). Якість, хім. склад і поживність С. залежать від виду корму, фази розвитку рослин, технології силосування їх та зберігання в *силосних спорудах*. Для збагачення С. протеїном у силосовану масу вносять азотисті сполуки (сечовину синтетичну, амонійні солі) та ін. Цінний щодо набору амінокислот білково-вітамінний С. одержують, силосуючи кормові боби, люпин, горох зі злаками. Доброякісний С. має кислуватий хлібний запах, жовтувато-зелений колір, містить багато каротину, вітамінів, органіч. кислот (особливо молочної). В раціонах дорослої худоби С. може становити за поживністю до 40—50%. Запах С. передається молоку, тому його слід згодовувати коровам після доїння. Запліснявілий, гнилий і мерзлий С. небезпечний для здоров'я тварин.

Літ.: Даниленко И. А. [та ін.]. Силос. М., 1972; Довідник по годівлі сільськогосподарських тварин. К., 1977.

СИ́ЛОСНІ КУЛЬТУ́РИ — рослини, що їх вирощують для виготовлення *силосу*. Найважливішою умовою одержання високоякісного силосу є вміст у рослинах цукру — осн. джерела молочнокислого бродіння. За цією ознакою С. к. поділяють на такі, що легко силосуються (див. *Силосування*), важко силосуються і зовсім не силосуються. Легко силосуються кукурудза, соняшник, кормові боби, горох, кормовий люпин, коренеплоди, однорічні й багаторічні злакові трави та їхні суміші з бобовими травами, кормова капуста, земляна груша тощо. До рослин, що важко силосуються, належать буркун, конюшина, люцерна, вика, осоки, лобода, картоплиння й могар. Зовсім не силосуються (у чистому вигляді) чина, соя, гірчиця і кропива. Рослини, які не піддаються або важко піддаються звичайному силосуванню, консервують хім. речовинами (див. *Консервування*) або силосують в суміші з рослинами, що легко силосуються. В СРСР, в т. ч. на Україні, для силосування найбільше використовують кукурудзу, соняшник, кормові боби, горох, кормовий люпин, бобово-злакові суміші трав тощо.

СИ́ЛОСНІ СПОРУ́ДИ — 1) Саморозвантажувальна ємність вертикального типу для зберігання сипких та гранульованих кормів (зерна, *комбікормів* тощо) і захисту їх від гризунів, комах, зовн. вологості, коливань т-ри і нагрівання сонячним промінням. 2) Споруди для закладання і зберігання *силосу*. Найпоширеніші С. с. траншейного типу. Вони бувають наземні, напівзаглиблені і заглиблені, мають прямокутну форму. Найкращими є наземні С. с., які будують за типовими проектами, місткістю до 3000 т з урахуванням механізації при завантаженні і вивантаженні силосної маси.

СИЛОСОЗБИРА́ЛЬНІ КОМБА́ЙНИ — машини для збирання кукурудзи та ін. *силосних культур* з одночасним подрібненням їх та навантаженням у транспортні засоби. Див. *Кормозаготівельні машини*.

СИЛОСОНАВАНТА́ЖУВАЧ — див. *Кормонавантажувачі*.

СИЛОСОРІ́ЗКА — див. *Кормоприготувальні машини*.

СИ́ЛОСУВА́ННЯ, заквашування — метод *консервування* і зберігання кормів без доступу повітря. Найпоширеніший спосіб заготівлі *соковитих кормів* на зиму; відомий в нашій країні ще в 19 ст. Суть С. полягає в тому, що в свіжій рослинній масі, щільно укладеній у непроникні для повітря *силосні споруди*, внаслідок біохім. процесів поступово нагромаджуються органічні кислоти (переважно молочна), які є консервуючим засобом, що припиняє розвиток маслянокислих і гнильних бактерій та плісеневих грибів. Правильно засилосовані корми можна зберігати кілька років. С. кормів дає змогу краще використовувати врожай *силосних культур* та відходи овочівництва і рільництва. Щоб поліпшити процес консервування, додають спец. силосні закваски. Успіх С. залежить від будови силосних споруд, якості сировини і технології силосування. Для кращого ущільнення силосної маси рослини подрібнюють, із зруйнованих клітин виділяється сік, в якому інтенсивно розвиваються молочнокислі бактерії. Силосну масу укладають якнайшвидше (протягом 4—6 днів), ретельно трамбують, особливо біля стін споруди, та запобігають забрудненню. Зверху *силос* щільно закривають синтетичною плівкою, шаром глинистої землі, утеплюють соломою тощо.

А. М. Жадан.

СИЛУЄ́Т (франц. silhouette, від прізвища франц. держ. діяча 18 ст. Е. де Сілуета, на якого було зроблено карикатуру у вигляді тіньового профілю) — 1) Окреслення людини, тварин або предметів, подібне до їхньої тіні. 2) У мистецтві — вид графічної техніки, площинне однотонне зображення фігур і предметів. Мистецтво С. відоме з давніх давен у Китаї та ін. країнах Сходу. В Зх. Європі у 18 ст. у вигляді С. часто виконували профільні портрети та нескладні композиції. В рос. графіці в галузі С. працювали Ф. *Толстой*, Є. Кругликова, в українській — Г. *Нарбут*, М. *Жук*.

СИЛУРІ́ЙСЬКИЙ ПЕРІ́ОД І СИЛУРІ́ЙСЬКА СИСТЕ́МА, силур (від назви стародавнього кельтського племені силурів у Британії) — третій період палеозойської ери та відклади, що утворилися в той час. Настав бл. 440 млн. років тому, після ордовицького періоду, тривав бл. 30 млн. років, до девонського періоду (див. *Геохронологія*). Силурійську систему виділив англ. геолог Р. *Мурчісон* 1835. Її поділяють на два відділи, відділи — на яруси. В СРСР у нижньому відділі виділяють ландоверійський і венлокський, у верхньому — лудловський і пржидольський яруси (див. окремі статті). У С. п. значні площі займали *платформи — Східно-Європейська платформа, Сибірська платформа*, Африканська, Індостанська, Китайська, Пн.-Американська. На тер., яку тепер займає СРСР, у С. п. переважали мілководні епіконтинентальні мор. басейни, що вкривали більшу частину Сибірської платформи і зх. частину Сх.-Європейської платформи. В цих басейнах нагромаджувалися потужні товщі карбонатних і теригенних відкладів. Протягом С. п. інтенсивно проявлялися *тектонічні рухи*, з якими пов'язана *каледонська складчастість*. Ці рухи зумовили формування каледонських гірських систем — Алтаю, Тянь-Шаню, гірських масивів Пн.-Сх. Казахстану та ін.

Рослинний світ С. п. представлений гол. чин. мор. водоростями. В кінці силуру з'явилася перша наземна флора — *псилофіти*. Широкого розвитку набули мор. безхребетні — *головоногі молюски, двостулкові молюски, черевоногі молюски*, брахіоподи (див. *Плечоногі*), остракоди (див. *Черепашкові ракоподібні*), корали (див. *Коралові поліпи*), *граптоліти, трилобіти* і мор. хребетні — панцирні риби. Вважають, що клімат С. п. на більшій частині нинішньої тер. Рад. Союзу був теплий і вологий. Відклади С. с. відомі на всіх континентах. Вони представлені мор. і континентальними утвореннями. На Україні відклади С. с. поширені в межах *Волино-Подільської плити, Галицько-Волинської синеклізи* і *Причорноморської западини*. Переважають вапняки, доломіти, мергелі. Їхня потужність — до 1000 м. Відклади С. с. (вапняки і доломіти) використовують як буд. матеріал.

Літ.: Опорный разрез силура и нижнего девона Подолии. Л., 1972; Стратиграфія УРСР, т. 4, ч. 1. К., 1974; Палеонтология и стратиграфия верхнего докембрия и нижнего палеозоя Юго-Запада Восточно-Европейской платформы. К., 1976.

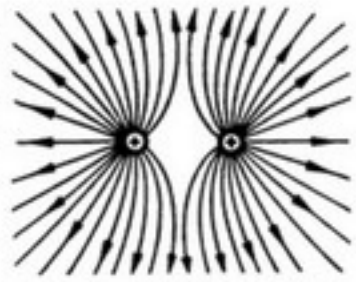
П. Д. Цегельнюк.

СИЛЬВА́Й Іван Антонович (літ. псевд.— Уріїл Метеор; 15.III 1838, с. Сускове, тепер Свалявського р-ну Закарп. обл.— 13.II 1904, с. Нове Давиденкове, поблизу Мукачевого) — український письменник «москвофільського» напряму. Освіту здобув у Будапештському університеті. Був священиком. У поезіях, оповіданнях, повістях і нарисах змальовував життя і побут закарпатських українців. Кращі твори С. («Крейцарова комедія», «Люди в залізних капелюхах», «Одноденне царство») спрямовані проти місцевої уніатської клерикальної верхівки, яка проводила політику денаціоналізації закарпатців. Писав «*язичієм*».

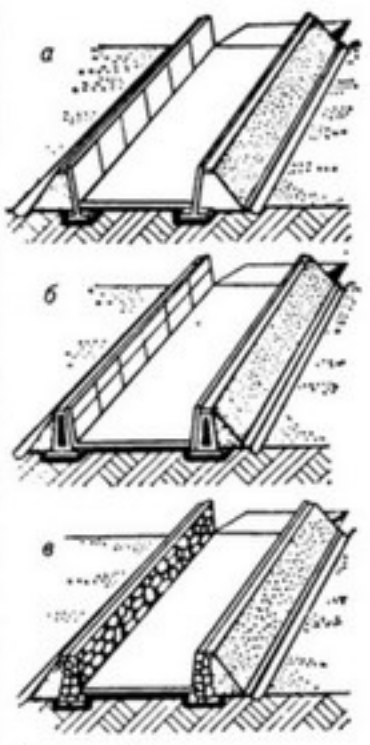
Тв.: Избранные произведения. Прящев, 1957.

О. В. Мишанич.

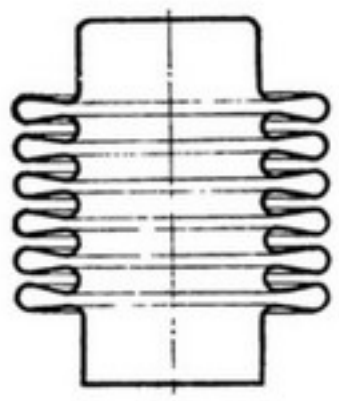
СИЛЬВЕ́СТР (р. н. невід.— п. 1123) — давньоруський літописець, церковний діяч, ігумен *Виду-*

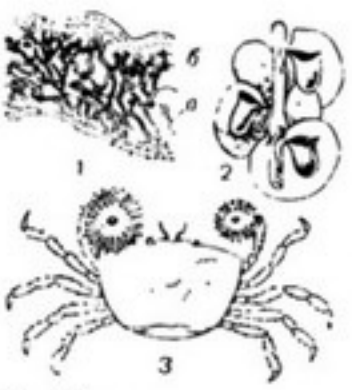
Силові лінії електростатичного поля двох однакових за величиною позитивних зарядів.

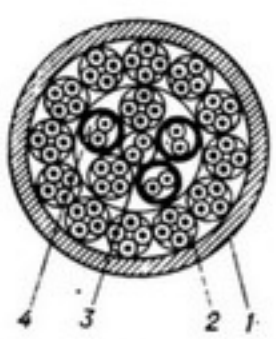
Силосні споруди (наземні):
а — стіни з Т-подібних залізобетонних блоків;
б — стіни з залізобетонних плит;
в — стіни з бутового каменю

Сильфон.

Симбіоз:
1 — лишайник: *а* — міцелій гриба, *б* — клітини водорості;
2 — печіночний мох Frullania dilatata з «кишеньками», в яких живуть коловертки роду Callidina;
3 — краб Lybia tesselata з актиніями, що живуть в його клешнях.

Симетричний кабель (поперечний переріз):
1 — оболонка; *2* — дві пари скручених разом провідників (четвірка); *3* — центральна пара провідників для службового зв'язку; *4* — екранована пара провідників для радіомовлення.

бицького монастиря у Києві. З 1118 — єпископ переяславський. С. вважають упорядником другої, т. з. Лаврентіївської, редакції (переяславського зведення) «*Повісті временних літ*», яку він після *Нестора* переробив і доповнив, довівши виклад з 1113 до 1116. Вихваляв діяльність *Володимира Мономаха*. С. відігравав визначну роль у політ. і церк. житті Київ. Русі.

СИЛЬВІ́Н — мінерал класу хлоридів, KCl. *Сингонія* кубічна. Густ. 1,99. Твердість 2. Водянопрозорий, безбарвний. Блиск скляний. В СРСР родовища С. є в РРФСР (Приуралля), на Україні (див. *Калуško-Голинське родовище калійних солей, Стебницьке родовище калійних солей*), за рубежем — в НДР та ін. країнах. Використовують для одержання калійних добрив і калійних препаратів; з чистих кристалів С. виготовляють призми для спектрометрів.

СИЛЬВІНІ́Т — осадочна гірська порода, що складається з легкорозчинних мінералів *сильвіну* і галіту. Нерідко містить домішки ангідриту, карналіту, кіаніту і глини. Колір червоний або рожевий. Утворюється С. у солоних водоймах, де випадає у вигляді осаду з природних розчинів. На Україні родовища С. є в Передкарпатті (в *Калуško-Голинському родовищі калійних солей* і *Стебницькому родовищі калійних солей*). З С. одержують *калійні добрива*.

СИ́ЛЬНІ ВЗАЄМОДІЇ — вид *взаємодії елементарних частинок*; характеризуються тим, що зумовлені ними процеси мають великі значення *ефективних перерізів*. С. в. підлягають *адрони*. Радіус дії С. в. дорівнює $\sim 10^{-15}$ м, константа взаємодії — порядку одиниці. Елементарні процеси, що відбуваються внаслідок С. в., тривають $\sim 10^{-23}$ с. С. в. інваріантні відносно просторового та часового відображень, *зарядового спряження*. В процесах, зумовлених С. в., виконуються закони збереження *спіну ізотопічного, дивності* та ін. *квантових чисел*. До осн. проявів С. в. належать *ядерні сили* між *нуклонами* в *атомних ядрах*. С. в. спричинюють перетворення одних атомних ядер на інші, розщеплення ядер тощо. Вперше С. в. було виявлено (1911) в дослідах Е. *Резерфорда* по розсіянню *альфа-частинок*. Основні властивості С. в. пояснюються в розділі *квантової теорії поля*, що наз. квантовою хромодинамікою. Згідно з цією теорією адрони складаються з *кварків*, а сили, що діють між ними, зумовлені обміном глюонами (гіпотетич. електр. нейтральними частинками з *спіном*, що дорівнює 1, і нульовою *масою* спокою).

Літ.: Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978; Боголюбов Н. Н., Ширков Д. В. Квантовые поля. М., 1980.

М. П. Рекало.

СИ́ЛЬФИ, сильфіди (франц. sylphes, жіночий рід sylphides) — у давньокельт. і давньогерм. міфології, в повір'ях багатьох європ. народів — духи повітря.

СИ́ЛЬФІЙ (Silphium) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні трави або кущі з черговими, перистими або двічіперистороздільними на нитковидні частки листками. Квітки дрібні, в суцвіттях (кошиках); крайові квітки — язичкові, жовті; серединні — трубчасті. Плід — сім'янка. Понад 40 видів, поширених здебільшого в Пн. Америці. В СРСР, в т. ч. в УРСР,— лише в культурі 1 вид: С. пронизанолистий (S. perfoliatum) — декоративна рослина, добрий медонос (медопродуктивність 150 кг/га). Останнім часом С. пронизанолистий проходить широке випробування як кормова (в основному силосна) культура, що дає 900—1500 ц/га високобілкової зеленої маси. На одному місці може рости і давати високі врожаї 10 та більше років.

А. П. Лебеда.

СИЛЬФО́Н — металева тонкостінна циліндрична трубка або камера з гофрованою (хвилеподібною) бічною поверхнею. С. (мал.) бувають суцільні (зовнішнім діаметром 10—100 мм) і зварні (діаметр — до 2 м). Їх використовують у різних приладах і пристроях як чутливі елементи, що розширюються або стискуються (наче пружина) від зміни тиску газу, рідини чи пари, що їх оточують або в них уміщені. Вони служать також пружними роздільниками середовищ, гнучкими ущільнювальними пристроями, компенсаторами температурних подовжень і деформацій (див. *Компенсатор, Кріостат*).

СИМА́ХІЯ (грец. συμμαχία, від σύν — разом і μάχομαι — б'юся) — в Стародавній Греції воєнний союз, який укладався між *полісами*. Перші С. виникли в 6 ст. до н. е. Члени С. мали спільні скарбницю, ряд органів управління, зобов'язувалися спільно вести воєнні дії. Найвідоміші С.— *Пелопоннеський союз, Делоський союз, Ахейський союз*.

СИМБІО́З (від грец. συμβίωσις — співжиття) — поширене в живій природі явище закономірного, не випадкового, співжиття живих істот (симбіонтів), що належать до різних систематичних груп (*таксонів*). На відміну від вільних організмів симбіонти залежать не тільки від умов середовища *біоценозу* в цілому, але, перебуваючи в тривалому, найчастіше в тілесному контакті, й один від одного. Поняття і термін С. впровадив у науку нім. ботанік А. де Барі (1879) на підставі дослідження лишайників, до складу яких входять гриби та водорості. Осн. формами С. є мутуалізм (взаємокорисні відносини симбіонтів), *коменсалізм* і *паразитизм*. Визначити чіткі межі між цими та ін. формами С. неможливо, оскільки в природі існують різноманітні переходи між ними. Непомітні переходи спостерігаються також між окремими формами С. і біол. взаємовідносинами вільних організмів. Особливо близькі до останніх взаємовідносини симбіонтів, які не перебувають між собою в тілесному контакті, проте постійно зв'язані спільним житлом чи місцеперебуванням (явище с и н о й к і ї). Численні приклади С. серед рослин (бульбочкові бактерії з бобовими рослинами, гриби з вищими рослинами — див. *Мікориза*, паразитичні гриби з рослинами та ін.), між рослинами й тваринами (зоохлорели з нижчими безхребетними, паразитичні гриби з тваринами і людиною), серед тварин (раки-пустельники та краби з актиніями, паразити тваринного походження з тваринами й людиною), *прокаріотів* з рослинами, тваринами і людиною. Багато вчених ототожнюють С. з мутуалізмом і протиставляють його паразитизму.

Літ.: Маркевич О. П. Основи паразитології. К., 1950; Догель В. А. Общая паразитология. Л., 1962; Шульман С. С., Добровольский А. А. Паразитизм и смежные с ним явления. «Паразитологический сборник», 1977, в. 27.

О. П. Маркевич.

СИМБІ́РСЬК — колишня (до 1924) назва м. *Ульяновська*.

СИМБІ́РЦЕВ Василь Миколайович [1 (14).I 1901, Петербург — 19.X 1982, Москва] — російський рад. архітектор, нар. арх. СРСР (з 1975). Член КПРС з 1961. У 1928 закінчив ВХУТЕІН. В 1929—32 — член *ВОПРА*. Брав участь у відбудові та забудові Волгограда (гол. арх. 1944—59), проектуванні окремих його районів і споруд, у т. ч. Алеї героїв та площі Полеглих борців, обл. парт. школи (1950, тепер будинок мед. ін-ту), набережної (1952—53), всі — у співавт. С.— співавтор проектів Театру Рад. Армії в Москві (збудовано 1934—40), житл. району Друга Річка у Владивостоці (60-і рр.). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1951.

СИ́МВОЛ (від грец. σύμβολον — знак, прикмета, ознака) — умовне позначення якого-небудь предмета чи явища. С. бувають образні й логічні. На ранньому щаблі розвитку людського мислення вони виникали стихійно як вияв прагнення людини до *пізнання* дійсності (напр., колесо — С. сонця, молот — С. блискавки). Реліг. символіка — один з найзначніших елементів реліг. культу. С. як засіб узагальнення використовується в л-рі, мистецтві, науці. В реалістичному образотворчому мистецтві (монументальна скульптура, живопис, плакат та ін.) поширені С.— *емблеми*, що відображають заг. поняття, ідеї тощо. Особливо широко С. застосовують у природничих науках (*хімії, математиці*), а також у *математичній логіці* і *кібернетиці* (див. *Знак*). Виникли штучні символічні мови, які в зв'язку з розвитком кібернетики стали більш ефективним засобом пізнання. Залежно від того, чи розглядають символ як засіб об'єктивного *відображення* дійсності, чи як свавільну гру свідомості, форму відмови від об'єктивного пізнання світу, розрізняють матеріалістичний та ідеалістичний погляди на С. В ідеалістичній суб'єктивістській філософії до С. звертаються для затушовування антинаук. суті вчення про непізнаванність об'єктивного світу (див. «*Ієрогліфів теорія*»). В кінці 19 — на поч. 20 ст. у л-рі й мистецтві виник *символізм*, напрям, що проголосив С. основою худож. творчості. Наука і мистецтво, які спираються на діалектико-матеріа-

лістичний світогляд, вважають С. одним з моментів, одним з прийомів осягнення об'єктивної дійсності.

«СИ́МВОЛ ВІ́РИ» — 1) Стислий виклад гол. догматів *християнства*; включає реліг. положення, які нібито не потребують доведення і повинні сприйматися на віру. Вперше прийнятий на Нікейському соборі 325, остаточну редакцію здійснено на Константинопольському соборі 381. 2) Переносно — основа віровчення (кредо).

СИМВОЛІ́ЗМ — напрям у європ. літературі та мистецтві кінця 19 — поч. 20 ст. Грунтувався на ідеалістичній філософії. Виступаючи з проповіддю індивідуалізму і містицизму та уявляючи світ як непізнаванну «вищу реальність», відобразити яку можна тільки приблизно, символічно (див. *Символ*), представники С. відмежовували л-ру й мистецтво від сусп. завдань. С. мав великий діапазон різноманітних відтінків. У літературі С. відзначався підкресленою увагою до формальних шукань, що виявлялося в ускладненості образних асоціацій: для символістів слово — натяк, а образ — загадка. Основоположниками С. були франц. письменники П. Верлен, почасти А. Рембо, С. Малларме та ін. У 80-х рр. С. поширився в ряді ін. країн — Німеччині, Бельгії, Австрії, Польщі. Починаючи з 90-х рр. прихильниками і виразниками С. у Росії стали (під значним впливом реліг.-містичної філософії В. С. Соловйова) різні за спрямуванням і значенням письменники: В. Брюсов, К. Бальмонт, О. Блок, А. Бєлий, Д. Мережковський, З. Гіппіус, Ф. Сологуб, Вяч. Іванов. Пізніше деякі з них, зокрема В. Брюсов і О. Блок, відійшли від С. В укр. л-рі С. не став чітко вираженим, сформованим напрямом, хоч елементи його помітні у творчості М. Вороного, М. Філянського, Г. Чупринки, В. Пачовського. Вплив С. відчутний пізніше у творах представників літ.-мистецького угруповання «*Музагет*», у поезії О. Слісаренка, Я. Савченка, В. Ярошенка. В образотворчому мистецтві, переважно в живописі та графіці, С. позначився в кін. 19 — на поч. 20 ст. на творчості художників П. Пюві де Шаванна, М. Дені, Г. Моро (Франція), Ф. Штука, М. Клінгера, Г. Клімта (Німеччина), А. Бекліна, Ф. Ходлера (Швейцарія). У рос. мистецтві символістичні тенденції властиві творчості В. Борисова-Мусатова, частково М. Врубеля та М. Реріха, особливо художників, які входили до об'єднання «Блакитна троянда» (П. Кузнецов, М. Сапунов та ін.) і литовського художника М. Чюрльоніса. Вплив С. позначився на творчості українських художників Ю. *Михайліва* і П. Холодного.

В театральному мистецтві С. виявився, насамперед, у виставах за творами М. Метерлінка, Г. Ібсена, Е. Верхарна, Г. фон Гофмансталя, С. Виспянського, Г. Гауптмана, Л. Андрєєва, О. Блока, О. Олеся. Вони вирішувалися здебільшого як ірраціональні, часом містичні. Великого значення надавалося символічним декораціям, грі освітлення, музиці тощо. На рос. сцені С. позначився на таких виставах МХТ, як «Життя людини», «Анатема» Л. Андрєєва, «Синій птах» М. Метерлінка; на українській — в *Театрі Миколи Садовського* і «*Молодого театру*» у виставах «Драматичні етюди» О. Олеся та ін.

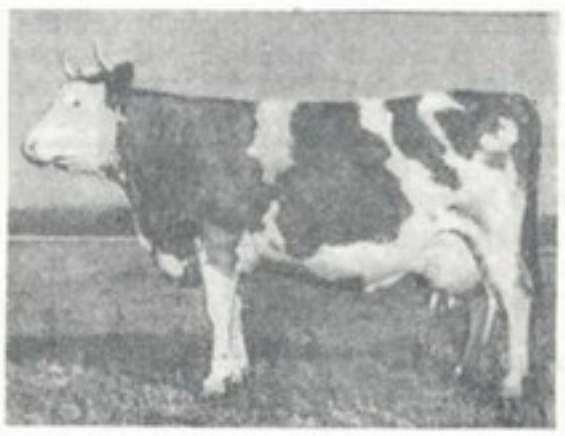
Г. М. Сивокінь (С. у літературі), *В. А. Афанасьєв* (С. в образотворчому мистецтві).

СИМВО́ЛІКА — сукупність або система *символів*. Поширена в худож. творчості — фольклорі, л-рі, мистецтві. При надмірній суб'єктивності С. стає антихудожньою. У вужчому значенні С.— сукупність символів з певної галузі, напр., державна С.— герб, прапор; піонерська С., олімпійська С. тощо.

Г. М. Сивокінь.

СИ́МЕНС, Сим, См, S — одиниця *електропровідності* в *Міжнародній системі одиниць* (СІ). С. дорівнює електропровідності провідника, що має опір 1 Ом (див. *Ом*). 1 См = 1 Ом$^{-1}$. Названо на честь нім. вченого Е. В. *Сіменса*.

СИМЕНТА́ЛЬСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — найпоширеніша в СРСР, в т. ч. на Україні, порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Швейцарії і завдяки високим продуктивним якостям та добрій акліматизації поширилась в багатьох країнах світу. В Росію завезена у 2-й пол. 19 ст. для поліпшення місцевих порід. Укр. тип С. п. створений в осн. шляхом схрещування симентальських бугаїв з коровами *сірої української породи*. В СРСР, крім швейцарської, завозили нім., угор. і австр. симентальську худобу. Цілеспрямована плем. робота з симменталами ведеться бл. 100 років, внаслідок чого створена вітчизняна С. п., яка відрізняється від симентальської худоби ін. країн і має ряд переваг. Масть переважно полово-ряба різних відтінків, буває і червоно-ряба, черево та кінець хвоста білі, носове дзеркало рожеве, роги й копита ясно-воскового кольору. В породі кілька типів: молочний, молочно-м'ясний і м'ясо-молочний. Тварини великі, міцної будови, мають високу молочно-м'ясну продуктивність і жирність молока. Жива маса бугаїв 1000—1200 кг, корів 550—650 кг. Середньорічні надої 3500—4500 кг (рекорд 14 430 кг) молока жирністю 3,7—3,9% (6,08%). Молодняк у 18 місяців досягає 450—500 кг. Забійний вихід 56—60%. Найпоширеніша С. п. в зоні Лісостепу. Розводять в РРФСР, УРСР, БРСР, Казах. РСР та ін. Схрещуванням місцевої худоби Смоленської обл. з симентальською створена *сичовська порода* великої рог. худоби.

Корова симентальської породи.

М. А. Кравченко.

СИМЕО́Н (864 або 865—27.V 927) — болг. князь (з 893) і цар (з 919). За С. Перше Болг. царство досягло найбільшої могутності, значно розширилося територіально (внаслідок численних воєн проти *Візантії*).

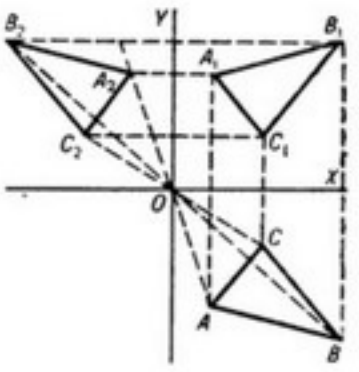
СИМЕО́Н ПО́ЛОЦЬКИЙ (1629—80) — білорус. та рос. громадський і церковний діяч, письменник, педагог. Див. *Полоцький* Симеон.

СИМЕО́НОВ Костянтин Арсенович [н. 7 (20).VI 1910, с. Козликово, тепер Калінінської обл.] — російський і український рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1962). В 1936 закінчив Ленінгр. консерваторію. Виступав як симф. диригент (Ленінград, Петрозаводськ, Мінськ, Київ). У 1961—66 та 1975—76 — головний диригент Київського театру опери та балету, 1967—75 — Ленінгр. театру опери та балету ім. С. М. Кірова. Диригував у театрі «Ла Скала» (1964, Мілан). Вистави: «Тарас Шевченко» Г. Майбороди (1964), «Хованщина» М. Мусоргського (1963), «Катерина Ізмайлова» Д. Шостаковича (1974), всі — в Києві. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1976.

К. А. Симеонов.

СИМЕТРИ́ЧНИЙ КА́БЕЛЬ — кабель, що складається в основному з двох або більше пар скручених разом провідників, кожний з яких відзначається однаковою конструкцією (діаметром, ізоляцією); вид *кабеля зв'язку*. Всередині С. к. (мал.) є й інші пари провідників. Провідником у С. к. служить гол. чин. мідь, ізоляційним матеріалом — пластмаса або папір. До симетричних належать деякі *радіочастотні кабелі*. С. к. застосовують переважно на лініях міжміського зв'язку (див. *Міжміський кабель зв'язку*).

Мал. 1. **Симетрія:** $\triangle A_1B_1C_1$ — осесиметричний до $\triangle ABC$ відносно осі OX; $\triangle A_2B_2C_2$ — осесиметричний до $\triangle A_1B_1C_1$ відносно осі OY і центральносиметричний до $\triangle ABC$ відносно точки O.

СИМЕТРИ́ЧНІ ФУ́НКЦІЇ — *функції* кількох змінних, що не змінюються від перестановки *аргументів*, напр. $1 + \sqrt{x_1^2 + x_2^2}$. Серед С. ф. найважливішими й найбільш вивченими є симетричні многочлени. Будь-яку цілу раціональну С. ф. можна однозначно подати у вигляді цілої раціональної функції від осн. елементарних С. ф.:

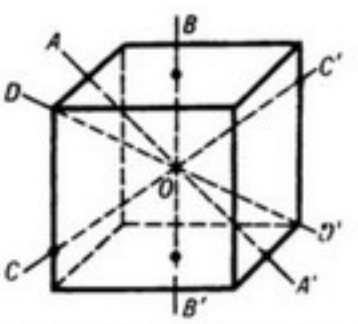
$$\sigma_1 = \sum_{i=1}^{n} x_i;\quad \sigma_2 = \sum_{i,j=1}^{n} x_i x_j;\ \ldots;$$

$$\sigma_l = \sum_{i,j,\ldots,l=1}^{n} x_i x_j \ldots x_l;\ \ldots;$$

$$\sigma_n = x_1 x_2 \ldots x_n$$

(серед чисел $i, j, \ldots, l$ нема однакових). Функція наз. кососиметричною, якщо вона змінює знак при перестановці будь-якої пари аргументів.

СИМЕ́ТРІЯ (грец. συμμετρία — співрозмірність). 1) У математиці — ідея, принцип, властивість, за допомогою яких з множи-

Мал. 2. **Симетрія** куба: CC' — вісь симетрії 1-го порядку; AA' — вісь симетрії 2-го порядку; DD' — вісь симетрії 3-го порядку; BB' — вісь симетрії 4-го порядку; O — центр симетрії.

Л. П. Симиренко.

Є. Р. Симонов.

В. А. Симоненко.

Пам'ятник на могилі В. А. Симоненка в Черкасах. Скульптор С. Грабовський. 1968.

ни фігур, рівнянь, фізичних явищ та інших об'єктів виділяється підмножина цих об'єктів, інваріантних (див. *Інваріантність*) відносно певних перетворень. Розрізняють С. тіл, С. властивостей і С. відношень.

а) С. т і л. О с ь о в а (аксіальна) С. Дві точки A_1 і A_2 (мал. 1) наз. симетричними відносно вказаної прямої чи площини (осі чи площини С.), якщо кожна з них є *дзеркальним відображенням* іншої відносно цієї прямої чи площини. Ц е н т р а л ь н а С. Дві точки A і A_2 (мал. 1) наз. симетричними відносно вказаної на відрізку AA_2 точки O (центра С.), якщо $AO = OA_2$. Р а д і а л ь н а С. Плоска фігура F наз. радіальносиметричною порядку k (порядок С.), $k = 2, 3, 4...$, якщо в її площині вказана така точка (центр С.), що поворот фігури F відносно цієї точки на кут $360°/k$ переводить її саму в себе. Центр. С.— окремий випадок радіальної С. ($k = 2$). Прикладом радіальносиметричної фігури порядку n є правильний *многокутник* з n сторонами. Подібно до центрів С. різних порядків на площині, просторові фігури мають осі С. різних порядків (мал. 2). Розглядають також скісну С., гвинтову С., гвинтову С. зі зсувом тощо. Іл. с. 157.

б) С. в л а с т и в о с т е й. Для дослідження симетрійних властивостей матем. об'єктів розроблено теоретико-алгебр. методи. Вони дають змогу класифікувати, напр., диференціальні рівняння за симетрійними властивостями і виділяти з них такі, яким притаманна макс. С. Зокрема, всім фундаментальним рівнянням у фізиці властива певна С. Симетрійні властивості диференціальних рівнянь пов'язані зі *збереження законами* енергії, імпульсу, моменту імпульсу тощо. За симетрійними властивостями в математиці виділяють *симетричні функції, матриці*, білінійні *форми, оператори* тощо.

в) С. в і д н о ш е н ь. У матем. логіці відношення R наз. симетричним, якщо при виконанні відношення xRy виконується і відношення yRx. Напр., $x = y$ — симетричне відношення, а $x < y$ — не симетричне. У фізиці С. відношень розглядається в розумінні інваріантності фіз. закону відносно дії деякої операції симетрії.

2) У ф і з и ц і — наявність в об'єктах, процесах, явищах таких фіз. характеристик, які залишаються інваріантними відносно певних перетворень. Матем. апаратом, що служить для опису С., є *груп теорія*. Розрізняють просторову, часову, зарядову та ін. види С. Прикладом просторової С. є С. *кристалів*, зарядової С.— існування поряд з *елементарними частинками* їхніх *античастинок*. Крім точних, існують т. з. наближені С. Напр., *унітарна симетрія* має місце лише при *сильних взаємодіях*. Симетричні властивості мають рівняння руху фізичних об'єктів. Так, *Дірака рівняння* і *Максвелла рівняння* є інваріантними щодо *Лоренца перетворень*, *Шредінгера рівняння* — щодо перетворень групи Галілея (див. *Галілея принцип відносності*). Певному виду С. фіз. системи, згідно з *Нетер теоремою*, відповідає певний закон збереження і пов'язане з ним *добору правило*. Так, з однорідністю простору і часу пов'язаний закон збереження енергії й імпульсу, з ізотропією простору — збереження моменту імпульсу тощо. Принципи С. дають змогу класифікувати допустимі стани об'єктів (див., напр., *Паулі принцип*). Вони мають важливе значення як для розвитку відомих фіз. теорій, так і при формуванні нових теорій. Напр., *відносності теорія* грунтується на інваріантності фіз. законів щодо перетворень Лоренца; С. щодо перестановок тотожних частинок (див. *Тотожності принцип*) лежить в основі *квантової статистики*.

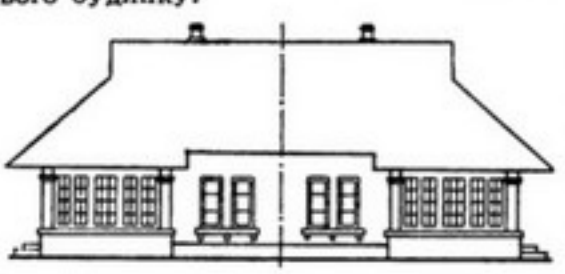
3) В а р х і т е к т у р і т а м и с т е ц т в і — один з видів гармонійної *композиції*. Притаманна творам архітектури (властива споруді в цілому або її частині і деталям) і декоративно-ужиткового мистецтва. Використовується також як осн. прийом побудови бордюрів і *орнаментів*.

4) У к р и с т а л о г р а ф і ї — закономірність у розташуванні граней, ребер і вершин кристала, завдяки якій він має кілька рівних частин. Площини, прямі, точки, якими користуються для виявлення С. кристалів, наз. елементами С. Найпростішими елементами С. є площина, що ділить кристал на дві дзеркально рівні частини, і вісь — пряма лінія, при повертанні навколо якої кілька разів повторюються рівні частини кристала. Повна сукупність елементів С. скінченної фігури наз. видом С. Доведено, що в кристалографії можливі 32 види С., які об'єднуються в 7 *сингоній*.

Літ.: Желудев И. С. Симметрия и ее приложения. М., 1976; Теоретико-алгебраические исследования в математической физике. К., 1981; Вейль Г. Симметрия. Пер. с англ. М., 1968; Вигнер Е. Этюды о симметрии. Пер. с англ. М., 1971.

В. І. Фущич (С. у математиці).
П. І. Фомін (С. у фізиці).

Симметрія. Симетричний фасад житлового будинку.

СИМИРЕ́НКО Лев Платонович [6 (18). II 1855, с. Мліїв, тепер Городищенського р-ну Черкаської обл.— 6.I 1920, там же] — укр. вчений, помолог і плодовод. Син П. Ф. *Симиренка*. В 1873 С. вступив на фізико-математичний факультет Київ. ун-ту, але згодом перейшов на природничий факультет Новоросійського (Одеського) ун-ту. В Одесі С. тісно зблизився з місцевими революційними групами, які очолював А. І. *Желябов*. В 1879, незабаром після закінчення ун-ту, С. заарештовано і заслано на 8 років до Східного Сибіру. В засланні С. організував будівництво теплиць, вирощував декоративні й плодові дерева та виноград у закритому і відкритому грунті, заклав Красноярський міський парк. У 1887 С. повернувся до Млієва, де створив маточний колекційний сад і помологічний розсадник, який став найкращою в Росії і однією з найбагатших в Європі помологічних колекцій плодових і ягідних рослин. В 1921 на базі розсадника Л. П. Симиренка організовано Мліївську садово-городню дослідну станцію, якій 1958 присвоєно його ім'я. С. створив свою систему вирощування садивного матеріалу, розробив нові агротех. прийоми, що їх і тепер з успіхом застосовують. Значний вклад С. вніс у розвиток *помології*; займався також клоновим відбором (див. *Клон*).

Тв.: Помологія, т. 1—3. К., 1972—73
Літ.: Кекух О. М. Сад Симиренків. К., 1970.

В. І. Хмельова.

СИМИРЕ́НКО Платон Федорович [21.XII 1820 (2.I 1821), Сміла, тепер місто Черкас. обл.— 14 (26).I 1863] — укр. промисловець-цукрозаводчик. Син Ф. С. *Симиренка*. Закінчив приватний пансіон в Одесі. Після повернення з Франції, де вивчав цукрове виробництво, був одним з керівників фірми «Брати Яхненки і Симиренко». З 1859 мав дружні стосунки з Т. Г. Шевченком. Матеріально допомагав поетові у виданні «*Кобзаря*».

СИМИРЕ́НКО Федір Степанович (1791, с. Городище, тепер місто Черкас. обл.— 1867) — один з перших на Україні промисловців-цукрозаводчиків. Викупившись з кріпацтва, С. на поч. 40-х рр. 19 ст. разом з братами *Яхненками* заснував пром. фірму — «Брати Яхненки і Симиренко» (існувала до 80-х рр. 19 ст.). Фірма збудувала 1843 в с. Ташлику (тепер Смілянського р-ну Черкас. обл.) першу на Україні парову цукроварню, 1848 поблизу с. Млієва (тепер Городищенського р-ну Черкас. обл.) цукроварню і маш.-буд. з-д. С. був знайомий з Т. Г. Шевченком.

СИМОНЕ́НКО Василь Андрійович (8.I 1935, с. Біївці, тепер Лубенського р-ну Полтав. обл.— 14.XII 1963, м. Черкаси) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1960. Закінчив Київ. ун-т (1957). Працював у редакціях газет «Молодь Черкащини», «Черкаська правда», кореспондентом «Робітничої газети». У зб-ках віршів «Тиша і грім» (1962), «Земне тяжіння» (вид. 1964), «Поезії» (вид. 1966) відтворив світобачення молодої рад. людини, утверджував норми комуністичної моралі. Поезія С. відзначається актуальністю тематики, гуманістичним пафосом, прозорою формою. Ряд віршів С. покладено на музику. Автор зб. оповідань «Вино з троянд» (вид. 1965), книг для дітей «Цар Плаксій та Лоскотон», «Подорож у країну Навпаки», нарисів, публіцистичних статей.

Тв.: Лебеді материнства. К., 1981; Рос. перекл.— Избранная лирика. М., 1968.

Л. М. Коваленко.

СИМОНЕ́НКО Дем'ян Гаврилович (1871—30.IV 1948, с. Стольне, тепер Менського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. кобзар. У дитинстві втратив зір. Уже дорослим навчився грати на кобзі. Учень Т.

Пархоменка. У 1905—07 розповсюджував нелегальну революц. л-ру, зазнав поліційних репресій. У пожовтневий час був палким агітатором за Рад. владу, членом комнезаму, членом сільради, виступав на зборах і мітингах. Репертуар С. складався з дум («Маруся Богуславка», «Про вдову і трьох синів», «Дума невольницька»), з істор. пісень, побутових, жартівливих, пісень на слова Шевченка. *М. П. Полотай.*

СИМОНЕ́НКО Микола Дмитрович [н. 1 (14).V 1915, с. Володькова Дівиця, тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Чернігів. обл.] — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. У 1936—39 — в Червоній Армії. У вересні 1941 С. залишений у тилу ворога для організації партизан. боротьби. Був командиром партизан. групи, заст. командира загону, командиром 2-го полку, який здійснив ряд успішних бойових операцій по розгрому гарнізонів ворога, диверсій на з-цях і на шосейних комунікаціях ворога. Партизани полку захопили й утримували до підходу рад. військ кілька переправ через ріки Десну, Дніпро і Прип'ять. З 1944 С.— на партійній і господарчій роботі в Чернігівській області. З 1970 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора, медалями.

СИМОНІ́Я (від імені міфічного *волхва* Симона, який нібито прохав *апостолів* продати йому дар творити чудеса) — поширена за феодалізму в *католицизмі* купівля-продаж церковних посад або духовного сану.

СИ́МОНОВ Євген Рубенович (н. 21.VI 1925, Москва) — рос. рад. режисер, нар. арт. СРСР (з 1975). Син Р. *Симонова*. В 1947 закінчив Театр. уч-ще ім. Б. Щукіна. З 1947— режисер-асистент, згодом режисер, з 1968 — гол. режисер Театру ім. Є. Вахтангова (крім 1962—68, коли С. був гол. режисером *Малого театру*). Серед вистав — «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Іркутська історія» О. Арбузова, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Фронт», «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Антоній і Клеопатра» У. Шекспіра. Автор п'єс «Олексій Бережний» і «Джон Рід». З 1947 викладає в Театр. уч-щі ім. Б. Щукіна (з 1979 — професор). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1981.

СИ́МОНОВ Костянтин (Кирило) Михайлович [15 (28).XI 1915, Петроград — 28.VIII 1979, Москва] — рос. рад. письменник, громад. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1942. Друкуватися почав 1934. Перша зб. віршів — «Справжні люди» (1938). Поеми «Переможець» (1937) — про М. Островського, «Льодове побоїще» (1938), «Суворов» (1939) — про героїчне минуле рос. народу. П'єса «Хлопець з нашого міста» (1941, Держ. премія СРСР, 1942) — присвячена новому поколінню корчагінців. У роки Великої Вітчизн. війни — фронтовий кореспондент газ. «Красная звезда». Нариси і оповідання воєнних років увійшли до зб. «Від Чорного до Баренцового моря» (кн. 1—4, 1942—45). Автор п'єс «Російські люди» (1942, Держ. премія СРСР, 1943), «Російське питання» (1946, Держ. премія СРСР, 1947), «Чужа тінь» (1949, Держ. премія СРСР, 1950), «Четвертий» (1961); повістей «Дні й ночі» (1943—44, Держ. премія СРСР, 1946), «Двадцять днів без війни» (1972), «Ми не побачимося з тобою» (1978) та ін.; збірок поезій «Лірика» (1942), «Війна» (1944), «Друзі і вороги» (1948, Держ. премія СРСР, 1949) та ін., щоденникових записів «Різні дні війни» (т. 1—2, 1974—75). Ленінською премією (1974) відзначена трилогія «Живі і мертві» (романи «Живі і мертві», 1954—55; «Солдатами не народжуються», 1963—64; «Останнє літо», 1970—71) — про подвиг рад. народу в історичній битві проти фашизму. Писав літературно-критичні і публіцистичні статті, спогади, замітки про письменницьку працю («Сьогодні і давно», 1976, та ін.), кіносценарії «Безсмертний гарнізон» (1956), «Нормандія — Німан» (у співавт., 1958), «Чужого горя не буває» (1973) та ін. Ряд творів С. екранізовано. Подіям громадян. війни на Україні присвячена книга «Луганчани» (у співавт., 1939). Повісті «Пантелєєв» і «Левашов» (1962) — про Крим і Одесу воєнного часу. Перекладав поезії Т. Г. Шевченка, Ю. Тувіма, Н. Хікмета, Р. Гамзатова та ін. С. був редактором «Литературной газеты» (1938, 1950—54), журн. «Новый мир» (1946—50, 1954—58). На XIX з'їзді КПРС обирався канд. у члени ЦК, на XX і XXV — членом Центральної ревізійної комісії КПРС. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами, медалями, орденами ЧССР і МНР. За заповітом С. прах його розвіяно поблизу с. Буйничі Могилів. обл., де він прийняв перший бій.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—8. М., 1979—82 [в 10-ти тт.]; Укр. перекл.— Російське серце. М.—Х., 1944; Дні й ночі. К., 1947; Російське питання. К., 1947; Живі і мертві. К., 1970; Солдатами не народжуються. К., 1975; Останнє літо. К., 1976.

В. Я. Буран.

СИ́МОНОВ Микола Костянтинович [21.XI (4.XII) 1901, Самара, тепер Куйбишев — 20.IV 1973, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1950), Герой Соціалістичної Праці (1971). В 1924 закінчив Петроград. ін-т сценічних мистецтв (педагог Л. *Вів'єн*). З 1924 (з перервою) — актор Ленінгр. академічного театру драми ім. О. С. Пушкіна (1932—34 С. працював у Куйбишевському драм. театрі). Серед ролей в театрі — Борис Годунов («Борис Годунов» Пушкіна), Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Вершинін («Бронепоїзд 14-69» В. Іванова), Берест («Платон Кречет» Корнійчука), Маттіас Клаузен («Перед заходом сонця» Гауптмана); в кіно (знімався з 1924) — Жихарєв («Чапаєв», 1934), Петро I («Петро I», 1937—39), Чуйков («Сталінградська битва», 1949), Монтанеллі («Овід», 1955). Нагороджений 3 орденами Леніна, медалями. Державна премія СРСР, 1941, 1947, 1950.

Літ.: Цимбал С. Л. Николай Симонов. Л., 1973.

СИ́МОНОВ Рубен Миколайович [20.III (1.IV) 1899, Москва — 5.XII 1968, там же] — рос. рад. актор і режисер, нар. арт. СРСР (з 1946). Сценічну діяльність почав 1920 в 3-й Студії МХАТу (з 1926 — театр ім. Є. Вахтангова). Спочатку працював актором, з 1924 — режисером, з 1939—68 — гол. режисером театру ім. Є. Вахтангова. Серед ролей — Костя-капітан («Аристократи» Погодіна), Труффальдіно і Панталоне («Принцеса Турандот» Гоцці), Доменіко («Філумена Мартурано» Е. Де Філіппо). Вистави: драматичні — «Живий труп» Л. Толстого, «Фома Гордєєв» за М. Горьким, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Фронт» О. Корнійчука, «Правда і кривда» М. Стельмаха; музичні — «Абесалом і Етері» З. Паліашвілі, «Кармен» Ж. Бізе (у Великому театрі СРСР). Керував 1, 2 і 3-ю Вірм. драм. студіями і Узб. студією у Москві. Викладав у театр. уч-щі ім. Б. Щукіна (з 1946 — професор) та Держ. ін-ті театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. Нагороджений двома орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943, 1947, 1950. Ленінська премія, 1967.

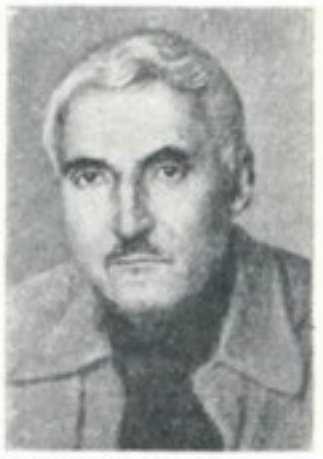
Тв.: С Вахтанговым. М., 1959.

Літ.: Рубен Симонов. Творческое наследие. Статьи и воспоминания о Р. Н. Симонове. М., 1981.

СИ́МОНОВ Сергій Гаврилович [н. 22.IX (4.X) 1894, с. Федотово, тепер Влад. обл.] — рад. конструктор стрілецької зброї, Герой Соціалістичної Праці (1954), засл. винахідник РРФСР (з 1964). Член КПРС з 1927. Винахідницьку діяльність почав 1922—23 з проектування ручного кулемета і автом. гвинтівки. З 1926 працював над створенням 15-зарядної автом. гвинтівки, 1936 прийнятої на озброєння Рад. Армії (АВС-36). В 1941 розробив 14,5 мм протитанкову самозарядну рушницю (ПТРС). В 1945 на озброєння Рад. Армії був прийнятий самозарядний карабін С. (СКС-45). Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, ін. орденами. медалями. Держ. премія СРСР, 1942, 1949.

СИ́МОНОВ Юрій Іванович (н. 4.III 1941, Саратов) — рос. рад. диригент, нар. арт. СРСР (з 1981). Закінчив Ленінгр. консерваторію [класи альта (1965) та оперно-симф. диригування (1968)]. З 1969 — диригент, з 1970 — головний диригент Великого театру СРСР. Виступає і як симфонічний диригент. З 1978 викладає в Моск. консерваторії. Вистави: опери «Псковитянка» М. Римського-Корсакова (1971), «Замок герцога Синя Борода» Б. Бартока (1978), «Революцією покликаний» Е. Лазарєва (1979); балети «Анна Кареніна» Р. Щедріна (1972), «Загибель троянди» Г. Малера (1973). Диригує «Реквієм» Дж. Верді (1982). Премія Ленінського комсомолу, 1977.

СИ́МОНОВА (Кибальчич) Надія Матвіївна (літ. псевд.— Наталка Полтавка; вересень 1857, с. Заріг,

К. М. Симонов.

М. К. Симонов.

Р. М. Симонов.

Ю. І. Симонов.

тепер Оржицького р-ну Полтав. обл.— 4.XII 1918) — укр. письменниця. Дочка М. *Номиса*. Закінчила Лубенську гімназію. Писала оповідання, нариси та п'єси, які друкувала у львів. журн. «*Зоря*» та в «*Літературно-науковому вістнику*». В оповіданнях «Самовродок», «Останній раз», «Кому яке діло», «Чайка», у мелодрамі з сільс. життя «Катерина Чайківна» (1892) використано великий етногр. матеріал. Проте на цих творах позначилася ідеалізація селян. побуту, ігнорування класових суперечностей на селі.

СИМОНО́ВСЬКИЙ Петро Іванович (1717—1809) — укр. історик. Походив з козац. старшини. Закінчив Київ. академію, пізніше навчався в ун-тах Кенігсберга, Галле, Лейпціга, в Парижі. Повернувшись на батьківщину, служив у Генеральній військ. канцелярії, був сотником, земським суддею. Автор «Короткого описання про козацький малоросійський народ та його військові справи...» (1847 видав О. М. *Бодянський*). У цій праці з історії України від найдавніших часів до 1750 С. виступив як прихильник політ. автономії України. Гол. рушійною силою історії України вважав гетьманів, козац. старшину. Вороже ставився до антифеод. сел. рухів.

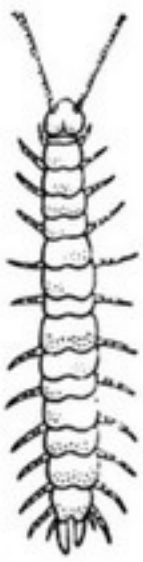
Тв.: Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах... М., 1847.

Літ.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

СИМОНТО́ВСЬКИЙ Петро Семенович (1747, м. Суми — 1815) — вітчизняний лікар. Закінчив Київську академію і школу при Моск. генеральн. госпіталі (1767). Працював військовим лікарем. У 1783—84 проводив боротьбу з чумою в Астраханській губернії; у 1793 обстежував хворих на проказу в Оренбурзі, 1796—97 організував лепрозорій в м. Уральську; 1808—09 брав активну участь у боротьбі з епідемією холери в Саратовській губернії. С.— автор кількох праць (залишились у рукописах) про виродливості, чуму, проказу.

СИМПАТИ́ЧНА НЕРВО́ВА СИСТЕ́МА (від грец. συμπαθής — чутливий до впливу) — один з відділів *вегетативної нервової системи*.

СИМПАТРІ́Я (від грец. σύν — разом і πατριά — походження, рід) — спосіб *видоутворення*, при якому нові види виникають, як правило, з репродуктивно ізольованих *популяцій*, *ареали* яких перекриваються один одним або збігаються. Так, у деяких видів рослин (напр., поліплоїдних форм) С. спостерігається внаслідок генетичної ізоляції (див. *Ізоляція* в біології) при *самозапиленні*, у тварин — при екологічній формі ізоляції, пов'язаній з появою нових *екологічних ніш*, з наявністю сезонних форм, а також у *паразитів*. В ряді випадків при утворенні видів з популяцій, ареали яких не перекриваються (див. *Алопатрія*), і наступного вселення особин одного виду в ареал іншого також утворюються симпатричні види. Між С. і алопатрією існують перехідні способи видоутворення.

Симфіли. Скутигерела одноба́рвна.

СИМПЛА́СТ (від грец. σύν — разом і πλαστός — виліплений) — 1) У т в а р и н і л ю д и н и тип будови тканин, що характеризується відсутністю клітинних меж і розташуванням численних ядер у суцільній масі *цитоплазми*. Прикладами С. є поперечносмугасті м'язові волокна, епітеліальна тканина, що вистелює кишечник ряду молюсків, комах та ін. Утворюється шляхом злиття одноядерних клітин або внаслідок поділу ядер однієї клітини без наступного поділу цитоплазми. 1) У р о с л и н С. наз.: а) багатоядерний *протопласт*, що не має клітинної будови (напр., у водорості каулерпи); б) протоплазматичний вміст кількох або багатьох злитих клітин (напр., вміст членистих молочників, периплазмодій); в) сукупність протопластів, з'єднаних *плазмодесмами*.

СИ́МПЛЕКС (від лат. simplex — простий) у м а т е м а т и ц і — найпростіший опуклий многогранник з даним числом вимірів. Під тривимірним С. розуміють *тетраедр*, під двовимірним — *трикутник*, одновимірним — *відрізок*. Нульвимірним С. є просто одна точка.

СИ́МПЛЕКСНИЙ ЗВ'ЯЗО́К (від лат. simplex — простий) — спосіб *двостороннього зв'язку*, за яким по черзі можна або передавати, або приймати повідомлення. При телефонному С. з. для двосторонньої розмови застосовують пристрої, що забезпечують зміну напряму передачі (вручну — кнопкою, автоматично — голосом). Див. також *Дуплексний зв'язок*.

СИМПО́ДІЙ [від грец. σύν — разом і πούς (ποδός) — нога, ступня, тут — гілка], симподіальне галуження — тип *галуження* у рослин. *Суцвіття*, що складаються за принципом С., наз. цимозними.

СИМПТО́М (від грец. σύμπτωμα — випадок, ознака) — ознака хвороби. С. поділяють на суб'єктивні, про які розповідає сам хворий (напр., біль, кволість, нудота), та об'єктивні, які виявляють під час дослідження хворого; неспецифічні — загальні, що характерні для багатьох хвороб (напр., підвищення т-ри, кволість), і патогномонічні, характерні тільки для даного захворювання (напр., болі у ділянці попереку при хворобі нирок) та ін.

СИМУЛЯ́ЦІЯ (лат. simulatio — удавання) — свідоме удавання здоровою людиною *симптомів* певного захворювання. Розрізняють два види С.: навмисну, коли здорова людина прикидається хворою, і патологічну, тобто неусвідомлену, яка найчастіше є проявом *психічної хвороби*. С. слід відрізняти від штучних хвороб (коли людина є дійсно хворою, хоч і викликала захворювання штучно), від аггравації — перебільшення окремих ознак захворювання, дисимуляції — приховування захворювання, намагання зробити його менш помітним (з метою одержати певну роботу, пройти мед. відбір тощо). Для розпізнавання С. проводять всебічне дослідження особи, зокрема застосовують спеціальні прийоми дослідження. За рад. правом С. з метою ухилення від військової служби тягне за собою кримінальну відповідальність.

СИМФІ́ЛИ (Symphyla) — клас членистоногих тварин групи (донедавна — класу) *багатоніжок*. Тіло (довж. до 8 мм) членисте з позбавленими пігменту покривами, вкрите платівками. Ротові органи гризучі, складаються з 3-х щелеп. Очей немає. Вусики у С. на відміну від *пауропод* прості. Ходильних ніг 12 пар. На члениках тіла кількість спинних платівок (тергітів) більша порівняно з числом черевних (стернітів), на останньому членику є вирости — т. з. грифельки з павутинними залозами. Дихають С. трахеями. Органи виділення — пара мальпігієвих каналів. Роздільностатеві, запліднення за допомогою *сперматофорів*. Розвиток за *анаморфозом* (буває до 52 линянь), С. зустрічаються у вологих місцях: під камінням, опалим листям і т. п. Живляться рослинними рештками, деякі — соками, пошкоджують корінці молодих рослин, чим іноді завдають шкоди, особливо в парниках, теплицях тощо. Поширені майже на всіх материках. Відомо понад 150 видів, які об'єднують у 3 родини: *сколопендрели*, скутигерели (Scutigerellidae), геофілеліди (Geophilellidae); в СРСР — кілька десятків видів, у т. ч. на Україні зустрічається скутигерела однобарвна, або одноличка (Scutigerella immaculata). Раніше усіх С. наз. сколопендрелами.

Г. Й. Гуща

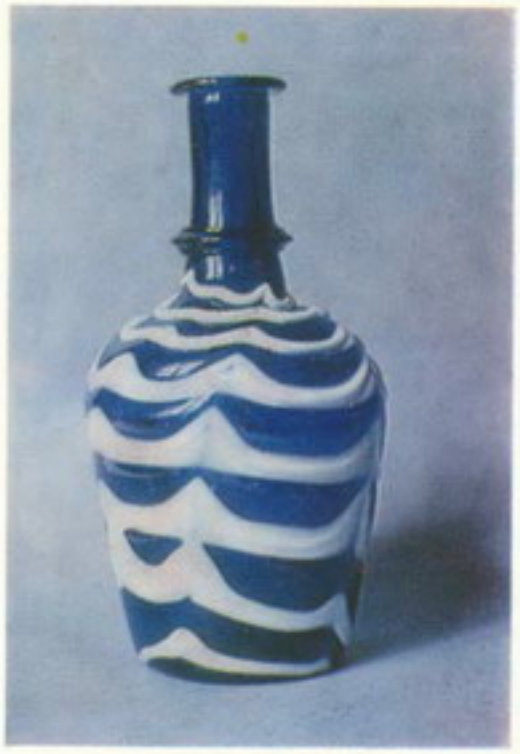
СИМФОНІ́ЧНА МУ́ЗИКА — вид інструментальної музики, призначеної для *симфонічного оркестру*. Включає багаточастинні композиції та дрібні форми.

В 17 — 1-й пол. 18 ст. інструм. музика виділилася як самостійний вид муз. мистецтва (найпоширеніші форми — танц. *сюїта*, пізніше — *концерт*, *увертюра* та ін.). У 1-й пол. 18 ст. формування С. м. пов'язане з іменами італ. композиторів А. Вівальді, А. Кореллі, Дж. Б. Самартіні та нім. композиторів Й. С. Баха, Г. Ф. Генделя, Г. Ф. Телемана. Особливо розвинулася С. м. із появою *симфонії*. Цей жанр досяг класичної форми у творчості композиторів *віденської класичної школи* — Й. Гайдна, В. А. Моцарта, Л. Бетховена. В їхній творчості викристалізувався симфонізм (худож. принцип філософсько-узагальненого діалектичного відображення життя в музиці). У процесі подальшої еволюції С. м. розширювалися її ідейний зміст і форми, збагачувалися засоби оркестрової виразності. Композитори-романтики значну увагу приділяли програмній С. м. — симф. поемі, сюїті, фантазії, увертюрі, *рапсодії* тощо. В 19—20 ст. в Зх. Європі найвидатнішими авторами С. м. були Ф. Шуберт, А. Брукнер, Г. Малер (Австрія), Р. Вагнер, Ф. Мендельсон-Бартольді, Р. Шуман, Й. Брамс, Р. Штраус (Німеччина), Г. Берліоз, К. Сен-Санс, С. Франк, М. Равель, К. Дебюссі, А. Онеггер (Франція), Ф. Ліст, Б. Барток (Угорщина), Е. Гріг (Норвегія), А. Дворжак, Б. Сметана (Чехія).

1
2

3
4
5

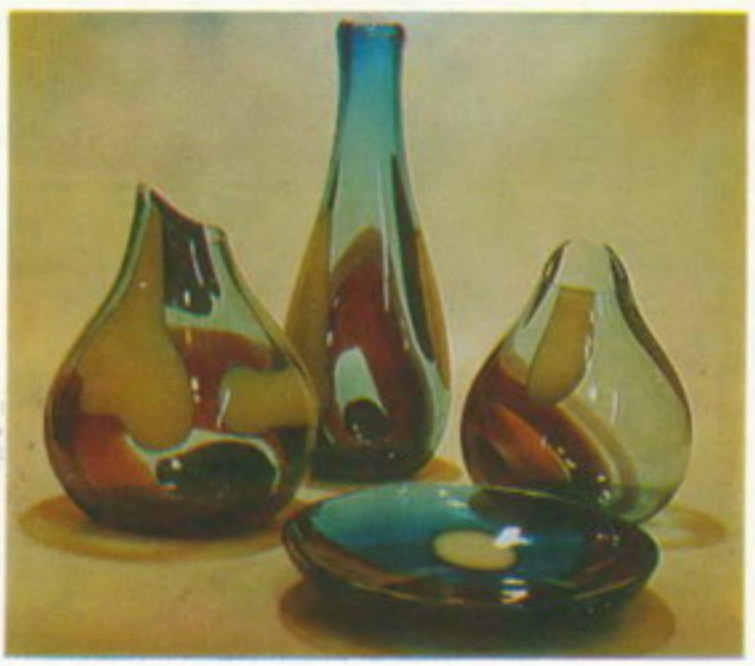

До ст. **Скло художнє.**

Зразки українського художнього скла.

1. Посудина для пиття. 15—16 ст.
2. Вироби з гутнього скла. 18—19 ст.
3. Баклага. Волинь. 19 ст.
4. Я. Г. Мацієвський. Риба. Кольорове скло. 1982.
5. Л. М. Митяєва. Набір бокалів «Мрія». Кришталеве скло, алмазне гравірування. 1972.
6. А. І. Балабін. Фрагмент композиції «На Хортиці». Гутний кришталь. 1982.
7. В. В. Зима. Кубки «Урочисті».
8. С. В. Голембовська. «Райдуга». Два останні — кольорове скло. 1982.
9. А. А. Бокотей. Ваза. 1979.

6
7
8
9

До ст. **Скло художнє.**

1. Посудини для бальзамування. Стародавній Єгипет. 3 і 6 ст. до н. е. **2.** Підвісна ваза, вкрита емаллю та позолотою. Сірія. 14 ст. **3.** Кухоль. Іспанія. 18 ст. **4.** Чашка з так званого мережива. Італія. 1952. **5.** Кубок. Петербурзький завод. Третя чверть 18 ст. **6.** Глечик з Мальцевських скляних заводів. Росія. Середина 19 ст. **7.** Кухоль з прозорого, жовтого, білого, коричневого та фіолетового скла. Венеція. Бл. 1600. **8.** Л. Єжен. Ваза «Прага». ЧССР. 70-і рр. 20 ст. **9.** Н. Ростовцева. Сервіз «Урочистий». Кришталь. Дятьково Брянської області РРФСР. 1979.

Я. Сібеліус (Фінляндія), Дж. Енеску (Румунія), К. Шимановський (Польща).

Основоположник російської С. м. — М. Глинка. Його ідейно-естетичні принципи розвивали О. Даргомижський, М. Мусоргський, О. Бородін, М. Балакірєв, М. Римський-Корсаков. Великий внесок у розвиток С. м. зробив П. Чайковський. Визначними рос. симфоністами були також О. Глазунов, О. Скрябін, С. Танєєв, А. Лядов, С. Рахманінов, І. Стравінський. Перші укр. симф. твори (Д. Бортнянського, Е. Ванжури, симфонія невід. автора) з'явилися в кін. 18 — на поч. 19 ст. Дальший розвиток укр. С. м. пов'язаний з творчістю композиторів М. Вербицького (увертюри), М. Лисенка (симфонія, симф. фантазія «Козак Шумка»), П. Селецького (симфонії, увертюра), П. Сокальського (фантазії). До видатних творів укр. С. м. належать «Українська симфонія» М. Калачевського (1876), симфонія В. Сокальського (1892), симфонія І. Рачинського (1915).

С. м. велику увагу приділяють і рад. композитори. Значний внесок у світову муз. культуру зробили М. Мясковський, Д. Шостакович, С. Прокоф'єв (РРФСР), А. Хачатурян (Вірменія), Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, С. Людкевич, В. Косенко (Україна), К. Караєв (Азербайджан), Є. Тикоцький (Білорусія). Симф. твори посідають значне місце в творчості А. Баланчивадзе, О. Тактакішвілі (Грузія), М. Аладова, Г. Пукста (Білорусія), Ф. Амірова (Азербайджан), Я. Іванова (Латвія), А. Штогаренка, Г. Майбороди, Г. Таранова, В. Гомоляки, М. Колесси, В. Кирейка, Д. Клебанова, Р. Сімовича, М. Скорика, В. Губаренка, Є. Станковича (Україна).

Літ.: Попова Т. Симфоническая музыка. М., 1963; Гордійчук М. Симфонічна музика. К., 1962; Гордійчук М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969.

М. М. Гордійчук.

СИМФОНІ́ЧНИЙ ОРКЕ́СТР — великий колектив музикантів, які грають на струнних смичкових, духових та ударних інструментах і об'єднані для спільного виконання муз. творів. Склад С. о. залежить від його призначення, умов і місця виконання: концертний, або філармоніч., камерний, театр., студійний, радіотелевізійний. Сучас. С. о. мають 80—100 і більше учасників. Серед інструментів С. о. типового складу визначальною є група струнних (скрипки, альти, віолончелі, контрабаси); її доповнюють групи духових дерев'яних (флейти, гобої, кларнети, фаготи), мідних (труби, валторни, тромбони, туба), ударних (литаври, великий і малий барабани, тарілки, бубон, ксилофон та ін.), епізодичні (арфа, челеста, рояль тощо). Становлення С. о. відбувалося в 16—17 ст., типізація його складу — з 2-ї пол. 19 ст. Розвиток С. о. визначали такі фактори як удосконалення інструментарію, техніки гри, виконавського мистецтва, збагачення оркестрового мислення композиторів, перетворення інструм. музики на самостійний вид муз. мистецтва, незалежний від *опери, балету, ораторії,* вокального концерту (див. також *Симфонічна музика*).

На Україні С. о. розвивалися з кін. 18 ст. в поміщицьких маєтках (кріпацькі оркестри О. Розумовського в Ніжині й Козельці, К. Розумовського в Почепі, П. Румянцева-Задунайського в с. Вишеньках на Чернігівщині, генерала Леванідова у Харкові, сенатора Ільїнського в Романові поблизу Бердичева, таврійських поміщиків Овсяніко-Куликовських, Д. Ширая на Київщині, Г. Тарновського в Качанівці на Чернігівщині та ін.). У зв'язку з розкладом феодально-кріпосницьких відносин відбувся занепад муз. життя в поміщицьких маєтках. Кріпацькі оркестри здавались в оренду антрепренерам міських театрів, а після 1861 увійшли у міські театри і оркестри (напр., кріпацький оркестр Лопухіна став основою оркестру Київ. рос. опери). С. о. існували при відділеннях Рос. муз. т-ва (в Києві, Харкові, Одесі та ін.). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції в Катеринославі, Харкові, Одесі було створено аматорські і профес. С. о., у т. ч. Перший респ. симфонічний оркестр ім. М. В. Лисенка в Києві (1918). В республіці (1983) працюють *Симфонічний оркестр УРСР* (з 1937), *Симфонічний оркестр Українського телебачення і радіо* (з 1929), а також С. о. при обл. філармоніях, театрах опери та балету, оперних студіях при консерваторіях, театрах оперети, муз.-драматичних театрах, великих ансамблях; створено Естрадно-симфонічний оркестр УРСР. Див. також *Музичні інструменти, Оркестр.*

Літ.: Муха А. І. Симфонічний оркестр і його інструменти. К., 1967.

А. І. Муха.

СИМФОНІ́ЧНИЙ ОРКЕ́СТР УКРАЇ́НСЬКОГО ТЕЛЕБА́ЧЕННЯ І РА́ДІО. Створений 1929. В репертуарі: симф. твори вітчизняної та зарубіжної класики, рад. композиторів (понад 10 тис. записів у фондах Держтелерадіо УРСР, платівки Всесоюзної фірми «Мелодія»). Оркестр брав участь у озвученні багатьох художніх, документальних, науково-популярних, телевізійних фільмів. Підтримує тісні творчі зв'язки зі *Спілкою композиторів України*; часто є першим виконавцем нових творів укр. рад. авторів. У різні роки оркестр очолювали диригенти Г. Аллер (1935—37), засл. арт. УРСР П. Поляков (1934—56 — худож. керівник), нар. арт. СРСР К. Симеонов (1957—61). З 1961 — худож. керівник і гол. диригент — нар. арт. УРСР В. Гнєдаш. У 1965 оркестру присвоєно звання заслуженого, 1979 його нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. *В. Б. Гнєдаш.*

СИМФОНІ́ЧНИЙ ОРКЕ́СТР УРСР, Державний академічний заслужений симфонічний оркестр УРСР. Створений 1937 на основі симф. оркестру Респ. радіокомітету. В репертуарі С. о. УРСР — класична музика, твори сучас. зарубіжних і радянських композиторів. Перший виконавець багатьох творів укр. рад. композиторів. У різний час з колективом виступали видатні диригенти: рад.— нар. артисти СРСР К. Іванов, Є. Мравінський, К. Симеонов, нар. арт. РРФСР О. Гаук, засл. діяч мист. РРФСР К. Еліасберг, засл. діяч мист. УРСР О. Климов; зарубіжні — Г. Абендрот, К. Зандерлінг (НДР), Дж. Енеску (СРР), Л. Стоковський (США), О. Фрід (Німеччина), В. Феррето та К. Цеккі (Італія); визначні піаністи, скрипалі, віолончелісти. Колектив очолювали нар. артисти СРСР Н. Рахлін (1937—41, 1946—63), С. Турчак (1963—67, 1973—77), засл. діяч мист. УРСР В. Кожухар (1967—73). З 1977 худож. керівник і гол. диригент — нар. арт. УРСР Ф. Глущенко. В 1964 оркестрові присвоєно звання заслуженого, 1976 — академічного. *А. І. Муха.*

СИМФО́НІЯ (від грец. συμφωνία — співзвуччя) — музичний твір для симфонічного, струнного, камерного, зрідка духового оркестрів, а також оркестру нар. інструментів. Як правило, складається з кількох (найчастіше 4-х) частин, проте є й одночастинні С.

С. пишуть також для інструментів із супроводом симф. оркестру чи хору. У Стародавній Греції термін «симфонія» вживали у значенні гармонійного поєднання тонів, у Стародавньому Римі — інструм. ансамблю, за середньовіччя — інструм. епізодів у великих вокально-оркестрових творах, з появою опери — оркестрового вступу до неї. У 18 ст. під впливом ін. циклічних форм (*сюїта, концерт*) і розгорнених оперних *увертюр* С. виділилася в самостійний жанр, в основу якого покладено сонатний принцип побудови (див. *Сонатна форма*). Перші С. такого типу написав італ. композитор Дж. Б. Саммартіні. Форма С., її структура усталилися у творчості композиторів мангеймської школи (Я. В. Стаміца, Ф. К. Ріхтера й ін.) та *віденської класичної школи* — Й. Гайдна, В. А. Моцарта, Л. Бетховена (наповнив С. високим громадян. змістом; 3-я, 5-а, 9-а симфонії). Композитори-романтики Ф. Шуберт, Р. Шуман, Ф. Мендельсон-Бартольді надали С. філос. й глибоко ліричного змісту,

Симфонічний оркестр УРСР.

Синантроп. Реконструкція М. М. Герасимова.

широко використовували нар. пісенні й танцювальні мелодії. Період *романтизми* започаткував програмні С. («Фантастична» Г. Берліоза, «Фауст» Ф. Ліста). Видатними симфоністами були також А. Брукнер, А. Дворжак, Г. Малер, С. Франк, Я. Сібеліус, Р. Штраус, П. Хіндеміт, А. Онеггер, К. Шимановський, Дж. Енеску.

У рос. музиці високою художністю відзначаються симфонії П. Чайковського, О. Бородіна, О. Глазунова, С. Рахманінова, О. Скрябіна, С. Танєєва, В. Калинникова, І. Стравінського, в українській — М. Лисенка, М. Калачевського, І. Рачинського та ін.

С. посідає важливе місце в рад. музиці. Розвиваючи традиції класичного симфонізму, рад. композитори ідейно й тематично збагачують С., шукають яскраві виразні засоби для втілення нових тем і образів. Серед майстрів рад. симфонії —М. Мясковський, Д. Шостакович, С. Прокоф'єв, А. Хачатурян, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, С. Людкевич. Див. також *Симфонічна музика*.

Літ.: Попова Т. Симфония. М.—Л., 1951; Гордійчук М Українська радянська симфонічна музика. К., 1969.

М. М. Гордійчук.

СИНАГО́ГА (від грец. συναγωγή — зібрання, місце зібрання) — в *іудаїзмі* молитовний дім, а також громада віруючих.

СИНА́НТРОП (від лат. Sina — Китай і грец. ἄνθρωπος — людина) — представник найдавніших викопних людей (див. *Архантропи*), рештки якого були вперше знайдені в 20-х рр. 20 ст. в Китаї за 45 км на Пд. Зх. від Пекіна. Антропологічно С. схожий на *пітекантропа*. Абсолютна давність бл. 400 тис. років.

СИНАНТРО́ПНІ ОРГАНІ́ЗМИ, синантропи (від грец. σύν—разом і ἄνθρωπος — людина) — рослинні або тваринні організми, що живуть поряд з людиною. С. о. різною мірою пристосувалися до умов, створених або видозмінених людиною. Серед С. р. є птахи, що гніздяться в садах і парках, інші (напр., стрижі, галки, горобці) використовують для гнізд заглиблення і ніші будинків. Більшість тварин-синантропів знаходить в населених місцях не лише притулок, а й їжу. Серед С. о. багато шкідників (напр., комірні кліщі, міль комірна і одежна, миша хатня тощо), переносників збудників хвороб (муха кімнатна, блохи, комарі, пацюки та ін.); є й корисні (напр., деякі павуки, комахоїдні птахи). З рослин до С. о. належать рудеральні рослини (рослини сміт них місць) і *бур'яни*. Тісний зв'язок С. о. з людиною сприяє їх поширенню, внаслідок чого деякі С. о. стали *космополітами*.

СИ́НАПСИ (від грец. σύναψις — з'єднання, зв'язок) — спеціалізовані утвори структурно-функціонального зв'язку двох *нейронів* або аксонної (див. *Аксон*) терміналі нейрона з ефекторною клітиною; служать для сприйняття й передачі *імпульсів нервових*. Термін «синапс» ввів Ч. *Шеррінгтон* (1897). С. складається з пресинаптичної (аксонної терміналі або ін. частини нейрона; передає *збудження*), постсинаптичної (специфічні ділянки мембрани нейрона або ефекторної клітини; сприймає збудження) частин та синаптичної щілини (проміжок між мембранами пре- й постсинаптичної частин). За механізмом передачі збудження розрізняють хімічні С. — передача здійснюється *медіаторами* та електричні С.— електрич. струмом. Хім. С. мають у *протоплазмі* пресинаптичної частини нейронів різні ультраструктурні елементи, зокрема синаптичні пухирці розміром 40—200 нм, що містять значну кількість медіатора; синаптичну щілину завширшки в кілька десятків нм; хеморецептивну (див. *Хеморецепція*) постсинаптичну мембрану, чутливу до медіатора; характеризуються великою (0,5 і більше мс) синаптичною затримкою (часом передачі збудження через С.); однобічною провідністю — від пре- до постсинаптичної частини. В електрич. С. у пресинаптичній частині відсутні синаптичні пухирці; ширина синаптичної щілини (щілинний контакт) бл. 2 нм; постсинаптична мембрана не хеморецептивна; синаптичної затримки немає; провідність двобічна. Існують змішані С., які мають і хім., і електричний механізми передачі. Функціонально розрізняють збуджуючі (при активації пресинаптичної частини у постсинаптичній мембрані виникає збудження) та гальмівні (виникає *гальмування*) С. Залежно від того, які частини нейронів контактують між собою, розрізняють С. аксо-соматичні, аксо-дендритні, аксо-аксональні, дендро-дендритні, сомато-дендритні й сомато-соматичні.

М. Ф. Шуба.

СИНГАЇ́ВСЬКИЙ Микола Федорович (н. 12.XI 1936, с. Шатрище, тепер Коростенського р-ну Житомир. обл.) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1966. Закінчив Львів. ун-т (1961). Був на журналістській роботі, 1974—81 — головний редактор журн. «*Піонерія*». Автор поетичних збірок «Жива криничка» (1958), «Гроно» (1962), «Архіпелаги» (1968), «Поступ» (1969), «Вогневиця» (1971), «Покоління» (1975), «Спадщина» (1977), «Дорогою зорі» (1979) та ін., багатьох книжок для дітей. Перекладає з грец. та слов'ян. мов. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1972.

Тв.: Автограф. К., 1972; Полудневий гай. К., 1981; Рос. перекл.— Созвездие Лиды. М., 1974.

С. П. Пінчук.

СИНГА́ЛИ, сингальці — нація, основне населення острова і Республіки Шрі-Ланки. Чисельність — 10,8 млн. чол. (1980, оцінка). С. споріднені з народами Пн. Індії. Говорять *сингальською мовою*. Переважна більшість С. сповідає *буддизм*, менша частина — християнство (переважно католицтво). С. поділяють на 2 групи: рівнинні й гірські (кандійці; назва — від м. Канді — столиці останньої незалежної сингальської д-ви). Кандійці зберігають у побуті деякі архаїчні риси. Осн. заняття більшості С. — землеробство, на узбережжі — рибальство.

СИНГА́ЛЬСЬКА МО́ВА — мова *сингалів*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Зазнала великого впливу *тамільської мови*, з якою розвивалась у тісному контакті. Характерні риси С. м. у фонетиці: втрата придихових приголосних, наявність умлауту і частково *сингармонізму*; в морфології: поява аглютинативних форм у відмінюванні імен; втрата форм особи, числа й роду в деяких дієслівних формах, дуже розвинені дієприкметникові форми. Для С. м. використовують алфавіт, що походить від *брахмі*. Про л-ру С. м. див. *Шрі-Ланка*, розділ Література.

Літ.: Выхухолев В. В. Сингальский язык. М., 1964.

В. М. Топоров.

СИНГАМІ́Я (від грец. σύγγαμος— з'єднаний шлюбом) — з'єднання чоловічої і жіночої статевих клітин (*гамет*) з утворенням *зиготи*. Частіше вживають термін *запліднення*.

СИНГАРМОНІ́ЗМ (від грец. σύν — разом і ἁρμονία — зв'язок, співзвучність), гармонія голосних — фонетичне явище, яке полягає в тому, що всі голосні одного слова повинні бути однорідними за вимовою (артикуляцією): переднього чи заднього ряду — палатальна гармонія, губні чи негубні — губна (лабіальна) гармонія. Попередній голосний визначає якість наступного. Є й відхилення. С. властивий тюрк., фінно-угорським, монг., палеоазіатським та деяким ін. мовам. В поняття «сингармонізм» іноді включають і гармонію приголосних (у деяких індіанських мовах).

О. М. Гаркавець.

Сингіль.

СИНГІ́ЛЬ, ларич (Mugil auratus) — риба род. кефалевих. Тіло (довж. 20—60 см, маса до 2,5 кг) веретеновидне, вкрите досить великою лускою, спина широка; вздовж боків є кілька вузеньких темно-бурих або золотистих смуг. Поширений в Атлантичному ок. (від Англії до Пд. Африки), Середземному, Чорному і Азовському морях, акліматизований у Каспійському м. Нерест в липні — жовтні, відкладає до 1,2—2,1 млн. ікринок, ікра пелагічна (плаваюча). Сингіль живиться детритом та *обростанням*. Цінний об'єкт промислу.

СИНГОНІ́Я (від грец. σύν — подібно і γωνία — кут), кристалографічна система — група видів *симетрії*, що мають один або кілька подібних елементів симетрії. Кристали однієї і тієї самої С. мають однакові константи *кристалічних граток* — кути між ребрами (α, β, γ) і співвідношення ребер елементарної комірки (a, b, c). Кожна С. об'єднує кілька видів симетрії. Існує 7 С., які ділять на 3 категорії: нижчу, середню і вищу. До нижчої категорії належать 3 С.: триклінна — 2 види симетрії, моноклінна — 3 види, ромбічна — 3 види; до серед.— 3 С.: тригональна — 5 видів симетрії, тетрагональна — 7 видів, гексагональна — 7 видів; до вищої — кубічна С., що об'єднує 5 видів симетрії (див. статті про окремі сингонії). Більшість вивчених кристалічних речовин (57,5%) належить до нижчої категорії С., у т. ч. до моноклінної С.— бл. 30%, ромбічної — 21%, до триклінної — 6,5%. До кубічної належить 13%, тригональ-

ної — 11,5%, тетрагональної — 10%, гексагональної — 8% кристалічних речовин.

Т. М. Агафонова.

СИНДЕСМІЯ, абра (Syndesmia, синонім Abra) — рід *двостулкових молюсків*. Раковина (довж. до 25 мм) тонкостінна, овальна або овально-трикутна. Поверхня її гладенька або із слабкою концентричною скульптурою. Поширена в Атлантичному ок. В СРСР, у т. ч. в УРСР (в Азовському і Чорному морях), — 3 види, серед них С. о в а л ь н а (S. ovata). У викопному стані трапляються починаючи з міоцену.

А. Л. Путь.

СИНДЕСМОЛО́ГІЯ (від грец. σύνδεσμος — зв'язка, сухожилля і λόγος — вчення) — розділ *анатомії*, що вивчає з'єднання кісток тварин та людини.

СИ́НДИ (грец. Σίνδοι) — одне з меотських племен (див. *Меоти*). Жили в 1-му тис. до н. е. і перших ст. н. е. на Таманському п-ові та прилеглому до нього узбережжі Чорного м. Осн. заняттями С. були землеробство, рибальство, ремесла й торгівля. В 5 ст. до н. е. виникла синдська д-ва. В 4 ст. до н. е. С. втратили свою незалежність і були приєднані до *Боспорської держави*. Синдська знать входила до складу правлячої верхівки Боспору. Серед ін. причорноморських племен С. були найбільш еллінізовані. В перших століттях н. е. С. асимілювалися з *сарматами*.

СИНДИКАЛІ́ЗМ (франц. syndicalisme) — дрібнобуржуазна, опортуністична течія в робітн. русі. Виникла в кінці 19 — на поч. 20 ст. Головні представники — А. *Лабріола* (Італія), Ж. Сорель (Франція) та ін. Синдикалісти заперечують необхідність політ. боротьби і політ. партії робітн. класу, відкидають *диктатуру пролетаріату*. Вони вважають, що успіху робітн. клас може домогтися лише через розвиток профспілкового руху і такими методами боротьби за свої екон. інтереси, як *бойкот, саботаж, страйк*. Відповідно до доктрини С., після перемоги соціалістичної революції керівництво виробництвом повинне перейти до рук синдикатів (профспілок). Див. *Анархо-синдикалізм*.

П. С. Кувшинов.

СИНДИКА́Т (франц. syndicat; першоджерело: грец. σύνδικος — спільний)— 1) Одна з форм монополістичної угоди картельного типу (див. *Картель*), мета якої ліквідувати конкуренцію між *монополіями* в галузі збуту і закупівель сировини шляхом встановлення контролю над ринком гол. чин. однорідної масової продукції для одержання найбільшого *монопольного надприбутку;* при цьому фірми втрачають комерційну самостійність. 2) Назва професійних спілок у Франції та деяких інших країнах. 3) В СРСР в період непу — тип госп. організації, яка об'єднувала групи промислових трестів для оптового збуту їхньої продукції, закупівель сировини і планування торговельних операцій. Перший рад. С. засновано 1922 (Всесоюзний текст. С.), а всього 1922—28 їх було 23. С. ліквідовано 1929—30.

СИНДИКА́Т ЦУКРОЗАВО́ДЧИКІВ — одна з перших великих монополій в Росії. Створений 1887 на з'їзді цукрозаводчиків у Києві. В 1892—93 об'єднував 203 цукр. з-ди, або 92% усіх цукр. підприємств країни. Діяв до 1918. Див. *Монополістичні об'єднання в дореволюційній Росії*.

СИНДРО́М (від грец. σύνδρομος — той, що разом біжить) — поєднання *симптомів*, зумовлених єдиним *патогенезом* (механізмом виникнення хвороби), які характеризують певний патологічний стан організму. В деяких випадках. С. характеризує усю картину захворювання, а іноді той самий С. може траплятися при різних захворюваннях. У сучас. медицині виділяють бл. 1500 С., багато з них названі іменами авторів.

СИ́НДХИ — народ, основне населення історичної області Сінд у Пакистані. Живуть також в Індії. Чисельність — 13,7 млн. (1980, оцінка). Говорять мовою *синдхі*. За релігією більшість С.— мусульмани-суніти, в Індії — індуїсти. С.— один з найдавніших народів долини р. Інду. Їхня культура протягом віків зазнавала впливу чисельних завойовників — греків і македонців, саків і ефталітів, арабів, персів, афганців та ін. Осн. заняття С.— землеробство, скотарство і рибальство, частина працює в промисловості.

СИ́НДХІ — мова народу *синдхів*. Належить до *індійських мов* індоєвроп. сім'ї. Бере початок з пн.-зх. *пракриту*. Характерні риси в фонетиці: наявність церебральних і придихових приголосних, збереження дзвінких гемінат (подвоєних приголосних) і коротких голосних звуків (слово завжди закінчується на голосний); у морфології: аналітичні форми переважають як у відмінюванні, так і в дієвідмінюванні. Для мови С. використовують переважно арабський алфавіт.

Літ.: Егорова Р. П. Язык синдхи. М., 1966.

В. М. Топоров.

СИ́НДХСЬКА ЛІТЕРАТУ́РА — л-ра *синдхів*. Найдавніша писемна пам'ятка мовою *синдхі* — синдхська «Махабхарата» (9—10 ст.). Багатий фольклор синдхів записано значно пізніше. Найвідоміші поети 14 — 1-ї пол. 16 ст.: Шейх Хамад бін Рашідуддін Джамалі, Шейх Ісхак Ахангар, Казі Казан, Мамої. Поезія мала в цілому містично-реліг. забарвлення. Певне місце в С.л. посідали й героїко-патріотична та романтично-любовна теми. В 16 ст. панівною в л-рі стає *перська мова* (фарсі). Віршам поетів 16 — поч. 17 ст. Махдума Ноха Халакунді, Шаха Абдула Каріма Буларі, Махдума Піра Мухаммада Лаккі та ін. притаманне поєднання індуїстських і мусульманських традицій. З 18 ст. знову підноситься л-ра синдхі мовою. Поезію 18—19 ст. представляли Шах Абдул Латіф Бхітаї, Сачал Сармаст, Самі, Міян Абул Хасан, Махдум Зіяуддін Тхатхві, Халіфа Гуль Мухаммад, який написав першу збірку віршів (диван) на синдхі, Беділ та ін. На фарсі в цей період писали поети Рохал, Сабіт Алі Шах, Далапат. У кін. 19 ст. в Сінді зароджується просвітительський рух. З'являється багато перекладів з фарсі, урду, бенгальської та англ. мов. Виникають реалістична драма і проза на синдхі. Мірза Каліч Бег 1890 і Прітамдас 1892 видали перші романи синдхі мовою. В 30-і рр. 20 ст. посилюється реалістична тенденція в С. л. Гол. у ній стає тема нац.-визвольного руху. Зароджуються критика та літературознавство на синдхі. Великий вплив на розвиток л-ри цього періоду мала Асоціація прогресивних письменників Індії. Після утворення 1947 Пакистану синдхи-індуси переїхали до Індії, де створили свої літ. об'єднання. Визначні синдхські письменники в Індії: Лалчанд Амардіномал, Гобінд Малхі, Сундарі Уттамчандані (її романи «Стіни падають», 1953; «Старе кохання — новий сум», 1956), Джагдіш Лачані, Ананд Голані, Тірітх Васант, Попаті Хіранандані (роман «Манджу», 1950, кілька збірок оповідань), Кірат Бабані, Суган Ахуджа та ін. В Пакистані відомі синдхські поети Шейх Аяз, Мухаммад Бахш Васіф, Абдул Халім Джош, Гафіз Мухаммад Ехсан, Абдур Раззак Раз, Харі Ділгір; у жанрі прози виступають: Лутфулла Бадві, Усман Ансарі, Гулам Хайдар Балуч, Башір Маріаї, Анджам Халаї, Халік Морані та інші.

Ю. В. Покальчук.

СИНЕВИ́Р — озеро у пн.-сх. частині Закарп. обл. УРСР. Пл. 0,07 км², глиб. до 24 м. Лежить на пд. схилах *Горганів* на вис. 989 м над р. м. Улоговина С. утворилася внаслідок загачення річкової долини. Вода озера має сталу т-ру — бл. +11°. Стік у р. *Тереблю* (бас. Дунаю). З риб водяться лососеві (зокрема, форель). С. і його береги — держ. заказник. Район туризму. Іл. див. до ст. *Карпати Українські*, т. 5, с. 32—33.

СИНЕ́КДОХА (грец. συνεκδοχή — співвіднесення) — різновидність *тропа*, поширений засіб увиразнення мови. С. заснована на кількісному зіставленні предметів, явищ, на заміні частиною цілого, одниною — мвожини, родовим поняттям — видового і т. д. Приклад С.: «Уже поставила турбіни міцна робочого рука» (В. Сосюра). С. є одним із видів *метонімії*.

СИНЕКЛІ́ЗА (від грец. σύν — разом і ἔγκλισις — нахил) — пологий прогин верств *земної кори*, що має в плані округлі або овальні контури. Розміри С.— до кількох сотень, іноді більше тисячі кілометрів у поперечнику. Виникають внаслідок повільного тривалого прогинання окремих ділянок *платформ*, нерідко — над *авлакогенами*. Прогинання С. супроводиться нагромадженням осадочних геол. відкладів, грубизна яких досягає кількох кілометрів. З С. часто пов'язані поклади кам. і бурого вугілля, нафти, газу та ін. корисних копалин. Відома *Галицько-Волинська синекліза* на Зх. України. Термін «синекліза» ввів О. П. *Павлов* 1903.

СИНЕКОЛО́ГІЯ (від грец. σύν — разом і *екологія*) — розділ екології, що на відміну від *аутекології* вивчає багатовидові угруповання організмів (*біоценози* і *екосистеми*). Термін «синекологія», запро-

Синдесмія овальна.

К. Д. Синельников.

М. М. Синельников.

понований 1902 швейц. ботаніком К. Шретером, був прийнятий 1910 Брюссельським міжнародним ботанічним конгресом для позначення вчення про рослинні угруповання — *фітоценози*. Під С. часто розуміють частину фітоценології, що вивчає екологічні особливості фітоценозів, іноді також *біоценологію*.

СИНЕКУ́РА (лат. sine cura — без турбот) — 1) За середньовіччя — доходна церковна посада, не пов'язана з певними обов'язками. 2) Переносно — добре оплачувана посада, на якій майже нічого не треба робити.

СИНЕ́ЛЬНИКІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у східній частині Дніпроп. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,7 тис. км². Нас. 44,8 тис. чол. (1982). У районі — 122 населені пункти, підпорядковані 3 селищним і 13 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Синельникове*. Поверхня району — хвиляста рівнина з широко розвинутими яружно-балковими та долино-балковими типами місцевості. Корисні копалини: буре вугілля, *вермікуліт*. Річки — *Дніпро* (на пд.-зх. межі району), до його бас. на тер. району належать Нижня Терса та Середня Терса. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Синельникове. У районі найбільше підприємство — Славгородський арматурний з-д. Районний комбінат побутового обслуговування (Синельникове). С. г. району спеціалізується на вирощуванні зернових і овочевих культур та виробн. м'яса, молока, яєць і вовни. Площа с.-г. угідь 1981 становила 142,5 тис. га, у т. ч. орні землі — 121,9 тис. га. Зрошується 3,9 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ячмінь, кукурудза, цукр. буряки. У С. р.— 18 колгоспів, 4 радгоспи, селекційно-дослідна станція Всесоюзного н.-д. ін-ту кукурудзи (с. Раївка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Синельникове I, Синельникове II, Зайцеве, Роздори, Славгород, Іларіонове. Автомоб. шляхів — 463 км, у т. ч. з твердим покриттям — 405 км. У районі — сільс. профес.-тех. уч-ще (с. Миролюбівка), 30 заг.-осв. шкіл; 48 лік. закладів, у т. ч. 5 лікарень. 36 будинків культури і клубів, 43 кіноустановки, 33 б-ки, музей історії колгоспу ім. В. І. Леніна (с. Новоолександрівка). У С. р. видається газ. «Ленінські заповіти» (з 1930).

М. Ф. Тихий.

СИНЕ́ЛЬНИКОВ Кирило Дмитрович [16 (29).V 1901, Павлоград, тепер місто Дніпропетровської обл.— 16.X 1966, Харків] — укр. рад. фізик, акад. АН УРСР (з 1948), засл. діяч науки УРСР (з 1951). Член КПРС з 1946. Закінчив (1923) Кримський ун-т (м. Сімферополь). Працював у Фіз.-тех. ін-ті АН СРСР (1924—30, Ленінград) під керівництвом А. Ф. *Йоффе*. В 1928—30 був у відрядженні в Англії, в лабораторії Е. *Резерфорда*. В 1930—66 працював у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (з 1944 — директор ін-ту) і одночасно (з 1936) — професор Харків. ун-ту. В 1931—32 спільно з І. В. *Курчатовим* провадив дослідження в галузі напівпровідників. Наук. дослідження з ядерної фізики, прискорювальної техніки, фізики і техніки високого вакууму, фізики твердого тіла, фіз. матеріалознавства, фізики плазми, з проблеми керованого термоядерного синтезу. У 1932 спільно з А. К. *Вальтером*, Г. Д. *Латишевим* та О. І. *Лейпунським* уперше в СРСР здійснив розщеплення атомного ядра штучно прискореними протонами. Очолював розробку лінійних прискорювачів протонів і електронів. Спільно з А. К. Вальтером розробив серію дифузних вакуумних насосів, спільно з В. Є. *Івановим* побудував перші вакуумні прокатні стани, заклав основи вакуумної металургії. Нагороджений 3 орденами Леніна, ін. орденами. Держ. премія СРСР, 1948. АН УРСР встановила (1975) премію ім. К. Д. Синельникова за видатні праці в галузі фізики.

СИНЕ́ЛЬНИКОВ Микола Миколайович [31.I (12.II) 1855, Харків — 19.IV 1939, там же] — рос. рад. режисер, актор і театр. педагог, нар. артист РРФСР (з 1934), нар. арт. УРСР (з 1934). Сценічну діяльність почав у Харкові 1874. Грав у театрах Житомира, Миколаєва, Севастополя, з 1884— у т-вах акторів (Воронеж, 1886; Новочеркаськ, 1891—94), в антрепризі (Ростов-на-Дону, 1894—99). В 1899—1909 — гол. режисер Театру Ф. Корша в Москві. В 1909—10 працював у Одес. театрі М. Ф. Багрова; 1910—13 мав антрепризу в Харкові і Києві (до 1917 в київ. *Театрі «Соловцов»*). Після Великої Жовтн. соціалістич. революції ставив спектаклі для робітників і червоноармійців, багато гастролював. З 1933 — режисер Харків. рос. драм. театру (з 1939 — ім. О. С. Пушкіна). Серед вистав — «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, «Плоди освіти» Л. Толстого, «Дядя Ваня» А. Чехова, «Ревізор» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Гамлет» У. Шекспіра, за п'єсами рад. авторів Б. Лавреньова, В. Кіршона, В. Катаєва та ін. Викладав у Харківському театральному училищі.

Тв.: Шестьдесят лет на сцене. 1874—1934. Х., 1934; Спогади. К., 1975.

Літ.: Слонова Н. И. Николай Николаевич Синельников. М., 1956.

П. П. Перепелиця.

СИНЕ́ЛЬНИКОВЕ — місто обласного підпорядкування Дніпроп. обл. УРСР, райцентр. Залізнич. вузол. Виникло в кін. 18 ст. В 1869 тут збудовано залізничну станцію, яка 1873 стала важливим транспортним вузлом. Під час революції 1905—07 бойова дружина залізничників (70 чол.) брала участь в *Олександрівському грудневому збройному повстанні 1905*. В 1907 в С. працював лікарем Д. І. *Ульянов*. У кінці грудня 1917 в С. встановлено Рад. владу. З 1938 С.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (2.X 1941—21.IX 1943) в С. з грудня 1942 діяв підпільний райком партії.

У місті —з-ди: ресорний, залізобетонних конструкцій, будівельних матеріалів, фарфоровий, консервний, комбікормовий, хлібний, молочний; швейна ф-ка, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, будинок побуту. Вечірній маш.-буд. технікум, профес.-тех. уч-ще, 8 заг.-осв. та музична школи, 2 лікарні, 2 будинки культури, 2 кінотеатри, 4 бібліотеки.

СИНЕМЮ́РСЬКИЙ ВІК І ЯРУС [від лат. Sinemurum — Семюр (місто у Франції)] — другий вік юрського періоду та відклади, що утворилися в той час. На Україні відклади С. я. (глини, вапняки і мергелі) поширені в Криму і Карпатах. Їхня потужність до 200 м. Див. також *Юрський період і юрська система*.

СИНЕРГІ́ДИ (від грец. συνεργός — той, що діє разом) — дві клітини на мікропілярному кінці *зародкового мішка*. С. разом з *яйцеклітиною* утворюють яйцевий апарат. Після проходження пилкової трубки в зародковий мішок, іноді після *запліднення* С. дегенерують. У деяких рослин С. перетворюються на *гаустор*ії. С. відіграють певну роль при заплідненні.

СИНЕСТЕЗІ́Я (від грец. συναίσθησις — одночасне відчуття) — феномен сприйняття, що полягає у виникненні в людини відчуття не лише в тому органі чуття, на який діє подразник, а водночас і в іншому органі чуття. В С. виявляється взаємодія аналізаторів: збудження, що виникло в одному аналізаторі під впливом адекватного подразника, поширюється на інший аналізатор. С. можуть виникати між усіма можливими типами відчуттів. С. в тій чи ін. формі властива багатьом людям. Прикладами С. є т. з. кольоровий слух (слухове відчуття супроводиться зоровим) і, навпаки, звукові враження під час сприйняття кольору. Види С. розрізняють за характером відчуттів, що виникають додатково: зорові (фотизми), слухові (фонізми), смакові, дотикові тощо. *С. Д. Максименко.*

СИ́НЕУС — напівлегендарний ватажок варязької дружини. Див. *Рюрик, Синеус і Трувор*.

СИНЕ́ЦЬ (Abramis ballerus) — риба роду *лящ*. На відміну від

ляща. тіло синця (довж. 30 см, іноді більше, важить 200—300 г, максимально до 1 кг) більш стиснене з боків (плескате) і довгастіше, рот верхній, анальний плавець довгий. Спина синя з зеленуватим відтінком, боки і черево сріблясто-білі, усі плавці на кінцях темні. Статевозрілим стає на 4-му році життя, нерест у квітні — червні; ікру (до 76 тис. штук) відкладає у заплавах річок на підводні рослини. Поширений у річках і великих озерах басейну Балтійського, Каспійського, Чорного, Азовського морів. Об'єкт промислу.

СИНИ́ЛЬНА КИСЛОТА́ — те саме, що й *ціанистоводнева кислота*.

СИНИ́ЦЯ Іван Омелянович (6.VIII 1910, с. Корделівка, тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.— 8.XI 1976, Київ) — укр. рад. психолог і педагог. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Вінн. ін-т соціального виховання (1932) та Київ. пед. ін-т (1938). З 16 років учителював у школах Вінниччини, Хмельниччини та Київщини. З 1951 і до кінця життя працював у Н.-д. ін-ті психології УРСР (з 1955 — зав. відділом пед. психології, з 1960 — зав. лабораторією психології навчання). Осн. праці з психології писемного й усного мовлення, а також з психології пед. майстерності.

Тв.: Психологічні особливості засвоєння лексики учнями 5 класу. К., 1957; Психологія писемної мови учнів 5—8 класів. К., 1965; Психологія усного мовлення учнів 4—8 класів. К., 1974; Про педагогічний такт учителя. К., 1969; З чого починається педагогічна майстерність. К., 1972; О такте и мастерстве. К., 1976; Педагогічний такт і майстерність учителя. К., 1981.

О. Т Губко.

СИНИ́ЦЯ (Parus) — рід птахів ряду *горобцеподібних*. Довж. тіла 10,4—17 см, маса 8,5—22 г, дзьоб короткий, міцний, прямий, ноги з сильними кігтями, добре пристосовані для лазіння по деревах, оперення м'яке густе. Забарвлення сіре або строкате, з домішкою жовтих, голубих, чорних та ін. тонів. Відомо кілька десятків видів, поширених на всіх материках, крім Австралії та Антарктиди. В СРСР — 14 видів, у т. ч. в УРСР — 7, з них найпоширеніші С. велика (P. major), С. голуба, або лазурівка (P. coeruleus), С. чубата (P. cristatus), гаїчка болотяна (P. palustris). Осілі птахи, тримаються зграйками. Живуть в лісах, садах, парках. Гнізда мостять в дуплах дерев, щілинах скель і будівель та ін. закритих місцях. Кладку (часто 2) з 7—12 яєць насиджує самка 13—15 днів. Живляться С. комахами та насінням. У викопному стані відомі починаючи з пліоцену Європи.

М. А. Воїнственський.

СИНИ́ЦЯ — річка у Черкас. і Кіровогр. областях УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 78 км, площа бас. 765 км². Тече Придніпровською височиною. На С. споруджено багато ставків, невелику ГЕС. Воду використовують для тех. водопостачання і зрошування; риборозведення.

СИ́НІЙ КИТ, блакитний кит, блювал (Balaenoptera musculus) — водяний ссавець роду справжніх *смугачів*. Найбільша тварина на земній кулі. Тіло (довж. до 33,3 м, маса до 163 т) довге, струнке, голова відносно невелика. Забарвлення синювато-сіре з сірими плямами різного розміру і форми. Живиться планктонними ракоподібними — крілем. Статева зрілість настає на 4—5-му році життя. Самка раз у 2—3 роки після 11-місячної вагітності народжує 1 маля (довжина новонароджених 7—8 м, маса бл. 2 т). С. к. населяє всі відкриті моря та океани, але на більшій частині *ареалу* через надмірний промисел став рідкісним. Міжнародною угодою 1965 полювання на С. к. заборонено.

СИ́НІЙ МУЛ — мулуватий осадок мор. басейнів сталево-сірого або синювато-сірого кольору з сірководневим запахом. Поширений у межах *материкового схилу*. Осн. частину С. м. становлять *пеліти* (понад 70%) та *алеврити* (15—20%) різних мінералів і мінеральних утворень: карбонатів органічного й хім. походження, *кремнію, гідрослюд, монтморилоніту, каоліну* та органічних решток. З мінеральних новоутворень трапляються *пірит, глауконіт* тощо.

СИНКЛІНА́ЛЬ (від грец. συγκλίνω — нахиляюсь) — складка верств гірських порід, повернута опуклістю донизу, внаслідок чого в ядрі залягають молодші за віком верстви, на крилах — більш давні. Падіння верств порід у С. спрямоване до центра. За положенням осьової площини, що проходить через місце найбільшого перегину верств, розрізняють пряму, похилену, лежачу, перевернуту С.; за формою в плані — лінійно витягнуту та округлу (*брахісинкліналь*).

СИНКЛІНО́РІЙ (від грец. συγκλίνω — нахиляюсь і ὄρος — гора) — велика і складна складчаста структура гірських порід синклінальної будови (див. *Синкліналь*). Виникають С. в *геосинкліналях* внаслідок опускань *земної кори*, що супроводяться складкоутворенням. Крила С. ускладнені *антикліналями*, синкліналями, *насувами* тощо. Довжина С.— сотні, ширина — десятки кілометрів. Глибина прогинання в центр. частині С. досягає 10 км. С. є міжгірні прогини та деякі *передові прогини*.

СИНКРЕТИ́ЗМ (від грец. συγκρητισμός — з'єднання) — 1) Нерозчленованість, злитість, характерні для початкового, нерозвинутого стану будь-якого явища. Напр., С. у первісному мистецтві, де танці, співи, поезія й музика не відокремлені. 2) У філософії — різновид *еклектизму*, поєднання суперечливих, часто протилежних поглядів.

СИНОВІА́ЛЬНА ОБОЛО́НКА (від грец.σύν — разом і лат. ovum — яйце, місткість шкаралупи) — внутрішній шар сумки *суглобів* або піхви сухожилка м'яза. Розвивається з *мезенхіми*. Поверхня С. о. вистелена *ендотелієм*. С. о. виробляє *синовіальну рідину*; вкрита *ворсинками*, які збільшують її поверхню. Бере участь в обмінних процесах, що здійснюються між синовіальною рідиною і кров'ю.

СИНОВІА́ЛЬНА РІДИНА́ — рідина, що заповнює порожнини *суглобів*, синовіальних піхов і сумок; зволожує суглобові поверхні кісток, зменшуючи їх тертя при рухах. Продукується *синовіальною оболонкою*. С. р.— прозора, жовтуватого кольору, за консистенцією і зовн. виглядом нагадує яєчний білок.

СИНО́Д (від грец. σύνοδος — сход, збори) — 1) В дореволюц. Росії найвищий орган управління *Руською православною церквою*. Створений 1721 замість патріаршества (див. *Патріарх*) Петром I, який підпорядкував С. світській владі. Після відновлення 1917 патріаршества С. виконує функції дорадчого органу при патріархові московському і всієї Русі. 2) В ряді православних і протестантських церков — зібрання духовних і світських осіб для розв'язання церковних справ. В 60-х рр. 20 ст. засновано єпископський С. у католицькій та деяких ін. церквах.

СИНО́ДИКИ (грец. συνοδικόν, одн.) — 1) Церковна відправа (а також її текст), встановлена у Візантії 843 на честь перемоги православної церкви над *іконоборством*. Під час відправи проголошувалася «вічна пам'ять» прихильникам церкви та «анафема» її ворогам. На Україні в 15—16 ст. були відомі переклади грец. С., а також оригінальні тексти С. 2) Рукописні книги — списки померлих, що складалися в Росії і на Україні для поминання в церквах (інша назва — пом'яники). Бувають родові, церк., монастирські тощо. У деяких С. є відомості про політ. і культур. діячів, згадки про істор. події. С. також наз. передмови до пом'яників. 3) Літературні пам'ятки в Росії і на Україні 2-ї пол. 17—18 ст., що включали візант. і рус. казання.

СИНОДИ́ЧНИЙ МІ́СЯЦЬ (від грец. σύνοδος, тут — зближення, з'єднання) — проміжок часу між двома послідовними однаковими *фазами Місяця*. Лежить в основі місячних *календарів*. Див. *Місяць* (проміжок часу).

СИНОЙКІ́ЗМ (грец. συνοικισμός, від συνοικέω — спільно заселяю) — у стародавніх державах (Греції, Римі та ін.) процес злиття кількох самостійних поселень або міст в єдиний *поліс*. С. був викликаний розвитком ремесла і торгівлі. В результаті С. поступово ліквідовувалася племінна роздробленість, виникали органи центр. управління, посилювалася екон. єдність, зміцнювалася військ. могутність племен і громад.

СИНО́НІМИ (від грец. συνώνυμος — однойменний) — слова, що належать до однієї частини мови і мають спільне лексич. значення. Розрізняють С. повні, чи абсолютні (велетень, гігант), стилістичні (лоб, чоло) та емоційно-експресивні (їсти, жерти). За спільним значенням С. об'єднують у синонімічні ряди, або гнізда (сум, смуток, журба, жаль, скорбота, печаль та ін.). Синонімічними можуть бути не тільки слова, а й фразеологізми (розпустити язика — правити теревені). Крім лексичних, є С. морфологічні, синтаксичні та словотворчі. С. широко вико-

Синець.

Синиця:
1— синиця чубата;
2— гаїчка болотяна.

Синій кит.

Синкліналь:
1 — молодші за віком верстви;
2 — давніші верстви.

ристовуються в мові худож. л-ри, допомагають образно передати найтонші нюанси думки («А **шануйте**. **чтіте, поважайте** його, діти, бо то батько сивий!», Т. Шевченко).

А. П. Кока.

СИНО́ПСИС (грец. σύνοψις — огляд) — 1) Збірка матеріалів, статей, описів з якого-небудь питання, найчастіше розміщених у хронологічному порядку. Термін застосовується переважно щодо істор. творів. 2) У богословській літературі — зведення уривків чи скорочений виклад проповідей, тлумачень священного писання і творів церковних письменників.

«СИНО́ПСИС», «Київський синопсис» — перший короткий нарис історії України і Росії від найдавніших часів до останньої чверті 17 ст., що його до початку 19 ст. використовували як офіційний підручник. Написаний у стінах *Києво-Печерської лаври*. Авторство «С.» ряд дослідників приписує І. *Гізелю*. Вперше виданий 1674 у Києві *Києво-Печерською друкарнею* і потім багато разів перевидавався аж до 1836. Розповсюджувався «С.» не лише на Україні та в Росії, а й за кордоном, зокрема в грец. і лат. перекладах. У «С.» історію України і Росії викладено в нерозривному зв'язку. Висловлено думку про спільне походження рос., укр. і білорус. народів від давніх слов'ян. племен, об'єднаних під зверхністю київ. князів. Приділено увагу боротьбі проти тур. і тат. агресії. В 3-му виданні (1680) вміщено коротке оповідання про *Чигиринські походи 1677 і 1678*. Водночас у «С.» проводилася ідея *провіденціалізму*; ряд важливих істор. явищ трактувався примітивно, ненауково, мав місце некритичний підхід до джерел. Відвівши велике місце Києву й Україні в заг. історії, автор «С.» обійшов таку подію, як *визвольна війна українського народу 1648—54* під керівництвом Б. *Хмельницького*. Возз'єднання України з Росією розглядалося як відновлення єдності слов'ян. земель під владою рос. монарха. У додатку до «С.» вміщено перелік рос. князів, польс. воєвод на Україні, козац. гетьманів та київ. митрополитів.

І. Л. Бутич.

СИНОПТИ́ЧНА МЕТЕОРОЛО́ГІЯ (від грец. συνοπτικός — здатний все оглянути) — розділ метеорології, що вивчає закономірності розвитку фіз. процесів в атмосфері, які визначають стан *погоди* та її можливі зміни. Такими процесами є виникнення, еволюція і переміщення *повітряних мас, фронтів атмосферних, циклонів* і *антициклонів*. Синоптичний метод дослідження грунтується на аналізі приземних і висотних синоптичних карт, вертикальних розрізів атмосфери, аерологічних діаграм, фотографій хмарності тощо. Цей метод набув нового змісту завдяки створенню об'єктивних форм аналізу і чисельних методів прогнозу полів метеорологічних елементів на електронних обчислювальних машинах. На підставі закономірностей, виявлених при аналізі розвитку атм. процесів, складають *прогнози погоди*.

В. І. Ромушкевич.

СИНТА́ГМА (грец. σύνταγμα — устрій, лад, з'єднання) — 1) У радянському мовознавстві — відрізок усного *мовлення* чи написаного тексту, що виділяється в межах *речення* як певна інтонаційно-смислова єдність. С. у цьому розумінні може становити частину речення або збігатись із цілим реченням і складатися з одного чи кількох членів речення (напр., «На фермі | заводилися нові порядки», Григорій Тютюнник). Синтагматичне членування мовного потоку є виявом членування думки на окремі, в певний спосіб пов'язані між собою смислові комплекси. 2) У зарубіжному й частково в рад. мовознавстві — сполучення двох або кількох мовних одиниць (слів, словотворчих елементів, фонем) у слові чи в контексті (прямо|кутний, холодна|зима). При цьому один із компонентів С.— простий чи складений — розглядається здебільшого як означуваний, а другий — як означувальний.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972.

О. С. Мельничук.

СИ́НТАКСИС (від грец. σύνταξις — побудова, устрій, зв'язок сполучення) — розділ *граматики*, який вивчає способи поєднання слів у *словосполучення* й *речення*, а простих речень — у складні, вивчає будову, значення, взаємодію й функції словосполучень і речень. Термін «синтаксис» вживається й на позначення граматичної будови, що охоплює словосполучення й речення та вживання їх у мові. У граматичній будові мови С. належить найважливіше місце, бо до його складу входять ті мовні одиниці — *просте речення* й *складне речення*, за допомогою яких безпосередньо здійснюється спілкування людей. С. тісно пов'язаний з *морфологією*. В ньому, як і в морфології, вихідною одиницею є *слово*, але вивчається воно не з погляду формотворення, а з погляду участі його форм у побудові словосполучень і речень, що є осн. синтаксичними одиницями мови, кожна з яких має свої внутр. особливості. Словосполучення утворюється поєднанням двох чи більше повнозначних слів засобами *підрядного зв'язку — керування, узгодження* чи *прилягання* — і функціонує лише в складі речення. Речення утворюється з одного повнозначного слова («Вечоріє», «Тиша»), а найчастіше — з кількох слів. В укр. мові, як і в ін. *флективних мовах*, засобами зв'язку слів у реченні виступають *флексії*, службові слова — прийменники та сполучники, порядок слів, інтонація. У мовах з ін. структурою, напр. в *аналітичних мовах*, осн. засобом зв'язку слів у реченні виступають службові слова, в *аглютинативних мовах* або *ізолюючих мовах* — порядок слів. У сучас. С. розрізняють поняття «речення» як абстрактної граматич. структури і поняття «висловлення, вираження» як засобу конкретної її реалізації в *мовленні*; відповідно розмежовуються і теорія речення та теорія висловлення. До С. речення належить вивчення способів і засобів його організації, а до С. висловлення, вираження — засобів актуального членування речення й проблем його семантичної структури. Див. також *Члени речення, Сурядний зв'язок*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. К., 1972; Синтаксис словосполучення і простого речення. К., 1975; Русская грамматика. т. 2. Синтаксис. М., 1980.

М. А. Жовтобрюх.

СИ́НТЕЗ (від грец. σύνθεσις — з'єднування, складання) — з'єднування різних елементів, сторін об'єкту в єдине ціле, що здійснюється як у практичній діяльності, так і в процесі пізнання. Протилежний *аналізові*, з яким нерозривно пов'язаний (див. *Аналіз і синтез*).

СИ́НТЕЗ МЕХАНІ́ЗМІВ — галузь знань про методи розрахунку кінематичних схем *механізмів* за заданими структурними, кінематичними і динамічними властивостями; розділ *машин і механізмів теорії*. Задача структурного синтезу полягає у побудові кінематичних схем механізмів із заданого числа ланок, що забезпечують однозначну залежність між переміщеннями веденої і ведучої ланок без примусу, без навантаження на веденій ланці. У кінематичному синтезі найчастіше вдаються до визначення розмірів ланок механізмів за кількома положеннями веденої ланки. Визначають також розміри ланок механізмів, що відтворюють задану траєкторію точки (або її частину) або закон руху веденої ланки. Оскільки відтворити цю траєкторію важко, а іноді й неможливо, користуються методами наближеного синтезу, що грунтуються на працях П. Л. *Чебишова*. Найпростішим є кінематичний синтез *кулачкового механізму*, для якого можна задати майже будь-який закон руху веденої ланки, після чого нескладними побудовами і обчисленнями знайти профіль кулачка, що забезпечує заданий закон руху (див. також *Кінематика механізмів*). Мета динамічного синтезу — визначити такі *параметри* механізму, при яких його ккд найбільший, нерівномірність обертання ведучої ланки не перевищує норми, *сили інерції* ланок зрівноважені, а динамічна похибка переміщення веденої ланки, зумовлена деформуванням ланок, допустима (див. також *Динаміка машин і механізмів*).

Літ.: Артоболевский И. И. Теория механизмов. М., 1965; Кожевников С. Н. Основания структурного синтеза механизмов. К., 1979.

С. М. Кожевников.

СИ́НТЕЗ МИСТЕ́ЦТВ — органічна єдність, взаємозв'язок різних видів мистецтв, що сприяє естетичній організації матеріального і духовного середовища людини (архітектурні або ландшафтно-монументальні ансамблі) або створенню якісно нового художнього явища в часі (театр. вистави, кіно- і телефільми, вокальні й вокально-інструментальні твори та ін.). С. м. досягається гармонійним поєднанням окремих його складових на основі ідейно-художнього задуму, композиційної узгодженості стилів, жанрів, пропорцій, ритмів тощо. В історії худож. культу-

ри відомі різноманітні форми просторового С. м. Найчастіше це поняття застосовують до архітектури, образотворчого (монументальні живопис і скульптура) і декоративного мистецтв. Яскравими прикладами С. м. є храми старод. Єгипту і Греції, забудова античного Риму, Софійський і Михайлівський Золотоверхий собори у Києві, Успенські собори в Москві і Владимирі, готичні собори Реймса, Шартра, Вормса, архітектурні ансамблі часів *Відродження* (у Флоренції, Сієні, Римі, Венеції), 18 ст. — у Петербурзі.

Відповідно до класового характеру суспільства і панівного світогляду змінювалися форми прояву С. м., які утверджували ті чи інші морально-естетичні ідеали (зокрема, у Старод. Єгипті — силу духівництва і ницість людини, у Старод. Греції — гармонійно розвинену фізично і духовно людину, у 18 ст. мистецтво *рококо* і просвітительського *класицизму* стверджувало високе призначення повсякденного буття тощо).

С. м. у рад. мистецтві набув якісно нового змісту й ідейної спрямованості в ленінському плані *монументальної пропаганди*, дуже поширився в агітаційно-масовому мистецтві 20-х рр., визначив програму соціалістичного містобудування і спорудження меморіальних комплексів (зокрема, монументальні ансамблі у Волгограді, Новоросійську, Києві, Бресті, Тбілісі та ін., присвячені перемозі рад. народу над фашизмом у Великій Вітчизн. війні).

Синтез т. з. часових мистецтв (поезії і музики) здійснюється в усіх жанрах вокальної й вокально-інструм. музики (пісня, романс, опера тощо). В драм. і муз. театрі, кіно і на телебаченні поєднується творчість драматурга, композитора, акторів-виконавців, режисера, художника, оператора (в кіно і на телебаченні) та багатьох ін.

Літ.: Вопросы синтеза искусств. Сборник. М., 1936; Громов Е. Современный кинематограф и проблема синтеза искусств. В кн.: Кинематограф сегодня. Сборник статей, [в. 1]. М., 1967; Синтез искусств и архитектура общественных зданий. Сборник. М., 1974.

Л. Є. Жоголь.

СИ́НТЕЗ МІНЕРА́ЛІВ — штучне утворення мінералів і вирощування монокристалів з хім. елементів та їхніх сполук у лабораторних або пром. умовах. При С. м. застосовують спец. апаратуру, за допомогою якої створюють умови, близькі за т-рою і тиском до умов глибинних зон *земної кори*. При пром. С. м. користуються методами вирощування кристалів мінералів з розплавів, гідротермальним і твердофазовим. Метод вирощування кристалів мінералів з розплавів набув найбільшого поширення при одержанні монокристалів тугоплавких мінералів — *корунду, рубіну, сапфіру, олександриту, ізумруду* тощо. Гідротермальний С. м. відбувається в *автоклавах* у водних розчинах при високих т-рі й тиску. Цим методом у пром. масштабах одержують монокристали кварцу, що відзначаються унікальними оптичними та стабільними п'єзоелектр. властивостями (див. *П'єзоелектрика*). Методом твердофазового С. м. одержують штучні *алмази*. Синтетичні мінерали широко застосовують у хім. пром-сті, приладобудуванні, в ювелірній справі.

Ю. П. Мельник.

СИ́НТЕЗ ХІМІ́ЧНИЙ — одержання складних сполук з простіших. Грунтується на використанні молекулярної будови та реакційної здатності вихідних речовин. Звичайно під С. х. розуміють послідовність кількох хім. процесів (стадій). Велике значення має С. х. в *органічній хімії*; на основі органічного синтезу виникли й розвивались найбільші галузі хім. пром-сті, зокрема виробництва *барвників, пластичних мас, каучуків*, лікарських препаратів тощо.

СИНТЕТА́ЗИ — робоча назва *ферментів* класу *ліґаз*.

СИНТЕТИ́ЧНА ГЕОМЕ́ТРІЯ (від грец. συνθετικός — єднальний) — розділ *геометрії*, в якому використовують конструктивні геометричні та чисто логічні методи доведення теорем без застосування алгебраїчних формул. В сучас. геометрії поєднують аналітичні та синтетичні методи дослідження, тому під С. г. розуміють ті галузі геометрії, в яких синтетичні методи переважають над аналітичними (напр., основи геометрії, *неевклідові геометрії, проективна геометрія*, багатовимірні геометрії, теорія *геометричних побудов* тощо). Див. також *Аналітична геометрія*.

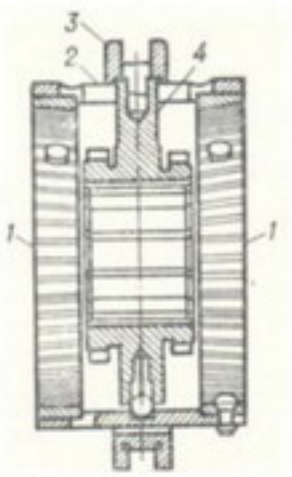
СИНТЕТИ́ЧНИЙ О́БЛІК — відображення в *бухгалтерському обліку* господарських операцій, матеріальних засобів і коштів та їхніх джерел за економічно однорідними групами. Проводять С. о. у грош. виразі. Об'єкти С. о. групують на синтетичних рахунках, які відкривають відповідно до *плану рахунків* бухгалтерського обліку. С. о. дає можливість перевіряти взаємозв'язок усіх облікових операцій, контролювати повноту й правильність відображення їх в *аналітичному обліку*.

СИНТЕТИ́ЧНИХ БАРВНИКІ́В ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості*, підприємства якої виробляють синтетичні *барвники* і проміжні продукти (напівпродукти) для їхнього виробництва. Осн. сировиною для виробн. барвників є ароматичні вуглеводні, які одержують з кам. вугілля і нафти — бензол, толуол, ксилоли, нафталін, антрацен тощо. Крім вуглеводнів, використовують також різні неорганічні сполуки — к-ти, луги, солі та ін. Застосовуючи різні хім. реакції (нітрування, діазотування, галогенування, сульфування тощо), ароматич. вуглеводні перетворюють на складніші сполуки, т. з. проміжні продукти (напівпродукти), з яких синтезують барвники. Частину проміжних продуктів використовують для виробн. ін. хім. продукції. Синтетичні барвники застосовують для фарбування різних матеріалів — бавовни, льону, вовни, шовку, хім. волокон, шкіри, хутра, гуми, пластмас, дерева, паперу, а також у *лакофарбовій промисловості*, кіно-, фотопром-сті, медицині, аналітичній хімії, лазерній техніці тощо.

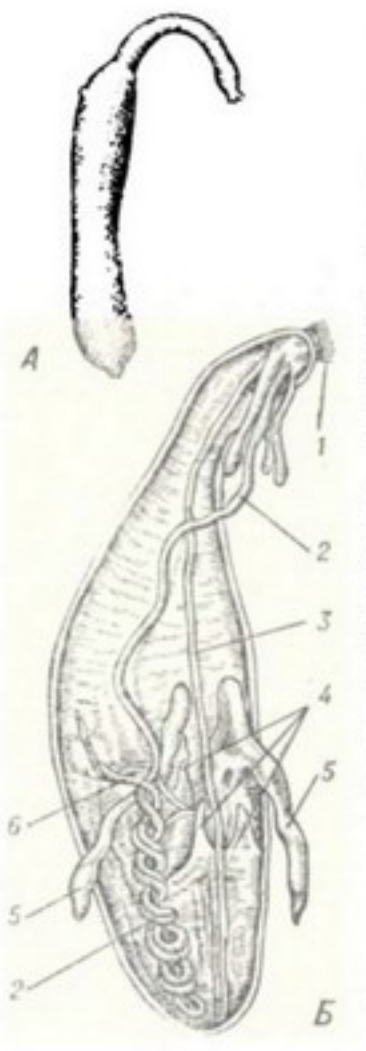
Протягом багатьох століть фарбували природними барвниками рослинного або тваринного походження. С. б. п. виникла у 2-й пол. 19 ст. в Німеччині, яка до 1-ї світової війни зберігала монополію в цій галузі. В СРСР С. б. п. створено за роки Рад. влади. В 1940 обсяг виробн. синтетич. барвників у країні становив 34,3 тис. т. У післявоєнні роки було введено в експлуатацію великі потужності по виробн. нових високоякісних синтетич. барвників і напівпродуктів. Найбільші з-ди розташовані в Москві, Тамбові, Кемерові, Березниках, Чебоксарах, Пермі. В 1980 обсяг виробн. синтетич. барвників в СРСР становив 81 тис. т. На Україні синтетич. барвники виробляють *рубіжанське виробниче об'єднання «Краситель»* та Івано-Франківський з-д тонкого органічного синтезу. Будується (1981) Сиваський анілінофарбовий з-д. Обсяг виробн. продукції галузі в УРСР 1980 становив 27,9 тис. т. Дальше збільшення обсягу виробн. синтетич. барвників в УРСР передбачено за рахунок розширення виробн. та асортименту високоміцних яскравих марок.

Р. М. Грачова.

СИНТЕТИ́ЧНИХ СМОЛ І ПЛАСТИ́ЧНИХ МАС ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь *хімічної промисловості*, підприємства якої в результаті синтезу або інших видів хім. обробки штучних чи природних матеріалів виготовляють високомолекулярні сполуки — різні рідини, смоли, однорідні та композиційні полімерні матеріали, а також вироби з них. Перші спроби одержання й застосування в промсті штучних високомолекулярних сполук належать до 1860, коли у Великобританії почалося виробн. лінолеуму, і до 1872 — початку виробн. в США целулоїду. Особливого розвитку виробн. штучних полімерних сполук і матеріалів на їхній основі набуло в 20 ст. Рос. вчені зробили значний внесок у розвиток теорії і практичне застосування цих нових хім. сполук. Синтетичні смоли й пластичні маси використовують в усіх галузях нар. г-ва і побуті. Надзвичайно цінні експлуатаційні й технологічні властивості продукції галузі (мала питома вага, прозорість, виняткові хім. стійкість і мех. міцність, чудові термічні, електроізоляційні, декоративні та ін. властивості) перетворили її на одну з важливих рушійних сил тех. прогресу в нар. г-ві СРСР. С. с. і п. м. п. створено в СРСР в роки довоєнних п'ятирічок. Але широко розвинулася вона в післявоєнні роки. Найбільші спеціалізовані підприємства розташовані у Владимирі, Нижньому Тагілі (Свердл. обл.), Орєхові-Зуєві (Іван. обл.), Ленінграді, Новокуйбишевську (Куйб. обл.), Салаваті (Тат. АРСР), Караганді, Кемерові тощо. В СРСР виробляється широкий асортимент синтетичних смол, пластмас і матеріалів на їхній основі (кілька тисяч найменувань). Обсяг виробн. продукції галузі 1980 становив 3,6 млн. т. На Україні впер-

Автомобільний **синхронізатор:**
1 — фрикційне кільце з конічною внутрішньою поверхнею; *2* — обойма, що з'єднує фрикційні кільця; *3* — муфта з виточкою для вилки перемикання передач; *4* — каретка, що ковзає по шліцах (виступах) веденого вала коробки передач.

Сипункуліди.
А. Phascolosoma margaritacea (загальний вигляд). *Б.* Схема будови: *1* — щупальця; *2* — кишечник; *3* — черевний нервовий тяж; *4* — перерізані м'язи-ретрактори переднього кінця тіла; *5* — нефридії; *6* — задня кишка.

ше виробн. пластмас освоєно в Дніпропетровську (1928), Одесі (1929), Харкові (1931), Прилуках (1935). Як самостійна галузь С. с. і п. м. п. тут сформувалася в післявоєнні роки. Введено в дію нові великотоннажні потужності по виробн. полістиролів (див. *Горлівське виробниче об'єднання «Стирол»*), поліефірних смол (Рубіжне), капролактаму та поліетилену (Сєвєродонецьк), полівінілхлориду (Калуш, Дніпродзержинськ, Первомайськ), карбамідних смол (Калуш) та багато ін. виробн. Обсяг виробн. продукції галузі 1980 в республіці становив 510 тис. т. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС на кінець одинадцятої п'ятирічки обсяг виробн. продукції галузі передбачено довести в СРСР до 6,0—6,25 млн. т. Наук. проблеми С. с. і п. м. п. розробляють н.-д. ін-ти пластичних мас у Ленінграді і Донецьку, Держ. ін-т азотної промисловості та продуктів органічного синтезу в Москві.

В. В. Калечиць.

СИНТЕТИ́ЧНІ АЛМА́ЗИ — алмази, одержувані з *графіту*, який піддають діянню надвисокого тиску (4—10 ГПа) і високої (1150—2000° С) т-ри (див. *Синтез мінералів*); різновид *надтвердих матеріалів*. Їхня кристалічна структура і властивості (питома маса, твердість, модуль пружності) такі самі, як і природних *алмазів*. Колір С. а.— від чорного до білого; прозорість залежить від технології виготовлення. Розмір частинок досягає 1,2 мм (іноді — 4 мм). Вони бувають у вигляді кубів, кубооктаедрів, октаедрів, голок, зростків або тіл з неправильною формою й розвиненою поверхнею, у деяких — форма щільних полікристалів типу природних баласу і карбонадо. С. а. використовують у виробн. *алмазних інструментів*, паст і порошків, чутливих елементів електронних приладів і пристроїв. С. а. створюють стійкі проти зношування покриття. В СРСР С. а. вперше одержано 1960 в Ін-ті фізики високих тисків АН СРСР під керівництвом Л. Ф. *Верещагіна*. Технологію й устаткування для пром. виробн. С. а. розроблено в *Надтвердих матеріалів інституті* АН УРСР. В УРСР діють *Полтавський завод штучних алмазів і алмазного інструменту*, *Львівське виробниче об'єднання «Алмазінструмент»*. С. а. виготовляють також у США, Ірландії, Швеції, Японії, Чехословаччині та ін. країнах.

М. В. Новиков.

СИНТЕТИ́ЧНІ МО́ВИ — типологічний клас мов (див. *Типологія*), в яких у складі однієї словоформи поєднуються лексичне й граматичні значення, що виражаються за допомогою *флексій, афіксів, наголосу* тощо (напр., словоформа «широкий», крім лексичного значення, передає ще й граматичні значення роду, числа й відмінка). С. м. протиставляють *аналітичним мовам*, у яких граматичні значення передаються за допомогою *службових слів*, порядку слів, фонетичних засобів тощо. Чіткої межі між С. м. й аналітичними провести не можна, бо С. м. використовують певною мірою й аналіз, а аналітичні — синтез. До С. м. відносять *флективні мови* й *аглютинативні мови*. С. м. є більшість індоєвроп. мов (у т. ч. слов'янські мови, крім болгарської, зокрема українська), тюркські, фінно-угорські та ін.

Літ.: Успенский Б. А. Структурная типология языков. М., 1965; Лингвистическая типология. В кн.: Общее языкознание, т. 2. М., 1972.

Т. С. Міщенко.

СИНТОЇ́ЗМ (япон. сінто, букв.— шлях богів) — релігія, що сформувалася в ранньофеод. Японії на основі місцевих реліг. вірувань, зокрема культу природи і предків; пізніше зазнала впливу *буддизму* й *конфуціанства*, а також *християнства*.

В пантеоні С. найбільше шанується богиня сонця — *Аматерасу*, що офіційно вважалась родоначальницею япон. мікадо (імператора). Після бурж. революції 1867—68 С. було проголошено держ. релігією Японії (до 1945). В епоху імперіалізму С. став ідеологічним обгрунтуванням шовіністичної, мілітаристської політики правлячих кіл Японії.

СИНУ́ЗІЯ (від грец. συνουσία — сумісне перебування, угруповання) — екологічно і просторово відокремлена частина рослинного угруповання (*фітоценозу*). Складається з рослин однієї або кількох екологічно близьких *життєвих форм*, іноді С. може становити одна *популяція*. В лісах помірної зони виділяють ярусні С. (дерев, чагарників, чагарничків тощо), епіфітні С. (мохів, водоростей, лишайників на стовбурах дерев), внутрішньогрунтові С. (мікроорганізмів) та ін. С. наз. також сезонні угруповання, що зумовлюють той чи ін. *аспект* фітоценозу, напр. С. *ефемерів* і *ефемероїдів* у пустелі або напівпустелі. Термін «синузія» запропонував нім. геоботанік Г. Гамс 1918.

СИ́НУС (від лат. sinus — вигнутість, кривина) у математиці — одна з *тригонометричних функцій*, позначається sin.

СИ́НУСІВ ТЕОРЕ́МА — теорема *тригонометрії*, згідно з якою довжини сторін будь-якого *трикутника* пропорційні синусам протилежних кутів:

$$\frac{a}{\sin A} = \frac{b}{\sin B} = \frac{c}{\sin C},$$

де a, b і c — сторони трикутника, A, B, C — протилежні цим сторонам кути.

СИНХРОНІЗА́ТОР — пристрій, що забезпечує *синхронізацію* дії частин машин або механізмів. Є С. автомобільні (мал.), призначені для безударного вмикання передач в *трансмісіях* легкових і вантажних автомобілів. Дія таких С. грунтується на попередньому зрівнюванні кутової швидкості шестерень, вільно встановлених на веденому валу і зчеплених з шестернями проміжного або ведучого вала, з кутовою швидкістю самого веденого вала *коробки передач* і на наступному жорсткому їх з'єднанні (кутові швидкості зрівнюються внаслідок тертя між конічними поверхнями шестерні і фрикційного кільця). Розрізняють також: С., що автоматично вмикають (для паралельної дії) два *синхронні генератори* або кілька електр. систем змінного струму; С. звуку і зображення в кіно і телебаченні; С., що координують дію основних вузлів радіолокаційних станцій, тощо.

СИНХРОНІЗА́ЦІЯ (від грец. σύγχρονος — одночасний) — 1) У техніці — приведення двох або більше періодично змінюваних процесів до синхроності — до точної взаємної відповідності (одночасної чи зі зсувом *фаз*) періодів їхнього перебігу. Має винятково важливе значення в енергетиці (С. дії генераторів в електроенерг. системі), телебаченні (С. *телевізійних розгорток* у передавальних і приймальних телевізійних пристроях), кінотехніці (С. *фонограми* і зображення при виробн. фільмів), радіозв'язку (С. сигналів радіопередавачів, що діють одночасно на одній частоті), вимірювальній техніці (С. *розгортки* електронно-променевого *осцилографа* з досліджуваним сигналом) тощо. 2) У фізіології — поява на електроенцефалограмі, що її записують від головного мозку методом *електроенцефалографії*, *біоелектричних потенціалів* з однаковою частотою або фазою.

СИНХРОНІ́Я (від грец. σύγχρονος — одночасний) — статичний аспект лінгвістичного дослідження мовних елементів і явищ як частин *системи мовної* або вивчення співвідношення частин цієї системи в один період часу, поза їхньою еволюцією. Термін «синхронія» як протилежний *діахронії* запровадив Ф. де *Соссюр*, але синхронічне дослідження мов відоме з давнини. Рад. мовознавство розрізняє С. і діахронію й виступає за поєднання цих аспектів у лінгвістичних дослідженнях.

С. В. Семчинський.

СИНХРО́ННА ЕЛЕКТРИ́ЧНА МАШИ́НА — *електрична машина* змінного струму, в якій частота обертання *ротора* жорстко пов'язана з частотою обертання магнітного поля *статора*. На роторі С. е. м. є обмотка збудження, яка живиться постійним струмом, або постійні магніти, на статорі С. е. м.— обмотка, в якій індукується змінний струм. Іноді на С. е. м. невеликої потужності (до 20 кВт) обмотку змінного струму розміщують на роторі, а обмотку збудження — на статорі. С. е. м. найчастіше використовують як *синхронні генератори* (джерела активної потужності), *синхронні електродвигуни* (зі сталою частотою обертання ротора) і синхронні *компенсатори* (джерела реактивної потужності).

СИНХРО́ННИЙ ГЕНЕРА́ТОР — *синхронна електрична машина*, що діє як *змінного струму генератор*. С. г. збуджують від окремого *постійного струму генератора*, від випрямляючого пристрою (див. *Випрямляч струму*) або постійними *магнітами*. Розрізняють С. г.: швидкохідні і тихохідні; одно- і трифазні; загальнопром. і спец. призначення. Найпоширенішими С. г. є *турбогенератори* і *гідрогенератори*. Потужність С. г. — від частин вата до кількох сотень мегават.

СИНХРО́ННИЙ ЕЛЕКТРОДВИГУ́Н — *синхронна електрична машина*, що діє як *змінного струму електродвигун*. С. е. збуджують *постійного струму генераторами, випрямлячами струму*, малопотужні (до 2 кВт) С. е.— переважно постійними *магнітами*. Порівняно з *асинхронними електродвигунами* у С. е. постійна частота обертання, вищі коефіцієнти потужності, вони здатні витримувати більші навантаження. С. е. використовують у пром. установках, системах автоматики, звукозаписувальних пристроях, кіноапаратурі, побутових приладах та ін. тех. засобах, де потрібна постійна частота обертання. Потужність С. е.— від частин вата до кількох десятків мегават.

СИНХРОТРО́Н [від грец. σύγχρονος — одночасний і (*елек*)*трон*] — циклічний резонансний прискорювач електронів; різновид *прискорювачів заряджених частинок*. Прискорення в С. відбувається в високочастотному змінному електр. полі, частота якого залишається сталою, і магнітному полі, напруженість якого змінюється з часом. При постійній частоті прискорюючого поля електрони рухаються по орбіті постійного радіуса, тому магн. система С. має вигляд кільця, а вакуумна камера (в середині якої розміщене джерело електронів) — кільцевої труби. Граничне значення енергії електронів, що досягнуто прискоренням цих частинок в С., дорівнює 5—10 ГеВ. Воно обмежується *синхротронним випромінюванням* електронів. С. застосовують для одержання пучка електронів, швидкість яких наближається до *швидкості світла*, і м'якого *рентгенівського проміння*.

СИНХРОТРО́ННЕ ВИПРОМІНЮВАННЯ, магнітогальмівне випромінювання — випромінювання *електромагнітних хвиль* зарядженими частинками, що рухаються в магнітному полі з релятивістськими швидкостями (сумірними з *швидкістю світла*). С. в. зумовлене прискоренням, якого набувають частинки при викривленні магн. полем *траєкторії* їхнього руху. Вперше спостерігалось при русі електронів у *синхротроні* (звідки й назва випромінювання). С. в. найістотніше для легких частинок (*електронів* та *позитронів*), оскільки його *інтенсивність* обернено пропорційна четвертій степені *маси* частинки. Втрати енергії електронів на С. в. враховуються при конструюванні синхротронів. С. в. має широкий діапазон частот, воно еліптично-поляризоване (див. *Поляризація світла*) і має неперервний спектр (див. *Спектри оптичні*). Випромінювання *надкових зірок, квазарів, пульсарів, радіогалактик* мають синхротронну природу, тому з дослідженням С. в. пов'язане розв'язання багатьох наук. проблем *астрофізики*. С. в. використовують також при вивченні структури *твердого тіла*.

СИНХРОФАЗОТРО́Н (від грец. σύγχρονος — одночасний і *фазотрон*), протонний синхротрон — циклічний резонансний *прискорювач заряджених частинок* (в основному *протонів*). Прискорення в С. відбувається у високочастотному змінному електричному полі, частота якого не залишається сталою, як у *синхротроні*, а збільшується одночасно із зміною *магнітного поля* таким чином, щоб радіус рівноважної орбіти частинок залишався сталим. На Серпуховському С. протони прискорюються до енергії 76 ГеВ. У сучасних С. в кожному циклі прискорюються 10^{11}—10^{13} частинок. С. широко застосовуються у наук. дослідженнях з ядерної фізики та фізики елементарних частинок.

СИНХРОЦИКЛОТРО́Н — те саме, що й *фазотрон*.

СИНЦИ́ТІЙ (від грец. σύν — разом і κύτος — вмістище, тут — клітина) — тип будови тканин тваринних організмів. Клітини С. сполучаються цитоплазматичними відростками і утворюють сітчастий остов. Сполучення відростків не справжнє: вони роз'єднані цитоплазматичними мембранами. За принципом С. побудована *мезенхіма*, ретикулярна тканина та ін. Термін «синцитій» запропонував Е. *Геккель*.

СИНЦО́В Дмитро Матвійович [9 (21).XI 1867, Вятка, тепер Кіров — 28.I 1946, Харків] — укр. рад. математик, акад. АН УРСР (з 1939), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Закінчив (1890) Казанський ун-т. У 1899—1903 — професор Вищого гірничого училища в м. Катеринославі (тепер м. Дніпропетровськ), з 1903 — Харків. ун-ту. З 1944 — директор Н.-д. ін-ту математики і механіки Харків. ун-ту. Осн. наук. праці стосуються геом. теорії диференціальних рівнянь, а також неголономної диференціальної геометрії. В геом. теорії т. з. рівнянь Монжа С. запровадив поняття асимптотичних ліній, ліній кривини 1-го і 2-го роду. Займався також питаннями викладання математики в серед. та вищій школах. З 1906 С. очолював *Харківське математичне товариство*. Депутат Верх. Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СИНЦО́В Іван Федорович [30.III (11.IV) 1845, с. Засілля, тепер Шумяцького р-ну Смол. обл. РРФСР — 9 (22).VII 1914] — вітчизняний геолог. Закінчив Казанський ун-т (1868). У 1871—1900 — професор Новоросійського ун-ту в Одесі, пізніше працював гідрогеологом у Петербурзі. Наук. праці присвячені стратиграфії й палеонтології мезозойських і кайнозойських відкладів Поволжя, Пд. України і Молдавії.

СИНЮ́К Іван Ілліч (1.V 1866, с. Кам'янка, тепер Глибоцького р-ну Чернівецької області — 17.VIII 1953, с. Рогізна, тепер у складі м. Чернівців) — український письменник. Закінчив Чернівецьку гімназію (1882). Працював учителем народних шкіл. Перший твір — казка «Соколець» (1896). Автор збірок новел і нарисів «Образки з природи» (1897), «Образки з життя природи» (1899), п'єс «Мужики» (1901), «Чесна Вероня» (1933). В кращих творах С. правдиво показав тяжке життя буковинських селян (новели й нариси «Село», «Баба», «Братчику, рятуй» та ін.). Опублікував ряд статей на педагогічні теми. З 1905 редагував перший дитячий журнал на Буковині «Ластівка».

В. М. Солоненко.

СИНЮ́ХА — річка в межах Кіровогр. і Микол. областей УРСР, ліва притока Пд. Бугу. Довж. 111 км, площа бас. 16 725 км². Утворюється злиттям річок *Велика Вись* і *Тікич*, тече Придніпровською височиною, місцями порожиста. Живлення переважно снігове. Замерзає у грудні, скресає в березні. На С. споруджено невеликі ГЕС. Воду використовують для тех. і побутового водопостачання, а також для зрошування. На С.— смт Новоархангельськ і м. Первомайськ (у гирлі).

СИНЮ́ХА (Polemonium) — рід рослин родини синюхових. Листки чергові непарноперисті, нижні черешкові, верхні сидячі. Квітки двостатеві, правильні, поодинокі або в грониовидних чи головчастих суцвіттях, пурпурні, блакитні, білі. Плід — коробочка. Бл. 50 видів, поширених у Пн. і Пд. Америці, Євразії. В СРСР — 15 видів, з них в УРСР — один: С. блакитна (P. coeruleum), багаторічник, росте на луках, узліссях і лісових галявинах, у чагарниках. Медонос. Культивують як лікарську і декоративну рослину. Кореневища і корені містять *сапоніни* (20—30%), смоли (1,28%), органіч. к-ти, жирні і леткі олії, виготовлені з них препарати застосовують як відхаркувальний і заспокійливий засоби, при виразковій хворобі.

А. П. Лебеда.

СИНЮ́ХА — синювато-фіслетове забарвлення шкіри і слизових оболонок внаслідок зменшення в крові кількості кисню (оксигемоглобіну), тобто підвищення в ній вмісту відновленого *гемоглобіну*, який має темніше забарвлення. С. виникає при деяких захворюваннях серця, легень, при отруєнні певними отрутами. Місцева С. буває при застої крові у венах (здавленні пухлиною, рубцем тощо). С., що з'явилася раптово, може бути ознакою гострого порушення кровообігу, яке потребує термінового лікування.

СИ́НЯ, Токмак-Могила — гора в центр. частині *Приазовської височини*, в межах Запоріз. обл. УРСР, на Пн. від верхів'я р. *Молочної*. Вис. 307 м. Складена кристалічними гірськими породами.

«СИ́НЯ БЛУ́ЗА» — вид радянського естрадного театру 20-х років, репертуар якого відзначався плакатною виразністю і злободенністю. Вперше «С. б.» було створено при Московському ін-ті журналістики (1923), пізніше при робітн. клубах та навч. закладах. Програми «С. б.» будувалися за зразком «живої газети»: вони складалися з параду виконавців, що виходили на сцену в синіх блузах або комбінезонах, сатиричних сценок, колективної декламації, частівок, хорових і танц. номерів. На Україні були відомі колективи «С. б.»: «Вечірній фільтр», «Гарт» (обидва — Київ), «Темп» (Харків), «Прожектор» (Артемівськ), «Ленінець» (Житомир), «Мотор» (Одеса) та ін. У 30-х рр. «С. б.» та «живі газети» реорганізовано в драм. гурт-

Д. М. Синцов.

Синюха блакитна. Нижня й верхня частини рослини.

Т. І. Синявська.

П. Ю. Синяговський.

Синяк.

Сип білоголовий.

ки. Творчу манеру «С. б.» частково успадкували *агітбригади*.

Літ.: Казимиров О. А. Народний театр політичної агітації. К., 1977.

О. А. Казимиров.

СИНЯ́ВСЬКА Тамара Іллівна (н. 6.VII 1943, Москва) — рос. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. арт. СРСР (з 1982). У 1964 закінчила муз. уч-ще при Моск. консерваторії, 1970 — Держ. ін-т театр. мистецтва ім. А. В. Луначарського. З 1964—солістка Великого театру СРСР. Партії: Ольга («Євгеній Онєгін» Чайковського), Кончаківна («Князь Ігор» Бородіна), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Мавра («Мавра» Стравінського; «Ла Скала», Мілан), Кармен (однойменна опера Бізе), Комісар («Оптимістична трагедія» Холмінова). Концертна діяльність. Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора і «Знак Пошани». Премія Ленінського комсомолу, 1980. *В. С. Мурза.*

СИНЯ́ВСЬКИЙ Олекса Наумович (5.X 1887, с. Андріївка, тепер смт Бердянського р-ну Запоріз. обл.— 24.X 1937) — укр. рад. мовознавець. Закінчив Харків. ун-т. Професор Харків. ін-ту нар. освіти (з 1920), керівник Діалектологічної комісії АН УРСР (з 1928), зав. відділом діалектології Ін-ту мовознавства АН УРСР (з 1930), 1932—37 був також професором Київ. ун-ту та пед. ін-ту. Автор шкільних підручників та праць з укр. діалектології, граматики, фонетики, орфографії, історії літ. мови: «Спроба звукової характеристики літературної української мови» (1929), «Мова творів Григорія Сковороди» (1924), «З верховин нової української літературної мови» (1928), «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення» (1931), «Норми української літературної мови» (1931) тощо.

Літ.: Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця. «Мовознавство», 1967, № 6; Жовтобрюх М. А. Визначний дослідник української мови. «Українська мова і література в школі», 1967, № 12.

М. А. Жовтобрюх.

СИНЯГО́ВСЬКИЙ Петро Юхимович [н. 29.V (11.VI) 1906, с. Петрівка, тепер Хорольського р-ну Полтав. обл.] — передовик виробн. у вугільній пром-сті, шахтар. Герой Соціалістичної Праці (1948). Член КПРС з 1939. З 1929 працював на шахті ім. XXII з'їзду КПРС (до 1936 — шахта «Центральна-Ірміне») вибійником. 19.IX 1935 С. перевищив рекорд видобутку вугілля, встановлений О. Г. *Стахановим*, видобувши за зміну 184 т вугілля. У 1950 закінчив курси гірничих майстрів і працював нач. дільниці № 5. Колектив цієї дільниці не раз перевиконував норми видобутку вугілля. З 1962 — персональний пенсіонер. Наставник молоді. Делегат XX—XXII з'їздів КПРС. У 1956—62 — кандидат у члени ЦК КПРС. Делегат XVI—XXI з'їздів Компартії України, 1949—62 — член її ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—6-го скликань. Нагороджений 2 орденами Леніна, ін. орденами, медалями.

Л. В. Прокопова.

СИНЯ́К, дубовик — українська назва кількох видів їстівних та умовно їстівних грибів з порядку болетальних. Цю назву вживають як синонім умовно їстівного гриба дубовика (Boletus luridus), який характеризується товстом'ясистою, напівкулястою жовтувато- або коричнювато-бурою, по краю червонуватою шапинкою, яка від дотику синіє. Трубчастий шар, розташований з нижнього боку шапинки, вохряно-червонуватий, з віком пурпурово-коричневий, також від дотику синіє. Синяками називають і ін. види грибів цього порядку, зокрема умовно їстівний С. зернистоногий (B. erythropus), жовтий, а згодом оливково-пурпуровий трубчастий шар якого також синіє від дотику, як і м'якуш плодового тіла, та їстівний гіропор березовий, або синіючий (Gyroporus cyanescens), у якого синіє від дотику жовтувата, з віком вохряно-коричнювата шапинка, жовтуватий трубчастий шар та м'якуш плодового тіла. *І. О. Дудка.*

СИНЯК (Echium) — рід рослин родини шорстколистих. Одно-, дво- або багаторічні шорстковолосисті трави. Листки чергові довгастоланцетні або лінійно-ланцетні. Квітки сині, пурпурові, жовті або білі, зібрані в густі завитки. Плід з 4 горішків. 40 видів, поширений в Європі, Пн. Африці й Зх. Азії. В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 4; найпоширеніші: С. звичайний (E. vulgare) з синіми квітками, росте в степах по сухих луках, як бур'ян на полях, отруйний; С. пурпуровий (E. rubrum) з пурпуровими квітками, росте в степах, на лісових галявинах і перелогах, у соснових лісах. С.— цінні медоноси.

СИНЯК — бальнеологічний курорт в Закарпатській області УРСР. Розташований за 20 км від м. Мукачевого в мальовничій, оточеній горами, місцевості, на висоті 450 м над р. м. Основні лікувальні засоби курорту — сірководневі сульфатно-кальцієво-натрієві мінеральні води, які використовують для ванн. Показання: серцево-судинні захворювання, захворювання нервової системи, органів руху.

СИНЬОГУ́Б Сергій Силович [1 (13).XII 1851, с. Біляївка, тепер Вільнянського р-ну Запоріз. обл.— 20.X (2.XI) 1907, Томськ] — революц. народник. З дрібнопомісних дворян. З 1871 навчався в Петерб. технологічному ін-ті. З 1872 — член гуртка *чайковців*. Один з перших організаторів робітн. гуртків у Петербурзі. В 1873, працюючи вчителем у Тверській губ., вів народницьку пропаганду серед селян. У листопаді того самого року С. заарештовано і ув'язнено в Петропавловську фортецю. За «*процесом 193-х*» (1877—78) засуджено до 9 років каторги; відбував її на Карі. З 1881 — на поселенні в Читі. С.— автор спогадів «Записки чайковця» (вид. 1929), революц. віршів.

СИНЬОЗЕЛЕ́НІ ВО́ДОРОСТІ (Cyanophyta) — найстародавніший відділ *водоростей*. Характеризується прокаріотичною (див. *Прокаріоти*) будовою клітин, специфічним комплексом асиміляційних пігментів та повною відсутністю джгутиків і вієчок. Клітинні оболонки С. в. мають пептидоглікановий шар. Справжніх ядер та хроматофорів немає. *Мітоз* і *мейоз* невідомі. З *хлорофілів* виявлено лише хлорофіл *a*, з *пігментів* — фікобіліни.

Індивіди С. в. — одноклітинні (кокоїдні) або багатоклітинні (трихомальні), «прості» або колоніальні, звичайно мікроскопічні, але нерідко утворюють макроскопічні з'єднання, синьозелені, оливкуваті та ін., вільноплаваючі або прикріплені до субстрату, нерухливі або з ковзним рухом. Розмноження виключно нестатеве (вегетативне, рідше ендо- та екзоспорами), виявлено парасексуальний процес. Іноді С. в. без достатніх підстав називають ціанобактеріями. Бл. 2000 видів, що зростають у найрізноманітніших водних та позаводних *біотопах*. С. в. мали істотне значення у збагаченні первинної атмосфери Землі киснем, беруть участь у створенні гірських порід та грунтів. Відомі азотфіксуючі, токсичні та їстівні форми. Інтенсивний розвиток С. в. у водоймах нерідко завдає шкоди комунальному та рибному г-ву. Розробляють способи раціонального використання біомаси, створюваної С. в. при масовому культивуванні та в час «цвітіння» води у водоймах, а також методи застосування С. в. для підвищення родючості грунтів. Іл. див. до статті *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

Н. В. Кондратьєва.

СИП БІЛОГОЛО́ВИЙ (Gyps fulvus) — птах род. *яструбових* з групи *грифів*. Довж. тіла до 1,28 м, розмах крил до 2,9 м, маса до 7 кг. Голова і шия вкриті білим пухом, навколо шиї комір з білуватих розсуканих пер. Оперення верх. частини вохристо-буре, нижньої — темніше і рудувате. Великі махові і рульові пера чорнувато-бурі. Живиться виключно падлом. Моногам (див. *Моногамія* у тварин). Гнізда — на скелях. Кладку (в березні) з 1 яйця насиджують самець і самка бл. 50 діб. Поширений в гірських р-нах Пн. Африки, Пд. Європи, Центр. і Зх. Азії. В СРСР — 2 підвиди, з них в УРСР — 1: С. б. звичайний — нечисленний осілий гніздовий птах Криму. У 19 ст. гніздився на Поділлі. Включений до *Червоної книги* Української РСР.

В. М. Зубаровський.

СИПА́Ї (мовами гінді, урду та перською сіпахі — воїн, солдат) — з серед. 18 ст. до 1947 наймані солдати в Індії, яких вербували з місцевих жителів до колоніальної (головним чином — англійської) армії. Брали участь у нац.-визвольній боротьбі інд. народу, зокрема в *Індійському народному повстанні 1857—59*.

СИПА́ЙСЬКЕ ПОВСТА́ННЯ — див. *Індійське народне повстання 1857—59*.

СИПА́ХИ, спахи, спахії, спаги (тур. sipahi, від перс. сипахи — воїн, солдат) — в *Османській імперії*: 1) Військ. ленники, які одержували від султана за службу в армії земельні пожалування. В 15—16 ст. С. становили осн. частину тур. армії. Ін-т С. існував до скасування військ.-ленної системи (1834). 2) Воїни кавалерійських загонів, які входили в 15—18 ст.

до складу регулярного війська, що перебувало на утриманні турецького уряду.

СИПУНКУЛІ́ДИ (Sipunculida) — клас безхребетних червоподібних тварин, близьких до *кільчастих червів*. Тіло (довж. від кількох см до 51 см) несегментоване, поділене на хоботок і тулуб. На вершині хоботка міститься ротовий отвір, оточений віночком коротких щупальців. Травна система складається з глотки, серед. і заднього кишок, анальний отвір знаходиться поблизу від переднього кінця тіла. С. мають добре розвинений шкірно-м'язовий мішок. *Вторинна порожнина тіла* (целом) розділена поперечною перегородкою на 2 частини. Кровоносна система відсутня. С.— донні тварини, ведуть переважно риючий спосіб життя; деякі живуть в черепашках молюсків тощо. Живляться органічними рештками, які добувають з ґрунту. Роздільностатеві. Личинка — *трохофора*. 250 видів, поширені майже у всіх морях, найвідоміші — Phascolosoma margaritacea, Sipunculus nudus, Phascolion strombi. С. вважають реліктовою групою тварин, близькою до первинних *первинноротих*, від яких виникли кільчасті черви. Іл. с. 168.

В. П. Коваль.

СИПУ́ХА (Tyto) — рід птахів род. сипухових ряду *совоподібних*. 9 видів, поширених в жарких, частково й помірних зонах усієї земної кулі. В СРСР, у т. ч. в УРСР — 1 вид: сипуха (Tyto alba). Довж. тіла 33—39 см, маса 241—355 г. Голова порівняно велика з різко виявленим білуватим лицевим диском майже трикутної форми. Пір'яних «вушок» на голові немає. Забарвлення спини рудувате, горла і черева світліше. Осілий птах, гніздиться по населених пунктах на горищах, баштах високих будівель тощо, рідше — в лісах. Кладка в квітні — травні з 6—8 яєць; насиджує самка 30—34 доби. Живиться мишовидними гризунами. Викопні рештки відомі починаючи з міоцену.

СИР —білково-жировий харч. продукт, який виготовляють з *молока* с.-г. тварин. За поживністю посідає одне з перших місць. Калорійність 100 г С. вищих сортів 1470—1680 кдж (350—400 ккал). Містить 18—27% білків, 19—35% жиру, незамінні *амінокислоти*, мінеральні речовини, вітаміни. Виготовляють С. зсіданням (сквашуванням) молока з дальшою обробкою згустка. С. поділяють на сичужні (сквашування *сичужним ферментом*) і кисломолочні (молочнокислими бактеріями). За товарними ознаками сичужні С. поділяють на тверді, напівтверді (пікантний), м'які, розсольні і перероблені (плавлені). Найчисленнішою є група твердих С.: радянський, російський, український, голландський, чеддер, карпатський та ін. Після соління їх витримують певний час, вони дозрівають і набувають характерного смаку, аромату і візерунка. М'які С. (дорогобузький, рокфор, мединський) дозрівають з участю молочнокислих бактерій, плісені. Так до сирної маси рокфор додають чисту культуру блакитної плісені (пеніциліум) С., що дозрівають в розсолі, наз. розсольними (бринза, сулугуні та ін.). С.— легко перетравний продукт, майже повністю засвоюється (95—97%). Відомо бл. 700 видів С., в СРСР виготовляють понад 160 видів.

В. Ю. Міцик.

СИРДАР'ІНСЬКА ОБЛАСТЬ — у складі Узб. РСР. Утворена 16.II 1963. Площа 5,1 тис. км². Нас. 481 тис. чол. (на 1.I 1982). Міськ. нас.— 31%. Осн. населення — узбеки, живуть також росіяни, таджики та ін. Поділяється на 9 районів, має 5 міст і 2 с-ща міськ. типу. Центр — м. Гулістан. С. о. нагороджено орденом Леніна (1967). Розташована переважно в пд. частині *Голодного степу*. З Пн. на тер. області заходить пустеля *Кизилкум*. Клімат різко континентальний. Літо жарке, посушливе, зима холодна, малосніжна. Пересічна т-ра січня від —6° на Пн. до —2° на Пд., липня +27, +29°. Опадів 180—220 мм на рік. Гол. ріки — Сирдар'я, яка протікає на сх. межі області. Тер. С. о. проходить Південно-Голодностепський канал. Грунти в межах Голодного степу сіроземні, при зрошенні родючі, на Зх.— солончаки. Рослинність у Голодному степу ефемерово-полинова та солянкова. Г-во області багатогалузеве, основу його становить с. г. і тісно з ним пов'язана переробна пром-сть. Енергетика представлена найбільшою в об'єднаній енергосистемі Серед. Азії Сирдар'їнською ДРЕС, яка працює на природному газі, що надходить з Кашкадар. обл. У бавовносіючих районах розвивається бавовноочисна, олійно-жирова пром-сть. Підприємства ін. галузей розміщені в містах Гулістані (рем.-мех. завод), Янгієрі (комбінат буд. матеріалів та конструкцій, з-д дренажних труб) та ін. Посівна площа (1980) 268 тис. га, з них 60% — під бавовником. Вирощують також зернові, кормові й овоче-баштанні культури (дині, кавуни). Розводять велику рогату худобу, свиней, овець та кіз, коней, птицю. Область перетинає залізнична лінія Ташкент — Красноводськ. Осн. залізничні станції: Хаваст, Сирдар'я, Гулістан. Важливе значення мають автомоб. перевезення. У С. о.— пед. ін-т (м. Сирдар'я), 10 серед. спец. навч. закладів.

А. Салієв.

СИРДАР'ІНСЬКА ОБЛАСТЬ
22.5
0
22.5 км
Гулістан
Сардоба
Пахтаобад
Кахраман
Дмитровське
Ширін
Ульянов
Ура-Тюбе
ДЖИЗАК
ТАДЖИКСЬКА РСР
УЗБЕКСЬКА РСР
ЗБЕЦЬКА СТЕПОВА РСР
Бекабад
Янгіер
Ферр
Верхньозинське
Баяут
Чардаринське вдсх
Чиназ
Ахангаран
Аммурорт
Сирдар'я
Мирзачульська
Голодностепський
Південно-Голодностепський
Головний
Південний
Південний Голодностепський
Південний Голодностепський
Південний Голодностепський

Я. К. Сиркін.

В. Я. Сироватко.

Сиренія сива. Нижня і верхня частина рослини та плід.

трави з лінійними, черговими листками. Квітки правильні, двостатеві, в довгих китицях; пелюстки жовті. Плід — стручок. Бл. 15 видів, поширених в степових і північних пустельних районах Євразії. В СРСР — 7 видів, з них в УРСР — 3. Найпоширеніша С. сива (S. cana) — росте по всій УРСР на пісках. Трава С. сивої містить серцеві *глікозиди* і використовується для виготовлення препаратів корглісану і сиреніду, які застосовують при серцевій недостатності. С. вводиться в промислову культуру. *А. П. Лебеда.*

СИ́РЕНОВІ (Sireniidae) — родина *хвостатих земноводних*. Тіло видовжене, у сирени звичайного (Siren lacertina) завдовжки до 70 см. Мають лише передні кінцівки з 4 або 3-ма пальцями, зовн. зябра, кістки верх. щелепи і повіки відсутні. Вважають, що С.— неотенічна форма (див. *Неотенія*) давніх *амбістом*. В родині 2 роди з трьома видами. Поширені у пд.-сх. частині Пн. Америки. Зустрічаються у канавах, ставках та болотах. Живляться водяними безхребетними, іноді дрібною рибою та тритонами. Викопні С. відомі починаючи з плейстоцену.

СИРЕНОПОДІ́БНІ (Sirenia) — ряд водяних *ссавців*. Тіло (довж. сучас. видів до 5,8 м, маса до 350 кг) масивне, з порівняно невеликою головою, товстою рухомою шиєю, верхня губа дуже розвинена, нагадує своєрідний хобот, зуби повністю або частково редуковані, передні кінцівки — ласти п'ятипалі, задніх немає, хвостовий плавець безскелетний, горизонтальний. Шкіра товста, вкрита рідким коротким волоссям. С. населяють мілководні ділянки морів, протоки та гирла річок. Тримаються поодинці або невеликими групами. Рослиноїдні. Сезонність розмноження відсутня. Після 152—180-денної вагітності самка народжує 1 маля. З родини: *ламантини, дюгоні* та вимерлі *морські корови*. Сучас. С. поширені в тропічних і субтропічних водах Індійського, Атлантичного і сх. частині Тихого ок., в бас. річок Амазонки, Оріноко та в річках Зх. Африки. Промисл. тварини. Дуже винищені, подекуди взяті під охорону. Викопні С. відомі починаючи з еоцену АРЕ та Ямайки. Предками С. вважають наземних звірів, близьких до *хоботних, дамanів*, копитних. *О. П. Корнєєв.*

СИ́РЕНЬ — річка у Ровен. обл. УРСР, ліва притока Горині (бас. Дніпра). Довжина 51 км, площа бас. 437 км². Тече Поліською низовиною. С.— водоприймач осушувальних систем.

СИРИНГОМІЄЛІ́Я [від грец. σῦριγξ (σύριγγος) — трубка, порожнина і μυελός — спинний мозок] — хронічне прогресуюче захворювання нервової системи людини, що характеризується утворенням порожнин в спинному мозку, розрощенням *нейроглії*, розладами чутливості і рухових функцій, трофіч. (див. *Трофіка нервова*) порушеннями. В основі С. лежить природжена натологія розвитку спинного мозку. Однак на виникнення захворювання значно впливають травма, інфекція тощо. Найчастіше на С. хворіють особи, що займаються тяжкою фізичною працею. Перші прояви захворювання з'являються у віці 20—40 років. Ознаки: нестерпний біль переважно у ділянці шиї, лопаток і рук, який посилюється уночі і при охолодженні. Поступово знижується больова і температурна чутливість, настають *атрофія* м'язів, *парези*. Лікування: *рентгенотерапія, ультразвук*, іноді — хірургічне тощо.

СИРИ́ЦЯ — недублена *шкіра* вичинена з розділеними *колагеновими волокнами*. Виробляється з шкури великої рогатої худоби, свиней, верблюдів. Шкури збезводнюють спец. солями, обробляють жируючими сумішами, після чого піддають мех. обробці. С. відзначається пластичністю. З неї виготовляють шорно-сідельні вироби (упряж, збрую), приводні паси.

СИ́РКІН Яків Ківович [23.XI (5.XII) 1894, Мінськ — 8.I 1974, Москва] — рад. фізикохімік, акад. АН СРСР (з 1964). Після закінчення (1919) Іваново-Вознесенського політехнічного ін-ту працював там же. У 1931—74 — зав. кафедрою фіз. хімії Моск. ін-ту тонкої хім. технології ім. М. В. Ломоносова, одночасно (1931—52) — зав. організованою ним лабораторією будови молекул Фізикохім. ін-ту ім. Л. Я. Карпова. Осн. праці присвячені хім. термодинаміці, хім. кінетиці (реакції у газах і розчинах, використання мічених атомів, механізми хім. реакцій та ін.), а також експериментальному (дипольні моменти, магнетохімія і електронний парамагнітний резонанс тощо) і теоретичному (квантова хімія органічних і неорганічних сполук) вивченню будови молекул. Нагороджений трьома орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

СИРО́ВАТКА — річка у Сум. обл. УРСР, ліва притока р. *Псла* (бас. Дніпра). Довж. 58 км, площа бас. 738 км². Бере початок на пд.-зх. схилах Середньоросійської височини. На С. споруджено 2 невеликі водосховища і 3 шлюзи-регулятори. Воду частково використовують для пром. і побутового водопостачання.

СИРО́ВАТКА КРО́ВІ — рідка частина *крові*, що залишається після осадження згустка крові. На відміну від *плазми крові*, вона не містить *фібриногену*. Білки С. к. мають видову специфічність і представлені переважно *альбумінами* та *глобулінами*. В глобуліновій фракції С. к. містяться *антитіла*, тому С. к. має бактеріолітичну, бактерицидну, опсонічну та комплементарну активність. С. к. досліджують з діагностичною метою серологічними методами (див. *Серологічні реакції*), а також застосовують у терапевтичних цілях (див. *Сироватки імунні*).

СИРО́ВАТКА МОЛО́ЧНА — продукт, що залишається після виробл. з молока *сиру* і *казеїну*. Містить 93—94% води, 0,7—1% білків (гол. чин. альбумінів і глобулінів), 4,5—4,7% вуглеводів (молочного цукру), 0,04—0,05% жиру, 0,5—0,7% мінеральних солей. При сквашуванні *молока* сичужним ферментом одержують солодку сироватку, а молочнокислими бактеріями — кислу. Солодка С. м. поживніша, ніж кисла. 100 кг її містять 11 корм. од. і 0,9 кг перетравного протеїну. Осн. кількість С. м. одержують при виробн. сиру. С. м. використовують для виготовлення альбумінового молока, молочного цукру, різних напоїв, а також для годівлі та відгодівлі свиней. Суха С. м. входить до складу замінників молока для молодняка с.-г. тварин. Див. також *Корми*. *В. Ю. Міцик.*

СИРО́ВАТКИ ІМУ́ННІ — препарати з крові тварин і людини, що містять антитіла проти *антигенів* (збудників захворювань, антигенів, що містяться в крові і тканинах, токсинів, отрут тощо). Одержують С. і. шляхом штучної *імунізації* різних тварин (коней, кіз, ослів, кролів, морських свинок та ін.) або з крові людей, які перехворіли на певні інфекційні захворювання. Розрізняють С. і. діагностичні, що використовуються для *серодіагностики*, і лікувально-профілактичні, які застосовуються для *серотерапії* і *серопрофілактики*. Звичайно використовують гамма-глобулінову частину сироватки, в якій міститься осн. частина антитіл. Залежно від виду антитіла розрізняють антитоксичні (напр., проти *дифтерії, ботулізму, гангрени* та ін.), антибактеріальні (напр., проти *сибірки* та ін.), антивірусні (напр., проти грипу, кору та ін.), протизміїні (проти отрути різних змій) та ін. С. і. можуть бути гетерологічні (від імунізованих тварин) і гомологічні (від імунізованих або перехворілих людей). В останні роки одержано і знаходять застосування набори антилейкоцитарних сироваток для визначення тканинних (лейкоцитарних) антигенів у людини, що має значення при підборі *донора* і *реципієнта* при *трансплантації* органів і тканин, і для вивчення питань з *імуногенетики*.

У ветеринарії С. і. застосовують для лікування та профілактики багатьох інфекційних хвороб тварин (сибірки, бешихи, дизентерії, колібактеріозу та ін.). У вет. лабораторіях С. і. використовують з діагностич. метою для визначення збудників інфекційних хвороб та в експеримент. дослідженнях. *К. Ф. Чернушенко* (С. і. в медицині).

СИРОВА́ТКО Валерія Яківна (н. 29.IV 1925, Вінниця) — укр. рад. артистка, нар. арт. УРСР (з 1974). Після закінчення 1948 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працювала в Закарпатському укр. муз.-драм. театрі, з 1952 — у Вінницькому укр. муз.-драм. театрі ім. М. Садовського. Серед ролей — Наталя («Лимерівна» Панаса Мирного), Людмила («Мертвий бог» Зарудного), Гурмижська («Ліс» О. Островського), Уляна Павлівна («Рідний дім» Шамякіна), Орсіна («Емілія Галотті» Лессінга), Розіна («Севільський цирульник» Бомарше). Нагороджена орденом «Знак Пошани». *К. О. Силіна.*

СИРО́ВАТКОВА ХВОРО́БА — алергічна реакція організму, що

спричинена парентеральним (безпосередньо в тканини) введенням, з метою *серопрофілактики* чи лікування, чужорідного білка (гол. чином *сироваток імунних*). В основі розвитку С. х. лежить реакція на комплекс *антигена* (білок сироватки) з *антитілами*, що утворилися як відповідь на введення чужорідного білка. Внаслідок цієї реакції виникає ушкодження стінок дрібних судин, підвищується їх проникність і з'являються тканинні ушкодження. *Інкубаційний період* С. х. від 2 до 12 днів (найчастіше 7—12). Ознаки: підвищення т-ри, болісність на місці введення сироватки, поява висипу на всьому тілі, свербіж, збільшення лімфатичних вузлів, набряк і біль в суглобах, іноді в серці, можливі мозкові явища (*колапс, непритомність, судороги* тощо), порушення функції нирок та ін. органів. Перебіг хвороби гострий, тривалість від кількох годин до 2 тижнів, але можливий хронічний перебіг, з частими *рецидивами*. Лікування: антигістамінні препарати (димедрол, супрастин, діазолін, тавегіл), препарати кальцію, у тяжких випадках — *кортикостероїди*. Див. також *Серотерапія*.

К. Ф. Чернушенко.

СИРОВИНА́ — предмети праці, які зазнали під її впливом певних змін і підлягають дальшій переробці. С. у процесі виробництва створює речову основу *готової продукції* або *напівфабрикатів*. За екон. значенням та роллю, яку С. виконує у виробничому процесі, вона має багато спільного з *матеріалами основними*. С. поділяють на промислову, яку видобувають і виробляють у пром-сті та використовують гол. чин. галузі важкої індустрії, і сільськогосподарську, яку виготовляють у галузях с. г. і споживають в основному галузі легкої і харч. пром-сті. Промислова С. в свою чергу поділяється на мінеральну (руди, вугілля, нафта, природні гази, солі тощо), яку видобувають з надр землі, і штучну (синтетичні смоли, пластмаси, синтетичний каучук тощо), а за виробничим призначенням — на основну і допоміжну. В деяких галузях пром-сті С. поділяється на первинну (в металургії — руди, в паперовій пром-сті — целюлоза) і вторинну (брухт, макулатура). *Комплексне використання сировини* первинної є важливим джерелом розширення сировинної бази й економії сусп. праці. Дедалі більшого нар.-госп. значення набуває використання *вторинної сировини*, яка за своєю цінністю часто не поступається первинній С. Сільськогосподарську С. поділяють на С. тваринну (м'ясо, риба, молоко, вовна, шкіра тощо) і С. рослинну (зернові культури, бавовна, льон, картопля, цукр. буряки тощо). Підвищення якості С.— необхідна умова поліпшення тех.-екон. показників діяльності пром. підприємств. Вартість С. становить переважну частину вартості пром. продукції. В структурі витрат на виробн. продукції в пром-сті СРСР частка С., осн. матеріалів і *матеріалів допоміжних* 1981 становила бл. 70%, у т. ч. у легкій і харч. пром-сті— понад 85%. Заощадження С. і матеріалів—важливий резерв зниження *собівартості* продукції. Див. також *Матеріальні ресурси*.

М. С. Герасимчук.

СИРОДУ́ТНИЙ ПРОЦЕ́С — стародавній процес одержання заліза (*криці*) безпосередньо з руди способом її відновлення (див. *Відновлення металів*). Набув поширення прибл. з середини 2-го тис. до н. е. Провадився у низьких горнах або малих шахтних печах при т-рі 1100—1350° С. Поступово був замінений продуктивнішим *крично-рудним процесом*.

СИРОЇ́ЖКА (Russula) — рід пластинчастих шапинкових грибів, що їх тепер відносять до окремого порядку русулальних. Шапинка опукло-плеската або ввігнуто-розпростерта, у переважної більшості видів яскраво забарвлена — червона, жовта, зелена, фіолетова, рожева. Пластинки дуже крихкі, м'якуш плодового тіла солодкий, гіркий або пекуче-їдкий, без молочного соку. Ростуть в різноманітних типах лісу. Серед них чимало добрих їстівних грибів; небезпечно отруйних видів немає, проте багато видів неїстівних або умовно їстівних. До найпоширеніших у листяних і хвойних лісах Полісся та Лісостепу УРСР належать такі їстівні види: С. зелена велика (R. aeruginea), С. біла (R. delica), С. їстівна (R. vesca) та ін. С. луската, товстуха (R. virescens) також добрий їстівний гриб, росте у листяних, переважно дубових і березових, лісах. С. плодоносять переважно в кінці літа та восени, особливо багато їх, коли серпень та вересе́нь вологі і водночас теплі.

І. О. Дудка.

СИРОКО́МЛЯ (Syrokomla) Владислав (справж. ім'я та прізв.— Людвік Кондратович; 29.IX 1823, Смольгава, тепер Любанського р-ну Мінської обл.— 15.IX 1862, Вільнюс) — польс. поет. Дебютував 1844 віршем «Поштар», відомим у перекладі Л. Трефолєва як пісня «Когда я на почте служил ямщиком». У 1853—61 видав «Гавенди та летючі рими» (т. 1—6), що відзначалися антишляхетською спрямованістю, простотою мови, близькістю до фольклору. Автор поеми «Родовитий Ян Демборог» (1854), п'єс «Хатка в лісі» (1855—56), «Сільські політики» (1858), «Можновладці й сирота» (1859). Чимало віршів С., якого називали сільським лірником, стали народними. Виступав і як перекладач. У 1863 в перекладі С. видано «„Кобзар" Тараса Шевченка». Перу С. належить також «Історія польської літератури» (т. 1—2, 1850—52).

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія польської поезії, т. 1. К., 1979; Рос. перекл.—Избранные произведения. М., 1953.

В. П. Ведіна.

СИРОМ'ЯТНИКОВ Сергій Петрович [28.VI (10.VII) 1891, с. Курби, тепер Ярославського р-ну Яросл. обл.— 4.III 1951, Москва] — рад. вчений у галузі паровозобудування і теплотехніки, акад. АН СРСР (з 1943). Член КПРС з 1946. Закінчив (1917) Моск. вище тех. уч-ще, викладав у цьому ж вузі. Одночасно працював (1918—27) в Експериментальному ін-ті шляхів, викладав у вузах Москви. Заклав основи наук. проектування паровозів. Розробив теорію й методику розрахунку теплових процесів, а також створив теорію топкового процесу паровозних котлів. Нагороджений орденом Леніна, іншими орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1943.

С. П. Сиром'ятников.

СИРОТЕ́НКО Володимир (літ. псевд.— Дід Данило, С. Долов, Зуб та ін.; 1892—1941) — укр. прогресивний робітничий поет і художник у США. Н. на Чернігівщині. Навчався в Київ. худож. школі. Перед 1-ю світовою війною виїхав до США, де працював маляром-декоратором, а деякий час (1919—23) виступав як карикатурист і автор гумористично-сатиричних віршів у журн. «Молот» (Нью-Йорк). З 1920 друкувався в газ. «Українські щоденні вісті». У віршах С. відображено тяжке становище робітників. П'єса «Жертви царизму» (1917)—про боротьбу трудящих проти рос. самодержавства.

М. М. Тарновський.

СИРОТЕ́НКО Олександр Іванович [10 (22).VI 1897, Ворожба, тепер місто Сум. обл.— 16.X 1975, Київ] — укр. рад. художник. Член КПРС з 1949. В 1913—18 навчався в Київ. худож. школі, 1921—27 — Київ. худож. ін-ті у Ф. *Кричевського*. Був членом *АХЧУ* (1928—29) і *УМО* (1929—31). Твори: «Відпочинок» (1927), «Родина робітника» (1929), «Устим Кармалюк» (1938), «На просторі» (1939), «Оборона „Арсеналу"» (1940), «В. І. Ленін у Кремлівському кабінеті» (1947), «Поле» (1949), «Біля могили Т. Шевченка» (1960), «Над Дніпром» (1970). Картини С. зберігаються в ДМУОМ у Києві. У 1931—34 викладав у Харків. худож. ін-ті, 1934—69 — в Київ. худож. ін-ті (з 1947 — професор). Нагороджений орденом «Знак пошани».

СИ́РОТИ — 1) Різні категорії сільського населення в Давній Русі. С. називали селян-общинників, які ще не втратили особистої свободи, людей, що перебували в особистій залежності від феодала, населення князівських *вотчин*. У кін. 14—15 ст. термін «сироти» в актах і грамотах витісняється терміном «селяни», хоч інколи селяни, посадські люди та ін. в Рос. д-ві називали себе С. і в 16 — на поч. 18 ст. 2) Діти, що втратили батьків або лише матір чи батька.

СИРОТИНЕ́ — селище міського типу Воронцовгр. обл. УРСР, підпорядковане Сєвєродонецькій міськраді, за 4 км від залізнич. ст. Переїзна. 1,7 тис. ж. (1982). Більшість населення працює на

О. І. Сиротенко. Відпочинок. 1927. ДМУОМ у Києві.

Сироїжка їстівна.

М. М. Сиротинін.

підприємствах Сєвєродонецька. Восьмирічна школа, мед. пункт, клуб, б-ка. Засн. у кін. 17 ст., с-ще міськ. типу — з 1938.

СИРОТИ́НІН Микола Миколайович [14 '26). XI 1896, м. Саратов— 4.IV 1977, Київ] — укр. рад. патофізіолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), акад. АМН СРСР (з 1957), засл. діяч науки УРСР (з 1941). Закінчив Саратовський ун-т (1924). В 1934—53 працював в ін-ті експеримент. біології та патології М-ва охорони здоров'я УРСР, Ін-ті клінічної фізіології АН УРСР; в 1950—56 — Ін-ті інфекційних захворювань АМН СРСР, з 1956 — Ін-ті фізіології АН УРСР, одночасно Київ. мед. ін-ті. Праці присвячені питанням мікробіології, імунології, порівняльної патології, історії та методології медицини. Довів, що з еволюційним розвитком організму підвищується його чутливість до *гіпоксії*. Премія ім. О. О. Богомольця АН УРСР, 1975.

СИРОТЮК Микола Йосипович [н. 26.VI (9.VII) 1915, с. Теклівка, тепер Крижопільського р-ну Вінн. обл.] — укр. рад. літературознавець і прозаїк. Член КПРС з 1943. Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив Одес. ун-т (1941). Працював науковцем в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, викладачем Київ. ун-ту. Досліджує питання історії укр. рад. л-ри. Автор літературознавчих праць «Микола Трублаїні» (1956), «Українська історична проза за 40 років» (1958), «Іван Микитенко» (1959), «Український радянський історичний роман» (1962), «Зінаїда Тулуб» (1968), «Живий перегук епох і народів» (1981). Видав зб. оповідань «На дорогах тернистих» (1961), історико-біографічні повісті «Сестра» (1960), «Серце кликало» (1971), романи «Побратався сокіл» (1964), «Забіліли сніги» (1970), «На крутозламі» (1980). *Л. М. Коваленко.*

СИ́РТИ (тюрк. сирт — височина) — 1) Плескаті чи хвилясті поверхні на Тянь-Шані, розташовані на вис. 3500—4000 м. Є залишками *поверхонь вирівнювання*, що зазнали в новітній час піднять та ерозійного (див. *Ерозія* в геології) розчленування. 2) Широкі, розчленовані ерозією вододільні поверхні на Сх. і Пд. Сх. Європ. частини СРСР (напр., Общий Сирт).

СИРХАКПХА́, сирхак (букв. — угруповання реальних наук) — прогресивна течія суспільної думки в Кореї з кін. 16 до початку 19 ст. Виникла як критичний і реформаторський напрям, що боровся проти схоластики *конфуціанства* шляхом пропаганди справжніх, або реальних, знань (сирхак). Представники С. (Лю Хен Вон, Лі Ік та ін.) були прихильниками соціально-екон. реформ, підкреслювали необхідність розвитку реальних, пов'язаних з життям наук, висловлювалися за поширення в країні передових наук. знань, у т. ч. й запозичених з ін. країн. Ідеї С. відіграли суттєву роль у формуванні бурж. ідеології в Кореї.

СИСТЕ́М ЗАГА́ЛЬНА ТЕО́РІЯ — галузь знань, пов'язана з вивченням філософських, науково-технічних і прикладних проблем аналізу й синтезу складних *систем* довільної природи. Ставить перед собою мету розкрити заг. закономірності в системах, базуючись на аналогічності процесів, які відбуваються у них. С. з. т. досліджує: співвідношення частини й цілого; ефект *цілісності*; структуру й поведінку (в т. ч. цілеспрямовану) систем; задачі самоорганізації, адаптації, керованості та ін. Згідно з поглядами засновника С. з. т. амер. біолога Л. Берталанфі (н. 1901), до її теор. частини включають *кібернетику, інформації теорію, ігор теорію*, теорію рішень, *топологію, множин теорію, графів теорію, автоматів теорію, масового обслуговування теорію* та ін., а до прикладної — *системотехніку, операцій дослідження* й *інженерну психологію*. Конкретний розвиток одержала С. з. т. у вузькому розумінні, яка наз. абстрактною теорією систем (АТС). АТС дає заг. знання про природу та види систем, вводить ряд системних понять, дає змогу здійснювати якісний аналіз систем. Звичайно при дослідженнях йдуть від вищого рівня абстракції до нижчого, напр. від символічного або, інакше, лінгвістичного, до теоретико-множинного, далі до абстрактно-алгебраїчного, топологічного і т. д. Високий ступінь формалізації й абстрагування, властивий АТС, дає змогу пояснити з заг. позицій відомі факти і положення, знайти єдність у системах найрізноманітнішої природи.

Виникла С. з. т. у 30-х рр. 20 ст.; активний її розвиток почався в серед. 50-х рр. В США, Японії, СРСР, Польщі, Болгарії та ін. країнах створено н.-д. центри системних досліджень, видаються журнали, щорічники, проводяться з'їзди та конференції. АН СРСР з 1969 видає щорічник «Системные исследования».

Літ.: Исследования по общей теории систем. М., 1969; Енциклопедія кібернетики, т. 2. К., 1973; Калман Р., Фалб П., Арбиб М. Очерки по математической теории систем. Пер. с англ. М., 1971.

В. І. Скурихін

СИСТЕ́МА (від грец. σύστημα — поєднання, устрій, утворення) — сукупність якісно визначених елементів (зміст С.), між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія (структура С.). Найважливішими рисами С. є її розчленованість і цілісність. Природа складових елементів і характер структури С. можуть бути найрізноманітнішими. С. утворюють окремі тіла, явища, процеси, що взаємодіють між собою, обмінюються енергією або виконують спільну функцію, а також окремі думки, наук. положення, галузі знання, між елементами яких встановлюються відношення вивідності, підпорядкування, послідовності тощо. Окремі предмети та явища можуть являти собою ієрархії С. Водночас предмет, що сам є С., може виступати елементом С. вищого рівня. Відповідно до характеру елементів і структури виділяють різні види С. Найпоширенішим є поділ систем на матеріальні, що існують в об'єктивній реальності, та ідеальні, що відображають об'єктивний світ і є виразом людської свідомості. Матеріальні С. включають в себе С. неорганічної природи (фіз., геол., хім. та ін.) і живі С. (клітини, найпростіші і високорозвинені організми, популяції, біол. види, екологічні системи). Особливим класом матер. С. є соціальні С. (сім'я, виробничий колектив, держ.-політ. С., *суспільно-економічна формація*). Ідеальними С. є поняття, гіпотези, теорії, лінгвістичні та логічні побудови тощо. В сучас. науці дослідження С. різних видів і класів проводиться в межах системного аналізу, різних спец. теорій С., у *кібернетиці, системотехніці* тощо.

П. Ф. Йолон.

СИСТЕ́МА ВІ́ДЛІКУ — група незмінно розташованих одне щодо одного тіл (тіло), з якими (яким) пов'язані системи *координат* і відліку часу, по відношенню до яких (якого) вивчають рух даного тіла. Часто з С. в. пов'язують прямокутну *декартову систему координат*. Розрізняють неінерціальні С. в., тобто системи, що рухаються з прискоренням або обертаються, та *інерціальні системи відліку*.

А. М. Федорченко

СИСТЕ́МА ГЕОЛОГІ́ЧНА — основний підрозділ *стратиграфічної шкали*. Включає комплекс гірських порід, що утворилися протягом геол. періоду (див. *Період* у геології). С. г. є складовою частиною групи (див. *Група* в геології) і поділяється на *відділи*. С. г. має ту саму назву, що й геол. період, напр. *крейдовий період і крейдова система*.

СИСТЕ́МА ЗЕМЛЕРО́БСТВА — комплекс взаємопов'язаних науково обґрунтованих агротехнічних, меліоративних та організаційно-господарських заходів, що забезпечують одержання з одиниці площі максимальної кількості сільськогосподарської продукції високої якості при найменших затратах праці і коштів; раціональне використання земель г-ва і підвищення *родючості ґрунту*. В цьому комплексі є заходи загальні, обов'язкові для всіх С. з. (агротехнічна організація території та система сівозмін; система обробітку ґрунту і *система удобрення*; боротьба з бур'янами, хворобами і шкідниками с.-г. культур; *насінництво*; захист від *ерозії ґрунту*), й зональні, що їх застосовують лише в окремих природно-економічних р-нах (*зрошення, осушення земель, вапнування ґрунту*; *гіпсування ґрунту*; створення *полезахисних лісових насаджень*). С. з. ґрунтується саме на комплексі цих заходів, розроблених наукою і підтверджених передовим досвідом. Оскільки наука й практика безперервно прогресують, не залишається незмінною і С. з., вона постійно вдосконалюється.

Відомі примітивні, екстенсивні, перехідні та інтенсивні С. з. До примітивних С. з. належать: залежня С. з., яка виникла на перших ступенях розвитку землеробства і полягала в тому, що рослини вирощували на одному місці тривалий час, а потім поле залишали і починали обробляти незаймані ділянки (цілину); вирубно-вогне-

ва С. з. (була тоді в лісових районах), за якої нові ділянки освоювались після вирубування чи спалювання лісу; перелогова (в лісових р-нах — лісопільна) С. з.— виснажені площі залишали без обробітку на 10—15 і більше років, а потім знову розорювали їх. На зміну примітивним системам (що тривали в Росії до 15—16 ст., а в деяких її районах — до кінця 19 ст.) прийшли екстенсивні С. з. (багатопільно-трав'яна і парова). За цих С. з. для відновлення родючості ґрунту запроваджували пар, вирощування трав тощо. При багатопільно-трав'яній С. з. 50% угідь займають зернові і 50% — природні або сіяні трави на сіно та випасання. Парова С. з. як трипілля (*пар* — озимина — ярина) існувала на теперішній території Радянського Союзу, зокрема в південній смузі — до Великої Жовтневої соціалістич. революції. До перехідних С. з. відносять поліпшену зернову і травопільну. Поліпшена зернова С. з. виникла на основі трансформації парової системи — в пн. р-нах за рахунок польового травосіяння (зернотрав'яна сівозміна); в р-нах, де вирощують технічні культури, в сівозміну включали цукр. буряки, соняшник, картоплю (парозернова С. з. перетворювалась на зерновопаропросапну). Як відміну поліпшеної зернової С. з. вважають сидеральну систему (див. *Сидерація*).

В 30-і рр. у багатьох р-нах СРСР широко впроваджували травопільну С. з., розроблену В. Р. *Вільямсом*. Значна роль у цій системі для відновлення *структури ґрунту* і поліпшення його родючості відводилась багаторічним бобовим і злаковим травам, ряду прогресивних заходів агротехніки. Однак окремі теоретичні положення і рекомендації травопільної С. з. (вимоги посіву у польових сівозмінах тільки бобово-злакових сумішок, заперечення посіву озимих по травах тощо) були помилковими. Тому на практиці травопільна С. з. виявилась неспроможною. До інтенсивних С. з. належать *плодозмінна система землеробства* (зерново-трав'яно-просапна), просапна та ін., що відповідають вимогам науково обґрунтованих сівозмін. Про інтенсивні С. з. див. в ст. *Сівозміна*.

В СРСР, в т. ч. на Україні, залежно від природно-економіч. умов і планових завдань агропромислового комплексу по надійному забезпеченню країни продовольством і с.-г. сировиною, що визначають спеціалізацію виробництва в с. г., в колгоспах і радгоспах застосовують різні сучасні інтенсивні С. з. На Україні вони розроблені науковцями для трьох основних зон: Полісся, Лісостепу та Степу. Для р-нів, де поширена вітрова ерозія, розроблено ефективну С. з., в основі якої — плоскорізальний та мінімальний *обробіток ґрунту*. Ця С. з. поширюється і в степових та ін. р-нах України. В конкретних умовах окремих зон СРСР, в т. ч. і України, розробляють і впроваджують ін. специфічні види сучасних інтенсивних систем землеробства.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Почвозащитное земледелие. М., 1975; Нарциссов В. П. Научные основы систем земледелия. М., 1982; Щербак И. Е. Почвозащитная технология возделывания зерновых культур в южных районах Украины. М., 1979; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980; Моргун Ф. Т. Обработка почвы и урожай. М., 1981. Див. також *літ.* до ст. *Агротехніка*.

С. С. Рубін.

СИСТЕ́МА «ЛЮДИ́НА—МАШИ́НА», людино-машинна система, ергатична система — *система управління*, в якій одна чи кілька осіб взаємодіють з технічним пристроєм. Прикладами С. «л.— м.» є *системи* управління різними динамічними об'єктами з участю людини, системи диспетчерського керування заводами, аеропортами тощо. Останнім часом в машинну частину С. «л.—м.». дедалі частіше включають пристрої кібернетичної техніки, окремі *електронні обчислювальні машини* або *обчислювальні системи*. *Людина-оператор* звичайно взаємодіє з ЕОМ в режимі діалогу, який характеризується поєднанням самостійної роботи користувача з керуванням системою його діяльності при розв'язуванні задач певного класу. Для проектування С. «л.—м.» розробляють моделі, що дають змогу описувати складні людино-машинні алгоритми розв'язування задач. Реалізують ці алгоритми за допомогою спец. пакетів прикладних програм (див. *Програм пакети*). В С. «л.—м.» на основі досягнень *інженерної психології* застосовують візуальний і аудіовізуальний обмін *інформацією*, при якому машина розпізнає (див. *Розпізнавання образів*) й усні повідомлення людини, а також генерує відповіді як у звуковій, так і у візуальній формі. Див. також *Ергономіка, Зворотний зв'язок, Кібернетика технічна*.

О. М. Довгялло.

СИСТЕ́МА МАШИ́Н у сільському господарстві — науково обґрунтований комплекс машин, що забезпечує механізацію всіх процесів у сільськогосподарському виробництві при найменших затратах праці і коштів. С. м. розробляють для галузей виробн. і грунтово-кліматич. зон країни відповідно до економічних і агротех. вимог технології вирощування і збирання с.-г. культур та виробничих процесів у тваринництві. В СРСР розробляють С. м. на п'ятирічний та десятирічний строки, що є планом, згідно з яким проводять модернізацію існуючих та розробку нових машин. Уперше в Рад. країні С. м. було розроблено на 1955—60 для 8 грунтово-кліматичних зон. С. м. весь час удосконалюють згідно з останніми досягненнями науки й техніки. На її основі розробляють нормативи комплектування *машинно-тракторного парку* колгоспів і радгоспів. Це сприяє зміцненню матеріально-технічної бази с. г., яка забезпечує впровадження індустріальних технологій виробництва с.-г. продукції. С. м. на одинадцяту (1981—85) і наступні п'ятирічки розроблена з урахуванням «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року». Ця С. м. включає 1269 типорозмірів машин для рослинництва та 1055 — для тваринництва і має забезпечити виконання накреслених XXVI з'їздом КПРС завдань щодо розвитку агропромислового комплексу.

В. Р. Губко.

СИСТЕ́МА МО́ВНА — цілісна впорядкована сукупність взаємопов'язаних структурними відношеннями мовних елементів, яка перебуває в постійних функціональних зв'язках із середовищем. С. м. належить до соціальних систем, завжди перебуває в русі й розвитку, взаємодіє з ін. системами. Вона існує реально, лише відображаючись у свідомості. Спроби представників *структуралізму* замінити дійсну природу С. м. суто абстрактними уявленнями про неї виявились неконструктивними. Маючи ієрархічну будову, С. м. поділяється на ряд взаємопов'язаних підсистем (див. *Рівні мови*): фонологічну, морфологічну, синтаксичну, словотвірну, лексичну, семантичну тощо. Їх іноді розглядають як часткові системи, а всю С. м.— як систему систем.

Літ.: Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. «Мовознавство», 1981, № 2; Русанівський В. М. Марксистсько-ленінська методологія вивчення лінгвістичних об'єктів. «Мовознавство», 1980, № 6.

Ю. О. Жлуктенко.

СИСТЕ́МА МОНОНУКЛЕА́РНИХ ФАГОЦИ́ТІВ, система активних макрофагів — сукупність популяцій клітин гол. чин. хребетних тварин і людини, об'єднаних за здатністю до поглинання і перетравлювання чужорідних організмові матеріалів (див. *Фагоцитоз*). За класифікацією Всесвіт. орг-ції охорони здоров'я термін «С. м. ф.» введено замість терміна «ретикуло-ендотеліальна система». Однак останній у сучас. наук. л-рі продовжує вживатися. У процесі *еволюції* С. м. ф. ускладнюється з ускладненням організації тваринного світу: від одиночної клітини до популяцій фагоцитуючих клітин різного походження (клітини кісткового мозку, печінки, селезінки тощо).

У найпростіших С. м. ф. відсутня, а здатні до фагоцитозу клітини виконують комбіновану функцію захисту і добування їжі (амеба). У первинних багатоклітинних безхребетних кишковопорожнинних (напр., губки) функції С. м. ф. виконують археоцити і коленоцити, які здатні поглинати, напр., частинки туші, *карміну* і еритроцити людини. В еволюційному плані ці клітини у губок являють собою перші самостійні фагоцитуючі одиниці. У круглого мор. молюска циркулюють вільні (здатні активно пересуватися) *макрофаги* — гемоцити. С. м. ф. членистоногих є вже ефективною фагоцитуючою системою. Представлена *лімфоцитами* та ін. лейкоцитами, сфероносними перикардіальними клітинами і клітинами жирового шару. У людини до С. м. ф. належать популяції клітин кісткомозкового походження—промоноцити й *моноцити*

кісткового мозку; моноцити крові й макрофаги: вільні— *гістіоцити,* або макрофаги сполучної тканини, макрофаги серозних порожнин, запальних ексудатів, альвеол легень, та фіксовані—макрофаги печінки, селезінки, кісткового мозку, лімфатич. вузлів, центр. нервової системи, плаценти. С. м. ф. реалізує перший етап захисту організму від шкідливої дії вірусів, бактерій і т. п.; формує всі види *імунітету* (антимікробний, трансплантаційний, протипухлинний), тому що клітини, які входять до складу С. м. ф., продукують елементи, необхідні для підтримання нормальної активності імунокомпетентних клітин (лімфоцитів); видаляє чужорідні частинки, руйнує мікроорганізми і ракові клітини; поглинає і переробляє антигени; секретує речовини (напр., *лізоцим, інтерферон*), яким властива бактерицидна дія. Від активності С. м. ф. значною мірою залежить перебіг будь-якого запального процесу. У вивченні С. м. ф. важливе значення мали праці І. І. *Мечникова.* О. О. *Богомольця* та інших.

Н. М. Бережна.

СИСТЕ́МА НАРО́ДНОЇ ОСВІ́ТИ — див. *Народна освіта.*

СИСТЕ́МА ОДИНИ́ЦЬ фізичних величин — сукупність *одиниць фізичних величин,* в якій похідні одиниці пов'язані з основними одиницями співвідношеннями, що відображають взаємозв'язок між фіз. величинами, який існує в природі. Прикладами С. о. є *Гаусса система одиниць, Міжнародна система одиниць* (СІ), *метрична система мір, МКСА система одиниць, СГС система одиниць* та ін. В атомній фізиці і квантовій електродинаміці набули поширення т. з. природні С. о., в яких осн. *фізичні сталі* (зокрема, *швидкість світла* у вакуумі, *Планка стала* тощо) прирівнюють до одиниці (див. напр., *Хартрі система одиниць).* Створення С. о. запропонував (1832) К. Ф. *Гаусс.*

Літ.: Обозначения, единицы измерения и терминология в физике.— Сивухин Д. В. О международной системе физических величин. «Успехи физических наук», 1979, т. 129, в. 2.

Г. Л. Фалько.

СИСТЕ́МА ПРА́ВА — внутрішня будова *права,* яка полягає в єдності й узгодженості *норм права,* встановлених певною *державою,* і в поділі їх за *галузями права* та інститутами права. Єдність норм зумовлюється тим, що вони визначаються, в кінцевому підсумку, єдиним екон. базисом суспільства (див. *Базис і надбудова*), виражають волю одного — пануючого класу (в розвинутому соціалістичному суспільстві — всього народу), встановлюються однією організацією — державою. Поділ норм за галузями зумовлюється предметом регулювання (особливостями певної сфери відносин, регламентованих правом) та методом регулювання (специфічним способом держ. впливу на поведінку *суб'єктів права,* який проявляється у специфічних властивостях норм). С. п. має об'єктивний характер, оскільки визначається закономірностями суспільства, соціально-класовим типом відповідної д-ви і права. Тому кожному типу права властива своя С. п. В соціалістичному суспільстві С. п. відзначається особливою узгодженістю норм права та динамізмом. Рад. С. п. включає такі галузі права: держ., адм., зем., фінанс., трудове, колгоспне, цивільне, сімейне, кримінальне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне. З розвитком суспільства в рад. С. п. формуються нові галузі права: соціального забезпечення, природоохоронне, житлове та ін. С. п. є основою для визначення меж правового регулювання для *систематизації законодавства* та застосування норм до певних життєвих ситуацій.

Літ.: Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. М., 1973; Алексеев С. С. Структура советского права. М., 1975.

П. М. Рабінович.

СИСТЕ́МА УДО́БРЕННЯ — науково обгрунтований, багаторічний (складений на ротацію *сівозміни*) план внесення органічних і мінеральних добрив під сільськогосподарські культури відповідно до грунтово-кліматичних умов. С. у. в сівозміні — складова частина *системи землеробства,* системи ведення г-ва. Осн. мета С. у. — одержання запланованих врожаїв при високій ефективності застосування добрив, підвищенні продуктивності праці і *родючості грунту.* Застосування добрив необхідно поєднувати з комплексом всіх організаційно-господарських та агротех. заходів, спрямованих на підвищення врожайності й поліпшення якості одержуваної продукції при одночасному зниженні її собівартості, на виконання завдань агропромислового комплексу по забезпеченню країни продовольством і с.-г. сировиною. Основними ланками при розробці С. у. в г-ві є: аналіз результатів і перспектив госп. діяльності с.-г. підприємства (виробнича спеціалізація, планові завдання держави по виходу товарної продукції, план врожайності по культурах, структура с.-г. угідь і посівних площ, сівозміна і т. д.); оцінка кліматичних і грунтових умов, рівня потенціальної і актуальної родючості грунту г-ва за даними грунтово-агрохім. обстеження; передбачення заходів щодо максимального нагромадження *гною,* різних *компостів* і ін. органіч. добрив, правильного зберігання їх і використання; поєднання органіч. і мінеральних добрив, а також хімічних заходів меліорації грунтів, місце і послідовність їх застосування у сівозміні; планування будівництва *гноєсховищ* і приміщень для зберігання мінеральних добрив, завезення спец. тукових машин і знарядь; розроблення організаційних заходів щодо використання добрив.

Літ.: Гулякин И. В. Система применения удобрений. М., 1977; Саженко В. І. Агрохімічна служба в сільському господарстві республіки. К., 1981; Смирнов П. М., Муравин Э. А. Агрохимия. М., 1981. Див. також *літ.* до ст. *Агротехніка.*

У. М. Давиденко.

СИСТЕ́МА УПРАВЛІ́ННЯ суспільним виробництвом — система, в якій реалізуються функції управління процесами виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ (продуктів і послуг). С. у. сусп. виробн. притаманна тільки *соціалізму.* За умов капіталізму свідоме управління виробн. обмежене рамками приватних підприємств (корпорацій), а гол. регулятором сусп. виробн. виступає стихійний механізм ринку. Це властиве і державно-монополістичному капіталізму, незважаючи на зростаюче втручання д-ви в економіку. Соціалістична сусп. *власність* на *засоби виробництва* зумовлює необхідність і можливість створення системи свідомого, планомірного регулювання сусп. виробн. з єдиного центру відповідно до об'єктивних законів і мети екон. розвитку. С. у. сусп. виробн. реалізує принципи *демократичного централізму,* планомірності, поєднання адм. важелів з економічним (госпрозрахунковим) механізмом, програмного підходу, об'єднуючи в собі правові норми, директивні показники (завдання д-ви щодо обсягу, номенклатури, якості продукції, ціни, заробітної плати, платежів, податків). Планування в С. у. сусп. виробн. утворює центр. ланку. Однак розробка планів — лише один з етапів управління, яке включає також контроль за виконанням планів, організацію праці, взаємодію галузей і підприємств, оперативне управління виробничо-тех. процесами, керівництво соціально-екон. розвитком країни. С. у. сусп. виробн. має ієрархічний (багаторівневий) характер. Керівна роль у С. у. сусп. виробн. в СРСР належить КПРС. Органи управління сусп. виробн. поділяються на загальнодержавні (*Рада Міністрів СРСР*), функціональні органи — Держплан СРСР, Держкомітет СРСР по науці і техніці, М-во фінансів СРСР тощо, галузеві м-ва і відомства, респ., територіальні органи, а також органи управління об'єднаннями й підприємствами. Зростає роль радянських органів і громад. організацій у С. у. сусп. виробн. Комуністична партія приділяє велику увагу неухильному розвиткові і вдосконаленню С. у. сусп. виробн. На сучас. етапі, що характеризується переведенням економіки на інтенсивний шлях розвитку, осн. напрямами вдосконалення системи управління є якісне поліпшення планування й госп. механізму, зміцнення правової основи господарювання й дальше розширення участі трудящих в управлінні нар. г-вом, широке впровадження і підвищення ефективності *електронних обчислювальних машин* і *автоматизованих систем управління,* їх інтеграція у великі мережі міжмашинного інформаційного обміну, розвиток програмного підходу, удосконалення системи підготовки управлінських кадрів.

Ю. М. Канигін.

СИСТЕ́МА У́ЧАСТІ —встановлення контролю однією акціонерною компанією над рядом інших шляхом купівлі їхніх *контрольних пакетів акцій*; форма панування *олігархії фінансової.* С. у. полягає в тому, що гол. компанія — «мати» — скуповує контрольний пакет акцій ін. компаній — «дочірніх» т-ва, яке, в свою чергу, підпоряд-

ковує собі «внучаті» т-ва. За допомогою С. у. гол. компанія підкоряє і контролює капітали багатьох залежних від неї т-в, створюючи своєрідну піраміду компаній, заг. капітал яких у десятки й більше разів перевищує капітал «товариства-матері». Звичайно гол. компанією в таких пірамідах є фінанс. корпорації — банки, страхові монополії, які мають *грошовий капітал*. Ріст *концентрації виробництва* і *централізації капіталу*, збільшення числа акціонерів, дроблення сімейних пакетів акцій між спадкоємцями призводить до зменшення відносних розмірів контрольних пакетів акцій з 51% до 5—10%. С. у. сприяє концентрації багатства в руках *фінансових груп*.

С. В. Мочерний.

СИСТЕ́МА ЧИ́СЛЕННЯ — спосіб (система) запису *чисел*. Найдосконалішими є п о з и ц і й н і С. ч., в яких значення кожної *цифри* залежить від її положення (позиції) в послідовності цифр, що зображають число. Всі ін. С. ч. (див., напр., *Римські цифри*) наз. н е п о з и ц і й н и м и. Найпоширенішою позиційною С. ч. є *десяткова система числення*. В ній перші десять чисел (числа 1-го розряду) позначаються цифрами 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Десять одиниць першого розряду утворюють одну одиницю другого розряду, десять одиниць другого розряду — одну одиницю третього розряду і т. д. В цій С. ч. число 10 наз. її основою. Так, у числі 3782 цифра 3 є цифрою четвертого розряду, 7— третього, 8 — другого, 2 — першого розряду, тому запис 3782 означає $3 \cdot 10^3 + 7 \cdot 10^2 + 8 \cdot 10^1 + 2 \cdot 10^0$. У зв'язку з розвитком *обчислювальної техніки* стали застосовувати *двійкову систему числення* та С. ч. з ін. основами (три, вісім, шістнадцять). Див. також *Числення*.

М. І. Кратко.

СИСТЕМАТИЗА́ЦІЯ — процес зведення розрізнених знань про предмети (явища) об'єктивної дійсності в єдину наук. *систему*, встановлення їхньої єдності. С. є відображенням матеріальної єдності світу і грунтується на вивченні суттєвих зв'язків, які об'єднують ці предмети (явища). Вона спирається на *класифікацію, аналіз і синтез* істотних властивостей певної об'єктивної системи. Здійснюється у формі відповідних логічних систем — *теорії, гіпотези* тощо. Необхідною умовою С. є висунення фундаментальної ідеї, здатної привести знання до логічної єдності. Вихідним пунктом процесу С. є прийняття певних принципів, що формулюють фундаментальну ідею. С. завжди однобічна, бо логічні системи неспроможні вичерпно відобразити закономірності об'єктивних систем. Діалектична суперечність між прагненням науки до всеохоплюючої С. знань і неможливістю її здійснення розв'язується вдосконаленням пізнання людиною дійсності.

СИСТЕМАТИЗА́ЦІЯ ЗАКОНОДА́ВСТВА — впорядкування *законодавства*, зведення його до певної, внутрішньо узгодженої *системи*. Необхідність С. з. зумовлена тим, що чинне законодавство складається з багатьох правових актів, виданих у різний час різними органами на різних підставах. Внаслідок цього в законодавстві поступово виникають неузгоджені, суперечливі й застарілі правила (норми), через що воно стає менш зручним для користування. С. з. забезпечує підвищення ефективності права. Доступність і належне застосування правових норм сприяє зміцненню *соціалістичної законності*.

В СРСР С. з. є об'єктивною закономірністю рад. права. Вона провадиться на базі досягнень рад. правової науки, з використанням сучас. правил законодавчої техніки. С. з. здійснюється в трьох формах: *кодифікації*, консолідації (усунення множинності і неузгодженості нормативних актів шляхом укрупнення їх, об'єднання в один чи кілька актів законодавства без внесення змін у їхній зміст або з внесенням незначних змін) та *інкорпорації* законодавства. Перші дві є також формами *правотворчості* і полягають в удосконаленні чинного законодавства шляхом розробки і видання Основ законодавства, кодексів та ін. зведень нормативних актів. При інкорпорації нормативні акти після необхідної зовн. обробки розміщуються у збірниках законодавства в хронологічному, систематичному або ін. порядку. Прикладами таких збірників в УРСР є «Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень Уряду Української РСР», «Систематичне зібрання діючого законодавства Української РСР». Постановою ЦК КП України, Президії Верховної Ради УРСР і Ради Міністрів УРСР від 4.VIII 1978 передбачено видання протягом 1982—86 Зводу законів УРСР.

Виконання функцій по С. з. покладено на М-во юстиції СРСР, м-ва юстиції союзних республік. Ця робота проводиться ними за участю ін. м-в і відомств.

М. О. Голодний.

СИСТЕМА́ТИКА біологічна (від грец. συστηματικός — упорядкований)— наука, завданням якої є опис і упорядкування різноманітності існуючих і вимерлих *видів*, їх розподіл (класифікація) на певні систематичні групи (*таксони*) та опрацювання природної системи органічного світу. Ця система створюється на підставі комплексного, всебічного вивчення будови організмів, їхніх фізіолого-біохім. особливостей, біології, шляхів і закономірностей їх *еволюції*, взаємовідношень з екологічними умовами навколишнього середовища. Цим природна система докорінно відрізняється від штучних систем, в яких беруться до уваги окремі, звичайно добре помітні, найзручніші у використанні зовн. ознаки організмів, без урахування їхнього походження й *мінливості*. Сучас. С. складається з 3 осн. розділів — *С. тварин, С. рослин* і *С. прокаріотів*. Ці розділи мають єдину теор. основу, тотожні завдання і використовують здебільшого спільні методи. Передбачається створення повної ієрархічної системи і для *вірусів*; уже й тепер до них застосовується *бінарна номенклатура*. Важливою складовою частиною С., яку часто ототожнюють з С., є т а к с о н о м і я, що опрацьовує принципи, методи й правила класифікації організмів, досліджує питання про таксономічні (систематичні) категорії (вид, *рід, родина, ряд* в зоології або *порядок* в ботаніці, *клас, тип* в зоології чи *відділ* в ботаніці та ін.), їх визначення, теор. обгрунтування, супідрядність. В С. виділяють також д і а г н о с т и к у (з *іконографією*), завданням якої є опис усіх існуючих видів на всіх стадіях їх розвитку, опрацювання раціональних форм і вимог до діагнозів видів та ін. таксонів, а також до складання таблиць для їх визначення. За допомогою методів і принципів наук. класифікації здійснюють і удосконалюють розподіл видів (на підставі ступеня їх спорідненості) в серії підпорядкованих одна одній таксономічних категорій. В основі такого підпорядкування лежить нерівноцінність діагностичних ознак. Велике значення в С. має біол. н о м е н к л а т у р а, завданням якої є опрацювання кодексу міжнар. правил раціонального найменування видів та ін. таксономічних категорій (щоб запобігти плутанині), розв'язання спірних питань, визначення принципів для створення універсальної системи наук. назв організмів, упорядкування питань синоніміки, заміни неприйнятних найменувань тощо. Першу спробу наук. класифікації тварин зробив в 4 ст. до н. е. *Арістотель*. *Теофраст* вперше запропонував штучну утилітарно-екологічну класифікацію рослин. Пізніше при побудові зручних для використання штучних систем рослинного і тваринного світу виходили переважно з подібності невеликої кількості довільно взятих морфологічних ознак організмів, напр. тичинок в квітці. Основоположником штучної системи рослин, створеної на підставі будови плодів і насіння (1583), є італ. вчений А. Чезальпіно. В такій системі рослини поділялись на групи, в яких містилися неспоріднені між собою організми. Перше визначення поняття «вид» як таксономічної категорії дав англ. біолог Дж. Рей (1693) і запропонував для нього термін species. Розвиток штучної системи рослин і тварин знайшов завершення в працях К. *Ліннея*. З часів Ліннея в С. є обов'язковим застосування бінарної номенклатури. В його системі фігурують такі таксономічні категорії, як клас, ряд (порядок), рід і вид, але Лінней не вирізняв родину, хоч це поняття запропонував франц. ботанік П. Маньйоль 1689. Основоположником вчення про тип є Ж. *Кюв'є* (1817). Термін «тип» запропонував франц. зоолог А. Бленвіль (1825). Штучна система з часом поступилася місцем більш досконалій «природній», що базувалась на сукупності ознак різних таксонів і ступені їх спорідненості. Після утвердження *дарвінізму* все очевиднішою ставала неспроможність формально-морфологіч. уявлень про вид. Під впливом еволюційної теорії Ч. *Дарвіна* (1859) в С. почали втілювати історичний

П. П. Сисуненко. Плахтово-перебірний килимок. 1968.

(філогенетичний) принцип, який відбиває матеріалістичне розуміння природи. Цей принцип поклав в основу своєї системи ще Ж. *Ламарк* (1801, 1809). Для побудови еволюційної (філогенетичної) системи рослинного і тваринного світу почали використовувати досягнення й методи не тільки морфології, а й інших біол. та суміжних природничих наук. В результаті оформилась нова, біол. концепція виду, а проблема виду і *видоутворення* стала в С. центр. теоретичною проблемою. Представників *тваринного світу* частіше поділяють на такі типи: найпростіші, пластинчасті тварини, губки, кишковопорожнинні, реброплави, плоскі черви, немертини, первиннопорожнинні черви, кільчасті черви, членистоногі, молюски, щупальцеві, голкошкірі, погонофори, щетинкощелепні, передхордові (півхордові) і хордові. Проте дослідження, що проводяться за допомогою електронної мікроскопії, дали підставу виділити найпростіших у підцарство одноклітинних, в якому розрізняють 5 типів, протиставляючи їх решті тварин, які об'єднують в підцарство багатоклітинних (Metazoa). Виходячи з особливостей організації і розвитку багатоклітинних, їх поділяють на надрозділи: фагоцителозої (Phagocytellozoa), куди відносять тип пластинчастих тварин, паразої (Parazoa), куди відносять тип губок, і справжні багатоклітинні (Eumetazoa) — решту типів. Справжніх багатоклітинних поділяють на розділ двошарових тварин, або променевих, і розділ тришарових тварин, або двобічно-симетричних. До двошарових належать типи кишковопорожнинних і реброплавів, до тришарових — решта типів багатоклітинних. Серед тришарових виділяють *первинноротих* і *вторинноротих*. Сучасні філогенетичні системи, які відображають еволюційні взаємовідносини між рослинами (напр., система А. Л. *Тахтаджяна*, амер. ботаніка А. Кронквіста, англ. ботаніка Дж. Гатчінсона та ін.), дають змогу перенести висновки, зроблені при вивченні ознак одних видів на види, ще не описані і не досліджені. На сучас. етапі в С. рослин виділяють: альфа С., або морфологічну класифікацію на рівні видів; бета С., або створення заг. класифікації до вищих категорій— порядків, класів, відділів; гамма С.— диференціальну, або біосистематику. Завданням останньої є дослідження на популяційному рівні (див. *Популяція*) внутрішньовидової мінливості та її причин, пізнання процесу еволюції, закономірностей і темпів видоутворення. В результаті найновіших досліджень погляди на традиційний склад царства рослин змінюються. Синьозелені водорості та бактерії виділяють в надцарство прокаріотів, або доядерних організмів (дробянок). Спірним є перебування у складі царства рослин *грибів*, останнім часом ряд вчених виділяють їх в самостійне царство. Отже, згідно з новітніми поглядами, царство рослин представлено трьома підцарствами — червоні водорості, або багрянки, справжні водорості, вищі рослини (рівієві, *мохоподібні*, псилотові, плавуноподібні хвощоподібні, *папоротевидні*, *голонасінні* і *покритонасінні*). Сучасна С. є синтетичною наукою, що розвивається в тісному зв'язку з еволюційною морфологією, *екологією*, *біохімією*, *генетикою*, *біогеографією* та використовує методи досліджень цих дисциплін. С. вносить вклад в теор. біологію, еволюційну теорію, охорону навколишнього середовища тощо.

Природна система органічного світу має, крім загальнонаук., велике практичне значення. З визначенням видів доводиться мати справу в с. г., *медицині*, *ветеринарії*, *геології*, галузях пром-сті, зв'язаних з переробкою органічної сировини та ін. В міру розвитку і поглиблення знань про рослинний і тваринний світ удосконалюються і погляди щодо їх еволюції, а тому, природно, уточнюється й система органічного світу

Літ.: Тахтаджян А. Л. Система и филогения цветковых растений. М. — Л., 1966; Жизнь растений, т. 1. М., 1974; Наумов Н. П., Карташев Н. Н. Зоология позвоночных, ч. 1—2. М., 1979; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981; Стейниер Р., Эдельберг Э., Ингрэм Дж. Мир микробов, т. 3. Пер. с англ. М., 1979; Джеффри Ч. Биологическая номенклатура. Пер. с англ. М., 1980. *О. П. Маркевич, В. І. Чопик* (систематика рослин)

СИСТЕ́МИ КЕРУВА́ННЯ КОСМІ́ЧНИМИ АПАРА́ТАМИ — комплекс бортових пристроїв, що підтримують близький до потрібного рух *космічного літального апарата* (КЛА). С. к. к. а. (СК) призначені для керування рухом центра мас КЛА, а також самого КЛА відносно його центра мас. СК забезпечують керування: зльотом КЛА з Землі чи з будь-якого небесного тіла; рухом КЛА по наперед заданій траєкторії (див. *Космічна навігація*); зближенням КЛА з природним чи штучним небесним тілом; *орієнтацією космічного апарата*; посадкою КЛА на Землю чи на поверхню будь-якого небесного тіла. За ступенем автоматизації СК бувають автоматичні, напівавтоматичні та ручні.

СК в широкому розумінні —сукупність наземно-космічних засобів керування дистанційного типу, які обслуговують один або кілька КЛА, та розміщених у різних геогр. точках елементів наземного забезпечення космічних польотів. Гол. метою таких СК є прийняття рішення, яке формується у вигляді команди і видається КЛА для виконання. Щоб сформувати рішення, необхідно переробити й проаналізувати певну кількість інформації, яка відображає осн. характеристики стану КЛА. Наземно-космічна система, що складається з окремо взятого КЛА і комплексу наземного забезпечення його польоту, утворює замкнутий контур керування. Кількість таких контурів відповідає кількості КЛА, що їх обслуговує комплекс наземного забезпечення, і характеризує його пропускну здатність. Див. також *Ракетно-космічна система*. *В. Г. Денисов.*

СИСТЕ́МНИЙ АНА́ЛІЗ — метод підготовки й обґрунтування рішень по розв'язанню складних комплексних проблем. Методологія С. а. грунтується на *системному підході* до вивчення явищ. Методи С. а. для розв'язання складних комплексних проблем застосовують з огляду на те, що в процесі прийняття рішень вибір треба робити в умовах невизначеності. Весь процес С. а. з кожної проблеми можна поділити на чотири стадії: постановка проблеми, визначення мети і критеріїв оцінки; структурний аналіз досліджуваної системи; розробка концепції розвитку системи і підготовка можливих варіантів; безпосередній аналіз відібраних варіантів рішень та їхніх наслідків. Розширення сфери застосування С. а. зумовлюється зростанням обсягів сусп. виробництва, ускладненням міжгалузевих зв'язків, підвищенням комплексності управління нар. г-вом тощо.

Важливе місце С. а. відводиться, напр., при використанні програмно-цільового методу, тобто розробці комплексних довгострокових програм по розв'язанню найважливіших нар.-госп. проблем. Першою такою широкою програмою був план *ГОЕЛРО*. Набутий при його складанні досвід було застосовано під час здійснення *індустріалізації* СРСР, складанні *п'ятирічних планів* розвитку народного господарства СРСР. С. а. успішно застосовують у програмуванні й перспективному плануванні, при розв'язанні задач проектування *автоматизованих систем управління*, проектуванні та реконструкції міст тощо. С. а. спирається на ряд прикладних матем. дисциплін і методів: *операцій дослідження*, метод експертних оцінок, метод критичного шляху то що. Тех. основою С. а. є сучасні обчислювальні машини та інформаційні системи. *М. Г. Чумаченко.*

СИСТЕ́МНИЙ ПІДХІ́Д — напрям у спеціальній методології *науки*, завданням якого є розробка методів дослідження й конструювання складних за організацією об'єктів як *систем*. С. п. спрямований на розкриття цілісності об'єктів, виявлення в них різноманітних типів зв'язків та зведення їх у єдину теор. картину. Виникнення й поширення С. п. було зумовлене кризою *механіцизму* в зв'язку з ускладненням завдань науки і практики. С. п. є певним етапом у розвитку методів пізнання, дослідницької діяльності, засобів опису й пояснення природи об'єктів, які аналізуються чи штучно створюються. Осн. принципи методології системного дослідження складних об'єктів, що розвиваються, розробили й реалізували основоположники марксизму-ленінізму, які, зокрема, використали їх для аналізу системи екон. відносин капіталістичного суспільства. Дослідження системних об'єктів здійснюється на основі діалектико-матеріалістичних принципів. Філос. проблематика С. п. включає аналіз гносеологічних засобів, що використовуються в системних дослідженнях, вивчення категоріального (див. *Категорія* в філософії) апарату цих досліджень. Важливе місце в системних дослідженнях посідає їхня логіко-методологічна сторона: побудова спец. ме-

тодів для вивчення системних властивостей об'єктів, логічного апарату дослідження, виявлення особливостей системних теорій. В 20 ст. принципи С. п. знайшли застосування в біології, психології, екології, мовознавстві та ін. наук. дисциплінах.

Системні ідеї було покладено в основу нових галузей знання, зокрема, *кібернетики* і *семіотики*. Сучас. розвиток С. п. в *соціології* пов'язаний з впровадженням точних методів аналізу соціальних утворень і явищ, з побудовою їхніх матем. *моделей* на підставі конкретних соціологічних і статистичних даних. На сучас. етапі С. п. розвивається гол. чином шляхом застосування його для розв'язання конкретних теор. і практичних проблем у різних галузях науки і техніки, управління соціально-екон. процесами тощо.

СИСТЕМОТЕ́ХНІКА — науково-технічна дисципліна, що вивчає питання, пов'язані з великими системами. В *кібернетиці* займається питаннями планування, проектування, конструювання та поведінки складних інформаційних і керуючих *систем*, основою яких є *електронні обчислювальні машини*. Термін «С.» виник у 60-х рр. 20 ст. в зв'язку з розвитком застосування засобів *обчислювальної техніки* та ін. засобів автоматизації в різноманітних галузях людської діяльності. Теор. фундаментом С. є *систем загальна теорія*. Функції осн. методу системного проектування виконує *системний підхід*. Гол. принципом С. є принцип максимуму ефективності системи.

При проектуванні систем єдину систему поділяють на окремі частини за функціональною ознакою, встановлюють можливі варіанти реалізації цих частин і зв'язків між ними та на заданій множині варіантів обирають найефективнішу структуру системи. Встановлення зв'язків (відношень) між частинами системи має принципове значення, тому С. можна визначити як *науку управління* зв'язками (відношеннями).

С. керується й ін. принципами: узгодження локальних критеріїв ефективності відносно глобального, оптимуму автоматизації та централізації інформації. С. виробила осн. етапи виконання проектних робіт, що охоплюють дослідження об'єкта автоматизації: розробку нормативно-алгоритмічних моделей створення баз даних, проектування організаційних структур, забезпечення надійності функціонування систем в цілому. *В. І. Скурихін.*

СИ́СТОЛА (від грец. συστολή — скорочення) — скорочення м'язів *серця*, що настає після їхнього розслаблення (*діастоли*). Спочатку відбувається С. передсердь, потім С. шлуночків. У людини при частоті серцевих скорочень 75 на 1 хв С. передсердь триває 0,1 с, С. шлуночків — 0,3 с. В результаті С. кров виштовхується в артеріальну систему.

СИСУНЕ́НКО Віра Архипівна (18.IX 1910, с. Дігтярі, тепер смт Срібнянського р-ну Черніг. обл.— 26.VI 1978, м. Луцьк) — укр. рад. майстер декоративного ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). За ескізами С. на ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня у Дігтярах створювали плахтові килими і тканини.

СИСУНЕ́НКО Параска Павлівна [н. 20.I (2.II) 1915, с. Дігтярі, тепер смт Срібнянського р-ну Черніг. обл.] — укр. рад. майстер нар. декоративного ткацтва, засл. майстер нар. творчості УРСР (з 1960). На ф-ці худож. виробів ім. 8 Березня у Дігтярах працює з 1928. Виготовляє плахтово-перебірні килими, перебірні скатерті, наволочки, покривала, плахти.

СИТА́ЛИ, склокристалічні матеріали — матеріали, одержувані регульованою об'ємною *кристалізацією* скла. Складаються з однієї або кількох кристалічних *фаз* (розмір *кристалів* не перевищує звичайно 1 мкм), рівномірно розподілених у скловидній фазі (вміст її, як правило, менше 50% за об'ємом). Є С. технічні (на основі штучних композицій з різних хім. сполук — окислів, солей), петроситали (з гірських порід — базальтів, діабазів тощо) і *шлакоситали*. Вироби з С. (листи, плити, панелі, труби тощо) виготовляють переважно методами звичайної скляної (див. *Скло неорганічне*) або керамічної (див. *Керамічні матеріали*) технології. С. характеризуються високими міцністю (на стиск — до 1000 МПа і більше, на згин 100—200 МПа), твердістю, добрими електроізоляційними властивостями, хім. і термічною стійкістю, низьким температурним коеф. розширення, водо- і газонепроникністю. Залежно від властивостей С. використовують у буд-ві, як *радіопрозорі матеріали*, при виготовленні електровакуумних приладів, конденсаторів, високовольтних ізоляторів, деталей теплообмінних апаратів, хім. насосів, дзеркал телескопів, виробів побутового призначення тощо.

СИТЕ́НКО Михайло Іванович [31.X (12.XI) 1885, с. Рябушки, тепер Лебединського району Сумської обл.— 13.I 1940, Харків] — укр. рад. ортопед, чл.-кор. АН УРСР (з 1935), заслужений діяч науки УРСР (з 1936). Закінчив мед. ф-т Харків. ун-ту (1910); з 1911 працював у Харків. жіночому мед. ін-ті; 1914—18 перебував на військовій службі; з 1921 був гол. лікарем Харків. медико-механіч. ін-ту; з 1926 — директор Н.-д. ін-ту ортопедії та травматології у Харкові і одночасно Харків. ін-ту удосконалення лікарів. Праці С. присвячені питанням воєнно-польової хірургії, кісткової пластики, псевдоартрозів, уроджених деформацій та ін. Запропонував кілька ортопедичних операцій. В 1940 ім'я М. І. Ситенка було присвоєно Укр. н.-д. ін-ту ортопедії та травматології у Харкові.

СИТЕ́НКО Олексій Григорович (н. 12.II 1927, с. Нові Млини, тепер Борзнянського району Чернігівської області) — укр. рад. фізик-теоретик, академік АН УРСР (з 1982). Після закінчення (1949) Харків. ун-ту працював у ньому. В 1961—67 — зав. відділом Ін-ту фізики АН УРСР, з 1968 — Ін-ту теор. фізики АН УРСР, одночасно професор Київ. ун-ту. Наук. праці — з теор. ядерної фізики і фізики плазми. Створив теорію дифракційних ядерних процесів при високих енергіях. Спільно з О. І. *Ахієзером* передбачив дифракційне розщеплення дейтрона. Розробив електродинаміку магнітоактивної плазми, вперше ввів для неї тензор діелектр. проникності. Розвинув теорію електромагн. флуктуацій у плазмі і передбачив у ній комбінаційне розсіяння електромагн. хвиль. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Премія ім. К. Д. Синельникова АН УРСР, 1976.

Тв.: Электромагнитные флуктуации в плазме. Х., 1965; Теория рассеяния. К., 1975; Флуктуации и нелинейное взаимодействие волн в плазме. К., 1977; Теория ядерных реакций, кн. 1—2. К., 1978 [у співавт.].

СИ́ТЕЦЬ (від голл. sits; першоджерело: санскр. cimpac — строкатий) — легка *бавовняна тканина* полотняного *переплетення ниток*. Буває гладкофарбованим і вибивним; м'яким, жорстким і лощеним. З С. шиють літні жіночі і дитячі плаття, чоловічі сорочки, постільну білизну тощо.

СИ́ТІН Іван Дмитрович [24. I (5.II) 1851, с. Гнєздниково, тепер Солігаличського р-ну Костром. обл.— 23.XI 1934, Москва] — рос. видавець-просвітитель. У 1876 відкрив свою літографію і став випускати лубочні картинки (див. *Лубок*). У 80-і рр.— найпопулярніший у Росії видавець лубочних, т. з. народних книжок. Видавав книги з найрізноманітніших галузей і періодику, з 90-х рр.— шкільні підручники, дит., наук.-популярні і прикладні книги, в т. ч. серію «Бібліотека для самоосвіти», «*Народную энциклопедию научных и прикладных знаний*». Серед видань С.— зібрання творів О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, Л. М. Толстого, Військова енциклопедія, Дитяча енциклопедія тощо. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції брав активну участь у рад. видавничій справі.

Тв.: Жизнь для книги. М., 1960.

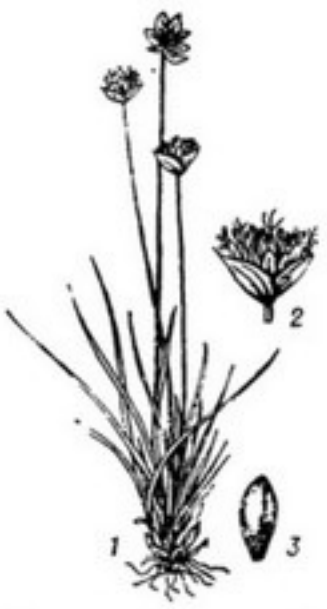
О. Г. Ситенко.

К. М. Ситник.

СИ́ТКІВЦІ — селище міського типу Немирівського р-ну Вінн. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,8 тис. ж. (1982). Точна дата виникнення С. невідома. На поч. 16 ст. С.— укріплений замок на межі Вінн. і Гайсинського повітів. Належали *Великому князівству Литовському*, після *Люблінської унії 1569* — у складі *Речі Посполитої*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1956 С.— с-ще міськ. типу. У С.— цукр., хлібний і 2 цегельні з-ди, лісництво, виробниче відділення Немирівської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. школи, лікарня, поліклініка. Будинок культури. клуб, кінотеатр, 2 бібліотеки.

СИ́ТНИК Костянтин Меркурійович (н. 3.VI 1926, м. Луганськ, тепер м. Ворошиловград)— укр. рад. ботанік — фізіолог рослин, акад. АН УРСР (з 1973), віце-президент АН УРСР (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив Ворошиловградський пед. ін-т (1949). З 1950 працює в Ін-ті ботаніки АН УРСР (у 1960—

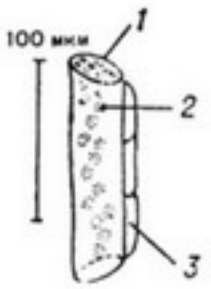

Ситник трилусковий:
1 — загальний вигляд рослини;
2 — суцвіття;
3 — плід.

79 — зав. відділом, з 1970 — директор). У 1966—70 — гол. учений секретар Президії АН УРСР, у 1972—74 — академік-секретар Відділення заг. біології. Осн. наукові праці присвячені фізіології росту і розвитку рослин, екології рослин, охороні природи, заг. аспектам розвитку сучас. фітобіології. Президент Укр. (з 1972) та віце-президент Всесоюзного (з 1973) ботанічних т-в. Депутат та Голова Верховної Ради УРСР 10-го скликання. Делегат XXVI з'їзду КПРС та XXVI з'їзду Компартії України. Член ЦК Компартії України (з 1981). Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1979; премія ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1975. *І. О. Дудка.*

СИ́ТНИК (Juncus) — рід рослин родини ситникових. Багато-, рідше однорічні трави з трубчастими, стебловидними або більш-менш видовженими лінійними листками. Квітки непоказні, поодинокі або в пучках, зібраних у головчасті, зонтиковидні чи волотеві суцвіття. Плід — коробочка. Понад 250 видів, з них в УРСР — 30. Ростуть на вологих місцях — луках, болотах, берегах водойм. На вологих місцях гірських лук Карпат поширений С. тридусковий (J. triglumis).

СИТОВИ́ДНІ ТРУ́БКИ, решітчасті трубки — основні провідні елементи *лубу* квіткових рослин. С. т. складаються з видовжених тонкостінних живих клітин (члеників), з'єднаних торцевими ділянками, що являють собою ситовидні пластинки, які містять ситовидні поля з наскрізними отворами і нагадують сито (решето), звідки і їх назва. Діаметр С. т. 20—30 мкм. При груповому розміщенні С. т. в рослині ситовидні поля можуть утворюватися на бічних стінках, суміжних з ін. С. т. Отвори ситовидних полів вкриті калозою (за хім. властивостями подібною до целюлози), кількість якої з переходом до стану спокою (див. *Спокій* у рослин) збільшується, внаслідок чого отвори поступово закупорюються, а після закінчення періоду спокою кількість калози зменшується і С. т. знову функціонують (у деяких деревних рослин). У більшості рослин С. т. функціонують лише протягом одного *вегетаційного періоду*. С. т. більшою мірою спеціалізовані до позловжнього проведення розчинів, ніж ситовидні клітини голонасінних і нижчих судинних рослин, ситовидні поля яких містяться переважно на бічних стінках і не групуються у вигляді ситовидних пластинок.

Ситовидні трубки.
Членик ситовидної трубки у флоемі Robinia pseudoacacia:
1 — ситовидна пластинка;
2 — бічне ситовидне поле;
3 — клітина-супутник.

СИТОВИ́Й АНА́ЛІЗ — метод визначення крупності подрібнених матеріалів просіюванням їх через стандартні комплекти сит. Часто з нього починається аналіз гранулометричний (див. *Гранулометрія*). При С. а. користуються ситами з дротової сітки або (для грубих фракцій) тонких металевих пластин з отворами. Закономірність зміни величини отворів сит у комплекті встановлюють за спец. шкалою. В ній розмір отворів зазначають у лінійних одиницях, переважно міліметрах (0,04—10 мм), рідше вказують номер сітки. Число отворів наводять на одиницю довжини або площі сита. Підготовка проб матеріалу для С. а. полягає у сортуванні матеріалу за ступенем збагаченості його пилуватими і глинистими частинками, у вилученні цих частинок, просушуванні матеріалу до повітряносухого стану, відбиранні середньої проби. Розрізняють С. а. «сухий» (безпосереднім просіюванням проби матеріалу крізь сито) і «мокрий» (намочуванням відібраної проби водою і подальшим пропусканням її разом з водою крізь сито). Просіюють матеріал ручним способом, на вібраційних *грохотах* або у *класифікаторах*. Результати С. а. обробляють методами *математичної статистики*. С. а. використовують у пром-сті буд. матеріалів, порошковій металургії, гірничій справі тощо.

Г. Ф. Виноградов.

Сіаманг зрослопалий.

СИ́ФІЛІС (від назви поеми італійського лікаря Дж. Фракасторо «Сифіліс, або Французька хвороба», яка вийшла у Вероні 1530 і містила опис хвороби якогось пастуха на ім'я Сифілус), люес (від лат. lues — зараза)—хронічна інфекційна венерична хвороба, що характеризується ураженням усіх органів і систем організму. Збудник С. — *спірохета бліда* (трепонема), яка у зовнішньому середовищі швидко гине від висихання, тому імовірність зараження через різні предмети мала. Джерелом інфекції є хвора людина. Зараження С. відбувається здебільшого при статевих зносинах, рідше — через дрібні ушкодження шкіри і слизової оболонки рота, заднього проходу та ін. Клініка захворювання характеризується чергуванням активних проявів хвороби з прихованими (латентний С.). Через 3—4 тижні після зараження (наприкінці *інкубаційного періоду*) на місці проникнення спірохет в організм, здебільшого в ділянці статевих органів, з'являється щільна, безболісна ерозія або виразка — *шанкер твердий* і поступово збільшуються лімфатичні залози. Згодом (через 6—9 тижнів) первинний період змінюється вторинним, під час якого на протязі 2—3 років на шкірі і слизових оболонках хворого періодично з'являються і зникають плямисті, вузликові та гноячкові висипання (сифіліди). На 3—10 році хвороби спостерігається третинний період, який характеризується утворенням на шкірі, слизових оболонках, у кістках своєрідних гум (сифілом — вузлоподібне розрощення сполучної тканини, що виникає у пізніх періодах С.). При цьому уражаються і внутр. органи (печінка, серце), нервова система. С. небезпечний не тільки своїми наслідками для здоров'я людини, що захворіла, а й для її нащадків (вроджений С.). Діти у хворих на С. батьків можуть бути сліпими, глухонімими, мати фізичне каліцтво, тяжкі ураження серцево-судинної, нервової, ендокринної систем, народжуватися нежиттєздатними.

Лікування: чим раніше розпочато лікування хворого на С., тим воно ефективніше. Лікування провадять в стаціонарі протисифілітичними засобами. Див. ст. *Венеричні хвороби.*

В. Г. Коляденко.

СИФО́НОВІ ВО́ДОРОСТІ (Siphonophyceae) — клас з відділу *зелених водоростей*. До С. в. відносять сифональні, дезикладальні, а часом також сифонокладальні водорості. С. в. характеризуються неклітинною (сифональною) будовою тіла індивідів, яке нерідко складно побудоване, але становить начебто одну гігантську «клітину», рідше поділене своєрідними перегородками на ділянки (сегменти). Розмноження нестатеве та статеве. Бл. 400—500 видів, пошир. переважно в теплих морях. Представники С. в.: ацетабуларія — популярний об'єкт різноманітних досліджень, зокрема вивчення ролі ядра в регуляції росту клітин, та *каулерпа*. Іл. див. до ст. *Водорості*, т. 2, с. 352—353.

СИФОНОФО́РИ (Siphonophora) — підклас безхребетних тварин класу *гідрозой* типу *кишковопорожнинних*. Колоніальні організми (довж. до 2—3 м, з щупальцями — до 20 м), складаються з головного витягненого стовбура, на якому сидять численні особини (зооїди), що мають різну будову та фізіол. функції (див. *Поліморфізм*). Тіло прозоре, окремі частини його яскраво забарвлені, як напр. у португальського корабліка (Physalia). С.— мешканці *плейстону*; поширені переважно в теплих морях. Живляться безхребетними, дрібними рибами, яких паралізують за допомогою жалких клітин, розміщених на щупальцях. Розмноження нестатеве (пупкуванням, відокремленням групи особин, т. з. кормідій) і статеве (личинка — *планула*). Підклас включає 2 ряди з бл. 50 родинами, що об'єднують 250 видів. В СРСР — 3 види. С. як активні хижаки відіграють чималу роль у морських *екосистемах*. За характером руху С. являють живі моделі плаваючих конструкцій в океані і тому є об'єктами досліджень з *біоніки*.

Б. М. Мазурмович.

СИЦЯ́НКО Йосип Семенович (р. н. невід. — п. 1886) — укр. лікар. Закінчив мед. факультет Моск. ун-ту (1851); згодом — викладач Харків. ун-ту. Докторська дисертація С. присвячена хворобам, що супроводяться переміжною гарячкою (Москва, 1856). Працював над питанням електролікування, досліджував діяння електричного струму на організм людини.

СИЧ — збірна назва птахів трьох родів род. *сов'ячих:* сича горобиного (Glaucidium), сича хатнього (Athene) та сича мохноногого (Aegolius), поширених в Євразії, Пн. Африці, подекуди в Пн. Америці. На Україні поширений сич хатній (A. noctua). Довж. тіла 23—27,5 см, маса 150—190 г. Голова без пір'яних вушок. Пальці вкриті волосовидними щетинками. Оперення в осн. темно-буре з білуватими пістрявинами. Гніздиться в будівлях, зрідка дуплах дерев, щілинах урвищ, у скелях. Кладка у травні з 4—8 яєць, насиджують самець і самка бл. 30 діб. Живиться С. переважно мишами, почасти комахами. *В. М. Зубаровський.*

СИЧО́ВСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода молочно-м'ясного напряму продуктивності. Виведена в Смоленській обл. схрещуванням місцевої худоби з плідниками *симентальської породи* і наступним розведенням *помісей* «в собі». Як породу затверджено 1950. Масть переважно полово-ряба, буває і червоно-ряба. Тварини міцної будови, голова велика, лоб широкий, груди глибокі, круп рівний, прямий. Жива

Корова сичовської породи.

маса бугаїв 850—1000 кг, корів 500—600 кг. Середньорічний надій 3500—4500 кг молока жирністю 3,8—3,9%. Тварини С. п. невибагливі, витривалі, мають добрі м'ясні якості. Розводять в Смоленській, Рязанській, Калінінській областях РРФСР та деяких районах БРСР.

СИЧУА́НЬ — провінція на Пд. Зх. Китаю. Площа 570 тис. км². Нас.— 99,7 млн. чол. (1982, найбільша за кількістю жителів провінція країни). Адм. ц.— м. Ченду. Більша частина території розташована в улоговині, оточеній горами. На Зх.— відроги Тібетського нагір'я. Найбільша річка — Янцзи. С.— важлива пром. база країни. Видобувають кам. вугілля, заліз. руду, нафту, природний газ, кольорові метали, кам. сіль, азбест, фосфорити. Обробна промисловість представлена металург., маш.-буд., хім., нафтогазовими, буд. матеріалів, деревообр., текст., харч. та ін. підприємствами. Кустарні промисли. ГЕС. Осн. пром. центри — Ченду, Чунцін, Цзигун, Лучжоу. Розвинуте с. г., гол. чин. рослинництво. Осн. культури: рис (на Пд. збирають по два врожаї на рік), кукурудза, пшениця, гаолян, ячмінь, бобові, батат. Вирощують також рапс, цукр. тростину, цитрусові, чай, бавовник, тютюн. Шовківництво. В горах—збір плодів тунгового дерева для виробн. тунгової олії. Розводять свиней, велику рогату худобу (гол. чин. тяглову) і птицю. Судноплавство по р. Янцзи. *М. В. Фурманов.*

СИЧУ́Г — останній, четвертий, відділ складного шлунка *жуйних* тварин, що відповідає однокамерному залозистому шлункові більшості ссавців. Сполучається з *книжкою* і *дванадцятипалою кишкою*. Слизова оболонка С. молодих тварин виробляє хімозин (див. *Сичужний фермент*). Їжа в С. перетравлюється під впливом *шлункового соку*.

СИЧУ́ЖНИЙ ФЕРМЕ́НТ, хімозин, ренін — фермент класу *гідролаз*. Розщеплює пептидні зв'язки; за специфічністю дії С. ф. аналогічний *пепсину*. Утворюється з прореніну. Молекула С. ф. складається з поліпептидного ланцюга, в якому більшість становлять кислі амінокислотні залишки. С. ф. вперше був виділений в кристаліч. стані з *сичуга* теляти (звідси назва; в сучасній наук. літературі вживається термін х і м о з и н). С. ф. спричинює зсідання молока, тому застосовується в сироварінні.

СІ — див. *Міжнародна система одиниць*.

СІАМА́НГ, зрослопалий гібон (Siamanga, синонім Symphalangus) — рід *людиноподібних мавп* підродини гібонових. 1 вид — С. з р о с л о п а л и й (S. syndactylus), поширений на о. Суматра та п-ові Малакка. Довж. тіла до 1 м, маса до 13 кг; волосяний покрив довгий, кошлатий, блискучо-чорного кольору; характерне зрощення 2-го і 3-го пальців стопи (звідси й друга назва); мають дуже довгі верхні кінцівки, є сідничні мозолі. С.— стадні тварини, живуть в лісах, живляться переважно рослинною їжею. Сезонності розмноження немає; у виплоді 1 маля. Деякі дослідники виділяють в роді 2 види: клосів С. (S. klossi) і зрослопалий С. (S. syndactylus). С. як нечисленні тварини занесені до *Червоної книги*.

СІА́МСЬКА ЗАТО́КА — затока на Зх. Пд.-Китайського м., між півостровами Малакка та Індокитай. Довж. 720 км, шир. біля входу бл. 400 км, глиб. до 70 м. Найбільший порт — м. *Бангкок*.

СІА́МЦІ, кхонтаї — нація, основне населення Таїланду. Живуть також у Малайській Федерації та Бірмі. Заг. чисельність С.— 24,7 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *тайською мовою*. За релігією С.— буддисти. Предки С.— племена, які переселились у 1-му тис. до н. е. з Пд. Китаю в район тепер. проживання, де вони змішалися з місц. населенням. В 13—14 ст. у С. виникли держ. утворення; С. сформувалися в народність. Осн. заняття С.— зрошуване землеробство, тваринництво, рибальство, ремесла; частина С. працює в пром-сті. Про історію, господарство, культуру С. див. *Таїланд*.

СІА́НЬ — місто в центр. частині Китаю, адм. ц. провінції Шеньсі. Розташоване в долині р. Вейхе. Залізнична станція, вузол автошляхів. 2,8 млн. ж. (1974). Значний центр машинобудування (верстато-, автомобіле-, тракторобудування, електротех., с.-г.; виробн. текст. машин, бурового устаткування) і текст. пром-сті. Розвинуті чорна металургія та хім. пром-сть (мін. добрива, отрутохімікати, пластмаси, миючі засоби тощо). Суконні, шкіряні, фарфорові, харчосмакові підприємства. ТЕС. Університет, інші вузи. Музей пров. Шеньсі. В С. та його околицях — істор. та художні пам'ятки, у т. ч. пагоди Даяньта і Сяояньта (707—709), танський могильний курган Шуньлін. Одне з найдавніших кит. міст. З кінця 2-го тис. до н. е. і до 10 ст. н. е. неодноразово був столицею країни.

СІБЕ́ЛІУС (Sibelius) Ян (Юхан; 8.XII 1865, м. Гяменлінна — 20.IX 1957, Ярвенпя) — фінський композитор і диригент; основоположник нац. музичної школи. У 1889 закінчив муз. ін-т в Гельсінгфорсі (Хельсінкі), вдосконалював майстерність у Берліні та Відні. Музиці С. властиві народність, органічний зв'язок з фін. муз. фольклором. Твори: 7 симфоній (1898—1924), «Куллерво-симфонія» (1892; симфонія-кантата), симф. поеми (з них 6 — за мотивами фін. нар. епосу «Калевала»; «Фінляндія», «Дочка Півночі»), концерт для скрипки з оркестром (1905), балет-пантоміма «Скарамуш» (1913), інструм. п'єси, вокально-інструм. й вокальні твори, музика до драм. вистав та ін. Ім'я С. присвоєно Муз. академії в Хельсінкі. З 1950 в Хельсінкі щорічно проводиться муз. фестиваль «Тиждень Сібеліуса».

Літ.: Ступель А. Ян Сибелиус. Л., 1982; Тавастшерна Э. Сибелиус. ч. 1. Пер. с англ. М., 1981.

Я. Сібеліус.

СІБІ́У — місто в центр. частині Румунії, адм. ц. повіту Сібіу. Розташоване на р. Чибіні (прит. Олту). Вузол з-ць і автошляхів. 153,5 тис. ж. (1977). Значний центр машинобудування (гол. чин. устаткування для металург., хім., гірничодобувної і легкої пром-сті). Розвинута текстильна і харчосмакова пром-сть. Підприємства шкіряно-взут., лісопильної, меблевої, парфюмерної пром-сті. ГЕС. Держ. філармонія. Музей Брукенталя. Архіт. пам'ятки 14—18 ст. Виникло у 14 ст. як фортеця.

СІ́БОРГ (Seaborg) Гленн Теодор (н. 19.IV 1912, Ішпемінг, шт. Мічіган) — амер. фізик і хімік, член Національної АН США (з 1948), іноз. член АН СРСР (з 1971). Закінчив (1934) ун-т в Лос-Анджелесі. Працював (з 1937) у Каліфорнійському ун-ті (з 1945 — професор, 1958—61 — президент ун-ту), 1942—46 — в Металургійній лабораторії в Чікаго, 1954—61 і з 1971 — другий директор Радіаційної лабораторії в Берклі. В 1961—71 — голова Комісії з атомної енергії США. Наук. праці з радіохімії, ядерної хімії і ядерної фізики. Спільно з Е. *Макміланом* синтезував плутоній (1940—41), спільно з ін. вченими відкрив *америцій, кюрій* (1944), *берклій* (1949), *каліфорній* (1950), *ейнштейній* (1952), *фермій* (1953), *менделевій* (1955). В наступні роки брав участь у синтезуванні більш важких елементів. Нобелівська премія, 1951 (спільно з Е. Макмілланом).

СІВА́ЛКА — машина для рівномірного висівання насіння сільськогосподарських і лісових культур, а також мінеральних добрив з загортанням їх у грунт на необхідну глибину. За способом сівби С. поділяють на рядкові, вузькорядні, гніздові, пунктирні (точного висіву) і розкидні (для висівання трав і добрив); за призначенням — на зернові, у т. ч. комбіновані зернотукові з одночасним висівом насіння основної культури, мінеральних добрив і підсівом насіння трав; С. для сівби просапних культур (*бурякова сівалка, кукурудзяна сівалка, овочева сівалка*); С. спеціального призначення — лісові (див. *Лісові машини*), парникові (див. *Парникова сівалка*) тощо. За способом агрегатування з тракторами С. поділяють на причіпні

Сифонофори.
А. Схема будови колонії:
1 — плавальний міхур (пневматофор); *2* — плавальні дзвони (нектофори); *3* — статева особина (гонофор); *4* — годуюча особина (гастрозоїд); *5* — щупальця; *6* — покривна пластинка; *7* — видільна особина з щупальцем; *8* — стовбур.
Б. Португальський кораблик (Physalia).

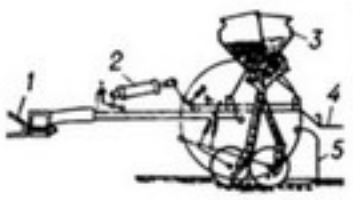

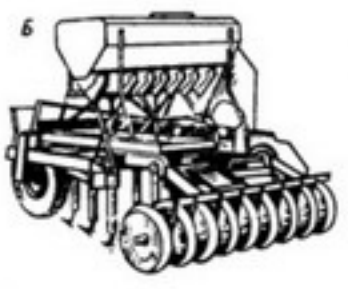
Сич хатній.

В. М. Сівач.

Сівалка.
А. Універсальна зерно-тукова сівалка СЗ-3,6. Загальний вигляд і технологічна схема:
1 — причіпна скоба;
2 — гідроциліндр;
3 — зерно-туковий ящик;
4 — підніжна дошка;
5 — пружинний загортач.
Б. Сівалка-культиватор СЗС-2,1.

і навісні; за типом висівних апаратів — на С. з котушковим висівним апаратом і С. з дисковим висівним апаратом; за типом сошників — на дискові і анкерні. Всі зернові С. за процесом роботи і будовою подібні. Базовою конструкцією є С. зерно-тукова універсальна СЗ-3,6 (мал.) і її 9 модифікацій. Вона найпоширеніша в СРСР, у т. ч. на Україні. Призначена для сівби зернових, льону, трав, рису та ін. культур. СЗ-3,6 — це 24-рядна С. з шириною захвату 3,6 м. Гідрофікована, підняття і опускання дискових сошників здійснюють за допомогою виносних гідроциліндрів, що ними керують з кабіни тракториста; має автоматичний сигнальний пристрій і автоматичний контроль за висівом насіння та роботою сошників. Продуктивність до 5 га/г. В р-нах, де землі піддаються вітровій *ерозії ґрунту*, для сівби зернових культур широко застосовують комбіновані сівалки-культиватори рядкові СЗС-2,1 (мал.), призначені для роботи на ґрунтах, оброблених безполицевими знаряддями. Цими С. можна також висівати насіння навіть на незлущеній стерні, бо вони одночасно з сівбою розпушують ґрунт, підрізають бур'яни, вносять в рядки мінеральні добрива і прикочують засіяні рядки. Застосовують також і плуг-С., лущильник-С. і ін. нові сівалки, що забезпечують мінімальний *обробіток ґрунту*.

С. О. Карпенко.

СІВАПІТЕ́К (від назви місця знахідки — Сівалікських гір у Гімалаях і грец. λίθηκος — мавпа) — рід викопних *людиноподібних мавп*; відомо кілька видів з міоцен. відкладів Пд. Азії і Сх. Африки. Рештки С. представлені гол. чин. щелепами і зубами. Нижня щелепа масивна і висока. Зуби мають риси подібності як із зубами людиноподібних мавп (напр., дуже масивне конічне верхнє ікло), так і людей (кутні зуби широкі, передкутні — двогорбикові, відносно невеликі). Як і *дріопітеки*, С. вважаються предковими формами сучас. людиноподібних мавп, зокрема *орангутанів*.

В. Д. Дяченко.

СІВА́С — місто в центр. частині Туреччини, адм. ц. ілу Сівас. Залізнична станція, вузол автошляхів. 170,5 тис. ж. (1978). Маш.-буд. (у т. ч. вагонобуд. і паровозорем. з-ди), металообр., цем., деревообр., текст. і харчова пром-сть. Кустарні промисли, зокрема килимарство. Торг. центр с.-г. району.

СІ́ВАЧ Валерій Миколайович (н. 27.I 1929, м. Свердловськ) — рос. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1983). Після закінчення 1952 Ленінгр. театр. ін-ту працював у Свердл. драм. театрі. З 1965—в Київ. рос. драм. театрі ім. Лесі Українки. Ролі: Глумов («На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського), Рощин («Хоління по муках» О. Толстого), художник Федір («Далекі вікна» Собка), дон Карлос («Дон Карлос» Шіллера).

СІВБА́ — розподіл насіння по площі і загортання його в ґрунт на задану глибину. С.— одна з важливих с.-г. робіт, від якості та своєчасності проведення якої значною мірою залежить рівень урожаю. Розрізняють 2 осн. способи С.— розкидний — найпростіший, насіння розкидають по поверхні ґрунту і загортають бороною, при цьому сходи з'являються неодночасно і недружно внаслідок нерівномірного загортання насіння в ґрунт, що приводить до зниження врожаю; рядковий — осн. спосіб С. Він буває суцільний рядковий (див. *Рядкова сівба*), вузькорядний (з міжряддями 75 мм), а також перехресний (див. *Перехресна сівба*), широкорядний (з міжряддям 450 мм і більше), стрічковий (див. *Стрічкова сівба*), пунктирний (див. *Пунктирна сівба*) та ін. За строками проведення розрізняють: весняну С. ярих культур; літню С. багаторічних трав по парах та ін. культур для одержання другого врожаю в один рік (див. *Післяукісні посіви*, *Післяжнивні посіви*, *Повторні посіви*); осінню С. озимих культур (пшениці, жита, ріпака). Найпоширеніша на Україні осіння С. Осн. агротех. вимоги до С.: дотримання оптимальних її строків, встановлених норм висіву насіння, прямолінійність рядків, рівномірне загортання насіння у зволожений шар ґрунту.

Літ.: Бугай С. М., Рослинництво. К., 1978; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980.

Див. також літ. до ст. Агротехніка.

Н. А. Федорова.

СІ́ВЕРС Рудольф Фердінандович [11 (23).XI 1892, Петербург — 8.XII 1918, Москва] — рад. військ. діяч, герой громадянської війни. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. У революц. русі з 1914. Після Лютневої революції 1917 — редактор більшовицької газ. «*Окопная правда*». Під час *липневих днів 1917* заарештований. Визволений під час Жовтневого збройного повстання в Петрограді. На чолі загонів червоногвардійців і матросів брав участь у придушенні *Керенського — Краснова заколоту 1917*, в листопаді 1917 — лютому 1918 — у розгромі *каледінщини* в Донбасі і на Дону, в березні — квітні 1918 на чолі 5-ї Укр. рад. армії — в боях проти австро-нім. окупантів, улітку 1918, командуючи 1-ю Особливою укр. бригадою,— проти білокозачих військ Краснова. 15.X 1918 в бою був тяжко поранений. Похований 1919 на *Марсовому полі* в Петрограді.

СІ́ВЕРСЬК — місто Артемівського р-ну Донец. обл. УРСР, на р. Бахмутці (прит. Сіверського Дінця). Залізнична станція. Засн. 1913 під назвою Яма у зв'язку з будівництвом доломітного заводу. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1961 С.— місто. З 1973 має сучас. назву. У місті — доломітовий комбінат, цегельний цех Деконського комбінату буд. матеріалів, пром. комбінат, виробниче відділення Артемівської райсільгосптехніки, комбінат побутового обслуговування. Профес.-тех. уч-ще, 5 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Палац культури, клуб, кінотеатр, Палац спорту, 9 б-к. Музей В. М Сосюри (у с. Чорногорівці, тепер у складі С., пройшли дитячі роки поета).

СІ́ВЕРСЬКЕ КНЯЗІ́ВСТВО, Новгород-Сіверське князівство — одне з удільних князівств *Чернігово-Сіверської землі* з центром у м. Новгороді-Сіверському. Виникло 1096. Спочатку займало територію по р. Снові й серед. течії Десни, з серед. 30-х років 12 ст.— по р. Сейму. До складу С. к. в окремі роки входила територія *в'ятичів*. У 40—50-х рр. 12 ст. С. к. відокремилося від Чернігівської землі. С. к. вело постійну боротьбу проти кочових племен, яскравий епізод якої — похід кн. *Ігоря Святославича* 1185 — описано в «*Слові о полку Ігоревім*». У 1238 тер. С. к. увійшла до складу Брянського князівства, в 2-й пол. 14 ст. її захопило *Велике князівство Литовське*; 1503 ця територія відійшла до Рос. д-ви. Після тимчасового перебування в складі Польщі (1618—48) була за *Андрусівським перемир'ям 1667* остаточно закріплена за Росією.

СІ́ВЕРСЬКИЙ ДОНЕ́ЦЬ — права найбільша притока *Дону* (бас. Азовського м.). Довж. 1053 км, площа бас. 98,9 тис. км². Бере початок на Середньоросійській височині в межах Белг. обл. РРФСР. Далі тече тер. Харків., Донец. і Ворошиловгр. областей УРСР та Ростов. обл. РРФСР і впадає в Дон двома рукавами. У серед. течії ширина С. Д. становить 60—110 м, пересічні глиб. 1,5—2,2 м, на плесах — до 4 м, на перекатах — менше 1 м. У заплаві багато стариць, озер, боліт. У нижній течії русло ріки розширюється до 200—250 м. Гол. притоки: Оскіл, Красна, Айдар, Деркул, Калитва (ліві); Уди, Можс, Казенний Торець, Луганка, Велика Кам'янка, Кундрюча (праві). Живлення С. Д. переважно снігове (до 65%) та грунтове (33%). Замерзає у грудні—січні, скресає у березні. Пересічна витрата води у гирлі 160 м³/с. Річний стік понад 5 км³. С. Д.— важливе джерело водопостачання м. Харкова та зрошування с.-г. угідь. У бас. С. Д. споруджено *Печенізьке водосховище*, *Червоноосківське водосховище* та ін. Для водопостачання Донбасу та формування стоку Дону велике значення має *Сіверський Донець — Донбас канал*, який значно збільшив свою водопропускну здатність після введення в дію першої черги *Дніпро — Донбас каналу*, з'єднаного з С. Д. Ріка судно-

Ріка Сіверський Донець.

плавна від гирла до м. Донецька Ростов. обл. (тут споруджено шлюзи); у гирлі — порт Усть-Донецький. На С. Д. розташовані міста Бєлгород, Чугуїв, Готвальд, Ізюм, Лисичанськ, Кам'янськ-Шахтинський, Біла Калитва. С. Д. та його береги мають велике рекреаційне значення.

На С. Д. з 1981 діє перша в країні автоматизована система управління водоохоронним комплексом (на ділянці Слов'янськ — Світличне). Інформація про фіз., хім. і гідрологічні характеристики ріки дає можливість оцінювати, прогнозувати і поліпшувати властивості води Сіверського Дінця.

В. П. Замковий.

СІВЕ́РСЬКИЙ ДОНЕ́ЦЬ — ДОНБА́С КАНА́Л — канал у Донец. обл. УРСР. Траса каналу проходить по заплавах річок Сіверського Дінця і Казенного Торця та вододілах річок Казенного Торця, Бахмутки, Кривого Торця. Воду для каналу забирають з Сіверського Дінця (в районі смт Райгородок). Буд-во каналу здійснювалося в дві черги протягом 1954—58. Довж. С. Д.— Д. к. 131,6 км, у т. ч. 101,4 км у відкритому грунті, з них 17,5 км облицьовано залізобетоном. Висота підйому води з Сіверського Дінця до м. Донецька становить 248 м, пропускна спроможність — 25 м³/с. Після буд-ва першої черги *Дніпро — Донбас каналу* пропускна спроможність С. Д. — Д. к. збільшилась до 43 м³/с. До гідротех. комплексу С. Д.— Д. к. входять водозабірний гідровузол на Сіверському Дінці, магістральні трубопроводи протяжністю понад 200 км, 4 насосні й 7 фільтрувальних станцій, 13 регулювальних споруд тощо. З побудовою каналу значною мірою розв'язано проблему водопостачання Донбасу тех. і питною водою.

СІВЕРЯ́НИ — одне із східнослов'янських племен (союзів племен). У кін. 1-го тис. н. е. жили по Десні, Сейму, Сулі. Осн. заняттями були орне землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, різні ремесла. У 8 — на поч. 9 ст. С. платили данину *хозарам*. У кін. 9 ст. разом з *полянами* ввійшли до складу *Київської Русі*. Востаннє С. згадуються в літописі під 1024. Від С. походить назва *Сіверського князівства*. Осн. містами С. були Чернігів, Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський. Виявлено залишки численних поселень С. 8—10 ст. (див. *Роменські городища*) і кургани з трупоспаленнями, а також знайдено багаті скарби кін. 1-го тис. н. е., залишені сіверянами.

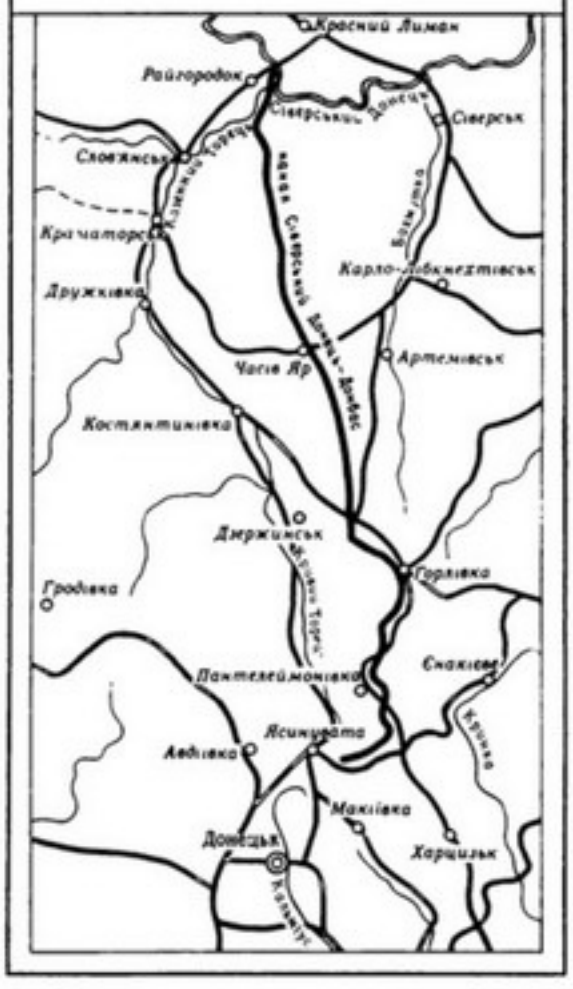
СІВОЗМІ́НА — науково обгрунтоване чергування сільськогосподарських культур і пару на території (в полях і по роках), яке супроводиться відповідною системою *обробітку грунту* і *системою удобрення* та забезпечує стабільне підвищення *родючості грунту*, зростання врожайності с.-г. культур; важлива частина *системи землеробства*. Економічною основою С. є виробництво (відповідно до плану перспективного розвитку та напряму спеціалізації г-ва) найбільшої кількості продукції високої якості з кожного гектара землі при найменших затратах праці і коштів, найраціональнішому використанні землі, робочої сили і засобів виробництва. Агротехнічні основи С. характеризуються взаємодією всього комплексу факторів, які зумовлюють високу ефективність застосування правильного набору і чергування с.-г. культур у С. До цього комплексу Д. М. *Прянишников* відносив гол. елементи наукових основ С. (хім. основи, як-от: вплив С. на умови живлення рослин, фізичні — на структуру, фіз. властивості, водний режим грунту і його стійкість проти ерозії; біологічні —біол. взаємовідношення різних рослин між собою і мікроорганізмами грунту; вплив С. на зменшення бур'янів, шкідників і хвороб с.-г. рослин), а також економічні основи С.

Повний цикл чергування с.-г. культур у полях С. наз. ротацією С.; перелік груп культур і парів за порядком їх чергування наз. схемою С. Рац. поєднання в г-ві кількох С. складає систему С. За основу класифікації сівозмін здебільшого беруть дві ознаки — типи і види С. Під типом С. розуміють групи С. різного виробничого призначення, які визначаються осн. видом виробництва с.-г. продукції (напр., зернові, технічні, кормові культури тощо). Вид С. визначається співвідношенням культур, неоднакових за біологією, технологією вирощування, впливом на родючість грунту, і чистих парів у С. Розрізняють три типи С.: польові, кормові, спеціальні. У польових С. вирощують переважно зернові і технічні культури, на Україні, крім того,— і кормові культури. Кормові С. запроваджують для виробництва зелених кормів, силосу, коренеплодів, а також сіна; певні площі в цих С. займають і зернові, технічні, овочеві та ін. культури. Залежно від розташування кормові С. бувають прифермські і лукопасовищні. До кормових С. за набором культур близькі грунтозахисні сівозміни. Спеціальні С. створюють для вирощування культур, які потребують спеціальної агротехніки або з якихось причин їх недоцільно вирощувати в загальних польових С. (потребують більш родючих грунтів, понижених елементів рельєфу тощо). За призначенням серед спец. С. виділяють овочеві, рисові, баштанні, конопляні, С. з ефіроолійними і лікарськими рослинами та ін. В кожному з цих типів можуть бути різні види С. В СРСР виділяють такі види: зерново-парові С. (кілька полів зайнято зерновими культурами і одне перебуває під чистим паром), запроваджують у посушливих р-нах Пн. Казахстану і в степу Сибіру; зерново-паро-просапні С. (крім 50—70% зернових і пару, не менше одного поля зайнято просапними культурами); зерново-просапні С. (уся площа зайнята зерновими, просапними і парозаймаючими культурами, без чистих парів), застосовують в менш посушливих районах Степу України, на Пн. Кавказі; зерново-трав'яні С. (вирощують зернові, багаторічні трави, льон), впроваджують переважно в Нечорноземній зоні та в р-нах поширення вітрової і водної *ерозії грунту*; трав'яно-просапні С. (вирощують тільки багаторічні трави — 2 і більше полів — та просапні), раціональні у р-нах зрошення і на осушених торфовищах як кормові С.; зерново-трав'яно-просапні (плодозмінні) С. (вирощують зернові, просапні, бобові культури, де зернові займають не більше половини всієї площі; це дає можливість здійснювати принцип плодозміни, тобто такий порядок чергування культур, коли висівають одну після іншої культури, різні за технологією вирощування і впливом на родючість грунту); плодозмінні С. застосовують в Нечорноземній зоні, в лісостепових р-нах Європ. частини СРСР і на зрошуваних землях; просапні С. (в них просапні культури займають всю або більшу частину ріллі), поширені в зволожених районах Пн. Кавказу і на зрошуваних землях. Просапними С. можуть бути також прифермські і спец. С. (овочеві, овочево-кормові та ін.). Сидеральні С. — поля займають сидератами (на Україні — люпин) — культурами, зелену масу яких заорюють на *зелене добриво*. Запроваджують насамперед на піщаних грунтах у районах достатнього зволоження або на зрошуваних землях. Травопільні С. (на їх полях багаторічні трави займають половину і більше площі; висівають також і зернові, однорічні трави, технічні культури), ефективні в зволожених гірських р-нах Карпат і в ін. районах України для захисту земель від ерозії грунту, а також на природних кормових угіддях і осушених заболочених землях у поліських та лісостепових р-нах респуб-

Сідач коноплевий. Верхня і нижня частини рослини.

СХЕМА КАНАЛУ
СІВЕРСЬКИЙ ДОНЕЦЬ – ДОНБАС

І. М. Сікало.

А. Сікеліавос.

Сізіф. Вазопис. Близько 420 до н. е. Музей античного ужиткового мистецтва. Мюнхен.

ліки. Сівозміни можуть мати різну кількість полів. В СРСР, у т. ч. на Україні, поширені 7—8—9—10—11-пільні С., які дають змогу вносити зміни в структуру *посівних площ*, якщо в цьому виникає необхідність. В спеціалізованих г-вах з невеликим набором с.-г. культур запроваджують С. з менш тривалою ротацією, що дає змогу збільшити розміри полів і підвищити ефективність використання засобів механізації. В г-вах проектують С. одночасно з складанням організаційно-госп. плану. Ці роботи провадяться республіканськими проектними землевпорядними ін-тами за участю спеціалістів колгоспів і радгоспів. На сучасному етапі розвитку с. г. проектування, введення і освоєння С. мають бути підпорядковані вимогам розвитку агропромислового комплексу, основним завданням якого є реалізація *Продовольчої програми СРСР*. надійне забезпечення країни продовольством і с.-г. сировиною.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Воробьев С. А. Севообороты интенсивного земледелия. М., 1979; Рубін С. С., Михаловський А. Г., Ступаков В. П. Землеробство. К., 1980; Рекомендации по внедрению интенсивных севооборотов с учетом специализации сельскохозяйственного производства Украинской ССР. К., 1981. Див. також *літ.* до ст. *Агротехніка*.

С. С. Рубін.

СІГА Наоя (20.II 1883, Ісіномакі, префектура Міягі — 21.X 1971, Токіо) — япон. письменник, член Академії мистецтв. У 1910—23 був одним із видавців журн. «Сіракаба» («Біла береза»), що відіграв важливу роль у розвитку япон. л-ри. В журналі опублікував і ряд своїх оповідань («Бритва», 1910; «Злочин Хана», 1913, та ін.). В найвідоміших романах «Оцу Дзюнкіті» (1912), «Примирення» (1917), «Шлях у нічній пітьмі» (1921—22) відтворив тяжке життя знедолених у бурж. суспільстві. Під час 2-ї світової війни відійшов від літ. діяльності. Після війни видав кілька збірок новел. Автор оповідань «Блідий місяць» (1946), «Іпомея» (1954).

Тв.: Рос. перекл.— Серая луна. В кн.: Восточная новелла. М., 1963; [Оповідання]. В кн.: И была любовь, и была ненависть. М., 1975.
Літ.: Алексеев В. П. Сига Наоя. Библиографический указатель. М., 1980.

Б. П. Яценко.

СІГБАН (Зігбан; Siegbahn) Манне Карл Георг (3.XII 1886, Еребру — 24.IX 1978, Стокгольм) — швед. фізик-експериментатор, член Швед. королівської АН (з 1922), член Лондон. королівського т-ва (з 1933), іноз. член АН СРСР (з 1958). Закінчив (1911) ун-т в Лунді, де й працював (з 1920 — професор); 1924—37 — професор ун-ту в Упсалі, 1937—64 — директор Нобелівського ін-ту фізики (Стокгольм). Осн. праці — з спектроскопії рентгенівського проміння, ядерної фізики і ядерної спектроскопії, одним із засновників якої він є. Вперше виявив дисперсію рентгенівського проміння і виконав її вимірювання, виготовив дифракційну гратку шир. 1800 поділок на 1 мм, за допомогою якої провів вимірювання довжин хвиль м'якого рентгенівського проміння. Вивчив рентгенівські спектри практично всіх хім. елементів, виявив значну кількість нових спектральних ліній. Нобелівська премія, 1924.

СІГЕР БРАБА́НТСЬКИЙ [(Siger de Brabant), бл. 1235 — бл. 1282, Орвієто] — середньовічний філософ, один із засновників зх.-європ. *аверроїзму* (розвивав його матеріалістичні та атеїстичні тенденції). Визнаючи існування бога як першопричини світу, С. Б. заперечував творення світу «з нічого» і вважав його «співвічним» богові. Бог, на думку С. Б., підлягає закономірностям, ним же встановленим (див. *Деїзм*). С. Б. стверджував вічність матеріальної природи і смертність індивідуальної душі. Відстоював учення про *двоїсту істину*. Етичне вчення С. Б., що стверджувало можливість досягнення щастя в земному житті, було спрямоване проти *містицизму* й реліг. віри в потойбічний світ. Погляди С. Б. були засуджені *Ватіканом*, його передали *інквізиції*, де він і загинув. Вчення С. Б. вплинуло на філософію *Данте, Помпонацці, Піко делла Мірандоли* та ін.

СІГЕТІ (Szigeti) Йожеф (Жозеф; 5.IX 1892, Будапешт — 20.II 1973, Люцерн, Швейцарія) — угор. скрипаль. У 1905 закінчив Будапештську муз. академію. З 1906 понад 50 років концертував у країнах всіх континентів (зокрема, 13 разів в СРСР, 1924—37; 1937 виступав у Києві). С.— видатний інтерпретатор класичної музики (Й. С. Бах, В. А. Моцарт, Л. Бетховен) та творчості композиторів новітнього часу (Б. Барток, М. Равель, С. Прокоф'єв, І. Стравінський). С. здійснив транскрипції багатьох муз. творів для скрипки. Автор ряду книг і статей з музики.

Тв.: Рос. перекл.— Воспоминания. Заметки скрипача. М., 1969.

СІГЛІГЕТІ (Szigligeti) Еде (справж. ім'я та прізв.— Йожеф Сатмарі; 8.III 1814, м. Надьварад, тепер м. Орадя, СРР — 19.I 1878, Будапешт) — угор. драматург і театр. діяч. Його трагедії, драми й комедії на істор. і сучасну йому теми становили основу репертуару нац. театру, що відігравав важливу роль трибуни передової громадсько-політ. думки напередодні революції 1848—49 в Угорщині. В перших творах (істор. драма «Ференц Ракоці II у полоні», 1848, та ін.) виступив як романтик, але вже і в них наявні сильні елементи реалізму. Гострі актуальні проблеми угорського життя звучать у соціально-викривальних драмах «Солдат-утікач» (1843), «Два пістолети» (1844), «Табунщик» (1847). Серед найвідоміших п'єс С.— «Ліліомфі» (1849), «Багато честі, та нема чого їсти» (1858), «Знайда» (1863), «Спадкоємець трону» (1868), «Страйк» (1871; один з перших в Угорщині творів про робітників). Перекладав твори зарубіжної драматургії. Автор досліджень з історії і теорії угор. театру.

К. О. Шахова.

СІГУРДССОН (Sigurðsson) Йоун (17.VI 1811, м. Пафсейрі, Зх. Ісландія — 7.XII 1879, Копенгаген; похований у Рейк'явіку) — ісландський політ. діяч і буржуазний історик, один з лідерів нац.-визвольного руху Ісландії. В 1833—35 навчався в Копенгагенському ун-ті. З 1845 — член альтингу (парламенту), з 1851 — його голова. В 1835—55 вів боротьбу за надання Ісландії обласної автономії (1848 висунув тезу про юрид. право Ісландії на повну держ. незалежність з відокремленням від Данії). С.— автор ісландської конституції (1874). Опублікував багато документів з давньої історії Ісландії.

СІД КАМПЕАДО́Р (Cid Campeador, від араб. cigi — мій господар та ісп. campeador — войовник; справж. ім'я — Родріго Діас де Бівар; н. між 1026 і 1043, Бівар, поблизу м. Бургоса — липень 1099, Валенсія) — ісп. лицар, який прославився подвигами під час *Реконкісти*. Здобув перемогу над *Альморавідами*, оволодівши 1094 Валенсією (правив нею до кінця життя). Оспіваний у нар. епосі («Пісня про мого Сіда», 1140). Образ С. покладено в основу трагедії П. *Корнеля* «Сід» (1636).

СІ́ДА, сида (Sida) — рід трав'янистих і півкущових рослин родини мальвових. Понад 150 видів (за ін. джерелами, до 300), поширений у субтропіч. і тропіч. зонах земної кулі; в СРСР (зх. райони Закавказзя) трапляється лише один дикорослий вид — С. колюча (S. spinosa). У світовому землеробстві 11 видів С. вирощуються на волокно. Найпоширеніші С. гостра (S. acuta), С. гермафродитна (S. hermaphrodita), що за якістю волокна рівноцінна канатнику, та ін. Вирощування С. як волокнистої рослини поширене в пд.-сх. частині Пн. Америки. У Мексиці С. гостру вирощують як замінник *джуту*.

СІДА́Ч (Eupatorium) — рід багаторічних рослин родини *складноцвітих*. Листки трійчасті або цілісні, супротивні. Квітки двостатеві в дрібних численних кошиках, зібраних у щитковидні волоті. Плід — сім'янка. 600 (за ін. джерелами, 1200) видів, поширений переважно в Америці. В СРСР — 3 види, з них в УРСР — один: С. коноплевий (E. cannabinum) вис. до 175 см. Росте по вологих лісах, чагарниках, берегах річок. Містить глікозид еупаторин, який надає рослині гіркого смаку. З стебел і листків цього виду одержують синю фарбу. Іл. с. 183.

СІДЗУО́КА — місто в Японії, адм. ц. префектури Сідзуока. Розташована в центр. частині о. Хонсю. Аванпорт С.— Сімідзу. Залізнична станція, вузол автошляхів, 451,9 тис. ж. (1976). Значний центр чайної пром-сті. Маш.-буд. (текст., авіац., електромашинобудування), металург. (спец. сплави), хім., деревообр., паперові, текст. і харчосмакові підприємства. Кустарне виготовлення лакованих та бамбукових виробів на експорт. Університет.

СІДЛОВИ́НА — знижена ділянка гребеня гірського хребта або височини. Утворюється внаслідок тектонічних та ерозійно-денудаційних (див. *Ерозія* в геології, *Денудація*) процесів. Часто С. використовують як перевали.

СІДЛЯ́Р Сенько (Сенько Каленикович; р. н. невід.— 1580, Львів)— укр. освітній діяч. Працював як ремісник-сідляр у львівському передмісті Підзамче. Брав участь у полеміці з католицькими богословами, написав послання до А. М. *Курбського*. Надав І. *Федорову* велику допомогу в налагодженні друкарства у Львові.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1975.

Я. Д. Ісаєвич.

СІ́ДНЕЙ, Сідні — місто на Пд. Сх. Австралії, адм. ц. штату Новий Пд. Уельс. Розташований на обох берегах зат. Порт-Джексон.

Сідней. Панорама частини міста.

Значний мор. порт, вузол з-ць і автошляхів, міжнар. аеропорт (поблизу С.). 3,3 млн. ж. (1981, з передмістями). Найбільший пром. і торг.-фінанс. центр країни. Провідні галузі пром-сті — машинобудування (у т. ч. трансп., електротех., виробн. електронного устаткування, лічильно-обчислювальних машин, інструментів, холодильників, автомобілів), чорна і кольорова металургія. Хім., гумові, текст., поліграф., швейні, шкіряно-взут., деревообробні, харч. (м'ясоконсервні, борошномельні) підприємства. Сіднейський ун-т (засн. 1850), Нац. ін-т драм. мистецтва при ун-ті, Нац. школа прикладного мистецтва, Держ. консерваторія Нового Пд. Уельсу. Численні наук. т-ва й асоціації (у т. ч. Австрал. ін-т політ. наук, Королівське істор. т-во, Геол. т-во Австралії). Б-ки: ун-ту, Публічна, Нового Пд. Уельсу та ін. Музеї: Австрал., геол., прикладних мистецтв і наук тощо. Обсерваторія. Сіднейська опера, Австрал. опера. Консерваторія. В центрі С.— еклектичні споруди 19 ст.: монетний двір (1811), госпіталь (1811), церква Сент-Джеймс (1819, арх. Ф. Х. Грінуей), собор Сент-Мері (1868—1905, арх. У. У. Уорделл). Серед сучас. споруд — численні будівлі Г. Зайдлера (переважно 60-і рр. 20 ст.). В С. багато садів і парків, найвідоміші — бот. сад, зоопарк, нац. парк. На околицях — багато мор. курортів.

СІДНИ́ЧНИЙ НЕРВ — найбільший нерв у тілі хребетних тварин і людини. Виходить у вигляді довгої гілки крижового сплетення з малого *таза* через підгрушовидний отвір, проходить каудально (див. *Каудальний*) між м'язами задньої частини стегна і іннервує їх. С. н. поділяється на загальний малогомілковий і великогомілковий нерви. Про захворювання С. н. див. *Ішіас*. Див. також *Сплетення нервові*.

СІЄ́ТЛ — місто на Пн. Зх. США, в штаті Вашінгтон. Значний мор. порт на березі зат. П'юджет-Саунд, вузол з-ць і автошляхів. Через С. проходять осн. трансп. сполучення з Аляскою. 491 тис. ж. (1976). Провідна галузь г-ва — авіаракетна (з-ди компанії «Боїнг»). Суднобуд., сталеплавильна, автоскладальна, металообр., деревообр., целюлозно-паперова, поліграф., харч. (зокрема, консервна) пром-сть. Риболовна база. Ун-т. С. засн. 1851.

СІЄНІ́Т [від грец. Συήνη — Сієна (місто в Старод. Єгипті, нині Асуан)] — глибинна магматична гірська порода. Складається гол. чин. з лужних *польових шпатів, плагіоклазів, кварцу* і кольорових мінералів (титаномагнетиту, *авгіту, біотиту, рогової обманки*). В Рад. Союзі С. є в РРФСР (на Кольському п-ові, Уралі), в Казахстані, Серед. Азії, на Україні (в Приазов'ї). Використовують як буд. матеріал. Іноді з С. пов'язані родовища *нефеліну*.

СІЄ́НСЬКА ШКО́ЛА ЖИВО́ПИСУ — італ. школа живопису доби *Відродження*. Склалася в м. Сієні, розквіту досягла в 13— 1-й пол. 14 ст. Для С. ш. ж. характерні витонченість худож. манери і емоційність образів (Дуччо ді Буонінсенья, Сімоне Мартіні). Твори окремих майстрів позначені реалістичними пошуками (брати Амброджо й П'єтро Лоренцетті). У 2-й пол. 14 ст. і особливо в 15 ст. художники С. ш. ж. намагалися подолати готичні традиції (Доменіко ді Бартоло, Маттео ді Джованні та ін.), однак основною рисою С. ш. ж. залишався декоративізм колориту і композиції (Сассетта, Джованні ді Паоло). В 16 ст. С. ш. ж. втратила своє значення.

СІЗІ́Ф (Сісіф; Σίσυφος) — у грец. міфології син *Еола*, будівник і цар Коринфу. За багатьма міфами, уславився своєю хитрістю. Найпоширенішим є міф про те, як С. одурив смерть і закував її в кайдани. Через це кілька років люди не вмирали. Тільки *Арес* визволив смерть, яка забрала з собою й С. На тому світі боги тяжко покарали С.: він мусив викочувати на круту гору величезний камінь, який, ледь досягши вершини, скочувався вниз,— і так без кінця. Звідси вирази «сізіфова праця», «сізіфів камінь» — важка, марна, нескінченна праця.

СІ́КАЛО Іван Михайлович (6.VI 1909, Сосниця, тепер смт Черніг. обл.— 24.III 1975, Вінниця) — український радянський актор, режисер, нар. арт. УРСР (з 1960). В 1935 закінчив драм. студію в Донецьку. В 1935—48 працював у різних театрах України, 1948—75 — у Вінн. укр. музично-драм. театрі ім. М. Садовського. Серед ролей — Возний («Наталка Полтавка» Котляревського), Пузир («Хазяїн» Карпенка-Карого), Самопал («Веселка» Зарудного), Павлин («Єгор Буличов та інші» М. Горького). Вистави: «Марина» М. Зарудного, «Маріне» М. Бараташвілі) та ін.

Л. І. Барабан.

СІКЕ́ЙРОС (Siqueiros) Хосе Давід (Альфаро Сікейрос; 29.XII 1898, Чіуауа — 6.I 1974, Куернавака) — мексіканський живописець і графік, один із засновників мекс. школи монументального живопису, громадський діяч, почесний член АМ СРСР (з 1967). Член Компартії Мексіки з 1922. В 1911 навчався в АМ, 1913 — у школі Санта-Аніта у Мехіко. З 1911 брав участь у революц. русі. В 1919—22 працював у Франції та Іспанії; 1921 видав у Барселоні «Маніфест революційного мистецтва». Засновник (1922) і ген. секретар (1923—25) «Революційного синдикату працівників техніки й мистецтва». З 1924 — один з керівників Мекс. комуністичної партії, гол. редактор газ. «Ель мундо». У 1930 С. було заарештовано, 1931 заслано до Таски. В 1932—34 та 1935—36 працював у США, 1937—39 — офіцер Респ. армії в Іспанії. У 1960—64 за політ. діяльність був ув'язнений. Перші твори С. виконані в традиціях старод. культури Мексіки (розписи в Нац. підготовчій школі, 1922—23; «Пролетарська мати», 1929—30; «Триптих» в Лос-Анджелесі, 1932, тощо). Емоційністю та соціальною загостреністю позначені картини «Дівчинка-мати», «Вибух у місті» (обидві — 1935), «Риданння» (1939), розписи клубу профспілки електриків, «Портрет буржуазії» (1939), фреска «Демократія в Новому світі» (Палац красних мистецтв, 1945 та 1950—51), розписи в госпіталі Ла Раса (1952—55) та в Нац. історичному музеї (1959—60); монументально-декоративна споруда «Поліфорум» (1971), всі — у Мехіко. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1966. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Мексіка*, т. 6, с. 448—449.

Літ.: Давид Сикейрос. [Альбом]. Л., 1969; Семенов О. С. Давид Альфаро Сикейрос. М., 1980.

СІКЕЛІАНО́С (Σικελιανός) Ангелос (15.III 1884, о. Левкада — 19.VI 1951, Афіни) — грец. поет. Ранні збірки — «Ясновидець» (1909), «Пролог до життя» (1915—18) та ін. Поезії С. 20—30-х рр. притаманні ліризм, закоханість в античні ідеали, радісне сприйняття світу. В останні роки перед 2-ю світовою війною творчість С. набуває трагічного забарвлення. Під час війни, коли країна була окупована, став на бік Руху Опору, брав участь у нелегальних організаціях. Оспівував мужність народу в боротьбі проти фашизму (вірші «Фронтовики», «Опір» та ін.). Вірші 40-х рр. належать до найкращих зразків грец. демократичної поезії. Відомі і його драми «Дедал на Кріті» (1943), «Сібілла» (1945), «Христос у Римі» (1946), «Смерть Дігеніса» (1947).

Тв.: Рос. перекл.— [Вірші]. В кн.: Западноевропейская поэзия XX века. М., 1977.

Т. М. Чернишова.

СІККІ́М — штат (з 1975) на Пн. Сх. Індії, у Сх. Гімалаях. Розташований на кордоні з Непалом, Китаєм і Бутаном. Площа 7,3 тис. км². Нас. 0,2 млн. чол. (1971). Адм. ц.— м. Гангток. Схили гір до вис. 900 м вкриті заболоченими вологими тропічними лісами (те-

Д. А. Сікейрос.

Д. А. Сікейрос. «Страйк шахтарів». 1952—54. Фрагмент розпису у госпіталі Ла Раса. Мехіко.

Д. А. Сікейрос. Солдат революції. 1957. Приватна збірка. Мехіко.

раї), до вис. 3500—4000 м — листопадними і хвойними лісами, вище — альп. луки. Основа економіки — с. г. На терасованих схилах і в долинах річок вирощують рис, кукурудзу, просо, батат, сою, прянощі тощо. На гірських пасовищах розводять яків і овець. У лісах — заготівлі цінних порід деревини та збирання кардамону. Видобування та переробка поліметалевих руд, обробка дорогоцінного каміння. Кустарні промисли (різьблення на дереві, роботи по сріблу, килимарство, ткацтво, виготовлення предметів домашнього вжитку тощо). Невеликі харч. підприємства. Через С. проходить найдоступніший гірський шлях між Тібетом (Китай) та Індією. Туризм.

СІКО́КУ — найменший з чотирьох великих *Японських островів*. Пл. 17,8 тис. км² (з прилеглими невеликими островами і скелями — 18,8 тис. км²). Нас. 3,9 млн. чол. (1970). Рельєф переважно гористий, заввишки до 1981 м (г. Ісідзуті). Поклади мідної руди. Клімат субтропічний, мусонний. Пересічна т-ра січня +5, +10° (у міжгірних улоговинах до —2°), липня +20, +28°. Часто бувають *тайфуни*. Річки порожисті, багатоводні, з літньою повінню. На схилах гір — субтропічні вічнозелені й листопадні широколистяні ліси. Плантації рису, сади; рибальство. Найбільші міста — Мацуяма, Імабарі, Такамацу, Токусіма, Коті.

СІКО́РСЬКИЙ (Sikorski) Владислав (20.V 1881, Тушув-Народовий, поблизу м. Сандомира — 4.VII 1943) — польс. політ. і військ. діяч, генерал. За фахом інженер. У 1922—23 — прем'єр-міністр, 1924—25 — військ. міністр. Після військ. перевороту Ю. *Пілсудського* — у відставці (з 1928), жив у Франції. В 1939—45 — прем'єр-міністр польс. емігрантського уряду (з червня 1940 — в Лондоні), військ. міністр і верховний головнокомандуючий польс. збройними силами. 30.VII 1941 підписав договір з СРСР про відновлення дипломатичних відносин. Проте уряд С. проводив і далі щодо Рад. країни ворожу політику, зокрема не визнавав возз'єднання зх.-укр. і зх.-білорус. земель з Рад. Союзом. Загинув під час авіац. катастрофи побл. Гібралтару.

СІКО́РСЬКИЙ Іван Олексійович [26.V (7.VI) 1842, с. Антонів, тепер Сквирського р-ну Київ. обл. — 14.II 1919, Київ] — вітчизн. психіатр, психолог, педагог. Батько І. І. *Сікорського*. Після закінчення 1869 мед. ф-ту Київ. ун-ту був залишений при ньому для вдосконалення фаху. З 1873 працював у Петерб. клініці І. М. Балинського. З 1885 очолював кафедру психіатрії і нервових хвороб Київ. ун-ту. В 1896 редагував заснований ним у Києві журн. «Вопросы нервно-психологической медицины». Заснував у Києві Лікувально-пед. ін-т для аномальних дітей, очолював наук. т-во психіатрів та Київ. фребелівське т-во. Один із засновників *дитячої психології* і дитячої психопатології. У 1912 створив у Києві перший у світі Ін-т дитячої психології. Автор багатьох наук. праць з психіатрії, психології, неврології. Дотримувався правих політ. поглядів.

Тв.: Сборник научно-литературных статей по вопросам общественной психологии, воспитания и нервно-психической гигиены, кн. 1—5. К.—Х., 1899—1900; Начатки психологии. К., 1909; Психологические основы воспитания и обучения. К., 1909; Всеобщая психология с физиогномикой в иллюстрированном изложении. К., 1912.

С. І. Білокінь, О. Т. Губко.

СІКО́РСЬКИЙ Ігор Іванович [13 (25).V 1889, Київ — 26.X 1972, Істон, шт. Коннектікут, США] — авіаконструктор, один з піонерів авіації. Син І. О. *Сікорського*. Під час навчання в Київ. політехнічному інституті спроектував і побудував (1908—12) кілька вертольотів, літаків-*біпланів*. Був членом *Київського товариства повітроплавання*. 29.XII 1911 на літаку власної конструкції С-6 встановив перший світовий рекорд швидкості з екіпажем (три особи) — 111 км/год. Під керівництвом С. на Російсько-Балтійському з-ді побудовано перші в світі багатомоторні літаки «Руський витязь», «Ілля Муромець» та ін. В 1918 емігрував у Францію, а 1919 — в США, де займався конструкторською і підприємницькою діяльністю (з 1939 — в галузі вертольотобудування).

СІКСТИ́НСЬКА КАПЕ́ЛА — визначна пам'ятка італ. мистецтва та архітектури у Ватікані в Римі епохи *Відродження*.

С. к. збудовано 1473—81 арх. Дж. де Дольчі. Освячено 1483 папою Сікстом IV, за ім'ям якого названо капелу. У 1481—83 стіни капели було розписано фресками з зображенням біблійних сюжетів (роботи С. Боттічеллі, К. Росселлі, Д. Гірландайо, П. Перуджіно). В 1508—12 *Мікеланджело* прикрасив розписом стелю, люнети і розпалубки, 1536—41 розписав вівтарну стіну («Страшний суд»). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Мікеланджело*, т. 6, с. 336—337.

Сікстинська капела у Ватікані в Римі. Інтер'єр.

СІ́ЛАРД (Сцілард; Szilard) Лео (11.II 1898, Будапешт — 30.V 1964, Ла-Джолла, Каліфорнія) — амер. фізик. Навчався в Будапештському технологічному ін-ті та Берлінському ун-ті (закінчив 1922). У 1925—32 працював у Берлін. ун-ті; 1933 виїхав до Англії. У 1939—42 — співробітник Колумбійського ун-ту (Нью-Йорк), 1942—46 — Металург. лабораторії в Чікаго. З 1946 — професор Чікагського ун-ту. Осн. праці — з ядерної фізики, ядерної техніки і біофізики. В 1934 відкрив (спільно з Т. Чалмерсом) явище зруйнування *хімічного зв'язку* під дією нейтронів або гамма-квантів (явище Сіларда — Чалмерса). Брав участь у створенні першого атомного реактора (1942). Досліджував регуляцію клітинного метаболізму, явище утворення *антитіл*, процеси функціонування та старіння центр. нервової системи, мол. основи пам'яті у людини. С. виступав проти застосування атомної бомби і за повну заборону ядерних випробувань.

СІЛЕ́ЗІЯ — історична слов'ян. область у верхній і середній течії р. Одри (Одер). З 10 ст. входила до складу Польщі. В 12—13 ст. поділялася на ряд удільних князівств. У 14 ст. князівства С. підпали під владу *Люксембургів*. У 1526 С., крім трьох князівств, які в кін. 15 ст. возз'єдналися з Польщею, перейшла під владу *Габсбургів*. У ході війни 1740—48 за Австрійську спадщину більшу частину С. захопила *Пруссія*, меншу — Австрія. В 1793 та 1844 в С. відбулися *сілезькі повстання ткачів*. На тер. С. проводилася примусова германізація населення. З 1742 в складі Австрії залишилися лише пд. князівства С., територія яких після розпаду Австро-Угорщини (1918) увійшла до складу Чехословаччини. Після відновлення польс. д-ви (1918) трудящі С. боролися за возз'єднання з Польщею. В 1922 *Ліга націй* передала Польщі лише ¹/₄ Верхньої С. В 1938—39 вся С. потрапила під владу фашист. Німеччини. В 1945 С. була визволена Рад. Армією. За рішенням *Потсдамської конференції 1945* більша частина С. ввійшла до складу Польщі, менша — до Чехословаччини.

СІЛЕ́ЗЬКІ ПОВСТА́ННЯ ТКАЧІ́В. Повстання 1793 — стихійний виступ селян-ткачів, до якого приєдналися широкі сел. маси. Відбулося в березні — квітні в гірських округах Сілезії, що належала Пруссії. Повстання ткачів, викликане посиленням усіх видів феод. повинностей, охопило бл. 20 тис. чол. Було жорстоко придушене прусськими військами. Повстання 1844 — перший самостійний виступ робітників Німеччини. Відбулося 4—6.VI. Причиною повстання сілезьких ткачів, які зазнавали подвійної експлуатації — з боку підприємців і поміщиків, було різке зниження заробітної плати. Центром його

стали гірські поселення Петерсвальдау і Лангебілау. Хоч повстання мало стихійний характер, у ході його виявилися класова свідомість і організованість нім. пролетаріату. Повстання 1844 було придушене прусськими військами.

СІЛЬВА Катоарге Пабліс (н. 28.IV 1923, Вадва) — діяч комуністичного руху Шрі-Ланки. Був членом Соціалістичної партії Шрі-Ланки (ств. 1935). В 1955 вступив до КП Шрі-Ланки (КПШЛ). З 1960 — член Політбюро ЦК КПШЛ, з 1977 — секретар ЦК КПШЛ з орг. питань. У 1978—79 — заст. ген. секретаря ЦК КПШЛ. З липня 1979 — ген. секретар ЦК КПШЛ.

СІЛЬСЬКА ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ — добровільні збройні формування трудящих селян у Росії та на Україні в період встановлення і зміцнення Рад. влади 1917—18. Створювалася з ініціативи і під керівництвом більшовиків. Перші загони С. Ч. г. було організовано в Центр. районі Росії в квітні — липні 1917. Під час боротьби проти корніловщини, наприкінці серпня — у вересні 1917, загони С. Ч. г. виникли на Україні, Уралі, в Сибіру та в ін. районах країни. Після повалення бурж. Тимчасового уряду в кін. 1917 — на поч. 1918 С. Ч. г. стала масовою орг-цією. В лютому — березні 1918 загони С. Ч. г. існували в більшості повітів і волостей і були осн. збройною силою місц. Рад, ревкомів і більшовицьких к-тів. На Україні масова організація загонів С. Ч. г. почалася в листопаді — грудні 1917 в тих районах, де був найбільший вплив більшовиків (Харків., Черніг., Катеринославська, Херсон. губернії). С. Ч. г. відіграла значну роль у розгромі внутр. контрреволюції, в утвердженні й зміцненні Рад. влади на селі. Більшість загонів С. Ч. г. 1918 переформовано на частини Червоної Армії.

Літ. див. до ст. *Червона гвардія*.

П. І. Гарчев.

СІЛЬСЬКЕ БУДІВНИЦТВО — галузь *будівництва*, що забезпечує створення нових і реконструкцію діючих будівель і споруд, призначених для обслуговування с.-г. виробництва і задоволення культурно-побутових потреб сільського населення. Включає зведення виробничих комплексів, будівель і споруд (тваринницьких ферм, птахофабрик, підприємств по ремонту с.-г. техніки та переробці с.-г. продуктів), водогосподарське буд-во, сільс. електрифікацію, буд-во інженерних комунікацій, житл. і культур.-побутове будівництво.

В СРСР, зокрема на Україні, С. б. склалося у самостійну галузь з власною матеріальною базою, яка здійснює буд-во на селі індустріальними методами, за *типовими проектами*, із застосуванням вогнетривких, довговічних матеріалів (каменю, цегли, черепиці, шиферу) та ефективних конструкцій із збірного залізобетону, склепінчастих покриттів з цегли, блоків тощо. Комплексне розв'язання питань, пов'язаних з розвитком великого сільськогосп. виробництва і перебудовою села, дало можливість визначити раціональну мережу сільс. населених пунктів, внаслідок зселення дрібних сіл і хуторів значно збільшити сільс. поселення. Якісно новий етап у розвитку галузі почався після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965. Реалізація його рішень була спрямована на зміцнення матеріально-тех. бази колгоспів і радгоспів для піднесення матеріального добробуту всього народу та на переведення с.-г. виробн. на індустріальну основу. Це виявилося у *міжгосподарському кооперуванні* і *агропромисловій інтеграції* підприємств, в яких с. г. органічно поєднується з пром. переробкою продукції. Обсяг буд-ва в сільс. місцевостях України постійно зростає. Істотні зміни відбулися в *житлово-цивільному будівництві*. Розв'язуються питання найраціональнішого розселення сільського населення, архітектурно-планувальної організації сіл, створення сучас. житл. будинків, громад. будівель, інженерно-тех. благоустрою селищ. У республіці за останні 15 років житл. фонд у селах значно оновився; кожна четверта сім'я живе в новій квартирі.

Капітальні вкладення держави і колгоспів у сільське господарство в УРСР (у порівнянних цінах: млн. крб.)

	1970	1981
Капітальні вкладення держави і колгоспів у сільське господарство — всього	2946	4630
в тому числі		
на будівництво об'єктів виробничого призначення і на придбання техніки	2530	4023
з них:		
на будівництво і обладнання тваринницьких приміщень	677	824
на водогосподарське будівництво	244	531
на закладання садів, виноградників та інших багаторічних насаджень	72	180
на будівництво об'єктів невиробничого призначення	416	607

Збудовано понад 400 сіл, де умови життя значно наближено до міських. Комплексна перебудова сіл на Україні виходить за межі окремих населених пунктів і охоплює території цілих сільс. адм. районів. Благоустрою села сприяє буд-во шляхів місцевої сітки, газопроводів, водопроводів тощо. За 1976—80 в сільських місцевостях УРСР введено в дію житлових будинків заг. площею понад 21 млн. м², заг.-освітніх шкіл — на 480,1 тис. учнівських місць, клубів і будинків культури — на 226,8 тис. місць, дит. дошкільних закладів — на 144,3 тис. місць, лікарень — на 10,8 тис. ліжок. С. б. на Україні здійснюють М-во сільського буд-ва УРСР і Укр. міжколг. об'єднання по буд-ву. Для виконання проектних робіт до С. б. залучено 120 проектних ін-тів, розміщених у всіх областях республіки. Питання проектування об'єктів житл. і громад. буд-ва в с. г. розв'язує *Цивільного сільського будівництва український науково-дослідний і проектний інститут*, об'єктів виробничого призначення — Укр. держ. гол. проектний і н.-д. ін-т.

Продовольчою програмою СРСР на період до 1990 року, розробленою відповідно до рішень XXVI з'їзду і схваленою Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, передбачено здійснювати випереджаючими темпами спорудження на селі впорядкованих житл. будинків з госп. будівлями для утримання худоби і птиці, об'єктів культурно-побут. призначення, збільшити капітальні вкладення на ці цілі, прискорити розвиток індустріальної бази сільс. будівництва тощо.

Літ.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Планировка и застройка сельских населённых мест, в. 6. К., 1970; Мальцев Н. С. Новое в строительстве сельскохозяйственных зданий. М., 1973; Отрощенко М. М. Організація і технологія сільського будівництва. К., 1973; Народное хозяйство СССР. 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982; Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. К., 1982.

В. П. Скуратовський.

«СІЛЬСЬКЕ БУДІВНИЦТВО» — щомісячний журнал, орган М-ва сільського будівництва УРСР та Укр. міжколгоспного об'єднання по будівництву (Укрміжколгоспбуд). Виходить у Києві з 1951 у вид-ві «Будівельник». Висвітлює питання, пов'язані з практикою житл., культурно-побутового і виробн. буд-ва на селі. В журналі публікуються статті з питань економіки сільс. буд-ва, архітектури, планування, забудови та благоустрою сіл, виробництва буд. матеріалів тощо. Журнал знайомить з новими досягненнями буд. техніки, з досвідом сільс. буд-ва за рубежем.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО — одна з основних галузей матеріального виробництва; вирощування с.-г. культур і розведення с.-г. тварин для забезпечення населення продуктами харчування, а пром-сті — сировиною. С. г.— осн. ланка агропром. комплексу СРСР, відіграє важливу роль у розширеному відтворенні. Поділяється на дві великі галузі: *рослинництво* і *тваринництво*, які тісно пов'язані між собою, доповнюють одна одну і, в свою чергу, поділяються на дрібніші галузі. За характером вироблюваної продукції С. г. є складовою частиною другого підрозділу сусп. виробництва — виробництва предметів споживання. С. г. виробляє й засоби виробн. — вирощує посівний і садивний матеріал, продуктивну і робочу худобу, багаторічні насадження тощо. Гол. засобом виробн. у С. г. є *земля*, яка на відміну від ін. засобів виробн. не зношується, а при науково обґрунтованому веденні *землеробства* продуктивність її зростає.

Як засіб виробн. в С. г. застосовують живі організми — рослини і тварини, внаслідок чого у розвитку галузі переплітається діяння екон. і біол. законів, період виробництва не збігається з робочим періодом, сезонно використовуються засоби виробн. і праця

(див. *Сезонність виробництва*). С. г. належить до найраніших видів госп. діяльності людини. До виникнення капіталістичного способу виробн. орне землеробство в поєднанні зі скотарством і домашньою переробкою с.-г. продуктів було осн. видом госп. діяльності людини. С. г. всіх докапіталістичних формацій було малопродуктивним і зберігало переважно натуральний характер. З виникненням капіталістич. відносин на селі і капіталістич. товарного виробн. на основі *поділу праці* С. г. стає галуззю нар. г-ва. Розвиток капіталізму в С. г. відбувався двома шляхами — «прусським» (повільне переростання поміщицько-феодального г-ва в буржуазно-юнкерське) і «американським», фермерським (див. *Фермерське господарство*). В дореволюц. Росії існували обидва шляхи еволюції капіталізму в С. г. (див. *Аграрне питання*). Більша частина землі зосередилась в руках великих землевласників, а значна частина осн. працівників С. г.— селян-бідняків — була розорена, приречена на безробіття й голод (див. *Селянство*).

Велика Жовтн. соціалістична революція докорінно змінила становище на селі, створила нові умови для соціалістичного перетворення С. г. Було назавжди скасовано приватну власність на землю і замінено всенародною держ. власністю (див. *Націоналізація землі*). За роки Рад. влади на базі *колективізації сільського господарства* й соціалістичної *індустріалізації* С. г. Рад. Союзу перетворилось на велику, технічно оснащену галузь нар. г-ва, яка займає 2-е місце (після пром-сті) у валовому сусп. продукті, створює бл. 30% нац. доходу, на 75% формує фонд сусп. споживання. В С. г. існує два виробничі сектори — державний (*радгоспи,* племінні й кінні з-ди, *птахофабрики,* навч.-дослідні й експериментальні г-ва тощо) і кооперативний (*колгоспи,* міжколгоспні підприємства, міжколгоспні об'єднання; див. *Міжгосподарські підприємства і об'єднання*). Частину с.-г. продукції вирощують також у підсобних г-вах робітників, службовців і колгоспників, в осн. для особистого споживання (див. *Особисте підсобне господарство*). В СРСР на кінець 1980 було 26,3 тис. колгоспів, 21,1 тис. радгоспів і 9,6 тис. міжгосп. підприємств і орг-цій. Це — великі, оснащені передовою технікою г-ва, які широко впроваджують у виробн. передовий досвід і здобутки с.-г. науки. Вищою наук. установою в галузі С. г. в СРСР є ВАСГНІЛ (див. *Академія сільськогосподарських наук всесоюзна* імені В. І. Леніна). В С. г. країни 1981 було 2,6 млн. тракторів, 741 тис. зернозбиральних комбайнів, 1,7 млн. вантажних автомобілів, багато ін. с.-г. машин. Зростання тех. оснащеності та підвищення енергоозброєності сприяли зростанню *продуктивності праці* в С. г. та валової с.-г. продукції. В СРСР 1981 зібрано (млн. т): зернових — понад 238, бавовни-сирцю — 9,7, цукр. буряків — 60,8, соняшнику — 4,68, картоплі — 72,1; вироблено продуктів тваринництва: м'яса (в забійній вазі) — 15,2 млн. т, молока — 88,9 млн. т, яєць — 70,9 млрд. шт., вовни — 459,6 тис. т.

На тер. України до Великого Жовтня із заг. площі 36 млн. га с.-г. угідь 15 млн. га володіли поміщики, царська сім'я та монастирі, 21 млн. га належало селянам, з них понад 8 млн. га — куркулям. У 1917 на Україні налічувалось 2,3 млн. бідняцьких селянських г-в, 45% сел. г-в не мали землеробських знарядь і вел. рогатої худоби, 36% — корів, 16% — посівів. У структурі посівних площ (1913) зернові культури становили 88,4%, у т. ч. озима пшениця — 11%, тех. культури — 3,2%, в т. ч. цукр. буряки—2% і соняшник — 0,3%. Картопля, овочі та баштанні культури займали 5,0%, кормові — 3,4% усієї площі посіву. Однобічний зерновий напрям розвитку С. г. і низька агротехніка призводили до виснажування й хижацького використання землі. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції селяни України (в межах до 17.IX 1939) одержали понад 14 млн. га колишніх поміщицьких, монастирських, казенних с.-г. земель і земель буржуазії. Крім того, в користування селян, що вступили в колгоспи, перейшло 8 млн. га земель куркулів. У перші роки Рад. влади в С. г. переважали малотоварні дрібні сел. г-ва. Під керівництвом Комуністичної партії було послідовно здійснено *кооперативний план В. І. Леніна,* створено великі с.-г. підприємства —колгоспи й радгоспи, *машинно-тракторні станції.* С. г. стало соціалістичним, механізованим і високотоварним. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. г., як і всьому нар. г-ву країни, нім.-фашистські загарбники завдали великої шкоди. Було зруйновано тисячі колгоспів і радгоспів, МТС, знищено мільйони голів великої рогатої худоби, свиней, овець тощо. С.-г. виробн. різко скоротилося. Відразу ж після визволення України почалася відбудова С. г. На кінець 1950 посівні площі колгоспів республіки збільшилися проти довоєнного рівня майже на 3 млн. га, потужність тракторного парку зросла майже на 35%. Протягом 1951—55 в республіці було досягнуто довоєнного рівня с.-г. виробн. з більшості показників. Комуністична партія і Рад. уряд у післявоєнні роки вжили ряд заходів щодо дальшого екон. зміцнення колгоспів і радгоспів. Якісно новий етап у розвитку галузі почався після Березневого пленуму ЦК КПРС 1965, який намітив систему заходів щодо створення стабільних екон. умов, що стимулюють піднесення с.-г. виробництва, зокрема встановлення твердих планів закупівель с.-г. продукції на ряд років, значне підвищення закупівельних цін і введення надпланових закупівель с.-г. продукції за підвищеними цінами тощо. Пленум передбачив здійснення послідовної інтенсифікації С. г. на базі комплексної механізації, хімізації, меліорації земель. Ідеї цього пленуму було розвинуто далі в постановах Травневого (1966), Жовтневого (1968), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, у рішеннях XXIII—XXVI з'їздів партії. Укр. РСР посідає значне місце в загальносоюзному виробн. с.-г. продукції. Зокрема, 1980 в республіці було вироблено (загальносоюзного виробн.): зерна — 21,4%, цукрових буряків — 60,2%, соняшнику — 48,9%, картоплі — 19,6%, овочів — 26,4%, молока — 23,3%, м'яса всіх видів — 23,2%. На Україні на кін. 1981 налічувалось 7169 колгоспів, 2127 радгоспів та 1549 міжгосп. підприємств. У С. г. республіки 1981 було 413 тис. тракторів, 92,9 тис. зернозбиральних комбайнів, 321 тис. вантажних автомобілів та багато ін. техніки.

Темпи зростання валової продукції С. г. збільшилися 1980 проти 1940 у 2 рази. Провідною галуззю с.-г. виробн. в УРСР є рослинництво, питома вага якого у валовій продукції С. г. республіки становила (1980) 44,7%. Поряд з розширенням посівних площ значно змінилася їхня структура (табл.). Основою *зернового господарства* на Україні є вирощування озимої пшениці, кукурудзи, ячменю, озимого жита, гречки, проса. Середньорічний валовий збір зернових культур за 1976—80 становив 43,2 млн. т проти 35,1 млн. т за попередні п'ять років. Серед зернових провідна роль належить озимій пшениці, валові збори й урожайність якої постійно зростають, збільшується також її питома вага у валовому зборі зернових (табл.). Підвищення врожайності відбувається за рахунок впровадження у колгоспах і радгоспах науково обґрунтованої системи ведення С. г., вирощування культур високопродуктивних сортів. Важливе значення в с.-г. виробн. республіки має вирощування тех. культур — цукр. буряків, соняшнику, льону-довгунця, хмелю, конопель, лікарських та ефіроолійних культур. Провідна тех. культура — цукр. буряки. За розвитком садівництва й *виноградарства* Україна посідає 1-е місце в країні. Основу зміцнення кормової бази тваринництва разом із зерновими становлять кормові культури. В УРСР вирощують у польових умовах силосні культури, коренебульбоплоди, кормові баштанні культури, сіяні багаторічні й однорічні трави. Особливе місце у розв'язанні проблеми задоволення населення продуктами харчування посідає тваринництво (табл.). Питома вага його у валовій продукції всього С. г. республіки 1980 становила 55,3% (див. *Скотарство, Свинарство, Вівчарство, Птахівництво*).

Бджільництво на Україні досить поширене і має велике значення в усіх природних зонах. Розвинуто *шовківництво*. Базою розвитку *рибництва* в УРСР є *ставкове рибне господарство* і природні рибогосподарські угіддя. Дедалі більшого значення в республіці набуває *звірівництво*. Зростання виробн. с.-г. продукції супроводиться збільшенням держ. закупівель продуктів рослинництва і тваринництва. В міру прискорення науково-тех. прогресу поглиблюється спе-

ціалізація с.-г. виробн., посилюється його концентрація, розширюється міжгосп. кооперування. Створення держ., колгоспних та міжгосп. вузькоспеціалізованих підприємств (птахофабрик, *тваринницьких комплексів*) дає можливість повною мірою використовувати досягнення сучас. науки і техніки, перевести С. г. на індустріальну основу. Поглиблення спеціалізації й розвиток міжгосп. зв'язків зумовили виникнення більш високих форм кооперації, об'єднань колгоспів і радгоспів з держ. пром. підприємствами, створення *агропромислових об'єднань* (підприємств) різної спеціалізації (див. *Агропромислові комплекси*). Виникнення якісно нових форм сусп. виробн. сприяє вдосконаленню виробничих відносин, зближенню й поступовому злиттю держ. і кооп.-колг. власності, перетворенню с.-г. праці на різновид індустріальної, дає можливість успішно розв'язувати соціальні проблеми села, створює умови для *подолання істотних відмінностей між містом і селом*. В 70—80-х рр. матеріально-тех. база С. г. України розвивалася високими темпами. Відбулись якісні зміни в структурі осн. фондів: підвищилася питома вага активних засобів праці — силових і робочих машин, устаткування, трансп. засобів тощо. Зросли енерг. потужності С. г., енергоозброєність праці. Зростання тех. оснащеності галузі та поліпшення якісного складу машинно-тракторного парку сприяють підвищенню рівня механізації, переходові від механізації окремих технологічних процесів до комплексної механізації виробн. с.-г. продукції, впровадженню в С. г. індустріальних технологій виробн., дають змогу підвищувати продуктивність праці. Поряд з розв'язанням проблем комплексної механізації в С. г. здійснюються заходи щодо підвищення екон. родючості ґрунту. Проведено значні роботи по *меліорації* земель. Велика увага приділяється боротьбі з *ерозією ґрунтів* і полезахисному лісонасадженню. Зросла забезпеченість с.-г. виробництва мінеральними добривами.

Розвиток С. г. в СРСР базується на широкому впровадженні наукових досягнень, передового досвіду у виробн. Зокрема, в УРСР дослідження в галузі С. г. провадять 45 н.-д. ін-тів з мережею підпорядкованих їм дослідних станцій, 20 обласних і 16 галузевих дослідних станцій, 19 с.-г. вузів. Науково-організаційним і методичним центром розвитку с.-г. науки в УРСР є регіональне Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук.

В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року зазначається, що перед С. г. стоїть та ж гол. проблема, що і в ін. галузях нар. г-ва, — підвищення ефективності і якості.

Посівні площі УРСР
(усі категорії господарств; тис. га)

	1940	1950	1960	1980
Вся посівна площа	31 336	30 656	33 547	33 321
Зернові культури	21 385	20 047	13 729	16 671
в т. ч. озимі зернові	10 116	9300	5160	8702
ярі зернові	11 269	10 747	8569	7969
Технічні культури	2699	2890	3574	3951
Картопля та овочебаштанні культури	2811	2481	2832	2315
Кормові культури	4441	5238	13 412	10 384

«Але центр ваги тепер — і це відмітна особливість аграрної політики у 80-ті роки — переноситься на віддачу від капіталовкладень, зростання продуктивності сільського господарства, на поглиблення і вдосконалення його зв'язків з усіма галузями агропромислового комплексу» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 55). Буде продовжено планомірне переведення С. г. на індустріальну основу. У *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, розробленій відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, підкреслюється, що одним з осн. напрямів реалізації її є забезпечення високих темпів сільськогосподарського виробництва на основі послідовної його інтенсифікації, високоефективного використання землі, всемірного зміцнення матеріально-технічної бази, прискореного впровадження досягнень науки і передового досвіду.

Комуністична партія, послідовно здійснюючи курс *аграрної політики КПРС*, проводить велику роботу по забезпеченню піднесення с.-г. виробн.

Значних успіхів у розвитку С. г. досягли й ін. соціалістичні країни. Середньорічні темпи приросту с.-г. продукції в соціалістичних країнах за 1951—80 становили 3,3%, у т. ч. в країнах — членах РЕВ — 2,9%. Частка соціалістичних країн у світовому виробн. зернових і зернобобових культур (1980) становила 37%, картоплі — 62%, цукр. буряків — 47%, бавовни (в перерахунку на волокно) — 40%. Соціалістичне С. г. розвивається в умовах *міжнародного соціалістичного поділу праці*, екон. інтеграції країн світової соціалістичної системи. Велику роль у розвитку міжгосп. зв'язків у галузі виробн. та збуту с.-г. продукції відіграє *Рада Економічної Взаємодопомоги*. Про С. г. СРСР див. також відповідний розділ у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік*, про С. г. УРСР — відповідний розділ в окремому томі *Українська Радянська Соціалістична Республіка*, а також відповідні розділи в статтях про союзні республіки і країни.

Літ.: Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 45. Про кооперацію; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К., 1981; Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. Матеріали травневого Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982; Народное хозяйство СССР 1922—1982. Юбилейный статистический ежегодник. М., 1982; Народне господарство Української РСР. Статистичний щорічник. К., 1982.

М. В. Зубець.

СІЛЬСЬКИЙ СХОД — 1) У дореволюц. Росії розпорядчий орган сільської громади. Складався з селян-домовласників і виборних сільс. службових осіб, очолювався *старостою*. Був зобов'язаний виконувати розпорядження поліції, земського начальника тощо. 2) В СРСР заг. збори громадян, які проживають на тер. сільс. Ради в цілому або окремих сільс. населених пунктів, вулиць і кварталів, а також збори представників жителів села, селища. В УРСР відповідно до Закону про сільс. Раду нар. депутатів УРСР збори обговорюють питання благоустрою, соціального, культурно-побутового та ін. обслуговування населення, *охорони громадського порядку*, додержання санітарних і протипожежних правил, заслуховують доповіді про роботу виконкому сільради та ін. питання життя села, селища. На сходах громадян окремих населених пунктів, розташованих на тер. Ради, вулиць тощо, можуть обиратися громад. сільські, селищні, вуличні та квартальні комітети.

«СІЛЬСЬКИЙ ТЕАТР» — мистецький громадсько-політ. журнал, орган Харків. міського відділу мистецтв Управління політосвіти УРСР. Виходив щомісяця 1926—31. У «С. т.» друкувалися одноактні п'єси, інсценізації, рецензії на вистави профес. і самодіяльних театрів, поради митців аматорам театр. мистецтва. Журнал проводив конкурси на кращі п'єси для села тощо. Відіграв велику роль у організації на Україні робітн.-селянських театрів (згодом *робітничо-колгоспні театри*). В «С. т.» співробітничали А. *Пет-*

«Сільський театр». Обкладинка журналу.

Урожайність основних сільськогосподарських культур УРСР
(усі категорії господарств; ц з 1 га)

Культури	1940	1950	1960	1980
Зернові	12,4	10,2	15,8	23,1
в т. ч. пшениця озима	12,1	11,1	17,5	26,6
Зернобобові	10,3	7,6	12,7	17,4
Цукрові буряки (фабричні)	159,0	177,0	218,0	274,0
Соняшник	13,1	8,1	11,0	13,4
Льон-довгунець (волокно)	1,6	0,9	3,3	4,2
Овочі	113,0	62,0	103,0	138,0

Поголів'я сільськогосподарських тварин в УРСР
(усі категорії господарств; на 1 січня; тис.)

Роки	Велика рогата худоба		Свині	Вівці і кози		Коні
	всього	у т. ч. корів		всього	у т. ч. вівці	
1941	10 997	5965	9186	7325	6700	4674
1951	11 182	4811	7765	6740	5465	2245
1961	17 632	7814	18 194	10 631	10 062	1840
1971	21 352	8563	20 746	8971	8614	1322
1982	25 414	9269	19 964	8970	8728	815

рицький, Л. Болобан, Й. Шевченко, С. К. Бондарчук та ін., відповідальним секретарем працював Ю. *Смолич*.

«СІЛЬСЬКІ ВІСТІ» — газета ЦК Компартії України. Виходить у Києві 6 раз на тиждень. Попередниками «С. в.» були газети «Селянська біднота» (1920—21), «Селянська правда» (1921—25), «Радянське село»(1924—32), «Колгоспне село» (1933—34). З квітня 1939 газета видавалася під назвою «Колгоспник України». Одночасно виходили газети «Тваринництво України» і «Радянський селянин». У серпні 1949 всі ці три видання було об'єднано в одне — газ. «Колгоспне село». Сучас. назва — з квітня 1965. «С. в.» широко висвітлюють життя сільських трудівників республіки, пропагують передовий досвід колгоспів і радгоспів. Газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1973).

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКЕ МАШИНОБУДУВА́ННЯ — галузь машинобудування, підприємства якої виробляють с.-г. машини, а також агрегати, вузли, деталі й запасні частини до цих машин. Гол. завданням С. м. є забезпечення комплексної механізації с.-г. виробн., тобто застосування машин не тільки на основних, а й на проміжних операціях при вирощуванні сільськогосп. культур, при заготівлі й приготуванні кормів на тваринницьких фермах і птахофермах. В Росії виробн. с.-г. машин почато в 30-х рр. 19 ст. В серед. 19 ст. на Пд. країни (переважно на Україні) виникли майстерні, невеликі підприємства для виготовлення й ремонту нескладних с.-г. машин. Однак більш-менш значного розвитку С. м. набуло в кінці 19 — на поч. 20 ст. В 1913 в Росії налічувалося понад 900 майстерень і підприємств галузі, з яких лише 9 були порівняно великими з-дами. В Рад. Союзі С. м. перетворено на потужну галузь машинобудування. Докорінно на новій тех. базі реконструйовано діючі підприємства, збудовано багато нових. Створено сотні типів с.-г. машин. Осн. підприємства галузі містяться в РРФСР, Казахстані, Узбекистані, на Україні.

В УРСР значного розвитку набуло С. м. у післявоєнні роки внаслідок реконструкції діючих і будівництва нових підприємств, поглиблення їхньої спеціалізації, поліпшення організації виробн., впровадження прогресивнішої технології, створення й освоєння універсальніших машин та уніфікації їхніх частин і деталей. Найбільші підприємства С. м. України: виробничі об'єднання «Харківський тракторний завод» та «Серп і молот» (м. Харків), *львівське виробниче об'єднання «Львівхімсільгоспмаш», одеське виробниче об'єднання по плугах і боронах «Одесагрунтомаш», кіровоградський завод сільськогосподарських машин «Червона зірка», Дніпропетровський комбайновий завод* імені К. Є. Ворошилова, *Херсонський комбайновий завод* імені Г. І. Петровського, Тернопільський комбайновий з-д ім. XXV з'їзду КПРС та ін. В 70-х рр. в республіці практично створено окрему галузь С. м. по виготовленню машин і устаткування для механізації робіт у тваринництві та кормовиробництві. Великі підприємства цієї галузі — *Білоцерківський завод сільськогосподарського машинобудування* імені Першого травня, Кіровоградський чавуноливарний з-д, «Ковельсільмаш», виробничі об'єднання «Уманьфермаш», «Нижинсільмаш» тощо. В 1980 на Україні обсяг виробн. с.-г. машин збільшився проти 1960 у 5,3 раза,

Виробництво основних видів сільськогосподарських машин в СРСР (тис. шт.)

	1940	1965	1981
Плуги тракторні	38,4	166	203
Сівалки тракторні	21,4	262	213
Зернозбиральні комбайни	12,8	85,8	106
Картоплезбиральні комбайни	—	4,9	10,2
Кукурудзозбиральні комбайни	—	6 шт	1,2
Бавовнозбиральні комбайни	5 шт	7,7	9,6
Дощувальні машини		14,3	17,1
Силосозбиральні комбайни	—	20,0	40,8
Доїльні установки	—	6,7	62,6

а виробн. машин для тваринництва та кормовиробництва — в 30 раз. У заг. обсязі випуску продукції С. м. країни продукція заводів С. м. республіки становить понад п'яту частину, а виробн. деяких видів продукції галузі завдяки спеціалізації зосереджено переважно на Україні (100% виробн. бурякозбиральних комплексів і кукурудзозбиральних комбайнів, понад 50% усіх плугів, бл. 40% сівалок, у т. ч. 100% для сівби кукурудзи, цукр. буряків та овочевих культур, 90% машин для хім. захисту рослин та ін.). За роки десятої (1975—80) п'ятирічки в республіці освоєно нових видів машин і устаткування бл. 140 найменувань, значно підвищено тех. рівень виробн. У *Продовольчій програмі СРСР* на період до 1990 року, розробленій відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і схваленій Травневим пленумом ЦК КПРС 1982, підкреслюється, що першорядним завданням маш.-буд. м-в, усіх м-в і відомств агропромислового комплексу є завершення в основному в період до 1990 року комплексної механізації землеробства і тваринництва та переозброєння харчової галузі промисловості на новій тех. основі. Прискорено розвивати виробничі потужності й організувати випуск у необхідній кількості для с. г. всіх видів с.-г. техніки. Ставиться завдання в тракторному і С. м. у дванадцятій п'ятирічці забезпечити випуск нових і модернізованих енергонасичених тракторів, приступити до виробн. універсально-просапних тракторів потужністю приблизно 150 кінських сил. Координують роботи по створенню нових с.-г. машин та стандартизації й уніфікації їх Всесоюзний н.-д. ін-т с.-г. машинобудування в Москві, Н.-д. ін-т с.-г. машинобудування в Харкові, Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологічний ін-т по машинах для комплексної механізації і автоматизації тваринницьких ферм у Києві та ін. н.-д. і конструкторські організації. *В. С. Євдощук, В. І. Соловей.*

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКІ ВИСТА́ВКИ — демонстрація досягнень сільськогосподарського виробництва та науки. В СРСР — одна з дійових форм пропаганди досягнень науки та передового досвіду кращих колгоспів, радгоспів, наук. установ, навчальних закладів, окремих передовиків с.-г. виробн. і спеціалістів г-в. До 1958 у Рад. Союзі провадилися С. в. районні, міжрайонні, обласні (крайові), республіканські і Всесоюзна С. в. (ВСГВ). Згідно з постановою Ради Міністрів СРСР від 28.V 1958 ВСГВ ввійшла до складу Виставки досягнень народного господарства СРСР (ВДНГ СРСР). На Україні з 1958 досягнення с.-г. виробн. широко демонструються на *Виставці досягнень народного господарства УРСР* (ВДНГ УРСР).

СІЛЬСЬКОГОСПОДА́РСЬКОЇ МІКРОБІОЛО́ГІЇ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т — підпорядкований Південному відділенню ВАСГНІЛ. Створений 1969 на базі Чернігівського відділу с.-г. мікробіології, вірусології та імунології (засн. 1960), Українського н.-д. ін-ту землеробства УРСР та відділення с.-г. мікробіології Чернігівської обл. держ. с.-г. дослідної станції. В ін-ті (1982) — 7 лабораторій і відділ науково-тех. інформації, є дослідне г-во. Осн. завданням ін-ту є розробка актуальних питань с.-г. мікробіології і вірусології, спрямованих на підвищення продуктивності с.-г. виробництва. Ін-т працює над пошуками шляхів використання мікроорганізмів для підвищення родючості грунту та поживної цінності і консервування кормів, а також над розробкою препаратів для захисту тварин і рослин від патогенних вірусів і мікробів. *В. П. Романенко.*

СІМ (давньоєвр. Шем) — за біблійною міфологією один з трьох синів Ноя, від яких після всесвітнього потопу «заселилася вся земля». Звідси — «сини С.», семіти (народи, які розмовляють *семітськими мовами*).

«СІМ ВІ́ЛЬНИХ МИСТЕ́ЦТВ» (лат. septem artes liberales) — навч. предмети у школах середньовіччя й на «артистичних» (підготовчих) ф-тах ун-тів. Складалися з двох ступенів: *тривіум* (граматика, риторика, діалектика) і *квадривіум* (арифметика, геометрія, астрономія, музика). «С. в. м.» сформувалися ще в античний період. У зв'язку з панівною роллю церкви й занепадом культури в період середньовіччя багатий зміст, вкладений у ці галузі знань античними вченими, було зведено до обмеженого числа елементарних відомостей,

які використовували з реліг. метою. В добу Відродження в зв'язку з розкладом феодалізму й потребами виробництва відбулися зміни в змісті освіти. Було відновлено світський характер «С. в. м.». Систему «С. в. м.» поступово замінила система класичних гімназій. На Україні «С. в. м.» вивчали в *братських школах* і *колегіумах*.

«СІМ ЧУДЕ́С СВІ́ТУ» — за уявленням античного суспільства найвизначніші пам'ятки стародавніх культур. Майже повністю збереглися лише піраміди Старод. Єгипту (іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225); ін. пам'ятки відомі за окремими фрагментами (храм Артеміди в Ефесі, бл. 550 до н. е.; Мавзолей у *Галікарнасі*) або за свідченням античних авторів: розбиті на насипних терасах сади Семіраміди у *Вавілоні* (7 ст. до н. е.); статуї Зевса в Олімпії (золото, слонова кістка, бл. 430 до н. е., скульптор *Фідій*) і Геліоса в Родосі (т. з. Колос родоський, бронза, бл. 292—280 до н. е., скульптор Харос); маяк в *Александрії* (бл. 280 до н. е., арх. Сострат Кнідський).

СІМАДЗА́КІ Тосон (справж. ім'я — Харукі; 17.II 1872, с. Магоме, префектура Нагано — 22.VIII 1943, Оїсо, префектура Канагава) — япон. письменник, визначний представник япон. реалістичного роману поч. 20 ст. Літ. діяльність почав як поет-романтик (збірки «Молоді пагони», 1897; «Човник» 1898). Славу здобув романом «Порушений заповіт» (1906). Автор романів «Весна» (1908), «Сім'я» (1910), «Нове життя» (1918), повістей «Буря» (1926) і «Поділ» (1927), у яких піднімав актуальні соціальні проблеми. Вершина творчості — істор. роман «Перед світанком» (1929—35) і незакінч. роман «Ворота на Схід» (1943). С. належать також численні оповідання, нариси, твори для дітей.

Тв.: Рос. перекл.— Нарушенный завет. М., 1955; Семья. М., 1966.
Літ.: Гривнин В. С. Симадзаки-Тосон. Биобиблиографический указатель. М., 1957. *Б. П. Яценко.*

СІМЕ́ІЗ — селище міського типу Крим. обл. УРСР, підпорядковане Ялтинській міськраді. Розташований на Пд. березі Криму, за 21 км від Ялти. 4,9 тис. ж. (1982). На тер. сучас. С. в період середньовіччя існувало кілька фортець і поселень. У 13—15 ст. одну з фортець захопили генуезці. В 1475—1774 С.— під владою *Османської імперії*. В 1783 С. у складі Криму приєднаний до Росії. Рад. владу встановлено 19.XII 1917 (1.I 1918). З 1929 С.— с-ще міськ. типу. У С.— відділення *Кримської астрофізичної обсерваторії* АН СРСР. Середня школа, амбулаторія, 3 клуби, 2 кінотеатри, Будинок-музей М. М. Коцюбинського. С.— приморський курорт. Оточений з трьох боків горами, які захищають його від холодних пн. та пн.-східних вітрів. Особливість клімату С.— незначні коливання добових температур. Лікувальні засоби — *кліматотерапія*, морські купання (взимку — ванни). Є водолікарня, санаторії, будинки відпочинку. Показання: активні форми туберкульозу легень. Курорт функціонує цілий рік. В С. бували О. С. Пушкін (1820), О. С. Грибоєдов (1825), Л. М. Толстой (1885), М. Горький (1891), М. М. Коцюбинський (1895, 1911), Д. А. Фурманов (1924), В. В. Маяковський (1927) та ін.

СІМЕ́ЙКИНЕ — селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл. УРСР. Залізнична станція. 2,7 тис. ж. (1982). Підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, племінний птахорадгосп-репродуктор, будинок побуту. Середня школа, 2 мед. амбулаторії, клуб, 3 б-ки. Засн. 1910—14, с-ще міськ. типу — з 1938.

СІМЕ́ЙНЕ ВИХОВА́ННЯ — одна з форм виховання дітей, що поєднує цілеспрямовані пед. дії батьків з повсякденним впливом сімейного побуту. Гол. завдання С. в.— підготовка дітей до життя в існуючих соціальних умовах, набуття ними знань, умінь і навичок, необхідних для нормального формування особистості в умовах *сім'ї*. С. в. будується на основі ідеології, моралі й системи взаємовідносин тих соціальних верств, до яких належить сім'я. В соціалістичному суспільстві С. в. є невід'ємною складовою частиною *комуністичного виховання*. Мета С. в.— закласти основи всебічного розвитку особистості — розумового, морального, естетичного й фізичного, привчити дітей до праці, допомогти їм засвоїти правила соціалістичного співжиття і дотримувати їх (див. *Розумове виховання, Моральне виховання, Естетичне виховання, Фізичне виховання, Трудове виховання*). Цінний внесок у теорію і практику С. в. зробили Н. К. Крупська, А. С. Макаренко, С. Т. Шацький, П. П. Блонський, А. П. Пінкевич, В. О. Сухомлинський. Сім'я здійснює виховний вплив на дитину з перших днів народження. Засоби догляду й годування, заг. режим формують у дитини перші звички, від яких залежить подальша її поведінка (див. *Гігієна дітей і підлітків, Переддошкільний вік*). Завдання батьків полягає в розвитку мислення й мови дітей, активності й витримки, самостійності в різних проявах життєдіяльності, прищеплення навичок самообслуговування тощо (див. *Дошкільний вік, Ігри дитячі*). У *шкільному віці*, коли осн. змістом дитячого життя стає навч. діяльність і формується *характер*, важливо, щоб сім'я підтримувала тісний зв'язок зі школою, заохочувала дітей до посильної праці й участі в громад. роботі, привчала їх до чіткого режиму дня (див. *Режим шкільний, Позашкільні заклади*). В підлітковому та юнацькому віці першорядного значення набувають питання формування у молоді світогляду, рис характеру. Завдання батьків — допомогти дітям виробити твердий характер, розумно розширюючи права і самостійність, підвищуючи їхню роль у житті домашньому і шкільному, житті всієї країни, в обранні майбутньої професії тощо. Вирішальне значення в здійсненні правильного з точки зору комуністичної моралі С. в. має заг. сімейний лад (характер взаємовідносин між батьками та ін. членами сім'ї, режим, традиції тощо). Важливою умовою правильного виховання дітей у сім'ї є приклад самих батьків, трудова атмосфера в сім'ї, а також розуміння батьками мети і завдань комуністичного виховання, своєї відповідальності перед суспільством. Питання С. в. висвітлюються в журналах «Семья и школа», «*Дошкільне виховання*», «*Початкова школа*», «*Радянська школа*», в газ. «Радянська освіта» й «Учительской газете» та ін.

Літ.: Волков К. Н. О времени, детях и о семье. М., 1971; Школа, семья и общественность. М., 1976; Семья в системе нравственного воспитания. Актуальные проблемы воспитания подростков. М., 1979; Савченко О. Я. Сімейне виховання. Молодші школярі. К., 1979; Проколієнко Л. М., Ніколенко Д. Ф. Сімейне виховання. Підлітки. К., 1981.
Н. П. Калениченко.

СІМЕ́ЙНЕ ПРА́ВО — в СРСР сукупність правових норм, що регулюють особисті і пов'язані з ними майнові відносини громадян, які виникають із *шлюбу* та належності до *сім'ї*. С. п. регулює й питання усиновлення (удочеріння), *опіки* і *піклування*. Осн. джерелами рад. С. п. є Конституція СРСР, конституції союзних і авт. республік, *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб та сім'ю*, відповідні кодекси союзних республік, зокрема *Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР* та ін. нормативні акти, які видаються на розвиток С. п. Ряду норм С. п. надано конституційного значення. Ст. 53 Конституції СРСР (ст. 51 Конституції УРСР) визначає, що «сім'я перебуває під захистом держави. Шлюб грунтується на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах». Конституційними гарантіями піклування про рад. сім'ю є створення і дальший розвиток широкої мережі дит. закладів, пільги жінкам-матерям, багатодітним сім'ям тощо (див., зокрема, *Охорона материнства і дитинства*). С. п. регулює відносини між подружжям щодо порядку та умов вступу в шлюб, особистих і майнових відносин між ними, порядку та умов припинення шлюбу (див. *Розлучення*); відносини між батьками і дітьми, ін. родичами тощо. Сімейно-правові норми регулюють і порядок ведення запису *актів громадянського стану* та ін.

Літ.: Кодекс про шлюб та сім'ю Української РСР. Науково-практичний коментар. К., 1973; Матвеев Г. К. Советское семейное право. М., 1978; Иванов М. А., Каллистратова Р. Ф. Семья. Общество. Закон. М., 1980.
Г. К. Матвєєв.

СІМЕНО́Н (Simenon) Жорж (н. 13.II 1903, Льєж, Бельгія) — франц. письменник. Член Бельг. королівської академії наук, л-ри та красних мистецтв (1951). Автор 200-томної серії детективних соціально-психологічних романів (з 1931). Головний герой більшості з них — комісар Мегре, який співчуває простим людям. Захоплюючий сюжет поєднується в романах з розкриттям людських характерів і спро-

Ж. Сіменон.

К. К. Сімінський.

бами викриття пороків бурж. суспільства, що породжує злочинність («Мегре подорожує», 1958, «Мегре і бродяга», 1963). С. викриває жадобу наживи в бурж. родинах («Смерть Сесілі», 1958), фашист. ідеологію («Багно на снігу», 1948), расизм і колоніалізм («Негритянський квартал», 1935), амер. гангстеризм («Брати Ріко», 1952), виступає на захист знедолених («Чотири дні з життя бідняка», 1949, «Тюрма», 1968). Автобіогр. книги «Я згадую» (1945), «Педігрі» (1948).

Тв.: Укр. перекл. — Замах на бродягу. Романи та повісті. К., 1968; Справа Сен-Ф'якрів.— Порт у тумані.— Тюрма. К., 1969; Клуб «100 ключів». К., 1981; Рос. перекл.— Желтый пёс... М., 1960; Неизвестные в доме. М., 1966; Трубка Мегрэ. М., 1966; Первое дело Мегрэ. М., 1968; Инспектор Кадавр.— Револьвер Мегрэ.— Мегрэ путешествует. Л., 1974; Мегрэ сердится. М., 1975; И всё-таки орешник зеленеет. М., 1975; Романы. Л., 1978.

Літ.: Модестова Н. А. Комиссар Мегрэ и его автор. К., 1973; Шрайбер Э. Л. Жорж Сименон. Л., 1977.

В. І. Пащенко.

СІМЕНС (Siemens) Ернст Вернер (13.XII 1816, Ленте, поблизу Ганновера — 6.XII 1892, Берлін) — нім. винахідник у галузі електротехніки і підприємець, член АН у Берліні (з 1874). Закінчив Берлінське арт. інженерне уч-ще. Перші роботи С. були пов'язані з гальванопластикою. Пізніше С. одержав (1847) у Пруссії патент на вдосконалений телеграфний апарат, брав участь у проведенні кількох телегр. ліній у Росії (Петербург — Севастополь, Петербург — Варшава та ін.). Працював у галузі сильнострумової електротехніки, винайшов багато електротех. приладів і пристроїв. Керував спорудженням (1879) першої в світі дослідної міської з-ці — трамвайної лінії (на Берлінській пром. виставці). Засновник і гол. власник великих електротех. концернів «Сіменс». Ім'ям С. названо одиницю електропровідності — *сименс*.

СІМІНСЬКИЙ Костянтин Костянтинович [22.II (6.III) 1879, м. Милейчиці Гродненської губернії, тепер ПНР — 13.VI 1932, Київ] — укр. рад. вчений у галузі буд. механіки, акад. АН УРСР (з 1926). Після закінчення (1907) Київ. політех. ін-ту викладав у ньому (з 1914 — професор). Працював і в ін. вузах Києва — університеті, Ін-ті нар. г-ва, художньому ін-ті. З 1921 — директор Ін-ту тех. механіки (тепер Ін-т механіки) АН УРСР. З 1929 — директор Київ. філіалу Н.-д. ін-ту споруд. Віцепрезидент АН УРСР (з 1931). Виконав важливі дослідження щодо втомленості металу в мостах, втомленості деревини, запропонував оригінальний метод визначення мех. міцності її свердлінням. Вперше запропонував способи утворення просторових мостових ферм, систематизував дані по багатьох породах кам'яних матеріалів, розробив теорію міцності граніт ів, займався питаннями міцності і стійкості металевих стрижнів, зниження собівартості буд-ва. Автор багатьох підручників і посібників.

СІМНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ ВКП(б). Відбулася 30.I—4.II 1932 в Москві. В ній взяли участь 386 делегатів з ухвальним і 525 — з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Підсумки розвитку пром-сті за 1931 і завдання на 1932; 2) Директиви до складання 2-го п'ятирічного плану нар. г-ва СРСР (1933—37). Зібравшись на поч. завершального року 1-ї п'ятирічки, конференція відзначила, що завдяки величезній активності мас у боротьбі за виконання п'ятирічки і правильній політиці партії в СРСР побудовано фундамент соціалізму, питання «хто — кого» розв'язано в місті і на селі повністю на користь соціалізму. В центрі схваленого конференцією нар.-госп. плану на 1932 було виконання напруженої виробн. і будівельної програми по чорній металургії, вуглевидобутку, машинобудуванню, будівництву нових гідроелектроцентралей і ТЕЦ. Вирішено було форсувати будівництво підприємств легкої і харчової пром-сті. Багато уваги приділила конференція розвиткові пром-сті УРСР, зокрема вказала на необхідність введення в дію Краматорського заводу важкого машинобудування, Луганського паровозобудівного з-ду. Затверджені конференцією «Директиви до складання другого п'ятирічного плану народного господарства СРСР (1933—1937)» націлили партію на завершення соціалістичної реконструкції нар. г-ва на новій тех. базі, на остаточну ліквідацію експлуататорських класів, дальше зміцнення екон. і політ. основ *диктатури пролетаріату*. Конференція вказала на необхідність піднесення тех. освіти, оволодіння госп. кадрами технікою, створення нових кадрів рад. тех. інтелігенції. Конференція відзначила, що успіхи соціалізму в СРСР є найкращим свідченням його переваг над капіталізмом, що вони забезпечують зростання революціонізуючого впливу Країни Рад на трудящих усього світу. Конференція відіграла велику роль у поліпшенні керівництва пром-стю, визначила осн. напрями розробки 2-го п'ятирічного плану.

Літ.: XVII конференция ВКП(б). Стенографический отчёт. М., 1932; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 5. К., 1980; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 4, кн. 2. К., 1973.

М. Б. Погребінський.

СІМНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б). Відбувся 26.I—10.II 1934 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 1225 делегатів з ухвальним і 736 — з дорадчим голосом, які представляли 1 872 488 членів і 935 298 кандидатів у члени партії. Порядок денний з'їзду: 1) Звітні доповіді ЦК ВКП(б), Центральної ревізійної комісії, ЦКК—РСІ, делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 2) План другої п'ятирічки; 3) Орг. питання (парт. і рад. будівництво); 4) Вибори центр. органів партії. У доповідях ЦК і делегації ВКП(б) у ВККІ було дано характеристику змін, що сталися в міжнар. обстановці й робітн. русі 1930—33. На з'їзді підкреслювалося, що активізація реакційних сил у багатьох країнах, викликана світовою екон. кризою, посилення небезпеки нової імперіалістичної війни, яка безпосередньо загрожує Рад. Союзу, висували на перший план завдання посилення роботи по зміцненню обороноздатності Рад. д-ви. На з'їзді було глибоко проаналізовано внутр. становище країни, докорінні зміни, що сталися в СРСР в результаті втілення в життя ленінської ген. лінії партії. Внаслідок успішного виконання першого п'ятирічного плану розвитку нар. господарства СРСР у Рад. Союзі побудовано фундамент соціалістичної економіки. СРСР перетворився з аграрної країни на індустріальну. Соціалістичний сектор у пром-сті становив 99,5%. У с. г. переміг колгоспно-радгоспний лад. Капіталістичні елементи було повністю витіснено з торгівлі. Ці факти переконливо свідчили, що в усіх сферах економіки країни панівною стала соціалістична система г-ва. В СРСР здійснювалася глибока *культурна революція*. З'їзд прийняв резолюцію «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—37)». В ній зазначалося, що осн. політ. завданням п'ятирічки є остаточна ліквідація капіталістичних елементів, перетворення всього трудящого населення країни на свідомих і активних будівників соціалістичного суспільства. Гол. госп. завданням з'їзд визнав завершення тех. реконструкції всього нар. г-ва. З'їзд визначив конкретні завдання в п'ятирічці для кожної союзної республіки. Передбачалося, що капіталовкладення в нар. г-во УРСР за роки другої п'ятирічки в 2,3 раза перевищать усі вкладення першої п'ятирічки. Планувалося завершити будівництво таких велетнів індустрії, як «Запоріжсталь», «Азовсталь», реконструкцію залізорудної пром-сті Криворіжжя, Харків. турбогенераторного і Луган. паровозобудівного з-дів. З'їзд підкреслив, що успішне виконання госп. завдань залежить від рівня політ. керівництва партії. Головне в орг. роботі, зазначено в резолюції про парт. і рад. будівництво,— добір кадрів і перевірка виконання прийнятих рішень. ЦКК — РСІ було перетворено на *Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б)* і на Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР. Доповнення, які було внесено в Статут,— про обов'язки членів партії, про періодичні чистки партії, про внутріпарт. демократію і парт. дисципліну, про перетворення парт. осередків на первинні парт. орг-ції — було спрямовано на згуртування парт. рядів, підвищення ролі комуністів у соціалістичному будівництві. На з'їзді з покаянними промовами і визнаннями успіхів партії виступили колишні лідери опозиційних угруповань Зінов'єв, Каменєв, Бухарін, Риков, Томський. З'їзд обрав ЦК, Центр. ревізійну комісію та Комісію парт. контролю ВКП(б). Рішення з'їзду свідчили про повну консолідацію сил партії, сприяли вдосконаленню методів керівництва і виробленню нових форм роботи. Документи з'їзду вплинули на зміцнення єдності робітн. класу, активізацію міжнар. комуністич. і робітн. руху.

1
2

До ст. **Собачко-Шостак Г. Ф.**

1. «Птахи на кораблику».

2. «Риби». Обидві — папір, гуаш, акварель. 1935.

3. «Квіти троянди». Папір, гуаш. 1964.

1–3 – Державний музей українського декоративного мистецтва в Києві.

3

1
2

3
4

До ст **Седляр В. Ф.**

1. У школі лікнепу. 1924–25.
2. Ілюстрація до вірша Т. Г. Шевченка «У нашім раї на землі...». 1931.
3. Робітник з газетою. Фрагмент фрески в Межиріцькому керамічному технікумі. 1924. Не збереглася.
4. Робітник. Фреска в Київському державному художньому інституті. 1924. Не збереглася.
5. Розстріл. 1927.
6. Портрет Оксани Павленко. 1927.
1, 5 і 6 — Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

5
6

Літ.: XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б) 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчёт. М., 1934; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 5. К., 1980; История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1982.

Л. Ю. Береништейн.

СІМНА́ДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇ́НИ. Відбувся 23—27.IX 1952 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 771 делегат з ухвальним голосом і 116 — з дорадчим, які представляли 676 190 членів і 101 642 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Обговорення проектів ЦК ВКП(б): «Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—1955 роки» і «Текст зміненого Статуту партії»; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Звіт Центральної ревізійної комісії КП(б)У; 4) Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд відбувся в період завершення відбудови і дальшого розвитку нар. г-ва, що знаменувало важливий крок уперед на шляху побудови розвинутого соціалістичного суспільства в Рад. країні. З'їзд одностайно схвалив проект Директив по п'ятому п'ятирічному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1951—55 і проект зміненого Статуту партії, опубліковані до *Дев'ятнадцятого з'їзду КПРС*. На з'їзді було підбито підсумки діяльності парт. орг-цій України після *Шістнадцятого з'їзду КП(б) України*. Достроково виконавши план четвертої п'ятирічки, УРСР приступила до виконання п'ятої п'ятирічки. Валова продукція пром-сті республіки на час з'їзду майже на 50% перевершила довоєнний рівень. Розширилися посівні площі, помітно зросла тех. оснащеність с. г. Важливе значення в розвитку с.-г. виробн. мало здійснене у звітний період укрупнення колгоспів. Видатною перемогою було завершення колективізації с. г. в зх. областях України. Понад $^2/_3$ заг. суми бюджетних видатків у республіці становили на час з'їзду асигнування на потреби нар. освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення. З'їзд приділив багато уваги питанням нар. г-ва, критиці недоліків у його розвитку. З'їзд розглянув питання дальшого ідейно-політ. і орг. зміцнення КП(б)У, зростання активності комуністів, посилення зв'язків парт. орг-цій з масами. За звітний період відбулося дальше поліпшення парт.-політ. та ідеолог. роботи в республіці. З'їзд підсумував проведену в парт. орг-ціях роботу по обговоренню проекту зміненого Статуту партії, визначив гол. завдання парт. орг-цій України — спрямувати зусилля комуністів і всіх трудящих на боротьбу за виконання плану п'ятої п'ятирічки, забезпечити дальше піднесення соціалістичної економіки на основі переважного розвитку важкої пром-сті. З'їзд визнав за необхідне прискорити будівництво Каховської ГЕС та ін. великих будов п'ятирічки. В с. г. ставилися завдання дальшого розвитку механізації, підвищення врожайності, збільшення громад. поголів'я худоби і зростання її продуктивності. Намічалося дальше підвищення матеріального і культур. рівня життя трудящих. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції республіки піднести орг. та ідеологічну роботу до рівня нових госп. і соціально-політичних завдань, висунутих Комуністичною партією. З'їзд обрав ЦК КП(б)У та Центральну ревізійну комісію.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2. К., 1977; XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. Матеріали з'їзду. К., 1953; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977.

В. І. Юрчук.

СІМО́ВИЧ Василь Іванович (9.III 1880, с. Гадинківці, тепер с. Комсомольське Гусятинського р-ну Терноп. обл.— 13.III 1944, Львів) — укр. мовознавець. Закінчив Чернівецький ун-т. Працював на редакторській і викладацькій роботі в Берліні, Празі, Львові. У 1939—41 — професор Львів. ун-ту. Автор праць з укр. мови: «Граматика української мови» (1919), «Українські йменники чоловічого роду на -о в історичному розвитку й освітленні», «Історичний розвиток українських (здрібнілих та згрубілих) чоловічих хресних імен...» (обидві— 1929) тощо, а також розвідок про творчість Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської та ін. письменників.

Л. Л. Гумецька.

СІМО́ВИЧ Роман Аполлонович (н. 28.II 1901, м. Снятин, тепер Івано-Фр. обл.) — укр. рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Закінчив Празьку консерваторію (1933 — композиторський, 1934 — фортепіанний ф-ти), 1936 — Школу вищої майстерності в Празі (у В. *Новака*). В 1936—39 викладав у Дрогобицькій та Станіславській філіях Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка, 1939—41 — викладач Станіславського муз. уч-ща. З 1944 — викладач Львів. консерваторії (з 1963 — професор). Твори: симфонії «Гуцульська» (1945), «Лемківська» (1947), «Весняна» (1951), «Героїчна» (1953), «Гірська» (1955), 6-а (1965), 7-а (1975); симф. поеми — «До світла» (1938), «Максим Кривоніс» (1954), «Довбуш» (1955), «Пам'яті І. Франка» (1956), «Патетична поема» (1958); балет «Сопілка Довбуша» (1948); 2 вокально-симф. поеми, інструм. концерти (1953, 1971); камерно-інструм. і вокальна музика тощо. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

Літ.: Терещенко А. Роман Сімович. К., 1973.

К. М. Гелитович.

СІМОНАЙТІ́ТЕ Єва (23.I 1897, с. Ванагай, тепер Клайпедського р-ну Лит. РСР — 27.VIII 1978, Вільнюс) — литовська рад. письменниця, нар. письменниця Лит. РСР (з 1967). Друкуватися почала 1914. У романах «Доля Шімонісів» (1935), «Вілюс Каралюс» (ч. 1—2, 1939—56), автобіографіч. трилогії «...А було так» (1960), «У чужому домі» (1962), «Незакінчена книга» (1965), до якої примикають «Близькі історії» (1968), показано розклад патріархальної селянської родини, проникнення в лит. село бурж. відносин. Роман «Остання подорож Куняліса» (1971) — про Литву воєнних і повоєнних років. Нагороджена двома орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СІМОНОСЕ́КІ — місто в Японії, на Пд. Зх. о. Хонсю, на узбережжі Сімоносекської протоки. Разом з м. Модзі, розташованим на протилежному березі протоки, на о. Кюсю, утворює єдиний порт Каммон. Поромне, пароплавне й тунельне сполучення з о. Кюсю. 266,6 тис. ж. (1975). Розвинуті трансп. машинобудування, суднобудування та судноремонт, рибоконсервна пром-сть. Хім., цем., нафтопереробні та ін. підприємства. Цинкоплавильний з-д. Центр рибальства. Мор. курорт. Відомі синтоїстські храми. С.— одне з найдавніших міст Японії.

СІМПЛО́Н — гірський перевал у Альпах (між Пеннінськими та Лепонтінськими Альпами), на Пд. Швейцарії. Вис. 2005 м. Через С. прокладено шосе Берн — Мілан. Поблизу С. на вис. 700 м — залізнич. тунель завдовжки 19,7 км.

СІ́МПСОН (Simpson) Томас (20. VIII 1710, Маркет-Босуерт, Лестершір — 14.V 1761, там же) — англ. математик. У 1743 вивів формулу *наближеного інтегрування* (т. з. формулу Сімпсона). Ін. його праці присвячені елементарній геометрії, тригонометрії, аналізу та теорії імовірностей.

СІ́МПСОНА ФО́РМУЛА — одна з формул наближеного обчислювання визначених інтегралів. Названа за ім'ям Т. *Сімпсона*. Див. *Наближене інтегрування*.

СІ́МСОН Альфред Едуардович (н. 26.VI 1922, Харків) — укр. рад. вчений у галузі двигунів внутрішнього згоряння, доктор тех. наук (з 1970), професор (з 1971), засл. діяч науки УРСР (з 1982). Закінчив (1945) Харків. механіко-машинобуд. (тепер політех.) ін-т, працював на Харків. з-ді транспортного машинобудування ім. В. О. Малишева. З 1961 — в Харків. ін-ті інженерів залізн. транспорту ім. С. М. Кірова. Осн. праці стосуються підвищення потужності і економічності дизелів.

СІМФЕРО́ПОЛЬ — місто, центр Крим. області УРСР, райцентр. Розташований на р. Салгирі. Залізнична станція. Вузол автомоб. шляхів. Аеропорт. Поч. пункт гірської тролейбусної лінії С.— Ялта. 319 тис. ж. (1982). Поділяється на 3 міські райони.

Перші історичні відомості про С. належать до 16 ст. (наз. Ак-Мечеть). Після приєднання 1783 Криму до Росії С. офіційно затверджено містом під сучас. наз-

Сімферополь. Площа В. В. Куйбишева.

СІМФЕРОПОЛЬСЬКА ПІДПІЛЬНА КОМСОМОЛЬСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ

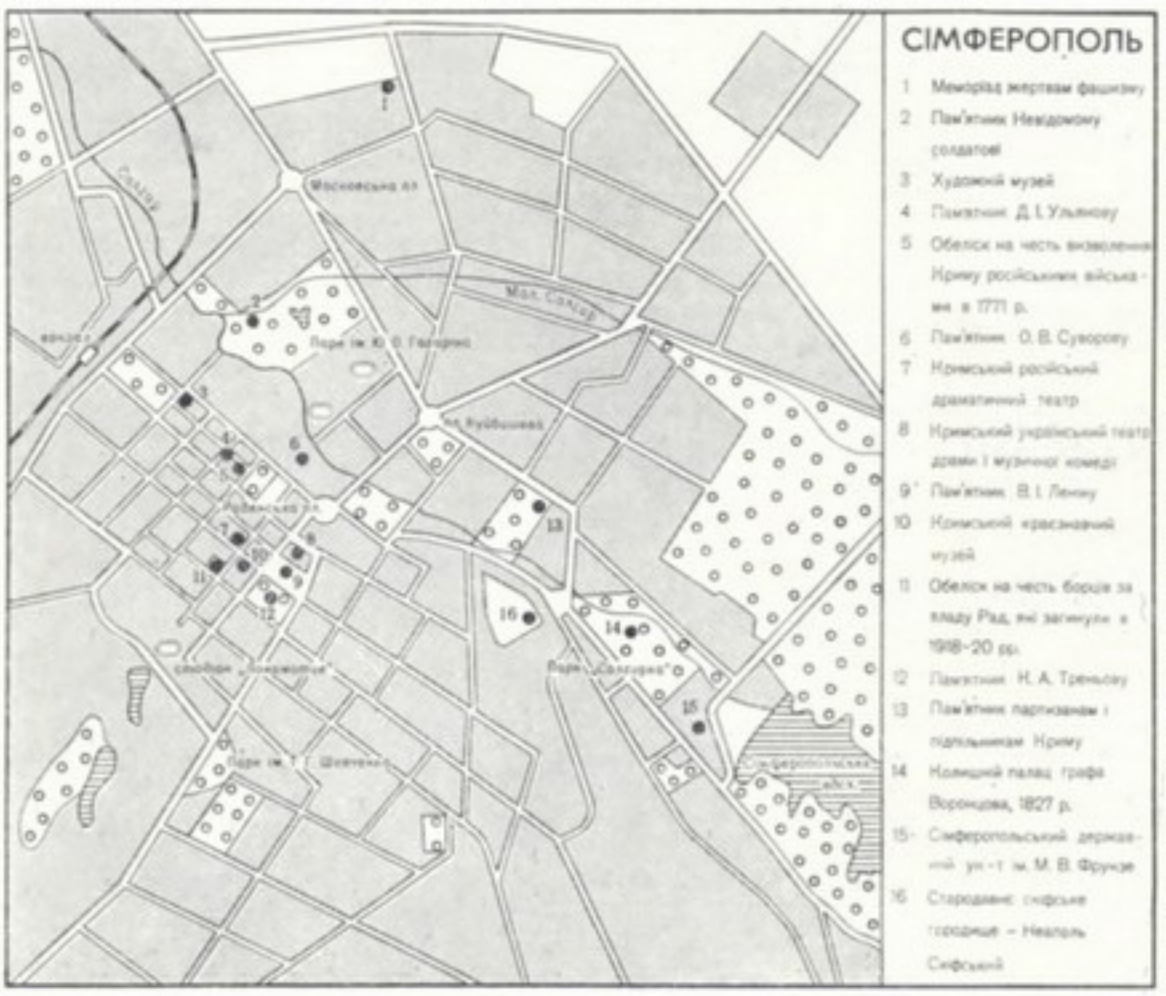
вою (1784). На поч. 1900 оформився Сімферопольський к-т РСДРП, який 1901 організував першу в Криму першотравневу демонстрацію. К-т мав зв'язок з ленінською газ. «*Искра*». Під час революції 1905—07 в місті відбувалися масові страйки і політичні демонстрації.

13(26). I 1918, після збройного повстання під керівництвом більшовицького ревкому в С. встановлено Рад. владу. Під час громадян. війни 1918—20 С. 11.IV 1919 був визволений від англо-французьких інтервентів і білогвардійців Задніпровською дивізією під командуванням П. Ю. *Дибенка*. З 1921 С.—адм. центр Крим. АРСР. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (1.XI 1941—13.IV 1944) в місті діяли підпільні комсомольські орг-ції, які в травні 1943 об'єдналися в *Сімферопольську підпільну комсомольську організацію*, з листопада 1943 — підпільний міськком партії на чолі з І. А. *Козловим*. З 1945 С.— центр Крим. області РРФСР (з 1954 — УРСР).

За роки соціалістичного будівництва С. став великим пром. центром. У місті працюють 72 пром. підприємства. Провідні галузі пром-сті — харчова (винобродний, 2 консервні, пивоварний, тютюново-ферментаційний з-ди, кондитерська ф-ка, *кримський ефіроолійницький комбінат* «*Кримська троянда*», комбінат хлібопродуктів) і легка (шкіряно-взут. об'єднання, швейна, швейно-галантерейна, шкіряно-галантерейна, трикот., ткацька, текст.-худож. виробів ф-ки). Важливе місце в економіці міста займає маш.-буд. і металообр. пром-сть (*Сімферопольський завод продовольчого машинобудування* імені В. В. Куйбишева, з-ди телевізорів, електромаш.-буд., «Сільгоспдеталь», «Сантехпром», автомоб. рулів, арматурний, електротех., наук.-виробниче об'єднання «Пневматика» та ін.). Розвивається хім. пром-сть (з-ди пластмасових виробів, побутової хімії). Виробн. буд. матеріалів (виробниче об'єднання «Кримбудматеріали», комбінат «Кримнерудпром» тощо). *Сімферопольська ТЕЦ* імені В. І. Леніна.

С.— важливий культур. центр республіки. В 1980/81 навч. р. у С. було 37 загальноосв. (35 тис. учнів), художня та 4 муз. школи; 12 серед. спец. навч. закладів (бл. 10 тис. учнів); 13 профес.-тех. уч-щ (бл. 7 тис. учнів); у трьох вищих навч. закладах — *Сімферопольському університеті* імені М. В. Фрунзе, *Кримському медичному інституті* та *Кримському сільськогосподарському інституті* імені М. І. Калініна, а також філіалі *Севастопольського приладобудівного інституту* налічувалося понад 12 тис. студентів. У місті працюють н.-д. та проектно-конструкторські установи — ін-т мінеральних ресурсів, н.-д. та проектний ін-т Кримндіпроект, Крим. проектно-конструкторський технологічний ін-т машинобудування для легкої та харч. пром-сті, Крим. відділення *Археології інституту* АН УРСР, сейсмічна станція та ін. У місті функціонують 144 масові б-ки (фонд — бл. 7,5 млн. одиниць зберігання), 40 клубних закладів, 10 кінотеатрів, три театри — *Кримський російський драматичний театр, Кримський український театр драми і музичної комедії, Кримський театр ляльок*, філармонія, держ. цирк, музеї — *Кримський краєзнавчий музей* та *Сімферопольський художній музей*. Позашкільні заклади: міський Палац піонерів та школярів, станції юних техніків, натуралістів, туристів, дитяча обсерваторія, клуб юних моряків, дитячий парк. В С. працює вид-во «*Таврія*». Виходять дві обл. газети — «*Кримська правда*» укр. і рос. мовами та «Кримський комсомолець» укр. і рос. мовами. Обл. радіомовлення і телебачення. Телецентр.

В С. збереглися пам'ятки архітектури *класицизму*: будинок Таранова-Бєлозьорова (1826; тепер мед. уч-ще), палац графа Воронцова (1827, арх. Ф. Ельсон), парк «Салгирка» (поч. 19 ст.; тепер навч. г-во Кримського с.-г. ін-ту). В рад. час споруджено залізничний вокзал (1953, арх. О. Душкін та ін.; іл. див. на окремому аркуші до ст. *Архітектура*, т. 1, с. 224—225), універмаг (1969, арх. М. Мелік-Парсаданова), Палац культури залізничників (1970, арх. О. Крамаренко), Палац піонерів і школярів (1971, арх. В. Ябчаник, Є. Попов та ін.), готель «Москва» (1973, арх. Б. Кондрацький), муз.-драм. театр (1977, арх. С. Афзаметдінова). Пам'ятники: борцям за владу Рад (1957, обеліск), К. А. Треньову, який довго жив і працював у С. (1960, скульптор К. Бєлашова), В. І. Леніну (1967, скульптор В. Стамов), Д. І. Ульянову (1971, скульптори В. та М. Петренко), меморіал жертвам фашизму (1973, скульптори Л. Смерчинський, Є. Максименко), випускникам мед. ін-ту, які загинули на фронтах Великої Вітчизн. війни (1974, скульптор Л. Скорубська). На околиці С. — старод. скіфське городище (див. *Неаполь Скіфський*). У С. народився укр. рад. живописець Я. О. *Басов* (див. т. 12, Додаток). У С. бували О. В. Суворов (1776, 1778—79), О. С. Пушкін (1820), К. М. *Батюшков* (1822—23), О. С. Грибоєдов, А. Міцкевич (1825), М. В. Гоголь (1835), В. А. Жуковський (1837), В. Г. Бєлінський (1846), Л. М. Толстой (1854—55). В 1875—77 навчалася С. Л. *Перовська*. Викладав у гімназії Д. І. Менделєєв. У 1846 на сімферопольській сцені виступав М. С. *Щепкін*. На поч. 20-х рр. 20 ст. в ун-ті в С. викладали В. І. *Вернадський*, В. О. *Обручев*, Б. Д. *Греков*, В. І. *Палладін* та ін. Деякий час у С. працював О. Є. *Ферсман*. Вихованцем Крим. ун-ту був І. В. *Курчатов*.

Літ.: Гасско И. Б. Симферополь Симферополь, 1978.

Е. К. Покровський.

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМСОМО́ЛЬСЬКА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — антифашистська підпільна організація, що діяла в окупованому Сімферополі під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в травні 1943 внаслідок об'єднання двох патріотичних груп, які діяли в місті з кін. 1941. Керівником організації був спочатку С. М. Кусакін, а після його загибелі — А. М. Косухін. Очолював орг-цію к-т ВЛКСМ. Напередодні 1944 орг-ція налічувала 50 юнаків і дівчат, об'єднаних у дві агітаційні і дві диверсійні групи. З вересня 1943 діяльністю орг-ції керував Крим. обл. підпільний парт. центр, а з листопада — Сімферопольський підпільний міськком ВКП(б), до якого входив А. М. Косухін. Орг-ція здійснила понад 20 диверсійних актів, внаслідок яких було знищено багато пального, боєприпасів, військ. техніки, живої сили ворога. Орг-ція мала радіоприймачі, портативну радіостанцію, друкарню, в якій друкувалися листівки з повідомленнями Радінформбюро під наз-

вою «Вести с Родины», прокламації. Підпільники розповсюджували рад. листівки і газети, що друкувалися в друкарнях обл. підпільного парт. центру та в рад. тилу. Подвиги сімферопольських комсомольців-підпільників високо оцінили партія і уряд, багатьох з них відзначено урядовими нагородами. А. М. Косухіна і керівника диверсійної групи В. І. Бабія нагороджено орденами Леніна. Іменами героїв, які загинули, названо вулиці Сімферополя, їм встановлено пам'ятники, відкрито меморіальні дошки. *І. П. Кондранов.*

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКА ТЕЦ імені В. І. Леніна (до 1981 — Сімферопольська ДРЕС). Розташована поблизу Сімферополя. Буд-во почато 1955. Першу турбіну потужністю 50 тис. кВт введено в дію 1958, другу — 1960. У 1961 потужність станції доведено до проектної — 100 тис. кВт. Щорічне виробн. електроенергії — 613 млн. кВт, теплової — 248 тис. Гкал.

У 1981 в зв'язку з завершенням реконструкції турбін та переведенням їх у теплофікаційний режим Сімферопольська ДРЕС перейменована на С. ТЕЦ. Осн. паливо — вугілля, газ, мазут. Всі виробничі процеси станції автоматизовано.

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКЕ ВОДОСХО́ВИЩЕ — на р. Салгирі, у Крим. обл. УРСР. Споруджене 1956. Пл. 3,23 км², об'єм 36 млн. м³. Використовують для зрошування (див. *Салгирська зрошувальна система*), водопостачання м. Сімферополя і *Сімферопольської ТЕЦ* імені В. І. Леніна, а також для рибництва. На берегах — бази відпочинку. *О. О. Русинов.*

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ ЗАВО́Д ПРОДОВО́ЛЬЧОГО МАШИНОБУДУ́ВАННЯ імені В. В. Куйбишева. Засн. 1898 як чавуноливарний з-д. За роки Рад. влади з-д з напівкустарних майстерень перетворився на велике маш.-буд. підприємство. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 споруди з-ду було зруйновано. Відбудову завершено 1950. В наступні роки підприємство докорінно реконструйовано й розширено, освоєно виробн. нових видів продукції. З-д випускає (1982) найновіше технологічне устаткування для підприємств харч. пром-сті, в т. ч. для консервної, м'ясної, молочної та рибної галузей, зокрема комплекси устаткування для виготовлення металевої консервної тари з жерсті та алюмінію автоматичні й напівавтоматичні машини для закупорювання металевих і скляних консервних банок. *О. О. Мартиненко.*

Головний корпус **Сімферопольського університету** імені М. В. Фрунзе

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Крим. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,8 тис. км². Нас. 116,0 тис. чол. (1982). У районі — 111 населених пунктів, підпорядкованих 2 селищним і 19 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сімферополь*. На Зх. район омивається Каламітською зат. Чорного м. С. р. розташований у передгір'ї та у межах Внутрішньої і Зовнішньої гряд Кримських гір, на Пд. — відроги *Чатирдагу*. Корисні копалини: вапняк, пісок, глина, діорит, мармур. Є мінеральні джерела. Річка *Салгир* з прит. Бештерек, *Альма*, Булганак Західний. Грунти каштанові, чорноземні та бурі лісові щебенюваті.

Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Сімферополь. У районі переважає переробка с.-г. сировини та виробн. буд. матеріалів. Найбільші підприємства — Первомайський і Виноградний (с. Кольчугине) винробні з-ди. Районний комбінат побутового обслуговування (Сімферополь). Осн. напрям розвитку землеробства — вирощування зернових, овочевих та ефіроолійних культур, виноградарство, садівництво; тваринництво м'ясомол. напряму (птахівництво, скотарство, вівчарство, свинарство, кролівництво). Площа с.-г. угідь 1981 становила 121,2 тис. га, у т. ч. орні землі — 75,9 тис. га. Осн. культури — озима пшениця, ячмінь, соняшник, овочеві, тютюн, троянда, лаванда, шавлія. У С. р. — 16 радгоспів, 5 колгоспів, птахофабрика; експериментальний тепличний комбінат, Кримська дослідна станція садівництва (с. Маленьке), Сімферопольська овоче-баштанна станція (с. Укромне), Степове виробничо-експериментальне г-во *Нікітського ботанічного саду* (поблизу смт Гвардійського), райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сімферополь, Острякове. Автомоб. шляхів — 600 км (усі з твердим покриттям). У районі — радгосптехнікум (с. Маленьке), 52 заг.-осв., музична і спорт. школи; 73 лік. заклади, у т. ч. 9 лікарень; на березі Чорного м.— численні пансіонати і бази відпочинку. 80 будинків культури та клубів, 2 кінотеатри, 120 кіноустановок, 68 б-к. У С. р. видається газ. «Ленинец» (з 1933). *І. С. Тарасюк.*

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕ́Т імені М. В. Фрунзе — вищий навч. заклад М-ва вищої і серед. спец. освіти УРСР. Спадкоємець Таврійського ун-ту — першого вузу Криму, створеного 1918. В 1921 ун-т став називатися Кримським; тоді ж йому присвоєно ім'я М. В. Фрунзе. В 1925—72 функціонував як Крим. пед. ін-т, з 1972 — Сімферопольський ун-т. У 1981/82 навч. р. у складі С. у.— 8 ф-тів: істор., філол., романо-герм. філології, природничих наук, геогр., фіз., матем., фіз. виховання, на яких навчалося понад 7 тис. студентів, зокрема на денному відділенні 3,7 тис. Є вечірнє, заочне й підготовче відділення. При ун-ті — обчислювальний центр, зоол. музей, навч. геобіостанція, б-ка (фонд 900 тис. одиниць зберігання). Серед вихованців вузу — тричі Герої Соціалістичної Праці І. В. *Курчатов*, К. Д. *Синельников*, К. І. *Щолкін*.

Л. Г. Апостолов.

СІМФЕРО́ПОЛЬСЬКИЙ ХУДО́ЖНІЙ МУЗЕ́Й — зібрання творів образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва. Засн. 1920 як культур.-істор. відділ Центр. музею кримознавства. З 1937 виділився у самостійний музей. У ньому два відділи — укр. і рос. дожовтневого, а також рад. мистецтва, в яких представлено твори укр. (С. Васильківський, К. Трутовський, М. Самокиш, І. Труш, Т. Яблонська, М. Божій, М. Дерегус), рос. (Д. Левицький, В. Тропінін, О. Венеціанов, І. Айвазовський, І. Рєпін, В. Полєнов, М. Ярошенко, О. Бенуа, І. Грабар, К. Петров-Водкін, М. Греков) та ін. художників.

СІМ'Я́ — заснована на *шлюбі* або кровнородинних зв'язках мала група людей (див. *Група соціальна*), члени якої зв'язані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю й взаємодопомогою. Хоч С. має специфічні біол. функції відтворення людського роду, вона водночас є формою соціальної спільності людей, характер якої визначається екон. базисом суспільства (див. *Базис і надбудова*). Тому форма й функції С. змінюються з істор. розвитком людства (див. *Проміскуїтет, Груповий шлюб, Парний шлюб, Матрилокальний шлюб, Патріархальна сім'я* тощо). Як стійке соціальне об'єднання С. виникає в період розкладу родового ладу. В усіх класово антагоністичних формаціях характерне для їхнього способу життя прагнення до збільшення приватної власності породжує екон. залежність і ворожнечу між членами С. Особливо глибокий відбиток накладають приватновласницькі відносини на бурж. С. Проте вже за капіталізму в середовищі пролетаріату й трудової інтелігенції зароджуються й розвиваються шлюбно-сімейні відносини, засновані на коханні, дружбі, взаємній довірі. Ці фактори стають вирішальними при формуванні С. за соціалізму, оскільки усуспільнення засобів виробн. створює принципово нову екон. основу С. Величезну роль у

цьому відіграє повна *рівноправність жінки і чоловіка* в СРСР. Підвищення ролі морального фактору в сусп. житті в умовах розвинутого соціалізму зумовлює зростання ролі С. Вона стає важливим елементом соціалістичного способу життя. Посилюється піклування д-ви про матеріальний і духовно-моральний стан С. (див., зокрема, *Багатодітна мати, Батьківські права і обов'язки, Материнство* у праві, *Охорона материнства і дитинства, Сімейне виховання*). В процесі комуністичного будівництва С. постійно вдосконалюється, її діяльність дедалі більше спрямовується на забезпечення щастя людей, гармонійного розвитку особи. *В. М Мазур.*

СІМ'Я МОВ, мовна родина — одна з одиниць у *генеалогічній класифікації мов*. У традиційному *порівняльно-історичному мовознавстві* її вважали за найвищу. Встановлення *спорідненості мов* стало можливим із виникненням порівняльно-істор. методу. С. м. охоплює всі близько чи далеко споріднені мови (напр., індоєвроп. С. м., фінно-угорська тощо). У межах сім'ї близько споріднені мови об'єднують у групи (напр., германська група індоєвроп. С. м.) і підгрупи (напр., північна, або скандінавська, підгрупа германської групи індоєвроп. С. м.). Багато мовознавців останнім часом вважає, що окремі С. м. можуть виявляти ознаки далекого спільного походження, тобто, що є ступінь спорідненості, вищий за С. м. (мовна формація тощо).

А. О. Білецький.

СІМ'ЯВИВІДНА ПРОТО́КА — продовження каналу придатка *сім'яників* хребетних тварин і *яєчка* людини. У складі сім'яного канатика С. п. підіймається вгору від яєчка, проходить у *пахвинний канал* і спускається униз до вивідних каналів *сім'яних пухирців*, де С. п. закінчується розширенням (ампулою). Ампулярний кінець і протока сім'яного пухирця зходяться, утворюючи сім'явипорскувальний канал, який проходить через *передміхурову залозу* і відкривається вузьким отвором в *сечівник*. Функція С. п. полягає в виведенні *сперматозоїдів* при статевому акті.

СІМ'ЯДО́ЛІ — перші листки *зародка* насінних рослин. У голонасінних рослин від 2 до 15 С., в однодольних — 1, у дводольних — переважно 2 С. У одних рослин С. при проростанні насіння виносяться на поверхню грунту і зеленіють (напр., у соняшника), у інших С. залишаються в грунті (напр., у гороху, дуба). Найкраще розвинені С. в насінинах без *ендосперму*; в них містяться поживні речовини, які зародок використовує під час розвитку. У однодольних рослин С., в якій немає поживних речовин, всмоктує їх з ендосперму.

СІМ'ЯНА́ РІДИНА́ — складова частина *сперми*. Містить поживні речовини для сперматозоїдів, буферні системи, що перешкоджають підвищенню кислотності середовища, та слиз.

СІМ'ЯНИКИ́ — чоловічі *статеві залози*, що входять до складу *статевих органів* тварин і людини. Осн. функція С.— вироблення *сперматозоїдів*. Серед безхребетних найбільш просто побудовані С. у кишковопорожнинних і являють собою скупчення статевих клітин. *Сперма* виводиться назовні шляхом розриву тіла гонад (напр., у гідроїдних поліпів) або через кишковосудинну систему і далі через ротовий отвір (у сцифоїдних і коралових поліпів, реброплавів). Численні С. плоских червів мають власні протоки. У круглих червів від С. відходить сім'япровід, який переходить у сім'явипорскувальний канал. У кільчастих червів в багатьох сегментах тіла є парні С. Сім'я виводиться через спеціальні канали — целомодукти, що відкриваються у вторинну порожнину тіла. У членистоногих С. парні з протоками; форма і будова їх різноманітні. У безчерепних (ланцетник) С. численні і позбавлені проток. У більшості хребетних С.— парні органи, симетрично розміщені в черевній порожнині. У багатьох ссавців С. містяться в мішкоподібних виростах стінки тіла — мошонці, куди вони опускаються з черевної порожнини через пахвинний канал у період розвитку зародка. У деяких ссавців С. опускаються в мошонку тільки у період розмноження, а потім знову втягуються в черевну порожнину. У людини С. наз. *яєчками*.

СІМ'ЯНІ́ ПУХИРЦІ́ — парний орган, що входить до складу чоловічих *статевих органів* тварин і людини. Містяться між задньонижньою поверхнею *сечового міхура* і *передміхуровою залозою*. Кожен С. п. овальної форми, має злегка бутристу поверхню. У людини С. п. завдовжки до 5 і завширшки до 2 см. Вивідна протока кожного С. п. з'єднується з *сім'явивідною протокою* свого боку, утворюючи сім'явипорскувальний канал, що впадає в *сечівник*. Функція С. п.— вироблення *секрету*, необхідного для живлення і збільшення рухливості *сперматозоїдів*. Секрет С. п. входить до складу *сім яної рідини*.

СІМ'Я́НКА — нерозкривний одногнізний *плід* у рослин, сухий шкірястий *оплодень* якого не зростається з *насінною*. Характерний для складноцвітих, черсакових. С. часто мають спец. утвори (вирости, гачечки, чубки тощо), що сприяють їх поширенню. С., на яких розвиваються шкірясті або перетинчасті криловидні вирости, наз. крилатками (напр., у в'яза) та двокрилатками (напр., у клена).

СІНА́Ж — консервований в герметичних умовах *соковитий корм*. Виготовляють С. з прив'ялених протягом 4—24 год до 50—55% вологості цілих або подрібнених рослин. Сировиною для С. є трави природних сіножатей та посівні. Злакові трави збирають на початку колосіння, бобові — у фазі бутонізації. Щоб прискорити прив'ялення, бобові трави плющать. Підв'ялену масу подрібнюють і завантажують у сховища — герметичні металеві, залізобетонні або цегляні башти чи траншеї. В баштах заввишки понад 15 м відбувається самоущільнення маси, а в невисоких баштах і траншеях масу ущільнюють котками або тракторами. У прив'яленій зеленій масі без доступу повітря не розвиваються бактерії та плісені. В 1 кг С. з конюшини бл. 0,4 корм. од., 55 г перетравного протеїну, 35 мг каротину, 4,5 г Са, 2 г Р. Добова норма С. (в кг): коровам 20—25, молодняку вел. рог. худоби 2—4-місячного віку — 3—4, старше року — 10—12, вівцематкам — 3—4, молодняку овець — 1—2. *Ю. Я. Полулях.*

СІНА́ЙСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — на Пд. Зх. Азії, між затоками Червоного моря Суецькою й Акаба; територія Єгипту. Пл. майже 25 тис. км². Рельєф — плоскогір'я й гори заввишки до 2637 м (г. Катерін). Поверхня С. п. розчленована глибокими долинами — *ваді*. Родовища нафти (вздовж Суецької зат.), марганцевої руди. Клімат перехідний від субтропічного до тропічного, жаркий, сухий. Постійних водотоків немає. С. п. вкритий пустельною рослинністю. По сухих руслах — колючі чагарники й окремі дерева. Кочівне скотарство; в оазисах вирощують ячмінь, просо, кукурудзу, фінікову пальму.

СІНА́Н [Коджа Мімар Сінан; 1489 (?), поблизу Кайсері — 1578 або 1588, Стамбул] — турецький архітектор та інженер. За його проектами збудовано більше 300 споруд: мечеті, палаци, медресе, мости, лазні в Стамбулі та ін. містах Туреччини, а також у Криму. Серед них — мечеті Шахзаде (1548) і Сулейманіє (1550—57) у Стамбулі, Джума-Джамі в Євпаторії (1552; іл. див. до ст. *Мечеть*, т. 6, с. 488), Селіміє в Едірні (1569—75). На творчість С. мала великий вплив архітектура *Візантії*.

СІНГ (Synge) Джон Міллінгтон (16.IV 1871, Ратфарнам, поблизу Дубліна — 24.III 1909, Дублін) — ірл. драматург. Один з діячів ірл. літ. Відродження. Життя й звичаї простих людей, їх боротьба за існування — гол. тема його п'єс «У сутінках долини» (1903), «Ті, що скачуть до моря» (1904), «Джерело святих» (1905), «Завзятий молодець — гордість Заходу», «Весілля лудильника» (обидві — 1907), «Дейрдре — дочка смутку» (1910, незакінчена). Автор книги нарисів «Аранські острови» (1907). Еволюціонуючи від символізму до реалізму, відтворив трагізм сучасної йому дійсності.

Тв.: Рос. перекл.— Драмы. Л.— М., 1964.

Літ.: Камышев В. С. Эстетические взгляды Дж. М. Синга. В кн.: Эстетические позиции и творческий метод писателя М., 1973.

О. І. Земляний.

СІНГ (Synge) Річард Лоренс Міллінгтон (н. 28.X 1914, Ліверпул) — англ. біохімік, член Лондонського королів. т-ва (з 1950). Закінчив Кембріджський ун-т (1936). З 1943 працює в Лістерівському ін-ті профілактич. медицини в Лондоні; з 1948 — в Роуетському дослідному ін-ті в Баксберні (Абердін) — керівник відділу біохімії і хімії білка. В 1951 С. і ін. дослідники сформували комітет «Наука для миру». З 1967 працює в Ін-ті продуктів харчування в Норіджі. Розробив теоретичні основи

методу розподільної хроматографії і впровадив метод у практику. Осн. наук. праці присвячені аналітичній хімії білків. Нобелівська премія, 1952 (разом з А. Дж. П. *Мартіном*).

СІНГАПУ́Р, Республіка Сінгапур — держава в Пд.-Сх. Азії. Розташований на острові тієї ж назви і невеликих прилеглих островах, біля пд. узбережжя п-ова Малакка.

Державний лад. С.— республіка. Входить до *Співдружності*, очолюваної Великобританією. Глава д-ви — президент. Законодавчу владу здійснює однопалатний парламент, виконавчу — уряд на чолі з прем'єр-міністром.

Природа. Берегова лінія досить розчленована затоками і бухтами. Береги низовинні, часто заболочені. Рельєф рівнинний. Найвища точка — г. Букіт-Тімах (вис. 177 м). Клімат екваторіальний, мусонний. Пересічна т-ра січня +26, липня +27°. Опадів бл. 2500 мм на рік. Найбільша річка — Сінгапур. На острові немає достатніх джерел питної води, її довозять з Малайзії. У внутр. районах невеликі ділянки вічнозелених тропічних лісів, на узбережжі місцями збереглися мангрові зарості.

Населення С. становлять китайці (бл. 76,8 %; тут і нижче 1981, оцінка), малайці (14,6%), вихідці з Індії, Бангладеш, Пакистану і Шрі-Ланки (6,4%) та ін. Держ. мова — малайська, офіц. мови — китайська, англійська, та мільська. Пересічна густота нас.— понад 4 тис. чол. на 1 км².

Історія. За малайською легендою, м. Сінгапур засн. 1299. З 14 ст. острів належав імперії Маджапахіт, з 15 ст.— тайській д-ві, згодом, до 1819 — Джохору. В 1819 перейшов до англ. Ост-Індської компанії (див. *Ост-Індські компанії*). В 1826—1946 С.— англ. колонія в складі *Стрейтс-сетлментс*. Під час 2-ї світової війни з 1942 був окупований япон. військами. З 1959 С.— «самоврядна держава» в складі Співдружності. В 1963—65 С. входив до Федерації *Малайзії*. З 22.XII 1965 С.— незалежна республіка. В 1968 С. встановив дипломатичні відносини з СРСР. Уряд С. проводить політику, спрямовану на залучення в економіку країни іноз. капіталу. В галузі зовн. політики уряд С. проголосив *неприєднання принцип*. Одночасно розвиває відносини з США, Японією, Австралією, а також регіональне співробітництво в рамках *АСЕАН*. З 1965 С.— член ООН.

Сінгапур. Готель «Мін-корт». 60-і роки 20 ст.

Політичні партії, профспілки. Партія народної дії, засн. 1954. Правляча. Опозиційні партії: Об'єднаний народний фронт, засн. 1974; Робітнича партія, засн. 1952; Соціалістичний фронт Сінгапуру, засн. 1961; Демократична партія Сінгапуру, засн. 1980. Національний конгрес профспілок, засн. 1961. Входить до МКВП.

Господарство. До проголошення незалежності г-во С. спеціалізувалося гол. чин. на реекспортній торгівлі товарами ін. країн (зокрема, малайзійським каучуком і оловом) та обслуговуванні порту. Після здобуття незалежності, завдяки пільговій системі оподаткування, дешевій робочій силі, значним іноз. інвестиціям (1,3 млрд. доларів. 1981), індустріалізації нац. економіки, відносно високим темпам екон. розвитку С. перетворився на одну з економічно найрозвинутіших країн Пд.-Сх. Азії. Вживаються заходи щодо розширення і зміцнення держ. сектора, держ. регулювання діяльності іноз. компаній. Провідні галузі — точне машинобудування, електроніка, електротехніка, оптика — спеціалізуються на випуску масових товарів та складної апаратури (у т. ч. для космічних досліджень на експорт). С.— значний центр нафтопереробної пром-сті (на довізній сировині). Потужність нафтопереробних заводів 50 млн. т нафти на рік. Суднобуд., суднорем., металург., по виробн. різного устаткування, хім., деревообр., буд. матеріалів, гумові, текст., шкіряно-взут., харч. та ін. підприємства, переважно невеликі. Кустарні промисли (в т. ч. виготовлення сувенірів, іграшок та ін.). У 1981 було вироблено 7442 млн. кВт год електроенергії. Осн. пром. центри — Сінгапур і Джуронг. С. г. через обмеженість зем. фонду розвинуте слабо і не задовольняє потреб країни в продовольстві. В обробітку — менш як 20% тер. країни. Вирощують гол. чин. овочі та фрукти для міського населення. Розводять свиней та птицю. В 1981 було виловлено 15,6 тис. т риби. С. також найбільший фінанс. центр Пд.-Сх. Азії. Тут розміщено філіали великих міжнар. банків і фінанс. корпорацій. Довж. з-ць — 26 км, автошляхів — понад 2 тис. км. Мор. порти — Сінгапур (за вантажообо-ротом займає 4-е місце у світі) та Джуронг. Поблизу м. Сінгапура — міжнар. аеропорт. У зовн. торгівлі значна роль належить реекспорту товарів. Осн. товари зовн. торгівлі — машини і устаткування, нафта і нафтопродукти, каучук, хім. товари, продовольство. Традиційно експортують текст. вироби та взуття. Гол. торг. партнери — США, Японія, Малайзія. Розвиваються торг. зв'язки з СРСР. Значні доходи дає міжнар. туризм.

Грошова одиниця — сінгапурський долар. За курсом Держбанку СРСР 100 сінгапур. доларів = 34,23 крб. (січень 1983).

М. П. Крачило.

Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 8005 лікарняних ліжок (35,6 ліжка на 10 тис. ж.), які належать д-ві; мед. допомогу подавали 1622 лікарі (7,2 лікаря на 10 тис. ж.), 252 стоматологи, 167 зубних лікарів, працювали 288 фармацевтів. Лікарів готують на мед. і стоматологічних факультетах, фармацевтів — на фарм. факультеті університету.

Культура. Вік обов'язкового навчання — з 6 до 14 років, поч. школою практично охоплено всіх дітей відповідного віку. Строк навчання в поч. школі 6 років, у середній — 6 (3 + 3). Поряд з державними існують приватні школи, навчання в держ. серед. школах платне. Викладання — в основному англ. мовою, вивчаються також кит., малайська й тамільська мови. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося понад 300 тис. учнів, у середніх — 180 тис., у системі профес.-тех. підготовки — бл. 8 тис., у вузах — 20,4 тис. студентів. У 1980 створено держ. Нац. ун-т С. на базі двох ун-тів — Наньянського (засн. 1953) й Сінгапурського (засн. 1949), діють також Політех. ін-т С. (засн. 1954), тех. і пед. коледжі. Нац. б-ка (засн. 1823, за ін. даними 1884; 1,2 млн. тт.), б-ка Нац. ун-ту С., б-ка тех. коледжу. Нац. музей (засн. 1848—49), Худож. музей і галерея (засн. 1955). Наук. робота ведеться в т-вах при вузах, регіо-

Сінгапур. Вид частини міста.

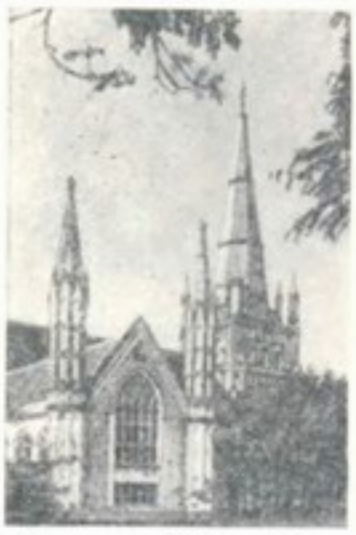
Герб Сінгапуру

СІНГАПУР

Площа — 617,8 км²

Населення — 2,4 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Сінгапур

Сінгапур. Собор Сент-Андру. 1862.

П. Сінєї-Мерше. Портрет брата. 1866. Угорська національна галерея. Будапешт.

Д. Сінкевич. Крехівський монастир поблизу Жовкви. Фрагмент. Гравюра на дереві. 1699.

нальних н.-д. установах, Центрі по вивченню біології мор. тварин, Ін-ті по вивченню Пд.-Сх. Азії та ін. установах.

В архітектурі м. Сінгапура (столиці С.), яке поділяється на кілька районів, переважають еклектичні споруди 19 ст. і зразки сучас. архітектури (в європ. районі), вузькі вулички та малоповерхові будинки (у китайському), свайні будинки та мечеті (у малайському).

В муз. культурі С., поряд з традиційним мист. малайців (пісенний стиль донданг сайєнг; танець джотет та ін.) і театром тіней, поширені індійські (церемоніальні танці свята тайцусам тощо) та китайські (обрядові танці, напр. танець лева) пісенно-танц. стилі. З кін. 60-х рр. проводяться недільні концерти «Музика для всіх», фестивалі мистецтв. Серед муз. діячів — скрипаль і педагог Го Сун Тьо, композитори традиційної музики Наваро Хоо, Ніколас Сат, Тоні Леонг.

Літ.: Демин Л. М. Сингапур многоликий. М., 1975; Руднев В. С. Малайзия и Сингапур после второй мировой войны и политика США и Англии. М., 1981; Антипов В. И. Сингапур. М., 1982; Курзанов В. Н. Промышленное развитие Сингапура. М., 1978; Страны и народы. Зарубежная Азия. Юго-Восточная Азия. М., 1979.

В. З. Клепиков (освіта), *Дж. К. Михайлов* (музика).

СІНГАПУ́Р — столиця держави Сінгапур. Розташований на Пд. острова тієї ж назви на березі Сінгапурської прот. Один з найбільших мор. портів, пром., торг. і фінансових центрів Пд.-Сх. Азії. Вузол міжнар. авіаліній. 1,6 млн. ж. (1980). За малайською легендою, С. засновано 1299. З 1832 — гол. місто англ. колонії *Стрейтс-сетлмент*с, потім до 1946 — Брит. Малайї, 1946—59 — англ. колонії Сінгапур. З 1959 С.— столиця «самоврядної д-ви» Сінгапур, з 1965 — незалежної Республіки Сінгапур. Найрозвинутіші галузі г-ва, що працюють на експорт, — суднобудування, судноремонт, нафтопереробна, радіоелектронна, оптико-мех., металообробна. Численні підприємства хім., гумової, деревообр., буд. матеріалів, текст., швейної, харч. пром-сті. Важливий центр міжнар. зовн.-торг. операцій (гол. чин. реекспортних) — торгівля натуральним каучуком (одна з найбільших у світі каучукових бірж), деревиною, оловом, нафтою, прянощами, фруктами, кавою, продуктами кокосової пальми. У місті — численні філіали провідних банків та монополій капіталістичного світу. Держ. Нац. ун-т (засн. 1980 на базі Сінгапурського та Наньянського). Політех. ін-т, тех. коледж. Серед н.-д. закладів — Ін-т по вивченню Пд.-Сх. Азії, Ін-т архітектури. Національні б-ка, музей, театр. Концертний зал «Вікторія».

СІНГАПУ́РСЬКА ПРОТО́КА — протока між п-овом Малакка і о. Сінгапур на Пн. і архіпелагом Ріау на Пд. Сполучає Пд.-Китайське м. з Малаккською прот. Довж. 110 км, шир. від 4,6 км до 21 км, найменша глиб. на фарватері 22 м. Має велике трансп. значення. На пн. узбережжі затоки — місто і порт *Сінгапур*.

СІНГХ Заїл (н. 5.V 1916, с. Сандхван, округ Фарідкот, штат Пенджаб) — політ. і громадський діяч Індії. У 30-х рр. 20 ст. брав участь у нац.-визвольній боротьбі проти англ. колонізаторів, за що не раз відбував тюремне ув'язнення. Після здобуття 1947 Індією незалежності займав ряд міністерських посад. З 1980 — депутат Нар. палати парламенту Індії, міністр внутр. справ. З 1982 — президент Республіки Індії. С. виступає за підтримання миру і безпеки в Азії, за зміцнення дружби і співробітництва з СРСР. *М. А. Кулінич.*

СІНГХ Моні (н. 19.VII 1900, Калькутта) — діяч комуністичного і національно-визвольного руху Бангладеш. У 20-х рр.— на профспілковій роботі, брав участь в організації революц. профспілкового руху в Калькутті. В 30—40-х рр.— один з керівників сел. руху в Сх. Бенгалії. Після утворення Пакистану (1947) — один із засновників КП Пакистану (КПП; 1948), на базі орг-цій якої в Сх. Пакистані 1956 ств. КП Сх. Пакистану [з 1971 — КП Бангладеш (КПБ)]. З 1948 — член, з 1951 — секретар ЦК КПП. В 1956—68 — секретар ЦК КП Сх. Пакистану. З 1971 — член ЦК КПБ. З 1973 — голова ЦК КПБ. Не раз зазнавав арештів.

СІ́НДО Кането (справж. прізв.— Нобору Кане; н. 22.IV 1912, Хіросіма) — япон. кінорежисер. В кіно — з 1934, спочатку — художник-декоратор, пізніше — сценарист, з 1951 — режисер. Поставив фільми: «Діти атомної бомби» (1952, ін. назва — «Діти Хіросіми»), «Щасливий дракон № 5» (1959), «Голий острів» (1960), «Оголені 19-літні» (1970, в рад. прокаті — «Сьогодні жити, померти завтра»), «Самотній шлях Чікузана» (1977; три останні здобули нагороди на Московських міжнар. кінофестивалях). Автор праць з теорії і практики кінодраматургії. Засновник (1952, разом з реж. К. Йосімурою) незалежної кінофірми «Кінлай ейга кьокай» (Токіо).

СІ́НЕРВО (Sinervo) Ельві Ауліккі (н. 4.V 1912, Хельсінкі) — фін. письменниця і перекладачка. Член Компартії Фінляндії. Одна з організаторів прогресивного літ. т-ва «Кійла». В 1941—44 за участь в організації Т-ва миру і дружби з СРСР була ув'язнена. Гострі соціальні проблеми порушила у зб. новел «Вірші про Сьорняйнена» (1937), романі «Коваль з палаючого села» (1939). У збірках віршів «Хмари» (1944), «О птаху чорнокрилий, лети!» (1950) і «Джерело діви» (1956) картала фашизм. Пробудження політ. свідомості фін. трудящих показала в повісті «Товаришу, не зради!» (1947). Зб. новел «Дорога вгору» (1948) — про учасників Руху Опору. В повісті «Маленький Альоша» (1946) розповіла про дитинство М. Горького, в романі «Вільямі Обмінений» (1946) — про хлопчика, який мріяв бути схожим на горьковського героя Данко. Автор зб. віршів «Три посмішки» (1971).

Тв.: Укр. перекл.— Троє у в'язниці. «Всесвіт», 1973, № 8; Рос. перекл.— Товарищ, не предавай! Петрозаводск, 1956; [Вірші]. В кн.: Поэзия Финляндии. М., 1962.

Е. А. Лисецька.

СІНЄЇ-МЕ́РШЕ (Szinyei-Merse) Пал (4.VII 1845, с. Сінє-Уйфалу — 2.II 1920, Ернє) — угор. живописець. В 1864—70 навчався в мюнхенській АМ. Працював у Мюнхені, Будапешті, Ернє. Твори: «Закохані» (1870), «Травнева прогулянка» (1873), «Дама в ліловому» (1874), «Танення снігу» (1895), всі — в Угор. нац. галереї в Будапешті.

СІНИЙДЖУ́, Сінийчжу — місто на Зх. КНДР, адм. ц. провінції Пхьонан-Пукто. Розташоване на р. Амноккан (Ялуцзян). Мор. порт, аванпорт — Йонампхо в Зх.-Корейській зат. Жовтого м., залізнична станція, вузол автошляхів. 320 тис. ж. (1976). Найрозвинутіша легка пром-сть (текст., швейна, взут., виробн. парфумів). Маш.-буд., хім., лісопильні, целюлозно-паперові, буд. матеріалів та ін. підприємства.

СІНІ́Н — місто на Пн. Китаю, адм. ц. провінції Цінхай. Розташований на р. Сінінхе (Хуаншуй). Залізнична станція, трансп. пункт на шляху в Тібет. 500 тис. ж. (1970). Металург., маш.-буд., хім., харч. (переробка тваринницької продукції) пром-сть. Вовноткацька ф-ка. ТЕС. Поблизу С.— видобування вугілля.

СІНІ́САЛО Гельмер Райнер Нестерович (н. 14.VI 1920, м. Златоуст, тепер Челяб. обл.) — карел. рад. композитор і флейтист, нар. арт. СРСР (з 1978). В 1952—55 навчався в Моск. і Ленінгр. консерваторіях. У 1935—56 грав у симф. оркестрах Петрозаводська. З 1956 — голова правління Спілки композиторів Карел. АРСР. У своїй творчості С. спирається на карел. нар. музику. Автор першого карел. балету «Сампо» (1959, за мотивами карело-фін. нац. епосу «Калевала»), оркестрових (зокрема, симфонія «Богатирі лісу», 1949) і вокально-інструм. творів, камерно-інструм. ансамблів, романсів, пісень. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани».

В. С. Мурза.

СІНКЕ́ВИЧ Діонисій (рр. н. і см. невід.)— укр. гравер кін. 17 — поч. 18 ст. Працював у Львові. В 1699 створив велику гравюру з зображенням архіт. ансамблю Крехівського монастиря поблизу м. Жовкви (тепер м. Нестеров Львівської області); оздоблював книжки.

СІ́НКЛЕР (Sinclair) Ептон Білл (20.IX 1878, Балтімор — 25.XI 1968, Баунд-Брук, штат Нью-Джерсі) — амер. письменник. Перші романи «Цар Мідас» (1901) та «Щоденник Артура Стірлінга» (1903) — мелодраматичні твори з елементами соціальної критики. В 1903 приєднався до правого крила соціалістичного руху в США. В романі «Манассас» (1901), де змальовано громадян. війну 1861—65 в США, відбилися суперечливі політ. погляди С. Найзначніший роман — «Джунглі» (1905) — про жорстоку експлуатацію робітників на чікагських бойнях. У кращих соціальних творах зближувався з групою письменників, які виступали з критикою капіталістичного ладу (т. з. розгрібачами бруду). Романи «Столиця», «Міняйли» (обидва — 1908), «Король-Вугіль» (1917), «100%» (1920), «Нафта» (1927), «Бостон» (1928) з документальною точністю відтворюють боротьбу робітників проти хижаків-капіталістів. Автор антивоєнних романів «Джіммі Хіггінс» (1919), «No pasaran!» («Вони не пройдуть!», 1937). На серії романів про Ланні Бедда (т. 1—11, 1943—53) та «Автобіографії» (1962) позначилися творча криза С., послаблення критичних тенденцій, ідеалізація амер. бурж. демократії. На Україні роман «Джіммі Хіггінс» був екранізований, а також інсценізований і поставлений у театрі «*Березіль*».

Тв.: Укр. перекл.— Король-Вугіль. Х., 1927; 100%. Х., 1928; Нетрі. Х., 1930; Джіммі Хіггінс. Х.—К., 1933; Рос. перекл.— Джунгли. М., 1956; Столица. М., 1957; Джимми Хиггинс. М., 1957; Король-Уголь. Донецк, 1981.

Літ.: Богословский В. Н. Эптон Синклер. М., 1976. *Д. С. Яхонтова.*

СІННА́ ПА́ЛИЧКА — спороутворююча бактерія, типовий представник роду Bacillus родини Bacillaceae (за міжнародною класифікацією, 1974); паличковидні прямі клітини розміром 0,7—0,8 × × 2—3 мкм, грампозитивні (див. *Грама метод*), рухомі, з *латеральними* джгутиками.

С. п.— аероб, хемоорганотроф (одержує енергію за рахунок окислення органічних речовин), мезофіл. Розмножується поділом. Утворює термостійкі еліптичні центральні спори, наявність яких у С. п. вперше (1875) встановив нім. ботанік і епідеміолог Ф. Кон. Культуру С. п. можна виділити з кип'яченого настою сіна (звідси назва). На поверхні рідких поживних середовищ росте у вигляді білої плівки, твердих — утворює круглі, сіруваті, гладенькі, блискучі колонії. Активно розкладає органічні азотисті речовини. С. п. — дуже поширений у природі *сапрофіт*, входить до складу епіфітної (див. *Епіфіти*) мікрофлори багатьох рослин, часто викликає псування харчових продуктів (напр., хліба). С. п.— продуцент антибіотиків (бацитрацину, субтиліну) та ферментів (амілази, протеїнази). *А. П. Дем'яненко.*

СІННЕ́ БО́РОШНО — корм для с.-г. тварин, який одержують розмелюванням високоякісного *сіна*. Висушене до 12% вологості сіно в сараях з активним вентилюванням подрібнюють, а потім розмелюють на *кормоприготувальних машинах*. Якість С. б. залежить від виду *кормових трав*, строків збирання їх та способу сушіння. Найкраще С. б. одержують з люцернового і конюшинового сіна, зібраного у фазі бутонізації або на початку цвітіння. В 100 кг С. б. з конюшини міститься 70,2 корм. од. і 8,3 кг перетравного протеїну, з вико-вівсяної суміші — відповідно 65,7 і 9,7. С. б. багате на каротин — 100—150 мг на 1 кг корму. Згодовують у сипкому вигляді, *брикетах кормових* і гранулах.

СІ́НО — трава, скошена і висушена до вологості 15—17% і нижче; один з основних видів грубих *кормів* для тварин взимку. Розрізняють С. сіяних трав (бобове, злакове, злаково-бобове) і природних сіножатей (лучне, степове, лісове). Кормова цінність С. визначається його смаковими якостями, вмістом органіч. і мінеральних речовин, каротину, перетравністю поживних речовин і залежить від ботаніч. складу трав. Найцінніше С. з бобових трав (вика, конюшина, люцерна, еспарцет тощо), злакових (тимофіївка лучна, вівсяниця лучна, грястиця збірна, райграси та ін.), зібраних на ранній фазі розвитку. В 100 кг С. з сіяних бобових трав міститься бл. 50 корм. од., 9,2 кг перетравного протеїну, 1000—1500 г кальцію, 200—220 г фосфору, каротин, вітаміни. Великій рог. худобі, вівцям і коням С. згодовують без підготовки, а свиням та птиці готують сінну січку або *сінне борошно*. Зберігають С. в скиртах, сараях, під навісами; для зручності перевезення і зберігання С. пресують.

Г. В. Танцуров.

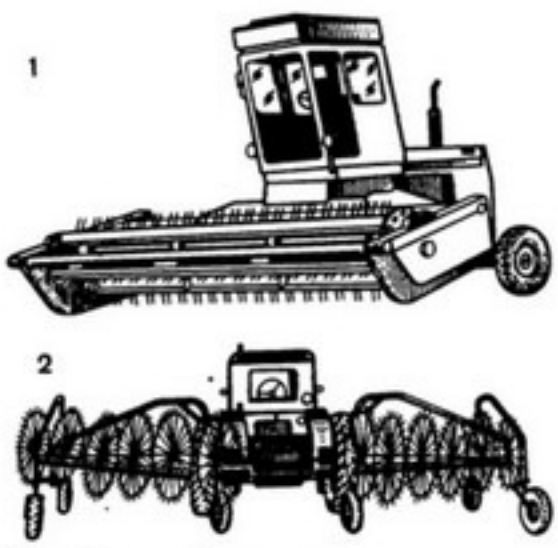
СІНОЗБИРА́ЛЬНІ МАШИ́НИ — машини для виконання комплексу сінозбиральних робіт (скошування, ворушіння, згрібання сіна у валки, перевертання валків, пресування просушеного сіна в тюки або рулони та транспортування їх до місця зберігання). Для скошування трав на сіно чи *сінаж* промисловість постачає с. г. сінокосарки різних конструкцій та типорозмірів. В г-вах широко застосовують косарки-плющилки КПВ-3, КПРН-3 і ін., які для прискорення просушування скошеної зеленої маси плющать стебла трав. В СРСР зростає випуск нових самохідних сінокосарок-плющилок КПС-5 (мал.) — ширина захвату 5 м, робоча швидкість до 10 км/г, потужність двигуна 80 к. с., продуктивність 5 га за годину. На роботах по згрібанню, ворушінню сіна і перевертанню валків застосовують ряд С. м., зокрема граблі поперечні: ГП-14А; ГПП-6,0; ГПП-6,0Г; граблі-валкоутворювачі колісні: ГВК-6А, ГВК-6,0 Г (мал.). Згрібають сіно в валки *волокушами*, пресують в тюки — *прес-підбирачами*. Див. також *Кормозаготівельні машини*. *С. О. Карпенко.*

Г. Р. Н. Сінісало.

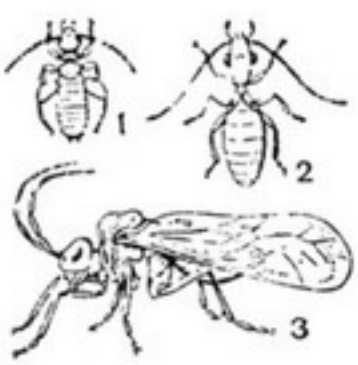
Е. Б. Сінклер.

Сінозбиральні машини:
1 — косарка-плющилка самохідна КПС-5;
2— граблі-валкоутворювачі ГВК-6,0 Г.

СІНОКО́СИ — сільськогосподарське угіддя, рослинність якого систематично використовують на *сіно*. Під С. здебільшого відводять лучні угіддя з помірним та надмірним зволоженням (див. *Лука*). На Україні найбільше С. у поліських та лісостепових районах, а в степових — у г-вах *зрошуваного землеробства*. Див. також *Луківництво*.

СІНО́ПСЬКИЙ БІЙ 1853 — морська битва між рос. і тур. ескадрами, що відбулася 18 (30).XI в Сінопській бухті (на пн. узбережжі Туреччини) під час *Кримської війни 1853—56*. Рос. ескадра Чорноморського флоту під командуванням віце-адмірала П. С. *Нахімова*, виявивши тур. ескадру, що готувала десантну операцію в районі Сухум-Кале, заблокувала її в Сінопській бухті. Після прибуття підкріплення рос. ескадра почала бій, в результаті якого тур. кораблі (за винятком одного) і більшість берегових батарей було знищено. Після перемоги в С. б. рос. флот

Сіноїди:
1 — книгоїд;
2 — сіноїд хатній;
3 — Amphigerontia contaminata.

Сіноставець малий.

Сіра куріпка.

Сіра сова.

став пануючим на Чорному морі. В зв'язку з цим союзники Туреччини — Великобританія і Франція в грудні 1853 ввели свої ескадри в Чорне море. С. б. був останньою битвою епохи *парусного флоту*.

СІНОСТА́ВЕЦЬ, пищуха (Ochotona) — рід *гризунів* род. сіноставцевих ряду *зайцеподібних*. Довж. тіла 12—28 см, маса 170—240 г. Забарвлення хутра іржасто-руде. Живуть С. в норах та між камінням. Тримаються колоніями. Активні переважно вдень. На зиму запасають корми (злаки та ін. рослини), складаючи їх у стіжки (звідки й назва «сіноставець»). Подекуди шкодять с. г., зокрема пасовищам. Вагітність близько 30 днів, на рік 2—3 виплоди, в кожному по 2—7 (до 12) малят. 15—18 видів, поширених в Азії, Європі (на Сх. від Волги) та на Зх. Пн. Америки. В СРСР — 8 видів. До 19 ст. включно в степовій і лісостеповій зонах України водився С. малий (O. pusilla). Викопні рештки С. відомі з пліоценових і антропогенових відкладів Європи (у т. ч. на Пд. України) і Азії.

СІ́НО-ТІБЕ́ТСЬКІ ГО́РИ, Сичуаньські Альпи, Хуандуаньшань — гірська система в пд. частині Китаю, у провінції Сичуань. Оточують зі Сх. *Тібетське нагір'я*. Довжина 750 км, шир. до 400 км. Висота зменшується з Зх. на Сх. від 5000—6500 м до 1000—1200 м, макс.— 7590 м (г. Гунгашань). Складаються з ряду хребтів, розділених вузькими глибокими долинами річок Салуїн, Меконг, Янцзи та ін. Глиб. ущелин до 3000 м. Схили переважно круті, характерні осипища. Складені *метаморфічними гірськими породами* і гранітами. Родовища заліз. руди, золота, міді. Схили до вис. 2000—2500 м вкриті мішаними лісами, вище (до 4000 м) переважають хвойні ліси, які змінюються альп. луками і степами. Є льодовики і вічні сніги.

СІНЬХА́ЙСЬКА РЕВОЛЮ́ЦІЯ — бурж. революція 1911—13 в Китаї, що привела до повалення влади маньчжурської династії *Цін* і проголошення країни бурж. республікою. Почалася 10.X (в рік «Сіньхай» за старим кит. календарем, звідси назва) повстанням гарнізону м. Учан і швидко охопила Сх., Центр. і Пд. Китай. С. р. була свідомим загальнонац. демократичним рухом кит. народу, мала певну політ. програму. Осн. рушійною силою С. р. було селянство, а керівником — нац. буржуазія та її партія *Тунменхой*. 1.XII 1911 в м. Нанкіні було проголошено Кит. Республіку. Тимчасовим президентом республіки 29.XII було обрано *Сунь Ятсена* (вступив на посаду 1.I 1912). Проте «Тунменхой» не змогла об'єднати широкі нар. маси, не виступила з послідовною антифеод. та антиімперіалістичною програмою. Ліберальна нац. буржуазія, налякана зростанням нар. руху, пішла на зговір з реакціонерами, що призвело до переходу влади до рук великих поміщиків і компрадорської буржуазії. 12.II 1912 маньчжурський імператор зрікся престолу, а 13.II 1912 Сунь Ятсен під тиском внутр. і зовн. контрреволюції подав у відставку з поста президента (залишив пост 1.IV). Президентом республіки 15.II 1912 було обрано *Юань Шікая* — представника великих поміщиків і компрадорської буржуазії, що спирався на підтримку зх.-європ. та амер. імперіалістів. У серпні 1913 він встановив у країні військово-феод. диктатуру. Осн. завдання С. р.— ліквідація феод. відносин і панування іноз. імперіалістів — лишилося нерозв'язаним. Проте С. р. мала велике істор. значення: знищенням монархії вона підготувала грунт для дальшого розвитку революц. руху кит. народу. С. р. мала значний вплив на визвольний рух народів Кореї, В'єтнаму, Індонезії та Монголії.

В. І. Волковинський.

СІНЬХУА́ («Новий Китай») — державне інформаційне агентство КНР. Засн. 1938 (як інформаційний орган КПК). Обслуговує пресу, радіо і телебачення країни. Передає повідомлення за кордон. Міститься в Пекіні.

СІНЬЦЗЯ́Н-УЙГУ́РСЬКИЙ АВТОНО́МНИЙ РАЙО́Н, Сіньцзян — на Пн. Зх. Китаю. Площа 1,6 млн. км². Нас. 13,1 млн. чол. (1982). Адм. ц.— м. Урумчі. Тер. району зайнята Джунгарською рівниною (див. *Джунгарія*) і *Тарімською рівниною*, оточеними горами. Клімат посушливий, різко континентальний, з суворою зимою й жарким літом. Переважають пустельні ландшафти. Гол. ріка — Тарім. Економіка розвинута слабо. Осн. галузь — с. г., гол. чин. зрошуване землеробство в оазисах і по долинах річок. Вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, бавовник, коноплі. Виноградарство і садівництво. Шовківництво. Розводять овець, кіз, велику рогату худобу, верблюдів і коней. Видобування кам. вугілля, нафти, урану, рідкісних та дорогоцінних металів. Окремі підприємства металург., маш.-буд. (автоскладання, авторемонт, виробн. с.-г. машин), хім., атомної, буд. матеріалів, шкіряної, текст. пром-сті. Поширені ремесла (килимарство, ткацтво, виготовлення паперу, шкір, кошми та ін.). Гол. пром. центр — Урумчі. У С.-У. а. р.— центр ядерних випробувань країни.

М. В. Фурманов.

СІНЬЯ́К (Signac) Поль (11.XI 1863, Париж — 15.VIII 1935, там же) — франц. живописець і графік, громадський діяч. Був ідейно близький до Франц. комуністичної партії. З 1883 навчався в Парижі у вільній майстерні Бінга. Перші твори С. виконані в манері *імпресіонізму*. В 1884—86 разом з Ж. *Сера* і К. *Піссарро* виступив як засновник і теоретик *неоімпресіонізму*. Твори: «Піщаний берег моря» (1890), «Папський замок в Авіньйоні» (1900), «Гавань в Марселі» (1907), «Сосна. Сен-Тропез» (1909), «Марсельський порт» (1911), «Канал Сен-Мартен» (1933). Картини С. зберігаються в Луврі, в ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві та ін. зібраннях. С. був одним із організаторів «Салону незалежних» (1884). В 30-х рр. відвідав СРСР.

Тв.: Рос. перекл.— От Эж. Делакруа к неоимпрессионизму. М., 1913; Жорж Сёра, Поль Синьяк. Письма. Дневники. Литературное наследие. Воспоминания современников. М., 1976.

Літ.: Калитина Н. Н. Поль Синьяк. Л., 1976.

СІОНІ́ЗМ (від назви пагорба Сіон у Єрусалимі) — ідейно-політична течія, що виражає інтереси шовіністичних кіл великої буржуазії єврейського походження, яка зрослася с монополістичним капіталом імперіалістичних держав. Виник наприкінці 19 ст. Оформився 1897 зі створенням Всесвітньої сіоністської орг-ції (ВСО), яка проголосила своєю метою переселення всіх євреїв світу до Палестини і відродження там біблійної ізраїльської д-ви. Ідеологія С. являє собою еклектичну суміш різних ідеалістичних теорій, соціал-реформістських ідей, шовіністичних, расистських поглядів і реліг. догматів *іудаїзму*. З останнього апологети С. запозичили і використовують у політ. цілях догми «богообраності», «зверхності» і «месіанського покликання» євреїв. Спираючись на ці догми, вони безпідставно твердять про існування екстериторіальної «всесвітньої єврейської нації», про «класову єдність» євреїв, їхню «перевагу» над ін. народами, про одвічність *антисемітизму*. З допомогою С. євр. буржуазія намагається відвернути трудящих євреїв від загальнопролет. класової боротьби, перешкодити поширенню серед них комуністичних ідей. Марксизм-ленінізм науково довів цілковиту неспроможність тверджень С. про «особливий» шлях сусп. розвитку євреїв та їх «винятковість». Критикуючи концепцію «всесвітньої єврейської нації», В.І. Ленін писав: «Ця сіоністська ідея— зовсім хибна і реакційна по своїй суті», вона «суперечить інтересам єврейського пролетаріату, створюючи в ньому прямо і посередньо настрій, ворожий асиміляції, настрій „гетто"» (Повне зібр. тв., т. 8, с. 69, 71). С.— один з найбільш реакц. і войовничих загонів *антикомунізму*, знаряддя імперіалістичної реакції в боротьбі проти революц., прогресивних сил сучасності. Його широко використовує імперіалізм у своїх глобальних планах, спрямованих насамперед проти СРСР та ін. країн соціалістичної співдружності, на підрив *розрядки міжнародної напруженості*. С. бере активну участь у здійсненні неоколоніалістської політики імперіалістичних д-в, у боротьбі проти нац.-визвольного руху, підтримуючи реакційні режими в ряді країн Азії, Африки, Латин. Америки. В своїй людиноненависницькій політиці С. вдається до найпідступніших засобів, включаючи тероризм. Особливо яскраво це виявляється в діях, підтримуваних імперіалістами США правлячих кіл Ізраїлю, де С. з моменту виникнення цієї д-ви (1948) є офіц. ідеологією. Спираючись на С., вони здійснюють агресію проти араб. народів, політику терору і *геноциду* палестинців, анексії окупованих земель. XXX сесія Генеральної Асамблеї ООН (1975) засудила С. як одну з форм *расизму*. Ізраїль здійснює

расистську агресивну політику на Бл. Сході, вдаючись до властивих *фашизму* методів. С. ворожий інтересам трудящих Ізраїлю, оскільки відособлює робітників-євреїв, сіючи серед них недовіру до араб. трудящих, розпалює *шовінізм* і *націоналізм*, протидіє визволенню народу Ізраїлю від іноземного капіталу й імперіалістичної залежності.

Сіоністські кола США й Ізраїлю відіграють провідну роль у ВСО, яка об'єднує різноманітні територіальні, регіональні націоналістичні євр. орг-ції. Найвищий орган ВСО — всесвітній сіоністський конгрес, який у межах Ізраїлю діє як Євр. агентство, в ін. країнах — як ВСО. Штаб-квартира першого в Єрусалимі, другого — в Нью-Йорку. Комуністи, все прогресивне людство рішуче засуджують С. Із закликом розгорнути найширший рух проти С. виступили учасники Міжнар. Наради комуністичних і робітн. партій 1969. Активну боротьбу проти С. ведуть Компартія Ізраїлю, ін. прогресивні сили цієї країни. За визнанням самих лідерів ВСО, абсолютна більшість населення євр. походження в США та ін. капіталістичних країнах не підтримує С. Євр. населення в СРСР, як і весь рад. народ, рішуче засуджує агресивний політ. курс міжнар. С., зокрема сіоністської правлячої верхівки Ізраїлю.

Літ.: Маркс К. До єврейського питання. Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1; Ленін В. І. Повне зібрання творів: т. 8. Про становище Бунду в партії; т. 24. Критичні замітки з національного питання; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Идеология и практика международного сионизма. М., 1978; Сионизм: теория и практика. М., 1978; Сионизм — правда и вымыслы. М., 1980; Бернштейн Л. Е. Обреченность политики и практики сионизма. К., 1980; Сионизм в системе империализма. К., 1981.

І. І. Мигович.

СІ́РА Ганна Мусіївна (н. 25.I 1924, с. Єрків, тепер Козелецького р-ну Чернігів. обл.) — новатор виробництва у будівництві, штукатур, Герой Соціалістичної Праці (1966). Член КПРС з 1961. Трудову діяльність почала 1944 на відбудові зруйнованого нім.-фашист. загарбниками Києва. Працювала штукатуром, бригадиром штукатурів, з 1961—бригадир бригади комуністичної праці буд. управління № 20 тресту «Київміськбуд-4». С. — ініціатор передових методів праці у будівництві, наставник молоді. Делегат XXII—XXV з'їздів Компартії України. Нагороджена 2 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції.

В. П. Печерога.

СІ́РА КУРІ́ПКА (Perdix perdix) — птах род. *фазанових*. Довж. тіла бл. 30 см, маса 310—510 г. Оперення спини сірувато-буре, з боків руді поперечні смуги; на грудях коричнева підковоподібна пляма. Селиться в заростях кущів, на полях та луках, на узліссях, по долинах річок тощо. Живиться насінням і листям трав'янистих рослин, зокрема бур'янів, комахами. Гніздо мостить на землі. Кладка у травні з 12—22 яєць; насиджує самка бл. 18 діб. Поширена в степових і лісостепових зонах Європи і Зх. Азії. В УРСР — осілий птах майже усієї території. Взимку відкочовує у південні малосніжні райони. Об'єкт спорт. полювання.

СІ́РА СОВА́, неясить (Strix) — рід птахів род. *сов'ячих*. Довж. тіла 41—66 см, маса 450—1200 г. Самки завжди більші від самців. Оперення м'яке, сірого або рудуватого кольорів з темними пістрявинами. Голова відносно велика, кругла, без пір'яних «вушок». Ноги оперені до кігтів. Гнізда будує в дуплах дерев, рідше в печерах, щілинах будівель і т. п. Кладку (у квітні) з 3—5 яєць насиджує самка протягом 30 діб. Живиться гол. чин. мишовидними гризунами, а також дрібними птахами, земноводними, плазунами. Бл. 12 видів, поширених в Євразії, Пн. Африці, Америці. В СРСР, у т. ч. в УРСР, — 3 види: сіра сова, або неясить сіра (S. aluco), сова довгохвоста, або неясить довгохвоста (S. uralensis), сова бородата, або неясить бородата (S. nebulosa).

СІ́РА УКРАЇ́НСЬКА ПОРО́ДА великої рогатої худоби — порода м'ясо-молочного напряму продуктивності. Різновид сірої степової худоби Пд. Європи. Відома як одна з кращих порід робочо-м'ясного типу. До 1928 С. у. п. розводили переважно в напрямі розвитку її робочих і м'ясних якостей. Пізніше у зв'язку з механізацією с. г. та збільшенням попиту на молоко і м'ясо робочий тип С. у. п. змінювався на м'ясо-молочний. Масть сіра або ясно-сіра, часто з темними підпалинами на шиї, грудях, череві. Роги довгі, широко розставлені, ліроподібні. Копита, кінці рогів, китиця хвоста, носове дзеркало — темного кольору. Тварини міцної будови, з високими правильно поставленими ногами, мають добре розвинену передню частину тулуба і товсту шкіру. Відзначаються витривалістю, добрими відгодівельними і м'ясними якостями. Жива маса бугаїв 800—900 кг, корів 450—550 кг. Річний надій низький — 2000—3000 кг молока жирністю 4,2%—4,7% і вище. Від худоби С. у. п. одержують високоякісну шкіряну сировину. Забійний вихід 60 — 65%. Тварини пізньоспілі. Використовуються для схрещування з м'ясною худобою. Розводять в Черкаській, Полтавській, Харківській та Дніпропетровській областях.

СІРАКУ́ЗИ — давньогрец. *поліс* на Пд. Сх. о. Сіцілія. Засн. бл. 734 до н. е. *Коринфом*. Осн. заняттям населення були землеробство і мор. торгівля. Найбільшого розквіту Сіракузька д-ва досягла за правління тирана Гієрона I (правив 478—467 до н. е.). Після його смерті д-ва розпалася, а в самих С. було встановлено рабовласницьку демократію. В 406 до н. е. владу в С. захопив тиран *Діонісій I*, за правління якого С. відбили агресію *Карфагену* і підкорили майже всю Сіцілію. Після його смерті д-ва почала розпадатися, посилився натиск Карфагену, який було відбито за допомогою Коринфу. У 317 (або 316) — 289 до н. е. в С. правив воєначальник Агафокл, який на деякий час відновив д-ву Діонісія I. В період 1-ї (264—241 до н. е.) та 2-ї (218—201 до н. е.) *Пунічних воєн* С. були союзником Риму. Після 215 до н. е. перейшли на бік Карфагену. В 211 до н. е. С. здобуло рим. військо. Місто було зруйновано. Сучас. м. Сіракузи збудовано на місці давніх Сіракуз.

Г. М. Сіра.

СІРАКУ́ЗИ — місто на Пд. Італії, адм. ц. провінції Сіракузи. Порт на Пд. Сх. о. Сіцілія (частково на о. Ортиджа) в Іонічному м. Вузол з-ць. 109 тис. ж. (1971). Металообр. (у т. ч. виробн. кабелю), текст., цем., харчова пром-сть. Поблизу С. (в Пріоло) — нафтопереробні і нафтохім. підприємства. С. виникли на місці давньогрец. міста *Сіракузи*, де народився Архімед.

С. Сірано де Бержерак.

СІРАНО́ ДЕ БЕРЖЕРА́К (Cyrano de Bergerac) Савіньєн (6.III 1619, Париж — 28.VII 1655, Саннуа, тепер департамент Валь-д'Уаз) — франц. письменник. Брав участь у боротьбі проти абсолютизму в лавах демократичного крила *Фронди*. Автор віршованих памфлетів проти кардинала Дж. *Мазаріні*, вишуканих любовних віршів. Антиреліг. настрої притаманні першій у франц. л-рі прозовій комедії С. де Б. «Осміяний педант» (1647) та трагедії «Смерть Агріппіни» (1653; обидві опубл. 1654). Філос.-фантастичні романи «Інший світ, або Держави та імперії Місяця» (1650, опубл. 1657 під назвою «Комічна історія»), «Держави та імперії Сонця» (незакінч., вид. 1662) і наук.-дидактичний твір «Фрагменти фізики» (незакінч.) свідчать про вплив на С. де Б. філософа-матеріаліста П. *Гассенді* та утопічного соціаліста Т. *Кампанелли*. Романтичний образ С. де Б. змалював Е. *Ростан* в однойменній героїчній комедії (1898).

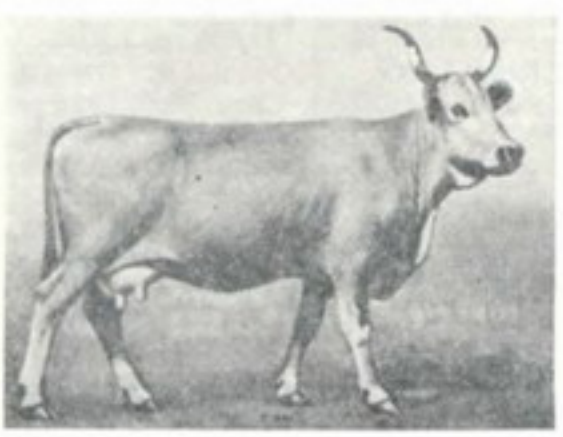
Тв.: Укр. перекл.— Сонет. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Иной свет, или Государства и империи Луны. М.—Л., 1931.

Літ.: Сирано де Бержерак. Героическая комедия. Сборник статей о пьесе и постановке. К., 1940; Розанова А. Социальная и научная фантастика в классической французской литературе XVI—XIX вв. К., 1974.

Б. Б. Бунич-Ремізов, А. А. Розанова.

СІРАНУ́ЙШ (справж. ім'я, по батькові й прізвище — Меробе Саркісівна Кантарджян; 25.V 1857, Константинополь, тепер Стамбул — 10.VI 1932, Каїр) — вірм. драм. і оперна актриса. В 1873 почала виступати (вірм. і тур. мовами) на сцені в Стамбулі. З 1897 з групою акторів переїхала

Корова сірої української породи.

П. Сівьяк. Вітрила і пінії. 1896. Приватна збірка.

Кріль породи **сірий велетень.**

на Закавказзя: грала в Баку, Єревані, Тбілісі; з 1912 — в Петербурзі, Москві. Серед ролей — Рузан («Рузан» Мурацана), Офелія, Гамлет, Дездемона, леді Макбет («Гамлет», «Отелло», «Макбет» Шекспіра), Жанна д'Арк («Орлеанська діва» Шіллера), Соф'я («Лихо з розуму» Грибоєдова), Настасія Пилипівна («Ідіот» за Достоєвським), Кручиніна («Без вини винуваті» О. Островського).

СІ́РЕ ТІ́ЛО — тіло, що його коефіцієнт *поглинання хвиль* менший за одиницю і сталий для хвиль усіх довжин. За своїми властивостями найближчими до С. т. у видимій ділянці спектра є вугілля, сажа та ін. Розподіл енергії в спектрі теплового випромінювання С. т. відрізняється від її розподілу у відповідному спектрі *абсолютно чорного тіла* (при тій самій температурі) лише меншою *світністю енергетичною*. На С. т. поширюються закони випромінювання абсолютно чорного тіла, зокрема *Планка закон випромінювання, Релея — Джінса закон випромінювання* (записи їх відрізняються лише константами). Поняття С. т. застосовують в оптичній пірометрії.

СІРЕ́Т, Серет — ліва притока Дунаю. Довж. 726 км, площа бас. 44 тис. км². Бере початок у *Покутсько-Буковинських Карпатах*, у межах Чернів. обл. УРСР. Тече широкою, подекуди заболоченою рівниною на тер. Румунії. Живлення снігове і дощове. Характерна весняна повінь, улітку — паводки. Льодостав з грудня по лютий. Гол. притоки: *Малий Серет*, Бистриця (праві), Бирлад (ліва). Сплавний, у пониззі судноплавний (до гирла р. Бирлад). У бас. С.— ГЕС (зокрема, на р. Бистриці); видобування нафти.

СІ́РИЙ ВЕ́ЛЕТЕНЬ — вітчизняна порода кролів м'ясо-шкуркового напряму. Виведена у Петрівському звірорадгоспі Полтав. обл. схрещуванням місцевих кролів з плідниками породи *фландр*. Затверджена порода 1952. Кролі відзначаються міцною будовою тіла, мають широкі груди, велику голову і прямі довгі вуха. Хутро густе. Забарвлення сіро-заяче (агуті), темно-сіре (кенгурове) та чорне; зустрічаються також біле і блакитне. Жива маса дорослих кролів 5—8 кг, плодючість 6—9 кроленят в окролі. Кролі витривалі, добре пристосовані до зовнішньокліткового утримання. З ін. породами дають *помісі*, що швидко ростуть і добре відгодовуються. Розводять С. в. на Україні, в Моск. обл. та ін. районах СРСР.

СІ́РИЙ КИТ (Eschrichtius gibbosus)— морський ссавець підряду вусатих *китів*. Тіло (довж. до 15 м, маса до 35 т) відносно коротке, сіро-буре, на спині, голові і горлі майже чорне, з великими світлими плямами. Спинного плавця немає, грудні — відносно короткі й широкі. Пластини вуса (в кожному ряду пересічно 160) короткі (довж. до 40 см) жовтуватого або білого кольору. С. к. поширений у пн. частині Тихого ок. (2 *популяції* — охотсько-корейська та чукотсько-каліфорнійська). Тримається на відносно мілководних ділянках. Живиться донними безхребетними, яких викопує з грунту за допомогою міцної нижньої щелепи. Раз на 2 роки самка після бл. 1-річної вагітності народжує 1 маля завдовжки до 5,5 м, масою до 600 кг. Статева зрілість настає на 8-му році життя. Перебуває під міжнародною охороною.

СІ́РИЙ ЧАВУ́Н — чавун з сірою поверхнею зламу. Належить, поряд з *білим чавуном*, до осн. видів чавуну. Містить, крім заліза, вуглець (2,5—4,5%), кремній (0,8—4,5), марганець (0,1—1,2), фосфор (0,02—0,3) і сірку (0,02—0,15%). Буває доевтектичний, евтектичний (див. *Евтектика*) і заевтектичний. Є С. ч. легований (див. *Легований чавун*) і нелегований; модифікований (див. *Модифікований чавун*) і немодифікований. Границя міцності С. ч. на розтяг — 100—450, на стиск — 450—1400 МПа, твердість за Брінеллем (див. *Брінелля метод*) — 143—289. Найміцнішими є легований і модифікований С. ч. з перлітною основою (див. *Перліт* у металознавстві). З С. ч. виготовляють станини верстатів, блоки циліндрів двигунів внутр. згоряння, виливниці, труби, шестерні, поршневі кільця тощо.

СІ́РІ ЛІСОВІ́ ГРУНТИ́ — тип грунтів лісостепової зони, що формуються переважно під широколистяними лісами на високих водороздільних просторах, почленованих ерозійними процесами. Утворюються С. л. г. на *лесах*, лесовидних суглинках, карбонатних *моренах* та ін. материнських породах, збагачених кальцієм, в умовах промивного водного режиму. Поширені С. л. г. у Сх. Європі, Сибіру, Пн. Америці; на Україні — гол. чин. у межах Волинської, Подільської і Придніпровської височин. Верхній горизонт (гумусово-елювіальний) сірий, безструктурний, іноді плитчастий, пухкий, його товщина досягає 30—35 см. Ілювіальний (див. *Ілювій*) горизонт (до 80—90 см і більше) щільний, червоно-бурого кольору, горіхувато-призматичної структури. Нижче залягає материнська порода. Вміст *гумусу* в зх. частині лісостепової зони СРСР — 2—4%, в центр. частині — 3—7%, в сх. частині — 4—8%. Реакція грунтового розчину кисла та слабокисла. С. л. г. поділяються на підтипи: світло-сірі, сірі і темно-сірі. Найродючішими є темно-сірі. На Україні вміст у них гумусу досягає 4,5% (у світло-сірих — 2—2,5%, у сірих — 2,5—3,5%). Більша частина площ С. л. г. розорана. На Україні при внесенні органічних та мінеральних добрив на них одержують високі врожаї цукр. буряків, пшениці, кукурудзи тощо.

Н. Б. Вернандер.

СІРІ́ЙСЬКА КОМУНІСТИ́ЧНА ПА́РТІЯ (СКП). Ств. 24.X 1924 в Бейруті (Ліван) як єдина орг-ція сірійських і ліван. комуністів. До 1925 офіційно була зареєстрована як Ліванська партія народу. В 1924 вступила до Комінтерну. В 1925—36 і 1939—41 діяла нелегально. І з'їзд СКП (1930) прийняв її програмний маніфест. У 1938 за ініціативою партії створено Лігу боротьби з фашизмом. II з'їзд СКП (1943—44) прийняв статут і програму, що закликала до боротьби за зміцнення нац. незалежності Сирії і Лівану, за виведення з їхньої тер. франц. і англ. військ, а також рішення про розділення партії на самостійні СКП та Ліванську КП (ЛКП; в зв'язку з проголошенням 1943 незалежності Сирії і Лівану). В 1947 СКП знову заборонена, 1948 об'єдналася з ЛКП (забороненою 1948) в єдину КП Сирії і Лівану (КПСіЛ). В 1954, після повалення в Сирії військово-диктаторського режиму, на її території КПСіЛ вийшла з підпілля. В 1958, після входження до складу Об'єднаної Арабської Республіки, в Сирії було заборонено всі політичні партії. В тому ж році в підпіллі СКП і ЛКП знову розділилися. В 1964 СКП легалізувалася. Після приходу до влади 1966 лівого крила *Партії арабського соціалістичного відродження* підтримала прогресивні соціально-екон. заходи, антиімперіалістичну зовн. політику уряду. В 1966 представник СКП увійшов до складу уряду. В 1972 СКП ввійшла до Прогресивного нац. фронту (ств. 1972). IV з'їзд партії (1974) прийняв нову програму, вніс зміни до статуту. V з'їзд СКП (травень 1980) закликав до консолідації патріотичних сил країни, поглиблення прогрес. перетворень і дальшої демократизації внутрішньополітичного життя, прийняв поправки до програми партії. СКП має представників у парламенті та уряді. Брала участь у нарадах комуністичних і робітн. партій 1957, 1960 і 1969. Ген. секретар ЦК — Х. *Багдаш* (з 1937; 1948—58 — ген. секретар ЦК КПСіЛ). Друковані органи: газ. «Нідаль аш-Шааб» («Боротьба народу», з 1934), газ. «Аль Хайят ан-Нікабія» («Профспілкове життя», з 1981).

Літ.: Багдаш Х. Избранные статьи. М., 1970.

В. І. Нагайчук.

СІРІ́ЙСЬКА МО́ВА — писемна мова арамеомовних християн Передньої Азії (з 5 ст.). Належить до *семітських мов*. Збереглася як мова культу деяких сект. В 5—17 ст. було створено багату літературу. Сірійське письмо походить від консонантного арамейського письма.

СІРІ́ЙСЬКА ПУСТЕ́ЛЯ, Бадієт-еш-Шам — кам'яниста пустеля у Західній Азії, на тер. Сирії, Іраку, Йорданії та Саудівської Аравії. Пл. майже 1 млн. км². Рельєф — плато, розчленоване численними безстічними улоговинами та *ваді*. Переважні висоти 500—800 м, подекуди — до 1000 м. Численні западини з солончаками й *такирами*, окремі масиви пісків. Клімат субтропічний, континентальний, сухий. Опадів бл. 100 мм на рік. Рослинність — пустельна та напівпустельна. Кочове тваринництво (вівці, кози, верблюди).

СІРІ́ЙЦІ, араби Сирії — нація, основне населення Сирії. Чисельність —7,8 млн. (1980, оцінка). С. говорять на сірійському діалекті *арабської мови*. За релігією переважна більшість С.— мусульмани (гол. чин. суніти; див. *Сунізм*), решта — християни. Осн. заняття С.— землеробство, напівкочове

скотарство; частина С. працює в пром-сті. Про історію, г-во, культуру С. див. *Сірія, Араби.*

СІ́РІУС, α Великого Пса — *зоря*— 1,46 візуальної *зоряної величини,* найяскравіша в сузір'ї *Великого Пса* і всього зоряного неба. Світність у 28 разів перевищує світність Сонця, віддаль від Сонця 2,66 *парсек*. С.— *подвійна зоря,* складається з гол. дуже яскравої зорі й супутника 8,65 зоряної величини. Супутник С.— перший виявлений представник *білих карликів.*

СІ́РІЯ, Сірійська Арабська Республіка — держава в Зх. Азії, на Близькому Сході. На Зх. омивається водами Середземного м. В адм. відношенні поділяється на 14 мухафаз. Карти, с. 64—65.

Державний лад. С. — республіка. Діюча конституція вступила в силу 1973. Глава д-ви — президент, що має широкі повноваження; обирається населенням строком на 7 років. Найвищий орган законодавчої влади — Нар. рада, обирана населенням строком на 4 роки. Виконавчу владу здійснює Рада міністрів, очолювана головою.

Природа. Мор. береги переважно підвищені, скелясті. Більша частина поверхні країни — плато заввишки 200—1000 м, на якому підноситься ряд невисоких гірських хребтів. На Пн. Сх. плато — пустеля Ель-Джазіра (Джезіре), на Пд. Сх.— частина Сірійської пустелі. На Зх.— хр. Ансарія та гори Ез-Завія, розділені тектонічною западиною Ель-Габ. На Пд. Зх. в межі С. заходять хребти Антилівану (вис. до 2814 м, г. Еш-Шейх на кордоні з Ліваном). На Пд.— вулканічний масив Ед-Друз. Вздовж узбережжя Середземного м. простягається вузька примор. низовина. Поклади нафти, природного газу, заліз., марганцевої і мідної руд, хрому, сірки, фосфоритів, асфальту, кам. солі, бурого вугілля. Клімат на Зх. субтропічний, середземномор. типу (пересічна т-ра січня +12°, серпня +27°; опадів 900—1500 мм на рік), на сх.— сухий, континентальний (т-ри відповідно +4, +7 і до +33°, опадів до 100 мм). Більша частина тер. країни не має зовн. стоку, поширені *ваді*. Найбільші ріки — *Євфрат* з притоками Хабур і Беліх та Ель-Асі. Численні озера, переважно солоні. Поширена напівпустельна й пустельна рослинність на сіроземних грунтах. На Пн. та Зх.— сухі степи на каштанових грунтах; на примор. низовині — деревна та чагарникова рослинність на жовтоземах, в долині Євфрату залишки заплавних лісів.

Дамаск. Район Ель-Аб'яд.

Населення. Бл. 99,3% нас. становлять *араби* (див. *Сірійці*). В С. живуть також курди, вірмени, туркмени, турки, черкеси та ін. Офіц. мова — арабська. Пересічна густота нас.— 50 чол. на 1 км² (1981, оцінка). Міське населення — бл. 44%. Найбільші міста: *Дамаск, Халеб, Хомс,* Хама, *Латакія.*

Історія. Найдавніші людські поселення на тер. С. належать до періоду *палеоліту*. В 1-й пол. 2-го тис. до н. е. тут виникли дрібні

Хомс. Вид частини міста.

міста-д-ви. Бл. 1500 до н. е. більша частина С. опинилася під владою Єгипту. В 14 ст. до н. е. пн. частину С. захопило Хеттське царство. В кін. 2-го тис. до н. е. в С. вторглися кочові племена *арамеїв,* які поступово асимілювалися з місц. населенням (племенами амореїв). На поч. 12 ст. до н. е. С. визволилася від влади Єгипту і Хеттського царства. В кін. 8 ст. до н. е. С. підкорила *Ассірія,* в кін. 7 ст. до н. е.— Нововавілонське царство, 539 до н. е.— *Ахеменіди.* В 333 до н. е. С. ввійшла до складу д-ви *Александра Македонського,* а після її розпаду (кін. 4 ст. до н. е.) — д-ви *Селевкідів.* У 1 ст. до н. е. С. захопив вірм. цар Тігран II. З 64 до н. е. С.— провінція Старод. *Риму,* з кін. 4 ст. н. е.— *Візантії.* В 633—40 С. завоював араб. *Халіфат,* 1516 — *Османська імперія.* Після розпаду Османської імперії С. з 1920 — підмандатна тер. Франції. Під час 2-ї світової війни в С. 1940 було запроваджено «вішійську» адміністрацію (див. *Віші*). 8.VI 1941 в С. вступили англ. війська і частини *«Вільної Франції».* 27.IX 1941 головнокомандуючий франц. військами оголосив С. незалежною республікою. Проте франц. мандат було скасовано лише в грудні 1943. Повну незалежність С. здобула після виводу з її території англ. і франц. військ (17.IV 1946). В 1944 С. встановила дипломатичні відносини з СРСР. У 1958—61 С. і Єгипет утворювали єдину д-ву — Об'єднану Араб. Республіку. 8.III 1963 до влади в С. прийшла Партія араб. соціалістичного відродження (ПАСВ). 23.II 1966 керівництво ПАСВ і країною перейшло до лівого крила партії. В 1967 С. зазнала агресії з боку Ізраїлю, який захопив у неї Голанські висоти. У 1973 мав місце сірійсько-ізраїльський збройний конфлікт (див. *Близькосхідна криза*). З кін. 1970, коли керівництво країною і партією очолив Х. *Асад,* в С. поширився процес соціально-екон. і політ. перетворень: було націоналізовано великі пром. підприємства, банки, страхові компанії, ухвалено закон про агр. реформу, проголошено держ. власністю природні ресурси. В 1972 в С. було створено Прогресивний нац. фронт (ПНФ), який об'єднав ПАСВ, Сірійську компартію та ін. патріотичні партії та орг-ції країни. В галузі внутр. політики уряд С. проводить курс на розвиток нац. економіки з посиленням ролі держ. сектора. На міжнар. арені С. активно проводить антиімперіалістичний курс, лінію на зміцнення дружби і співробітництва з соціалістичними д-вами, насамперед з СРСР. Між С. і СРСР підписано ряд угод про екон. і тех. співробітництво (1969, 1972, 1974, 1975, 1977), Консульську конвенцію (1976). У 1980 між С. і СРСР укладено договір про дружбу і співробітництво. С. виступає за зміцнення і єдність дій араб. країн у боротьбі за визволення окупованих Ізраїлем араб. земель, за забезпечення законних прав араб. палестинського народу. З 1945 С.— член ООН. С.— член *Ліги арабських держав, Національного фронту стійкості і протидії,* учасник *неприєднання руху.*

Г. Г. Зибіна.

Політичні партії, профспілки. *Партія арабського соціалістичного відродження,* засн. 1947. *Сірійська комуністична партія,* засн. 1924. Арабський соціалістичний союз, засн. 1964. Арабська соціалістична партія, засн. 1950. Партія соціалістів-юніоністів. Загальна федерація робітничих профспілок, засн. 1938. Загальна федерація селян, засн. 1964.

Всі партії і профспілки входять до Прогресивного національного фронту, засн. 1972.

Господарство. С.— агр. країна, що розвивається по некапіталістичному шляху. Держ. сектор відіграє провідну роль в економіці країни. В 1980 на нього припадало бл. 65% вартості валового нац. продукту та 90% усіх капіталовкладень. Д-ва контролює гірничодобувну пром-сть, електроенергетику, більшу частину пром. виробн., транспорту та зовн. торгівлі. Націоналізовано великі пром. підприєм-

Передгірна рівнина на північному сході країни.

Герб Сірії.

СІРІЯ

Площа — 185,2 тис. км²

Населення — 10,4 млн. чол. (1981, оцінка)

Столиця — м. Дамаск

Хішам Замрік. Бедуїн. 1961.

ства, створено спеціалізовані держ. компанії, на селі проводиться агр. реформа, створюються кооперативи та держ. агр. сектор. Економіка розвивається на планових засадах. У с. г., внутр. торгівлі та кустарних промислах головну роль продовжує відігравати приватний капітал. Велику допомогу С. у створенні та зміцненні нац. економіки подає СРСР, зокрема, у розвитку електроенергетики, нафтодобувної пром-сті, іригації, електрифікації, сітки з-ць, підготовці нац. кадрів. У с. г. зайнято понад 50% самодіяльного населення і створюється 25% валового нац. продукту (1981). В обробітку — 3,7 млн. га землі, з них 500 тис. га зрошується. Площа зрошуваних земель значно розширюється в зв'язку з введенням 1978 на повну потужність найбільшого на Близькому Сході гідроенерг. комплексу на р. Євфраті, збудованого з допомогою СРСР. У 1980 налічувалося 1940 кооперативів. Переважає рослинництво. Гол. культури (збір, тис. т, 1981): пшениця — 2138, ячмінь— 1406; з технічних — бавовник — 356 (сирець), цукр. буряки — 588. Вирощують також рис, арахіс, овочеві (зокрема, помідори) та баштанні культури, цитрусові, виноград тощо. Поголів'я (тис., 1981): великої рогатої худоби — 768, овець — 9301, кіз — 1023, верблюдів — 158,4. У 1981 було виловлено 8,1 тис. т риби. У пром-сті на держ. сектор припадає бл. 65% пром. підприємств і понад 85% вартості пром. продукції. Видобувають (млн. т, 1981): нафту — 8,7, фосфорити — 1,4, кам. сіль, асфальт та ін. Передбачається освоєння значних запасів природного газу. Нафту переробляють на заводах у Баніясі та Хомсі. Розвиваються хім. (виробн. мінеральних добрив), текст. (зокрема, бавовняна) й харчосмакова (борошномельна, олійницька, виноробна, цукр., консервна, тютюнова та ін.) пром-сть. Працюють тракторескладальний, електромоторів, по виробн. сталевого прокату, бетонних шпал з-ди. Шкіряні, взуттєві, буд. матеріалів та ін. підприємства. В 1981 вироблено 4412 млн. кВт · год електроенергії. Кустарні промисли (виготовлення виробів з міді, золота, срібла та ін., килимарство). Осн. пром. центри — Дамаск і Халеб, розвивається пром-сть у Хомсі, Латакії, Тартусі. Бл. 78% внутр. перевезень припадає на автомоб. транспорт. Довж. (тис. км, 1981): автошляхів — 18,9 (у т. ч. з твердим покриттям — 15,3), з-ць — 1,7, держ. нафтопроводів — 805 км. Гол. мор. порти — Латакія, Тартус, Баніяс. У Дамаску — міжнар. аеропорт. Територією С. проходять численні транзитні нафтопроводи з Іраку та Саудівської Аравії до узбережжя Середземного м. З С. вивозять нафту і нафтопродукти, фосфорити, бавовну, с.-г. продукти, шкіри і вовну; довозять машини і устаткування, трансп. засоби, нафтопродукти, прод. то-

Обробіток поля.

вари тощо. Гол. торг. партнери — ФРН, Франція, Італія, СРСР. Грош. одиниця — сірійський фунт. За курсом Держбанку СРСР 100 сірійських фунтів = 18,73 крб. (січень 1983). *О. К. Соловйов.*

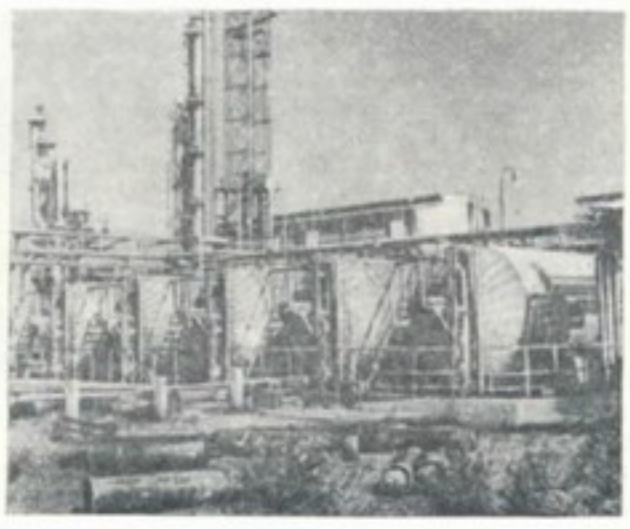
Медичне обслуговування. За даними ВООЗ, 1975 в країні було 6865 лікарняних ліжок (9,3 ліжка на 10 тис. ж.), більшість яких належить д-ві. У 1977 мед. допомогу подавали 3119 лікарів (4,0 лікаря на 10 тис. ж.). У 1974 працювали 682 зубні лікарі, 1096 фармацевтів. Лікарів готують у 3 мед. школах.

Освіта. наукові та культурно-освітні заклади. Поч. школа є обов'язковою (вік обов'язкового навчання — від 6 до 12 років). Школа відокремлена від церкви, однак діє мережа реліг. (мусульм.) шкіл. Існує невелика кількість приватних навч. закладів. Викладання — араб. мовою, вивчаються англ. та франц. мови. В 1978/79 навч. р. у поч. школах налічувалося 1,4 млн. учнів, у серед. навч. закладах—579,7 тис. У країні— 4 ун-ти й ряд ін. держ. вузів, навчання в яких платне: Дамаський ун-т (засн. 1923; 1979/80 — понад 56 тис. студентів), ун-т у Халебі (засн. 1960; 1979/80 — понад 30 тис. студентів), ун-ти у Хомсі (засн. 1979) і Латакії (засн. 1971), Дамаський вищий технологічний ін-т та ін. Працюють Арабська академія (засн. 1919), Дамаська академія (засн. 1919), с.-г. наук. центри та ін. Б-ка ун-ту і Національна в Дамаску (засн. 1880), Нац. б-ка в Халебі (засн. 1924), Нац. б-ка в Латакії (засн. 1944). Нац. музей (засн. 1919) і Музей арабської цивілізації (засн. 1976—77) — у Дамаску, Археол. музей у Халебі (засн. 1960), Музей Пальміри (засн. 1961), музеї в Хомсі, Тартусі, Босрі. *В. З. Клепиков.*

Преса, радіомовлення, телебачення. В 1980 в С. видавалося 7 щоденних газет заг. тиражем понад 100 тис. прим. і понад 40 ін. періодичних видань. Найзначніші газети: щоденні — «Ас-Саура» («Революція», з 1963), «Аль-Баас» («Відродження», з 1962); щотижневі — «Кіфах аль-Уммаль аль-Іштіракі» («Соціалістична боротьба робітників», засн. 1966), «Нідаль аль-Феллахін» («Боротьба селян», з 1965). Газ. «Нідаль аш-Шааб» («Боротьба народу», з 1934) — орган ЦК Сірійської компартії. Сірійське арабське інформ. агентство (САНА) — урядове, засн. 1966. Сірійське радіомовлення і телебачення — урядова служба. Радіомовлення — з 1950, ведеться араб., франц., англ., рос., нім., ісп., євр., польс., тур. і болг. мовами. Телебачення — з 1960.

Література. До 19 ст. л-ра С. розвивалася в загальному руслі араб. л-ри. З серед. 19 ст. С., що включала тоді також Ліван і Палестину, стала одним з осередків араб. культур. відродження. Початок його пов'язаний з іменами Франсіса Марраша, Різкалли Хассуна, видатних публіцистів-патріотів Абдаррахмана аль-Кавакібі і Аді-ба Ісхака. Після 1-ї світової війни патріотичні літ. сили, які гуртувалися навколо Арабської академії в Дамаску (Мухаммед Курд Алі, Халіль Мардам Бек, Салім аль-Джунді та ін.), почали широко вивчати і популяризувати араб. літ. спадщину. В 20-х рр. зароджувалася реалістична проза (Мухаммед Субхі Абу-Ганім, Фуад аш-Шаїб, Шакіб аль-Джабрі, Мааруф Ахмед аль-Арнаут). Поети: Хайр-ад-дін аз-Зіреклі, Мухаммед аль-Бізм, Мухаммед Сулейман аль-Ахмед, Омар Абу Ріша, Васфі аль-Курунфулі, Анвар аль-Аттар. 2-а світова війна, боротьба проти фашизму згуртували демократичні сили. В л-ру прийшли молоді письменники — Ханна Міна, Васфі аль-Бунні та ін. В 1951 створено Асоціацію сірійських письменників, яка стала ядром Ліги араб. письменників (засн. 1954). У цей час активно виступали прозаїки Хасіб аль-Каялі, Мавахіб аль-Каялі, Шаукі Багдаді, Саїд Хауранія та ін. В 60—70-х рр. реалістичний напрям у л-рі зміцнювався. На шлях реалізму стали письменники Абд ас-Салям аль-Уджейлі, Фаділь ас-Сібаї, Відад ас-Саккакіні, Фаріс Зарзур, Мамдух Удван, Адіб Нахві, Закарійя Тамір, Гада ас-Самман та ін. Серед сучасних поетів — Шаукі Багдаді, Мухаммед аль-Харірі, Ахмед Сулейман аль-Ахмед, Нізар Каббані, Алі Ахмед Саїд (Адоніс). *Ю. М. Кочубей.*

У машинному залі Євфратської ГЕС. На заводі по виробництву азотних добрив у місті Хомсі.

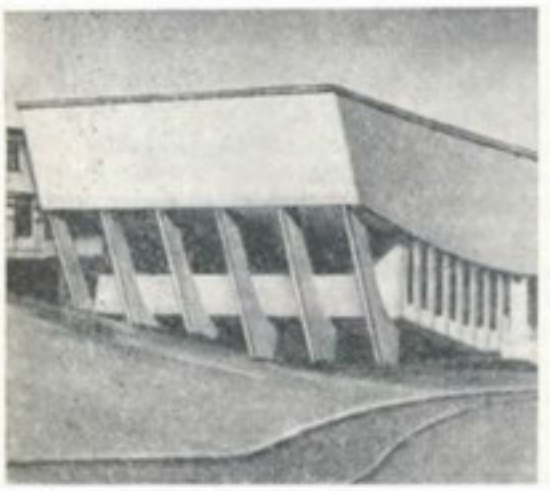
Архітектура. Розвиток архітектури С. пов'язаний з розквітом міст-держав Марі, Угаріта, Ямхада (сучас. Халеб). В цей період (1-а пол. 2-го тис. до н. е.) було створено палаци, храми та кам. статуї, на яких позначився вплив давньоєгип. та егейської культур. На поч. 1-го тис. до н. е. склався властивий зодчеству старод. С. тип палацу-храму з портиком, оформленим фігурами, подібними до *каріатид*, і рельєфами. В 9 ст. до н. е. переважав вплив ассірійського мист.; в кін. 4 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.— античного (грандіозні колонади і храми в *Пальмірі*). В 5—6 ст. в архітектурі склалася місц. ранньовізантійська худож. школа; споруди набули дещо строгого характеру. Будували християнські церкви типу *базиліки* (Калат-Семан, 5 ст.) та хрестово-купольні (церква в Русафі, 569—586) і монастирі. В 7—8 ст., коли С. була одним з центрів *арабської культури*, споруджували замки і палаци фортечного типу (замок у Каср аль-Хейр аль-Гарбі поблизу Пальміри, 8 ст.), мечеті з дворами і відкритими галереями (Велика мечеть, або мечеть Омейядів у Дамаску, 705—715). З 10 ст. формувалися середньовічні арабські міста з поділом на відокремлені укріплені квартали, будувалися мечеті, *медресе*, криті ринки, караван-сараї. В 11—13 ст. поширилися купольні споруди, що складалися з масивної кубічної нижньої частини, двоярусного барабана і купола (мавзолей Нуреддіна в Дамаску, 1167). На тер. С. зберігалися руїни романських замків хрестоносців. У період, коли С. перебувала у складі Османської імперії (1516—1918), в архітектурі переважали прийоми, характерні для тур. зодчества, пишним стає декор. Для архітектури С. 60 — 80-х рр. 20 ст. характерне органічне поєднання сучас. тех. конструкцій з нац. формами.

Храм Бела в Пальмірі. 1 ст.

Мечеть Такія Сулейманія в Дамаску. 1554.

Університет у Халебі. Архітектори С. Мударріс та ін. 1968—69.

Образотворче мистецтво. Худож. культура старод. С. (9—7-е тис. до н. е.— 6 ст. н. е.) розвивалася як частина культурно-істор. комплексу, що виник на тер. сучас. Лівану, Йорданії, Пн. і Пд. Туреччини на основі найдавніших первісних культур цього району. Пам'ятки мист. сягають неоліту: наскельні зображення (Демір-Капу), антропоморфні статуетки (9—4-е тис. до н. е.), ліпна розписна кераміка. Мист. 3-го тис. до н. е. позначене великим впливом культури старод. Месопотамії (Марі). Високий розвиток мист. С. в 1-й пол. 2-го тис. до н. е. пов'язаний з розквітом міст-держав Марі, Угаріта, Ямхада (сучас. Халеб). Кін. 2 — поч. 1-го тис. до н. е. характеризувався взаємозбагаченням худож. культур С. і хеттів; з 9 ст. до н. е. переважав вплив мист. Ассирії (розписи з палацу Тіль-Барсібе). Мистецтву С. 2 — 1-го тис. до н. е. властиве складне переплетення давньоєгип., егейських і місц. елементів. У кін. 4 ст. до н. е.— 4 ст. н. е. в С. розвивалися своєрідні галузі елліністичного мист., культур Старод. Риму, Парфії (Дура-Європос, Пальміра); місц. школи пластики виникли в Пд. С. (у складі Набатейського царства) і Пальмірі; про живопис дають уявлення фрески Дура-Європос, мозаїки Сувейди, Шахби, Антіохії, Хами. В 4—6 ст. в С. склалася ранньовізант. худож. школа (мозаїки Антіохії, Апамеї, Шахби). В 7—8 ст. С. відігравала важливу роль у становленні й розвитку середньовічної араб. культури. В цей період зародилася нова система орнаменту — *арабеск*, продовжували розвиватися в домусульм. традиціях скульптура й живопис. З поч. 10 до поч. 16 ст. мист. С. розвивалося в заг. руслі араб. середньовічної культури з невеликими локальними особливостями; виникла школа *мініатюри* (розквіт — у 12—13 ст., ілюстрування рукописів); було поширене мист. кераміки, худож. обробки металу, скла (розпис емалями), текстилю, різьблення на дереві. Розвиток мист. С. з 1516 до 1918 (у складі Османської імперії) багато в чому визначався смаками тур. метрополії. В 30—40-х рр. 20 ст. в часи нац.-визвольного руху зароджується сучас. образотворче мист. (художники Т. Тарік, М. Кірша, М. Джалаль). У 50—70-х рр. на живописі С. позначився *модернізм*, однак багато митців продовжують реалістичні традиції. Серед них— А. Бахнассі, Н. Ісмаїл, Л. Каялі, М. Хаммад, Х. Замрік, І. Хіммат, Ж. Варде, Фатхі Мухаммед. Поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: вишивка, плетіння, художня обробка металу.

Т. Х. Стародуб.

Музика. Нар. музика характеризується розвинутою ладовою системою (лади — маками). Осн. муз. жанр — спів у супроводі нар. оркестру. Інструменти: струнні — уд, рабаб, гіджак, канун. У сучас. нар. оркестри входять і європ. муз. інструменти — скрипка, віолончель, контрабас. У 1870 за ініціативою композитора Мустафи аль-Башнака (автора пісень) відкрито муз. школу в Халебі, де навчали співу та гри на араб. муз. інструментах. У сучас. С. розвивається нац. композиторська школа (композитори — Сольхі Уадді, Дік Суккарі). Серед виконавців нар. пісень — Шакір Брехан, Мутіа Мафі, Сабах Фахрі. Працюють консерваторії в Дамаску (з 1962, з камерним оркестром, ансамблями скрипалів і віолончелістів) та в Халебі (з 1963); 2 нар. оркестри при Дамаському радіо (керівники — Ясін Ааше та Емін Хаят).

Театр. Професійний драматичний театр виник у серед. 19 ст., коли Абу Халіль аль-Каббані організував у Дамаску театр. трупу. Значний вплив на формування профес. театру С. мали єгип. трупи. В 40-х рр. 20 ст. у Дамаску виник колектив (керівник Абд аль-Латіфа Фатхі), який показав 1945—46 вистави на сірійському діалекті (вперше в історії театру С.). В 1952—57 діяла профес. трупа, з 1956 — Вільний театр, обидва — в Дамаску. З 1956 в Халебі працює Нар. театр, 1957 тут створено нар. трупу пантоміми. Значною подією в культур. житті С. стало відкриття Араб. нац. драм. театру, яким з 1971 керує реж. Александр Кінні — випускник Держ. ін-ту театр. мист. ім. А. В. Луначарського в Москві. В репертуарі театру—п'єси араб. авторів, європ., класична, рос. і рад. драматургія (зокрема, «Поле і дощ» Хусейна Хамзі та «Оптимістична трагедія» В. Вишневського). В Дамаску діють також Військовий театр, Театр сатири і комедії ім. Дуреда Ляхама, театр «Аш-Шавк» («Колючка»), Театр ляльок.

Кіно. Перший худож. фільм «Невинно засуджений» (реж. А. Бадрі) поставлено 1928. Фільми 30-х рр.— «Під небом Дамаска» (1932.

Виступ сірійського ансамблю танцю «Умайя».

Поховальний рельєф з Пальміри. Камінь. 2—3 ст. Лувр. Париж.

«Корова з телям» з Арслан-Таша. Слонова кістка. 9—8 ст. до н. е.

Лампа для мечеті. Скло. Розпис кольоровими емалями. Початок 14 ст. Метрополітен-музей. Нью-Йорк.

Сірія. Іззаддін Хіммат. Вхід до мечеті. 1971

реж. І. Анзур), «За велінням обов'язку» (1938, реж. Бадрі). Після 2-ї світової війни поставлено картини «Світло і тінь» (1948, реж. Н. Шалбандар), «Прохожий» (1950, реж. А. Арафан) та ін. В 1964 в Дамаску створено Генеральну орг-цію по виробн. фільмів, яка здійснює також кінопрокат. Твори 60—70-х рр. мають переважно соціально-політ. спрямування — «Водій грузовика» (1967, реж. Б. Вучинич, почесний диплом на 1-му Міжнар. кінофестивалі країн Азії і Африки в Ташкенті, 1968), «Обмануті» (1972, реж. Т. Салех), «Леопард» (1972, реж. Н. Малех), «Кафр Касем» (1975, реж. Б. Ельві), «Фортеця» (1979, реж. Б. Сабуні), «Особлива обставина» (1981, реж. Д. Саміра). Серед документальних стрічок 70-х рр.— «Діти свідчать», «Сірія — 6000 років цивілізації».

Літ.: Пир-Будагова Э. П. Сирия в борьбе за упрочение национальной независимости (1945—1966). М., 1978; Дружинина А. А. Сирия старая и новая. М., 1979; Трошин Н. И. Сирия. М., 1979; Вавилов В. В., Сазонов А. А. Сирийская Арабская Республика. М., 1981; Майбаум Х. Сирия — перекрёсток путей народов. М., 1982; Филоник А. О. Аграрные проблемы современной Сирии. М., 1981; Современная Сирия. Справочник. М., 1974; Кочубей Ю. Сучасна література Сірії. «Всесвіт», 1981, № 4; Богданов А. А. Художники Сирии. М., 1981; Ройтенбурд А. С. Писатели Сирии и Ливана (1946—1975 гг.). Биобиблиографический справочник. М., 1979.

СІ́РКА (Sulfur), S — хім. елемент VI групи періодичної системи елементів Д. І. Менделєєва, ат. н. 16, ат. м. 32,06. Природна С. складається з стабільних ізотопів ^{32}S (95,02%), ^{33}S (0,75%), ^{34}S (4,21%) і ^{36}S (0,02%). Штучно одержано три радіоактивні ізотопи. С. відома з давніх часів. Вона досить поширена в природі, її вміст у земній корі $5 \cdot 10^{-2}$ %, буває у вільному стані (самородна С.) і у вигляді сульфідних (*пірит, сфалерит, халькопірит* тощо) та сульфатних (*гіпс, барит, мірабіліт* та ін.) мінералів, є також у вугіллі, нафті, природному газі тощо. С. має вісім алотропних модифікацій (див. *Алотропія*), з яких найбільш вивчені ромбічна С. (α-S) — блідо-жовтого кольору, з густ. 2070 кг/м³, $t_{пл}$ 112,8° С, стійка нижче т-ри 95,6° С, і моноклінна (β-S) — коричневого кольору, з густ. 1960 кг/м³, $t_{пл}$ 119,3° С, стійка від 95,6° С до т-ри плавлення (119,3° С). Розплавлена С.— рухлива жовта рідина, при т-рі вище 160° С буріє, при 190° С стає дуже в'язкою; при підвищенні т-ри за 300° С знову набуває рухливості; $t_{кип}$ 444,6° С. С.— добрий тепло-, звуко- й електроізолятор, хімічно досить стійка. Запалена горить на повітрі синім полум'ям, а при нагріванні реагує з багатьма неметалами (див. *Сірководень, Сірковуглець, Сірки оксиди*), усіма металами (крім золота і платини), оксидами, основами, солями, утворюючи сірки сполуки (див. *Сульфіди, Сульфати, Гідросульфати, Гідросульфіти, Меркаптани, Тіоефіри, Тіосульфат натрію*). Не розчиняється у воді, розчиняється в сірковуглеці, бензолі. Добувають С., витоплюючи самородну С. з руд, відновлюючи діоксид сірки SO_2 або окислюючи сірководень H_2S. Застосовують для виробн. *сірчаної кислоти,* сірковуглецю, *гуми* (вулканізація каучуку), *напівпровідників,* чорного пороху, *сірників, барвників*; у с. г.— для боротьби з шкідниками і хворобами рослин і тварин тощо. С. в організмі наявна майже в усіх життєво важливих сполуках: *білках, незамінних амінокислотах* (в метіоніні, цистеїні), в *антибіотиках, вітамінах* (в тіаміні — вітаміні B_1), у *ферментах*. У складі *сульфгідрильних груп* С. здатна утворювати дисульфідні містки в молекулах білків. Належить до *біогенних елементів*. С. є в клітинах мікроорганізмів, грибів, зелених рослин, тварин і людини. Нагромаджується С. в насінні і листках рослин та в волосяному покриві, копитах, рогах тварин.

І. А. Іванников (С.— хім. елемент).

СІ́РКИ ОКСИ́ДИ — хім. сполуки сірки з киснем, у молекулах яких усі атоми кисню зв'язані безпосередньо з сіркою і не зв'язані між собою. Сірчистий ангідрид, діоксид сірки (IV), сірчистий газ SO_2 — безбарвний газ з різким характерним запахом; густ. 2,926 кг/м³. При т-рі —10,5°С перетворюється на безбарвну рідину. Добре розчиняється у воді з утворенням *сірчистої кислоти*. Має відновні властивості. Утворюється при спалюванні сірки; у пром-сті одержують при випалюванні сульфідних руд (напр., *піриту*). Застосовують гол. чин. у виробн. *сірчаної кислоти,* а також як відновник, вибілювач, консервант, холодоагент тощо. Отруйний. Сірчаний ангідрид, триоксид сірки (VI), SO_3 — безбарвна рідина (при кімнатній т-рі), кипить при т-рі 44,7° С; при т-рі 16,8° С твердне. Твердий існує в α-, β-, γ- і δ-модифікаціях ($t_{пл}$ відповідно 16,8; 32,5; 62,3 і 95° С). У вологому повітрі «димить» (випаровується, утворюючи крапельки H_2SO_4). Виявляє сильні корозійні властивості. Одержують окисленням SO_2. Застосовують для виробн. сірчаної к-ти, *олеуму,* для синтезу багатьох органічних речовин тощо.

І. А. Іванников.

СІРКО́ Василь Петрович (5.III 1899—1937) — учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1919. Н. в с. Кінашеві (тепер Галицького р-ну Івано-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Влітку 1916 мобілізований в австро-угор. армію, воював на рос. фронті, восени здався в полон. У грудні 1917 вступив до секції іноземних комуністів при Самарській орг-ції РСДРП(б). З 1919 — на нелегальній парт. роботі в Сх. Галичині, був одним з організаторів підпільної комуністичної орг-ції в м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і 1-ї нелегальної крайової конференції комуністичних орг-цій і груп Сх. Галичини (лютий 1919), на якій було засновано КПСГ (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*). З кін. 1920 до квітня 1921 — викладач 2-ї Київ. школи червоних старшин. У 1921 — уповноважений *Галицького бюро при ЦК КП(б)У*. З кін. 1921 до 1926 працював у Київ. губкомі (окружкомі) КП(б)У. В 1927—28 — секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ при ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КПЗУ. З 1928 — на відповідальній парт. і держ. роботі в Донецьку, Макіївці, Кривому Розі.

СІРКО́ Іван Дмитрович [між 1605 і 1610, Мерефа, тепер місто Харків. обл.— 1 (11).VIII 1680, с. Грушівка, тепер с. Іллінка Томаків. р-ну Дніпроп. обл., похований на Сторожовій могилі поблизу с. Капулівки, тепер Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.]—проводир запорізьких козаків у боротьбі проти тур.-тат. агресії в 2-й пол. 17 ст. Належав до тієї групи козац. старшини, яка боролася за єдність України з Росією, відстоювала істор. рішення *Переяславської ради 1654*. С. брав участь у *визвольній війні українського народу 1648—54,* в боротьбі проти тур.-тат. нападників, проти гетьманів І. *Виговського,* П. *Тетері* які виступали за відрив України від Росії. В 1658—60 С. був вінн. полковником, з 1663 багато разів обирався кошовим отаманом *Запорізької Січі*. В 50-х рр. 17 ст. очолювані ним загони здійснили успішні походи на тур. укріплення в пониззі Дніпра і на Перекопському перешийку. Брав участь у *Вареницькій повстанні 1664—65*. Восени 1668 С. очолював чотири походи проти Крим. ханства. Протягом 1670—71 запорожці на чолі з С. здійснили успішні походи на тур. фортеці Очаків і Ісламкермен. У 1678 спільними діями рос. військ, козац. городових полків і запорожців на чолі з С. було зупинено навалу 200-тисячної тур.-тат. армії на Правобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Невдоволений переходом Правобережної України за умовами *Андрусівського перемир'я 1667* під владу *Речі Посполитої* С. тимчасово підтримував гетьмана П. *Дорошенка,* проте, переконавшись у зрадницькій діяльності останнього, 1670 порвав з ним. У 1672, за намовою І. *Самойловича,* царський уряд заслав С. до Тобольська, однак через кілька місяців його повернено із заслання. За нар. переказами, запорожці на чолі з С. надіслали тур. султанові у відповідь на його вимогу підкоритися Туреччині листа, в якому висміяли султана і відкинули ці домагання. Переказ став сюжетом для відомої картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (іл. див. на окремому аркуші, т. 4, с. 224—225).

Літ.: Історія Української РСР. т. 2. К., 1979; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957; Эварницкий Д. И. Иван Дмитриевич Сирко... СПБ. 1894.

О. І. Путро.

СІРКОБАКТЕ́РІЇ, тіобактерії — мікроорганізми, що окислюють сірку та її відновлені сполуки. До С. відносять (за міжнародною класифікацією, 1974): нитчасті (трихомні) безбарвні бактерії род. Beggiatoaceae (Beggiatoa, Thioploca та ін.) та род. Leucotrichaceae (Thiodendron, Thiothrix тощо), фототрофні бактерії род. Chromatiaceae та Chlorobiaceae; власне тіобактерії родів Thioba-

cillus, Thiobacterium, Macromonas, Thiovulum, Thiospira, Sulfolobus. Всі мікроорганізми, що належать до С., є хемолітотрофами, тобто організмами, які одержують енергію для росту за рахунок окислення неорганічних речовин (сірки, сірководню, сульфідів, сульфітів). Явище *хемосинтезу* в культурах безхлорофільних бактерій Beggiatoa відкрив та обґрунтував С. М. *Виноградський* (1887). Шляхи окислення сполук сірки у С. різні і залежать від видової належності бактерій. Нитчасті форми сіркобактерій зустрічаються у водоймах, затоплених грунтах, в яких є відновлені форми сірчаних сполук. Фотосинтетичні С. поширені у водоймах, як прісно-, так і солоноводних, звичайно там, де є сірководень. Численні бактерії, що належать до власне С., зустрічаються в різних водоймах, термальних джерелах, грунтах. Бактерії роду Thiobacillus вперше були виділені з морського мулу 1902 нім. вченим А. Натансоном, а 1904 голл. — М. Бейєрінком. Назву «тіонові бактерії» запропонував 1907 В. Л. *Омелянський*. Thiobacillus — облігатні *аероби* (за винятком T. denitrificans). До аеробів належать також нитчасті С. Пурпурні і зелені С.— *анаероби*, серед яких є округлі, паличковидні та звивисті форми, що розмножуються поперечним поділом. С. мають значення в геохімічних перетвореннях, можуть пошкоджувати різні кам'яні споруди, викликати корозію металевих конструкцій. Розроблені та широко впроваджуються у виробництво економічно вигідні методи мікробіологічного вилуговування металів (з застосуванням T. ferrooxidans) з руд, що містять сірку.

А. П. Дем'яненко.

СІРКОВО́ДЕНЬ, H_2S — найпростіша сполука *сірки* з *воднем*. Безбарвний газ з неприємним запахом тухлих яєць; густ. 1,538 кг/м³; $t_{пл}$ — 85,6° С; $t_{кип}$ — 60,38° С. Розчиняється у воді з утворенням дуже слабкої сірководневої кислоти H_2S, солі якої наз. гідросульфідами і *сульфідами*. С. легко реагує майже з усіма металами, особливо при наявності вологи і при нагріванні. Сильний відновник, легко окислюється у розчині (на повітрі сірководнева вода мутніє внаслідок утворення сірки); окислюється галогенами, відновлюючи їх до галогеноводневих к-т. Сильні окислювачі (азотна к-та, хлор) окислюють С. до *сірчаної кислоти*. Є у вулканічних нафтових газах, у воді мінеральних джерел. Утворюється при розкладанні білкових речовин. У пром-сті С. одержують як побічний продукт при очищенні нафти, природних і пром. газів. Застосовують для виробн. сірчаної к-ти, сірки, сульфідів, органічних сполук, в аналітичній хімії тощо. Отруйний.

І. А. Іванников.

СІРКОВУГЛЕ́ЦЬ, CS_2 — сполука *сірки* з *вуглецем*. Важка безбарвна рідина з ефірним запахом; густ. 1292,7 кг/м³; $t_{кип}$ 46,25 ± 0,01° С. Під дією світла частково розкладається, жовтіє і набуває дуже неприємного запаху. Суміш пари С. з повітрям (1,25—50,0% С. за об'ємом) самозаймається при т-рі бл. 100° С. Погано розчиняється у воді; змішується у всіх співвідношеннях з ефіром, спиртом, хлороформом; добре розчиняє жири, масла, смоли, каучук, сірку, фосфор, йод, нітрат срібла. При підвищеній т-рі з воднем утворює *сірководень*. У пром-сті С. одержують, використовуючи пряму взаємодію деревного вугілля і пари сірки при т-рі 750—1000° С. Застосовують С. у виробн. *віскози, фунгіцидів, чотирихлористого вуглецю,* прискорювачів вулканізації гуми тощо. Отруйний.

І. А. Іванников.

СІРНИКИ́ — дерев'яні або (рідше) картонні палички (соломки) різного розміру з головками, утвореними з запалювальної маси. Розрізняють С. побутові й спеціальні. У складі головок побутових С.—сірка (осн. горюча речовина), *бертолетова сіль* (окислювач), кістковий клей, цинкове білило та ін. речовини. До спец. належать С. вітрові (з великою головкою, що легко займається і не гасне на вітрі), сигнальні (вони яскраво спалахують синім, зеленим, жовтим або червоним полум'ям) і С.-запали (при горінні розвивають високу т-ру). С. укладають у коробки з намазкою, до складу якої входять червоний фосфор (при терті головки він окислюється бертолетовою сіллю, займається і запалює сірку), сульфід сурми, крейда, кістковий клей тощо. Див. також *Сірникове виробництво.*

СІРНИКО́ВЕ ВИРОБНИ́ЦТВО — виробництво *сірників* механізованим способом. Сірники з головками, що містили білий фосфор (дуже активну вогненебезпечну й отруйну речовину) і займалися від тертя об будь-яку шорстку поверхню, почали виготовляти в 30-х рр. 19 ст. у різних країнах. В Росії перша сірникова фабрика стала до ладу 1837 у Петербурзі. Виробн. безпечних сірників (без білого фосфору) було налагоджено 1855 у Швеції (шведські сірники), з поч. 20 ст. вони поширилися майже повсюдно. Сучасне С. в., продукцією якого є сірники в коробках,— високомеханізована галузь *деревообробної промисловості*. Сировиною для нього служать деревина осики або дерев ін. м'яких порід, хім. речовини, папір, клей, картон. Осн. процеси С. в. полягають у обробці деревини (розкряжовуванні її, розпилюванні колод на цурки та *лущенні* їх), виготовленні сірникової соломки (поділом лущеного *шпону*), обробці її (зокрема, просочуванням парафіном), утворенні сірникових головок, виготовленні сірникових коробок (розкроюванням і склеюванням картону, нанесенням намазок) і пакуванні сірників (у коробки, ящики). Більшість операцій С. в. виконують на потоково-автоматизованих лініях. В СРСР С. в. поєднують, як правило, з виробн. фанери і меблів. На сірникових підприємствах СРСР щорічно виготовляється до 24 млрд. коробок сірників (з 1964 — найбільше у світі).

Літ.: Звягин Б. Н., Полухин Ю. Ф. Технология спичечного производства. М., 1976; Зыков Ф. И. Производство спичек. М., 1980.

М. А. Гончаров.

СІРОЗЕ́МИ — тип грунтів, що формуються під субтропічною напівпустельною рослинністю. С. утворюються переважно на *лесах*. Поширені С. в Пн. Америці, Африці, Азії та Австралії; в СРСР — у Середній Азії та Закавказзі. Грунтовий профіль С. складається з гумусового горизонту (вміст *гумусу* 1—4%) сірого чи сіро-палевого кольору, з численними ходами землериїв і комах, що змінюється більш ущільненим ілювіально-карбонатним горизонтом (див. *Ілювій*), який переходить до материнської породи. З глибини бл. 1 м часто зустрічається гіпс, нижче (з глибини 1,5—2 м) — вицвіти легкорозчинних солей. Реакція грунтового розчину лужна. С. поділяють на світлі, типові і темні. В СРСР на С. розміщені осн. площі культивування бавовнику.

Н. Б. Вернандер.

СІ́РОЛА (Sirola) Ір'є Еліас (справж. прізвище — Сірен; 8.XI 1876, селище Піккіє, губ. Турку-Порі, Фінляндія — 18.III 1936, Москва) — діяч фінл. і міжнар. комуністичного руху. З 1903 — член С.-д. партії Фінляндії (СДПФ). В 1905—06 — секретар, 1909—11 — співголова СДПФ. Один з керівників її лівого крила. В 1907—09 і 1917—18 — деп. парламенту. Під час Фінляндської революції 1918 — член Ради нар. уповноважених (революц. уряд), керував закорд. справами. В 1918, після придушення революції, емігрував до Рад. Росії. Один із засновників КП Фінляндії (1918), член її ЦК з часу заснування. В 1921—22 і 1928—36 — член Інтернац. контрольної комісії Комінтерну. Не раз зустрічався з В. І. Леніним. Автор публіцистичних праць з питань фінл. робітн. руху. Переклав фін. і швед. мовами деякі праці класиків марксизму-ленінізму.

СІРО́МА — козацька біднота на *Запорізькій Січі* 16—18 ст. Див. *Голота.*

СІРО́МИ ПОВСТА́ННЯ НА ЗАПОРІ́ЗЬКІЙ СІ́ЧІ 1768 — найбільше за всю історію *Запорізької Січі* повстання козацько-селянської бідноти проти гніту старшини й заможної верхівки козацтва. Почалося під впливом *гайдамацького руху* і, зокрема, *Коліївщини*. 26.XII 1768 (6.I 1769) на Запоріжжі стихійно повстала сірома (див. *Голота*). Вона захопила січові гармати, звільнила ув'язнених гайдамаків, розгромила будинки старшини, багатьох заможних козаків. Кількох старшин було вбито, решта їх на чолі з кошовим отаманом П. *Калнишевським* втекла під захист царських військ, що перебували в Новосіченському ретраншементі (фортифікаційній споруді). Повстання швидко поширилося майже на всю тер. Запорізької Січі. Комендант ретраншементу послав до Січі свого представника, якому вдалося умовити частину сіроми припинити боротьбу й обрати кошовим отаманом представника старшини. 27.XII 1768 (7.I 1769) каральний загін, закликаний старшиною, вдерся на Січ і жорстоко придушив повстання. Частина повстанців під гарматним вогнем ка-

І. Д. Сірко. Реконструкція Г. В. Лебединської.

Надгробок на могилі **І. Д. Сірка** поблизу села Капулівки (тепер Нікопольського району Дніпропетровської області).

рателів залишила січову фортецю і відійшла через р. Підпільну в плавні. Окремі виступи запорізької сіроми тривали протягом усього 1769. *О. І. Путро.*

СІРЧА́НА КИСЛОТА́, H_2SO_4 — сильна двохосновна кислота. Прозора оліїста важка рідина, густ. 1840,7 кг/м³; кристалізується при т-рі 10,45° С; при т-рі 296,2° С кипить з розкладанням, утворюючи постійнокиплячу (азеотропну) суміш з $t_{кип}$ 336,5° С, яка містить 98,3% H_2SO_4 і 1,7% H_2O. С. к., в якій більше ніж 98,3% H_2SO_4, при нагріванні виділяє пару сірчаного ангідриду SO_3. З водою і SO_3 С. к. змішується у всіх співвідношеннях, вивільнюючи велику кількість теплоти. При цьому утворюються сполуки з різними т-рами кристалізації — *кристалогідрати*. Розчин SO_3 у 100% H_2SO_4 (моногідраті) наз. *олеумом*. Концентрована С. к. має сильні окислювальні властивості, особливо при нагріванні. Вона окислює HI і HBr до галогенів, сірку до SO_2, багато металів. На холоді концентрована С. к. пасивує метали (див. *Пасивування*), розведена — реагує з усіма металами, які передують водню в ряді їхньої активності, напр. з залізом, цинком. Витісняє слабкіші к-ти з їхніх солей, напр., борну к-ту з бури. Віднімає хімічно зв'язану воду від органічних сполук, напр. дегідратація етилового спирту при наявності С. к. веде до утворення *етилену* або діетилового ефіру. Дає два типи солей: *сульфати* і *гідросульфати*. Вихідною речовиною для одержання С. к. є SO_2. У пром-сті С. к. виробляють контактним і нітрозним способами. За контактним — очищений газоподібний SO_2 (утворюється внаслідок спалювання *піриту*, природної *сірки* та ін.), проходячи разом з киснем або повітрям через каталізатор, окислюється до SO_3, який далі реагує з водою, утворюючи С. к. За нітрозним (баштовим) — очищений від пилу SO_2 обробляють С. к., в якій розчинені *азоту оксиди* (т. з. нітрозою): $SO_2 + N_2O_3 + H_2O = H_2SO_4 + 2NO$; $2NO + O_2 = 2NO_2$, $NO_2 + NO = N_2O_3$. С. к. — один з осн. продуктів хім. пром-сті. Застосовують у виробн. *мінеральних добрив, солей, кислот, лугів, вибухових речовин, барвників,* штучного волокна та ін.; для травлення металів, очищення нафтопродуктів тощо.

І. А. Іванников.

Н. М. Сісакян.

Ж. Сісмонді.

Ж. М. Сіссе.

СІРЧА́НІ ДО́БРИВА — мінеральні сполуки, що містять *сірку*. Як С. д. застосовують *полісульфіди*, які містять бл. 20% азоту й 40% сірки; *сульфат* калію, магнію, *гіпс*, фосфогіпс і ін., а також породи з невеликим вмістом сірки. Всі форми С. д. сприяють розчиненню мінеральних фосфатів грунту і переведенню їх у засвоювану для рослин форму. Найефективніші для хрестоцвітих, бобових, складноцвітих рослин, які споживають багато сірки. Вносять С. д. під зяблеву *оранку* з розрахунку 30 — 50 кг/га SO_4.

СІРЧА́СТА КИСЛОТА́, H_2SO_3 — слабка двохосновна кислота. Існує лише у водних розчинах. Утворює два типи солей: нормальні (середні) — *сульфіти* і кислі — *гідросульфіти*. С. к.— сильний відновник, але при взаємодії з сильнішими відновниками проявляє властивості окислювача. Одержують розчиненням SO_2 у воді. С. к. та її солі застосовують для вибілювання вовни, шовку, соломи та ін. матеріалів, які не можна вибілювати сильнішими окислювачами (напр., *хлором*).

СІСАКЯ́Н Норайр Мартіросович [12 (25).I 1907, Аштарак, тепер Вірм. РСР—12.III 1966, Москва] — рад. біохімік, акад. АН СРСР (з 1960), акад. АН Вірм. РСР (з 1965). Член КПРС з 1937. Закінчив Моск. с.-г. академію ім. К. А. Тімірязєва (1932). З 1935 працював в Ін-ті біохімії ім. О. М. Баха АН СРСР (одночасно професор Моск. ун-ту). В 1959—63 — академік-секретар Відділення біол. наук АН СРСР. З 1960— член Президії АН СРСР. З 1963 — гол. вчений секретар Президії АН СРСР. З 1965 — віце-президент Міжнар. астронавтичної академії. Осн. праці присвячені вивченню закономірностей дії ферментів у процесі обміну речовин, питань біохімії посухостійкості рослин, технічної біохімії та космічної біології. Ім'ям С. названо кратер на Місяці. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1952. Премія ім. О. М. Баха АН СРСР, 1950, 1966. Премія ім. І. І. Мечникова АН СРСР, 1951.

СІ СІНХА́Й (Сянь Сінхай; 23.VI 1905, Аоминь, пров. Гуандун — 30.X 1945, Москва) — кит. композитор. Член КПК з 1938. У 1927—29 навчався в консерваторії у Шанхаї, 1930—35 удосконалював майстерність у Паризькій консерваторії. З 1938 викладав у АМ ім. Лу Сіня в м. Яньань, 1940—45 жив у Москві. Автор ліричних, масових і революц. пісень, а також кантат, «Симфонії національно-визвольної війни», «Симфонії священної війни», «Китайської рапсодії», музики до кінофільмів.

СІСЛЕ́Й (Sisley) Альфред (30.X 1839, Париж — 29.I 1899, Морсюр-Луен, поблизу Фонтенбло) — франц. живописець, представник *імпресіонізму*. За походженням англієць. В 1861—63 навчався в Парижі в майстерні Ш. Глейра, де зблизився з К. *Моне* і О. *Ренуаром*. На творчості С. позначився вплив К. *Коро*. Твори: «Село на березі Сени» (1872), «Мороз у Лувесьєнні» (1873), «Повідь у Марлі» (1876) та ін. Картини С. зберігаються в Луврі, ДЕ в Ленінграді, Музеї образотворчих мист. ім. О. С. Пушкіна в Москві. *Літ.:* Бродская Н. В. Картины Сислея в Эрмитаже. Л., 1963.

А. Сіслей. Мороз у Лувесьєнні. 1873. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

СІСМОНДІ́ (Sismondi) Жан Шарль Леонар Сімонд де (9.V 1773, Женева — 25.VI 1842, там же) — швейцарський економіст і історик, основоположник *дрібнобуржуазної політичної економії*, член франц. Академії моральних і політ. наук (з 1833). Навчався в Женевському ун-ті. Гол. праця — «Нові начала політичної економії». Яскраво показав притаманні капіталізму вади й суперечності: анархію виробн., неминучість екон. криз, погіршення становища пролетаріату, відставання споживання від виробн., витіснення з виробн. робітників машинами і зростання *безробіття*. Проте він лише обмежився сентиментальною критикою капіталізму в цілому з позицій дрібної буржуазії. Шлях до розв'язання суперечностей капіталізму С. вбачав у поверненні до дрібного виробн. за допомогою бурж. д-ви. С. поділяв *догму Сміта*, робив висновок про неможливість реалізації *додаткової вартості* без зовн. ринків. Ідеї С. лягли в основу поглядів рос. ліберальних народників. Критику поглядів С. дав В. І. Ленін у праці «До характеристики економічного романтизму» (Повне зібр. тв., т. 2).

СІССЕ́ (Cissé) Жанна Мартен (н. 6.IV 1926, Канкан, Гвінея) — громад. і політ. діячка Гвінеї. Закінчила вище пед. училище в м. Рюфіск (Сенегал). У 1945—54 вчителювала, 1954—58 — директор школи. В 1962—72 — ген. секретар Конференції афр. жінок. З 1958 — член Демократичної партії Гвінеї (ДПГ), з 1972 — член ЦК ДПГ. З грудня 1974 — перший заст. голови Законодавчих зборів. У 1963—69 — представник Гвінеї в Комітеті ООН по правах жінок. У 1972—76 — постійний представник Гвінеї в ООН. З 1976 — міністр соціальних справ Гвінеї. Міжнар. Ленінська премія «За зміцнення миру між народами», 1975.

СІ́ТІ (англ. City, букв. — місто) — центр. частина Лондона, де зосереджено правління, контори торг. і пром. монополій, пароплавних компаній, банків, юрид. фірм, біржу тощо. С.— символ *олігархії фінансової* Великобританії.

СІ́ТКА в анатомії — другий відділ шлунка *жуйних* тварин. Назву С. дістала в зв'язку з наявністю на *слизовій оболонці* невеликих перегородок, ззовні зроговілих. З'єднуючись між собою, вони утворили багатогранні чарунки; в сукупності ці чарунки нагадують риболовну сітку. С. має три отвори: у *стравохід*, *рубець* і *книжку*. В С. їжа розмочується і зазнає механічної і попередньої хімічної обробки. Мікробіологічно оброблена їжа, яка потрапляє в С. з рубця, утворює грудки. Енергійне скорочення мускулатури стінок С. спричинює повернення грудок їжі через стравохід в ротову порожнину для повторного пережовування (див. *Жуйка*). Від стравохідного отвору по стінці С. про-

До ст. **Софійський собор** у Києві.

1. Загальний вигляд собору з заходу.
2. Інтер'єр. Головний вівтар.
3. Іконостас. Дерево, різьблення, позолота. 18 ст.
4. Фреска «Скоморохи». 11 ст. Південна башта.
5 і 6 — «Благовіщення». Архангел Гавриїл. Діва Марія. Фрагменти мозаїк північного та південного стовпів передвівтарної арки. 11 ст.

До ст. **Софійський заповідник.**

1. Софійський музей. 11–19 ст. Загальний вигляд. На передньому плані — дзвіниця. 1699–1706, 1744–48, арх. И. Г. Шедель; 1851–52, арх. П. І. Спарро. **2.** Софійський собор. Фрагмент стіни з муруванням 11 ст. **3.** Фрагмент дзвіниці Софії Київської. **4.** Митрополичий будинок. 1722–30, 1731–48, арх. И. Г. Шедель; 1748–58, арх. С. Антонов. **5.** Бурса. 1763–67. Арх. М. Юрасов. **6.** Трапезна (Тепла, або Мала Софія). 1722–30; 60-і рр. 18 ст., арх. І. Г. Григорович-Барський; 1822, арх. А. І. Меленський; 1872, арх. Т. Юргенс. **7.** Братський корпус. 18–20 ст. **8.** Келії.

ходить стравохідний жолоб, по якому подрібнена їжа потрапляє до книжки.

СІТКІ́ВКА, сітчаста оболонка, ретина — світлочутлива внутрішня оболонка очного яблука тварин і людини (див. *Око*). Перетворює світлове подразнення на нервове збудження і здійснює первинну обробку зорового сигналу. У людини С. поділяється на передню (меншу) сліпу і задню (більшу) зорову частини. В останній розрізняють два шари: пігментний, що щільно зрощений з *судинною оболонкою*, і мозковий, повернений до *скловидного тіла*. В мозковому шарі С. містяться світлочутливі зорові клітини (*палички* та *колбочки*), а також гангліозні та біполярні нервові клітини. На внутрішній поверхні С. є *сліпа пляма* і жовта пляма — зона найбільшої гостроти зору. Захворювання С.—*ретиніт*.

СІТКІ́ВСЬКИЙ Микола Борисович (н. 20.VIII 1916, с. Немирівка, тепер Коростенського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. хірург, засл. діяч науки УРСР (з 1982), доктор мед. наук (з 1963), проф. (з 1968). Член КПРС з 1943. У 1941 закінчив 2-й Київ. мед. ін-т, 1942—58 — військовий хірург. З 1958 працює на кафедрі дитячої хірургії Київ. мед. ін-ту (з 1968 — зав. кафедрою). З 1969 — головний дитячий хірург М-ва охорони здоров'я УРСР. Осн. праці С. присвячені питанням розробки раціональних методів лікування вад розвитку шлунково-кишкового тракту у дітей, реконструктивних оперативних втручань при вадах прямої кишки, сечового міхура, лікування гнійно-септичних захворювань, ендопротезування аневризм внутр. яремної вени, кріохірургії пухлин тощо. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 2-го ступеня, «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1982.

СІТУЄ, Ак'яб — місто на Зх. Бірми, адм. ц. округу Ракхайн (Аракан). Мор. порт на березі Бенгальської зат. Індійського ок., в гирлі р. Каладан. Бл. 50 тис. ж. Деревообр. та рисоочисна пром-сть. Рибальство.

СІТЧА́СТІ КОНСТРУ́КЦІЇ — несучі просторові конструкції з жорстких або гнучких (підвісних) стрижневих елементів, що, перехрещуючись, утворюють сітки різних систем і обрисів. Уперше С. к. (мал.) запропонував рос. інженер і вчений В. Г. *Шухов*, що розробив конструкції висячих сітчастих покриттів (вони демонструвалися 1896 на Нижегородському ярмарку), *склепінь*, а також сталевих башт у вигляді гіперболоїдів обертання (башти Шухова). С. к. бувають у формі циліндричних склепінь, з поверхнею подвійної кривини, підвісні (див. також *Висячі конструкції*) та ін. Їх виготовляють з металу (сталі, алюмінію), деревини, залізобетону, пластмас, підвісні — з сталевих попередньо напружених канатів або прутів. Покрівлю по С. к. роблять з сталі, алюмінієвих, азбестоцементних або пластмасових листів, залізобетонних плит. С. к. використовують для покриттів великопрогонових будинків і споруд, зведення водонапірних і телевізійних башт тощо.

Літ.: Иванов В. А. Деревянные конструкции. К., 1962; Дмитриев Л. Г., Касилов А. В. Вантовые покрытия. К., 1974; Мардер А. П. Металл в архитектуре. М., 1980.

М. М. Жербін.

СІТЧАСТОКРИ́ЛІ (Neuroptera) — ряд *комах*. Мають 2 пари прозорих крил (розмах 2—120 мм) з густим сітчастим жилкуванням (звідки назва). Ротовий апарат у дорослих гризучого типу, у личинок — сисний. Передньогруди рухомо з'єднані з середньогрудьми. Ноги довгі, тонкі, в окремих видів передні — хватальні. Розвиток з повним перетворенням. Хижаки, живляться в основному дрібними комахами. Бл. 5000 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. На Україні — понад 50 видів, з них найпоширеніші види з родин *золотоочкових*, *мурашиколевових* та ін. Викопні С. відомі починаючи з нижньопермських відкладів.

О. П. Кришталь.

СІТЬОВЕ́ ПЛАНУВА́ННЯ І УПРАВЛІ́ННЯ (СПУ) — метод планування і управління створенням складних виробничих об'єктів та процесів. С. п. і у. основане на використанні електронно-обчислювальних машин та сітьових моделей як основної форми подання інформації про складний комплекс взаємопов'язаних робіт. Сітьові моделі розробляють, як правило, у строках робіт і подій, відображуючи їхню технологічну послідовність і зв'язок у процесі досягнення спільної мети. Найпоширенішим є графічне зображення сітьової моделі на площині — *сітьовий графік*. Застосування СПУ дає можливість чітко й повно відобразити обсяг і структуру комплексу робіт, розрахувати й проаналізувати тривалість виконання їх, скоректувати оперативні плани, перерозподіляти ресурси й ефективніше використовувати їх. Для С. п. і у. характерний системний підхід до розв'язання питань організації управління процесом, який забезпечує ефективність прийняття рішень на передпроектній і проектній стадіях та стадіях функціонування системи в режимах планування та оперативного управління. В СРСР застосування С. п. і у. здійснюється у формі разового використання сітьових методів і моделей та у формі постійно діючих систем С. п. і у. як складової частини *автоматизованих систем управління* різного рівня. С. п. і у. найдоцільніше застосовувати для розробки складних проектів, у здійсненні яких беруть участь орг-ції і підприємства різних відомств (напр., розробка та виготовлення нової моделі космічного корабля), у буд-ві нових пром. та цивільних об'єктів тощо.

О. Д. Шарапов.

СІТЬОВИ́Й ГРА́ФІК — графічне зображення виконання певного комплексу робіт, яке відображає тривалість виконання їх та їхні взаємозв'язки в технологічній послідовності (див. *Сітьове планування і управління*). С. г. складається з безмасштабних стрілок (робіт), що відображають протяжність у часі процесу або логічну залежність між елементами цього процесу, і кружків (подій), що відображають момент досягнення проміжної або кінцевої мети розробки. С. г. бувають одноцільові (про одну завершальну подію) та багатоцільові (про кілька завершальних подій), комплексні (охоплюють весь комплекс робіт, що їх виконують різні орг-ції), часткові (роботи по здійсненню самостійних частин проекту, що їх виконують окремі орг-ції, є складовою частиною комплексних); первинні (охоплюють роботи, які здійснюють окремі відповідальні виконавці, є складовою частиною часткових); деталізовані або укрупнені (з більшим або меншим ступенем деталізації). За допомогою С. г. можна розрахувати строки виконання комплексу робіт, оптимізувати розподіл трудових і матеріальних ресурсів, здійснювати планування нових складних проектів. Доцільність широкого впровадження С. г. експериментально перевірено на буд-ві багатьох складних комплексів (з-дів, ф-к, інженерних та ін. споруд), при здійсненні великих наук.-тех. розробок.

О. Д. Шарапов.

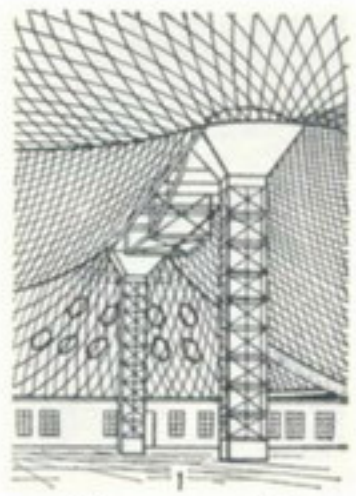
СІ́У — група індіанських племен, які живуть у *резерваціях* США і Канади. Чисельність — 117 тис. чол. (1978, оцінка). Мови належать до мовної сім'ї хока-сіу. Предки їх до відкриття Пн. Америки європейцями жили на Пд. Сх. Північної Америки і були одними з творців високої землеробської культури. Сучас. С. працюють по найму.

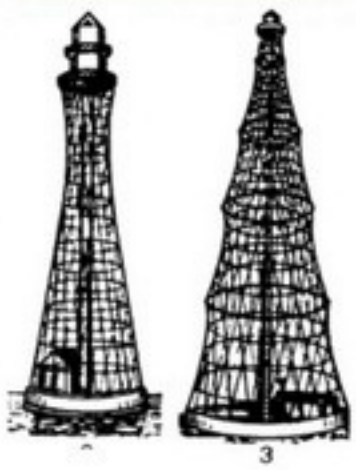
СІФ (англ. cif скорочене від cost, insurance, freight — ціна, страхування, фрахт) — у міжнародній торгівлі вид *купівлі-продажу договору* щодо товарів, які транспортуються морським шляхом. За СІФ продавець повинен завантажити або здати перевізникові товар, що є предметом договору, сплативши *фрахт* до порту призначення, і застрахувати товар, а також передати покупцеві фактуру, *коносамент* і страховий поліс. У свою чергу, покупець зобов'язаний сплатити вартість товару і його страхування. Регламентується заг. нормами, що регулюються договором купівлі-продажу. Існують і типові міжнар. правила СІФ (Варшавсько-Оксфордські правила 1928—32, застосування яких можливе лише, якщо це обумовлено договором).

СІХОТЕ́-АЛІ́НСЬКИЙ МЕТЕОРИ́Т — один з найбільших залізних *метеоритів*. Упав 12.II 1947 в зх. відрогах *Сіхоте-Аліню*. Під час руху в атмосфері набув вигляду рою з кількох сотень залізних уламків, що випали на площі 3 км². Найбільші уламки утворили кратери діаметром від 4 до 26 м, малі — воронки-вибоїни. Всього зібрано близько 24 т залізних метеоритів, найбільший з яких важить бл. 1,8 т. С.-А. м. містить ~ 93% заліза, ~ 6% нікелю та ~ 1% ін. хім. елементів. Падіння С.-А. м. відбулося під кутом 60° до горизонту в напрямі з Пн. на Пд. і супроводилось яскравим *болідом*.

Літ.: Кринов Е. Л. Железный дождь. М., 1981.

СІХОТЕ́-АЛІ́НЬ — гірська система на Далекому Сході СРСР, в

Сітчасті конструкції системи В. Г. Шухова: 1 — висячі покриття над павільйонами Нижегородського ярмарку. 1896; 2 — башта Аджигольського маяка (висота 71,58 м). 1911; 3 — Шаболовська радіобашта в Москві (висота 150 м). 1922.

Один з уламків Сіхоте-Алінського метеорита.

Д. В. Січинський.

межах Примор. та Хабаров. країв РРФСР. Простягається вздовж узбережжя Японського м. майже на 1200 км, шир. 200—250 км. Пересічні висоти 800—1000 м, найбільша 2077 м (г. Тардокі-Янгі). До складу С.-А. входять хребти (Синій, Холодний, Східний Синій та ін.), масиви, плато (у т. ч. вулканічні — Штоковське, Верхньобікінське та ін.). Гірська система С.-А. сформувалась гол. чин. в епоху *мезозойської складчастості*. Гори складені з сланців, пісковиків, конгломератів, прорваних місцями *інтрузіями* гранітів і перекритих лавовими покривами (див. *Лава*). З корисних копалин є кам. та буре вугілля, поліметалеві руди, графіт та ін. На зх. схилах С.-А. беруть початок ріки бас. Амуру (найбільша — Уссурі), на сх.— невеликі гірські річки, що впадають у Японське м. й Татарську протоку. В пд. і центр. частині С.-А. схили до вис. 500 м вкриті хвойно-широколистяними лісами (кедр, липа, клен, ялиця), багато ліан; на Пн. переважають хвойні ліси (ялина аянська, ялиця, модрина). На вершинах — гірська тундра. В лісах водяться бурий та чорний ведмеді, кабан, ізюбр, уссурійський тигр, багато птахів. У межах С.-А. розташований Сіхоте-Аліньський заповідник.

СІЦЗЯ́Н — ріка на Пд. Сх. Китаю. Довж. 2130 км, площа бас. 437 тис. км². Бере початок двома витоками на Юньнаньському нагір'ї. Впадає у Пд.-Китайське м., утворюючи *дельту* пл. майже 17 тис. км². Живлення переважно дощове. Пересічна витрата води біля м. Учжоу бл. 8000 м³/с, макс.— під час мусон. літніх дощів — 58 000 м³/с. Для захисту від паводків вздовж берегів С. споруджено дамби. Воду використовують для зрошування. Судноплавна до м. Учжоу. Гол. порт — Гуанчжоу (у дельті).

СІЦІ́ЛІЙ ОБО́Х КОРОЛІ́ВСТВО — держава, яка об'єднувала о. Сіцілія і Пд. Італію; існувала з 1504 до 1860 (з перервами). В результаті війни за *Іспанську спадщину* 1701—14 Сіцілія (1713) відійшла до *Савойського герцогства*, континентальна частина С. о. К.— до австр. монархії *Габсбургів*. У 1720 обидві частини С. о. К. були об'єднані під владою австр. Габсбургів. З 1735 в С. о. К. правило неаполітанське відгалуження *Бурбонів*. У січні 1799 в С. о. К. було проголошено бурж. Партенопейську республіку, але вже в червні 1799 владу Бурбонів було відновлено. В період наполеонівських воєн на континентальній частині тер. С. о. К. існувало залежне від Франції *Неаполітанське королівство 1806—15*. У 1820—21 в С. о. К. відбувалася бурж. революція, але її придушили австр. війська. С. о. К. було одним з осередків *революції 1848—49 в Італії*. В 1860 тер. С. о. К. приєднано до *Сардінського королівства* (з 1861 — Італійське королівство).

«СІЦІЛІ́ЙСЬКА ВЕЧЕ́РНЯ» — нар. повстання на о. Сіцілія, яке почалося 31.III 1282 у Палермо і охопило в квітні весь острів. Було спрямоване проти гніту франц. феодалів, яким король Сіцілійського королівства Карл I Анжуйський надав широкі привілеї та землі. Почалося стихійно у відповідь на ображення франц. солдатами сіцілійських жінок у великдень біля церкви Сан-Спіріто. За легендою, гаслом до повстання був церк. дзвін, що закликав до вечірньої молитви (звідси назва). Керівництво повстанням захопила сіцілійська знать, що посадовила на престол короля *Арагону*, який 1282 оволодів усім островом (остаточно 1302). *О. Б. Дьомін.*

СІЦІЛІ́ЙСЬКА ОПЕРА́ЦІЯ 1943 — бойові дії англо-амер. військ, проведені 10.VII—17.VIII під час 2-ї світової війни 1939—45 з метою захоплення о. Сіцілія. С. о. здійснювала 15-а англо-амер. група армій у складі 8-ї англ. і 7-ї амер. армій за участю великих сил флоту і авіації під заг. командуванням Д. *Ейзенхауера*. В ході першого етапу С. о. англо-амер. війська 10.VII висадилися в пд.-сх. частині острова. Італ. війська, не чинячи опору, склали зброю, і до 14.VII англо-амер. війська захопили плацдарм. На другому етапі С. о. англо-амер. війська, розвиваючи наступ, визволили весь острів і 17.VIII вступили до Мессіни, залишеної нім.-фашист. військами, що відступили на материкову частину Італії. Пізніше Сіцілія стала плацдармом для висадки англо-амер. військ на Апеннінському півострові.

СІЦІЛІ́ЙСЬКІ ПОВСТА́ННЯ РАБІ́В — повстання в 2-й пол. 2 ст. до н. е. в Стародавньому Римі на о. Сіцілія, який був рим. провінцією. Перше повстання почалося у м. Енні 136 до н. е. (ін. думки — 138, 137, 135 до н. е.). Його очолив раб із Сирії Євн, якого повстанці проголосили царем під ім'ям Антіоха. Одночасно у м. Агрігенті утворилося друге вогнище антирабовласницького руху під проводом пірата з Кілікії Клеона, який визнав Євна царем і став його полководцем. Повстанці захопили міста Катану, Мессану, Тавроменій і, можливо, *Сіракузи*. Число повсталих досягло 200 тис. Виникла д-ва рабів («Новосірійська»), в якій були елементи елліністичних монархій. Військо повстанців перемогло війська кількох рим. полководців. Лише 132 до н. е. воно було розгромлене консулом Публієм Рупілієм. Клеон загинув у бою. Євн потрапив до полону і вмер у в'язниці. Друге повстання спалахнуло 104 до н. е. Почали його раби в маєтках біля м. Гераклеї. Царем було обрано раба-італіка Сальвія, який прибрав ім'я Трифон. Військо рабів налічувало 20 тис. піхоти і 2 тис. вершників. Біля м. Лілібея виник ще один осередок повстання на чолі з рабом-кілікійцем Афініоном. Біля м. Тріокали армії повстанців об'єдналися під керівництвом Трифона. Після його смерті армію очолив Афініон. Повстанці захопили майже весь острів. Кілька років (103—102 до н. е.) рим. каральні експедиції зазнавали поразок і лише 100 до н. е. (можливо, 99 до н. е.) консул Маній Аквілій розбив Афініона. В обох створених повсталими рабами д-вах влада царя була обмежена радою та народними зборами, великих рабовласників нещадно винищували, а інших, що вціліли, перетворювали на рабів. Так. чин., рабство як інститут знищено не було. С. п. р. мали вплив на рух рабів на о. Делос, на Лаврійських копальнях Афін, у Мінтурнах (Лацій), у Сінуесі (Кампанія). *О. М. Мальований.*

СІЦІ́ЛІЯ — найбільший острів у Середземному морі, територія Італії. Від Апеннінського п-ова відокремлена Мессінською прот. Пл. 25,7 тис. км² (з прилеглими островами; власне С.— 25,5 тис. км²). Нас. бл. 4,7 млн. чол. (1971). Вздовж північного узбережжя — система гірських хребтів і окремих масивів (Пелоританські гори, Неброді, Ле-Мадоніє), складених вапняками, кристалічними, вулканічними та ін. породами. Вис. до 3340 м (діючий вулкан *Етна*). Є згаслі вулкани, численні *грязьові вулкани*, термальні й мін. джерела. Часто бувають землетруси. Родовища нафти, газу, сірки та ін. Клімат субтропічний, середземноморський. Річки невеликі, порожисті (найбільші — Сальсо і Сімето). Схили гір вкриті лісами (дуб, каштан, бук, сосна) і чагарниками. Ліси значною мірою знищені й вкривають бл. 4% площі С. У внутр. районах острова — степова рослинність.

Давнє населення С.— сикани та сикули (див. *Італіки*). З 8 ст. до н. е. стала об'єктом фінікійської і грец. колонізації. З 241 до н. е. С.— перша рим. провінція. В 6 ст. захоплена *остготами* і *Візантією*, в 11 ст.— *норманнами*. В 12—13 ст. С. — частина Сіцілійського королівства. Проти *Анжуйської династії*, що перебувала при владі в С. (1268—82), було спрямоване нар. повстання 1282 (див. *«Сіцілійська вечерня»*). З 1302 — під владою королів *Арагону*, з 1713 — Савойського герцогства, з 1720—Австрії, 1735—1805 і 1814—60 — неаполітанських *Бурбонів* (див. *Сіцілій обох Королівство*). В результаті повстання 1860 (див. *«Тисяча»*) острів було визволено від влади Бурбонів. З 1861 — у складі об'єднаного Італ. королівства. Під час 2-ї світової війни С. була плацдармом для наступу союзних військ на Апеннінському п-ові (див. *Сіцілійська операція 1943*). В 1947 С. домоглася обл. автономії. В післявоєн. період — один з осн. центрів сел. і робітн. руху в Італії. На соціально-екон. життя С. має вплив злочинна діяльність *мафії*. С.— переважно аграрний р-н. Значні площі під с.-г. угіддями — зернові (пшениця, ячмінь та ін.), цитрусові, оливи; виноградники, сади. Розвинуті тваринництво, рибальство. Найбільші міста — Палермо, Мессіна, Катанія. *М. М. Рибін* (географічний нарис).

СІЧИ́НСЬКИЙ Денис Володимирович (2.X 1865, с. Клювинці, тепер Гусятин. р-ну Терноп. обл. — 26.V 1909, Станіслав, тепер Івано-Франківськ) — укр. композитор, диригент і муз. діяч. Навчався у Львів. консерваторії у К. *Мікулі*. Працював у Львові, Коломиї, Перемишлі, Станіславі як організатор і диригент співацьких т-в

«*Боян*». Автор опери «Роксолана» (1909), музики до п'єс, фп. мініатюр, обробок нар. пісень. Серед творів С. чільне місце належить хорам і романсам на вірші Т. Шевченка, І. Франка та ін. укр. поетів. Кращі твори (кантати «Лічу в неволі», «Дніпро реве», хори «Пісне моя», «Непереглядною юрбою», «Даремне, пісне», «Один у другого питаєм»; романси «Як почуєш вночі», «І золотої, й дорогої», «У мене був коханий край», «Дума про Нечая», «Бабине літо») грунтуються на інтонаціях укр. нар. пісні.

Літ.: Павлишин С. С. Денис Січинський. К., 1980. *С. С. Павлишин.*

СІЧИ́НСЬКИЙ Мирослав Миколайович (11.X 1887, с. Чернихівці, тепер Збаразького р-ну Терноп. обл.— 16.III 1979, Вестленд, штат Мічіган, США) — діяч прогресивної укр. еміграції в США, публіцист. Н. в сім'ї священика. Навчався у Віденському і Львів. ун-тах. У квітні 1908 на знак протесту проти австро-угор. гніту вбив австр. намісника в Галичині графа А. Потоцького. Двічі засуджений до страти, яку було замінено 20-річним ув'язненням. У 1911 втік з тюрми, згодом виїхав до Норвегії, потім до Швеції, з 1914 — у США. Організатор укр. робітн. товариств взаємодопомоги, друкувався в укр. прогресивній пресі.

А. І. Веселовський.

СІЧНЕ́ВО-БЕРЕЗНЕ́ВІ ПОЛІТИ́ЧНІ СТРА́ЙКИ 1905 на Україні. Були виявом протесту пролетаріату України проти розстрілу мирної демонстрації петерб. робітників *дев'ятого січня 1905*, відповіддю на заклик місц. більшовицьких орг-цій підтримати петерб. пролетарів у їхній боротьбі проти самодержавства. 12 (25).I виступи робітників відбулися в усіх пром. районах України. Того самого дня в Києві застрайкували робітники Південноросс. машинобудівного з-ду (тепер з-д «Ленінська кузня») і з-ду с.-г. машин Гретера і Криванека (тепер з-д «Більшовик»). Робітники висували поряд з політичними екон. вимоги, зокрема вимогу введення 8-годинного робочого дня. В багатьох місцях відбувалися сутички з військами і поліцією. В авангарді страйкової боротьби йшов пролетаріат Катеринославської губ., де найбільше було зосереджено робітників-металістів. 19.I (1.II) лише в Катеринославі страйкували робітники 22 підприємств. Страйковий рух не припинявся в лютому і березні. В лютому чіткою організацією і політ. гостротою відзначився страйк кількох тисяч робітників заводу Гартмана (тепер Ворошиловград. тепловозобудівний з-д ім. Жовтневої революції) в Луганську під керівництвом К. Є. *Ворошилова* і О. Я. *Пархоменка*. Широко розгорнулася боротьба робітників у Харкові, Києві, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Протягом березня на Україні відбулося 30 страйків. У Києві під керівництвом більшовиків О. Г. *Шліхтера* і Г. М. *Кржижановського* відбулися страйки службовців управління Пд.-Зх. залізниць.

Всього в січні — березні на Україні відбулося 177 страйків, в яких взяло участь бл. 170 тис. робітників, що становило п'яту частину страйкуючих усієї Росії. Слідом за С.-б. п. с. пролетарів на боротьбу піднялося селянство, рух протесту проти існуючого ладу охопив передову інтелігенцію. С.-б. п. с. свідчили про бойову солідарність робітників України з революційною боротьбою робітничого класу всієї Росії.

В. Є. Спицький.

СІЧОВА́ РА́ДА, військова рада — найвищий орган влади на *Запорізькій Січі* 16—18 ст. Розв'язувала найважливіші питання: участь війська у війні, прийняття послів, вибори кошової старшини, розподіл військ. угідь тощо. С. р. скликалася нерегулярно. В останній період існування Січі раду скликали два рази на рік. Формально право брати участь у С. р. мали всі козаки, однак переважна більшість трудового козацтва — сірома (див. *Голота*), що працювала в наймах, не мала можливості з'являтися на раду. Класові суперечності в середовищі запоріз. козацтва виявлялися на зборах, які іноді кінчалися кривавими сутичками. В останній період існування Січі С. р. втратила своє колишнє значення. Її скликали лише для формального схвалення рішень, прийнятих *радою січової старшини*.

СІЧОВИКИ́ — те саме, що і *запорізькі козаки*.

«СІЧОВІ́ СТРІЛЬЦІ» — 1) «Українські січові стрільці», «УСС», «усуси» — військ. підрозділи, що їх створив 1914 під час 1-ї світової війни австро-угор. уряд за допомогою бурж.-націоналістичної «*Головної української ради*» і уніатської церкви, які прагнули відірвати Україну від Росії і передати її під протекторат Німеччини. Формувалися в осн. з представників зх.-укр. буржуазії та куркульства і частково з селян, введених в оману націоналістичною пропагандою. Входили до складу австро-угор. армії.

Під час *австро-німецької окупації України 1918* допомагали окупантам боротися проти повстансько-партизанського руху укр. трудящих. У листопаді 1918, після розпаду Австро-Угорщини, припинили своє існування. Окремі загони «С. с.» ввійшли до складу *Української галицької армії* і стали опорою контрреволюц. «уряду» «*Західноукраїнської народної республіки*». 2) Військ. формування контрреволюц. *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії*. Створені наприкінці 1917. Комплектувалися з кол. військовополонених галичан і укр. куркульсько-націоналістич. елементів. Виконували гол. чин. каральні функції (звіряча розправа з робітниками з-ду «Арсенал» під час *Київського січневого збройного повстання 1918*, розстріл групи комуністів у Києві в грудні 1918, розгін сел. з'їзду в Полтаві тощо). Розгромлені Червоною Армією навесні 1919.

А. Д. Ярошенко.

СІЯК Марія Михайлівна (15.VI 1880, с. Муроване, тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.— 1940, Богота, Колумбія) — укр. співачка (драматичне сопрано). В 1898 закінчила Міланську консерваторію. Співала в оперних театрах Італії, Іспанії, Швейцарії, Колумбії та в ін. країнах Пд. Америки. Серед партій — Віолетта («Травіата» Верді), Лейла («Шукачі перлин» Бізе), Манон Леско («Манон» Массне), Ельза («Лоенгрін» Вагнера). На концертах у Львові, Перемишлі (1898—99 і 1907) виконувала романси М. Лисенка, О. Нижанківського, Я. Ярославенка, Е. Г. Гріга, арії з опер. На сцені виступала до 1924 (в містах Колумбії).

П. К. Медведик.

СІ́ЯНЦІ — одно- або дворічні рослини, вирощені з насіння диких чи культурних рослин. Використовують для озеленення населених пунктів і лісорозведення. В садівництві молоді С., на яких провадять щеплення культурних сортів (див. *Підщепа*), часто наз. дичками, навіть якщо вони вирощені з насіння культурних сортів.

«СІ́ЯЧ» — укр. пересувний театр. Заснований 1923 у Полтаві. До складу трупи «С.» входили головний режисер В. Красенко, актори М. Боярська, Ю. Лисенко, М. Малиш-Федорець та ін., диригент І. Бойченко. В театрі до 1926 працювала О. *Петрусенко*. «С.» виступав у містах і селах України та виїздив за її межі (зокрема, у Вологду, Тулу, Смоленськ). В репертуарі театру: «Наталка Полтавка» І. Котляревського, п'єси М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого і М. Старицького, «97» М. Куліша, «Родина щіткарів» М. Ірчана, «Гайдамаки» за Т. Шевченком (інсценізація Л. *Курбаса*), «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана. Театр припинив діяльність 1927.

Літ.: Красенко В. К. Піввіку на сцені. Одеса, 1961.

А. Д. Скаба.

СКАБА́ Андрій Данилович (н. 12.XII 1905, с. Хорішки, тепер Козельщинського р-ну Полтав. обл.) — укр. рад. історик, парт. і держ. діяч УРСР, акад. АН УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення Полтав. пед. технікуму (1925) вчителював. У 1930—34 навчався в Харків. ун-ті. Після закінчення ун-ту 1934—35 і 1942—46 — у Червоній Армії. В 1936—42 викладав у вузах. У 1946—49 — директор Центр. архіву Жовтн. революції і соціалістичного будівництва УРСР (в Харкові) і одночасно зав. кафедрою Харків. ун-ту. В 1949—51 — відповідальний редактор газ. «*Соціалістична Харківщина*». В 1951—59 — секретар Харків. обкому Компартії України. В 1959 — міністр вищої і середньої спец. освіти УРСР. У 1959—68 — секретар ЦК Компартії України. З 1968 — директор, з 1973 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Відповідальний редактор «Радянської енциклопедії історії України». Праці в галузі історії рад. суспільства і Комуністичної партії, нової і новітньої історії. На XXI—XXIII з'їздах Компартії України обирався членом її ЦК. У 1959—68 — кандидат у члени Політбюро (до червня 1966 — Президії) ЦК Компартії України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань і Верховної Ради УРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями.

Скабіоза блідо-жовта. Нижня і верхня частини квітучої рослини.

СКАБІО́ЗА (Scabiosa) — рід рослин родини черсакових. Багато-, іноді однорічні трави, рідше півкущі заввишки до 1 м. Стебла розгалужені, опушені. Листки перистороздільні, рідше суцільні, супротивні. Квітки дрібні, зібрані в кулясті або яйцевидні голівки. Плід — сім'янка. Бл. 100 видів, пошир. в Європі, Азії та в Африці. В СРСР — 30 видів, в т. ч. в УРСР —7; ростуть в степах, на пісках, у соснових лісах. Зокрема, майже по всій Україні росте С. блідо-жовта (S. ochroleuca), на Пд. України — С. українська (S. ucrainica). Деякі види, напр. С. кавказьку (S. caucasica) з синіми квітками, С. темно-пурпурову (S. atropurpurea), вирощують як декоративні.

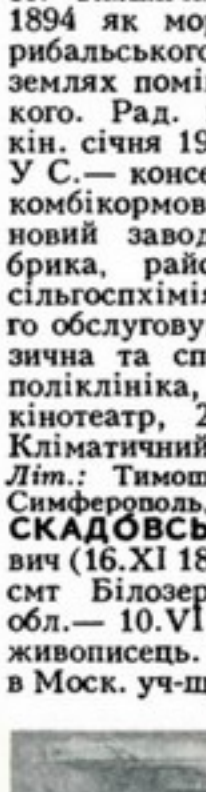
СКАГЕРРА́К — протока між пн.-зх. берегом п-ова Ютландія і Скандінавським п-овом, одна з системи *Датських проток,* що сполучають Балтійське м. з Північним. Довж. 300 км, шир. до 130 км, глиб. до 809 м. Залежно від напряму вітрів у С. виникають зх. (поверхнева) і сх. (глибинна) течії. Солоність відповідно змінюється від 10 до 30‰. Замерзає С. лише у суворі зими. Рибальство (оселедці, макрель). Найбільший порт — Осло (Норвегія).

СКАДА́РСЬКЕ О́ЗЕРО — озеро на Балканському п-ові, на кордоні Югославії та Албанії, де має назву Шкодер. Пл. 356—370 км² (рівень змінюється по сезонах). Глиб. до 12 м. Лежить у тектонічній улоговині. Має стік в Адріатичне м. через р. Буну. Судноплавство, рибальство. Біля пд.-сх. берегів озера — м. Шкодер (Албанія).

СКАДО́ВСЬК — місто Херсон. обл. УРСР, райцентр. Розташований на березі Джарилгацької зат Чорного м., за 52 км від залізнич. ст. Каланчак. Мор. порт. Засн. 1894 як мор. пристань на місці рибальського с-ща Алі-Агок на землях поміщика С. Б. Скадовського. Рад. владу проголошено в кін. січня 1918. З 1961 С.— місто. У С.— консервний, хлібний, мол., комбікормовий, цегельний, вапновий заводи, харчосмакова фабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 6 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор. музей. Кліматичний курорт.

Літ.: Тимошенко В. В. Скадовск. Симферополь, 1981.

СКАДО́ВСЬКИЙ Микола Львович (16.XI 1846, с. Білозерка, тепер смт Білозерського р-ну Херсон. обл.— 10.VI 1892, там же) — укр. живописець. В 1865—69 навчався в Моск. уч-щі живопису, скульптури та архітектури, пізніше в дюссельдорфській АМ. Один з ініціаторів і засновників *Товариства південноросійських художників.* Малював жанрові картини в дусі *передвижників* та пейзажі: «Полювання» (1879), «Перед завірюхою», «Корчемний оратор» (два останні — 1881), «Безпритульні», «Полювання його превосходительства» (1886), «По Владимирці» (1891). Твори С. зберігаються в ДТГ у Москві. Одеському художньому музеї.

М. Л. Скадовський. Корчемний оратор. 1881. ДТГ у Москві.

СКАДО́ВСЬКИЙ МОРСЬКИ́Й ПОРТ торговельний. Підпорядкований *Чорноморському морському пароплавству.* Розташований в м. Скадовську на березі Джарилгацької затоки Чорного м., за 82 км від Херсона. Заснований 1894 як морська пристань, 1898 споруджено гавань. У 1918 портове господарство було націоналізовано. За роки Рад. влади збудовано нові, реконструйовано й модернізовано існуючі причали, розширено акваторію порту, механізовано трудомісткі процеси. Порт оснащено сучас. перевантажувальною технікою. Осн. виробнича діяльність С. м. п.— переробка нар.-госп. та імпортних вантажів (вугілля, залізобетонні вироби, продовольчі, буд.-монтажні вантажі тощо), добування буд. піску. Порту підпорядковані два портпункти — Хорли й Генічеськ.

О. О. Ткаченко.

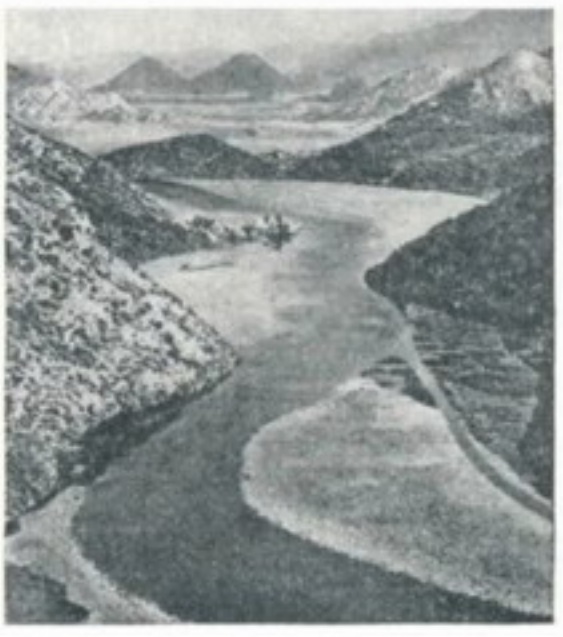

СКАДО́ВСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пд. Зх. Херсон. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,5 тис. км². У межах С. р.— о. Джарилгач. Нас. 45,4 тис. чол. (1982). У районі — 42 населені пункти, підпорядковані міській, селищній і 9 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Скадовськ.* Розташований у межах *Причорноморської низовини.* На Пд. район омивається Джарилгацькою зат. Чорного м. Корисні копалини: пісок, глина, черепашник. Грунти каштанові. Лежить у степовій зоні. На тер. району — Джарилгацький держ. заказник. Найбільші пром. підприємства — скадовські консервний та цегельний з-ди. Комбінат побутового обслуговування (Скадовськ), 6 будинків побуту. Землеробство зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 90,4 тис. га, у т. ч. орні землі — 77,3 тис. га. Зрошується 38,4 тис. га. У межах району — Краснознам'янський канал — відгалуження Північно-Кримського каналу імені Комсомолу України. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, рис, соняшник, овочеві, баштанні. Садівництво, виноградарство. Скотарство, вівчарство, свинарство, птахівництво. В С. р.— 9 радгоспів, 6 колгоспів, у т. ч. риболовецький, Укр. н.-д. станція рисівництва (с-ще Антонівка), райсільгосптехніка з виробничим відділенням, райсільгоспхімія. Автомоб. шляхів — 427 км, у т. ч. з твердим покриттям — 255 км. У районі — радгосп-технікум (Антонівка), 22 заг.-осв., 3 муз. та спортивна школи; 36 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень; на березі Чорного м.— 2 будинки відпочинку, 14 пансіонатів, 3 бази відпочинку. 10 будинків культури, 15 клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 21 б-ка, істор. музей. У с. Новоукраїнці С. р. народився рос. рад. кіноактор і кінорежисер Є. С. *Матвєєв,* у с. Михайлівці — укр. рад. художник І. М. *Шульга.* У С. р. видається газ. «Чорноморець» (з 1930).

В. С. Бочаров.

СКАЗ — гостре інфекційне захворювання людини та інших ссавців, яке характеризується ураженням *центральної нервової системи.* Збудником С. є нейротропний *вірус.* Зараження людини відбувається при укусі або потраплянні слини хворої на С. тварини (собаки, кішки, великої рогатої худоби, свині, коня, лисиці, борсука, білки та ін.) на ушкоджену шкіру або слизову оболонку. Вірус С. поширюється по нервових стовбурах, уражаючи нервові центри і *кору великих півкуль головного мозку.* Від швидкості поширення вірусу залежить тривалість *інкубаційного періоду,* який може бути від 10 днів до року. В перебігу хвороби розрізняють 3 періоди: 1 — провісників захворювання; 2 — збудження, або власне сказу; 3 — період паралічів (висхідних). Перший період характеризується відчуттям страху, заг. нервовим збудженням, яке зростає при ковтанні води (водобоязнь), вдиханні, коливанні струменів повітря, під впливом яскравого світла. Під час другого періоду можуть спостерігатися дезорієнтація з повною втратою свідомості, агресивність, пітливість, рясне виділення слини, підвищення т-ри тіла, серцебиття та галюцинації. Третій період закінчується смертю хворого.

Скадарське озеро.

Профілактика: негайне промивання покусаних чи ослинених тваринами місць розчином питної соди, звичайним милом, розбавленою кислотою, навіть звичайною водою, потім — йодним настоєм тощо. Треба негайно звернутися в поліклініку для введення антирабічної вакцини. Тварин, хворих на С., знищують. Лікування: тільки стаціонарне, застосування симптоматичних засобів. *О. С. Сокол.*

СКА́ЗКІН Сергій Данилович [7 (19).X 1890, Новочеркаськ — 14.IV 1973, Москва] — рад. історик, акад. АН СРСР (з 1958), дійсний член АПН СРСР (з 1947), Герой Соціалістичної Праці (1970). В 1915 закінчив Моск. ун-т. З 1920 викладав у цьому ун-ті (з 1949 — зав. кафедрою). З 1962 — зав. сектором Ін-ту історії АН СРСР (з 1968 — Ін-т загальної історії АН СРСР). Автор праць з проблем середньовічного зх.-європ. селянства, єретичних рухів, абсолютизму, Відродження, а також підручників з історії серед. віків. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія СРСР, 1942.

«СКА́ЙЛЕБ» (англ. Skylab, скор. від sky laboratory — небесна лабораторія) — найменування амер. пілотованої *орбітальної станції*, а також програми її створення й експлуатації. Виведена 14.V 1973 *ракетою-носієм* «Сатурн-5» на геоцентричну *орбіту* з *апогеєм* 437 км, *перигеєм* 434 км і нахилом 50°. Протягом 1973—74 на «С.» працювало 3 екіпажі (табл.), доставлені кораблями «*Аполлон*».

Екіпажі станції «Скайлеб»

Екіпаж	Час роботи
Ч. Конрад, Дж. Кервін, П. Вейц	25.V — 22.VI 1973
А. Бін, О. Герріот, Дж. Лусма	28.VII — 26.IX 1973
Дж. Карр, У. Поуг, Е. Гібсон	16.XI 1973 — 8.II 1974

Було виконано дослідження й експерименти з сонячної та зоряної астрономії, космічної фізики, геофізики, космічної медицини й біології, по вивченню природних ресурсів Землі, з космічної технології й матеріалознавства. «С.» (мал.) складається з осн. блока, розділеного на лабораторний і побутовий відсіки, корпус якого створено на базі третього ступеня «Сатурна-5», приладового відсіку, шлюзової камери, що забезпечує вихід астронавтів у відкритий космос, причальної конструкції з осн. і резервним стикувальними вузлами та платформи з комплексом астр. приладів. Довжина станції 24,6 м (з пристикованим кораблем «Аполлон» понад 35 м), макс. діаметр 6,6, макс. поперечний розмір (по сонячних батареях) 27 м, об'єм герметичних відсіків бл. 400 м³, маса 77 т (разом з кораблем «Аполлон» бл. 90 т), маса комплексу астр. приладів 9,7 т. *Ю. М. Михайлов.*

Космічна лабораторія «Скайлеб».

СКАКУ́Н (Cicindela) — рід жуків род. *жужелицевих*. Раніше цей рід виділяли в окрему родину. Тіло (довж. 8—17 мм, іноді до 40 мм) яскраво забарвлене, з металічним полиском, надкрила часто з світлим малюнком. Голова велика, очі великі, опуклі. Зустрічається перев. на відкритих піщаних місцях, дорогах, на обмілинах річок, у соснових борах. Бігає швидко, ніби підскакує (звідси назва). Жуки й личинки — хижаки: живляться комахами та ін. дрібними безхребетними. С. поширені переважно в тропіках. В СРСР — 45 видів, з УРСР — понад 10, у т. ч. скакун польовий (C. campestris), скакун лісовий (C. silvatica), скакун межняк (C. hybrida). *І. К. Загайкевич.*

СКА́ЛА (Skála) Іван (справж. ім'я та прізв. — Карел Гелл; н. 6.X 1922, м. Брандис) — чес. поет, громад. діяч, нар. письменник ЧССР (з 1979). Член Компартії Чехословаччини з 1945. В 1962—71 — член ЦК КПЧ. З 1982 — голова Спілки чес. письменників. Автор збірок: «Кресало» (1946), «Ранковий поїзд надії» (1957), «Вітаю вас, вікна» (1962), «Що візьму з собою у дорогу» (1975), «Вогонь поспішає» (1981), «Бермудський трикутник» (1982) та ін. Поезії С. притаманні ліричність, громадянський пафос, афористичність мислення. В кн. «Наступність» (т. 1—2, 1980) — статті про післявоєнний літ. процес у Чехословаччині. Перекладач віршів рад. поетів (О. Суркова, М. Ісаковського та ін.).

Тв.: Укр. перекл. — [Вірші]. В кн.: Чеська поезія. Антологія. К., 1964; Рос. перекл. — Утренний поезд надежды. М., 1976.

В. А. Моторний.

СКАЛА́-ПОДІ́ЛЬСЬКА (до 1940 — Скала-над-Збручем) — селище міського типу Борщівського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Збручі (прит. Дністра). Залізнична станція. 5,2 тис. ж. (1982). З-ди: асфальтобетонний, консервний, соко-винний, щебеневий та цегельний; виробниче відділення Борщівської райсільгосптехніки, філіал Борщівського комбінату побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, туристська база «Збруч», Будинок культури, 2 бібліотеки. Пам'ятки архітектури: замок (вперше згадується 1405, перебудова 1518, збереглися руїни), оборонна башта 16 ст., палац 18 ст. в стилі барокко, костьол 18 ст., перебудова 19 ст., парк кінця 18 ст. У С.-П. народився укр. актор В. М. *Юрчак*. С.-П. відома з 1-ї пол. 14 ст., с-ще міськ. типу — з 1956.

СКА́ЛАТ — місто Підволочиського р-ну Терноп. обл. УРСР, на р. Гнилій (бас. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1564, коли С. був під владою шляхет. Польщі. Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1810—15 — у складі Росії. Після розпаду 1918 Австро-Угорщини С. 1919 окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. В кінці липня 1920 С. був визволений Червоною Армією. Але у вересні того самого року С. знову окупувала Польща. В 1923 в С. виник підпільний осередок КПЗУ, під керівництвом якого відбувалися страйки 1929, 1931. З 1933 в С. діяв повітовий к-т КПЗУ. В 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З того самого року С.— місто. У С.— комбінат хлібопродуктів, хлібний, комбікормовий, асфальтобетонний з-ди, ф-ка побутової хімії, виробниче відділення Підволочиської райсільгосптехніки, міжколг. буд. орг-ція, лісництво, комбінат побутового обслуговування тощо. Профес.-тех. уч-ще, 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня. Будинок культури, 2 клуби, кінотеатр, 4 бібліотеки. Архіт. пам'ятка — замок (1630), чотирикутний в плані, з наріжними вежами, реставрований у кін. 19 ст. в псевдороманських формах.

СКАЛЯ́Р (від лат. scalaris — ступінчатий) — величина, яка визначається лише числовим значенням (дійсним числом та одиницею виміру). С. є., напр., довжина, площа, об'єм, т-ра, робота тощо. Див. також *Вектор*.

СКАЛЯ́РНИЙ ДОБУ́ТОК — див. *Векторне числення*.

СКА́ЛЬДИ (від ісл. skáld — поет) — норв. та ісл. поети 9—13 ст. Складали величальні пісні, окремі строфи з різних приводів, а також вірші, в яких ганьбили якихось осіб чи явища. Збереглися вірші бл. 250 С. Найвідоміші норвезькі С.— Брагі Боддасон, Торб'єрн Горнклові (9 ст.), ісландські — Егіль Скаллагрімссон (10 ст.). Вірші С. вважаються достовірним істор. джерелом.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. Происхождение поэзии скальдов. В кн.: Скандинавский сборник, в. 3. Таллин, 1958.

СКАЛЬКО́ВСЬКИЙ Аполлон Олександрович [1 (13).I 1808, Житомир — 28.XII 1898 (9.I 1899), Одеса] — рос. і укр. дворянський історик, статистик, економіст, етнограф, письменник і публіцист, чл.-кор. Петерб. АН (з 1856). В 1827 закінчив юридичний ф-т Моск. ун-ту. З 1828 — на держ. службі в Одесі. Один із засновників *Одеського товариства історії і старожитностей*. Автор праць «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1730—1823» (ч. 1—2, 1836—38), «Перше тридцятиріччя історії міста Одеси. 1795—1825» (1837), «Історія Нової Січі або останнього коша Запорізького» (ч. 1—3, 1846) та ін. С. зібрав цінні істор. документи, в т. ч. архівні матеріали з історії Запорізької Січі, які не втратили наук. значення і тепер. Проте в своїх працях С. затушовував класову боротьбу в середовищі запорізького козацтва. Т. Г. Шевченко у вірші «Холодний Яр» дав різку одповідь спробам С. фальсифікувати історію гайдамацького руху. В період підготовки й проведення *селянської реформи 1861* С. захищав позиції кріпосників.

С. Д. Сказкін.

Скакун межняк.

Г. Скандербег.

У своїх працях і публіцистичних виступах С. підтримував шовіністичну політику царизму на Україні, засуджував революц. рух.

П. І. Воробей.

СКАМО́ЦЦІ (Scamozzi) Вінченцо (1552, Віченца — 7.VIII 1616, Венеція) — італ. архітектор і теоретик архітектури. Під його керівництвом було добудовано 1583 Бібліотеку Сан-Марко у Венеції (арх. *Я. Сансовіно*), 1580—85 — театр Олімпіко у Віченці (арх. *А. Палладіо*). С. побудував палац Тріссіно у Віченці (1577). Автор теор. праці «Ідея загальної архітектури» (1615, в 6 книгах), яку в 17—18 ст. було перекладено багатьма європ. мовами. В 1626—31 на Україні в м. Збаражі за проектом С. споруджено замок (відбудовано після 1675, реставровано 1903).

СКАМ'ЯНІ́ЛОСТІ — речовини органічного або неорганічного походження (напр., глина, пісок, деревина, раковини молюсків, кістки ссавців тощо), що зазнавали протягом геол. періодів (епох) фізико-хім. і мех. змін в осадочних гірських породах і зберегли в результаті *скам'яніння* схожість з первісною формою. Часто С. наз. лише викопні рештки організмів, що є неточним визначенням. С. органіч. походження являють собою різної цілості скам'янілі рештки, відбитки або сліди життєдіяльності *викопних організмів* і є важливими документами історії живої природи на Землі.

М. Д. Поплавська.

СКАМ'ЯНІ́ННЯ, фосилізація — перетворення будь-якої природної речовини на камінь. Є необоротним процесом. Тривалість С. вимірюється геол. періодами. С. відбувається під дією багатьох природних факторів, у т. ч. т-ри, тиску, заміщення одних мінеральних сполук іншими в речовинах неорганіч. походження або заміщення органічних речовин у викопних рештках (див. *Викопні організми*) мінеральними речовинами (напр., в спорах, пилку, частинах стовбурів рослин, скелетах тварин), а також заповнення ними порожнин у рештках. С. супроводжується видаленням надлишкової води, кристалізацією колоїдів, зміною мінерального складу тощо. Внаслідок С. утворюються *скам'янілості* Остання стадія С. може до невпізнання змінити рештки організмів та гірські породи, в яких вони містяться (напр., в найдавніших породах земної кори). Рештки організмів, що потрапили в осадочні породи кілька сот тисячоліть тому і не пройшли повністю всіх стадій С., наз. напівскам'янілими, або субфосильними.

М. Д. Поплавська.

СКАНДЕРБЕ́Г (Scanderbeg, Skënderbeu) Георг (Кастріоті; бл. 1405—17.I 1468, Леж) — керівник визвольної боротьби алб. народу проти османських завойовників, нац. герой Албанії. Походив з князівського роду. Дитиною був відданий як заложник тур. султанові Мураду II, згодом служив у його війську. В 1443 очолив антиосманське нар. повстання в Албанії. Визволив від османського панування частину тер. країни. Зробив спробу об'єднати алб. феодалів. Створив регулярну армію. Протягом 24 років алб. народ, очолений С., не раз успішно відбивав навали османських військ. Діяльність С. відображена і в укр. письменстві 16—17 ст.: в «Плачі» на смерть і поховання князя М. Вишневецького (1585), в промові С. *Зорки* на смерть Б. Хмельницького (1657), в *Густинському літописі*, в творах І. *Галятовського*. В Албанії встановлено орден Скандербега.

СКА́НДІЙ (лат. Scandium, від Scandia — Скандінавія), Sc — хім. елемент III групи періодичної системи елементів, ат. н. 21, ат. м. 44,9559. Складається з стабільного ізотопу ^{45}Sc. З 10 штучних радіоактивних ізотопів найважливіший ^{46}Sc з періодом піврозпаду 84 доби. Існування С. передбачив 1870 Д. І. Менделєєв, відкрив 1879 швед. учений Л. Ф. Нільсон (1840—99). Вміст С. у земній корі $2{,}2 \times 10^{-3}$% за масою. Це — рідкісний розсіяний елемент, у незначних кількостях є в багатьох мінералах. С.— сріблястий метал з характерним жовтим полиском; густ. 3020 кг/м³ (т-ра 25° С); $t_{пл}$ 1539 ± ± 5° С; $t_{кип}$ 2700° С. Хімічно активний. На повітрі вкривається захисною оксидною плівкою. При нагріванні взаємодіє з воднем, азотом, галогенами, вуглецем, кремнієм, з киснем реагує вже при т-рі 200° С; розчиняється у к-тах. Одержують з відходів виробн. вольфраму, олова, урану, заліза. Із скандієвих *феритів* виготовляють елементи пам'яті ЕОМ; сплави С.— перспективні конструкційні матеріали для авіації, електротехніки тощо.

СКАНДІНА́ВИ — загальна назва *норвежців, шведів, датчан, ісландців, фарерців.*

СКАНДІНАВІ́ЗМ — бурж.-ліберальний ідейно-політ. рух у скандінавських країнах, переважно в 30—60-х рр. 19 ст., що ставив за мету всебічне політ., екон. і культурне зближення пн. народів (насамперед традиційно ворогуючих на той час між собою датчан і шведів), аж до їхнього держ. об'єднання під владою спільної династії. Виник у колах університетської інтелігенції. Спочатку відігравав в основному реакційну роль, оскільки ідеї С. були спрямовані на закріплення нерівноправної швед.-норв. унії (1814—1905), панування Данії над німецьким герцогством Шлезвіг-Гольштейн, а також на оживлення реваншистських настроїв пануючих класів Швеції щодо Фінляндії (яка в минулому залежала від Швеції, а 1809 її було приєднано до Росії). Свою слабкість С. виявив під час 2-ї дат.-прусської війни 1864, коли Швеція і Норвегія відмовили в допомозі Данії. В епоху імперіалізму С. частково відродився у вигляді т. з. пн. співробітництва, гол. чином з екон., соціальних і культур. проблем (див., зокрема, *Північна рада*).

О. С. Кан.

В. Скамоцці. А. Вітторія. Зал Антиколеджо в Палаці дожів у Венеції. 1577.

СКАНДІНА́ВСЬКИЙ ПІВО́СТРІВ — найбільший півострів Європи. Лежить на Пн. Зх. материка, омивається водами Баренцового, Норвезького, Північного і Балтійського морів і протоками Скагеррак, Каттегат, Ересунн. Довжина бл. 1900 км, шир. 375—800 км, площа бл. 800 тис. км². Зх. і сх. береги розчленовані *фіордами*. Вздовж зх. узбережжя С. п. простягаються *Скандінавські гори* (вис. до 2469 м), на Сх.— плато Норланд (400—600 м). Пд. частина півострова зайнята Середньошведською низовиною та плато Смоланд (300—500 м). З корисних копалин є заліз., мідні та поліметалеві руди, нафта. На заході С. п. клімат помірний, морський, в сх. частині — помірно-континентальний. Пересічна т-ра січня від —15 до +2°, липня від +10 до +17°. Опадів від 300—800 мм на рік на Сх. до 3000 мм на Зх. Пл. зледеніння бл. 5 тис. км². Ріки С. п. (Гломма, Далельвен, Кларельвен та ін.) порожисті, мають великі запаси гідроенергії. Багато озер (найбільші — *Венерн, Веттерн, Меларен,* Ельмарен). Бл. 43% тер. С. п. вкрито лісами. У пн. частині С. п. переважають хвойні (сосна, ялина), в пд.— мішані та широколистяні ліси, в верхньому поясі гір — тундрова рослинність. З тварин характерні лось, лисиця, заєць, лемінг, олень; на узбережжі — пташині базари. На С. п. розташовані Норвегія, Швеція та пн.-зх. частина Фінляндії.

М. С. Кожуріна.

СКАНДІНА́ВСЬКІ ГО́РИ — гірська система на Скандінавському п-ові, гол. чин. у Швеції та Норвегії, частково в Фінляндії. Простягаються на 1700 км з Пд. Зх. на Пн. Сх., ширина 200—600 км. Переважні висоти 1300—1900 м, найбільша — 2469 м (г. Гальгепігген). Полого опускаються на Сх., на крайній Пн. закінчуються плоскогір'ям Фінмаркен. Зх. схили круто обриваються до узбережжя Норвезького моря. Більша частина С. г. утворилась за каледонського етапу гороутворення (див. *Каледонська складчастість*). Складені давніми кристалічними породами. Родовища зал., мідної та поліметалевих руд. На вершинах — невеликі льодовики; пл. сучасного зледеніння становить бл.

5 тис. км². С. г. є важливим кліматороздiлом: на зх. схилах клімат помірний морський, на сх.— помірноконтинентальний. Річкова система розгалужена; річки короткі, повноводні, порожисті. Багато озер. Схили до вис. 900—1100 м на Пд. і 300—500 м на Пн. вкриті лісами з ялини й сосни, вище — пояс березового рідколісся, гірська тундра та луки.

М. С. Кожуріна.

СКАНДІНА́ВСЬКІ МО́ВИ — північна підгрупа германської групи індоєвроп. сім'ї мов. Включає сучасні датську, шведську, норвезьку, ісландську та фарерську мови. Датська й шведська мови, які історично належать до сх.-скандінавських мов, мають багато подібних рис. Ісландська й фарерська, які історично належать до зх.-скандінавських мов, також близькі одна до одної, вони відзначаються великою архаїчністю граматичної будови й лексики. Норвезька займає проміжне становище. Найважливіші риси С. м., якими вони відрізняються від ін. германських мов: у фонетиці — відпадіння початкового j, відпадіння w перед лабіалізованими голосними; в граматиці — наявність суфіксованого означеного артикля і дієслівних форм, що утворилися внаслідок суфіксації зворотного займенника. Найдавніші писемні пам'ятки, в яких відобразились особливості С. м., належать до 9—11 ст. (див. *Руни*). У 12—13 ст. в Скандінавії поширилося латинське письмо.

Літ.: Стеблин-Каменский М. И. История скандинавских языков. М.— Л., 1953; Вессен Э. Скандинавские языки. Пер. со швед. М., 1949.

М. І. Стеблін-Каменський.

СКАНУВА́ННЯ (від англ. scan — розглядати) — 1) В т е х н і ц і — кероване просторове переміщення за певним законом світлового або ін. променя чи пучка заряджених частинок, при якому послідовно «переглядається» задана зона простору або поверхня спостережуваних об'єктів. С. світлового променя застосовується в системах оптичної обробки інформації, С. радіолокаційного променя (при коловому огляді місцевості) — на *радіолокаційних станціях*. В *електронно-променевих трубках* і растрових *електронних мікроскопах* використовують С. (оббігання) електронного пучка, який створює зображення. Розрізняють С. за допомогою механіч. і немеханіч. методів. Механіч. С. грунтується на кутовому переміщенні випромінюючих пристроїв, немеханіч. С. променя — на електричному керуванні деякими елементами нерухомого випромінюючого пристрою або керуванні властивостями середовища, в якому промінь поширюється. С. пучка заряджених частинок зумовлюється дією на нього змінного електричного або магнітного поля. 2) В р а д і о б і о л о г і ї — дослідження розподілу *радіоактивних препаратів*, введених в організм людини або тварин з діагностичною, лікувальною метою або для дослідження. С. проводять за допомогою сканерів — приладів, що містять рухомий детектор гамма-випромінювання (*сцинтиляційні лічильники*) і систему перетворення електр. сигналу на світловий з наступною реєстрацією зображення. В клініч. практиці застосовують для дослідження печінки, легень, нирок, щитовидної залози, спинного і головного мозку, лімфатичної системи тощо. Сканограми нормально функціонуючих органів мають чіткі характерні для них форми і певні розміри. За допомогою С. можна судити про положення, форму, розміри і характер внутр. структури досліджуваного органу, його функціональний стан, наявність уражень.

СКАНЬ — один з видів ювелірної техніки; худож. вироби з тонкого золотого, срібного чи мідного дроту (гладкого або звитого в мотузочки) у вигляді ажурних або напаяних на металевий фон візерунків. С. поєднують із *зернью* та *емаллю*. Те саме, що й *філігрань*.

М. К. Пономаренко. Набір чарок. Метал, скань, корали, сріблення, золочення. 1974.

СКАПОЛІ́Т (від лат. scapus — стебло і грец. λίθος — камінь) — мінерал класу *силікатів*. $(NaCa)_4[Al(Si, Al)Si_2O_8]_3(Cl_2CO_3)$. Є *мінеральним видом*, хім. склад якого являє собою суміш маріаліту $Na_4[AlSi_3O_8]_3Cl$ і мейоніту $Ca_4[Al_2Si_2O_8]_3CO_3$. *Сингонія* тетрагональна. Густина 2,55—2,65. Твердість 6—6,5. Колір білий, жовтий, зелений, бурий; безбарвний. Блиск скляний. С. має відміни: маріаліт, дипір, міконіт, мейоніт, главколіт. У Рад. Союзі родовища С. є в РРФСР (Урал, Прибайкалля), на Україні (*Український щит*), за рубежем — у Фінляндії, Норвегії, Канаді, Мадагаскарі. С. одержують і штучно. Використовують як *виробне каміння*.

СКАРАБЕ́Й (Scarabaeus) — рід жуків підродини *гнойовиків*. Тіло (довж. до 50 мм) чорне, слабо блискуче. Перша пара ніг без лапок, лапки 2-ї і 3-ї пар з довгими волосками. Лицьовий щиток і зовн. край голінок першої пари ніг з зубцями. Живляться гноєм тварин, з якого попередньо скачують кульки. В роді прибл. 7 видів, поширених переважно в Південній Європі, Північній Африці, Малій і Передній Азії.

В СРСР — 5—6 видів, зокрема в УРСР — 2, у т. ч. й відомий С. с в я щ е н н и й (S. sacer), який у Старод. Єгипті був предметом культу (в тому, як саме жуки котять кульки, вбачали прообраз руху Сонця); зображення жука використовувались як амулети, прикраси тощо. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Жуки*.

І. К. Загайкевич.

СКАРА́ЙНІС Олег Юлійович (Скарайн; н. 5.VIII 1923, с. Фінькове, тепер Калінін. обл.) — латис. рад. скульптор. В 1952—58 навчався в АМ Латв. РСР у Ризі у Т. *Залькална*. Твори: портрет фізкультурника (1956), композиції «Слава сонцю!» і «Латиські стрільці» (обидві — 1958); брав участь у створенні меморіального ансамблю Пам'яті жертв фашист. терору в Саласпілсі (1961—67, у співавт.); пам'ятник партизанам на межі трьох братніх республік — Латв. РСР, БРСР і РРФСР (1968), та ін. Ленінська премія, 1970.

СКАРБ — закопані в землю, замуровані або приховані ін. способом гроші (золоті й срібні монети різних часів, рад. та іноземна валюта) або цінні предмети (дорогоцінне каміння, перлини, дорогоцінні метали в зливках, виробах і ломі), власник яких у силу закону втратив на них право або його особу не можна встановити. С. вважаються й цінності, що мають музейне значення. Відповідно до рад. закону (в УРСР — ст. 140 ЦивК УРСР) С. стає власністю Рад. д-ви з часу його виявлення і підлягає здачі фінанс. органові відповідної місц. Ради нар. депутатів. Особі, яка виявила С. і здала його добровільно фінанс. органам, видається винагорода в розмірі 25% вартості зданих цінностей не пізніше місяця після здачі. Винагорода не виплачується, якщо розкопки або пошуки входили в коло службових обов'язків даної особи (напр., члена археол. експедиції). Присвоєння С. є одним із *злочинів проти соціалістичної власності*.

А. М. Савицька.

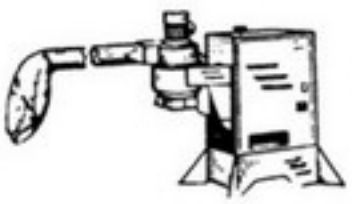
СКАРЖИ́НСЬКИЙ Віктор Петрович (1787—1861) — один з піонерів і пропагандистів степового і полезахисного лісорозведення на Україні. Поблизу Вознесенська (тепер Микол. обл.) мав маєток «Трикрати», де організував передове на той час г-во з поліпшеними сівозмінами. Застосував зрошення лучних угідь. Заклав помологічний сад (221 сорт), дендрарій (281 вид) з плантацією шовковиці при ньому (150 га) і плодовий сад з виноградником (100 га). Організував лісові розсадники і розробив агротехніку вирощування садивного матеріалу стосовно до степових умов.

СКАРЖИ́НСЬКИЙ Всеволод Ігорович [н. 24.XII 1916 (6.I 1917), Полтава] — укр. рад. геолог, доктор геолого-мінералогічних наук (з 1972). Член КПРС з 1944. Закінчив Київ. ун-т (1941). З 1953 працював викладачем Дніпроп. гірничого ін-ту (1959—62 — зав. кафедрою). У 1965—68 — зав. відділом Ін-ту геологічних наук АН УРСР, 1969—76 — Ін-ту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. З 1976 — зав. кафедрою Київ. ун-ту. Осн. праці — з питань закономірностей утворення й розміщення рудних родовищ України, розробки наук. основ їхнього прогнозування і розшуків, методики складання металогенічних (див. *Металогенія*) карт. Держ. премія УРСР, 1973.

В. М. Палій.

СКАРИФІКА́ТОР — машина для передпосівної обробки насіння (див. *Скарифікація насіння*) од-

СКАРИФІКАЦІЯ НАСІННЯ

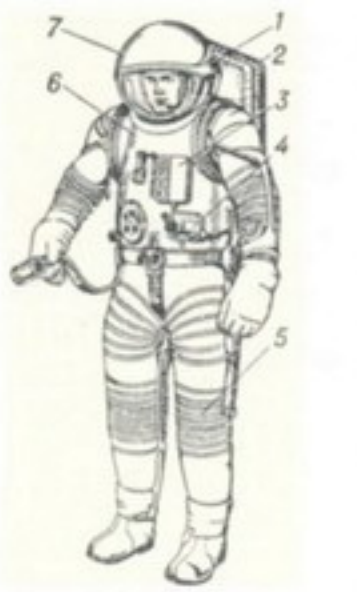

Скарифікатор СС-0,5.

Скати. Скат шипуватий, або морська лисиця, та його яйце

Напівжорсткий **скафандр** космонавта орбітальної станції «Салют-5» (без зовнішньої захисної оболонки з екранно-вакуумною теплоізоляцією):
1 — герметичний шолом; *2* — автономна система життєзабезпечення. *3* — пульт керування і контролю; *4* — регулятор режимів тиску в скафандрі; *5* — м'яка частина скафандра; *6* — жорсткий корпус скафандра — кіраса; *7* — зсувний світлофільтр.

но- і багаторічних трав з метою підвищення їхньої польової схожості. В СРСР, у т. ч. на Україні, використовують С. стаціонарний СС-0,5 (мал.). Його осн. вузли: рама, робоча камера зі скарифікуючими поверхнями, робочий вал з дисками-розкидачами, камера для відстоювання з вентилятором, завантажувальний бункер з механізмом регулювання, електродвигун потужністю 1,7 кВт з варіатором і транспортер готового насіння. Працює С. за принципом розкидання насіння під діянням відцентрової сили. Герметичність оболонки насіння порушується, коли вона б'ється об скарифікуючу поверхню камери. Продуктивність на скарифікації насіння конюшини — 500 кг за годину.

С. О. Карпенко.

СКАРИФІКА́ЦІЯ НАСІ́ННЯ (лат. scarificatio — насікання) — штучне поверхневе ушкодження оболонки насіння для кращого вбирання ним вологи, необхідної для набухання та проростання. Скарифікують насіння конюшини, люцерни, буркуну та ін. рослин, у яких насіння має в оболонці важкопроникний для води палісадний (див. *Палісадна тканина*) шар клітин і тому повільно проростає. В результаті С. н. підвищується польова *схожість насіння*, з'являються дружні сходи, що підвищує врожай. Для С. н. застосовують машини — *скарифікатори*.

СКАРЛАТИ́НА (італ. scarlattina, від scarlatto — яскраво-червоний) — гостра інфекційна хвороба, переважно дитячого віку, що характеризується заг. інтоксикацією, *ангіною*, підвищенням т-ри тіла, дрібнокрапковим висипом. Тепер більшість дослідників вважає, що в *етіології* і *патогенезі* С. виняткову роль відіграють гемолітичні стрептококи групи А. Джерелом інфекції є хвора людина і бактеріоносії. Максимум захворювань на С. спостерігається в осінньо-зимовий період, переважно хворіють діти 2—7 років. Інфекція передається повітряно-крапельним шляхом (при кашлі, чханні хворого) або через різні предмети (іграшки, книги, посуд). Тривалість *інкубаційного періоду* від 2 до 7 днів. Клінічні прояви С. дуже різноманітні. Бувають легкі атипові форми С., які схожі на звичайні ангіни, та тяжкі токсико-септичні форми С. Захворювання, як правило, починається гостро: настає загальне нездужання, т-ра тіла підвищується до 39—40°, з'являється головний біль, біль при ковтанні, блювання, зів стає яскраво-червоним, іноді буває марення. Обличчя хворого червоніє (блідими лишаються місця навколо рота і підборіддя). Наприкінці першої або на другу добу з'являється дрібнокрапковий скарлатинозний висип на шиї, грудях і спині, потім висипання поширюється на обличчя, внутрішні поверхні кінцівок. Тримається висип від кількох годин до 6—8 днів. Гарячка в середньому триває 6—8 днів і досягає максимуму в період найбільшого висипання. На початку другого тижня на місцях висипання починається лущення, яке може тривати 2—3 тижні. Можливі ускладнення: *лімфаденіти, отити, нефрити,* токсичний *міокардит* тощо. Характерним для С. є повернення (рецидив) захворювання.

Лікування: антибіотики; антитоксична скарлатинозна сироватка. Хворого обов'язково ізолюють не менше як на 10 днів, при тяжкій формі скарлатини дітей госпіталізують. Для здорових дітей, що були в контакті з хворим на С., установлюється *карантин* на 12 днів.

СКАРН (швед. skarn, букв.— нагар) — метасоматична гірська порода, що утворилася внаслідок діяння високотемпературних флюїдів або розчинів у зоні взаємодії алюмосилікатних *магм* з карбонатними породами. У С. нерідко нагромаджуються рудні мінерали, утворюючи т. з. скарнові, або *контактові родовища* заліз., мідних та поліметалевих руд.

СКАРРО́Н (Scarron) Поль (4.VII 1610, Париж — 7.X 1660, там же) — франц. письменник. «Збірником бурлескних віршів» (1643) та поемою «Тіфон, або Гігантомахія» (1644), у якій жартівливо змальовано боротьбу титанів з богами, виступив як зачинатель жанру *бурлеску* у франц. л-рі. Автор віршованих памфлетів проти кардинала Дж. *Мазаріні* («Мазаріниади», 1649) і ліричних віршів. З поеми С. «Перелицьований Вергілій» (1648—52) почалася європ. літ. традиція комічної переробки Вергілієвої «Енеїди», в укр. л-рі успадкована І. Котляревським. У «Комічному романі» (1651—57) — з життя мандрівних акторів, що приніс йому широке визнання, і в комедіях «Жодле, або Хазяїн-слуга» (пост. 1645, вид. 1646) та ін. особливо відчутні гуманістичні тенденції. Творчості С. притаманний побутовий реалізм і демократичність.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Сузір'я французької поезії, т. 1. К., 1971; Рос. перекл.— Комический роман. М.— Л., 1934; Трагикомические новеллы. Л., 1938; Комедии. М., 1964.

Б. Б. Бунич-Ремізов, А. А. Розанова.

СКАТ — похила підземна *гірнича виробка*, що не має безпосереднього виходу на поверхню і призначена для спускання сипких вантажів (корисних копалин, пустої породи тощо) під дією власної ваги. Крім вантажного, С. має ходове відділення зі сходами (для огляду і ремонту, пропускання застряглого матеріалу).

СКА́ТЕРКА — текстильний виріб для покриття столу. С. здебільшого оздоблена витканим, вишитим або розписним орнаментом (див. *Вишивка, Тканини художні*). Поширена в усіх країнах світу як виріб худож. нар. ткацтва, а також *текстильної промисловості*. Іноді поряд з вишивкою оздоблюється і *мереживом*. На Україні для покриття столу використовують також ткані й вишиті настільники (вужчі за скатерку — по ширині дошки стола).

СКА́ТИ (Batoidei) — підряд (за деякими авторами — ряд або надряд) *риб*. Тіло здебільшого сплющене в спинно-черевному напрямі. Довж. до 5 м (*пилкорил*), ширина до 7 м, маса до 500 кг, іноді 2,5 т. Шкіра гола, вкрита шипиками або колючками. Скелет хрящовий. Зяброві щілини містяться на черевній стороні. Грудні плавці надзвичайно розвинуті, зростаються з головою, спинні (якщо вони є) містяться на задній частині тіла, здебільшого на хвості, підхвостового плавця немає. *Електричні скати* мають електричні органи. Більшість С. живородящі, є і яйцекладучі. Живляться рибою, а також дрібними донними безхребетними. Відомо 10 (15) родин (300—340 видів), поширених у тропічних і субтропічних морях, частина — в помірних і холодних водах, деякі живуть у річках Пд. Америки; в СРСР (Баренцове, Біле, Чорне, Азовське та далекосхідні моря) поширені представники 2 родин (понад 10 видів); у водах УРСР — С. шипуватий, або морська лисиця (Raja clavata), і *хвостокол*. Деякі С.— об'єкти промислу (використовують м'ясо, з печінки одержують технічні жири). Викопні рештки відомі з верхньої юри.

СКАУТИ́ЗМ (від англ. scout — розвідник) — одна з поширених систем бурж. позашкільного виховання, яка є основою діяльності дитячих і юнацьких орг-цій. Останні мають певною мірою воєнізований характер. Мета С.— виховання молодого покоління в дусі вірності ідеалам бурж. суспільства. Перші скаутські орг-ції виникли 1907 в Англії; пізніше поширились в ін. країнах світу. В Росії виникли 1909. На 2, 3 і 4-му з'їздах комсомолу (1918—20) прийнято рішення про розпуск скаутських груп, вироблено курс на створення дит. організації нового, комуністичного типу.

СКАФА́НДР [франц. scaphandre, від грец. σκάφη — човен і ἀνήρ (ἀνδρός) — чоловік] — індивідуальне герметичне спорядження людини, що забезпечує її життєдіяльність та працездатність у середовищі, яке різко відрізняється від земного: у стратосфері, космічному просторі, на небесних тілах, під водою. Розрізняють С. аварійно-рятувальні, космічні та водолазні. Аварійно-рятувальними С. користуються при порушенні герметичності кабіни літального апарата, при катапультуванні (див. *Катапульта*) на великій висоті та значній швидкості польоту, в разі приводнювання. Складові частини такого С.— верх. одяг, шолом (з маскою або без неї), вентилююча система (розімкнена чи замкнена, або регенераційна), теплозахисний костюм, знімні рукавички й взуття. Космічні С. (м'які, напівжорсткі, жорсткі) призначені для роботи космонавтів поза кабіною космічного корабля, на поверхні небесних тіл. С. такого типу (мал.) складається в осн. з верх. одягу, силової і герметичної оболонок, герметичного шолома (із спец. *світлофільтром*), вентилюючого і протиметеорного костюмів, системи охолодження. Космічні С. оснащують пристроями для радіозв'язку, дозиметричними приладами (див. *Дозиметрія*). У деяких

С. є пристрої для автономного пересування, орієнтації і *стабілізації* положення космонавта. Водолазні С., що є частиною водолазного спорядження (див. *Водолазна справа*), бувають жорсткі (з металу), м'які (металевий шолом і костюм з прогумованої тканини) і легкі (гумовий шолом-маска і костюм з тонкої прогумованої тканини). Див. також *Гідрокомбінезон*.

В. Г. Денисов.

СКАЧКО́ Анатолій Євгенович (1879—1941) — учасник громадянської війни на Україні. Член Комуністичної партії з вересня 1917. Н. в Полтаві в сім'ї землеміра. Після закінчення Моск. межового ін-ту 1900—06 працював топографом у Терській обл., вів революц. роботу, був заарештований. У 1906—09—в еміграції (Швейцарія). Учасник 1-ї світової війни, з жовтня 1917 — виборний командир Тираспольського полку. З квітня 1918 був редактором військ. газ. «Известия Наркомвоен» і зав. військ. відділом «Известий ВЦИК». У кін. 1918 — нач. оперативного відділу штабу Укр. Рад. армії. З лютого 1919 — команд. групою військ Харків. напряму, потім — команд. *Другою Українською радянською армією*. З 1920 — на державній роботі. Автор праць з питань військового будівництва.

СКВЕР (англ. square, букв.— квадрат)— ділянка зелених насаджень в населеному пункті. С. відіграє декоративну роль в архіт. ансамблі, використовується для короткочасного відпочинку. Розміри і форма С. залежать від навколишньої забудови. По периметру С. створюють огорожі (кам'яні, металеві, дерев'яні) або обсаджують чагарником. У С. встановлюють статуї, фонтани, вази тощо. Див. також *Садово-паркове мистецтво*.

СКВЄРІ Михайло Петрович [8 (20).XI 1856, Одеса — 13.X 1924, там же] — рос. революціонер. Брав участь в діяльності *«Південноросійського союзу робітників»*. У січні 1876 був заарештований і після суду в травні 1877 засланий в Тобольську губ. В 1884 С. повернувся до Одеси, де організовував робітн. б-ки, *недільні школи*, лікарняні каси. В 1907— один з організаторів Всерос. з'їзду вчителів. За Рад. влади працював у Одес. публічній б-ці та архіві, співробітничав у журн. *«Каторга и ссылка»*.

СКВИ́РА — місто Київ. обл. УРСР, райцентр, на р. Сквирці (бас. Дніпра). Залізнична станція. Вперше згадується в писемних джерелах 1390, коли С. була під владою феод. Литви. Після *Люблінської унії 1569* С. захопила шляхет. Польща. В 1616 С. надано *магдебурзьке право*. Під час *визвольної війни українського народу 1648—54* С. було визволено сел.-козац. військом. За *Андрусівським перемир'ям 1667* С. відійшла до шляхет. Польщі. Поблизу С. 1736 діяли гайдамацькі загони на чолі з М. *Гривою* та І. *Жилою*, під час *Коліївщини* (1768) — гайдамацькі загони, керовані М. *Швачкою*, А. *Журбою*, С. *Плиханенком*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу в С. встановлено в кін. січня 1918. Того самого року вибухнуло *Сквирське збройне повстання 1918* проти нім. окупантів і гетьманців. З 1938 С.— місто. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації С. (14.VII 1941—29.XII 1943) в місті з серед. 1943 діяв підпільний райком партії, в районі — партизан. загони.

У місті — з-ди: сироробний, «Сантехвироби», прод. товарів, плодоконсервний та цегельний; швейна ф-ка, трикотажний цех Київ. трикотажної ф-ки ім. Р. Люксембург, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. Н.-д. станція селекції і насінництва овочевих культур Укр. н.-д. ін-ту овочівництва і баштанництва. 2 профес.-тех. уч-ща, 5 заг.-осв., мистецтв та спортивна школи. Будинок культури, 5 клубів, кінотеатр, 6 бібліотек. У С. жив і працював укр. рад. селекціонер Й. Я. *Магомет*. На початку 60-х рр. 19 ст. тут проводив освітню роботу Т. Р. *Рильський*.

СКВИ́РСЬКЕ ЗБРО́ЙНЕ ПОВСТА́ННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Сквирського повіту Київ. губ. проти нім. окупантів і гетьманців. Було складовою частиною повстання, що почалося в серпні 1918 за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету*. С. з. п. почалося 7.VIII виступом селян с. Самгородка, які роззброїли загін *державної варти*. Повстання швидко охопило майже всю пд. і зх. частини повіту. Вночі проти 10.VIII повстанці захопили околиці м. Сквири. 12.VIII поблизу с. Соколового Броду відбувся бій між 1,5-тисячним загоном повстанців і нім. військами. В серед. серпня повстанці захопили містечко Володарку. На той час сили повстанців налічували бл. 5 тис. чол. з кіннотою і артилерією (6 гармат). Окупанти оголосили у Сквирському повіті стан облоги і кинули проти повстанців значні військ. сили, що змусило повсталих відступити в ліси.

СКВИ́РСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Київ. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа бл. 1 тис. км². Нас. 55,0 тис. чол. (1982). У районі — 48 населених пунктів, підпорядкованих міській та 25 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сквира*. С. р. розташований у межах *Придніпровської височини*. Корисні копалини: граніти, глини, каолін, піски. Річки бас. Дніпра — Кам'янка, *Роставиця*, Сквирка, Березанка (прит. Росі). Грунти в основному чорноземні й темно-сірі опідзолені. Лежить у лісостеповій зоні. Ліси (сосна, вільха, дуб, липа, граб) займають 5 тис. га. Підприємства харч., легкої та маш.-буд. і металообр. пром-сті (сквирські сироробний, прод. товарів, плодоконсервний, «Сантехвироби» з-ди, швейна ф-ка). Комбінат побутового обслуговування (Сквира). Провідним у землеробстві є вирощування зернових культур (озима пшениця, ячмінь, кукурудза) і цукр. буряків, у тваринництві — мол.-м'ясне скотарство, свинарство. Площа с.-г. угідь 1981 становила 76,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 71,7 тис. га. У С. р.— 18 колгоспів, 3 радгоспи, 2 міжгосп. підприємства (продукція птахівництва та риба), н.-д. станція селекції і насінництва овочевих культур Укр. н.-д. ін-ту овочівництва і баштанництва (Сквира), райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнична ст. Сквира. Автомоб. шляхів — 278 км, у т. ч. з твердим покриттям — 256 км. У районі — 2 профес.-тех. уч-ща, 30 заг.-осв., мистецтв та спортивна школи; 45 лік. закладів, у т. ч. 6 лікарень. 46 будинків культури і клубів, кінотеатр, 42 кіноустановки, 48 б-к, краєзнавчий музей (с. Шамраївка). У с. Оріховці С. р. народився укр. рад. письменник М. Я. *Зарудний*, у с. Пустоварівці — укр. рад. хірург І. М. *Іщенко*. У С. р. видається газ. «Ленінська правда» (з 1930).

В. Ф. Осипенко.

СКВОРЦО́В Борис Дмитрович (н. 15.X 1928, Хабаровськ) — укр. рад. скрипаль, засл. арт. УРСР (з 1973). Член КПРС з 1954. У 1952 закінчив Київ. консерваторію. З 1953 — у складі струнного *Квартету імені М. В. Лисенка* (2-а скрипка). Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977.

СКВОРЦО́В-СТЕПА́НОВ Іван Іванович [справжнє прізвище — Скворцов, літ. псевдонім — І. Степанов; 24.II (8.III) 1870, Богородськ, тепер м. Ногінськ Моск. обл.— 8.X 1928, Сочі] — рад. держ. і парт. діяч, публіцист, історик, економіст. Член Комуністичної партії з 1896. Н. в сім'ї дрібного службовця. 1890 закінчив Моск. учительський ін-т. У революц. русі з 1891. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. Учасник революції 1905—07 в Москві. Під час Великої Жовтн. соціалістичної революції — член Моск. військ.-революц. к-ту, нарком фінансів у складі першого Рад. уряду. З 1919 — на наук. і видавничій роботі, зокрема 1925—27 — відповідальний редактор «Известий», одночасно з 1926 — директор Ін-ту Леніна при ЦК ВКП(б). Один з редакторів «Большой Советской Энциклопедии». На XIV—XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). Був членом ВЦВК і ЦВК СРСР. Автор праць з питань історії, економіки, наук. атеїзму. Переклав рос. мовою «Капітал» К. Маркса.

І. І. Скворцов-Степанов.

Скереда сибірська. Загальний вигляд рослин і квітка.

Похований на Красній площі в Москві біля Кремлівської стіни.

Г. В. Стрельський.

СКЕЛЕ́Т (від грец. σκελετός, букв.— висохлий), кістяк —сукупність міцних опорних або захисних утворів тіла тварин і людини. Розрізняють зовнішній і внутрішній С. Зовнішній С. властивий деяким одноклітинним, а з багатоклітинних — лише безхребетним тваринам. У одноклітинних зовн. С. складається з органічних речовин (часто просякнутих мінеральними солями), що виділяються зовн. шаром протоплазми. У безхребетних зовн. С. є похідним *ектодерми* і представлений вапнистою *черепашкою* (кишечнопорожнинні, шестипроменеві корали, багатощетинкові черви, плечоногі, молюски), хітиновою *кутикулою* (комахи) або хітиновою кутикулою, просякнутою вапном (ракоподібні). М'язи і внутрішні органи безхребетних прикріплюються до внутрішньої поверхні С. Внутрішній С. властивий усім хребетним та деяким безхребетним (напр., губкам, коралловим поліпам, голкошкірим) тваринам. У безхребетних внутр. С. слабо розвинений і являє собою систему багатоклітинних перетинок і сполучнотканинних утворів з щільними роговими, вапновими або кременевими голками. Лише у головоногих молюсків С. представлений хрящовими елементами, які захищають нервові вузли, очі, органи слуху, рівноваги тощо. У більшості представників хребетних внутр. С. є похідним *ентодерми* і *мезодерми*. Разом з соматичною, або т. з. поперечносмугастою, мускулатурою внутр. С. є осн. складовою частиною локомоторної системи (див. *Локомоція*), а разом з мускулатурою, шкірою та деякими її похідними (роговими і кістковими утворами) замикає порожнини тіла. Внутр. С. у безчерепних (напр., ланцетник) представлений *хордою*; у всіх ін. хребетних хорда доповнюється похідними мезодерми, і С. послідовно замінюється перетинчастим, сполучнотканинним або кістковим; у наземних форм хорда існує лише на стадії *зародкового розвитку*; все більше зростає питома вага кісткової тканини. Починаючи з черепних тварин осьовий С. тіла хордових має ознаки *метамерії* і доповнюється С. голови — *черепом*. У водних форм С. складається з осьового С. (тулуб і хвіст), С. голови, С. плавців (парних і непарних); у наземних тварин — з осьового С. (шийний, грудний, поперековий, крижовий та хвостовий відділи), С. голови та С. грудних і тазових кінцівок з підвішуючими *плечовим поясом* і *тазовим поясом*. До грудного відділу, крім хребців, що являють обов'язкову складову частину всього осьового С., входять ребра і грудна кістка. Крижові хребці у наземних хребетних, як правило, зростаються, утворюючи крижову кістку. Кількість хребців, а також ін. елементів С., як і ступінь їх розвитку, зумовлюються їх функцією. Так, у безногих рептилій (напр., змій) кількість тулубових хребців досягає 400.

У людини С. становить $^1/_5$—$^1/_7$ частину маси тіла (у дітей — більше). Складається гол. чин. з кісткової тканини. Залишки перетинчастого С. можна спостерігати у вигляді сполучнотканинної перетинки протягом 2 років життя (тім'ячко черепа дитини), а хрящові елементи С. зберігаються до 26 років. Осн. компонент С.— *кістка*. У С. налічують бл. 250 кісток (разом із зубами і слуховими кісточками), з яких 204 кістки — парні. Осьовий С. представлений *хребтом*. У черепі людини налічується 55 кісток (більшість — парні). Мозковий відділ розвинений сильніше від вісцерального (лицьового). Верхня кінцівка разом з плечовим поясом складається з 64 кісток і прикріплюється до тулуба: лопатка з допомогою мускулів, ключиця — одним кінцем сполучається з грудною кісткою за допомогою суглоба. Це забезпечує велику рухомість верхньої кінцівки як органу праці. Нижня кінцівка разом з тазовим поясом теж складається з 64 кісток. Тазовий пояс, утворений шляхом зростання 3 парних кісток, забезпечує надійнішу опору для нижньої кінцівки, яка є осн. пасивним компонентом опорно-рухової системи тіла. Більша частина маси тіла припадає на стегнову й великоголінкову кістки і внутр. край стопи нижньої кінцівки, на якій прикріплюється дуже розвинена мускулатура, здатна утримувати тіло в вертикальному стані. Розміри усього С. та його окремих частин зумовлюють розміри тіла, а від співвідношення його частин залежать пропорції С. Розміри і пропорції С. мають значні конституційні, статеві та індивідуальні відмінності. С.— основа локомоторної системи організму, депо мінеральних солей; опосередковано (через кістковий мозок, що заповнює порожнини кісток) С. бере участь у виконанні функції кровотворення та обміну речовин. Аномалії С.— зайві ребра, шестипалість, хвіст тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 240—241.

Л. О. Бабенко.

СКЕЛЯ́СТІ ГО́РИ — в сх. частині *Кордільєр Північної Америки*, в межах Канади і США. Простягаються майже на 3200 км між 60 і 32° пн. ш., шир. до 700 км. Переважні висоти 3000—4000 м, найбільша — 4399 м (г. Елберт). За природними особливостями С. г. поділяють на дві частини. Північні С. г. (між 60 і 45° пн. ш.) характеризуються значною протяжністю хребтів і долин. Південні С. г. розпадаються на систему коротких хребтів, розділених великими платоподібними басейнами. С. г. складені гол. чин. з докембрійських кристалічних порід, які в сх. частині змінюються палеозойськими осадочними відкладами. В С. г. бувають землетруси. Є гейзери і термальні джерела (на плато Єллоустон). Надра гір багаті на кам. та буре вугілля, руди кольорових і рідкісних металів, нафту, золото, срібло тощо. С. г. розташовані у помірному та субтропічному поясах, клімат переважно континентальний. У горах беруть початок найбільші ріки Пн. Америки: Міссурі, Ріо-Гранде, Колумбія, Колорадо та ін. Схили гір вкриті хвойними лісами (на Пн. до 1200—1500 м, на Пд. до 3600 м), вище — субальп. та альп. луками, в улоговинах центр. і пд. частин С. г.— степова рослинність. В С. г. знаходиться відомий *Єллоустонський національний парк*.

Г. Є. Гришанков.

СКЕ́ЛЬСЬКА ПЕЧЕ́РА — карстова печера в Крим. обл. УРСР, у Кримських горах. Довж. 570 м. Складається з системи звужених лазів і великого залу завдовжки 80 м, завширшки 10—18 м і заввишки 10—15 м, розділеного колонами на окремі камери. Утворилася в тектонічній тріщині, заповненій вапняковими відкладами. У печері є підземні озера глиб. до 30 м, рівень яких під час паводків піднімається до вис. 45—50 м. Виявлено місцезнаходження викопних хребетних і багату печерну фауну.

Ю. І. Шутов.

СКЕ́НА (грец. σκηνή, букв.— намет) — одна з трьох основних частин давньогрецького театру (поряд з *орхестрою* та місцями для глядачів). Спочатку тимчасове приміщення, де переодягалися актори, пізніше — місце, де відбувалися вистави. Від С. походить слово *сцена*.

СКЕПТИЦИ́ЗМ (від грец. σκεπτικός, букв. — той, хто досліджує) — філос. концепція, що піддає сумніву можливість достовірного пізнання об'єктивного світу. Як філос. доктрина виник у 4—3 ст. до н. е. в Стародавній Греції. Його родоначальником був *Піррон*, найзначнішими представниками — Енесідем і *Секст Емпірик*. Античні скептики вказували на відносність людського пізнання, на його формальну недоказовість. В епоху *Відродження* М. *Монтень*, П. Шаррон і П. *Бейль* використали С. для боротьби проти середньовічної *схоластики* та теології. У 18 ст. в філософії Д. *Юма* та І. *Канта* С. було доведено до крайньої форми — *агностицизму*. Неможливість наук. пізнання дійсності відстоювали в сер. 19 — на поч. 20 ст. представники *махізму*, *неокантіанства* та ін. ідеалістичних течій. В. І. Ленін назвав модний бурж. С. «мертвою і мертвлячою схоластикою», зазначивши, що його класовий зміст — це «відчай у можливості науково розбирати сучасне, відмова від науки, намагання наплювати на всякі узагальнення, сховатися від усяких „законів" історичного розвитку» (Повне зібр. тв., т. 25, с. 43). У сучас. бурж. філософії С. служить цілям боротьби проти послідовного діалектико-матеріалістичного світогляду.

«СКЕПТИ́ЧНА ШКО́ЛА» — критичний напрям у рос. бурж. історіографії 1-ї пол. 19 ст. Засновник «С. ш.» — М. Т. *Каченовський*, до неї також належали С. М. Строєв, О. М. *Бодянський*, близьким до «С. ш.» був П. М. *Строєв* та ін. Представники «С. ш.» в своїх працях критикували офіц. концепції дворянських істориків, особливо М. М. *Карамзіна*, вказували на необхідність порівняльно-істор. вивчення минулого Росії, критичного ставлення до джерел, перевірки автентичності їхнього тексту і аналізу змісту викладених у них

подій. Піддаючи сумніву правильність положень дворянської історіографії, представники «С. ш.» помилково поширювали своє скептичне ставлення і на документальну базу рос. істор. л-ри, вважаючи, що всі писемні джерела, які стосуються Київ. Русі, виникли нібито далеко пізніше часу її існування, до того ж виключно під впливом іноз. творів і документів. На думку істориків «С. ш.», *літописи* 11—12 ст., «*Руська правда*», «*Слово о полку Ігоревім*» та ін. давні пам'ятки не могли бути істор. джерелами при вивченні Київ. Русі, існування якої «С. ш.» відносила до «легендарного періоду», коли не було ні д-ви, ні письменства. Подальше наук. дослідження давнього періоду історії Росії спростувало ці висновки «С. ш.». Однак критика представниками її дворянсько-монархічної історіографії відіграла позитивну роль.

В. Н. Котов.

СКЕРЕДА́ (Crepis) — рід рослин родини *складноцвітих*. Одно-, дво- або багаторічні трави. В прикореневій розетці листки цілісні, стеблові — надрізані або перистороздільні. Квітки жовті, зібрані в кошики. Плід — сім'янка з чубком з білих волосків. Понад 200 видів, поширений в Європі, Азії, Тропіч. і Пд. Африці та Пд. Америці. В СРСР — бл. 52 видів, з них в УРСР — 13. Ростуть у лісах, степах, на полонинах, болотах. С. сибірська (C. sibirica) — в лісах, по чагарниках Лісостепу.

СКЕ́РЛИЧ (Скерлић) Йован (8.VIII 1877, Белград — 3.V 1914, там же) — серб. критик і літературознавець. Закінчив Белград. ун-т (1899). З 1905 — проф. цього ун-ту і редактор журн. «Српскі књижевні гласнік» («Сербський літературний вісник»). Досліджував літ. процеси в Сербії та Хорватії, найвизначніші явища європ. і світової літератури.

Виступав за реалізм у л-рі й мистецтві. Автор фундаментальних праць «Сербська література XVIII ст.» (1909), «Історичний огляд сербської преси» (1911), «Історія нової сербської літератури» (1914), розвідок-есе про творчість серб. реалістів Я. *Ігнятовича*, М. *Глишича*, С. Ранковича (всі — 1904), Я. Веселиновича (1905), Л. Лазаревича (1906), С. *Сремаця* та В. Ілича (1907), про С. *Марковича* (1910). Йому належать статті про О. Пушкіна, М. Чернишевського, Максима Горького, Марка Вовчка. В ряді статей згадував про творчість Т. Шевченка, М. Козачинського, М. Максимовича, М. Драгоманова, Ю. Федьковича.

В. Г. Гримич.

СКЕ́РЦО (італ. schérzo, букв.— жарт) — муз. п'єса у жвавому стрімкому темпі з характерними ритмічними і гармонічними зворотами. С. відоме з 16—17 ст. Використовується як частина сонатного циклу.

СКЕ́ТЧ (англ. sketch — начерк, ескіз, від грец. σχέδιος — випадковий, імпровізований) — в 19 — на поч. 20 ст. коротка п'єса з двома, рідше з трьома персонажами, побудована на гострих сценічних ситуаціях. Поширений на естраді.

СКИБЕ́НКО Анатолій Никифорович (10.X 1924, Київ — 17.VII 1981, там же) — укр. рад. актор, режисер і педагог, нар. артист УРСР (з 1977). Закінчив Київ. інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. Працював у театрах Дрогобича, Вінниці, Києва, 1954—81 — у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Серед ролей — Харлампій («Не судилось» Старицького), Крячко («Дикий Ангел» Коломійця), Корнваль («Король Лір» Шекспіра). Вистави: «За двома зайцями» М. Старицького, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Тіні» М. Салтикова-Щедріна, «Дванадцята ніч» У. Шекспіра (грав роль Тобі). В 1956—81 викладав у Київ. ін-ті театр. мистецтва ім. І.Карпенка-Карого (з 1978 — професор).

СКИБИ́ЦЬКА Марина Михайлівна [24.II (7.III) 1884, Казань — 29.I 1943, Саратов] — укр. та рос. рад. співачка (меццо-сопрано). В 1907 закінчила Моск. філармонічне уч-ще. Працювала в оперних театрах Києва (1907—08, 1912—23, 1924—26), Харкова (1923—24), Одеси (1927—29), Саратова (1930—41), у Третій пересувній укр. опері (1929—30, Вінниця, Бердичів, Чернігів). У 1938—43 — професор Сарат. консерваторії. Партії: Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Мати («Катерина» Аркаса), Марфа («Хованщина» Мусоргського), Кармен («Кармен» Бізе).

І. М. Лисенко.

СКИБИ́ЦЬКИЙ Михайло Карлович (1793, с. Корчівка, тепер Красилівського р-ну Хмельн. обл.— 1847, там же) — учасник *війни за незалежність іспанських колоній в Америці 1810—26*. Н. в сім'ї дрібного поміщика. На поч. 1824 відбув до Лат. Америки. Учасник битви при Аякучо (9.XII 1824; Верхнє Перу), де було завдано вирішального ударуісп. військам в Пд. Америці. Після закінчення війни служив офіцером у військах Великої Колумбії та Венесуели. Був близьким до С. *Болівара*. Друг і біограф першого президента Венесуели Х. А. Паеса. Брав участь у розробці одного з перших проектів міжокеанського каналу (між Тихим і Атлантичним океанами). В 1832—35 жив у Франції, підтримував тісні зв'язки з політ. емігрантами з Росії. В 1835 повернувся на батьківщину. За наказом *Миколи I* засланий до Вятки як «особа з бунтівної Америки». Через хворобу С. дістав дозвіл повернутися на Україну.

А. А. Стрілко.

СКИ́БОВІ КАРПА́ТИ — див. *Зовнішні Карпати*.

СКИД — різновидність розривних деформацій гірських порід, при яких переміщення блоків порід відбувається по вертикальних або круто похилих тріщинах внаслідок тектонічних процесів. Амплітуда переміщень — від кількох метрів до кількох кілометрів. По лініях С. утворюються *горсти* і *грабени*. На поверхні землі С. утворюють тераси та уступи.

СКИДА́Н Карпо Павлович (р. н. невід.— п. 1638) — полковник запорізьких *нереєстрових козаків*. Під час сел.-козац. повстання 1637 був найближчим соратником *Павлюка*. Влітку 1637 розгорнув діяльність по організації повстання проти польс.-шляхет. загарбників на Лівобережній Україні. Перейшовши на Правобережжя, С. збирав повстанців у містечку Мошнах (тепер село Черкаського р-ну Черкас. обл.). Після поразки повстанців у *Кумейківському бою 1637* та їхньої капітуляції під Боровицею С. пішов на Запоріжжя. Навесні 1638 приєднався до козац. повстання на чолі з Я. *Остряниною* на Придніпров'ї. Під час *Жовнинської битви 1638* С. вирушив на допомогу повстанському військові Д. *Гуні*. Був поранений у бою проти польс.-шляхет. війська, захоплений у полон і, ймовірно, страчений.

СКИНО́СА — річка у межах Молд. РСР і Одес. обл. УРСР, ліва прит. *Когильника*. Довж. 53 км, площа бас. 343 км². Бере початок на пд. схилах *Кодр*. Живлення переважно дощове. На С. споруджено ставки.

«СКИНТЕ́ЙЯ» («Scînteia» — «Іскра») — щоденна газета, ЦО ЦК *Румунської комуністичної партії*. Засн. нелегально 15.VIII 1931. До жовтня 1941 видавалася в підпіллі, потім до 21.IX 1944 не виходила. Видається в Бухаресті.

СКИПИДА́Р, терпентинова олія — складна суміш вуглеводнів, головним чином терпенових (див. *Терпени*). Безбарвна прозора летка рідина з характерним запахом соснового дерева; густ. 855—863 кг/м³; $t_{кип}$ 153—180° С; нерозчинна у воді; добре розчиняється в органічних розчинниках; на повітрі окислюється. Одержують з соснової *живиці* (живичний С.) перегонкою з водяною парою, а також з деревини шляхом сухої перегонки або екстрагування розчинниками. Застосовують як *розчинник* лаків, фарб, жирів, сировину для одержання *камфори*, у медицині тощо.

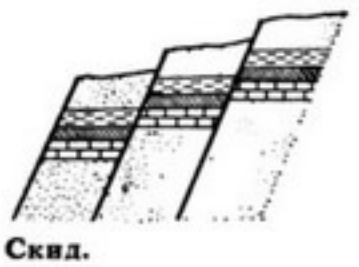
СКИРДА́ Михайло Михайлович (7.I 1905, с. Єлизаветградка, тепер смт Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.— 2.II 1979, Київ) — один з організаторів і керівників підпільного й партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1931. Н. в сім'ї робітника-залізничника. З 1923 працював на з-ці. З 1932 — на парт. роботі в Одес., Микол., Кіровогр. областях. У серпні 1941 — грудні 1943 — секретар Кіровогр. підпільного обкому КП(б)У, командир партизан. з'єднання, що діяло на тер. Кіровогр. обл. З грудня 1943 до серпня 1948 С.— секретар Кіровогр. обкому КП(б)У по кадрах. У 1951 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КП(б)У. В 1951—52 працював в апараті ЦК Компартії України, з 1952 — на відповідальній роботі в МВС УРСР. З 1968 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна, орденом Трудового Червоного Прапора, медалями.

СКИТ — житло християнськогоченця-відлюдника; невеликий православний монастир, що влаштовувався в безлюдній місцевості старообрядцями (див. *Старообрядництво*), які зазнавали переслідувань.

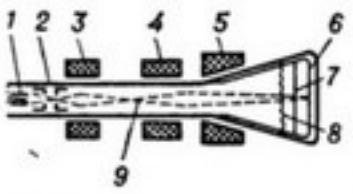
СКИТА́ЛЕЦЬ Степан Гаврилович [справж. прізв.— Петров; 28. X (9.XI) 1869, с. Обшаровка, тепер

А. Н. Скибенко.

Сквд.

Скіатрон:
1 — катод; *2* — колба; *3* і *4* — електромагнітні лінзи; *5* — відхилююча котушка; *6* — екран для візуального спостереження запису; *7* — слюдяний екран; *8* — нитка підігріву для стирання запису з слюдяного екрана; *9* — електронний промінь.

Приволзького р-ну Куйб. обл.— 25.VI 1941, Москва] — рос. рад. письменник. Подорожував по Україні, Бессарабії. В кін. 19 — на поч. 20 ст. співробітничав в газетах Поволжя. Зазнав політ. переслідувань. У 1922—34 жив за кордоном (у Харбіні). Перша повість «Октава» (1900). Автор віршів, оповідань, пройнятих реалістичними і демократичними тенденціями. Автобіографічна трилогія — романи «Дім Чернових» (1935), «Кайдани» (1941), повість «Етапи» (1908, нова ред. 1937) — про шлях до революції людини з народу.
Тв.: Избранные произведения. М., 1955; Повести и рассказы. М., 1960; Избранное. М., 1977.

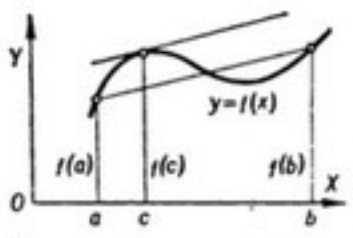
СКІАПАРЕ́ЛЛІ (Schiaparelli) Джованні Вірджініо (14.III 1835, Савільяно, П'ємонт — 4.VII 1910, Мілан) — італ. астроном, іноз. чл.-кор. Петерб. АН (з 1874), почесний член Петерб. АН (з 1904). Закінчив (1854) Турін. ун-т; з 1860 — співробітник, а 1862 — 1900 — директор обсерваторії Брера в Мілані. Розробив теорію метеорів, довів їх зв'язок з кометами. У 1877 під час протистояння *Марса* С. відкрив на його диску темні лінії, які назвав «каналами». Багато років С. займався спостереженнями Меркурія і Венери. Праці його стосуються також історії астрономії, теорії подвійних зір, математики та метеорології.

СКІАТРО́Н [від грец. σκιά — тінь і (*елек*)*трон*] — перетворювач електричного сигналу на світловий; приймальна *електроннопроменева трубка* з темновим (темні лінії на білому фоні) записом зображення. В С. (мал.), на відміну від звичайної електроннопроменевої трубки, застосовують речовини, що темніють у місцях, куди потрапляє електронний промінь. Коли цей промінь перестає діяти, на слюдяному екрані залишається непрозорий темний слід, який можна зберігати протягом тривалого часу (кілька днів, а то й місяців), а в разі потреби стирати. Зображення з слюдяного екрана С. можна візуально спостерігати при яскравому денному освітленні, а також проеціювати на великий екран. С. застосовують у радіолокаційних і телевізійних пристроях відображення інформації. За допомогою С. спостерігали на великому екрані зображення поверхні Місяця.

СКІЛ (грец. Σκύλης; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар 5 ст. до н. е., син царя скіфів Аріапейта і гречанки з м. *Істрії*. Мати прищепила С. любов до грец. культури і звичаїв. С. мав у грец. місті *Ольвії* розкішний будинок, де інколи жив і приносив жертви богам за еллінськими звичаями. Довідавшись про те, що С. брав участь у відправі культу грец. божества *Діоніса*, скіфи повстали проти С. і передали владу його братові Октамасаду. С. утік у Фракію, але був виданий скіфам і страчений ними.

СКІ́ЛЛА (Σκύλλα) — персонаж грец. міфології. Див. *Сциллa і Харібда*.

СКІЛУ́Р (грец. Σκίλουρος; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар 2 ст. до н. е. Пізньоскіфське царство при ньому досягло значного розквіту й об'єднувало степовий Крим та пониззя Пд. Бугу і Дніпра. За часів С. скіфи мали свій флот і прагнули володіти мор. портами. Вони захопили в Зх. Криму *Керкінітіду, Калос-Лімен* та ін. володіння *Херсонесу*, підкорили *Ольвію*, в якій карбували монету з ім'ям царя С. Столицею царства був *Неаполь Скіфський*. Тут знайдено грец. напис з ім'ям царя С. і його мавзолей. Помер під час невдалої війни проти Херсонесу.

Геометричне вираження скінченних приростів формули.

СКІН-ЕФЕ́КТ (від англ. skin — шкіра, оболонка та *ефект*), поверхневе явище — явище неоднорідного розподілу *електромагнітних хвиль* за перерізом провідника. Зумовлений протидією осн. струмові з боку струмів *самоіндукції*, що створюються електронами провідності всередині провідника. Відаль, на якій амплітуда хвилі зменшується в *е* разів, наз. глибиною проникнення або скін-шаром. Залежно від співвідношення між товщиною скін-шару δ, що характеризується частотою струму й властивостями матеріалу, та *довжиною вільного пробігу* l електронів розрізняють нормальний С.-е. ($\delta \gg l$) і аномальний С.-е. ($\delta \ll l$). Скін-ефект проявляється в *металах, плазмі* тощо. Широко застосовується на практиці. Зокрема, на С.-е. грунтується дія електромагн. екранів, поверхневе гартування сталевих виробів.

СКІ́ННЕР (Skinner) Беррес Фредерік (н. 20.III 1904, Саскуеханна, шт. Пенсільванія, США) — американський психолог, один з провідних представників сучас. *біхевіоризму*. Проф. (з 1939) ун-тів Міннесоти, Індіани й Гарварда. Член Нац. АН США. Гол. поняття психологічної теорії С.— «оперантне» (від «операція») *навчення*, згідно з яким організм набуває нових реакцій, завдяки тому, що сам підкріплює їх, і лише після цього зовн. стимул викликає реакцію. На відміну від «радикального» біхевіоризму шукав джерела стимуляції поведінки в самому організмі. У творі «Про біхевіоризм» (1974) зробив методологічний підсумок біхевіористичного напряму, об'єктивно показавши його неспроможність. С.— автор ідеї *програмованого навчання*, йому належать також праці в галузі психології особистості, соціального життя.
В. А. Роменець.

СКІНЧЕ́ННИХ ПРИ́РОСТІВ ФО́РМУЛА, формула Лагранжа— одна з основних формул *диференціального числення*. Для функції $y = f(x)$, яка неперервна на відрізку $[a, b]$ і має похідну в кожній точці інтервалу (a, b), за С. п. ф. виконується рівність $f(b) - f(a) = (b - a) f'(c)$, де c — деяка точка з інтервалу (a, b). Геометрично (мал.) С. п. ф. виражає, що на кривій $y = f(x)$ існує така точка $(c; f(c))$, в якій *дотична пряма* паралельна до хорди, що проходить через точки $(a; f(a))$ і $(b; f(b))$. С. п. ф. встановив 1797 Ж. Л. *Лагранж*.

СКІНЧЕ́ННИХ РІЗНИ́ЦЬ ЧИ́СЛЕННЯ — розділ математики, в якому вивчаються *функції* при дискретній (перервній) зміні аргументу; дискретний аналог *математичного аналізу*. Нехай функція $y = f(x)$ набирає послідовності значень $y_0 = f(x_0)$, $y_1 = f(x_1)$, ..., $y_k = f(x_k)$, ... в точках $x_0, x_1, \ldots, x_k, \ldots$ ($x_k = x_0 + kh$, k — ціле, h — стале). Тоді с к і н ч е н н и м и р і з н и ц я м и функції $f(x)$ наз. вирази: $\Delta y_k \equiv \Delta f(x_k) = y_{k+1} - y_k$ (1-го порядку), $\Delta^2 y_k \equiv \Delta^2 f(x_k) = \Delta y_{k+1} - \Delta y_k$ (2-го порядку), ..., $\Delta^n y_k \equiv \Delta^n f(x_k) = \Delta^{n-1} y_{k+1} - \Delta^{n-1} y_k$ (n-го порядку). Аналогія між С. р. ч. і матем. аналізом випливає із *скінченних приростів формули*. Її використовують як для набл. розв'язування (*чисельні методи*) *диференціальних рівнянь*, задач *варіаційного числення* тощо, так і для доведення (т. з. прямі методи) існування розв'язків цих задач. С. р. ч. ділиться на 3 гол. частини. 1) В и в ч е н н я р і з н и ц ь (аналог *диференціального числення*). Одним з важливих застосувань різниць є інтерполяція за допомогою *інтерполяційних формул*. 2) П і д с у м о в у в а н н я, точне або наближене (аналог *інтегрального числення*). Якщо є функція $F(x)$, для якої $\Delta F(x) = f(x)$, то $\sum_{j=0}^{n-1} f(x_0 + jh) = F(x_0 + nh) - F(x_0)$. Існують формули, що виражають похідні й інтеграли функції через *ряди* її різниць різних порядків. 3) Р о з в ' я з у в а н н я р і з н и ц е в и х р і в н я н ь (аналог диференціальних рівнянь). Напр., рівняння з одним аргументом $F[x, f(x), \Delta f(x), \ldots, \Delta^k f(x)] = 0$ зводиться до рекурентної формули, з якої поступово обчислюють $f(x)$.
Літ.: Березин И. С., Жидков Н. П. Методы вычислений, т. 1. М., 1966; Гельфонд А. О. Исчисление конечных разностей. М., 1967; Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров. Определения, теоремы, формулы. Пер. с англ. М., 1977.

СКІП (англ. skip) — саморозвантажувальний короб для сипких вантажів, що рухається за допомогою канатів по рейках або інших напрямних пристроях скіпового *підйомника*. Розрізняють С. перекидні, з донним розвантаженням і з відкидною задньою стінкою. С. застосовують для піднімання корисних копалин та пустої породи по вертик. або похилих *шахтних стовбурах* (див. також *Рудникове транспортування*), переміщення гірничої маси з *кар'єрів*, завантажування *шихти* у доменні печі (див. *Доменне виробництво*), вагранки тощо.

СКІРГА́ЙЛО Ольгердович (1354—96) — литовський князь, брат *Ягайла* і його сподвижник у боротьбі проти *Кейстута* і *Вітовта* за великокнязівську владу в Литві. В 1384 вів успішну боротьбу проти *Тевтонського ордену*. Сприяв укладенню *Кревської унії 1385*. У 1388 став намісником Ягайла у Литві, звідки 1392 його вигнав Вітовт. З 1395 — намісник польс.-лит. уряду в Києві.

СКІФ (англ. skiff) — спортивний човен для академічного веслування; різновид *академічного судна*. Відзначається граничною легкістю конструкції, обладнаний виносни-

ми кочетами для весел, рухомими сидіннями, упорами для ніг. Обводи округлі з відношенням довжини до ширини від 25 : 1 до 35 : 1. Обшивка — з полірованого листового матеріалу — *шпону* цінних порід дерев, пластиків тощо.

СКІФИ, скіти, сколоти — загальна назва споріднених племен пн.-іран. мовної групи індоєвропейської сім'ї, що жили у 7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. у Пн. Причорномор'ї. Осн. писемними джерелами про С. є свідчення античних авторів (*Геродота, Гіппократа* та ін.) і тексти Старод. Сходу. Питання про походження С. не розв'язане. Поряд з думкою про їхній прихід у Пн. Причорномор'я з глибин Азії у 7 ст. до н. е. поширена версія про місцеве (автохтонне) походження скіфської культури від племен *зрубної культури* пізнього *бронзового віку,* які населяли степову та лісостепову зони Пн. Причорномор'я. В 7 ст. до н. е. С. витіснили з степів Пн. Причорномор'я *кіммерійців,* разом з якими вони брали участь у великих істор. подіях у Передній Азії, дійшли до кордонів Сирії. На чолі з царями Бартатуа (Партатуа) і Мадієм С. бл. 30 років панували у Перед. Азії. Наприкінці 7 — на поч. 6 ст. до н. е. С. повернулися на Пн. Кавказ і в степи Пн. Причорномор'я. В Пн. Причорномор'ї С. утворили велике політ. об'єднання *Скіфію,* до якої входили степові скіфські й нескіфські племена Лісостепу, підкорені С. З числа племен, які населяли Скіфію, згідно з Геродотом, власне С.-іранцями були насамперед степові кочовики-скотарі — т. з. С. царські і С.-кочовики, які жили на Сх. від нижньої течії Дніпра. Осілі землеробсько-скотарські племена — т. з. С.-землероби — жили в Лісостепу на Сх. від Дніпра. У Лісостепу між Дністром і Дніпром локалізувалися т. з. С.-орачі. Значною подією в історії С. була війна проти перс. царя Дарія I (бл. 512 до н. е.; див. *Дарія похід на скіфів*). С. постійно вели війни проти сусідів, особливо проти фракійців (з 5 ст. до н. е.). Це призвело до зіткнення з Македонією. В 339 до н. е. у битві з царем *Філіппом II* Македонським С. зазнали поразки. В бою загинув скіфський цар Атей. У 331 до н. е. 30-тисячне військо Зопіріона — полководця *Александра Македонського* було повністю знищене С. (див. *Зопіріона похід на скіфів*). Тер. Скіфії, що фактично охоплювала майже всю територію сучас. УРСР, після вторгнення *сарматів* у Пн. Причорномор'я в 3 ст. до н. е. зменшилася до районів Нижнього Придніпров'я та Криму, де С. утворили д-ву — Малу Скіфію. Столицею її став *Неаполь Скіфський.* С. за царювання *Скілура* і *Палака* намагалися встановити своє панування на всьому Кримському п-ові, але подолати опір *Херсонесу* і *Боспорської держави* вони не змогли. Втративши свою перевагу, С. поступово розчинилися в сарматському середовищі. С. мали міцну військ. орг-цію. Воїнами були всі дорослі чоловіки та значна частина жінок. Скіфський комплекс захисного озброєння (шоломи, панцирі, бойові пояси, щити, ножний обладунок, засоби захисту бойового коня) та наступальної зброї (лук і стріли, списи, мечі й кинджали, бойові сокири, *праща* та ін.) був найдосконалішим для того часу.

С. створили оригінальну й високу культуру, що входила до ареалу культур скіфо-сибірського типу і впливала на культуру сусідніх народів. Знайомство з високорозвинутими культурами Переднього Сходу, античним світом яскраво позначилися на культурі С. Скіфське суспільство характеризувалося глибокою соціально-екон. диференціацією. Соціальну верхівку становила могутня у військ. відношенні скіфська знать, що зосереджувала в своїх руках значні багатства. Осн. виробниками були вільні общинники — скотарі та землероби. Населення, що залежало від С., платило їм данину і брало участь у війнах на боці С. Певну роль відігравало *рабство.* Релігія С. антропоморфізувала богів, які уособлювали явища природи, родючість землі. Деяким богам ставили жертовники (напр., богові війни Аресу).

Мистецтво скіфів Пн. Причорномор'я (7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.) мало кілька етапів розвитку. Твори С. виконано переважно в *«звіриному стилі»*. Найдавнішими його пам'ятками на тер. України є різьблені платівки з кістки з зображенням оленів і птахів (*Жаботинські кургани і поселення,* кін. 7 ст. до н. е.). Розквіт мистецтва С. припадає на 6—4 ст. до н. е. (зображення диких і фантастичних тварин на зброї та кінській збруї). Згодом у ньому з'явилися грец. мотиви (*пальмета*). Скіфське мистецтво 4—3 ст. до н. е. відоме з пам'яток курганів *Солоха, Чортомлик* та ін., в яких знайдено налуччя, вази, діадеми з коштовних металів з зображенням людей та скіфських богів, сцен з життя скіфів і античних героїв, боротьби звірів. У 3 ст. до н. е. в мистецтві С. образи тварин схематизувалися до орнаменту. З 7 ст. до н. е. збереглися зразки монументальної скульптури (*баби кам'яні*). Подальший розвиток скіфського мист. (3—2 ст. до н. е.) пов'язаний зі скіфською державою на тер. Криму, де розвивалася міська культура (кам'яний мавзолей у Неаполі Скіфському, кам'яні стели, фресковий живопис). Мистецтво С. мало вплив і на пізніший розвиток мистецтва Пн. Причорномор'я та Сх. Європи, аж до пізнього середньовіччя. Пам'ятки скіфського мистецтва зберігаються в істор. музеях Москви і Києва, а також у ДЕ в Ленінграді. Іл. див. на окремому аркуші, с. 288—289, а також до ст. *«Звіриний стиль»*, т. 4, с. 241; на окремих аркушах до статей *Литво художнє*, т. 6, с. 448 — 449, *Міфологія. Неаполь Скіфський*, т. 7 с. 432—433.

Літ.: Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе, т. 1—2. СПБ, 1893—1906; Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967; Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968; Черненко Е. В. Скифский доспех. К., 1968; Граков Б. Н. Скифы. М., 1971; Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. М., 1979; Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. К., 1975; Скифия и Кавказ. К., 1980; Черненко Е. В. Скифские лучники. К., 1981; Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966; Артамонов М. И. К вопросу о происхождении

Скіфи. Золота платівка із зображенням орла та лані з 2-го Семибратнього кургану в Краснодарському краї. 5—4 ст. до н. е. ДЕ в Ленінграді.

СКІФІЯ
АНДРОФАГИ
МЕЛАНХЛЕНИ
НЕВРИ
БУДИНИ
СКІФИ-ЗЕМЛЕРОБИ
СКІФИ-ОРАЧІ
СКІФИ
АЛАЗОНИ
КАЛЛІПІДИ
АГАФІРСИ
ФРАКІЙЦІ
ТАВРИ
ПОНТ ЕВКСІНСЬКИЙ
Кургани
Городища
Скорочення:
Гл. — Іллічівське
М. — Мелітопольський
Г. м. — Гайманова могила
Сучасні кордони Української РСР
Неаполь Скіфський
Херсонес
Ольвія
Тіра
Чортомлик
Кам'янське
Бердянський
Кіммерійський
Кіммерійські
Кіммерійська
Кіммерійський
Кіммерійська
Кіммерійські
Кіммерійський
Кіммерійська
Кіммерійські
Кіммерійський
Кіммерійська
Кіммерійські

Скіфи. Мідне навершя, прикрашене зображенням тварини, з Чмирового кургану в Запорізькій області. 4 ст. до н. е. Історичний музей УРСР у Києві.

скифского искусства. В кн.: Сообщения Государственного Эрмитажа, т. 22. Л., 1962; Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1972; Древности Степной Скифии. К., 1982. *Є. В. Черненко* (історія).

СКІ́ФІЯ, Скітія — давня країна на території степової і лісостепової частин сучасної УРСР. Назву дістала від племен *скіфів*, які панували тут у 7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. За свідченням *Геродота*, С. займала територію від Дунаю до Дону, від гір Криму до зони лісів. Геродот описував С. у вигляді квадрата, кожна з сторін якого дорівнювала бл. 700 км. На Зх. С. межувала з *Фракією* та землями агафірсів, на Пн.— з *неврами, андрофагами* і *меланхленами*, на Сх.— з савроматами (див. *Сармати*), у передгір'ях Криму — з *таврами*. На берегах Чорного та Азовського морів існували *античні держави Північного Причорномор'я*. Після повернення скіфів з Передньої Азії в степи Пн. Причорномор'я в них виникло велике політ. об'єднання — С., в якому панівну роль відігравали скіфи-кочовики. Залежне від них осіле населення сплачувало данину, брало участь у війнах на боці скіфів, частково зберігаючи певну самостійність. За свідченням Геродота, С. поділялася на окремі області (номи). Під тиском сарматів, які у 3 ст. до н. е. почали переходити Дон, тер. С. зменшилася. Вона обмежувалася нижнім Подніпров'ям і Кримом — т. з. Мала С. Столицею її був *Неаполь Скіфський*. Малою С. називали також скіфську д-ву, що виникла в кін. 3 ст.до н. е. в Добруджі (тепер на тер. Румунії). В кін. 2 — на поч. 3 ст. н. е. С. як політ. об'єднання перестала існувати. Але назва «Скіфія» щодо тер. Пн. Причорномор'я зберігалася і в пізніші часи (напр., у «*Повісті временних літ*» згадується Велика Скуф). Пам'ятками С. є численні кургани і городища на тер. степової і лісостепової частин УРСР — *Басівське городище, Більське городище, Жаботинські кургани і поселення, Гайманова могила, Кам'янське городище*, городище *Караван, Краснокутський курган, Куль-Оба, Мелітопольський курган, Мельгуновський курган, Немирівське городище, Оксютинецькі кургани, Олександропільський курган, Пастирське городище, Шарпівське городище*, кургани *Солоха, Старша могила, Товста могила, Чортомлик*. Карта, с. 221.

Є. В. Черненко.

СКІ́ФСЬКА МО́ВА — 1) У широкому розумінні — мова *скіфів*, тобто всіх скіфських племен, що кочували в 1-му тис. до н. е. на території від Алтаю на Сх. і до Дунаю на Зх. 2) У вузькому розумінні — мова сколотів — скіфських племен, про яких згадує *Геродот* у своїй «Історії». Вважають, що С. м. належить до *іранських мов* індоєвроп. сім'ї. До нас дійшло чимало скіфських власних назв, імен скіфських божеств, геогр. назв тощо, які збереглись у грец. написах з Пн. Причорномор'я, а також т. з. скіфських глос, що їх згадано в Геродота й ін. античних авторів. Геродот указував на спорідненість С. м. з мовою савромат'ів (див. *Сармати*). Нащадками мови скіфо-савроматських племен є согдійська, аланська й *осетинська мови*.

Літ.: Абаев В. И. Скифский язык. В кн.: Абаев В. И. Осетинский язык и фольклор, в. 1. М.—Л., 1949; Білецький А. О. Проблема мови скіфів. «Мовознавство», 1953, т. 11.

А. О. Білецький.

СКІ́ФСЬКА ПЛАТФО́РМА — тектонічна структура на Пд. Сх. Європи. Міститься в межах СРСР (УРСР, РРФСР), Польщі та Румунії, частково — акваторій Азовського і Чорного морів, між *Східно-Європейською платформою, Карпатською складчастою системою*, горами Добруджі, *Кримською складчастою системою* і *Великим Кавказом*. Простягається у вигляді дугоподібної смуги (шир. від 30 км у Передкарпатті до 100—120 км в акваторії Азовського м.), слабо вигнутої в пд.-зх. напрямі. В будові С. п. виділяють два структурні поверхи — фундамент і чохол. Фундамент платформи складається із зім'ятих у складки різних за віком комплексів вулканогенно-осадочних геол. відкладів, послідовно деформованих у байкальську епоху (див. *Докембрійські епохи складчастості*), в епохи *каледонської складчастості, герцинської складчастості* й місцями *кіммерійської складчастості*. Між цими різновіковими комплексами порід є ділянки (ядра) *метаморфічних гірських порід* (гнейси, кристалічні сланці тощо), які виникли у ранньому—серед. протерозої. Цей тип фундаменту дає підставу віднести С. п. до категорії молодих платформ і провести чітку межу між нею і давньою Сх.-Європейською платформою. Чохол складається з осадочних, частково вулканогенних, гірських порід. Формування осадочного чохла С. п. на давніших ділянках фундаменту почалося у пізньому протерозої; починаючи з пізньоюрської епохи і понині нагромадження осадочних відкладів чохла відбувається на всій площі цієї платформи. Як правило, породи чохла слабо дислоковані (див. *Дислокації*), місцями, особливо в зонах *розривів тектонічних*, є складки гірських порід, подібні до геосинклінальних (див. *Геосинкліналь*). Потужність відкладів чохла від 200—300 до 10 000 м. До мезозойської ери С. п. мала значно більші розміри і охоплювала територію між нинішніми Адріатичним, Чорним і Каспійським морями. З геол. відкладами С. п. пов'язані родовища нафти і газу, буд. матеріалів, мінеральні і термальні води. *Ю. М. Довгаль.*

СКЛАВІ́НИ, склавени (грец. Σκλαβήνοι) — назва, що її вживали візантійські автори 6—8 ст. щодо зх. слов'ян на відміну від *антів* (сх. слов'ян). Тер. С. охоплювала землі на Зх. від Дністра та частину Подунав'я (пд. Польща, Словаччина, Трансільванія, Мунтенія, Ольтенія). В 1-й пол. 1-го тис. н. е. С. перебували на стадії, перехідній від первіснообщинного ладу до класового суспільства. В них були розвинуті орне хліборобство й скотарство, ремесло відокремлювалося від с. г., розвивалася торгівля. С. утворили сильне міжплемінне об'єднання держ. типу. В 2-й пол. 6 ст. потрапили під владу *аварів*, і їхнє політ. об'єднання розпалося.

СКЛАД — найкоротший відтинок усного *мовлення*, який складається з одного чи кількох звуків. С. виділяється з мовного потоку як фонетична єдність відповідно до закономірностей і норм звукової системи певної мови. Звук, що перебуває в центрі такої фонетичної єдності, наз. складовим (складотворним, складотворчим), а решта звуків — нескладовими. С., що закінчується на складовий звук, наз. відкритим (во-да), а той, що закінчується на нескладовий,— закритим (бон-дар, дав, гай). Звичайно складовими є голосні звуки. У деяких мовах складовими є й сонорні приголосні r, l та ін. (напр., у чес. мові — prst — «палець», vlk — «вовк»). У кожній мові є своєрідності в творенні С. і складоподілі. В давньорус. мові діяла тенденція до відкритого складу. В сучасних східнослов'ян. мовах, у т. ч. й українській, С. бувають відкриті й закриті.

М. Ф. Наконечний.

СКЛАД ЗЛО́ЧИНУ — сукупність встановлених кримінальним законом ознак, що визначають певне суспільно небезпечне діяння як *злочин*. В рад. кримінальному праві наявність С. з. є єдиною підставою відповідальності. Відсутність у діянні особи хоч би однієї з ознак, що входять до С. з., позбавляє ці діяння властивостей злочину, а отже, і виключає можливість притягнення особи, що його вчинила, до *відповідальності кримінальної*. С. з. містить чотири групи ознак: ознаки, що характеризують об'єкт злочину, тобто те, на що посягає злочинець; ознаки, що стосуються суб'єкта злочину, тобто особи, яка вчинила злочин; ознаки, що характеризують об'єктивну сторону злочину; ознаки, що стосуються суб'єктивної сторони злочину. Ознаки С. з. визначені як у конкретних статтях Особливої частини кримінальних кодексів союзних республік, так і в Заг. частині цих кодексів. Питання, пов'язані з суб'єктом злочину,— його віком, *осудністю*, як і питання визначення об'єктивної сторони при підмовництві, пособництві або організації злочину (див. *Співучасть*), а також при незакінченій злочинній діяльності визначаються в Заг. частині Кримінального кодексу. Всі передбачені законом ознаки С. з. у своїй сукупності визначають характер і ступінь сусп. небезпеки конкретного злочину. Лише встановлення повної відповідності між фактичними обставинами справи й ознаками, що за законом утворюють С. з., є умовою правильної *кваліфікації злочину* і забезпечення *законності* при відправленні *правосуддя* в кримінальних справах.

Ф. Г. Бурчак.

СКЛАДА́ЛЬНА МАШИ́НА, наборна машина — поліграфічна машина для виготовлення текстових *друкарських форм*. Перші С. м. (початок 19 ст.) механізували складання рядків тексту з окремих *літер*. У 1822 англ. дослідник У. Черч побудував літероскладальну

машину з клавіатурою. Пізніше (1866—67) рос. винахідник П. П. Княгининський створив першу в світі літероскладальну машину з програмним керуванням від *перфораційної стрічки*. За принципом формування тексту розрізняють С. м. складально-ливарні (див. *Лінотип, Монотип*), складально-друкарські (див. *Складально-друкарська машина*) та фотоскладальні (див. *Фотоскладальна машина*). Залежно від ступеня механізації *складального процесу* С. м. бувають напівавтоматичні (функції складача зводяться в осн. до роботи на клавіатурі) та автоматичні (машини діють за програмою, записаною на перфострічці або ін. машинному носії інформації). Продуктивність швидкісних складальних автоматів, де зображення знаків формується за допомогою *електронопроменевих трубок*, — понад 1000 знаків за секунду. Перспективні С. м. з використанням лазерної техніки.

СКЛАДА́ЛЬНІ ПРОЦЕ́СИ, наборні процеси — сукупність процесів виготовлення текстових *друкарських форм*. Розрізняють С. п. ручні та машинні (механізовані), у т. ч. фотоскладальні та складально-друкарські. Ручним способом, використовуючи *літери* та *пробільні матеріали*, які зберігаються в *касі складальній*, набирають в основному складні частини видання — заголовки, таблиці та формули. Машинний спосіб передбачає застосування складально-ливарних машин (див. *Лінотип, Монотип*). Одержувані за їх допомогою металеві форми придатні для безпосереднього друку або стереотипування (див. *Стереотипія*). Фотоскладальний спосіб полягає в одержанні *діапозитивів* (*негативів*) шпальт, що їх використовують для виготовлення друкарських форм *контактним копіюванням*. За цим способом текст складають на *фотоскладальній машині*. За складально-друкарським способом (див. *Складально-друкарська машина*) текст складають на плівці (текстові діапозитиви), папері (видавничі оригінали-макети) або безпосередньо на формному матеріалі, після обробки якого одержують друкарську форму. При ручному та машинному способах, крім складання тексту, заголовків, таблиць та формул, вдаються до *верстки* або монтажу діапозитивів (негативів) на плівку (верстка і монтаж виконуються за розміткою видавничого оригіналу або згідно з *макетом*), а потім до *коректури* та правки. Застосування фотоелектронних автоматів, електронних обчислювальних машин, зчитуючих пристроїв та ін. технічних засобів дає змогу повністю автоматизувати складальні процеси.

Літ.: Колосов А. И. Наборные и стереотипные процессы. М., 1977; Ремизов Ю. Б. Фотонаборные процессы. М., 1981; Справочник технолога-полиграфиста, ч. 1. Наборные процессы. М., 1981.

СКЛАДА́ЛЬНО-ДРУКА́РСЬКА МАШИ́НА, наборно-друкарська машина — машина, що виготовляє (друкує) на прозорій плівці, папері або ін. формному матеріалі *друкарські форми* для відтворення тексту; різновид *складальної машини*. Перший зразок складально-друкарської машини створив 1870 рос. винахідник М. І. Алісов. У *шрифту* С.-д. м., на відміну від шрифту друкарських машинок, різна ширина літер, за своїм накресленням він наближається до друкарського. Осн. частина сучасної С.-д. м.— друкуючий механізм з клавіатурою. Найпоширеніші С.-д. м. ті, у яких клавіатура з'єднана з сферичним шрифтоносієм (на ньому розміщені рельєфні друкарські знаки). Є С.-д. м. з кодуючим та лічильним пристроями. Продуктивність ручних С.-д. м. досягає 700 знаків за хвилину, автоматичних — понад 1000.

СКЛАДА́ННЯ МАШИ́Н — з'єднування у певній послідовності деталей і складальних одиниць (незалежно з'єднуваних машинних частин) в процесі виготовлення машини. Є завершальною стадією виробництва машин, забезпечує їхню дію згідно з призначенням. Послідовність (маршрут) операцій С. м. визначається на основі аналізу просторового взаємозв'язку деталей у складальній одиниці і в машині, умов їхнього з'єднування і функціонування, процесів, що впливають на якість машини. Цю послідовність відбивають на технологічній схемі, де зазначено найменування елемента машини, його індекс (відповідно до номера на кресленнях і в *специфікаціях*), кількість таких елементів у машині. С. м. буває за принципом повної або обмеженої *взаємозамінності* деталей, з їх сортуванням по групах, з застосуванням мех. *компенсаторів*, з індивідуальним припасовуванням спряжуваних деталей за місцем. Розрізняють С. м.: типове (типових, тобто однорідних складальних одиниць і машин), групове (групи різнорідних машин) та індивідуальне; вузлове та загальне; потокове (див. *Потокова лінія*), застосовуване у масовому виробн., і стаціонарне, що ним користуються у виробн. одиночному і дрібносерійному. Супроводиться воно виконанням певного обсягу *слюсарних робіт*. При С. м. використовують *домкрати, контрольно-вимірювальні засоби*, спеціальні плити тощо. Об'єкти складання переміщують вручну (напр., по *рольгангу*) або за допомогою *конвейєрів* та ін. мех. засобів. Важкі (нерухомі) об'єкти складають на розміщених у лінію нерухомих *стендах*. Остаточною операцією С. м. є тех. контроль (див. *Технічний контроль виробництва*). Трудомісткість С. м. становить бл. 30% заг. трудомісткості виготовлення машин. У масовому і великосерійному виробн. вона дещо менша, в одиничному і дрібносерійному виробн. досягає 50%. Впровадження методів та засобів механізації й автоматизації складання (складальних *автоматів, автоматичних ліній, роботів*) дає змогу підвищувати продуктивність праці в 5—10 разів, зменшувати кількість робітників-складальників, знижувати собівартість складальних робіт у 1,5 — 2 рази.

Літ.: Основы технологии машиностроения. М., 1977; Новиков М. П. Основы технологии сборки машин и механизмов. М., 1980.

В. М. Давигора.

СКЛА́ДЕНЕ ЧИСЛО́ — число *натурального ряду*, що не є *простим числом*. Кожне С. ч. можна подати у вигляді добутку простих чисел. Див. *Розкладання на множники*.

«СКЛА́ДКА» — укр. літ.-худож. альманах. Вийшло 4 випуски (1887, 1893, 1896 — в Харкові, 1897 — в Петербурзі). Перші два випуски редагував В. *Александров*, наступні — К. *Білиловський*, який планував перетворити альманах на регулярне щорічне видання. Намір цей через цензурні утиски не здійснився. В альманасі друкувалися худож. твори В. Александрова, К. Білиловського, І. Франка, П. Грабовського, І. Нечуя-Левицького, Я. Щоголева, Лесі Українки, М. Кропивницького, Б. Грінченка, В. Самійленка, А. Кримського, Д. Мордовця, М. Вороного, Я. Жарка та ін., фольклорні записи і етногр. нариси, переклади з Гомера, Ф. Шіллера, Г. Гейне, М. Лермонтова, Ф. Прешерна та ін.

П. М. Федченко.

«Складка». Титульна сторінка альманаху.

СКЛА́ДНА ПРА́ЦЯ — *праця*, що вимагає спеціальної підготовки, кваліфікації працівників. С. п. створює за одиницю часу більшу *вартість*, ніж *проста праця*.

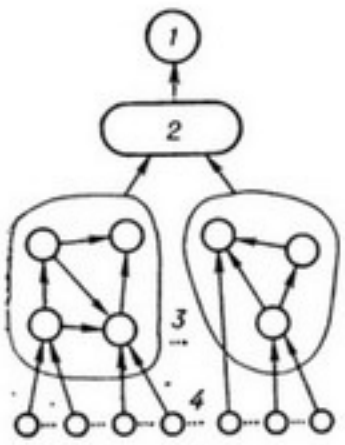
СКЛА́ДНЕ РЕ́ЧЕННЯ — синтаксична одиниця, що являє собою поєднання за допомогою певного граматичного зв'язку двох або більше простих речень. Граматичний зв'язок між *простими реченнями*, що становлять його осн. структурні частини, виражається в С. р. сполучниками та сполучними словами й супроводиться відповідною інтонацією. За характером синтаксичних відношень і типом граматичного зв'язку структурних частин С. р. поділяють на складносурядні, в складі яких прості речення формально незалежні і з'єднані *сурядним зв'язком*, і складнопідрядні, відношення простих речень у яких ґрунтуються на синтаксичній залежності й *підрядному зв'язку* між ними. Окремий тип С. р. становлять безсполучникові, у яких синтаксичні відношення простих речень здебільшого співвідносні з складнопідрядними та складносурядними реченнями, але граматичний зв'язок між ними здійснюється не сполучниками і сполучними словами, а лише інтонацією та відповідним оформленням присудків.

М. А. Жовтобрюх.

СКЛАДНИ́Й О́ПІР — в опорі матеріалів — напружений стан, що виникає у стрижні, брусі або ін. пружному тілі під впливом двох або більше найпростіших *деформацій*: *розтягу-стиску* і *згину*, *кручення* і згину, косого згину тощо. Методика визначення *напружень*, деформацій і *переміщень* при С. о. у межах *Гука закону* і при малих деформаціях ґрунтується на припущенні, що вони не залежать від послідовності прикладання зовн. сил (принцип незалежності дії сил). Визначають напруження, деформації і переміщення від кожної системи сил, що спричинюють найпростіші дефор-

мації, окремо, після чого одержані результати підсумовують. С. о. виникає у валах, болтах та колонах — при позацентровому стиску (або розтягу), у стрижнях некруглого перерізу, що зазнають дії крутних і згинальних моментів, тощо. *Г. В. Ісаханов.*

СКЛАДНІ ДО́БРИВА — *мінеральні добрива*, які містять у собі не менше двох поживних для рослин елементів. На відміну від *мішаних добрив*, що являють собою просту суміш в одному добриві двох або кількох поживних елементів, С. д. є здебільшого хім. сполукою цих елементів або їхнім сплавом. Особливістю С. д. є висока концентрація в них поживних елементів. Вони майже безбалластні. Чим вища концентрація поживних речовин у С. д., тим менші витрати на транспортування, зберігання і внесення в грунт, які при використанні низькоконцентрованих добрив перевищують вартість виробництва їх. До С. д. належать моно- і діамонійфосфат, амонізований суперфосфат (фосфорно-азотні добрива), калійна та калійно-аміачна селітра, потазот (азотно-калійні добрива), метафосфат калію (фосфорно-калійні добрива), *нітрофос*, *амофос* тощо. *Літ.:* Смирнов П. М., Муравин Э. А. Агрохимия. М., 1981. *В. П. Ніжко.*

Складні системи керування (структурна схема): *1* — мета керування; *2* — керування взаємодією підсистем; *3* — керування структурою підсистем; *4* — керування динамікою елементів.

СКЛАДНІ СИСТЕ́МИ КЕРУВА́ННЯ — організована певним чином сукупність взаємодіючих елементів і підсистем, в якій формуються рішення в умовах невизначеності і здійснюються вироблювані діяння на об'єкт керування залежно від його стану і заданих цілей. С. с. к.— осн. об'єкт досліджень *систем загальної теорії*. Прикладами С. с. к. є *системи керування* виробничо-екон. комплексами, процесами створення нової техніки, збереження навколишнього середовища, цілеспрямованого розвитку біол. популяцій тощо. Складність як об'єктивна властивість систем керування вноситься незапрограмованою зміною цілей, неминучою неповнотою *інформації* про стан об'єктів керування, кількістю взаємозв'язків між елементами та підсистемами різної фіз. природи. Розв'язування проблем керування складними *системами* стало можливим у серед. 50-х рр. 20 ст. з розвитком теорії систем, методів *кібернетики*, зокрема *кібернетики технічної*, і створенням ЕОМ — сучас. засобів обробки інформації та автоматизації обчислень. Щоб формально описувати складні об'єкти та розв'язувати задачі керування, розроблено принципово нові матем. моделі (див. *Моделювання математичне*) й методи побудови розв'язків. Дослідженням цих задач займаються сучас. теорія керування, *системний аналіз*, теорія оптимізації. В проектуванні С. с. к. успішно застосовують системні методи, які є основою автоматизації цього процесу, оскільки розв'язувати такі задачі традиційними методами неможливо. Якщо в конструюванні машин проектні рішення виражаються в базисі елементів (деталей), то проектне рішення С. с. к. необхідно спочатку сформувати в базисі системних властивостей (координованості, досяжності, стійкості, оптимальності та ін.), а потім відобразити в елементний базис пристроїв і деталей.

С. с. к. характеризуються багаторівневою ієрархічною структурою, оскільки в таких системах одночасно реалізуються процеси керування динамікою елементів, структурою підсистем і їхньою взаємодією в заг. процесі досягнення мети керування (мал.). Це породжує проблему багатокритеріальності в оптимізації С. с. к. Для опису С. с. к. використовують різні матем. моделі й методи. Так, на нижньому рівні звичайно застосовують диференціальні рівняння, на середньому — логічні (автоматні) моделі, на верхньому — сіткові моделі; опис повинен бути узгодженим між усіма рівнями. Ряд системних властивостей С. с. к. (безпека, сумісність та ін.) не можуть бути синтезовані апріорі на етапах проектування; вони формуються в процесі функціонального становлення С. с. к. за допомогою механізмів адаптації. В зв'язку з цим до складу С. с. к. включають *людину-оператора* або особу, яка приймає рішення, тому їх прийнято розглядати як людино-машинні системи (див. *Система «людина — машина»*).

Літ.: Бусленко Н. П. Моделирование сложных систем. М., 1978; Жук К. Д., Тимченко А. А. Автоматизированное проектирование логико-динамических систем. К., 1981. *К. Д. Жук.*

СКЛАДНІ СЛОВА́ — слова, які утворені з двох або більше основ і становлять структурно-семантичну єдність. С. с. творяться найчастіше за допомогою сполучних голосних **е** (**є**) та **о** (землечерпалка, краєвид, темно-зелений), а також складанням основ (ракета-носій, трикутник), сполученням відмінюваної форми одного слова з основою другого (ломикамінь, п'ятирічка), подвоєнням основ (ледь-ледь, добрий-предобрий). З індоєвроп. мов С. с. досить поширені в слов'ян. мовах, до творення С. с. дуже схильні германські мови, в романських мовах вони трапляються рідко. Про складноскорочені слова див. *Абревіатура*. *Н. Ф. Королевич.*

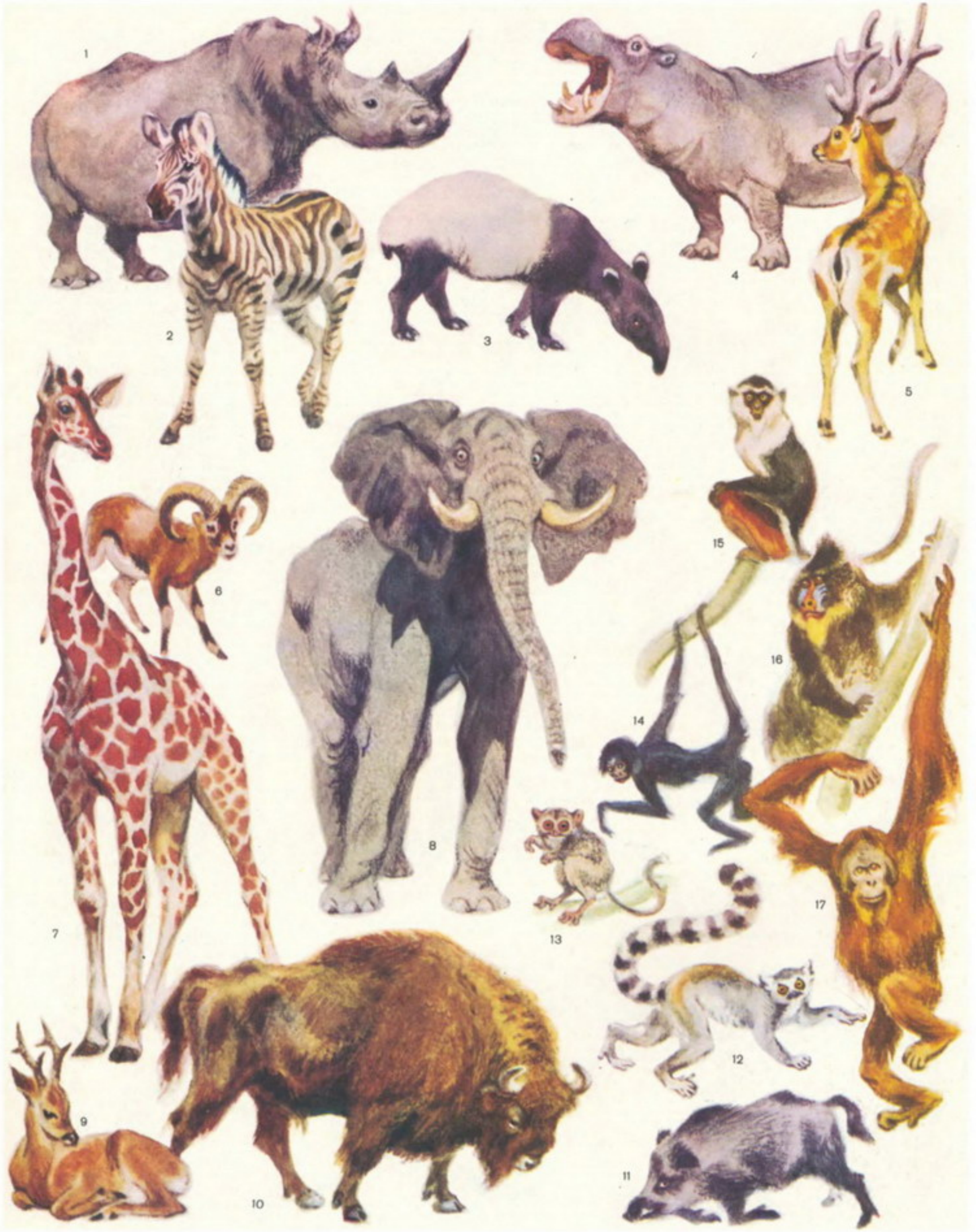
СКЛА́ДНО-МІ́ШАНІ ДО́БРИВА — один із видів *комплексних добрив*. Одержують С.-м. д. змішуванням складних та простих готових добрив, обробленням їх сірчаною, фосфорною чи азотною кислотами, аміаком або аміакатами з наступною *грануляцією* (гранули розміром 1—3,2 мм складають 90%). Вміст поживних речовин в С.-м. д. залежить від вихідних компонентів і дорівнює 30—45% і більше з різним співвідношенням азоту, фосфору і калію. До складу С.-м. д. входять також *мікроелементи*. *П. О. Дмитренко.*

СКЛАДНОЦВІ́ТІ, кошикоцвіті, айстрові (Asteraceae, синонім Compositae) — родина дводольних зрослопелюсткових рослин. Багато-, рідше однорічні трави і півкущі (в помірних широтах), деякі — *ліани*, кущі і невеликі дерева (в тропіках). Прибл. 20 тис. видів (понад 1000 родів), поширені по всій земній кулі, крім Антарктиди. В СРСР — бл. 3 тис. видів, в т. ч. в УРСР — понад 450 дикорослих видів. Листки здебільшого чергові, рідше супротивні, без прилистків. Квітки невеликі, правильні і неправильні, одно- або двостатеві, іноді стерильні, зібрані в різної форми кошики, які часто зовні схожі на окремі великі квітки. Кошики розміром від кількох мм (напр., у жабника) до 30—40 см (у соняшника), з обгорткою при основі. Чашечки немає, часто замість неї розвинені невелика зубчаста облямівка, плівчасті щетинки або волоски, які зберігаються при плодах і відіграють велику роль у їх поширенні. Віночок зрослопелюстковий, п'ятірний, правильний (трубчастий) або неправильний (язичковий). В кошику складноцвітих або всі квітки однакові (трубчасті чи язичкові), або різні: найчастіше крайові — язичкові (роман, соняшник) чи лійковидні (волошка), а серединні — трубчасті. Тичинок 5, пиляки їх, як правило, зростаються в трубочку, крізь яку проходить стовпчик. Зав'язь нижня, одногнізда. Насіння без *ендосперму*. Здебільшого запилюються комахами, лише окремі — вітром; деяким С. властива апогамія (див. *Апоміксис*). Плід — сім'янка. Багато С. здатні до інтенсивного *вегетативного розмноження*. Серед С. є олійні рослини (соняшник, сафлор та ін.), каучуконоси (гваюла, кок-сагиз та ін.), овочеві та пряні рослини (латук, цикорій, артишок, острогін та ін.), лікарські (ромашка, арніка, цитварний полин, оман та ін.), інсектицидні (піретрум) і декоративні (айстри, жоржини, хризантеми, стокротки, чорнобривці, рудбекія та ін.) рослини. Багато С.— злісні бур'яни (осот, будяк, амброзія, рожевий гірчак та ін.). Чимало С.— медоноси. У викопному стані відомі починаючи з олігоцену. З еволюційного погляду С. є найпрогресивнішою групою вищих рослин. С. поділяються на дві підродини: айстрові і латукові (або цикорієві). *В. І. Чопик.*

СКЛАДОВЕ́ ПИСЬМО́, силабічне письмо — вид *письма*, в якому графічні знаки (т. з. силабограми, силабіки) пов'язані з фонемами та сполученнями фонем, що можуть утворювати *склади*. С. п. розвинулось як на основі фоноідеографії (напр., япон. силабографічні системи письма катакана й хірагана — на основі кит. фоноідеографії), так і на базі алфавітного письма консонантного типу (напр., письмо *брахмі* й сучасні системи *індійського письма*, що розвинулися на його основі).

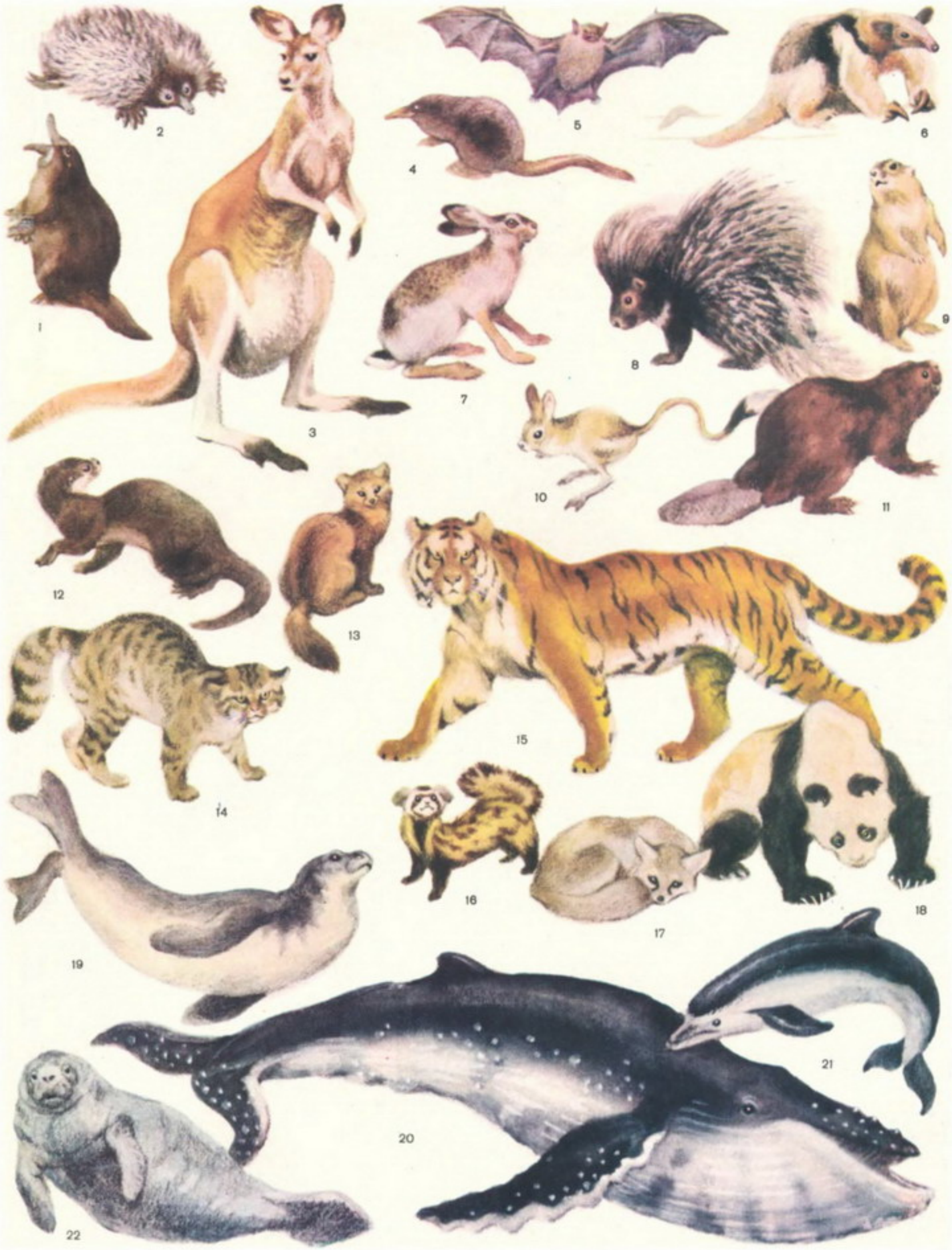
Літ.: Истрин В. А. Возникновение и развитие письма. М., 1965; Диринтер Д. Алфавит. Пер. с англ. М., 1963; Фридрих И. История письма. Пер. с нем. М., 1979. *А. О. Білецький.*

СКЛАДЧА́СТІ ГЕОСИНКЛІНА́ЛЬНІ ПОЯСИ́, рухомі пояси — лінійно витягнуті планетарні тектонічні структури, що характеризуються підвищеною вулканічною активністю, сейсмічністю, інтенсивною тектонічною діяльністю. Разом з давніми *платформами* становлять основу континентів.

До ст. **Ссавці.**

1. Носоріг індійський. **2.** Зебра Греві. **3.** Тапір чепрачний. **4.** Бегемот. **5.** Олень плямистий. **6.** Муфлон європейський. **7.** Жирафа сітчаста. **8.** Слон африканський. **9.** Козуля. **10.** Зубр. **11.** Свиня дика. **12.** Коата чорна. **13.** Довгоп'ят філіппінський. **14.** Павукоподібна мавпа. **15.** Мартишка-діана. **16.** Мандрил. **17.** Орангутан.

До ст. **Ссавці.**

1. Качконіс. **2.** Єхидна австралійська. **3.** Кенгуру велетенський. **4.** Хохуля звичайна. **5.** Нічниця звичайна. **6.** Чотирипалий мурахоїд, або тамандуа. **7.** Заєць-русак. **8.** Дикобраз індійський. **9.** Бабак. **10.** Земляний заєць великий. **11.** Бобер річковий. **12.** Видра звичайна. **13.** Соболь. **14.** Кіт лісовий. **15.** Тигр уссурійський. **16.** Перев'язка. **17.** Корсак. **18.** Бамбуковий ведмідь, або велика панда. **19.** Білочеревий тюлень. **20.** Кит горбатий, або горбач. **21.** Дельфін звичайний. **22.** Ламантин бразільський.

Містяться в центр. частинах континентів між платформами або по краях континентів між платформами і *ложем океану*. С. г. п. простягаються на тисячі й десятки тисяч кілометрів при ширині до сотень, іноді тисяч кілометрів. До їх складу входять різновікові гірські складчасті системи, молоді платформи та *серединні масиви*, епіплатформені (відроджені) гори, сучасні *геосинкліналі*, внутрішньоконтинентальні океанічні улоговини, окраїнні моря. До найбільших С. г. п. належать Тихоокеанський, Середземноморський, або Альпійський, Урало-Монгольський, Атлантичний, деякі дослідники відносять і Арктичний, Бразільський та Внутрішньоафр. пояси. Пд. і пд.-зх. частини України належать до Середземноморського С. г. п., представленого *Карпатською складчастою системою*, Паннонським серединним масивом, *Кримською складчастою системою*, *Скіфською платформою* і Азово-Чорноморською геосинкліналлю. *Ю. М. Довгаль.*

СКЛАДЧА́СТІ КОНСТРУ́КЦІЇ, складки — просторові зигзагоподібні будівельні конструкції типу *оболонок*, що складаються з плоских суцільних або гратчастих елементів (тонкостінних *плит* або *ферм* з паралельними поясами), монолітно з'єднаних між собою під певним кутом. Є водночас *несучими конструкціями* і *огороджувальними конструкціями*. Відзначаються значною *жорсткістю* і порівняно невеликою масою, відносно нескладні у виготовленні. Найпоширеніші С. к. (мал.) — просторові *покриття* пром. і громад. будинків і споруд. Їх виготовляють переважно з залізобетону (у т. ч. попередньо напруженого, армоцементу), рідше — з металу і деревини. *М. М. Жербін.*

СКЛАДЧА́СТІСТЬ ГІРСЬКИ́Х ПОРІ́Д, складкоутворення — геол. процеси, що зумовлюють деформацію верств гірських порід без розриву їхньої суцільності. Відбувається гол. чин. під дією́нням *тектонічних рухів*, меншою мірою — *екзогенних процесів*. Охоплює *земну кору* і частково *верхню мантію* Землі. Осн. причинами, що зумовлюють утворення складок гірських порід, є горизонтальне стиснення при насуванні (підсуванні) одних брил (плит, блоків) *літосфери* на (під) інші; вертикальні переміщення глибинної речовини Землі; горизонтальні й вертикальні переміщення блоків земної кори вздовж *глибинних розломів*; *тектонічні інверсії*; *інтрузії*; *діапіризм*; *зсуви*; натиск *льодовиків*. Найвиразніше С. г. п. проявляється в *осадочних гірських породах*; осн. формами прояву її є *антикліналі* й *синкліналі*. В осадочному чохлі *платформ* і *таласократонів* поширені прості пологі складки, в *геосинкліналях* — складні, нерідко перевернуті складки. Особливий, глибинний тип С. г. п. характерний для «гранітного» шару земної кори, він зумовлений гранітизацією і *метаморфізмом*. *Геофізичними методами розвідки* виявлено значні деформації і в «базальтовому» шарі земної кори, а також у верх. мантії. Складкоутворення відбувалося протягом усієї геол. історії Землі, особливо інтенсивно воно проявилося в докембрійські епохи складчастості, а також у процесі каледонської, герцинської, кімерійської, мезозойської і альпійської складчастостей (див. окремі статті). Фіз. умови С. г. п. досліджує *тектонофізика*.
Ю. М. Довгаль.

СКЛАДЧАСТОКРИ́ЛІ — надродина жалячих комах. Те саме, що й *оси справжні*.

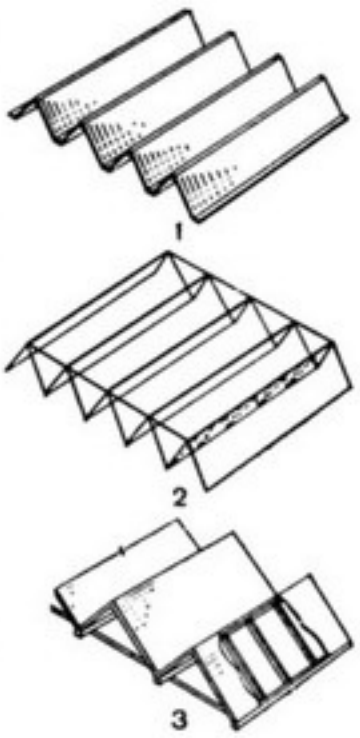
СКЛЕПІ́ННЯ — несуча просторова конструкція (*покриття, перекриття*) опуклої криволінійної форми. Під навантаженням зазнає переважно стиску, відзначається наявністю розпору — горизонтальної реакції *опор* (див. *Розпірна система* в будівельній механіці). Розпір звичайно сприймається сталевими затяжками, *контрфорсами*, поперечними *стінами*, а також (якщо опори С. розміщено на рівні землі) *фундаментами*. Найпростішим за конструкцією і найпоширенішим є циліндричне С. (мал.) з обрисом у поперечному перерізі по колу, параболі, еліпсу тощо. Розрізняють також С. хрестове, зімкнуте, дзеркальне, купольне (див. *Купол*), парусне (див. *Паруси* в архітектурі) та ін. С., переважно з природного каменю й цегли, відомі з глибокої давнини. Їх споруджували у Старод. Єгипті й Месопотамії (циліндричні С., 4—3 ст. до н. е.), Старод. Римі (хрестові і зімкнуті С., 4—1 ст. до н. е.), Візантії (хрестово-купольні храми, 6—12 ст.), Київ. Русі (Софійські собори у Києві, Новгороді, 11 ст.). У сучасному буд-ві для пром., громад., с.-г. будинків, складів та ін. споруд застосовують переважно монолітні й збірні тонкостінні залізобетонні *С.-оболонки*, дерев'яні склепінчасті *клеєні конструкції* (див. також *Сітчасті конструкції*).

СКЛЕ́РА (від грец. σκληρός — твердий), білкова оболонка — частина зовнішньої щільної оболонки очного яблука тварин і людини (див. *Око*). Виконує опорну і захисну функції. У більшості хребетних тварин до складу С. входить хрящова тканина. У людини С. складається з волокнистої тканини, в якій переплетені колагенові і еластичні волокна. Між волокнами містяться сполучнотканинні клітини, а в місці виходу з ока зорового нерва — пігментні клітини. Зовнішній шар С. являє собою рухому систему тонких колагенових волокон і платівок, відокремлених щілиновидними порожнинами (простори Тенона), які сприяють обертальному рухові очного яблука в різних напрямах.

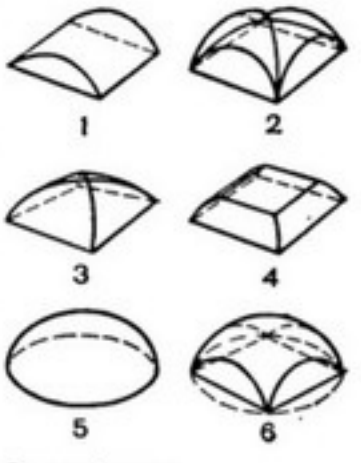
СКЛЕРЕНХІ́МА (від грец. σκληρός — твердий і ἔγχυμα, букв. — налите, тут — тканина) — найтиповіша *механічна тканина* рослин. Клітини С. мають рівномірно потовщені, часто здерев'янілі вторинні оболонки, в зрілому стані позбавлені *протоплазми*. Розрізняють два типи клітин С.: волокна і склереїди, або *кам'янисті клітини*. Волокна, як правило, являють собою видовжені, з загостреними кінцями клітини, входять до складу лубу (*луб'яні волокна*) і деревини (*лібриформ*), зустрічаються в різних ділянках осьової частини стебла і кореня, в тканинах листків і плодів.

СКЛЕРОДЕРМІ́Я (від грец. σκληρός — твердий і δέρμα — шкіра) — прогресуюче захворювання, що характеризується ущільненням шкіри, підлеглих тканин, а при системному характері процесу — і ураженням внутр. органів. За поширенням процесу С. поділяють на системну, коли уражається багато органів і тканин, і обмежену, при якій спостерігаються переважно вогнищеві зміни шкіри. Системну С. відносять до групи *колагенових хвороб*. Шкіра при С. набрякла, блискуча, холодна на дотик. Якщо С. уражає обличчя, зникає міміка, зморшки згладжуються, обличчя стає схожим на маску. Причину захворювання остаточно не встановлено. Лікування: *кортикостероїди*, фізіотерапевтичні методи; санаторно-курортне лікування.

СКЛЕРО́З (від грец. σκλήρωσις — затвердіння) — ущільнення органів і тканин, що виникає внаслідок розвитку сполучної (фіброзної) тканини з відкладанням щільних речовин (амілоїду, гіаліну, вапна) в місцях загибелі функціональних елементів. С. може бути дифузним та вогнищевим. Дифузний С. характеризується значним ущільненням усього органа, поверхня якого часто стає нерівною, тонко- чи грубозернистою, часткової, іноді бугристою. Це пов'язано з нерівномірним розвитком самого С., з явищами компенсаторної гіпертрофії (збільшення в розмірах з посиленням функції окремих структурних елементів) та гіперплазії (збільшення кількості цих елементів), залишків неуражених ділянок тканини органа, у якому виникає С. В інших випадках С. супроводиться лише зменшенням органа та його ущільненням без особливих змін поверхні. Прикладами склеротичних змін в різноманітних органах можуть бути: в серцевому м'язі — *кардіосклероз*, в нирці — *нефросклероз*, в легенях — *пневмосклероз*, в артеріях — *атеросклероз*, у печінці — *цироз* печінки. Іноді в назві хвороби відображається морфологічна характеристика С. органа: зерниста, зморщена нирка, бугриста печінка. Вогнищевий С. характеризується наявністю однієї чи кількох уражених ділянок. Вони можуть спотворювати зовн. вигляд органа западинами та перетяжками. Прикладом вогнищевого С. може бути заміщення фіброзною тканиною змертвілих ділянок після *інфарктів* — вогнищевий кардіосклероз після інфаркту міокарда, рубці в нирках, селезінці після інфарктів в цих органах. Перебіг С. може мати патологічний чи фізіологічний характер. Серед патологічних процесів найбільше значення мають хронічні запалення (нагноєння, *ревматизм*, *туберкульоз*, інфекції, інфекційно-алергічні ураження), порушення кровообігу та постачання органу чи окремим його ділянкам поживних речовин (закупорка судин згустком крові — *тромбоз*, ате-

Складчасті конструкції:
1 — залізобетонне покриття;
2 — металеве гратчасте покриття;
3 — дерев'яне покриття (з настилом по дерев'яних ребрах і металевою затяжкою).

Склепіння:
1 — циліндричне;
2 — хрестове;
3 — зімкнуте;
4 — дзеркальне;
5 — купольне;
6 — парусне.

М. В. Скліфосовський.

росклероз артерій). Фізіологічний С. пов'язаний з інволютивним процесом (див. *Інволюція*), *старінням* організму та згасанням окремих функцій органів. Прикладом фізіол. С. можуть бути склеротичні зміни в статевих органах жінок та чоловіків при старінні, склеротичні зміни в судинах. При дифузному С. органи більшою чи меншою мірою втрачають свої фізіологічні функції, при вогнищевому С. функція органа може залишатися нормальною. Профілактика С. полягає в попередженні і своєчасному кваліфікованому лікуванні захворювань, що викликають склеротичні зміни в організмі.

О. Й. Гришок.

СКЛЕРОПРОТЕЇНИ (від грец. σκληρός — твердий і *протеїни*), протеїноїди — прості білки, які містяться в клітинах і тканинах тварин. Мають волокнисту (фіброзну) структуру. Нерозчинні у воді і в розведених розчинах солей, кислот і лугів. Найважливішими С. є *колаген* і *кератин*. Інші С. включають *фіброїн* (до складу природного шовку входить 67% цього білка; решта — білок серицин); *еластин* — структурний білок еластичних волокон, який зустрічається разом з колагеном в більшості тканин; деякі білки морських губок (напр., спонгін) і коралів (горгонін, антипатин); структурний білок (флагелін) джгутикоподібних утворів деяких бактерій і основний (разом з еластином і колагеном) білок шкіри ссавців — *ретикулін*. В організмі С. забезпечують механічну міцність органів, захищають від дії зовнішнього середовища, а також утворюють опорні сітчасті структури всередині клітин і їх мембран, впливаючи на мембранну проникність. С. не мають поживної цінності, тому що не піддаються гідролізу *протеолітичними ферментами*.

СКЛЕРОСКО́П (від грец. σκληρός — твердий і σκοπέω — спостерігаю, розглядаю) — прилад, яким визначають *твердість* матеріалів, переважно металів, за *Шора методом*. Осн. частиною С. є бойок з алмазним наконечником, розміщений у трубці. Твердість на С. визначається в умовних одиницях, пропорційних висоті відскакування бойка при падінні на поверхню досліджуваного зразка.

СКЛЕРОТИНІО́ЗИ — хвороби рослин, спричинювані сумчастими грибами роду *склеротинія*. Цикл розвитку збудників С. складається з конідіального плодоношення — *склероція* та сумчастого плодоношення у вигляді лійковидних *апотеціїв*, що перетворюються на склероціїв. С. уражають плодові, польові, овочеві та квіткові рослини, призводячи до загнивання їхніх вегетативних органів і плодів під час зберігання. З С. найпоширеніші: біла гниль овочевих культур, біла гниль соняшнику та біла гниль суниць і полуниць. Заходи боротьби: глибока зяблева оранка, *вапнування ґрунтів*, оптимальні строки сівби та ін.

СКЛЕРОТИ́НІЯ (Sclerotinia) — рід сумчастих грибів, що належать до групи порядків *дискоміцетів*. Характерною ознакою всіх видів цього роду є наявність *склероція*, з якого виростають плодові тіла блюдцевидної форми — *апотеції*. Утворення склероціїв у цього роду пов'язане з особливостями циклу їх розвитку, який включає незавершену стадію, до якої належить склероцій та конідіальне спороношення, і сумчасту стадію. Склероції, що є органами нагромадження та збереження поживних речовин, утворюються як переплетення *гіф*, що виходять з проростаючих аскоспор, в різних органах рослини-хазяїна — в стеблах, листках, сережках, плодах тощо. Навесні на склероціях видів роду С. розвиваються апотеції, які мають позитивний фототропізм і виходять назовні навіть із склероціїв, що утворюються на підземних органах рослин — кореневищах, корінні тощо. Види С. є збудниками хвороб (*склеротиніозів*) вищих рослин, серед яких чимало с.-г.; вони викликають *плодову гниль* яблук, груш, білу і сіру гниль плодових, польових, овочевих та квіткових рослин, а також овочів під час їх зберігання.

І. О. Дудка.

СКЛЕРО́ЦІЙ (від грец. σκληρός — твердий) — утвір, що виникає у деяких сумчастих, базидіальних і незавершених грибів в несприятливих умовах існування. С. ззовні звичайно темний, округлої або неправильної форми, діаметром 0,2—1 мм, рідше до 30 см. Складається з щільно сплетених *гіф*, містить мало води (5—10%), багато поживних речовин, особливо *ліпідів*. С. зберігає життєздатність кілька років. З С. розвивається *грибниця* або *плодові тіла* грибів. С. *ріжків* містять фармакологічно активні *алкалоїди* і використовуються в медицині.

СКЛІ́ВКОВІ (Sessiidae, синонім Aegeriidae) — родина *метеликів*. Тіло волохате, черевце оперезане червоним або жовтим «пояском». Крила (розмах 15—60 мм) прозорі, скловидні (звідки й назва). Зовні, іноді й за деякими елементами поведінки, схожі на *перетинчастокрилих* (один з прикладів *мімікрії*). Гусінь вигризає ходи у стовбурах, коренях і гілках дерев і кущів, іноді в стеблах трав'янистих рослин. Серед С. багато шкідників культурних рослин. Відомо бл. 1000 видів, поширених в усіх частинах світу, крім Антарктиди; в СРСР — понад 80, з них в Європейській частині — до 45. На Україні шкоди завдають 19 видів, серед яких склівка велика (Aegeria apiformis), склівка тополева темнокрила (Parathrene tabaniformes), склівка яблунева (Synanthedon myopaeformes).

СКЛІФОСО́ВСЬКИЙ Микола Васильович [25.III (6.IV) 1836, поблизу м. Дубоссари, тепер Молд. РСР — 30.XI (13.XII) 1904, с. Яківці, тепер у складі Полтави] — вітчизняний хірург. Закінчив мед. ф-т Моск. ун-ту (1859). Працював в Одесі, Харкові (1863 тут здобув ступінь доктора). В 1870— професор хірургії Київ. ун-ту, з 1871 — Медико-хірургіч. академії в Петербурзі, з 1880 — професор мед. ф-ту Моск. ун-ту, 1893—1900 — директор клінічного ін-ту вдосконалення лікарів у Петербурзі. Один з піонерів черевної хірургії, антисептики та асептики в Росії. Послідовник М. І. *Пирогова* у воєнно-польовій хірургії. Запропонував спосіб з'єднування відламків кісток при псевдоартрозах (т. з. російський замок), вперше зробив операцію за методом Пирогова на діафізі кістки. Один з основоположників металоостеосинтезу, зокрема при патологічному переломі (1893). С.— ініціатор Пироговських з'їздів лікарів, президент 12-го Міжнар. конгресу лікарів (Москва, 1897), ініціатор і голова 1-го з'їзду рос. хірургів, редактор ряду хірург. журналів. З 1923 його ім'я має Моск. Ін-т швидкої мед. допомоги. С. відкрито пам'ятник у Полтаві (1979).

М. О. Оборін.

Скло художнє. Штоф. Російське народне скло. Перша половина 18 ст.

СКЛО — твердий аморфний матеріал, що утворюється при переохолоджуванні мінерального розплаву (див. *Скло неорганічне*). С. наз. також вироби з такого матеріалу, напр. С. будівельне, тарне, хіміко-лабораторне, *скло художнє*. Розрізняють С. природне (*вулканічне скло*) і штучне. Штучне С. відоме кілька тисячоліть. Його виготовляли у Старод. Єгипті, Месопотамії, Китаї (5—3 ст. до н. е.), Старод. Римі (1 ст. до н. е.). На території України С. виробляли з 3—4 ст. У Київ. Русі було поширене виготовлення скляних прикрас, *смальти* тощо. У 15—16 ст. гол. центром по виробн. С. в Європі була Венеція. В Росії перший скляний з-д збудовано 1635. Наук. основи виробн. С. у Росії заклав М. В. *Ломоносов*. С. застосовують майже в усіх галузях господарства і в побуті (див. також *Скляна промисловість*). На його основі створено мікрокристалічні матеріали— *ситали, скловолокнисті матеріали,* піноматеріали (піноскло) тощо. Оптично прозорі тверді матеріали на основі органічних *полімерів* наз. *склом органічним*.

СКЛО НЕОРГАНІ́ЧНЕ — аморфний матеріал, одержуваний при переохолоджуванні мінерального розплаву, який в результаті зростання в'язкості набуває властивостей твердого тіла. Схильне за певних умов, особливо при температурі 700—1000° С, до *кристалізації* (див. *Ситали*). На відміну від кристалічних матеріалів С. н. не має певної точки *плавлення*, при нагріванні у відповідному температурному інтервалі воно поступово розм'якшується, переходячи з твердого крихкого стану у тягучий високов'язкий і далі — у рідкотекучий стан — скломасу. В разі охолодження в тому самому температурному інтервалі відбувається зворотний процес — поступове перетворення скломаси на скло. Осн. сировиною для виробн. С. н. є головні, або склоутворюючі, матеріали — кварцовий *пісок, сода, вапняк, доломіт, поташ, бура, каолін, пегматит,* свинцевий сурик тощо. До допоміжних матеріалів належать сульфат натрію, *селітра,* триоксид миш'яку і сурми (для прояснювання скла), *фториди,* перекис марганцю, селен та ін. речовини (для знебарвлювання скла), оксиди хрому, міді, кобальту, заліза та ін. (бар-

вники). За основними склоутворюючими матеріалами розрізняють С. н. оксидне (напр., *скло силікатне* та його різновиди), галогенідне (фторберилатне; див. *Галогеніди*) та халькогенідне (див. *Халькогеніди*). Виробництво С. н. полягає в осн. у підготовці (просіюванні, сушінні, змішуванні) сировинних матеріалів, плавленні їх у скловарних печах з одержанням скломаси, формуванні з неї (пресуванням, прокаткою, видуванням та ін. способами) скляних виробів, відпалі їх (нагріванні до т-ри 450—600° С і поступовому охолодженні), щоб запобігти розтріскуванню, а також у мех., хім., термічній або термохім. обробці. С. н. буває прозорим і непрозорим, забарвленим і безбарвним. Осн. характеристикою С. н. є світлопропускання (82—92%). Густина С. н.— 2,2—8 г/см³, твердість за мінералогічною шкалою — 4,5—7,5, границя міцності на стиск $5 \cdot 10^2$—$2 \times \times 10^3$ МПа, при згині — 50—150 МПа, термічна стійкість — 80—800° С, температурний коеф. розширення (5—100) 10^{-7} 1/° С, коеф. теплопровідності 0,7—1,3 Вт/(м К), електропровідність 10^{-8} — 10^{-18} $Ом^{-1}$ $см^{-1}$, діелектр. проникність 3,8—16. С. н. застосовують гол. чин. у буд-ві (здебільшого листове скло), для виготовлення тари та посуду. Крім того, є скло технічне, що захищає від іонізуючого випромінювання, скло із змінним світлопропусканням (фотохромне), скло для твердотілих *лазерів*, скло з підвищеною прозорістю в ультрафіолетовій області спектра (увіолеве), *скло оптичне* та ін. Див. також *Скляна промисловість*.

Літ.: Технология стекла. М., 1967; Аппен А. А. Химия стекла. Л., 1974; Стекло. Справочник. М., 1973; Энциклопедия неорганических материалов. т. 1—2. К., 1977.

С. І. Сильвестрович.

СКЛО ОПТИ́ЧНЕ — неорганічне скло, що відзначається високою прозорістю й оптичною однорідністю. Виготовляється з точно заданими показниками *заломлення світла* (1,440—2,040) і коеф. *дисперсії світла* (70—18). Види С. о.: крони (з малим показником заломлення і підвищеною дисперсією) і флінти (з протилежними властивостями). С. о. застосовують переважно для виготовлення оптич. інструментів і приладів (у т. ч. корегуючих окулярів).

СКЛО ОРГАНІ́ЧНЕ — склоподібний матеріал, одержуваний *полімеризацією* метилметакрилату або деяких ін. низькомолекулярних органічних сполук (*мономерів*). Буває листове і у вигляді блоків; безбарвне і забарвлене; прозоре і непрозоре. Полімеризацію мономера з добавками *пластифікаторів, стабілізаторів, барвників* або ін. компонентів (залежно від призначення С. о.) провадять у герметич. формах, складених з плоских листів полірованого *скла силікатного*. Порівняно з *склом неорганічним* С. о. відзначається відносно невеликою густиною, меншою крихкістю і підвищеною пружністю. Воно атмосферо-, водо- і лугостійке, добре протистоїть дії водних розчинів неорганічних к-т. Легко піддається мех. обробці, зварюванню і склеюванню. З С. о. виготовляють безосколкове скло (матеріал для скління літаків, автомобілів тощо), лінзи, світлофільтри, побутові прилади та ін. В США, ФРН, Франції С. о. випускають під назвою плексиглас, у Великобританії — перспекс, у Японії — кларекс.

Ю. С. Ліпатов.

СКЛО СИЛІКА́ТНЕ — *скло неорганічне* на основі оксидів кремнію. Найпростішим за хім. складом (до 99,9% оксиду кремнію) є *кварцове скло*. Осн. різновиди С. с.: скло боро-, алюмо- і бороалюмосилікатне — з підвищеним вмістом відповідно оксидів бору (2—26%), оксидів алюмінію (3—25) й оксидів бору та алюмінію (2—16 та 2—10%); скло лугосилікатне просте — з високим вмістом оксидів натрію або калію (напр., *розчинне скло*), скло лугосилікатне складне, яке містить також оксиди кальцію, магнію тощо, а також *кришталь*. Густина С. с.— 2,2—8 г/см³, світлопропускання — до 91%, показник *заломлення світла* — 1,45—2,0, його термічна стійкість — 90—200° С (кварцового скла— до 800° С). С. с. характеризується низьким коеф. теплопровідності [0,870 Вт/(м К)], високим електр. опором (10^{12}—10^{14} Ом · см). Міцність його підвищують (до 300—1000 МПа) гартуванням і фіз.-хім. обробкою поверхні. Забарвлюють або регулюють спектральне світлопропускання (наприклад, у *світлофільтрах*, сигнальних засобах) введенням до складу С. с. сполук кадмію, кобальту, хрому, заліза, фтору, фосфору та ін. хім. елементів. С. с. застосовують для виготовлення посуду, скляної тари, будівельного (листового) скла (див. також *Склоблоки, Склопакет, Склопрофіліт*). Скло з високим вмістом оксидів свинцю і барію використовують у виробн. *скла оптичного* (флінтів) і радіаційно оптичного (стійкого, захисного). Боро-, алюмо- і бороалюмосилікатне скло з високими діелектр. властивостями (див. *Діелектрики*) застосовують у виробн. тех. скла — електровакуумного, електротех., хіміко-лабораторного, термометричного, оптичного (крон), світлотехнічного тощо.

С. І. Сильвестрович.

СКЛО ХУДО́ЖНЄ — вид декоративно-ужиткового мистецтва; художні вироби із скла (посуд, скульптура, архітектурні деталі, *мозаїка* зі *смальти, вітражі*, світильники, біжутерія). В старод. світі С. х. (амулети, печатки, мініатюрні флакони) було відоме в Єгипті та Месопотамії (з 3-го тис. до н. е.), а також у Сирії, Фінікії, Китаї. Винахід техніки видування (Сирія, 1 ст. до н. е.) разом із вдосконаленням скловаріння поклав початок новому періоду в розвитку С. х. Високохудожні речі — чаші, миски, дзбанки, вази переважно з безбарвного скла, які декорувалися гравіруванням, різьбленням, золоченням, інкрустацією тощо, створювалися у Стародавньому Римі. З 5 ст. відомим районом склярства (посуд, смальти для мозаїк) стала Візантія. С. х. виробляли в Київ. Русі (майстерні в Києві, Новгороді, Полоцьку, Смоленську), зокрема прикраси (персні, буси, браслети), посуд, віконне скло, мозаїку зі смальти. Традиції античного С. х. розвинулися в середньовічній Європі (вітражі, урочисті кубки, кухлі). У Венеції на о. Мурано в 13—16 ст. було створено один з найславетніших центрів С. х. Венеціанське скло (витончені, декоровані скляною ниткою вироби) мало вплив на дальший розвиток С. х. країн Європи. В 17 ст. високого рівня досягло С. х. в Чехії (оздоблені алмазним гранюванням бокали, кубки, набори столового посуду з *кришталю*). В 19 ст. в різних країнах розширився асортимент С. х., зріс рівень механізації виробництва, але на худож. рівні виробів позначилося наслідування стилів, імітація ін. матеріалів. На поч. 20 ст. відбулося помітне піднесення С. х., зокрема у Франції, з'явилися нові способи декорування — глибоке хім. травлення, поєднання скла з дорогоцінним металом та камінням (виготовляли посуд, ювелірні прикраси, скульптуру малих форм, люстри, настінні лампи, панно, парфюмерну тару тощо). У 2-й половині 20 ст. інтенсивно розвиваються як давні осередки С. х. (Чехія, Венеція, Франція), так і нові — Фінляндія, Швеція, Норвегія. Сучасне С. х. відзначається широким діапазоном стилістичних рішень. В Росії С. х. відродилося в 17 ст. У 18 ст. центрами С. х. були Петербурзький імператорський, Гусєвський (тепер Владимир. обл.), Дятьковський (тепер Брян. обл.) з-ди, де виготовляли люстри, вази, посуд. У 1748 М. Ломоносов створив при петерб. АМ лабораторію кольорової смальти для мозаїки. Розквіту виробн. С. х. досягло за рад. часу — збудовано нові підприємства (зокрема, з-д худож. скла в Ленінграді), залучено до виготовлення С. х. скульпторів і живописців: В. Мухіну, Ю. Мунтяна, Б. Смирнова та ін.

На тер. України С. х. відоме з 3—4 ст.— майстерні С. х. виявлено при археологічних розкопках в с. Комаровому (тепер Чернів. обл.), у Києво-Печерській лаврі (10—11 ст.). У 12—13 ст. склярство існувало на Галицько-Волин. землях, у м. Колодяжині (тепер Житомир. обл.). В 16—19 ст. діяли майстерні *гутного скла*: найдавніші — в містах Белза, Потелич (обидва — на Львівщині), на Чернігівщині (з 60-х рр. 17 ст.). С. х. на Україні інтенсивно розвивалося у 18 — 1-й пол. 19 ст. Вироби — посуд для пиття, барильця, дзбанки у вигляді птахів, ведмедів тощо виготовлялися способом вільного видування, оздоблювалися ліпленням, матовим гранюванням, розписами емалевими або олійними фарбами. В 19 ст. виробн. С. х. занепало; відродилося в рад. час. Відомі осередки — Київ. з-д худож. скла, львів. виробниче об'єднання «Райдуга», романівський (смт Дзержинськ Житомир. обл.), стрийський (Львів. обл.), артемівський (Донец. обл.) з-ди. Худож. вироби зі скла виготовляють спеціалізовані виробни-

Скло художнє. Келих з венеціанського скла. 17 ст.

Скло художнє. Флакон для тютюну. Китай. 18 ст.

Скло художнє. Келих із сервізу для Петергофського котеджу. Кришталь, алмазна грань. Імператорський склоробний завод. 30-і роки 19 ст.

цтва (міста Жданов, Дніпропетровськ, смт Щирець Львів. обл. тощо). Особливе місце займає мистецтво гутного скла, яке відродилося як народна творчість на Львівщині в 40—50-х рр. Діє гутний цех Львів. кераміко-скульптурної ф-ки Худож. фонду УРСР. Серед укр. художників С. х.— І. Аполлонов, А. Балабін, Н. Бєлов, Б. Бєлов, А. Бокотей, О. Богуславський, Л. Віхарєва, М. Воїнов, С. Голембовська, В. Драчук, І. *Зарицький,* О. Ласовський, З. Масляк, Є. Мері, Л. *Митяєва,* Г. Паламар, Ю. Радецький, Н. Сміян, М. Тарнавський, Ф. Черняк, Р. Шах, а також нар. майстри Б. Валько, О. Гера, Й. Гулянський, П. Думич, Р. Жук, Я. Мацієвський, Р. Мацієвський, М. *Павловський,* В. *Погребний,* В. Фуклєв, О. Чуба, І. Чабан. Колекції виробів із С. х. зберігаються в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, у музеї Київ. з-ду худож. скла тощо. Іл. див. на окремому аркуші, с. 160—161.

Літ.: Біляшевський М. Старе українське шкло. «Сяйво», 1913, № 5—6; Модзалевський В. Гути на Чернігівщині. К., 1926; Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло. К., 1959; Шелковников Б. Русское художественное стекло. Л., 1969; Щапова Ю. Стекло Киевской Руси. М., 1972; Петрякова Ф. С. Українське гутне скло. К., 1975; Сучасне українське художнє скло. Фотоальбом. К., 1980.

Ф. С. Петрякова.

СКЛОБЛО́КИ — скляні порожнисті вироби з двох пресованих елементів — півблоків, зварених між собою. Бувають: світлорозсіювальні, світлонапрямні, світлопрозорі й сонцезахисні; безколірні й кольорові; квадратні, прямокутні й кутові. Добре пропускають світло (безколірні — до 50—56, кольорові — 35—40%), відзначаються високими тепло- і звукоізоляційними властивостями, достатньою міцністю (до 4 МПа), довговічністю й гігієнічністю. Склоблоками (їхня висота 194 та 244, товщ. 98 мм) заповнюють зовн. світлові прорізи у будинках, їх використовують при влаштуванні світлопрозорих перегородок, склінні сходових кліток, фонтанів, басейнів, павільйонів тощо.

СКЛОВИ́ДНЕ ТІ́ЛО — драглиста прозора безбарвна речовина, що заповнює порожнину (між кришталиком і сітківкою) *ока* тварин і людини. Має кулясту форму. Ззовні вкрите скловидною плівкою. Є частиною світлопровідного середовища ока. Містить бл. 99% води, *мукополісахариди* (зокрема, в'язку гіалуронову кислоту), білки, солі.

Скло художнє. Л. М. Митяєва. Келихи з набору «Весна». Гутне скло, матове гравірування. 1975.

СКЛОВОЛОКНИ́СТІ МАТЕРІА́ЛИ — матеріали на основі скляного (з розплавленого *скла*) *волокна*. До С. м. належать: первинні скляні нитки, одержувані з елементарних скляних волокон (в одній нитці 100 і більше волокон діам. в серед. 6 мкм), однонапрямлені скляні волокна (зрізи первинних скляних ниток з бобін), кручені скляні нитки (первинні нитки, скручені на текст. машинах) і ровінги, або джгути (пасма з великої кількості первинних скляних ниток). Є також матеріали тканні, що їх одержують з крученої скляної нитки на ткацьких верстатах (*скляна тканина,* скляні сітки і смуги), та *неткані матеріали — скляна вата,* полотно з рублених ровінгів (джгутів) і скловолокнисте, плити, мати, смуги з скляного волокна та ін. С. м. відзначаються високою міцністю на розтяг, невеликим подовженням, незначною *гігроскопічністю,* високими *корозійною стійкістю,* температуростійкістю, *електричним опором.* Їх використовують для тепло-, звуко- та електроізоляції, як конструкційні і фільтрувальні матеріали, наповнювачі тощо.

СКЛО́ВСЬКИЙ Євген Львович [1 (13).IV 1869, Київ — 10.X 1930] — укр. рад. педіатр. Закінчив мед. ф-т Київ. ун-ту (1891); 1892—96 працював земським лікарем, з 1896 — співробітник Київ. ун-ту. В 1918—20 — зав. відділом охорони материнства та дитинства Київ. окрздороввідділу; 1920 — 28 — зав. кафедрою Київ. клінічного ін-ту. З 1929 працював у Київ. н.-д. ін-ті охорони материнства та дитинства. Праці С. присвячені вивченню туберкульозу у дітей, дифтерії, питанням боротьби з дитячою смертністю. В 1906 С. організував у Києві першу на Україні консультацію для новонароджених, а в 1911 — перші дитячі ясла; брав участь в організації у Києві лікарні для дітей раннього віку та санаторію у селищі Боярка (Київ. обл.).

СКЛОДО́ВСЬКА-КЮРІ́ (Skłodowska-Curie) Марія (7.XI 1867, Варшава — 4.VII 1934, Сансельмо, похована в Со, поблизу Парижа) — франц. і польс. фізик та хімік, основоположниця вчення про *радіоактивність,* член Паризької медичної академії (з 1922), чл.-кор. Петербурзької АН (з 1907), почесний член АН СРСР (з 1926). Народилася в родині польського вчителя. Закінчила Паризький ун-т (1894). З 1895, після одруження з П. *Кюрі,* працювала в його лабораторії Школи індустріальної фізики і хімії. З 1897 спільно з П. Кюрі досліджувала випромінювання солей урану, що його відкрив (1896) А. А. *Беккерель,* запровадила назву цього явища — «радіоактивність». Подружжя Кюрі відкрило (1898) *полоній* і *радій,* дослідило біол. діяння радіоактивних речовин, розробило метод радіоактивних вимірювань. Одержала (1911) перший еталон радію. За участю С.-К. засновано Ін-т радію в Парижі (1914) та Варшавський ін-т радію (з 1923 С.-К. — його почесний директор). Під час першої світової війни С.-К. за власною ініціативою організувала у франц. госпіталях рентгено- і радіологічне обслуговування поранених. Нобелівська премія, 1903 (з фізики), 1911 (з хімії).

Літ.: Кудрявцев П. С. Історія фізики, т. 2. К., 1959; Коттон Э. Семья Кюри и радиоактивность. Пер. с франц. М., 1964; Кюри Е. Мария Кюри. Пер. с франц. М., 1979.

СКЛОКРИСТАЛЇ́ЧНІ МАТЕРІА́ЛИ —те саме, що й *ситали.*

СКЛОПАКЕ́Т — будівельний виріб з двох або більше листів *скла,* герметично з'єднаних між собою по периметру металевою або пластмасовою рамкою (обоймою). Порожнини С., що утворилися між листами скла, заповнюють сухим повітрям, що дає змогу запобігати запітненню виробу та утворенню в ньому конденсату. С. виготовляють з віконного, вітринного, армованого або ін. скла товщ. 2—8 мм, площею до 5 м²; віддаль між листами скла — до 20 мм. При склінні склопакетами спрощується конструкція віконних прорізів будинків, збільшується їхня світлова площа і знижуються втрати тепла. С. застосовують у пром., громад. і цивільних будинках.

СКЛОПЛА́СТИКИ — полімерні *композиційні матеріали* на основі високомолекулярних зв'язуючих речовин і армуючого (підсилюючого) скловолокнистого *наповнювача.* Зв'язуючими речовинами для С. є в основному феноло-формальдегідні, епоксидні, поліефірні і кремнійорганічні *смоли,* а також поліетилен, його фторпохідні, поліпропілен, полікарбонати, полівінілхлорид та ін. термопласти. Скловолокнистий наповнювач використовують у вигляді волокон, ниток, ровінгів (джгутів), мат, полотен, *скляної тканини* тощо. Щоб поліпшити взаємодію наповнювача із зв'язуючою речовиною, наповнювач піддають термічній або термохім. обробці, наносять на його поверхню спец. речовини. За видом наповнювача і технологією виготовлення С. поділяють в основному на склотекстоліти, одержувані пресуванням просочених зв'язуючою речовиною шарів скляної тканини; скловолокніти — на основі рублених волокон, рівниці та ниток; С. на основі мат, полотен, а також С. орієнтовані — з волокнами, розташованими паралельно (або під певним кутом) одне одному. С. відзначаються високою міцністю, відносно низькою густиною і теплопровідністю, високими електроізоляційними властивостями, хім. стійкістю, радіопрозорістю (див. *Радіопрозорі матеріали*). Виготовлення склопластикових виробів — литтям, напиленням, вакуумним або контактним формуванням, компресійним пресуванням і наступним отверджуванням у спец. формах-*матрицях* — поєднують в одному технологічному процесі з одержанням матеріалу. С. застосовують у трансп. машинобудуванні і суднобудуванні, буд-ві, хім., газовій і нафт. пром-сті, авіації, ракетній техніці, електро- і радіотехніці тощо.

Літ.: Липатов Ю. С. Полимерные композиционные материалы. К., 1979.

Ю. С. Ліпатов.

СКЛОПРОФІЛЇ́Т, профільне скло — великогабаритні будівельні вироби з неармованого або армованого *скла* швелерного або коробчастого профілю. Розрізняють С.: безколірний і кольоровий; з гладенькою, рифленою чи візерунчастою поверхнею. Виготовляють С. способом безперервного прокату. Довжина швелерного С.— до 4 м, шир.— 25—30 см, вис.— 35 мм, коробчастого — відповідно до 6 м, 25—30 см і 50 мм. Товщ. стінок С.— 5—6 мм. С. характери-

зується високими термо-, волого-, кислото- і лугостійкістю, значною світлопроникністю (40—70%). З С. складають панелі великого розміру для світлопрозорих огороджень і самонесучих стін, для перегородок і світлопроникних плоских покрівель тощо.

СКЛЯНА́ ВА́ТА, скловата — *вата,* вироблена з безладно сплутаних скляних *волокон.* Виготовляється переважно роздуванням розплавленої скляної маси струминою водяної пари або нагрітого стиснутого газу. Об'ємна маса С. в. до 130 кг/м³, діаметр волокон 5—12 мкм. коеф. теплопровідності (при т-рі 25 ± 5° С) 0,35 Вт/(м К). Хім. стійкість С. в. більша, ніж *мінеральної вати.* С. в. використовують як *теплоізоляційний матеріал* і *звукоізоляційний матеріал.*

СКЛЯНА́ ПРОМИСЛО́ВІСТЬ — галузь промисловості, підприємства якої виробляють віконне, полірoване, тарне, господарське, столове, архітектурно-будівельне, лабораторне, медичне та ін. види *скла.* Продукцію С. п. широко застосовують у різних галузях нар. г-ва, в техніці та побуті. Виробн. скла виникло за давніх часів, як ремісництво набуло поширення в серед. віки. В Росії перший з-д по виробн. скла збудовано 1635 поблизу м. Воскресенська (тепер м. Істра Моск. сбл.). Як самостійна галузь С. п. склалася в 2-й пол. 19 ст. У 1913 в Росії діяло 275 невеликих склоробних підприємств, на яких переважала ручна праця.

В СРСР С. п. представлена переважно потужними підприємствами, на яких процеси скловаріння здебільшого автоматизовано, а виробн. скловиробів механізовано. Освоєно випуск багатьох нових видів продукції. В 1981 було вироблено 245 млн. м² віконного скла (1940 — 45,7 млн. м²; 1965 — 190 млн. м²; 1970 — 231 млн. м²). За обсягом виробн. листового скла СРСР посідає 2-е місце в світі (1981).

На тер. України скло виробляли з 3—4 ст. Пром. виробн. скла виникло на поч. 18 ст., коли було введено в дію Київську гуту. Буд-во більших склоробних підприємств почато в кін. 19 ст. в основному на Київщині та в Донбасі. За роки Рад. влади старі підприємства С. п. було реконструйовано, запроваджено новий, механізований спосіб одержання скла, збудовано багато нових заводів, оснащених найновішою технікою, освоєно виробн. багатьох нових видів скляної продукції. В республіці налічується понад 35 з-дів, які виробляють скло та скловироби. Найпотужніші з них: *костянтинівський завод «Автоскло», Костянтинівський механізований склоробний завод* імені Жовтневої революції, лисичанські склоробний завод та завод «Пролетарій» (м. Лисичанськ Ворошиловградської обл.), Львівський, Херсонський, Керченський, Одеський, Бучанський (Київ. обл.), Київський та ін. Організовано виробн. нових ефективних матеріалів і виробів для *будівництва* (профільне скло, склоблоки, склопакети, армоване, візерунчасте й теплозахисне скло, килимово-мозаїчні плити, скломармур, скло оздоблювальне типу авантюринового та ін.). В 1981 на Україні було вироблено (млн. м²): віконного скла — 45,5, полірованого скла — 5,2, армованого скла — 2,6, загартованого неполірованого скла — 1,8. В Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року передбачено збільшити виробн. скла, насамперед полірованого, зміцненого й теплозахисного, склополотна; прискорити розробку і впровадження енергозберігаючих технологій у виробн. скла. Наук.-тех. проблемами розвитку С. п. займаються Держ. н.-д. ін-т скла в Москві та його філіал у Києві, Науково-дослідний інститут скла заводу «Автоскло» в Костянтинівці (Донец. обл.) та ін. *Т. Є. Бочарова.*

СКЛЯНА́ ТКАНИ́НА, склотканина — тканина, вироблена з ниток скляного *волокна.* Буває полотняного, саржевого, атласного, або сатинового, *переплетення ниток,* а також складного (багатошарового) переплетення (конструкційні тканини). Відзначається високою температурною стійкістю (найбільша — у кварцових і кремнеземистих тканин, їхня т-ра плавлення 1650—1750° С), хім. стійкістю і добрими електроізоляційними властивостями. З скляних тканин виготовляють склотекстоліти та ін. *склопластики,* фільтри для гарячих агресивних розчинів, кіноекрани тощо.

СКЛЯНІ ГУ́БКИ (Hyalospongia) — клас *губок.* Тіло (довж. до 50 см, іноді — до 1 м) мішкоподібне. Переважно одиночні форми. Скелет з кремнезему (у окремих видів голки скелета завдовжки до 3 м); у багатьох він являє суцільні, тоненькі, немовби скляні тяжі (звідси назва). С. г.— морські глибоководні тварини. Поширені переважно в тропічних водах. В СРСР (Японське м.) зустрічається 1 вид — гіалонема японська (Hyalonema sieboldti). З деяких видів С. г. виготовляють прикраси та сувеніри. У викопному стані С. г. відомі починаючи з кембрію. *Б. М. Мазурмович.*

СКЛЯНІ ПІСКИ — кварцові піски, які використовуються для виробництва скла. До С. п. відносять рівномірнозернисті (85—95% зерен розміром 0,2—0,5 мм) піски з вмістом SiO_2 не менше як 90% та незначною кількістю шкідливих домішок — органічної речовини і мінералів, що містять залізо, титан, хром тощо. Вищі сорти С. п. (для виготовлення білого скла) повинні містити не менше 98,5% кремнезему, не більше 0,1% оксидів заліза й титану та соті долі процентів ін. кольорових металів, для виготовлення оптичного скла— SiO_2 не менше як 99,8%, Fe_2O_3 не більше за 0,01%, TiO_2 — 0,05%. Для видалення шкідливих домішок і поліпшення якості скла С. п. збагачують за допомогою промивання, магнітної сепарації, хімічної обробки тощо. На Україні поклади С. п. є в Донецькій, Чернігівській, Харківській (див. *Новоселівське родовище скляних пісків*) областях. *В. С. Міщенко.*

СКЛЯНО́Ї І ФАРФО́РО-ФАЯ́НСОВОЇ ПРОМИСЛО́ВОСТІ УКРАЇ́НСЬКИЙ НАУКО́ВО-ДО́СЛІДНИЙ ІНСТИТУ́Т (УНДІСП)— установа М-ва легкої пром-сті УРСР. Засн. 1961 у Києві, з 1970— у м. Вишневому (Київ. обл.). З 1974 входить до складу пром. об'єднання «Укрпромфарфор». В ін-ті (1982) 8 н.-д. лабораторій, є дослідно-експериментальний завод. Осн. напрями діяльності ін-ту: розробка перспективних технологій виробн. фарфору, досконаліших рецептур фарфорових мас і вогнетривів; створення високопродуктивних теплових агрегатів, механізованих і автоматизованих ліній по виробн. фарфору; розробка високоякісних керамічних фарб і вдосконалення технології декорування виробів; створення тех. засобів, що сприяють економії сировини і паливно-енерг. ресурсів у скляній і фарфоро-фаянсовій промисловості. *П. В. Колотій.*

СКЛЯ́НСЬКИЙ Ефроїм Маркович [31.VII (12.VIII) 1892, м. Фастів, тепер Київ. обл.— 27.VIII 1925] — рад. парт. і військ. діяч. Член Комуністичної партії з 1913. Н. в міщанській сім'ї. В 1911—16 навчався на мед. ф-ті Київ. ун-ту; вступив у більшовицьку орг-цію. Був пропагандистом Київ. к-ту РСДРП. З 1916 — в армії (солдат, потім лікар). Після Лютн. революції 1917 — член корпусного і голова армійського к-тів, член Двінського к-ту РСДРП(б). Делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад, член його Президії; член Петрогр. ВРК. Був комісаром Гол. штабу і ставки Верх. головнокомандуючого в Могильові. В 1917—18 — член колегії і заст. наркомвоєнмору. В 1918—24 — заст. голови Реввійськради республіки, член Ради оборони. З 1924 — на госп. роботі. Був членом ВЦВК. Потонув під час службового відрядження в США.

СКЛЯРЕ́НКО Володимир Михайлович [н. 25.V (7.VI) 1907, Київ] — укр. рад. режисер, нар. арт. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1945. Учень Л. *Курбаса.* У 1926 закінчив Муз.-драм. ін-т ім. М. Лисенка (Київ) і режисерську лабораторію театру «*Березіль*» (з 1935 — Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), де працював до 1935. В 1935—44 — гол. режисер Харків., 1944 — 47 — Львів. ТЮЗів. 1947—62 — гол. режисер театрів опери та балету (1947—52 — Львів, 1952—54 — Харків, 1954—62 — Київ). У 1962—64 — худож. керівник Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Серед драматичних вистав — «Хазяїн», «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого, «Невідомі солдати» Л. Первомайського, «Марина» М. Зарудного, «Правда і кривда» М. Стельмаха, «Лихо з розуму» О. Грибоєдова, серед музичних — «Тарас Бульба» М. Лисенка, «Аскольдова могила» О. Верстовського, «Арсенал», «Мілана» Г. Майбороди, «Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» М. Глинки, «Війна і мир» С. Прокоф'єва, «Лоенгрін» Р. Вагнера, «Русалка» А. Дворжака. Викладав у драм. студії театру «Березіль», театр. ін-тах Києва, Харкова, з 1975 — в Київ. ін-ті культури ім. О. Є. Корнійчука. Нагороджений орде-

М. Склодовська-Кюрі

В. М. Скляренко.

Скляні губки. Гіалонема японська.

С. Д. Скляренко.

Д. В. Скобельцин.

нами Леніна і Трудового Червоного Прапора.

СКЛЯРЕ́НКО Євген Тимофійович (н. 14.X 1924, с. Малий Дивлин, тепер Лугинського р-ну Житомирської обл.) — укр. рад. хірург-травматолог, доктор мед. наук (з 1966), професор (1968). Член КПРС з 1960. Закінчив Львів. мед. ін-т (1950). В 1952—77 працював у Київ. н.-д. ін-ті ортопедії і травматології (1958—77 — керівник відділу артрології). З 1977 — зав. кафедрою травматології Київ. мед. ін-ту. Осн. праці присвячені травматології множинних уражень опорно-рухового апарату; захворюванням суглобів; кріохірургії в ортопедії. Вперше розробив хірург. методи лікування хворих на ревматоїдний артрит. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія УРСР, 1974. *С. О. Матвєєнко.*

СКЛЯРЕ́НКО Семен Дмитрович [13 (26).IX 1901, с. Прохорівка, тепер Канівського р-ну Черкас. обл.— 8.III 1962, Київ] — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1945. Учасник Великої Вітчизн. війни. У 20-х рр. учителював, служив у Червоній Армії, був на редакційній роботі. Друкуватися почав 1918 (вірші, оповідання, нариси). Повісті «Тиха пристань» (1929) і «Матрос Ісай» (1930) відтворюють події громадянської війни на Україні. Соціалістичному будівництву присвятив романи і повісті «Бурун» (1932), «Помилка» (1933), «Страх» (1935), «Пролог» (1936), «Радість людського існування» (1937). Трилогія «Шлях на Київ» (1937—40) — широке епічне полотно про революційні події на Україні. До проблем села С. звертався в романі «Хазяїни» (1948). Роман «Карпати» (1952) — про боротьбу трудящих Закарпаття за возз'єднання з Рад. Україною. В істор. романах «Святослав» (1959) і «Володимир» (1962) на основі літописних і фольклорних матеріалів змалював життя Київ. держави в 10—11 ст. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, ін. орденами, медалями.

Тв.: Твори, т. 1—5. К., 1965; Твори, т. 1—3. К., 1981; Рос. перекл.— Путь на Киев. М., 1970; Владимир. М., 1981.

Літ.: Чумак В. Г. Семен Скляренко. К., 1972; Грицай М. С. Семен Скляренко. К., 1980. *Г. О. Бандура.*

СКЛЯРО́В Яків Павлович [н. 9 (22).X 1901, с. Довгалівка, тепер Великобагачанського р-ну Полтав. обл.] — укр. рад. фізіолог, доктор мед. наук (з 1949), професор (з 1950), засл. діяч науки УРСР (з 1966). Член КПРС з 1944. Закінчив Полтав. ін-т нар. освіти (1924), Харків. мед. ін-т (1931). З 1932 працював у Харків., а потім Черніг. мед. ін-тах. З 1952 — зав. кафедрою нормальної фізіології Львів. мед. ін-ту (з 1974 — наук. консультант). Праці з фізіології секреторних органів шлунково-кишкового тракту та всмоктувального апарата тонкого кишечника, а також фізіології вищої нервової діяльності. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, ін. орденами, медалями.

СКЛЯ́РСЬКІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані зі склінням вікон, дверей та ін. світлових отворів, а також огороджувальних конструкцій будинків і споруд; різновид *опоряджувальних робіт*. При С. р. використовують гол. чин. звичайне (віконне) *скло неорганічне*, скло великорозмірне вітринне, *склоблоки, склопакети, склопрофіліт*, для кріплення скла і виробів з нього застосовують замазки (напр., крейдові, бітумні, каніфольні), металеві зажими (клямери, шпильки, пружини) та гумові прокладки. С. р. складаються звичайно з заготовчих операцій (розкроювання і нарізування скла, виготовлення замазок та ін. кріпильних засобів), транспортних робіт і робіт по встановленню скла (скловиробів). Заготовчі операції виконують на заводах (при використанні стандартних уніфікованих рам) або у спеціалізованих майстернях. Транспортують скло (скловироби) у ящиках або *контейнерах*, замазку — у герметичній тарі. В дерев'яні рами скло (скловироби) встановлюють у горизонтальному положенні на шар замазки, укладений в спец. канавку (фальц), або на гумові прокладки, після чого закріплюють шпильками та ін. деталями. Металеві і залізобетонні рами склять у вертикальному положенні, використовуючи прокладки, клямери, замазки тощо. Вітринне скло встановлюють у сталеві, алюмінієві або залізобетонні рами на спец. прокладки за допомогою кранів, обладнаних горизонтальними балками (траверсами) з вакуум-присосами. Використання великорозмірних елементів (склоблоків, віконних і дверних блоків тощо), виготовлених у завод. умовах, значно знижує трудомісткість склярських робіт.

СКО́БА Антін Якович (1863, с. Багачка, тепер смт Велика Багачка Полтавської області — після 1908, там же) — укр. лірник. Осліп у дитинстві. У репертуарі С. були істор., побутові й жартівливі пісні, псалми, а також дві думи — «Втеча трьох братів із города Азова» та «Про вдову і трьох синів». Його виконання дум відзначалося особливо виразною речитативною декламацією й ліричністю. Думи від С. записували Ф. *Колесса* та О. *Сластіон*.

Літ.: Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969. *М. П. Полотай.*

СКО́БЕЛЄВ Михайло Дмитрович [17 (29).IX 1843, Петербург — 25.VI (7.VII) 1882, Москва] — рос. воєначальник, генерал від інфантерії (1881), генерал-ад'ютант (1878). Н. в дворян. сім'ї. На військ. службі з 1861. Закінчив Академію Генштабу (1868). В 1876—77 — військ. губернатор Ферганської обл., проводив колоніальну політику царизму в Серед. Азії. Під час рос.-тур. війни 1877—78 відзначився в боях під *Плевеном*, на *Шипці*. Успішні дії С. створили йому велику популярність у Росії та Болгарії. В 1880—81 керував 2-ю Ахалтекінською експедицією в Серед. Азії, під час якої було завойовано Туркменистан.

СКОБЕЛЬЦИ́Н Дмитро Володимирович [н. 12 (24).XI 1892, Петербург] — рос. рад. фізик і громадський діяч, акад. АН СРСР (з 1946), Герой Соціалістичної Праці (1969). Після закінчення Петрогр. ун-ту (1915) працював у Політехнічному (1916—39) і Фізико-технічному (1925—39) ін-тах у Ленінграді, потім у Фізичному ін-ті АН СРСР (з 1937, 1951 — 73 — директор). У 1929—31 був у відрядженні у Франції, де працював у лабораторії М. *Склодовської-Кюрі*. В 1946—61 — директор Н.-д. ін-ту ядерної фізики Моск. ун-ту. Осн. наук. праці — з фізики атомного ядра і *космічного проміння*. С. уперше застосував *Вільсона камеру*, вміщену в магн. поле, для дослідження взаємодії γ-проміння з речовиною. Відкриттям (1927—29) *зливів частинок* у космічному промінні С. заклав основи фізики частинок високих енергій. Подальші дослідження в цій галузі привели до відкриття електронно-ядерних злив та ядерно-каскадних процесів у космічному промінні. Депутат Верх. Ради СРСР 4—8-го скликань. У 1950 — 74 — голова Комітету по Міжнародних Ленінських преміях «За зміцнення миру між народами». Ленінська премія, 1982. Держ. премія СРСР, 1951. Премія ім. Д. І. Менделєєва АН СРСР, золота медаль ім. С. І. Вавилова АН СРСР (1952). Нагороджений 6 орденами Леніна, орденом Жовтневої Революції, 2 орденами Трудового Червоного Прапора.

СКО́БЛИКОВ Олександр Павлович (н. 25.II 1929, м. Дружківка, тепер Донец. обл.) — укр. рад. скульптор, нар. художник УРСР (з 1976). Член КПРС з 1968. В 1948—54 навчався в Київ. худож. ін-ті у М. *Лисенка*. Твори: «На цілині» (1960), «Т. Г. Шевченко» (1964), «Прийшла й до нас на фронт весна» (1967), «Г. І. Петровський» (1970), «Двічі Герой Соціалістичної Праці П. О. Желюк» (1975), «Академік Р. В. Чаговець» (1977), «В. І. Ленін. 1903 рік», «Портрет Б. Є. Патона» (обидва — 1980), «Нескорені» (1981) та ін. Автор пам'ятників В. І. Леніну (1959, Кривий Ріг), М. О. Некрасову (смт Немирів Вінн. обл.), Т. Г. Шевченку (Шалет-сюр-Луен, Франція, 1974), морякам Дніпровської військ. флотилії (1979, Київ, у співавт. з М. *Вронським*), академіку В. І. Вернадському (Київ, 1981), М. В. Гоголю і монумента на ознаменування возз'єднання України з Росією (обидва — 1982, Київ). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1972. Іл. див. до статей *Київ*, т. 5, с. 117; *Кіровоградська область*, т. 5, с. 206; *Корнійчук О. Є.*, т. 5, с. 415; *Некрасов М. О.*, т. 7, с. 307; *Пам'ятник*, т. 8, с. 148.

СКО́БЛІН Олексій Петрович (н. 23.III 1926, м. Новочеркаськ, тепер Ростовської обл.) — укр. рад. лікар-ортопед, доктор мед. наук (з 1961), професор (з 1964), засл. діяч науки УРСР (з 1981). Член КПРС з 1955. В 1948 закінчив Харків. мед. ін-т. Зав. кафедрою ортопедії і травматології (з 1966) і проректор (1980—81) Крим. мед. ін-ту. С.— голова Крим. обл. наук. т-ва ортопедів-травматоло-

гів. Основні наук. праці С. присвячені вивченню кісткової автопластики, *регенерації* кісткової тканини.

СКОВОРОДА́ Григорій Савич [22.XI (3.XII) 1722, с. Чорнухи, тепер смт. Полтавської обл. — 29.X (9.XI) 1794, с. Пан-Іванівка, тепер Сковородинівка Золочів. р-ну Харків. обл.] — видатний укр. просвітитель, філософ і поет. Освіту здобув у Київській академії, де навчався 1734—41, 1744—45, 1751—53. В 1741—44 служив у придворній капелі в Петербурзі. В 1745—50 перебував в Угорщині, подорожував по Австрії, Словаччині, Польщі, Італії. В 1753 викладав у Переяславському, 1759—64 — в Харків. колегіумах. Через переслідування залишив пед. діяльність і останні 25 років життя (з 1769) мандрував по Україні, проповідуючи свої філос. погляди серед народу. Саме в цей час написав осн. філос. і поет. твори: «Діалог, или розглагол о древнем мірѣ», «Наркісс. Разговор о том: узнай себе», «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни», «Разговор, называемый алфавіт, или Букварь мира», «Израилский Змій», «Діалог. Имя ему — Потоп зміин» та ін. Творчість С. була виявом протесту проти феод.-кріпосницького ладу. Як філософ С. відомий насамперед просвітительськими етичними ідеями, заснованими на критиці соціальної нерівності, паразитизму експлуататорських класів, на звеличенні трудового народу. В центрі уваги С., як і ін. просвітителів 17—18 ст., була проблема людського щастя. С. висунув ідею, що щастя людини полягає в праці, яка відповідає її природним нахилам. Однак, залишаючись просвітителем, С. не міг піднестись до розуміння того, що праця лише тоді може дати повноту щастя, коли вона вільна від експлуатації. Як і всі тогочасні просвітителі, С. розглядав людину позаісторично. Критерій розумності сусп. порядків, моральних понять і дій він вбачав у їхній відповідності «природі людини» і вважав, що шлях до встановлення справді розумних сусп. відносин лежить через пізнання цієї «природи». Ідеал суспільства він подав в образі «горнєй республіки», в якій існує заг. рівність людей і досягнуто заг. щастя. С. твердив, що шляхом до щастя є самопізнання, пізнання своїх природних нахилів. Вихід з існуючого становища С. вбачав не в активній боротьбі проти порядків, які заважали людині бути щасливою, а у втечі від світу зла і досягненні свободи в сфері духу. При всій істор. обмеженості це розв'язання проблеми щастя було прогресивним, оскільки утверджувало ідею про сусп., позастанову цінність людей праці, про рівність і однакову моральну вартість усіх видів праці. Становище людини в суспільстві повинно визначатися не «маєтностями», а природною здатністю до тієї чи іншої справи. С. доводив, що людина не може бути щасливою, якщо вона діє всупереч своїй природі. Веління природи, за С., є веління бога в людині. Пізнання природи— це пізнання бога. Бог і природа — одне й те ж. Теоретичну основу вчення С. становить своєрідна форма *пантеїзму*, близька до поглядів Дж. *Бруно*. С. виступає з рішучою критикою біблійних міфів про створення світу богом. Світ існує вічно. Бог — не поза світом, а в самому світі, він внутрішнє начало і «саморухома пружина» всього існуючого. Пантеїзм С. в цілому не вийшов за межі *об'єктивного ідеалізму*. Ототожнюючи бога з природою, С. разом з тим твердив, що в природі є два начала — духовне («невидима натура») і тілесне, матеріальне («видима натура»). Дух є «животворне» начало видимої природи. «Тлінний» світ речей — лише тінь «вічного дерева життя», яким є духовна природа. Однак вічною є й матеріальна природа. С. настійно підкреслював вічність матерії. На цій основі він розробив концепцію існування трьох світів — безконечного всесвіту — макрокосму, що містить у собі безліч окремих світів, мікрокосму, яким є людина, і «символічного» світу *Біблії*. Матеріалістичні тенденції в світогляді С. найвиразніше виступають в його теорії пізнання. Як просвітитель, С. вірив у всемогутність людського розуму, в можливість пізнання таємниць природи. Кінцевим джерелом усіх знань С. вважав досвід, практику, життя, хоч істина, на його думку, осягається розумом. Усі науки і мистецтва народилися з досвіду. В свою чергу, практика є плодом наук і «художеств». Філос. мисленню С. значною мірою властиві елементи діалектики, що виявилося, зокрема, в глибокому розумінні єдності і взаємопереходу протилежностей. С. різко критикував офіц. релігію за її догматизм і схоластику, пропагуючи вороже церкві геліоцентричне вчення М. *Коперника*, висміював розбещеність і дармоїдство священиків. С. перший на Україні виступив з рішучою критикою Біблії. Він доводив, що біблійні перекази є облудним вимислом. Водночас, виходячи з того, що кожен «світ» має в собі невидиме, духовне начало, С. намагався відшукати в Біблії прихований символічний зміст, чим робив значні поступки теології. С. виховував у народі патріотичні почуття, був добре обізнаний з істор. минулим України, її побутом і культурою. Він високо цінив Б. *Хмельницького*. Був прибічником миру між народами. С. відіграв визначну роль у розвитку демократичної громадсько-політ. думки 18 ст.

У пед. поглядах С. відбилися осн. напрями передової педагогіки: гуманізм, демократизм, висока моральність, любов до батьківщини й народу. В притчах «Благодарный Еродій», «Убогій Жайворонок» та ін. С. висміяв дворянсько-аристократичне виховання і протиставив йому позитивний ідеал виховання, мета якого — створення гармонійно розвиненої людини. Гол. пед. принципом С. вважав виховання природних здібностей людини, проголошував ідею *природного виховання*. Великого значення надавав вихованню любові до праці, самодіяльності учнів, керівній ролі батьків і вчителів. Обстоював загальнодоступне, безплатне навчання для всіх верств населення. Багатогранна діяльність С. у галузі художньої творчості. Він поет, прозаїк, перекладач рим. авторів Горація, Вергілія, Овідія, Плутарха, Ціцерона, новолатинських поетів.

С.— автор рукописної зб. оригінальних поезій «Сад божественных пѣсней», куди ввійшло 30 пісень, написаних в різні роки (1753—85), віршованих сюжетних оповідань (фабул). Більшість віршів С. є відгуком на певні події (поезія факту). С. заявляє про свій намір завжди бути з бідним людом, з народом (пісня 18-а), засуджує тодішню сусп. соціальну систему (пісні 14-а, 17-а), звеличує свободу («De libertate» — «Про свободу»), малює красу рідної природи («Ах, поля, поля зелены»), підносить важливі філос. проблеми свого часу. С. створив видатну пам'ятку укр. сатири 18 ст. «Всякому городу нрав и права», яка стала нар. піснею. С. писав мовою, близькою до народної («Ой ти, птичко желтобоко...»), книжною давньоукр., лат. та наближеною до російської. Він розвинув укр. віршування, збагатив його засобами нар.-пісенної тонізації, урізноманітнив строфіку, жанри. С.— автор зб. байок «Басни харковскія» (30 байок), осн. мотиви яких — викриття паразитичного існування, утвердження високих моральних якостей людини. Байки С. відбивають його філос., педагогічні, просв. погляди, гуманістичні ідеали. Творчість С. мала значний вплив на його наступників — І. Котляревського, Є. Гребінку, Г. Квітку-Основ'яненка, Т. Шевченка, в рос. л-рі — на В. Капніста, В. Наріжного. Ім'я С. було названо в постанові Раднаркому РРФСР 30.VII 1918 за підписом В. І. Леніна про увічнення пам'яті великих діячів минулого. Літ.-мемор. *Сковороди Г. С. музеї* є в Переяславі-Хмельницькому і Сковородинівці. Пам'ятники С. встановлено в Києві (іл. див. до ст. *Кавалерідзе* І. П., т. 4, с. 490), Чорнухах, Сковородинівці.

Тв.: Твори, т. 1—2. К., 1961; Вибрані твори, т. 1—2. К., 1972; Повне зібрання творів, т. 1—2. К., 1973; Сочинения, т. 1—2. М., 1973.

Літ.: Редько М. Світогляд Г. С. Сковороди. Львів, 1967; Попов П. М. Григорій Сковорода. К., 1969; Ніжинець А. М. На зламі двох світів. Х., 1970; Філософія Григорія Сковороди. К., 1972; Мишанич О. В. Григорій Сковорода і усна народна творчість. К., 1976; Поліщук Ф. М. Григорій Сковорода. К., 1978.

В. І. Шинкарук (філософські погляди С.),
В. В. Яременко (літ. творчість С.)

СКОВОРОДИ́ Г. С. МУЗЕ́Ї — 1) У селі Сковородинівці (до 1923 — Пан-Іванівка), тепер Золочівського р-ну Харківської обл., літературно-меморіальний музей. Відкритий 1972 в будинку А. І. Ковалівського, де в 90-х рр. 18 ст. жив Сковорода. Музей розміщується на території Сковородинівського заповідника, заснованого 1922 в числі найперших у Рад. Союзі. В 1972 площу заповід-

Г. С. Сковорода.

Обкладинка книги Г. С. Сковороди «Басни харковскія».

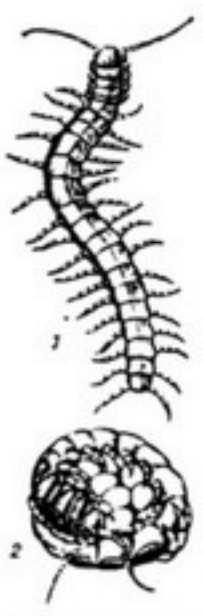
Могила Г. С. Сковороди.

В. І. Скок.

В. І. Сколоздра. Гомін Карпат. Гіпс. 1960. Львівський музей українського мистецтва.

Сколопендри:
1 — сколопендра кільчаста;
2 — самка, що згорнулась навколо відкладених яєць.

ника розширили до 22 га, включивши до нього ставок, сад і парк, що прилягають до музею. На березі заповідного ставка росте 650-літній дуб, під яким любив працювати філософ. Неподалік — могила Г. С. Сковороди і скульптурний пам'ятник, встановлений 1972 (скульптор І. Кавалерідзе, арх. В. Гнєздилов). У 3-х кімнатах музею розгорнуто експозицію, матеріали якої висвітлюють життєвий і творчий шлях Г. Сковороди: автографи і видання його творів, вироби прикладного мистецтва і нар. умільців, твори відомих художників М. Самокиша, С. Васильківського та ін. Четверта кімната, в якій Сковорода помер,— меморіальна. Цінними експонатами є годинник Сковороди та скринька, якою він користувався, перебуваючи у Ковалівських.

В. П. Манженко.

2) У селищі Чорнухах, тепер смт Полтавської області, де народився і провів дитячі роки Сковорода, — меморіальна садиба. Відкрита 1972. У меморіальному комплексі — відновлена хата батьків Сковороди, господарські будівлі. Життя й діяльність Г. Сковороди висвітлюються в експозиції місцевого краєзнавчого музею.

3) У м. Переяславі-Хмельницькому Київ. обл. меморіальний музей. Відкритий 1972 у приміщенні колишнього Переяславського колегіуму, де 1753—54 Сковорода читав лекції з поетики.

Літ.: Григорій Сковорода. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. К., 1975; Литературно-мемориальный музей Г. С. Сковороды. Путеводитель. Х., 1979.

СКО́ЙКА (Unio) — рід *двостулкових молюсків.* Раковина (довж. до 90 мм) видовжена або овальна, на спинному боці обидві стулки зчленовані лігаментом (зв'язкою) і зубовидними відростками, що входять у відповідні заглибини протилежної стулки і утворюють замо́к. С. живуть в річках, озерах, ставках. Роздільностатеві. Личинки — *глохідії,* паразитують на рибах. Бл. 20 видів С., поширених в Європі, Пн. Африці і Сх. Азії, з них в СРСР — 8 видів, у т. ч. на Україні — 4: С. звичайна (U. pictorum), С. опукла (U. tumidus), С. товстостінна (U. crassus) та С. Стевена (U. stevenianus). З тіла молюсків виготовляють кормове борошно, з раковин — гудзики й різні прикраси. У викопному стані С. відомі починаючи з тріасу.

СКОК Володимир Іванович (н. 4.VI 1932, Київ) — укр. рад. фізіолог, акад. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1955. Закінчив Київ. ун-т (1955). В 1956—62 працював в Ін-ті фізіології цього ж ун-ту, з 1962 — в Ін-ті фізіології АН УРСР (з 1970 — зав. відділом; з 1980 — заст. директора). В 1974—78 і з 1981 — академік-секретар Відділення біохімії, фізіології і теор. медицини АН УРСР. Праці присвячені вивченню фізіології вегетативної нервової системи. З'ясував властивості іонних каналів, зокрема час відкритого стану, провідність у синаптичних рецепторів нейронів вегетативних гангліїв, зареєстрував природну активність цих нейронів за допомогою внутрішньоклітинних електродів, встановив відсутність у них прямого гальмування тощо. Премія ім. І. М. Сєченова АН СРСР, 1971. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

СКО́ЛЕ — місто Львів. обл. УРСР, райцентр, на р. Опорі (бас. Дністра). Залізнична станція. Вперше згадується 1397, хоч є відомості, що населений пункт існував тут в 11 ст. С. було під владою шляхет.

Сколе. Пантелеївська церква. 17 ст.

Польщі. Протягом 1671—81 в околицях С. діяв загін *опришків* на чолі з А. Дзигановичем, у 40-х рр. 18 ст.— загони під керівництвом О. *Довбуша* та І. *Бойчука.* Після 1-го поділу Польщі (1772) С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В районі С. відбулося *Сколівське селянське заворушення 1824—26.* Під впливом революції 1905—07 в Росії в С. 3—6. IX 1907 відбувся один з найбільших у Галичині страйків. У 1919 С. окупувала бурж.-поміщицька Польща. Під керівництвом комуністів 1923, 1924, 1926, 1931, 1933, 1934 в С. відбувалися страйки робітників. У 1936 вибухнув страйк лісорубів, який тривав понад місяць і закінчився задоволенням їхніх вимог. У 1939 С. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1940 С.— місто. У С.— лісгоспзаг, деревообр., буд. матеріалів, хлібний комбінати, кар'єроуправління, комбінат побутового обслуговування. З заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, Будинок культури, кінотеатр, 2 б-ки, істор.-краєзнавчий музей. Пам'ятка архітектури — дерев'яна тридільна, триверха Пантелеївська церква 17 ст. з іконостасом та іконописом у стилі барокко. Тепер — музей народної архітектури й мистецтва.

СКО́ЛІВСЬКЕ СЕЛЯ́НСЬКЕ ЗАВОРУ́ШЕННЯ 1824—26 — один з найбільших антифеод. селянських виступів у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Відбувалося в маєтку графа О. Потоцького, до якого входили містечко Сколе (тепер місто Львів. обл.) і 26 навколишніх сіл. Причиною заворушення була спроба поміщика запровадити підвищену панщину і примусити селян виконувати нав'язану їм 1815 угоду про допоміжні роботи на двірських мануфактурах за примусовим наймом. У 1817 сільс. громади Сколівщини подали австр. урядові скаргу на поміщика. Її було передано на розгляд адміністрації маєтку, яка зволікала розгляд скарги під приводом недовір'я до громад. уповноважених, що її подали. В 1824 Стрийське окружне староство намагалося примусити селян обрати нових громад. уповноважених для розгляду скарги. Селяни вчинили опір, а слідом за цим весною 1825 відмовилися виконувати підвищену панщину і роботи за примусовим наймом. Протягом 1825 в села Сколівщини двічі відряджалися каральні загони, але не домоглися успіху. В червні 1825 угоду від 1815 анулювали, проте підвищена панщина була визнана законною. Але селяни продовжували чинити опір. Для придушення заворушення були послані війська. Каральна експедиція тривала з червня по вересень 1826. Десятки селян побито киями, 9 активних учасників заарештовано. Селянам було нав'язано нову угоду про повинності.

Літ.: Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961. *Ф. І. Стеблій.*

Сковороди Г. С. музеї.
Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди в селі Сковородинівці.
Меморіальна садиба в селі Чорнухах.

СКО́ЛІВСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд.-зх. частині Львів. обл. УРСР. Утворений 1940. Площа 1,5 тис. км². Нас. 52,7 тис. чол. (1982). У районі — 55 населених пунктів, підпорядкованих міській, 2 селищним і 24 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Сколе.* Район лежить у межах Передкарпаття та *Карпат Українських.* Корисні копалини: нафта, природний газ, горючі сланці, буд. матеріали. Тер. району тече р. *Стрий* з прит. *Опір* (бас. Дністра). Грунти бурі лісові, переважно щебенюваті. Ліси (смерека, бук, сосна, ялина, кедр, липа, клен) займають 67% площі району. Провідне місце в економіці С. р. посідає лісова пром-сть (Сколівський і Славський лісгоспзаги, Сколівський деревообр. комбінат) та виробн. буд. матеріалів (сколівське кар'єроуправління та комбінат буд. матеріалів). Розвиваються нар. промисли (художнє різьблення на дереві, вишивка). Комбінат побутового обслуговування (Сколе) та 7 бу-

динків побуту. Осн. напрям розвитку с. г.— м'ясо-мол. тваринництво (вівчарство, скотарство). Площа с.-г. угідь 1981 становила 36,7 тис. га, у т. ч. орні землі — 10,3 тис. га. сіножаті й пасовища — 27,1 тис. га. Вирощують кормові коренеплоди, трави, кукурудзу на силос. У С. р.— 7 радгоспів, 2 колгоспи, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Сколе, Верхнє Синьовидне, Гребенів, Лавочне, Славське, Тухля.

Автомоб. шляхів — 356 км, у т. ч. з твердим покриттям — 298 км. У районі — 53 заг.-осв., 3 муз. та спортивна школи; 54 лік. заклади, у т. ч. 6 лікарень. Численні спортивні і туристські бази, піонерські табори. 56 будинків культури і клубів, кінотеатр, 57 кіноустановок, 62 б-ки, історико-краєзнавчий музей. У смт Славському С. р. народився укр. письменник і журналіст Ф. *Заревич*, у с. Оряві — укр. поет і публіцист Л. *Данкевич*, у с. Корчині — укр. письменник і педагог П. О. *Кирчів*, у с. Крушельниці — укр. рад. хоровий диригент Ю. О. *Корчинський*. У С. р. видається газ. «Радянська Верховина» (з 1940).

В. В. Касюхнич.

СКО́ЛІЄВІ, сколієві оси (Scolioidea) — надродина жалячих комах ряду *перетинчастокрилих*. Тіло (довж. до 45 мм) чорне з жовтим малюнком, вкрите грубими волосками. Для С. характерні міцні копальні ніжки. Живляться нектаром квіток, гнізда влаштовують у ґрунті, для личинок запасають їжу — личинок пластинчастовусих жуків, паралізованих уколом жала. Бл. 600 видів С., поширених в тропіках і субтропіках, з них в СРСР — бл. 40 видів, у т. ч. на Україні — бл. 20. Деяких С. як ентомофагів використовують у біологіч. боротьбі з шкідниками цукрової тростини на островах Океанії.

Г. З. Осичнюк.

СКОЛІО́З (грец. σκολίωσις — викривлення) — викривлення хребта убік, що нерідко супроводиться ротацією (обертанням) тіл і задніх елементів *хребців*. Найчастіше виникає в період інтенсивного росту організму (у віці 5—15 років). При С. спостерігається ряд змін і функціональних порушень різних органів і систем грудної клітки і черевної порожнини, що перешкоджає їх анатомічному удосконаленню в процесі розвитку організму. Тому С. правильніше було б вважати хворобою. За локалізацією процесу С. поділяють на шийно-грудний, верхньогрудний, грудний, грудо-поперековий, поперековий і тотальний (загальний); за *етіологією* — ідіопатичний, диспластичний, неврогенний, вроджений. За тяжкістю розрізняють 4 ступені *деформації*: 1 — незначне відхилення хребта убік, 2 — значне відхилення, коли вже є реберний горб, 3 — більш виявлене викривлення, різка деформація грудної клітки, великий реберний горб, 4 — тяжке спотворення тулуба з різкою деформацією грудної клітки, таза, задній і передній горб. Лікування: для лікування 1 і 2 ступенів С. застосовують комплекси виправляючої *гімнастики*, плавання, електростимуляцію м'язів спини, масаж, гіпсові ліжка. Лікування доцільно провадити в школах-інтернатах санаторного типу для дітей, хворих на С. Прогресуюча деформація хребта з виявленими явищами серцево-судинної недостатності є показанням для оперативного лікування. Див. також *Викривлення хребта*.

К. С. Терновий.

СКОЛО́ЗДРА Володимир Іванович (20.VIII 1912, с. Дороговижі, тепер с. Верхньодорожнє Миколаївського р-ну Львів. обл.— 7.VIII 1980, Львів) — укр. рад. скульптор. В 1939—41 навчався у Львів. художньо-пром. уч-щі. Працював у галузі станкової (переважно портретної) та монументальної скульптури: «Олекса Довбуш» (1951, у співавт. з М. *Рябініним*), «В. Стефаник» (1953), «Людвіг ван Бетховен» (1954), «Гомін Карпат» (1960), «Шевченко-солдат» (1963), «Іван Франко» (1972), пам'ятники В. Стефаникові у Львові та в м. Едмонтоні в Канаді (обидва — 1971). Твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві та Львівському музеї українського мистецтва. Державна премія СРСР, 1952.

СКОЛОПЕНДРЕ́ЛИ (Scolopendrellidae) — родина багатоніжок класу *симфіл*. Тіло (довж. до 4 мм), на відміну від ін. симфіл, має 17 спинних платівок (тергітів). Типовий рід — сколопендрела (Scolopendrella). Раніше під назвою С. об'єднували всіх симфіл.

Г. Й. Гуща.

СКОЛОПЕ́НДРИ, сколопендрові (Scolopendromorpha) — ряд членистоногих тварин підкласу *губоногих*. Тіло (довж. до 30 см) сплющене в спинно-черевному напрямі, бурого, коричневого, синього, зеленого та ін. кольорів. На передньому тулубовому членику є пара ногощелеп, в яких містяться протоки отруйних залоз. С. поширені переважно в тропіках. Ведуть прихований спосіб життя. Активні вночі. Живляться комахами, червами, молюсками, великі С. нападають на жаб, ящірок та ін. дрібних хребетних. Роздільностатеві. Розмножуються, відкладаючи яйця, які запліднюються за допомогою *сперматофора*. С.— *отруйні тварини*, укуси деяких тропічних видів небезпечні для життя людини. В СРСР С. зустрічаються на Пд. України, в Молдавії, на Кавказі, в Передкавказзі і Серед. Азії; найвідоміші види — С. кільчаста (Scolopendra cingulata), сліпа С. (Cryptops anomalus), укуси їх для людини не смертельні.

СКОЛО́ТИ — самоназва всіх або однієї з груп причорноморських *скіфів*, яку наводить *Геродот* (5 ст. до н. е.) в 4-й книзі «Історії», зазначаючи, що ця назва походить від слова, яке по-скіфському значить «цар».

СКО́ЛЬСЬКИЙ (Скульський) Андрій (р. н. невід., Львів — після 1651) — укр. письменник і друкар. Працював у Львові в друкарнях *братства*, М. *Сльозки*, А. Желіборського, а також в *Університській друкарні*, на Волощині. Бл. 1647 заснував власну друкарню і видав у ній буквар, але під тиском конкурентів припинив видавничу діяльність. Автор одного з перших укр. драм. творів «Вірші з трагедії Христос Пасхон Григорія Богослова» (складені на основі старогрецьких і візантійських джерел) і ряду передмов, у яких широко використовував мотиви з античної л-ри. В 1651 був обвинувачений у зв'язках з розвідниками Б. Хмельницького, заарештований польс. шляхтою і підданий тортурам.

Я. Д. Ісаєвич.

СКОМОРО́Х — лавньоруський мандрівний актор. Вперше згадується 1068 в літописах Київ. Русі. Вистава за участю С. зображена на фресках *Софійського собору* у Києві (1037). С. на Русі (пізніше у Росії, Білорусії і на Україні) були постійними учасниками нар. свят і обрядів, виконували комедійні, драм. сценки, муз., танцювальні і акробатичні номери, показували дресированих тварин. У 16 ст. об'єднувалися у «ватаги» (артілі, групи), що мандрували в пошуках заробітку. Життєстверджуюче мистецтво С. було дуже популярним серед нар. мас; його жорстоко переслідувало духівництво. Виступи С. було заборонено указами 1648 і 1657. В 17—19 ст. мистецтво С. розвивалося далі в балаганах, в лялькових та ін. театрах; його традиції увібрало естрадне і циркове мистецтво.

СКОМОРО́ХОВ Микола Михайлович (н. 19.V 1920, с. Лапоть, тепер с. Білогірське Красноармійського р-ну Сарат. обл.) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1981), двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1945), засл. військ. льотчик СРСР (з 1971). Член КПРС з 1943. У Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пілот, старший пілот, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї винищувального авіаполку воював на Закавказ., Пн.-Кавказ., Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Здійснив 605 бойових вильотів, особисто збив 46 і в групових боях 8 ворожих літаків. Після війни — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. В 1949 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1958 — Академію Генштабу. З серпня 1973 — нач. Військ.-повітр. академії ім. Ю. О.

М. М. Скоморохов.

Скойка звичайна.

Скоморохи. Народна картинка. 2-а половина 18 ст.

Скопас. Мелеагр. Римська копія. Мармур. Ватікан. Рим.

Скопа.

Скополія карніолійська:
1 — кореневище;
2 — пагін;
3 — плід.

Гагаріна. Нагороджений орденом Леніна, 5 орденами Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СКОМОРО́ХОВ Олександр Олександрович [22.II (6.III) 1874, Ставрополь — 22.VIII 1946, Київ] — укр. рад. вчений у галузі електротехніки, засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1945). Член Комуністич. партії з 1938. Закінчив (1903) Петерб. технологічний ін-т. З 1911 викладав у Київ. політех. ін-ті (КПІ), професор з 1925. В 1933—41 — у Харків. електротех. ін-ті, з 1944 — зав. кафедрою КПІ. Осн. праці стосуються розробки електр. машин. Автор одного з перших в Росії (Київ, 1914) посібників у галузі електр. машин і трансформаторів.

СКОПА́ (Pandion haliaetus) — птах род. скопиних ряду *соколоподібних*. Довж. тіла 56—62 см, розмах крил 147—168 см, маса 1,3 — 1,9 кг. Оперення спини темно-буре, черева — біле; дзьоб чорний, восковиця і ноги голубувато-сірі. Селиться поблизу великих водойм з прозорою водою. Живиться рибою, здобуває її, кидаючись у воду з кількаметрової висоти. Гнізда мостить на високих деревах. У квітні — травні кладка з 2—3 яєць; насиджують самка і самець протягом 35 діб. Поширена майже по всій земній кулі. В УРСР — дуже рідкісний гніздовий і перелітний птах, що зустрічається на Поліссі, в пониззях Дніпра і Дунаю. Включена до *Червоних книг* Української РСР та СРСР.

СКО́ПАС (Σκόλας; рр. н. і см. невід.) — давньогрец. скульптор і архітектор 4 ст. до н. е. Н. на о. Парос, працював у Тегеї (тепер Піалі), Галікарнасі (тепер Бодрум), в ін. містах Старод. Греції та Малої Азії. Брав участь у спорудженні храму Афіни Алеї в Тегеї (350—340 до н. е.) і мавзолею в *Галікарнасі*. Серед творів С., що збереглися до нашого часу — фриз мавзолею в Галікарнасі (серед. 4 ст. до н. е., у співавт.; фрагменти — в Британському музеї в Лондоні). Багато скульптур С. відомі за рим. копіями («Потос», «Молодий Геракл», «Мелеагр», «Менада»). Творчість С. мала великий вплив на скульптуру доби *елліні́зму*, зокрема на митців Пергамської школи 3—2 ст. до н. е. Іл. див. також до ст. *Амазонки*, т. 1, с. 156; *Галікарнас*, т. 2, с. 464.

Літ.: Чубова А. П. Скопас. Л.—М., 1959.

СКОПЕ́НКО Віктор Васильович (н. 18.XII 1935, Новгородка, тепер смт Кіровогр. обл.) — укр. рад. хімік-неорганік, чл.-кор. АН УРСР (з 1978). Член КПРС з 1962. Після закінчення Київ. ун-ту (1958) працює в ньому (з 1971 — професор, з 1975 — проректор, з 1977 — також завідуючий кафедрою). Осн. наук. напрям — хімія координаційних сполук. Проводить дослідження реакцій комплексоутворення в неводному середовищі, на поверхні твердого тіла. Розробив нові методи синтезу координаційних сполук, що включають лінійні й нелінійні псевдогалогенідні групи, синтезував металокомплексні каталізатори на основі модифікованого різними органічними добавками силікагелю. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, медаллю.

СКО́П'Є, Скопле — місто на Пд. Югославії, столиця Соціалістичної Республіки Македонії. Розташоване на р. Вардарі. Вузол з-ць і автошляхів. 405,6 тис. ж. (1981). Значна металург., маш.-буд. (виробн. с.-г. машин та ін.) і хімічна пром-сть. Склоробні, цем., деревообробні, шкіряно-взут., фарм., текстильні підприємства. Розвинута харчосмакова (гол. чин. на місц. сировині — тютюнова, пивоварна, фруктово-овочеконсервна, м'ясна, борошномельна) промисловість. Ун-т. Македонська академія наук і мистецтв. Музей, македонський нар. театр. Архіт. пам'ятки середньовіччя. С. засн. у 6 ст. Місто зазнало значних руйнувань під час землетрусу 1963.

СКО́ПІН-ШУ́ЙСЬКИЙ Михайло Васильович [8 (18).XI 1586 — 23.IV (3.V) 1610, Москва] — рос. державний і військ. діяч, князь. У 1606, за царювання *Василія Шуйського*, С.-Ш. призначений воєводою царських військ. Брав активну участь у придушенні повстання під проводом І. І. *Болотникова*. В 1608 вів переговори зі Швецією про спільну боротьбу проти польс.-лит. військ (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*), 1609—10 на чолі рос.-швед. армії здобув ряд перемог над загонами *Лжедмитрія II*, зокрема в березні 1610 розгромив польсько-лит. військо і примусив зняти облогу Москви.

СКОПО́ЛІЯ (Scopolia) — рід рослин родини *пасльонових*. Багаторічні трави з розвилисто-галузистим стеблом і товстим повзучим кореневищем. Листки цілісні, чергові, еліптичні, квітки поодинокі, пониклі. Плід — двогнізда коробочка. Відомо 6 видів, поширу Сх. Азії і Європі. В СРСР — 3 види, в т. ч. на Україні — один — С. карніолійська (S. carniolica) — лікарська рослина; росте зрідка в лісах Карпат, Прикарпаття, Поділля і дуже рідко — Правобережного Лісостепу. З кореневищ добувають алкалоїди гіосціамін (його використовують для одержання препарату атропіну) і скополамін, які широко застосовують в медицині. Всі види С. отруйні.

СКО́ПЦІ — бузувірська релігійна секта в Росії. Виникла в 2-й пол. 18 ст., відокремившись від секти *хлистів*. Проповідувала «боротьбу з плоттю» шляхом оскоплення (звідси назва) як єдину умову «спасіння душі». В період будівництва соціалізму в СРСР секта розпалась.

СКО́РА Яків (рр. н. і см. невід.) — укр. ливарник з Галичини. У 1341 для собору св. Юра у Львові вилив дзвін простої, строгої, трохи видовженої форми, прикрашений дворядковим написом навколо і підписом.

СКОРБУ́Т (нім. Skorbut) — захворювання, що спричинюється недостатнім надходженням в організм вітаміну С; те саме, що й *цинга*.

СКОРЗОНЕ́РА (Scorzonera) — рід рослин родини *складноцвітих*. Багаторічні, рідше дворічні трави і напівчагарники. Листки чергові, цілокраї, перисторозділені або перисторозсічені. Квітки язичкові, жовті або, рідше, рожеві. Сім'янки голі або опушені. Бл. 170 видів, гол. чин. в посушливих областях від Серед. Європи і Середземномор'я до Сх. Азії. В СРСР понад 80 видів, в т. ч. в УРСР — 13. Культивують С. іспанську (S. hispanica), т. з. солодкий, або чорний, корінь, в Європі й Америці як овоч. На Україні, гол. чин. на Пд., поширені дикорастучі види — С. м'яка (S. mollis), С. Жакена (S. jacquiniana), С. дрібноквіткова (S. parviflora) та ін. Корені деяких С. (тау-сагиз, теке-сагиз та ін.) містять *каучук*.

СКО́РИК Мирослав Михайлович (н. 13.VII 1938, Львів) — укр. рад. композитор, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1969). У 1960 закінчив Львівську консерваторію (класи А. *Солтиса* і С. *Людкевича*), 1964 — аспірантуру при Моск. консерваторії (клас Д. *Кабалевського*). З 1964 — викладач Львів., з 1966 — Київ. консерваторій. Твори: балет «Каменярі» (1967), симфонічні («Гуцульський триптих», 1965; сюїта з музики до п'єси «Камінний господар» Лесі Українки, 1971; «Карпатський концерт», 1972); вокально-симфонічні (кантати «Весна», 1960; «Людина», 1964), концерти з оркестром для фортепіано (1977), скрипки (1969); «Три українські весільні пісні для голосу з оркестром» (1976), твори для камерного оркестру (партити, 1966, 1970, 1973), камерно-інструм. ансамблі; романси на вірші Т. Шевченка, естрадні пісні, музика до вистав і кінофільмів. У 1978 закінчив оперу «На русалчин великдень» М. Леонтовича. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Респ. комсомольська премія ім. М. Островського, 1968.

Тв.: Ладовая система С. Прокофьева. К., 1969.

Літ.: Щириця Ю. Мирослав Скорик. К., 1979.

СКОРИ́НА (Скарина) Франциск (Георгій; бл. 1490, Полоцьк — бл. 1540, Прага) — білорус. першодрукар, просвітитель і культурний діяч. В 1504—06 навчався в Краківському ун-ті, отримав ступінь бакалавра філософії. У 1512 в Падуанському ун-ті захистив диплом на ступінь доктора медицини. Видавничу діяльність почав у Празі, де заснував вид-во та друкарню. Видав «Псалтир» церковнослов'ян. мовою (1517) і 19 окремих книг Біблії в перекладі на тодішню літ. білоруську мову (1517—19). Бл. 1520 С. переїхав у Вільно. Тут організував друкарню (перша на території СРСР) і видав «Малу подорожню книжицю» (1522) та «Апостол» (1525). В 1530 переїхав до Кенігсберга. В 1534 знову повернувся до Праги, де провів останні роки життя, працюючи лікарем і садівником короля Фердінанда. Свої видання С. супроводив передмовами, в яких засуджував пороки феод. суспільства, виступав за освіту народу. Книги С. мали вплив на раннє укр. друкарство (Івана *Федорова* та його послідовників), а також на мову укр. рукописів (*Пе-*

ресопницького Євангелія та ін.). З поліграфічного боку книги С. є кращими серед тогочасних європ. видань. С. перший у слов'ян. країнах запровадив титульні аркуші, вмістив багато гравюр, худож. ініціали. Книги С. були поширені також у Росії, Литві і на Україні.

Тв.: Прадмова і пасляслоўі. Мінск, 1969.

Літ.: Белорусский просветитель Франциск Скорина и начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. М., 1979; Подокшин С. А. Франциск Скорина. М., 1981; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания в Белоруссии и Литве. Жизнь и деятельность Франциска Скорины. Описание изданий и указатель литературы 1517—1957. М., 1978. *Ф. П. Максименко.*

СКОРОБОГА́ТОВ Костянтин Васильович [22.II (6.III) 1887, с. Александровське, тепер у складі Ленінграда — 28.VII 1969, Ленінград] — рос. рад. актор, нар. арт. СРСР (з 1953). Сценічну діяльність почав у аматорському гуртку, 1905 перейшов до профес. театру. Кілька років працював у оперних театрах Києва і Петербурга. У 1928—35 — актор Ленінгр. Великого драм. театру, з 1936 — в Ленінгр. академічному театрі драми ім. О. С. Пушкіна (з 1951 — директор). Серед ролей — Градобоєв («Гаряче серце» О. Островського), Єгор Буличов («Єгор Буличов та інші» М. Горького), Швандя («Любов Ярова» Треньова), Роман Круча («Банкір» Корнійчука), Яго («Отелло» У. Шекспіра). Один з перших створив образ В. І. Леніна («Ленін» Каплера і Златогорової, «На березі Неви» Треньова, «Кремлівські куранти» Погодіна). Знімався в кіно, гол. ролі у фільмах «Пирогов», «Пугачов», а також ролі адмірала Макарова («Олександр Попов»), діда Матвія («Киянка»). Нагороджений орденом Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941, 1948, 1949, 1951 (двічі).

СКОРОБОГА́ТЬКО Віталій Якович (н. 18.VII 1927, Київ) — укр. рад. математик, доктор фізико-матем. наук (з 1963), професор (з 1966), засл. діяч науки УРСР (з 1978). Член КПРС з 1956. Після закінчення (1951) Львів. ун-ту до 1961 працював у ньому. У 1961—66 — в Ін-ті математики АН УРСР, у 1967—73 — у Фіз.-мех. ін-ті АН УРСР (м. Львів). З 1973 працює в Ін-ті прикладних проблем механіки і математики (до 1978 — Львів. філіал матем. фізики Ін-ту математики) АН УРСР. Праці С. стосуються математич. фізики, обчислювальної математики та геометрії.

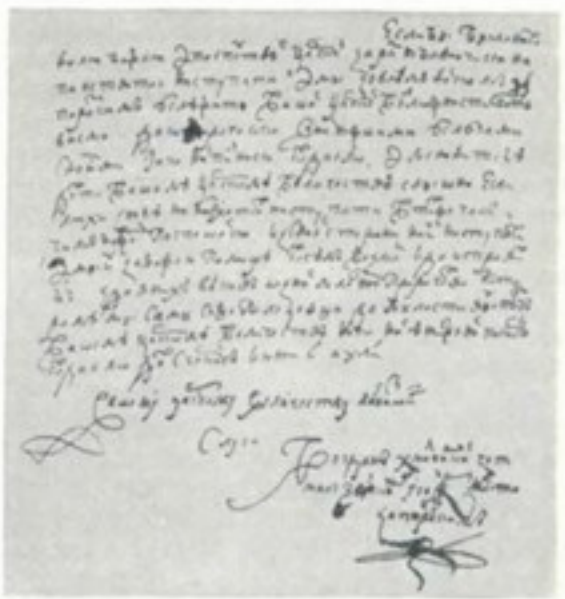
СКОРОДИ́Т (від грец. σκόροδον — часник) — мінерал класу фосфатів та їхніх аналогів. $Fe^{3+}[AsO_4] \times 2H_2O$. *Сингонія* ромбічна. Густ. 3,1—3,4. Твердість 3,5—4. Колір зеленувато-бурий, зелений, бурувато-сірий. У Рад. Союзі є в РРФСР (Урал, Забайкалля), Казахстані, Узбекистані, Таджикистані, на Україні (Закарпаття).

СКОРОМО́ВКА, спотиканка — 1) Жанр народної творчості, жартівливий вислів, складений із спеціально дібраних, близьких за звуковим складом і важких для швидкого вимовляння слів («прийшов Прокіп — кипить окріп, пішов Прокіп — кипить окріп; як при Прокопі кипів окріп, так і без Прокопа кипить окріп»). С. часто розважаються діти, це сприяє розвиткові доброї вимови й кмітливості. С. використовується і для вправляння в *дикції*. 2) Швидка, кваплива мова, швидкий темп мовлення.

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Іван Ілліч [1646, м. Умань, тепер Черкас. обл. — 3 (14).VII 1722, м. Глухів, тепер Сум. обл.] — гетьман Лівобережної України (1708—22). Походив з козац. старшини. В 1674 переселився на Лівобережну Україну. Обіймав посади генерального осавула, полковника *Стародубського полку* (1706—08). Після зради гетьмана І. *Мазепи* С. 1708 на старшинській раді в Глухові обрано гетьманом. Під час *Північної війни 1700—21* в універсалах С. закликав населення України боротися разом з рос. військом проти швед. загарбників. С. брав участь у *Полтавській битві 1709*. Великий землевласник (володів понад 20 тис. сел. дворів), С. проводив політику дальшого закріпачення укр. селянства, жорстоко придушував антифеод. виступи нар. мас. Спроби С. посилити політ. вплив козац. старшини успіху не мали (з 1709 діяльність гетьманської адміністрації контролювали царські резиденти, 1722 для цієї мети створено *Малоросійську колегію*).

СКОРОПА́ДСЬКИЙ Павло Петрович (1873—1945) — генерал царської армії, великий укр. поміщик, монархіст. 29.IV 1918 на інсценованому австро-нім. окупантами «з'їзді хліборобів» у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж.-поміщицький «уряд» (див. *Гетьманщина*). 14.XII 1918 внаслідок революц. боротьби трудящих України «уряд» С. було повалено. С. втік до Німеччини, де продовжував антирад. діяльність.

СКОРО́ПИС — один із способів *письма*. Характеризується заокругленим, а в пізніші часи — і зв'язним написанням літер у слові. Давньому С. були властиві *лігатури*, скорочення, винесення окремих літер і навіть сполучень їх над рядок. С. розвинувся з *півуставу*, коли в зв'язку з інтенсивним розвитком сусп. відносин, культури, науки тощо зростала потреба прискорити процес писання. Рос. С. почав виникати у кін. 14 ст., український, як і білоруський,— у 2-й пол. 15 ст. і до серед. 17 ст. набув своєрідних форм. У 17 ст. укр. (київський) С. вплинув на рос. (московський) С., літери в якому стали більш заокругленими. Скорописний почерк моск. письма кін. 17 — поч. 18 ст. використано при створенні *гражданського шрифту*. З 2-ї пол. 18 ст. новий рос. С. поширився в укр. та білорус. письменстві. В осн. рисах цей С. зберігся до наших днів. Див. також *Устав*.

Скоропис. Уривок з листа Б. Хмельницького до царя Олексія Михайловича від 8 червня 1648.

Літ.: Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв. В кн.: Палеографический изборник, в. 1. К., 1899; Черепнин Л. Русская палеография. М., 1956; Карский Е. Славянская кирилловская палеография. М., 1979.

П. Д. Тимощенко.

СКОРОСТИ́ГЛІСТЬ РОСЛИ́Н — властивість рослинного організму швидко рости і розвиватися. Визначається швидкістю набування стану біологічної і господарської стиглості. С. р.— ознака спадковості. Багато культурних рослин взагалі скоростиглі, що дає змогу вирощувати їх до основної культури (салат, редиска, шпинат, ін. *проміжні культури*) або після неї (післяжнивна гречка). У деяких культурних рослин є окремі скоростиглі сорти, що дає можливість одержувати ранню продукцію (ранні овочі, картоплю, фрукти), уникати діяння несприятливих умов, напр., *суховіїв* (скоростиглі сорти пшениці), тощо.

СКОРОХО́Д Анатолій Володимирович (н. 10.IX 1930, м. Нікополь, тепер Дніпроп. області) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1967). Закінчив (1953) Київ. ун-т. З 1956 працює в ньому ж та Ін-ті математики АН УРСР (з 1964 — зав. відділом). Осн. напрями наук. роботи — теорія імовірностей, матем. статистика і матем. аналіз. Премія ім. М. М. Крилова АН УРСР, 1970.

СКОРОХО́Д Олексій Георгійович (17.X 1879—6.V 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з кін. 90-х рр. 19 ст. Учасник *Харківської політичної демонстрації 1900*, революції 1905—07 в Харкові. В 1912 обраний до Харків. більшовицького к-ту. Один з організаторів перших марксист. гуртків і більшовицької орг-ції в Харкові. В 1917—18 член Харків. Ради робітн. депутатів. Під час австро-нім. окупації України 1918 брав участь у боротьбі проти окупантів. У 1919 — член Залізничного (Іванівського) к-ту КП(б)У Харкова. З лютого 1919 — заст. наркома шляхів УРСР.

СКОРОХО́ДОВА Ольга Іванівна [11 (24).VII 1914, с. Білозерка, тепер смт Херсон. обл. — 7.V 1982, Москва] — рос. рад. учений у галузі дефектології, педагог, літератор. У 5-річному віці втратила слух і зір. У 1925—41 навчалася в Харків. закладі (школі-клініці) для сліпоглухонімих, яким керував проф. І. О. *Соколянський*. Тут одержала серед. освіту. В 1944—48 продовжувала навчання в Москві під керівництвом І. О. Соколянського. Завдяки наполег-

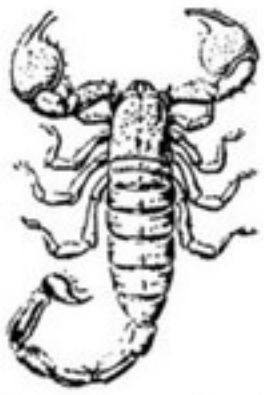
К. В. Скоробогатов.

Портрет Франциска **Скорини,** вміщений у Празькій біблії. Гравюра на дереві. 1517.

Скорзонера м'яка:
1 — верхня частина рослини;
2 — корінь;
3 — плід (сім'янка).

Скорпіони. Тропічний скорпіон з роду Pandinus.

Скорпіонові мухи. Скорпіонниця звичайна та її личинка.

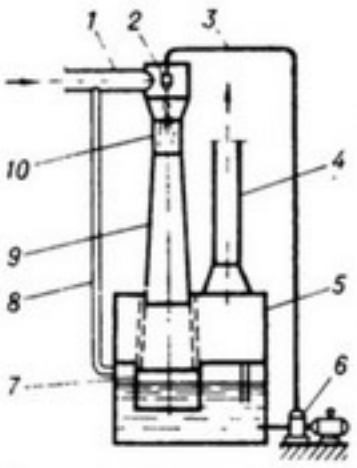

Схема порожнистого безнасадкового **скруберa:**
1 — приймальний патрубок газу; *2* — форсунка; *3* — трубопровід промивальної рідини; *4* — патрубок, по якому відводиться очищений газ; *5* — камера очищеного газу; *6* — насос; *7* — гідрозатвор; *8* — газохід; *9* — дифузор; *10* — камера змішування.

ливій праці досягла значних успіхів, стала відомим ученим і поетесою. В 1961 захистила дисертацію на здобуття звання кандидата пед. наук (з психології). С. проводила н.-д. роботу в галузі виховання й навчання сліпоглухонімих дітей, подала велику допомогу в орг-ції дит. будинку для сліпоглухонімих у м. Загорську. С.— автор наук. і худож. творів, що мають винятковий інтерес. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир. М., 1972.

М. Д. Ярмаченко.

СКОРОХО́ДЬКО Антон Каленикович [1 (13).III 1883, м. Канів, тепер Черкаської обл.— 26.II 1954, Київ] — укр. рад. вчений в галузі зоогігієни, професор, доктор вет. наук (з 1936). В 1909 закінчив Харків. вет. ін-т, після чого працював земським вет. лікарем. В 1922—29 —зав. кафедрою зоогігієни в Київ. вет.-зоотех. ін-ті (1924—26 — ректор ін-ту). Працював також у різних навчальних і н.-д. установах в Архангельську, Вологді та ін. З 1947 — професор Київ. вет. ін-ту (тепер вет. ф-т Укр. с.-г. академії). Праці з питань гігієни, догляду та утримання с.-г. тварин. Автор багатьох підручників і посібників.

К. С. Єрмолаєва.

СКОРПЕ́НА — рід риб род. скорпенових. Те саме, що й *морський йорж*.

СКОРПІО́Н [лат. Scorpius (Scorpionis), із грец. Σκορπίος] — одне з сузір'їв *зодіаку*. Найяскравіші зорі С. 0,8—1,2 (*Антарес*), 1,6 і 1,9 візуальної *зоряної величини*. Видно повністю в пд. і частково в центр. районах СРСР, найкраще в травні й червні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

СКОРПІО́НИ (Scorpionida) — ряд безхребетних тварин класу *павукоподібних*. Тіло завдовжки 1—18 см, поділяється на головогруди й членисте черевце (складається з передньочерев'я і задньочерев'я). Є 3—6 пар очок. Головогруди з 6 парами кінцівок: 2 пари ротових (*хеліцери* та *педипальпи*) і 4 пари ходильних. Останній членик задньочерев'я містить пару отруйних залоз, що відкриваються на вільному кінці жала. Нічні хижаки, живляться переважно комахами, павуками. С. — роздільностатеві. Живородящі, окремі види — яйцеживородящі. Понад 700 видів С., поширених в тропіч. і субтропіч. зонах; в СРСР — 15 видів, на Україні — 1 дрібний ендемічний вид — С. кримський (Euscorpius tauricus), 1973 поблизу Одеси виявлено другий вид — Buthus caucasicus. Уколи С. для людей дуже болючі, а деяких тропічних — смертельні. Викопні С. відомі з пізнього силуру.

О. П. Маркевич.

СКОРПІО́НОВІ МУ́ХИ, скорпіонниці (Mecoptera) — один з найдавніших рядів комах. Довж. тіла 25 мм. Голова хоботовидно витягнута. Ротовий апарат гризучого типу. Вусики довгі, нитковидні. Крила (2 пари) прозорі, з неправильними плямами. 10-членикове черевце у самців на кінці загнуте догори, що нагадує черевце скорпіона (звідси й назва). Яйця відкладають у грунт, гниючі дерева. Розвиток з повним перетворенням. Личинки гусеницевидні; лялечка вільна. С. м. переважно живляться ін. комахами. Відомо понад 300 видів, поширених на всіх материках, крім Антарктиди. В СРСР — понад 10 видів, у т. ч. є й на Україні. Типові види: скорпіонниця звичайна (Panorpa communis), льодовичник зимовий (Boreus hyemalis), комарівка звичайна (Bittacus tipularius). У викопному стані відомі з пермських відкладів.

Г. В. Бошко.

СКОРУ́ЛЬСЬКИЙ Михайло Адамович [25.VIII (6.IX) 1887, Київ — 21.II 1950, там же]—укр. рад. композитор, педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1947). У 1914 закінчив Петерб. консерваторію. В 1915—33 викладав теор. лисципліни у муз. закладах Житомира. У 1933—41 та 1944—50 — викладач Київ. консерваторії (1941—44 працював у Алма-Аті). Твори: опера «Свічине весілля» (1948), балети «Бондарівна» (1939), «Лісова пісня» (1946), ораторія «Голос матері» (1943), 2 симфонії (1923, 1932), поема-казка «Микита Кожум'яка» (1949), камерно-інструментальні ансамблі, п'єси, хори, романси, пісні.

Літ.: Михайлов М. М. М. А. Скорульський. К., 1960; Загайкевич М. Українська балетна музика. К., 1969.

СКОТА́РСТВО — розведення і використання свійських тварин. Відоме з часів *неоліту*, коли було одомашнено свиню, вівцю, козу, велику рогату худобу, коня, осла, верблюда. Найдавніші осередки С.— Бл. Схід, Середземномор'я і Причорномор'я. На тер. України С. розвинулося за часів *трипільської культури*. Набуло дальшого розвитку в *кіммерійців* і *скіфів*. У степових районах С. було кочовим (див. *Кочівництво*). В пустелях і напівпустелях розвинулося верблюдярство, в тундрі — оленярство. С. стало важливою галуззю г-ва, джерелом продуктів харчування, шкіри, вовни та ін. Худобу почали використовувати для транспорту, а з *бронзового віку* — для оранки. Розведення худоби дало змогу перейти від мотичного до продуктивнішого плужного землеробства. Догляд за худобою і плужна оранка були справою чоловіків. Це підвищило роль чоловіка в матеріальному виробництві. Відбувся перехід від *матріархату* до *патріархату*. З'явилися надлишки с.-г. продуктів. Обмін і торгівля ними сприяли нагромадженню багатства, соціальному розшаруванню суспільства. Залежно від потреб у різних народів велику рогату худобу розводять як м'ясну, молочну і робочу (Європа) або переважно як молочну (Індія, Африка); подекуди коней використовують не тільки як робочу худобу, а й як м'ясну і молочну. В багатьох народів з появою торгівлі худоба виконувала функцію грошей. Див. також *Тваринництво*.

СКО́ТЛЕНД-ЯРД, Ярд (англ. Scotland Yard, букв.— Шотландський двір) — центр. управління лондон. поліції. Походження назви пов'язане з розташуванням управління 1829—90 у районі С.-я., на тер. якого за середньовіччя містився однойменний палац шотландських королів, де вони зупинялися, коли прибували до Лондона. У 1890 переведене до будинку, названого Новим С.-я., а з 1967 розміщується в новому будинку з тією ж назвою. Переносно С.-я. наз. і саму лондон. поліцію, а також її відділ кримінальних розслідувань.

СКОТТ (Scott) Вальтер (15.VIII 1771, Едінбург—21.IX 1832, Ебботсфорд, Шотландія) — англ. і шотл. письменник. Закінчив Едінбурзький ун-т. З юних років записував шотл. фольклор, опублікував із власними коментарями «Балади шотландського Прикордоння» (тт. 1—3, 1802—03; третій том — наслідування С.). Перші оригінальні твори — романтичні поеми на середньовічні сюжети, побудовані на фольклорно-баладному шотл. матеріалі: «Пісня останнього менестреля» (1805), «Володарка озера» (1810) та ін. С. створив жанр істор. роману. Перший роман «Уейверлі» (1814) опублікований анонімно. Романи «Гай Меннерінг» (1815), «Роб Рой» (1817), «Легенда про Монтроза» (1819) присвятив історії Шотландії. Романи «Айвенго» (1820), «Монастир», «Абат» (усі три — 1820), «Кенілворт» (1821), «Вудсток» (1826) — з історії Англії. Істор. події європ. континенту відобразив у романі «Квентін Дорвард» (1823), «Талісман» (1825), «Граф Роберт Паризький» (1831, обидва— про епоху хрестових походів). С. перший з романістів показав народ як активну силу історії, хоч був далеким від ідеї революц. активності нар. мас. Автор романів «Сент-Ронанське джерело» (1823), «Редгонтлет» (1824), праці «Історія Шотландії» (т. 1—3, 1829—30), книги «Життя Джона Драйдена» (1809), наук. коментарів до збірки творів Дж. Свіфта (1814). У дослідженні «Життя Наполеона Бонапарта» (1827) із захопленням писав про боротьбу населення Росії проти франц. загарбників, у творі згадано й про народ «з берегів Бористену» (Дніпра).

В 1828 у Харкові здійснено інсценізацію «Айвенго». В 1877 львів. «Правда» опублікувала анонімний переклад оповідання С. «Вдова верховинця». В 1893 у Львові видано укр. мовою роман «Талісман» під заголовком «Річард, Львине Серце». П. Грабовський переклав вірш «Колискова юному вождю», пісню Флори з «Уейверлі», уривок «Пісні останнього менестреля». У рад. час твори С. перекладали А. Білецький, Н. Ткаченко-Ходкевич, Ю. Корецький та ін.

Тв.: Укр. перекл.— Айвенго. К., 1929; Талісман. Х., 1930; Роб Рой. Х., 1930; Квентін Дорвард. К., 1973; Рос. перекл.— Собрание сочинений, т. 1—20. М.—Л., 1960—65.

Літ.: Білецький О. І. Вальтер Скотт і його роман «Квентін Дорвард». В кн.: Скотт В. Квентін Дорвард. К., 1973; Ремізов Б. Вальтер Скотт на Україні. «Всесвіт», 1971, № 12; Ремизов Б. Г. Творчество Вальтера Скотта. М.—Л., 1965; Пирсон Х. Вальтер Скотт. Пер. с англ. М., 1978; Левидо-

ва И. М. Вальтер Скотт. Биобиблиографический указатель... М., 1958.

Р. П. Зорівчак.

СКОТТ (Scott) Дейвід (н. 6.VI 1932, Сан-Антоніо, шт. Техас) — астронавт США, полковник ВПС. Закінчив Військ. академію США в Уест-Пойнті і Массачусетський технологічний ін-т (1962). З 1963— в групі астронавтів. У 1966 (16 березня) разом з Н. *Армстронгом* здійснив політ на космічному кораблі «Джеміні-8», 3—13.III 1969 разом з Дж. *Макдівіттом* та Р. *Швейкартом* брав участь у польоті на космічному кораблі «Аполлон-9», 26.VII—7.VIII 1971 разом з Дж. *Ірвіном* і А. *Уорденом* виконав політ на Місяць на кораблі «Аполлон-15». Місячна кабіна з С. та Ірвіном зробила посадку на Місяць у р-ні борозни Хедлі. При пересуванні по Місяцю астронавти користувалися місяцеходом.

СКОТТ (Scott) Роберт Фолкон (6.VI 1868, Девонпорт — бл. 30.III 1912) — англ. полярний дослідник. У 1901—04 очолював антарктичну експедицію, яка відкрила п-ів Едуарда VII, дослідила Землю Вікторії, шельфовий льодовик Росса і досягла 82° 17′ пд. ш. У 1910 організував другу експедицію до Антарктиди. 18.I 1912 з чотирма супутниками досяг Пд. полюса (на 33 дні пізніше Р. *Амундсена*). На зворотному шляху С. та його супутники загинули. Ім'ям С. названо гори, два льодовики в Антарктиді та острів у Тихому океані.

СКО́ФІЛД (Scofield) Пол (н. 21.I 1922, Герстпірпойнт, Суссекс) — англ. актор. Навчався в драм. школах. Працював у Пересувному (1942—44) та Бірмінгемському репертуарному (1944—46) театрах (в останньому почалось творче співробітництво С. з режисером П. *Бруком*). В 1946—48 працював у *Королівському шекспірівському театрі*. З 1949 грав у різних театрах Лондона. Серед ролей — Гамлет, король Лір, Макбет (однойменні трагедії Шекспіра), Томас Мор («Людина на всі часи» Болта; цю роль зіграв у однойменному кінофільмі; приз на 1-му Міжнар. кінофестивалі в Москві), Треплєв, Войницький («Чайка», «Дядя Ваня» Чехова), Хлестаков («Ревізор» М. Гоголя). Гастролював у СРСР (ролі: Гамлет, 1955; король Лір, 1964; Макбет, 1968). Знімається в кіно.

Літ.: Ковалёв Ю. В. Пол Скофилд. Л., 1970.

СКОЧИ́ЛЯС (Skoczylas) Владислав (4.IV 1883, с. Величка Краківського воєводства — 8.IV 1934, Варшава) — польс. художник. Навчався у Віденській художньо-професійній школі (з 1901), Школі дерев'яних промислів у Закопаному (з 1908), у Е. *Бурделя* (1910), в Академії графічних мист. (1912—13) у Лейпцігу. З 1918 оселився у Варшаві. С.— майстер дереворитів на теми з життя польс. селян («Копання картоплі», 1932), минулого верховинців Татр («Яносик», «Похід опришків», 1923), портретів («Голова верховинця», «Старий хазяїн», 1933), пейзажів («Містечко на горі», «Амбари в Казімежі»). В 1918—20 викладав у Варшавському політех. ін-ті, з 1922 — професор Школи красних мистецтв у Варшаві.

СКОЧИ́НСЬКИЙ Олександр Олександрович [1 (13).VII 1874, с. Ольокма, тепер м. Ольокмінськ Якут. АРСР — 6.X 1960, Москва] — рад. вчений у галузі гірничої справи, акад. АН СРСР (з 1935), Герой Соціалістичної Праці (1954). Закінчив (1900) Петерб. гірничий ін-т, викладав у цьому ж вузі. З 1930 — професор Моск. гірничого ін-ту, 1938—60 — директор Ін-ту гірничої справи АН СРСР. В 1944—51 — голова Президії Зх.-Сибірського філіалу АН СРСР. Осн. праці — з проблем рудникової аерології, зокрема провітрювання гірничих виробок, безпеки праці при підземній розробці родовищ корисних копалин, боротьби з пожежами. Брав участь в організації гірничорятувальної справи, у проектуванні вуг. шахт (у т. ч. Донбасу). Нагороджений 5 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1950, 1951. Ім'я С. присвоєно н.-д. Ін-ту гірничої справи АН СРСР.

СКРА́КЛІ — українська народна спортивна гра, схожа на російські *городки*. Мета гри — довгою дерев'яною палицею (кийком), яку гравець кидає з свого кола (города), вибити з кола суперника, що розташоване на певній віддалі, скраклі, тобто 4—5 дерев'яних стовпчиків заввишки 20 — 25 см, завтовшки 4 — 5 см. Перемагає той, хто скоріше це зробить.

СКРАМТА́ЄВ Борис Григорович [1 (14).I 1905, Гончарна слобода, тепер Суджанського р-ну Курської обл.— 13.IX 1966, Москва] — рад. вчений у галузі буд. матеріалів, професор (з 1933), доктор тех. наук (з 1936), дійсний член Академії будівництва і архітектури СРСР (з 1956). Член КПРС з 1941. Закінчив (1926) Харків. технолог. (тепер політех.) ін-т, з 1930 — викладач цього ін-ту. В 1929—31 працював в Укр н.-д. ін-ті споруд (Харків), з 1932 — у Моск. інженерно-буд. ін-ті, Військово-інженерній академії ім. В. В. Куйбишева, ін. вузах. Осн. праці — з питань технології бетону і мінеральних в'яжучих речовин, їхніх властивостей. Розробив теор. основи міцності бетону, нові види бетонів, методику розрахунку їхнього складу. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора, ін. орденами, медалями. Державна премія СРСР, 1950.

СКРЕБ, скраб (англ. scrub — чагарник) — тип *рослинності* посушливих районів Австралії, що складається переважно з вічнозелених колючих *чагарників* висотою до 2 м. Для рослин С. характерний *ксероморфізм*: листки жорсткі, сіро-зелені, з восковим нальотом, часто видозмінені (*філодії, колючки*). В С. панують види акацій (мульга-С.), чагарникових евкаліптів (малі-С.), зустрічаються казуарина, чагарнички род. бобових та міртових. С. наз. також подібні рослинні угруповання в Африці.

СКРЕБА́ЧКА — кам'яне знаряддя праці, поширене переважно за пізнього *палеоліту, мезоліту* і *неоліту*. Виготовляли С. з подовженої пластини каменю, частини такої пластини або з невеликого кам'яного *відщепу*. Найхарактерніші т. з. кінцеві С., що мають на вузькому кінці опукле або майже пряме робоче лезо. Бувають також овальні й округлі С. Використовували С. для обробки шкур, дерева і кістки. Часто С. мали рукоятки з кістки, рогу, дерева.

СКРЕБЛО́ — кам'яне знаряддя праці, особливо характерне для часів *мустьєрської культури*. Виготовляли його з трикутної або овальної пластини, яку відколювали від дисковидного *нуклеуса* і обробляли технікою ретуші (дрібними ударами). С. використовували для скобління й різання шкур і дерева. Деякі С., можливо, мали дерев'яні рукоятки.

СКРЕБЛЯ́НКИ, колючоголові (Acanthocephales) — тип паразитичних червів. Тіло (довж. від кількох мм до 65 см) видовжене, у більшості видів циліндричне, на передньому кінці з втяжним хоботком, вкритим гачечками. Для С. характерна *первинна порожнина тіла*. Нервова система складається з непарного мозкового вузла і нервових стовбурів. Травної, кровоносної і дихальної систем немає. Живлення здійснюється через покриви тіла. Роздільностатеві. Розвиток з *метаморфозом*; життєвий цикл зі зміною хазяїв, з яких проміжними є гол. чин. ракоподібні та комахи, остаточними — хребетні тварини. Тип С. включає 1 клас — скреблянки (Acanthocephala), що об'єднує бл. 500 видів, поширених по всій земній кулі; в СРСР — 115 видів, у т. ч. на Україні — 26. С. спричинюють тяжкі гельмінтозні хвороби, напр. скреблик — велетень свинячий (Macracanthorhynhus hirudinaceus) викликає макраканторинхоз свиней, С. з роду Polymorphus — поліморфоз качок.

Літ.: Жизнь животных, т. 1. М., 1968; Догель В. А. Зоология беспозвоночных. М., 1981.

В. П. Коваль.

СКРЕ́ПЕР (англ. scraper, від scrape — шкребти) — 1) Землерийно-транспортна машина, що її робочий орган (підйомно-поворотний ківш з ножем) пошарово зрізує грунт, після чого переміщує і розвантажує його у відвал або розрівнює. С. бувають (мал. с. 238): самохідні (гусеничні, колісні), причіпні (до колісних *тракторів* або *тягачів*) і напівпричіпні (до одновісних тягачів); з вільним і примусовим розвантажуванням. При набиранні грунту С. рухається з опуще-

М. А. Скорульський.

В. Скотт.

Д. Скотт.

О. О. Скочинський.

В. Скочиляс. Похід опришків. Кольорова гравюра на дереві. 1923.

Скриня. Різьблене дерево. 18 ст. Поділля.

Скрепер.

Скрипка та смичок.

Скритниця комишовидна. Загальний вигляд рослини та колосок.

ним ковшем. Висипається грунт з ковша звичайно на ходу: між колесами С., рідше — за його колесами (позаду). В СРСР випускають С. з ковшем місткістю 3—25 м³. Віддаль транспортування ними грунту — 0,1—5 км. С. застосовують переважно при земляних і гірничих роботах. 2) Робочий орган (ківш) канатно-скреперних установок, переміщення якого відбувається за допомогою *лебідки* через систему канатів і блоків. Установки з такими С. використовують на екскаваційних, транспортних та ін. роботах.

СКРИЖА́ЛІ — 1) Дві кам'яні плити, на яких, за біблійною легендою, нібито було викарбувано 10 заповідей, які бог дав *Мойсею* на горі Сінай. 2) П е р е н о с н о — вмістилище важливих фактів, ідей, непохитних принципів тощо (напр., С. історії).

СКРИ́НСЬКИЙ Олександр Миколайович (н. 15.I 1936, Оренбург) — рос. рад. фізик, акад. АН СРСР (з 1970). Закінчив (1959) Моск. ун-т. З 1959 працює в Ін-ті ядерної фізики Сиб. відділення АН СРСР. Осн. праці — з фізики високих енергій, фізики і техніки прискорювачів заряджених частинок. Спільно з співробітниками розробив метод зустрічних пучків, створив установки з зустрічними електрон-електронними й електрон-позитронними пучками. С. належать теор. й експериментальні праці з питань стійкості та взаємодії пучків заряджених частинок, одержання поляризованих частинок у нагромаджувачах, застосування рентгенівського синхротронного випромінювання, розробка методу електронного охолодження, призначеного в основному для нагромадження антипротонів. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора. Ленінська премія, 1967.

СКРИ́НЯ — дерев'яний ящик з кришкою (віком) на завісах, звичайно з замком та окований; вид *меблів*. В С. зберігали одяг, коштовні речі тощо. На Україні в минулому С. була обов'язковою належністю посагу нареченої. С. прикрашалися різьбленим або розписним орнаментом, металеві деталі також художньо оброблялися. С. здавна були поширені в багатьох країнах світу. Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Народна творчість*, т. 7, с. 192—193.

СКРИ́ПА Йосип Іванович (1.III 1894, с. Седлиська Замостівського повіту, тепер у ПНР—12.II 1929, Прага) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1923. Н. в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення учительської семінарії працював нар. учителем. Під час 1-ї світової війни евакуювався до Росії, навчався на вищих пед. курсах у Баку. В 1918 повернувся на Холмщину, де активно включився в громад. і політ. роботу. За революц. діяльність не раз був ув'язнений. У 1922 обраний депутатом польс. сейму. Один з організаторів комуністичної фракції в сеймі. Був членом Холмського окружкому КПЗУ. На поч. 1928, щоб уникнути арешту, переїхав до Праги.

СКРИПЕ́ЦЬКИЙ Степан (Самсон; 1723, м. Хирів, тепер Старосамбірського р-ну Львів. обл.— п. після 1784) — укр. живописець. У 1750—54 працював у Добромильському монастирі, де був пострижений у ченці. Пізніше перейшов до Чернилявського, звідти до Онуфріївського монастиря у Львові, а потім до Жовківського. У 1767 в Уневі намалював ікону для церкви Віцинського монастиря. Жив у Завадові, Краснопущі, Теребовлі, Струсові, Ясениці. У 1784 був ігуменом у Чорткові.

СКРИ́ПКА — струнний смичковий музичний інструмент. Найвищий за регістром інструмент скрипкового сімейства (*альт, віолончель, контрабас*). Довжина С. 600 мм. Її чотири струни настроєні за квінтами, діапазон понад 4 октави. Граючи, виконавець тримає С. на лівому плечі, звук видобуває, проводячи смичком по струнах (застосовується також гра щипком — *піццикато*). С. належить провідне місце в симф. оркестрах і камерних ансамблях. Муз. інструменти типу С. відомі з 9 ст. (у пд. слов'ян). Інструмент, подібний до С., зображений на одній з фресок *Софійського собору* в Києві. Класичний тип С. створили у 16—18 ст. італ. майстри (*Аматі, Гварнері, Страдіварі*). На території Зх. України в 14 ст. був поширений 3-струнний смичковий інструмент — скрипиця. В 1-й пол. 17 ст. С. поширилася по всій Україні, увійшла у склад *троїстої музики*. Серед укр. рад. скрипкових майстрів — Т. Підгорний, В. Мочалов.

Літ.: Гуменюк А. Українські народні музичні інструменти, інструментальні ансамблі та оркестри. К., 1959; Стахов В. Скрипка и её мастера в наши дни. Л., 1978.

СКРИ́ПНИК Ігор Володимирович (н. 13.XI 1940, м. Жмеринка Вінницької обл.) — укр. рад. математик, чл.-кор. АН УРСР (з 1979). Член КПРС з 1971. Після закінчення (1962) Львів. ун-ту залишився працювати в ньому. З 1967 працює в Ін-ті прикладної математики і механіки (до 1970 — Донецький обчислювальний центр) АН УРСР (з 1977 — директор). Осн. галузь досліджень — нелінійні рівняння з частинними похідними. С. встановив умови регулярності узагальнених розв'язків деяких типів таких рівнянь, розробив топологічні методи дослідження заг. нелінійних рівнянь у банахових просторах з монотонними операторами та заг. нелінійних еліптичних крайових задач; створив теорію узагальнених гармонічних форм на ріманових просторах.

СКРИ́ПНИК Лев (1903, ст. Ясинувата, тепер місто Донец. обл.— 1939, Полтава) — укр. рад. письменник. В роки громадян. війни був у Червоній Армії. Працював на шахтах у Донбасі, на хімфабриці в Харкові. Багато мандрував по Рад. Союзу, жив у Москві, Ленінграді, Одесі, ін. містах. Літ. діяльністю займався з 1922. Був членом літоб'єднання «*Забой*», згодом — у ВУСППі. Головна тема творчості — події громадян. війни, духовне зростання людини в умовах соціалістичного будівництва. Автор книг оповідань і повістей «Вибух» (1928), «Смертна камера», «Таке життя» (обидві — 1931) та ін., романів «Рудня» (1929), «Новосмолянка» (1930), «БУПР» (1932). *С. П. Пінчук.*

СКРИ́ПНИК Леонід Гаврилович (псевд.— Леонід Лайн; 1893—23.II 1929, Харків) — укр. письменник, мистецтвознавець. Закінчив Київ. політех. ін-т. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції служив у Києві в управлінні Пд.-Зх. залізниці. Згодом перейшов на Одес. кінофабрику. З 1928 друкував худож. твори, театр. рецензії, літ.-критичні статті в журн. «*Життя й революція*», «*Червоний шлях*», «*Всесвіт*». Був членом літ. групи «*Нова генерація*». Окремими виданнями вийшли книга С. «Нариси з історії мистецтва кіно» (1928), роман «Інтелігент» (1929).

СКРИ́ПНИК Марія Федорівна (н. 11.XII 1915, поблизу м. Тіммінса, Канада) — діячка укр. прогресивних організацій у Канаді, письменниця, перекладачка. Член Компартії Канади з 1932. Н. в сім'ї шахтаря. Після закінчення школи працювала на тютюновій ф-ці й консервному з-ді. В 1938 навчалася на Вищих освітніх курсах у Вінніпегу. Працювала в *Товаристві Український Робітничо-Фермерський дім* і *Товаристві об'єднаних українських канадців*. З 1960 — редактор газ. «*Юкрейніан канейдіан*». Перекладає англ. мовою твори укр. письменників Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Кобилянської, В. Стефаника, М. Черемшини, Ю. Федьковича, Дніпрової Чайки, П. Тичини та ін. Премія ім. Максима Горького Спілки письменників СРСР, 1976.

Тв.: Written in the Book of Life. M. 1982.

СКРИ́ПНИК Микола Олексійович [13 (25).I 1872, с. Ясинувата, тепер місто Донец. обл.— 7.VII 1933, Харків] — рад. держ. і парт. діяч, акад. АН БРСР (з 1928), акад. АН УРСР (з 1929). Член Комуністичної партії з 1897. Н. в сім'ї залізн. службовця. Вів революц. роботу в Петербурзі, Катеринославі, Царицині, Саратові, Харкові, Одесі, на Уралі. Був агентом ленінської газ. «*Искра*» (1901), делегатом III з'їзду РСДРП від Одеси (1905), редактором журн. «*Вопросы страхования*» (1913), входив до складу редколегії газ. «*Правда*» (1914). За царизму 15 раз зазнавав арештів, 7 раз перебував на засланні. Після Лютневої революції 1917 — секретар і голова Центр. ради фабзавкомів у Петрограді. Під час Жовтн. збройного повстання — член Петроградського ВРК. З грудня 1917 — на Україні. В першому Рад. уряді України — *Народному Секретаріаті* — нар. секретар у справах праці, з березня 1918 — голова Народного Секретаріату. Один з організаторів КП(б)У, очолював *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. В 1918 — член колегії Всерос. Надзвичайної Комісії, зав. відділом по боротьбі з контрреволюцією. Активний учасник гро-

мадян. війни. В 1921—22 — нарком внутр. справ УРСР, 1922—27 — нарком юстиції та ген. прокурор УРСР (з 1925), 1927—33 — нарком освіти УРСР. З лютого 1933 — заст. Голови Раднаркому УРСР і голова Держплану УРСР. На VI, XII—XIV з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XV і XVI з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На I з'їзді КП(б)У був обраний кандидатом у члени ЦК, з грудня 1918 — член ЦК КП(б)У. В 1923—25 — кандидат у члени Політбюро, 1925—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Делегат I—VI конгресів Комінтерну, на VI конгресі обраний членом Виконкому Комінтерну. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК. Автор багатьох друкованих праць. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора УРСР. У Харкові С. встановлено пам'ятник.

Літ.: Бабко Ю. Солдат партії. К., 1962. *Ю. В. Бабко.*

СКРИПЧИ́НСЬКА Елеонора Павлівна [н. 29.IX (11.X) 1899, м. Дубно, тепер Ровен. обл.] — укр. рад. хоровий диригент і педагог, засл. діяч мист. УРСР (з 1957). Дружина Г. *Верьовки*. Муз. освіту здобула у Б. *Яворського* та В. *Пухальського*. В 1919—23 — викладач народної консерваторії, 1923—34 — Муз.-драм. інституту ім. М. В. Лисенка, Держ. муз. профшколи ім. М. Леонтовича та муз. технікуму, з 1934 — консерваторії (з 1965 — професор; всі — в Києві). З 1920 — диригент аматорських і професс. хорів, 1944—66 — *Українського народного хору* ім. Г. Г. Верьовки (1964—66 — худож. керівник і гол. диригент). Нагороджена орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани», медалями.

СКРИПЧИ́НСЬКА Любов Володимирівна [н. 17 (30).IX 1912, м. Краснодар] — укр. рад. вчений-меліоратор, доктор с.-г. наук (з 1961), професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1945. У 1936 закінчила Новочеркаський (Ростов. обл.) інж.-меліоративний ін-т і до 1965 працювала у ньому. З 1965 — професор кафедри с.-г. меліорації Українського ін-ту інженерів водного г-ва в м. Ровно. З 1980 — науковий консультант Центрального н.-д. ін-ту комплексного використання водних резервів (Кишинів). Осн. праці з с.-г. меліорації і основ водного господарства.

СКРИ́ТНИЦЯ (Crypsis) — рід рослин родини *злакових*. Однорічні трави з лежачими стеблами. Колоски одноквіткові двостатеві, зібрані в головчасте або колосовидне, оточене піхвами верхніх листків суцвіття. 10—15 видів, поширені у теплих і помірних областях Європи й Азії, а також у Пн. Америці (заносні). В СРСР — 5 видів, з них в УРСР — 3. Ростуть на сирих, часто засолених грунтах, по берегах водойм тощо; утворюють великі зарості. С. їдять с.-г. тварини та водоплавні птахи. Найпоширеніші: С. колючкова (C. aculeata) і С. комишовидна (C. schoenoides).

СКРІБ (Skribe) Огюстен Ежен (25.XII 1791, Париж — 21.II 1861, там же) — франц. драматург, член Франц. академії (з 1834). Літ. діяльність почав 1811. З 1840 — постійний драматург «*Комеді Франсез*». Творчість С. пов'язана з розвитком веселої розважальної комедії («Розумний шлюб», 1826; «Бюджет молодої сім'ї», 1831; «Товариство, або Щаблі слави», 1837). Широку популярність здобули драми й комедії «Шарлатанство» (1825, у співавт.), «Бертран і Ратон» (1833), «В пошуках батька», «Склянка води, або Наслідки і причини» (обидві — 1840), «Пуф» (1848), «Адрієнна Лекуврер» (1849, спільно з Е. Легуве). Автор лібретто опер і оперет Дж. Мейєрбера («Роберт-Диявол», «Гугеноти», «Пророк», «Африканка»), Д. Ф. Е. Обера («Німа з Портічі, або Фенелла»), Ф. Ж. Галеві («Дочка кардинала») та ін. П'єси С. вперше на Україні показав *Театр товариства «Руська бесіда»* (1879 — «Адрієнна Лекуврер»). У 1925 пройшла у Харкові в театрі юного глядача п'єса «Ведмідь і паша». Твори С. перекладали В. Самійленко, М. Рильський, М. Бажан, Д. Бобир, Борис Тен.

Тв.: Рос. перекл.— Пьесы. М., 1960. *Л. І. Барабан.*

СКРУ́БЕР (англ. scrubber, від scrub — шкребти) — 1) Апарат, в якому промислові гази промивають рідиною, очищуючи їх від твердих і газоподібних домішок. Бувають порожнисті безнасадкові С., де рідина розпилюється *форсунками*; С. з насадками (керамічними кільцями), які створюють розвинуту вологу поверхню зіткнення газів з рідиною, і С. механічні, що в них гази перемішуються з рідиною обертовими лопатками. За допомогою С. вловлюють продукти *коксування*, очищують гази від пилу (див. *Пиловловлювання*, *Газоочищення*), видаляють з них золу (див. *Золовловлювання*) тощо. 2) Машина барабанного типу, в якій корисні копалини промивають водою, очищуючи їх від глинистих та ін. домішок. С. бувають прямотокові, що в них вода і промиваний матеріал рухаються в одному напрямі, та протитокові, де вони переміщуються в зустрічних напрямах. Є також С. (скрубери-бутари), що промивають і сортують корисні копалини. В конічній перфорованій (з отворами) частині таких С. з суміші відокремлюються вода і дрібні частинки корисних копалин. Продуктивність С. 25—200 т, час промивання 2—12 хв (залежно від ступеня забрудненості корисної копалини). Іл. с. 236.

СКРУТ, друга кривина — характеристика ступеня відхилення *просторової кривої* від *стичної площини* в даній точці. Див. *Кривина*.

СКРУ́ЧУВАННЯ в текстильному виробництві — зміна форми волокон або ниток під впливом крутних моментів, що діють у площині їхнього поперечного перерізу. Характеризується числом витків на одиницю довжини виробу і кутом нахилу зовнішніх волокон (ниток). Для С. використовують *крутильні машини*. С. підвищує міцність пряжі, дає змогу виготовляти нитки різноманітної структури.

СКРУ́ЧУВАННЯ ЛИ́СТЯ — 1) Один із симптомів патологічних змін у рослинах. Спричинюють С. л. паразитичні організми (гриби, бактерії, віруси) або несприятливі метеорологічні, грунтові та ін. фактори, що призводять до порушення в рослинах фізіол. та біохім. функцій. 2) Назва деяких хвороб, зокрема вірусних, при яких у рослин спостерігається скручування листків. Вірусів, що спричинюють С. л., поширюють *попелиці* та ін. сисні комахи. При захворюванні рослин на С. л. листкова пластинка скручується вздовж головної жилки краями вгору (С. л. картоплі) або вниз (С. л. малини), стає шкірястою та крихкою. Листки і стебла ураженої рослини переповнені крохмалем. На Україні поширені С. л. картоплі, помідорів, малини й перцю. Заходи боротьби. Знищення комах, які переносять збудників С. л., прочищання насінних посадок від хворих кущів, запровадження стійких проти С. л. сортів, додержання сівозміни. *В. М. Лопатін.*

СКРЯ́БІН Георгій Костянтинович [н. 4 (17).IX 1917, Ленінград] — рос. рад. мікробіолог і біохімік, академік АН СРСР (з 1979), Герой Соціалістич. Праці (1981). Член КПРС з 1947. Син К. І. *Скрябіна*. Закінчив Казанський ветеринарний ін-т (1942). В 1943—46 був у лавах Рад. Армії. З 1949 працював в Ін-ті мікробіології АН СРСР (з 1960 завідуючий лабораторією). З 1962 — заст. директора, а з 1967 — директор Ін-ту біохімії і фізіології мікроорганізмів АН СРСР в м. Пущино. В 1967—74 директор Наук. центру біол. досліджень АН СРСР в м. Пущино. З 1976 — головний вчений секретар Президії АН СРСР. Осн. праці присвячені вивченню питань загальної і технічної мікробіології і біохімії мікроорганізмів. Нагороджений 3 орденами Леніна, орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія СРСР, 1971. Портрет, с. 240.

СКРЯ́БІН Костянтин Іванович [25.XI (7.XII) 1878, Петербург — 17.X 1972, Москва] — рос. рад. гельмінтолог, засновник *гельмінтології* в СРСР, акад. АН СРСР (з 1939), ВАСГНІЛ (з 1935), АМН СРСР (з 1944); Герой Соціалістичної Праці (1958), засл. діяч науки РРФСР (з 1924). Закінчив Юр'євський (Тартуський) вет. ін-т (1905); до 1911 працював вет. лікарем. В 1917—20 — професор Донського (м. Новочеркаськ), в 1920—26 — Моск. (тепер Моск. вет. академія), в 1925—27 — Ленінгр., в 1941—43 — Казан. вет. ін-тів. Одночасно з 1920 — зав. гельмінтологічним відділом Ін-ту експериментальної ветеринарії (тепер Всесоюзний ін-т гельмінтології ім. акад. К. І. Скрябіна), в 1931—47 — директор цього ін-ту; в 1921—49 — зав. гельмінтологічним відділом Тропічного ін-ту (тепер Ін-т мед. паразитології і тропічної медицини ім. Є. І. Марциновського). З 1942 керівник гельмінтологічної лабораторії АН СРСР. В 1943—52 — голова Президії Кирг. філіалу АН СРСР. В 1956—61 — віце-президент ВАСГНІЛ. Праці С. з питань систематики, екології, географії,

О. М. Скрипський.

М. О. Скрипник.

М. Ф. Скрипник.

О. Е. Скріб.

Г. К. Скрябін.

К. І. Скрябін.

О. М. Скрябін.

А. П. Скулте.

морфології, філогенії гельмінтів людини, свійських і диких тварин. С. (з учнями) описав понад 200 нових видів гельмінтів. С. був членом ряду зарубіжних академій. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. В 1973 встановлено золоту медаль ім. К. І. Скрябіна, яку присуджує ВАСГНІЛ за праці в галузі ветеринарії. Нагороджений 6 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР, 1941. 1950. Ленінська премія, 1957.

СКРЯ́БІН Олександр Миколайович [25.XII 1871 (6.I 1872), Москва — 14 (27). IV 1915, там же] — рос. композитор і піаніст. У 1892 закінчив Моск. консерваторію по класу фортепіано В. Сафонова (композицію вивчав у С. *Танєєва* та А. *Аренського*). В 1898—1903 — викладач Моск. консерваторії. З 1904 жив за кордоном (Швейцарія, Італія, Франція, США). У 1910 повернувся до Росії. Музика С. романтична, піднесена, в ній поєднуються героїка, драматизм і тонкий ліризм. Проте творам, написаним 1910—15, властиві ускладненість музичної мови, елементи символіки. С. був видатним піаністом, виступав на Україні (1897 і 1911, Одеса; 1915, Київ). Твори: для оркестру — 3 симфонії (1900, 1901; 1904 — «Божественна поема»), «Поема екстазу» (1907), «Прометей» («Поема вогню», 1910); концерт для фортепіано з оркестром (1897); для фп. — 10 сонат, 19 поем, 90 прелюдій, мазурки, вальси, етюди.
Тв.: Письма. М., 1965.
Літ.: Бэлза И. А. Н. Скрябин. М., 1982.

СКРЯ́ГА Прокіп [р. н. невід.— 2.I 1770, містечко Кодня, тепер село Житомирського р-ну Житомирської обл.] — укр. кобзар. Брав участь у *Коліївщині*. Супроводив гайдамаків у походах, грою на бандурі й піснями закликав повстанців до боротьби. За вироком шляхетської військ. комісії його, як і В. *Варченка* та *Сокового зятя Михайла*, було страчено.
Літ.: К. Ф. У. О. Коденская книга и три бандуриста. «Киевская старина», 1882, № 4; Лавров Ф. Кобзарі. К., 1980. *М. П. Полотай.*

СКУ́БА Микола Якович [6 (19). XII 1907, с. Горбове, тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. — 3.XI 1939] — укр. рад. поет. Закінчив Київ. кооперативний ін-т. Друкуватися почав 1927. Був членом літ. орг-цій «*Молодняк*» та «*Нова генерація*». Автор поетичних книжок «Перегони» (1930), «Демонстрація» (1931), «Пісні» (1934), «Нові пісні» (1935).
Тв.: Поезії. К., 1965.
Ф. Т. Кириченко.

СКУБІ́Й Іван Миколайович (1858, с. Лелюхівка, тепер Новосанжарського р-ну Полтав. обл.— після 1909, там же) — укр. лірник. У десятирічному віці осліп. У репертуарі С. були істор., побутові, жартівливі пісні, псалми, а також 10 дум («Самійло Кішка», «Плач невольників», «Олексій Попович», «Втеча трьох братів із города Азова», «Маруся Богуславка» та ін.). Думи від С. записували Ф. *Колесса* та О. *Сластіон*. За свідченням Ф. Колесси, С. добре володів технікою кобзарської речитації, був видатним виконавцем дум, його манера виконання була більше схожа на кобзарську, ніж на лірницьку.
Літ.: Колесса Ф. М. Мелодії українських народних дум. К., 1969. *М. П. Полотай.*

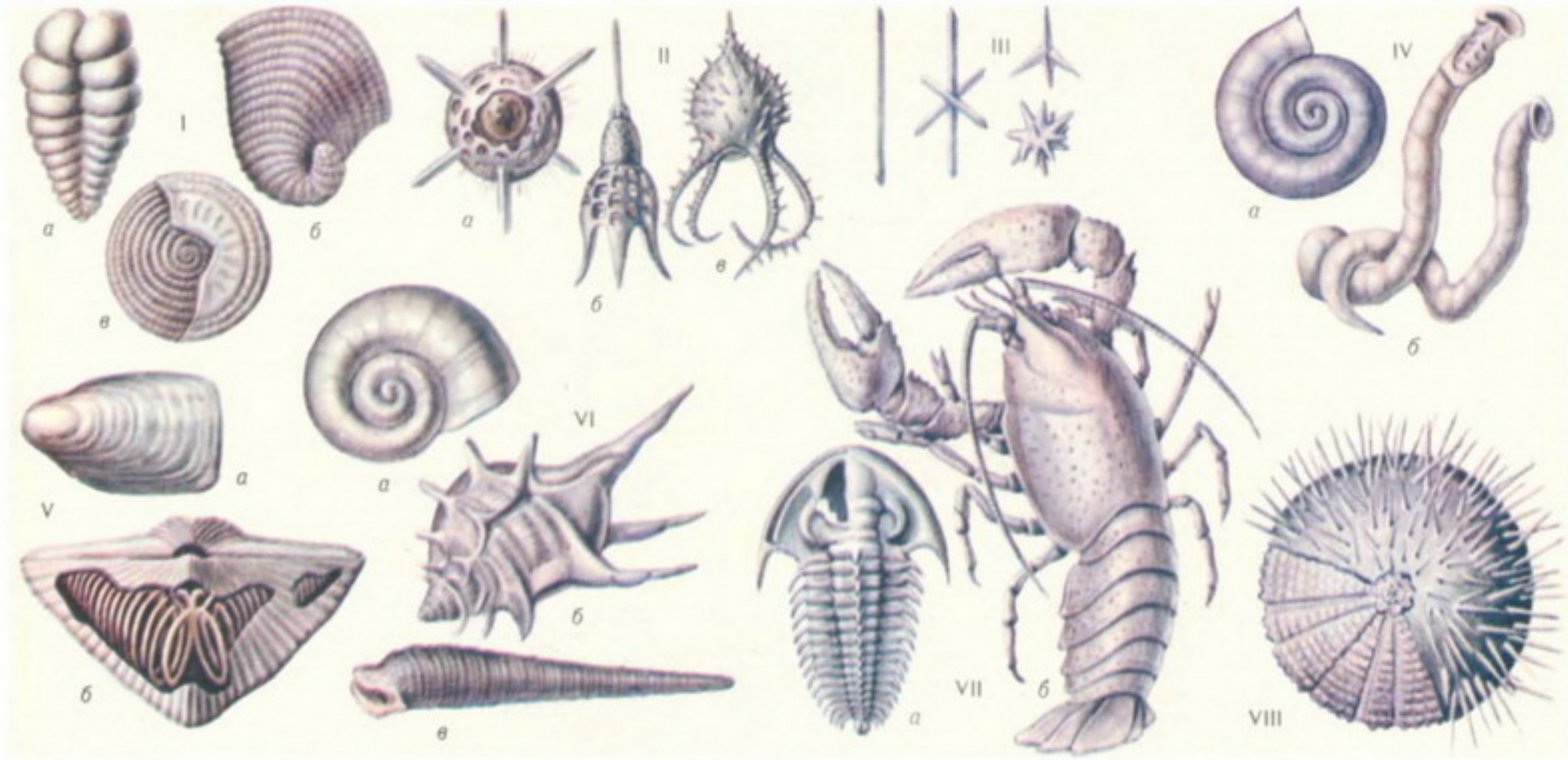
СКУ́ЛМЕ Ото [27.VII (8.VIII) 1889, Єкабпілс — 22.III 1967, Рига] — латис. рад. живописець, нар. художник Латв. РСР (з 1959), чл.-кор. АМ СРСР (з 1954). В 1906—07 навчався в студії Я. *Розенталя* у Ризі, 1907—08 у Р. Жуковського і К. *Юона*, 1909—14 — в уч-щі Штігліца в Петербурзі. Автор картин на історико-революційні теми: «Повстання каугурців» (1945), «В. І. Ленін на IV з'їзді латиських соціал-демократів у м. Брюсселі в 1914 році» (1952), «В. І. Ленін серед латиських стрільців 1-го травня 1918 року» (1957). Оформив близько 250 вистав в Худож. театрі ім. Я. Райніса. В 1940—41 та 1944—61 — ректор АМ Латв. РСР. Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора і орденом «Знак Пошани». Держ. премія СРСР, 1947.
Літ.: Лацис Р. Отто Скулме. М., 1959.

СКУ́ЛТЕ Адольф Петрович [н. 15 (28).X 1909, Київ] — латис. рад. композитор і педагог, нар. арт. СРСР (з 1979). Закінчив Латв. консерваторію в Ризі: 1934 — клас композиції Я. *Вітола*, 1936 — клас майстерності. З 1936 — викладач (з 1952 — професор) Латв. консерваторії. В 1952—56 — голова правління Спілки композиторів Латв. РСР. Твори: опера «Принцеса Гундега» (1971), дит. опера «Їжакова шубка» (1979), балети «Сакта свободи» (1951), «Гроза весною» (1967); ораторія «Витри сльози, Батьківщино-мати» (1975), кантати (у т. ч. «Луна», 1969); симфонії, симф. поеми, камерно-інструм., фп. твори, хори, пісні, музика до кінофільмів (у т. ч. до фільму «Райніс»). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1950, 1951.

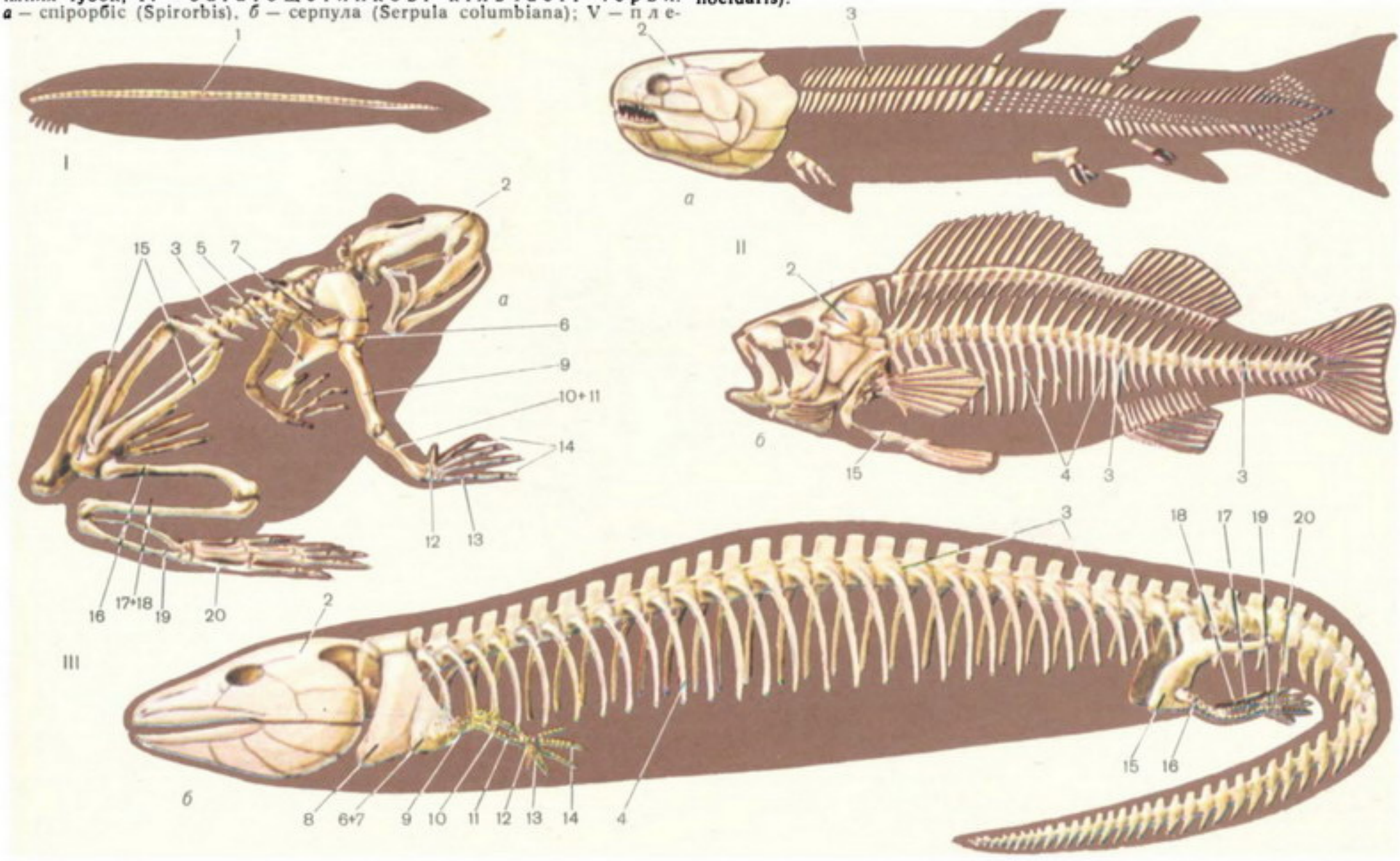
СКУ́ЛЬПТОР (лат. Sculptor) — сузір'я Пд. півкулі неба, не має зір, яскравіших за 4,0 візуальної *зоряної величини*. В С. розташований Пд. полюс *Галактики*. Видно повністю в пд. і частково в центр. районах СРСР, найкраще у вересні й жовтні. Див. карту до ст. *Зоряне небо*.

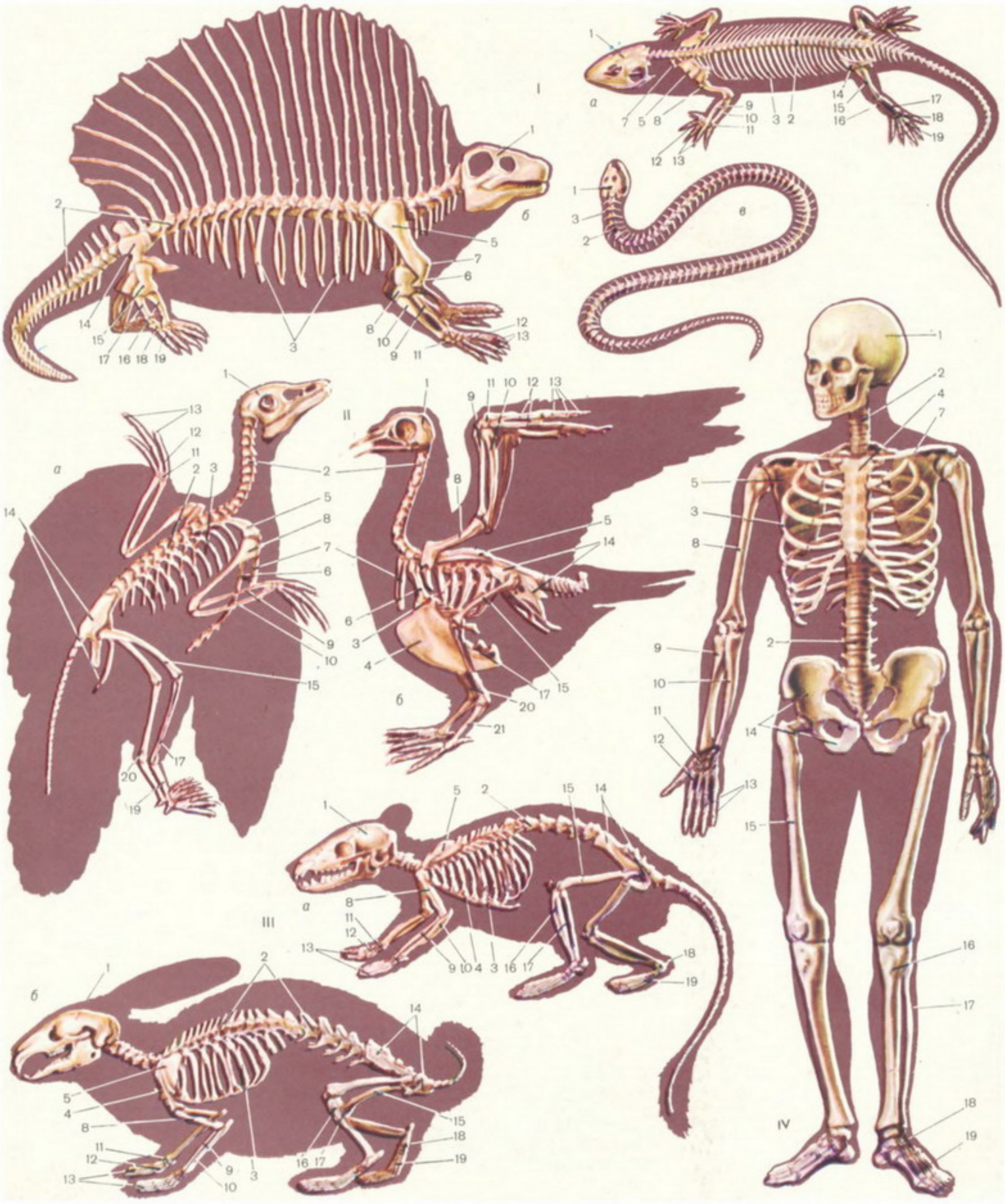
СКУЛЬПТУ́РА (лат. sculptura — різьблення, ваяння, пластика) — один з видів образотворчого мистецтва, основним засобом художньої виразності якого є співвідношення обсягових форм у реальному просторі. Велику роль у С. відіграє вміле використання законів пропорційності та ритму й врахування освітлення. Твори С. виконують з твердих або пластичних матеріалів — виліплюють з глини або пластиліну, висікають з граніту, мармуру, вирізьблюють з дерева, виливають з бронзи, чавуну, виколочують та карбують з нержавіючої сталі, міді, алюмінію. Основним об'єктом зображення в С. є людина, іноді тварина (т. з. *анімалістичний жанр*). С. має два осн. види: кругла скульптура й *рельєф*. Кругла С. (статуя, напівфігура, бюст, скульптурна група) розрахована на круговий огляд. У рельєфі опукле зображення виступає з площини, що становить основу твору. Завдяки цьому скульптор у рельєфі має більше ніж у круглій С. можливостей вільно групувати постаті та відтворювати елементи пейзажного й архіт. середовища. В залежності від того, наскільки високо виступає зображення над фоном, розрізняють *барельєф*, *горельєф* і контррельєф. Своєрідним різновидом рельєфу є медаль (див. *Медальєрне мистецтво*). За призначенням С. поділяють на монументальну (пам'ятник, надгробок), монументально-декоративну (фонтан, каріатида, маскарон тощо) та станкову (С. на виставках, в музеях, в інтер'єрі громад. та приват. будівель). Окремим різновидом станкової С. є скульптура малих форм (статуетки людей, тварин тощо). С. зародилася і була поширена у народів різних континентів ще в первісному суспільстві. Високого худож. рівня досягла в рабовласницьких державах старод. Сходу (Єгипет та ін.). В мистецтві античного рабовласницького суспільства С. зайняла провідне місце. В Старод. Греції С. втілила громадян. ідеал «прекрасної і доблесної людини». Кращі досягнення старогрец. С. пов'язані з творчістю таких майстрів, як Мірон, Фідій, Поліклет, Скопас, Праксітель і Лісіпп. У старорим. С. був особливо поширений реалістичний портрет і рельєф на істор. теми. За доби феодалізму високого рівня досягла С. Індії, Китаю, Японії, ін. країн Азії. У середньовічній Зх. Європі С. була пов'язана з церковною архітектурою і розвивалася в рамках романського, а пізніше — готичного (див. *Готика*) стилів. За доби *Відродження* в Італії розквітли всі види скульптури, майстри якої оспівували красу і силу людини (Донателло, Верроккйо, Мікеланджело та ін.). Видатних майстрів С. дало т. з. Пн. Відродження (К. Слютер — Бургундія; Ж. Гужон, Ж. Пілон — Франція; М. Пахер — Австрія; Т. Ріменшнейдер, П. Фішер — Німеччина; Ф. Штос — Польща). У 18 ст. в С. *барокко* ренесансна гармонія й ясність відступають, з'являються підкреслено динамічні, пишні форми, зростають декоративні тенденції. В цей час поширюються парадні портрети й пам'ятники. У тісній взаємодії з барокко розвивався *класицизм*; риси обох стилів поєдналися у творчості Л. Берніні (Італія), Ф. Жірардона та А. Куазевокса (Франція), Х. Монтаньєса (Іспанія). З 2-ї пол. 18—1-ї чверті 19 ст. поряд з істор., міфологіч. й алегоричними сюжетами значне місце зайняли портрети — Ж. Б. Пігаль, Е. М. Фальконе, Ж. А. Гудон (Франція), А. Канова (Італія), Б. Торвальдсен (Данія), Дж. Флаксмен (Англія), Г. Шадов, Й. Г. Даннеккер (Німеччина). Російська С. цього часу розвивалася в руслі загальноєвропейських стилів —барокко і класицизму (Ф. Шубін, М. Козловський, Ф. Щедрін, І. Мартос та ін.). В 2-й пол. 19 ст. класицизм поступово стає виразником ідеології пануючих класів, на-

До ст. **Скелет.** Скелетні утвори безхребетних тварин: I — форамініфери: *а* — текстулярія (Textularia sagittula), *б* — пенероплісс (Peneroplis planatus), *в* — нумуліт (Nummulites exponens, вимерла форма з еоцену); II — радіолярії: *а* — актинома (Actinomma asteracanthium), *б* — Подоциртис (Podocyrtis schomburgki, вимерла форма з міоцену), *в* — медусета (Medusetta craspedota); III — різні форми голок вапняних губок; IV — багатощетинкові кільчасті черви: *а* — спіропбіс (Spirorbis), *б* — серпула (Serpula columbiana); V — плечоногі; *а* — лінгула (Lingula), *б* — спірифер (Spirifer striatus, вимерла форма з нижнього карбону); VI — молюски: *а* — котушка роговидна (Planorbis corneus), *б* — мурекс (Murex), *в* — теребра (Terebra praelonga); VII — членистоногі: *а* — трилобіт (Holmia kjerulfi, вимерла форма з нижнього кембрію), *б* — рак річковий широкопалий (Astacus astacus); VIII — голкошкірі: морський їжак (Echinocidaris).

До ст. **Скелет.** Скелети водяних і земноводних хордових тварин: I — ланцетник (Amphioxus lanceolatus); II — риби: *а* — евстеноптерон (Eusthenopteron, вимерла форма з девону), *б* — окунь (Perca); III — земноводні: *а* — жаба (Rana); *б* — стегоцефал еогіринус (Eogyrinus, вимерла форма з палеозою); *1* — хорда; *2* — череп; *3* — хребет; *4* — ребра; *5* — груднина; *6* — лопатка; *7* — коракоїд; *8* — ключиця; *9* — плечова кістка; *10* — променева кістка; *11* — ліктьова кістка; *12* — зап'ясткові (карпальні) кістки; *13* — п'ясткові (метакарпальні) кістки; *14* — фаланги; *15* — тазові кістки; *16* — стегнова кістка; *17* — велика голінкова кістка; *18* — мала голінкова кістка; *19* — передплеснові (тарсальні) кістки; *20* — плеснові (метатарсальні) кістки.

До ст. **Скелет.** Скелети наземних хордових тварин і людини: I — п л а з у н и: *а* — ящірка (Lacerta), *б* — едафозаурус (Edaphosaurus, вимерла форма з нижньої пермі); *в* — вуж (Natrix); II — п т а х и: *а* — первоптах (Archaeopteryx, вимерла форма з юри), *б* — голуб (Columba); III — с с а в ц і: *а* — тупайя (Tupaja), *б* — кріль (Oryctolagus); IV — л ю д и н а; *1* — череп; *2* — хребет; *3* — ребра; *4* — груднина; *5* — лопатка; *6* — коракоїд; *7* — ключиця; *8* — плечова кістка; *9* — променева кістка; *10* — ліктьова кістка; *11* — зап'ясткові (карпальні) кістки; *12* — п'ясткові (метакарпальні) кістки; *13* — фаланги; *14* — тазові кістки; *15* — стегнова кістка; *16* — велика гомілкова кістка; *17* — мала гомілкова кістка; *18* — передплеснові (тарсальні) кістки; *19* — плеснові (метатарсальні) кістки; *20* — тибіотарсус; *21* — тарзометатарсус, або цівка.

буває салонних рис і перетворюється на офіц. стиль майже всіх європ. *академій художніх*. Поряд з цим в С. цього часу відображається загальний процес демократизації мистецтва. Майстри звертаються до теми праці, до проблем громад. моралі (Ф. Рюд, Ж. Б. Карпо, О. Роден, Ж. Далу — Франція; К. Меньє — Бельгія, Й. В. Мисльбек — Чехія, М. Антокольський — Росія, О. Сент-Годенс — США). На поч. 20 ст. розвиток світової С. ускладнився виникненням, а пізніше і широким розповсюдженням різних модерністських течій (*кубізму* — О. Архипенко, А. Лорен; *конструктивізму* — Н. Габо і А. Певзнер; *сюрреалізму* — Х. Арп, А. Джакометті; абстракціонізму — О. Колдер), представники яких все рішучіше стають на шлях відірваної від життя формотворчості. Однак багато скульпторів зберігають вірність реалістичним традиціям і стверджують у своїх творах правду життя (А. Майоль, Е. А. Бурдель, Ш. Деспіо—у Франції, Я. Штурса — в Чехословаччині, К. Дуніковський — у Польщі; І. Мештрович — в Югославії). В модерністській С. дедалі яснішe виявляються симптоми глибокої кризи буржуазної культури, з її знеціненням реального життя й антигуманістичними тенденціями. Творчість ряду скульпторів-модерністів (Г. Мур, О. Цадкін, К. Бринкуш та ін.) сповнена глибоких суперечностей. В умовах активізації демократичного руху, після 2-ї світової війни, у бурж. країнах з'явилася й реалістична С., пройнята гуманістичним пафосом (Дж. Манцу, М. Мадзакураті, Ф. Мессіна — в Італії, Ж. Саландр — у Франції, В. Аалтонен — у Фінляндії). Втілення прогресивних ідеалів і прагнення до оновлення худож. форм визначають творчість провідних скульпторів країн соціалістичної співдружності, таких як Ф. Кремер (НДР), Й. Кереньї, Ж. Кішфалуді-Штробль (Угорщина), К. Покорний (Чехословаччина), Й. Ірімеску (Румунія), І. Фунев (Болгарія), А. Августинчич (Югославія) та ін.

Високого, якісно нового рівня досягла С. в СРСР. З перших років встановлення Рад. влади могутній поштовх розвитку рад. С. дав ленінський план *монументальної пропаганди*. Він спрямував мистецтво С. на активне служіння народу, на увічнення важливих історичних подій, видатних діячів. У цей період було створено перші революц. пам'ятники й пам'ятні дошки, а пізніше значні твори монументальної С. У цих творах яскраво виявилося соціалістичне світосприймання, було втілено принципи народності і партійності рад. мистецтва. Широке визнання здобули твори рад. скульпторів М. Андрєєва, Г. Голубкіної, І. Шадра, В. Мухіної, О. Матвєєва, С. Лебедєвої, С. Коненкова, С. Меркурова, Л. Шервуда, О. Кибальникова, М. Манізера, М. Томського, Є. Вучетича, М. Анікушина, Л. Кербеля, В. Цигаля, К. Белашової, О. Комова, Ю. Чернова (РРФСР), Я. Ніколадзе, Т. Абакелії, М. Канделакі (Груз. РСР), Ф. Абдурахманова (Аз. РСР), З. Азгура (БРСР), А. Сарксяна (Вірм. РСР), Т. Залькална, Л. Буковського (Латв. РСР), Ю. Мікенаса, Г. Йокубоніса (Лит. РСР), Л. Дубиновського (Молд. РСР) та ін. С. на території України відома з часів палеоліту (пам'ятки з *Мізинської стоянки* та ін.). З часів міді та бронзи відомі теракотові статуетки (*Трипільська культура*) і монументальні кам'яні стели. В 1-му тис. до н. е.— на поч. 1-го тис. н. е. у *скіфів* та *сарматів* розвинулося мистецтво рельєфу на побутових речах (на зброї, посуді тощо), в якому панував т. з. *«звіриний стиль»*. Скіфи залишили зразки монументальної скульптури (т. з. *баби кам'яні*). Високого рівня досягла місц. С. античних міст Пн. Причорномор'я. Протягом 1-го тис. н. е. розвивалась С. і у сх. слов'ян (дерев'яні, кам. та мідні ідоли, срібні ювелірні вироби тощо). В Київ. Русі розвинулося різьблення по дереву та каменю, обробка металу, скульптурний рельєф (київ. кам'яні рельєфи 11 ст.). Рельєф був поширений на тер. України в 14—16 ст. (рельєф богородиці з Антонієм і Феодосієм для Успенського собору Києво-Печерської лаври, 1470). В 2-й пол. 16 ст., особливо на зх. землях, на С. позначилися впливи *ренесансу* (надгробки, різьблені іконостаси, рельєфи на фасадах будов тощо). В 17—18 ст. в С. України панував стиль барокко, який, зокрема, позначився на декоративному оздобленні будов (колегія в м. Глухові, *брама Заборовського* у Києві та ін.). Нац. традиції в ті часи виявилися у дерев'яній нар. С. та різьбярстві. Протягом 19 ст. укр. С. не мала сприятливих умов для свого розвитку. Певне пожвавлення намітилося наприкінці 19 — на поч. 20 ст. В цей час на Україні було встановлено багато пам'ятників, що створювалися укр. і рос. митцями, зокрема Б. Хмельницькому (1879—88) у Києві (М. Микешин), І. Котляревському (1896 — 1902, відкрито 1903) і Гоголю (1913—15, відкрито 1936) у Полтаві (Л. Позен), А. Міцкевичу (1905—06) у Львові (М. Паращук та А. Попель). У дожовтневий час на Україні працювали також скульптори П. Забіла та Б. Едуардс. У станковій С. популярністю користувалися жанрові твори Л. Позена, які відтворювали сцени з життя укр. народу. За рад. часів укр. С., розвиваючись у загальному річищі усього рад. мистецтва, досягла розквіту. В її становленні й розвитку взяли участь скульптори, які почали свій творчий шлях ще в дожовтн. часи, ті, що здобули художню освіту в рад. період, насамперед, в спеціальних художніх закладах, які було організовано на Україні Радянською владою. Багато укр. майстрів ще у 20—30-і рр. створили окремі пам'ятники, але в основному працювали в галузі станкової С. (композиції, портрети). Серед них: Ф. Балавенський, І. Кавалерідзе, Л. Блох, І. Севера, А. Страхов, М. Гельман, П. Ульянов, Г. Петрашевич, Г. Пивоваров, Ю. Білостоцький, І. Макогон, М. Лисенко, Л. Муравін, Я. Ражба, Б. Іванов та інші. Після Великої Вітчизняної війни в республіці розвинулися всі види С. Встановлено багато пам'ятників, розвиваються і різні види станкової скульптури. Серед укр. майстрів різних поколінь — О. Ковальов, О. Олійник, М. Вронський, В. Бородай, М. Рябінін, Г. Кальченко, О. Супрун, А. Білостоцький, В. Зноба, В. Борисенко, В. Полоник, В. Свида, І. Коломієць, В. Клоков, В. Сколоздра, Е. Мисько, Д. Крвавич, М. Грицюк, В. Швецов, А. Кущ та ін. Якщо в перші повоєнні десятиліття досягнення укр. скульпторів виявилися, насамперед, в галузі скульптурного портрета, то в 60—70-х рр. піднесення зазнала монументальна скульптура. В ній втілюються життєствердкуючі ідеали прогресивного людства, підкреслюється героїзм образів. Часто новаторському змісту відповідає і нова пластична мова: пам'ятники В. І. Леніну в Дніпропетровську (1957) та Харкові (1963; обидва — М. Вронський та О. Олійник), у Запоріжжі (1964, М. Лисенко, М. Суходолов), Донецьку (1967, Е. Кунцевич) та ін.; М. О. Щорсу в Києві (1954, М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов) та ін. Високохудожні пам'ятники встановлено відомим представникам культури минулого, зокрема представникам рос. і укр. народів. Серед них— пам'ятники О. Пушкіну в Києві (1962, О. Ковальов), І. Франко (1964, Е. Мисько, Д. Крвавич та ін.), Лесі Українці (1973, Г. Кальченко), І. Котляревському (1975, Г. Кальченко) — обидва у Києві та ін. Багато монументів на Україні присвячено революційному минулому: монумент Великої Жовтневої соціалістичної революції у Києві (1977, В. Бородай, В. Зноба та І. Зноба), бійцям Першої Кінної армії в смт Олесько Буського р-ну Львів. обл. (1975, В. Борисенко та ін.), трьом штурмам Перекопу в Червоноперекопську (1971, Ю. Синькевич і М. Грицюк) та ін. Особливим пафосом пройняті численні монументи на честь подій часів Великої Вітчизн. війни 1941—45: партизанам-ковпаківцям в Яремчі (1967, В. Бородай), «Україна — визволителям» у смт Міловому Ворошиловгр. обл. (1972, В. Мухін, В. Федченко, І. Чумак, І. Овчаренко та ін.), рад. громадянам і військовополоненим солдатам і офіцерам Рад. Армії, які загинули 1941—43 в урочищі Бабин яр у Києві (1976, М. Лисенко, В. Сухенко, В. Вітрик, Б. Лисенко), меморіальний ансамбль «Пагорб Слави» в Черкасах (1977, Г. Кальченко та ін.), мемор. комплекс жертвам фашизму в с. Кортелісах Волин. обл. (1980, О. і М. Олійники), меморіальний ансамбль «Український державний музей Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» у Києві (1981, Є. Вучетич, В. Єлізаров, В. Бородай та ін.), монумент на ознаменування возз'єднання України з Росією у Києві (1982, О. Скобликов). Про широке визнання досягнень укр. рад. С. свідчать монументи, встановлені укр. скульпторами у

Невідомий майстер. Горельєф «Ангел». Дерево. 15 ст. Київський музей західного та східного мистецтва.

А. Майоль. Дівчина, що сидить і закрила обличчя рукою. Бронза. 1905. Музей образотворчих мистецтв імені О. С. Пушкіна в Москві.

М. Я. Грицюк. Портрет дружини. Металізоване оргскло. 1971.

Скульптура.
Е. Греко. Марія Бальдассарра. Бронза. 1967.

Скульптура.
І. С. Єфимов. Страус. Карбована мідь. 1936. ДРМ у Ленінграді.

Скульптура.
Б. Енвонву. Голова дівчини. 70-і роки 20 ст. Нігерія.

Скульптура.
Л. М. Квелідзе. Данте. Бронза. 1975.

ін. республіках Рад. Союзу та за кордоном, зокрема пам'ятники Т. Шевченкові в Москві (1964, М. Грицюк, Ю. Синькевич, А. Фуженко), в м. Шевченко Каз. РСР (1982, М. Вронський, В. Сухенко), в Палермо в Канаді (1951, М. Вронський, О. Олійник), в Арров-парку в США (1970, В. Бородай), у Шалетт-сюр-Луені (Франція, 1974, О. Скобликов), Парижі (1979, М. Лисенко); монумент В. Порику в Енен-Льєтарі (Франція, 1967, Г. Кальченко, В. Зноба). Іл. див. на окремому аркуші с. 320—321, а також до статей *Барокко, Відродження, Готика, Литво художнє, Меморіальні споруди, Монументальна пропаганда* та до статей про окремих скульпторів.

Літ.: Кепинов Г. И. Технология скульптуры. М., 1936; Валериус С. С. Проблемы современной советской скульптуры. М., 1961; Либман М. Я. О скульптуре. М., 1962; Валериус С. С. Скульптура нового мира. М., 1970; Валериус С. С. Прогрессивная скульптура XX века. М., 1973; Німенко А. В. Українська скульптура другої половини XIX — початку XX ст. К., 1963; Варварецький Ю. А. Становлення української радянської скульптури. К., 1972; Любченко В. Ф. Львівська скульптура XVI—XVII століть. К., 1981. *Л. М. Сак.*

СКУ́МБРІЯ, макрель (Scomber scombrus) — риба род. скумбрієвих ряду окунеподібних. Тіло (довж. до 60 см, маса до 1,6 кг) веретеновидне. На хвостовому стеблі зверху і знизу по 5 дрібних плавців; око з переднього і заднього країв покривають прозорі повіки. Ближче до спини є зеленувато-блакитні смуги, між якими перламутрово-білі проміжки з рожевими відтінками. Плавального міхура не мають. Зграйна пелагічна риба. Статева зрілість настає на 2—4-му році життя. Нерест в березні — квітні, плодючість бл. 500 тис. ікринок. Живиться планктоном і молоддю риб. Поширена в Атлантиці вздовж узбережжя Європи і Пн. Америки, а також у Білому, Балтійському, Північному, Середземному, Мармуровому, Чорному, зрідка Азовському морях. Цінний об'єкт промислу. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Риби.*

СКУ́МПІЯ (Cotinus) — рід рослин родини сумахових. Невеликі кущі або дерева до 6 м заввишки. Листки чергові, рідко супротивні. Квітки дрібні, жовтувато-білуваті, двостатеві, зібрані в китиці або волоті. Плід — кістянка. Відомо 3 види, поширені у Пн. Америці, Європі й Азії. В СРСР, у т. ч. в УРСР, 1 вид — С. звичайна, або рай-дерево (C. coggygria); росте у Степу й Лісостепу, на сухих кам'янистих схилах, вапнякових або крейдяних відслоненнях, в лісосмугах. З листків одержують дубильну речовину танін та галову к-ту, які використовують для дублення шкур. Вирощують як декоративний кущ, а також у *полезахисних лісових насадженнях.* При *рубках догляду* під наметом насадження набуває сланкої форми (див. *Сланеві рослини*), затінює грунт і запобігає видуванню з лісосмуги листя, снігу й верхнього грунту. Іл. с. 245.

СКУ́НСИ, вонючки (Mephitinae) — підродина хижих ссавців род. *куницевих.* Довж. тіла 28—40 см, маса 0,8—4,5 кг. Волосяний покрив густий, довгий, грубий. Забарвлення буре або чорне з світлими смугами або плямами. Анальні залози виробляють секрет з дуже відразливим запахом (звідки й друга назва), який С. в разі небезпеки можуть вибризкувати на великі відстані. Трапляються в лісах, степах, пустелях. Тримаються поодиноко або групами по 7—9 самок в одній норі. Живляться рослинними і тваринними кормами. Розмножуються навесні. У виплоді по 2—10 малят. Статевозрілими стають в 1-річному віці. Поширені в Америці. 3 роди, 11—12 видів, з них найвідоміші: смугастий С. (Mephitis mephitis), плямистий С. (Spilogale putorius), свиноносий С. (Conepatus mesoleucus). Об'єкти промислу і звіриництва заради хутра. Іноді завдають шкоди, винищуючи птахів. Іл. с. 244.

СКУ́ПЩИНА (сербохорв. skupština, скупштина — збори) — назва представницьких органів громад. самоврядування і держ. влади в СФРЮ. Формуються на рівні федерації, республік, авт. країв і общин на основі делегатської системи. С. СФРЮ — орган громад. самоврядування і найвищий орган влади федерації. Складається з 2 палат: Союзного *віча* (220 делегатів, обираних С. общин по 30 від кожної з 6 республік і по 20 від кожного з 2 авт. країв) і Віча республік і країв (88 делегатів, обираних С. республік і С. країв відповідно по 12 від республіки і по 8 від краю). С. республік, авт. країв і общин складаються з 3 палат. Строк повноважень С. усіх рівнів — 4 роки.

СКУРА́ТОВ-БЄ́ЛЬСЬКИЙ Григорій Лук'янович (Малюта Скуратов; р. н. невід.— п. 1.I 1573, поблизу замка Вейсенштейн, тепер м. Пайде Ест. РСР) — один з керівників *опричнини,* думний боярин. Брав безпосередню участь у винищенні противників *Івана IV.* В січні 1570 керував опричним погромом у Новгороді, де було вбито тисячі жителів. У 1571 вів слідство про причини поразки рос. військ у бою проти орди крим. хана Девлет-Гірея. Загинув у бою в Лівонії.

СКУРИ́ХІН Володимир Ілліч (н. 17.IV 1926, м. Вятка, тепер м. Кіров) — укр. рад. вчений у галузі системотехніки і теорії систем, акад. АН УРСР (з 1978), засл. діяч науки УРСР (1981). Член КПРС з 1948. Закінчив (1947) Івановський енерг. ін-т. До 1957 працював у цьому ж ін-ті, з 1958 — в Ін-ті кібернетики (до 1962 — Обчислювальний центр) АН УРСР. Наук. праці С. стосуються розробки, створення і застосування засобів обчислювальної техніки для автоматизації різних процесів. Один з керівників розробки і впровадження у практику першої в СРСР типової автоматизованої системи управління підприємством. Керував створенням автоматизованих систем проектування, обробки експериментальних даних, систем управління технологічними процесами, різних автом. пристроїв. Нагороджений орденами Жовтневої Революції, Трудового Червоного Прапора, медалями. Держ. премія УРСР, 1970. Премія Ради Міністрів СРСР, 1980.

СКУ́ТЕР (англ. scooter, від scoot — мчати) — легке одномісне перегонове судно з плоским днищем і поперечним уступом (реданом) на ньому; різновид *глісера.* Обладнується підвісним двигуном внутр. згоряння. Форма С. (мал.) в плані — три- або чотирикутна. Швидкість його на тихій воді — понад 100 км/год. С. використовують для спортивних змагань.

СКУФА́С (Σκουφᾶς) Ніколаос (1779, Епір — 12.VIII 1818, Стамбул) — діяч грец. нац.-визвольного руху. В 1813 переселився до Одеси. В 1814 разом з Е. *Ксантосом* і А. *Цакаловим* заснував тут таємне революц. т-во «*Філікі етерія*», що боролося за визволення Греції від тур. гноблення. З кін 1814 вербував до т-ва членів у Москві, з поч. 1816 — в Одесі. В 1818 переїхав до Стамбула, куди було перенесено центр товариства. *Г. Л. Арш.*

СЛА́БКІ ВЗАЄМОДІЇ — особливий вид *взаємодії елементарних частинок;* характеризуються тим, що імовірність зумовлених ними процесів у 10^{10}—10^{12} разів менша за імовірність процесів, спричинених електромагнітними та *сильними взаємодіями.* С. в. підлягають усі *елементарні частинки* (крім *фотонів*). Радіус дії С. в. дорівнює ~ 10^{-17} м, константа взаємодії — 10^{-14}. Елементарні процеси, що відбуваються внаслідок С. в., протікають приблизно за 10^{-10} с і характеризуються порушенням *збереження законів* просторової та комбінованої парності (див. *Парність стану*), *дивності, спіну ізотопічного.* С. в. зумовлюють *бета-розпад* радіоактивних ядер, розпади багатьох елементарних частинок, всі процеси за участю *нейтрино.* С. в. мають велике значення для пояснення таких явищ природи, як вибух *наднових зір,* утворення *пульсарів* тощо. Основи теорії С. в. заклав 1934 Е. *Фермі.* Згідно з сучас. уявленнями, носіями С. в. є гіпотетичні векторні бозони, маса яких (в енерг. одиницях) дорівнює ~ 100 ГеВ. В теорії, яку створили 1967 амер. фізик Ш. Глешоу (н. 1933), А. *Салам* і С. *Уейнберг,* С. в. описуються разом з електромагнітними взаємодіями.

Б. В. Струминський.

СЛАБОУ́МСТВО — стійке необоротне зниження або недорозвинення розумових здібностей (інтелекту), яке виявляється слабкістю суджень, висновків, нездатністю до узагальнень і супроводиться розладами уваги, пам'яті та втратою особистістю індивідуальних рис. Розрізняють С. вроджене (див. *Олігофренія*) і набуте, внаслідок різних патологічних процесів. Крім того, виділяють глобальне (загальне) С., пов'язане з дифузним (поширеним) ураженням *головного мозку,* яке характеризується відсутністю здатності критичного мислення, зокрема зниженням критичного ставлення до свого хворобливого стану, огрубінням по-

чуттів, зниженням морально-етичного рівня поведінки, егоїзмом, конфліктною поведінкою тощо, а також лакунарне С., що розвивається при органічних ураженнях мозку з вогнищевими порушеннями (при судинних, запальних, токсичних, травматичних захворюваннях мозку, *епілепсії, шизофренії* та ін. *психічних хворобах*), виявляється порушенням інтелекту і своєрідною зміною особистості. Найчастіше С. розвивається в похилому і старечому віці внаслідок *атеросклерозу* мозкових судин або при первинному інтенсивному відмиранні (*атрофії*) клітин головного мозку. Хворі з виявленим С. потребують ретельного догляду.

В. С. Шапошников.

СЛА́ВГОРОД (до 1873 — Славгородка або Жебунівка) — селище міського типу Синельниківського р-ну Дніпроп. обл. УРСР. Залізнична станція. 3,0 тис. ж. (1982). У С.— арматурний з-д *Дніпропетровського виробничого об'єднання важкого папероробного машинобудування* імені Артема, будинок побуту. Середня школа, філіал Синельниківської муз. школи, лікарня, клуб, 2 кінотеатри, б-ка. Засн. у 1-й пол. 19 ст.; с-ще міськ. типу — з 1938.

СЛАВЕ́ЙКОВ Петко (справж. ім'я та прізв.— Петко Рачев Тодоров; 17.XI 1827, за ін. даними — 1828, Велико Тирново — 1.VII 1895, Софія) — болг. поет, публіцист і фольклорист, громад. діяч. У 1843—63 учителював, багато зробив для організації шкільної справи в країні. Редагував ряд газет. Був членом Тирновських установчих зборів 1879, депутатом Нар. зборів (1880 — їх головою). Творчість С., пройнята ідеями нац. визволення, пов'язана з боротьб ю проти соціального безправ'я та іноз. панування, зробила значний внесок у розвиток реалізму в болг. л-рі. Автор збірок «Пістрявий букет», «Збірка байок», «Пісенник» (усі — 1852), «Веселушка» (1854), поем «Джерело Білоногої», «Бойка-воєвода» (обидві — 1873), «Кракра Пернішки» (1886). Видав болг. прислів'я і приказки (т. 1—2, 1889—97). Перекладав твори рос. поетів, окремі твори Т. Шевченка. В деяких віршах С. відчувається вплив укр. поета.

Тв.: Укр. перекл.— [Вірші]. В кн.: Антологія болгарської поезії, т. 1. К., 1974; Рос. перекл.— Избранное. М., 1981. *О. Д. Кетков.*

СЛА́ВИ О́РДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.XI 1943. Цим орденом нагороджують осіб рядового і сержантського складу Рад. Армії, а в авіації — і тих, що мають звання молодшого лейтенанта, за здійснені в боях подвиги. С. о. має три ступені. Найвищим є 1-й, знак якого виготовляється із золота (2-го і 3-го—із срібла). За роки Великої Вітчизн. війни С. о. нагороджено понад 916 тис. чол. Особи, нагороджені С. о. трьох ступенів, користуються пільгами, встановленими Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6.IX 1967.

СЛА́ВИЧ (Slavici) Йоан (18.I 1848, Шірія, тепер повіту Арад — 17.VIII 1925, с. Круча-де-Жос біля містечка Панчу, тепер повіту Вранча; похований у скиті Бразь біля Панчу) — рум. письменник. Разом з М. *Емінеску* і Й. Л. *Караджале* в кінці 70-х рр. співробітничав у газ. «Тімпул» («Час»), 1884—90 редагував газ. «Трибуна», на сторінках якої виклав теорію «народного реалізму», засновану на використанні фольклорних традицій і відтворенні соціальної дійсності. В 1894 разом з Дж. *Кошбуком* і Й. Л. Караджале організував літ. журн. «Ватра». Перший твір — п'єса «Дочка сільського старости» (1871). У збірках «Народні оповідання» (1881), «Оповідання» (т. 1—6, 1892—1926), повісті «Лісовичка» (1884) намалював правдиву етнографічну, психологічну й соціальну картину трансільванського села. Найвідоміші твори — повісті «Щасливий млин» (1881), «Скарб» (1896); роман «Мара» (1906; про життя в Трансільванії), що являє собою важливу сторінку в історії рум. прози. Автор істор. драми «Гаспар Граціані», книг «Мої ув'язнення» (1921), «Спогади» (1924), «Світ, через який я пройшов» (1930).

Тв.: Укр. перекл.— Щасливий млин. — Скарб. К., 1972; Рос. перекл.—Клад.—Счастливая мельница. М., 1954; Избранное. М., 1980.

СЛА́ВІК (Slavik) Франтішек (18. VIII 1876, м. Кутна Гора, тепер ЧССР — 27.I 1957, Прага) — чеський геолог, дійсний член Чехословацької АН. Закінчив Карлів ун-т у Празі (1899); 1910—47 — професор цього ун-ту, з 1913 — директор його мінералогічного ін-ту, 1937—38 — ректор ун-ту. Наук. праці присвячені проблемам мінералогії, геохімії, петрографії, корисним копалинам. С.— автор ряду підручників з мінералогії та петрографії, популярних книг з мінералогії. З 1937 — почесний член Всесоюзного мінералогічного товариства СРСР. Під час окупації Чехословаччини нім. фашистами був ув'язнений у *Бухенвальді*.

СЛА́ВІН Лазар Мойсейович [29.V (11.VI) 1906, Вітебськ — 30.XI 1971, Київ] — укр. рад. археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1940. В 1928 закінчив Ленінгр. ун-т. У 1929 — 38 працював в Ін-ті історії матеріальної культури (тепер Ленінгр. відділення Ін-ту археології) АН СРСР. В 1939—41 і 1944—45 — директор, 1946—49 — заст. директора, з 1970 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. У 1945—70 — зав. кафедрою археології та музеєзнавства Київ. ун-ту. З 1936 очолював археол. експедиції в *Ольвії*. Праці присвячені історії та культурі Ольвії, античним пам'яткам Пн. Причорномор'я, давній історії та археології України. Нагороджений орденом «Знак Пошани». Держ. премія УРСР, 1977.

Тв.: Периодизация исторического развития Ольвии. В кн.: Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959; Здесь был город Ольвия. К., 1967.

СЛАВІ́СТИКА — комплекс наукових дисциплін, що вивчають мови, літератури, фольклор, історію, матеріальну і духовну культури слов'янських народів. Див. *Слов'янознавство.*

СЛАВІ́СТІВ МІЖНАРО́ДНИЙ КОМІТЕ́Т — див. *Міжнародний комітет славістів.*

СЛАВІ́СТІВ РАДЯ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т — науковий координаційний орган, що спрямовує розвиток *слов'янознавства* в СРСР. Засн. у січні 1956 при АН СРСР. До С. Р. к. входять представники рад. слов'янознавства — мовознавці, літературознавці, історики, фольклористи, зокрема від УРСР академіки АН УРСР П. Т. *Тронько* і В. М. *Русанівський*, чл.-кор. АН СРСР О. С. *Мельничук* і чл.-кор. АН УРСР Г. Д. *Вервес*. С. Р. к. спрямовує роботу *Славістів Українського комітету*, к-ту славістів Білорусії. С. Р. к. виконував обов'язки оргкомітету по підготовці та проведенню 4-го Міжнар. з'їзду славістів (Москва, 1958) і забезпечував скликання Моск. наради міжнар. к-ту славістів (1962), присвяченої підготовці 5-го Міжнар. з'їзду славістів у Софії (1963). Разом з Укр. к-том славістів веде підготовку до 9-го Міжнар. з'їзду славістів у Києві (1983). Очолювали С. Р. к. акад. В. В. *Виноградов* (1956—69), акад. М. П. *Алексєєв* (1969—81).

А. В. Санцевич.

СЛАВІ́СТІВ УКРАЇ́НСЬКИЙ КОМІТЕ́Т — науковий орган, що координує розвиток *слов'янознавства* в УРСР. Засн. 1957 при Президії АН УРСР. С. У. к. сприяє розвиткові творчих зв'язків укр. славістів з слов'янознавчими установами СРСР і зарубіжних країн, проводить підготовку в УРСР до міжнар. з'їздів славістів, публікує доповіді, тематичні збірники, разом з н.-д. установами і вузами організовує респ. конференції славістів. До складу С. У. к. входять провідні укр. славісти — фахівці з мовознавства, літературознавства, історії, фольклористики. С. У. к. очолювали академік АН УРСР Л. А. *Булаховський* (1957—61), академіки АН СРСР М. Т. *Рильський* (1961—64) та І. К. *Білодід* (1964—81). З 1981 голова С. У. к.— акад. АН УРСР В. М. *Русанівський*. С. У. к. бере активну участь у підготовці 9-го Міжнар. з'їзду славістів у Києві (1983).

А. В. Санцевич.

СЛА́ВІЯ — один з центрів Русі до об'єднання її в 9 ст. Поряд з *Куявією* і *Артанією* згадується араб. авторами 10 ст. Істахрі та *Ібн-Хаукалем*, які користувалися давнішими джерелами, зокрема твором *Джайгані*, що не дійшов до нас. На думку дослідників, С. являла собою ранньофеод. об'єднання племен, що існувало у 8—9 ст. Осн. центром цього об'єднання було м. Слава. С. локалізують на Пн. Русі й зіставляють з *ільменськими слов'янами*; м. Славу ототожнюють з попередником Новгорода (можливо, це Стара Ладога, існування якої у 6—7 ст. підтверджено археологічно). Є ще гіпотеза, за якою С. нібито була одним з центрів початкової Наддніпрянської Русі (Переяслав). Разом з Куявією та Артанією підтримувала торг. зв'язки, зокрема з мусульманським Сходом.

СЛА́ВКА, кропив'янка (Sylvia) — рід птахів род. *славкових*. Довж. тіла 12—15 см, маса до 30 г. Опе-

В. І. Скурихін.

П. Славейков.

Орден Слави 1-го ступеня.

Скутер.

Скунси:
1 — плямистий.
2 — смугастий;
3 — свиноносий.

Славка чорноголова.

рення сірих або світло-бурих кольорів. Гнізда відкриті, мостить в кущах, іноді в траві та на деревах. Кладка у травні — червні, найчастіше з 4—6 яєць; насиджує самка або самець і самка протягом 11—12 діб. Живиться комахами. 19 видів, поширених у Євразії, Пн. Африці. В СРСР — 9 видів, у т. ч. в УРСР — 5, зокрема С. рябогруда (S. nisoria), С. садова (S. borin), С. чорноголова (S. articapilla). Викопні рештки відомі з середнього міоцену.

СЛА́ВКОВІ (Sylviidae) — родина птахів ряду *горобцеподібних*. Тіло (довж. 7—28 см, маса 6—40 г) видовжене, струнке, голова невелика, дзьоб рівний, тонкий. Оперення м'яке, у більшості видів одноманітне — сірувате, бурувате, світліше на череві. Більшість веде прихований спосіб життя. Живляться в осн. комахами. Гнізда мостять на кущах, в очереті та на землі. Кладка одна (іноді 2) на рік з 4—6 яєць, насиджують самка і самець протягом 11—14 днів. *Нагніздні птахи*. Самці багатьох видів гарно співають. Відомо до 425 видів (83—93 роди), поширених по всій земній кулі. В СРСР — 51 вид (14 родів), у т. ч. в УРСР — 22 види з 7 родів, серед яких *вівчарик, кобилочка, очеретянка, славка* та ін. Викопні рештки відомі з серед. міоцену.

«СЛА́ВНА РЕВОЛЮ́ЦІЯ» — прийнята в бурж. історичній літературі назва держ. перевороту 1688—89 в Англії, внаслідок якого король Яків II Стюарт був позбавлений престолу і англ. королем став штатгальтер Голландії Вільгельм III Оранський. Яків II (правив 1685—88) скасував Хабеас корпус акт (прийнятий парламентом 1679, не дозволяв арешту будь-якої особи без письмового наказу), почав призначати католиків на держ. посади, видав 1687 декларацію про віротерпимість, яка надала їм права. Невдоволені самодержавною прокатолицькою політикою Якова II, *віги* і *торі* уклали союз, спрямований проти нього, і запропонували англ. престол Вільгельму Оранському, одруженому з дочкою Якова II Марією. 5.XI 1688 військо Вільгельма Оранського висадилося в Англії. Яків II утік з країни. 13.II 1689 парламент проголосив Вільгельма Оранського англ. королем, а Марію — його співправителькою. В Англії утвердилася конституційна монархія. Бурж. історики, назвавши цей вузькокласовий «безкровний» переворот «славною революцією», протиставляли його *Англійській буржуазній революції 17 століття*. *Ю. М. Барабанов.*

СЛАВО́НІЯ — історична область в Югославії. До 13 ст. назва «Славонія» часто застосовувалася до всієї території, заселеної *хорватами*, з 13 ст.— для земель між річками Савою і Дравою, з 17—18 ст.— для сх. частини межиріччя Драви, Дунаю і Сави.

СЛА́ВСЬКЕ — селище міського типу Сколівського р-ну Львів. обл. УРСР, на р. Опорі (бас. Дністра). Залізнична станція. 3,3 тис. ж. (1982). У селищі — лісгоспзаг, хлібний з-д, лісництво, радгосп, будинок побуту. Середня та спорт. школи, філіал Сколівської муз. школи, лікарня. Будинок культури, б-ка. Туристські бази. С.— центр гірськолижного спорту в Карпатах (одна з найбільших у країні гірськолижна траса, трампліни, 11 канатних доріг). С-ще міськ. типу — з 1961.

СЛА́ВСЬКИЙ Юхим Павлович [н. 26.X (7.XI) 1898, с. Макіївка, тепер місто Донец. обл.] — рад. держ. і парт. діяч, тричі Герой Соціалістичної Праці. Член КПРС з 1918. З 1912 працював на шахтах Донбасу. Учасник громадянської війни. Закінчив (1933) Моск. ін-т кольорових металів і золота, працював на з-дах Орджонікідзе, Запоріжжя, на Уралі. В 1945—57 — на керівних держ. посадах, 1957—63 і з 1965 — міністр середнього машинобудування СРСР (1963—65 — голова Держ. виробничого к-ту по серед. машинобудуванню СРСР). Член ЦК КПРС з 1961. Депутат Верховної Ради СРСР 5—10-го скликань. Нагороджений 9 орденами Леніна, ін. орденами, медалями. Держ. премія СРСР (двічі).

СЛАВУ́ТА, Славутич — старовинна нар. опоетизована назва ріки *Дніпра,* засвідчена, зокрема, в *«Слові о полку Ігоревім»*.

СЛАВУ́ТА — місто обласного підпорядкування Хмельн. обл. УРСР, райцентр. Розташована на р. Горині (прит. Прип'яті), за 2 км від залізнич. ст. Славута I. В 1-й третині 17 ст. на місці С. існувало два поселення — Деражня і Воля, які перебували під владою Польщі. Бл. 1634 села об'єдналися. Нове поселення спочатку називалося Славутиною, згодом С. В 1754 містечку С. надано *магдебурзьке право*. Після 2-го поділу Польщі (1793) С. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. З 1938 С.— місто. Під час Великої Вітчизняної війни в період нім.-фашист. окупації С. (7.VII 1941 — 18.I 1944) в місті діяла *Славутська підпільна комуністична організація*. З травня 1943 в С. діяв підпільний райком партії. В районі С. діяв партизанський загін (згодом з'єднання) під командуванням А. З. *Одухи*. У місті — з-ди «Будфарфор», силікатних стінових матеріалів, залізобетонних конструкцій, толевий, склоробний, рем.-механіч., цикорієсушильний, маслоробний, пивоварний та хлібний; деревообр. комбінат, суконна і швейна ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія, комбінат побутового обслуговування. 9 заг.-осв., музична та спорт. школи, лікарня, поліклініка. Будинок та Палац культури, 4 клуби, кінотеатр, 5 бібліотек.

СЛАВУ́ТСЬКА ПІДПІ́ЛЬНА КОМУНІСТИ́ЧНА ОРГАНІЗА́ЦІЯ — міжрайонна антифашист. орг-ція, що діяла в м. Славуті (тепер — місто Хмельн. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створена восени 1941. Об'єднувала підпільні групи кількох сіл Славутського і Шепетівського р-нів, що виникли в липні — серпні 1941 й налічували бл. 200 чол. Створений у грудні 1941 окружний підпільний к-т об'єднував підпільні групи багатьох населених пунктів Славутського, Шепетівського, Грицівського, Ізяславського та ін. районів області. Першим керівником к-ту був Ф. М. *Михайлов*. Орг-ція проводила агіт. роботу серед населення, мала підпільну друкарню, де друкувалися антифашист. листівки, здійснювала диверсії, гол. чин. на залізниці, організовувала втечі військовополонених з Славутського і Шепетівського фашист. таборів. Завдяки активній роботі підпілля 1942 вдалося створити партизан. загін, ядром якого були рад. бійці і командири, які втекли з фашист. таборів. У липні 1942 окупанти заарештували Ф. М. Михайлова та деяких інших керівників і учасників підпілля й після тортур стратили. Підпільникам довелося перенести центр роботи до партизан. загону, названого ім'ям Ф. М. Михайлова. Згодом загін виріс у партизан. з'єднання під командуванням А. З. *Одухи*.

СЛАВУ́ТСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Хмельн. обл. УРСР. Утворений 1923. Площа 1,3 тис. км². Нас. 61,5 тис. чол. (1982). У районі — 81 населений пункт, підпорядкований селищній та 26 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Славута*. Район розташований на Пд. *Волинської височини*. Корисні копалини: буд. піски, глини, граніти, пісковики. Річки — *Горинь* та Корчик (бас. Прип'яті). Грунти дерново-слабопідзолисті супіщані, світло-сірі й сірі опідзолені та чорноземні. Лежить у зоні мішаних лісів, лише на крайньому Пн. Зх. — лісостеп. Ліси (сосна, ялина, дуб, береза) займають 28,6 тис. га. Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Славута. У районі — спиртовий з-д (с. Ганнопіль), Славутське паперове виробництво Понінківського картонно-паперового комбінату (с. Полянь), цегельний з-д (с. Романини) тощо. На тер. району будується (1982) Хмельницька АЕС. Районний комбінат побутового обслуговування (Славута) та 5 будинків побуту. Спеціалізація с. г.—землеробство зер-

ново-картоплярського та тваринництво мол.-м'ясного напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 76,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 63,5 тис. га, сіножаті й пасовища — 11,8 тис. га. Гол. культури: озима пшениця, ярий ячмінь, картопля. цикорій. У С. р.— 26 колгоспів, сортовипробувальна станція, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Славута I, Славута II, Кривин. Автомоб. шляхів — 376 км, у т. ч. з твердим покриттям — 264 км.

У районі — 55 заг.-осв. шкіл, 10 лік. закладів, у т. ч. 7 лікарень. 85 клубних установ, 66 кіноустановок, 75 б-к, музей М. *Островського* у с. Березdові, де він працював 1923. У с. Старому Кривині С. р. народився укр. рад. співак С. Д. *Козак*, у с. Зубівщині — укр. рад. зоолог М. П. *Савчук*. У С. р. видається газ. «Трудівник Полісся» (з 1930).

П. В. Муравлюк.

СЛАВЯ́НОВ Микола Гаврилович [23.IV (5.V) 1854, с. Нікольське, тепер Задонського р-ну Липец. обл.— 5 (17).X 1897, Мотовилиха, тепер у складі Пермі] — рос. винахідник у галузі електрозварювання. Закінчив (1877) Петерб. гірничий ін-т, працював на металург. з-дах Уралу, з 1883 — на Пермських гарматних з-дах. Удосконалив винайдений М. М. *Бенардосом* спосіб дугового зварювання: замінив (1888) вугільний (неплавкий) електрод металевим (плавким). Розробив металургійні основи зварювання, спец. зварювальний генератор, створив конструкцію електр. плавильника з автом. регулятором. Використовував електр. дугу для ущільнення великих сталевих відливок. Одержав патенти (1890—91) в Росії та ін. країнах. Запропонував використовувати флюси і феросплави-розкислювачі для підвищення якості зварних швів. Автор першої в світі праці з електрозварювання («Електрична відливка металів», 1891).

СЛАВЯ́НСЬК-НА-КУБА́НІ (до 1958 — станиця Славянська) — місто крайового підпорядкування Краснодар. краю РРФСР, райцентр. Розташований на рукаві Кубані — р. Протоці. Залізнична ст. Протока, вузол автомоб. шляхів, річкова пристань. 55 тис. ж. (1982). Розвинута харч. пром-сть (з-ди: консервний, винобродний, маслоробний, хлібний; хлібопродуктів, харчо- та птахокомбінати). Серед ін. підприємств — з-ди: рем.-мех., «Рембудшляхмаш», буд. матеріалів, швейна фабрика. С.-г. технікум.

СЛАДКОПЄ́ВЦЕВ Володимир Володимирович (2.I 1876—28.X 1957) — рос. і укр. рад. артист, педагог, письменник. Закінчив юрид. ф-т Моск. ун-ту. Творчу діяльність як актор розпочав 1904 в Одесі. В 1918—23 — професор Київ. муз.-драм. інституту ім. М. Лисенка. З 1927 — педагог Ленінгр. технікуму сценічних мистецтв (пізніше Ленінгр. театр. ін-т). Серед учнів — В. *Чабукіані*, П. *Нятко*, М. *Чехов*, В. Куза. Знімався в кіно. Відомий і як майстер худож. читання (виконував гол. чин. свої оповідання).

Тв.: Мои рассказы, т. 1—2. СПБ, 1912—14; Вступ до мімодрами. В кн.: Театральний порадник, кн. 2. К., 1920.

СЛАДКОШТЄЄВ Володимир Тимофійович (н. 2.I 1926, с. Хомутське, тепер Кораблинського р-ну Рязан. обл.) — укр. рад. вчений у галузі металургії, доктор тех. наук (з 1972), професор (з 1974). Член КПРС з 1951. Закінчив (1948) Моск. ін-т сталі, працював на Сталінгр. металург. з-ді. З 1951 — в Укр. н.-д. ін-ті металів (з 1971 — заст. директора). Осн. дослідження — з теорії і технології безперервного розливання сталі на установках криволінійного типу, розробки наук. основ горизонтального безперервного розливання сталі, чавуну і кольорових металів. Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями. Держ. премія СРСР. 1979.

СЛА́ЛОМ (норв. slalåm, від sla — схил і låm — слід) — спуск на лижах з гори по спеціальній трасі, один з видів *гірськолижного спорту*.

СЛА́НЕ́ВІ РОСЛИ́НИ, таломні рослини, талофіти — рослини, тіло яких являє собою *слань*, тобто не розчленоване на корінь, стебло і листки. С. р. є бактерії, водорості, гриби, лишайники і частина печіночних мохів. В систематику рослин термін «сланеві рослини» (Thallophyta) запровадив у 1-й половині 19 ст. австр. ботанік С. Ендліхер, який до С. р. зарахував водорості, гриби і лишайники, протиставляючи їх листостебловим рослинам (Cormophyta). Див. також *Нижчі рослини*.

СЛА́НЕЦЬ ГЛИ́НИСТИЙ — тонкозерниста сланцювата метаморфічна гірська порода. Складається гол. чин. з *гідрослюд, хлориту, каолініту, монтморилоніту* з домішками *кварцу, польових шпатів* та ін. мінералів. Утворюються С. г. з глин, аргілітів, алевролітів та деяких ін. осадочних гірських порід в результаті регіонального *метаморфізму*. С. г. не розмокає у воді. В Рад. Союзі великі родовища С. г. відомі на Кавказі й Уралі; на Україні є на Криворіжжі, в Донбасі, Криму, Карпатах. Використовують як покрівельний матеріал, в електротехніці, будівництві.

СЛА́НЦІ, стланці — низькорослі форми дерев і чагарників із сланким стеблом і гілками, які часто притиснуті до землі і вкорінюються. С. утворюють рослинний покрив в несприятливих для прямостовбурних дерев і чагарників умовах (в субарктичних і субантарктичних р-нах, біля верх. межі лісу в горах, на мор. і океанічних узбережжях). Сланеву форму мають кедровий сланець, види ялівцю, сосни, модрини, берези, верби та ін. рослини.

СЛА́НЦІ — метаморфічні гірські породи, що характеризуються орієнтованим розташуванням мінералів, які входять до їхнього складу. С. властива т. з. *сланцюватість*, внаслідок чого вони досить легко розщеплюються на порівняно тонкі пластинки. За походженням С. поділяють на осадочні й *кристалічні сланці*, за складом — на кременисті, роговообманкові, слюдисті, *сланці глинисті* та ін. В Рад. Союзі С. поширені на Кавказі, Уралі, в Сибіру, на Україні (Донбас, Криворіжжя, Карпати, район Овруча). Використовують як буд. матеріал, у парфюмерній та хім. промисловості.

СЛАНЦЮВА́ТІСТЬ — здатність гірських порід розщеплюватися по певних площинах на тонкі пластинки. Зумовлюється *динамометаморфізмом*, при якому пластинчасті зерна мінералів (напр., *слюди*) у гірських породах розміщуються паралельно. С. характерна для *сланців*.

СЛАНЬ, талом — не почленоване на стебло й листки тіло *нижчих рослин*, а також деяких *печіночних мохів*. Такі рослини наз. сланевими, або таломними. С. буває одноклітинною (нижчі водорості, нижчі гриби) або багатоклітинною — нитчастою, пластинчастою, бульбовидною (напр., червоні й бурі водорості). С. деяких водоростей (напр., каулерпи, макроцистиса) зовні диференційована на стебло- й листкоподібні органи.

СЛАСТІО́Н (Сластьон) Опанас Георгійович [2 (14).I 1855, Бердянськ — 24.IX 1933, Миргород] — укр. живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець і етнограф. У 1874—82 навчався в петерб. АМ у І. *Крамського* та П. *Чистякова*. Після закінчення академії мандрував по Україні, де робив замальовки пейзажного характеру, начерки сільс. типів у характерному для певної місцевості вбранні, зарисовував пам'ятки укр. старовини, речі сел. побуту, деталі архіт. споруд, зразки нар. різьблення по дереву. Створив картини: «Цегельний завод» (кін. 80-х рр.), «Проводи на Січ» (1898), «На жнивах» (1899), «Волинь», «Миргород» (1901), «Весна» (1904) та ін. В 1883—85 С. виконав серію ілюстрацій до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки». В серед. 90-х рр. художник працював над літографіями до альбому «Старовина українська і запорізька» (загинули 1900 під час поводі в Петербурзі). В 1875—1928 створив галерею портретів укр. кобзарів. Малюнки С. часто друкувалися в журналах «Нива», «Живописное обозрение». С. співробітничав у сатиричній пресі (журнали «*Шершень*», «Осколки», «Стрекоза», «Шут»). У 1900—28 викладав у Миргородській худож.-пром. школі. В ці роки він багато уваги приділяв дослідженню укр. нар. мистецтва, популяризації кустарних промислів. Друкував статті в журналах «Киевская старина», «Рідний край», газеті «Рада» та ін., виступаючи під псевдонімами Гончар, Опішнянський гончар. Залишив «Спогади про художника П. Мартиновича» (Х., 1931). Художні твори С. зберігаються в ДМУОМ у Києві, Харків. і Полтав. худож. музеях. У 1920 був основоположником і організатором Миргородського краєзнавчого музею. Іл. див. на окремому арк., с. 32—33, а також на окремих аркушах до статей *Графіка*, т. 3, с. 144—145; *Думи*, с. 160—161.

Літ.: Аббасов А. М. Опанас Сластьон. К., 1973; Каталог виставки творів О. Г. Сластьона. Х., 1975.

М. В. Чернова.

М. Г. Славянов.

В. В. Сладкопєвцев.

О. Г. Сластіон.

Скумпія звичайна. Гілка з суцвіттям і плід.

Д. Слейтон.

М. Т. Слєпньов.

Районовані на Україні (1983) сорти сливи

Волошка
Ганна Шпет
Едінбурзька
Каліфорнійська
Кірке
Мальвазинка
Монфор
Опішнянка
Персикова
Рання синя
Ренклод Альтана
Ренклод Бове
Трагедія
Тулеу грас
Угорка ажанська
Угорка звичайна
Угорка італійська
Угорка мускатна рання

СЛАТИНЕ́ — селище міського типу Дергачівського р-ну Харків. обл. УРСР, на р. Лопані (бас. Сіверського Дінця). Залізнична станція. 8,4 тис. ж. (1982). У селищі — 2 радгоспи. Середня школа, мед. амбулаторія, клуб, 2 б-ки. Засн. 1913, с-ще міськ. типу — з 1957.

СЛА́ТІН Ілля Ілліч [7 (19).VII 1845, Бєлгород — 13.IV 1931, Харків] — рос. і укр. муз. діяч, піаніст, педагог і диригент. Навчався в Петерб. консерваторії (1863—69) та в Берліні (1869—71). При сприянні А. Рубінштейна заснував 1871 у Харкові відділення Рос. муз. т-ва і муз. класи при ньому. У 1883 С. перетворив муз. класи на муз. уч-ще, був його викладачем і директором. Керував симф. концертами, пропагував твори світової класики і вітчизняну музику. З С. виступали А. і М. Рубінштейни, П. Чайковський, С. Танєєв, М. Іполитов-Іванов та ін. На основі створеного С. симф. оркестру було організовано 1919 симф. оркестр Харків. філармонії. У 1887 Петерб. відділення Рос. муз. т-ва обрало С. своїм почесним членом.

Г. А. Тюменєва.

СЛЕДЗЄ́ВСЬКА Ірина Казимирівна (н. 23.I 1928, Київ) — укр. рад. лікар-кардіолог, доктор мед. наук (з 1967), професор (з 1977). Член КПРС з 1953. В 1952 закінчила Київ. мед. ін-т і з того ж року працює в Укр. н.-д. ін-ті кардіології ім. акад. М. Д. Стражеска (в аспірантурі, науковим співробітником, з 1970 — зав. відділом реабілітації, а з 1981 одночасно — заст. директора ін-ту по науковій роботі). Праці С. присвячені розробці питань з функціональної діагностики, зокрема фонокардіографії, діагностики набутих пороків серця, реабілітації хворих на *інфаркт міокарда* тощо. Держ. премія УРСР, 1980.

СЛЕ́ЙТОН (Slayton) Доналд (н. 1.III 1924, Спарта, шт. Вісконсін) — астронавт США, майор ВПС у відставці. Закінчив (1949) Міннесотський ун-т, школу льотчиків-випробувачів (1956). З 1959 — у групі астронавтів. Разом з Т. *Стаффордом* і В. *Брандом* здійснив політ у космос (15—25.VII 1975) за програмою *ЕПАС* на кораблі «*Аполлон*». Під час польоту «Аполлон» двічі зістиковувався з рад. космічним кораблем «Союз-19».

СЛЕНГ (англ. slang) — 1) Інтердіалектна, напіздіалектна мова того чи іншого прошарку населення. Здебільшого характеризується експресивними висловлюваннями. Іноді сленг називають *жаргоном* або *арго*. В художній л-рі використовується як засіб мовної характеристики героїв. 2) Суміш просторічних елементів, діалектизмів і жаргонізмів. 3) Прошарок суспільства, що користується С. Термін «сленг» вживається переважно в зарубіж. мовознавстві.

Літ.: Энквист Н. Э. Параметры контекста. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике, в. 9. М., 1980.

М. М. Пещак.

СЛЕШИ́НСЬКИЙ Іван Владиславович [11 (23).VII 1854, Лисянка, тепер смт Черкаської обл.— 9.III 1931, Краків] — український та польський математик і логік, доктор математики (з 1892), професор (з 1893). Закінчив (1875) Новоросійський ун-т в Одесі; у 1880—82 слухав лекції К. Т. В. *Вейєрштрасса* в Берлін. ун-ті. Викладав в ун-тах Одеси (1883—1909) і Кракова (1911—24). Досліджував питання, що стосуються збіжності неперервних дробів, обґрунтування методу найменших квадратів, одним з перших в Росії пропагував матем. логіку, займався теорією доведень.

С. М. Кіро.

СЛЄПНЬО́В Маврикій Трохимович [15 (27).VI 1896, с. Ямсковичі, тепер Кінгісеппського району Ленінгр. області — 19.XII 1965, Москва] — рад. льотчик, полковник, один з перших Героїв Рад. Союзу (1934). Член КПРС з 1934. Учасник 1-ї світової та громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. З 1925 — льотчик цивільного повітр. флоту (ЦПФ), освоював повітр. шляхи в Серед. Азії, на Далекому Сході та в Арктиці. Брав участь у рятуванні *челюскінців*. З 1935 — командир підрозділу дирижаблів, з 1937 — командир ескадри дирижаблів, одночасно 1937—39 — нач. Гол. інспекції ЦПФ. У 1936 закінчив Військ.-повітр. академію ім. М. Є. Жуковського. З 1939 — нач. Академії ЦПФ. У 1941—45 заст. командира авіабригади ВПС Чорномор. флоту. З 1946 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, медалями.

СЛЄПЦО́В Василь Олексійович [19 (31).VII 1836, Воронеж — 23.III (4.IV) 1878, Сердобськ, тепер Пензенської обл.] — рос. письменник. Літературну діяльність почав у кінці 50-х рр. У циклі нарисів «Владимирка і Клязьма» (1861) показав соціальне розшарування селянства, безправне становище трудівника і свавілля «корпорації паразитів». Нарисовий цикл «Листи про Осташків» (1862—63) — з життя фабричних робітників, міщанства, купецтва, ремісників. У повісті «Тяжкий час» (1865) показав грабіжницьку суть реформи 1861, корінні соціальні проблеми пореформ. періоду. Автор оповідань, нарисів, драм. етюдів, фейлетонів, циклів-оглядів («Петербурзькі нотатки», 1863; «Провінційна хроніка», 1865, та ін.), драм. сцен-нарисів («Пролог до незакінченої драми», «Жіноче серце» та ін.), незакінченого соціально-політ. роману «Хороша людина». Захоплений соціалістич. ідеями М. Чернишевського, С. створив 1863 в Петербурзі першу комуну. До кінця життя був під наглядом поліції.

Тв.: Сочинения, т. 1—2. М., 1957; Избранные произведения. Л., 1970; Избранное. М., 1979. *І. Д. Бажинов.*

СЛЄПЦО́В Олександр Олександрович [28.IX (10.X) 1836—22.VI (5.VII) 1906] — рос. революціонер. Син поміщика. Один з організаторів «*Землі і волі*» 60-х рр. 19 ст., член її ЦК. У 1863—69 виїхав за кордон, був близьким до редакції «*Колокола*», брав участь у діяльності рос. революц. еміграції (т. з. молодої еміграції). Після повернення до Росії був на держ. службі, займався журналістикою. В кін. 1870 від імені наук. журн. «Знание» запропонував К. Марксу співробітництво. В 1905—06 написав «Записки», які є важливим джерелом для вивчення історії «Землі і волі» 60-х років

СЛИ́ВА (Prunus) — рід плодових кісточкових рослин родини *розових*. Відомо 35 видів, поширених у Пн. Америці, Європі та Азії; з них в СРСР — 11, в т. ч. на Україні — 4. Найпоширеніша С. домашня, або звичайна (P. domestica). Батьківщина С. звичайної — Мала Азія, Кавказ і Пн. Іран. На Україні С. звичайну вирощують в усіх плодових зонах, але найпошир. вона у Вінн., Хмельн., Харків., Донец., Закарп. та Чернів. областях. С. звичайна — дерево заввишки 6—12 м. Листки еліптичні або обернено-яйцевидні, знизу опушені, товсті, темно-зелені. Квітки білі, зеленувато-білі. Плоди С. звичайної — м'ясисті *кістянки* овальної, округлої чи яйцевидної форми, з чітко вираженою поздовжньою черевцевою борозенкою. Розмір і вага плодів різна: дрібних — до 20 г, середніх — 20—30 г, великих — понад 30 г. В окремих сортів вага плодів досягає 60—75 г. Забарвлення плодів — від зеленого й жовтого до червоного і синювато-чорного з восковим нальотом. Плоди С. містять 75—87% води, 7—18% цукрів, 0,25—1,35% органіч. к-т, 0,75—0,95% пектинових речовин, 8,8—22,1 мг% вітаміну С та провітамін А. В ядрі кісточки міститься 30—35% олії, що за своїми властивостями не поступається перед олією з мигдалю. Споживають плоди свіжими, переробляють на *чорнослив* (сушені плоди), варення, маринади, компоти, повидло, мармелади, джеми, цукати, наливки тощо. В культурі налічується бл. 2000 сортів С. звичайної, які об'єднуються у чотири помологічні групи: угорки, *ренклоди, мірабелі* і С. яєчні (плоди великі, довгасто-овальної форми, здебільшого жовтого кольору). На Україні районовано (1983) сорти С. звичайної. За сприятливих умов і високої агротехніки С. дає високі врожаї — від 100 до 150 ц/га. Іл. див. до ст. *Плодові культури.*

Літ.: Симиренко Л. П. Помология, т. 3. К., 1973.

А. І. Шепельський.

СЛИ́ВА КОЛЮ́ЧА — див. *Терен.*

СЛИ́ВА РОЗЛО́ГА — див. *Алича.*

СЛИ́ВЕН — місто на Сх. Болгарії, адм. ц. Сливенського округу. Вузол автошляхів, залізнична станція. 90 тис. ж. (1975). Значний центр текст., зокрема вовняної, пром-сті країни. Виробн. текст. устаткування, верстатів, автомоб. частин, електроламп. Скляна, деревообр., харчосмакова пром-сть. Музей.

СЛИЗОВА́ ОБОЛО́НКА — оболонка, що вистелює внутрішню поверхню травного тракту, дихальних і сечостатевих шляхів, порожнин носа, середнього вуха, вивідних проток залоз, а також повік у хребетних тварин і людини. Складається переважно з трьох шарів: *епітелію* (може бути багатошаровим плоским, одношаровим циліндричним, призматичним, кубічним або війчастим), *сполучної тканини* (багатої на кровоносні

судини, нервові волокна і залози) і гладеньких м'язів. Поверх. С. о. постійно вкрита слизом, який виробляється залозами, що містяться в ній (звідси й назва). С. о. бере активну участь у процесах *всмоктування* і *виділення*. С. о. підстелює шар пухкої сполучної тканини, який забезпечує рухливість С. о. та утворення зморщок, що збільшують її поверхню.

СЛИЗОВИКИ́ — відділ нижчих безхлорофільних рослин. Те саме, що й *міксоміцети*.

СЛИЗОВІ́ СПОРОВИКИ́ — ряд безхребетних тварин. Те саме, що й *міксоспоридії*.

СЛИЗУНИ́ — група *черевоногих молюсків*. Тіло (довж. 15—200 мм) видовжене, одноманітно забарвлене, плямисте або смугасте. Зовн. раковина відсутня, під мантією міститься її рудимент у вигляді вапнякової пластинки або зерен. Живуть у вологих чи затінених місцях. Рослиноїдні. Понад 150 видів, поширених майже по всіх материках; в СРСР — бл. 100, у т. ч. на Україні — 73. Окремі види, як напр., слизун сітчастий (Agriolimax reticulatus) та аріон облямований (Arion circumscriptus) — небезпечні шкідники злакових, городніх, садових та ін. с.-г. культур. Заходи боротьби: меліоративні, агротехнічні, хімічні. У викопному стані С. відомі починаючи з неогену. *А. Л. Путь.*

СЛИМА́К, гелікс (Helix) — рід *черевоногих молюсків*. Раковина вис. до 47 мм, шир. до 49 мм, куляста чи кулясто-дзиговидна з поперечними рисками або спіральними кольоровими смужками, іноді однотонна. Наземні молюски. Рослиноїдні. Активні переважно вночі. Бл. 40 видів, поширених у Європі, Азії, Африці; в СРСР — 6 видів, у т. ч. в УРСР — 5, серед яких С. виноградний (H. pomatia) ушкоджує садові й паркові насадження, технічні, овочеві та ін. культури. У викопному стані С. відомі починаючи з олігоцену. *А. Л. Путь.*

СЛИ́НА — секрет *слинних залоз*. Виділяється в порожнину рота. С.— прозора, злегка опалесціююча рідина слабкокислої або слабколужної реакції (pH 5,6—7,6). Містить бл. 98,5% води, 0,3—0,5% неорганічних (хлориди, фосфати, бікарбонати натрію, калію, кальцію, мікроелементи тощо), 0,5—1% органічних (*амілазу, муцин, лактазу, лізоцим, вітаміни* та ін.) речовин. Змочує їжу, частково розчинює її, забезпечуючи цим дію на смакові *рецептори* і викликаючи смакові відчуття, зволожує стінки порожнини рота, розщеплює крохмаль, запобігає руйнуванню зубів (*карієсу*) тощо. С. деяких тварин містить особливі компоненти, напр. у змій — отруйні речовини, у кровосисних тварин — *антикоагулянти* (у п'явок — *гірудин*).

СЛИ́ННІ ЗА́ЛОЗИ — залози тварин і людини, які виробляють *слину* і мають вивідні протоки в ротову порожнину. Еволюційно С. з. виникли з розвитком відокремленого ротового апарату. Функціонально повноцінні С. з. з'являються у комах і містяться в передньому відділі *травної системи*. С. з. деяких тварин виробляють і виділяють *секрети*, що містять отруйні речовини (напр., отрути деяких змій) і речовини, які перешкоджають зсіданню крові (напр., *гірудин* п'явок). У ссавців і людини, крім численних дрібних С. з. в слизовій оболонці язика, піднебіння, щік і губ, є три пари великих С. з.: привушна, підщелепна, під'язикова. Захворювання С. з. у людини — *слиннокам'яна хвороба, паротит епідемічний*. Див. також *Слиновиділення*.

СЛИННОКАМ'ЯНА́ ХВОРО́БА, сіалолітіаз — захворювання *слинних залоз*, що супроводиться утворенням каменів у вивідній протоці або в тілі залози.

Утворенню каменів сприяють інфекція, чужорідні тіла, звуження просвіту протоки різної *етіології*, порушення мінерального обміну тощо. Найчастіше уражується підщелепна слинна залоза. У початковій стадії захворювання перебіг його безсимптомний. Ознаки: колючі болі в ділянці відповідної залози, особливо при прийманні їжі; збільшення розмірів залози, при *пальпації* відчувається біль, залоза щільна. С. х. може ускладнюватися *абсцесом* або *флегмоною*. Лікування: гол. чин. хірургічне, антисептичні та спазмолітичні засоби.

СЛИНОВИ́ДІЛЕННЯ — процес виділення *слини* в ротову порожнину. С. є рефлекторним (див. *Рефлекси*) процесом, який виникає внаслідок подразнення *рецепторів* порожнини рота (особливо смакових рецепторів *язика*) їжею або нехарчовими подразниками. С. безумовно- та умовнорефлекторне (С. на вигляд і запах їжі) регулюється *нервовими центрами*, розташованими в корі головного мозку, гіпоталамусі й довгастому мозку. На С. впливають також *гормони* гіпофіза, щитовидної, підшлункової й ін. залоз. За добу у *жуйних* тварин виділяється до 60 л слини, у людини — 0,8 л. С. детально дослідили І. П. *Павлов* та його співробітники.

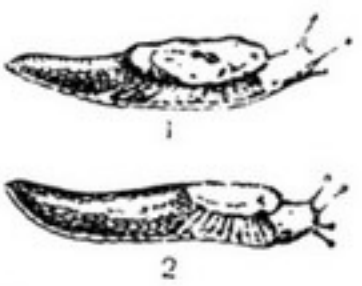
СЛИНЬКО́ Іван Іванович [н. 12 (25).XI 1902, с. Васильківка, тепер смт Дніпроп. обл.] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968). Член КПРС з 1926. В 1935 закінчив Дніпроп. металург. ін-т. З 1938 — на пропагандистській роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—50 — зав. воєнно-партизан. відділом, потім — голова Комісії по історії Великої Вітчизн. війни при Президії АН УРСР. У 1950—52 — зав. воєнно-істор. відділом, з 1952 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. З 1974 — персональний пенсіонер. Праці з питань історії Великої Вітчизн. війни та колгоспного будівництва на Україні. Один з авторів колективної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 2, 1968). Нагороджений орденом Червоної Зірки, медалями. Держ. премія УРСР, 1970.

СЛИНЬКО́ Петро Федорович [25.VI (7.VII) 1895, с. Оржиця, тепер райцентр Полтав. обл.— 30. XI 1919] — учасник Великої Жовтн. соціалістичної революції і громадян. війни на Україні. Член Комуністичної партії з 1918. Н. в сім'ї селянина-бідняка. В революц. русі з 1915. Брав участь у *Таганрозькій нараді більшовиків України* (1918) як член групи лівих укр. соціал-демократів. У 1918—19 — на підпільній роботі в Києві, Полтаві. Після розгрому *Директорії* — член Київ. губкому КП(б)У, губревкому, президії губвиконкому, голова губревтрибуналу. Влітку 1919 направлений *Зафронтовим бюро ЦК КП(б) України* для керівництва Харків. підпільною більшовицькою організацією. На I з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на II з'їзді КП(б)У — членом ЦК. Був членом ВУЦВК. Розстріляний денікінцями.

СЛІ́ДСТВО — визначена процесуальними законами діяльність службових осіб, спрямована на розслідування *злочинів*. В СРСР *Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* передбачають С. попереднє і С. судове.

Слідство попереднє — одна з форм *попереднього розслідування*, що здійснюється *слідчими* для виявлення обставин вчинення злочину, осіб, винних у ньому, тощо. Відповідно до закону провадження попереднього С. є обов'язковим у справах про держ. і військ. злочини, злочини, вчинені *неповнолітніми* і особами, які через свої фіз. або психічні вади не можуть самі здійснювати своє *право на судовий захист*, а також про ін. злочини, перелік яких встановлюється законодавством Союзу РСР і союзних республік (в УРСР — ст. 111 КПК УРСР). С. провадиться лише після *порушення кримінальної справи* тим слідчим, що прийняв її до свого провадження, шляхом здійснення визначених законом слідчих дій (допит свідків, призначення експертиз, *обшук*, огляд та ін.). Строк провадження попереднього С., як правило, — два місяці. Якщо зібрано *докази*, що свідчать про скоєння обвинуваченим злочину, то після закінчення попереднього С. складається *обвинувальний висновок* чи постанова про передачу справи в суд щодо особи, до якої за законом слід застосувати *примусові заходи медичного характеру*. Якщо доказів для звинувачення немає, виноситься постанова про закриття справи. В разі, коли місцеперебування обвинуваченого невідоме або він тяжко захворів тощо, провадження справи зупиняється. При провадженні попереднього С. закон передбачає участь захисника. Нагляд за точним виконанням законів при здійсненні С. покладено на прокурора.

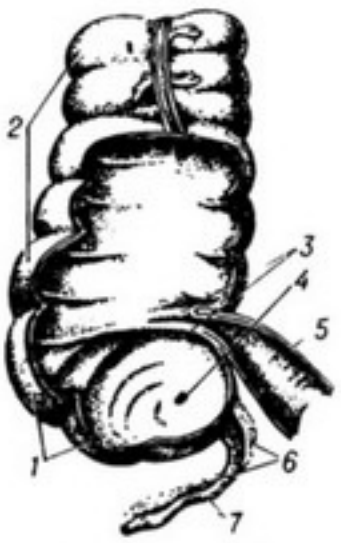
Слідство судове — центр. частина *судового розгляду справи*. Під час суд. С. суд та учасники процесу всебічно досліджують матеріали як попереднього розслідування, так і представлені безпосередньо судові для розв'язання справи по суті. Кримінально-процесуальний закон (в УРСР — гл. 26 КПК УРСР) докладно регламентує порядок проведення суд. С., яке в переважній більшості справ починається з читання

Слизуни:
1 — аріон облямований;
2 — слизун сітчастий.

Слимак виноградний.

Сліпа кишка (вигляд спереду).
1 — сліпа кишка;
2 — висхідна ободова кишка;
3 — клубово-сліпокишкова заслінка;
4 — устя червоподібного відростка;
5 — клубова кишка;
6 — брижа червоподібного відростка;
7 — червоподібний відросток.

обвинувального висновку. Суд. С. провадиться в повному обсязі, незалежно від визнання *підсудним* пред'явлених йому обвинувачень. Після всебічного, повного і об'єктивного розгляду судом усіх доказів, що є в справі, розв'язання клопотань тощо суд переходить від С. судового до суд. дебатів (промови прокурора, громад. обвинувача, потерпілого, громад. захисника, захисника, а при його відсутності — підсудного).

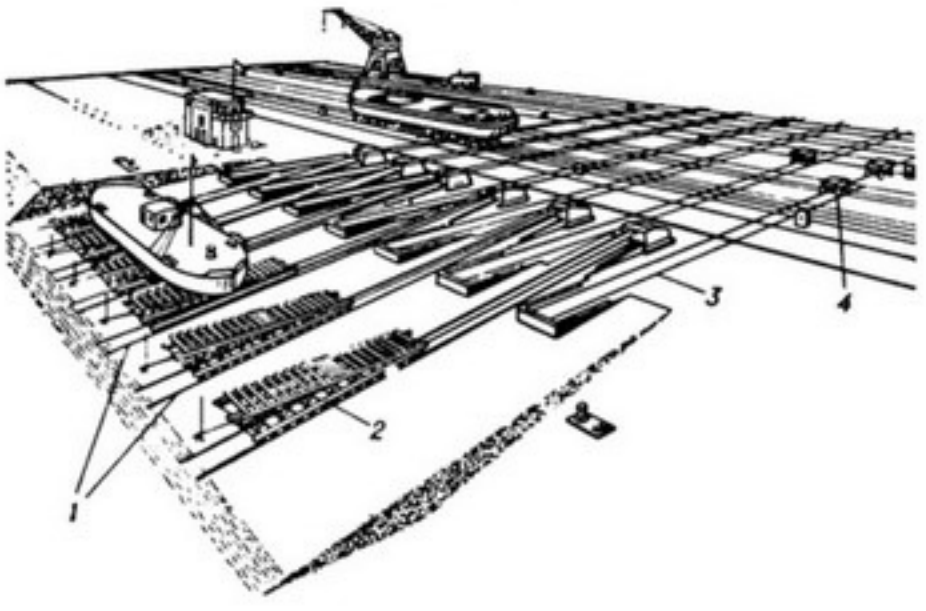
Р. І. Гричук.

СЛІ́ДЧИЙ — службова особа, обов'язком якої є провадження попереднього *слідства*. Відповідно до ст. 28 *Основ кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік* проведення слідства покладено на С. прокуратури, С. органів внутр. справ і органів держ. безпеки. Закон (в УРСР — ст. 114 КПК УРСР) визначає повноваження С. Зокрема, всі рішення про спрямування слідства і про провадження слідчих дій С. приймає самостійно, за винятком випадків, коли закон передбачає одержання *санкції* чи згоди прокурора (напр., взяття під варту, проведення *ексгумації*). С. несе повну відповідальність за законне і своєчасне проведення слідства. У справах, які розслідує С., він має право давати органам *дізнання* доручення і вказівки і вимагати від них сприяння по окремих слідчих діях.

СЛІ́ЗНІ ЗА́ЛОЗИ — залози тварин і людини, що виробляють *сльози*, які зволожують поверхню *ока*. Еволюційно С. з. виникли з розвитком *зору органів* у хребетних тварин. У людини розрізняють великі С. з., які містяться в слізній ямці лобної кістки *черепа* і протоки яких відкриваються у т. з. кон'юнктивальний мішок, і дрібні С. з. *кон'юнктиви* ока. Див. також *Сльозовиділення, Секрети*.

СЛІП (англ. slip, букв.— ковзання) — 1) Похилий береговий майданчик з рейками, по якому встановлене на візках судно витягують на берег або спускають на воду. Розрізняють С. (мал.) поздовжні й поперечні (з розміщенням судна відповідно паралельно береговій лінії або перпендикулярно до неї). Продовженням С. служать поперечні *стапелі*, де судна будують або ремонтують. 2) Похилий майданчик у кормових отворах *рибопромислових суден*, по якому витягують на палубу здобич (напр., рибу у *тралі*).

Поперечний **сліп**:
1 — рейкова колія, по якій піднімають (спускають) судно;
2 — сліповий візок;
3 — рейкова колія, по якій судно переміщують на поперечний стапель;
4 — стапельний візок.

СЛІПА́ КИ́ШКА — початковий відділ *товстої кишки* вищих хребетних тварин і людини. У людини С. к. має вигляд мішка завдовжки 6—8, завширшки 4—7 см, що міститься у правій клубовій ямці. Ззовні С. к. вкрита *очеревиною*. При переході *тонкої кишки* в С. к. є т. з. баугінієва заслінка (складка *слизової оболонки*), здатна періодично пропускати вміст тонкої кишки в С. к. та перешкоджувати його зворотному рухові. Наприкінці С. к. звужується, утворюючи *апендикс*. С. к. безпосередньо переходить в *ободову кишку*.

Див. також *Кишечник*.

СЛІПА́ ПЛЯ́МА — місце виходу зорового нерва з *сітківки* ока, в ділянці якої відсутні світлочутливі елементи (*палички* і *колбочки*), здатні сприймати світло (звідси назва). С. п. міститься на дні очного яблука (де нервові волокна об'єднуються в зоровий нерв), нижче зони найбільшої гостроти зору — жовтої плями.

СЛІПА́К (Spalax) — рід *гризунів* род. сліпакових. Тіло (довж. 15—35 см) валькувате, вкрите однотонним попелясто-рудуватим хутром. Спосіб життя підземний риючий, з чим пов'язаний ряд пристосовних ознак: недорозвинені очі сховані під шкірою, зовн. вухо у вигляді шкірного валика, різці виступають назовні і виростами губ ізольовані від ротової порожнини. С. тримаються поодинці, риють глибокі нори-ходи з кормовими та гніздовими камерами. Живляться підземними частинами рослин; іноді ушкоджують посіви. Самка раз на рік в лютому — березні народжує 1—5 малят. 8 видів, поширених переважно в степовій і лісостеповій зонах Євразії (зустрічаються подекуди в горах до вис. 2500 м), в Пн. Африці. В СРСР відомо 5 видів, у т. ч. в УРСР — 4, з них С. п і щ а н и й (S. arenarius), С. б у к о в и н с ь к и й (S. graecus) занесені до *Червоної книги* Української РСР.

СЛІПОЗМІЙКОВІ, сліпуни (Typhlopidae) — родина *змій*. Тіло (довж. до 80 см) вкрите лускою, хвіст товстий, на кінці з шипиком, очі редуковані. Риючі тварини, живляться дощовими червами, багатоніжками, мурашками, термітами і т. п. В родині 5 родів, що об'єднують понад 180 видів, поширених переважно в тропіках і субтропіках. В СРСР (Закавказзя, Пд. Дагестан, Пд. Серед. Азії) — 1 вид: с л і п о з м і й к а з в и ч а й н а, або ч е р в о п о д і б н а (Typhlops vermicularis). Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Змії*.

СЛІПОРІ́Д — річка у Полтав. обл. УРСР, права притока Сули (бас. Дніпра). Довж. 83 км, площа бас. 560 км². Тече Придніпровською низовиною. На річці споруджено п'ять шлюзів-регуляторів. Використовують також для зрошування.

СЛІПОТА́ — повна відсутність *зору* та будь-яких світлових відчуттів. Сліпа людина не тільки нічого не бачить, а й не відрізняє світло від темряви. Гострота зору такої людини дорівнює нулю. При цьому на увазі мають С. остаточну, яка не може бути вилікувана на сучас. рівні *офтальмології*. Однак є люди, у яких світловідчування збереглося, вони навіть можуть вказати напрям світла, іноді бачать рух тіні, контури великих предметів, але в незнайомій обстановці (поза домівкою) втрачають здатність орієнтуватися, не можуть пересуватися без сторонньої допомоги. Таке зниження зору прийнято називати життєвою, або практичною, С. На Міжнародному конгресі офтальмологів (1928) окулісти світу прийняли рішення називати практично сліпими тих людей, які, користуючись своїм органом зору, не можуть підрахувати розсунені пальці руки лікаря на відстані понад $^1/_3$ м. Розрізняють С. виліковну і невиліковну. С. виліковна — це хвороба, при якій внаслідок хірургічного втручання (напр., екстракції катаракти, пересаджування рогівки та ін.) хворому на С. можна повернути зір і працездатність. Крім того, в СРСР існує ще поняття про С. професійну, коли гострота зору знижується настільки, що людина не може виконувати свою звичну роботу (напр., читати, писати), але у неї зберігається вільна орієнтація в просторі. За матеріалами Всесвітньої організації охорони здоров'я (1980), кількість сліпих у світі досягає 10 млн. чол. Причинами виникнення С. залишаються травми *зору органів, глаукома, трахома,* цукровий *діабет* та ін. хвороби. Усунення причин виникнення С. пов'язано з активною профілактикою *очних хвороб* та травматизму органів зору. В СРСР з 1925 існує Всеросійське т-во сліпих (ВТОС), з 1933 Українське т-во сліпих (УТОС), яке об'єднує інвалідів за зором (I і II груп). На Україні існує 16 шкіл для сліпих і слабозрячих дітей, де письма навчаються за системою Л. Брайля (див. *Брайля шрифт*). Крім того, в школі вони здобувають професійну підготовку і потім працюють на учбово-виробничих підприємствах (УВП). В УРСР функціонує 79 УВП, в Києві — 4. Багато сліпих людей здобувають вищу освіту, стають науковими працівниками, захищають дисертації. В СРСР існує понад 500 професій для сліпих.

Т. В. Шлопак.

СЛІПУШО́К (Ellobius) — рід гризунів род. *полівкових*. Тіло (довж. 10—15 см) валькувате з непомітним шийним перехватом. Вушних раковин немає, очі маленькі, різці видаються вперед, відмежовані від ротової порожнини. Волосяний покрив досить високий, густий і м'який; забарвлення від світло-попелястого до майже чорного. Спосіб життя риючий. На поверхню грунту виходить рідко. Живиться в осн. підземними частинами рослин; іноді завдає шкоди посівам. Самка 3—4 рази на рік народжує по 2—4 малят. 3 види, поширені в степах і пустелях Євразії від Пд. України, гірських степів Закавказзя і Передньої Азії до Приалтайських і Тувинських степів, МНР і Пн.-Зх. Китаю. В УРСР — 1 вид: С. з в и ч а й н и й (E. talpinus). Викопні рештки С. відомі з пліоцену.

СЛІ́ПЧЕНКО Павло Степанович [29.VI (12.VII) 1904, хутір поблизу с. Синівки, тепер Липоводолинського р-ну Сумської обл.] — укр. рад. вчений у галузі гідротехнічного будівництва, доктор тех. наук (з 1958), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1964). Член КПРС з 1930. Закінчив (1929) Харків. с.-г. ін-т. Працював на буд-ві багатьох гідротех. споруд, зокрема на Україні. У 1949—56 — в Укр. н.-д. ін-ті гідротехніки і меліорації (Київ), 1956—57 — зав. кафедрою Київ. гідромеліоративного ін-ту (тепер Укр. ін-т інженерів водного г-ва, м. Ровно). У 1959—61 — директор Н.-д. ін-ту організації і механізації буд. виробн. Академії буд-ва і архітектури УРСР (тепер Н.-д. ін-т буд. виробництва Держбуду УРСР), одночасно з 1960 — член Президії Академії буд-ва і архітектури УРСР, 1962—63 — її віце-президент. Осн. наук. праці — з питань механізації та організації буд-ва гідротех. споруд. Премія Ради Міністрів СРСР, 1981.

СЛІПЧУ́К Петро Олексійович [6 (19).I 1914, с. Мінине, тепер у складі с. Леніне Радомишльського р-ну Житомир. обл. — 5.XI 1979, Київ] — укр. рад. поет-сатирик. Член КПРС з 1943. Працював на шахтах Донбасу, згодом учителював, з 1934 перейшов на журналістську роботу. Літ. діяльність як сатирик почав у роки Великої Вітчизн. війни. Окремими виданнями вийшли збірки сатири і гумору «Байки» (1944), «Людожери» (1945), «Колоски та Будяки» (1957), «За і проти» (1963), «Мальований стовп» (1964) та ін.

Тв.: Сміхом по лиху. К., 1970; Юшка з перцем. К., 1974. *П. О. Сердюк.*

СЛІСАРЕ́НКО Анатолій Олексійович (н. 30.III 1923, Київ) — укр. рад. кінорежисер, кінодраматург, засл. діяч мист. УРСР (з 1975). Учасник Великої Вітчизн. війни. Закінчив акторський (1948) та режисерський (1949) ф-ти Київ. ін-ту театрального мист. імені І. Карпенка-Карого. У 1950—56 та з 1963 — на Київ. студії хронікально-документальних фільмів, 1956—61 — на Київ. кіностудії худож. фільмів ім. О. П. Довженка. Поставив фільми: художні — «Гори, моя зоре» (1957), «Ніч перед світанком» (1970, телевізійний), «Право на любов» (1977); документальні — «Гаряче дихання» (1966), «Ми — радянські» (1972), «Роменська мадонна» (1973), «Серце солдата» (1974), «П'ять пісень про комуністів» (1975), «З Леніним в серці» (1977), «Живи, людино!» (1980), «Мій дім — одна шоста світу» (1982) та ін. Фільми С. відзначені на міжнар. кінофестивалях. Респ. премія ім. Я. Галана, 1978.

Тв.: Пять песен о коммунистах. К., 1977; Рассказы о незабываемом. К., 1979

СЛІСАРЕ́НКО Олекса Андрійович [16 (28).III 1891, Канівців Хутір, тепер с. Канівцеве Великобурлуцького р-ну Харків. обл.— 3.XI 1937] — укр. рад. письменник. Закінчив Харків. с.-г. школу (1912). Друкуватися почав 1911. Поетичні зб-ки С. «На березі Кастальському» (1918) і «Поеми» (1923) позначені впливом *символізму* і *футуризму*. У зб-ках оповідань «Плантації», «Сотні тисяч сил» (обидві — 1925), «Сліди бурунів» (1927), у повістях «Бунт» (1928), «Страйк» (1932), романах «Чорний ангел» (1929), «Хлібна ріка» (1932) С. правдиво показав епізоди з часів 1-ї світової та громадянської воєн, класову боротьбу на Україні в 20-х рр.

Тв.: Твори, т. 1—6. Х., 1931—33; Бунт. К., 1965.

В. І. Півторадні.

СЛІЧЕ́НКО Микола Олексійович (н. 27.XII 1934, Бєлгород) — циганський рад. актор, співак і режисер, нар. арт. СРСР (з 1981). Член КПРС з 1963. У 1972 закінчив Вищі режисерські курси при М-ві культури РРФСР. З 1951 — актор, з 1977 — гол. режисер Моск. циганського театру «Ромен». З 1978 — керівник циганської студії при Моск. муз. уч-щі імені Гнесіних. Серед ролей: Василь («Циганка Аза» Старицького), Іван Кале («Ромборо» Шведова) та ін. Вистави: «Грушенька» І. Штока (за М. Лєсковим, 1973), «Їхали цигани» І. Ром-Лебедєва (1974), «Ми — цигани» М. Сліченка та І. Ром-Лебедєва (1976), «Непоклонов» М. Мірошниченка (1977; виконавець гол. ролі), «Вогняні коні» І. Ром-Лебедєва (1979; виконавець ролі читця), «Брати» З. Тоболкіна (1980), «Чотири наречені» І. Хрустальова (1981). Відомий виконавець циганських романсів та естрадних пісень.

В. С. Мурза.

СЛОБІ́ДКА — селище міського типу Кодимського р-ну Одес. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 2,9 тис. ж. (1982). У селищі — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, хлібний з-д, млин, олійниця, радгосп, комбінат побутового обслуговування. Заг.-осв. школа, лікарня, Будинок культури, 2 б-ки. Засн. 1883, с-ще міськ. типу — з 1938.

СЛОБІ́ДСЬКА УКРАЇ́НА — історична область у складі Рос. держави, територія якої охоплювала сучас. Харківську, частину Сумської, Донецької, Ворошиловгр. областей УРСР і частини Курської, Бєлгородської і Воронезької областей РРФСР. Цей край з давніх часів був частиною землі сх. слов'ян — *сіверян*, а згодом — *Київської Русі*. З часів навали орд *Батия* він був малолюдним. Після утворення Рос. д-ви ввійшов до її складу. В 16 ст. рос. уряд організовував у степах сторожову службу, яку виконували рос. *служилі люди* та «охочі» з донських і запорізьких козаків. З 2-ї пол. 16 ст., особливо в 30-х рр. 17 ст., на С. У. почали переселятись укр. селяни і козаки, щоб позбутися нац.-релігійного гніту *Речі Посполитої* (див. *Слобідські козаки*). Вони засновували тут поселення, які називалися слободами (звідси назва —. Слобідська Україна). У 80—90-х рр. 16 ст. тут збудовано ряд міст-фортець: Воронеж, Бєлгород, Оскол, Валуйки. Велике значення для колонізації Слобожанщини мала *Бєлгородська лінія*, яка захищала поселенців від тат. нападів. Масове залюднення Слобожанщини відбулося в роки *визвольної війни українського народу 1648—54* та у 60—80-х рр. 17 ст. Переселенці заснували міста Острогозьк, Харків, Суми, Лебедин, Ізюм. В кін. 17 ст. населення С. У. становило понад 100 тис. чол. Заселення Слобожанщини тривало і в 1-й пол. 18 ст. В 70-х рр. 18 ст. населення краю становило понад 570 тис. чол.— укр. козаки і селяни, рос. селяни та рос. служилі люди. З розвитком землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі Харків, Суми, Ізюм, Чугуїв, Охтирка та ін. міста перетворилися на значні торг.-пром. центри. З серед. 17 ст. тут з'явилися держ. солеварні. У 17—18 ст. на С. У. зростало велике феод. землеволодіння козац. старшини, рос. дворянства та монастирів. Посилювався феод.-кріпосницький гніт. У 30-х рр. 18 ст. на Слобожанщині налічувалося бл. 123 тис. кріпаків, 1768—196 тис. кріпаків. 50% землі належало поміщикам. Небезпека тат. нападів змусила царський уряд 1731 почати будівництво *Української лінії*. Лише переможні для Росії війни 18 ст. проти Туреччини поклали край тур.-тат. агресії.

Рос. уряд з метою організації оборони пд. рубежів д-ви в 17—18 ст. зберігав принцип козац. військ.-тер. організації — *полки*. В 50-х рр. 17 ст. утворено *Острогозький полк, Сумський полк, Охтирський полк* і *Харківський полк*, 1685 — *Ізюмський полк*. У 18 ст. царський уряд поступово почав обмежувати козац. самоврядування, призначаючи старшину з верхівки козацтва. В 1708 Сумський, Охтирський і Харківський полки включено до складу *Київської губернії*, а Острогозький і Ізюмський полки — до *Азовської губернії*. 1722 всі полки ввійшли до Бєлгородської провінції Київ. губернії. В 1765 тер. С. У. ввійшла до *Слобідсько-Української губернії*.

Літ.: Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887; Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв. Х., 1964; Загоровский В. П. Изюмская черта. Воронеж, 1980. *Л. Г. Мельник.*

СЛОБІ́ДСЬКІ КОЗАКИ́ — козацьке населення *Слобідської України*. Рос. уряд, заінтересований у зміцненні пд. кордонів д-ви та в колонізації окраїн, сприяв переселенню сюди укр. козаків, які переходили на тер. Рос. д-ви, щоб позбутися нац.-реліг. гніту *Речі Посполитої*. Перші козац. слободи заснували 1638 козаки — учасники *Острянина повстання 1638*. Осн. маса переселенців виконувала козац. службу, користувалася правом самоврядування. Особливо посилився потік переселенців з України під час *визвольної війни українського народу 1648—54*. Слобідські козац. полки брали участь у походах і війнах Росії проти *Османської імперії* і *Кримського ханства*, у *Північній війні 1700—21*. З посиленням феод.-кріпосницького і соціального гніту зростало невдоволення в середовищі слобідського козацтва. Козаки і селяни брали активну

М. О. Сліченко.

Сліпак звичайний (Spalax microphtalmus).

Сліпушок звичайний.

М. С. Слободівна.

Н. В. Слободян.

С. І. Слободянюк-Подолян. Матрос з крейсера «Аврора». 1917. Дніпропетровський художній музей.

участь у селянських війнах під проводом С. Т. *Разіна* (1667—71), О. І. *Пугачова* (1773—75), повстаннях І. *Дзиковського* (1670), К. О. *Булавіна* (1707—09), *гайдамацькому русі*. Після включення Слобідської України до складу *Слобідсько-Української губернії* (1765) слобідські козац. полки було реорганізовано в регулярні гусарські полки. Козаків і *підпомічників* було позбавлено козац. привілеїв і перетворено на *військових обивателів*. Козац. старшина одержала офіцерські звання і права рос. дворянства. *Л. Г. Мельник.*

СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКА ГУБЕ́РНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця в 2-й пол. 18 ст. Створена на *Слобідській Україні* царським маніфестом від 28.VII (8.VIII) 1765. Адм. центром С.-У. г. був Харків. С.-У. г. складалася з Ізюмської, Охтирської, Острогозької, Сумської, Харківської провінцій. Військ. губернаторові С.-У. г. було також підпорядковане укр. населення Землі Війська Донського, Бєлгородської, Воронезької, Казанської, Саратовської та Астраханської губерній. За переписом 1773 в С.-У. г. налічувалося 670 населених пунктів, в яких жило 666 031 чол., у т. ч. 390 197 *військових обивателів*, 225 620 держ. і поміщицьких селян. У 1780 С.-У. г. було ліквідовано і, за винятком Острогозької провінції, вона ввійшла до складу *Харківського намісництва*. 2) Адм.-тер. одиниця на Україні 1796—1835 (див. *Харківська губернія*).

СЛОБО́ДА, слобо́да, свобо́да — в 11—17 ст. вид *поселень* у Київській Русі, рус. князівствах у період феод. роздробленості, в Рос. державі (у т. ч. на Україні існували і на поч. 18 ст.), населення яких тимчасово звільнялося від податків і повинностей. Пільги для створення сільс. С. надавалися з метою залучення жителів з ін. місцевостей. Після закінчення строку пільг населення С. обкладалося феод. повинностями і перетворювалося на кріпаків. У 16 ст. в містах почали формуватися С. *служилих людей* (напр., стрілецькі С.), ямські, іноземні, ремісничі тощо. Відомі й монастирські С. В 1-й пол. 18 ст. С., зберігши свою назву, перетворилися на звичайні населені пункти, в містах — на міські квартали. В 30—80-х рр. 17 ст. сотні С. було створено на Пд. Рос. д-ви. Ця місцевість дістала назву *Слобідської України*. Багато С. виникло на поч. 18 ст. на Лівобережній і Слобідській Україні на землях *козацької старшини* і поміщиків, на Правобережжі — в маєтках польс. феодалів. Протягом 18 ст. С. на Україні теж втратили свої тимчасові привілеї. В 19 — на поч. 20 ст. в Росії С. інколи наз. приміські пром. селища. Назва «слобода», «слобідка» збереглася в СРСР у назвах деяких населених пунктів.

СЛОБОДИ́ЩЕНСЬКИЙ ТРАКТА́Т 1660 — угода гетьмана Ю. *Хмельницького* з польс.-шляхетським урядом про відрив України від Росії і перехід її під владу шляхетської Польщі. Укладена 17 (27).X в Слободищі (тепер село Бердичівського р-ну Житомир. обл.). Восени 1660 польс.-шляхет. уряд, порушивши *Віленське перемир'я 1656* з Росією, почав воєнні дії. Після поразок рос. війська в боях під Любаром і Чудновом (на Житомирщині) польс.-шляхет. військо в жовтні 1660 оточило козац. полки в Слободищі. Вважаючи війну програною, укр. старшинсько-шляхет. верхівка примусила Ю. Хмельницького підписати С. т. про відрив України від Росії. За С. т. Україна повністю втрачала політ. незалежність і перетворювалася на провінцію Польщі, позбавлялася права зовнішньополіт. відносин і зобов'язувалася подавати військ. допомогу шляхет. Польщі в її війнах з ін. державами. Польс. шляхті і магнатам поверталися всі маєтності та повністю відновлювався на Україні феод.-кріпосницький гніт, що існував до нар.-визвольної війни 1648—54. Польс. шляхті та її поплічникам вдалося поневолити лише Правобережну Україну (без Києва). Укладення С. т. надовго затримало возз'єднання Правобережної України з Лівобережною в складі Рос. держави.

Літ.: Акты Московского государства, т. 3. СПБ, 1901; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. *К. І. Стецюк.*

СЛОБОДІ́ВНА Марія Степанівна (по чоловіку — Крушельницька; 8.XII 1876, с. Ульгівка, тепер ПНР — 28.VIII 1935, Харків) — укр. рад. актриса і письменниця. Дружина А. *Крушельницького*, мати І. *Крушельницького*. В 1893—1902 працювала в *Театрі товариства «Руська бесіда»* у Львові. Серед ролей — Софія («Безталанна» Карпенка-Карого), Анна («Украдене щастя» Франка), Анисья («Влада темряви» Толстого), Мотруна («Хата за селом» за Крашевським), Юдіф («Уріель Акоста» Гуцкова), Ізабелла («Війт Заламейський» Кальдерона). С.— автор збірки нарисів з життя галицьких жінок «І хто ж вона була?» (1901), драми «Вона» (1911) та циклу новел. *П. К. Медведик.*

СЛОБОДЯ́Н Наталія Василівна (н. 27.II 1923, Київ) — укр. радянська артистка балету, нар. арт. УРСР (з 1960). У 1941 закінчила Київ. хореографічне уч-ще. В 1944—68 — солістка, з 1968 — педагог-репетитор Львів. театру опери та балету ім. І. Франка. Партії: Жізель (однойменний балет Адана), Одетта — Оділлія, Аврора («Лебедине озеро», «Спляча красуня» Чайковського), Фрігія («Спартак» Хачатуряна), Лілея (однойменний балет Данькевича), Маруся Богуславка («Маруся Богуславка» Свєчникова), Марічка («Тіні забутих предків» Кирейка). С. — перша виконавиця партій Дзвінки, Манусі, Орисі («Хустка Довбуша», «Сойчине крило», «Орися» Кос-Анатольського).

К. М. Гелитович.

СЛОБОДЯНЮК-ПОДОЛЯ́Н Степан Іванович (2.VIII 1876, м. Літин, тепер смт Вінн. обл.— 15.IX 1932, Ленінград) — укр. рад. живописець. У 1899—1901 навчався в Одес. худож. уч-щі, 1905—12 був вільним слухачем петерб. АМ. З 1925 оселився в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Автор картин на історико-революційні теми: «Буря і спокій. Похорон Кармалюка» (1912), «Приїзд В. І. Леніна на Фінляндський вокзал» (1924), «Великий вождь» (1925), «Кармалюк» (1926). Відомий і як портретист («Жіночий портрет», 1915; «Матрос з крейсера „Аврора"», 1917; «Українська дівчина», 1926; «Молдаванка», 1928, всі — в Дніпроп. худож. музеї; «Портрет сталевара», 1930).

СЛОБОЖА́НСЬКИЙ ГО́ВІР — говір укр. мови. Належить до її пд.-сх. наріччя. Поширений у пд.-сх. районах Сумської, у Харківській, у пн. районах Ворошиловгр. обл. та в суміжних районах Бєлг., Ворон., Курської, частково Ростов. обл. РРФСР. С. г.— говір новітнього формування, найменш архаїчний з-поміж говорів укр. мови, виник внаслідок заселення й дозаселення території колишньої *Слобідської України*. Характерні риси: у фонетиці — **і** на місці давніх **о**, **е** в новозакритих складах (д'ім, с'ім), ненаголошений **е** у вимові наближається до **и** (ве"сна́), **и** — до **е** (жи"ве́), **о** — до **у** (то"б'і). У морфології — вирівнювання ненаголошених закінчень м'якої групи іменників за твердою (з'а́т'ов'і, з'а́т'ом), у 1-й особі однини теперішнього часу відсутність чергування приголосних **д**, **т**, **з**, **с** із **дж**, **ж**, **ч**, **ш** (ход'у́, нос'у́), вживання у 3-й особі однини дієслів 2-ї дієвідміни форм типу «ходе», «носе» та ін. особливості. Є своєрідна лексика (ги́рявий — «миршавий», сидіти кра́ми — «сидіти верхи в когось на спині»).

Г. Т. Солонська.

СЛОВА́КИ — нація, разом з *чехами* є основним населенням Чехословаччини. Живуть також в Угорщині, Югославії, Румунії, Канаді, США, СРСР (9,4 тис. чол., 1979, перепис; переважно в зх. районах Закарп. обл.) та ін. країнах. Заг. чисельність С. — 5,35 млн. (1980, оцінка). Говорять *словацькою мовою*. Віруючі С. — переважно католики, є й протестанти. В 9—10 ст. словацькі й споріднені з ними чеські племена входили до складу *Великоморавської держави*. В 10 ст. С. сформувались у народність. У 11 ст. їх завоювали угорці. Протягом віків були відірва́ні від чехів, зазнаючи мадяризації, але зберегли самобутню культуру. В 19 ст. консолідувались у бурж. націю. В 1918 увійшли до складу Чехословаччини. Після 2-ї світової війни у С. розвиваються соціалістичні сусп. відносини. Осн. заняття С.— землеробство, тваринництво, ремесла; значна частина працює в пром-сті. Докладніше про історію, господарство, культуру С. див. *Словаччина, Чехословаччина.*

СЛОВА́ЦЬКА МО́ВА — мова *словаків*. Належить до зх. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У С. м. виділяють три групи діалектів: західні, середні й східні (у східних с говірки, перехідні до українських). Характерні риси С. м. у фонетиці: розрізнювання коротких і довгих голосних, наявність *дифтонгів*, специфічного голосного ä, складотворчих r та l, які мо-

жуть бути короткі й довгі. Наголос силовий, сталий (на першому складі). У морфології: регулярність закінчення -**т** у 1-й особі однини дієслів теперішнього часу, втрата іменних форм прикметників, збереження форм давноминулого часу дієслів. Перші написи (окремі слова) С. м. належать до 15 ст. Сучас. літ. С. м. сформувалась у серед. 19 ст. на основі середньословацьких діалектів. Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру С. м. див. *Словаччина, Чехословаччина,* розділ Література.

Літ.: Селищев А. М. Славянское языкознание, т. 1. М., 1941; Латта В. П. Словацько-українська мовна межа. «Діалектологічний бюлетень», 1962, в. 9.

Т. Б. Лукінова.

СЛОВА́ЦЬКА РАДЯ́НСЬКА РЕСПУ́БЛІКА 1919 — держава диктатури пролетаріату, що існувала в Словаччині в червні — липні 1919. Утворена внаслідок революц. боротьби словацьких трудящих, що посилилася під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції і перемоги (березень 1919) пролет. революції в Угорщині. Визволення Пд. і Сх. Словаччини на поч. червня 1919 угор. Червоною армією, що вела контрнаступ проти інтервенціоністських військ бурж. урядів Румунії і Чехословаччини, сприяло виникненню місц. органів революц. влади — робітн.-сел. і солдатських рад. 16.VI в м. Пряшеві було проголошено С. Р. р. і обрано Тимчасовий революц. виконавчий к-т (місцеперебування — м. Кошіце), який 20.VI затвердив склад уряду С. Р. р.— Словацької революц. ради, яка заявила про свою солідарність з Рад. Росією, *Угорською Радянською республікою 1919*, революц. боротьбою чес. пролетаріату і пролетаріату всього світу, висловилась за підтримку програми Комінтерну. Було прийнято рішення про націоналізацію найбільших пром. і торг. підприємств, банків, транспорту, про експропріацію поміщицьких і церк. маєтків. Видано декрети про встановлення 8-годинного робочого дня, підвищення заробітної плати і пенсій, звільнення дрібних сел. г-в від податків, про рівноправність жінок, надання виборчих та ін. демократичних прав трудящим. Уряд С. Р. р. оголосив мобілізацію і приступив до створення словацької Червоної армії з робітників і селян, яка на кін. червня налічувала 50 тис. чол. Але на поч. липня, після вимушеного відступу угор. Червоної армії за чехословацьку демаркаційну лінію, чес. і словацька буржуазія за допомогою іноз. імперіалістів придушила С. Р. р. Незважаючи на короткочасність існування С. Р. р., її революц. заходи мали великий вплив на розвиток революц. руху в Чехословаччині.

І. М. Мельникова.

СЛОВА́ЦЬКЕ НАЦІОНА́ЛЬНЕ ПОВСТА́ННЯ 1944 — антифашистське нац.-визвольне повстання словацького народу 29.VIII—28.X 1944. Підготовку і керівництво повстанням здійснювали нац. к-ти, утворені з ініціативи підпільного ЦК Компартії Словаччини. План збройного повстання було розроблено Словацькою нац. радою (СНР; утворена з ініціативи комуністів у грудні 1943). Окупація Словаччини, що її почали нім.-фашист. війська, стала сигналом до С. н. п. Збройні сили С. н. п. становили партизан. загони (бл. 15 тис. чол.) і частини словацької армії, що перейшли на бік повстанців. На 30.VIII вони визволили $^2/_3$ тер. Словаччини, де влада перейшла до СНР. 1.IX в м. Банській-Бистриці СНР прийняла Декларацію, що закликала до відновлення Чехословацької республіки, демократичних свобод і проведення нац.-демократичних перетворень, здійснення рівноправ'я чеського і словац. народів. З метою подання допомоги повстанцям рад. командування 8.IX почало Східно-Карпатську операцію. 6.X рад. війська (38-а армія 1-го Укр. фронту) і 1-й Чехословацький армійський корпус (сформований в СРСР) перейшли Дукельський перевал і вступили на тер. Чехословаччини. Проте в 2-й пол. жовтня гітлерівці, стягнувши великі сили, оволоділи осн. опорними пунктами С. н. п. Повстанці під керівництвом Компартії Словаччини перейшли до партизан. методів боротьби. Значну допомогу С. н. п. подав Укр. штаб партизан. руху та його представництва при штабах 1-го і 2-го Укр. фронтів (зокрема, у Словаччину було перекинуто рад.-чехословац. організаторські партизан. групи на чолі з П. О. Величком, О. С. *Єгоровим*, Є. Ф. Біликом та ін.).

С. н. п. поклало початок нац.-демократичній революції в Чехословаччині, визначило великою мірою дальший розвиток країни по соціалістичному шляху.

Літ.: Гусак Г. Свидетельство о Словацком национальном восстании. Пер. со словац. М., 1969; Клоков В. И. Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961.

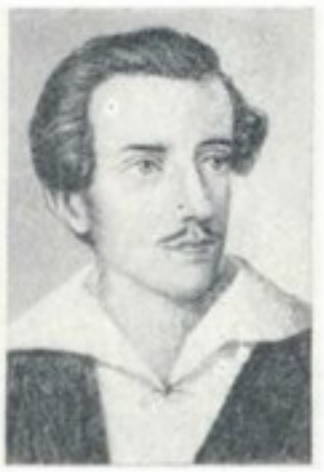
В. І. Клоков.

СЛОВА́ЦЬКИЙ (Słowacki) Юліуш (4.IX 1809, м. Кременець, тепер Терноп. обл.— 3.IV 1849, Париж; 1927 його останки було перевезено до краківського Вавелю) — польс. поет. З 1839 жив у Парижі. Літ. діяльність почав у 20-х рр. Перший вірш — «Українська дума» (1826). В період польс. повстання 1830—31 писав революц.-патріотичну лірику («Гімн», «Ода вольності», «Кулик» та ін.). Автор романтич. драми «Кордіан» (1834), поеми «Ангеллі» (1838), «В Швейцарії», «Батько зачумлених» (1839), трагедій антимонархічного і антишляхетського спрямування «Балладина» (1839) і «Лілла Венеда» (1840), драми «Фантазії» (1843). У незакінч. поемі «Беньовський» (1841) змалював побут і соціально-політ. життя Польщі та Зх. України 2-ї пол. 18 ст. У поезіях «Віват познанці!», «І вийдуть сто робітників» та ін. вітав революц. події 1848 в Європі. «Відповідь на „Псалми майбутнього“» (1848) спрямована на захист програми революц. демократії, нар. революції. С. бував на Україні (Одеса, Тульчин, Умань), вивчав життя, пісні й перекази укр. народу. Україні присвятив «Пісню козацької дівчини» (1829), драми «Ян Казімеж» (1841), «Сріблий сон Саломеї» (1844), поему «Змій» та ін. Твори С. були відомі на Україні ще за життя поета. Українською мовою С. перекладали І. Верхратський, М. Старицький, Олена Пчілка, В. Щурат, укр. рад. поети — М. Зеров, М. Рильський, М. Бажан, А. Малишко, М. Терещенко, О. Новицький та ін. У Кременці 1959 встановлено погруддя поета.

Тв.: Укр. перекл.— Вибрані твори, т. 1—2. К., 1959; Поезії. К., 1969; [Вірші]. В кн.: Співець. К., 1972; Рос. перекл.— Избранные сочинения, т. 1—2. М., 1960; Лирика. М., 1966; Бенёвский. М., 1973; Стихи. — Мария Стюарт. М., 1975.

Літ.: Вервес Г. Д. Юліуш Словацький і Україна. К., 1959; Левінська С. Й. Юліуш Словацький. Життя та творчий шлях. К., 1973; Стефанович В. Н. Юлиуш Словацкий. Биобиблиографический указатель. М., 1959.

С. Й. Левінська.

Ю. Словацький.

СЛОВА́ЧЧИНА, Словацька Соціалістична Республіка — республіка у складі Чехословаччини (ЧССР). Площа — 49 тис. км². Населення — 4,99 млн. чол. (1980). Столиця — м. *Братіслава*. В адміністративному відношенні поділяється на три області. С.— соціалістична республіка, що разом з Чеською Соціалістичною Республікою на засадах рівноправності і добровільності утворює федеративну соціалістичну д-ву — Чехословаччину. Найвищим органом держ. влади є Словацька Нац. рада, що обирається населенням на 5 років. Постійний орган ради — Президія Нац. ради, яка призначає уряд республіки. Більша частина тер. С. розташована в межах Зх. Карпат (Словацьких Рудних та ін. гір). На Пд.— частина *Середньодунайської рівнини*. Поклади бурого вугілля, заліз., марганцевої та поліметалевих руд, сурми, магнезиту. Клімат помірний, континентальний. Ріки С. (Дунай з притоками, Морава, Ваг, Нітра, Грон та ін.) є важливим джерелом гідроенергії.

Основне населення С.— *словаки* (85,5%). Живуть також угорці (12%), чехи (понад 1%), українці (понад 1%). Пересічна густота нас. — бл. 98 чол. на 1 км² (1980). Міське населення становить бл. 40%. Найбільші міста: Братислава, *Кошіце*, Пряшів (Прешов).

Поселення людей на тер. С. відомі з часів *палеоліту*. Слов'яни заселили тер. С. в 3—4 ст. н. е. і в серед. 1-го тис. стали тут провідним етнічним елементом. У 7 ст. С. входила до складу ранньофеод. слов'ян. д-ви *Само*, в 9—10 ст.— *Великоморавської держави*. В серед. 11 ст. С. завоювали угорці, що порушило процес утворення єдиної народності на основі чес.-моравських і словацьких племен. У 13—14 ст. С. зазнала нім. колонізації. *Гуситський революційний рух* сприяв активізації нац.-визвольного руху і антифеод. боротьби в С. в 15 ст. Словацьке селянство брало участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514*. В серед. 16 ст. Пд. С. загарбали турки, решта її території в кін. 17 ст. ввійшла до складу монархії *Габсбургів*. Антинар. політика Габсбургів у С. викликала опір словацького народу, розвиток антигабсбурзького й антикатолицького руху. В 17 — на

Словаччина. Сільськогосподарський інститут у Нітрі. Архітектори В. Дедечек, Р. Міньовський, М. Шавлік. 1961—66.

Собор св. Егідія в Бардейові. 15 ст.

поч. 18 ст. в С. поширився реформаційний рух (див. *Реформація*), відбувалися численні сел. повстання (1618, 1631—32, 1648, 1660, 1711), виступи ремісників, міської бідноти (1606, 1609, 1626, 1632, 1640). Селянство С. взяло участь у *Ракоці Ференца II рухові 1703—11*. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. в С. почався розвиток капіталістичних відносин, що викликало піднесення нац. руху. Під час *революції 1848—49 в Австрії* діячі нац. руху С. виступили з вимогами бурж.-демократичних перетворень, нац. рівноправ'я словацького народу, проте угор. уряд відхилив ці вимоги. З утворенням *Австро-Угорщини* (1867) С. залишилась у складі Угорщини. З кін. 19 ст. як самостійна політ. сила виступив робітн. клас С. В 1905 було засн. Словацьку с.-д. партію (1906 об'єдналася з С.-д. партією Угорщини). В роки 1-ї світової війни в С. розгорнувся антиімперіалістичний і нац.-визвольний рух (трудящі С. брали участь у заг. політ. страйку в Австро-Угорщині в січні 1918). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) С. ввійшла до складу Чехословацької держави. 16.VI 1919 у Пряшеві було проголошено *Словацьку Радянську республіку 1919* (розгромлена інтервенціоністськими військами 7.VII). В січні 1921 в м. Любохні відбувся з'їзд представників лівих соціал-демократів С. і *Закарпатської України*, що передував створенню в травні 1921 Компартії Чехословаччини (КПЧ). За *Мюнхенською угодою 1938* пд. райони С. було відторгнуто від Чехословаччини і передано хортистській Угорщині, на решті тер. С. в березні 1939 словацькі фашисти проголосили утворення «незалежної» Словацької д-ви. Трудящі С. під керівництвом Компартії С. (виділилася з КПЧ 1939) розгорнули нац.-визвольну, антифашист. боротьбу; значного розмаху набув партизанський рух. *Словацьке національне повстання 1944* (в якому брали участь і рад. партизанські з'єднання) було початком нац.-демократичної революції в Чехословаччині. 4.IV 1945 рад. війська визволили Братіславу. *Кошіцька програма* (5.IV) уряду Нац. фронту чехів і словаків серед ін. демократичних принципів проголосила принцип рівноправності чес. і словацького народів. До травня 1945 С. було визволено Рад. Армією. Перемога чехословацьких трудящих над силами реакції (див. *Лютневі події 1948* в Чехословаччині) відкрила шлях до будівництва соціалістичного суспільства. 1.I 1969 С. дістала статус Словацької Соціалістичної Республіки в складі федеративної ЧССР. Активну участь у соціалістичному будівництві в ЧССР беруть українці, що живуть на тер. Східнословацької обл. ЧССР (див. *Пряшівщина*). У С. діють політ. партії: Комуністична партія Словаччини (з 1948 — тер. організація КПЧ), Партія словацького відродження, Словацька партія свободи. Нац. фронт ССР входить у Нац. фронт ЧССР (на федеративній основі).

Частка С. в національному доході ЧССР становить понад 30%. На базі гол. чин. місцевих мінерально-сировинних ресурсів розвивається добувна (буре вугілля, лігніт, заліз. руда) й металург. пром-сть— більшість чавуну, сталі й прокату виплавляють на Сх.-Словацькому металург. комбінаті в Кошіце, виробн. алюмінію (з довізних бокситів) — у Жарі, міді — у Кромпахі. Машинобудування представлене виробн. радіоприймачів, телевізорів, холодильників, мотоциклів, суден, підшипників, товарних вагонів, верстатів, електротех. устаткування та ін. На нафті й газі, що надходять з СРСР, працює хімічна і нафтохім. пром-сть (нафтопродукти, мінеральні добрива, пластмаси, синтетичні волокна тощо). Значна лісова, деревообр., буд. матеріалів пром-сть. Численні текст., шкіряно-взут., харч. та ін. підприємства. Осн. пром. центри — Братіслава й Кошіце. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС, у Ясловське-Богуніце працює АЕС. У с. г. переважає тваринництво м'ясо-мол. та м'ясо-вовнового напряму (свині, вівці, велика рогата худоба). Гол. с.-г. культури — пшениця, кукурудза, ячмінь. Вирощують також олійні культури, цукр. буряки, тютюн. Розвинуте садівництво і виноградарство. Судноплавство по Дунаю; осн. порти — Братіслава і Комарно.

В 1978/79 навч. р. в основних обов'язкових школах налічувалося бл. 670,5 тис. учнів, у повних серед. загальноосв. школах (гімназіях) — 53,3 тис. учнів, у 1—3-річних профес. навч. закладах — бл. 337,6 тис. учнів, у 4-річних серед. профес. школах — бл. 115,9 тис. учнів, у 13 вузах — 72 тис. студентів. Найбільші вузи: *Братіславський університет* імені Я. А. Коменського, Словацька вища тех. школа, Вища екон. школа, консерваторія — у Братіславі; Ун-т ім. П. Шафарика, Вища ветеринарна школа, Вища тех. школа — в Кошіце, Вища трансп. школа в Жіліні та ін. Вища наук. установа — Словацька академія наук. У Братіславі працюють Ін-т вірусології Чехословацької АН, н.-д. ін-ти зварювання, пед. та ін.; у Жіліні — н.-д. гідрологічний центр, геол. служба, Матиця словацька (див. *Матиці*)— в Мартіні. Найбільші б-ки: б-ка Матиці словацької (засн. 1863), університетська в Братіславі (засн. 1919), держ. наук. б-ки в Кошіце (засн. 1657) та ін. Важливим осередком укр. культури в С. є Пряшівщина. Гол. музеї: Словацькі нац. музеї в Братіславі і Мартіні, Словацька нац. галерея в Братіславі, Східнословацький музей в Кошіце, Середньословацький музей і Музей Словацького нац. повстання в Банській Бистриці та ін. Найважливіші газети: «Правда» — орган ЦК Компартії Словаччини, «Праца» («Праця») — орган Словацького революц. профспілкового руху; «Слобода» («Свобода») — орган Словацької партії свободи; «Люд» («Народ») — орган Партії словацького відродження; «Смена» («Зміна») — орган ЦК Спілки словацької молоді. *Культурна спілка українських трудящих ЧССР* видає газ. «*Нове життя*», журн. «*Дружно вперед*» і літ. альманах «Дукля», усі — в Пряшеві. Словацьке радіо й телебачення.

Зародження писемності в С. пов'язане з діяльністю братів *Кирила і Мефодія* на тер. Великоморавської д-ви (2-а пол. 9 ст.). Із включенням словацьких земель до складу Угор. д-ви церковна старослов'ян. мова витіснялася латиною, яка панувала до 15 ст. Під впливом ідей гуситського руху і протестантської Реформації в С. поширювалася чес. мова, яка вбирала в себе словацьку розмовну лексику. Давня л-ра пройнята духом гуманізму і патріотичними мотивами боротьби з тур. навалою. Л-ра 17—18 ст. представлена іменами Я. Вавринця, М. Раковського, Ш. Пилариха і особливо Г. Гавловича. З поч. нац. відродження розвивалася л-ра Просвітительства (кін. 18 — поч. 19 ст.). Найвизначніші представники — письменники Й. І. Байза і Ю. Фандлі, філолог А. Бернолак (розробляв нормативи словацької літ. мови, що відомі під назвою «бернолаччина»). В поезії Б. Табліца і Я. Голлого, драматургії Я. *Халупки*, літ. і наук. діяльності П. Й. *Шафарика* і Я. *Коллара* знайшли широке відображення ідеї слов'ян. єднання. Характерним для л-ри того часу було прагнення до зближення з мовою народу. Досягнення л-ри 40—70-х рр. 19 ст. визначаються творчістю революц. романтиків на чолі з ідеологом нац.-визвольного руху Л. *Штуром*. Романтики здійснили остаточну реформу літ. мови (1843) на основі середньословацьких діалектів. Їхня творчість пройнята патріотичними мотивами, фольклорними традиціями героїчної особистості (С. *Халупка*, А. Сладкович, Я. *Краль*, Я. Ботто). Важливу роль у розвитку романтичної прози відіграли істор. повісті Й. Гурбана, Я. Калинчака. Становлення й утвердження реалізму пов'язане з творчістю прозаїка і драматурга Й. Заборського, поетів і прозаїків П. *Гвездослава*, С. *Ваянського*, М. *Кукучіна*. В 90-х рр. в л-ру вступило друге покоління реалістів — т. з. Молода Словаччина, з якою пов'язаний розвиток соціально-психологічної прози (Б. Тімрава, Я. *Єсенський*, Й. *Тайовський*, Л. Под'яворинська). На початку 20 ст. виникла течія «Словацька модерна», поетика якої синтезувала творчі принципи реалізму, модернізму і символізму (І. *Краско*, В. Рой, І. Галл). Після утворення (1918) Чехословацької республіки л-ра розвивалася в більш сприятливих умовах. Осередком революц. л-ри став журн. «Дав» («Натовп», 1924—37), де співробітничали поети Я. Понічан, Л. *Новомеський*, прозаїк П. *Ілемніцький*, критики-марксисти Е. Уркс, В. Клементіс, Д. Окалі. Вище досягнення критичного реалізму — проза Ф. *Кралля*, Л. Ондрейова, Я. Єсенського, поезія Я. Понічана. Становлення соціалістичного реалізму пов'язане з творчістю П. Ілемніцького і Л. Новомеського. Провідні теми л-ри після визволення країни Рад. Армією — антифашист. нар. боротьба і побудова нового суспільства. Визначними творами сло-

Павло з Левочі Фрагмент сцени «Різдво». Великий вівтар собору св. Якуба в Левочі. Дерево. 1508—15.

вацької л-ри періоду соціалістичного будівництва є романи Ф. *Гечка*, Р. *Яшика*, А. Беднара, К. Лазарової, В. *Мінача*, поезія А. *Плавки*, П. Горова, В. Мігаліка, Я. Костри, М. Валека. Марксистська літ. критика представлена іменами А. Матушки, С. Шматлака, І. Куси, К. Розенбаума. В С., зокрема на Пряшівщині живуть і працюють укр. поети і письменники Ф. *Лазорик*, Ф. *Іванчов*, В. *Зозуляк* та ін.

Розвиткові літ. процесу в С. сприяли взаємозв'язки з рос. і укр. л-рами. Інтерес до укр. л-ри, зокрема, засвідчують переклади словац. мовою творів І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, П. Мирного, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, О. Корнійчука, І. Микитенка, П. Козланюка, О. Гончара, О. Довженка, В. Сосюри та ін. В укр. перекладах словацька л-ра представлена творами прозаїків П. Ілемніцького, Ф. Гечка, Ф. Краля, Р. Моріца, Р. Яшика, К. Лазарової, В. Мінача та ін. Вірші П. Гвездослава, Л. Новомеського, А. Плавки, Я. Понічана, Я. Костри, П. Горова, М. Руфуса та ін. вміщено в книгах «Словацька поезія. Антологія» (1964) та «Слов'янське небо» (1972) Р. Лубківського. Ідея слов'ян. єднання, якою пройнята творчість Я. Коллара, знайшла відгомін у поезії Т. Шевченка. Укр. мовою твори словацьких поетів перекладали М. Бажан, М. Рильський, А. Малишко, М. Терещенко, Т Масенко, Д. Павличко, Р. Лубківський та ін.

На тер. С. збереглися давньоримські будівлі. До перших пам'яток словацької архітектури належать культові споруди і замки в романському стилі (базиліка св. Емерама в Нітрі, 1200; двоярусна капела-ротонда в Скаліце, 12 ст.; церкви в Дяковце, 1228, в Дражовце, 12 ст.; Оравський та ін. замки, 12 ст., згодом перебудовані). В 14—15 ст. панувала *готика* (кафедральний собор у Кошіце, 1382—1499; собори в Братіславі, 14—15 ст., та ін.). В 16 ст. поширилась архітектура *Відродження* (ратуша в Банській Бистриці, 1510, житлові будинки у Пряшеві, Левочі, Бардейові тощо). Для архітектури 17—18 ст. характерний стиль *барокко* (церква Трійці, 1717—35; палац примаса з рисами раннього *класицизму*, 1778—81, арх. М. Гефеле, обидві пам'ятки — в Братіславі; ратуша в Кошіце, 1756). В кін. 18 — на поч. 19 ст. утвердився класицизм у буд-ві поміщицьких маєтків, міст і сіл. В кін. 19 — на поч. 20 ст. переважав *модерн*. Нар. зодчество С.— зрубні або кам. будинки, дерев'яні церкви — має спільні риси з чес., угор. і зх.-укр. архітектурою. Серед сучас. споруд — корпус Вищого тех. училища (1964), міст через Дунай (1972), готель «Київ» (1974) в Братіславі тощо.

Ратуша в Левочі. 1550—1615.

На тер. С. збереглися пам'ятки первісного мист.— палеолітичні жіночі фігурки, кераміка неоліту, вироби фракійців, скіфів, кельтів.

Й. Ганула. Орач. 1938.

давніх слов'ян та ін. племен. До 4 ст. належать поховання з золотими і срібними виробами, з бронзовим начинням. Живопис 14—15 ст. представлено фресками (1317, церква св. Мартіна в Спішській Капітулі). В 16 ст. поширені були різьблені вівтарі (Великий вівтар Павла з Левочі, 1508—15, собор св. Якуба в Левочі), які свідчать про перехід до Відродження (живопис майстра «MS», декор. скульптура, вироби з металу). З 17 ст. поширилося барокко (живопис Я. Купецького, Ф. А. Маульберча; скульптура Г. Р. Доннера). В 1-й пол. 19 ст. з'явилися місц. живописці (Й. Чаусіг, Я. Ромбауер, К. Л. Лібай). У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. склалися побутовий жанр (В. Климкович, Д. Скутецький, Й. Ганула), пейзаж (Л. Чордак), реалістична скульптура (Я. Коньярек, Ф. Упрка). Серед майстрів 20 ст.— живописці М. Бенка, Г. Маллий, Л. Фулла; скульптори Й. Костка, Ф. Штефунко; графіки О. Дубай, В. Гложнік. У мист. 70-х рр. значне місце посіли такі художники, як В. Глубучек, скульптори Я. Кулих та Й. Кузма, графік Я. Яношка. Серед нар. ремесел поширені різьблення на дереві, розпис селян. будинків, кераміка, вишивка. Між укр. і словацькими митцями здавна існують творчі зв'язки. Відбувається обмін виставками, зокрема, 1978 в Києві експонувалася виставка «Роки боротьби і перемоги у словацькому образотворчому мистецтві».

Музичний фольклор С. багатий на пісенні жанри. Ліричні, епічні, побутові, обрядові пісні ритмічно різноманітні, відзначаються розвинутою мелодикою. Для пісень характерні одноголосся, діатоніка 4- і 5-ступенева. З 13 ст. відомі т. з. розбійницькі пісні, з 14 ст.— культові, у т. ч. гуситські (з 15 ст.), з 16 ст.— історичні, з 18 ст.— пісні куруців, у 19 ст. поширилися т. з. новоугорські пісні. Серед танців — фришкий та одземок. Муз. інструменти — фуяра, пастушачі дудки, гайда (волинка). З 15 ст. розвивалася багатоголоса культова музика, згодом — профес. світська (інструм. твори С. Боксхорн-Капрікорнуса, Я. Куссера Старшого, Й. Шимбрацького) Серед композиторів 18 ст.— Я. Францісці, А. Шкултетий, Ф. К. Будинський (кантати, арії), П. Баян, Е. Пасха (францисканська пастораль, засн. на нар. мелодіях). Перші опери (позначені впливом австрійського та чеського класицизму) було поставлено в Братіславі при королівському дворі (з 1648) та у міському театрі (з 1776). Основоположник нац. композиторської школи — Я. Л. Белла (опера «Коваль Віланд», 1890; кантата «Весілля Яношика», 1922). Серед ін. композиторів 20 ст.— Б. Булла, А. Г. Крчмери, М. Лац'як. У 2-й пол. 19 ст. розвинулася хорова пісня; утворилися хорові т-ва та гуртки, в т. ч. робочі («Друкарська спілка», 1872, та ін.). Після утворення 1918 Чехословацької республіки виникли нові муз. організації, колективи, уч. заклади (муз школа, 1919, яку 1928 було перетворено на Муз. і драм. академію, згодом — консерваторію, 1941). У Братіславі створено мішаний хор «Зора» (1919), оперну трупу Словацького нац. театру (1920), Академічне хорове т-во і хор словацьких вчителів (обидва — 1921), інструм. ансамбль Радіо (1928). Романтичні пісні, симф. і камерно-інструм. твори писали В. Фігуш-Бистрий (опера «Детван», 1925), А. Мойзес, М. Шнайдер-Трнавський, Ф. Кафенда. Під час 2-ї світової війни 1939—45 деякі композитори (Я. Ціккер, Т. Андрошован) брали участь у Русі Опору, Словацькому нац. повстанні. Серед композиторів 20 ст.— Е. Сухонь (опери «Крутнява», 1949 та «Святоплук», 1959, симф., хорові й камерно-інструм. твори), Я. Ціккер, Д. Кардош, І. Зельєнка, І. Грушовський та ін. Створено Східнословацький національний театр і філармонію в Кошіце (1945), Словацьку філармонію з симф. оркестром (гастролював на Україні, 1978) та мішаним хором (1949), хори й ансамблі, в т. ч. «Лучниця» (1948; гастролював на Україні), СЛУК (1949), Словацький камерний оркестр (1960), Вищу школу красних мистецтв (1949) та ін. Серед музикантів — диригенти Л. Словак, Л. Райтер, Б. Режуха, О. Ленард; піаністи М. Карін, І. Павлович, Р. та С. Мацудзинські, К. Гавликова; скрипалі А. Можі, Т. Гашпарек, П. Міхаліца; співаки Ш. Гоза, О. Малаховський, Е. Китнарова, Г. Бенячкова, П. Дворський. Елементи театр. дійства вперше зустрічаються у 12 ст. у виступах нар. акторів — йокуляторів. У 15 ст., на поч. 16 ст. у Брезно, Банській Штявниці та ін. з'явилася *шкільна драма* (в Братіславі 1439 школярі розіграли пасхальне дійство); в 17—18 ст. розповсюдився нар. театр, у репертуарі якого п'єси на реліг. сюжети («Гра про святу Доротею» та ін.). Іноз. панування не сприяло розвиткові нац. театру. Лише в 1-й пол. 19 ст. в країні почали утворюватися аматорські драм. гуртки. Аматорський гурток (виник 1830) в Св. Мікулаші (тепер Ліптовський Мікулаш) ставив п'єси чес., угор., нім. драматургів, твори світової класики (Гоголя, Шекспіра, Шіл-

Телевізійний центр на горі Камзік у Братіславі. 70-і роки 20 ст.

Будинок «У доброго пастора» (тепер Музей художніх ремесел і Музей годинників) у Братіславі. Близько 1770

Словенія. Любляна. Панорама міста.

лера). Розвиток аматорського театру в С. припадає на 2-у пол. 19 — поч. 20 ст. В 1890 на нар. кошти збудовано в Мартіні Національний дім, на сцені якого йшли п'єси нац. драматургів Я. Халупки, Я. Паларика, П. Гвєздослава, Й. Тайовського, чехів Й. Тила, А. Ірасека, твори А. Чехова, М. Гоголя. Перший профес. словацький театр створено 1920 в Братіславі. Засновники театру — А. Багар, Я. Бородач, Г. Мелічкова. До 1936 театр мав дві трупи — чес. і словацьку, ставили драм., оперні та балетні вистави. В репертуарі — п'єси словацьких драматургів, а також твори У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра, М. Горького, В. Катаєва («Квадратура кола»), О. Афіногенова («Страх»). Серед провідних акторів — Г. Арбет, Г. Келло, режисерів — В. Шульц, Я. Ямніцький. За часів фашист. режиму 1939 — 45 в партизанських загонах виступали театр. трупи профес. акторів, драматург М. Бор створив п'єси про підпільників-комуністів. Після встановлення в С. нар. влади почався розквіт нац. сценічного мистецтва. В Словацькому нац. театрі режисер Й. Будський поставив композицію за творами В. Маяковського, Д. Бєдного, М. Свєтлова. В репертуарі твори П. Карваша, Ш. Краліка, Й. Тила, рос. драматургів — М. Горького, В. Вишневського, М. Погодіна, К. Треньова, І. Попова. В 1961 театр гастролював в СРСР. В 1944 в Мартіні було створено Театр ім. Словацького нац. повстання. В репертуар включають молоду словацьку драматургію, чес. і словацьку класику, а також «Три сестри» А. Чехова, «Професор Полежаєв» Л. Рахманова, «Людина з рушницею» М. Погодіна, «Іркутська історія» О. Арбузова. Серед режисерів — Й. Будський, І. Ліхард, Т. Раковський, акторів — М. *Краловичова,* К. Махата, Ю. Пантик, М. Грегор. У С. створено нові театри: Нова сцена у Братіславі, Театр ім. Ілемніцького в Жилині, Словацький театр у Пряшеві; діють колективи — Театр ім. Гайовського (Банська-Бистриця), Держ. театр (Кошіце), Театр ім. Заборського (Пряшів). Є також Угор. театр у Комарно, *Пряшівський український народний театр,* який підтримує тісні творчі зв'язки з Рад. Україною (1967 і 1968 гастролював на Закарпатті). Головний режисер — Й. *Фельбаба.* Серед акторів — М. Сисак, І. Стропковський, І. Латта— вихованці Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого. В репертуарі колективу твори Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, О. Корнійчука, М. Зарудного, О. Коломійця, «Третя патетична» М. Погодіна (образ В. І. Леніна створив Й. *Корба*). Театр. кадри виховує Вища театр. школа в Братіславі.

Літ.: История Чехословакии, т. 1—3. М., 1956—60; Гонак М. І. Галузева і територіальна структура народного господарства ЧССР. Львів, 1978; Чехословацкая Социалистическая Республика. Справочник. М., 1980; Чешско-русские и словацко-русские литературные отношения. М., 1968; История словацкой литературы. М., 1970; Чехословацкое изобразительное искусство XIX и XX веков. Прага, 1953; Солнцева Л. П. Театр Чехии и Словакии. М., 1977.

В. І. Євінтов (державний лад), *І. М. Мельникова* (історія), *Г. О. Касвін* (освіта), *В. І. Шевчук* (література), *І. Г. Посудовська* (театр).

СЛОВЕ́НИ — див. *Ільменські слов'яни.*

СЛОВЕ́НІЯ, Соціалістична Республіка Словенія — союзна республіка у складі Югославії (СФРЮ). Площа — 20,3 тис. км². Населення — 1,8 млн. чол. (1978). Столиця — м. *Любляна.*

Найвищим органом державної влади С. є республіканська Скупщина, що складається з 3 палат (Собор об'єднаної праці, Громадсько-політ. собор і Собор громад). Виконавчу владу здійснює Виконавче віче — уряд республіки. С. розташована на крайньому Пн. Зх. країни. Більшу частину тер. займають гори (на Пн. Зх. підносяться Юлійські Альпи, на Пд. Зх.— відоме своїми печерами плато Карст). Невеликі низовини — на Сх. та на узбережжі Трієстської зат. Адріатичного м. Родовища свинцево-цинкових руд і ртуті, невеликі поклади бурого вугілля, лігнітів, нафти, бариту, буд. матеріалів. Клімат помірний, континентальний. Гол. ріки — Сава й Драва (притоки Дунаю), повноводні, багаті на гідроенергію. Бл. 45% території вкрито лісами, значні площі під луками.

Осн. населення С. — *словенці* (94%). Пересічна густота нас.— 89 чол. на 1 км² (1978). Міське населення становить бл. 80%. Найбільші міста — Любляна, *Марибор.*

З 6 — 7 ст. територія С. заселена слов'ян. племенами. В 1282 більша частина С. ввійшла до складу володінь *Габсбургів,* які до поч. 16 ст. поширили свою владу на всі словенські землі. Посилення феод.-кріпосницького гніту та понімечення населення викликало в С. ряд сел. повстань (1478, 1515, 1573). У 1809—14 більша частина С. входила до складу Іллірійських провінцій (васальне володіння Франції, засн. *Наполеоном I*). Згідно з рішеннями *Віденського конгресу 1814—15* ці провінції, в т. ч. словенські землі, було повернуто Австрії. В кін. 19 ст. в С. виникли перші робітн. орг-ції (1896 засн. Югослов'янську с.-д. партію). Під час 1-ї світової війни 1914—18 тут посилився нар.-визвольний рух за відокремлення від імперії Габсбургів. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції в С. розгорнулася масова боротьба трудящих за соціальне і нац. визволення. Після розпаду *Австро-Угорщини* 1918 словенські землі, що входили до її складу, об'єдналися з Сербією в Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Королівство Югославія), частина їх залишилась у складі Австрії, а частина була загарбана Італією. В роки 2-ї світової війни 1939—45 С. була окупована і поділена між Італією (пд. частина з Любляною) і Німеччиною (пн. частина з Марибором). С. — один з центрів Народно-визвольної війни в Югославії 1941—45. Остаточно визволена нар.-визвольною армією Югославії в травні 1945. За рішенням *Паризької мирної конференції 1946* частину словенської території, яка з 1918 належала Італії, було возз'єднано з Югославією. З 1945 — народна, з 1963 — соціалістична республіка в складі СФРЮ.

С.— найрозвинутіша в екон. відношенні республіка Югославії. Більшу частину електроенергії виробляють на ГЕС. Видобувають свинцево-цинкові руди, буре вугілля, боксити, сурму, ртуть (рудник Ідрія — 3-й за величиною у світі). Розвинута чорна (Єсенице, Шторе, Равне) і кольорова (Межице, Кидричево) металургія. Провідна галузь пром. виробн.— машинобудування і металообробка (виробн. гідротурбін, вантажних автомобілів, автобусів, мотоциклів, побутових приладів, електротех. виробів та ін.; Марибор, Любляна, Целе, Крань). Значна хім. і електрохім. пром-сть (у т. ч. виробн. карбіду кальцію; Марибор, Целе). Підприємства деревообр., текст., поліграф., шкіряно-взут., харч., зокрема виноробної, пром-сті. С. г. високоінтенсивне, з переважним розвитком тваринництва м'ясо-мол. напряму. Розводять велику рогату худобу, свиней, коней, овець. Землеробство спеціалізується на виробн. кормових культур і картоплі (за збором — одне з провідних місць у країні). Вирощують також пшеницю, кукурудзу, жито, ячмінь, овес, хміль, цукр. буряки, льон. Великі площі зайняті природними пасовищами. Садівництво і виноградарство. Розвинутий туризм і курортна справа. Гол. пром. центри — Любляна і Марибор. Мор. порт — Копер.

Осн. видом школи в С. є восьмирічка. Повну серед. освіту дають гімназії. Діють школи для підготовки кваліфікованих робітників, с.-г., тех. та ін. спец. школи. В 1973/74 навч. р. у восьмирічних школах налічувалося понад 216 тис. учнів, у 36 гімназіях — понад 15 тис., у спец. школах — понад 95 тис.; у 26 вузах — понад 26 тис. студентів. Найбільші вузи: *Люблянський університет* (засн. 1595—96), Вища пед. школа та ін. Більшість наук. орг-цій міститься в Любляні: Словенська академія наук і мистецтв (засн. 1921), н.-д. ін-ти — геологічний, охорони пам'яток природи й історії, історії робітн. руху та ін., Ін-т ядерних досліджень при ун-ті, регіональні наук. і культур.-осв. товариства: фізиків і астрономів, словенське історичне, Матиця словенська (див. *Матиці*) та ін. В С. працювало 168 нар. б-к, 94 музеї (Нац. і Сучасна галереї, Нац., Словенський етнографічний та ін.). Центр. друк. орган — газ. «Delo» («Діло») — орган Соціалістичного союзу трудового народу С., виходить у Любляні. Нац. радіо й телебачення.

Перші пам'ятки словенської мови, що дійшли до нас,— Брижинські, або Фрейзінгенські уривки, написані в період між 972 і 1039.— релігійного змісту. Боротьбу за створення писемності рідною мовою в добу Реформації очолив П. Трубар, видавши 1550 перші дві книжки — «Катехізис» і «Абетку» —

Словенія. Пам'ятник Приможу Трубару в Любляні Фрагмент. Скульптор Ф. Бернекер. 1908.

словенською мовою. Його послідовниками були С. Крель, Ю. Далматин, А. Бохорич (усі — в 16 ст.). Розвиток світської л-ри, спричинений ідеями європ. Відродження, починається з 18 ст. виданням «Краньської (словенської) граматики» (1768) М. Похлина і першого альманаху «Писаниці» (1779) Ф. Дева. Велике значення для цього періоду мала також творчість драматурга А. Т. *Лінхарта* та поета В. *Водника*. Найвизначнішим етапом у розвитку л-ри С. епохи романтизму і становлення словенської літ. мови (1-а пол. 19 ст.) була творчість Ф. *Прешерна*, який упритул підійшов до витоків словенського реалізму, а в окремих його творах звучать революц.-демократичні мотиви. Зачинателем реалістичного напряму в словенській поезії і прозі, а також літ. критиці був Ф. *Левстик*, його послідовниками — прозаїки Й. Юрчич, відомий передусім істор. романами й повістями, Й. Стритар, І. Тавчар, Я. *Керсник*, поети С. Єнко, С. Грегорчич, А. *Ашкерц*, відомий також як популяризатор рос. л-ри. Важливу роль у розвитку літ. процесу кін. 19 — поч. 20 ст. відіграло творче угруповання «Словенський модерн», до якого входили майбутній класик словенської прози І. *Цанкар*, Д. Кетте, Й. Мурн-Александров і найбільший після Ф. Прешерна поет О. *Жупанчич*. Використовуючи певні елементи поетики поширених на той час у Європі натуралізму, імпресіонізму, символізму, вони, проте, гол. мету творчості вбачали в протесті проти бурж. ладу, соціальної та нац. нерівності. Слідом за А. Ашкерцем І. Цанкар виводив у своїх творах образи пролетарів, закладав основи пролет. л-ри. Сучасник і колега представників «Словенського модерну» Й. *Абрам* зробив на поч. 20 ст. великий внесок у словен. шевченкознавство, у словенсько-укр. літ. взаємини — переклав і видав 1907 — 08 двотомник вибраних творів Т. Шевченка. З 1918 посилюється ідейна боротьба між літ. напрямами і течіями. Після тимчасового панування в 20-х рр. експресіонізму різних відтінків — від католицького (А. Водник, І. Прегель, Е. Коцбек) до революц. (Т. Селишкар, М. *Клопчич* і особливо С. *Косовел*) — настає нове піднесення реалізму, найвидатнішими представниками якого були поети О. Жупанчич, А. Градник, І. Груден, Я. Глазер, прозаїки і драматурги Ф. Бевк, Ю. Козак, Ф. Козак, Ф. Финжгар, Б. *Крефт*, критики І. Бричич, Й. Відмар, Б. Зіхерл. Виник новий прогресивний літ. напрям «соціальний реалізм» на чолі з видатним прозаїком Прежиховим Воранцем. Провідним жанром періоду нар.-визвольної боротьби проти гітлерівських окупантів стає поезія яскраво вираженого антифашист спрямування. Чільними представниками поезії Опору були О. Жупанчич — автор поетичного маніфесту Опору «Знаєш, поете, обов'язок свій?», поети-партизани Матей Бор, К. Дестовник-Каюх, Т. Селишкар, Е. Коцбек, Й. Удович, Й. Яворшек, Й. Шміт, П. Левець, І. Минатті, Ц. Злобець та ін. Тема нар.-визвольної боротьби, соціальних перетворень у країні є провідною і в їхній повоєнній творчості і в творах прозаїків і драматургів Ю. Козака, М. *Кранця*, Ц. *Космача*, А. *Інголича*, І. Потрча, І. Копривця, Б. Зупанчича. Посилення психологічного аналізу притаманне поетичним творам Я. Менарта, Л. Кракара, Т. Павчека, К. Ковича, Т. Шаламуна, Г. Стрниши, прозовим — М. Михелич, М. Маленшек, Н. Крайгер, А. Хинга, П. Зидара, В. Кавчича, драматичним — П. Козака, Д. Смоле, П. Божича. У галузі критики й літературознавства поряд з представниками старшого покоління А. Слодняком, М. Боршник, Б. Крефтом плідно працюють Б. Патерну, Й. Коруза, Ф. Задравець, М. Кмецл, А. Сказа, Х. Глушич.

Традицію українознавчих інтересів після Й. Абрама та ін. успішно продовжували і продовжують митці й дослідники Ф. Бевк, Т. Селишкар, Ф. Безлай, Б. Борко, Р. *Бордон*, Я. Модер, С. *Шалі*, Ф. Добровольць, Ф. Вурник, А. Глазер. У їхньому доробку — переклади й розвідки про творчість Т. Шевченка, І. Франка, Марка Вовчка, Лесі Українки та ін. У післявоєнний час чимало зроблено в справі популяризації словен. л-ри на Україні такими перекладачами й дослідниками, як А. Малишко, Д. Павличко, Д. Паламарчук, Р. Лубківський, А. Горецький. І. Ющук, В. Гримич.

На тер. С. в 1 ст. до н. е.— 4 ст. н. е. існували давньоримські міста (Емона, тепер Любляна; Петовіо, тепер Птуй) з укріпленнями, храмами, акведуками. Від середньовіччя на тер. С. зберігся ряд церков у романському (церква в Стічне, 1136—56) та готичному (церква в Птує, 1260—70, церква на Птуйській горі, поч. 15 ст.) стилях. У 15—16 ст. в архітектурі С. (різьблені олтарі, рельєфні епітафії) проявилися риси *Відродження*. В 17—18 ст. поширилося *барокко*, що найповніше проявилось у буд-ві церков (святого Якоба, 1613—15; Урсулинська церква в Любляні, 1718—26), ратуш, палаців, фонтанів (фонтан Ф. Робби в Любляні, 1751) тощо. В кін. 19 — на поч. 20 ст. в творчості архітекторів Й. Плечника, І. Вурника, В. Шубиця використовувалися нац. традиції, а також мотиви античної архітектури; на поч. 20 ст. споруджували будинки в стилі «модерн». Після 1945 будуються нові міста з вільним плануванням, пром. райони, житл. комплекси, громад. центри тощо; провадиться реконструкція міст (Любляна, примор. курорти Копер і Пиран). У нар. зодчестві примор. областей переважають кам. будинки, криті черепицею і шифером, у східних і приальпійських — дерев'яні й глинобитні, криті соломою і гонтом. Вхідні галереї в пн. районах оздоблено різьбленням.

На тер. С. знайдено фігурки з кістки доби палеоліту, керамічні посудини з орнаментом доби неоліту (4—3-є тис. до н. е.). Від доби бронзи (кін. 3 — поч. 1-го тис. до н. е.) збереглися статуетки з бронзи, худож. оздоблена зброя тощо. В слов'ян. некрополях 9—12 ст. знайдено срібні ювелірні вироби, з гравіруванням, емалю. В 12—13 ст. церкви прикрашалися різьбленням і рельєфами на камені, в 15 ст.— розписом (розписи Янеза Люблянського в Високо, 1443, та Муляві, 1456). Євангельські сюжети трактувалися як сцени з сел. життя. В 14 ст. з'явилася дерев'яна скульптура («Богоматір», церква в Сольчаві). В 16 ст. розписи церков характеризуються появою жанрових деталей, намаганням художників передати перспективу (розписи церков у Крижній Горі, 1502, й Светі-Приможі-над-Камником, 1504, бл. 1520). Виникає портретний і світський декоративний живопис (плафон «Нової грофії» в Целе, бл. 1600). У 18 ст. церкви оздоблювали статуями, ліпленням, розписом (композиції скульптора Ф. Робби). Для живопису того часу характерні настінні розписи й вівтарні картини Ф. Єловшека, В. Метцінгера, Ф. Берганта, який писав також портрети й жанрові картини. Поширилися вироби з металу, дерева, кераміки. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. рисами класицизму й романтизму позначені малюнки Ф. Кавчича, пейзажі Л. Янші, портрети Й. Томинця. Велику роль у розвитку мист. С. 19 ст. відіграли твори скульпторів А. Гангля та І. Зайця, пейзажі А. Карингера, жанрові картини Ю. та Я. Шубиців, особливо — відомого педагога А. *Ажбе*. В його школі навчалися художники імпресіоністичного напряму І. Грохар, М. Яма, Х. Смрекар та ін. Серед митців поч. 20 ст.— живописці Ф. Тратник, В. Пилон, Ф. і Т. Краль, 30-х рр.— живописці Г. Кос, Ф. Михелич, скульптори Ф. Бернекер, Л. Долинар. Під час 2-ї світової війни художники С. свої твори присвятили темі партизанської війни. Після 1945 поширилися різні модерністські напрями (скульптор Я. Савиншек, живописець Я. Берник), однак провідна роль належить прогресивним тенденціям (скульптори Л. Долинар, брати Калин, живописці Г. Кос, Б. Якац, С. Пенгов та ін.). Серед видів декор.-ужиткового мист. поширені вітраж, кераміка, різьблення, аплікація на шкірі тощо.

Для нар. пісень С. характерні діатоніка, переважання мажору, перемінні метри, багатоголосся. Профес. муз. мистецтво розвивалось у монастирях (12—14 ст.), в 15 ст. при церквах утворювалися співацькі школи. Серед перших композиторів — Я. Галлус (культові і світські багатоголосі твори). У 18 ст. муз. центром стає Любляна, де 1701 засн. Філармонічну академію (з 1794 — Філармонічне т-во, при ньому з 1816 — муз. класи, згодом перетворені на муз. школу), з 1765 — Становий театр. Авторами перших опер були Я. Зупан («Белин», 1780, не пост.), Я. Новак («Фігаро», 1790). У серед. 19 ст. у музиці С. утвердився нац. романтичний стиль (Ю. Флейшман, М. Вилхар, Г. і К. Машеки). Розвиткові муз. мистецтва сприяло муз. т-во «Глазбена ма-

Т. Краль. Сімейна вечеря. 20 ст.

Ф. Єловшек. Свята родина. Фрагмент. 1734. Національна галерея. Любляна.

Словенія. Ю. Шубиць. Перед полюванням 1882. Національна галерея. Любляна.

тиця» (1872, Любляна), яке відкрило муз. школу, організувало хор, симф. оркестр. У 1892 в Любляні відкрито Словенський театр, в якому було поставлено нац. опери і оперети Ф. Гербича, Б. Іпавеця, А. Ферстера, Р. Савіна, Г. Крека, Е. Адамича, А. Лайовиця; в 1919 створено консерваторію (з 1924 — Державна консерваторія, з 1939 — Академія музики), Музично-історичний інститут (1934), філармонію (1936—41). Серед композиторів 20—30-х рр. — М. Когой, С. Остерць (основоположник сучас. композиторської школи), Б. Арнич, М. Бравничар, М. Козина. Створено Словенську філармонію (1947; з симф. оркестром і хором), хор і естрадний оркестр при Люблянському радіо і телебаченні, Ін-т музикознавства при Люблянському ун-ті. Серед сучас. музикантів — композитори Д. Швара, П. Рамовш, І. Петрич; диригенти С. Хубад, Д. Жебре; піаністи і композитори Д. Томишич, М. Липовшек; скрипаль І. Озим; співаки Р. Францл, Л. Корошець; співачка В. Буковець (гастролювала в СРСР, у т. ч. в Києві).

Перші театр. вистави в С.— шкільна драма і містерії нім. та латинською мовами, показані в 17 ст. З 1721 в м. Шкоф'я-Лока грали містерії монаха Ромуальда (Л. Марушича) словенською мовою. Світський театр виник у 1-й пол. 17 ст. (нім. та італ. пересувні трупи). В 1765 в Любляні було відкрито перший постійний театр — Становий театр (з 1862 — Державний), в якому австр. та нім. актори грали вистави за п'єсами А. Іффланда, А. Коцебу та ін., з поч. 19 ст.— Ф. Шіллера. В 1789 тут було поставлено першу словенську п'єсу А. Лінхарта «Мицка — дочка жупана». В 2-й пол. 19 ст. в цьому театрі грали вистави аматори Словенського товариства. В 1867 засн. Театр. товариство, яке ставило вистави переважно за творами словенських драматургів (І. Борштник, Ф. Целестин та ін.). При Театральному т-ві діяла драм. школа. Театр. вистави словенською мовою здійснювали також аматорські гуртки Марибора, Целе, Гориці, Нового Места. В 1892—1914 в Любляні діяв Словенський держ. театр — перший профес. театр С., в якому широко йшли п'єси нац. авторів (І. Цанкар, Е. Кристан, Ф. Фінжгар) і класичної драматургії (Шекспір, Ібсен, Гауптман, Л. Толстой). У складі трупи — режисери І. Борштник, Р. Інеман, актори Х. Нучич, М. Скрбиншек, А. Веровшек, З. Борштник-Звонар'єва, М. Данилова. В 1912—14 колектив зазнав цензурних утисків, а з початком 1-ї світової війни припинив діяльність. Поновив творчу роботу 1919. Театр очолив поет і драматург П. Голія. В складі трупи — режисер О. Шест, актори І. Левар, М. Вера, М. Скрбиншек, З. Рогож. Велике значення для становлення профес. театру в С. мала діяльність видатних югосл. режисерів Б. Ступиці (поставив «Дядько Мароє» Држича, «Школу дружин» Мольєра) та Б. *Гавелли* (здійснив вистави трилогії Крлежи «Пани Глембаєви», «Лєда» та «В агонії» і творів Шекспіра «Гамлет» і «Річард III»). Під час 2-ї світової війни театри припинили діяльність. Утворювалися трупи при партизанських об'єднаннях, драматург М. Бор створив п'єси про підпільників-комуністів. Після визволення країни від фашист. окупантів поновив діяльність Словенський національний театр у Любляні, в якому створено драм. і оперну трупи (гастролював 1969 в СРСР). У репертуарі — сучас. нац. драматургія, п'єси А. Чехова, М. Горького. В цьому театрі 1974 рад. режисер А. Гончаров поставив «Діти Ванюшина» С. Найдьонова. В Любляні діють Експериментальний (з 1956), дитячий та лялькові театри, Академія театр. мистецтва (з 1945), Словенський театр. музей (видає з 1965 «Документи Словенського театрального музею»). Популярні в С. щорічні театр. фестивалі — Дубровницькі літні ігри і Бєлградський інтернац. театр. фестиваль (БІТЕФ).

Літ.: Алешина Л. С., Яворская Н. В. Искусство Югославии. М., 1966; Солнцева Л. Театр народов Югославии. В кн.: История западноевропейского театра, т. 6. М., 1974.

В. І. Євінтов (державний лад), *М. Д. Пістун* (господарство), *В. І. Гримич* (література), *І. Г. Посудовська* (театр).

СЛОВЕ́НСЬКА МО́ВА — мова *словенців*. Належить до пд. підгрупи *слов'янських мов* індоєвроп. сім'ї. У С. м. є 7 груп діалектів. Характерні риси С. м. у фонетиці: розрізнювання під наголосом коротких і довгих, відкритих і закритих голосних, відсутність протиставлення приголосних за твердістю — м'якістю. Наголос експіраторний і музичний, рухомий. У морфології: збереглися *двоїна*, плюсквамперфект і супін, втрачено аорист та імперфект, кличну форму. Найдавніша пам'ятка — Брижинські (Фрейзінгенські) уривки (кін. 10 — поч. 11 ст.). Сучасна літ. С. м. остаточно склалась наприкінці 19 ст. Між розмовними варіантами сучасної літ. С. м. є значні тер. відмінності. Алфавіт — на основі латинського. Про л-ру С. м. див. *Словенія, Югославія*, розділ Література.

Літ.: Плотникова О. С. Словенский язык. В кн.: Славянские языки. М., 1977.

В. Т. Коломієць.

СЛОВЕ́НЦІ (хорутани, карантани, вінди, в рос. літературі 19 ст. — словінці) — нація, основне населення Словенії (Югославія). Живуть також в Італії, Австрії, Угорщині, США. Заг. чисельність С.— 2,15 млн. чол. (1980, оцінка). Говорять *словенською мовою*. Більшість віруючих С.— католики, є протестанти і православні. Предки сучас. С. в 6—7 ст. займали значні території в бас. серед. течії Дунаю, Паннонській низовині, Сх. Альпах (Карантанія), Примор'ї. У 8 ст. С. Карантанії потрапили в залежність від германців. З 13 ст. значна частина словенських земель перебувала в складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1918 утворилося Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 — Югославія). Формування С. в націю завершилось у 1-й пол. 20 ст. Осн. заняття С.— землеробство, тваринництво, ремесла, значна частина працює в пром-сті. Докладніше про історію, г-во, культуру С. див. *Словенія, Югославія*.

СЛОВЕ́СНИЙ НА́ГОЛОС — 1) Різновид *наголосу*, виділення *складу* в слові посиленням артикуляції, збільшенням тривалості та зміною висоти голосового тону. У фонетичному плані розрізняють С. н.: за силою видихування — силовий (динамічний, експіраторний, або видиховий), за висотою тону — музикальний (музичний, мелодичний, тонічний, або тоновий), за тривалістю звука — кількісний (довготний, або квантитативний). У морфологіч. плані залежно від фіксації на якомусь складі слова розрізняють С. н. постійний (зв'язаний, стійкий, або фіксований) і вільний (нефіксований), а за можливістю переходу з одного складу на інший — сталий (нерухомий) і рухомий. У багатоскладових, передусім у складних словах, крім головного наголосу, є ще й побічний, другорядний (пра̀вобере́жний). У фонологічному плані С. н. виконує змісто- й форморозрізнювальну (замо́к — за́мок, руки́ — ру́ки), кульмінативну (забезпечує єдність слова) та ін. функції. 2) Знак, яким передають С. н. на письмі

Т. С. Міщенко.

СЛОВЕ́ЧНА — річка в межах Житомир. обл. УРСР і Гом. обл. БРСР, права притока Прип'яті (бас. Дніпра). Довж. 158 км, площа бас. 2670 км². Бере початок на пн. схилах Овруцького кряжа, нижче долина річки заболочена, річище звивисте. Живлення мішане, переважно снігове. Використовують для тех. і побутового водопостачання, зрошування культур. пасовищ, а також як водоприймач осушувальних систем.

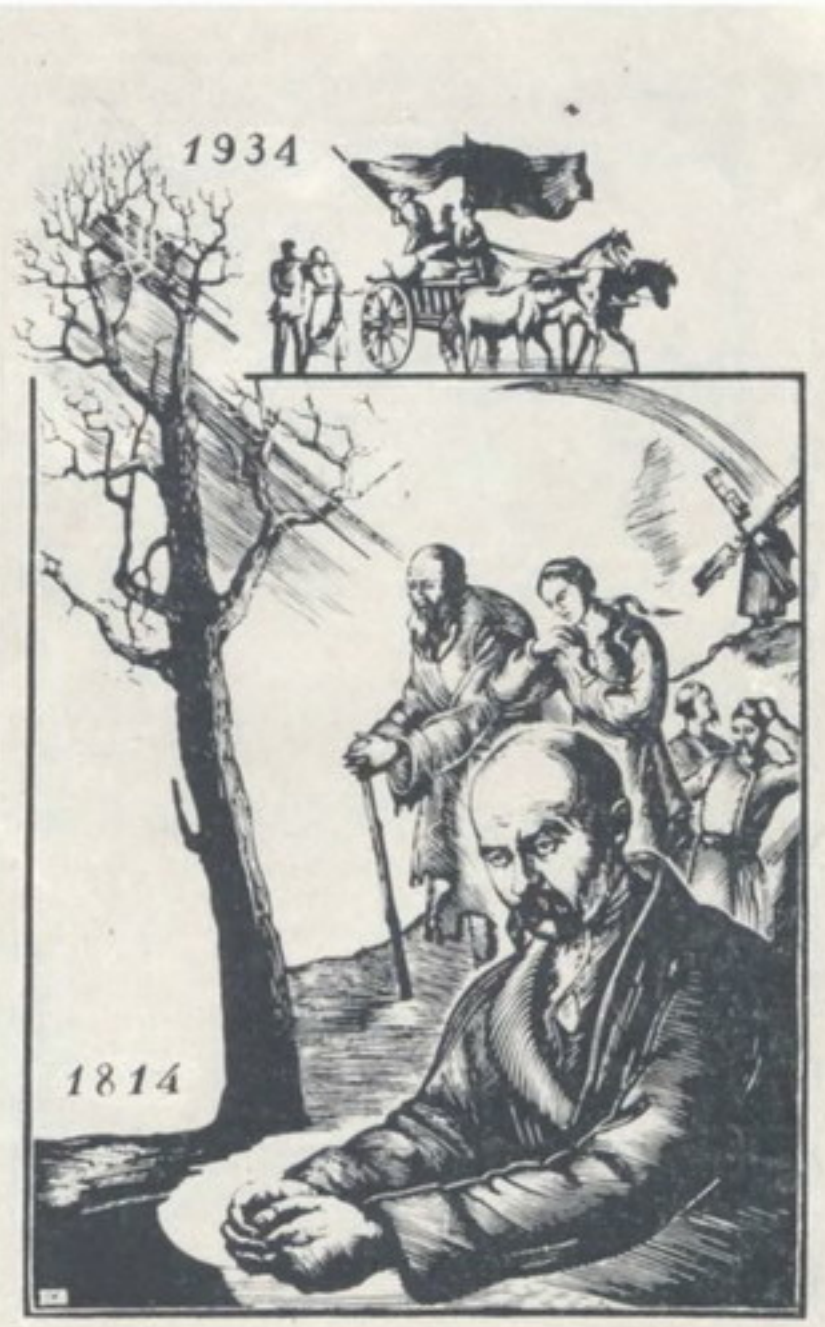
СЛОВНИ́К — зібрання слів (рідше частин слів — *морфем*, іноді словосполучень), розміщених в алфавітному, гніздовому, тематичному чи ін. порядку з зумовленою типом С. інформацією про кожну подану одиницю. Вміщуючи різноманітну інформацію, що відбиває стан науково-тех. й культур. розвитку, а, отже, й рівень знань, якими володіє суспільство в певну епоху, С. відіграють важливу роль у духовній культурі народу, сприяючи унормуванню й уніфікації мовних засобів, піднесенню *культури мови*. Залежно від складу лексичного матеріалу й способу його опрацювання розрізняють С. енциклопедичні (див. *Енциклопедія*) й філологічні (або загальномовні). Філологічні (загальномовні) С. мають кілька осн. типів і багато різновидів, але об'єктом описування в них є *слово*. Залежно від типу й характеру загальномовного С., конкретне слово в ньому розглядається в одному або в кількох аспектах: з погляду походження (етимологічний С.), в діахронічному плані (істор. С.), з погляду правильності написання, наголошення й вимови слова (С. орфографічні, С. вимови й наголосу), з'ясування *семантики* слова, стилістичного використання й граматичного оформлення (тлумачні С.). С. відомі з давніх давен (див. *Лексикографія*). У сх. слов'ян

Словенія. Б. Калин. Заложник. 1951.

1
2
3

До ст. **Сахновська О. Б.**

1. Ілюстрація до драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». 1929.
2. Ілюстрація до комедії М. В. Гоголя «Ревізор». 1930.
3. Т. Г. Шевченко. 1934.
4. Жінка в громадянській війні. З серії «Жінка в революції». 1930–32.
5. Ковальський цех. З серії «Донбас.
Краматорський металургійний завод». 1935–36.
Всі — гравюри на дереві.

4
5

1

2

3

4

5

До ст. **Страхов А. Й.**

1. Плакат з серії «Абетка революції». 1922.
2. Плакат «Дніпрельстан збудовано». 1932.
3. Видавнича марка. 1922.
4. Ескіз Тріумфальної арки на честь Першої Кінної армії в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). 1920. Реконструкція автора.
5. Обкладинка до серії брошур «Ленінська бібліотека». 1924.
6. Погруддя Т. Г. Шевченка. Гіпс. 1933. Харківський художній музей.
7. Обкладинка до роману Ф. Купера «Слідогляд». 1928.
8. Обкладинка до твору Г. У. Лонгфелло «Пісня про Гайавату». 1923.
9. Обкладинка до «Роману міжгір'я» Івана Ле. 1933.
10. Статуя до пам'ятника М. І. Глинці в Запоріжжі. Бронза. 1956.

6

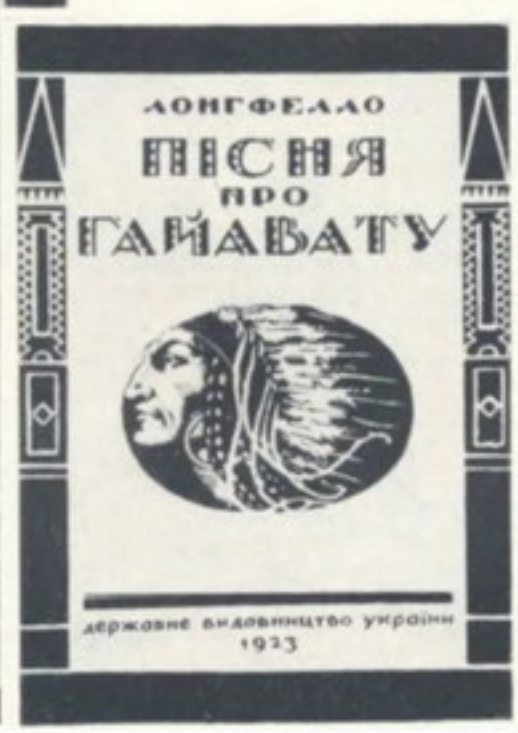

7

8

9

10

перші рукописні словнички, в яких пояснювався зміст невідомих чи малозрозумілих слів, відомі з 13 ст. У 16 — на поч. 17 ст. з'явилися перші друковані словники Л. *Зизанія* (1596) і П. *Беринди* (1627), які стали прообразом сучас. філологічних С. Філологічні С. бувають одномовні, двомовні та багатомовні. Серед одномовних найважливіше місце відводиться тлумачним С., які поряд із розкриттям значення слів показують і граматичні, стилістичні та ін. особливості їх функціонування. Іноді в тлумачних С. подаються й короткі етимологічні довідки, відомості про першу фіксацію слова в лексикографічних джерелах тощо. Об'єктом описування в таких С. є здебільшого *лексика* літ. мови, наводяться також найуживаніші *діалектизми* й професіоналізми, окремі жаргонізми. Словниковими працями такого типу є, зокрема, сучасні тлумачні словники сх.-слов'ян. мов: «Словарь современного русского литературного языка» (т. 1—17. М.—Л., 1950—65; Ленінська премія, 1970), «Словник української мови» (т. 1—11. К., 1970—80), «Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» (т. 1—4. Мінск, 1977—80). Своєрідними різновидами тлумачного С. є також С. мови письменника («Словник мови Шевченка», т. 1—2. К., 1964; «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка», т. 1—3. Х., 1978—79), історичні («Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.», т. 1—2. К., 1977—78; премія ім. І. Я. Франка АН УРСР, 1980; «Історичний словник українського язика», т. 1, зошити 1—2, 1930—32); діалектні, або обласні (А. А. Москаленко «Словник діалектизмів українських говірок Одеської області», 1958; В. С. Ващенко «Словник полтавських говорів», вип. 1, 1960; П. С. Лисенко «Словник поліських говорів», 1974, та ін.), фразеологічні, крилатих слів або виразів, ідіом (Н. О. Батюк «Фразеологічний словник», 1966; А. П. Коваль, В. В. Коптілов «Крилаті вислови в українській літературній мові», 1975, та ін.); іншомовних слів («Словник іншомовних слів», 1974), а також спеціальні, або термінологічні, С. Багато таких С. видано на Україні за рад. часу (особливо в післявоєнний період). Найпоширенішим типом С., розрахованих на фахівців і на широке коло читачів, на Україні здавна стали двомовні перекладні С., в яких реєстрове (заголовне) слово в різних значеннях перекладається відповідниками ін. мови («Словарь української мови» за ред. Б. Грінченка, т. 1—4, 1907—09; «Українсько-російський словник», т. 1—6, 1953—63; «Російсько-український словник», т. 1—3, 1968, Держ. премія УРСР, 1971). До двомовних перекладних С. належить більшість виданих в УРСР термінологічних словників («Російсько-український технічний словник», 1961; «Російсько-український сільськогосподарський словник», 1963, тощо). Вийшли в світ і багатомовні термінологічні С. («Українсько-латинсько-російський медичний словник», 1960; Є. К. Лазаренко, О. М. Винар «Мінералогічний словник. Українсько - російсько - англійський», 1975).

На Україні вперше здійснено видання вітчизняного «Словника власних імен людей» (1954, вид. 5-е, 1976). С. нового для укр. лексикографії типу були «Інверсійний словник української мови» (вип. 1—3, 1971—76), «Частотний словник сучасної української художньої прози» (т. 1—2, 1981), А. А. Бурячок, І. І. Гурин «Словник українських рим» (1979), І. Т. Яценко «Морфемний аналіз. Словник-довідник» (т. 1—2, 1980—81). Важливу культурно-осв. роль відіграють С., що описують слово в аспекті його нормативного функціонування: орфографічні («Орфографічний словник української мови», 1975; С. І. Головащук «Словник-довідник з правопису», 1979); наголосу й орфоепії (М. І. Погрібний «Словник наголосів», 1959; «Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник», 1973) або показують відношення і зв'язки між словами: С. синонімів (П. М. Деркач «Короткий словник синонімів української мови», 1960; В. С. Ващенко «Синонімічний словник-мінімум української мови», 1972), антонімів, паронімів, омонімів, словосполучень тощо.

Літ.: Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання. К., 1976; Горецький П. Й. Історія української лексикографії. К., 1963; Паламарчук Л. С. Тлумачний словник української мови в колі слов'янських словників цього типу. К., 1973; Слово і фразеологізм у словнику. К., 1980; Словари. изданные в СССР. М., 1966. *Л. С. Паламарчук.*

СЛОВНИКО́ВИЙ СКЛАД МО́ВИ — сукупність усіх слів, усієї *лексики* якоїсь мови. С. с. м. постійно змінюється, відображаючи безперервний розвиток суспільства, наук.-тех. прогрес. У С. с. м. одні вчені виділяють основний словниковий фонд, до якого відносять найстійкіші слова, що найменше зазнають змін і є в мові базою для утворення нових слів, а інші — активні шари лексики (активний запас слів, активний словник) і пасивні шари лексики (пасивний запас, пасивний словник), куди відносять слова, які вживаються рідко або із спец. метою, — *архаїзми, неологізми, термінологію* тощо. У розвитку С. с. м. постійно відбувається два процеси: поповнення його новими словами і усунення з активного вжитку застарілих слів. Напр., за рад. часу внаслідок великих революц. перетворень відбулися величезні зміни в С. с. м. всіх народів, з'явилися такі слова як неп, сільрада, радгосп, ударник, п'ятирічка та ін. Водночас звузилася сфера вживання застарілих слів (соха, волость, наймит, губернатор тощо). У словниковому складі укр. мови розрізняють за походженням слова, успадковані через давньорус. мову від спільнослов'ян. мови-основи, слова, запозичені з ін. слов'ян. і неслов'ян. мов та новостворені від спільнослов'ян. коренів за допомогою різних способів *словотвору*. До нього в різні часи з неоднаковою інтенсивністю входили старослов'янізми, діалектизми, інтернаціоналізми тощо. Протягом істор. розвитку мови її словниковий склад дедалі ускладнюється, зростає кількісно, в ньому виділяються все нові шари. С. с. м. фіксується в різноманітних *словниках*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973. *А. П. Могила.*

СЛО́ВО — найважливіша структурно-семантична одиниця мови, яка служить для називання предметів, процесів і властивостей. С.— складна єдність звукового знака й значення. У С. закріплюються результати пізнавальної діяльності людей, без С. неможливе вираження (див. *Номінація* в мовознавстві) й передача понять та уявлень. Значення С. виступає як узагальнене відображення позначуваного ним об'єкта, в ньому відображається діалектичне співвідношення загального й одиничного, постійного й змінного. У структурному відношенні С. складається з *морфем*, від яких відрізняється самостійністю і вільним відтворенням у *мовленні*, і становить будівельний матеріал для *речення*. С. має фонетичні ознаки (*наголос* та ін.), морфологічні (єдність структурної оформленості) та семантичні (значення). Поєднуючи в собі лексичне й граматичні значення, С. належить до певної *частини мови*. С. поділяються на повнозначні, які мають лексичне значення, доповнене граматичними, і на *службові слова*. У багатьох С. поєднується кілька значень (див. *Полісемія*), кожне з яких визначається з *контексту*. Див. також *Відмінювання, Дієвідмінювання, Словозміна, Словотвір*.

Літ.: Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія. К., 1973; Виноградов В. В. Лексикология и лексикография. Избранные труды. М., 1977. *А. П. Могила.*

«СЛО́ВО» — громадсько-політична й літературна газета, орган «*москвофілів*». Виходила 1861—87 у Львові. Редагували газету Б. Дідицький (до 1871) та В. Площанський (з 1871). Друкувалася «*язичієм*». Орієнтувалась на рос. царизм і реакц. течії рос. культури, виступала проти боротьби за соціальне й нац. визволення Сх. Галичини, проти розвитку укр. мови й культури на зх.-укр. землях. У «С.» друкувалися істор. і критичні праці Я. Головацького, П. Петрушевича, В. Ружицького та ін. М. Г. Чернишевський у статті «Національна безтактність» критикував реакц. політичні й літ. тенденції газети.

«СЛО́ВО О ПОЛКУ́ ІГОРЕВІМ» — пам'ятка літератури Київської Русі, лірико-епічна розповідь про похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців у квітні — травні 1185. На думку більшості дослідників, «Слово» написане не пізніше 1187. Б. О. *Рибаков* обґрунтував гіпотезу про авторство київського боярина Петра Бориславича. Як можливі автори називалися і книжник з Галича Тимофій, співець *Митуса*, учасники походу Ігоря Біловолод Просович і Ольстин Олексич. У запіві «Слова» автор говорить, що присвячує твір дійсним подіям і не наслідуватиме поетичних вимислів *Бояна*. Далі йдеться про

підготовку до походу, першу перемогу «хоробрих русичів» та поразку їх наступного дня у битві на р. Каялі. Невдачу автор пояснює відсутністю єдності дій окремих князівств. Прославляється київський князь Святослав Всеволодович як виразник ідеї єднання всіх земель Русі для боротьби проти спільного ворога. Заключна частина твору —плач Ярославни — дружини Ігоря, дочки *Ярослава Осмомисла;* опис втечі і повернення Ігоря з половецького полону, проголошення слави захисникам батьківщини. «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалою власне монгольських полчищ», — писав К. Маркс (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16). Жанр «Слова» перші видавці визначили як героїчну пісню, пізніші дослідники умовно назвали твір поемою. Віднесення «Слова» до поезії зумовлюється поетичністю його метафор і порівнянь, ритмічною будовою значної частини тексту, багатою символікою.

В руслі нар.-поетичних традицій оспівуються сили природи, широко використовуються мотиви давньої слов'ян. міфології. Творчо використавши як фольклорні, так і книжно-літ. образи, автор створив цілком оригінальний твір, один з шедеврів світової культури. Список «Слова», виконаний у 16 ст., придбав О. *Мусін-Пушкін* бл. 1787 у спасо-ярославського архімандрита, вихованця Київської академії Іоїля Биковського, 1812 список згорів під час пожежі Москви. Нині текст відомий за рукописною копією цього списка і його публікацією 1800 (підготували до друку О. Мусін-Пушкін, М. *Бантиш-Каменський,* О. Малиновський). Переспіви окремих частин «Слова» укр. мовою зробили М. Шашкевич, Т. Шевченко, повного тексту — М. Максимович, С. Руданський, Є. Гребінка, Ю. Федькович, І. Франко, П. Мирний, М. Чернявський, В. Щурат, В. Свідзінський, М. Рильський, Н. Забіла, О. Коваленко та ін. Значний внесок у вивчення «Слова» зробили українські дослідники М. Максимович, І. Вагилевич, І. Франко, О. Огоновський, В. Перетц, С. Маслов, М. Грунський, О. Назаревський, Л. Булаховський, В. Микитась, Л. Махновець, В. Франчук, В. Німчук та ін. На тему «Слова» О. Бородін написав оперу «Князь Ігор», М. Лисенко — музику до «Плачу Ярославни». Мотиви й образи «Слова» використовують також рад. письменники і митці. Широко відзначалися 750-річчя «Слова», 150 і 175-річчя його першої публікації. Іл. див. на окремому аркуші, с. 144—145.

Видання: Слово о полку Игореве. М.— Л., 1950; Слово о полку Ігоревім. К., 1955; «Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. К., 1967.

Літ.: Потебня А. Слово о полку Игореве. Х., 1914; Перетц В. М. Слово о полку Ігоревім. К., 1926; Грунський М. К. Слово о полку Ігоревім. Х., 1931; Орлов А. С. Слово о полку Игореве. М.—Л., 1946; Слово о полку Игореве — памятник XII века. Сб. статей. М.—Л., 1962; Білецький О. І. Слово о полку Ігоревім. В кн.: Білецький О. Зібрання праць, т. 1. К., 1965; Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». М., 1972; «Слово о полку Игореве» и памятники древнерусской литературы. Л., 1976; Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Л., 1978; Білодід І. К. «Слово о полку Ігоревім» — високий зразок словесно-художньої творчості давньоруського народу — спільного предка російського, українського і білоруського народів. В кн.: Білодід І. К. Києво-Могилянська академія в історії східнослов'янських літературних мов. К., 1979; Робинсон А. Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI—XIII вв. М., 1980; Яценко Б. І. Князь Ігор у «Слові о полку Ігоревім» В кн.: Київська Русь: культура, традиції. К., 1982; Виноградова В. Л. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве», в. 1—5. М.—Л., 1965—78. *Я. Д. Ісаєвич.*

«СЛО́ВО ПРО ЗАКО́Н І БЛАГОДА́ТЬ» — видатна пам'ятка церковно-ораторського мистецтва Київської Русі. Написане і виголошене між 1037 і 1043, ймовірно, на честь відкриття *Софійського собору* в Києві. Авторство приписують першому київському митрополитові з руських *Іларіону.* У високохудожній образній формі автор доводить перевагу християнства («благодать») над «законом» Старого завіту, відстоює рівноправність усіх народів, заперечує реліг., культурну та політ. експансію Візантії супроти Русі, відзначає велич руського народу і руської землі, уславлює «благородного од благородних» київ. князя Володимира Святославича, який прийняв християнство за власним переконанням. Гідним його спадкоємцем став син Георгій — Ярослав Мудрий, який обновив «славний град» Київ, збудував тут «храм премудрості» — Софійський собор. *О. В. Мишанич.*

СЛОВОЗМІ́НА — утворення того чи іншого ряду граматичних форм або системи граматичних форм того самого *слова* (тобто його *парадигми*). Система форм слова, якими виражаються його зв'язки з ін. словами в *словосполученні* й *реченні,* визначає спосіб зміни частин мови (напр., в іменників — *відмінювання* за відмінками й числами, у прикметників — за відмінками, родами й числами, у дієслів — *дієвідмінювання* за особами, числами, часами й способами). Граматичні значення С. можуть виражатися синтетичними формами (пишу, пишеш) та аналітичними (буду писати). При С. слово зберігає лексичне значення, змінюючи граматичне. Кожна мова має специфічні особливості С., якими відрізняється від ін. мов (напр., в укр. мові вживається *кличка форма,* якої немає в російській). *А. П. Могила.*

СЛОВОСПОЛУ́ЧЕННЯ — синтаксична одиниця мови, що утворюється з двох або більше повнозначних слів за однією з властивих даній мові синтаксичних моделей і є компонентом синтаксичної структури *речення.* С., як і *слово,* є носієм певного змісту (виконує функцію *номінації*). Моделі С. характеризують специфіку синтаксичної будови мови. За характером синтаксичних зв'язків між їхніми членами розрізняють С. з *сурядним зв'язком* і з *підрядним зв'язком* (серед останніх є С., утворені на основі *узгодження, керування* й *прилягання*). За граматично панівним словом С. бувають іменникові («ясна зоря», «пісня про героя»), дієслівні («будувати місто», «стояти нерухомо»), прислівникові («дуже тихо») тощо. Виділяють також С. вільні й фразеологічні («набити руку»).

Т. Б. Лукінова.

СЛОВОТВІ́Р — 1) Розділ *мовознавства,* що вивчає творення нових слів на основі наявних уже в *словниковому складі мови* назв, які семантично мотивують похідні утворення. Деякі мовознавці включають С. до складу *морфології,* інші вважають його розділом *лексикології.* 2) Творення слів за певними моделями, що існують у даній мові. С. відбувається за рахунок наявних у мові ресурсів різними способами: суфіксації (сіно — сінаж); префіксації (ліс — праліс); мішаним префіксально-суфіксальним способом (ліс — пролісок); ад'єктивації; творення іменників прикметникової відміни, мотивованих прикметниками та дієприкметниками (хворий видужав, виступив завідуючий відділом); різного типу словоскладанням (лісостеп, чорнобривий), зокрема утворенням складноскорочених слів — *абревіатур* різного типу: ініціальних, складених з початкових літер слів (вуз — вищий учбовий заклад, загс — запис актів громадянського стану), з початкових частин слів (профком — професійний комітет, універмаг — універсальний магазин) та інших.

Літ.: Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979

Л. Л. Гумецька.

СЛОВ'Я́НИ — група споріднених за походженням і мовою народів Сх., Центр. і Пд. Європи. Заг. чисельність слов'янських народів на 1980 — понад 282 млн. чол., з них росіян — 140 млн., українців — 44,5 млн., білорусів — бл. 9,75 млн., поляків — понад 40 млн., чехів — 10,5 млн., словаків— бл. 5,35 млн., болгар—понад 8,45 млн., лужичан—0,1 млн., сербів — понад 9,7 млн., хорватів — 5,55 млн., словенців — 2,15 млн., чорногорців — бл. 0,6 млн., македонців — 1,6 млн. чол. Найраніші писемні згадки про С. є в античних авторів 1—2 ст. н. е. *Плінія* Старшого, *Таціта* і *Птолемея.* Ширше висвітлено ранню історію С. у творах візант. авторів 6—7 ст.— *Йордана, Прокопія Кесарійського, Псевдо-Маврикія, Феофілакта Сімокатти,* в ранньосередньовічних європ. і араб. хроніках. Питання про найдавнішу територію С. ще остаточно не розв'язане. Дослідники прабатьківщину С. локалізують або між верх. і серед. Дніпром і верх. Вислою (Л. *Нідерле,* М. *Фасмер,* Ф. П. *Філін,* Г. Улашин та ін.), або між Дніпром та Одрою (Б. О. *Рибаков,* П. М. *Третьяков,* О. Д. Удальцов), або між Одрою і Вислою (Ю. *Костшевський,* Т. *Лер-Сплавінський,* М. Рудницький). В наш час дедалі більшого значення для розв'язання проблеми етногенезу С. набувають археол., лінгвістичні та антропол. дані. Археологи генетично пов'язують з пра-

слов'янами *тшинецьку культуру, комарівську культуру* бронзового віку, *чорноліську культуру, висоцьку культуру* і підгірцівську (див. *Підгірці*), а також частково *лужицьку культуру* і поморсько-підкльошову 1-го тис. до н. е. в басейнах Дніпра, Дністра і верх. Вісли. На Пн. Зх. сусідами С. були *германці,* на Пн. Сх. — балти, на Сх. і Пд. Сх.— *скіфи* і *сармати,* на Пд.— *фракійці,* на Пд. Зх. та Зх.— *іллірійці* та *кельти.* В цьому оточенні на поч. 1-го тис. н. е. С. під назвою *венедів* згадують Пліній і Таціт. Вперше в істор. джерелах С. під своїм іменем згадуються в 6 ст.

У кін. 70-х рр. 20 ст. від Верх. Придніпров'я і верхів'їв Сейму на Пн. Сх. до Дністра і верхів'їв Пруту на Пд. Зх. і до верхів'їв Вісли на Зх. відкрито характерні слов'ян. пам'ятки кін. 4—6 ст. н. е., які дають початок ранньосередньовічній культурі С. і визначають територію її формування. Вона виникла на основі інтеграції елементів раніших культур: *зарубинецької культури,* київської, частини *черняхівської культури* і *пшеворської культури,* що займали цю саму територію протягом усієї 1-ї пол. 1-го тис. н. е. Найпоширенішими назвами слов'ян. племінних утворень у 6—7 ст., що наводяться у творах Йордана, Прокопія Кесарійського, Псевдо-Маврикія та ін., були *склавіни* й *анти.* Анти, за даними Йордана і Прокопія,— це пд.-сх. група С., які жили в межиріччі Дніпра і Дністра, склавіни — зх. С., які заселяли межиріччя Дністра і Дунаю до верхів'їв Вісли. В серед. 1-го тис. н. е. відбувався інтенсивний процес розселення С. на Пд. і на Зх. Залишки слов'ян. поселень, городищ і місця поховань 6—7 ст. виявлено на великій території Сх., Центр. і Пд. Європи від Придніпров'я до межиріччя Лаби і Заале і від Зх. Двіни і Польс. Помор'я до Балканського п-ова. На нові території С. приносили свою характерну матеріальну культуру (чотирикутні напівземлянкові житла стовпової або зрубної конструкції з печами-кам'янками, поховання з обрядом трупоспалення, своєрідні форми ліпного посуду). Осн. заняттям С. у 1-му тис. н. е. були землеробство і скотарство. Археол. знахідки свідчать про значний розвиток у С. залізообробної справи і ювелірного ремесла. З 4 ст. н. е. С. для обробки дерева і *мергелю* використовували примітивні токарні верстати. Панівною формою суспільної організації у С. була територіальна *община,* яка заступила родову ще в 1-й пол. 1-го тис. н. е. В 6—7 ст. у С. виникли укріплені поселення, які стали екон. і політ. центрами певних племінних об'єднань. У серед. 1-го тис. н. е. у С. існували племінні орг-ції на чолі з племінними вождями (*Бож,* Ардагаст, Мусокій та ін.), навколо яких групувалася племінна знать.

Писемні, археол. та етногр. джерела розкривають певні риси реліг. вірувань давніх С. Вони найбільше шанували бога блискавки і грому, в якому вгадується давньорус. *Перун.* С. поклонялися лісовикам, рікам, русалкам, озерам, горам, вогню, сонцю і зіркам. Обожнювання сил природи становило найважливішу рису давньослов'ян. реліг. вірувань. С. вірили в різних духів. Однією з найраніших форм релігії сх. С. був культ предків, культ роду. З землеробськими культами пов'язані *Дажбог* і *Сварог,* які уособлювали сонце і вогонь. Бог *Велес* був охоронцем худоби. У сх. С. були святилища, або капища, де вони відправляли реліг. обряди і де стояли зображення богів. Останні були виготовлені здебільшого з дерева, тому не збереглися. На Придністров'ї знайдено три кам'яні статуї давніх слов'ян. богів під час розкопок *Іванковецького поселення.* Великий інтерес становить т. з. *Збруцький ідол,* знайдений у р. Збручі. Його вважають зображенням слов'ян. бога *Святовита.* З прийняттям *християнства* багато поганських культів перейшли в християнські. Розселення С. у серед. 1-го тис. н. е. на великих просторах Сх., Центр. Європи і на Балканах приводило до спілкування з новими етнічними групами; їхня мовна, а також екон. і етнокультурна єдність були порушені. За цих умов ослаблювалися кровні зв'язки, на перший план висувалася проблема госп. освоєння нових земель. Це привело до формування нових племінних груп, що визначило поділ С. на східних, південних і західних, який зберігається і досі. Сильніші в екон. і політ. відношеннях племена очолювали міжплемінні об'єднання — союзи племен. Такими племінними союзами у сх. С. були літописні *дуліби, древляни, поляни, сіверяни, уличі, тиверці, волиняни, дреговичі, радимичі, кривичі, в'ятичі* та ін. У складі слов'ян. населення на Балканському п-ові відомі сагудати, *севери* та ін., далеко на Зх., в пониззі Лаби, жили полабські С., ободрити, *вагри.* З остаточним розкладом первіснообщинного ладу і формуванням класів створилися умови для виникнення у С. держави. Найранішим держ. утворенням у пд. С. було 1-е Болгарське царство (7 ст. н. е.), в яке, крім слов'ян. племен, ввійшло й було асимільоване ними тюркомовне плем'я болгар. У зх. С. існувала ранньофеод. д-ва *Само* (в неї входили морави, словаки, чехи, словенці і лужицькі серби), а пізніше *Великоморавська держава.* Між Одрою і Віслою в 10 ст. виникла Польща. Сх.-слов'ян. племена в 9—1-й пол. 10 ст. утворили ранньофеод. д-ву — *Київську Русь* з центром у Києві. Виникнення держ. утворень у С. сприяло формуванню слов'ян. народностей — болгар, чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів, у сх. С.— давньорус. народності. В 9—10 ст. у слов'ян. народностей утверджується християнство як осн. релігія, що мало значний вплив на формування їхніх культур.

У 10—13 ст. під натиском угорців у Подунав'ї, греків — на Балканському п-ові, німців — на Зх. територія С. значно зменшилася. В 2-й пол. 14—19 ст. велика частина пд. С. була поневолена турками. Протягом століть пд. С. вели невпинну боротьбу за відновлення незалежності і збереження своєї нац. культури. Починаючи з раннього середньовіччя зх. С. зазнавали агресії нім. феодалів, проти яких вони вели тривалу боротьбу. Держ. розвиток сх. С. в 13 ст. був затриманий навалою орд *Батия.* Боротьба проти *Золотої орди,* яка тривала до 15 ст., завершилася розпадом орди, а пізніше поразкою ін. тат. ханств. За тих часів відбувався процес формування сх.-слов'ян. народностей — росіян, українців, білорусів. Значна частина пд. і зх. С. потрапила в залежність від Австрійської імперії (з 1867 — Австро-Угорщина). Тяжке екон. і політ. становище слов'ян. народів у 19 — на поч. 20 ст. зумовило міграцію окремих груп С. в ін. країни: Канаду, США, Францію, Пд. Америку та ін. В кін. 18—19 ст. в боротьбі проти іноз. поневолення виникла ідея об'єднання всіх слов'ян. народів і створення єдиної слов'ян. д-ви. Проте ця ідея різними соціальними групами сприймалася по-різному (див. *Панславізм*). Поразка Туреччини у війні з Росією 1877—78 і нац. рухи пд. С. привели до відновлення їхньої державності, а в результаті поразки Австро-Угорщини в *першій світовій війні 1914—18* міжнар. договорами було стверджено нові кордони Болгарії. Утворилися нові слов'ян. д-ви — Чехословаччина і Югославія. Внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції створилися умови для відродження нац. незалежності Польщі.

Перемога Великого Жовтня привела до утворення нац. державності українців і білорусів. Проте до *другої світової війни 1939—45* зх. землі Білорусії та України були в складі бурж.-поміщицької Польщі та ін. д-в. Утворення Рад. Союзу створило соціально-економіч. умови для сформування росіян, українців і білорусів у соціалістичні нації. Єдність слов'ян. народів проявилася в роки 2-ї світової війни в спільній боротьбі проти фашизму. В 1939—45 було возз'єднано всі землі України (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*) і Білорусії, а також повернено зх. нац. території Польщі і Чехословаччині. В процесі соціально-екон. і політ. розвитку у Сх., Пд.-Сх. і Серед. Європі виникли слов'ян. соціалістичні д-ви, що зумовило формування слов'ян. соціалістичних націй: болгарської, польської, чеської, словацької, сербської, хорватської та ін. Історію, економіку, культуру С. вивчає *слов'янознавство.* Див. також статті про слов'янські країни і народи.

Літ.: Иордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960; Прокопий Кесарийский. Война с готами. Пер с греч. М., 1950; Феофилакт Симокатта. История. Пер. с греч. М., 1957; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Славяне накануне образования Киевской Руси. М., 1963; Славяне и Русь. М., 1968; Археологія Української РСР, т. 3. К., 1975; Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919; Мишулин А. В. Древние

Слов'яногірськ. Святогірський печерний монастир. Крейдяна церква. 17—18 ст.

славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник древней истории», 1941, № 1; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948; Нидерле Л. Славянские древности. Пер. с чешск. М., 1956; Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. К., 1961; Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.— Л., 1962; Горнунг Б. В. Из предистории образования общеславянского языкового единства. М., 1963; Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1963; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). Л., 1968; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972; Петров В. П. Етногенез слов'ян. К., 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975; Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). К., 1975; Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976; Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. ... М., 1976; Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. М., 1979; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. М., 1981; Баран В. Д. Черняхівська культура. К., 1981; Брук С. И. Население мира. М., 1981; Lehr-Spławiński T. O pochodzeniu i praojczyźnie słowian. Poznań, 1946; Lowmiański H. Początki Polski, t. 1—3. Warszawa, 1963—67.

В. Д. Баран.

СЛОВ'ЯНОГІ́РСЬК (до 1964 — смт Баннівське) — місто Донец. обл. УРСР, підпорядковане Слов'янській міськраді. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 6 км від залізничної станції Слов'яногірськ. У місцевості, що раніше мала назву Святі гори, в кінці 18 ст. виникло поселення. Радянську владу встановлено в грудні 1917. З 1964 С.— місто з сучас. назвою. У С.— хлібний з-д, комбінат побутового обслуговування. 2 заг.-осв. та музична школи, лікарня, поліклініка, 4 палаци культури та клуби, 8 б-к. С.— курорт (3 санаторії, пансіонати, бази відпочинку). Серед архіт. пам'яток — Святогірський печерний монастир 17—18 ст., наземні споруди збереглися в реставрації 19 ст. В 1980 в С. створено істор.-архіт. заповідник, до якого входять споруди і територія санаторію ім. Артема, Гора Артема з архіт. пам'ятками (Миколаївська церква, рештки фортеці і дзвіниці), пам'ятник Артему (Ф. А. Сергєєву, 1927, скульптор І. Кавалерідзе, арх. Г. Вербенко). У С. бували А. П. Чехов, І. Ю. Рєпін, І. О. Бунін, укр. поет, фольклорист І. І. *Манжура*, В. М. *Сосюра*, А. С. *Макаренко*.

Літ.: Бойко И. А. Славяногорск. Донецк, 1981.

СЛОВ'Я́НО-ГРЕ́КО-ЛАТИ́НСЬКА АКАДЕ́МІЯ — перший загальноосв. вищий навч. заклад у Москві. Створена 1687 під назвою Елліно-грецької академії за ініціативою Симеона *Полоцького*. Склад учнів був різноманітним і в соціальному відношенні і за нац. ознакою. Завданням академії була підготовка освічених людей, необхідних державі і церкві. В 17 ст. в академії викладали слов'ян., грецьку й лат. мови, «*сім вільних мистецтв*», богослов'я і арифметику. Методи навчання в академії були схоластичними, строки навчання не встановлювались. Перші керівники академії — грец. черці брати Іоаникій і Софроній Лихуди (до 1694). В 1701 академію перейменовано на Слов'яно-латинську, 1775 — на Слов'яно-греко-латинську академію. З організацією Академічного (Петербург) та Моск. ун-тів роль академії як загальноосв. закладу зменшилась. Вона перетворюється на богословську вищу школу, а 1814 її реорганізовано у Моск. духовну академію і переведено з Москви в Троїце-Сергієву лавру (тепер у м. Загорську). Серед вихованців С.-г.-л. а. — Ф. П. Полікарпов-Орлов, К. *Істомін*, А. Д. *Кантемір*, В. К. *Тредіаковський*, В. І. *Баженов*, Л. П. *Магницький* та ін. В 1731—35 в академії навчався М. В. Ломоносов. У складі викладачів С.-г.-л. а. було багато вихованців *Київської академії*, зокрема Стефан *Яворський* і Ф. *Трофимович*.

СЛОВ'ЯНОЗНА́ВСТВО, славістика — комплекс наукових дисциплін і напрямів суспільних наук, що вивчають етногенез та інші процеси суспільного життя *слов'ян*, їхні історичні й культурні зв'язки між собою та з іншими народами, переважно в історичному, філологічному, історико-культурному, фольклористичному та етнографічному аспектах. У поняття «слов'янознавство» в кожній із слов'ян. країн не входить проблематика дисциплін, що стосується даної країни. С. виникло на грунті об'єктивного розуміння етнічної спорідненості і близькості слов'ян. народів і пройшло в своєму істор. розвитку значну еволюцію. Ідею слов'ян. спільності племен і народів висловлювали *Кирило і Мефодій*, літописець *Нестор* та ін. середньовічні автори, зокрема діячі Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*) З. *Копистенський*, П. *Беринда*, І. *Гізель* та ін., а також хорв. учений Ю. *Крижанич* і рос. учений М. В. *Ломоносов*, який одним з перших виступив з критикою *норманської теорії* і зробив спробу науково обгрунтувати ідеї слов'ян. єдності. Але як наук. дисципліна С. в основному сформувалося у 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Тоді ж виник і сам термін «слов'янознавство», або славістика. Осн. роль у наук. формуванні С. в той період відіграли заг. зростання нац. самосвідомості слов'ян. народів і піднесення нац.-визвольного руху і культур. розвиток пд. і зх. слов'ян, що супроводилися зростанням інтересу і симпатій до них з боку прогресивної громадськості ін. країн, а також успіхи в розвитку гуманітарних і насамперед філологічних наук. С. на початковому етапі формувалося переважно як філологічна дисципліна, що вивчала гол. чин. мови і л-ри слов'ян. народів та їхні старожитності. Одним із засновників наук. С. вважається чес. філолог і історик Й. Добровський (1753—1829). Праці словаків П. *Шафарика* і Я. *Коллара* сприяли розвиткові інтересу до С. і в ряді ін. країн. У Польщі зародження С. пов'язане з діяльністю Я. *Потоцького*. С. Лінде (1771—1847), Й. *Лелевеля*, А. *Міцкевича*, у Болгарії — з появою «Історії славеноболгарської» (1762) Паїсія Хілендарського, у Сербії — з працями Й. *Раїча* і В. *Караджича*, в Словенії — В. *Копітара*. В Росії одними з перших учених-славістів були О. Х. *Востоков* і М. Т. *Каченовський*, праці яких заклали основи порівняльного вивчення слов'ян. мов і культур. Продовжувачами їхньої справи були І. М. Лобойко (1786—1861), який одним з перших 1824 почав викладати порівняльну граматику рос., польс. і старослов'ян. мов у Віленському ун-ті, уродженець Закарпаття Ю. І. *Венелін* та ін. Ідею єднання слов'ян. народів активно пропагували *декабристи*, насамперед *Товариство об'єднаних слов'ян*, а також *Кирило-Мефодіївське товариство*. Свідченням зростаючого інтересу до славістичної проблематики було відкриття в 1-й пол. 19 ст. кафедр та введення спец. курсів з С. в ряді ун-тів слов'ян. і неслов'ян. країн, зокрема в Росії — при Моск., Петерб., Казанському, Харків. ун-тах. Відкрилися кафедри С. у Парижі в *Колеж де Франс* (на чолі з А. Міцкевичем), у Віденському, Будапештському, Берлінському, Лейпцігському та ін. ун-тах. З'явилися спец. слов'янознавчі періодичні видання, виникли славістичні наук. т-ва. Активний розвиток С. в цей період відбувався і на Україні. Він був пов'язаний насамперед з наук. діяльністю таких учених-славістів, як О. М. *Бодянський*, В. І. *Григорович*, І. І. *Срезневський*, О. О. *Потебня*, М. О. *Максимович*, І. Я. *Франко*, М. Ф. *Сумцов*, М. П. *Дашкевич*, пізніше М. К. *Грунський*, І. С. *Свєнціцький* та ін.

Диференціація наук поширилася і на С. Поступово викристалізовувалися окремі наук. напрями С.— слов'ян. мовознавство, літературознавство, фольклористика, розвивалися як самостійні наук. напрями істор., етногр. та ін. дослідження. В мовознавстві працювали рос. лінгвісти Ф. І. *Буслаєв*, П. Ф. *Фортунатов*, О. І. *Соболевський*, О. О. *Шахматов*, а також хорв. лінгвіст В. *Ягич*, польський — І. А. *Бодуен де Куртене* (обидва тривалий час працювали в Росії), чеський — Я. *Гебауер*, австр. і словенський — Ф. *Міклошич* та ін. З'явилася група вчених, які виступили переважно як фахівці з слов'ян. літературознавства: О. М. *Веселовський*, А. О. *Степович*, М. В. *Гербель*, В. М. *Перетц* — у Росії, І. Д. *Шишманов* — у Болгарії, О. *Брюкнер* — у Польщі, Я. Влчек (1860—1930), Я. Якубець (1861—1936), Ф. Шальда (1867—1937) — в Чехії і Словаччині, Й. Скерлич (1877—1914) — у Сербії, М. Шрепел (1862—1905) — в Хорватії та ін. Створюють узагальнюючі праці з слов'янських літератур О. М. *Пипін* і В. Д. Стасович — у Росії, Ї. *Полівка* — в Чехії. Вчені розгорнули істор. і етнограф. дослідження окремих слов'ян. народів і міжслов'ян. істор. і культур. зв'язків, зокрема в Росії М. С. *Дринов*, Ф. І. *Успен-*

ський та ін., за рубежем — Л. *Нідерле*, А. *Мейє*, А. *Вайян*, А. *Мазон* та ін. Узагальнюючі праці з історії міжслов'ян. зв'язків та з історії зх. слов'ян створили Й. Й. Первольф (1841—91), М. К. *Любавський* та ін.

Відбулася певна диференціація і в ідейно-класовій спрямованості слов'янознавчих досліджень. З критикою *панславізму*, слов'янофільства (див. *Слов'янофіли*) та інших націоналістичних теорій виступили революційні демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М.О.Добролюбов, Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко та ін., у Болгарії — Д. Благоєв, у Сербії — С. *Маркович*, у Польщі — Ю. *Мархлевський* та ін.

Вирішальне значення в становленні С. як науки мали твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, в яких дано наук. методологію дослідження і наук. обгрунтування осн. істор. процесів нац.-визвольної боротьби слов'ян. народів за свободу і незалежність та міжнар. зв'язків і відносин між слов'ян. країнами і народами.

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок новому етапові в С. В СРСР воно почало розвиватися на основ марксистсько-ленінської методології. Ряд цінних праць з слов'янського мовознавства створили П. М. Селищев (1886—1942), Л. А. *Булаховський*, М. К. Грунський, І. С. Свєнціцький, Л. В. *Щерба* та ін. Важливого значення набула публікація документів з історії слов'ян. країн та їхніх взаємовідносин. Розгорталися дослідження з окремих проблем історії слов'ян. країн, зокрема з історії революц. і робітн. руху в слов'ян. країнах (М. С. *Державін*, В. І. *Пічета*, Ю. В. *Готьє* та ін.). Плідно працювали в СРСР зарубіжні славісти: чес. історик З. *Неєдлий*, болг. вчені Г. *Бакалов*, Х. *Кабакчієв*, Т. *Павлов* та ін. Ін-т слов'янознавства АН СРСР, що діяв 1930—34 у Ленінграді, зробив перші спроби в комплексному дослідженні слов'ян. проблематики. В роки Великої Вітчизн. війни ідеї слов'ян. солідарності відіграли важливу роль у розгромі фашизму. В серпні 1941 на Всеслов'ян. антифашист. мітингу в Москві було обрано Всеслов'ян. к-т (1947 реорганізовано на Слов'янський комітет СРСР). Перемога над нім.-фашист. загарбниками і перехід слов'ян. країн на шлях соціалістичного будівництва посилили інтерес до історії всього слов'янства і С. Важливе значення мало створення 1946—47 Ін-ту слов'янознавства (з 1968 — Ін-т слов'янознавства і балканістики АН СРСР). Було створено також відділи, кафедри та групи по дослідженню слов'ян. проблематики в ін-тах історії, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, а також у Моск., Ленінградському, Київському, Львівському, Воронезькому, Харківському, Саратовському та ін. університетах. Вийшли перші узагальнюючі марксистські праці з історії слов'янських країн: «Історія Болгарії» (т. 1—2, 1954—55), «Історія Польщі» (т. 1—3, 1954—58, додатковий том 1966), «Історія Чехословаччини» (т. 1—3, 1956—60), «Історія Югославії» (т. 1—2, 1963). Видано грунтовні праці з давньої історії слов'янських країн Б. Д. Грекова, М. С. Державіна, М. М. *Тихомирова*, С. В. *Юшкова*, П. М. *Третьякова*, Б. О. *Рибакова* та ін. Значних успіхів досягнуто у підготовці нових кадрів славістів, особливо істориків. У 60-х рр. було створено узагальнюючі праці з історії болг., чес., словацької, польс. літератур 19—20 ст. З 60-х рр. розвивалися порівняльно-історичні та комплексні дослідження (праці Ю. В. *Бромлея*, В. Д. Королюка, О. С. Мильникова, Д. Л. *Похилевича*, Ф. П. *Шевченка*, В. А. Дьякова, І. С. Міллера, В. А. Жебокрицького, А. К. Мартиненка, П. С. Соханя, С. І. Сидельникова, І. І. Костюшко, Л. Б. Валєва, І. М. *Мельникової*, В. І. *Клокова* та ін.). Вийшли грунтовні дослідження з слов'ян. літературознавства М. П. *Алексєєва*, О. І. *Білецького*, Д. Ф. Маркова, В. І. Злиднєва, Д. С. *Лихачова*, М. Т. *Рильського*, С. В. Нікольського, Г. Д. *Вервеса*, Є. П. *Кирилюка*, І. О. *Дзеверіна* та ін. Розгорнулися дослідження істор. і порівняльно-істор. вивчення слов'ян. мов (В. В. *Виноградов*, С. П. *Обнорський*, Б. О. *Ларін*, В. І. *Борковський*, І. К. *Білодід*, С. Б. Бернштейн, О. С. *Мельничук*, В. М. *Русанівський*, О. М. *Трубачов*, М. І. Толстой, Ф. П. *Філін* та ін.). З'явилися узагальнюючі праці і з проблем слов'ян. мистецтва (І. Ф. Белза, В. М. *Лазарєв*, П. Г. Богатирьов та ін.). У славістичну проблематику активно включилися економісти, філософи, правознавці та ін. фахівці сусп. наук. С. почало розвиватися як комплекс наук. напрямів усіх сусп. наук.

У соціалістичних країнах гол. увага була зосереджена на розробці важливих проблем міжслов'ян. зв'язків і зв'язків з ін. країнами. Грунтовні праці створили В. *Георгієв*, Є. Георгієв, П. Дінеков, Н. Тодоров, В. Хаджиниколов, М. Бичваров, К. Куєв, Б. Ангелов, С. Русакієв (НРБ), Б. Крефт, І. Франгеш, А. Флакер, О. *Белич* (СФРЮ), Б. *Гавранек*, К. Горалек, Й. Грозієнчик, С. Вольман (ЧССР), В. *Дорошевський*, Т. *Лер-Сплавінський*, В. Хенсель (ПНР). Значним досягненням польс. славістів стало видання багатотомного «Словника слов'янських старожитностей». В інших неслов'ян соціалістичних країнах активно вивчаються проблеми нім.-слов'ян., угор.-слов'ян., рум.-слов'ян. та ін. зв'язків.

У післявоєнний період посилився інтерес до слов'ян. проблематики і в капіталістичних країнах. Найбільша кількість славістичних центрів зосереджена в США, Великобританії, ФРН, Австрії, Франції, Канаді, Італії, Швейцарії. Певний внесок у розробку різних проблем С. зробили: Р. Оті (Великобританія), Й. Хамм (Австрія), А. Тахіаос (Греція), Р. Якобсон (США), С. Граціотті (Італія), П. Гарл, Ж. Кастелян (Франція), М. Браун, Р. Олеш (ФРН), Г. Якобсон (Швеція), Х. Станк (Норвегія) та ін. Але більшість дослідників цих центрів дотримується антинаук. концепцій, фальсифікує істор. минуле і сучасне життя народів слов'ян. соціалістичних країн. Славісти СРСР та ін. соціалістичних країн своїми дослідженнями спростовують ці фальсифікації і поширюють правду про успіхи слов'ян. народів у соціалістичному будівництві і встановленні нових, соціалістичних взаємовідносин між слов'ян. країнами і народами. Важливе значення у розвитку С. мають міжнар. з'їзди славістів. Відбулося 8 з'їздів. Див. також *Міжнародний комітет славістів*, *Славістів радянський комітет*, *Славістів український комітет*.

Літ.: Ягич И. В. История славянской филологии. СПБ, 1910; Кравчук Р. В. З історії слов'янського мовознавства. К., 1961; Актуальные проблемы славяноведения. М., 1961; Методологические проблемы истории славистики. М., 1978; Славяноведение в дореволюционной России. Биобиблиографический словарь. М., 1979; Славяноведение и балканистика за рубежом. М., 1980; Историки-слависты СССР. Библиографический словарь-справочник. М., 1981.

П. С. Сохань.

СЛОВ'ЯНО-СЕ́РБІЯ — адм.-тер. область на Україні в 50—60-х рр. 18 ст. Створена 1753 царським урядом для захисту пд. кордонів Рос. д-ви від тур.-тат. агресії. До складу С.-С. входили частини територій тепер. Ворошиловгр., Донецької, Полтав. областей. На Сх. С.-С. межувала з Землею Війська Донського, на Зх.— з *Запорізькою Січчю*, на Пн.— з Полтав. та Ізюмським полками, на Пд.— з Крим. ханством. В С.-С. були поселені сербські військ. загони. Але осн. масу військ. поселенців становили укр. і рос. селяни й козаки. З військ. поселенців С.-С. було сформовано два гусарські та два пікінерські полки, які відбували гарнізонну службу на *Українській лінії*. Адм.-тер. центром С.-С. було м. Бахмут (тепер м. Артемівськ). Командири поселенського війська заснували поміщицькі слободи, жорстоко експлуатували військ. поселенців, прагнучи закріпачити їх. Вони намагалися розширити територію С.-С. за рахунок загарбання зем. володінь Запорізької Січі. В 1764 С.-С. було включено до складу *Новоросійської губернії*.

СЛОВ'ЯНОСЕ́РБСЬК — селище міського типу Ворошиловгр. обл. УРСР, райцентр. Розташований на р. Сіверському Дінці, за 15 км від залізнич. ст. Зимогір'я. 7,8 тис. ж. (1982). Засн. 1753 як с. Підгірне. В 1784 стало містом, перейменовано на Донецьк. З 1817 має сучас. назву. Рад. владу встановлено в грудні 1917. З 1960 С.— с-ще міськ. типу. В С.— мол., консервний, хлібний та комбікормовий з-ди, радгосп, овочева ф-ка, комбінат побутового обслуговування. С.-г. технікум, 2 середні та музична школи, мед. містечко, Будинок культури, 4 бібліотеки.

СЛОВ'ЯНОСЕ́РБСЬКИЙ РАЙО́Н — у пд. частині Ворошиловгр. обл. УРСР. Утворений 1966. Площа 1,1 тис. км². Нас. 69,0 тис. чол. (1982). У районі — 53 населені пункти, підпорядковані міській, 5 селищним і 5 сільс. Радам нар.

депутатів. Центр — смт *Слов'яносербськ*. Поверхня району характеризується долинно-балковим рельєфом. Корисні копалини: кам. вугілля, природний газ, мергель, глини, пісковики, піски. Річки — *Сіверський Донець* з прит. *Лугань*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. Провідні галузі пром-сті — вугільна та буд. матеріалів (шахта «Черкаська», вуглезбагачувальна ф-ка та цегельний з-д у м. Зимогір'я, шахта «Слов'я-

носербська» та збагачувальна ф-ка у смт Лозівському). Підприємства харч. пром-сті. Комбінат побутового обслуговування (Слов'яносербськ). С. г. спеціалізується на вирощуванні овочів та виробн. молока, м'яса. Площа с.-г. угідь 1981 становила 67,6 тис. га, у т. ч. орні землі — 55,5 тис. га, сіножаті і пасовища — 10,7 тис. га. Зрошується 18,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, овочеві (помідори, огірки, капуста), кормові, соняшник. У С. р.— 10 радгоспів, обласна дослідна станція, 2 овочеві фабрики, племінний з-д, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізничні станції: Родакове, Сентянівка, Зимогір'я, Слов'яносербськ. Автомоб. шляхів — 344 км, у т. ч. з твердим покриттям — 285 км. У районі — с.-г. технікум (Слов'яносербськ), тех. уч-ще (Зимогір'я), 23 заг.-осв. та музична школи; 37 лік. закладів, у т. ч. 4 лікарні; санаторій. 10 будинків культури, 22 клуби, 49 кіноустановок, 37 б-к. У смт Родаковому С. р. народився парт. і держ. діяч УРСР О. П. *Ляшко*, у с. Жовтому — укр. рад. фізик В. І. *Данилов*. Поблизу Слов'яносербська встановлено монумент на честь героїчного подвигу політ. працівників Рад. Армії, які загинули в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. У С. р. видається газ. «Путь Октября» (з 1939).

Ж. К. Михайличенко.

СЛОВ'ЯНОФІЛИ, слов'янолюби — представники одного з напрямів рос. суспільно-політичної думки 40—50-х рр. 19 ст.— слов'янофільства, які історичний розвиток Росії, слов'янських народів протиставляли історії народів Заходу. Назву дістали в ході полеміки проти *західників* у питанні про шляхи істор. розвитку Росії. До С. належали О. С. Хом'яков, брати І. В. та П. В. Кирєєвські, І. С. і К. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарін, О. І. Кошелєв, І. Д. Бєляєв та ін. Погляди С. у питанні про шляхи розвитку Росії і слов'ян. народів були складні і суперечливі. С. вважали, що шлях розвитку Росії особливий, самобутній, такий, що виключає можливість революц. боротьби. Цю самобутність С. вбачали в наявності рос. поземельної общини, в православ'ї, яке вони вважали єдиним справжнім християнством. С. виступали за скасування кріпацтва шляхом реформи «зверху», за розвиток пром-сті й торгівлі, застосування машин тощо. За політ. поглядами С. були монархісти, однак виступали за скликання Земського собору, відстоювали гласність суду, скасування тілесних покарань і смертної кари. Філос. погляди С.— ідеалістичні. Ідеологія С. за своєю класовою суттю була бурж.-поміщицькою, а за політ. спрямованістю — ліберально-консервативною. В своїх істор. працях С. ідеалізували допетровську Русь, засуджували реформи *Петра I*, вважаючи, що вони порушили самобутній істор. розвиток Росії, призвели до засвоєння нею деяких форм зх.-європ. політ. життя. Незважаючи на наук. хибність істор. концепції С., їм належить значна роль у розробці питань з історії селянства, слов'ян, *слов'янознавства*. Вони критикували перебільшення ролі д-ви в істор. розвитку Росії, що його допускали історики т. з. *юридичної школи*. С. належала значна роль у вивченні етнографії, фольклору рос., укр. і білорус. народів. М. О. *Максимович*, який з ряду питань поділяв погляди С., видав ряд праць і збірок про нар. творчість. Близько до С. стояв відомий славіст і дослідник минулого України О. М. *Бодянський*. Революц. демократи В. Г. Бєлінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко вели боротьбу проти С. і західників-лібералів, які відображали інтереси пануючих класів. У післяреформений період, в умовах капіталістичного розвитку Росії, слов'янофільство як окремий напрям сусп. думки перестало існувати.

Літ.: Янковский Ю. З. Из истории русской общественно-литературной мысли 40—50-х годов XIX столетия. К., 1972.

Ф. П. Шевченко.

Слов'янськ. Пам'ятник юному розвідникові А. Комару. Скульптор А. Машаров. 1969.

СЛОВ'ЯНСЬК — місто обласного підпорядкування Донецької обл. УРСР, райцентр, на р. Казенному Торці (прит. Сіверського Дінця). Залізничний вузол. 142 тис. ж. (1982). В 1676 на місці сучас. С. виникло укріплення, потім м. Тор (Соляний). На поч. 1784 Тор перейменовано на Словенськ, з 1794 — місто з сучас. назвою. Рад. владу встановлено в грудні 1917. Під час Великої Вітчизн. війни в період нім.-фашист. окупації (25.X 1941—6.IX 1943) в С. діяли підпільні міськком партії і міськком комсомолу, в районі — партизан. загін. С.— значний центр по виробн. соди (виробниче об'єднання «Хімпром»). Заводи: *Слов'янський завод важкого машинобудування*, арматурно-ізоляторний, будівельних машин, високовольтних ізоляторів, поліхлорвінілових плівок, «Слов'янськферммаш»; комбінати: солеварний, керамічний, олійно-жировий; олівцева, меблева та швейна ф-ки, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Поблизу С. — *Слов'янська ДРЕС* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Пед. ін-т, загальнотех. ф-т Укр. заочного політех. ін-ту; технікуми: залізнич. транспорту, енергобуд., хім.-мех. та с.-г.; авіац.-тех. цивільної авіації і сільс. профес.-тех. уч-ща. Краєзнавчий музей. С.— грязьовий курорт степової зони. Для лікування використовують *рапу* та мулову грязь озер Репне, Вейсове і Слепне. На оз. Репне — дрібнопіщаний пляж. В С.— санаторії, будинки відпочинку, бальнеотерапевтична лікарня.

П о к а з а н н я: захворювання суглобів, периферичної і центральної нервових систем; гінекологічні хвороби, гастрити. Курорт функціонує цілий рік. У С. знаходяться кургани епохи бронзи; катакомбний могильник *салтівської культури*. В місті — пам'ятники В. І. Леніну (1976, скульптор В. Костін), Артему (Ф. А. Сергєєву; 1927, скульптор І. Кавалерідзе), юному розвідникові А. Комару (1969, скульптор А. Машаров). У С. народилися український поет М. М. *Петренко*, російський рад. живописець П. П. *Кончаловський*, укр. рад. критик і історик літератури В. Д. *Коряк*, нар. артист СРСР Д. О. *Мілютенко*, двічі Герой Рад. Союзу льотчик М. І. *Семейко* (тут встановлено його бюст, 1963). В 1889 в С. гастролював М. Л. *Кропивницький*. У 1891 тут побував О. М. Горький.

Літ.: Мотиенко Я. В. Славянск. Донецк, 1978.

СЛОВ'ЯНСЬКА ДРЕС імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — теплова електростанція. Розташована поблизу м. Слов'янська Донец. обл. Буд-во почато 1951. Першу турбіну потужністю 100 тис. кВт введено в дію 1954. У 1957 з введенням в дію п'ятої турбіни на станції досягнуто проектної потужності першої черги 500 тис. кВт. У 1967 почато монтаж першого в Європі й СРСР гол. енергоблока потужністю 800 тис. кВт з закритичними параметрами пари, який введено в дію 1967. В 1971 став до ладу другий енергоблок потужністю 800 тис. кВт. Потужність ДРЕС (1982) становила 2100 тис. кВт. До складу станції входять 7 осн. та 6 допоміжних цехів. Осн. паливом станції є донецький антрацит.

СЛОВ'ЯНСЬКЕ РОДОВИЩЕ КАМ'ЯНОЇ СОЛІ — у Слов'янському р-ні Донец. обл. УРСР. Пл. 30 км². Пром. запаси солі 2,5 млрд. т (1981). Пов'язане з пермськими відкладами. Сіль залягає у вигляді пластів потужністю 32—45 м, глиб. залягання 380—630 м. Сіль високої якості (вміст NaCl 67—97%). Родовище відоме з 2-ї пол. 17 ст., пром. розробку розпочато 1898. Видобувають сіль способом підземного вилуговування. Розробляє родовище слов'янське виробниче об'єднання «Хімпром». Розсіл використовують у виробн. кухонної солі, каустичної, кальцинованої й питної соди.

В. І. Груба.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ЗАВОД ВАЖКОГО МАШИНОБУДУВАННЯ імені 60-річчя Великої Жовтневої

соціалістичної революції, «Словважмаш». Розташований у м. Слов'янську Донец. обл. В 1912 Пд.-Російське акціонерне т-во на місці тепер. з-ду «Словважмаш» почало буд-во содового з-ду. В 1914 буд-во було законсервовано. В 1917 тут провадили поточний ремонт бронепоїздів, 1923 створено мех. майстерні по складанню і ремонту с.-г. машин. У 1927 майстерні перетворено на з-д по ремонту механізмів і апаратів хім. та вуг. пром-сті. З 1931 з-д спеціалізувався на випуску запасних частин і вузлів устаткування для коксохімічного виробн. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 з-д в осн. було евакуйовано на схід країни. В 1947 на ньому було досягнуто довоєнного рівня виробн. В 1958 освоєно випуск устаткування коксових батарей великої потужності. В березні 1959 до складу з-ду як механоскладальний цех № 3 увійшов з-д «Червоний металіст». З 1967 з-д став підприємством важкого машинобудування. Осн. продукція (1982) — коксохімічне та прокатно-опоряджувальне устаткування. Підприємство нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1981).

Л. М. Халимонов.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ІНСТИТУ́Т — вищий навч. заклад М-ва освіти УРСР в м. Слов'янську Донецької обл. Засн. 1954 на базі учительського ін-ту (існував з 1939). У 1981/82 навч. р. у складі ін-ту — 5 ф-тів: фіз.-матем., підготовки вчителів заг.-тех. дисциплін і праці, підготовки вчителів поч. класів, дефектологічний, педагогічний (спеціальність — дошкільна педагогіка і психологія), на яких навчалося 4105 студентів, з них 1785 на денному відділенні. Є заочне і підготовче відділення. Ін-т має обладнані кабінети, лабораторії, навч. майстерні, б-ку (фонд 306,5 тис. одиниць зберігання). За час існування ін-т підготував понад 14 тис. спеціалістів.

О. П. Хворостянов.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ РАЙО́Н — на Пн. Зх. Донец. обл. УРСР. Утворений 1936. Площа 1,3 тис. км². Нас. 45,7 тис. чол. (1982). У районі — 47 населених пунктів, підпорядкованих 4 селищним і 10 сільс. Радам нар. депутатів. Центр — м. *Слов'янськ*. С. р. розташований у межах *Донецького кряжу*. Корисні копалини: вапняки, керамічна та цегельно-черепична глини, формувальні піски, крейда, кам. сіль. Річки — *Сіверський Донець* (на пн.-сх. межі району), його прит. *Казенний Торець* з Сухим Торцем та Маячкою. Тер. району проходить траса *Сіверський Донець — Донбас каналу*. Грунти чорноземні. Лежить у степовій зоні. В межах району — держ. заказник «Гори Артема». Осн. пром. і культур. центр району — місто обл. підпорядкування Слов'янськ. У р-ні найбільше пром. підприємство — Донрибокомбінат (с-ще Мирне). Районний комбінат побутового обслуговування (Слов'янськ) та 8 будинків побуту. Спеціалізація с. г.— землеробство овочево-зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів. Площа с.-г. угідь 1981 становила 84,3 тис. га, у т. ч. орні землі — 66,1 тис. га, сіножаті й пасовища — 17,1 тис. га. Осн. культури: озима пшениця, кукурудза, соняшник, овочеві, картопля. У С. р.— 13 колгоспів, 3 радгоспи, птахофабрика, райсільгосптехніка, райсільгоспхімія. Залізнич. вузол Слов'янськ, залізничні станції — Машчормет, Шидлівська. Автомоб. шляхів — 725 км, у т. ч. з твердим покриттям — 500 км. У районі — сільс. профес.-тех. учще, 27 заг.-осв. та музична школи; 34 лік. заклади, у т. ч. 4 лікарні, 28 будинків культури і клубів, 34 кіноустановки, 27 б-к. У с. Хрестищі С. р. народився укр. рад. вчений у галузі електроавтоматизації с. г. І. І. *Мартиненко*. В С. р. видається газ. «Комуніст» (з 1917).

В. Т. Овчаров.

СЛОВ'ЯНСЬКІ МО́ВИ — мови *слов'ян*. Становлять групу близькоспоріднених мов індоєвроп. сім'ї. Найближчі до *балтійських мов*. Сучас. С. м. поділяють на підгрупи: східну, західну й південну. До східнослов'ян. мов належать *російська мова, українська мова* та *білоруська мова*; до західнослов'ян. — *польська мова, чеська мова, словацька мова* й *лужицькі мови*; до південнослов'ян. — *болгарська мова, сербохорватська мова, македонська мова* й *словенська мова*. Відомі також мертві С. м.— полабська мова й *старослов'янська мова*.

Майже кожен із слов'ян. народів створив свою *літературну мову*, але в СФРЮ серби, хорвати, чорногорці та боснійці-мусульмани користуються спільною літ. мовою — сербохорватською, а в НДР лужичани мають дві літ. мови — верхньолужицьку й нижньолужицьку. Алфавіти східнослов'ян. і частини південнослов'ян. мов базуються на слов'яно-кириличній графічній основі (див. *Кирилиця*), а західнослов'ян. і частини південнослов'ян. — на лат. основі. Усі С. м. походять від єдиної праслов'ян. мови (існувала приблизно до 6 ст.), а тому між ними спостерігається велика близькість у словниковому складі та в граматичній будові. Напр. рос. лето, новый, мой, я ем, она носила; укр. літо, новий, мій, я їм, вона носила; білорус. лета, новы, мой, я ем, яна насіла; польс. lato, nowy, mój, ja jem, ona nosiła; чес. léto, nový, můj, já jím, ona nosila; словац. leto, nový, môj, ja jem, ona nosila; верхньолужицьке lěćo, nowy, mój, ja jěm, wona je nosyła; нижньолужицьке — lěśe, nowy, moj, ja jěm, wona je nosyła; болг. лято, нови, мой, аз ям, тя е носила; сербохорв. лето (ljeto), нови (novi), мој (moj), ја једем (ja jedem), она је носила (ona je nosila), македонське лето, нов, мој, јас јам, таа (она) носила; словен. poletje, novi, moj, jaz jem, ona je nosila. До характерних відмінностей між підгрупами або окремими мовами належать, напр., неоднакові еволюційні зміни (всі праслов'янські форми реконструйовані гіпотетично) праслов'ян. сполучень or, ol, er, el між приголосними (праслов'ян. korva — укр. корова, польс. krowa, болг. крава; праслов'ян. solma — укр. солома, польс. słoma, болг. слама; праслов'ян. bergъ — укр. берег, польс. brzeg, болг. бряг; праслов'ян. melko — укр. молоко, польс. mleko, болг. мляко); неоднакова доля праслов'ян. редукованих голосних ъ та ь [праслов'ян. sъnъ — укр. сон, польс. sen, сербохорв. сан (san), македонське сон]; різні зміни носових голосних [праслов'ян. rǫka — укр. рука, польс. ręka, сербохорв. рука (ruka), словен. roka]; незбіг рефлексів голосного ě [праслов'ян. tělo — укр. тіло, білорус. цела, чес. tělo, польс. ciało, сербохорв. тело (tijelo), болг. тяло] тощо. Є й інші відмінності у фонетиці, напр., у *наголосі*. Розходження між С. м. у граматиці стосуються, напр., збереження чи втрати форм минулого часу — аориста та імперфекта, наявності чи відсутності форм *двоїни*, різниці в збереженні й функціонуванні коротких форм прикметників, втраті болг. та македонською мовами відмінювання *імен* тощо. Поряд із збереженим праслов'ян. лексичним фондом у С. м. з'явилися й новотвори. Внаслідок наук.-тех. революції й процесів сусп.-політ. та екон. інтеграції між слов'ян. народами останнім часом спостерігається певне зближення всіх С. м. у словниковому складі, зокрема в *термінології*. Про наук. вивчення С. м. див. *Слов'янознавство*.

Літ.: Грунський М. К. Вступ до слов'янського мовознавства. К.—Львів, 1946; Трофимович К. К. Практикум з порівняльної граматики слов'янських мов. Львів, 1960; Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков [т. 1—2], М., 1961—74; Коломієць В. Т. Спорідненість слов'янських мов. К., 1962; Кондрашов Н. А. Славянские языки. М., 1962; Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К., 1966; Славянские языки. М., 1977; Супрун А. Е., Калюта А. М. Введение в славянскую филологию. Минск, 1981.

К. К. Трофимович.

СЛОНІ́МСЬКИЙ Михайло Леонідович [20.VII (1.VIII) 1897, Петербург — 8.X 1972, Ленінград] — рос. рад. письменник. Друкуватися почав 1917. У 1923 — редактор журн. «Забой» у Донбасі. Перша зб. оповідань — «Шостий стрілецький» (1922). Романи «Лаврови» (1926), «Хома Клешньов» (1930),

Слонові.
Слон індійський.

трилогія «Інженери» (1950), «Друзі» (1954), «Ровесники віку» (1959) — про становлення тех. інтелігенції у перші роки Рад. влади. Твори періоду Великої Вітчизн. війни характеризуються патріотич. тематикою (збірки «Рідна хата», 1942; «Голова міськвиконкому», 1943). Автор «Повісті про Левіне» (1935), повістей «Стріла» (1945), «Завтра» (1967) та ін. На укр. матеріалі написані оповідання «Машина Емері» (1924), «Ляпас» (1929). Нагороджений 2 орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Собрание сочинений, т. 1—4. Л., 1969—70; Избранное, т. 1—2. Л., 1980; Укр. перекл.— Повість про Левіне. К.—Х., 1935; Здобуття Зимнього. К.—Х., 1935. *В. П. Замковий.*

СЛОНО́ВА КІ́СТКА — зубна речовина (*дентин*) *бивнів* слонів і *мамонта*. С. к. міцна, однорідна, має білий з жовтуватим відтінком колір. Добре піддається обробці різанням, шліфуванням, поліруванням, після пластифікації (розрізання на пластини) — і гнуттям. Слонова кістка експортується з Африки (бивні завдовжки до 3 м, масою до 100 кг) і з Індії (бивні завдовжки до 2,5 м, масою до 75 кг). З С. к. виготовляють предмети побуту і культу, прикраси; використовують також в техніці.

СЛОНО́ВІ (Elephantidae) — родина ссавців ряду *хоботних*. Відомо 2 сучас. види, поширені в Пд. Азії і Африці: слон африканський (Elephas africanus) та слон індійський (E. maximus). Деякі дослідники виділяють африканського слона в рід Loxodonta. Довж. від кінчика хобота до кінця хвоста бл. 7 м (з них хобот — до 2,25 м, хвіст — до 1,5 м), вис. в холці до 3,75 м, маса до 8 т. Шкіра товста, сірого кольору, в індійського слона без волосяного покриву, в африканського — з рідким волоссям. *Зуби* складаються з пластин дентину, вкритих емаллю і з'єднаних між собою зубним цементом. Зубна система своєрідного типу; у верхній і нижній щелепах з кожного боку постійно функціонують по одному зубу, які в міру стирання замінюються іншими до 6 раз протягом життя, у верхній щелепі є з обох боків по одному сильно розвиненому різцю-бивню (бувають завдовжки до 3 м, масою до 100 кг). Кінцівки стопохідні, п'ятипалі, пальці вкриті шкірою, і видно лише копита. С. населяють переважно ліси і савани, тримаються стадами по 10—20, іноді 50—100 і більше особин. Живляться рослинними кормами, здійснюють кормові міграції (див. *Міграція тварин*). Самка раз на 2—3 роки, після 18—22 міс. вагітності народжує 1 слоненя. Статевої зрілості досягають у 9—10 років (самки) і 18—20 (самці). Тривалість життя понад 60 років. С. легко піддаються одомашненню (їх використовують для виконання важких робіт) та дресируванню. Були об'єктом мисливства заради бивнів та м'яса, але у зв'язку із зменшенням чисельності взяті під охорону. Викопні рештки С., зокрема *мамонтів*, відомі з плейстоцену Євразії, Пн. Америки, предків С.— *мастодонтів* — з нижнього олігоцену Африки. На Україні, крім мамонтів, існував (пліоцен, плейстоцен) слон південний (E. meridionalis). Іл. див. також на окремому аркуші до ст. *Ссавці*.

Н. Л. Корнієць.

СЛОНО́ВІ ЧЕРЕПА́ХИ, велетенські черепахи — назва найбільших представників родини наземних черепах. Окремі види мають довж. панцира до 1,5 м, масу до 250 кг (іноді до 400 кг). Рослиноїдні. Поширені на о-вах Індійського (Маскаренські, Сейшельські, Мадагаскар, Альдабра) та Тихого (Галапагоські о-ви) океанів. Дуже винищені хижацьким промислом (використовують м'ясо, жир, яйця). Викопні С. ч. відомі з неогенових відкладів, зокрема в Європі, у т. ч. на Україні. Іл. див. на окремому аркуші до ст. *Плазуни*.

СЛОНО́ВІСТЬ, елефантіаз — хворобливий стан, проявом якого є стійке істотне збільшення об'єму окремих частин тіла людини. Спричинюється нервовотрофіч. та судинними розладами, переважно порушенням *лімфообігу* на грунті хронічних запальних процесів (напр., при *тромбофлебіті, бешисі* тощо). У початкових стадіях шкіра і підшкірна клітковина уражених ділянок набрякають, а згодом — ущільнюються (внаслідок розрощення *сполучної тканини*). Здебільшого спостерігається С. кінцівок, зовн. статевих органів, обличчя; уражені частини поступово зазнають спотворення. Лікування: на початку хвороби консервативне — лікувальні еластичні панчохи або бинт, фізіотерапевтичні заходи тощо. При С., що вже сформувалася,— хірургічне.

«СЛУ́ЖБА ПО́БУТУ УКРАЇ́НИ» — журнал, орган М-ва побутового обслуговування населення УРСР. Видається з 1971 щокварталу. Висвітлює сучас. прогресивні форми побут. обслуговування, передовий досвід у цій галузі, знайомить читачів з досягненнями художників-модельєрів, фотомайстрів тощо.

СЛУ́ЖБА ПОГО́ДИ — система забезпечення різних галузей нар. господарства та населення даними про фактичний і очікуваний стан *погоди*, водних об'єктів суходолу і морів, про розвиток с.-г. культур. С. п. вивчає атм. процеси, вплив гідрометеорологічних факторів на госп. діяльність, попереджає про загрозливі гідрометеорологічні явища (град, зливи, сильний вітер, засуха, підйом рівня води, селі й снігові лавини тощо), а також контролює стан забруднення повітряного і водного басейнів. Інформація про стан погоди регулярно надходить у прогностичні органи від метеорологічних, аерологічних, сніголавинних і морських станцій, постів, метеорологічних супутників, кораблів погоди тощо. Її наносять на синоптичні карти, за якими складають *прогнози погоди*. В нашій країні центр. орган С. п.— Гідрометеорологічний н.-д. центр СРСР, підпорядкований Держ. к-ту СРСР по гідрометеорології і контролю природного середовища (до 1978 — Гол. управління гідрометеорологічної служби СРСР); на Україні — Укр. бюро погоди, що входить до складу Укр. респ. управління по гідрометеорології і контролю природного середовища. Централізоване збирання даних про погоду на земній кулі здійснює *Всесвітня служба погоди*, роботу якої координує *Всесвітня метеорологічна організація*.

П. В. Шендрик.

СЛУ́ЖБА РУ́ХУ ПОЛЮСІ́В ЗЕМЛІ́ — сукупність робіт по регулярному визначенню переміщень *полюсів географічних*; одне із завдань *астрометрії*. У першій пол. 20 ст. ці визначення робились тільки на базі спостережень над змінами *широт* астр. обсерваторій і спец. станцій Міжнар. служби широти, які розташовані на одній паралелі (39° 8′) і ведуть спостереження за спільною програмою. Одна з цих станцій — в м. Кітаба Узб. РСР. Тепер використовують і дані про зміни *довгот* установ *служб часу*, вимірювання віддалей до штучних супутників Землі і доплерівського зсуву частот радіосигналів, що їх передають супутники, спостереження квазарів. Ці роботи координує Міжнародна служба руху полюса (засн. 1961). Одержані дані обробляють в центр. бюро Міжнар. служби в м. Мідзусава (Японія) і Міжнар. бюро часу в Парижі, які регулярно публікують зведення координат полюса.

Є. П. Федоров.

СЛУ́ЖБА СО́НЦЯ — систематичні спостереження за явищами, що відбуваються в усіх шарах атмосфери *Сонця*. Їх проводять за допомогою оптичних *телескопів* та *радіотелескопів* на ряді обсерваторій, що працюють за єдиною програмою. Результати спостережень збирають в одному місці, де їх перевіряють порівнянням між собою і зводять до однієї однорідної системи шляхом виключення систематичних відмінностей між даними різних обсерваторій. Функціонують три світових центри по збиранню сонячних даних: в СРСР (Гол. астр. обсерваторія АН СРСР), США і Франції; видається кілька міжнар. каталогів *сонячної активності*. Ці дані використовують як для практичних цілей (прогнози умов радіозв'язку, магн. бур, космічної радіаційної обстановки тощо), так і для дослідження природи самої сонячної активності. З 50-х рр. 20 ст. С. С. використовує спостереження Сонця в далекому ультрафіолетовому та рентгенівському діапазонах спектра з допомогою космічної техніки.

М. М. Гнєвишев.

СЛУ́ЖБА ЧА́СУ — 1) Сукупність координованих робіт по визначенню й зберіганню *часу* та передачі й прийому по радіо *сигналів точного часу*. Визначають точний час, спостерігаючи зорі (зокрема, знаходячи *власні рухи зір*). Зберігають його за допомогою *годинників астрономічних* та ін. еталонів часу, які звіряють, використовуючи, напр., *метеорний радіозв'язок*. С. ч. є одним із завдань *астрометрії*. 2) Об'єднання астр. установ, що проводять відповідну роботу. Розрізняють Міжнародну, державні та відомчі С. ч. Міжнар. С. ч. координує роботи та узагаль-

нює результати всіх С. ч. держав, які входять до Міжнар. бюро часу, що функціонує як орган ЮНЕСКО при ООН. Держ. С. ч. СРСР виникла 1920 на базі Гол. астр. обсерваторії АН СРСР. На Україні С. ч. організовано 1929 як Об'єднану службу Гол. укр. палати мір і вагів (тепер Харків. держ. н.-д. ін-т метрології) та Харків. астр. обсерваторії. Відомчі служби часу і частоти функціонують для задоволення виробничих потреб своїх відомств.

Літ.: Белоцерковский Д. Ю., Палий Г. Н. Государственная служба времени и частоты СССР. «Измерительная техника», 1972, № 12; Бакулин П. И., Блинов Н. С. Служба точного времени. М., 1977; Время и частота. Пер. с англ. М., 1973. *М. Д. Сопельников.*

СЛУ́ЖБА ШИРОТИ́ — сукупність систематичних визначень географічної *широти* місця з метою вивчення руху *полюсів географічних*. Див. *Служба руху полюсів Землі*.

СЛУЖБО́ВА ОСО́БА — за рад. правом особа, яка постійно або тимчасово займає в держ. чи громад. установі, організації або на підприємстві посаду, пов'язану з виконанням орг.-розпорядчих або адм.-госп. обов'язків, чи виконує такі обов'язки за спец. повноваженням. До С. о. належать і *представники влади*. Кожна С. о. в межах своєї компетенції має право здійснювати дії, що породжують, змінюють або припиняють конкретні *правовідносини* (напр., право найму і звільнення працівників). С. о. має право застосовувати до виконавців заходи орг. чи виховного характеру, а в необхідних випадках — і примусу; має право здійснювати контроль, нагляд за виконанням директив парт. органів, *законів* та ін. держ.-правових актів тощо. С. о. наділені певним обсягом повноважень. До С. о. не належать лікарі, адвокати, вчителі та ін. рядові спеціалісти, що виконують професійні функції. Не вважаються С. о. працівники, які виконують суто виробничі й матеріально-тех. операції. Зловживання С. о. своїми правами тягне адм., дисциплінарну або матеріальну чи кримінальну відповідальність (див. *Службові злочини, Відповідальність дисциплінарна, Відповідальність адміністрації за порушення трудового законодавства*).

І. М. Пахомов.

СЛУЖБО́ВА ТАЄ́МНИЦЯ — за рад. правом дані, які відомі тій чи ін. особі завдяки її службовому становищу і не підлягають розголошенню (напр., таємниця вкладів в ощадних касах). Особи, винні в розголошенні С. т., підлягають дисциплінарній, в окремих випадках — кримінальній (зокрема, за розголошення *державної таємниці*, за порушення таємниці голосування) відповідальності.

СЛУЖБО́ВІ ЗЕМЕ́ЛЬНІ НАДІ́ЛИ — в СРСР земельні ділянки, що надаються в *користування* працівникам окремих галузей нар. г-ва у зв'язку з особливостями умов їхньої праці, місця проживання і виконання службових обов'язків. Перелік категорій таких працівників, розмір ділянок і правила надання та користування ними визначаються зем. законодавством (в УРСР — глава 27 *Земельного кодексу УРСР*). Так, С. з. н. надаються працівникам лісогосп. і лісозаготівельних підприємств, лісової охорони *заповідників* і держ.-лісомисливських г-в, єгерям мисливських г-в і *заказників*, лінійним працівникам автомобільних шляхів і залізничного транспорту та ін. На зрошуваних землях ділянки орної землі надаються в половинному розмірі. Якщо у працівника є присадибна ділянка, її розмір враховується при наданні С. з. н. Надання С. з. н. є суворо цільовим (орна земля може бути використана тільки для вирощування с.-г. культур тощо). Виділяються С. з. н. із земель, які є в користуванні підприємств, орг-цій і установ відповідних міністерств і відомств, а при нестачі таких земель — із земель держ. запасу чи держ. лісового фонду. Право користування С. з. н. належить працівнику протягом часу його роботи на підприємстві, в орг-ції чи установі і зберігається за ним у разі переходу на *пенсію* по старості або інвалідності. За сім'єю таке право зберігається на час перебування працівника на дійсній строковій службі в Збройних Силах СРСР чи на навчанні.

А. І. Пшеничний.

СЛУЖБО́ВІ ЗЛО́ЧИНИ — протиправні дії (або бездіяльність) *службових осіб*, вчинені ними по службі. За рад. правом С. з. визнається порушення службовою особою обумовлених її службовим становищем обов'язків, яке завдало істотної шкоди держ. чи громад. інтересам або охоронюваним законом правам і інтересам окремих громадян. С. з. поділяються на загальні (можуть бути скоєні в будь-якій галузі *управління державного*) і спеціальні (характерні для окремих галузей держ. управління). В кримінальних кодексах союзних республік з а г а л ь н і С. з. виділено в окрему главу (в УРСР — гл. VII КК УРСР). До них належать: зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, *халатність, хабарництво*, службовий підлог. С п е ц і а л ь н і С. з. можуть бути скоєні у якійсь конкретній галузі (див. *Господарські злочини, Злочини проти правосуддя*). За С. з. передбачено покарання: позбавлення волі на різні строки, виправні роботи, а в окремих випадках — позбавлення права займати певні посади тощо.

СЛУЖБО́ВІ СЛОВА́ — слова, які вказують на залежність між повнозначними словами і вживаються для зв'язку між словами, частинами речення чи реченнями або надають різноманітних відтінків значенню слів чи всього речення. Вони не мають номінативної функції (див. *Номінація* в мовознавстві) і не можуть виступати членами речення. У сх.-слов'ян. мовах, у т. ч. й українській, до С. с. відносять *прийменник, сполучник* і *частку* (а деякі мовознавці — й допоміжні дієслова). Традиційна граматика, за якою, як правило, йде шкільна граматика, вважає С. с. частинами мови.

СЛУЖБО́ВІ СОБА́КИ — група порід *собаки свійської*, що їх використовують при пасінні худоби, як транспортних тварин, для охорони майна і держ. кордонів, розшукування злочинців, знаходження корисних копалин і для спец. служб в армії (санітарної, зв'язку та ін.). Відомо бл. 100 порід С. с.; в СРСР розводять понад 20 порід. До С. с. належать вівчарки, ненецький оленегінний собака, полярні їздові собаки, ердельтер'єр, боксер, доберман-пінчер, ротвейлер, ризеншнауцер, дог, сенбернар, водолаз (ньюфаундленд), пудель та ін. За характером використання С. с. поділяють на вартових, розшукових, пастуших, їздових та ін. Вартовими С. с. є вівчарки вітчизн. порід (східноєвропейська, кавказька, українська, середньоазіатська та ін.). Розшукових собак (східноєвропейська вівчарка) використовують для охорони держ. кордонів і боротьби з злочинцями. Пастуших собак (кавказька, українська і середньоазіатські вівчарки, ненецька лайка та ін.) використовують для охорони і пасіння овець, великої рог. худоби, оленів. Їздовими собаками (переважно північносхідна лайка) на Крайній Пн. перевозять вантажі і людей.

Службові собаки:
1 — середньоазіатська вівчарка;
2 — східноєвропейська вівчарка;
3 — південноросійська (українська) вівчарка;
4 — доберман-пінчер;
5 — кавказька вівчарка;
6 — шотландська вівчарка (колі);
7 — ризеншнауцер;
8 — ердельтер'єр;
9 — ньюфаундленд (водолаз);
10 — дог;
11 — боксер;
12 — сенбернар.

Літ.: Ковриженко И. Н., Козлов Н. И. Выращивание и дрессировка собак. К., 1963; Пособие по собаководству. Л., 1973.

СЛУЖИ́ЛІ ЛЮДИ — особи, які перебували на держ. службі в Рос. державі 15—17 ст. З серед. 16 ст. поділялися на С. л. «по отечеству» (спадкові — *бояри*, дворяни, *діти боярські*), які володіли землею з селянами, мали юрид. привілеї і обіймали керівні посади в армії та держ. управлінні, та С. л. «по прибору» (*стрільці*, пушкарі, *городові козаки*), яких набирали з селян і посадських людей. Вони одержували жалування грішми й хлібом (у деяких районах — землею) і звільнялися

А. О. Слуцкін.

Слуква.

від держ. податків і повинностей. У 2-й пол. 17 ст. С. л. разом з укр. козаками захищали пд. кордони Слобідської і Лівобережної України. Термін «служилі люди» вийшов з ужитку на поч. 18 ст. у зв'язку з реформами в держ. апараті та в армії.

СЛУ́КВА, вальдшнеп, валюшень (Scolopax rusticola) — птах род. *сивкових*. Довж. тіла 34—38 см, маса 200—460 г. Дзьоб довгий, прямий. Оперення спинки рудувато-іржасте з темними і світлими пістрявинами. С. поширена в Європі й Азії. В СРСР — в рівнинних і гірських лісових зонах, у т. ч. в УРСР — нечисленний гніздовий птах пн. частини Полісся, Карпат і Криму; подекуди зустрічається в Лісостепу. Гніздиться на землі, найчастіше у вологих місцях мішаних лісів. Кладку з 4 яєць насиджує самка 22—24 доби. Живиться гол. чином дощовими червами, а також комахами й молюсками. Об'єкт спорт. полювання. *О. Б. Кістяківський.*

СЛУХ — здатність тварин і людини сприймати звукові подразнення й трансформувати їх у специфічні відчуття. У вищих хребетних тварин і людини здійснюється звуковим *аналізатором*, що складається з периферичного відділу — *вуха* (виконує гол. чин. функцію звукосприймання), провідникової частини (слухового нерва й провідних шляхів мозку), центрального відділу (вискової зони *кори великих півкуль головного мозку*, де й завершується аналіз звуку). Будова звукосприймального апарату у різних груп організмів має значні відмінності (див. *Слуху органи*). Природними подразниками органів С. є звуки, що звичайно складаються з великої кількості звукових коливань різної частоти та амплітуди. При визначенні здатності до сприймання органів С. використовують гол. чин. звуки певної частоти (тони) й сили, які генеруються особливими приладами — аудіометрами (див. *Аудіометрія*). Чутливість С. визначається мінімальною силою звуку, що викликає відчуття — порогом чутності. Слуховий аналізатор людини може реагувати на звуки силою від десятків часток Па до 10 і більше Па, сприймає частоту звуків від 16 Гц до 20 кГц (найвища чутність при частоті 1—4 кГц; вона відповідає частоті звуків *мовлення*). З віком верхня межа С. знижується і після 50 років може знаходитися на рівні 12—15 кГц. У багатьох тварин верхня межа сприймання звукових коливань вища, ніж у людини; у собак — 38 кГц, кішок — 50 кГц. При тривалому одноманітному звуковому подразненні спостерігається явище *адаптації* С., чутливість знижується, розвивається втома С. Про порушення С. див. *Глухота, Отосклероз.*

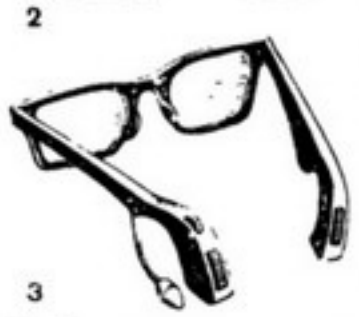
П. М. Сєрков.

1

2

3

Різні типи **слухових апаратів:**
1 — у вигляді шпильки для волосся;
2 — кишеньковий (угорі праворуч індивідуальний вушний вкладиш);
3 — у вигляді окулярів з індивідуальним вушним вкладишем.

СЛУХ МУЗИ́ЧНИЙ — здатність сприймати, уявляти та відтворювати висоту муз. звуків. Розрізняють С. м. абсолютний (здатність визначати на слух і відтворювати точну висоту будь-якого звуку, не порівнюючи його з ін. звуком відомої висоти) та відносний (здатність визначати *інтервали* і висоту звуку шляхом порівняння його з іншим). С. м. внутрішній — здатність мисленно уявляти і відтворювати музику (в пам'яті або в процесі творчості). С. м. виявляється в ладовому (здатність відрізняти ладові функції окремих звуків мелодії), гармонічному (сприймання багатоголосої музики, якості співзвуччя, його консонансного і дисонансного характеру) та у звуковисотному інтонаційному (здатність відрізняти і відтворювати звуковисотні відхилення в межах одного муз. ступеня) чутті.

СЛУХОВІ АПАРА́ТИ — звукопідсилювальні прилади, що застосовуються при стійкому зниженні слуху або *глухоті*. Дія С. а. грунтується на принципі підсилення звуку (див. *Електроакустика*). Складаються С. а. з мікрофона, який перетворює звукові коливання на електричні, підсилювача електричних коливань та телефону. Для передавання звуку безпосередньо через кістку за вухом встановлюють телефон, а для передавання звуку через повітря спец. вкладиш встановлюють у зовнішній слуховий прохід. Вибір того чи ін. способу залежить від причин зниження слуху, тобто від того, який апарат органу слуху уражений: звукопровідний чи звукосприймальний. Сучасні С. а. випускаються досить мініатюрними у вигляді портсигарів, окулярів, шпильок та ін. (див. мал.). Підбір С. а. здійснюється в спец. слухопротезних пунктах за направленням лікарів-оториноларингологів. Користування С. а. потребує певного тренування.

СЛУ́ХУ О́РГАНИ — органи чуття тварин і людини; своєрідні утвори, основними складовими частинами яких є спеціалізовані *рецептори*, здатні сприймати звук. Серед безхребетних справжні С. о. розвинені тільки у комах: здебільшого вони представлені первинночутливими, або тимпанальними, органами (у прямокрилих, напівтвердокрилих, метеликів), а іноді ін. утворами (хордотональними, джонстоновими органами тощо). Тимпанальні органи містяться на ногах, черевці, грудях, складаються з тонкої кутикулярної (див. *Кутикула*), т. з. барабанної, перетинки, яка зв'язана з *трахеями* або повітряними порожнинами, і групи хордотональних сенсил, які прикріплені або до перетинки, або до зв'язаних з нею трахей. Джонстонів орган міститься на другому членику антени у комарів. У високорозвинених плазунів (напр., у крокодилів) вперше з'являється зачаток зовн. вуха у вигляді особливої шкірної складки, що захищає барабанну перетинку. Ця структура розвинена у деяких птахів. При вторинному переході наземних хребетних тварин до водного способу життя (китоподібні, ластоногі та ін.) спостерігається *редукція* спочатку зовн., а в деяких випадках і середнього вуха (дельфіни). Про С. о. людини див. *Вухо*.

СЛУ́ЦКІН Абрам Олександрович [5 (17).VII 1891, Борисоглєбськ, тепер Воронезької обл.— 13.VII 1950, Харків] — укр. рад. радіофізик, акад. АН УРСР (з 1948). Член Комуністичної партії з 1940. Закінчив (1916) Харків. ун-т, працював там же, одночасно (з 1930) — у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (м. Харків). Осн. наук. праці присвячені дослідженню електромагн. коливань. Розробив магнетронні методи генерування радіохвиль. У 1924—25 сконструював перший магнетронний генератор на довжину хвилі 7,3 см, розробив конструкції потужних магнетронів. Створив (1939) разом з співробітниками перший в СРСР радіолокатор.

СЛУ́ЦКІС Міколас (н. 20.X 1928, м. Паневежис, тепер Литовської РСР) — литовський радянський письменник. Член КПРС з 1950. Друкуватися почав 1945. Автор збірок оповідань «Я знову бачу прапор» (1948), «Як розбилось сонце» (1957), збірки новел «На вітрі» (1958), «Кроки» (1965), зб. повістей «Дівоча неділя» (1971), романів на теми сучасності «Адамове яблуко» (1966), «Неспокійна моя гавань» (1968), «Наприкінці дня» (1976). Пише п'єси, твори для дітей. Виступає з літ.-критичними статтями (зб. «Найважче мистецтво», 1960; «Основа всіх основ», 1975). Нагороджений орденом «Знак Пошани», медалями.

Тв.: Укр. перекл.— Сходи в небо. К., 1973; Рос. перекл.— Избранные произведения, т. 1—2. М., 1980; Рассказы. М., 1960; Увертюра и три действия. М., 1965; Улыбки и судьбы. М., 1968.

СЛУ́ЦЬКИЙ Антон Йосипович (1884, Варшава — 24.IV 1918, поблизу Алушти) — учасник Жовтневого збройного повстання в Петрограді та встановлення Рад. влади в Криму. В революц. русі — з 1905. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. Після Лютневої революції 1917 — парт. організатор на Обуховському з-ді в Петрограді, член Петербурзького комітету РСДРП(б). Делегат VI з'їзду РСДРП(б). На 2-му Всерос. з'їзді Рад обраний членом ВЦВК. З березня 1918 — голова Раднаркому *Радянської Соціалістичної Республіки Тавріди* (Крим). Розстріляний контрреволюціонерами.

СЛУ́ЦЬКИЙ Євген Євгенович [7 (19). IV 1880, с. Нове, тепер Большесельського р-ну Яросл. обл. — 10.III 1948, Москва] — рад. економіст, математик і статистик. У 1901—02 навчався на матем. відділенні Київ. ун-ту, 1902—05 — в Мюнхенському політехнікумі; 1905 вступив на юрид. ф-т Київ. ун-ту, який закінчив 1911. За розробку економіко-матем. методів С. присвоєно звання професора; викладав у Київ. ун-ті та деяких ін. вищих навч. закладах Києва. З 1926 працював у Кон'юнктурному ін-ті та ЦСУ СРСР (Москва). З 1934 — в Н.-д. ін-ті математики і механіки при Моск. ун-ті, з 1938 — в Математичному ін-ті ім. В. А. Стеклова АН СРСР. Автор праць з теорії ймовірностей і математичної статистики. С.— основоположник сучас. матем. теорії споживання.

СЛУ́ЦЬКИЙ Михайло Якович (19.VII 1907, Київ — 23.VI 1959, Москва) — укр. рад. кінорежисер, засл. діяч мист. УРСР (з 1954). Член КПРС з 1942. В 1932 закін-

чив операторський ф-т Держ. ін-ту кінематографії. З 1932 — режисер документального кіно. Фільми: «Ленін з нами» (1933), «Місто юності» (1935), «Сини трудового народу» (1937, спільно з І. *Копаліним*), «День нового світу» (1940, спільно з Р. *Карменом*), «Пісня про Киргизію» (1947). В 1947—56 — режисер Київ. студії хронікально-документальних фільмів. Фільми: «Радянська Україна» (1947), «Квітуча Україна» (1951), «Навіки з російським народом» (1954). Держ. премія СРСР, 1942, 1948, 1952.

СЛУ́ЦЬКИЙ ЛІТО́ПИС, Уваровський список західноруських літописів — одна з коротких редакцій *літописів білорусько-литовських*. Складений у 15 ст. при дворі слуцьких князів і включає деякі відомості про їхню діяльність. Має дві частини. В першій з них викладено події, що відбувалися у Великому князівстві Литовському з 2-ї пол. 14 ст. до 1446. Друга — включає літопис загальнорус. характеру (охоплює події 970—1237). С. л. є цінним джерелом для вивчення історії Білорусії, Литви, Пн.-Сх. Русі, України 14 — 1-ї пол. 15 ст.

Видання: Полное собрание русских летописей, т. 17. СПБ, 1907.

СЛУ́ЦЬКІ ПОЯСИ́ — білорус. художні текстильні вироби 2-ї пол. 18—1-ї пол. 19 ст. Виробляли ручним способом з шовкових, золотих або срібних ниток. С. п. найчастіше були двобічними (завдовжки від 2 до 4,5 м і завширшки — 38—60 см). У 1758—1844 С. п. виготовляли в м. Слуцьку (тепер Мінської обл.; звідси назва) на ткацькій фабриці («персіарні») князів Радзивіллів. Відтоді С. п. носили білоруси, поляки, українці та росіяни замість дорогих сх. поясів. Виробництво С. п. швидко поширилося й на Україні — в Галичині (м. Станіслав, тепер Івано-Франківськ), на Поділлі (м. Меджибіж), Волині (м. Корець). Згодом пояси цього типу виробляли у Москві, в Польщі та Франції. Першим майстром слуцької фабрики був Ян Можарський. Пізніше стали відомими білорус. майстри — Йосип Борсук, Михайло Баранцевич, Кончил, Лойко та ін. Орнамент С. п. зазнав значних змін з введенням нар. мотивів у візерунки всієї поверхні поясу та композиції його кінців. З 70—80-х рр. 20 ст. майстри Худож. фонду та місцевої пром-сті БРСР відновили виготовлення С. п. на новому худож. рівні. Іл. див. також до ст. *Декоративно-ужиткове мистецтво*, т. 3, с. 320—321.

Літ.: Якуніна Л. І. Слуцкія паясы. Мінск. 1960. *І. В. Сакович.*

СЛУЧ — дві річки у басейні Дніпра. 1) Річка в межах Хмельн., Житомир. і Ровен. областей УРСР, найбільша права прит. *Горині*. Довж. 451 км, площа бас. 13 800 км². Бере початок на пн. схилах Подільської височини, нижче перетинає Поліську низовину. Найбільші притоки: Тня (права), Хомора, Смолка, Корчик (ліві). Живлення переважно дощове. У верхів'ї — невелика ГЕС. Використовують для тех. і побутового водопостачання і зрошування; рибництво. На С.— міста *Старокостянтинів, Новоград-Волинський*. 2) Річка на Пд. БРСР, ліва прит. *Прип'яті*. Довж. 197 км, площа бас. 7530 км². Тече в межах Білоруського Полісся. Живлення мішане, переважно снігове. Споруджено Солігорське водосховище. Використовують як водоприймач осушувальних систем. На С.— м. Слуцьк; у бас. річки — добування калійної солі.

СЛУЧЕ́ВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович [26.VII (7.VIII) 1837, Петербург — 25.IX (8.X) 1904, там же] — рос. письменник. Друкуватися почав 1857. Серія статей «Явища російського життя під критикою естетики» (в. 1—3, 1866—67) спрямована проти рос. революц.-демократичної критики. Автор чотирьох книг «Віршів» (1880—83, 1890), поем, збірок повістей і оповідань («Віртуози», 1882; «Тридцять три оповідання», 1887, та ін.), роману «Від поцілунку до поцілунку» (1872), тритомної геогр.-етногр. праці «По півночі Росії» (1888). У творах С. відбились філософ. роздуми, соціально-моральні проблеми, істор., громадян. і ліричні мотиви. Був одним із попередників російського *символізму*.

Тв.: Стихотворения и поэмы. М.—Л., 1962; Стихотворения. Петрозаводск, 1981. *І. Д. Бажинов.*

СЛЮДИ — група мінералів класу *силікатів*, близьких між собою за фіз. властивостями і морфологічними ознаками. Більшість С. кристалізується в *моноклінній сингонії*. С. мають шарувату структуру. За хімічним складом розрізняють: алюмінієві С.— *мусковіт* і парагоніт $NaAl_2(OH)_2$ $[AlSi_3O_{10}]$; магнезіально-залізисті С.— *біотит, флогопіт,* лепідомелан $KFe_3^{2+}(OH)_2$ $[AlSi_3O_{10}]$; літієві С. — *лепідоліт,* цинвальдит $K(LiFe^{2+}Al)$ $(FOH)_2[AlSi_3O_{10}]$, тайніоліт $K(LiMg_2)$ $(OH, F)_2$ $[Si_4O_{10}]$, полілітіоніт $K(Li_2Al)$ $(OH, F)_2$ $[Si_4O_{10}]$. Для С. характерні ізоморфні заміщення (див. *Ізоморфізм* у хімії, фізиці, мінералогії). С. — гол. *породоутворюючі мінерали* більшості виверженних гірських порід. Найбільше пром. значення мають мусковіт і флогопіт. В СРСР родовища мусковіту є в Карелії, на Уралі, в Сх. Сибіру, флогопіту — на Кольському п-ові і в Забайкаллі. За рубежем найбільші родовища мусковіту — в Індії, США, Канаді, Китаї, флогопіту — в Канаді, Індії, на Мадагаскарі. Застосовують С. в електро- і радіотехніці.

В. І. Павлишин.

СЛЮНЬКО́В Микола Микитович (н. 26.IV 1929, с. Городець, тепер Рогачовського р-ну Гом. обл. БРСР) — рад. парт. і держ. діяч, Герой Соціалістичної Праці (1974). Член КПРС з 1954. Закінчив Мінський автомех. технікум (1950), Білорус. ін-т механізації с. г. (1962). З 1950 — пом. майстра, майстер, старший майстер цеху Мінського тракторного з-ду, з 1952 — заст. нач., нач. цеху, голова заводського к-ту профспілки. В 1960—65 — директор Мінського з-ду зап. частин. У 1965—72 — директор Мінського тракторного з-ду, ген. директор Мінського виробн. тракторобудівного об'єднання. У 1972—74 — перший секретар Мінського міськкому партії. В 1974—83 — заст. голови Держплану СРСР. З січня 1983 — перший секретар ЦК Компартії Білорусії. Депутат Верховної Ради СРСР 7-го скликання. Нагороджений 2 орденами Леніна, 2 орденами Трудового Червоного Прапора. Держ. премія СРСР, 1971.

СЛЮСАРЕ́НКО Захар Карпович [н. 3 (16).IX 1907, м. Зміїв, тепер м. Готвальд Харків. обл.] — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант танкових військ (1963), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1929. В Рад. Армії з 1932. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. батальйону на Пд.-Зх. і Брян. фронтах, командир танк. бригади на Сталінгр. фронті, командир гвард. танк. полку на Ленінгр. фронті, з лютого 1944 — на 1-му Укр. фронті, командир 56-ї гвард. бригади 3-ї гвард. армії. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. В 1957 закінчив Вищі курси при Військ. академії Генштабу. З 1965 — у відставці. Нагороджений 2 орденами Леніна, орденом Червоного Прапора, ін. орденами, медалями.

СЛЮСА́РНІ РОБО́ТИ — роботи, пов'язані з обробкою металів у холодному стані слюсарним інструментом. Вони звичайно доповнюють мех. обробку металів на верстатах або завершують виготовлення металевих виробів з'єднуванням деталей, *складанням машин* і механізмів, регулюванням їх. С. р. полягають у розмічуванні, рубанні, обпилюванні, випрямлянні, гнутті і розрізуванні металів, свердлінні у заготовках отворів, нарізуванні різьби, припасовуванні поверхонь тощо. Під час С. р. користуються *розмічальним інструментом*, зубилами, кувалдами, молотками (див. *Ковальський інструмент*), *свердлами, розвертками,* напилками, *ножицями, шаберами, оправками, шаблонами,* щупами, гайковими ключами, лещатами, плоскогубцями, *механізованим інструментом* тощо.

М. М. Слюньков.

З. К. Слюсаренко.

Слуцькі пояси.

М. И. Сльозка.

І. М. Сльота.

П. Д. Сльота. Київська Софія. 1969.

Смарида стрілоподібна чорноморська.

СЛЯБ (англ. slab, букв.— плита, пластина) — плоска заготовка прямокутного перерізу, утворена безпосередньо з рідкого металу на установках *безперервного розливання сталі* або *прокаткою* сталевого зливка на *слябінгу* (рідше *блюмінгу* чи *блюмінгу-слябінгу*). Ширина С.— 400—2240, висота (товщина) — 75—610 мм. З С. виготовляють листовий прокат.

СЛЯБІНГ (англ. slabbing) — прокатний стан, на якому сталеві зливки (масою до 45 т) обтискують на *сляби*; різновид *обтискного стану*. Осн. частини С.: робоча кліть з *валками прокатними*, головні електродвигуни (заг. потужністю 13 400 кВт) і устаткування, яким валки приводять у дію. На відміну від *блюмінга* і *блюмінга-слябінга* С.— вузькоспеціалізований стан. Найпоширеніші універсальні С. У робочої кліті таких станів, крім двох горизонтальних (діаметром 1100—1370 мм), є два вертикальні прокатні валки (діаметром 900—1220 мм) для обтискування бокових граней зливка. Продуктивність універсального С.— 3—7 млн. т слябів на рік. В СРСР перший С. став до ладу 1937 на з-ді «Запоріжсталь». Значення С. зменшується в зв'язку з розвитком *безперервного розливання сталі*, при якому менші витрати металу.

СЛЬО́ЗИ — прозора, злегка опалесціююча рідина; секрет *слізних залоз* багатьох хребетних тварин і людини. Мають слабколужну реакцію; містять до 99% води, бл. 0,9% неорганічних речовин (гол. чин. хлористого натрію) та бл. 0,1% білкових речовин (зокрема *лізоциму*, який надає їм бактерицидних властивостей). С. зволожують передню поверхню очного яблука, змивають з нього сторонні часточки, беруть участь у живленні *рогівки*. Див. також *Сльозовиділення*.

СЛЬО́ЗКА Микола Йосипович (н. 30.IV 1928, с. Іваниця, тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) — укр. рад. актор, нар. арт. УРСР (з 1980). Після закінчення 1958 Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. Карпенка-Карого працює в Одеському укр. муз.-драм. театрі ім. Жовтневої революції. Ролі: Шельменко («Шельменко-денщик» Квітки-Основ'яненка), Омелько («Мартин Боруля» Карпенка-Карого), Іван Стоножка («97» М. Куліша), Наріжний («Тил» М. Зарудного), Єгор Полушкін («Не стріляйте в білих лебедів» за Васильєвим), Рабурден («Спадкоємці Рабурдена» Золя). Знімається в кіно. *К. О. Силіна.*

СЛЬО́ЗКА Михайло (р. н. невід.— 1667) — укр. друкар і літературний діяч. Походив з Білорусії. В 1633—37 і 1643 — 51 керував *Львівською братською друкарнею*. З 1638 мав власну друкарню, в якій видав понад 50 книжок кириличним і лат. шрифтами, у т. ч. філос. трактат М. Корони, твори І. *Галятовського*, панегірик Т. Прокоповича на пошану А. Желіборського. С.— автор публіцистичних передмов, у яких виступав проти обмежень свободи видавничої діяльності. Після смерті С. його друкарню купило *Львівське братство*.

Літ.: Исаевич Я. Д. Типография Михаила Слезки и ее роль в межславянских культурных связях. В кн.: Федоровские чтения 1973. М., 1976.

Я. Д. Ісаєвич.

СЛЬО́ЗКІН Петро Родіонович [29.VII (10.VIII) 1862, Москва — 30.XI 1927] — вітчизняний агроном. Після закінчення Петровської землеробської і лісової академії (1885) був залишений при кафедрі землеробства. В 1897 переїхав до Києва, де організував контрольно-насінну станцію. Брав участь у створенні с.-г. відділу Київ. політехнічного ін-ту, з 1899 — професор цього ін-ту. Займався проблемами *гумусу*, підвищення родючості грунту, результати узагальнив в працях «Етюди про гумус» (1900), «Сучасні питання наукового землеробства» (1894). Видав «Курс спеціального землеробства» (1905). Склав і видав (1912—14) «Сільськогосподарський календар», що був популярний в багатьох країнах.

СЛЬО́ЗОВ Віталій Валентинович (н. 9. III 1930, Сокол, тепер Вологодської обл.) — укр. рад. фізик, доктор фіз.-мат. наук (з 1970), професор (з 1976). Член КПРС з 1975. Закінчив (1954) Ленінгр. політех. ін-т. З 1954 працює у Фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (м. Харків). Осн. наук. праці — з теорії твердого тіла, зокрема з теорії надпровідності, електронної теорії нормальних металів, дифузійних процесів і хім. реакцій у твердих тілах, кінетичної теорії радіаційних процесів у матеріалах, теорії внутр. окислення металів тощо. Держ. премія УРСР. 1978.

СЛЬОЗОВИ́ДІЛЕННЯ — процес виділення *сліз*, що утворюються у *слізних залозах* багатьох хребетних тварин і людини. Відбувається рефлекторно (див. *Рефлекси*) при висиханні або мех. подразненні *рогівки*. Припиняється лише під час сну. Протягом доби у людини виділяється 0,5—1,0 мл сліз. С. може посилюватись (гіперсекреція) при деяких психічних станах (біль, гнів, радість та ін.), під час діяння надмірно яскравого світла, різних хім. речовин і зменшуватись (гіпосекреція) при деяких захворюваннях ока (напр., при трахоматозному ксерозі).

Частина сторінки з «Апостола» Михайла **Сльозки.** Львів. 1639.

СЛЬОТА́ Іван Михайлович (н. 3. XII 1937, с. Яснозір'я, тепер Черкаського р-ну Черкас. обл.) — укр. рад. хоровий диригент, нар. арт. УРСР (з 1979). У 1970 закінчив Одес. консерваторію. З 1970 — худож. керівник поліського держ. ансамблю пісні і танцю «Льонок» (Житомир). Поставив вокально-хореографічні композиції «На Поліссі у нас», «Краю мій», «Слава труду хліборобському», «Веснянки» та ін. Автор пісень (у т. ч. «Ленін — Партія — Народ», «А льон цвіте», «Моє Полісся голубе», «Ой шумлять хліба», «Чайка степова»).

СЛЬОТА́ Петро Дорофійович [3(16).X 1911, с. Панютине, тепер Лозівського р-ну Харків. обл.— 25.VI 1974, Київ] — укр. рад. живописець, засл. художник УРСР (1973). Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1940 закінчив Київ. худож. ін-т, де навчався у Ф. *Кричевського*. Твори: «Мітинг у визволеному Києві 6 листопада 1943 р.» (1947); «Київ. Хрещатик» (1957), «Блакитний ранок» (1969), «Пробудження» (1974) та ін.

СМАК — відчуття, що виникають при діянні різних речовин на *смаку органи*, розміщені у ссавців, у т. ч. людини, на язиці і слизовій оболонці рота. Розрізняють 4 осн. види смакових відчуттів: солодке, кисле, солоне і гірке; кінчик язика найчутливіший до солодкого, бічні його поверхні — до кислого і солоного, основа — до гіркого. Внаслідок складного комплексу подразнень виникають різні відтінки смакових відчуттів. Подразнення від смакових *рецепторів* по спец. нервах передаються до смакового центру в головному мозку. С. впливає на апетит, травлення і залежить від фізіол. стану організму. С. порушується (підвищується, знижується або зникає) при різних захворюваннях язика, провідних шляхів смакової чутливості або при патологічних процесах у певних ділянках головного мозку. Зміни С. бувають також при тимчасовому випадінні нюху (напр., при нежитю).

СМАК ЕСТЕТИ́ЧНИЙ — здатність оцінювати явища природи й соціального життя як *прекрасне* й *потворне*, *піднесене* й *низьке*, *трагічне* й *комічне*. По відношенню до творів мистецтва С. е. виявляється як худож. смак. Будучи індивідуальним, С. е. водночас є відносно сталою системою естетичних уподобань особи й зумовлюється суспільно-істор. *практикою*, в т. ч. естетичною й худож. культурою суспільства, його естетичними *ідеалами* й поглядами. Вирішальне значення у формуванні С. е. рад. людей має його ідейна спрямованість, відповідність нормам і цінностям соціалістичної *свідомості*. Формування у рад. людей С. е.— важлива частина *комуністичного виховання*.

В. І. Мазепа.

СМАКО́ВІ О́РГАНИ — органи чуттів тварин і людини, утвори, основними складовими частинами яких є спеціалізовані *рецептори*, здатні сприймати смакові подразнення при контакті з розчинами хім. речовин. У більшості безхребетних тварин ці органи викону-